

KISZOMBOR TÖRTÉNETE

I.

KISZOMBOR TÖRTÉNETE I.

KISZOMBOR TÖRTÉNETE

I.

KISZOMBOR 2008

A MONOGRÁFIA SZERZŐI

Acsay Tamás, Badicsné Szikszai Zsuzsanna, Börcsökné Balázs Márta, Fischl Klára, Gilicze János, G. Vizi Márta, Halmágyi Pál, Illyés Szabolcs, Kókai Sándor, Kürti Béla, Marjanucz László, Marosvári Attila, Orbán Imre, Pap Ádám, Rozsnyai János, Sipos György, Szegfű László, Tóth Ferenc

AZ ADATGYŰJTÉSBEN KÖZREMŰKÖDÖTT

Baróczi Éva, Budainé Keczer Csilla, Rácz Géza

SZERKESZTETTE

Marosvári Attila

ISBN 978 963 06 2794 8 ö (összkiadás)
ISBN 978 963 06 2795 5 (I. kötet)

© Kiszombor Község Önkormányzata és a szerzők, 2008

Kiadja Kiszombor Község Önkormányzati Képviselő-testülete
Felelős kiadó Szegvári Ernőné polgármester
Borítóterv Szalma Viktória
Címlapfotó Dömötör Mihály és Naszradi András
Nyomdai munkák Innovariant Nyomdaipari Kft. Szeged

TARTALOMJEGYZÉK

I. kötet

BEVEZETÉS 13

A TELEPÜLÉS FÖLDRAJZI KÖRNYEZETE – *Kókai Sándor* 17
Természeti-környezeti adottságok és erőforrások 17
A táj fejlődéstörténete, geológiai és geomorfológiai sajátosságai 18
Éghajlati viszonyok 20
A térség vízrajza 23
Talajok 25
A környék élővilága 27
A természeti-környezeti adottságokhoz történő alkalmazkodás és a földrajzi környezet potenciáljának változásai, sajátosságai 29

A NEOLITIKUMTÓL AZ ÁLLAMALAPÍTÁSIG – *Fischl Klára - Kürti Béla* 45
A neolitikum – *Fischl Klára* 46
A rézkor – *Fischl Klára* 47
A bronzkor – *Fischl Klára* 48
A vaskor népei: a kelták – *Fischl Klára* 51
A népvándorláskor első hulláma: a szarmaták (jazigok, roxolánok, alánok) – *Kürti Béla* 52
Gepidák – *Kürti Béla* 62
Az avarok kora – *Kürti Béla* 68
Honfoglalók a kiszombori tájon – *Kürti Béla* 76

RÉGÉSZETI LELŐHELYEK A KÖZSÉG HATÁRÁBAN – *G. Vizi Márta* 92

A MAROSVIDÉK A FEJLŐDÉS ÉLVONALÁBAN – *Szegfű László* 107
A településnév tanulságai 107
Zombor gyula és Bulcsu karcha 111
A gyula hatalmának megerősödése 125
A gyulák állama és a görög térítés 135
Ajtony és territóriuma 143
Ajtony leverése és az új hatalom 153

ZOMBOR A CSANÁD NEMZETSÉG ÉS UTÓDAI BIRTOKÁBAN – *Szegfű László* 163
A falu a XI. század közepétől a tatár pusztításig 163
A Csanád nemzetség 1256-os birtokosztálya és a XIII-XIV. századi birtokviták 169
A falu a XIII-XIV. században 182
Volt-e város Zombor? 185
A zombori Telegdiek birtokában 187
A török adószedők és a magyar urak szorításában 194

A TÖRÖK KIŰZÉSÉTŐL 1849-IG – *Marjanucz László* 210
A bánsági évtizedek 210
Magánföldesúri birtok a nemesi vármegyében 214
A Maros fogságában 227
A francia háborúk időszaka 235

A reformkori falu 240
1848-1849 246

A POLGÁROSODÓ FALU – *Marjanucz László - Marosvári Attila* 253
A közigazgatás 1849 után – *Marjanucz László* 253
A község gazdálkodása – *Marjanucz László* 262
A Makó és Kiszombor közötti rév – *Marjanucz László* 270
Fahíd és vasút – *Marosvári Attila* 276
Községi gőzvontatású és uradalmi lóvasút – *Marjanucz László* 290
Ferencszállás Kiszomborhoz kapcsolása – *Marjanucz László* 292
A közélet fontosabb eseményei – *Marjanucz László* 294
Gazdaság – *Marjanucz László - Marosvári Attila* 299
Társadalom – *Marjanucz László* 315

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚTÓL A MÁSODIK VÉGÉIG –
Halmágyi Pál - Marosvári Attila 332
Kiszomboriak a frontokon (1914-1918) – *Halmágyi Pál* 332
A hátországban – *Halmágyi Pál* 337
Az idegen megszállás – *Halmágyi Pál* 340
Csonka-Torontál vármegye központja (1921. aug. 21. – 1923. dec. 31.) –
Halmágyi Pál 350
A Torontáli járás székhelye (1924. jan. 1. – 1944. okt. 8.) 359
A járási és községi közigazgatás szervezete – *Halmágyi Pál* 359
Községi alkalmazottak és községháztartás – *Halmágyi Pál - Marosvári Attila* 363
Nemzetgyűlési, országgyűlési képviselők, díszpolgárok - *Halmágyi Pál* 367
Népmozgalmi helyzet – *Marosvári Attila* 369
Népegészségügy – *Marosvári Attila* 371
Lakásépítési akciók a két világháború között – *Halmágyi Pál* 373
Birtokmegoszlás és mezőgazdaság – *Marosvári Attila* 379
Az agrártársadalom – *Halmágyi Pál* 398
Pénzintézetek, iparvállalatok, háziipar és kereskedelem – *Marosvári Attila* 406
Piacok, vásárok – *Halmágyi Pál* 415
Fogyasztási szokások – *Marosvári Attila* 416
Vasútközlekedés – *Halmágyi Pál* 418
Utak, járdák – *Halmágyi Pál* 421
Ártézi kutak, vízvezetékek kiépülése – *Halmágyi Pál* 422
A villamos hálózat kiépülése – *Halmágyi Pál* 423
Községháza – *Halmágyi Pál* 424
Csendőrség –*Halmágyi Pál* 425
Temető – *Halmágyi Pál* 426
Fásítás – *Halmágyi Pál* 426
Árvizek, belvizek – *Halmágyi Pál* 427
Kiszombor és a II. világháború – *Halmágyi Pál* 429
A háború első jelei 429
Az Arad-Temesvár elleni szeptemberi magyar támadás 434
A front közeledésének jelei Kiszomboron 437
Harcok Kiszomborért és Makóért 440
Magyar ellentámadás Makó és Kiszombor környékének visszavételéért 442
Az okt. 6-i szovjet offenzíva megindulása és a harcok eltávolodása Makó és
Kiszombor környékéről 445

Az áldozatok 447

A II. VILÁGHÁBORÚ VÉGÉTŐL A KÁDÁR-RENDSZER MEGSZILÁRDULÁSÁIG – *Acsay Tamás - Marosvári Attila* 449
Háborús veszteségek és az élet újraindítása – *Acsay Tamás - Marosvári Attila* 449
A földreform – *Marosvári Attila* 456
A többpártrendszer újraéledése, majd a demokratikus intézmények szétverése – *Acsay Tamás - Marosvári Attila* 461
A Rákosi-diktatúra évei – *Acsay Tamás - Marosvári Attila* 467
Az 1956-os forradalom – *Marosvári Attila* 485
A Kádár-rendszer első évei megtorlás és konszolidáció – *Acsay Tamás - Marosvári Attila* 500

A KÖZSÉG A KÁDÁR-RENDSZER FÉNYKORÁBAN ÉS HANYATLÁSA IDEJÉN – *Halmágyi Pál - Marosvári Attila*
(Az adatgyűjtésben közreműködött – *Baróczi Éva* és *Budainé Keczer Csilla*) 515
A népesség – *Halmágyi Pál - Marosvári Attila* 515
Demográfiai mutatók 515
Foglalkozási szerkezet 516
Etnikai és vallási viszonyok 524
Lakáshelyzet, infrastruktúra, települési közszolgáltatások – *Halmágyi Pál - Marosvári Attila* 527
Lakásviszonyok 527
Településfejlesztés 534
Települési humánszolgáltatások 541
Közlekedés – *Halmágyi Pál - Marosvári Attila* 545
Mezőgazdaság – *Marosvári Attila* 547
József Attila Mgtsz 548
A Gabonatermesztési Kutatóintézet kiszombori telepe 549
A Gabonamag kiszombori üzeme 554
A Lenin Mgtsz kiszombori kerülete 556
Kisgazdaságok 558
Ipar, kereskedelem, közellátás – *Marosvári Attila* 565
Kiszombori Vegyesipari Szövetkezet 565
A Szegedi Konzervgyár kiszombori telepe 568
A Makói Bőripari Szövetkezet kiszombori telephelye 569
A József Attila Mgtsz melléküzemága 570
Az ÁFÉSZ melléküzemága 571
Egyéb ipari üzemek 572
Kisiparosok 573
Kiszombor és Vidéke Takarékszövetkezet 575
Posta 578
Közellátás 578
A szénhidrogénkincs kitermelése Kiszomboron – *Halmágyi Pál* 581
A ferencszállási mező 582
A kiszombori mező 582
Árvizek, belvizek, vízrendezés – *Halmágyi Pál - Marosvári Attila* 583
Választások, köztestületek, községirányítás – *Halmágyi Pál - Marosvári Attila* 586
A szocializmus utolsó évei és a rendszerváltás – *Halmágyi Pál - Marosvári Attila* 594

A RENDSZERVÁLTÁSTÓL NAPJAINKIG – *Illyés Szabolcs - Marosvári Attila* 601
Az első szabadon választott önkormányzat (1990-1994) – *Illyés Szabolcs* 601
A második ciklus (1994-1998) – *Illyés Szabolcs* 609
A millennium jegyében (1998-2002) – *Illyés Szabolcs - Marosvári Attila* 616
Az új évezred első ciklusa (2002-2006) – *Marosvári Attila* 621
A község az ezredfordulón – *Marosvári Attila* 627

II. kötet

A RÓNAY CSALÁD – *Gilicze János*
A család eredete 5
Oexel Mátyás, a birtokszerző 8
Zombor megszerzése 9
Az első zombori évek 13
A hagyaték és annak felosztása 17
A hagyatéki per és a birtokosztály 22
A család jelentősebb tagjai 28
Az Oexel család idősebbik ága 28
Oexel Alajos (28) Rónay Mihály (28) Oexel Károly (30) Rónay Móric (31) Rónay Lajos (34)
Az Oexel család ifjabb ága 36
Oexel (Rónay) János (37) Rónay Jenő (38)
A Rónayak idősebb ága 42
A Rónay család ifjabb ága 47
A Rónay család birtokviszonyai a XX. században 52

A FALUKÉP. MŰEMLÉKEK – *Marosvári Attila - Pap Ádám - Sipos György*
A település szerkezete – *Marosvári Attila - Pap Ádám* 58
Műemlékek – *Marosvári Attila - Sipos György* 63
Rotunda 67
Emeletes magtár 68
Rónay Aladár kúriája (Gólyafészek vendéglő) 69
Építéstörténeti periódusai (70) I. periódus (70) II. periódus (74) III. periódus (75) IV. periódus (75) V. periódus (76) Műemléki helyreállítása (77) A kúria környezete (79)
Rónay Tibor kúriája 80
Rónay Nina- (Bene-) (Pajor-) (Schiffer-féle) kúria és magtár 82
Magtár (Helytörténeti gyűjtemény) 84
Magtár 85
Tornyos kastély 86
Építéstörténeti periódusai (92) I. periódus (92) II. periódus (93) III. periódus (96) A kastély jelenlegi állapota (97) A park (98) A lehetséges hasznosításról (97)
Helyileg védett, illetve a falukép szempontjából fontos középületek – *Marosvári Attila - Sipos György* 100
Rónay Ernő kúriája (Ella-ház) 101
Rónay Cecilia és Vilma kúriája („Leányvár” vagy „Bagolyvár”) 104
R. k. templom 106

R. k. plébánia 106
Általános iskola (Móricz u.) 107
Általános iskola (Óbébai u.) 109
Általános iskola (Rákóczi u.) 111
Óvoda 112
Vermes-ház (ktsz épület) 113
Művelődési ház (Szikra filmszínház) 114
A gazdasági egyesület és olvasókör székháza (kultúrház) 115
Selmeczy-féle gőzmalom 116
Kéry-malom 117
Vasútállomás 118
Sándormajori kiskápolna 119
Rónay Imre-féle raktár 120
Szeszgyár 121
Helyileg védett lakóházak – *Sipos György* 122
A temető – *Marosvári Attila - Sipos György* 125
A Rónay-sírkert 127
Zubán-kápolna 129
Köztéri szobrok – *Marosvári Attila - Sipos György* 130
Nepomuki Szent János szobor 130
Első világháborús hősi emlékmű 131
Szent István szobra 132
1848-as emlékhely 133
Második világháborús hősi emlékmű 134

A ROTUNDA – *Marosvári Attila* 135
A körtemplomra vonatkozó korai adatok 135
A rotunda átalakítása 1910-ben 141
A körtemplom első kutatása. A freskók feltárása (1939-1940) 146
Koncepciók a körtemplom XI. századi építéséről 153
Az 1975-ös régészeti feltárás új eredményei 161
Kísérletek a freskók keletkezési idejének és ikonográfiájának meghatározására 173
A rejtélyes rotunda 182

AZ EGYHÁZAK – *Orbán Imre* 184
A római katolikus közösség 184
A kiszombori egyház a korai középkorban 184
A plébánia újjászervezése a török hódoltság után 184
Oexel Mátyás József, az új kegyúr 189
A hitélet a XIX. században 192
A zombori plébánia fiókegyházai 195
A templombúcsú 196
Árpás Gyula plébános (1893-1926) 197
A békés két évtized (197) Az I. világháború és az idegen megszállás (199) Talpra állás Trianon után (201)
Kleitsch Mátyás plébános (1927-1954) 202
A plébánia helyzete (202) A lelki élet (204) A háborús évek (208) A plébánia helyzete 1944 és 1947 között (209) A plébánia helyzete a Rákosi-diktatúra alatt (212)
Szikora Károly plébános (1954-1966) 214

Az iskolai hitoktatás fölszámolása (216) Az egyházközség helyzete (217) Hitélet az 1960-as években (219)
Az egyházközség 1966 után 223
Református gyülekezet 227
A kiszombori református társegyház megalakulása és első évei 227
Pongó Gyula tiszteletes szolgálata (1950-1982) 229
Az ötvenes évek egyházi élete (229) A gyülekezet 1965 után (231) Az 1970-es évek óta (235)
Kisegyházak, szekták 236

AZ ISKOLA – *Marosvári Attila* (Az adatgyűjtésben közreműködött – *Rácz Géza*) 239
A kezdet 239
A dualizmus korának iskolája 244
A két világháború közötti évek 257
Népiskolából általános iskola 271
Az ötvenes évek iskolája 278
A Kádár-rendszer iskolája 289
Az iskola a rendszerváltás után 314

AZ ÓVODA – *Börcsökné Balázs Márta* 323
Az Emília kisdedóvó az alapítástól az államosításig 323
Az államosítástól 1945-ig 328
A szocializmus időszakának óvodája 339
Intézményi autonómia a rendszerváltás után 350

EGYESÜLETI ÉLET, KULTÚRA ÉS SPORT – *Rozsnyai János* 353
Önszerveződési formák a II. világháború előtt 353
Szociális jellegű önszerveződések 353
Kulturális célú egyesületek 357
Gazdasági célú önszerveződési formák 360
Vallási jellegű egyesületek 362
Egyéb önszerveződési formák 363
Kultúra és közművelődés a II. világháborútól a rendszerváltásig 370
Kulturális élet az ötvenes években 371
Kulturális és közművelődési intézmények a kádári időszakban 378
Sportélet Kiszomboron 1950 és 1990 között 389
Általános célú önszerveződési formák 1950-től a rendszerváltásig 396
Adalékok a civil önszerveződési formák működéséhez a rendszerváltozástól napjainkig 399

JÓZSEF ATTILA KISZOMBORON – *Tóth Ferenc* 404
Kiszombor az irodalomtörténetben 404
Otthona a Maros-völgyben 405
A kisdiák hétköznapjai 406
A kiszombori versek 414

A KÖZSÉG NÉPRAJZA – *Badicsné Szikszai Zsuzsanna* 421
A társas élet színterei és alkalmai 422
„Kerek egy ég alatt kerek Istenfa…” Kiszombori népszokások 426
Téli ünnepkör 426
Karácsony hava (426) Boldogasszony hava (432) Böjtelő hava (433)

Tavaszi ünnepkör 434
Böjtmás hava (434) Szent György hava (434) Pünkösd hava (441)
Nyári ünnepkör 442
Szent Iván hava (442) Szent Jakab hava (442) Kisasszony hava (442)
Őszi ünnepkör 444
Szent Mihály hava (444) Mindszent hava (445) Szent András hava (445)
„Pöröm, pöröm Pistika…” Mondókák és gyermekjátékok 447
Eszközös játékok 448
Mozgásos játékok 451
Ügyességi és erőjátékok 452
Szellemi játékok 455
Párválasztó játékok 456
Mondókák 457
A kiszombori emberek hitvilága és a hozzá tartozó népköltészeti emlékek 457
A boszorkány 457
Az ördög 460
A halál 461
A jóslás 461
A garabonciás 462
A teknyőkaparó 463
„Hogy adta mög nékem a Jóisten…” A zombori látó asszony története 464
Középkori népköltészeti maradványok 465
Mesterségek, hagyományok 467
Pékek, molnárok, hentesek és mészárosok 468
A szabók és a helyi viselet 470
Kovácsok és rézművesek 473
Fonók, szövők és csuhébaba-készítők 474
Kosárfonók a faluban 476

KÉPEK, ILLUSZTRÁCIÓK JEGYZÉKE 483

TÁBLÁK, TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE 497

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE 499

NÉVMUTATÓ 537

BEVEZETÉS

Kiszombor elsősorban az európai kitekintésben is kuriózumnak számító kora-középkori körtemploma révén ismert a szélesebb közvélemény előtt. Az azonban csupán a szűkebb, műemlékvédelemmel foglalkozó szakma számára tudott, hogy a rotunda mellett a XIX. sz. közepét idéző klasszicista kúriái és magtárai nyomán létrejött településközpontja is figyelmet érdemel, melyet néhány későbbi beépítés torzított, megváltoztatott ugyan, ám ezektől eltekintve ma is kivehető a falut a XVIII. sz. végétől birtokló, Csongrád és Torontál vármegye történetében fontos szerepet játszó Rónay (Oexel) család építkezéseinek ritkaságszámba menően egységes szerkezete.

A település történetéről – a körtemplomról írott meglehetősen gazdag szakirodalmon túl – meglepően kevés adat, földolgozás áll rendelkezésünkre. Ezek is főként a község határában föltárt régészeti lelőhelyekhez, a műemléképületekhez, a Rónay család, valamint az intézmények (óvoda, iskola) történetéhez, továbbá József Attila kiszombori időszakához kapcsolódó publikációk. Miközben az említett részletkérdésekről mind bőségesebb ismeretanyag segíti a tájékozódást és a kutatást, átfogó települési monográfia először és utoljára 1940-ben íródott a községről: Kiss Mária Hortensia a jeles szegedi főiskolai tanár, Eperjessy Kálmán történész biztatására és ösztönzésére adta közre a sok vonatkozásban máig példaértékű könyvét, melyet korábbi főiskolai szemináriumi dolgozatából bővített kötetté. A Csanádvármegyei Könyvtár 35. darabjaként megjelent tanulmány (*Kiszombor története*) szerkezetében átfogó, adataiban rendkívül gazdag és alapos, nem véletlen, hogy 1997-ben a makói Szirbik Miklós Társaság a község támogatásával újból megjelentette a ma már jóformán hozzáférhetetlen kis könyvet. Kiss Mária Hortensia kötetén túl a községről átfogóan, és némileg bővebben Borovszky Samu köteteiben (*Csanád vármegye története 1715-ig I-II.*, *Torontál vármegye*) olvashatunk, de ezek a munkák a vizsgált időszak tekintetében, illetve a földolgozás mélységében is korlátozottak voltak, ezért alaposabb ismeretanyagot nem nyújtanak.

A fentiek miatt – a részismeretek bővülése kapcsán is – jó ideje érzékelhető egy korszerű, a Kiss Mária Hortensia-féle kötetnél komplexebb, többségében alapkutatásokon nyugvó települési monográfia hiánya. Miközben az elmúlt években, a millenniumi megemlékezésekhez kötődően sorra jelentek meg településtörténeti munkák, addig ezek sorából, noha a község múltja és emlékanyagának értéke arra érdemesítette volna, hiányzott a kiszombori kötet. Éppen ez a hiány ösztönözte a települési önkormányzatot, hogy ha a millenniumhoz képest néhány év késéssel is, megbízást adjon egy a mai kor elvárásainak megfelelő, és a legfrissebb kutatásokat szintetizáló települési monográfia elkészítésére.

A kötet megjelentetésének előkészítésében számos szerző közreműködött, többen közülük Kiszombor szülöttei, vagy ma is itt élnek, így hivatásuk mellett a személyes motívumok is erős ösztönzést adtak számukra ahhoz, hogy a lehető legteljesebb képet nyújtsák a település története iránt érdeklődő olvasóknak. A most kézbe adott monográfia éppen ezért nem pusztán az eddig megjelentetett publikációk, adatok szintézise, hanem a legtöbb esetben levéltári alapkutatásokon nyugvó, nagyrészt eddig nem ismert, vagy nem teljesen föltárt adatokra és összefüggésekre építő helytörténeti kézikönyv lett. Mint ilyen, nem csupán a helyi levéltárakban (Szeged, Makó) hozzáférhető forrásokból építkezik, hanem a budapesti közgyűjtemények mellett pl. az Újvidéki Levéltár Torontál vármegyé-

re vonatkozó, s a településhez köthető dokumentumait is földolgozta, azokat a dokumentumokat, melyeket pl. Kiss Mária Hortensia tanulmánya megírásakor nem használhatott. Lényegesen bővült a település korai történetére vonatkozó adatgyűjtés: a Móra óta végzett ásatások mellett a komplex terepbejárás alapján ma már átfogó kép adható az írott forrásokat megelőzően itt élt kultúrák és népek etnikai összetételéről, emlékanyagáról.

A könyv a települési monográfiák klasszikus szerkezetét követi. A földrajzi környezet bemutatása mellett részletes képet ad a község történetéről és néprajzáról. Fontosnak tartottuk, hogy a történeti áttekintésből kiemeljük a legfontosabb intézményeket és szervezeteket, ezért önálló fejezeteket szenteltünk az iskola, az óvoda, az egyházak, valamint a XIX-XX. századi egyesületi és kulturális élet bemutatásának is. Mivel a község igen gazdag műemléki hagyatékkal rendelkezik, szintén külön fejezetben mutatjuk be a műemléképületeket, továbbá önálló rész foglalkozik Kiszombor legjelentősebb építészeti emlékével, a rotundával. A község József Attila révén a magyar irodalomtörténetbe is beírta nevét, a makói gimnáziumba járó kisdiák költővé fejlődésében meghatározó jelentőséggel bírt a „kiszombori nyár". A költő életművének ezt az apró, ám mégis jelentős periódusát szintén külön fejezetben dolgozzuk föl, miként önálló fejezetben foglaltuk össze a község életében a XVIII. sz. végétől a XX. sz. közepéig meghatározó jelentőséggel bíró Rónay család történetét, fontosabb szereplőinek pályafutását is.

Noha a szerzők a földolgozás során teljességre törekedtek, bizonyosan lesznek időszakok, amelyek kapcsán hiányérzete maradhat az olvasónak. Ez főként a hozzáférhető források egyenetlenségéből adódott. A török előtti időből alig álltak rendelkezésre írott dokumentumok, de meglehetősen szegényes a XVI-XVIII. századi forrásanyag is. Nehézséget okozott a földolgozás során, hogy a település speciális helyzete, a Temesi Bánsághoz, majd Torontál vármegyéhez tartozása miatt a jelzett időszakból megmaradó irataanyag tekintélyes része külföldi (bécsi, újvidéki) levéltárakban található, és nem is minden volt hozzáférhető a korszak kutatói számára. Sajnálatos módon a községet a XVIII. századtól birtokló Rónay család levéltára is csupán töredékeiben maradt meg, ezek is döntően a családra vonatkozó adatokat tartalmaznak, a község múltjára csak kevés betekintést nyújtottak. Aránylag gazdagabb forrásanyag a XIX. sz. végétől segítette a kutatókat, ettől az időtől kezdve – csekély hiánnyal – a település önkormányzatának jegyzőkönyvei is orientálták, tematizálták a szerzők munkáját. E források azonban szinte kivétel nélkül a település közigazgatásához kapcsolódó adatokat tartalmaztak, a gazdálkodásra, az iparűzők tevékenységére, vagy a társadalom viszonyrendszerének változásaira alig nyújtottak információkat.

A levéltári források mellett két dokumentumot külön is ki kell emelnünk, amelyek számos adatot nyújtottak a község történetének pontosabb megismeréséhez. Az egyik a templom Historia Domusa (*Liber Primus Complectens Historiam Parochiae Zomboriensis in Dioecesi Csanadiensi et Comitatu Torontaliensi sitae 1818-1976*), amelyet 1837-től – a korábbi adatokra alapozva és visszatekintve – Horváth Mihály plébános kezdett el vezetni. Noha voltak időszakok, amikor az éppen működő plébánosok nem fordítottak kellő figyelmet a plébániához kapcsolódó eseménytörténet följegyzéseire, ennek ellenkezőjére is van példa. Kleitsch Mátyás plébános, aki 1927 és 1954 között volt a községben élő katolikus lakosság lelki gondozója, korábbi adatokat is összegyűjtve dicséretes alapossággal dolgozta föl és jegyezte le a Historia Domusba az egyházra és a községre vonatkozó legfontosabb történéseket. Már-már szociológiai mélységű adatgyűjtése a község két világháború történetének, és a második világháború utáni néhány évnek talán legfontosabb forrása, s mint ilyen, a XIX-XX. sz. helyi eseményeinek földolgozása kapcsán

Kiss Mária Hortensia 1940-ben kiadott falutanulmányának is legfőbb kiindulópontja, forrása volt. A Historia Domus kutatását és fölhasználását Gyulay Endre, a Szeged-Csanádi Római Katolikus Egyházmegye a kötet megírásakor még hivatalban lévő püspöke tette lehetővé. Segítségét ezúton is megköszönjük!

A másik dokumentum, amelyet külön is ki kell emelnünk, a Rónay család történetét földolgozó kézirat (*A zombori Rónay család krónikája*), melynek összeállításához id. Rónay Elemér fogott hozzá az 1910-es években, s amelyet sokéves gyűjtőmunkát követően 1946-ban fejezett be. Művét fia, ifj. Rónay Elemér 1947-ben kiegészítette. A kézirat a két nagy ágra szakadt család tagjainak életútját foglalja össze kifejezetten abból a célból, hogy a leszármazottak számára megőrizze az elődök pályafutását. A személyes adatok mellett azonban a kézirat számos olyan adalékot is nyújt, melyek révén teljesebb képet alkothattunk a községről, illetve a község és a család kapcsolatáról, ezért nem csupán a család, hanem a település története szempontjából is fontos forrás. A családi krónika mellett a monográfiában még számos iratot, följegyzést és képet használtunk, amelyek ma is a család birtokában vannak. Mindezek rendelkezésünkre bocsátásáért Rónay Tamásné Kákóczky Ilonának, Rónay Péternek és Rónay Eszternek ezúton is kifejezzük köszönetünket! Ugyancsak köszönjük az Ausztráliában élő Rónay Aladár és Eszter szíves segítségét a birtokukban lévő családi képek fényképmásolatának átadásáért! A Rónay családra vonatkozó értékes képek közlését tette lehetővé a bánáti fényképészet jeles vajdasági kutatója, Németh Ferenc, valamint az azóta már elhunyt budapesti Wettstein János is. Támogatásukat nekik is köszönjük!

A kötetben közzétett képanyag – a levéltári forrásokhoz hasonlóan – szintén egyenetlen. A két világháborút megelőző időszakból alig rendelkezünk fényképekkel, de a XX. századi fotók között, melyek viszont már bőséges mennyiségben elérhetők, nehezen találtunk olyanokat, amelyek valamely jelentős eseményhez kapcsolódtak. Így szembesülhet majd az olvasó azzal, hogy míg pl. az iskola, vagy a műemléképületek kapcsán számos képet tudtunk közölni a kötetben, a köztörténethez kapcsolódóan rendkívül hézagos a képanyag. A község életét megörökítő fényképek összegyűjtésében az Endrész Erzsébet által vezetett Kiss Mária Hortensia Honismereti Kör tagjai jeleskedtek, a monográfiában közzétett képek jelentős része is az ő gyűjteményükből való. Segítségüket megköszönjük! Ugyancsak hálásak vagyunk azoknak a magánszemélyeknek, akik családi gyűjteményeikben őrzött képeik fölhasználását tették számunkra lehetővé. Külön megköszönjük Dömötör Mihály fotóművész és a kiszombori Naszradi András segítségét, akik a település műemléképületeit mai állapotukban örökítették meg a kötet számára!

A fentieken túl köszönet illeti Szegvári Ernőné polgármester asszonyt és a képviselő-testület tagjait, akik rugalmas döntéseikkel és kitartó támogatásukkal lehetővé tették e kötet megjelenését! Köszönjük az anyaggyűjtés során fölkeresett közgyűjtemények: levéltárak és múzeumok munkatársainak közreműködését! Külön köszönet Pásztor István úrnak, a Vajdasági Autonóm Tartomány Végrehajtó Tanácsa korábbi alelnökének, ma a Végrehajtó Tanács privatizációs miniszterének az újvidéki levéltári kutatás megszervezéséhez nyújtott fölbecsülhetetlen segítségéért! Köszönjük Balog Attilának, Boros Attilának és Martonosi Csabának a kötet technikai előkészítésében nyújtott munkáját, továbbá megköszönjük mindazok támogatását, akik a legkülönbözőbb módon hozzájárultak a monográfia megjelenéséhez!

A TELEPÜLÉS FÖLDRAJZI KÖRNYEZETE

TERMÉSZETI-KÖRNYEZETI ADOTTSÁGOK ÉS ERŐFORRÁSOK

Kiszombor 65,83 km^2-nyi közigazgatási területe természetföldrajzi szempontból az Alsó-Tiszavidékhez, ezen belül a Marosszöghöz tartozik. Az Alsó-Tiszavidék e mezotája azonban tovább terjed az országhatártól délre is a Maros egyik legismertebb fattyúágának, az Aranka (Harangod) vonaláig, melyen belül – az alacsony reliefenergia ellenére – a mikrotájak egész sora (pl. bébai löszhát, szőregi hát stb.) különíthető el.[1] E viszonylag egyhangú, homogén tájat a Maros és a Tisza együttes munkája alakította ki a pleisztocéntől napjainkig. A Marosszög ártéri síksága ilyen értelemben több mint 1500 km^2, melynek területén ma 44 település helyezkedik el, három ország (Magyarország, Románia, valamint Szerbia) határ menti perifériáját alkotva.

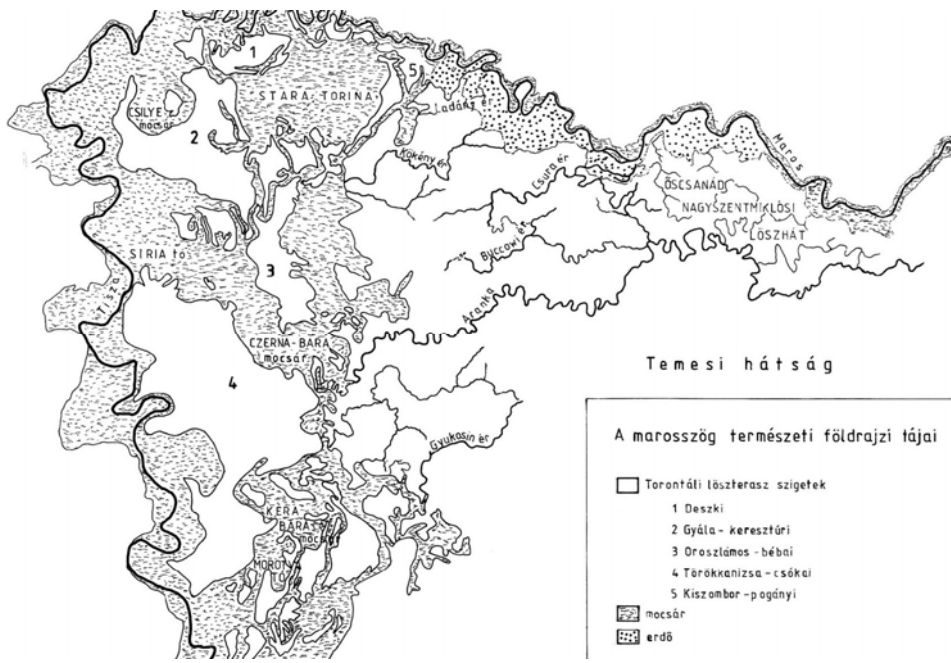

A Marosszög természeti földrajzi tájai

Kiszombor tágabb környezetének települései szintén alföldi vonásokat hordoznak, látszólag egyveretű tájképi jelleget kölcsönözve így a vidéknek. Minderről akkor győ-

[1] KÓKAI 2000. 306.

ződhetünk meg leginkább, ha az épített környezet egy-egy magasabb objektumáról szemléljük a tájat. E látszólag tökéletesen sík területen a figyelmes és érdeklődő lakos újabb, immár csak közelebbi szemlélődés révén felismerhető táji elemeket fedezhet fel. A magasból egyveretűnek tűnő síkság ugyanis gazdag domborzati mikroformákban, elsősorban folyómeder-maradványokban. Legjobban a Csanád felé vezető közút mentén – az egykori Ladányi-erdő területén – tanulmányozhatjuk azokat, de az Óbéba felé vezető út mentén, s a községtől északra, a Gulyás-gyep és a Dédényszeg nevű dűlők területén is előfordulnak, bár itt kevésbé feltűnőek.

A geográfiában kevéssé járatos olvasókban is óhatatlanul felmerülhet a kérdés, vajon hogyan jött létre ez a finoman tagolt felszín, s milyen erők játszottak szerepet abban, hogy a Maros-völgy szelíd, barátságos, a természet számtalan értékével és szépségével megáldott részévé váljon e vidéknek?

A táj fejlődéstörténete, geológiai és geomorfológiai sajátosságai

A földtani kutatások szerint mintegy 20 millió éve ott, ahol ma az Alsó-Tiszavidék és ezen belül a Marosszög területe található, még csökkent sós vizű tenger (majd egyre inkább kiédesedő vizű tó) hullámzott, eközben laza tengeri, majd tavi üledék halmozódott fel több ezer méter vastagságban.[2] Az ÉNy-DK irányú Makó-Hódmezővásárhelyi árokban a harmadidőszaki medencealjzat mélysége 4-6 ezer méter között változik, melynek nyugati peremét alkotó Marosszögben is kb. 3 ezer kristályos palák, melyek a herciniai metamorfózissal alakultak át, s alkotják a harmadidőszaki üledékek feküjét (fedőrétegét).[3]

A déli irányba lassan, de véglegesen visszahúzódó Pannóniai-beltó üledékeire az északi ill. keleti irányból érkező folyók (Ős-Duna, Ős-Tisza, Ős-Maros), az ún. felsőpannóniai korszakot követően vastag hordalékot (elsősorban homokot és kavicsot) terítettek szét. A Maros a pleisztocénben – a Lippai-kapunál kilépve az Alföldre – folyódelták és hordalékkúpok formájában kis reliefenergiájú hordalékkúp síkságot alakított ki, s a holocénban (az utóbbi 10 ezer év) mint kanyarogva feltöltő folyó jelent meg vidékünkön. A folyó nagy, túlfejlett kanyarulatokat alakított ki, amelyek idővel lefűződhettek a főmederről, miközben oldalazó eróziója is jelentős maradt. Mindezek következtében medrét gyakran változtatta, amit a sok elhagyott folyómeder is igazol. Ezek egyikében ma a Szárazér, a másikban az Aranka vize folyik, s a Kiszombor határában található folyómeder-maradványokban (pl. Ladányi ér, Porgányi ér stb.) is a Maros vize folyt egykor. A XIX. század második felében végrehajtott integrált környezet-átalakító munkálatok eredményeként vízutánpótlásukat szabályozták (zsilipeket és szivattyútelepeket építettek) elzárva a főmedertől, s lassan fel is töltődött egy részük, de azért még ma is felismerhetőek.

A Marosszög mai felszínének legnagyobb részét holocén korú földtani képződmények fedik (pl. ártéri iszap, réti agyag, öntésagyag, infúziós lösz, öntéshomok stb.), de a mezotáj egy részén idősebb üledékek is előfordulnak. A pleisztocén és holocén idejéből homokos-, iszapos lösz, infúziós lösz, a szőregi templomdombon típusos lösz és löszös üledékek is előfordulnak.[4]

[2] KARÁTSON 2000. 85-86.
[3] MNA 1989. 34.
[4] MAROSI-SOMOGYI 1990. 210-213.

A magasabb térszíneken felső pleisztocén infúziós lösz, agyagos lösz helyi elnevezéssel „sárgaföld” is megtalálható, mely e földtörténeti időszak eljegesedésének periglaciális térszíneihez kapcsolódik, a szél erőteljes akkumulációs tevékenységét jelezve. A falu határában uralkodóan az árterületen lerakódott infúziós lösz a jellemző, de Sándormajorban mocsári, tavi agyag és iszap, míg a Rétalj dűlőben homok, iszap és agyag a domináns. Geomorfológiai szempontból Kiszombor környéke nagyobbrészt alacsony ártéri síkság (tszf. 78-80 m) túlnyomórészt holocén korú formákkal, kisebb részben foltszerűen kiemelkedő alacsony ármentes térszínekkel (tszf. 81-85 m), amelyek nagyrészt infúziós lösszel borítottak – melynek vastagsága 2-3 m –, illetve a Maros menti hátak roncsaiból épülnek fel. A relatív relief (az 1 km^2-en belüli legmagasabb és legalacsonyabb pontok viszonylagos szintkülönbsége) a falu határának számottevő részén 1-2 m/km^2, csak a Királydomb dűlő és a Nagyhalom környékén nagyobb valamivel értéke. Kiszombor legalacsonyabb pontját – 78 méterrel a tengerszint felett – a Rétalj nevű dűlőnél (az Óbébai és Lajcsimajori út között) találjuk, míg legmagasabb – 85 méter tengerszint feletti magasságban – a Nagyhalomnak nevezett kiemelkedés volt az Óbébei út mellett.[5]

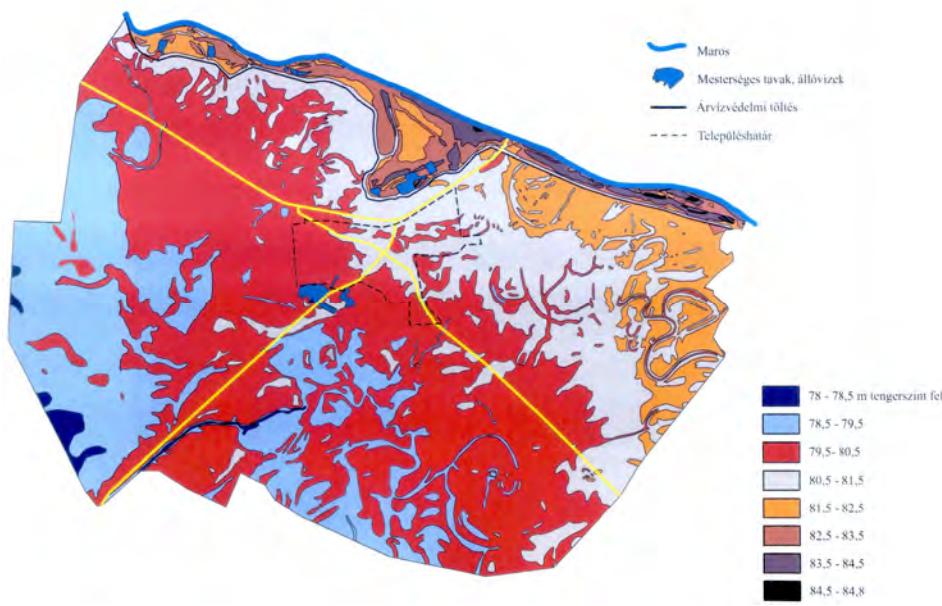

Kiszombor geomorfológiai térképe

Domborzattípus szerint a település környékének jelentékeny hányada ártéri síkság, melyből néhány – az emberi megtelepülés szempontjából kulcsfontosságú – magaslat emelkedik ki. A Marosszög területe ma sincs nyugalomban, egyes mérések szerint évente

[5] A Nagyhalom ma már nincs meg, de szokatlan is volt a síksághoz szokott szemnek az alig három kat. holdnyi területen elterülő kb. 6-7 méter magas kiemelkedés, nem véletlen, hogy sok mendemonda fűződött hozzá.

2,5-3,0 mm süllyedés tapasztalható,[6] mindezek ellenére komolyabb földrengéstől nem kell tartani az itt élő lakosoknak. Az eddigi kutatások, mérések és írott források ármentes térszín (pl. Susán, Királydomb, Hosszúhát, Fehérhát, Hegyeshalom szerint a vidék csak gyenge szeizmicitást mutat, az utóbbi évszázadban az 1903-as földmozgás okozott kisebb károkat a templom épületében.[7]

Éghajlati viszonyok

Az eddig leírtakból már egyértelműen kiderülhetett, hogy Kiszombor természetföldrajzi jellemzése csak tágabb térségébe illesztve végezhető el, s legfeljebb csak azokat a jellegzetességeket említhetjük meg a településhez kötötten, melyek valóban annak közigazgatási határán belül fordulnak elő. Így van ez az éghajlat esetében is, sőt, talán itt van a legkisebb esély arra, hogy kiemelésre érdemes, egyedi specifikumokat találjunk. Célszerű tehát az éghajlati viszonyok részletes bemutatását is tágabb térségre kiterjeszteni.

A Magyarországon leggyakrabban használt éghajlattani szakirodalmak alapján kétféleképpen is meghatározhatjuk a Marosszögre jellemző éghajlatot. Ha a Péczely György[8] által a víz- és a hőellátottság alapján definiált éghajlati körzetek közül kell választanunk, akkor a vidéket (miként az Alföld nagy részét is) a meleg-száraz éghajlati körzetnek tekinthetjük. A Magyarország Nemzeti Atlaszában található,[9] az előzőhöz képest némileg eltérő éghajlati tipizálás szerint a vizsgált terület a meleg, egész évben elégtelen nedvességű, száraz (aszályos) forró nyarú éghajlati körzethez tartozik. Ha még távolabbi térségek (Bácska, Bánát, Tiszántúl, Duna-Tisza-köze) éghajlatát is megvizsgáljuk, akkor megállapíthatjuk, hogy Kiszombor és környéke éghajlati tekintetben átmeneti jellegű, de éghajlatát az alföldi hatások erőteljesebben befolyásolják.

Amikor az éghajlatot alakító tényezőket számba vesszük, akkor először a napsugárzást kell említenünk, hiszen az érkező sugárzott energia mennyisége fogja döntően befolyásolni egy adott térség éghajlatát. Két fontos értékkel jellemezzük: a globális sugárzással és a napfénytartalommal. Vidékünkön a globális sugárzás (a napsugárzás évi összege) az egyik legmagasabb érték az országban: 4600 MJ/m^2 (ettől csak Kecskemét környékén több, 100 MJ/m^2-rel évente), januárban 125 MJ/m^2, júliusban 660-680 MJ/m^2. A napfénytartam évi összege szintén az egyik legmagasabb az országban, 2100-2150 óra között alakul. Januárban általában 65 órát, míg júliusban 290-300 órában süt a nap.[10]

A sugárzást és a napfénytartamot alapvetően befolyásolja a felhőzet mennyisége. A Marosszögben a derült napok évi száma 60, ami nem azt jelenti, hogy olyankor nincs felhő az égen, hanem azt, hogy a felhőzet mennyisége nem haladja meg a 20 %-ot. Az ilyen napok több mint fele július és augusztus hónapokra koncentrálódik. Amikor viszont a felhőzet mennyisége több mint 80 %, akkor az ilyen napot borultnak tekintjük. Évente 100 borult nap jellemző Kiszombor környékén, ami viszonylag alacsony értéknek tekinthető.

Legalapvetőbb éghajlati elemünk a hőmérséklet, amelynek mindenkori alakulását saját bőrünkön is nyomon követhetjük, s talán a legközvetlenebbül befolyásolja napjain-

[6] A Maros. Bp. 1975. VITUKI. Vízrajzi Atlasz 19. kötet. 24.
[7] KISS 1940. 87-88.
[8] PÉCZELY 1979. 282-284.
[9] MNA 1989. 51-60.
[10] DAA 1974. 9.

kat. Nem véletlen, hogy a meteorológiai adatok közül a legtöbb éppen a hőmérséklethez kapcsolódik. A Marosszög ilyen értelemben kitüntetett helyzetben van, hiszen az évi középhőmérséklet 11ºC felett van (az országos átlag 10ºC, de a Kékestetőn 5,7ºC, Nyíregyházán 9,5ºC, míg Pécsett 11,5ºC, Szegeden 11,2ºC), s ez az egyik legmagasabb érték Magyarországon. A havi középhőmérsékletek alakulását tekintve[11] (Szegeden mért adatokat elfogadva) megállapítható, hogy igen kedvező a januári középhőmérséklet viszonylag magas értéke (-1,2ºC), ugyanakkor a Kékestetőn -4,0ºC, Nyíregyházán -3,0ºC, Pécsett -0,7ºC a leghidegebb hónapunk középhőmérséklete. A havi középhőmérsékletek adatai alapján egyértelmű, hogy a korai kitavaszodás (pl. március hónap 6,3ºC-os középhőmérséklete legmagasabb országosan) és az őszi hónapok magas értékei (pl. október hónap 11,9-12ºC-os középhőmérséklete szintén a legmagasabb az országban), valamint a júliusi 22,4ºC-os havi középhőmérséklet (Kékestetőn 15,7ºC, Nyíregyházán 20,7ºC, Pécsett 22,6ºC) egyaránt hozzájárul ahhoz, hogy hosszú tenyészidőszakú, melegigényes növényi kultúrák honosodtak meg vidékünkön. A vegetációs időszak hőmérsékleti átlaga 17ºC körüli, a tenyészidőszak hőösszege 3300ºC. A kalászosok márciustól júniusig terjedő tenyészidőszakának középhőmérséklete (13,5-14ºC) országosan a legmagasabb ez az érték, miként az őszi búza kalászhányásának átlagos időpontja (május 18-20 körül) is a legkorábban itt következik be hazánkban. A kapásnövények tenyészidejének (áprilistól-szeptemberig) középhőmérséklete 18,0-18,5ºC. A korai kitavaszodás és gyors felmelegedés eredménye, hogy a gyermekláncfű (április 5), az orgona (április 20) és a fehérakác (május 13) virágzásának átlagos időpontja is az egyik legkorábbi Magyarországon.[12] A mezőgazdasági termelés szempontjából igen jelentős az 5, 10, illetve 12ºC-os napi középhőmérsékletű legkorábbi tavaszi határnap átlagos időpontja. A minimum 5ºC-os napi középhőmérsékletű tavaszi napok március 10-től kezdődnek (a fokhagyma, a korai vetemények és a korai burgonya ültetés kezdete), a 10ºC-os napi középhőmérsékletű napokra április 10-től számíthatunk (a kukoricavetés kezdete), míg a 12ºC-os napi középhőmérsékletű napok már április 20-tól (a melegigényes növények ültetése) jellemzőek.

Legalább ilyen fontos az ún. hőmérsékleti küszöbértékek gyakoriságának az ismerete. Amikor a hőmérséklet napi maximuma nem haladja meg az 0ºC-ot, akkor téli napról beszélünk. A Marosszög területén a téli napok száma általában 20-25 (Kékestetőn 70 nap, Nyíregyházán 30-35 nap, Pécsett 20-25 nap). Ha a hőmérséklet napi minimuma 0ºC vagy az alatti, akkor az ilyen napot fagyos napnak nevezzük. Gyakoriságát tekintve 85-90 fagyos nap fordul elő a vizsgált térségben[13] (Kékestetőn 140 nap, Nyíregyházán 110-120 nap, Pécsett 80-90 nap). Az első fagy általában október 31-e tájékán köszönt be (10 nappal később mint Nyíregyházán), s az utolsó fagyra április 1-5. között számíthatunk. Az eddigiekből következik, hogy a fagymentes időszak 200-205 nap közötti, ez 15-20 nappal több mint Nyíregyházán, s kb. 2-5 nappal kevesebb mint Pécsett. Amikor a hőmérséklet napi maximuma eléri, vagy meghaladja a 25ºC-ot, akkor nyári, ha a maximum hőmérséklet legalább 30ºC, akkor hőségnap melegéhez kell alkalmazkodnunk. Főleg ez utóbbi okoz gondot, mert nemcsak a növényekre jelent veszélyt, hanem kedvezőtlen élettani hatásával is számolnunk kell. Kiszombor térsége a nyári napok gyakoriságát tekintve (85-90 nap) a legmagasabb értékekkel rendelkezik országos viszonylatban (Kékestetőn 5-10, Nyíregyházán 70-75, Pécsett 75-80 nap) és kiemelkedően magas a hőségnapok előfordu-

[11] Uo.
[12] Uo.
[13] Uo. 9-10.

lási gyakorisága is (30 nap felett).[14] Értelemszerűen Kékestetőn extrém esetben fordul elő 1-1 hőségnap évente, de Nyíregyházán is csak 16-20 nap, míg az évtizedek átlagát tekintve Pécsett is csak 20 ilyen napot regisztráltak. Nem elhanyagolható – különösen egészségügyi szempontból – a hőmérsékleti értékek abszolút szélsőségeinek vizsgálata. Az évi abszolút hőmérsékleti maximumok és minimumok jóval tágasabb értéktartományban oszlanak meg. Az évi legnagyobb felmelegedés átlagértéke 36-37ºC, a legnagyobb lehűlésé pedig -16 – -17ºC. Még hűvösebb nyarakon is számíthatunk 36ºC-ot elérő hőmérsékleti maximumra, s az abszolút hőmérsékleti csúcsérték 38-40ºC között ingadozik. A számításba vehető legerősebb fagy hazánk túlnyomó részén -25ºC, -30ºC, -40,1ºC volt. Kiszomboron -30,0ºC volt az eddigi legalacsonyabb érték, a hőmérséklet abszolút ingása tehát a Marosszög területén kb. 70ºC-ot tesz ki.[15]

A csapadék átlagos évi összege viszonylag magas, 600 mm, ami 50-100 mm-rel több, mint az Alföld nagy részén, ugyanakkor jóval elmarad az ország legcsapadékosabb vidékein mért 800 mm fölötti értékektől (pl. Kékestető 784 mm, Szentgotthárd 817 mm, Pécs 667 mm stb.). A csapadék eloszlásában kettős hatás tükröződik, egyrészt a tengertávolság, másrészt a magasság hatása. A tengertávolság csökkenti, az Erdélyi-szigethegység és a Bánsági-hegyvidék pedig valamelyest növeli az évi csapadék mennyiségét. A csapadék éven belüli eloszlása egyenetlen. Mintegy 130 év megfigyelési átlagai alapján a legtöbb csapadék május-június hónapokban esik (Szegeden 61, ill. 68 mm), míg január-február hónapokban alig több mint 30 mm a havi átlagérték. Általában a március (38 mm) és a december (41 mm) az átlagosnál szárazabb, áprilisban már nő a csapadékhajlam (49 mm), és az október-november is viszonylag csapadékosabb (52-52 mm). Az őszi másodlagos csapadék-maximum nem minden évben jelentkezik, amikor igen, akkor a mediterrán térségben ősszel megerősödő ciklontevékenységgel kapcsolatos. E ciklonok jelentős része ugyanis érinti Magyarország déli régióit is, s áthaladó melegfrontjaik kiterjedt csapadékhullást idéznek elő.

A csapadék szerfölött változékony éghajlati elemünk, mennyisége évről-évre nagyon szeszélyesen ingadozik. A legszárazabb esztendőkben előfordult már, hogy csupán 300 mm volt a csapadék évi mennyisége, míg legcsapadékosabb éveink 850-900 mm-es összeggel zárultak. A csapadék éven belüli eloszlása is nagyon szeszélyes, többször előfordult már olyan hónap, amikor teljes csapadékhiány, azaz 0 mm-es havi összeg volt, de a nyári felében olykor 200-300 mm-es havi csapadékmennyiségek is adódhatnak. A növénytermesztés szempontjából a csapadékos napok száma (amikor legalább 1 mm csapadék hullik) 85-90, legalább 10 mm csapadékot eredményező nap átlag 15-20 fordul elő évente, míg 5-10 mm közötti csapadékot 35-40 napon mértek átlagosan. A kalászos növények tenyészidőszakának átlagos évi csapadéka 225 mm, míg a kapásnövényeké 350-360 mm.

Évente jellemzően 30-35 zivataros nap fordul elő,[16] amely országos viszonylatban is magas szám, míg a havas napok száma 20 körül mozog, s a lehullott hó legfeljebb 30-35 napig marad meg. Ezek az adatok jól mutatják a Marosszög éghajlati szélsőségekre való hajlamát. Az első havazás átlagos napja november 25. és 30. táján, míg az utolsó havazás március 15. és 20. között várható. A lehullott csapadék egy része lefolyásra kerül, egy része beszivárog a talajba, míg nagyobb része elpárolog, így a növények számára nem

[14] Uo. 10.
[15] Uo. 11.
[16] DAA 1974. 11.

hasznosítható. A téli félévben (október-március) mindössze 100 mm a ténylegesen elpárolgó víz mennyisége, ez lényegesen kevesebb, mint az ugyanezen időszak alatt átlagosan lehulló csapadék mennyisége (240-250 mm). A tényleges párolgás nyári félévi összege (375-400 mm) viszont több mint ezen időszak átlagos csapadéka, s ez időszakos vízhiányt idéz elő a térségben. Az ún. éghajlati vízhiány nyári félévi összege 350 mm körül mozog, azaz ennyivel több párologna el a lehullott csapadéknál, melynek pótlása csak öntözéssel oldható meg, melynek kiterjesztését a kedvezőtlen árstruktúra akadályozza. E nélkül a mezőgazdasági termelés szeszélyes ingadozása alig csökkenthető. A lehetséges párolgás évi összege 850-900 mm vidékünkön, ami 600 mm/év csapadék esetén is 300 mm körüli évi éghajlati vízhiányt eredményez, s különösen a kapásnövények termesztésében okoz problémákat. Természetesen 850-900 mm csapadék nem párologhat el évente, ez elsivatagosodáshoz vezetne, de a 475 mm-es évi párolgási érték is rendkívül magas, még alföldi viszonylatban is.

Az éghajlati viszonyokról összegzésképpen annyit megállapíthatunk, hogy a nem, vagy csak kevéssé fagyérzékeny és nem túlzottan vízigényes szántóföldi és kertészeti kultúrák, valamint egyes melegkedvelő gyümölcsfélék termesztését teszik lehetővé Kiszombor térségében. Az őszi kultúrák magas arányát a téli félév magasabb csapadékértéke, valamint az április-májusi csapadék és a márciusi korai kitavaszodás befolyásolja és magyarázza. A július-augusztus hónapok aszályosságát a relatív nedvesség 60% alatti értékei domborítják ki.

A térség vízrajza

Az 1500 km^2 kiterjedésű Marosszög fő vízfolyása a Maros, amely az erdélyi Marosfő határában ered és Szegednél ömlik a Tiszába. Teljes hossza 754 km, magyarországi szakasza 49,5 km. Teljes vízgyűjtő területe valamivel több mint 30 ezer km^2, melybe a Marosszög területe is beletartozik. Az erősen kanyargó vízfolyás fontosabb hidrológiai adatait a makói vízmérce alapján ismerhetjük meg. A folyó – közepes vízállásnál – átlagosan 100-120 méter széles és 2,5-3 méter mély, esése 6-8 cm/km. Általában 400-420 cm-es vízszint elérését követően lép ki medréből a Zombor felöli ártérre. Szeszélyesen ingadozó vízjárásának köszönhetően közepes kisvíz szállítása 54 m^3/sec (ez általában nyár végén, ill. kora ősszel alakul ki), míg közepes vízhozama 155 m^3/sec, nagyvíz idején viszont 650 m^3/sec az átlagos vízhozama.[17] Árvíz általában tavasszal és kora nyáron fordul elő nagyobb valószínűséggel. A víz elég sok hordalékot szállít magával, emiatt a folyó Aradtól Nagylakig kanyarogva feltöltő, hordalékkúp-építő jellegű, míg Nagylak-Szeged között kanyarogva bevágódó jellegű, a meder- és ártérfeltöltődés üteme itt lelassul.

A folyó változó szakaszjellegének alapvetően földtani-geológiai okai vannak. A szabályozások előtt oly mértékben változott a meder, hogy 10-20 évenként újabb és újabb felmérésekre volt szükség. A Marosnak Lippa és Tápé közötti szakaszán a folyó mederalakulását eleve megszabó szigorú tektonikai rend ismerhető fel. A szerkezeti mozgásoknak a mederalakulást irányító hatása kettős. Mindenekelőtt megszabják a Maros futásának Perjámos és Tápé közötti vezérirányát (az ÉNy-DK irányú törésvonalak által meghatározott süllyedő árokból a Maros nem tud kilépni). Emellett azonban azokon a szakaszokon – mint Szőreg és Klárafalva, Kiszombor és Őscsanád között és még néhány rövidebb

[17] A Maros. Bp. 1975. VITUKI. Vízrajzi Atlasz 19. kötet 23.

szakaszon – ahol az ÉK-DNy irányú törések lehatárolják a rájuk közel merőleges ÉNy-DK irányú szerkezeti süllyedékeket, s így mintegy 6-8 km hosszúságú vályúkban, a Maros rendkívül kanyargóssá válik. Ezeken a szakaszokon esése is csökken (pl. Nagyfalu-Perjámos, ill. Őscsanád és Kiszombor között 6-8 cm/km), míg a vályúkat összekötő szakaszokon (pl. Ferencszállás és Deszk között 20 cm/km) növekszik. A folyó esésének fenti változásai azt eredményezték, hogy a meglassuló szakaszokon – az erőteljesebb üledéklerakódás miatt – medre rendkívül kanyargóssá vált, Őscsanád, Kiszombor és Deszk-Szőreg tájékán nagy kiterjedésű, mocsaras ártere volt, s így kedvező vízrajzi állapot alakult ki ahhoz, hogy fattyúágai (pl. Aranka, Porgányi ér, Ladányi ér stb.) kiszakadjanak belőle, s a felesleges víz egy részét a Tisza felé vezessék.

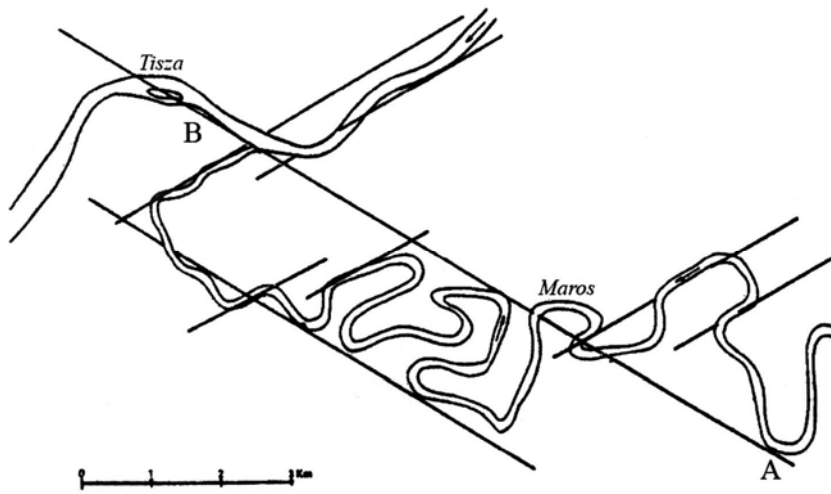

A Maros torkolati szakasza Buday Mihály 1840. évi térképén

A Maros torkolati szakaszát meghatározó aktív törések csapásirányai Óbesenyő és Perjámos között megismétlődnek, és ezen a szakaszon meghatározzák az Aranka vonalának futását is.[18] Az Aranka Nagyfalunál szakad ki a Marosból, ahol 1830 óta zsilip található, s torkolatáig szeszélyesen kanyarogva hosszú utat (176 km) tesz meg, amíg a Padé és Szaján közötti mocsáron keresztül eljut a Tiszáig, miközben a Nagyfalu-Padé közötti távolság légvonalban alig 80 km. Mivel a Maros bal partján lévő területek DNy-i irányba lejtenek, a Marosból Őscsanád és Kiszombor között kilépő erek (pl. Ladányi ér, Porgányi ér stb.) is az Aranka felé haladnak, erre egykor levezették a Maroson levonuló kora tavaszi, kora nyári, néha őszi áradások vizének egy részét, elöntve és táplálva a mélyebben fekvő területek nagy kiterjedésű mocsarait és lápjait. Mindez komoly gondot is okozott 1920 után, amikor a trianoni békeszerződés következtében a lejtésviszonyokkal ellentétesen kellett megoldani a zombori határ belvízelvezetését és rendezését.

A Marosszög felszínének legjellemzőbb sajátosságát az a szövevényes vízhálózat adja, melynek kialakításában a Maros mellett a Tiszának is jelentős szerepe volt. A Tisza ma is a Marosszög aszimmetrikus elhelyezkedésű – szolnok-titeli törésvonallal jelzett –

[18] Uo. 24.

hidrológiai tengelye, mely egyben a terület nyugati határát is alkotja.[19] A folyó részletes hidrológiai jellemzésétől eltekinthetünk, hatása azonban vitathatatlan, részben a fiatal szerkezeti mozgások Maros-torkolatot befolyásoló szerepe, részben a Maros alsó szakaszát befolyásoló vízszintingadozások miatt. A jelenleg is tartó süllyedés eredménye, hogy a Maros esésgörbéje nagyobb és kiegyenlítetlenebb, mint a Tiszáé.

A Marosszög ősvízrajzi képe és sűrű vízhálózata a magyarázat arra, hogy szinte mindegyik település valamely Marosból kiszakadó ér (pl. Szőreg mellett elhaladó Nagy-ér, Kiszombornál a Ladányi és a Porgányi ér, Keglevich-házánál a Kökény-ér stb.) vagy mocsár (pl. Sztara Torina mocsár, Cserna-bara mocsár stb.) mellé települt.

A felszíni vizek mellett röviden szólnunk kell a felszín alatt található talajvízről és a rétegvízről is. A Maros-völgy finomabb-durvább pleisztocén és holocén üledékének jelentős mennyiségű talajvízkészlete van, melynek egy részét ásott kutak segítségével hasznosították az 1960-as évekig. Egy 1961 és 1980 közötti időszakból származó adatsor szerint a talajvízszint terep alatti maximális mélysége 3-4 méter közötti, a minimális 0-1 méter (a Bébi út környékén alacsonyabb, a Ladányi határrészen magasabb). A növénytermesztés szempontjából oly fontos tenyészidőszak átlagos talajvízállása 2-3 m között változik.[20] A vízszintingadozás ekkor általában nem haladja meg a 100 cm-t. A Maros menti, emberi eredetű szennyeződésektől mentes talajvíz literenként kb. 100 mg oldott ásványi sókat tartalmaz. Jellegét tekintve a magas klór, nátrium és közepes kálcium, magnézium tartalma, valamint a hidrogén-karbonát miatt az alföldi talajvíz készletekkel azonos besorolású. Szerencsére igen alacsony SO_4, NO_3 és NH_4 tartalma, így a felszíni eredetű szennyeződésektől való megtisztítás után – szigorú technológiai eljárásokat követően – még ma is fogyasztható lenne. A költséges eljárások helyett azonban sokkal egyszerűbb a rétegvízkészlet kiaknázása. Az artézi kutakban felszínre bukkanó rétegvíz mennyisége kevesebb, de tisztább és emberi fogyasztásra alkalmas. Összetevőit tekintve kedvező paraméterekkel rendelkezik (pl. vastartalom 0,5 mg/l alatt, összes szilárdanyag-tartalma 450 mg/l, német keménységi foka 8-10 között, stb.), de a metán-koncentráció a szabvány értékeit meghaladja, ezért technológiai kezelésre szorul. Gondot okoz még a 10 mg/l feletti klorid-tartalom, illetve a sótartalom. A település tágabb környezetében 300-500 mg/l körüli átlagértékek jellemzőek, de Kiszombor esetében 900 mg/l fölötti (nagyon magas) sótartalom volt mérhető a vezetékes ivóvízellátást biztosító első hidroglóbusz vizében.[21]

Nem elhanyagolható, hogy Kiszombor térsége hévizekben is gazdag. A hévizek felszínen mért hőmérséklete Makón 61-90ºC közötti, melyek gyógyászati felhasználása még nem kielégítően megoldott.

Talajok

A Maros mentén megtelepedő ember számára az egyik legfontosabb természeti erőforrást a hosszú időszak alatt, bonyolult környezeti feltételek mellett kialakult termőföld jelentette. Egy terület mezőgazdasági szempontú hasznosíthatóságának fontos alapfeltétele az, hogy ott milyen termékenységű talajféleségek fordulnak elő. A talaj termékenységének az a lényege, hogy kellő időben és a szükséges mennyiségben képes ellátni a növényeket

[19] LÁSZLÓFFY 1982. 180.
[20] DAA 1974. 17-18. ill. MNA 1990. 82.
[21] DAA 1974. 21.

vízzel és tápanyaggal, s ebben a folyamatban a humusznak is jelentős szerepe van. Az, hogy milyen termékenységű talajféleség alakul ki egy adott területen, abban elsősorban az éghajlat, a földtani sajátosságok, a domborzati viszonyok, a biológiai tényezők, a képződésre rendelkezésre álló idő és nem utolsó sorban az emberi tevékenység a meghatározó. A Marosszögben e tényezők komplex hatására elsősorban hidromorf talajok alakultak ki. A hidromorf szó azt jelenti, hogy az ilyen jelzővel illetett talajok hosszabb-rövidebb ideig víz hatásának voltak, illetve vannak kitéve, s emiatt tulajdonságaik is igazodtak e sajátos körülményhez. Ilyen adottságok a Maros és a belőle kiszakadó erek mentén, a felszínhez közeli talajvizű és az időszakosan vagy állandóan víz borította területeken már hosszú idő óta fennálltak, így ott a hidromorf talajok legtipikusabb képviselői, a réti és az öntés talajok lettek a meghatározóak. A kiszombori határ több mint 90 %-án ma is ezek a dominánsak. A réti talaj szelvénye jellegzetes, hármas tagozódású (A, B, C szintek), legfelül általában ez szemcsés szerkezetű, sötét színű (sötétszürke, fekete, szurokfényű) savanyú humuszban gazdag szint található (A szint), amely alatt hasábos-rögös szerkezetű, szurokfényű, gleyfoltos szint (B) a jellemző, majd legalul az anyakőzet (C szint) zárja a sort.[22] A humuszanyagot tartalmazó felső szint (50-60 cm-ig) uralkodó színét a nedves, levegőtlen körülmények okozzák. A magasan lévő talajvíz következtében annak kapilláris zónája gyakran eléri a talaj felső szintjeit, s többek között ez az oka a gleyfoltok (különböző sók kicsapódása) kialakulásának is. Ez utóbbi jelzi az oxidációs és redukciós folyamatok jelenlétét a réti talaj szelvényében, különösen annak felhalmozódási szintjében (B szint).

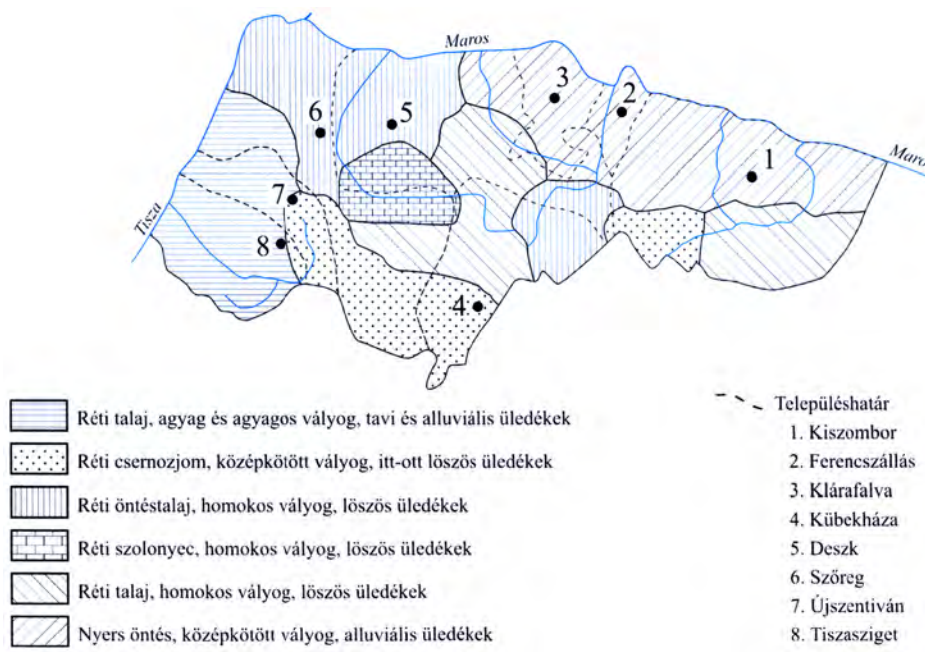

A Marosszög genetikai talajtérképe

[22] KEVEINÉ 1998. 82.

A réti talajoknak – az eltérő környezeti viszonyok következtében – különböző altípusai és változatai alakultak ki.[23] A település határának déli, délnyugati részén típusos réti talajok az uralkodóak, melyek agyagásvány-társulásaiban a szmektit domináns, igen sok agyagos résszel. E talajok gyenge víznyelésűek, igen gyenge vízvezető képességűek, erősen víztartók, kedvezőtlen vízgazdálkodásúak, szélsőségesen nehéz mechanikai összetétel mellett, melyek javítása kiemelkedő meliorációs tevékenységet igényelt. Anyagforgalmát tekintve a talajvíz hatása alatt álló szélsőséges vízháztartási típust képvisel. A legkedvezőtlenebb típusát a település déli részén (pl. Sándormajor stb.) a lápos réti talajok, míg legkedvezőbb típusát a település nyugati részén a réti csernozjom talajok képviselik, szintén itt fordulnak elő a réti öntéstalajok is.

A réti talajok mellett a fiatal nyers öntéstalaj is előfordul (különösen a település É-i és ÉK-i határrészein), melyek agyagásvány-társulásaiban az illit, kaolinit és klorit domináns, közepes agyagos résszel. E talajok jó víznyelésű és vízvezető képességű, jó vízraktározó és víztartó talajok, az egész szelvényben viszonylag egyenletes mechanikai összetétel mellett. Agyagforgalmát tekintve a felszíni vízfolyások által befolyásolt vízháztartási típust képviselnek. Az öntéstalajok homokos vályogon és infúziós löszfoltokon (pl. Bébi út, Dédényszeg, Susán stb.) igen kedvező mechanikai összetételűek, magas humusztartalmukkal jó termőképességűek, s a több évszázados emberi tevékenység hatására a csernozjomosodás folyamata markánsan megfigyelhető.[24]

A réti talaj termőképessége a nagyobb szervesanyag-tartalom miatt közepes (V. minőségi osztály), a réti öntéstalajé már gyengébb (VI. minőségi osztály), míg a nyers öntéstalaj termőképessége kifejezetten alacsony (VIII. minőségi osztály). A legjobb a réti csernozjom és öntés csernozjom talajok (III. minőségi osztály) termőképességi besorolása,[25] de még ez is messze elmarad hazánk legjobb, 20 aranykorona feletti értékű talajaitól.

A környék élővilága

Az, hogy egy adott területen hány növény- és állatfaj él, és milyen egyedszámban, számos tényezőtől, többek között a terület nagyságától, az éghajlat típusától, a vízhálózat jellemzőitől, a területen előforduló élőhely típusok számától és jellegétől is függ. A Marosszög klimazonális szempontból a száraz erdős puszták hosszú és erős nyári szárazsággal jellemzett övébe tartozik, ahol ártéri ligeterdők és mocsarak, valamint löszpuszták (pusztai cserjés, lösztölgyes, sziki tölgyes foltokkal) váltakoztak egykor. Napjainkra a mentesített ártér holtmedrekkel, valamint kisebb magasártéri hordalékkúpsíkság-roncsok alkotják a két uralkodó tájtípust.

Florisztikai-növényföldrajzi beosztás szerint Kiszombor környéke a magyar vagy pannóniai flóratartomány (Pannonicum) Alföld flóravidékének (Eu-pannonicum) Crisicum flórajárása mentén helyezkedik el.[26] A terület potenciális erdőtársulásainak az alacsony ártér puhafás ligeterődi, a keményfás ligeterdők, az égerligetek, a pannóniai cseres tölgyesek, valamint az alföldi tatárjuharos lösztölgyesek tekinthetők. A nyílt növénytársulások közül a mocsárrétek említhetők.[27] A viszonylag kis kiterjedésű területen vizes,

[23] KÓKAI 1985. 50.
[24] Uo. 18.
[25] DAA 1974. 14.
[26] BULLA-MENDÖL 1947. 59.
[27] MNA 1990. 70.

gyepes és fás élőhelyek egyaránt előfordulnak, amelyek számos faj megjelenését és fennmaradását teszik lehetővé. Ez magyarázza a viszonylagos fajgazdaságot is.

A vidéket egykor jellemző természetes növénytakaró ma már legfeljebb csak a Maros mentén, kicsiny foltokban tanulmányozható, a felszín túlnyomó részét az itt megtelepedő ember kultúrökoszisztémává alakította át. Kiszombor határában a melegkedvelő, szárazság- és sótűrő növényzet, valamint az árterületek alkotnak sajátos vegetáció-csoportokat. A halofil-növényzet főként a szikes területeken (Kőház, Lajcsimajor stb.) jellemző (pl. fehér tippan, mézpázsit, sziki útifű, sziki üröm, réti sóvirág, réti csenkesz), míg a mocsárrétek a pangóvizes területeken (Ladány, Sándormajor stb.) alkotnak sajátos vegetációt (pl. nád, káka, sás, fűzfélék, nyárfa, mézes éger). Az egykori ármentes szintek cser- és tölgyerdőfoltjai, mint az erdőssztyepp-vidék részei, gazdag erdő (pl. kőris, hárs, juhar) és cserje (pl. bodza, mogyoró, kökény) vegetációval rendelkeznek, ugyanakkor az ártéri tölgyesek maradványai szegényesebb kifejlődésűek (pl. csertölgy, szil, fehér nyár, kőris, jávorfa). A fűz, fehér nyár, csertölgy, szil, akác általánosan elterjedt, miként a gyepszint ismert növényei (pl. vadmurok, imola-búzavirág, rezgőfű, perjefélék) is megtalálhatók. Jellemző mocsárréti fajok: mocsári csorbóka, vízi menta, fekete nadálytő, posványsás, de igen jelentős állománya van itt a bánsági sásnak (Carex buekii), a sásnőziromnak (Iris pseudacorus), a mocsári kutyatejnek (Euphorbia palustris) és a mocsári gólyahírnek (Coltha palustris). Az üde kaszálóréteken szürke aszat, réti imola, mezei aggófű, apró szulák, mezei szarkaláb és sajnos egyre több parlagfű található, de nem hiányzik a franciaperjés, pusztai csenkesz és a lapu, valamint a kutyatej félék (pl. gyermekláncfű) sem.[28]

Állatföldrajzi-zoológiai szempontból a vizsgált térség a Nagyalföld faunakörzetéhez tartozik. Az egykor kiterjedt folyó menti erdőségekben és mocsarakban a mainál lényegesen gazdagabb állatvilág élhetett. Ma legfeljebb a róka, a vaddisznó – igen ritka –, az őz, a mezei nyúl, a fácán és a vadmacska említhető a nagyvadak és apró vadak tekintetében. Az emlősök közül az általánosan elterjedt vakond mellett a nyest érdemel említést, míg a madarak közül a fokozottan védett fehér gólyák (Ciconia ciconia), a védett szürke gémek, nádi poszáták, nádi rigók, sirályok és tőkés récék jelentik az állóvizek egyik legfőbb értékét. Időnként megjelennek a fekete gólyák, vadludak és kárókatonák is. A Marosártér pedig valóságos paradicsom a madarak számára, gyakorlatilag érintetlen környezetben él a nagy fakopáncs, a fülemüle, a feketerigó, a sárgarigó, a seregély, a kék cinke és a mezei veréb. Az Óbébai és Nagyszentmiklósi út melletti fasor – mely napjainkra haldoklik a gyomcserjéktől (pl. kökény, bodza) és az illegális szeméttől – több védett madár otthona (barna rétihéja, egerészölyv, kakukk, mezei pacsirta, barázdabillegető, mezei poszáta, szarka stb.). Feltétlenül több figyelmet érdemel, miként azok az állóvizek (Válykos, újabb bányagödrök), melyek a halak, hüllők és kétéltűek legfőbb élőhelyei. A teljesség igénye nélkül megemlíthető a vízisikló, a kecskebéka, tavibéka, ponty, csuka, amur, kárászfélék stb. A Maros halállománya nagyon megcsappant, fajgazdagsága erősen csökkent.

A magasabbrendű élőlények eddigi felsorolása sem teljes, kimaradtak belőle az emberi településekhez szokott, s közelségét tűrő állatok (pl. molnárfecske, házi veréb, patkány), az alacsonyabbrendűek (pl. ízeltlábúak, puhatestűek) ritkább, igényesebb, az ember közelségét kevésbé tűrők faj- és egyedgazdagságának elemzése pedig szétfeszítené e

[28] KÓKAI 1985. 20.

dolgozat tartalmi kereteit (pl. tücsökfélék, sáskafélék, lepkefélék, csigafélék, darázsfélék). Bizonyos, hogy ez a vidék még bővelkedik további, eddig nem is kutatott élőlények csoportjaiba, amelyeknek föltérképezése a következő generációk feladata lesz.

A TERMÉSZETI- KÖRNYEZETI ADOTTSÁGOKHOZ TÖRTÉNŐ ALKALMAZKODÁS ÉS A FÖLDRAJZI KÖRNYEZET POTENCIÁLJÁNAK VÁLTOZÁSAI, SAJÁTOSSÁGAI

Egy adott település természeti környezete sajátos adottságokkal és erőforrásokkal rendelkezik – az előző fejezetben vázlatosan ezeket tekintettük át –, melyek lehetőséget biztosítanak az ott élők számára gazdasági tevékenység végzésére, szükségleteik valamilyen szintű kielégítésére. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a természeti környezet bizonyos teljesítőképességgel, természeti környezetpotenciállal rendelkezik. Ehhez még a geográfusok hozzászámítják a mesterséges környezet, a társadalmi-gazdasági környezet és a politikai-kulturális környezet adottságait és erőforrásait, s így használják a földrajzi környezet potenciálja fogalmat is,[29] amely az előbbihez képest tágabb és integráló fogalom. E bonyolultnak tűnő meghatározások lényegét viszonylag könnyen megérthetjük, ha a társadalmi-gazdasági fejlődést nyomon követjük a XVIII. sz. végétől. Kiszomboron évszázadokon keresztül extenzív (alacsony technikai és technológiai színvonalú) szántóföldi növénytermesztést folytatott az itt élő lakosság, melynek minőségét és mennyiség alapvetően a természeti környezetpotenciál (pl. éghajlati-, vízrajzi-, talaj adottságok stb.) határozta meg. A társadalmi-gazdasági viszonyok fejlődésével (pl. integrált környezetátalakító munkálatok, gépesítés, növényvédő szerek és kemikáliák alkalmazása stb.) a XIX-XX. században egyre gyorsuló ütemben megnőtt a technikai és technológiai, valamint a termesztett növények genetikai potenciálja, ami összességében a termésátlagok növekedéséhez vezetett. A termelés során tehát mérséklődött, majd megszűnt a természeti környezet adottságainak dominanciája, s a minőség és a mennyiség szempontjából sokkal inkább a földrajzi környezet potenciálja lett a meghatározó.

Annak feltárása, hogy a Kiszomboron évszázadokkal ezelőtt megtelepedő népesség hogyan használta ki megélhetése érdekében a természeti környezet adottságait és erőforrásait, valamint hogyan próbált alkalmazkodni a folyton változó társadalmi-gazdasági körülményekhez, nem egyszerű feladat. E monográfia további fejezeteiben erre vonatkozóan nagyon sok információt olvashatunk az adott szakterület kiváló művelőitől. A geográfus csak arra tehet kísérletet, hogy a történeti földrajz szemszögéből felvázolja a XVIII-XX. századi Kiszombor népességének azon törekvéseit, melyek a lassan gyarapodó népesség növekvő igényeinek kielégítésére irányultak a gazdálkodás különböző súlyponteltolódásaival. A térképi szemléltetés különböző időkeresztmetszetek segítségével folyamatában mutatja a kultúrtáj terjeszkedésének néhány sajátosságát. E feladatunk időben azért behatárolt, mert a XVIII. sz. második felétől korábbi, megbízható, teljes körű adatok és használható térképek nincsenek, a közvetett adatok pedig nem elegendőek az adott terület múltbeli állapotának rekonstruálására, az emberi tevékenységi formák térbeli jellemzőinek feltárására.

[29] MNA 1990. 88.

Az Alföld és az Erdélyi-medence között természetes közlekedési útvonalat biztosító Maros-völgy évezredek óta lakott volt, amit a különböző helyekről előkerült régészeti leletek is bizonyítanak. A hadászati szempontból is fontos völgyben – a magyarság megtelepedését követően – a X-XI. században sorra szerveződtek a települések. A szállásterület kiválasztása során az ökológiai tényezők voltak a legfontosabbak. A kedvező domborzati és talajviszonyok mellett a legfontosabb telepítő tényező a víz volt, így nem véletlen, hogy a falvak szinte kivétel nélkül a folyó mellett, vagy attól nem messze, ármentes térszínen formálódtak az idők folyamán. A vidéken megtelepedő különféle etnikumú földművelők, állattenyésztők, halászok, vadászok és erdőművelők jól kiegészítették egymást, s eredményes gazdasági tevékenységüknek is köszönhetően a XIV-XV. századra sűrű településhálózat alakult ki[30] mind igazgatási, mind pedig gazdasági (pl. vásározóhelyek stb.) vonatkozásában. Kiszombor e rendszerbe tagolódva egyre jelentősebbé vált (pl. templom, uradalmi központ, Szeged-Temesvár és Makó-Kanizsa közötti utak metszéspontja stb.), olyannyira, hogy Oláh Miklós 1536-ban kiadott Hungária c. művében érdemesnek tartotta megemlékezni róla.[31]

Mindezek eredményeként a korábban csak lassan formálódó kultúrtáj terjeszkedésének a folyamata felgyorsult, melyre az is jelentős hatással volt, hogy vidékünkön olyan fontos vásározó helyek (pl. Szeged, Makó, Csanád, Kanizsa stb.) működtek, melyek társadalmi-gazdasági fejlődése hatással volt a szomszédos településekre. Talán ezzel is magyarázható, hogy – noha a XVI-XVII. sz. katonai eseményei nem kímélték vidékünket sem – Kiszombor csak ötven évig (1596-1647) volt puszta.[32] Jelentős gazdasági tevékenység azonban a pozsareváci békekötésig nem folyhatott településünkön (1699-ben puszta, 1717-ben is csak 15 házból állt a falu[33] stb.). A dokumentumokból arra következtethetünk, hogy ez az időszak kritikus lehetett a népesség megélhetése, valamint a település társadalmi-gazdasági fejlődése szempontjából. A XVIII. sz. második felében a lassan konszolidálódó viszonyok ellenére még mindig alig több mint 250 fő (1753-ban 45 család = 266 fő) alkotta Zombor népességét.[34] Az első népszámlálás (1784/87) adatai szerint[35] a faluban 981 lakos (155 házban, 176 család) élt, mely három évtized alatt igen jelentős fejlődés, melynek magyarázata, hogy 1762-ben 32 család érkezik (akik a Kisteleket alapították), 1779 körül Csanádról és Nagyszentmiklósról 32 magyar család települ be, valószínűleg az ottani németség terjeszkedése miatt.[36] A természeti viszonyokhoz való alkalmazkodás mellett sokat lendített a falu sorsán az a körülmény, hogy Oexel Mátyás nagyszentmiklósi sörgyáros 1781. aug. 1-jén Bécsben megvásárolta a zombori uradalmat (állt: Zombor, Ladány és Dédényszeg), melynek következtében Zombor magánbirtok lett.

Az 1780-as évektől egyre több információval rendelkezünk a településről, melyek közül a legfontosabbak egyike a kiszombori uradalom robotkönyve, mely az 1782-84 közötti esztendőkről ad részletes kimutatást, a másik az 1784-87 között készült országos népszámlálás, a harmadik forrásunk a II. József (1780-1790) idején készült I. katonai felmérés térképe, valamint az ahhoz készített leírás. E források alapján rekonstruálni lehet

[30] BOROVSZKY 1911. 365-374.
[31] OLÁH 1982. 1088.
[32] KISS 1940. 11.
[33] SZENTKLÁRAY 1879. 21.
[34] KISS 1940. 11.
[35] DANYI-DÁVID 1960. 196.
[36] KISS 1940. 12.

Kiszombor belsőségének elhelyezkedését, jellemzőit, valamint a tradicionális paraszti gazdálkodás által mind jobban átformálódó környezetet, mely a XVIII. sz. végén jellemezte a falu határát.

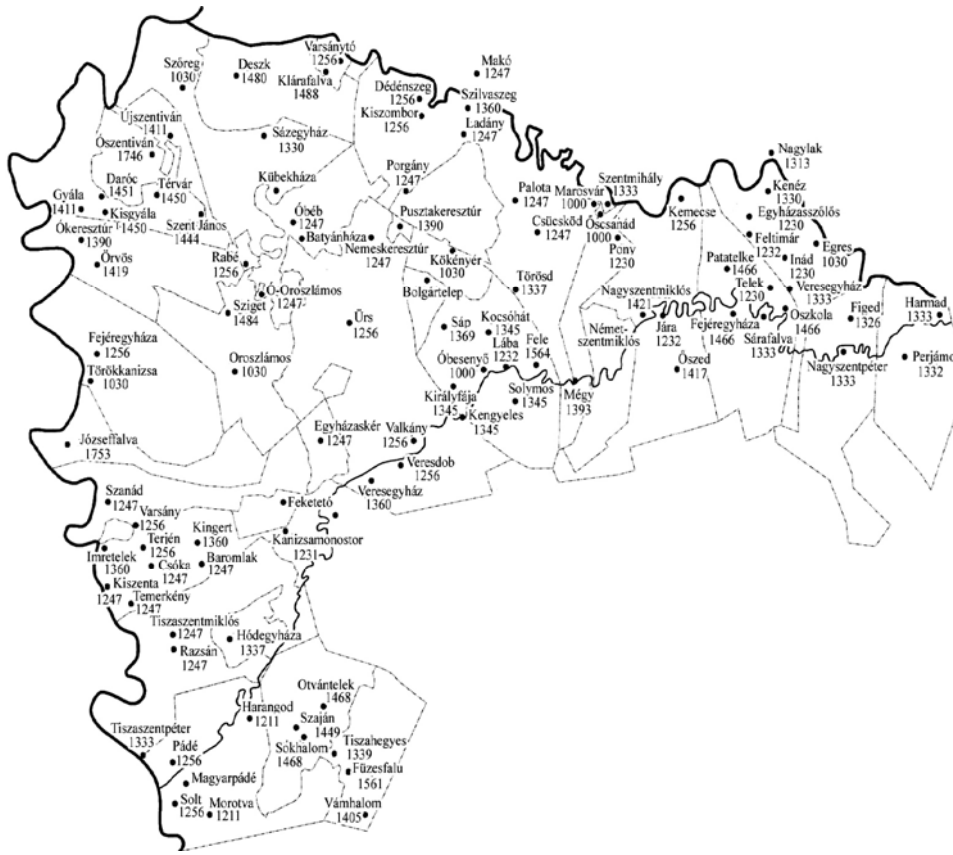

A Marosszög településeinek első okleveles említése

A település népességének 156 ház biztosított lakóhelyiséget, a házak zöme szalagtelkeken épült, 80,5 - 81,5 méterrel a tenger szintje fölött. A Maros bal parti medrének a pereme kb. 80 m tengerszint feletti magasságban feküdt, tehát kb. 2 méter relatív magasságkülönbség volt a település belsősége és a folyó medrének pereme között. A XVIII. században ez az érték azt jelentette, hogy a települést csak a Maros nagyobb áradásai veszélyeztették. Szirbik Miklós 1836-ban megjelent művében mindezt megerősíti, mely szerint: *„A Maros csaknem a templom tövit mosta”*, de megjegyezi: *„Mindazonáltal még akkor nem volt felette veszedelmes, minthogy árja az ereken mindenfele mehetett.”*[37] Napjainkra a XIX. sz. közepén megindult integrált környezet-átalakító munkálatok eredményeként alaposan megváltoztak a geomorfológiai viszonyok. A gátak közé szorított

[37] SZIRBIK 1926. 33.

Maros igen jelentős akkumulációs tevékenységének eredményeként a tengerszint felett 84,5-85 m közötti magasságú pontok is találhatók a hullámtérben. A Maros árvízvédelmi töltésén kívül eső területen a legmagasabb pont 82,5 méteren található, a legalacsonyabb 78 m.

Csanád vármegye egyház-igazgatási központjai a XIV–XV. században

A házak zöme a XIX. sz. közepén a Susánban (a Nagyszentmiklósi és a Régi Makai út között) helyezkedett el, a templomtól délre mintegy 5-10 holdnyi területen (itt volt a községháza, az iskola, a posta és néhány uradalmi épület), illetve a Nagyszentmiklósi és Óbébai utcák között (itt volt a Kistelek rész, s itt működött a szárazmalom is). A hely szűkösségét mutatja, hogy 19 ház már az alvégen helyezkedett el. A településen mindösszesze egy téglából emelt épület volt (a rotunda), a többi épület a környéken fellelhető természetes építőanyag (agyag, fa, nád, szalma stb.) felhasználásával készült.

Ezek a házak alkották Kiszombor belsőségét, a külsőséget pedig a tulajdonképpeni faluhatár. A még szabályozatlan Marosból – a falutól északra és délre – kisebb, természetes eredetű medrek (Ladányi-ér, Porgányi-ér stb.) ágaztak ki. Meglepő, hogy ezek egyikén sem működött vízimalom. A rendelkezésre álló természeti erőforrások az idők folyamán sajátos termelési struktúra kialakítását tették lehetővé a falu lakói számára, melyeket a domborzati és vízrajzi viszonyokhoz maximálisan alkalmazkodva igyekeztek hasznosítani. A Maros mentén mocsarakkal és morotvákkal tarkított erdőségek alkották az első övezetet, majd vizenyős, mocsaras rétek (különösen a falutól ÉK-re és DK-re) foglaltak el nagyobb felszínt. A falu közvetlen közelében túlnyomóan legelő volt a jellegadó, amely Ladánytól délre kiterjedt felszínt uralt, s melyet csak itt-ott tört meg egy-

egy elszigetelt szántóföld. Délnyugatra összefüggő szántó-parcellák húzódtak (a Bébi út mentén) a magasabb térszíneken, s hasonló földhasznosítás jellemezte Ladány és Porgány, valamint Dédényszeg körül elhelyezkedő ármentes térszíneket.

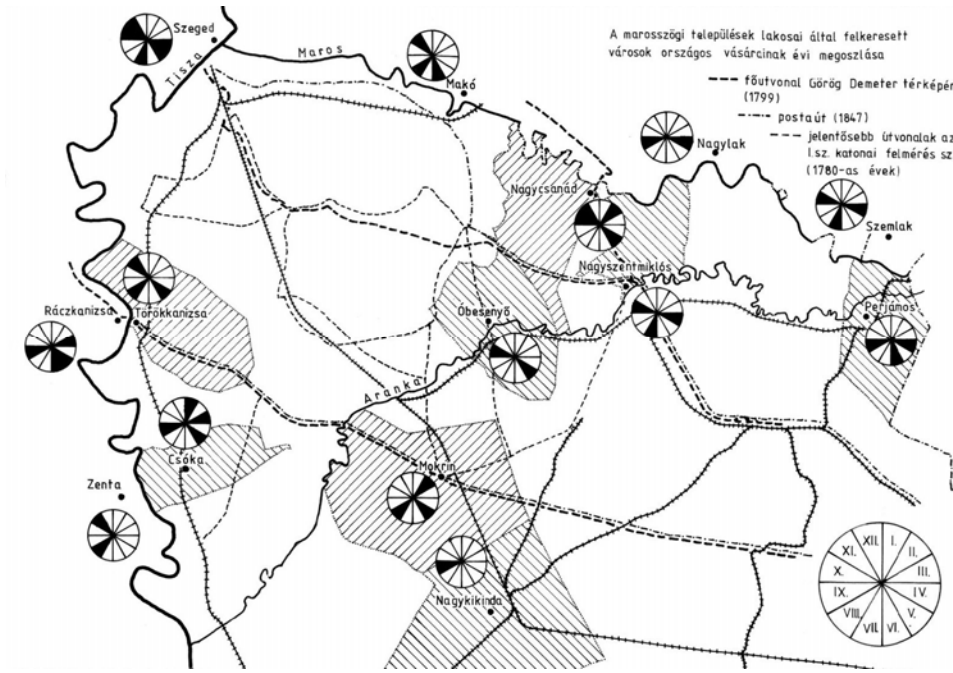

A marosszögi települések lakosai által fölkeresett országos vásárok

Természetesen nem hiányzott a szőlőtermesztés sem, mely a falu nyugati szélén különálló – sövénnyel elkerített – területen folyt, zömében az önellátás céljait szolgálta. Ebbe a földhasznosítási struktúrába illeszkedtek bele azok az élő vízfolyások, elhagyott folyómedrek, mocsarak, melyek akkor még fontos szerepet töltöttek be a gazdálkodás szerkezetében.

Az egész Marosszöget és a kiszomboriakat is jellemző polikultúrás (vegyes) gazdálkodás domináns elemeit az 1782-84 közötti robotkönyvből ismerjük. A legfontosabb számunkra az uradalom vásárlása (1781) idején fennálló határ megoszlása: 1606 hold erdő, 985 hold szántó, 725,25 hold erdei kaszáló, 132 hold külön erdő és 5083 hold überland (művelésre alkalmatlan mocsaras, nádas, vizenyős, szikes terület), összesen: 8531,25 hold.[38] A fenti adatsor egyértelművé teszi, hogy Zombor terjedelmes határában kevés volt a gabonaföld (985 hold ≈ 28 jobbágy telek), melyet három nyomásban műveltek, így gazdasági tevékenységük széles spektrumát (zöldségtermesztés, dohánytermesztés, kapás növények stb.) a nyomásos rendszer egyetemlegesen kötelező előírásaihoz kellett igazítaniuk. A szántógazdálkodást az alacsony hatásfokú extenzív gabonatermesztés túlsúlya jellemezte, s az évente többször faekével megszántott, de csak ritkán trágyázott földeken

[38] KISS 1940. 37-38.

főként gabonát, árpát és zabot termeltek. Mennyiségét tekintve elegendő Vályi András (1799) korabeli leírását segítségül hívni, mely szerint *„földjeiket a Maros vizének áradásaitól méltán félthetik, egészen ritkán szokták bevetni* […] *gabonával nem igen bővelkedik, de szarvasmarhájok szép és számos…*"[39]

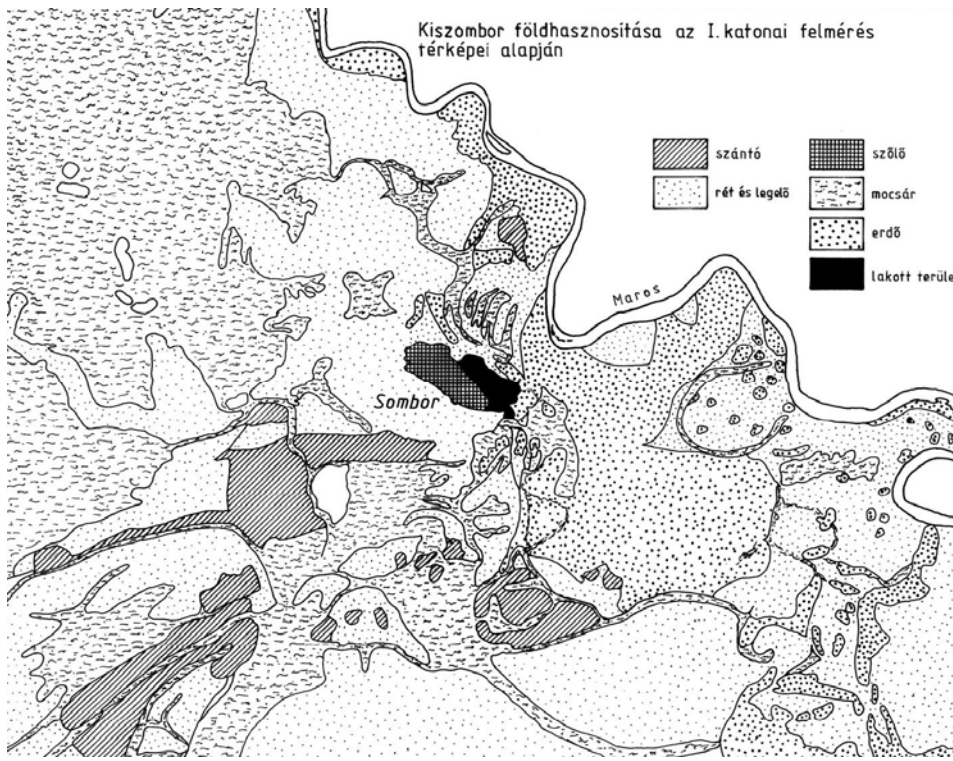

Kiszombor földhasznosítása az I. katonai fölmérés térképei alapján

A fentiek is alátámasztják, hogy a rét- és legelőgazdálkodáson alapuló állattenyésztés a szántógazdálkodásnál fontosabb lehetett. A csanádi kamarai tiszttartó már 1724-ben jelenti, hogy 800 igavonó ökör kiteleltetését Füged és Zombor község elvállalta. A becskereki kamarai tiszttartóság 1718. évi tudósítása szerint: *„60 kaszást rendeltek ki Zomborra"*[40], ami szintén a nagy kiterjedésű rétek és legelők fontosságára utal. Az állatállomány legeltetését a kiterjedt legelőkön és az überlandon gond nélkül végezhették, az állatok itatására a határban elegendő víz állt rendelkezésre. A külterjes szarvasmarhatartást jelzi az ökörhajcsárok XVIII. századi szerepe, valamint a Bébi út szélessége.

Nem szabad azonban megfeledkeznünk az állattenyésztés másik fontos ágáról, a sertéstartásról sem. Ekkor azonban még nem a kukorica jelentette a takarmánybázist, hanem a makkoltatás. Ennek alapját az – alföldi viszonylatban – a nagy kiterjedésű erdő jelentet-

[39] VÁLYI 1799. III. 675.
[40] KISS 1940. 52.

te (a Marosparton Zombortól Csanádig, ahol 1742-ben is nagyarányú erdőtelepítés folyt[41]), melynek fontosságát több korabeli forrás is hangsúlyozta. Az észak és keleti irányban – a Ladányi-értől Dédényszegig – húzódó erdő a falu határának mintegy 20%-ra terjedt ki, s a rétgazdálkodás mellett a második legfontosabb megélhetési forrást jelentette a XVIII. sz. folyamán a falu lakosságának. Valószínű, hogy az Árpád-korban is a dús tölgyesekre alapozott makkoltatás és fakitermelés lehetett a falu virágzásának alapja. Az erdő Oexel Mátyás jövedelmeinek is az alapját képezte, fontosságát jelzi, hogy Szeged és Makó is innen szerezte be faszükségletét, kitermelt fáját a Maroson tutajozták. Ismert, hogy a szegedi ferencesek tüzelőkészletüket a zombori erdőből vásárolták.[42] Szirbik Miklós 1835-36-os leírásából ismerjük, hogy: *„A közrendűek* [makóiakról van szó] *főzésre szőlővenyigét használnak, s valami kevés fagallyat, melyet a zombori erdőben részben vágnak.*"[43] Zombor mint kincstári jobbágy falu (1718-1781) lakóinak robotjában is szerepelt fafuvarozás Szegedre, mint az államnak teljesített robot egy része.

Arra vonatkozóan, hogy a falu határában folyó gazdálkodás számszerűen milyen eredményeket ért el, adatokkal nem rendelkezünk (természetesen különböző valószínűség-számítások végezhetők tág intervallumokkal), az azonban tény, hogy 1805-ben már 342 telke volt a falunak,[44] ami 20 év alatt több mint 100%-os gyarapodás. Nem túlzás azt feltételezni, hogy erre az időszakra a 2000 főt is meghaladta Kiszombor népességszáma, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a 80 házas zsellér (1782-ben 31 zsellér volt) mellett 32 olyan család is lakott a faluban, akiknek háza sem volt. A megnövekedett népesség (1831-ben 2888 fő[45]) ellátása, szükségleteinek kielégítése településünkön sem volt egyszerű feladat, melynek a kedvezőtlen agroökológiai potenciálon túlmenően társadalmi-gazdasági okai is voltak. Ez utóbbiakról a monográfia vonatkozó fejezeteinek szerzői részletesen írnak, itt csak néhány, részben földrajzi vonatkozású elemről teszek említést.

Az egyik alapvető problémát a nyomásos gazdálkodási rendszer kényszere és gyakorlata okozta, melynek értelmében a szükséges munkálatokat minden gazdálkodónak azonos időben kellett elvégezni, amit a gyakorlatban csak úgy lehet megoldani, hogy egy nyomáson belül mindenki ugyanazt a növényt (pl. őszi búza) termelte. A nyomáskényszer egyoldalú gabonatermelést, a talaj kizsarolását és alacsony termésátlagok állandósulását, illetve nagyfokú ingadozását eredményezte. Az ugyancsak extenzív állattartás nem tette lehetővé a szántók tápanyag-utánpótlását, így évekig nem trágyáztak. A gondosabb talajművelést az is hátráltatta, hogy a szétszórt parcellákat minden évben újraosztották, s így nem sok értelme lett volna egy-egy földterületbe több munkát fektetni. A gazdasági eszközök elégtelen száma miatt termények betakarítása csak nehézkesen és időben elhúzódva történt meg. Az állattenyésztés intenzívebbé tételére a XIX. sz. közepéig nem volt esély, ugyanis a takarmánynövények szántóföldi termelésének megvalósítása a nyomásos gazdálkodás szigorú kötöttségei mellett elképzelhetetlen volt, és a kiterjedt rét- és gyepterületek sem adtak megbízható takarmánybázist. Az állatok számát gyarapítani ilyen feltételek mellett kockázatos vállalkozás lett volna. Mindezek kedvezőtlen hatással voltak a népesség társadalmi-gazdasági életének fejlődésére, a település infrastruktúrájának számos elemére, a lakosság életkörülményeire, stb.

[41] Uo. 37.
[42] Uo. 52.
[43] SZIRBIK 1926. 36. Lásd még: FÉNYES 1851. III. 62.
[44] KISS 1940. 12.
[45] Uo. 70.

1781

szántó	11,5 %
erdei kaszáló	8,5 %
erdő	18,8 %
külön erdő	1,5 %
überland	59,7 %
Összesen	**8531,2 kat hold**

1865

szántó	52,6 %
szőlő	0,5 %
erdő	20,5 %
rét és legelő	17,0 %
hasznavehetetlen	9,4 %
Összesen	**9850 kat. hold**

1895

szántó	79,7 %
szőlő	0,6 %
legelő	9,0 %
rét	2,3 %
erdő	3,7 %
hasznavehetetlen	4,7 %
Összesen	**10278 kat. hold**

1935

szántó	83,6 %
szőlő	1,2 %
legelő	3,2 %
rét	0,2 %
erdő	0,5 %
kert	3,0 %
út, belterület	8,0 %
hasznavehetetlen	0,3 %
Összesen	**11422,8 kat. hold**

1963

szántó	83,0%
szőlő	2,0%
legelő, rét	2,1%
erdő	0,8%
földadó alá nem eső terület	8,9%
egyéb	3,2%
Összesen	**11423 kat. hold**

1. táblázat **A termőterület változása Kiszomboron 1781 és 1963 között**

Az 1850-es évektől azonban a mezőgazdasági termelés területi arányai erőteljes változásnak indultak az országban. Az 1848-49-es polgári forradalom társadalmi-gazdasági hatásain túlmenően ebben az időszakban köszöntött be a régóta várt gabonakonjunktúra, mellyel párhuzamosan megindult az ármentesítés és a folyószabályozás (a Marost 1858-ban szabályozták), a határ tagosításának kezdete, valamint a termelési eszközök, technológiák modernizációja, mindez pedig azt jelentette, hogy új fejlődési szakaszba lépett a falu gazdasága. Kiszombor határában is mélyreható változások indultak meg, egyre erőteljesebben átalakítva a földhasznosítás évszázadok alatt kialakult rendjét. (*1. táblázat*)

A fenti folyamatok legszembetűnőbb eredménye a szántó területének megnövekedése, illetve a gyepterületek drasztikus mértékű csökkenése volt, de változott idővel a szőlő- és a hasznavehetetlen terület aránya és területi elhelyezkedése is. Ez utóbbira jó példa a szőlőtermő-területek eltolódása, mely az 1780-as években a Szőlő utca környékére, az 1900-as évek elején a Pollner Kálmán utca környékére (Újtelep), míg az 1930-as évektől Szugoly és Kútalj dűlők környékére koncentrálódott. A legdrasztikusabb az erdőterület csökkenése, mely az 1860-as évektől egészen az 1930-as évekig tartott, de kisebb mértékű arányeltolódások még azt követően is előfordultak, olyannyira, hogy napjainkra a híres tölgyerdőnek már csak 1-2 megmaradt példánya látható (pl. általános iskola melletti védett tölgy, a köztemető néhány idősebb tölgyfája, stb.).

A népesség számának növekedése egyébként nem indokolta a művelési szerkezet ilyen mértékű átalakítását a településen. 1851-től (2586 fő) 1890-ig (3998 fő) ténylegesen 1412 fővel (54,6%) gyarapodott a lakosság száma,[46] melynek elegendő élelemmel történő ellátásának kényszere a belterjesség fokozásával is megoldható lett volna. A XIX. század második felének gazdálkodása ugyanis még erősen külterjes, mindazok ellenére, hogy megindul a gabona és a takarmánynövények fokozottabb termesztése. Kissé furcsának tűnő állításunkat alátámasztja, hogy az első vasekét Rónay Alajos hozatta 1880 táján, s az első cséplőgépet 1883-ban vásárolta.[47]

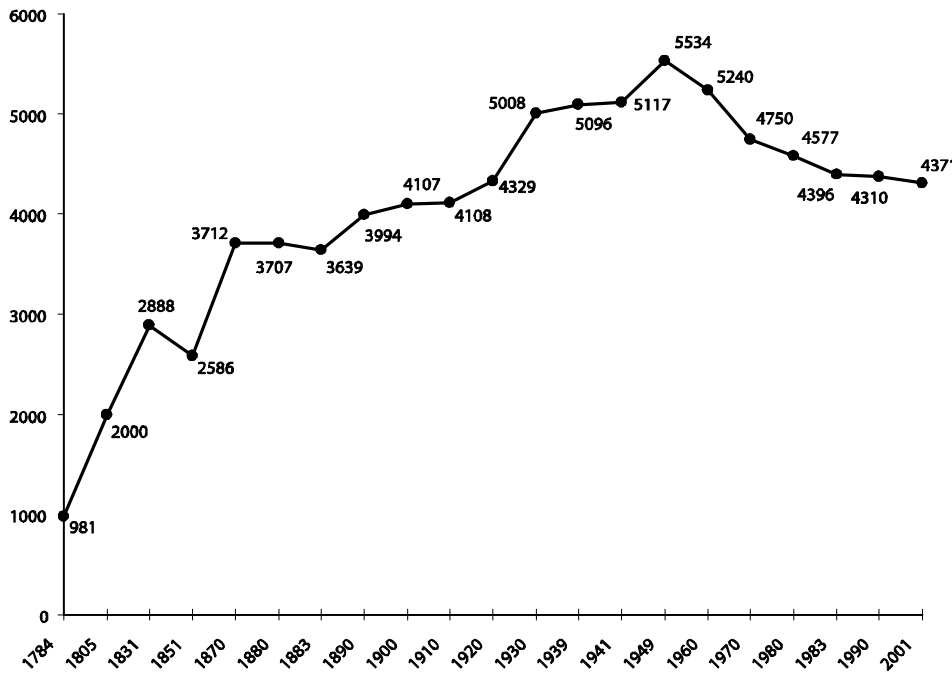

A népességszám alakulása 1784 és 2001 között

Az öntözéses gazdálkodás kiterjesztésére is csak tervek születtek (pl. Malina Gyula 1884), megvalósításukra már nem került sor. Kiszombor határában mindössze 15 kat. holdat öntöztek a Maros mentén 1890-ben[48]. A mezőgazdasági termelés intenzifikálásának másik lehetősége a munkaigényes kultúrák elterjesztése és a kertgazdálkodás fellendítése volt. A belterjesség fokozódásának jele, hogy meghonosodott a hagymatermesztés – a makói hagyma ¼-e kiszombori határban termett[49] – szélesebb körűvé vált a zöldség-, különösen a gyökértermesztés, s egyre fontosabb lett a szőlő- és gyümölcstermesztés is. Ebben az időszakban vált általánossá a vetésforgó és a kukoricatermelés. Sajnos, a műve-

[46] Uo. 71-72.
[47] Uo. 53.
[48] BOROVSZKY 1911. 203.
[49] KISS 1940. 40.

lési szerkezet nem kellően átgondolt és végrehajtott átalakítása következtében a természeti környezetpotenciál optimális kihasználásának az esélye egyre inkább romlott, ami a település társadalmi-gazdasági viszonyait előnytelenül befolyásolta.

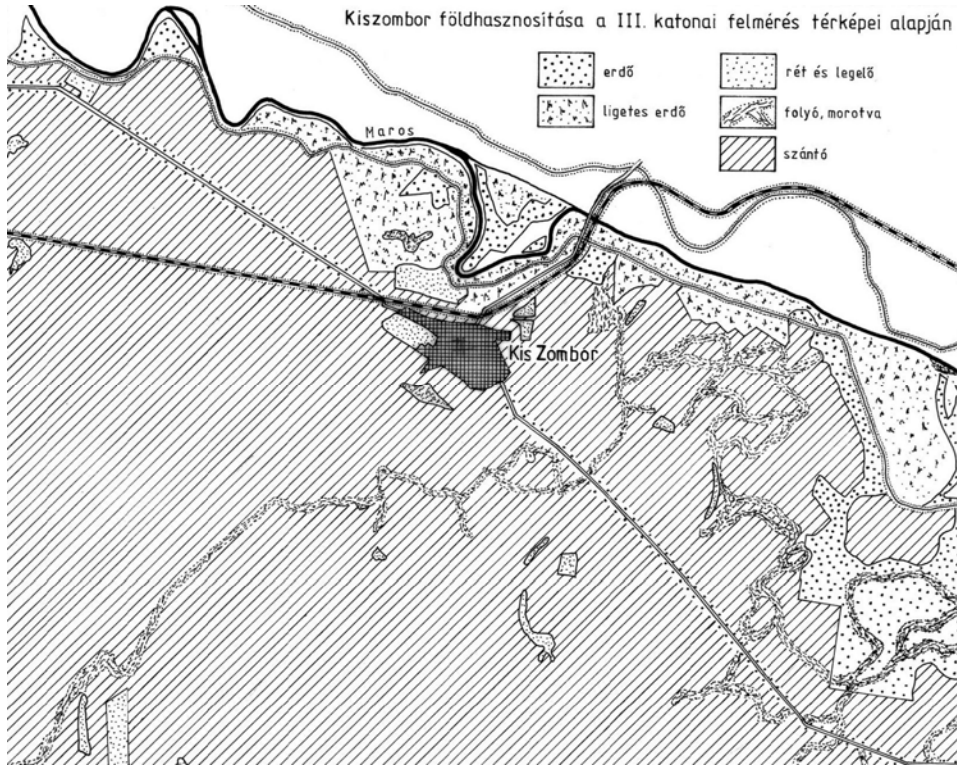

Kiszombor földhasznosítása a III. katonai fölmérés idején

Növelte a gondokat az is, hogy Kiszomboron nagyon kedvezőtlen volt birtokszerkezet (nem volt a szó szoros értelmében vett nagybirtok, 5 középbirtok, kisbirtok is csak 10, a törpebirtokosok zöme 2-3 holdon termelt),[50] és nagyfokú tőkeszegénység jellemezte a gazdasági életet. Alig volt 1-2 tőkeerős, jól felszerelt gazdaság, innovatív szemléletű gazdálkodó, aki egyaránt figyelembe vette a természeti adottságokat, valamint a szántóföldi növénytermesztés és az állattenyésztés érdekeit, lehetőségeit. A valóság ehhez képest igen lehangoló volt, melyről Kiss Mária Hortensia 1940-ben így írt: „*A kevés jobb módút leszámítva, a lakosság átlaga egyformán műveli kis földjét: egyik évben búzát, a másikban kukoricát termel egy-egy táblán. A szegényebbeknél tehát szó nincs a piacról. Csak a maga kenyerét, s a baromfi, meg a sertés takarmányát biztosítja. Amit a piacon keresne, azt az urasági napszámmal és hónapszámmal szerzi meg.*"[51]

[50] Uo. 34.
[51] Uo. 39.

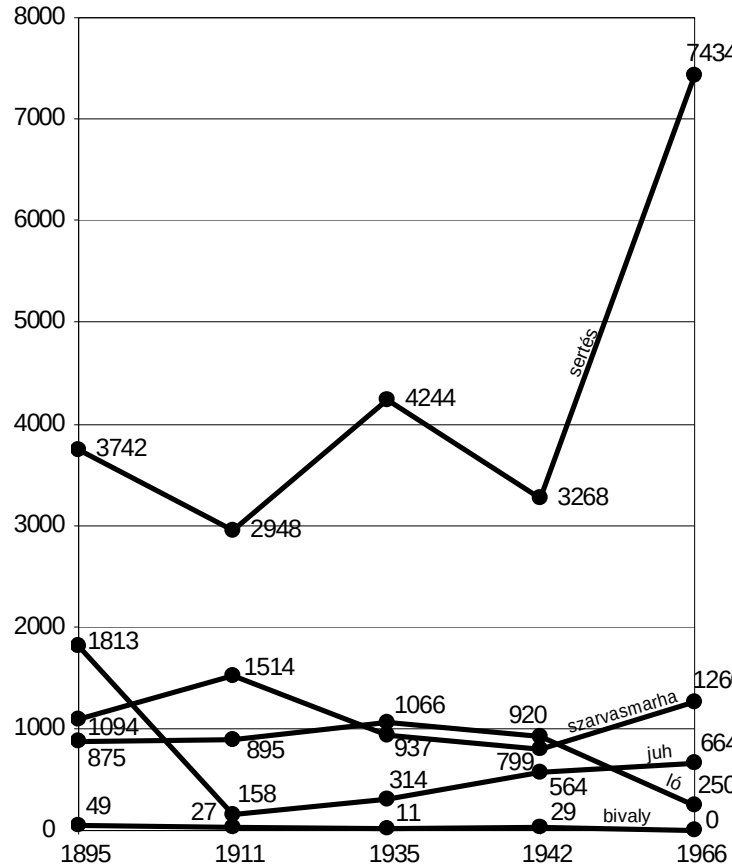

Az állatállomány változása a XIX. század végétől 1966-ig

Mindezek, valamint a vetésszerkezet heterogenitása következtében (még az 1950-es években is több mint 20 fajta növényt termeltek a határban),[52] a megtermelt javak mind mennyiségileg, mind pedig minőségileg – a megnövekedett szántóterület ellenére – elmaradtak a kívánatostól. Csak elenyésző hányaduk kerülhetett kereskedelmi forgalomba, annak ellenére, hogy a település forgalmi helyzete kifejezetten kedvező volt.A földhasznosítás szerkezetében bekövetkezett változás a településen folyó állattenyésztésre is hatott, a megfogyatkozott gyepterületek miatt és az erdő kiirtásával megszűnt a létalapja a külterjes állattenyésztésnek, ezért a gazdák a belterjesebb tartásmódra kényszerültek. Az intenzív tenyésztés megvalósítása a fajtajelleg átalakítását igényelte – az állatállomány nagy része az uradalomé volt, ahol a lótenyésztés (mezőhegyesi nóniusz) és a szarvasmarha tenyésztés (szimenthali) dominált – ugyanis a lakosság a sertésfajták közül a mangalicát tenyésztette, s kismértékű volt a baromfi- és selyemhernyó-tenyésztés is. Ez utóbbi érdekében az országutak mind eperfával szegélyezettek voltak. Az első világháború

[52] DAA 1974. 62-67.

előtt a község állatállománya az alábbiak szerint tagolódott: 1160 db szarvasmarha, 880 db ló, 3580 db sertés, 71 db juh.[53] Ez semmiképpen sem utalt intenzív állattenyésztésre. A gabonafélék erőltetett termelése, a szántóföldi takarmánynövények nagyobb volumenű termesztésének hiánya, az ipari növények (kender, cukorrépa stb.) és kertészeti kultúrák (hagyma, burgonya stb.) elterjedése egyaránt azt eredményezte, hogy az állattenyésztés háttérbe szorult, s a külterjes szántóföldi növénytermesztéssel szemben is teret veszített. Az állattenyésztés egyik ágazatában sem alakult ki specializáció – miként a XVIII. században a sertés és a szarvasmarha –, bár a XIX. sz. végén Kiszombor állatállománya viszonylag jelentős volt a térségben.

A XIX. sz. végén a gazdálkodás korábbi gyakorlatában lassú elmozdulás indult meg, annak ellenére, hogy a kedvezőtlen birtokszerkezet, a tőkeszegénység továbbra is változatlanul fennállt. A századfordulóra a mezőgazdaságilag hasznosított terület aránya meghaladta a 95%-ot,[54] míg a művelésre alkalmatlan terület – a környezet-átalakító munkálatoknak köszönhetően – 5% alá csökkent, így a termelés ökológiai feltételei visszafordíthatatlanul megváltoztak, melyek tartósságát a vetésforgó alkalmazása egyre inkább elmélyített. A vonalas infrastruktúra átrendeződése és gyors kiépülése (pl. 1880-ban épült híd a Maroson, 1882-ben épült a vasút, Szeged-Temesvár közötti állami út javítása stb.) olyan markáns térszerkezeti változásokat eredményezett, amelyek alapjaiban formálták át a település társadalmi-gazdasági kapcsolatrendszerét. Mindez azt is jelentette, hogy a település legfontosabb piacközpontja Szeged lett (a falu lakói 5-6 órás szekerezést vállalva is felkeresték áruikkal a város heti piacait), s átértékelődött Makó, Nagykikinda, Kanizsa és Nagyszentmiklós szerepe és kapcsolatrendszere is. Szeged fellendülő gazdasági tevékenysége következtében vonzáskörzete egyre inkább kiterjedt a Marosszög településeire, és ez stabil hinterlandját alkotta a gyors ütemben fejlődő nagyvárosnak.

A differenciált fejlődés ellenére Kiszombor gazdasági élete olyan mértékű fejlődésen ment keresztül, amely a XX. sz. elejére túllépett a gyorsan gyarapodó népesség (míg 1880-ban 3707 fő, 1920-ban már 4329 fő[55]) alapvető igényeinek kielégítésén, s a mikrorégió egyik legfontosabb mezőgazdasági árutermelő településévé fejlődött. A falu gazdasági ereje, arculata a helyi és helyzeti energiák kiaknázásával, a dualizmus kori Magyarország keretein belül átalakult. Az átalakulás jeleit, bizonyos társadalmi-gazdasági jólét eredményeit a település képe mind a mai napig magán hordozza. A teljesség igénye nélkül az alábbiakat emeljük ki: 1868-ban Gazdasági Olvasókör alakult, melynek alapszabályát 1882-ben fogadták el, s ekkor már jelentős könyvtár, szaklapok és 1-2 gazdasági gép is a tulajdonát alkotta.[56] 1883-ban létesül a község első óvodája, s egy évvel később a Hitelszövetkezet. A meglévő intézmények (posta, iskola, községháza, csendőrség stb.) megújultak (1902-re elkészült a 8 tantermes elemei iskola, 1910-re pedig megépült az új templom), illetve újakkal gyarapodtak (szegényház, iparostanonc-tanfolyam is működött egy ideig, járványkórház, 1909-től tűzoltóság stb.). Az egészségügy fejlődését mutatja, hogy két körzeti orvos volt, az egészséges ivóvízellátás fejlődött (1899. Szt. János kút fúrása, 1909. Kisteleki téri és Szegedi úti kutak fúrása stb.), s állategészségügyi szempontból fontos, hogy már ekkor állatorvosa volt a falunak.[57] A társadalmi és kulturális

[53] KISS. 1940. 42.
[54] KÓKAI 2005. megjelenés alatt
[55] KSH népszámlálási kötetei 1880 és 1920.
[56] KISS 1940. 92. és 113.
[57] Uo. 91-92., 94., 115-116.

élet pezsgését jelzi az egyesületek (Kiszombori Atlétikai Club, Olvasókör stb.) megalakulása és gyarapodása, a főtér igényes rendezése és ott köztéri szobrok (pl. 1896 Szt. István szobor) elhelyezése. Egy település lakóinak élni akarását és jövőbe vetett hitét az ősök tisztelete is jelzi, melynek fontos eleme, hogy rendezett temetőjét (1873: Rónay család kriptája és a körülötte elhelyezkedő Kálvária, 1890: új ravatalozó stb.) minden korabeli forrás elismerőleg említi. A gazdasági megerősödés jele, hogy két malom (Gazdák Szövetkezeti Malma, később Kéry-malom, Selmeczy-féle gőzmalom), egy tégla- és cserépgyár (Joó Sándor), egy szeszgyár (Dénesmajor) és az uradalmi birtokrészeket a vasúttal összekötő gazdasági vasút (lóré) is ekkor épült meg.[58] A népesség túlnyomó többsége azonban továbbra is a mezőgazdaságban volt kénytelen boldogulását keresni, a fentieken túl nem lévén említést érdemlő ipar a településen (1939-ben is csak 112 iparost írtak össze).[59]

A trianoni határmegvonás és a közel hároméves szerb megszállás ellenére az 1920-as években talpra állt Kiszombor társadalma és gazdasága. A gazdasági jellegű változások közül alapvető a földosztás (1921), mely 1400 kat. holdat érintett, de a Rónay család uradalmai – mintagazdaságuk folytán – is nagyban elősegítették a mezőgazdaság fellendülését, melyet jól mutat az 1939. év főbb terményeinek hozama a kiszombori határban:[60]

búza	39830 q	árpa	5600 q
kukorica	24250 q	zab	2230 q
rozs	45 q	burgonya	1001 q
hagyma	19700 q	cukorrépa	39600 q
borsó	90 q	mák	80 q
zöldségfélék	796 q	kender	1880 q
len	360 q	csalamádé	440 q
széna	30750 q		

A fent említetteken túlmenően a gyümölcstermelés is egyre jobban fejlődött, amit jól mutat az ekkor bevallott 289 hl borkészítés és 92 hl pálinkafőzés. Az uradalmi szeszgyár 1000-1600 hl szeszt állított elő cukorrépából évente.[61]

Az állattenyésztés lehetőségei a jelentős széna és kukoricatermés mennyisége ellenére sem kedvezőek, mutatja ezt, hogy az állatállomány stagnált (szarvasmarha 1051 db, ló 1106 db, sertés 2934 db, juh 776 db 1939-ben) az 1900-as évek elejéhez képest.[62]

A XX. sz. második felében Kiszombor népességének a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helye gyökeresen megváltozott. Megszűnt az egyoldalú agrárjelleg, az iparban és a szolgáltatásokban foglalkoztatottak aránya több mint háromszorosára növekedett, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma pedig erőteljesen csökkent.[63] Mindez nem a helyben bekövetkezett fejlődésnek volt köszönhető (helyben mindössze a tartósítóiparnak és a sütő- és tésztaiparnak volt telephelye, illetve 11 tanácsi és 27 magán kisipari műhelyt, valamint 17 boltot és 7 vendéglátóhelyet tartottak nyílván 1960-ban), hiszen az új munkahelyek többsége Makón és Szegeden fogadta a kiszomboriakat. A falu aktív keresőinek (2537 fő) közel 20 %-a (485 fő) már 1960-ban is lakóhelyén kívül dolgozott, azaz ingázott. Sze-

[58] Uo. 12., 40., 94. Vö.: BOROVSZKY [1911]. 68.
[59] KISS 1940. 72.
[60] Uo. 41.
[61] Uo. 40.
[62] Uo. 42.
[63] DAA 1974. 27.

gedre ekkor 153 fő járt be Zomborról, melynek gazdasági ágankénti megoszlása a következő: mezőgazdaság 2 fő, ipar 47 fő, építőipar 33 fő, közlekedés 40 fő, kereskedelem 13 fő, egyéb szolgáltatások 18 fő. Makóra ekkor még nem volt jelentős a foglalkoztatási ingázás (a Makóra ekkor bejáró 855 főből alig 50 fő volt kiszombori), majd csak az 1970-80-as évtizedekben vált jelentőssé, amikor a város gazdasági dinamizmusa megerősödött. Mindezek a változások alapvetően érintették a település népességének iskolai végzettségét és korösszetételének átalakulását.

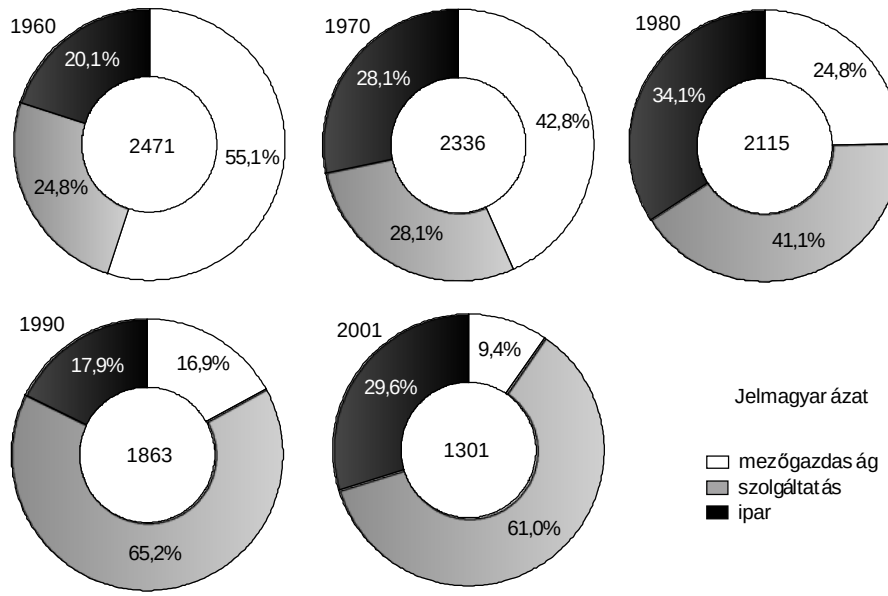

A foglalkozási összetétel változása 1960 és 2001 között
(az aktív keresők alapján)

Az egyetlen komoly fordulatot a nagyüzemi mezőgazdálkodás megjelenése (József Attila Tsz, Gabonatermesztési Kutatóintézet kiszombori telepe) eredményezte, amely – kétségtelen hibái mellett – sok tekintetben pozitívan hatott a település népességének életkörülményeire, a település infrastruktúrájára, stb. Nem elhanyagolható tény azonban, hogy a központi elvonások miatt a termelőszövetkezeti és a GKI dolgozók jövedelmei az országos átlag alattiak voltak, így az életkörülmények alakulását jól jellemző lakások építését és az infrastruktúra fejlesztését csak az 1970. és 1974. évi árvíz utáni állami támogatások segítségével sikerült kimozdítani a holtpontról.

A korabeli állapotokra utal, hogy 1970-ben az egyszobás lakások aránya 55-60 % között alakult, s a fürdőszobás lakások aránya 10-15 % közötti mindössze. Szintén e népszámlálási adatok alapján tudjuk, hogy az épített lakások korát tekintve: 1899 előtt épült 20-30 %-a, 1900-1944 között 50-60 %-a (az 1941-42-es belvizes év miatt igen magas), 1945-1959 között 10-20 %-a, és 1960-69 között mindössze 5-10 %-a.[64] A lakás-

[64] KSH. népszámlálási kötetek (Csongrád megye). 1960. és 1980.

állományból ekkor alapozás nélküli vályogfalú ház volt 14 %, melyeket az 1970-es és 1974-es tartós árvíz és belvíz teljesen tönkretett, de nem kímélte a téglából épült házak egy részét sem. Összehasonlításul 1960-ban az összes lakások 26 %-a (378 db) 1900 előtt épült, 66,2 %-a (964 db) 1900-1944 között. A lakóépületekből (1452 db) tégla, beton vagy kő alapzata volt 1252 db-nak (86,2 %), vályog illetve sár alapzatú 201 db volt. A falazat tekintetében 174 lakás téglából, egy kőből és 1278 db vályogból és sárfalból épült. A település 1600 lakásából 1219-ben volt elektromos áram, és 40 db rendelkezett fürdőszobával, s 1206 egyszobás, 367 kétszobás lakás volt. 1990-ben az összes lakások 9,8 %-a (158 db) 1900 előtt épült, 30,8 %-a (496 db) 1900-1944 között, 41,5 %-a (668 db) 1970-1979 között. A község 1610 lakásából 231 db (14,3 %) volt egyszobás, 53,5%-a (862 db) kétszobás, s 32,2 %-a (517 db) három vagy több szobás volt, s 1161 lakásban volt fürdőszoba.

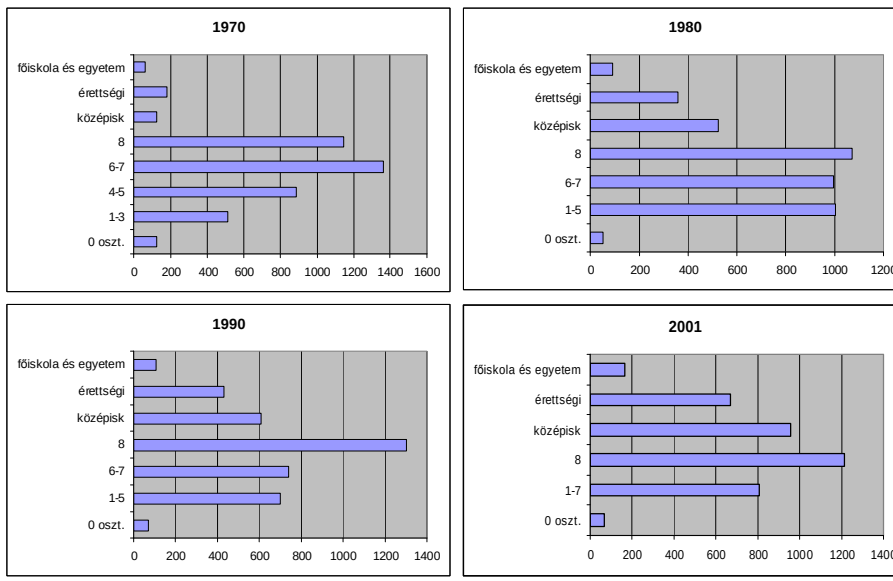

A 7 évesnél idősebb népesség iskolai végzettségének változása 1970 és 2001 között

Témánk szempontjából viszont szükséges még kiemelni a nagyüzemi mezőgazdasággal kapcsolatosan, hogy a termelőszövetkezet termelési értékei alapján csak közepes eredményeket ért el, ami főként annak köszönhető, hogy a természeti-termelési adottságoknak megfelelően magas hozamú növénytermesztési (pl. kukorica 35-50 q/ha, cukorrépa 200-300 q/ha, búza 20-25 q/ha, napraforgó 7,5-10,0 q/ha, vöröshagyma 125 q/ha felett, kender 65-75 q/ha stb.) és állattenyésztési (pl. sertés, szarvasmarha) ágazatok mellett[65] gazdaságtalan növények (pl. len, káposzta, cirok) és állatok (pl. juhtenyésztés) termesztésével/tenyésztésével is foglalkozni kellett.

[65] DAA 1974. 62-67.

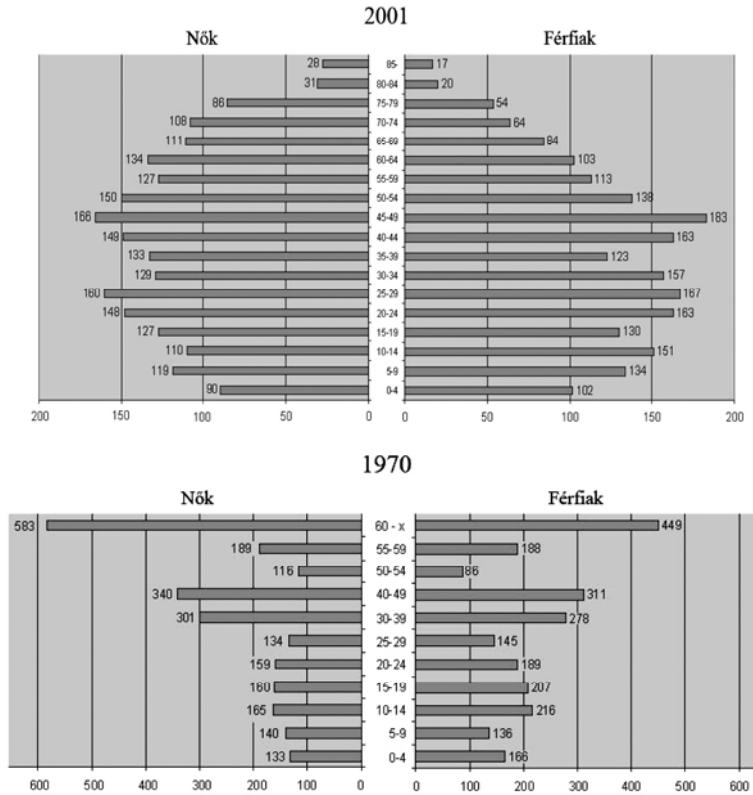

A népesség korösszetételének változása 1970 és 2001 között

Kiszombor története során a nagyüzemi mezőgazdálkodás volt az, amely egyáltalán nem vette figyelembe a település határterületének környezeti adottságait. Teljessé tette a kultúrtáj terjeszkedését, s a humanizált tájat nagyrészt homogenizálta. (A József Attila Tsz 1970-ben 2424 hektáron gazdálkodott, melynek művelésági megoszlása a következő: 2355 ha szántó – ez 97,1 % –, 5 ha rét, 1 ha legelő, 2 ha szőlő, 1 ha kert, 5 ha gyümölcsös, 2 ha erdő, 12 ha nádas, 41 ha művelés alól kivett terület.)[66] A rendszerváltozás óta meginduló *„inhomogenizálódási törekvések”* kimenetele ma még kétséges. Nagyrészt a kiszomboriakon fog múlni, hogy felismerik-e azokat a mai viszonyok közé beilleszthető gazdálkodási lehetőségeket, melyek legjobban szolgálják boldogulásukat, és a terület ökológiai adottságaival is harmonizálnak. Minden egyéb törekvés – hosszabb távon – kudarcra van ítélve, ahol az ítéletet nem a társadalom, hanem a természet hozza meg.

[66] Uo. 56.

A NEOLITIKUMTÓL AZ ÁLLAMALAPÍTÁSIG

A régészet az emberiség történetét kutató tudomány, amely – speciális kutatási módszereket használva (ásatás, felszíni leletgyűjtés) – elsősorban az írott források megjelenése előtt élt népek, kultúrák kutatására jött létre. A Kárpát-medence történetében az itt élő népek, népcsoportok önmaguk történetére vonatkozó írott emlékei az Árpád-kortól maradtak ránk. A vaskortól kezdve azonban a görög és római történetírás tudósít népekről, eseményekről és helyszínekről, amelyek hazánk területével kapcsolatosak. Az írott források előtt élt lakosság történetének és hagyatékának rekonstruálása során — mivel nevük nem maradt fenn — a kultúra fogalmát használja a régészettudomány. *„A régészeti kultúra kifejezés a leletek és a lelőhelyek földrajzilag és korbelileg egymással összefüggő, közös sajátosságokat mutató körét fedi le, ami a kor embere tárgyi és szellemi életének egységes egészére utal”.*[1] E kultúrák az esetek többségében nem azonosíthatók egy etnikummal, néppel. A korai történetírás által használt népnevek is gyakran csak fenntartással, az írott forrás keletkezésének ismeretében, kellő kritikával használhatók (pl. sokáig minden Keletről érkező népet szkíta, illetve hun elnevezéssel illettek).

A mai Kiszombor területe történetének korai szakaszát bemutató fejezet több alfejezetre oszlik, az első négy a neolitikumtól a vaskor végéig[2], a többi a népvándorlás kortól a középkorig tárgyalja az előkerült leletek alapján rekonstruálható eseményeket.

A Kárpát-medence éghajlatára jellemző, hogy három nagy éghajlati öv ütközőfelülete: kelet-nyugati irányban a kontinentális, nyugat-keleti irányban az óceáni, délről északra a szubmediterrán hatás mutatható ki benne. A hegyvidéket pedig a szubkárpáti éghajlat jellemzi. A klímaövek és a helyi adottságok hatására mozaikos vegetáció jött létre. E tényezők miatt az őskor kulturális képének alakításában három fő irányból érkező népcsoportok és kulturális hatások vettek részt. A vizsgált terület az Alföld déli részén fekszik, itt a déli, balkáni és ezáltal az égei területekkel, illetve a keleti steppei területekkel való kapcsolat jutott fontos szerephez.

A Maros völgye és az attól délre fekvő mocsaras terület az őskorban összekötő szerepet játszott az alföldi kultúrák, népek, népcsoportok és a bánáti, Duna-völgyi kulturális egységek között. Egyes korszakokban éppen e vidék alkotta törzsterületét egy népcso-

[1] ILON-UGHY 1996. 9.

[2] A hazai őskor korszakbeosztása az egyes időszakokban használt általánosan elterjedt nyersanyagok nevezéktanára épül. A halászó-vadászó-gyűjtögető életmódot folytató korai kőkorban elsősorban pattintással készítették kőeszközeiket az emberek. E korszak neve pattintott kőkor vagy paleolitikum (lithic = kő). A szintén pattintott eljárással, de más technikai megoldásokkal dolgozó átmeneti kőkor emberének időszakát mezolitikumnak nevezik. Az újkőkorban a letelepedett életmód új technikai újításokat is magával hozott, többek között a csiszolt kőeszközök készítését. E korszak neve neolitikum. A fent említett három korszak alapvetően nem kőeszközeik készítési technikájában, hanem közösségeik életmódjában tér el egymástól. A régészettudomány kezdetén a ránk maradt tárgyi emlékanyag alapján felállított hármas csoportosítás: kőkor, bronzkor, vaskor képezi alapját a mai kronológiai rendszernek, melyen belül már nemcsak a tárgyi hagyaték, hanem az életmód és hitvilág alapján finomabb csoportosítás is lehetséges. A Kárpát-medencében a neolitikumot a rézkor váltja fel, ahol új technikai elemként a fémfeldolgozás, fémöntés jelenik meg. Majd a bronzkorban általánossá válik a réz és antimon, illetve a réz és az ón ötvözése, a bronzöntés. A vaskor kezdetén pedig általánossá válik a vasolvasztás ismerete.

portnak (középső bronzkor), míg más korokban határvonalat jelentett a régészeti kultúrák között (késő bronzkor).

A NEOLITIKUM

A vizsgált területről ismert legkorábbi leletek az újkőkor idejére, a Körös-kultúrába sorolhatók (65. és 80. lh.) (i.e. VII. évezred vége - VI. évezred második fele).[3] E kultúra egy nagyobb területen elterjedt kultúrkör (Körös-Starčevo-Criş) része volt, mely a Kárpát-medence déli felének első élelemtermelő népcsoportjainak összessége.

A legkorábbi élelemtermelő, neolitikus csoportok dél felől, a Balkán területéről érkeztek ide, megismertetve az új életmóddal a helyi mezolitikus alaplakosságot. Európa neolitizációja az ún. termékeny félhold területéről, Kis-Ázsiából indult. A letelepedés, élelemtermelés, állattenyésztés és a demográfiai robbanás egymással szoros kapcsolatban levő folyamatok voltak. A túlnépesedés hatására egyes csoportok elvándoroltak, és továbbadták újításaik ismeretét más emberi közösségeknek (ún. neolit forradalom). A neolitizáció terjedésének első lépcsője az Égeikum és a Balkán területe, majd innen kisebb népcsoportok bevándorlásával és a helyi lakosság összeolvadásával a Kárpát-medence közvetítette az új ismereteket Nyugat-Európa felé.

A Körös-kultúra népének falvai vesszőfonatos, paticstapasztású, felmenő falú házakból álltak. A kultúra fő jellemzője a földművelés elterjesztése a régióban. A legújabb kutatások környezeti szempontból két fő településtípust különítettek el e korszakban, melyekhez eltérő életmód is társulhatott. *„Az akkori élő folyóág mentén található, ligeterdőkkel és vízhatású, jelentős agyagtartalmú, nehezen művelhető talajokkal borított holocén ártéri felszíneken valószínűleg a vadászat, a halászat és a gyűjtögetés, míg a kiemelkedő, szárazabb, löszös kőzetekkel és csernozjom jellegű talajokkal fedett, ármentes pleisztocén maradványfelszíneken az állattenyésztés és a növénytermesztés dominált”*[4] Ősi búzafajtát termesztettek, és juhot, illetve kecskét tenyésztettek, melyek nem voltak őshonosak e területen, feltehetően a bevándorlók hozták magukkal. Csiszolt kőeszközöket használtak,[5] és elsőként készítettek kiégetett kerámiát, főleg gömbös formájú edényeket, melyeket körömbecsípésekkel és rátett bordaszerű ábrázolásokkal (kecske, ember) díszítettek. Különálló temetőik nem voltak, falvaikban a házak között vagy azok padlója alá temették halottaikat. A házakhoz kapcsolódik a többi hitvilágukkal kapcsolatos esemény is. Minden házban találhatunk ún. kultikus sarkot, ahol a hitvilág emlékei egy he-

[3] E tanulmányban az őskori kultúrák kronológiai besorolását a kalibrált 14C adatok alapján adjuk meg. A 80-as évek közepéig az égei, egyiptomi és kis-ázsiai, történeti és csillagászati eszközökkel létrehozott relatív kronológiára alapozva, keresztdatálásos módszerrel kialakított ún. történeti vagy rövid kronológia használata jellemző a hazai régészeti szakirodalomra. A 14C datálás elve az, hogy minden élő szervezet élete során azonos koncentrációban veszi fel a szén 14-es atomsúlyú, radioaktív izotópját. A 14C felvétel akkor szűnik meg, ha egy növény vagy állat elpusztul. Ettől a pillanattól kezdve a radiokarbon koncentrációja radioaktív bomlás révén csökkenni kezd. A felezési idő pontos értéke 5730 év. Ha egy régészeti mintában megmérjük a radioaktív szén mértékét, akkor a felezési idő ismeretében ki lehet számolni, hogy a szerves anyag mikor pusztult el. Az így kapott adatokat fa évgyűrűkből kapott radiokarbon dátumok alapján kalibrálják, pontosítják. Az ilyen módon létrehozott kronológia a Kárpát-medence területén a bronzkor utolsó periódusa előtti történeti dátumok esetében idősebb adatokkal szolgált, ezért e kronológiai rendszert radiokarbon vagy hosszú kronológiának is nevezik.

[4] SÜMEGI et alii. 2003. 55–56.

[5] A pattintott kőeszközök használata a bronzkor végéig általános marad.

lyen csoportosulnak: zsírfarú, női agyagszobrocskák, nőt ábrázoló edények, három- vagy négylábú kis oltárok.

A kultúra elterjedésének északi határán túl (Kunhegyes–Berettyóújfalu vonal) éghajlati, földrajzi okoknál fogva a déli típusú gazdálkodás nem volt folytatható. Az itt élő vadászó-halászó-gyűjtögető életmódot folytató népcsoportok átvették ugyan a Körös-kultúra újításait, de saját viszonyaikhoz igazították azt. Így alakult ki a Nyugat-Európa neolitizációját létrehozó Vonaldíszes-kultúrák köre.[6]

A régészeti kutatómunka egyik eszköze a felszínen gyűjthető, elsősorban települések maradványait jelentő leletanyag értékelése. Ez jóval kisebb információt nyújt az ásatásokból előkerült leletanyagnál, de kevésbé idő- és költségigényes eszköz, amely számos kérdés megválaszolásához közelebb viszi a kutatót. Kiszombor határának szisztematikus régészeti terepbejárását G. Vizi Márta végezte el 1984–85-ben. E munka során összegyűjtötte a település határának vizsgálható (állandó növénytakaróval nem fedett) területeiről a talajművelés során felszínre került régészeti leletanyagot. Az így nyert információtöbbletet jól mutatja, hogy míg az első e területről előkerült lelettől (1868) a terepbejárási munka kezdetéig 37 lelőhelyről volt tudomásunk, addig e munka további 63 lelőhelyet eredményezett. Az ilyen jellegű adatgyűjtésnek azonban hátránya, hogy nem feltétlenül kerül elő pontos korhatározó lelet. Ennek köszönhetően Kiszombor határából 15 olyan régészeti lelőhelyet ismerünk, amelynek korát és kulturális besorolását az őskoron belül nem tudjuk finomítani: ezek a 7., 18., 31., 34., 39., 40., 47., 49., 50., 57., 58., 72., 73., 87. és 92. lelőhelyek. További egy, ásatásból ismert lelőhely esetében az ásatási dokumentáció alapján csak a neolitikumhoz való tartozást lehet valószínűsíteni (4. lh.). Így lehetséges az, hogy a korai neolitikum után csak a rézkor késői szakaszából állnak rendelkezésre pontosabb adatok.

A RÉZKOR

A késő rézkori Baden-, illetve Magyarországon használatos nevén Pécel-kultúra (i.e. 3600–2700) területe Dél-Német- és Lengyelországtól Ausztrián, Cseh- és Morvaországon, Szlovákián keresztül egész a volt Jugoszlávia területéig terjed. Keleti határa Romániában és Bulgáriában található. Centrális területnek azonban Magyarország tekinthető. Az eddig ismert lelőhelyek jórészt településeik maradványai. A telepásatásokon főleg nagyszámú gödör kerül elő, lakóépület nyoma azonban ritka. Mindez arra enged következtetni, hogy földfelszín fölé épített, felmenő falú házakban laktak. Lakossága nagyállattartó közösség volt. E kultúra hagyatékából ismerünk először adatokat a kocsi használatára (agyag kocsimodellek[7]), melyeket szarvasmarhával vontattak. Egyes esetekben a szarvasmarhát is eltemették halottaik mellé. Temetőikben vegyesen találhatunk hamvasztásos és csontvázas sírokat. Szintén ebből az időszakból áll rendelkezésre az első adat a sírok megjelölésére kő-sztélékkel.[8]

[6] A Kárpát-medence neolitizációját magyarázó új környezettörténeti megközelítésről: SÜMEGI et alii. 2003. 54-56.; KERTÉSZ-SÜMEGI 2003.
[7] Pl.: Budakalász, Szigetszentmárton, Boglárlelle, Pilismarót-Basaharc, Balatonberény, Radošina.
[8] Budakalász, Mezőcsát, Center, Budapest-Káposztásmegyer.

Kiszombor területéről Móra Ferenc telepásatása során egy szórványként előkerült lelet[9] mellett az Új Élet Tsz 50. telepén (29. lh.) végzett bronzkori település feltárása közben került elő a Baden-kultúra kerámiája. Az ásató Horváth László véleménye szerint *„a badeni kultúrához tartozó objektumokat – esetleg réteget – a 2. szelvény környékén, a magaspart lejtőjén kell keresnünk.”*[10]

Az Alföldet járva mindenfelé láthatunk a környezetükből kiemelkedő mesterséges halmokat, ún. kurgánokat, amelyek ősi temetkezési helyeket rejtenek magukban. A késő rézkor folyamán érkezett az alföldi területekre az ún. gödörsíros, vagy más néven jamnaja kultúra lakossága a keleti steppe felől. Nyomukat az Észak-Alföldtől a Dél-Bánátig megtalálhatjuk. Településeiket nem ismerjük, halotti halmaik azonban igen szembetűnő jelenségek. Halottaikat deszkával fedett sírgödörbe temették; a túlvilági életre mellékletként szőnyegeket, prémeket és textileket tettek az elhunyt mellé; és a legjellemzőbb, hogy vörös okkerfesték rögöket találhatunk a csontvázak mellett, illetve egyes esetekben ezzel a festékkel szórták be a halottat. A temetés után a sírgödör fölé halmot emeltek. Egy temetkezési halmot többször is használtak, ilyenkor emeltek a halom magasságán az újabb beletemetés alkalmával. Leggazdagabb sírjaikban rosszezüst vagy elektron dísztárgyakat, esetleg csonttárgyakat találtak. E kulturális egységhez köthetjük a ló általános elterjedését a Kárpát-medencében. A Baden-kultúra idején e népcsoport folyamatos beszivárgásával számolhatunk, a legfiatalabb kurgánok mellékletei pedig már a hazai kora bronzkorra keltezik őket.[11] Ezt mutatják az eddigi, kis számban rendelkezésre álló 14C adatok is: i.e. 3. évezred első fele.[12] A kurgántemetkezések mellett a Baden-kultúra halom nélküli temetői egyidőben léteznek az Alföldnek ugyanazon a területén. Két lelőhelyen[13] pedig megfigyelték azt is, hogy a Baden-kultúra temetkezési fölé emelték kurgánjaikat a gödörsírosok. Az ásató szerint *„lehet, hogy a kurgánépítők ismerték a temetők helyét, mint szakrális körzetet és ezért emelték felettük több esetben is temetkezési halmaikat.*”[14] E kultúra ez idáig kutatatlan kurgánjai találhatók a 3., 70., 72., 74., 75., 93. lelőhelyeken, továbbá a község keleti határához közel a Király-dombon és a Kiskirályhalmon, valamint a nyugati határszélen az ún. Határ-halmon.[15]

A BRONZKOR

A nagy területeket összekötő késő rézkori Baden-kultúra után következő kulturális változások jelentik a kora bronzkor kezdetét. Legkorábbi emlékei a vizsgált területen a szomszédos Makó településen előkerült leletanyag nyomán elnevezett Makó-kultúra (i.e.

[9] MFM Rég. gyűjt. ltsz.: 53.75.46. (HORVÁTH 1983. 73.).
[10] HORVÁTH 1985. 92.
[11] Sárrétudvari.
[12] KALICZ 1999. 94.
[13] Mezőcsát-Hörcsögös és Tiszavasvári-Gyepáros (KALICZ 1999).
[14] KALICZ 1999. 86.
[15] A kurgánfelmérést a Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság megbízásából Szatmári József (SZTE Természet Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék) és Szalontai Csaba (Móra Ferenc Múzeum, Szeged) készítette 2002 tavaszán. A felmérés célja *„Közhiteles természetvédelmi nyilvántartás kialakítása”* c. projekt keretében a földvárak, kunhalmok és tellek kataszterének elkészítése volt. A felmérésben részt vett még: Dormány G., Kovács F., Szamák T., Temesvári P., Fejes Cs., Szakál Sz. Köszönettel tartozom Szalontai Csabának és a szerzőknek, hogy az adatbázisukat dolgozatomhoz felhasználhattam.

2700-2500) körébe sorolhatók, amely az új déli kulturális áramlatot magával hozó legkorábbi, bronzkorinak tekinthető Vučedol-kultúra hagyományait őrzi. Többek között a korszak meghatározó kerámialeletének töredéke a mészbetéttel kitöltött bekarcolt díszes, ún. belsődíszes talpas tál került elő a Kiszombor-N (14. lh.) lelőhelyről.[16] E kultúrának csak kis, néhány hulladékgödörrel jelzett telepei és néhány síros, vegyes rítusú temetői ismertek. Ennek oka feltehetően a nagyállattartó életmóddal járó gyakori helyváltoztatás.

A kora bronzkor végén és a középső bronzkor időszakában a Kárpát-medence jól körülhatárolható kulturális egységekre tagolódik. Az alföldi kultúrák egyik fő jellemvonása, hogy ún. tell-településeket hoztak létre. Gazdasági és társadalmi folyamatok eredményeképp lehetővé vált ugyanis egyes közösségek huzamos egyhelyben lakása, melynek következményeként az elhasználódott, romba dőlt házak, településrészletek maradványainak elplanírozása után azonos helyen épült fel a következő település. E folyamat többszöri megismétlődése során több méter vastag települési réteg halmozódott fel. Az ily módon létrejött tell-települések mellett megtalálhatók az egyrétegű, „falusias" települések is. A tell-telepek létrejöttének két fő magyarázata van: egyrészt egy fejlettebb mezőgazdasági kultúra kialakulása, mely lehetővé teszi, hogy a földek ne merüljenek ki olyan gyorsan, és emiatt ne kelljen a közösség lakóterületét termékenyebb területre átköltöztetni, másrészt egy tagoltabb társadalmi-gazdasági rendszer kialakulása, ahol a mezőgazdasági termelést főképp az egyrétegű településeken élő lakosság adja, míg a telltelepen élők specializálódtak kézműves, illetve katonai szerepkörökre, és a szintén itt élő vezetőréteg a begyűjtés és újraelosztás révén jut mezőgazdasági termékekhez.

A Tiszától keletre, a Maros két partján, délre az Aranka folyóig terjedő mocsaras területen elterjedt Perjámos-kultúra[17] képviseli területünkön a fent jelzett korszakot. A hazai tell-kultúrák (Nagyrév-kultúra, Hatvan-kultúra, Vatya-kultúra, Füzesabony-kultúra, Gyulavarsánd-kultúra) között területileg a legkisebb, a tell települési forma csak két gócpontban figyelhető meg: a Tisza–Maros szögben (Kiszombor, Klárafalva) és ott, ahol Maros kilép az Alföldre (Szemlak, Perjámos, Pécska). A kiszombori tell-telepet (29. lh.) az 1981-es leletmentés során előkerült leletanyag alapján a kultúra korai időszakába sorolhatjuk.[18] Az egykori településbe mélyített modern gabonasilók környékén történt leletmentés alkalmával az ásatók azt a megfigyelést tették, hogy ***„az egyes korszakokban a telepnek mindig csak egy részét lakták"***.[19] A legnagyobb rétegvastagságot (kb. 200 cm) mutató szelvényben négy egymás feletti lakószintet különítettek el, és egy ötödik szintre is következtetni lehetett a rétegviszonyok alapján. 1987-ben újabb ásatás folyt a területen, ennek leletanyagát még nem közölték[20]. A Perjámos-kultúra temetkezéseit vizsgáló könyvében John M. O'Shea csak egy itt feltárt kisgyermek temetkezését közli, akit közvetlenül egy kétfülű csésze alá temettek el. Megemlíti továbbá, hogy a kisgyermek csontvázán kívül elszórtan felnőtt és időskorú egyének csontjai is előkerültek a település területéről.[21] Az ásatáson vett minták C14 adatait azonban már publikálták.[22] A lelőhelyen

[16] KÜRTI 1974. 46. 24-25. kép
[17] Használják Szőreg–Perjámos-kultúra elnevezéssel is. A külföldi szakirodalomban Maros-kultúra névvel illetik a kora bronzkor 2. periódusába sorolható Óbéba-Pitvaros-csoport lelőhelyeivel történő összevonás után.
[18] HORVÁTH 1985
[19] Uo. 93.
[20] O' SHEA, J. M.: Report on excavation at Klárafalva and Kiszombor Új Élet. In prep.
[21] O'SHEA 1996. 146.
[22] FORENBAHER 1993. 243-244. és 249–250., O'SHEA 1991. 97-102.; O'SHEA 1996. 37.; RACZKY et alii. 1992. 45.

mért kalibrált középértékek i.e. 2700 és 2400 közé esnek. Ez a Perjámos-kultúrára mért legkorábbi C14 adat, melynek felső határa a késő rézkor, kora bronzkor fordulójára tehető kultúrák adataira jellemző (pl. Vučedol-kultúra). A korábbi ásatásból közölt leletanyag nem támasztja alá az ilyen korai abszolút adatokat. Az e lelőhelyen szintén megfigyelt badeni korszak C14 dátumai csak a σ adatok figyelembe vételével (i.e. 2900 körül) magyarázhatnák a korai értékeket.

A Perjámos-kultúra területi elődjeként és genetikai alapjaként is számon tartott Óbéba–Pitvaros-csoport települései nem ismertek a kutatás számára. A jelenleg elfogadott álláspont szerint a többrétegű települések alján e kulturális egység rétegei nem találhatók meg. Így igen érdekes, hogy a kiszombori korai dátumokhoz milyen jellegű leletanyag párosul, és az szerves részét képezi-e a kultúra rétegsorának, vagy egy arról leválasztható kulturális egységgel is számolnunk kell ezen a helyen. A Perjámos-kultúra végét a hazai középső bronzkort lezáró eseményláncolathoz az ún. koszideri korszakhoz köthetjük (i.e. XV. sz.).

A középső bronzkori tell-kultúrák – így a Perjámos-kultúra népe is – felmenő, tapasztott falú, illetve boronaházakban[23] élt, az Alföldön nagyobb felületen feltárt tellek alapján utcákhoz, terekhez igazodó településszerkezettel. Megélhetésének fő alapját a mezőgazdasági termelés adta, bár a Maros menti tellek esetében feltételezni kell a folyón zajló kereskedelemben való aktív részvételt is.

Több nyoma van a település határából egyrétegű középső bronzkori lelőhelyeknek is: Kiszombor-A (1. lh.), Kiszombor-Téglagyár (28. lh.) és az ezzel területileg összefüggő 22. lh., továbbá G. Vizi Márta terepbejárása során e korszakba sorolható kerámiaanyag került elő a 70. lelőhelyről is. Szintén korai perjámosi település meglétére utalnak a 19. lelőhelyen leletmentés során feltárt kemencék és hulladékgödrök,[24] és a Foltiny István által tévesen Kiszombor-I név alatt publikált, valójában Kiszombor-J jelzetű (10. lh.) régészeti lelőhely leletei is[25].

A Perjámos-kultúra leletanyagát – elsősorban mívesen készített kerámiáit, jellegzetes kétfülű korsóit – aránylag nagy sírszámú, családi csoportokba rendeződő, csontvázas rítusú temetőiből ismerjük legjobban (Deszk-A, Deszk-F, Mokrin, Ószentiván, Szőreg). A halottakat zsugorított helyzetben, oldalukra fektetve tették a sírgödörbe, feltehetően társadalmi rangjuknak megfelelő viseletbe öltöztetve (fejdísz, nyaklánc, öv, karékszerek, ruhakapcsoló tűk, használati eszközök és fegyverek) és étel- (különböző állatcsontok), illetve italmellékletekkel. Ez utóbbiak tárolóeszközéül szolgálhattak a sírokban ránk maradt kerámiatárgyak. Az általános temetési mód nőknél a D–É-i tájolás és a jobb oldalas fektetés, míg férfiaknál az É–D-i tájolás és bal oldalas fektetés volt. E rítus szerint a halott arca mindig Keletnek nézett. Az említett szigorú temetkezési szabályokat nem minden esetben tartották be pontosan. Bóna István közöl egy, a kultúra korai periódusába sorolható sírt Kiszombor lelőhellyel.[26]

A telepek és a temetkezési helyek viszonyára éppoly kevés adatunk van, mint a települések belső szerkezetére. A mokrini és a szőregi temetők azonban bizonyítékul szolgálnak arra, hogy a kisszámú közösségek hosszú ideig – miközben lakóhelyüket valószí-

[23] Ilyen nyomát Klárafalváról ismerjük.
[24] ArchÉrt 82 (1955). 96.
[25] FOLTINY 1942. 100. I. t. 10-16. További egy korai korsó található a Móra Ferenc Múzeum raktárában: MFM Rég. gyűjt. ltsz.: 53.83.4.
[26] BÓNA 1975. 85.

nűleg meg is változtatták – egy helyre temetkezhettek. Mindezek alapján várható, hogy a vizsgált területről is előkerülhet nagyobb sírszámú temetkezési hely.

A középső bronzkor végét jelentő események a nyugati Halomsíros-kultúra csoportjainak megjelenésével kapcsolhatók össze, e csoportok és a helyi lakosság összeolvadása képezi az alapját a késő bronzkor első fele kulturális egységeinek. Néhány halomsíros korszakhoz köthető tárgy került elő a Vályogos (Kiszombor-A, 1. lh.), a Kiszombor-B (2. lh.)[27] és a 29. lh. területéről.

Míg a korábbi publikációk valószínűsítik, hogy a téglagyár területéről (28. lh.),[28] addig a legújabb összefoglalás[29] pontosabb lelőhely-megjelölés nélkül közli a késő bronzkor második felébe, a Gáva-kultúrába (i.e. XI-IX. sz.) sorolható lelet-együttest.[30] Jelen leletkataszterben is ismeretlen lelőhellyel szerepel (96. lh.). Továbbá e korszakba sorolható a 95. és 97. lelőhely egy-egy edénye is.[31] A kerámiák között megtalálható a többször is közölt, ún. pseudovillanova-típusú urna a korszak egyik legjellegzetesebb kerámiaformája. A Kárpát-medence keleti felében elterjedt kultúra legdélebbi előfordulási helye ez a kiszombori lelőhely. E korszakra tehető a bronzeszközök általános elterjedése a mindennapi élet szintjén, ami a bronztárgyak számának ugrásszerű megnövekedésében figyelhető meg. Feltehetően jelentős népességnövekedéssel számolhatunk ebben az időszakban, melyet a nagyméretű gabonatároló edények számának növekedése és az a tény is mutat, hogy a korábban nem lakott, magasabban fekvő, folyó melletti löszhátak is benépesülnek. E korszakba sorolható továbbá a felszíni gyűjtés során megismert 32. lelőhely is.

A VASKOR NÉPEI: A KELTÁK

A Dunától keletre eső területen a keleti eredetű népcsoportok megjelenését tekintjük a vaskor kezdetének. E korszakban az előkerült leletek alapján körvonalazott kulturális egységeket már nagy valószínűséggel etnikai csoportokkal is azonosítani lehet a görög és a római történetírók elbeszélései alapján. A kora vaskor időszakából (preszkíták, szkíták) nem ismerünk leletanyagot Kiszombor területéről.

A svájci Neuechâteli-tó La Tène nevű partszakaszán előkerült leletanyag volt az első, melyet a kelták hagyatékával azonosítottak. Innen ered a késő vaskor La Tène (rövidítve: LT) elnevezése. Területünkön a LT C korszakban (i.e. III. sz.) jelennek meg először az etnikailag a keltákkal azonosítható népelemek[32], a bevándorló kelta törzsek nevét azonban pontosan nem ismerjük. A kiszombori B lelőhely (2. lh.) temetőjében egy[33], a Nagyhalmon feltárt (Kiszombor-C, 3. lh.) sírokból négy[34] sorolható e korszakba. További

[27] MFM Rég. gyűjt. ltsz.: 53.83.3.
[28] TROGMAYER 1963. 119., KEMENCZEI 1984. 157.
[29] V. SZABÓ 1996. 24.
[30] Trogmayer Ottó a csorvai temető leletanyagának közlése során a Csorva-csoport néven bevezetett kulturális egység részeként értékeli ezt a leletanyagot (TROGMAYER 1963. 119.), V. Szabó Gábor a terület késő bronzkorának legújabb áttekintése során azonban a Gáva-kultúra hagyatékaként mutatja be (V. SZABÓ 1996. 13., 24. és 31.).
[31] V. SZABÓ 1996. 24.
[32] A Kárpát-medencét már a LT B korszakban elérik az első kelta telepesek, de a LT C periódusban egy újabb bevándorló hullámmal benépesítik a területet.
[33] 394. sír. Leletei: gomboslábú fibula és vékony bronz lemez lábperec (MARÁZ 1973. 43-44. és 49-51.).
[34] 1., 7., 17., 21. sírok (MARÁZ 1973. 44-46. és 51.).

egy kelta edényt publikál Hunyadi Ilona a D jelű lelőhelyről (4. lh.)[35]. Szintén LT C korú településre utaló jelenségeket ismerünk a vályogvető környékéről (1. lh.), a temető és a vágóhíd szomszédságában levő agyagkitermelő gödrökből, az Új Élet Tsz 50. sz. telepének területéről (29. lh), illetve egy ismeretlen lelőhelyű edényt sorolhatunk még e korszakba (98. lh.)[36].

A kelták falusias jellegű, nagyobb telepei mellett gyakoriak voltak a kis, pár házból álló tanya, illetve vicus-szerű települési helyek is. Feltehetően ilyenek maradványai a kiszombori lelőhelyek és a hozzájuk tartozó kis temetkezési helyek is. Kis (2-3 x 4-6 méteres), enyhén földbe mélyített házakban laktak, állattenyésztéssel és növénytermesztéssel egyaránt foglalkoztak. Hozzájuk fűződik a vasművesség széleskörű elterjedése (fegyverek és dísztárgyak mellett használati eszközök is: eke, kapa, sarló), a korongolt kerámiaáru megjelenése és az első Kárpát-medencei pénzverés is.

Időszámításunk kezdete a kiszombori határban kelta uralom alatt köszöntött be. A Dunától délre és nyugatra elterülő vidékek ekkortájt (és még sokáig) a római birodalom provinciái (Moesia, Pannonia) voltak. A Duna-Tisza közén és a Tiszántúlon ekkor még a – közelebbről nem ismert – kelta törzsek éltek. Ezt az időszakot több lelőhely is képviseli területünkön, köztük olyanok is (pl. Kiszombor-B. jelzésű temető), ahol kelta kori római importtárgyak (*I. tábla 1.*) is előkerültek.

A NÉPVÁNDORLÁSKOR ELSŐ HULLÁMA: A SZARMATÁK (JAZIGOK, ROXOLÁNOK, ALÁNOK)

Időszámításunk első évtizedének második negyedében (történészek-régészek vitája szerint legkorábban i.sz. 20, legkésőbb 50 táján) jelentős változások mentek végbe az Alföld történetében. Ebben az időszakban ugyanis kelet felől új népcsoportok: a szarmaták költöztek be a Kárpát-medencébe.

A szarmata név a sztyeppe iráni nyelvű törzseinek, népeinek összefoglaló elnevezése. A szarmaták évszázadokon keresztül az eurázsiai sztyeppe uraiként erőteljesen és gyakorta beleszóltak az antik történelem folyamatába. Az őseiknek tartott szauromaták legkorábbi írásos említése Herodotos munkájából idézhető, Dareios perzsa uralkodó i.e. 512-es hadjáratával kapcsolatban. Az írott források alapján az i.e. VI. sz. elején a Don torkolatvidékénél, az Azovi tenger partjánál bizonyított a szauromata jelenlét.[37] Ugyanebből az időszakból temetkezéseiket is ki tudjuk mutatni erről a vidékről. Településeiket alig ismerjük ebből az időszakból, hiszen nomád életet éltek. Az i.sz. I. századra a szarmata név válik általánosan használttá, de összefoglaló értelemben. Strabon információi szerint az i.e. I. – i.sz. I. században négy különféle szarmata csoportot különböztethetünk meg: a Don és a Dnyeper közén a roxolánokat, a Dnyepertől nyugatra előbb az urgokat, aztán a királyi szarmatákat, és végül, legnyugatabbra a jazigokat. A roxolánok mögött keletre az aorszok, a Don bal partján és az Azovi tenger partján, míg a szirákok a Kubány völgyében helyezkedtek el.[38]

[35] HUNYADI 1957. 130-131.
[36] MFM Rég. gyűjt. ltsz.: 53.9.1.
[37] Előtörténetükről ld. ISTVÁNOVITS-KULCSÁR 1998
[38] ISTVÁNOVITS 1998. 35.

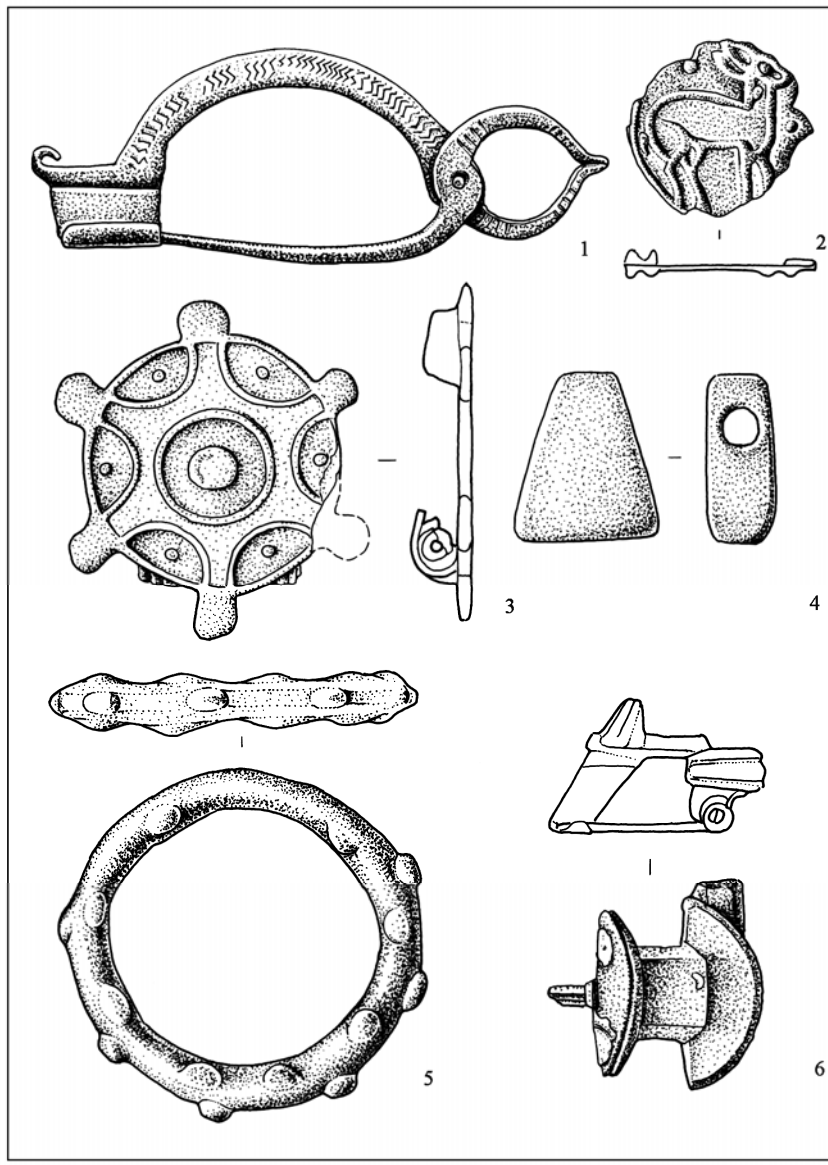

I. tábla **Kelta és szarmata kori leletek a Kiszombor-B temetőből**

1. Harapófogó alakú kelta kori bronzfibula (304. sír); 2. Zománcos korongfibula őzábrázolással (82. sír); 3. Színes zománcbetéttel díszített korongfibula (77. sír); 4. Balta formájú átlyukasztott csüngő (74. sír); 5. Kelta kori dudoros bronz karika (78. sír); 6. Poncolt arany lemezzel borított bronzfibula (56. sír)

A jazigok neve nagy valószínűséggel iráni szavakból vezethető le. Nyugat felé irányuló vándorlásuk mögött feltehetően az alánok nyugat felé (a Dnyeszter vidékére) történt elmozdulása állhat. A jazigok Kárpát-medencei megjelenését két évszámhoz szokás kötni: a római auctorok adatai szerint legkorábban i.sz. 18-19 táján költözhettek be a Kárpát-medencébe. Tacitus alapján 50 körül már bizonyosan a Kárpát-medence lakói voltak. A régészet emlékanyagban Kőhegyi Mihály és Vaday Andrea kutatásai különítették el a *„legkorábbi szarmata leletanyagot”*. Ezek a lelőhelyek földrajzi elhelyezkedésük alapján az Alföld Duna-Tisza közi területére összpontosulnak, nagyjából a Marostorkolatvidék és a Felső-Tiszavidék közti sávban. A lelőhelyek elég sporadikusan kerültek elő, sűrűn betelepült, összefüggő szállásterület nem mutatható ki. (Ez egyébként megfelel feltételezett nomád állattartó mivoltuknak.) Nagy kérdés, hogy az a bevándorlás, amely minden bizonnyal az Al-Duna felől történhetett, miért hagyott ilyen hiátust maga mögött? Egy 1998-ban közzétett, a korai szarmata elterjedési területet jelző térkép[39] másik tanulsága, hogy a beköltöző jazigok teljesen egyértelműen Pannonia dunai limesvonala mentén, mint „országhatár” mentén telepedtek meg, tőlük északra és északnyugatra a római írott forrásokból meglehetősen jól ismert quádok, keletre és délkeletre pedig az ugyancsak írott forrásokban említett dákok kellett, hogy éljenek. A dák kérdésre itt és most nem kívánunk kitérni, mivel az újabb 50 év kutatása alapján régészeti emlékanyaguk nem mutatható ki a tiszai Alföldről. A jelen kutatási helyzetben területünkön (tehát Kiszombor határában is) továbbélő kelta törzsekkel kell számolnunk. Ezt a régészeti emlékanyag egyes elemei, pl. a gömbös díszítésű zárt bronzkarikák (*I. tábla 5.*) is megerősítik.[40]

Ami bizonyos, hogy i.sz. 50 tájától kezdődően a szarmata jazigok már itt éltek a Kárpát-medencén belül. Keleti emlékanyaguk és az írott források alapján tudjuk, hogy nomád állattartó népcsoportok voltak, mint a később beköltöző roxolánok és alánok. Ennek ellenére fel kell tételeznünk, hogy a szűk Duna-Tisza közén, a környező földművelő népek hatására nekik is hamar át kellett térniük a letelepült földművelésre.

A szarmata történelem fontos időszakát és eseményeit jelentik Róma dák háborúi. Ezek a háborúk Iulius Caesar óta folyamatosan zajlottak, de a dákokat csak Traianus császár (98-117) győzte le i.sz. 105-106-ban. Már ő megkezdte az új provincia (Dacia) megszervezését. Az új provincia, a területileg összefüggő Moesia-Dacia létrejöttével gyakorlatilag megszűnt az érintkezési lehetőség a Fekete-tenger vidéki és a magyar Alföldön élő szarmata törzsek között. Amellett, hogy az újonnan keletkezett provinciát keletről és nyugatról is támadták a szarmaták, éppen az előbb említett kapcsolat visszaállítása érdekében, a rómaiaknak folyamatosan számolniuk kellett a leigázott dák lakosság felkeléseivel is.

A II. sz. utolsó harmadában régészetileg is igazolhatóan újabb jövevények nyomultak a Kárpát-medencébe: a roxolánok. Az újonnan beérkezettek Meotisz-vidéki kapcsolataira utal új típusú lószerszámuk, temetkezési szokásaikban a sír körülárkolásának használata, halomépítés, észak-déli sírtájolás, a *„mágikus kardcsüngők”* használata. Lovas alakulataik nagy, nehéz, kétélű lándzsákkal voltak felfegyverezve. A 175-ös békekötés alkalmával 8000 lovast bocsátottak Marcus Aurelius (161-180) rendelkezésére, aki ezek jelentős hányadát Britanniába telepítette le.[41] Ez a 8000, vélhetőleg catafractarius (pik-

[39] Uo. 1. kép
[40] PÁRDUCZ 1941. 33.
[41] ISTVÁNOVITS 1998. 41.

kelypáncélos nehézlovasság) hatalmas haderőt képviselt akkoriban. (Egyes feltételezések szerint ők Arthur-király lovagjai, s komoly szerepet játszhattak az európai lovagi kultúra, mondakör kialakításában.)[42]

A fenti csoport újonnan történt bevándorlása az alföldi szarmaták további területi (földrajzi) szétterjedését jelentette. Ez már érinti a Körösök vidékét is, tehát feltételezhetjük, hogy ebben az időszakban jelentek meg az első szarmata betelepülők Kiszombor határában is.

A III. sz. végén a gótok vándorlása miatt ismét erőteljes katonai nyomás alakult ki Dacia provincia határán, ezért gyakorlatilag Aurelianus (270-275) császár 271-ben kiürítette és feladta a provinciát. Dacia provincia léte, a dák-római viszony tehát 106-271 közt meghatározó tényező volt az alföldi szarmaták történetében.

Az alföldi szarmata régészeti leletek (pontosabban: lelőhelyek) a IV. sz. közepén növekedtek meg számszerűen, amelyet egy feltehetően több hullámban történt újabb bevándorlás idézhetett elő. A fentiek értelmében az Alföldön a III-IV. sz. jelentette – régészetileg legalábbis – a szarmata kultúra virágkorát. Ekkor már az alánok is megjelentek az alföldi szarmaták közt, sőt 371 tájáról írott forrás beszél egy alán-gót-hun csoport betelepedéséről. Ez az új betelepedés megbolygatta a korábbi békés viszonyokat, és folyamatos fenyegetettséget jelentett pl. Pannonia provincia számára. Ez az időszak ugyanakkor az ugyancsak keleti irányból a Kárpát-medencébe irányuló első germán támadások időszaka is. A római-szarmata viszony egészen sajátos termékét (emlékét) köszönhetjük e támadásoknak: ebben az időszakban római hadmérnökök segítségével építették az alföldi szarmata szállásterületet északról és keletről védő, Csörsz-árok (vagy Ördög-árok) néven közismert, nyomaiban ma is fennálló árokrendszert.

A nyugatra vonuló hunok előtt újabb erőteljes népmozgások alakultak ki, amelyek folyamatosan érintették területünket. Sem az újonnan kialakított védelmi rendszer, sem maga a szarmata szállásterület, de még a provinciák sem állíthatták meg ezeket az erőteljes népmozgásokat, melynek szemléltetésére legyen elég egyetlen példa: 401-ből írott forrásokból tudunk egy olyan alán vándorlásról, amely áthatolt az európai provinciákon, eljutott egészen Észak-Afrikába, ahol megalapították a vandál-alán királyságot(!).[43]

A szarmata-alán többség azonban nagy valószínűséggel helyben maradt (földművelők!), és bevárta a hun hódítást. Egészen bizonyos, hogy az Alföldön még az V. században is nagy tömegben éltek a szarmaták, megélték a gepidák honfoglalását és uralmát is. Attila halála, a hun uralom megszűnése után a gótok ellen 469-ben szövetkező népek közt feltűnt Beuka és Babai, a két szarmata király neve is; sőt 516-ban Anastasius kelet római császár (491-518) még viselte a „Sarmaticus" címet.[44] Egy, az 568. évre vonatkozó írott forrás a langobárdokkal együtt Észak-Itáliába továbbköltöző szarmatákról beszél.

Kiszombor határának szarmata kori régészeti lelőhelyei elsősorban Móra Ferenc feltárásaiból ill. Vörös Gabriella és G. Vizi Márta terepbejárásaiból váltak ismertté. A lelőhelykataszter szerint 42 lelőhelyről kerültek elő szarmatakorinak meghatározható régészeti leletek, amelyek közül a legkorábbiakat a II. századra, a legkésőbbieket a IV-V. sz. fordulójára keltezhetjük. Ez az emlékanyag természetesen különböző szintű információkat hordoz. Sajnálatos módon egyetlen olyan lelőhelyünk sincs, amely teljesen fel lenne tárva.

[42] MAKKAY 1995. 25-27.
[43] ISTVÁNOVITS 1998. 45.
[44] Uo. 46.

Móra Ferenc kiszombori ásatása (1928)

A 42 lelőhelyből 5 esetben kerültek elő csontvázak, amelyek feltehetően temetőkre utalnak. A Kiszombor-A jelzésű temetőben[45] (1. lh. – Vályogos) Móra Ferenc 1928-ban bizonyosan nagyobb temető néhány sírját mentette meg. Ezek közül a leleteket közlő Párducz Mihály egyet, a 11. sírt sorolta bizonyosan a szarmata korba.[46] A sír leletanyagát (amely valószínűleg női temetkezés lehetett, hiszen oldalt lehajlított lábú bronz fibula mellett hurkos-kampós ezüst függő, piperekészlet tartozékai, orsógomb és gyöngyök kerültek elő belőle) Kulcsár Valéria a III-IV. századra keltezte. A sekély fekvésű sírnak, sajnos, még a tájolását sem ismerjük; a temetőből előkerült esetleges további szarmata sírokról nincs információnk. Más a helyzet a Kiszombor–B lelőhellyel (az óbébai utat keresztező csatornánál), ahol már 1915 körül számos csontváz került elő. 1928-ban Móra Ferenc a csatorna északi oldalánál 426 sírt tárt fel: kelta, szarmata, gepida, avar kori gepida, és X-XI. századra keltezhető magyar sírokat.[47]

A kelta sírokról fentebb már olvashattunk. A szarmata kori sírok közül Párducz Mihály 1950-es monográfiájában 28 sírt keltezett erre az időszakra.[48] Az emlékanyagot a III-IV. századra datálhatjuk, éppúgy, mint az „A" temetőben előkerült leleteket.

Párducz Mihály 1950-ben megjelent szarmata corpus-kötetében a kiszombori szarmata emlékanyag alapján egy egész csoportot különített el kiszombor-ernőházai csoport néven.[49] Annak ellenére, hogy e csoport létével ma már nem számol a kutatás, Párducz

[45] A szegedi múzeum régészeti lelőhelyeinek községnév + ABC betűrendes rendszerét Móra Ferenc és Cs. Sebestyén Károly dolgozta ki. Ez a rendszer egy-egy község határában az előkerülés időrendjében jelölte a feltárt vagy bejelentett lelőhelyeket a magyar ABC betűrendjének megfelelően. A rendszert nagyjából 1937-ig Csallány Dezső is követte, utána egyszerűen határrésznév vagy a tulajdonos neve alapján kerültek nyilvántartásba. Ún. topográfiai számokkal a 80-as évektől kezdődően tartjuk nyilván a megye régészeti lelőhelyeit. A topográfiai számok föloldását, azaz a sorszámmal megjelölt lelőhelyek adatait a ***Régészeti lelőhelyek a község határában*** c. fejezetben adjuk meg!

[46] PÁRDUCZ 1950. 13-14. – Kulcsár Valéria 1998-ban megjelent monográfiájában a lelőhely kapcsán két sírról ír. (KULCSÁR 1998. 127.)

[47] Az ugyanitt előkerült 7 zsugorított sírt felváltva sorolják őskorba vagy a hun korba. (TÖRÖK 1936.)

[48] PÁRDUCZ 1950. 14-17. – Kulcsár V. 31 sírt sorol fel ugyanerről a lelőhelyről. (KULCSÁR 1998. 127.)

[49] PÁRDUCZ 1950. 103-107.

leírásából fontos számunkra az a felismerés, hogy a kiszombori temető leletei jó alapot nyújtottak egy, a szarmatakor egészén belüli csoport kiválasztására. Fontosnak tűnik a csoport időrendi keltezése: 269-270 utánra. Ez egyben azt is jelenti, hogy közvetlen környékünkön a III. sz. utolsó negyedéig kelta továbbéléssel kell számolnunk.

A Kiszombor-B temető szarmata sírjait 28 esetben a dél-észak, egyetlen esetben a délkelet-északnyugat tájolás jellemzi. Edénymellékletek 11 esetben voltak a bokáknál. Hengeres pasztagyöngyökből összeállított gyöngysorokat hat esetben találtak a bokáknál, ez a kutatás mai állása szerint gyönggyel hímzett nadrágot vagy szoknyát jelent. A viseleti tárgyak közt a fibulák uralkodó típusa az aláhajlított lábú bronzfibula. Nagyon fontosak a temető torquesei (nyakperecei), melyek a mindkét végükön hurokkal ellátott típusba sorolhatóak. Ugyancsak jellegzetes mellékletnek látszanak az egyik végükön hurokkal, a másikon kampóval ellátott fülbevalók. Két esetben korongos, zománcos fibula is előkerült: az egyik többszínű pasztabetéttel (*I. tábla 3.*), a másik őzike ábrázolással díszítve (*I. tábla 2.*). A temető gyöngytípusai közt tipikusnak mondható a nagyobb méretű gömbölyű, és lapos kerek, különböző színű üveg- és pasztagyöngyök; hordó formájú, nagyobb méretű kalcium gyöngyök; lecsiszolt sarkú hasáb formájú karneolgyöngyök. Egészen kis számban szerepelnek korallgyöngyök, ill. hengeres és lapos kerek borostyángyöngyök is. Az egyik sír nyakláncán balta alakú amulett függött (*I. tábla 4.*).

A kerámiakincsben Kiszomboron a szürke, jól iszapolt edények a jellemzőek. Ezek általában kisméretűek. Vezető formák a gömbölyű edények (*II. tábla 2.*) és az egyfülű bögrék, de csaknem hasonló számban kerültek elő talpas és talp nélküli, legtöbbször fordított csonkakúp formájú, korongolt poharak is (*II. tábla 3-4.*). Itt léptek fel először a kifelé ívelt oldalú, fordított csonkakúp formájú, duzzadt peremű tálak is. Előkerült egy talpas kehely, és egy nyomott félgömb formájú gyűrűstalpú tál is. A 103. sír kis, korongolt kelyhét (*II. tábla 5.*) egy bizonytalanul meghatározott II. századi római pénz keltezi. A sírokban előforduló használati cikkek között piperekanalakat, orsógombot, különféle típusú és méretű csatokat is megemlíthetünk. Csiholó és kovakő is előfordul. Ékszereik, ruhadíszeik közt még különböző karpereceket (*II. tábla 1.*), és különféle fibulatípusokat (*I. tábla 6.*) említhetünk.

A temető kiemelkedően szép leletanyaga került elő egyes női sírokból. A 119. sírban bronz fibula és féltorques fordult elő. A 100. sír aláhajlított lábú fibulája, karperecpárja és féltorquese ill. a 209. sír aláhajlított lábú fibulája, lemezes csatja, karperec-párja nagyon jó minőségű ezüstből készült. A 100. és 209. sír anyaga messze kiemelkedik a temető leletegyüttesei közül, vélhetőleg a közösség vezetői feleségeinek sírjai lehettek. Az említett féltorquesek a szakirodalom szerint a Tisza-Maros-Körös vidékének jellemző viseleti tárgyai, és a hurkos-kampós fülbevalókkal együtt egészen a hun korig használatban voltak.[50]

Röviden említenünk kell a Kiszombor–C lelőhelyet (Nagyhalom). Móra Ferenc 1928. ill. 1930. évi ásatásáról ellentmondó adataink vannak: Párducz Mihály innen nem említ szarmata sírt, ugyanakkor Huszár Lajos numizmatikai összefoglalásában a 33. sír a benne talált római érme alapján a szarmata korra keltezhető.[51] Langó Péter és Türk Attila 2003. évi hitelesítő ásatása megerősítette a szarmata kori objektumok létét e lelőhelyen.[52]

[50] KŐHEGYI-VÖRÖS 1992. 102.
[51] HUSZÁR 1954. 87.
[52] LANGÓ-TÜRK 2004b

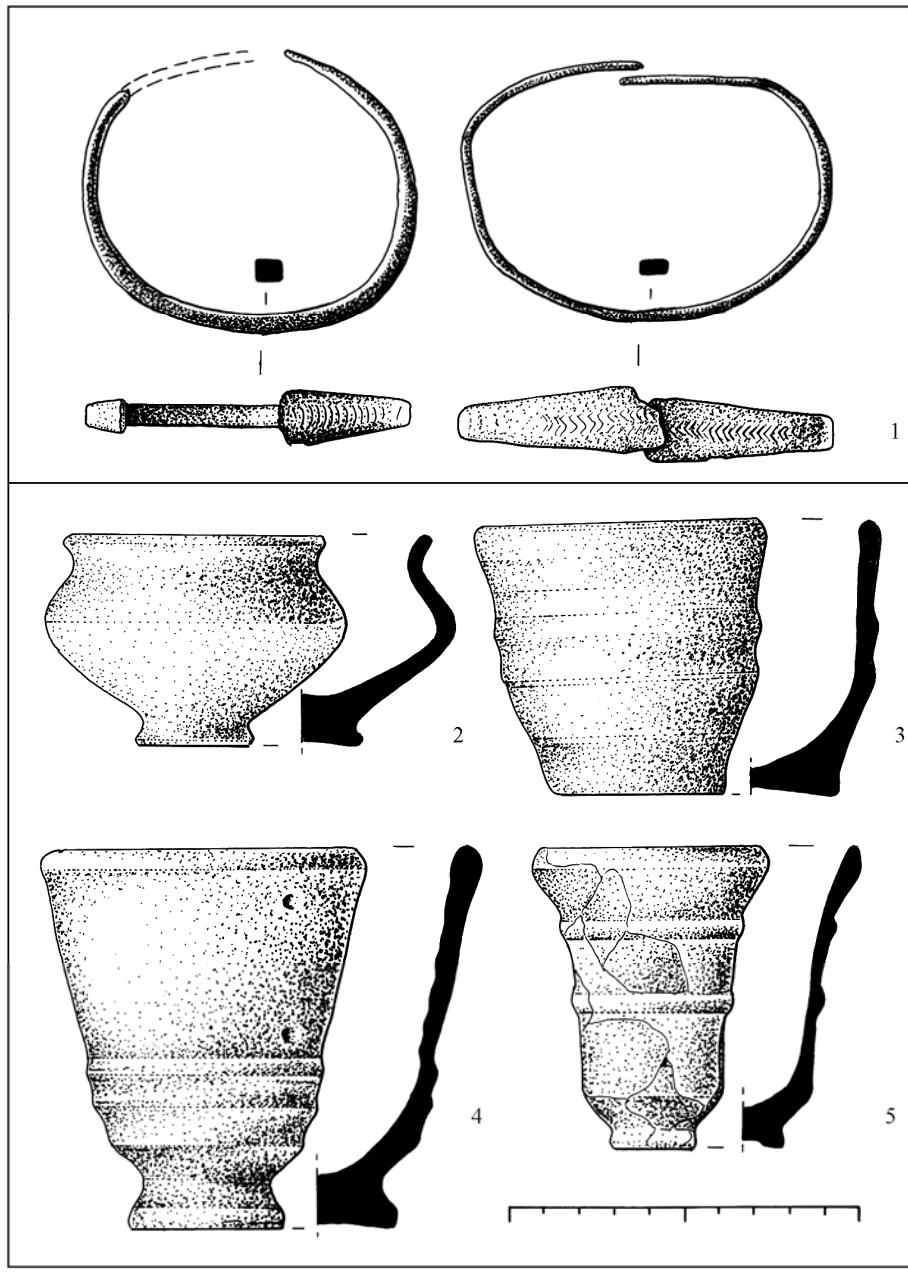

II. tábla **Szarmata kori leletek a Kiszombor–B temetőből**

1. Poncolt díszű bronz karperecpár (25. sír); 2. Alacsony, öblös tál (118. sír); 3. Korongolt pohár (105. sír); 4. Piros színű, korongolt kehely (77. sír); 5. Korongolt, kis kehely (103. sír)

A nagyszentmiklósi út mellett, a kisladányi 100-as istállónál (21. lh.) Bálint Alajos 1965-ben 12 sírt tárt fel. A sírok emlékanyaga nagyon szegényes, de jellegzetesen dél-észak tájolásuk alapján 11 a szarmata korba sorolható. Tekintettel arra, hogy ugyanezen a lelőhelyen feltárás közben szarmata kori telepnyomok és igen gazdag (a IV-V. századra keltezhető) kerámiaanyag került elő, feltételezhetjük, hogy egymáshoz tartozó telep- és temetőnyomokat tártak fel. Ugyanez a helyzet a kiszombori téglagyár (28. lh.) esetében, ahol 1928-tól egészen a 80-as évekig folyamatosan kerültek elő különböző korszakokba sorolható régészeti leletek. A szórványos megfigyelések alapján csak feltételezhetjük, hogy a téglagyár területén előkerült, közelebbről nem keltezhető szarmata sírok (Bálint Alajos és Trogmayer Ottó ásatásai)[53] és a Gazdapusztai Gyula által feltárt szarmata „kunyhó"[54] itt is egymáshoz tartozó telepet és temetőt jelez.

A szarmata kori települések emlékanyagában a különféle munkaeszközök, használati tárgyak, fegyverek, ékszerek, pénzek, kő- és csonteszközök (fenő- és csiszoló kövek, kézimalmok), és üveg anyagú darabokból (poharak, gyöngyök) álló leletek a régészeti feltárásokon előkerült leletanyagnak összesen alig teszik ki 10 %-át, a fennmaradó 90 %-ot a kerámialeletek adják. Időrendi szempontból ezek keltezése nagyon nehéz, hiszen sokféle tárgytípust hosszú időn át használtak. (Fogódzópontot egyedül a római provinciákból, elsősorban Pannoniából származó tárgyak jelenthetnek.) Az alföldi régészeti feltárásokon zömmel a III-IV. századba sorolható, esetleg az V. századra keltezhető telepnyomok kerülnek elő. A legtöbb lelőhely élővíz mellé települt, ahogy azt a kiszombori határban Vörös Gabriella és G. Vizi Márta terepbejárásai bizonyítják.

A terepbejárási megfigyelésekről két megjegyzést kell tennünk. Az egyik a felszíni leletek korhatározására vonatkozik. Bár a régészeti emlékanyagban igen sűrűn előkerülő szürke, korongolt kerámia töredékeket általában szarmata korinak szoktunk meghatározni, meg kell említenünk: könnyen elképzelhető, hogy ezek közt kelta vagy gepida korúak is előfordulhatnak. E három korszak kerámiatöredékei ugyanis nagyon hasonlítanak egymásra. A másik megjegyzés a lelőhelyek kiterjedésével kapcsolatos. A lelőhelykataszter terepbejárási adataiból megállapítható, hogy a különböző mennyiségű kerámiaanyagot eredményező, különböző méretű (kiterjedésű) lelőhelyek különböző intenzitással lakott településekre utalnak. A szarmata kori települések vizsgálata[55] azt jelzi, amit az algyői gázvezeték 2003-2004-ben végzett előzetes feltárása során saját ásatási megfigyeléseink is alátámasztottak: egy-egy nagyobb méretű szarmata falu objektumai (karámok, házak, gödrök, gabonatároló vermek) csoportosan helyezkednek el, mintegy az egykori szarmata falu belső rendjét tükrözve. Éppen ezért a felszíni terepbejárások során nem feltétlenül önálló településeket jelentenek az egymás viszonylagos közelségében megfigyelt kisebb „lelőhelyek"; könnyen elképzelhető, hogy ezek nagy kiterjedésű lelőhelyek különböző objektumcsoportjait jelzik. (Pl. ilyen település lehetett a község északnyugati határában a 23., 44., 46., 48.sz. lh.) A szarmata kori telepek közé sorolhatjuk a lelőhelykataszter alábbi lelőhelyeit: 23., 24., 25., 31., 35., 36., 37., 39., 41., 44., 46., 47., 48., 49., 50., 55., 58., 59., 62., 63., 64., 65., 67., 68., 69., 71., 76., 77., 79., 83., 84., 87., 91. ill. feltételesen a 99.-et és a 100.-at.[56]

[53] KULCSÁR 1998. 127.
[54] 28. sz. lh.
[55] Különösen M. NEPPER 1984. és VÖRÖS 1998.
[56] A lelőhelykataszterben a 99. és 100. lh-t a szegedi múzeum szórvány leletei jelentik. Ezekről kiderült, hogy 1928-ban Móra F. ásatásán előkerült telepszórványok. Egyiknek a lelőhelye sem egyértelmű, mivel azonban

Rendkívül érdekes Kiszombor dél-délkeleti oldalán előkerült szarmata kori telepnyomok helyzete, melyek közül a nagyszentmiklósi út mellett a 21., 55., 56., 58., 59. lelőhely egészen valószínűleg egy településhez tartozhatott. Valójában a legnagyobb szarmata lelőhelynek a 84. sz. lh. tartható, amelynek a 300x100 m-es felületén több mint 100 cseréptöredéket gyűjtött össze terepbejárása során G. Vizi Márta. Feltehetően egyetlen, nagyobb méretű falu lehet a 83-as és a 84-es lelőhely a Porgány-ér két partján, de ugyanezt lehetne elmondani a 21., 39., 55., 56., 58., 59-es lelőhelyek által jelzett település-bokorról is, melyeknek egy része szintén a Porgány északi oldalára telepedett. Amennyiben figyelembe vesszük a község határának természetföldrajzi viszonyait, lehet látni, hogy a nagyszentmiklósi út melletti lelőhelyek, ugyanúgy, mint az óbébai út mellettiek egy része is a Porgány-ér két oldalán helyezkedik el; ami azt jelenti, hogy a szarmata korban itt folyó Ős-Maros meder két partjára telepedtek, itt találva maguknak alkalmas életkörülményeket.

A szarmata településeket a feltárások tanúsága szerint több esetben hosszirányú sáncrendszer (árok és sánc) védte. Ez az árokrendszer feltételezhetően összefügg a szarmata királyság belsejében esetenként előforduló különféle népmozgásokkal, vagy a római hadjáratokkal: egyértelműen védelmi jellegű településszerkezeti elemről van itt szó. A szarmata kori telepfeltárások egyik leggyakrabban előbukkanó településszerkezeti eleme az árok. Ez, mint az előbb említettük, lehet a település védőárka, lehet egyes tulajdoni egységeket egymástól elhatároló árok, és lehetnek funkcionális (állatok őrzésére szolgáló karámok kerítései; vízelvezetők, stb.) árkok. Az egy-egy család birtokát határoló árkokon belül szabályos, földbemélyített gödrök, gabonatároló vermek, félig földbemélyített gazdasági épületek, felszíni építmények találhatók. Mivel egy-egy ilyen objektumcsoport között nagyobb hiátus is tapasztalható egy-egy feltárás során, ezért arra kell gondolnunk, hogy ezekben az esetekben e településeken nagycsaládi (?) egységeket lehet elkülöníteni (ahogy pl. Biharkeresztesen Nepper Ibolya a feltárt 12750 m^2-en 15 család települési egységeit különítette el.)[57]

A szarmata házak jellegét nagy vita övezi a régészeti szakirodalomban. A földbemélyített, házként értelmezett objektumok általában négyzet vagy téglalap alakúak, különböző méretűek. A beléjük mélyedő tetőtartó karólyukak alapján tartjuk őket háznak. Nyeregtetős és sátortetős típus is előfordul. Tekintettel arra, hogy ezekben tüzelőberendezés nagyon ritkán fordul elő (a szarmatakori kemencék szabadtériek), ezért nem bizonyos, hogy lakóházakként kell őket értékelni.

A kutatás fölveti a földfelszínre épített lakóházak kérdését is. Ezzel kapcsolatban az igazi gondot az jelenti, hogy valódi cölöpszerkezetes, jól megfigyelt konstrukciókkal nagyon ritkán találkozunk. Az egyik ilyen az 1972-ben Bordányban általunk megfigyelt szarmata teleprészlet, ahol a járószintbe beleékelődött egy felszíni ház padlója és egy cölöpsoros nagyobb épület nyomai.[58] Nagymágocson is került elő két felszíni építmény nyoma, rekonstrukciójukra azonban nem volt lehetőség. Itt figyelte meg először az ásató Vörös Gabriella, amit jóval később, a 2003-2004-ben Algyő határában folytatott feltárá-

---

Móra 1928-ban csak a kiszombori -A, -B, -C lelőhelyen ásott, és ezek közül a C-ről abban az évben szarmata kori emlékanyagról nem tudunk, a B-ben szarmata sírok kerültek elő, talán joggal feltételezhetjük, hogy az -A lelőhely területéről származhatnak, és az ott a vályogkitermelés során részben elpusztított, részben az ásatás során kellően meg nem figyelt szarmata kori településre utalhatnak. Az előkerült emlékanyag (orsókarikák, orsógombok, edénytöredékek) tipikus telepleletek.

[57] M. NEPPER 1984. 224.

[58] VÖRÖS 1987. 19.

sunkon magunk is megfigyelhettünk, hogy nagyméretű, átégett szerkezeti elemek nyomait mutató paticsdarabok is nagy mennyiségben kerültek elő a településen. Algyő esetében ezeket tudatosan elplanírozva, ill. gödörbe betemetve találtuk, ami azt kell, hogy jelentse, hogy a település egy időszakában egyes házai (vagy az egész telep?) elpusztultak, azok romjait elrendezték, és az élet újraindulásával új lakóépületeket hoztak létre. A paticsdarabok részleteinek megfigyelése nyomán állíthatjuk, hogy bizonyosan építettek karóvázas, fonott falú, agyaggal betapasztott, felmenő falú házakat is.

A szarmata telepeknek van még egy nagyon érdekes objektumtípusa, ez az ún. füstölő (vagy aszaló). E sorok szerzője az 1970-es évek legelején Algyő határában tárt fel egy olyan objektum-komplexumot, amelyben egy közös munkagödör egyik oldalából felszínre épített, cserepekkel kirakott platnijú kenyérsütő kemencét, másik oldalából pedig füstölőt működtettek. Ennek az objektumtípusnak a funkciója többféle is lehetett, az utóbbi időben Balogh Csilla mutatott rá néprajzi párhuzamok segítségével, hogy aszalás céljára is használhatták ezeket az építményeket. A dolog fizikai lényege az, hogy egy munkagödörből tüzeltek, egy föld alatti járaton egy másik gödörbe átáramlott a füst, amely fölé egy feltehetően ágszerkezetes állványt/tetőt építettek, amelyre és amelyben a füstölendő (aszalandó) termékeket (hal, hús, gyümölcsök) felakasztva/kiterítve tartósították.[59]

A települések leletanyagában igen nagy számban találunk az étkezésre utaló állatcsontokat. Ezek szarvasmarha, sertés, házilúd, juh és kecske és olykor lóhús fogyasztásáról tanúskodnak. A településeken kutyacsontokat is találunk, ezek azonban nagyrészt egész csontvázak, ami azt jelenti, hogy az elpusztult háziállatot betemették egy-egy, éppen nyitva lévő gödörbe.

A szarmata kori települési objektumok közül megemlíthetjük a fazekasműhelyeket és edényégető kemencéket is. A megyénkbeli Sándorfalva-Eperjesen egy műhelyhez tartozó objektumcsoportot tárt fel Vörös Gabriella: egy edényégető kemencét a hozzá tartozó agyagnyerő hellyel, kutakkal és gazdasági épületekkel. A kemence nagyobbik részét ebben az esetben a korabeli járószint alatt építették meg, tágas előteréből táplálták a kétosztatú tüzelőteret, mely fölött lyukakkal tagolt rostélyra helyezték el a kiégetendő kerámiát. A felső részt is agyagból készült kupolával zárták le. A telepek természetes tartozékai a kutak is, melyekből egyre több feltárásáról érkezik híradás. A kiépített, fával bélelt kutak mellett a szarmata falvakban nagy előszeretettel alkalmazták a nyílt, nagy átmérőjű kopolyakutakat is.

A szarmaták gabonatermesztésére vonatkozóan a telepeken előkerült termesztett növényekből származó gabonamaradványok, őrlőkövek és kézimalmok (pl. Nagymágocs) adnak információt, ill. az igen nagy számban előkerülő gabonatároló vermek. Ezek nagy száma nemcsak az évente begyűjtött gabona mennyiségéről, hanem gyakori pusztulásukról is tanúskodik. A gabonatároló vermek alakja sekély vagy mély henger alak, de igen gyakori a méhkas forma is. A vermek fenekét, falait több esetben kiégetéssel is tartósították.

A fentiekből az derül ki, hogy a többszörös, keletről beáramló szarmata (jazig, roxolán, alán) népesség történelmi léptékben mérve viszonylag hamar letelepedett földművelő életmódra tért át. A kiszombori határban a II. sz. utolsó harmadában jelenhettek meg, virágkorukat az Alföld más területeihez hasonlóan a III-IV. században élték. A kiszombori határ lelőhelyeinek (elsősorban a 21. lelőhely telepkerámiájának) tanúsága szerint a

[59] BALOGH 2001. 28.

hun hódítást zökkenőmentesen túlélték. A Duna-Tisza közi megfigyelések azt támasztják alá, hogy a gepidák V. századi északról dél felé való húzódása magával vonta a Tiszántúl szarmata lakosságának a Duna-Tisza közére való átköltözését.[60]

GEPIDÁK

A kiszombori határ népvándorlás kori történetének önálló fejezetét jelenti a gepidák jelenléte. Sajnos, történelmükről saját, önálló forrásaik nincsenek; a róluk szóló információk késő római/bizánci, gót és langobárd forrásokból állíthatók össze. E keleti germán eredetű nép Gepedoios néven emlegetett őshazáját valahová a Visztula vidékére teszi a kutatás. Egy déli, délkeleti vándorlás után a Kárpát-medence északkeleti szögletében feltehetően 269 után, de bizonyosan 290 előtt jelennek meg, név szerint is ismert királyuk, Fastida vezetésével. Emlékanyaguk feltűnése régészeti módszerekkel is bizonyítható.[61]

Fastida vezetésével a gepidák megpróbáltak Dácia provinciába betelepedni, de kísérletük sikertelenül végződött. A források alapján legkorábbi Kárpát-medencei lakóhelyüket a Felső-Tisza, Szamos, Lápos völgyeiben tételezhetjük fel. Innen az Alföld irányában próbáltak behatolni, azonban a római segítséggel felépített, és az egész Sarmatiát övező sáncrendszeren (= Csörsz-árok) a hadrianopolisi csatáig (378) nem tudtak áttörni. A fentiek alapján tehát betelepedésük és a hadrianopolisi csata közti időszakban országukat a Csörsz-árok keleti vonala, ill. a keleti Kárpátok között kell elképzelnünk.

A gepidák története a hun korszak beköszöntéig elég sötétben zajlott, ugyanis 447-ig, amikor Attila a hun birodalom egyik legkiemelkedőbb tanácsadójává Ardarikot, a gepida királyt választotta, nem kerültek a történelem előterébe. A hun birodalom központjának a Kárpát-medencébe történt áthelyezése (amelyet a szakirodalom általában 424 tájára keltez, és Ruga nagyfejedelem személyével hoz kapcsolatba) bizonyos átrendeződést jelentett az alföldi népek életében. Ezt a központot 424-454 között nagyjából a Körös–Tisza–Maros közti területre lokalizálhatjuk, ettől északra élhettek a Tiszántúlon a gepidák, a Duna-Tisza közén (és – mint azt a kiszombori, deszki, szőregi lelőhelyek tanúsítják – részben a Marostól délre is) még szarmatákkal kell számolnunk.

Attila halála (453) után már jóval részletesebben ismerjük a gepida történelmet. Ekkor ugyanis az addig hun függőség alatt élő népek az egykori kegyenc, Ardarik gepida király vezetésével 455-ben a Nedao folyónál legyőzték az Attila fiak seregeit. A győzelem következtében a hunok szállásterületét a gepidák foglalták el: ekkor jelentek meg temetőik, telepeik a Körösöktől, majd a Marostól délre.[62]

A bizánci uralommal a 450-es évek végétől szomszédossá vált gepidák az Oltig és az Al-Dunáig megszállták Dácia provinciát, majd 473 táján, amikor a gótok kivonultak a pannóniai területekről, megszállták a Dráva-Száva közét is. A VI. sz. közepén alkirály székelt a Dráva-Száva közén levő Sirmiumban, amely, mint egykori császárváros, egészen az 567-es avar támadásig gepida királyi székhelynek számított. A Körös-Maros közi gepidák királyi székhelyéről 504-ből van írott adatunk; a Szentes-vidéki gazdag temetők e feltételezést megerősítik.

[60] KŐHEGYI-VÖRÖS 1992. 113
[61] A gepida történet korai időszakára ld. TÓTH 1999a
[62] A gepida királyság történetének áttekintését ld. NAGY 1999

A bizánci birodalom élén 565-ben történt uralkodóváltás – I. Iustinianus (527-565) után II. Iustinus (565-578) lépett trónra – után Alboin langobárd király meglepetésszerűen Sirmium ellen támadt, amit Kunimund (az akkori gepida király) csak kelet római segítséggel tudott kivédeni. A bizánci csapatok felmentették a gepida fővárost a langobárdok-tól. Ezen időszak az, amikor Kelet-Európa peremén megjelentek az Altáj vidékéről nyugat felé menekülő avarok, akiknek Baján nevű kagánja a frank uralkodó, Siegebert közvetítésével szerződést kötött a langobárd uralkodóval, Alboinnal a Kárpát-medencei gepida királyság ellen. 567-ben az avar-langobárd szövetség legyőzte a gepida csapatokat, gyakorlatilag az egész Alföld területe avar uralom alá került, sőt az első hadjáratok során még Sirmiumot is megtámadták. A szorult helyzetben a gepidák átadták a várost a bizánciaknak, akik az első avar ostromot visszaverték. A langobárdoktól legyőzött gepidák egy része 568 tavaszán a langobárdokhoz csatlakozva Észak-Itáliába vonult (adatunk még 572-ből is van róluk). A hadba nem vonult, és az avaroktól legyőzött gepidák az egész gepida királyság területén avar uralom alá kerültek. Görög nyelvű forrásokból (pl. a Priskos bizánci hadvezér 599. évi hadjárata időszakában) tudjuk, hogy a Tisza déli folyása mentén (tehát Kiszombor határában is) önálló gepida falvak léteztek – még 30 évvel az avar-gepida háború után is![63]

A kiszombori határ régészeti lelőhelyei közül mindössze négyet sorolhatunk a gepida korhoz, ill. a gepida népcsoporthoz. Ezek közül az Óvári-halomból (17. lh.) származó arany flitter csak szórványos lelet, de nem kizárt, hogy temetőre utal. A 64. számú lelőhelyen G. Vizi Márta talált terepbejárása során gepida településre utaló felszíni nyomokat.

A szakirodalomban közölt temetők, települések egyre részletesebb településtörténeti kép felrajzolását teszik lehetővé. A kisebb-nagyobb temetők tanúbizonysága szerint a vízjárta területek szélén létesített nagyobb falvaik, és kisebb, tanyaszerű településeik is lehettek. A gepida gazdaság alapja a paraszti földművelő, állattartó gazdálkodás volt. A sírokból és a telepekről előkerült sarlókból, hombáredényekből ítélve földműveléssel foglalkoztak, az állatcsontleletek szarvasmarha-, ló-, juh- és sertéstartásról tanúskodnak. A gepida településekről szóló ásatási információk az utóbbi két évtizedben sűrűsödtek meg. A legutóbbi időkig úgy tűnik, hogy a gepida kerámiával jellemzett telepfeltárások során a más korszakokból is jól ismert árkokon, gödrökön, gabonatároló vermeken kívül gazdasági épületek nyomai kerültek elő rendszeresen (utóbbiak közt fazekasműhely is). A régészeti szakirodalomban vita folyik a félig földbemélyített objektumok (Battonya, Eperjes, Szarvas) rendeltetését illetően: egyes nézetek szerint ezek a félig földbemélyített építmények, melyekhez nem egy esetben rekonstruálható tetőszerkezet tartozik, tüzelőhely híján nem értékelhetőek házként. Más esetekben (Kengyel, Szelevény, Szolnok, Tiszafüred, Tiszaszőlős) a hasonló objektumokat közlésekor egyértelműen házként értelmezik a szerzők. A félig földbemélyített, négyzet- vagy téglalap alakú sekély gödrök változatos tetőszerkezettel rendelkeztek. A letaposott padló és a rajta feltárt leletanyag (apró használati tárgyak és azok töredékei, tárolóedények és néha díszkerámia darabjai) folyamatos használatukról tanúskodnak. Egyes ásatási megfigyelések a föld felszínére épített lakóépítményekről tanúskodnak.[64]

A települések leletanyagában elsősorban a nagyszámban előkerülő kerámiát (fazekak, hombáredények, tálak, fedők töredékei) említhetjük, de tártak fel malomköveket, fésűket, csont- és fémeszközöket is. A gepida kerámiaművesség legjellemzőbb edénytí-

[63] SZÁDECZKY-KARDOSS 1992. 134.
[64] ld. TÓTH 1991. és CSEH 1999a, 1999b

pusa az ún. murgai-típusú korsó, ill. annak különböző variációi, a perem alatt egy széles párnataggal, hosszú füllel, besimított díszítéssel. (*III. tábla 4.*) A Kiszombor-B temetőben ezen kívül korongolt korsók és alacsony fazékformák fordulnak elő. (*III. tábla 5.*) Feltehetően szarmata hatásra jelent meg a szürke, szemcsés, korongolt házi kerámia, melynek párhuzamai a Románia keleti részén, Moldovában elterjedt csernyahovi kultúrához vezetnek. Korongolt díszkerámiájukban gazdagon alkalmazzák a besimított díszítést, a bepecsételés ritkábban fordul elő.[65]

A kiszombori határ jelentős gepida temetője a Móra Ferenc által 1928-ban feltárt Kiszombor-B jelzésű lelőhely, amelyet Török Gyula tett elsőként közzé, s újabban Nagy Margit értékelt összefoglalóan.[66] A feltárt 426 sírból 144 határozható meg gepidának. A temetkezések az V. sz. második felétől a VI. sz. középső harmadáig keltezhetőek, tehát gyakorlatilag a nedaoi csata és az avar honfoglalás közé. A 40. sírból I. Anastasius (491-518) keltező értékű arany solidusa került elő. A hunkor utáni (tehát a kései gepida kor) nagy falusi temetőiben egységesen nyugat-keleti a tájolás, de ritkán előfordul a kelet-nyugati tájolás is (éppen a kiszombori temetőben is), ami elképzelhető, hogy már az avar kori sírokra a jellemző. A kettős- vagy hármas temetkezés ritka, de éppen Kiszomboron három esetben is előfordul. Az is megfigyelhető, hogy a gazdagabb sírok mélyebbek. Legmélyebbek a fegyveres férfi sírok. A sírgödrök nagyméretűek. A temetőben jellemző a koporsós temetkezés, főként a temető keleti részében (11 eset). A férfi sírok közül 9-ben volt széles pengéjű lándzsahegy, mint fegyvermelléklet. A fegyvertelen férfi sírokban gyakran előfordul a csontfésű, ami egyébként a női sírok jellemzője, a vaseszközök közül az olló és a sarló. A férfi sírokban a viselethez tartozó leleteket ritkán találunk, használati tárgyaikat, kisebb munkaeszközeiket (olló, borotva, fenőkő, tűzszerszám, ár) az időnként bronz csattal (*III. tábla 2.*) összefogott övre erősített tarsolyban tartották. A Kiszombor-B. temető 247. sírjából egymással szembenéző madárfejekkel díszített csont tarsolyfüggesztő került elő.[67] Az étel-italmellékleteket (az utóbbiakat természetesen edényekben) a lábakhoz, a koporsókon kívül helyezték el. Feltűnő az edénymellékletek csekély száma, és az edények egyszerű, bekarcolt díszítése. Mesterséges koponyatorzítás 21 esetben volt megfigyelhető.[68]

Az írott forrásokból tudjuk, hogy a IV. sz. végén megindult a kereszténységre való áttérés, ami a leletanyagban a keresztek előbukkanásával, ill. bizánci eredetű tárgyak létével illusztrálható. A 350. sír hosszú nyakláncán borostyán, üvegpaszta- és kőgyöngyök mellett bizánci jellegű (eredetű?) bronzkeresztet (*IV. tábla 3.*) találtak. A kereszt közepét rekeszbe foglalt hegyikristály, széleit beponcolt pontkörök díszítették. Kereszténységük az V. sz. második felétől különösen jelentőssé válik. Egyidejűleg azonban a pogányság párhuzamos jelenléte is jól megfigyelhető a gepida emlékanyagban, pl. bajelhárító csüngők, amulettek használata gyakori. Utóbbiak közt a kiszombori 279. sz. sírból ismeretes csonkagúla alakú, csontból faragott, bekarcolt hálómintával ill. pontkörökkel díszített „Donar-csüngők" érdemelnek megkülönböztetett figyelmet (*IV. tábla 4.*).

A temetők a társadalom belső rétegződéséről tanúskodnak. Erdélyben találtak királyi sírokat is; a gazdag, magas rangú nemesi réteg sírjai több helyen előkerültek. A teljes fegyverzetű sírok férfi halottai és a nemesfém ékszeres asszonyok voltak a rangos szaba-

[65] ld. TÓTH 1993
[66] TÖRÖK 1936., újraközlése CSALLÁNY 1961. 169-192. – ld. még: NAGY 1993f
[67] BÓNA 1974. 23. rajz
[68] A gepida temetkezési szokásokról legrészletesebben: NAGY 1993a

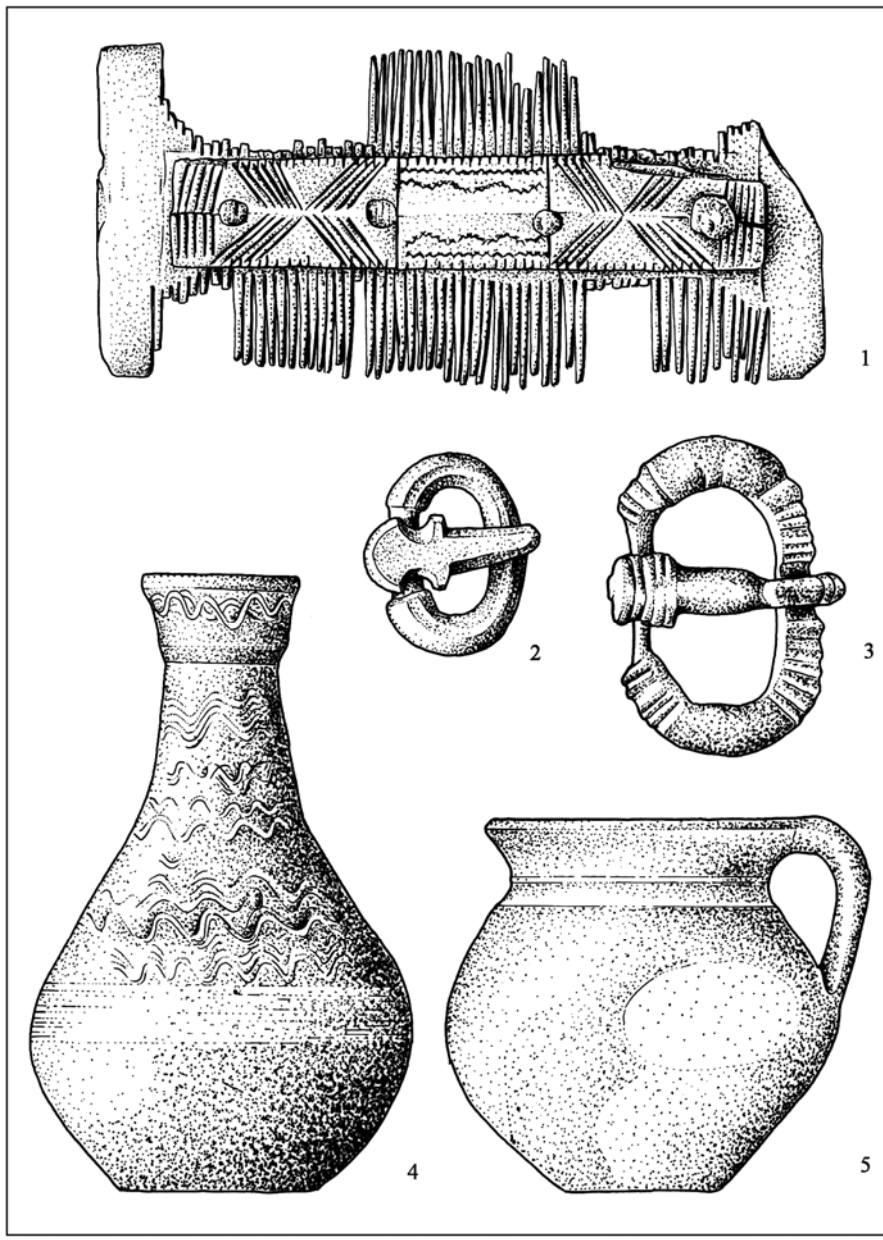

III. tábla **Gepida leletek a Kiszombor–B temetőből**

1. Geometrikus díszítésű kétoldalas csontfésű (32. sír); 2. Pajzspeckű, öntött bronzcsat (89. sír); 3. Rovátkolt karikájú és peckű bronzcsat (247–248. sír); 4. Murgai típusú hullámvonaldíszes korsó (50. sír); 5. Füles szilke (31. sír)

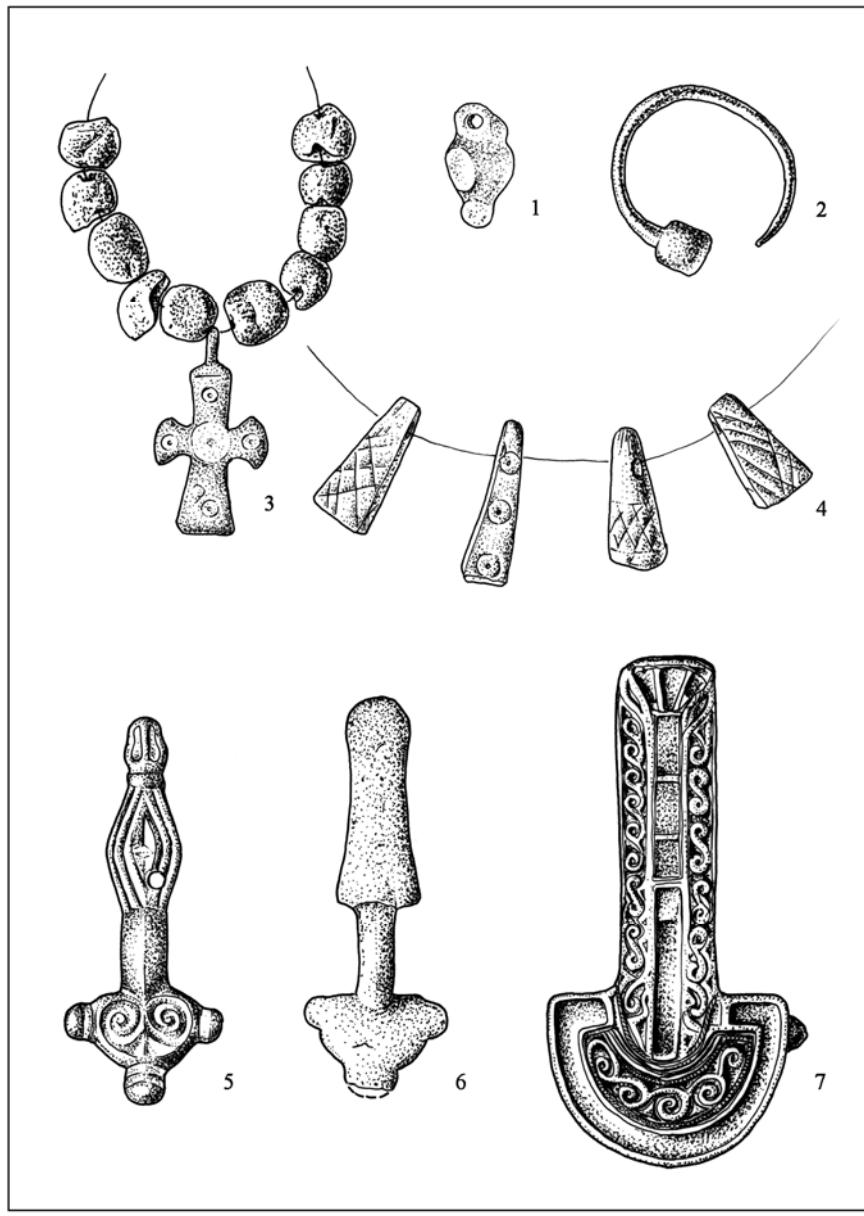

IV. tábla **Gepida leletek a Kiszombor–B temetőből**

1. Amfóra alakú üveggyöngy (131. sír); 2. Polyédergombos, ezüstözött bronz fülbevaló (55. sír); 3. Borostyán-, paszta- és kőgyöngyök között pontkörös díszítésű, hegyikristály betétes bronz kereszt (350. sír); 4. Bekarcolt- és pontkörös díszítésű, csonkakúp alakú „Donar-buzogányok" (279. sír); 5. Aranyozott bronzfibula (88. sír); 6. Bronzfibula piskóta alakú lábbal (131. sír); 7. Gránátkő berakásos aranyozott ezüst fibula (247–248. sír)

dok, a szegényes sírokban a közharcosok fekhettek feleségeikkel együtt. A fegyveres férfi sírok aránya temetőnként eltérő, ez egyben az egyes közösségeknek a gepida társadalomban elfoglalt helyére is utalhat. (A Kiszombor-B temető esetében az összes feltárt férfi sír 31 százaléka volt fegyveres.) A meghatározhatatlan és melléklet nélküli sírokban a félszabad- és a szolgaréteg tagjai nyugodhattak (ez az egész közösségre vetítve a kiszombori temetőben 30 százalékot ért el).[69]

Ami a női viseletet illeti, szintén főleg a hun kor utáni időszakból vannak róla információink. Az V. századtól a gazdagabb gepida nők csüngős fülbevalópárokat, borostyán és üvegből (*IV. tábla 1.*), nagyon ritkán aranyból és ezüstből készült gyöngyökből fűzött nyakláncokat, félhold alakú csüngődíszeket, csont csüngőket, esetleg bizánci keresztet; kétoldalt a vállon rekeszes, esetenként kőberakásos, arany lemezzel borított fibulákat, rekeszes díszű, vagy antik gemmás gyűrűket és derékövükön nagyméretű, ékkőbetétes csatokat viseltek. A női sírok ékszerei között a helyi ötvöskészítmények mellett frank vagy thüring kapcsolatra utaló fibula (*IV. tábla 7.*) is előfordul a 247. sírból. A használati tárgyak közül a pipereeszközök és a tükrök fordulnak elő leggyakrabban.

A gepida ötvösök munkái ma is a múzeumok legszebb emlékei közé tartoznak.[70] Az arany ékszerek készítésénél a IV-V. században elsősorban a préselt, trébelt technikát kedvelték. Öntés ritkán fordult elő, elsősorban a karperecek esetében. Az V. sz. második felétől és a VI. században a nagyobb méretű tárgyakat viszont már öntéssel készítették, díszítésként a felületére különböző kisebb elemeket forrasztottak. A kései anyagban az öntött, vagy kimélyített rekeszekben gyakori a kőberakások alkalmazása, a poncolás (apró beütögetéssel való díszítés), ezüst és niello berakások különböző formákban és az egész felület tűzaranyozása. Az ötvöstárgyak közt import tárgyak is előkerültek, így pl. felcsavart kengyeldíszű, aláhajlított lábú bizánci bronzfibula a Kiszombor-B 146. sírjából. A lemezfibulák kisméretűek, sok esetben római formákat utánoznak (uo. 131. sír – *IV. tábla 6.*). Az idegen tárgyak kereskedelmi úton, vagy a Bizánc ellen viselt hadjáratok következményeként kerülhettek gepida földre. E csoportba sorolható a Kiszombor-B temető 350. sírjának bizánci keresztje (*IV. tábla 3.*), az ivókészletek talpas serlegei (kiszombori 88. sírban). Valós pénzforgalomról a gepida területen nem számolhatunk, de esetenként egy-egy bizánci érem előkerül a sírokból, mint pl. I. Anastasius (491-518) már említett érméje (40. sír). A leletanyagból kiemelkedik az 55. sír ezüstözött polyédergombos fülbevalója (*IV. tábla 2.*). Talán a temető legszebb lelete a 247-248-as sz. kettős sírból származó, kőbetétes fibula (*IV. tábla 7.*), amely a VI. sz. első felére keltezhető. Ezüstből öntötték, gazdagon aranyozták. Félkorongos fején eredetileg 9 gomb ült, melyek az idő során letörtek. Lábát hosszában gránátbetétes rekeszek díszítik, oldalába S-motívumot véstek bele.[71] Ugyanebből a sírból érdemes megemlíteni egy ovális karikájú, erősen tagolt, karikára ráhajló végű peckű öntött bronzcsatot (*III. tábla 3.*). A 88-as sírból nagyon szép gyöngyök kíséretében került elő egy gazdagon aranyozott bronzfibula (*IV. tábla 5.*). Fejlemeze félkörös, háromgombos; láblemeze ötszögletes. Spirál- és rombikus bevésés díszíti.

A női viselet további tartozékaiként az övről gyakran kések is lógtak, ill. fa szelencéket és ereklyetartókat használtak, amelyeket különböző bronz- vagy ezüst lemezekkel díszítettek. Sírjaikból ritkán orsógombok is előkerülnek.

---

[69] NAGY 1993b
[70] NAGY 1993c és 1993d
[71] NAGY 1993f. nyugat-európai importnak tartja.

A gepida kézművesek termékei közt fontos helyet foglalnak el a csontból készült tárgyak.[72] Közülük is kiemelkednek a kiszombori temetőből is nagy számban (78 sírból!) előkerült kétoldalas csontfésűk; középső szorító lemezükön (olykor mindkét oldalon) bekarcolt vagy beböködéssel kialakított párhuzamos, olykor kettős zsinórvonalas, zegzug mintás, hullámvonalas vagy éppen rácsdíszítéssel (*III. tábla 1.*). Előfordulnak félkörívek, háromszögek, ékminták, pikkelyminták is. (Gepida területen az egyoldalas fésű rendkívül ritka.)

A gepida régészeti emlékanyag avar korra keltezhető elemeit sem a Tisza-vidéken, sem a Szerémségben nem tudjuk kimutatni. Feltételezhető, hogy anyagi kultúrájuk jelentős részben beolvadt az avar emlékanyagba. A legújabb régészeti kutatás a Dunántúl keleti oldalán, észak-dél irányban a Duna mellett avar kori temetők olyan sorozatát mutatta ki, melyekben egyes tárgytípusok alapján az Alföldről a Dunántúlra áttelepített gepida közösségek nyomait fedezhetjük fel.[73]

Ami a kiszombori határ gepidáinak további sorsát illeti, Csallány Dezső feltételezése szerint a Kiszombor-B jelzésű temető néhány sírja az avar uralom időszakára keltezhető.[74] Ugyanő az 1937-ben feltárt Kiszombor-O jelzésű korai avar temető két sírjában is avar kori germán emlékanyagot tételez fel. (Az 5. sírból, amely kelet-nyugat tájolású volt, egy idős férfi csontváza került elő vas lándzsaheggyel, két különböző típusú vascsattal, és egy nagyméretű vaskéssel. A 4. számú sír az avar szokásoknak megfelelő fülkesír volt, egy kislány csontvázát tartalmazta, melléklet nélkül. Ez a sír viszont a váz deformált koponyája alapján sorolható a gepida emlékek közé.)[75]

AZ AVAROK KORA

A kiszombori határ történetében alapvető változás állt be 567-568-ban, amikor a terület a keletről érkező avar nép fennhatósága alá került. A nagy népvándorlás egyik hulláma 552-ben indult Nyugatra, amikor Belső-Ázsiában a türkök alapítottak hatalmas nomád birodalmat. Az írott források alapján úgy tűnik, hogy a türkök elől nyugatra menekülő zsuan-zsuanok lehettek a későbbi európai avarok néven ismert nép egyik alapvető alkotó eleme. Menekülésük első állomása valószínűleg a heftaliták közép-ázsiai állama volt, akiket azonban 557-ben ugyancsak legyőzték a nyugatra törő türkök, s így a továbbmenekülők újabb népcsoporttal ötvöződtek. Egyes vélemények szerint[76] a bizánci írott forrásokban az avarok neveként feltűnő uar/avar és hion/hun népnevek épp e két összetevőre utalnak vissza (s jelenthetik a magyar néphagyományban az avar továbbélés nyomán a hun eredetmonda forrását). A történeti forrásokból megrajzolható képet hazai régészetünk minden lényeges ponton alá tudja támasztani, hiszen az avar emlékanyag keleti párhuzamai jól kirajzolják az írott forrásokból feltételezhető útvonalat.[77]

A keletről nyugat felé menekülő nép vezetője, Baján kagán, követe útján először (558) letelepedési lehetőséget kért a balkáni bizánci területeken a bizánci uralkodótól.

[72] NAGY 1993e
[73] KISS 1987. 208.
[74] CSALLÁNY 1961. 193.
[75] CSALLÁNY 1939. 126., ill. CSALLÁNY 1961. 194.
[76] CZEGLÉDY 1969. 84-117.
[77] KÜRTI 1983a. 170-184.

Iustinianus császár (527-565) ebbe ugyan nem egyezett bele, de rendszeres évjáradékot biztosított az újonnan jöttek részére, amennyiben a birodalom északi határától távol tartják a többi nomád népet. Az avarokat azonban a hátukban megjelenő türkök tovább fenyegették. Baján próbaképp a Kárpátok északkeleti íve mentén nyugatra próbálta vezetni népét, de itt 563-ban majd 566-ban a frank seregekbe ütközött. E helyzetben váratlan ajánlatot kapott a langobárd királytól, aki harcban állt az Erdélyben, a Tiszántúlon és a Szerémségben élő (korábban részletesen is tárgyalt) gepida királysággal. Az 567 elején létrejött szerződés következtében a langobard-avar seregek rövid úton legyőzték a gepida sereget.[78] 568 elején, felismervén az új szövetséges valódi erejét, maguk a langobardok is elhagyták a Kárpát-medence területét, és Észak-Itáliába költöztek. Így az egykori germán királyságok helyén egységes politikai hatalom alakult ki: az avar kaganá-tus.

A kaganátus életében az 570-626 közti időszakot a Bizánc ellen viselt hadjáratok sora jellemzi annak ellenére, hogy a birodalom által fizetett évjáradék a kezdeti 80 ezer solidusról a 620-as évekre 200 ezerre ment föl. E hadjáratok zsákmányából és az arany adóból táplálkozott a korai avar sírok aranybősége. Ugyancsak a fenti okokra vezethetők vissza a korai sírleletek közt nagy számban előkerülő bizánci tárgyak (csatok, edények, melldíszek, pénzek) is.[79]

Az egyszemélyi vezetésen alapuló korai avar társadalom erősen tagolt volt a kagántól a szabad harcosokig, ill. szolgákig. Magyarország területéről bizonyosan fejedelmi sírt eddig csak egyet ismerünk (Kunszentmiklós-Kunbábony); de ismertek a kagáni család tagjainak (Bócsa), ill. az avarok vezető rétegéhez sorolható tarhánok (Kunágota, Kunmadaras, vidékünkön a vajdasági Törökkanizsa) temetkezései. A Csongrád megye területéről ismert ún. vezéri sírok (Csengele, Csanytelek) egy-egy kisebb terület főnökeit takarhatják. A Kiszombor határában feltárt számos avar temető legrangosabb férfi sírjai (köztük a régészeti szakirodalomban nemzetközi hírűvé vált Kiszombor-O. temető 2. sírjával) is csak a bizánci háborúkban résztvevő harcosok gazdagságát tükrözik.[80]

A korai avar sírokban talált leletanyag az avarság történetében 626 táján beálló változásokról tanúskodik. Ez az az év, amikor a korai avar kaganátus (látszólag ereje teljében) a perzsákkal szövetségben körülzárta és ostrom alá vette a bizánci birodalom fővárosát – s végül sikertelenül távozott falai alól. Az avar katonai hatalom a sikertelen ostrom után mintegy összeroppant, ezt látván a peremterületeken kisebb-nagyobb népcsoportok szakadtak le. Bármennyire úrrá is tudott lenni az új kagán a politikai krízisen, a kaganátus hatalma a külvilág felé összeomlott. A változás hirtelen volt, de mögötte több évtizedes gazdasági változások álltak. Mivel a Kárpát-medence alkalmatlan volt a nagyállattartó nomadizmusra, így a katonáskodó réteget és az arisztokráciát leszámítva az avarság széles tömegei tértek át a letelepedett földművelésre. Ez egyben a katonai utánpótlás számszerű csökkenését is magával hozta. (A korábbi pásztortársadalomban ui. a szabad pásztorok rétege egyben a fegyverfogatók teljes létszámát is jelentette.) A fegyveres réteg a 626-631 közti válság után már csak a kagán hatalmát, belső elnyomó szerepét tudta biztosítani, s lassan a rangban kiemelkedő előkelők fegyveres kíséretévé vált. Sajátos (elsősorban gazdasági, az életmódot érintő) változások egész sorozata zajlott le a következő három-négy évtizedben, melynek eredményeként kialakultak azok a nagy

[78] BÓNA 1974. 82-91.
[79] Kiszombor határában jelenleg 15, különböző mértékben feltárt temetőrészletet ismerünk e korból. Összefoglalóan ld. KÜRTI 2002a
[80] E tagozódásról részletesebben KÜRTI 1983a. 203-204.

falvak, melyek nyomára a régészet a több száz síros temetők képében talált rá.[81] A korszak régészeti hagyatéka a korábbiakhoz képest elszegényedett, a leletanyag száma (a népességszámhoz viszonyított arányában) megcsappant.

A kiszombori határ kora avar időszakba sorolható lelőhelyei közül időrendben elsőként a már többször említett Kiszombor-B temetőt kell megemlítenünk, hiszen a legkorábbi avar betelepülési nyomok az e temető területén megfigyelt, avar kori gepida sírok révén mutathatók ki.[82]

Míg a legkorábbi (VI. sz. végi) avar leletanyag nem igazán különíthető el, addig a VII. sz. elejétől kezdve viszont bizonyos fokig pontosan keltezhetőek leleteink. Ezek sorában kiemelkedő fontosságú a Kiszombor-O jelzésű temető már említett 2. sírjának anyaga, melyet Csallány Dezső tárt fel és publikált.[83] A sírban nyugvó fegyveres férfi korai lemezes, maszkos övdíszeket hordott, korai típusú nagygömbös arany fülbevalót viselt, sírjába egyenes kétélű kardot fektettek. A sírt a benne talált bizánci arany solidus – Phocas császár (602-610) érméje, mely a korai bizánci háborúk vagy a bizánci adó révén juthatott területünkre – pontosan keltezi a VII. sz. első negyedére. A VII. sz. első harmadára, felére keltezhetőek a Kiszombor-E temető 2. sírjának lószerszámdíszei, a 48. sír rozettás lószerszámdíszei és a 17. sír préselt főkötődíszei. Mindhárom tárgytípus préselőmintái előkerültek az ugyanezen időszakra keltezett kunszentmártoni ötvössírból, amely révén ismételten a korai időszak bizánci kapcsolataira kell emlékeztetnünk. Általában a VII. századra keltezhetőek a határ avar temetőiből ismert korai tárgytípusok: szemesgyöngyök, lemezes övdíszek töredékei és a felerősítésükre szolgált pántok maradványai (F és I temető), női ékszerek és ruhadíszek (G és M temető), valamint kengyelek (M) és íjvégcsontok (O). A felsorolt leletekkel keltezhető sírok a kiszombori avar temetők viszonylag kisebb részét jellemzik, a nagyobb sírszám és emlékanyag a VII. sz. utolsó harmadában bekövetkezett változások utánra keltezhető.

Az avar gazdasági, történelmi, politikai helyzetben ugyanis újabb évszázadokra kiható változásokat hoztak a 670-680 körüli események. Ez az a történelmi időszak, amikor az eurázsiai sztyeppén ismét az egész világrészre kiható változások zajlottak le (pl. a kazár kaganátus létrejötte), birodalmak eltűnését és feltűnését hozva magukkal. Közvetlen közelünkben pl. Magna Bulgaria felbomlását, a volgai és a dunai bolgár birodalom létrejöttét említhetjük. Egyes föltevések szerint a nagy bolgár kagán, Kuvrát halála után negyedik fia, Kuber, népével Pannóniába költözött. Az avar leletanyagban, a temetkezési szokásokban, települési területben, stb. a VII. sz. végétől létrejövő változások arról tanúskodnak, hogy ekkortájt jelentős számú új népelem költözött be a Kárpát-medencébe. A beköltözés (s ezzel párhuzamosan a letelepült, földművelő életmódból szükségszerűen következő demográfiai növekedés) egyik következménye a településterület növekedése két értelemben is: egyrészt avar falvak, temetők tűntek fel egyrészt a kaganátus eddig üres peremterületein, másrészt a Kárpát-medencén belül olyan területeken, amelyek eddig lakatlanok vagy gyéren lakottak voltak (pl. a Duna-Tisza közi hátságon).[84]

Úgy tűnik, hogy a fenti történelmi események jelentősebb része két generáció alatt lezajlott, ami a jövevények kis lélekszámára, a nagy lélekszámú helyi lakosságba való

[81] Sajnos, telepásatások a korból csak az utolsó két évtizedben kezdődtek meg. Kiszombor határából 7 telepnyomot ismerünk ezen időszakból, de ásatás még egyiken sem volt!
[82] CSALLÁNY 1961. 170.
[83] CSALLÁNY 1939. 125-126.
[84] A kérdés legújabb, részletes kritikája: BÁLINT 2004b

gyors beolvadására utal. Habár a korszak változásait elsősorban a VII. sz. végi fegyverek tipológiai változásai tükrözik, meg kell jegyeznünk, hogy a VIII. században az avar régészeti hagyatékot egyértelműen a nagy, békés; feltehetően falusi lakosság által létrehozott, s jellemzően kisszámú fegyvert tartalmazó nagy lélekszámú temetők jellemzik.[85] A VII. sz. végén újonnan jött betelepülők és a helyi lakosság által használt technikák, anyagok és mintakincs összeolvadása révén jött létre a VIII. sz. elején az az ún. griffes-indás művészet, melyet a férfiak övdíszein leginkább alkalmazott motívumokról neveztek el.[86]

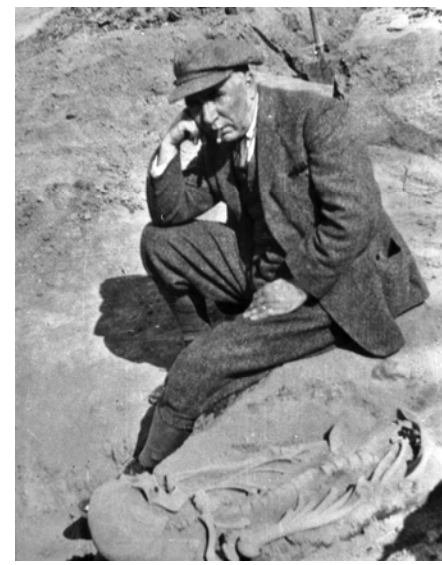

Móra Ferenc Kiszomboron (1928)

A kiszombori avar temetők közül jól körülhatárolható VIII. századi anyagot ismerünk az A., E., F., G. temetőkből, valamint a Nagyladány határrészben előkerült sírokból. Erre a korszakra keltezhetőek a női sírok esztergályozott tűtartói, a kettőscsonkakúpos orsógombok, a dinnyemag alakú üveggyöngyök; a férfisírok új típusú övei az indadíszes öntött bronz övdíszekkel, trapéz alakú csatokkal, propellerveretekkel, kis méretű lyukvédőkkel borított mellékszíjakkal; a kerámiában a finoman iszapolt agyagból korongon készült palackok, hullámvonalköteggel díszített fazekak (*V. tábla 1.*). Erre az időszakra keltezhető a férfi sírok leletei közt feltűnő hatszög keresztmetszetű varkocsszorító használata is. Érdekes, hogy a késő avar korból jellegzetes (pl. széles íjvégcsontos) fegyveres férfisírt a zombori határból nem ismerünk.

A VIII. századi békés falusi életben változást csak a század vége hozott. E század legvégének leletei közt sajátos díszítésű fémtárgyak kerültek elő, melyek az avar ötvösművészeten belül egy jól körülhatárolható egységet, a „nagyszentmiklósi kört" képviselik. Ezt a fémművességi kört újonnan megjelenő övveret-típusok és azok jellegzetes felületi díszítése: poncolt hátterű vésett inda- és levéldíszek jellemzik legjobban. E minta-

[85] Csak példaként szűkebb környezetünkből: Szentes-Kaján 459 sírból egyben került elő kard; Székkutas: 534 avar sírból ugyancsak egyben került elő kard. – KOREK 1943. XLIV.t. 7., B NAGY 2003. 71.
[86] LÁSZLÓ 1970a. 51-59.

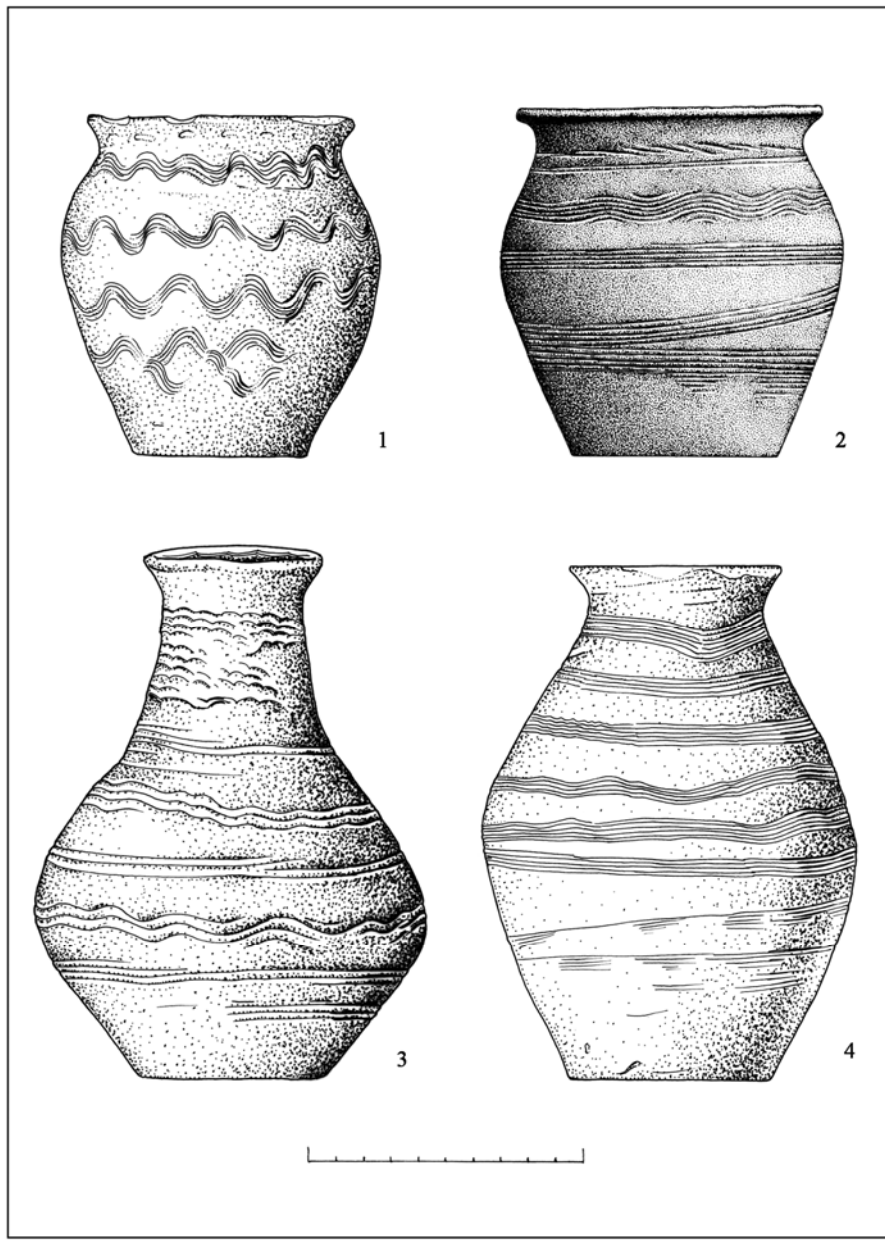

V. tábla **Avar kerámia**

1. Hullámvonaldíszes csupor (Kiszombor–G 37. sír); 2. Vonalköteggel díszített alacsony fazék (Kiszombor–Nagyszentmiklósi út 24. sír); 3. Hullámvonaldíszes korsó (Kiszombor–G 49. sír); 4.Hullámvonaldíszes palack (Kiszombor–G 35. sír).

készlet és ötvöseljárás legkiemelkedőbb példáit a közeli Nagyszentmiklóson földbe rejtett kincs[87] edényein találhatjuk (innen is az elnevezés). A területünkön feltárt férfi sírok övdíszei közt feltűnően nagy az ebben a stílusban készült veretek száma. A IX. századra keltezett kincs alapján e leletek egy részét is a VIII-IX. sz. fordulójára, avagy a IX. századra datálhatjuk. E leletek időrendben jó megfelelői a női sírokból előkerült, négyzet átmetszetű bronz drótból hajlított ovális karikájú, hasábcsüngős fülbevalói (Kiszombor-A., F., G., M).

Kürti Béla 2000. évi ásatása Kiszombor-Nagyszentmiklósi út
(Móra kutatóárkai, kora bronzkori kemence, avar sírok, Árpád-kori oszlophelyek, XVIII. századi hulladékgödör)

Ez a kérdéskör tovább árnyalható a kiszombori temetőkben előkerült kerámiák vizsgálatával. 2000-ben, a kiszombori elkerülő út előzetes feltárása során – mint fentebb már említettük – sikerült azonosítanunk Móra Ferenc Kiszombor-M jelű temetőjét. A munkaterületen jól megfigyelhetőek voltak az egykori nyári útra merőlegesen húzott Móra-féle kutatóárkok.[88] A Móra által feltárt sírgödrökben megtaláltuk a kor szokásainak megfelelően ott hagyott emberi csontokat, vagy a kitakarított sírgödröket.[89] Az új ásatás során előkerült egy érdekes kerámia a 24. sz. sírból (*V. tábla 2.*), amelynek megközelítő párhuzamai a késő avar kori emlékanyagban fordulnak elő; ugyanakkor az algyői jellegű honfoglaló kerámiával is rokon. Egész felületükön díszített edények a többi kiszombori temetőben is előkerültek, általában a legkésőbbi sírokból. A Kiszombor-G temető két sírjából is ismert olyan edény (*V. tábla 3-4.*), melyek elkészítési, díszítési módja elüt a korabeli emlékanyagtól, ugyanakkor nagyon jól keltezhetőek a sírjukban talált egyéb leletekkel,

[87] BÁLINT 2004a. 569-607.
[88] MÓRA 1931
[89] Az egyik esetben az általunk 22-es objektumként nyilvántartott sír azonosítható volt a Kiszombor-M 13. sírjával, Móra F. leírása annyira pontos volt. – KÜRTI 2002. 15.

így pl. áttört indadíszes övdíszekkel (Kiszombor-G. 49. sír – *VI. tábla 1-9.*). Ezen kerámiához nagyon hasonló (velük szinte azonos) töredékeket közölt Garam Éva a VIII-IX. sz. fordulójára keltezett tiszafüredi avar telepről.[90] A *„nagyszentmiklósi stílusban”* készült tárgyak keltezése, és a kincs egészének a késő avar korra keltezése megengedi a feltételezést, hogy földbe kerülésére is még a magyar honfoglalás előtt került sor.

Erre a VIII-IX. sz. fordulóján számos történelmi lehetőség kínálkozott. Bár az avar kaganátus kései fejlődéséről csak szórványos forrásaink vannak, de a frankok kelet-európai előrenyomulásával kapcsolatban ezek száma fokozatosan nő. A frankok ugyanis 773-774-ben megdöntötték az avarokkal szövetséges langobárd királyságot, majd 778-ban fennhatóságuk alá került a bajor hercegség is. 791-ben került sor a Nagy Károly (768-814) avarellenes hadjáratára, mely az utóbbi évtizedek kutatásai fényében új képet kapott. Ez a hadjárat ugyanis csak a Rába torkolatáig jutott el, s innen a frank seregek kénytelenek voltak visszafordulni. A következő évek frank részről az újabb hadjáratra való felkészülés jegyében teltek; de mint utólag kiderült, fölöslegesen, mivel az avar kaganátus időközben belső válságok sorát élte át, melyek következtében katonai ereje teljesen meggyengült. A forrásokból kiolvashatóan a kagán mellett kialakult két társuralkodó, a tudun és a jugurrus intézménye, ami a hatalom valamiféle territoriális megosztásával is járhatott. E „kiskirályok” erősen felfegyverzett, de feltehetően kis létszámú kísérete[91] csak annyira volt képes, hogy a közvetlen jóléthez szükséges anyagi forrásokat biztosítsa, és vezetőiket a másik hatalmasság kíséretétől megóvja. Összecsapásaik következménye lehetett az a belháború, mely 795-796 folyamán gyakorlatilag megsemmisítette az avar katonai erőket, és amelyben maga a kagán és a jugurrus is elesett. A harmadik méltóság (a tudun, akinek birtoka és hatalmi területe a Dunántúl, vagy annak egy része lehetett) jó helyzetfelismeréssel Aachenbe menekült, ahol megkeresztelték. Visszatérése után nagy szerepe lehetett abban, hogy a friauli őrgróf csapatai élén messze Avaria belsejébe hatolhatott, s valahol a Duna-Tisza közén kirabolhatta a kagáni kincstárat. (Ekkortájt kerülhetett földbe a nagyszentmiklósi kincs is.)

A korszakra vonatkozó írott források és a régészeti leletek egy része (köztük a korábban említett kiszomboriak is, különösen a G. és M. temető anyaga) arra utal, hogy az avarság népi továbbélésével egészen a magyar honfoglalásig számolhatunk. E továbbélés bizonyítékai közt említhetjük pl. a uar-hion népnévből magyarázható Várkony helyneveinket; a magyar nyelv honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavainak egy rétegét; talán a korai helyneveink történészeknek-nyelvészeknek oly sok gondok okozó ismeretlen eredetű rétegének egy részét; ’koporsó’ szavunkat és egyes temetkezési szokásokat; a korai bizánci és nyugati kereszténységre utaló nyomokat; a bika alakjában egymással viaskodó táltosok és a samanizmusra utaló egyéb jelek meglétét a magyar folklórban; népmeséink közt a Fehérlófia történetet, és (mint már említettük) talán a hun-magyar rokonság hitét is. Ebben a megközelítésben az avarokat éppúgy a magyar népet alkotó elemek közé sorolhatjuk, mint pl. a kabarokat, vagy az itt behódolt szlávokat, avagy a később csatlakozott besenyőket, jászokat, kunokat.[92]

---

[90] GARAM 1981. 137-145.

[91] Magunk e kíséret temetőit véljük fölfedezni az olyan temetőkben, mint Hortobágy-Árkus, Komárom, Dunacséb, stb. E temetők jellegzetes leletei és más vonatkozásai környékünkön is felbukkannak, ld. pl. Szentes és Hódmezővásárhely határában, sőt legutóbb Kiskundorozsma határában egész temetőjük – ha kirabolt állapotban is – előkerült. KÜRTI-MENGHIN 1985. 82-83., TRUGLY 1994., BUNARDŽIĆ 1985 és MÉSZÁROS et alii. 2005. 152-154.

[92] KÜRTI-LŐRINCZY 1991. 45-46., KÜRTI 2004. 13-14.

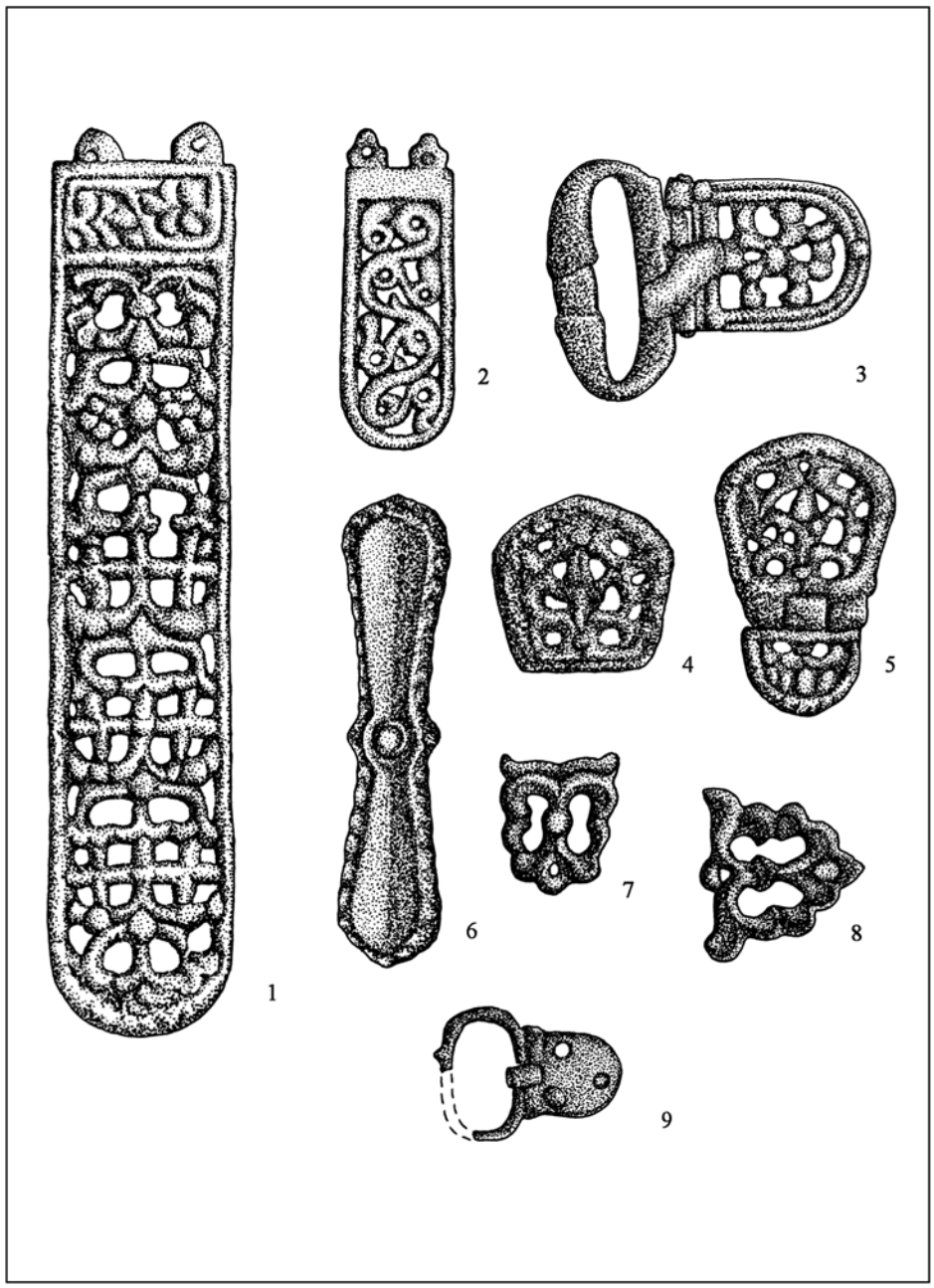

VI. tábla **Késő avar övdíszek a Kiszombor-G temető 49. sírjából**

A kiszombori határ avar kori leleteinek a IX. századra (is) történő keltezése az avar továbbélés szempontjából nagy jelentőségű. Ha figyelembe vesszük, hogy a határ honfoglaló emlékanyagának egy része korai keltezésű;[93] sőt a közeli Deszk határában feltárt egyik honfoglaló magyar sírt IX. századi nyugat-európai pénz „keltez", akkor a régészeti leletanyag alapján is feltételezhetjük, hogy a tárgyalt vidék avar kori lakossága (vagy annak egy része) megérhette a magyarok honfoglalását.

HONFOGLALÓK A KISZOMBORI TÁJON

A honfoglaló magyarság hosszas vándorlás után 895-ben jelent meg a kiszombori tájon. A magyarság kialakulásának területét a finnugor nyelvrokonság alapján álló kutatók valahová a Volga-Káma vidékére, a mai Baskíria területére helyezik, nagyjából oda, ahol a XIII. sz. elején Julianus barát még magyarul beszélő népcsoporttal találkozott.[94] E terület régészeti emlékanyagában is találunk olyan vonásokat (elsősorban a bolsije tigani temetővel jellemezhető leletekre és jelenségekre gondolunk), amelyekről feltételezzük, hogy az ottmaradt magyarok hagyatéka. (Ebben a minőségükben jelzik a magyar őshaza földrajzi helyét.) Nehezebb a feladat, ha a Kárpát-medencéig történő vándorlás útvonalát, közbeeső szállásaink területét szeretnénk kideríteni. Egy viszonylag széles sávban, a mai Ukrajna, Moldva, Románia területén szórványosan kerülnek elő olyan temetők, temetőrészletek, amelyek kétségtelen kapcsolatban állnak a Kárpát-medence területén a IX. sz. legvégén megjelenő régészeti emlékanyaggal, ahhoz azonban kevés információt adnak, hogy az írott forrásokból ismert Levédia vagy Etelköz helyét földrajzi pontossággal megállapíthassuk.[95]

A régészeti emlékanyag alapján az új hazát elfoglaló magyarságnak feltehetően már az első generációja megtelepedett a Maros táján. Írott források figyelembe vételével feltételezhető, hogy környékünket az a honfoglaló magyar törzs szállta meg, melynek köréből a XI. századi Ajtony vezér származtatható.[96] A régészeti emlékanyag legkorábbi leletei a nem túl távoli Deszk határából ismeretesek,[97] de a kiszombori határ temetői is rendelkeznek igen szép és jelentős korai emlékanyaggal.

Kiszombor X-XI. századi lelőhelyei közt elsősorban kutatástörténeti szempont alapján külön kell tárgyalnunk a temetőket és a településjelenségeket. Annál is inkább így kell tennünk, mivel egy-egy temető ill. településnyom egymáshoz rendelését egyelőre számos körülmény akadályozza. A X. századi temetők közül talán legjelentősebb az E jelzésű temető (5. lh.), amelyet Móra Ferenc 1930 szeptemberében tárt fel Kiss János tanyája körül.[98] Maga a lelőhely Kiszombortól DNY-ra esik. Pontos terepi azonosítását és hitelesítő ásatását Langó Péter és Türk Attila végezte el 2003-ban.[99]

---

[93] KÜRTI 1994. 379-380.
[94] KÜRTI 1983b
[95] A Délkelet-Lengyelországban felbukkant magyar temetkezéseket Fodor I. véleménye szerint a X. századi határvédelem emlékének tarthatjuk. FODOR 1994. 55.
[96] KRISTÓ 1980. 465.
[97] KÜRTI 2003. 233.
[98] A feltárt 49 sírból 1 őskori, 1 germán, 15 avar, 19 honfoglalás kori, 14 pedig bizonytalan korú volt.
[99] LANGÓ-TÜRK 2004c. 241. Az utóbbi ásatás számszerű eredményeit még nem tudtuk belefoglalni jelen értékelésünkbe.

A Móra Ferenc által feltárt leletanyag alapján a temető 19 sírját sorolhatjuk a honfoglalók közé. (Lehetséges azonban, hogy a bolygatott, hiányos, melléklet nélküli temetkezések egy része is erre az időszakra keltezhető.) Jelen ismereteink szerint a temetőt használó népesség demográfiai képe kiegyensúlyozatlan: a 9 férfi, 8 nő és 2 bizonytalan nemű egyén mellől teljesen hiányoznak a gyermeksírok. Ezek lehettek a temető sekélyen fekvő, feldúlt gyermeksírjai közt is, de elképzelhető, hogy a temető demográfiai képe az algyői honfoglaló temetőéhez hasonlóan történelmi okokból volt torz.[100]

A Móra Ferenc által rajzolt temetőtérkép alapján úgy tűnik, hogy a férfi sírok nagy része középen helyezkedik el, és a női sírok mintegy körülölelik őket. Mivel a térképen az égtáj megjelölése nem szerepel, csak feltételezhetjük, hogy a sírok zömmel NY-K tájolásúak. A sírgödrök alakja minden esetben téglalap volt, szélességük 60–70, hosszúságuk 120–240, mélységük 70–150 cm között mozgott. A vázak nyújtott helyzetben, hanyatt feküdtek, néha az elhunytak kezei a medencén keresztbe voltak rakva. A Kiszombor-E temetőben éppúgy, mint a Maros-vidéki hasonló korú temetőkben általában, dívott a halotti obulus adásának szokása. Erről tanúskodik a 39. (íjas, tegzes, gyűrűs) lovas vitéz szájában talált érme, amely azonban felvételkor elporladt.

Feltűnően nagy a temetőben a lovas temetkezések aránya. A 9 férfi sírból Móra 8-ban talált részleges lovastemetkezést. (Érdekes, hogy a 8 női sírból is előfordult kettőben.)[101] Tudománytörténeti szempontból fontos megjegyeznünk, hogy Móra Ferenc éppen a kiszombori avar és honfoglaló temetők feltárásának tapasztalatai alapján különítette el az egész lócsontvázas (avar) és a részleges lovastemetkezés (magyar) szokását.[102] Jellemző szokás volt, hogy a lócsontos sírokban majdnem minden esetben lószerszám is előfordult (zabla, kengyel, zablapecek.) Külön meg kell említenünk két tárgyat, ami Kárpát-medencei viszonylatban is unikumnak számít. A 30. sírban egy hosszában kettéfűrészelt szarvasagancsból faragott, palmettával díszített agancs zabla-oldalpálca (*VII. tábla 1.*) került elő.[103] A 46. (női) sírban két fakengyel vasborítását (*VII. tábla 4.*) tárták fel.[104]

A honfoglaló fegyvereket az íj borítására szolgáló csontlemezek (39. sír – *VII. tábla 5.*), a vas nyílhegyek és néhány esetben a nyíltegez borítására szolgáló vaspálcák, csontlemezek képviselik. A honfoglaló íjakról, nyílhegyekről, tegezszerkezetről elsőként az a Cs. Sebestyén Károly írt részletes tanulmányt, aki Móra Ferenc mellett az ásatások résztvevője, s egyben a szegedi múzeum éles szemű etnográfusa volt. Megfigyelései, rekonstrukciós kísérletei[105] nagyrészt ma is helytállóak, annak ellenére, hogy a kérdés szakirodalma mára könyvtárnyira duzzadt.[106]

A férfi sírok további mellékletei közt a ruházat elemeit jelentő bronz gombokat (*VIII. tábla 2.*), vascsatokat, valamint néhány használati eszközt (kés, csiholó, kovakő) említhetjük. Egyetlen férfi sírból került elő ékszer: a 39. (már többször említett) sírban egy lépcsőzetes fejű, pontkörös díszítésű, bronz pántgyűrű volt (*VIII tábla 7.*). A női sírokból eszközleletként orsógombot és vaskést ismerünk. Ugyanitt az ékszerek és ruha-

[100] KÜRTI 1998. 21-22.
[101] Langó P. és Türk A. ásatásán előkerült 3 in situ sírból kettőben volt lovas, lószerszámos temetkezés. LANGÓ-TÜRK 2004c. 241.
[102] MÓRA 1932. 58.
[103] DIENES 1966. 216. és 7-8. kép; PARÁDI 1985. 175., 178.
[104] DIENES 1958. 24. ábra 2., ill XVIII. t.
[105] CS. SEBESTYÉN 1932
[106] ld. KÜRTI 1996a és SZATMÁRI 1996. különösen 167-168.

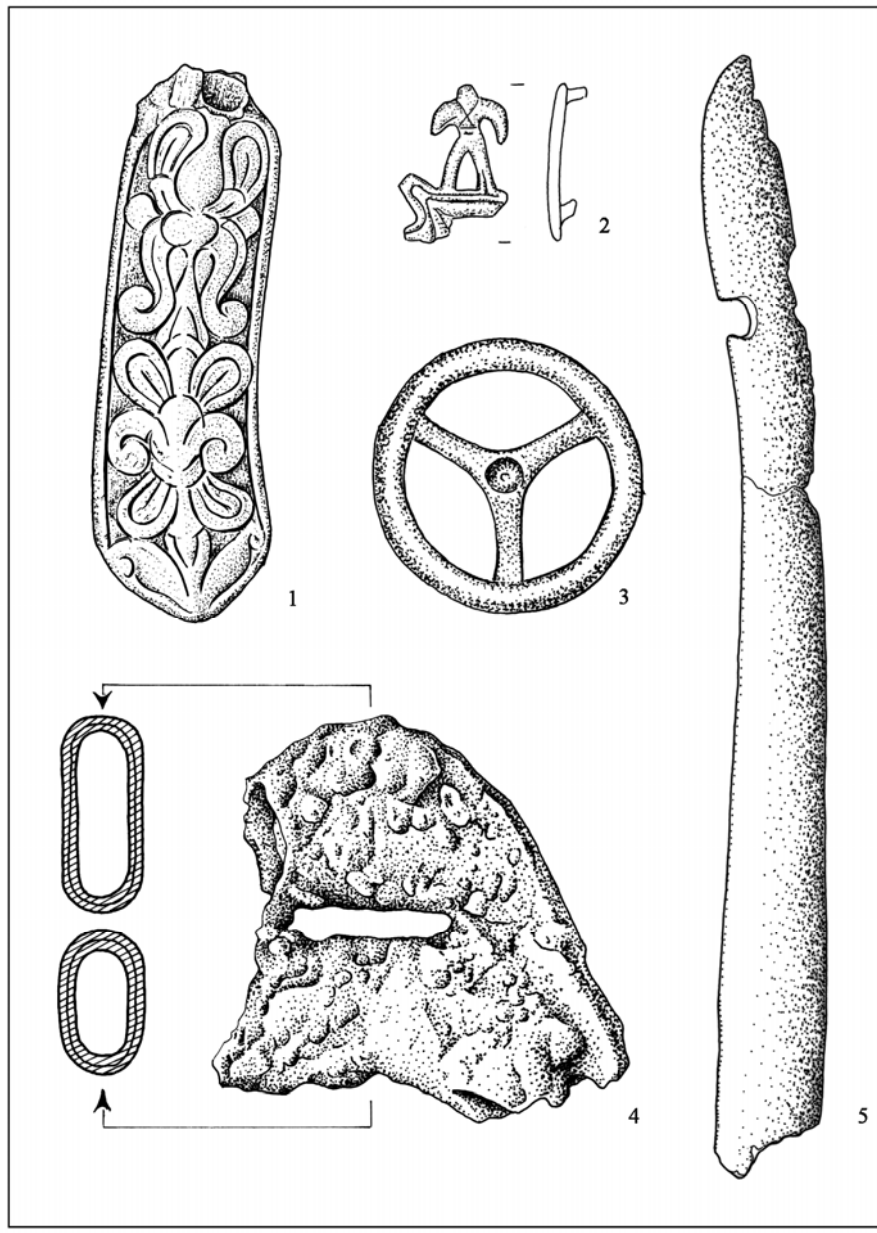

VII. tábla **Leletek a X. századból**

1. Palmettadíszes csont zablapálca (Kiszombor-E 30. sír); 2. Emberfigura egy íjtartó tegez (?) oldaláról (Kiszombor-F 1. sír); 3. Tegezfüggesztő szíjelosztó, öntött bronz (Kiszombor-F 13. sír); 4. Fakengyel vasalásának töredéke (Kiszombor-E 46. sír); 5. Íjvégborító csontlemez (Kiszombor-E 39. sír).

díszek közül gyakran fordulnak elő üvegpasztából formált gyöngyök (*VIII. tábla 4.*), használatos volt a kihegyesedő végű bronz huzalkarperec (*VIII. tábla 3.*) is. Egy női sírban (47., lovas) bronz fejesgyűrűt találtak. A 46. sírba temetett nő ruháját 5 db aranyozott bronz, rombusz alakú ingnyakdísz (*VIII. tábla 1.*) szegélyezte. Az 1. sírban a melltájékon szív alakú bronzveretet (*VIII. tábla 5.*) bontottak ki. A típusa szerint férfi övdíszt a temetés alkalmával (feltehetően hitvilági okokból) a halotti szemfedőre varrhatták fel. A ruházat további elemei közt övcsatot, bronzgombokat említhetünk meg.

A temetkezési szokások (sok lovastemetkezés) és a fegyvermellékletek alapján ebben a temetőben az algyőihez, jánosszállásihoz hasonlóan a honfoglaló középréteg (az említetteknél szegényebb) tagjai temetkezhettek, talán 2-3 generáción keresztül. A temetkezések feltehetően a X. században indultak, és véleményünk szerint még a X. században be is fejeződtek.[107]

A X. századi jellegű leletegyüttesek közt kell említenünk a Kiszombor-F jelzésű temetőben (6. lh. – Nyilas-dűlő) Móra Ferenc által 1930-ban feltárt honfoglaló sírokat is. Sajnos, e temető sírjai igen magasan feküdtek, így már a szántás sok kárt tett bennük. Ennek ellenére állíthatjuk, hogy a korabeli középréteg rangos sírjait tartalmazták. Mindjárt az első sír lovastemetkezéses íjász tetemét takarta, akinek készenléti íjtartó tegezét bronzból öntött, széttárt karú emberi figurák (*VIII. tábla 2.*) díszíthették kör alakban (ahogy azt a karosi temetőkben és Eperjeske 3. sírjában láthatjuk).[108] Ugyancsak lovassír volt a 13. is, ahonnan a lószerszám mellett ugyancsak tegezpántok és a tegez felfüggesztéséhez használt öntött bronz, hármasküllőjű szíjelosztó (*VII. tábla 3.*) került elő. Az íjászok rangjának megfelelő női sírban lapos, kiszélesedő végű, vaskos ezüst karperecet találtak.

Sajátos helyzetet foglal el a kiszombori X-XI. századi temetők közt az ugyancsak Móra által feltárt C. jelzésű (3. lh.), melynek már leletanyaga is jelzi, hogy csak részlegesen feltárt temető.[109] A sírok egy részében kiemelkedő szépségű és jelentőségű íjászfelszereléseket találtak (a 13. lovas sírban még a tegezöv is ezüstlemezekkel volt díszítve), nem egy esetben lócsontokkal, de előfordul jelképes lovastemetkezés is. Ezzel egyidejűleg feltűnnek a fejesgyűrűs (*IX. tábla 1.*), S-végű hajkarikás (*IX. tábla 2.*), fonott ezüst gyűrűs (*IX. tábla 3.*) sírok is, bennük Szent László (1077-1095) pénzeivel (4 sírban is), jelezvén, hogy a temető egésze a XI. században is használatban volt.

A határ eddig (részlegesen) feltárt temetőinek nagyobb része a X. században indulhatott, de folyamatosan temetkeztek ezekbe még a XI. sz. idején is. (Éppúgy, mint tágabb környékünk, a Tisza-Maros-Aranka közén is, ahol a jelenlegi országhatárig 14, a X-XI. században folyamatosan továbbélt közösségről beszélhetünk.) E temetők kezdő sírjaiban feltűnnek a rangos középrétegbeli temetkezések (lovas íjászok, ezüst ékszerekkel és ruhadíszekkel gazdagon felszerelt nők), a temetők leletanyagának és jellegének jellemzője azonban a nagy sírszám mellett a melléklet nélküli ill. szerény mellékletű sírok nagy száma; a XI. századra jellemző ékszerek használata; a Balkánnal (Bizánccal) kapcsolatba hozható leletek nagy aránya és a magas számban jelentkező obulusadás.

---

[107] KÜRTI 1994. 372., 379.

[108] RÉVÉSZ 1991. 4. kép 1-2., 10. kép 2. A tárgyat Dienes István férfi tarsoly fedelét díszítő veretként rekonstruálta: DIENES 1970. 32. oldal ill. a 33. kép. ld. még: FODOR 2004. p. 21. és Abb. 5/5.

[109] Ez Langó P. és Türk A. feltárása ellenére (ld. LANGÓ-TÜRK 2004b) máig is így maradt. A temető sírszáma bizonytalan: a FÉK 14-et ill. 17-et említ, LANGÓ-TÜRK 2004b 240. Móra által feltárt 33 sírról ír.

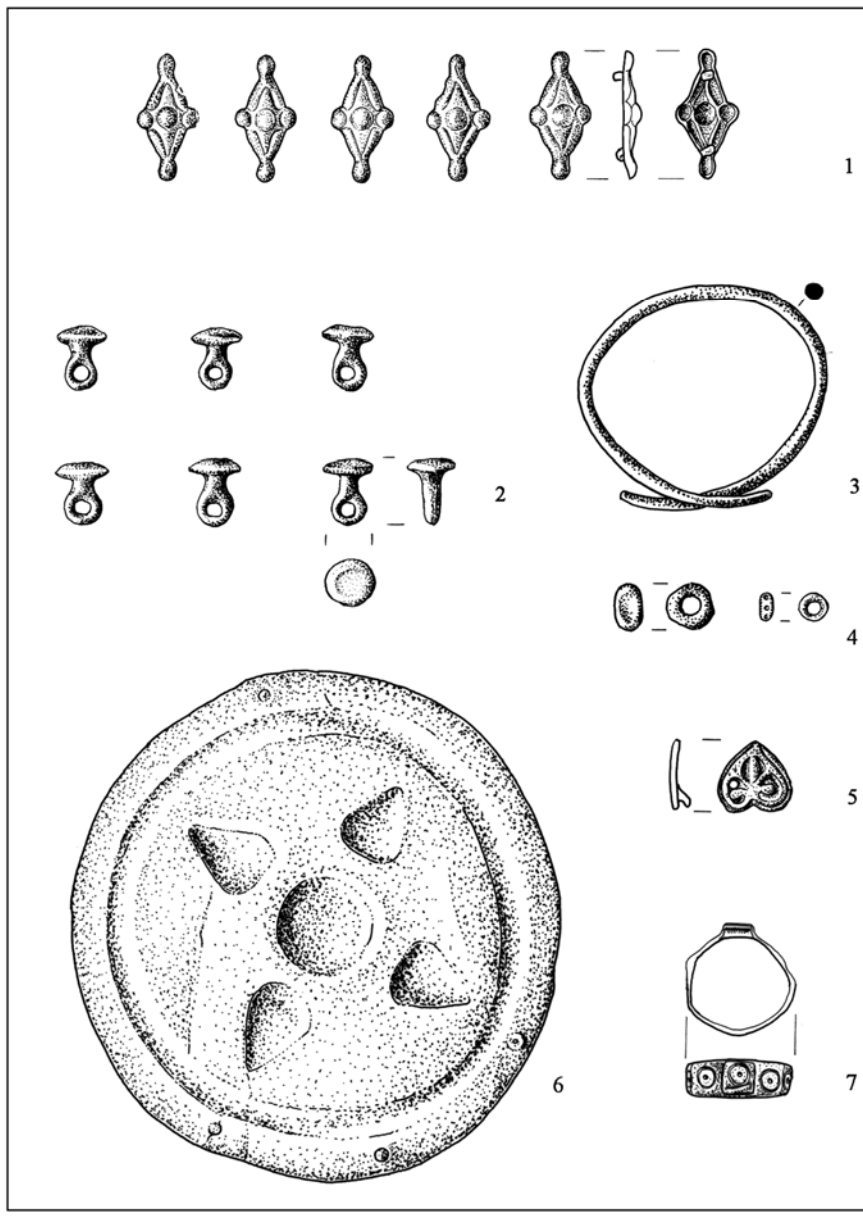

VIII. tábla **X. századi ékszerek és ruhadíszek**

1. Rombusz alakú öntött ezüst ingnyakdíszek (Kiszombor-E 46. sír); 2. Öntött bronz fülesgombok (Kiszombor-E 30. sír); 3. Öntött bronz drótkarperec (Kiszombor-E 1. sír); 4. Pasztagyöngyök (Kiszombor-E. 1. sír); 5. Aranyozott ezüst övdísz (Kiszombor-E 1. sír); 6. Domborított díszítésű ezüst hajfonatkorong (Kiszombor-B 127. sír); 7. Pontkörökkel díszített lépcsőfejű bronzgyűrű (Kiszombor-E 39. sír)

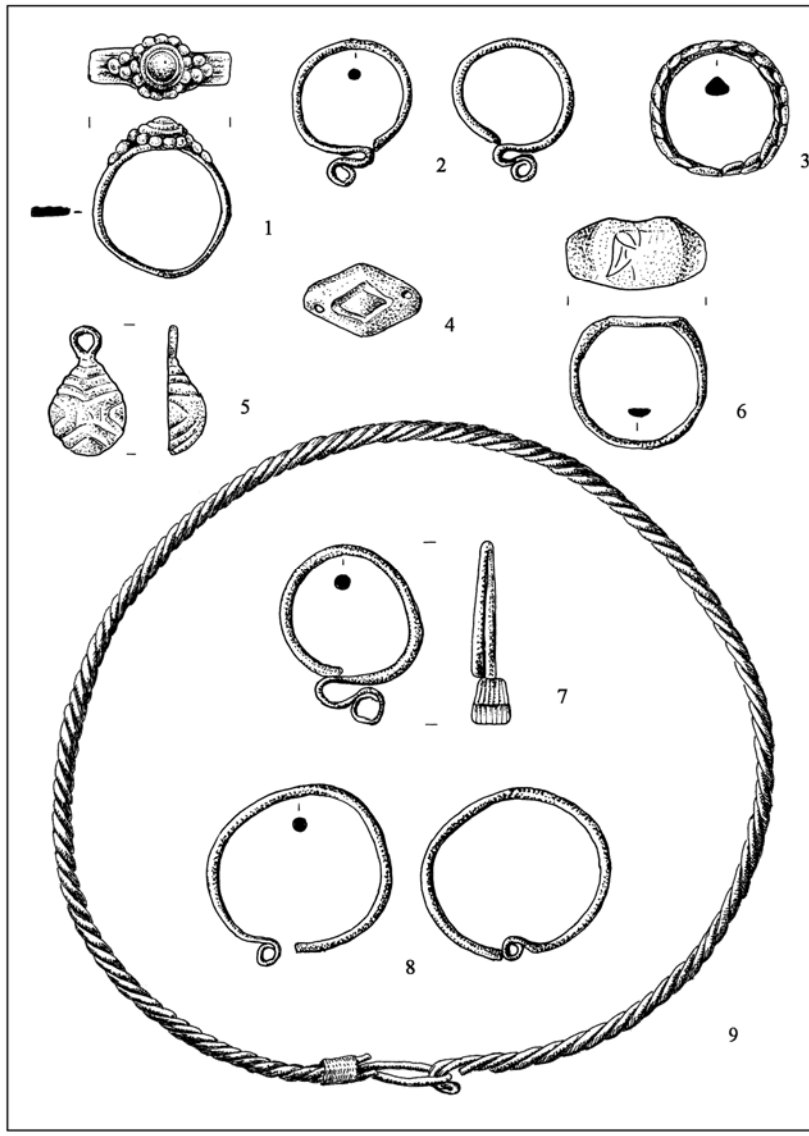

IX. tábla **X-XI. századi ékszerek és ruhadíszek**

1. Kövesgyűrű (Kiszombor-C 3. sír); 2. S-végű hajkarika-pár (Kiszombor-C 22. sír); 3. Fonott ezüst gyűrű (Kiszombor-C 22. sír); 4. Préselt, rombusz alakú ingnyakdísz (Kiszombor-B 293. sír); 5. Díszített bronzgomb (Kiszombor-B 321. sír); 6. Madárábrázolás bronz pecsétgyűrűn (Kiszombor-B 426. sír); 7. Bordázott S-végű ezüst hajkarika (Kiszombor-B 122. sír); 8. Visszapödrött végű hajkarikák (Kiszombor-B 411. sír); 9. Hurkos-kampós bronz nyakperec (Kiszombor-B 401. sír).

Korai, kis lélekszámú temetőinknek és azok keltezési bizonytalanságainak jól megfelel a határ településeinek topográfiai terepbejárások segítségével kialakított képe is. A kiszombori határból a X-XIII. századra keltezhetően 36, kisebb-nagyobb kiterjedésű lelőhelyet ismerünk. Ezek egy része bizonyosan már a X. sz. folyamán is lakott volt. E telepnyomokat legtöbbször egykori vízjárta területek kiemelkedő partjain találjuk. A terepbejárási adatok nem teszik lehetővé, hogy a X-XIII. századi telepnyomok belső időrendjét elkészítsük; elkülönítsük egymástól a korai szállásokat az Árpád-kori királyaink alatt lakott falvaktól. Bizonyosra vesszük azonban, hogy a X. századra keltezhető temetők közelében elhelyezkedő, korai bográcsperemekkel jellemezhető, kisméretű lelőhelyek e temetők falvai lehettek.

Teljesen önálló egységként kell kezelnünk azt az öt lelőhelyet (42-45., 86. lh.), amelyek a község északnyugati határrészében Vörös Gabriella és G. Vizi Márta terepbejárásai révén váltak ismertté. E területen az Árpád-kor folyamán laza, de markáns településcsoporttal számolhatunk. A község nyugati határában hosszan elhúzódó kelet-nyugat irányú lelőhelyfűzért figyelhetünk meg, melyek elsősorban G. Vizi Márta terepbejárása során váltak ismertté. A 29., 47., 62-64., 68-71., 73-74., 76. sz. lelőhelyek legnagyobb részén jellegzetes Árpád-kori kerámiaanyag került elő, esetenként a XIV. századig továbbélő település(ek)ről tanúskodva. A község déli határában szórványos megtelepedésről tanúskodik a 79. és a 87. lelőhely.

A belterületi régészeti lelőhelyeink kezelése nem egyszerű, hiszen a beépítettség miatt kevés információ áll rendelkezésünkre. A belterületen előkerült öt régészeti lelőhely egyike a széles körben ismert rotunda. Építésének vitatott keltezése a kutatás mai állása szerint a XII-XIII. századra tehető.[110] A belterületi négy Árpád-kori falunyom (28., 89-91. lh-k) közül a Móricz Zsigmond utcában (89. lh.) talált kerámiaanyag jelzi egészen bizonyosan annak a faluközösségnek a megtelepülési helyét, amely magát a rotundát építhette. Nagy valószínűséggel az Árpád-korra keltezhető az a két (a nagyszentmiklósi út mellett a falu szélénél elhelyezkedő) temető is, amelyekre Trogmayer Ottó 1960. évi (25. lh.) és Bálint Alajos 1965. évi (21. lh.) helyszíni szemléiről van utalásunk. A Bálint Alajos-féle leletmentés során egy gyermeksírból három S-végű hajkarika került elő, amelyet a Trogmayer Ottó által megfigyelt melléklet nélküli csontvázzal együtt e korba sorolhatunk.[111] A két lelőhely közelsége arra utal, hogy akár egy temető két alkalommal előkerült részletei is lehetnek. A topográfiai adatok birtokában még azt is feltételezhetjük, hogy a nagyszentmiklósi út melletti Árpád-kori települések temetője lehetett.

A kiszombori határ Árpád-kori településtörténete szempontjából számunkra a határ délkeleti részében, a nagyszentmiklósi út két oldalán, nagyjából kelet-nyugat irányban húzódó településláncolat tűnik a legizgalmasabbnak. A természetföldrajzi viszonyok ismeretében egyértelműen állítható, hogy e települések lakóit a mai Porgány-ér nyomvonalában futó egykori Maros-meder, mint élővíz csábította a megtelepedésre. (E falutelepülések kialakulásában egyben a Maros-menti karavánút is bizonyosan fontos tényező volt.) Az erősen kanyargós egykori élővíz mindkét partja kiváló lehetőséget nyújtott az állattenyésztés és a növénytermesztés számára, ártere és vize táplálékot adott, és nagy valószínűséggel a vízi szállítást is lehetővé tette. Az e területen talált felszíni telepnyomok közül nagy valószínűséggel azonos falu egymástól elkülönült települési egységeit láthatjuk a 13., 55., 57-60., 81., 85. sz. lelőhelyekben. Ezek közé tartozik az a régészeti

[110] MAROSVÁRI 1999., MAROSVÁRI 2000
[111] TROGMAYER 1961b

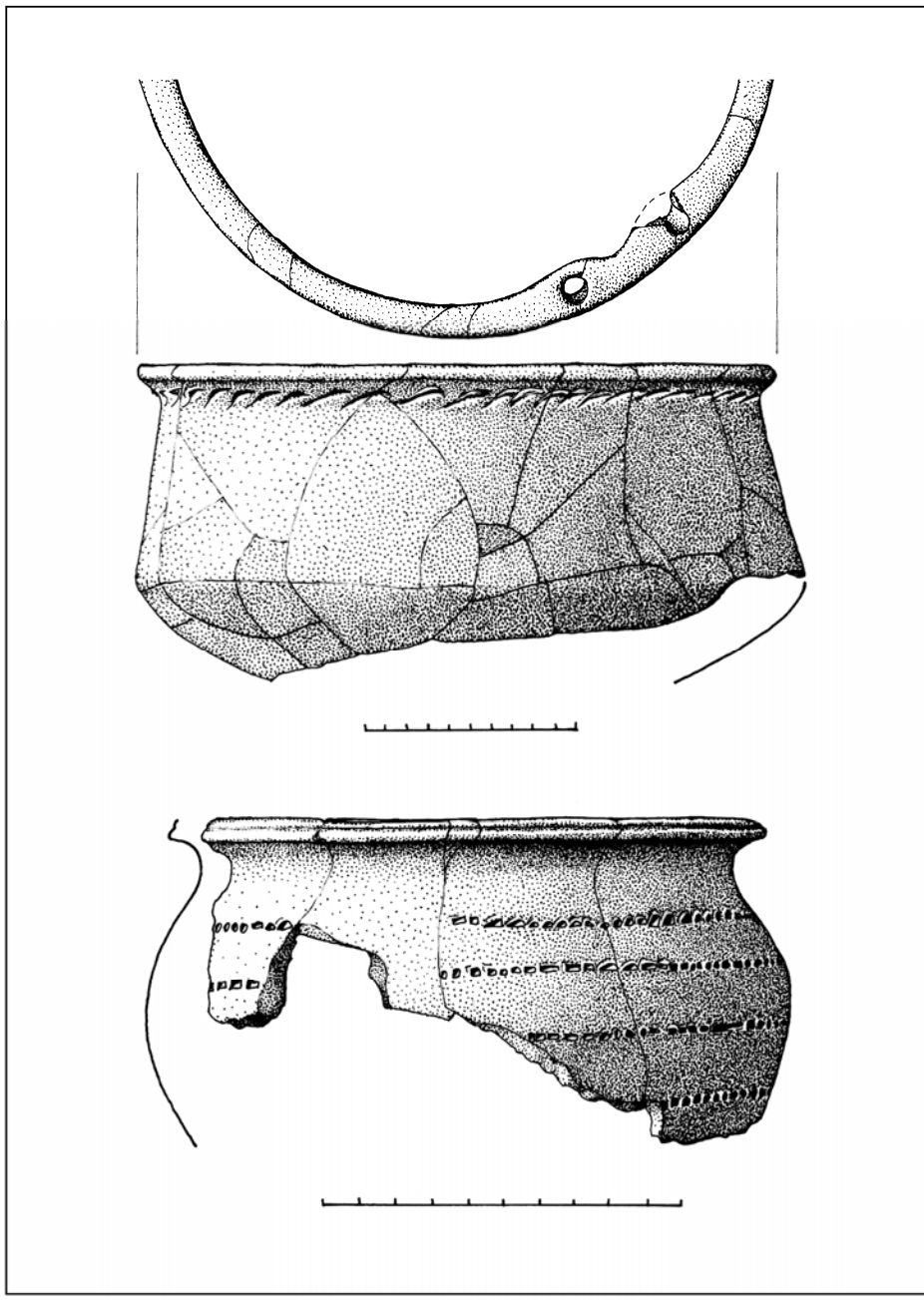

X. tábla **X. századi kerámia a Kiszombor-Nagyszentmiklósi úti telep 204. kemencéjéből**

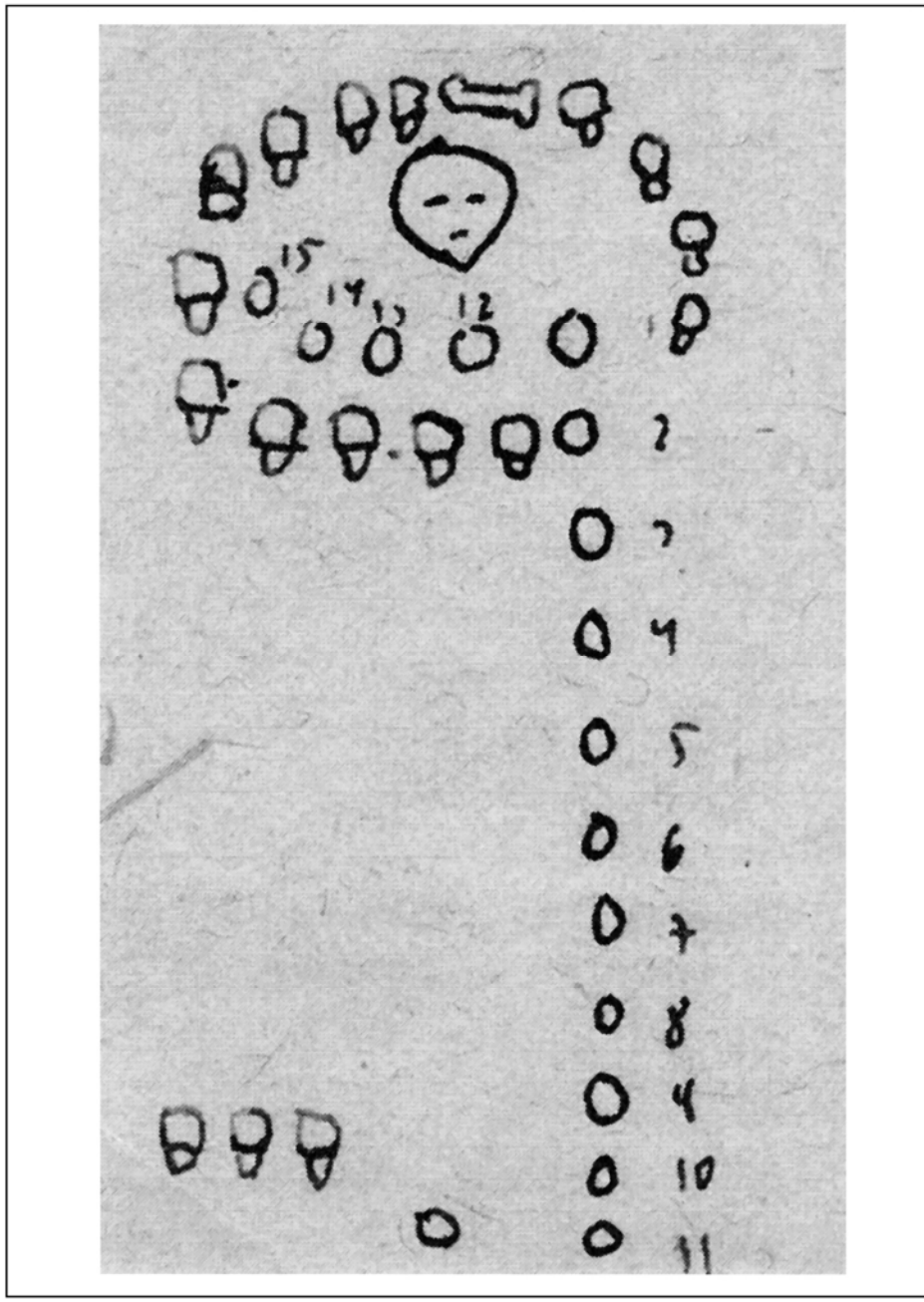

XI. tábla **Honfoglaló ruhadíszek a Kiszombor-B temető 328. sír mellkasán**
(Móra Ferenc rajza, 1928)

lelőhely, amelynek egy kis részletét 2000-ben sikerült feltárnunk. Mint az avar korról szóló fejezetben már említettük, a település kerámiájának egy része sok hasonlóságot mutat az avar temető legkésőbbi fázisának kerámiájával. Ennek alapján feltételeztük, hogy e lelőhely esetében a helyi IX. századi lakosság továbbéléséről is szó lehet.

A nagyszentmiklósi út mellett (és alatt) elterülő lelőhelyen egy keskeny sávban több mint 200 objektumot tártunk fel. A gabonatároló vermeken, különféle (gazdasági) rendeltetésű cölöplyukakon, gödrökön kívül nagy számban tártunk fel különféle méretű és formájú árkokat. Ezek közül a hasonló korú települések feltárásának tanúbizonysága szerint elkülöníthetünk vízelvezető árkokat, egy-egy településrészletet (telket?) övező árkokat, gazdasági rendeltetésű építmények (pl. karámok szögletes vagy kerek) kerítő árkait,[112] stb. Speciális rendeltetése lehetett annak a rendkívül mély és többször is megújított széles ároknak, amelynek egy részletét feltárásunk délkeleti oldalán bontottunk ki. Tekintettel arra, hogy vonalán kívül már nem került elő további objektum, arra gondolunk, hogy a település korai fázisának védőárkát (sáncát) találhattuk meg itt. Ebből a szempontból meggondolkoztató, hogy ezt az árkot még az Árpád-kor elején mesterségesen betemették. Keltezése a leletanyag restaurálása előtt még bizonytalan, de óvatosan feltételezzük, hogy e betemetés talán kapcsolatba hozható I. István (1000-1038) királyunk Ajtony ellen vezetett hadjáratával. A falu népe túlélhette ezt a pusztító eseményt, lakói egy tereprendezés után újjáépítették házaikat, és a falu élete folyt tovább. A sánc betemetésére ennek a tereprendezésnek a keretében kerülhetett sor.

A települési objektumok pusztulására és betemetésére, valamint egyes épületek (házak) megújítására vonatkozó megfigyeléseket a feltárás során több esetben is tehettünk. Ha csak a lakóházakat nézzük, láthatjuk, hogy a kilenc építmény legalább két, jól elválasztható időrendi periódust képvisel. A fentieket figyelembe véve, nem tartjuk lehetetlennek, hogy a település egyik időrendi horizontja még a X. századra keltezhető. (Ilyen pl. a *X. tábla*n bemutatott bográcsos- és fazéktöredékekkel jellemezhető 204. számú kemence, melynek platnijába tapasztva kerültek elő az edénytöredékek.)[113]

A nagyszentmiklósi út mellett végzett feltárásunk Árpád-kori lakóépítményeiről Bálint Marianna előzetes közleménye[114] alapján adhatunk rövid összefoglalót. A lelőhely keleti részén kilenc ház maradványait sikerült részben vagy teljesen feltárni. A változatos szerkezetű házak (*XII. tábla*) két esetben (1. és 40. ill. a 20. és 65.) vágták egymást, ami a település már említett belső időrendjére utal. A viszonylag kisméretű (20: 2,5x2,2 m., 65: 3,5x3,5 m., 82: 3,8x3,75 m) házak nagy része megközelítőleg négyzet alakú volt, egyedül a 201-202. sz. objektum állt közelebb a téglalaphoz (2,9x2,4 m). Az építményeknek egy részében nem találtunk tüzelőhelyet (pl. 140. obj.), másutt a délnyugati (1., 20., 201-202.) vagy az északnyugati (40., 65., 82.) sarokban különféle módon megépített kemence került feltárásra. A házak padlójába több esetben (20., 65., 201-202.) munkagödrök mélyedtek. A fenti építmények tetőzetének tartószerkezete néha jól megfigyelhető volt a falba, ill. a házak padlójába mélyedő cölöplyukak formájában (40., 65., 82., 201-202.). Ezek alapján a legtöbb esetben ágasfás-szelemenes tetőmegoldásra következtethetünk. A 82. sz. ház oldala – a feltárt cölöpnyomok alapján – boronafalas megoldású volt.[115] A házak padlóját

[112] VÁLYI 2003. 37-38.
[113] Díszítésük tipológiája megenged egy feltételes X. századi keltezést is, bár kétségtelen, hogy XI. században is jellegzetesek. – Ezúton mondok köszönetet Béres Máriának a kerámiaanyag keltezésében nyújtott segítségéért.
[114] BÁLINT 2005b
[115] Önálló közlése: BÁLINT 2003

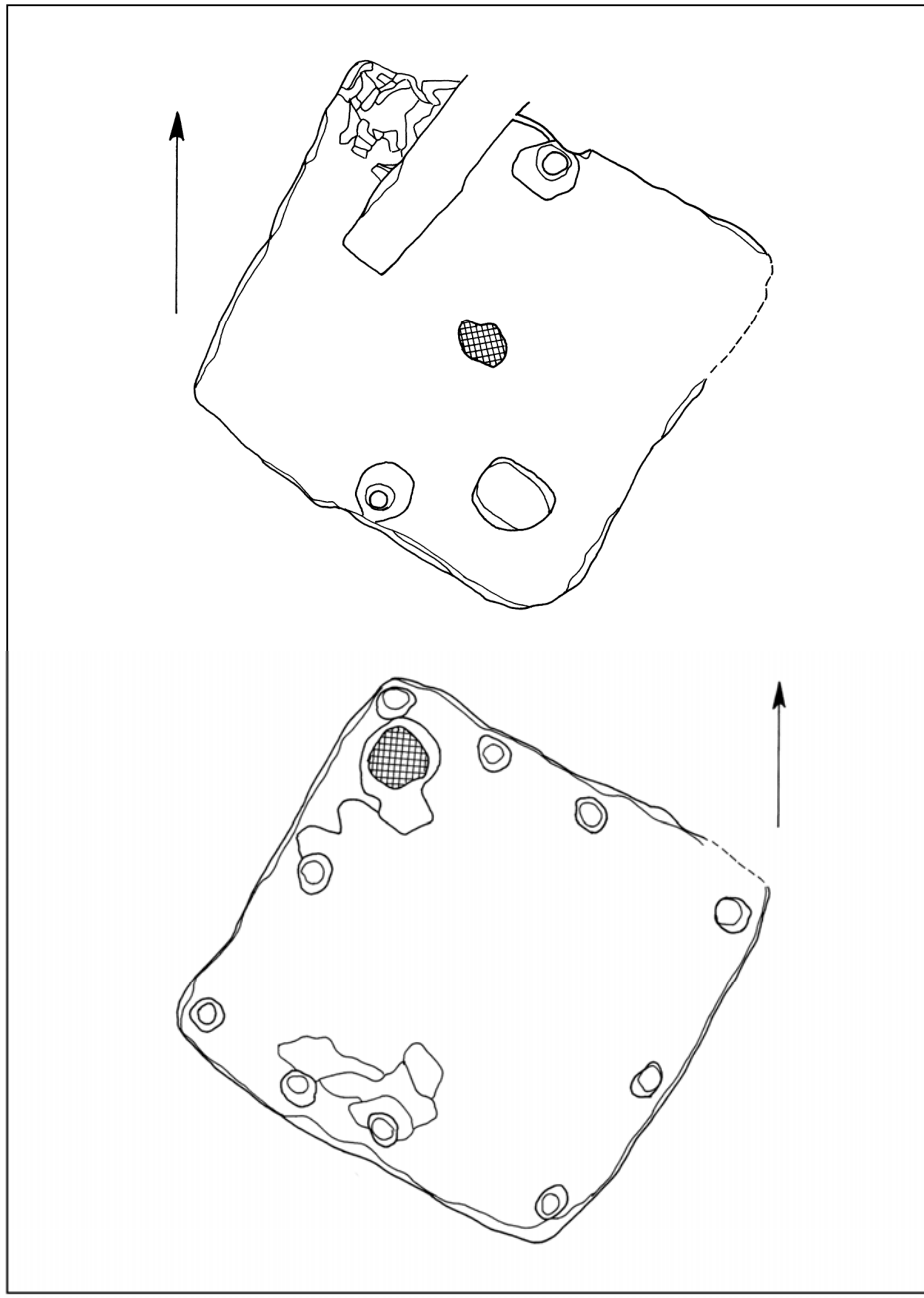

XII. tábla **Árpád-kori házak alaprajzai a nagyszentmiklósi úti ásatásról (2000)**

az esetek nagy részében jól letapasztották (20., 40., 65., 82., 201-202.) de rajtuk nagyon ritkán került elő leletanyag (e tekintetben kivétel a 82. obj.) Úgy tűnik, az objektumok betöltésében talált régészeti leletek az objektumok pusztulása után, azok hulladékgödörként történt hasznosítása közben kerültek oda. Az egyelőre még restaurálatlan kerámiaanyag előzetes vizsgálata arra utal, hogy maga a település véglegesen a XI-XII. században pusztulhatott el. A házak padlóján megmaradó leletanyag hiányából pedig arra következtethetünk, hogy a lakóépületeket a település felhagyása előtt lakóik módszeresen kiürítették.

A nagyszentmiklósi út melletti bográcsos lelőhelyek között különösen érdekes a 81. és a 85. lelőhely egymáshoz való viszonya, melyek nagyjából egyforma hosszúságban (400-650 m) és szélességben (150-200 m) egymással szemben, a Porgány-ér azonos szakaszának két oldalán húzódnak. Valamennyi telepnyomra jellemző, hogy kerámiaanyaguk az Árpád-korra keltezhető, de néha a középkorra is felnyúlik. A felszíni régészeti jelenségek és a leletanyag egy több száz éven át folyamatosan lakott településről tanúskodnak, melynek súlypontja térben és időben időnként áthelyeződhetett, de mindig ugyanazon határrészen belül. E régészeti lelőhelycsoportot feltételesen azonosítjuk a Ladány határrész nevét adó Árpád-kori településsel.[116]

A régészeti terepbejárások során azonosított telepek kerámiaanyaga ill. a településfoltok egymáshoz való közelsége alapján feltételezzük, hogy a mai Kiszombor szélesen értelmezett határában több kisebb, esetenként helyét változtató faluközösséggel kell számolnunk a X-XIII. sz. folyamán. A kerámiaanyag alapján bizonyosnak látszik, hogy e falvak lakossága hosszabb időszakon keresztül azonos népi hátterű lehetett.

E szempontból érdekes tanulságokkal szolgál a Kiszombor-B jelzésű temető leletanyaga, ill. a hozzá kapcsolható problémakör. A Kiszombor-B temető neve e fejezetben már több ízben is előfordult. A Móra Ferenc által 1928-ban feltárt 426 sír közt találtunk szarmatákat, gepidákat – utóbbiak a tágabb környék egyik legfontosabb temetőjét jelzik. A régészeti szakirodalom a feltárt sírok között 1936 óta[117] 78 sírt köt a X-XI. században itt élt magyarokhoz. A fenti sírszámot ebben az esetben is bővítenünk kell a melléklet nélküli, de a X-XI. századba sorolható temetkezésekkel. Csallány Dezső 1961-ben közzétett listája szerint 220 (!) sírt sorolhatunk e korszakba.[118] Móra Ferenc eredeti feljegyzései alapján a temető sírjainak és leleteinek, valamint a környék hasonló korú temetőinek[119] ismeretében feltételezhetjük, hogy itt egy középrétegbeli fegyveres kiscsalád temetkezéseivel induló, majd legalább 100-150 éven át folyamatosan temetkező közösség temetőjéről van szó.

Nem lehetetlen, hogy a temető területéről a szegedi múzeumban őrzött[120] kerámiatöredék széles ívű hullámvonalas díszítésével, egyenesen levágott peremével a nagyszentmiklósi úti telephez hasonlóan késő avar, IX. századi kerámiahagyományokat képviselhet. Hasonló problémát vet föl egy kihajló peremű, alacsony fazék is, melyet négyes vonalkötegekkel díszítettek.[121] Kivitelében hasonló jellegű, mint a kiszombori avarok

[116] Írásos említése 1247-ből ismert (KRISTÓ et alii. 1973. 40.), elpusztulása 1596-ra tehető. KISS 1940. 26.
[117] TÖRÖK 1936. 102. nyomán
[118] CSALLÁNY 1961. 170. A temetőről eddig megjelent legrészletesebb összefoglaló: FÉK 573. sz., ld. még KOVÁCS 1989. 41., BÁLINT 1991. 234-236.
[119] Gondolunk itt elsősorban a szintén Móra-ásatásból származó és még közöletlen Deszk-D-re. FÉK 222. sz., BÁLINT 1991. 218.
[120] SZMFM N.53.5.853. ltsz.
[121] SZMFM N.53.5.851. ltsz.

körében megszokott sírkerámia, ugyanakkor anyagában, formájában nagyon közeli az algyői honfoglaló temető edényeihez. Ha honfoglalónak ítéljük meg, akkor a Kiszombor-B legkorábbi sírjaihoz tartozhatott, de ugyanakkor elképzelhető, hogy a IX-X. századi helyi anyagot képviseli. A leletanyag alapján a temető legkorábbi időrendi horizontjához a lószerszámmal, íjászfelszereléssel eltemetett férfiakat, ill. a rangban nekik megfelelő, ezüst ruhadíszes nőket soroljuk.

A szakirodalom által a lovastemetkezések leegyszerűsített változataként tárgyalt lószerszámos temetkezést a 217. sírból ismerünk. Az itt feltárt körte alakú kengyelpár, vas hevedercsat alapján a nyerget is a sírba helyezhették. (Egy vastöredék alapján feltehető, hogy zabla is került a sírba.) Az ide eltemetett férfi „gazdagságára" hajkarikája és nyitott végű bronzkarperece, fegyveres mivoltára a sírba mellé tett íjának csontlemezei és vaspálcákkal merevített tegezének maradványai utalnak A közösségben elfoglalt rangját 6 nyílhegye jelzi.

A temető férfi sírjaiban a fegyverek sorába csak az íjászfelszerelések sorolhatók: íjat borító csontlemezek, tegezvasalatok és nyílhegyek. Ezek egyes részei külön-külön is sírba kerülhettek, azaz nyílhegyek tegez nélkül, íjcsontok tegezzel, de nyílhegyek nélkül, stb. Teljes íjászfelszerelés két sírban volt (217., 284., utóbbi 7 nyílheggyel, de itt az íj szokásos 6 lemeze közül csak a két markolatcsont került elő).[122] A vaspálcákkal erősített nyírfakéreg (?) nyíltartó tegez a kiszombori példányoknál nem egy esetben csontlemezes tetővel társult (pl. a 26. és a 284. sírban).[123] A nyíltartó tegezekben a feltárás közben általában megtalálták a lapos, kéttollú, deltoid alakú vasnyílhegyeket is (ld. a már említett 217. és 284-es sírokat. A 309. sír 2 db nyílhegye tegez nélkül volt a sírban.) A munkaeszközök közül a vaskéseket kell említenünk (kilenc sírban), valamint a ritkán (két sír), de kizárólag férfi sírokból előkerülő vascsiholókat.

A Kiszombor-B temető férfi és női sírjaiban egyaránt a legkedveltebb ékszer a különféle hajkarika, így találhattunk nyitott, sima karikákat; visszapödrött végű karikákat (*IX. tábla 8.*) és egyszerű és bordázott S-végű karikákat is (*IX. tábla 7.*), melyek szerint a X-XI. sz. egészében folyamatosan temetkeztek ide. A 328-as sírból egy szaltovói típusú gyöngysorcsüngős fülbevaló csüngőrészének drótja maradt ránk. Ez a tárgy a X. sz. második felének középrétegbeli sírjaiban gyakori, de köznépi temetők előkelőbb sírjaiban is előfordul. Használatát egészen a XI. sz. első feléig feltételezhetjük. A Révész László által elkészített tipológia B típusába sorolható tárgy maga archaikus, keleti formának tartható.[124]

A X. századi temetőrészben geometrikus mintázatú trébelt ezüst hajfonatkorongok is előkerültek a 127. sírból (*VIII. tábla 6.*) rombusz alakú ingnyakdíszek, fejesgyűrű és vastű kíséretében. E korongokat Fettich Nándor a tarsolylemezek művészeti körébe sorolja.[125] Bálint Csanád véleménye szerint a délalföldi korongokra az egyszerű, geometrikus díszítés a jellemző (Kiszombor, Szőreg, Tápé-Malajdok),[126] üdítő kivétel Jánosszállás,

[122] Cs. Sebestyén Károly gyűjtéséből tudjuk, hogy a kiszombori honfoglaló temetőkben teljes (6 darabos) íjcsont-garnitúra csak a Kiszombor-B. 12. és 217., valamint a Kiszombor-E. 39. sírjából került elő. Markolatcsontokat a Kiszombor-B. 284., a Kiszombor-C. 13. és a Kiszombor-F. temető 1. sírjában találtak. Olyan eseteket, amikor csak íjvégcsontok kerültek volna elő a sírból, nem ismerünk. Cs. SEBESTYÉN 1932. 176-178.
[123] KÜRTI 1996a 157.
[124] RÉVÉSZ 1988. 141-149.
[125] FETTICH 1937. 64. old. 13. jegyzet ill. 84. old.
[126] BÁLINT 1991. 94-97. és Taf. XLVIII., Taf. XXIII.1., Abb. 25.

ahol palmettás, lófigurát ábrázoló aranyozott ezüst korongot találtak.[127] Bálint Csanád ezen megfigyelését újabb leletek is alátámasztják.[128]

Három sírból kerültek elő sodrott, hurkos-kampós zárószerkezetű, bronz drótból nyakperecek (202, 366, 401. – *IX. tábla 9.*).[129] Érdekes, hogy a nyakpereceket mindig további ékszerek is kísérik: a 202. sírban 3 függő, 2 gyűrű és 3 db gyöngy; a 366. sírban a bal karon két karperec; a 401. sírban S-végű hajkarika és gyöngy, 2 karperec és egy gyűrű. A karperecek közt is számos típus fordul elő: elhegyesedő végű, kerek átmetszetű drótkarperecek; négyzetes átmetszetű öntött karperecek; hurkos-kampós záródású sodrottak. A 375. sírból zárt karperec került elő. Valamennyi típus a X-XI. századra keltezhető.[130] A 366. sír mellékletei szerint az elhegyesedő végű drótkarperec, a sodrott, hurkos-kampós karperec és a 2 szálból sodrott nyakperec egyidőben volt használatban.[131]

Nagyon gazdag a kiszombori temető gyűrű készlete. Szinte az egész X-XI. századi tipológia tanulmányozható itt az egyszerű pántgyűrűktől (328. sír) a köves fejesgyűrűkig (127. sír), a pentagrammás (296. sír) vagy a kiterjesztett szárnyú madarat (396., 426. sír – *IX. tábla 6.*) ábrázoló fejesgyűrűktől egészen a fonott, sodrott vagy sodrást utánzó, öntött ezüstgyűrűkig (122., 251., 414. sír).

A X-XI. században – vidékünkön legalábbis – nem számítanak gyakori leletnek a gyöngyök. Gyöngysort a nyakban szinte sosem találunk; jellemzőbb az 1-2 gyöngyszem a nyaktájon, a csuklónál, vagy tarsolyban eltemetve. Sokszor előfordulnak korábbi korszakok gyöngyei is a honfoglaló sírokban, vagy különféle méretű, alakú és színű pasztagyöngyök (136., 238., 372., 375., 401., 414. sírok). A jellemző honfoglaló gyöngy üvegpasztából készült és keresztezett, betétes hullámvonal díszíti (269., 319. sír).

A női viselet díszei közül a rombusz alakú ingnyakdíszeket és a kéttagú csüngőket említhetjük. Előbbiek öntött (127. sír) és préselt (293. sír – *IX. tábla 4.*) formában is előfordulnak. A kéttagú csüngők ruhanyak-kivágást kísérő szép sorozata került elő a 328-as sírból. A helyszínen e tárgyak elhelyezkedéséről Móra Ferenc által készített rajz az első ilyen a hazai régészeti dokumentációk tekintetében (*XI. tábla*). A rajz alapján a 328-as sír halottját egy balra átvetett elejű kaftánban vagy ingben temették el.[132] A viseleti elemek közé tartoznak a különféle csatok, díszítetlen és díszített bronz gombok (*IX. tábla 5.*) is. A férfi ruhadíszek közt egyedül a 363. sír aranyozott ezüst övcsatját említhetjük.

A temető X-XI. századi keltezését a pénzmellékletes sírok vizsgálata is megerősíti. A honfoglaló leletkataszter szerint a 139., 154., 217., 268., 328., 342., 414. sírokban kerültek elő érmék.[133] Időben a legkorábbi a 342. sz. gyermeksírból előkerült, pereménél átlyukasztott aranyozott bronz bizánci pénz: VII. Constantinos (Porphyrogennetos) és II Romanos (945-959) korabeli hamisítványa. (A sírban ezen kívül 1 db sima hajkarika volt

[127] BÁLINT 1991. Abb. 5-6.
[128] Algyő 105. sír: KÜRTI 1980. 4. a-b.; Szentes-Derekegyháza 3. sír LANGÓ – TÜRK 2003. 6. kép.
[129] Részletes tipológiájukat és kronológiájukat ld. SZABÓ 1980. 52-62.
[130] ld. LANGÓ 2000
[131] SZMFM N. 53.5.739-741. ltsz.
[132] KÜRTI 1996b. 149. old. és 1. kép
[133] A FÉK 573-as tételszámon az éremmellékletes sírszámok mellett általános megjegyzésként áll, hogy *„I. Endre és Salamon denára”*, valamint külön említi a 342. sír bizánci érmét. Az eredeti dokumentáció és a leltárkönyvi bejegyzések vizsgálata alapján ma már biztosan állíthatjuk, hogy az ismert érmek között Salamon pénze nem fordul elő, I. Lászlóé viszont igen. Ld. még alább. Vö. még KOVÁCS 1997. térképei.

még.) Több sír éremlelete már a kiemeléskor elporladt (pl. 217. sír).[134] A 139. sírban a halott egyedüli lelete a csontváz jobb lapockáján előkerült érme, ez azonban a leltározás időpontjáig elveszett, éppúgy, mint a 414. sz. sír érméje (amely S-végű hajkarika, elkalapált végű sodrott ezüst gyűrű és gyöngyök kíséretében került elő a bal mellen). A 154. sírban két kis hajkarikával előkerült éremtöredék ma meghatározhatatlan. I. András (1046-1060) pénze nyitott végű hajkarikával került elő a 286. sírból. Az eddigi publikációk nem jelzik, de I. (Szent) László (1077-1095) pénze került elő a 268. sírból, igaz, egyéb lelete nem volt a halottnak.

Rendkívül érdekes lenne a 328. sír helyzete, ha a rá vonatkozó adatok nem lennének ellentmondásosak. A sír (ld. már a női viseletnél) Móra-féle dokumentációja, ill. leltárkönyvi bejegyzései szerint rangos nő sírja volt ezüst ruhadíszekkel, éremlelet nélkül. Szaltovói típusú fülbevalója a honfoglaló magyarok által keletről magukkal hozott darab lehetett. Ugyanakkor a múzeumi leltárkönyv a sírhoz tartozónak tüntet fel egy érmét, mely Nagy Ádám friss meghatározása szerint I. (Szent) László verete.[135] Amennyiben a leltárkönyvi adatot hitelesnek ismernénk el, a szaltovói típusú fülbevaló, ill. a kéttagú csüngők egy részének használatát (azaz a pogány viseletet) a XI. sz. végéig élőnek kellene feltételeznünk. Mivel Móra eredeti sírlapja nem tartalmaz utalást semmiféle érem előkerülésére e sír esetében, és a többi sírnál hiány fordul elő, feltételezem, hogy itt raktári keveredésről lehet szó.[136]

Összefoglalva tehát: a Kiszombor-B temető éremleletes sírjai alapján éppúgy a X-XI. századi keltezés erősíthető meg, mint egyéb régészeti leletek segítségével. Az érmés sírok elemzése egyben rámutat a X-XI. századi régészeti emlékanyag és szokásvilág időrendi keltezésének gondjaira is. Már régebben felmerült az a kérdés, hogy egy-egy tárgytípus, pogány temetkezési szokás időben és területileg hogyan terjedt el? Móra Ferenc már 1932-ben felvetette, hogy bizonyos pogány temetkezési szokások (lovastemetkezés, íjászfelszerelés, vagy pogány viselet a sírban) az Árpád-házi királyok korában is tovább éltek, amit a fenti sírok éremleletei bizonyítanának.[137] Bálint Csanád a délmagyarországi X. századi emlékanyag vizsgálatakor külön is kitért e témára.[138] A magyar történelem írott forrásainak ismeretében már korábban is felvetettük,[139] hogy a Géza fejedelem, majd Szent István korában folyó keresztény térítés az ország területén egyenetlen eloszlásban és időben változó intenzitással folyt. 1994-ben megjelent tanulmányában Vályi Katalin hangsúlyozottan felhívta a figyelmet arra a lehetőségre, hogy az ország egyes területein (és korántsem elszigetelt jelenségként) a régészek által általában X. századinak korhatározott leletanyag és a pogány temetkezési szokások még a XI. sz. derekán is tovább élhettek.[140] A XI. sz. elejének „pogánylázadásai" ismeretében különösen helyénvalónak érezzük elgondolását éppen a kiszombori emlékanyaggal kapcsolatban,

[134] A 217. sírban már a feltárás idején sem volt meg az érme, csak zöld oxidnyomot észlelt Móra Ferenc az „orrcsonton". Az újabb ásatások fényében ez akár vékony ezüstlemezből készült szemfedődísz is lehetett! KÜRTI 1980. 339.
[135] A szegedi múzeum fotótárában őrzött felvétel szerint két érme tartozott volna ehhez a sírhoz! Ezúton is köszönöm Nagy Ádám készséges segítségét!
[136] Ez a két érme akár a 139. és a 414. sír hiányzó pénze is lehet!
[137] MÓRA 1932. 58.
[138] BÁLINT 1991. 177. (Eredeti kézirata 1975-ben született!) A kiszombori emlékanyag és Móra eredeti ásatási feljegyzéseinek részletes áttekintése után azonban csatlakoznunk kell Türk Attila véleményéhez, akinek részletező vizsgálatai kétségessé tették a fenti feltételezés bizonyítását, ld. már fentebb. LANGÓ-TÜRK 2004a. 206.
[139] KÜRTI 1983b 274.
[140] VÁLYI 1994

hiszen ez a vidék Ajtony vezér szállásterülete volt, akiről köztudott, hogy megkeresztelkedett ugyan a bizánci rítus szerint, de többnejűségével együtt sokkal inkább nevezhetjük pogánynak, sem mint kereszténynek. Tudjuk azt is, hogy István éppen Ajtony területére küldte Szent Gellértet téríteni, és a vidék behódolása a központi királyi hatalomnak is csak feltehetőleg valamikor az 1030-as év táján történhetett meg. A fentiek tükrében tehát a „klasszikus értelemben vett", általában X. századinak mondott lovas, fegyveres halottak esetében a XI. századi földbe kerülés is szóba jöhet. Az bizonyos, hogy e közösségek egy része egészen a XI. sz. végéig folytatta életét, ahogy azt a Kiszombor-C pénzes sírjai, vagy az előbb bemutatott Kiszombor-B jelzésű temető anyaga mutatja.

Mint láttuk, a Kiszombor-környéki X-XI. századi sírokban pogány temetkezési szokások és Árpád-házi uralkodóink pénzei azonos sírokból nem kerültek elő. Ez azonban nem jelenti azt, hogy e temetők jelentős (esetenként nagyobb) részét ne keltezhetnénk bátran a XI. századra (sőt, egyes temetkezéseket akár a XII. sz. elejére). Jelen ismereteink szerint úgy tűnik, hogy míg a X. századinak tűnő, a középréteghez sorolható temetkezések időszaka mindenképpen lezárul a XI. sz. első harmadában, a köznépi sírok esetében a temetkezés folyamatos.

Megfigyeléseinket összegezve kimondhatjuk, hogy a vizsgált területen a magyarságnak egy olyan csoportjáról van szó, mely a feltehetően már a X. században eredendően e helyütt szállásterületet foglaló „Ajtony-törzshöz" tartozott.[141] Különállását megerősítik és körvonalazzák erős balkáni, bizánci kapcsolatai.[142] A középrétegbeli sírok eltűnése és a köznépi temetők folyamatos továbbélése e területen egy hatalomváltás tipikus régészeti vetülete: arra utal, hogy az István-féle Ajtony-elleni hadjárat csak a vele szembeszálló Ajtonyt és kíséretét távolította el a terület éléről; a közrendű népesség (mint a királyi, földesúri és egyházi adózás alanya) háborítatlanul folytathatta életét – immár a Gellért nevével fémjelzett új egyházi keretek közt és királyi uralom alatt.[143]

[141] KRISTÓ 1980. 465.
[142] BÁLINT 1991. 108-121.
[143] Részletesebben ld. KÜRTI 1994. 378-379. – Ezúton mondunk köszönetet Czabarka Zsuzsanna, Katkó Izabella, Koncz Margit, Szűcs Árpád grafikusoknak a rajzos táblák gondos elkészítéséért.

RÉGÉSZETI LELŐHELYEK A KÖZSÉG HATÁRÁBAN

Az alábbiakban Kiszombor közigazgatási határának területén lévő régészeti lelőhelyek jegyzékét találja az olvasó. A lelőhelyek meghatározásához e fejezet szerzője a szegedi Móra Ferenc Múzeum régészeti adattárának adatait, kézirattárában található feljegyzéseket, a leltárkönyvekben található adatokat használta fel. Kiegészítette azokat a Magyar Nemzeti Múzeum régészeti adattárának adataival, továbbá áttekintette a területre vonatkozó régészeti szakirodalmat is. A földolgozás alapja a szerző 1985-ben készített *Kiszombor régészeti topográfiája* c. szakdolgozata volt,[1] amely az 1984 őszén és 1985 tavaszán végzett terepbejárásain alapult.[2] Akkor a szerző a 6584 ha-nyi területet kevés kivétellel bejárta. Ennek eredményeképpen 37 régi lelőhelyet azonosított, ezeken túl további 63 lelőhelyet sikerült felderítenie.[3] A helyek lokalizálása az akkori azonosítási pontok alapján történt. Az 1985 óta végzett kutatások adataival Kürti Béla egészítette ki a katasztert.

1. lh. Kiszombor–A (Vályogos)
A lelőhely falutól DNy-ra, az óbébai út mentén a mai temetővel szemben, az ún. Vályogosban található, a falu központjától mintegy 1300 m-re. 1928 és 1932 között részben Móra Ferenc ásatásán, részben alkalmi földmunkák során bronzkori, kelta, szarmata és avar sírok leletei, illetve őskori és feltehetően szarmata telepnyomok kerültek napvilágra.[4]

2. lh. Kiszombor–B
Az óbébai út mellett, a Nagyhalom dűlővel párhuzamosan futó csatorna partján 1928-ban Móra Ferenc ásatásán kelta, közelebbről meg nem határozott őskori, szarmata, gepida, avar kori gepida, avar és X-XI. századi sírok kerültek elő.[5] (ld. még a 62. lh-et.)

---

[1] A lelőhelyekre vonatkozó nagyszámú szakirodalomból itt és most helyhiány miatt a szerző csak az alapközleményeket és a legfontosabb publikációkat idézi. Valamennyi lelőhely esetében feltüntette a szegedi múzeum adattárában található 1985-ös szakdolgozata vonatkozó oldalszámát, ahol a részletek iránt is érdeklődő olvasó további adatokat találhat. Technikai okokból jelen kataszterben nem idézi a hivatkozott leletanyag és dokumentáció leltári számait. Az egyes lelőhelyeknél az 1985-ig publikált irodalmat nem a szerzők ABC rendjében közli, hanem az azokkal foglalkozó cikkek, tanulmányok keletkezési sorrendjében.
[2] A terepbejárások során begyűjtött leletanyag a Móra Ferenc Múzeumba került.
[3] Az adattári és irodalmi adatok összegyűjtése és rendszerezése után került sor a terepen való munkára, az összegyűjtött anyagok alapján a régi lelőhelyek azonosítására, majd azoknak a lelőhelyeknek a behatárolására, ahol az 1984-85-ös terepbejárás időpontjáig nem volt kutatás. A lelőhelyek elhelyezkedését 1:10000 léptékű térképre rögzítették. Az alább közölt lelőhelyjegyzék számozása megegyezik az akkor készített térképen alkalmazott jelöléssel.
[4] BÁLINT 1941. 7.; PÁRDUCZ 1950. 13-14.; CSALLÁNY 1956. 143.; KÜRTI 1980. 66.; G.VIZI 1985. 21-22.
[5] CS. SEBESTYÉN 1930. 185.; CS. SEBESTYÉN 1932.; MÓRA 1932. 54. 56-60. 63.; TÖRÖK 1936. 101-154.; BÁLINT 1941. 7.; PÁRDUCZ 1950. 14-17. 104.; CSALLÁNY 1956. 143.; HUNYADI 1957. 130.; CSALLÁNY 1961. 169-193.; FÉK. 48.; MARÁZ 1973. 43-44.; KÜRTI 1980. 66.; TROGMAYER-VÖRÖS 1983. 116.; G.VIZI. 1985 22-29.

3. lh. Kiszombor–C
Az óbébai út jobb oldalán, a falu szélétől kb. 1200 m-re, az úttól jobbra kb. 600 m-re, mintegy 4 m magas rézkori kurgán emelkedik, amelyből több korszak utántemetkezései kerültek elő. Móra Ferenc 1928-ban és 1930-ban kelta, avar és honfoglaló sírokat tárt fel. 2003-ban kelta, szarmata és honfoglaló anyagot feltárva Langó Péter és Türk Attila hitelesítette a lelőhelyet.[6] (ld. még a 64. lh-et.)

4. lh. Kiszombor–D
Fenti lelőhelynév alatt ma azonosíthatatlan helyről, Móra Ferenc 1930. évi ásatásából származó őskori (neolit, bronzkor, vaskor) és újkori leleteket őriz a szegedi múzeum.[7]

5. lh. Kiszombor–E
Az óbébai út mellett, Kiss András földjén 1930-ban Móra Ferenc zsugorított őskori sírt, avar és honfoglaló temetőrészletet tárt fel. A lelőhelyet Türk Attila azonosította be újólag, és a Langó Péterrel 2003-ban végzett hitelesítő ásatásán ugyancsak őskori sírt, további avar és honfoglaló sírokat tárt fel. A honfoglaló temető teljesen feltártnak tekinthető.[8]

6. lh. Kiszombor–F
A Nyilas dűlőben, a Kiss tanyával kb. egyvonalban, attól mintegy 1 km-re északra, Lőrincz József halmán Móra Ferenc 1930-ban avar és honfoglaló sírokat tárt fel. A 2003-ban Langó Péter és Türk Attila által feltárt avar temető nem azonosítható egyértelműen Móra lelőhelyével.[9]

7. lh. Kiszombor–G
A kiszombori Hosszúháton 1930 októberében Móra Ferenc egy 59 síros avar temetőrészletet tárt fel.[10]

8. lh. Kiszombor–H
A Nyilas dűlőben, a kocsiúttól balra eső kis halmon, a Lőrincz-halom felé eső oldalon, mindjárt az út mellett 1928-ban Móra Ferenc egy ismeretlen (talán avar) korú sírt tárt fel.[11]

9. lh. Kiszombor–I
A Nyilas dűlőben, a Lőrincz-halommal szemben, a kocsiút átellenes oldalán Óvári Ferenc Gacsiba halom nevű földjén 1928-ban Móra Ferenc avar lovassírt tárt fel.[12]

---

[6] CS. SEBESTYÉN 1932. 174. 177. 180. 197. 205. 208. 212. 215.; MÓRA 1932. 57-58.; BÁLINT 1941. 7.; HUNYADI 1957. 130.; FÉK 48.; MARÁZ 1973. 44.; G.VIZI 1985. 29-31.; LANGÓ-TÜRK 2004b.
[7] HUNYADI 1957. 131.; G.VIZI 1985. 31.
[8] CS. SEBESTYÉN 1930. 185.; CS. SEBESTYÉN 1932. 174. 177. 197. 197. 199. 205. 208. 212. 216. 220.; MÓRA 1932. 57-58.; BÁLINT 1941. 7.; CSALLÁNY 1939. 122.; CSALLÁNY 1956. 143.; FÉK 49.; BÁLINT 1975b. 52.; KÜRTI 1980. 68.; G.VIZI 1985. 31-33.; LANGÓ-TÜRK 2004c.
[9] CS. SEBESTYÉN 1930. 185.; CS. SEBESTYÉN 1932. 174. 178. 179. 185. 197. 205. 208. 212. 217.; MÓRA 1932. 58.; CSALLÁNY 1939. 122.; BÁLINT 1941. 7.; CSALLÁNY 1956. 143.; FÉK. 49.; G.VIZI 1985. 34-35.; LANGÓ-TÜRK 2004d.
[10] MÓRA 1932. 58. 59. 62.; CSALLÁNY 1939. 122.; BÁLINT 1941. 7.; CSALLÁNY 1956. 143.; G.VIZI 1985. 35-36.
[11] MÓRA 1932. 58.; G.VIZI 1985. 37.
[12] BÁLINT 1941. 7.; G.VIZI 1985. 37-38.

10. lh. Kiszombor–J
Juhos Miklós „halmos tanyájáról" bronzkori leletek kerültek 1928-ban a szegedi múzeumba. Móra Ferenc melléklet nélküli csontvázakat, később, 1937-ben Csallány Dezső egy honfoglalás kori sírt és avar sírleleteket talált. 1954-ben Bálint Alajos tárt fel bronzkori telepnyomokat.[13] (Az azonos tulajdonosnév nem feltétlenül jelent azonos lelőhelyet!)

11. lh. Kiszombor–K
1928-ban Hinkó András a Vályogos (1. lh.) és a kanális (2. lh.) közti területről származó ismeretlen korú sír (sírok?) leleteit szolgáltatta be a szegedi múzeumba.[14]

12. lh. Kiszombor–L
A falu belterületén, Lőrincz J. bognár telkén (udvarán) 1928-ban szarmata sírleletek kerültek elő.[15]

13. lh. Kiszombor–M
A falu központjától 2600 m-re, a nagyszentmiklósi utat kísérő egykori nyári út területén, valamint a Csepregi és a Rónai földön Móra Ferenc 1931-ben egy avar temetőrészletet tárt fel. Ugyanott őskori és középkori telepnyomokat is megfigyelt. Az új határátkelőhely nyitásával kapcsolatban végzett útkorrekciót megelőző feltáráson 2000-ben Kürti Béla kora bronzkori telepnyomokat, a Móra által is megtalált avar temető további sírjait, és Árpád-kori falu objektumait tárta fel.[16]

14. lh. Kiszombor–N
A Kiszombor–G lelőhely közelében, a Hosszúháton, Husztik Dezső földjén 1931 októberében szántás közben bronzkori és avar leletek kerültek elő.[17]

15. lh. Kiszombor–O
Kiszombor határának nyugati szélén, közvetlenül a Tanyahalomtól északra lévő dűlőúttal szemben, Rónay Béla örököseinek szántóföldjén az alig észrevehető, de a térképen már jelölt halmon, a határhalom magassági pontjától 400-450 m-re Csallány Dezső 1937-ben kis létszámú avar kori (avar kori gepida és avar etnikumú) temetőt tárt fel.[18]

16. lh. Kiszombor–P
A Lajcsimajornál, Rónay Béla örököseinek földjén, a Kiszombor–O lelőhelytől kissé délkeletre avar sírlelet került elő.[19]

17. lh. Kiszombor–S
Fenti megjelöléssel, az Óvári halomból származtatva őriz a szegedi múzeum egy népvándorlás kori (gepida?) rozettát.[20]

---

[13] BÁLINT 1955. 96.; FÉK. 49.; G.VIZI 1985. 38-39.
[14] BÁLINT 1941. 7.; G.VIZI 1985. 39-40.
[15] BÁLINT 1941. 7.; G.VIZI 1985. 40.
[16] MÓRA 1932. 59.; CSALLÁNY 1939. 122.; CSALLÁNY 1956. 143.; G.VIZI 1985. 41-42.; KÜRTI 2002a.
[17] BÁLINT 1941. 7.; KÜRTI 1974. 46.; G.VIZI 1985. 42-43.
[18] CSALLÁNY 1939. 122.; CSALLÁNY 1956. 143.; CSALLÁNY 1961. 194.; KÜRTI 1983. 174. 203.; G.VIZI 1985. 43-44.
[19] CSALLÁNY 1956. 143.; G.VIZI 1985. 44-45.

18. lh. Kiszombor – Husztik István földje
A szegedi múzeumban őskori urna töredékét őrzik innen, de a lelőhelyet nem sikerült azonosítani.[21]

19. lh. Kiszombor – Juhász-halom (Juhos-halom)
A leltárkönyv és az adattári adatok alapján a 10. lelőhellyel azonos.[22]

20. lh. Kiszombor – Katona D. földje
A fenti lelőhely-megjelöléssel a szegedi múzeum egy honfoglaló vaskengyel töredékeit őrzi, de a lelőhely nem volt azonosítható.[23]

21. lh. Kiszombor – Kisladány 100-as istálló
A nagyszentmiklósi út jobb oldalán egy dombháton, a falu központjától 2 km-re Bálint Alajos 1965-ben 12 Árpád-kori sírt tárt fel. Ugyaninnen szarmata telepnyomok is ismeretesek.[24]

22. lh. Kiszombor – Óbébai u. vége
Valószínűleg a téglagyár vagy a Vályogos területéről 1960 őszén két bronzkori edény került a szegedi múzeumba.[25]

23. lh. Kiszombor – GKI Kísérleti Intézet
A falu északnyugati szélén, a szegedi úttól délnyugatra kb.100-150 m-re 1971-ben bronzkori és szarmata leletek kerültek elő. Leletmentést Hegedűs Katalin végzett.[26]

24. lh. Kiszombor – Nagyladány
A falutól keletre, a volt makói Lenin tsz. tehenészeti telepén szarmata telepnyomok és avar sírok kerültek elő.[27]

25. lh. Kiszombor – Nagyszentmiklósi út
A nagyszentmiklósi úton, a falutól 2 km-re, a Zombori tanyától kb. 500 m-re lévő dombháton Trogmayer Ottó 1960-ban szarmata telepnyomokat és feltehetően kora Árpád-kori temető nyomait figyelte meg.[28]

26. lh. Kiszombor – Naszradin
1928-ban került fenti lelőhelynéven a szegedi múzeumba néhány bronzkori tárgy. A faluhatár keleti, Ladány néven említett részén volt egy Naszradinovics tanya, feltehetően ennek környékéről származnak a leletek.[29]

---

[20] G.VIZI 1985. 45.
[21] Uo. 48.
[22] Uo. 46.
[23] Uo.
[24] Uo.
[25] Uo. 46-47.
[26] Uo. 47.
[27] BÁLINT 1941. 7.; G.VIZI 1985. 47-48.
[28] TROGMAYER 1961b, 59.; G.VIZI 1985. 48.
[29] KISS 1941. 53.; G.VIZI 1985. 49.

27. lh. Kiszombor – Sándormajor
A falutól keletre, a B-19-es tábla délkeleti beugrása fölötti területről a IX-XVI. sz. közé keltezhető cserepek kerültek a szegedi múzeumba.[30]

28. lh. Kiszombor – Téglagyár
Az óbébai úton, az út bal oldalán, a falu központjától mintegy 1000 m-re, a temetőtől északnyugatra 1928-tól kezdődően folyamatosan kerültek elő őskori, rézkori, bronzkori, kelta, szarmata, népvándorlás kori, avar és Árpád-kori leletek.[31]

29. lh. Kiszombor – volt Új Élet Tsz 50-es telep
A lelőhely a falu központjától mintegy 1800 m-re, az óbébai út bal oldalán található. 1972 és 1981 között több alkalommal végeztek különböző méretű kutatásokat a szegedi múzeum régészei (Trogmayer Ottó, Bálint Csanád, Vörös Gabriella, Horváth László), amelyek során bronzkori (Szőreg-perjámosi kultúra, halomsíros kultúra), kelta, avar, Árpád-kori és XIV-XV. századi objektumok, leletek kerültek elő.[32]

30. lh. Kiszombor – Rotunda
A falu közepén, a szegedi, a makói, az óbébai és a nagyszentmiklósi út csatlakozásánál álló XII-XIII. században épült körtemplom. Legutolsó műemléki-régészeti kutatása Kozák Károly nevéhez fűződik.[33]

31. lh.
A nagyszentmiklósi út mellett, a falu szélétől 3600 m-re, a faluból jövet az út bal oldalán, az úttól kb. 300 m-re, 1979-ben Vörös Gabriella őskori, szarmata és XIV-XV. századi leleteket gyűjtött.[34]

32. lh.
Az óbébai út melletti B-10. sz. táblában, a faluból kivezető út bal oldalán, a falu szélétől 800 m-re, a Porgány-éri főcsatorna nyugati partján futó ÉNy-DK-i irányú dombvonulat szélén e fejezet szerzője késő bronzkori (Csorva-Gáva) kerámiát talált.[35]

33. lh.
Az óbébai út melletti B-10. sz. táblában, a faluból kivezető út bal oldalán, a falu szélétől 800 m-re, a Porgány-éri főcsatorna nyugati partján, a csatornával párhuzamos dombvonulaton, a 32. lelőhelytől kissé DK-re, 250-300 m-re e fejezet szerzője kevés bronzkori és XIV-XV. századi anyagot gyűjtött.[36]

34. lh.
A lelőhely az óbébai út melletti B-10. sz. táblában található, a faluból kivezető út bal ol-

[30] G.VIZI 1985. 49.
[31] PÁRDUCZ 1932. 112.; TROGMAYER 1961a 15.; FÉK. 49.; G.VIZI 1985. 49-52.
[32] MARÁZ 1973. 55.; VÖRÖS 1979. 70-71.; G.VIZI 1985. 52-55.; HORVÁTH 1985.
[33] KOZÁK 1978.; G.VIZI 1985. 55-56.; KOZÁK 1987.; MAROSVÁRI 1999.
[34] G.VIZI 1985. 56-57. Vörös Gabriella 1979-80. évi terepbejárásainak eredményeit engedélyével felhasználhattam a szakdolgozatomhoz. Szívességét ezúton is köszönöm!
[35] Uo. 57-58.
[36] Uo. 58.

dalán, a falu szélétől 800 m-re, a Porgány-éri főcsatorna ÉK-DNy-i irányú szakasza mentén. E fejezet szerzője itt kevés őskori edénytöredéket talált.[37]

35. lh.
A lelőhely az óbébai út melletti B-10. sz. táblában, a faluból kivezető út bal oldalán található a falu szélétől 800 m-re. A Porgány-éri főcsatorna É-i partján lévő kiemelkedésen, a 34. lh-től 200-250 m-re bronzkori és szarmata leletanyag került elő.[38]

36. lh.
A falutól délre, az óbébai és a nagyszentmiklósi utak által közrezárt területen, a Porgány-éri főcsatornától délre, a B-21. táblában, annak északnyugati szélén, egy kisebb dombháton e fejezet szerzője néhány szarmata cserepet talált.[39]

37. lh.
A falutól délre, az óbébai és a nagyszentmiklósi utak által közrezárt területen, a Porgány-éri főcsatornától DK-re levő B-21. tábla keleti felének közepén egy kisebb, É-D-i irányú kiemelkedésen e fejezet szerzője néhány darab szarmata cserepet talált.[40]

38. lh.
A falutól délre, az óbébai és a nagyszentmiklósi út között, a Porgány-éri főcsatornától délre lévő B-18. táblában, annak ÉNy-i részében, a Porgány-ér partján egy kb. 200 m hosszú, 50-70 m széles területen e fejezet szerzője Árpád-kori és XIV-XV. századi leleteket gyűjtött.[41]

39. lh.
A lelőhely a falutól DK-re, a nagyszentmiklósi úttól jobbra, a 100-as istállótól délre lévő B-15. táblában található. A tábla DNy-i sarkában, a Porgány-éri főcsatorna északi partján, a csatorna déli kiszögellésében lévő kiemelkedésen e fejezet szerzője kevés őskori, szarmata, Árpád-kori és XIV-XV. századi cserepet talált.[42]

40. lh.
Az óbébai út mellett, a faluból jövet a jobb oldalon, kb. 800 m-nyire a falu szélétől található B-2. táblában, annak északi szélénél, a Csipkés-csatorna kiszögellésénél, az út két oldalán e fejezet szerzője őskori cserepekre bukkant.[43]

41. lh.
Az óbébai út mellett, a faluból jövet a jobb oldalon, a Csipkés-csatornától ÉNy-ra kb. 200 m-re, a Ny-K-i irányú csatorna és az É-D-i irányú út szögleténél e fejezet szerzője néhány darab szarmata edénytöredéket talált.[44]

[37] Uo. 59.
[38] Uo. 59-60.
[39] Uo. 60.
[40] Uo. 61.
[41] Uo. 61-62.
[42] Uo. 62-63.
[43] Uo. 63.
[44] Uo. 64.

42. lh.
A falutól É-ra, a kiszombori szivattyútelephez vezető úttól a faluból jövet jobbra eső A-1. tábla DNy-i sarkában, a falu szélétől kb. 900 m-re, az úttól 250 m-re található ÉK-DNy irányú, 300-350 m hosszú dombvonulaton számos Árpád-kori és XIV-XV. századi kerámiatöredék került elő.[45]

43. lh.
A falutól É-ra, a kiszombori szivattyútelephez vezető úttól, a faluból jövet jobbra eső A-1. tábla közepén, a Prücskösnek nevezett határrészen, több dombvonulaton egy kb. 350-400 m átmérőjű területen nagyszámú Árpád-kori, középkori és kora újkori kerámiatöredék került elő.[46]

44. lh.
A falutól ÉK-re, a kiszombori szivattyútelephez vezető úttól a faluból jövet balra eső A-3. tábla keleti részén, a KNy-i irányú úttól 350 m-re, a szivattyúházi úttól 200 m-re 1980-ban Vörös Gabriella kevés szarmata és sok Árpád-kori kerámiatöredéket gyűjtött.[47]

45. lh.
A falutól ÉK-re, a kiszombori szivattyútelephez vezető úttól a faluból jövet balra eső A-3. tábla K-i részén, a tábla DNy-i sarkában lévő volt tsz-telep ÉNy-i sarka mellett, az úttól kb. 200 m-re e fejezet szerzője számos Árpád-kori edénytöredéket gyűjtött.[48]

46. lh.
A falutól ÉK-re, a faluba bevezető Szeged-Makó közút fölött lévő A-3. táblában 1979-ben Vörös Gabriella szarmata edénytöredékeket gyűjtött. A leletek a tábla DK-i sarkában, a csatorna É-i partján kerültek elő, de valószínűleg a csatorna D-i oldalán folytatódik a lelőhely.[49]

47. lh.
Az óbébai úttól K-re, a B-2. tábla és a Kísérleti Gazdaság majorját körülvevő táblák közötti terület K-i részén, egy ÉK-DNy-i irányú magasabb részen az É-D-i csatorna és az ÉK-DNy-i irányú út közötti területen szórványosan őskori, szarmata és Árpád-kori cserepek kerültek elő.[50]

48. lh.
A falu ÉNy-i szélénél, a vasút, a műút, és a csatorna által határolt területen 1979-ben Vörös Gabriella gyűjtött szarmata kori cserepeket.[51]

49. lh.
A falutól 600-650 m-re K-re fekvő major DNy-i sarkánál két É-D-i irányú, kb. 300-350

[45] Uo. 64-65.
[46] Uo. 65-69.
[47] Uo. 69-71.
[48] Uo. 71-72.
[49] Uo. 72-73.
[50] Uo. 73-74.
[51] Uo. 74-75.

m hosszú, kb. 150 m széles dombháton húzódik a lelőhely, ahol e fejezet szerzője őskori és szarmata cserepeket gyűjtött.[52]

50. lh.
A falutól kb. 600-650 m-re Ny-ra fekvő majort körülvevő tábla D-i szélén, a major Ny-i oldalával egy vonalban, a tábla Ny-i szélétől kb. 600 m-re egy É-D-i irányú, kb. 150 m hosszú, 50 m széles dombháton e fejezet szerzője őskori és szarmata cserepeket gyűjtött.[53]

51. lh.
A falu belterületén, a Mező u. 1. sz. ház Kölcsey utcára néző kertjében XVI-XVII. századi cserepek kerültek elő.[54]

52. lh.
A lelőhelyen újkori cserepek kerültek elő.[55]

53. lh.
A falu K-i nyúlványától D-re, a falu középpontjától kb. 1200 m-re, a falu K-Ny-i irányú szélső utcájától D-re kb. 100-150 m-re e fejezet szerzője XVI-XVII. századi cserepeket talált.[56]

54. lh.
A lelőhelyen újkori cserepek kerültek elő.[57]

55. lh.
A lelőhely a nagyszentmiklósi út mellett, a faluból jövet az út jobb oldalán lévő B-15. táblában található. Az istállótól DK-re, az úttal párhuzamosan két nagy dombháton, mintegy 200 m szélességben e fejezet szerzője nagy mennyiségű szarmata, népvándorlás-kori, Árpád-kori és XIV-XV. századi cserepet gyűjtött.[58]

56. lh.
A nagyszentmiklósi út mellett, a faluból jövet a jobb oldalon, a százas istálló DNy-i oldala melletti ÉK-DNy-i irányú, kb. 150-200 m hosszú, 50 m széles dombon e fejezet szerzője jelentős mennyiségű bronzkori, szarmata és kis számú középkori leletanyagot gyűjtött.[59]

57. lh.
A nagyszentmiklósi út mellett, a faluból jövet a jobb oldalon, B-3. tábla D-i végében, a Porgány-éri főcsatorna É-i partján, a csatorna egy nagyobb északi kiszögellésétől ÉNy-ra

[52] Uo. 75-76.
[53] Uo. 76.
[54] Uo. 76-77.
[55] Uo. 77.
[56] Uo. 77-78.
[57] Uo. 78.
[58] Uo. 78-80.
[59] Uo. 80-82.

egy ÉNy-DK-i irányú dombháton található lelőhelyen (hossza kb. 100-150 m, szélessége kb. 50 m) őskori, Árpád-kori és középkori cserepek kerültek elő.[60]

58. lh.
A nagyszentmiklósi úton, a falu középpontjától a 2,600-2,700 km szakaszon, a faluból jövet a jobb oldalon, a Hosszúháton kb. 100x100-150 m-es területen őskori és szarmata cserepek kerültek elő.[61]

59. lh.
A nagyszentmiklósi úton, a faluból jövet a jobb oldalon, a 100-as istálló alatti B-3. tábla DK-i részén, a Porgány-éri főcsatorna ÉK-DNy-i irányú szakaszával párhuzamosan, a csatornától kb. 100 m-re 300-350 m hosszú, magasabb dombhát található, ahol e fejezet szerzője nagy számban gyűjtött szarmata, Árpád-kori és középkori cserepeket. A felszíni leletek közt III. Béla rézpénze is előkerült.[62]

60. lh.
A nagyszentmiklósi út mentén, a faluból jövet a jobb oldalon, a Porgány-éri főcsatorna alatti B-19. tábla ÉK-i csücskében, kb. 200-300 m-re a nagyszentmiklósi úttól néhány darab avar és Árpád-kori cserép került elő.[63]

61. lh.
A lelőhely az óbébai és a nagyszentmiklósi utak által közrezárt területen a Porgány-éri főcsatorna erős D-i kiszögellése alatt lévő B-17. tábla ÉK-i felében található egy ÉK-DNy-i irányú dombon a főcsatornától l50 m-re, kb. 200 m hosszúságban. E fejezet szerzője itt népvándorlás kori, Árpád-kori és középkori cserepeket talált.[64]

62. lh.
Az óbébai út mentén, a faluból jövet a jobb oldalon, az út és a csipkési csatorna által bezárt terület DK-i részén, kb. 450 m hosszan ÉK-DNy-irányban húzódik a lelőhely, ahol bronzkori, szarmata, avar, Árpád-kori és középkori cserepek kerültek elő.[65] (ld. még a 2. lh-t.)

63. lh.
Az óbébai út mentén, a faluból jövet, a jobb oldalon, az úttal párhuzamosan húzódó csipkési csatorna két oldalán, egy kissé ÉNy-DK-i irányú földnyelven található a mintegy 350-400 m hosszú, 200 m széles lelőhely, ahol e fejezet szerzője bronzkori, szarmata és középkori cserepeket gyűjtött.[66]

[60] Uo. 82-83.
[61] Uo. 83-84.
[62] Uo. 84-86.
[63] Uo. 87.
[64] Uo. 88-89.
[65] Uo. 89-90.
[66] Uo. 91-92.

64. lh.
Az óbébai út mentén, a faluból jövet a jobb oldalon, a csipkési csatornától D-re a B-2. tábla északi felében lévő 300x100 m kiterjedésű területen szarmata, gepida, avar és középkori cserepek kerültek elő.[67] (Ennek a területnek a keleti felén található a 3. sz. lelőhely, a Nagyhalom.)

65. lh.
A falu felől jövet az óbébai út bal oldalán, a falu szélétől kb. 2200 m-re lévő Kiss tanyánál út indul az olajkúthoz. Ezen az úton kb. 1 km-re található DNy-i irányú dűlőút és a kövesút szögletében található a lelőhely, amelyen e fejezet szerzője egy neolit (Körös-kultúra) és több szarmata kori cserepet talált.[68]

66. lh.
A falu felől jövet az óbébai út jobb oldalán a falu szélétől kb. 4300 m-re az úttal párhuzamosan található lelőhelyen, mintegy 200 m hosszú, 100 m széles felületen e fejezet szerzője sok bronzkori, valamint egy Árpád-kori cseréptöredéket talált.[69]

67. lh.
Az óbébai úttól Ny-ra, az Aladármajortól DK-re, a majorhoz vezető út és a csatorna között; mintegy 300 m hosszú, 50-80 m széles felületen e fejezet szerzője szarmata kori edénytöredékeket gyűjtött.[70]

68. lh.
A falutól DNy-ra, a falu szélétől 2,5 km-re, az egykori Tanyahalom dűlőben, a körtefától DNy-ra félkör alakban e fejezet szerzője szarmata, avar, Árpád-kori és késő középkori leletanyagot gyűjtött.[71]

69. lh.
A falutól Ny-ra a „Kűháztól" DK-re 350-400 m-re, az É-D-i csatorna K-i partján, a dombháton e fejezet szerzője bronzkori, szarmata és Árpád-kori cserepeket gyűjtött.[72]

70. lh.
e fejezet szerzője terepbejárása során a falutól Ny-ra 2,8 km-re; a „Kűháztól" K-re 600 m-re; egy ÉNy-DK irányú dombháton (mintegy 500 m hosszú, 100-150 m széles területen) középső bronzkori, Árpád-kori és középkori kerámia töredékeket gyűjtött. A dombháton egy rézkori kurgánt is megfigyelt.[73]

[67] Uo. 92-94.
[68] Uo. 94-95.
[69] Uo. 95-96.
[70] Uo. 96-97.
[71] Uo. 97-98.
[72] Uo. 99-100.
[73] Uo. 100-101.

71. lh.
A falutól Ny-ra, a „Kűháztól” kissé DNy-ra 150-200 m-re egy ÉNy-DK-i irányú dombháton e fejezet szerzője szarmata, Árpád-kori és középkori kerámia töredékeket gyűjtött.[74]

72. lh.
A falu Ny-i határán, a faluhatár legnyugatibb kiszögellésétől 1000 m-re D-re, egy kb. 80 cm magas kerek dombon (feltehetően egy elszántott rézkori kurgán lehetett) e fejezet szerzője őskori cseréptöredékeket gyűjtött.[75]

73. lh.
A faluhatár Ny-i részén álló „Kűház” kb. 250 m átmérőjű dombján e fejezet szerzője őskori és Árpád-kori kerámiatöredékeket talált.[76]

74. lh.
E fejezet szerzője terepbejárása során a faluhatár nyugati szélén, a vasúttól 900 m-re D-re lévő ÉNy-DK-i irányú, kb. 100-150 m hosszú dombon Árpád-kori kerámiatöredékeket talált.[77] (A lelőhely, amelyen rézkori kurgán is található, átnyúlik a ferencszállási határba.)

75. lh.
A faluhatár nyugati részén, a „Kűháztól” ÉNy-ra 400 m-re 10-15 m átmérőjű, 1,5-2 m magas halom található, amelyet e fejezet szerzője feltételesen a rézkorba sorolt.[78]

76. lh.
E fejezet szerzője terepbejárása során a faluhatár Ny-i részében, a körtefától D-re 400 m-re egy kb. 1 m magas ovális dombháton szarmata és középkori kerámiatöredékek kerültek elő.[79]

77. lh.
Az óbébai úttól Ny-ra lévő B-2. tábla ÉK-DNy-i oldalánál húzódó csatorna, és a körtefától DK-i irányban lévő kb. 1,5 m magas dombon néhány darab szarmata kerámiatöredék került elő.[80]

78. lh.
A falutól D-re, a Porgány-éri főcsatorna erős D-i kiszögellése fölötti B-14. tábla közepén középkori edénytöredék került elő.[81]

[74] Uo. 101-102.
[75] Uo. 102-103.
[76] Uo. 103-104.
[77] Uo. 104.
[78] Uo. 104-105.
[79] Uo. 105.
[80] Uo. 105-106.
[81] Uo. 106.

79. lh.
A falutól D-re, a Porgány-éri főcsatornával ÉNy-i sarkával érintkező B-21. tábla DNy-i részében húzódó, nagyjából 100 m széles, 200 m hosszú, félkör alakú, Ny-K irányú, észak felé kissé emelkedő dombháton e fejezet szerzője bronzkori, szarmata, Árpád-kori és középkori edénytöredékeket gyűjtött.[82]

80. lh.
A falutól D-re, a Porgány-éri főcsatorna erős déli kiszögellése alatti B-17. táblában a kiszögelléstől kissé DNy-ra a tábla alsó széle fölött kb. 100 m-re, egy ÉNy-DK-i irányú dombháton, amelynek hosszúsága kb. 200 m, szélessége 100-150 m, e fejezet szerzője újkőkori (Körös-kultúra) és népvándorlás kori leleteket gyűjtött a felszínen.[83]

81. lh.
A nagyszentmiklósi úttól keletre, a falu központjától kb. 3 km-re, a Porgány-éri főcsatornától DK-re, a csatorna vonalát követve húzódik ÉK-DNy-i irányban kb. 650 m hosszan, 150-200 m szélességben a lelőhely (a csatornától kb. 50-100 m-re), ahol e fejezet szerzője Árpád-kori felszíni leleteket gyűjtött.[84]

82. lh.
E fejezet szerzője terepbejárása során a nagyszentmiklósi úttól K-re, a Porgány-éri főcsatornától DK-re húzódó határrészben, a nagyszentmiklósi úttal párhuzamosan futó csatornák közül az úttól a 3. DNy-i partján kb. 100 m hosszan húzódó lelőhelyen Árpád-kori kerámiatöredékek kerültek elő.[85]

83. lh.
Terepbejárása során e fejezet szerzője a nagyszentmiklósi úttól keletre, a volt makói Lenin Tsz szarvasmarhatelepétől is K-re, a Porgány-éri csatorna keleti felén lévő tábla közepén ÉK-DNy-i irányban húzódó dombon mintegy 250 m hosszúságban, 150 m szélességben szarmata, avar és középkori cserepeket talált.[86]

84. lh.
Terepbejárása során e fejezet szerzője a nagyszentmiklósi úttól K-re, a Porgány-éri főcsatornától délre fekvő területen, a nagyszentmiklósi úttal párhuzamosan húzódó, attól a 2. csatorna partján, a nagyszentmiklósi útnak a falu közepétől 4700 m-re lévő pontjától ÉK-re 1300 m-re azonosított egy lelőhelyet. A mintegy 300 m hosszúságú, 100 m szélességű felületen nagy számban kerültek elő szarmata kerámiatöredékek.[87]

85. lh.
E fejezet szerzője terepbejárása során a nagyszentmiklósi úttól K-re, a volt makói Lenin Tsz-hez vezető és a nagyszentmiklósi utak és a Porgány-éri főcsatorna által határolt tábla DK-i részében egy ÉK-DNy-i irányú, 2-3 m magas dombvonulaton, mintegy 400 m hosz-

[82] Uo. 106-108.
[83] Uo. 108-109.
[84] Uo. 109.
[85] Uo. 110.
[86] Uo. 110-111.
[87] Uo. 111-113.

szúságban, 150-200 m szélességben nagyszámú Árpád-kori és középkori cseréptöredék került elő.[88]

86. lh.
A falutól ÉNy-ra, a kiszombori szivattyúteleptől Ny-ra lévő A-2. tábla ÉNy-i részén É-D-i irányban húzódó kb. 300 m hosszúságú, 100 m szélességű dombon 1979-ben Vörös Gabriella gyűjtött avar és Árpád-kori leleteket.[89]

87. lh.
Az óbébai úttól K-re, a határ déli részén, a B-8. tábla határán, egy kb. 150x150 cm (?) nagyságú területen Vörös Gabriella gyűjtött 1980-ban őskori, szarmata, Árpád-kori és középkori cseréptöredékeket.[90]

88. lh.
Újkori felszíni leletek.[91]

89. lh.
A Móricz Zs. u. 5-7. sz. ház gyümölcsöseiben, a transzformátoroszloptól K-re 20 m-re 1980-ban Vörös Gabriella gyűjtött Árpád-kori, középkori és kora újkori felszíni leleteket.[92]

90. lh.
A Jókai u. 1. sz. telken (1578. hrsz.), a szántó É-i sarkában Vörös Gabriella gyűjtött 1980-ban Árpád-kori felszíni leleteket.[93]

91. lh.
A Nagyszentmiklósi u. 51-53. sz. telken hátul, a kert aljában lévő kissé kiemelkedő földnyelven Vörös Gabriella gyűjtött 1980-ban szarmata, népvándorlás kori és középkori leleteket.[94]

92. lh.
A belterület 893-898., 899/2. 902/2. hrsz-ok alatti, a környezetéből kiemelkedő részen e fejezet szerzője őskori és kora újkori cserepeket gyűjtött.[95]

93. lh.
Miska halom: a falutól 3350 m-re, az óbébai úttól 950 m-re található. A 1,5-2 m magas, szabályos kerek halom, melyről leletanyag nem került elő, feltehetően rézkori kurgán.[96]

---

[88] Uo. 113-114.
[89] Uo. 116-117.
[90] Uo. 117-119.
[91] Uo. 119.
[92] Uo. 119-121.
[93] Uo. 121.
[94] Uo.
[95] Uo. 122.
[96] Uo. 122-123.

94. lh.
Pásztor József földjénél az óbébai országút építésekor bronzkori urnákat találtak.[97]

95. lh.
Ismeretlen lelőhelyű bronzkori anyag a szegedi múzeumban.[98]

96. lh.
Ismeretlen lelőhelyű rézkori (péceli kultúra) és bronzkori anyag a szegedi múzeumban.[99]

97. lh.
Ismeretlen lelőhelyű Hallstatt-kori anyag.[100]

98. lh.
Ismeretlen lelőhelyű kelta anyag a szegedi múzeumban.[101]

99. lh.
Ismeretlen lelőhelyű szarmata anyag a szegedi múzeumban.[102]

100. lh.
Ismeretlen lelőhelyű szarmata anyag a szegedi múzeumban.[103]

101. lh.
Határ-halom: feltehetően rézkori kurgán a község délnyugati csücskében.[104]

102. lh.
Király-domb: feltehetően rézkori kurgán a község északkeleti határánál.

103. lh.
Kiskirály-halom: feltehetően rézkori kurgán a község északkeleti csücskében.

[97] Uo. 123.
[98] Uo.
[99] TROGMAYER 1963. 105. 119., HORVÁTH 1983. 73., G.VIZI 1985. 123.
[100] G.VIZI 1985. 123.
[101] TROGMAYER 1963. 119., G.VIZI 1985. 124.
[102] G.VIZI 1985. 124.
[103] Uo.
[104] A területen található rézkori kurgánok lokalizálásával Fischl Klára egészítette ki a katasztert. Segítségét ezúton is köszönöm!

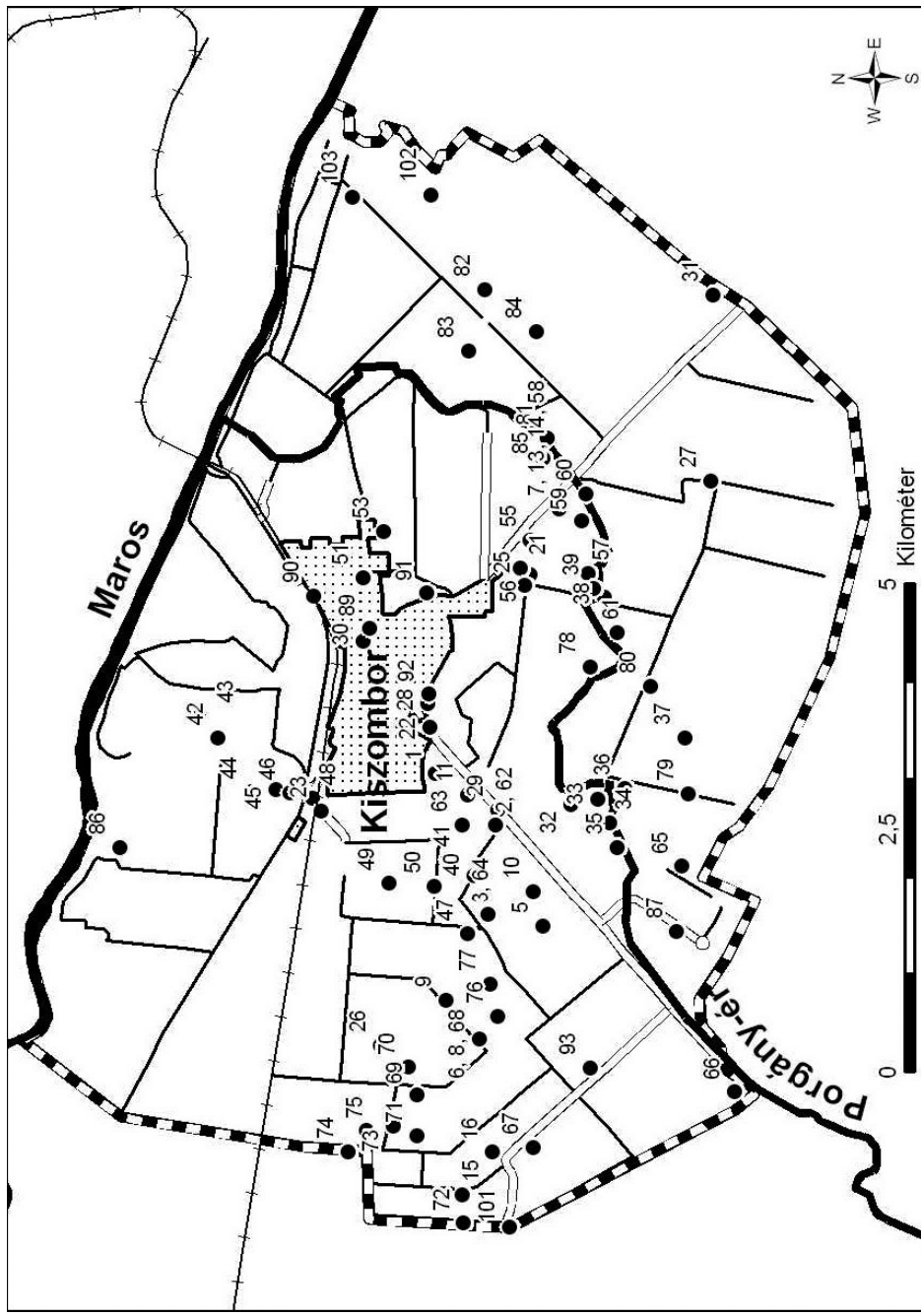

Kiszombor régészeti lelőhelyei

A MAROSVIDÉK A FEJLŐDÉS ÉLVONALÁBAN

A TELEPÜLÉSNÉV TANULSÁGAI

A magyarság gazdasági és társadalmi struktúrájában a Kárpát-medence megszállását követően gyökeres belső átalakulás következett be. Ez a folyamat a X. sz. második felében felgyorsulni látszik. Bár az egyes törzsek a század első felében egymástól függetlenül élik világukat, a növekvő vagyoni differenciálódás következtében az alávetettek száma egyre gyarapodott, ugyanakkor a gazdagság, a hatalom a mind kisebb létszámú vezető réteg kezében összpontosult. A kalandozások kényszerű lezárulásával a termelésből kiszorult rétegek, a szegény szabadok helyzete egyre kilátástalanabbá vált, a vezetők fegyveres kíséretének (külső) foglalkoztatása már megoldhatatlan volt. Maguk a vezetők mindinkább arra törekedtek, hogy a vérségi-nemzetségi hagyományok alapján gyakorolt rendelkezési jogukat „tulajdonjoggá" próbálják változtatni. Így a társadalom belső válsága nyilvánvalóvá lett, feloldhatatlan ellentmondásba bonyolódott önmagával: a törzsi-nemzetségi kötelékek fellazultak, felbomlottak, a társadalom ellentétes érdekű osztályokra szakadt, miközben a régi törzsszövetségi közhatalom eredendően sem volt alkalmas a létszámukban megnövekedett (magyar és nem magyar) alávetettek féken tartására.

A belső feszültség növekedésével egy időben külső veszély is fenyegetett: a magyarság szállásterülete mind az időközben megerősödött Német-római Császárság, mind az új erőre kapott Bizánci Birodalom feudális expanziójának hatósugarába került. Ugyanakkor a törzsfők egyenetlenségei, hatalmi villongásai vagy szeparálódási kísérletei a totális belső anarchia veszélyét rejtették magukban. A gazdasági-társadalmi fejlődés eredményei – összhangban a bel- és külpolitikai körülményekkel – egyaránt kényszerítő szükséggel követelték meg az erős központi hatalom által irányított új államszervezet létrehozását.[1]

A magyar feudális állam megteremtése Géza nagyfejedelem és mindenekelőtt utóda, I. István király nevéhez kapcsolódik. A később (1083) szentté avatott István kiemelkedő kultusza – talán érdemtelenül – háttérbe szorította apja e cél érdekében tett erőfeszítéseit, s talán elhomályosított egy olyan folyamatot, amely jelen témánk szempontjából megkerülhetetlennek látszik.

A honfoglaló magyarság 895-896-ban érkezett a Kárpát-medencébe és csak Arnulf császár halála (900) után rohanta le Pannóniát. A törzsek elsődleges szállásfoglalását rekonstruálni majdnem lehetetlen,[2] de igen nagy a valószínűsége, hogy a vezértörzsek a Tisza folyó mentén helyezkedtek el: a fejedelem törzse a Felső-Tisza-vidéken, a törzsszövetség második tisztségviselője, a gyula törzse a Körösök és Maros vidékén, a karcha törzse pedig a Tisza alsó folyása mentén és attól délre.[3] Ekkor a magyarság erőit összefogta a fejedelem: ahogyan Bölcs Leó császár fogalmazott *„ez a nép egy fő alatt áll"*.[4] Azt azonban tudnunk kell, ami a későbbi események menetét is meghatározza, hogy ez a törzsszövetség kifejezetten defenzív (védelmi) jellegű volt. A törzsszövetség törzseinek felsorolását követően – 948 körül – Konstantinos Porphyrogennétos megjegyzi: *„A tür-*

[1] KRISTÓ 1980a. 435-491.
[2] KRISTÓ-MAKK 2005. 35.
[3] SZÉKELY 1984a. 596., RÉVÉSZ 1999. 200., MAKK 2005. 119-127.
[4] MORAVCSIK 1984. 18.

köknek (magyaroknak) *ez a nyolc törzse nem hunyászkodik meg a maga fejedelmei előtt, de megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal együtt harcolnak."*[5] Az integráló jellegű fejedelmi hatalom tehát csak háborús veszély idején érvényesülhetett, egyébként még a császári leveleket is *„a türkök fejedelmeihez* (arkhóntes)*"* kellett címezni, akik a törzsszövetséget érintő különféle ügyekben is együtt döntöttek,[6] egyébként pedig önállóak voltak. A honfoglalást kiváltó események idején tehát egyértelmű, hogy *„egy főnek az uralma alatt állnak"*; valószínűleg így volt ez 907-ben is, amikor a Gyermek Lajos császár által vezényelt óriási német birodalmi sereg a magyarok szállásterületére tört, hogy megsemmisítse őket. A Pozsonynál lezajlott ütközetben ez a hadsereg megsemmisítő vereséget szenvedett, s ezt követően közel fél évszázadig olyan veszély nem fenyegette az országot, amely a törzsek egy fő alatti összefogását kikényszeríthette volna. Így érthető, hogy a törzsi különállás felerősödött, a fejedelmi hatalom pedig hanyatlani látszott. A társadalmi fejlődés az ún. „törzsi államok" kialakulása irányába mutatott.[7] Ugyanakkor – a forrásokból úgy tűnik – új erőkoncentrálódási folyamatok is megindultak. (Ezt részben a kalandozó hadjáratok szervezése is megkövetelte.) A fejedelmi hatalom mellett megerősödött a két törzsszövetségi tisztségviselő, a gyula és a karcha (egymással is vetélkedő) pozíciója. E hármas rivalizálás talán a X. sz. közepi belpolitikai fejleményekben tetten érhető. Mielőtt azonban erre rátérnénk, nézzük, miért is fontos ez témánk szempontjából.

Talán közhelynek számít már az a megállapítás, hogy a települések keletkezése, ritka kivételtől eltekintve, nem azonos első írásos említésük korával. Ez a középkorban csak Zombor néven említett Kiszomborra is érvényes. Az ilyen esetekben legtöbbször csak egy lehetősége van a helytörténésznek (természetesen a régészeti adatok mellett) a korábbi helyzet valószínű vázolására: a település nevének megvallatása.

A zombor szó szláv eredetű: egy ősszláv 'zobrъ' alakra vezethető vissza, s jelentése 'bölény'.[8] Ez az állatfaj meglehetősen elterjedt volt akkoriban a Kárpát-medence pusztajellegű részein (in solitudine). Szent László legendája beszéli el, hogy egy alkalommal, amikor besenyő portyázók törtek az országra és férfiakat, nőket rabságra hurcolta, a király seregével üldözőbe vette őket, de egy nagy pusztaságba érve e had éhínséget szenvedett. Ekkor a király Istenhez fohászkodott, mire *„szarvasok és bölények csordája"* (grex cervorum et bubalorum) gyűlt köré, melyből a katonák sokat elejthettek szükségleteik fedezésére.[9]

A XII. sz. közepén hazánkban járt granadai mohamedán tudós, Abu-Hamid al-Garnati (1150-1153 között élt itt), így ír erről az állatról: *„Basgirdban* (Magyarországon) *elefánthoz hasonló tehenek élnek, egynek-egynek a bőre olyan súlyos, mint két öszvéré együttvéve, a feje meg egy egész szekérrakományt kitesz. Vadásszák, és 'szaital'-nak nevezik – ez az egyik legcsodálatosabb állat. Finom húsú,* (nagy testű) *állat, a szarvai nagyok és hosszúak, mint az elefánt agyarai."*[10] A szöveg kiadói megjegyzik, hogy a 'szaital' eredetileg 'kőszáli kecskét' jelent, azonban itt *„Abu-Hamid a bölényt írja le."* [Csak zárójelben jegyezzük meg: lehet, hogy a szöveg ún. 'őstulkot' említ, amely szintén

[5] Uo.
[6] Uo. 34., 37.
[7] KRISTÓ 1980a. 435-491.
[8] KÁLMÁN 1973. 148., KISS 1980a. 423., GYÖNGYÖSSY 2005. 95., MESKÓ 2005. 231-232.
[9] SRH 2. 520.
[10] BOLSAKOV-MONGAJT 1985. 62.

fellelhető helyneveinkben, szintén ősszláv 'turъ' szóból eredeztetve.[11] Bár ez a terminus is félreértés szüleménye, ugyanis a 'tulok' igavonásra használt ökröt (herélt állatot) jelent, helyesebb lenne tehát a 'vadmarha' szó használata. Azt is meg kell említeni, hogy hazánkban a középkori latin írásbeliségben nem tesznek különbséget a bölény (Bos Bonasus) és a vadmarha (Bos Primigenius) között: mind a kettőt 'bubalus'-nak vagy 'bubalinus'-nak nevezik. Érdemes megjegyezni még, hogy Anonymus is a *„bölény"* (Zombor) unokáit *„bika"* (Bua), illetve *„bikácska"* (Bucna) névvel illeti.][12]

E vadat valóban vadászták is. A királyi szolgálónépek között külön csoportot képeztek a bölényvadászok (venatores bubalorum), akik saját ispánjuk (comes venatorum bubalinorum) irányítása alatt éltek. Kálmán – talán még váradi püspökként – olyan földet adományoz el, amelynek része a *„bölények mezeje"* (planicies Bubalorum). Az erdélyi részeken élnek olyan népek, akik a dömösi prépostságnak évente bölényszarvval adóznak (1138).[13]

Természetesen nyerhette volna a település nevét az errefelé is előforduló bölényekről, de a megoldás nem ennyire egyszerű. Számos földrajzi alakzat, objektum, település kapta a nevét valamilyen állatról, de ekkor rendszerint melléknévi alak dominál (Kígyós, Sólymos, Oroszlános stb.). További problémát jelenthet, hogy sem a *zombor*, sem a *túr* köznévi értelemben nem került át a magyar nyelvbe, csupán helynévi és személynévi alakban ismertek. Magyar bölény szavunk szintén személynévként már a XI. sz. közepén megjelenik Béla herceg jelzőjeként (Benyn, Belyn, Belen).[14]A helynevek is legtöbbször személynévi eredetűek.

A korai magyar helynév-adásban kialakult egy sajátos gyakorlat, hogy ti. a személynevek mindenféle formáns hozzáadása nélkül váltak helynévvé. Mivel ez a névadási mód a nomád népek körében gyakori, míg a nyugati nyelvterületeken nemigen fordul elő, feltételezhetjük, hogy a magyar gyakorlat is nomád korunkból eredeztethető. Az állandó mozgás miatt ugyanis valamilyen ügyben nem lehet valahová menni, hanem csak valakihez. Ez a puszta személyneves helynévadás már a honfoglalás előtti korból adatolható, de még századokig aktív gyakorlat maradt. A fentiek miatt erre gyanakodhatunk Kiszombor esetében is.[15]

Mint láttuk, a szó köznévi értelemben nem került át a magyar nyelvbe, de személynévi előfordulása adatolható: a Képes Krónika szerint már az Árpádok családfáján is feltűnik egy Zombor nevű ős, Anonymus pedig a Gyulák családjában említ ilyen nevű szereplőt, de oklevelekben is találkozunk e névvel.[16] Korai helyneveink között másfél tucatnyi település található e néven.[17] Azt mondhatjuk tehát, hogy településünk neve személynévi eredetű (patronym), tehát olyan személyt kellene keresni és találni, aki elhe-

[11] KÁLMÁN 1973. 148., KISS 1980a. 661. (lásd Túrkeve, Mezőtúr stb.)
[12] ZOLNAY 1977. 71-83. A latin terminus a görög 'βούβαλος'-ból ered, ami 'afrikai gazellát' vagy 'bivalyt' jelent. A bivaly-jelentés csak a XVI. századtól adatolható hazánkban. Zombor fiaira: SRH 1: 69., HORGOSI 1982. 116-118., MESKÓ 2005. 231., a Zombor helynevekre lásd KRISTÓ et alii. 1973A. 57. ill. az erdélyiekre MAKKAI-MÓCSY 1986. 1: 273-275.
[13] KARÁCSONYI-BOROVSZKY 1903. 1. sz. 155-156., ill. 107. sz. 192. [Ipp falura lásd még: Gy. 3, 514., FÁBIÁN 1997. 82.], DHA 1: 276-277. FCD 3:2, 483-484., CSÖRE 1980. 145-148., 244., 163., KRISTÓ 2004. 43.
[14] SRH 1: 160., 335., 358., 421., ÁKÍF 392., KRISTÓ-MAKK 1996. 80., másképpen: MÁLYUSZ-KRISTÓ 1988. 2/1. 306-307., KULCSÁR 2006. 165.
[15] Minderre: KRISTÓ 1976. 1-99., KRISTÓ 1981. 101-104., SZABÓ T. 1988. 439-472.
[16] SRH 1: 294, 41., 61., 69., KRISTÓ et alii. 1973A. 57.
[17] GYÖRFFY 1970. 225-228., KRISTÓ et alii. 1973A. 57., MAKKAI-MÓCSY 1986. 273-275.

lyezkedési területén nagy valószínűséggel számításba vehető névadóként, s így korai történetének vázolására is lehetőség nyílna.

Bár a helynevek történeti forrásértéke rendkívül labilis, és a számításba vehető forrás (Anonymus) adatai is szerfelett megbízhatatlanok, talán nem követünk el nagy hibát, ha hipotetikusan a Marosvidéket megszálló honfoglaló törzs gyula törzsszövetségi tisztséget betöltő vezérei között keressük a névadót. P. mester ugyanis – mint erre fent már utaltunk – Szent István édesanyja, Sarolta nagybátyjaként említ egy Zombor nevű személyt.

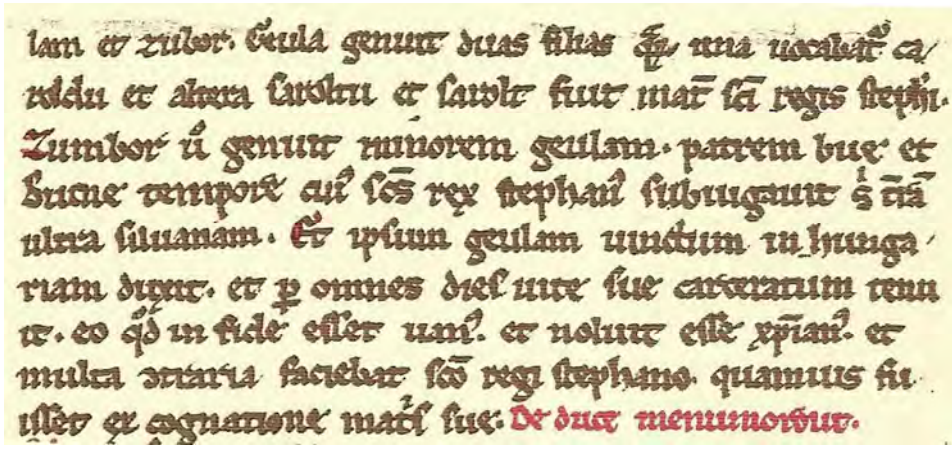

Zombor gyula említése Anonymus Gesta Hungarorumában

Anonymust úgy szokták emlegetni, hogy regényes műve valójában *„gesta nobilium”*, azaz az általa favorizált előkelő családoknak honfoglalás-kori eredetét rajzolja meg. A valóság azonban az, hogy ilyetén jellegű genealógiái szerfelett vérszegények, még az Árpádok családjából is csak a fejedelmeket említi a krónikáktól alig bővebb változatban. Egyedül a Maglód nemzetség családfáját mutatja be részletesen. Ezt azonban olyan adatokkal bővíti a krónikás előadáshoz képest, amelyek meglehetős zavart okoznak történetírásunkban. Ősatyaként Tétényt (Tuhutum) említi, akinek fia Horca (ezzel behozza a karcha méltóságot a Gyulák ősei körébe), Horka fiaiként említi Gyulát és Zombort (Geula és Zumbor), majd Gyulától származtatja Saroltát (Saroltu), Szent István anyját, illetve nőtestvérét (Caroldu). Zombor fia lett volna ifjabb Gyula (Geula minor – más forrásban: Prokuj!), az ő gyermekei pedig Baja és Bonyha (Bua és Bucna), akiktől is ered a Maglód nemzetség (genus Maglout).[18]

Nem beszélve most a Tétény>Horka>Maglód-nemzetség hármasságáról, csupán a Gyulákra térünk ki.[19] Kortárs források és nyomukban a magyar krónikák is Gyula minort

[18] SRH 1: 68-69., SZEGFŰ 1969. 235-236.

[19] Szándékosan nem tárgyaljuk a családfa Zombor előtti adatait, mivel ez rendkívüli módon megterhelné ezt a munkát óriási hipotézis-tömegével, feltételezett, de soha fel nem vonultatott forrásadatával, bizonyságként emlegetett találgatásaival stb. Minderre lásd UHRMAN (2003. 267-366.) monografikus méretű tanulmányát. Meggyőződésünk, hogy e témakört az elkövetkezőkben szigorúan forrásbázison felül kell majd vizsgálni úgy, ahogyan ezt ZIMONYI István már elkezdte a Dzsajhani(Ğāyhānī)-hagyománnyal. (2005).

(Iulus, Procui, Gyula) Szent István anyai nagybátyjának (avunculus regis) tartják és nem anyja unokatestvérének, azaz idősebb Gyula (Sarolta apja) fiának.[20] Zombor személye tehát Anonymus többlete, vagy talán félreértése. Nem lehetetlen persze, hogy a krónikákban második Gyulaként említett vezér valóban a Zombor névre hallgatott, amint ezt számos történész feltételezi. Ehhez azonban bizonyítani kellene, hogy az ő esetében a gyula nem személynév, hanem tisztségnév. Egyáltalában meddig éltek a honfoglalás-kori pozícionevek?

ZOMBOR GYULA ÉS BULCSU KARCHA

A magyar törzsszövetség vezetőjét a mohamedán források kündü-nek (k.nd.h) címzik. Ez a terminus nem szerepel Konstantinosnál, a magyar forrásokban pedig már csak személynévként jelenik meg.[21] Ám minden valószínűség szerint azonosnak tekinthető a bizánci császárnál említett megas arkhón-nal. E címben az arkhón szó – amelynek ugyanitt többször is 'törzsfő' a jelentése – itt nehezen fordítható (fejedelem, vezér ?).[22] [A megas jelző jelentése magyarul 'nagy'[23] azért érdekes, mert a századok folyamán számos méltóságunk részjelölője (hadnagy, várnagy, őrnagy, falunagy, násznagy stb.) lett, sőt még a XVI. században önállóan is használták (valószínűleg önálló csapategységet vezető „hadnagy"-ként).[24]]

Azt tudjuk Kostantinosnak a X. sz. közepén kelt művéből, hogy a megas arkhónt [melynek értelmezőjeként vagy szinonimájaként használható az ugyanitt szereplő *„kephalé proté"* (= 'első feje, első fejedelme') kifejezés][25] mindig Árpád nemzetségéből választják, tehát ez a méltóság ekkor még létezett. Vajon meddig? Querfurti Brúnó, Szent Adalbert tanítványa és életírója meséli, hogy a már Lengyelországba távozott Szent követet *„küldött a magyarok nagyfejedelméhez* (ad Ungrorum seniorem magnum)*"*. Ez a forrás egyértelműen igazolja, hogy Géza haláláig biztosan, de valószínűleg István koronázásáig használták hazánkban ezt a címet.[26]

A *„kephalé proté"* megnevezés talán azért érdemelne néhány szót, mert a magyarság szókincsében a 'fő, fej' őskori örökség, tehát nem lehetetlen, hogy már ebben a korban is használták az elöljárók jelölésére. Rímelne erre a krónikákban szereplő capitaneus cím is, amely ugyancsak a latin caput (= fej) szóból ered. A magyarban azonban csak a XV. században jelenik meg 'főember' értelemben a fő, fej és a fejedelem szavunk. A kapitány pedig az olasz nyelvből való átvétel, nem tükörfordítás. Hasonlóképpen kései a vezér szavunk megjelenése is, a főnök pedig csak nyelvújítás-kori fejlemény.[27]

---

[20] CFH 92, 2203., SRH 1: 171, 291.
[21] HKÍF 33., 35., 39., 44., 47., ZIMONYI 2005. 35, 37, 91-96, 271--276., SRH 1: 41., 95., 166., 288., 291., LIGETI 1986. 254., 484., KRISTÓ-MAKK 2005. 25.
[22] MORAVCSIK 1984. 48., TÓTH 1990. 226-230., MAKK 1998a. 67-80., TÓTH 2001. 22-23., ZIMONYI 1998. 159-166.
[23] MAKK 1998b. 17-28.
[24] A Dózsa-féle paraszthábóru vezetői Nagy Antal, Nagy Radoszláv, Nagy Benedek, Nagy Balázs stb. Közülük kettőnek is tudjuk a valódi vezetéknevét (Pogány Benedek, Oláh Balázs) tehát valószínűsíthető a fent említett pozícionév (SZEGFŰ 1969. 126-139.).
[25] RÓNA-TAS 1996. 272., UNGVÁRY 1998. 148-151., MAKK 1998b. 26-27., TÓTH 2001. 26-27.
[26] CFH 2297., MAKK 1998b. 17-28., MAKK 1998a. 99-102.
[27] Capitaneus: SRH 1: 165. stb., MNYTESZ 1: 862., 864., MNYTESZ 2: 359-360., MNYTESZ 3: 1136-1137., RÉVÉSZ 1999. 143.

Az arkhón szónak pedig – amelynek szinonimája Konstantinosnál a vojevoda terminus is[28] – jól ismerjük a korabeli magyar megfelelőjét: ennek az apa vagy aba megnevezés felelhetett meg törzsfő, nemzetségfő értelemben (így: Apafarkas, akinek Agmánd a neve, Aba király Sámuel névvel, Thonuzoba, illetve Apaúr, akiknek nem tudjuk a saját nevét).[29] Amint a fentiekből kitűnik, ez a cím még a XI. sz. közepén is használatban volt. [Sőt, valószínűleg tovább is ismerték, mert – a magyar történelembe is belejátszó – kun (polovec) vezérek körében a század végén is találkozunk Arszlánapa, Barsapa, Uroszoba, Altunapa stb. nevekkel.[30]]

A törzsszövetségi tisztségviselők pozícióinak meglétét, mint láttuk Konstantinos igazolta a X. sz. közepén, a nagyfejedelem címének továbbélését a fentiekben vázoltuk. Nehezebb a karcha méltóság vitalitásának igazolása. A bíborbanszületett bizánci császár egyértelműen felhívja a figyelmet arra, hogy *„jila* (gyula*) és a karcha nem tulajdonnév, hanem méltóságnév”*, és *„mindketten bírói tisztséget viselnek”*.[31] Nem lehetetlen, hogy ide vonható egy a XI. sz. közepéről ismert, országos hatáskörrel felruházott bíró, Sarkas (másutt: Archas),[32] akinek a nevében a karcha (görögösen καρχάς) méltóságnév rejlik, nyilvánvalóan már megváltozott feladatkörrel. (A latinban a ritkán használt „k” betűnek a középkorban ismert olyan írásképe, amely kísértetiesen hasonlít a hosszított „s” betűre.) Nem zárható ki tehát ennek a címnek a fennmaradása sem.

Ezek után nem érezzük vakmerőségnek – a mohamedán forrásokban szereplő jïla-gyula pozíciónév Konstantinos által is megerősített továbbélését ismerve[33] – azt a feltételezést, hogy a Nagyobbik Gellért-legendában 1028 körüli események bizonyíthatóan archaikus feljegyzésében Csanád vezértársaként szereplő Gyula név[34] nem személyre, hanem pozícióra utal. (Az utolsó gyula, Procui, ha egyáltalán még élt, ekkor Lengyelországban tengethette napjait, tehát aligha róla lehet szó.) Úgy gondoljuk tehát, hogy a dux, ductor exercitus, capitaneus exercitus stb.[35] magyar megfelelője az ezredfordulón még lehetett a gyula cím.[36] Megtámogatja a fentieket az a tény, hogy Szent Istvánnak még törvényben kell biztosítani, hogy a hivatali arisztokrácia tagjait egyenrangúaknak kell tekinteni a vérségi-nemzetségi arisztokrácia tagjaival. Ez utóbbiak még a század közepén is támogatják Vata fia Javas (Jauus) és társai bűbájoskodását, énekmondását, s csak László II. törvénykönyvében számol le velük. [37]

Mindezek alapján nem zárható ki annak lehetősége, hogy a X. sz. közepén ténylegesen pozícióban lévő gyula neve Zombor volt, s mert a szóban forgó település közvetlen közelében volt központi szállásterületének, lehetett ő maga a névadó.[38]

Ez a gyula, név szerint tehát Zombor, a magyar történet különleges időpontjában lépett a színre. Amint a fentiekben már említettük, a X. sz. első felében meggyengülni

[28] MORAVCSIK 1984. 43.
[29] SRH 1: 65, 73., 118., 310.
[30] FERENŢ 1981. 45.
[31] MORAVCSIK 1984. 48-49.
[32] ZÁVODSZKY 1904. 174., LIGETI 1986. 254., 485.
[33] ÁKÍF 33., 35., 63., ZIMONYI 2005. 35., 37., 91-96., 271-276., LIGETI 1986. 253-254., 484-485.
[34] SRH 2: 492., KULCSÁR 1958. 4-11., SZEGFŰ 1972. 3-30.
[35] SRH 1. 33., 166., etc.
[36] SZÉKELY 1976. 417., KRISTÓ 1988. 17., vö. még LIGETI 1986 .253-254., 484-496.
[37] ZÁVODSZKY 1904. 155., 166-167., SZEGFŰ 2005b. 114-116.
[38] MAKKAI 1980. 274-279., A krónikák említenek ugyan egy honfoglaló Gyula vezért (SRH 1: 166., 290., CFH 984.), de övele a fent említettek miatt nem foglalkozunk, Zombor gyula kiszombori vezéri szállására l. SZÉKELY 1984a. 683.

látszott az integráló jellegű fejedelmi hatalom olyannyira, hogy – szélsőséges megfogalmazás szerint – *„ez a méltóság Árpád után kegyeletes címnél alig egyéb.”* A fejedelmekről Árpádtól Taksonyig szinte semmit sem tudunk, még a névsoruk is bizonytalan, hiányosnak tűnik.[39] Így könnyen kialakult az a vélemény, hogy a törzsszövetség és a törzsek is felbomlóban voltak, a társadalom valóságos működő egysége ekkor már a (108) nemzetség.[40] Másutt Európában az államszervezet elsősorban törzsi alapokon szerveződött meg. Egy nomád birodalom (állam), ha nemzetségekre esett szét, gyakorlatilag megszűnt létezni. A magyarságnak azonban nem ez lett a sorsa. Két X. sz. közepi írásos forrás – Konstantinos és Ibn Hajjan munkái – egymástól függetlenül tudósítottak a magyar törzsek létéről. Ugyancsak megfontolandó tény, hogy a törzsszövetségi méltóságok megszemélyesítése is azt jelzi a magyar hagyományban és a görög hírforrásokban, hogy él a törzsszervezet. (Így lett, pl. a gyula méltóság Gyula honfoglaló vezérré.[41]) Tényként kezelhető azonban, hogy a magyarság törzsszövetségi jellege, a már említett defenzív egyezség miatt, háttérbe szorult, a törzsi jelleg erősödött meg, valódi vezetői a törzsfők voltak.[42] Ez az elkülönülés olyan mértékű lehetett egyes feltételezések szerint, hogy önálló „törzsi államok” alakultak ki.[43] Nézetünk szerint az is valószínűsíthető, hogy a törzsek nem éltek teljes szeparációban, hanem egy-egy kiemelkedőbb, tehetségesebb, jó szervezőkészséggel megáldott vezető köré csoportosultak, ami viszont, ha nem is egy póluson, az integráció irányába mutatott. Ilyen hadvezér lehetett a század közepén Bulcsú karcha, akinek szerepe nem közömbös Zombor gyula történetének felderítési kísérlete kapcsán. A vezértörzsek szóban forgó megtelepedése önmagában is a fejlődés különféle feltételeit biztosította több szempontból is.

A Kárpát-medence honfoglalás-kori viszonyait tekintve legjobb helyzetben a legdélebbre szállást foglaló karcha törzse lehetett. Erre utalhat az ún. Bajor Geográfus – aki birodalmuk határvidékéről értekezett – művének ide vonható néhány mondata. A Duna vonalát követve a csehek után ezt jegyzi fel: *„A morváknak* (Marharii*) tizenegy városa van. A bolgároknak* (Vulgarii) *végtelen a területe, és rengeteg a népe; öt városuk van. Minthogy óriási a sokaságuk, és nincs szükségük arra, hogy városokat birtokoljanak. Van egy nép, amelyet morváknak* (Merehanos) *neveznek, nekik harminc városuk van. Ezek azok az országok, amelyek határainkon helyezkednek el.”*[44] Mivel a Frank Birodalom a Duna mentén a Dráva-torkolatig terjed ki, egyértelmű, hogy dél-keleti végvidéke azzal a Megalé Moráviával határos, amelyről Konstantinos is megemlékezik, azaz az Al-Dunától és a Száva folyótól északra eső területtel. [Úgy véljük, a meglehetősen csekély forrásbázison feltehető, hogy a frank hódítás után a Kárpát-medence keleti felébe szorult, bolgár hűbéres Avar Kaganátus fejedelmi családjába beházasodott 858 körül a – mind a frankok, mind a bolgárok által elismert – morva Szvatopluk, aki házassága révén a „Nagy Kagántól” elnyerte a dél-alföldi területet, s róla nevezték ezt Megalé Moráviának. Ő később az északi Morávia ügyeibe kapcsolódott be, e területet katonai helytartó irányította, majd halála után legkisebb fia, Predszláv (Salan v. Csalán) örökölte, akit – miután Szvatopluk szellemétől egy fehér lóért *„megvásárolták ezt az országot”* a magyarok fegyveres erővel

[39] PADÁNYI 1955. 7-8.
[40] GYÖRFFY 1959. 9., BARTHA 1968. 149., LIGETI 1986. 251-252., Némileg kétkedve: BAKAY 1978. 24., 59., MESTERHÁZY 1980. 149.
[41] SZÉKELY 1976. 417.
[42] KRISTÓ 1995a. 42-45., 249-254., a 108 nemzetség: SRH 1: 187.
[43] KRISTÓ 1980a. 443-471., KRISTÓ 1995a. 299-316.
[44] MPH 1:10-11., BLATT 1973. 106., SZEGFŰ 2002a. 78.

leigázták.][45] Már itt is mutatja a városok arányszáma, hogy gazdag területről van szó. A későbbiekben is minden író magasztalja e vidék kiválóságát.

A XII. századi Abū'Abdallah Muhammad al-Īdrīzī így lelkendezik: *„Bács híres város, amelyet a többi nagyváros mellett tartanak számon. Itt piacok, kereskedések, iparosok és görög tudósok találhatók. Gazdaságaik és művelt földjeik vannak. A búza pedig igen olcsó, mert bőségben van náluk.* […] *Francavilla nagy és szép mezei város, lakói a források és kutak vizét isszák. Sok gazdagság, kellemes dolog és bőség található benne, lakóira azonban leginkább a nomád életmód jellemző.* […] *Keve és Bács két pompás város, sok lakossal, ki- és bemenő forgalommal. Magyarország városai közül a legurbanizáltabbak, jól építettek, a legnagyobb gazdagsággal és a legtöbb majorsággal rendelkeznek."*[46] A bizánci írók szerint *„annak a földnek legzsírosabb rész, úgyszólván éléskamrája a Szerémség és a Duna menti rónaságokon túli vidék."* (Michael Patriarcha), *„a hunok földjének legtermékenyebb része, amely lónevelő síkságokká lapul"* (Niketas Choniates), ahol a legnagyobb hadizsákmány, a legnagyobb adó remélhető stb.[47] Vagy egy nagy ugrással: Brodarics István a XVI. sz. első felében még a töröktől többszörösen elpusztított vidéket is így jellemzi: *„Bács sík vidéken* […] *barom- és marhatartásra elsőrendűen alkalmas* […] *itt tárul fel Szerémnek az a boldog és termékeny tája, amely nemcsak egész észak legdicséretesebb borával bővelkedik, hanem minden mással is, ami az emberiségnek szükséges* […] *csodás e vidék bája, csodálatos földjének gazdagsága, hihetetlenül kellemes az éghajlat"* stb.[48]

A szóban forgó terület – Kevétől a Dráva torkolatáig vagy attól is északabbra[49] –, mint láttuk, lótenyésztésre kiválóan alkalmas, tehát (a X. sz. közepén még) *„nomád életet élő türkök* (magyarok)*"*[50] számára kedvező. Al-Maszúdi szerint is a türk törzsek – köztük a magyarok – *„királyai* (vezérei) *nomád életet folytatnak."*[51] Egy másik kortárs tudósításból is kiderül: *„szállásaik a Duna folyó mentén vannak, ők maguk pedig nomádok, mint a beduinok. Városaik nincsenek, sem házaik, hanem nemezsátrakban laknak szétszórt szálláshelyeiken."*[52] Bár *„ők maguk nomádok"*, a helybéli népességet bizonnyal nem gyilkolták le, vagy űzték el, hiszem már a sztyeppén is *„sok szántóföldjük"* volt,[53] amelyeket azonban aligha maguk műveltek, hanem – ahogyan Gardizi tudósít – *„állandóan legyőzik a saqlabokat* (szlávokat). *Súlyos élelmiszeradókat vetnek ki a saqlabokra, és úgy kezelik őket, mint a foglyokat."*[54] A Kárpát-medencében pedig *„a pannonok és avarok pusztaságait* (solitudines) *kóborolták be, vadászattal és halászattal szerezték be mindennapi élelmüket"*,[55] tehát nem bántották a helyben élőket. Megalé Morávia lakóit megrémítették, és menekülésre késztették ugyan, de csak azok, *„akiket a magyarok nem ejtettek foglyul futottak a bolgárok közé."*[56]

---

[45] BOBA 1971., PÜSPÖKI NAGY 1978. 72-82., SZEGFŰ 1980a. 12-15., KRISTÓ 1980a. 161-166., SENGA 1983. 307-345., SZEGFŰ 1997a. 142-148., TÓTH 1996a 371-398., KRISTÓ 1998a. 89-94.
[46] ELTER 1985. 59-60.
[47] MORAVCSIK 1984. 151., 155., 268., 270., 275., 303., 305., 329-330.
[48] KULCSÁR 1977. 300.
[49] KRISTÓ 1980a. 453-454.
[50] MORAVCSIK 1950. 140-141.
[51] HKIF 53.
[52] ELTER 1996. 178-179., HKIF 65., KRISTÓ 1982a. 463-474., ANDERLE 1992. 7-16.
[53] HKIF 35.
[54] HKIF 38.
[55] CFH 2039.
[56] HKIF 169., SZEGFŰ 1980a. 13-15., Itt az északi Moráviára gondol KIRÁLY (2006. 140.).

Az északi Morávia kapcsán említi Liudprand cremonai püspök a 902 körüli események között, hogy *„a magyarok maguknak követelték a morvák népét, amelyet Arnulf király az ő vitézségük segítségével igázott le.”*[57] Elgondolkodtató, hogy nem földet, hanem a népét követelik. László Gyula pedig régészeti feltárások alapján jutott arra a következtetésre, hogy a honfoglalók nem szállták meg az „őslakosság” településeit,[58] tehát azok minden valószínűség szerint tovább folytatták korábbi tevékenységüket, ezzel is gyarapítva az egyes főrangúak gazdagságát csakúgy, mint az e területről vezetett kalandozó hadjáratok zsákmányai.[59]

A fent említett tájegység ura a X. sz. közepén Bulcsú karcha volt. Mit is tudhatunk róla voltaképpen?[60] A Bulcsú problematikában legegyszerűbb dolgunk talán apja kilétével van. Anonymus három ízben említi meg, mindhárom esetben csupán atyai mivoltában.[61] Bogát vezér történetiségét megerősíti a kortárs Liudprand, amikor a 920-921. év eseményeinél[62] elmondja, hogy a magyarok *„két vezére* (reges*), Bogat és Dursac, igen nagy barátságban voltak Berengárral”*,[63] és segítségére jöttek.[64] Az ugyancsak kortárs Konstantinos viszont úgy tudja, hogy Bulcsú *„Kalinak, a karchasznak a fia”*, Turkia harmadik fejedelmi méltósága (archon), maga is karcha.[65] Mivel a Kál név török eredetű, a Bogát pedig szláv, nem lehetetlen, hogy kettős névadásról (vagy inkább névhasználatról) lehet szó, amelyre más példák is vannak e korból.[66]

Nehezebbnek tűnik Bulcsú karcha „Vérbulcsú” nevének eredetkérdése. Kézai Simon szerint Attila halála után a hun birodalom két táborra szakadt, az egyik a Krimhild (burgund) fejedelemasszonytól származó Aladár fiát támogatta, a másik a Honorius görög császár leányától született Csaba nevű fiát.[67] A végső – 15 napig tartó –véres összecsapásra Sicambriánál került sor. *„Ez pedig az a csata, amelyet a hunok Krimhild csatájának* (praelium Crumhelt) *neveztek mind a mai napig. Ebben a csatában pedig annyi germán vér ontatott ki, hogy – ha a teutonok szégyenükben nem titkolnák és őszintén kívánnák azt feltárni – több napon át a Dunában a vízből inni nem lehetett sem embereknek, sem barmoknak, mert Sicambriától egészen Potentia városáig vértől áradt.”*[68] A hun férfiakból mintegy 3000 futással menekült el a *„Krimhildi csatából* (ex praelio Crimhildino)*”*, akik Csigla mezején (in campo Chigle, ill. in campum Chiglamezei) várták be Árpád népének

[57] CFH 1469.
[58] LÁSZLÓ 1970b. 161-190.
[59] KRISTÓ 1980a. 287., 291., 303-306., 369-370., 375., 459.
[60] Meg kell említenünk, hogy 1955-ben Padányi Viktor 35 oldalas monográfiát adott ki Ausztráliában az augsburgi csata 1000. évfordulóján *Vérbulcsú* címmel, amelyet azonban a hipotézisek tömege és a tárgyi tévedések miatt nem hasznosíthattunk.
[61] SRH 1:82, 86,107.
[62] KRISTÓ 1980a. 150-152.
[63] CFH 1473., RÓNA-TAS András szerint Dursac és Busak [!] családi háttere ismeretlen. (1996. 272).
[64] LIUDPRAND nyomán Albericus (CFH 25) és Aventinus (CFH 346).
[65] MORAVCSIK 1984. 49.
[66] SZEGFŰ 1997b 23-31., Bogát csatlakozott népelemek vezére (RÓNA-TAS 1996. 272), ill. a magyarokat *„katonailag szolgáló harcos szláv népcsoport főnöke lehetett”* (KRISTÓ et alii. 2002. 30.). Bóna István szerint Bogát karcha volt, apja Tétény (karcha majd gyula) halála után örökölte a gyula méltóságot, tőle pedig Kál vette át a karcha funkcióját, akitől azután Bulcsú örökölte. (MAKKAI-MÓCSY 1986. 1: 270-273.).
[67] SRH 1:161.
[68] SRH 1:162., 277-278.

érkezését.[69] [Krimhild a Nibelungenlied (Nibelung-ének) történetében Siegfried burgund származású özvegye, Attila feleségeként is kemény, következetes, céltudatos cselekvő.[70]]

E szövegrészletben már feltűnik a vérözön képzete, amely már asszociatív módon kapcsolódhat Kézainál Bulcsú személyéhez. Íme: *„Vérbulcsúnak pedig azért hívták, mert amikor biztos tudomást szerzett arról, hogy ősét a teutonok ölték meg a Krimhildi csatában* (in praelio Crimildino*), bosszút akarván állni rajtuk több germánt nyárson süttetett meg, s – úgy mondják – akkora kegyetlenséggel torolta meg ezt, hogy egynémelyeknek úgy itta a vérét, mint a bort."*[71]

Ősi hitvilágunk szerint a lélek (és a szellem) tápláléka a vér, amelyhez számtalan hiedelem és rítus kapcsolódik, többek között a megölt ellenség vérének elhárító jellegű (gyógyszerként való) ivása is, amint ez *„a Maeotison túl általános gyakorlat."*[72] A magyarokról a vérivást először Regino prümi apát jegyzi fel,[73]majd sztereotípiaként számos író átveszi, pl. Otto Frisingensis, a magyar Anonymus, az Annales St. Trudperti, Andreas Dandolo, a Crinaca Rampona, Gobelinus Persona, Theodoricus Engelhusius, Herimanus Cornerus stb.[74] De elmondják ezt a besenyőkről, tatárokról is.[75] Itt tulajdonképpen egy (ál)vérszerződésről van szó,[76] amely a megölt ellenség bosszúszomjas lelkének megtévesztésére, így rontása elhárítására szolgál. Anonymus is a *„vér emberének"* (vir sanguinis) nevezi Bulcsú vezért,[77] de nem valószínű, hogy ez ihlette meg Kézait, a kifejezés ugyanis biblikus toposz *„a vérengző emberek, gyilkosok, vérszopók"* jelölésére.[78] Bár aligha lehet véletlen, hogy éppen Bulcsú említésekor kerül ez a szövegbe.

Lehet, hogy Bulcsú vezér ugyanúgy, mint vitézei, valóban ivott a legyilkolt ellenségei véréből, de talán nem lehetetlen a Vérbulcsú név más magyarázata sem. E névnek személynévi előfordulása 1289-ből van: így hívták egykor a zalai ispán udvarbíráját (Wrboulch),[79] nemzetségnévként pedig csak a XIV. sz. elejétől ismert,[80] de olyan kevésszer, hogy Karácsonyi János kénytelen a Lád nemzetséggel azonosítani.[81] Korábban, Kézai koránál előbb – tudomásunk szerint – nem fordul elő így ez a név.[82] Miért fontos ez? Mert nem tartjuk kizártnak, hogy a história szerzője korábbi keltű forrásában talált nevet (és címet) tudálékosan magyarította. Mégpedig Bulcsú vezér esetleges „kán" titulusára gyanakszunk.[83]

---

[69] SRH 1:162., 278-279.
[70] SZÁSZ 1994. 365., 386., 396., 399., 408.
[71] SRH 1:167.
[72] SZEGFŰ 1996a. 43-50., CFH 1331.
[73] CFH 2039.
[74] CFH 1762., SRH 1:36., CFH 484., 160., 798., 1064., 2191., 1152. etc.
[75] CFH 748., 1331., 1957. etc.,
[76] A vérszerződésre: SRH 1:40-41., 46., A vérszerződés legtisztább értelmezése Joinville alapművére épülhet (CFH 1230-1231). Vö. még: SZEGFŰ 1989. 37-38.
[77] SRH 1:107.
[78] Ps 25., 9., Ps 54., 24., Ps 139., 19., Prov 29., 10., Ebben az értelemben találjuk egy Szent Lászlóról szóló liturgikus énekben is: László *„de viris sanguinum"* menti meg a népet. (TÖRÖK 1980. 148-159.), és Temesvári Pelbártnál konkrét zsoltáros reáutalással (MADAS 2004. 174-175.) Megjegyzendő, hogy Géza fejedelmet is *„véreskezűnek"* mondják István legendái (SRH 2:379., 404.), de ez aligha vonható ide.
[79] HO 1:78., RA 1961. 401 (3915. sz.)
[80] Ugyanazon Omode fia Pál a Vérbulcsú nemzetségből 1318-1320 között [Aokt 5, 65. (140. sz.), 66. (141. sz.), 340. (885. sz.)]
[81] KARÁCSONYI 1901. 2:343-345., utalás uo. 3/1:133.
[82] Vö. még: SRH 1: 282., SRH 2: 33., 62, 328., CFH 980., 984., KULCSÁR 2006. 25., 48., 165.
[83] A Pozsonyi Krónika pl. különírva *„Wyr Bulchu"* alakot hoz. SRH 2: 33.

A „qan” szó ugyanis már az orkhoni feliratokból adatolhatóan jelenti egyaránt a kán méltóságot, de jelenthet vért is.[84] (A kettő kapcsolata sem lehet véletlen egy vérségi-nemzetségi alapon szerveződő társadalomban.) A Codex Cumanicus azonban már – úgy tűnik – a „vér” jelentést hangsúlyozza,[85] a méltóságot inkább „han”-nak mondja,[86] s hasonlóan eltérő hangzású lehetett Batu kán címe is.[87] Ha tehát Kézai Simon forrásából *„Bulcsú kán”*-t vagy *„kán Bulcsú”*-t olvasott ki, Kun László udvari historikusaként könnyen áldozatul eshetett gyér kun nyelvi ismeretének, s írt a kán méltóság helyett vért, ezzel a karcha egyik lehetséges címét beépítette nevébe.

A magyarság pozíció-nevei közül eleddig a kán méltóság nem volt ismeretes, ezért különös figyelmet érdemel az a Homokmégyen (Kalocsa közelében) feltárt honfoglalás-kori temető egyik sírjában talált tegez, amelynek csont szájrészére karcolt rovásfelirata – ha helyes a megfejtés – a következő: *„Fegyveremet kánomnak ajánlom.”*[88]

Amint fent hipotetikusan felvetettük, a Kárpát-medencében a magyarság körében e méltósággal egyedül Bulcsú gyanúsítható. A kérdés most már az, valószínűsíthető-e, hogy a nevezett vezér ilyen címet is viselhetett. Ha Bulcsú valóban viselte e címet, kérdés: hogyan juthatott hozzá? Kézenfekvő lenne, hogy az (erdélyi) avar kagántól nyerte, de ez valószínűtlen, mert a honfoglalás előtt a bolgárok vazallusa volt, utóbb pedig a magyarok vetették alá. Járhatóbbnak tűnik az az elképzelés, hogy bolgár összefüggésekre kell gondolnunk.

Regino, aki 908 körül írta művét, említi, hogy a magyarok betörtek a honfoglalók az avarok pusztaságainak elfoglalása után a bolgárok határvidékére is betörtek.[89] Úgy tűnik, ezt az akciót említik a magyar krónikák is, és erre utalhat, évszám nélkül ugyan, de a brentai ütközet előtt elbeszélve, Liudprand cremonai püspök is így: a magyarok *„a bolgárok és a görögök népét adófizetőikké tették”*.[90] Nem tudjuk, ez az adófizetés meddig tartott, de bizonyos feltevések szerint Simeon kán 917-ben az anchialosi csatát még magyar segítséggel nyerte meg.[91] Ennek a diadalnak a következményeként vette fel a caesar>cár címet.[92] Ezzel a bolgárok körében a kán cím kiüresedett, ami fontos lehetett magyar vonatkozásban: úgy gondoljuk, hogy később a (I. Péter) cárral szembeforduló, konzervatív, görögellenes bojári csoportosulás potenciális szövetségese, Bulcsú karcha vette fel ezt a címet Balkán-politikája érdekében.

Nikolaos Mystikos 924-925 körül levelet küld Simeonnak (akit csak archonként címez): *„a császár biztatására a te uralmad és néped ellen készen áll vagy készülőben van az oroszoknak, s velük együtt a besenyőknek, sőt még az alánoknak és a nyugati türköknek is együttes, erőteljes fellépése, akik mind egyetértve hadat indítanak ellened”* – írja.

---

[84] DTC 416-417. (Kül Tegin és Tonjukuk feliratában.)
[85] KUUN 1880. 79, 112, 261., PRÖHLE 1913. 446.
[86] KUUN 1880. 274, ill. 196 (han = dominus).
[87] CFH 1366. *„Ego Chaym nuncius regis celestis…”*
[88] RÉVÉSZ 1999. 97.
[89] CFH 2039.
[90] SRH 1:305-306., SRH 2:64., CFH 1470., lásd még: Sigebertus Gemblacensis, CFH 2126. Hogy e támadás a görögöket is érhette, arra Philotheos főkardhordozó (protospatharios) művéből következtethetünk, aki ez idő tájt a bizánci udvar (nyilván hadifogoly eredetű) *„türk testőrtisztjeiről”* ír. HKIF 95., KRISTÓ 1980a. 301-302., Helinandus Monachus a 907. esztendőre datálva mondja *„a magyarok a bolgárokat legyőzték és adófizetőikké tették”* CFH 1127. SZÉKELY 1976. 427.
[91] MORAVCSIK 1984. 77-78., LIUDPRAND 1908. 107., KRISTÓ 1980a. 302.
[92] Ezt a címet először Tervel kán nyerte el II. Kustinianos bazileostól, akit 705-ben visszasegített trónjára (OBOLENSKY 1999. 88-89.). Ez lehetett a példa Simeon számára a cím felelevenítéséhez. Olajos 2000. 239.

Nem lehetetlen, hogy ugyanakkor a besenyő-magyar kapcsolatok megrontására is törekedett a bizánci diplomácia, hogy – Gábriel klerikus révén – a bolgárok lehetséges szövetségeseit egymás ellen hangolja.[93] Ez a fenyegetés azonban valószínűleg beváltatlan maradt.

Más volt a helyzet Simeon halálakor (927): nyilván az új uralkodó szándékának kifürkészése érdekében a magyarok is támadást terveztek Bulgária ellen.[94] A cár, I. Péter azonban gyámja és nagybátyja, Georgi Szurszuvul tanácsára kiegyezett Bizánccal, feleségül kapta a császár (Kristophoros nevű fiától származó) unokáját, Máriát, akit ettől kezdve *„Irininek, azaz békének neveztek, mivel ő teremtette meg a görögök és bolgárok között az állandó békét”*. A szövetség ára az volt, hogy Péter lemondott a 912 óta megszerzett bizánci területekről, a császár elismerte cári címét, a bolgár egyház önállóságát és évi adó fizetésére kötelezte magát. A békét 40 évre kötötték meg.[95] A bolgár-magyar viszonyban nem történt lényeges változás, a új cár vállalta az adófizetést a magyaroknak, bár – úgy tűnik – történtek olykor kalandozó beütések Bulgáriába (vagy inkább azon át a Bizánci Birodalomba).[96] A cár görögbarát politikája kezdetektől ellenállást váltott ki a bojárok egy része körében, uralma alatt folyamatosan számolni kell az ellenzékkel és a megosztottsággal.[97]

Meglehetősen nehezen érthetően adja elő Al-Maszúdi a 934. év eseményeit: a magyarok és besenyők bizonyos kereskedelmi vita miatt csatároztak egymással, amit a bizánciak kihasználva rajtaütöttek és fosztogatták a türkök (magyarok) szállásterületét. Erre a hadakozó felek összefogtak, megsemmisítették az ellenük küldött bizánci sereget, és Konstantinápoly alatt táboroztak 40 napig, majd a fél Balkánt pusztítva elvonultak. Bizánci forrásokból valószínűsíthető, hogy a császár megbízásából Theophanés patrikios az elvonulásért súlyos váltságdíjat fizetett nekik.[98] Ettől kezdve a magyarok komoly veszélyt jelentettek a görögök számára, amelyet csak rendszeres adófizetéssel tudtak megváltani.[99] Nem zárható ki, hogy ennek az akciónak a valódi kiváltó oka Mihálynak Simeon elsőszülött fiának – akit apja szerzetbe kényszerített, hogy féltestvérét, második feleségétől származó Péter fiát ültesse a trónra – lázadása volt. Ő levetve szerzetesi öltözékét egy Simeon régi híveiből és más görög ellenes erőkből verbuválódott csoport élére állt, csapatai együtt pusztították a görög területeket a magyarokkal.[100] (A következő esztendőben a kalandozók Attikáig nyomultak.[101] Az ekkoriban Longobardiába küldött bizánci sereg-

[93] MORAVCSIK 1984. 24-25., 56-57., KRISTÓ 1980a. 302-304., Gábriel követségét 927 utánra datálja OBOLENSKY (1999. 195).
[94] MORAVCSIK 1984. 64.
[95] LIUDPRAND 1908. 148, 237., HILFERDING 1890. 107-116., JIREČEK 1889. 161-162., H. TÓTH 2000. 220. KRISTÓ 1980a. 304.
[96] DIMITROV 1998. 70-71, 356., ANGELOV 1969. 141,, MAKK 1994a. 25
[97] HILFERDING 1890. 114-115., H. TÓTH 2000. 220-221.
[98] HKIF 54-56, 176., MORAVCSIK 1984. 61, 70., KRISTÓ 1980a. 269-271., Al-Maszúdi forrásai bizonytalanok: a turkok közötti háborúság oka emlékeztet a honfoglalást közvetlenül megelőző bolgár-bizánci háborúság kiváltó okára (MORAVCSIK 1984. 58-59.), a bizánciak rablótámadása pedig a Konstantinosnál feljegyzett esetre az avarok és a Szalóna-beliek viszályáról (MORAVCSIK 1950. 122-125). A népnevekről: *„talán etnogenezisük kettős ágára utaló”* kettős elnevezések (KRISTÓ 1980a. 269), egy lehetséges megoldásra: SZEGFŰ 2002a. 79.
[99] HILFERDING 1890. 121., JIREČEK 1889. 162., TIMKÓ 1971. 385., DIMITROV 1998. 357., OBOLENSKY 1999. 195.
[100] HILFERDING 1890. 114.
[101] OBOLENSKY 1999. 195.

ben 84 magyar – fogoly vagy zsoldos – szolgált,[102] 937-ben Bizánc dél-itáliai területén kalandoztak, 941-ben pedig egy sikertelen dunai átkelés közben állítólag sokan elpusztultak.[103])

A hazai hatalmi helyzet szempontjából jelentős információkhoz jutunk a 942-es esztendőből. Liudprand röviden vázolja a magyarok ez évben esett hispániai kalandozását, amelyet a szintén kortárs Al-Maszúdi is megemlít.[104] Az akciót részletesen előadja Ibn Hajjan mór történetíró, aki – bizonytalan forrás alapján – felsorolja a hét fő alatt szerveződött magyar törzsszövetség vezéreit is. A felsorolás különös: a Gyulát tartja a legtekintélyesebb főnöknek, a második neve bizonytalan, talán Ecsernek olvasható, a harmadik Bulcsú. Hogy ez egyben rangsor is lenne, vagy az adatközlő vélekedése, esetleg érdektelen felsorolása, nem tudjuk.[105] Indokolt lenne rangsornak tekinteni, ha még működne a szakrális fejedelemség intézménye, így ugyanis a messzi földről jött szemlélőnek úgy tűnhetett, hogy az ügyek tényleges irányítója, a hatalom letéteményese a gyula. Ez azonban nem látszik valószínűnek, inkább arra kell gyanakodnunk, hogy a gyulák törzsének megerősödése ennek ellensúlyozására összefogásra késztette a fejedelem és a karcha törzsét.

A kalandozó csapatok Bizánc térségében 943 áprilisában jelennek meg nagy erőkkel a város falai alatt, de Theophanés patrikiosz közéjük ment, s előkelő kezeseket kapván öt évre békét kötött velük, amelyet sikerült is megőrizni. Joannes Skylitzes szerint azonban ez a béke nagyon is törékeny volt, s egészen Bulcsú vezér megtéréséig (948) nem szüneteltek a zaklatások.[106] Ez utóbbi tudósítás alapján talán feltételezni lehet, hogy már 943-ban is Bulcsú volt a kalandozók vezére. Ezek az adatok közvetetten igazolhatják, hogy a törzsszövetségen belül már ekkor – amint erre feljebb is utaltunk – valami rangsorbeli változás volt kialakulóban.

A bizánci diplomácia a 940-es évek második felében jelentős lépéseket tett a magyarok görögbarátságának megnyerésére és a kereszténység befogadtatására, ugyanakkor feltűnően törekedett a magyarság erőinek megosztására is. Ezek az akciói azonban nem a fejedelemséggel, hanem a legerősebbnek tűnő törzsfőkkel voltak kapcsolatosak.[107] E kor kétségtelenül legexponáltabb személyisége a leggazdagabb déli területek ura, a dél-keleti és dél-nyugati kalandozások legfőbb haszonélvezője, Bulcsú karcha volt.[108]

A fejedelmi hatalom – sokaknak úgy tűnik – a X. sz. közepére végzetesen meggyengült, szakralitása elenyészett, a dinasztia uralma névlegessé vált, a törzsszövetség szétesőben volt, örökletes vezető méltóságai gazdát cseréltek.[109] A látszat mindenképp az, hogy a 920-as évektől a különféle seregvezérek önállósodnak, legkésőbb 942-948 között

[102] MORAVCSIK 1984. 34., KRISTÓ 1980a. 304.
[103] KRISTÓ 1980a. 271-275, 305., MORAVCSIK 1984. 28.
[104] CFH 1474., LIUDPRAND 1908. 190., HKÍF 53, 56., Aventinus: CFH 25.
[105] HKÍF 63-64., ELTER 1996. 178., Problémát jelent például, hogy Bulcsú és a Horka (Karcha) törzsi vezérként külön szerepel, pedig aligha valószínű, hogy a karcha (Kál) és fia Bulcsú más-más törzs élén állt volna. Bizonyos személyek (Bosman, Ecser) más forrásokban nem szerepelnek, Lehel vagy Lél neve bizonytalan, Ğrud (megkérdőjelezhető emendációval Glad) és Alpár csak anonymusi nevekre (Alpár ott is csak helynév!) való gyanakvás. (Vö. ELTER 1981. 413-419.). MAKK 2005. 123.
[106] MORAVCSIK 1984. 61-62., MORAVCSIK 1984. 86.,. HKÍF 176., KRISTÓ 1980a. 280., 305., DIMITROV 1998. 357., BRÉHIER 1999. 175-176.
[107] KRISTÓ 1980a. 305., KRISTÓ 1995a. 304-306., DIMITROV 1998. 357., OBOLENSKY 1999. 195.
[108] KRISTÓ 1980a. 306.
[109] DÜMMERTH 1977. 121-124., TÓTH 1996c. 163., TÓTH 2004a. 11-19

„sikeres puccs” zajlott le, Bulcsú vezér *„ráerőszakolta akaratát Fajszra”*, más elképzelés szerint *„Bulcsú fejedelmi ambíciókat melengetett”* stb.[110]

Ha hihetünk Anonymusnak – aki Fajsz fejedelemségéről nem tud –, a vezérek hatalmának gyarapodása a főhatalom rovására már Zolta idejében megtörtént. Ő 13 éves volt, amikor *„országának valamennyi főemberei közösen megtárgyalva egy akarattal egyeseket a vezér* (dux) *alá bírákká* (rectores) *választottak* […] *másokat pedig seregvezérekké* (ductores exercitus) *tettek*”.[111] Kézai a hunokról mondja, hogy egybegyűlvén maguk közül *„kapitányokat, tudniillik vezéreket vagy fejedelmeket* (duces vel principes)*”* választottak, továbbá egy *„elöljárót* (rector*), aki az egész hadsereg felett bíráskodjék”*, ez a rector pedig Taksony fia, Géza koráig működött.[112] De a krónikák is azt állítják, hogy ez idő tájt a kalandozók is közakarattal választottak seregvezért.[113] Kemény nyelvészeti feladat lenne (amire magunk nem vállalkozhatunk) azt valószínűsíteni, hogy az Ibn Hajjannál szereplő Ecser vezér azonos lenne Zoltával. (Szabadjára eresztve fantáziánkat: az Ecser az „öcs” szóból ered, tehát fiatal vagy gyerekembert jelenthet, mint amilyen korú Zolta volt Anonymus szerint. Ám feltételezhető, hogy Fajsz név is a *„fél, valaminek a fele, összetartozó dolgok közül az egyik”* jelentésű, tehát értelmezhető *„testvér, embertárs”* jelölésére, mint pl. a Halotti Beszédben: *„Latiatuc feleym zumtuchel mic vagmuc”*[114])

Amennyiben igazolni lehetne, hogy a bolgár és bizánci ügyekben már 943 táján is Bulcsú játszotta a főszerepet, már ekkor befolyása alá vonta a fejedelmet, valószínűnek kellene tekintenünk, hogy amikor 947-ben a források Taksony fejedelemfi (nyilván nagy harci tapasztalatokkal rendelkező hadfiak segítségével véghezvitt) itáliai kalandozásáról beszélnek, vagy azokról a csatározásokról, amelyek a magyarok és bajorok között folytak Berthold herceg halálát követően († 948), ugyanúgy Bulcsú volt a valódi vezér csakúgy, mint 955-ben az augsburgi csatában, ahol ugyancsak megjelent Taksony is.[115]

Taksony férfivé avatása tehát legkésőbb 947-ben megtörtént, igen valószínű, hogy ekkoriban került sor házasságára is, ugyanis a bolgár-bizánci szövetség ellen mindenképp szükség volt a besenyőkkel való szerződésre. Anonymus tartotta fenn annak az emlékét, hogy atyja Taksony számára *„a kunok földjéről kért feleséget* (uxorem de terra Cumanorum)*”*, mivel azonban a kunokat a magyarokkal együtt behozza a Kárpát-medencébe, így a *„kunok földén”* ekkor megszálló besenyőket kell a menyasszony népének tekintenünk.[116]

Bulcsú bizánci követjárására valószínűleg a 943-ban kötött béke lejárata előtt került sor. Joannes Skylitzes így tudósít erről az időszakról: *„De a türkök nem hagytak fel betöréseikkel, és szüntelenül pusztították a rómaiak területét, míg csak vezérük, Bulcsú, színleg a keresztény hit felé hajolva Konstantinápolyba nem jutott. Megkereszteltetvén Konstantinos császár lett a keresztapja és a patrikiosi méltósággal megtiszteltetvén, sok pénz*

[110] KRISTÓ 1995a. 306-308., KRISTÓ et alii. 2002. 30-31., GYÖRFFY 1980. 314., RÉVÉSZ 1999. 193-198.
[111] SRH 1: 107.
[112] SRH 1: 147.
[113] SRH 1: 310.
[114] A fejtegetést aligha lehet komolyan venni. *Öcs* korai megjelenésére 1067-ből becenévként van adat – bár ezt másokkal szemben GYÖRFFY Hethe alakban regisztrálja (DHA 184) –, a *fél*re pedig 1195 körülről (MNYTESZ 3: 20., ill. 2: 870-871.), KRISTÓ 2002. 139-150., JAKUBOVICH-PAIS 1929. (repr. 1995.) 69.
[115] CFH 1474., 352., 354., LIUDPRAND 1908. 200., SZÉKELY 1976. 417., KRISTÓ 1980a. 280-283., 306-307.
[116] SRH 1:114., MAKK 2005. 112.

uraként tért vissza hazájába. […] *Bulcsú azonban az Istennel való szövetséget megszegvén, sokszor egész népével a rómaiak ellen vonult.”*[117]

Konstantinos császár híradásából az is nyilvánvalóvá válik, hogy a vezér a fejedelmi törzzsel is szoros kapcsolatban állt. *„Tudnivaló* – írja –, *hogy Teveli meghalt, és az ő fia barátunk, Termacsu, aki a minap jött fel Bulcsúval, Turkia harmadik fejedelmével és karchájával. Tudnivaló, hogy Bulcsú a karcha, Kalinak, a karchának a fia, és hogy a Kali tulajdonnév, a karcha meg méltóság, valamint a jila* (gyula) *is, amely nagyobb a karchánál.”*[118] Ha két tudósítás egymásra vonatkoztatható, akkor a császár művének vonatkozó fejezete 948 körül íródhatott, mielőtt még Bulcsú hitszegését bizonyította volna, de már itt is érződik, hogy – talán egyáltalán nem véletlenül – a gyulát jobban respektálandónak ítéli.

Gyula vezér a Képes Krónika ábrázolásán

Bulcsú tehát, oldalán Termacsuval, sokkal inkább a birodalom szándékának kikémlelésére, állapotának felmérésére érkezett, semmint a valódi szövetség szándékával. A források tanúbizonysága szerint egészen másképpen gondolta a dolgot Zombor, a gyula.

Gyula vezért Kézai és a krónikák (Árpád és Szabolcs után) a harmadik honfoglaló vezérként említik, sőt a krónikás hagyomány elmondja, hogy Szent Istvánnak viszálya támadt (Prokui) gyulával, de ez nem a honfoglaló volt, hanem utána a harmadik. Úgy tűnik, Anonymus is a krónikákéhoz hasonló vezérnévsort használt forrásul, de ő a honfoglaló vezért Téténynek (Tuhutum) mondja, akinek csak unokája a Gyula (helyesebben gyula), aki viszont nála Zombor testvére, tehát valójában a *„második gyulával”* lehet azonosítani.[119]

---

[117] MORAVCSIK 1984. 85-86., TIMKÓ 1971. 386-387., KRISTÓ et alii. 2002. 31., BRÉHIER 1999. 175., RÉVÉSZ 1999. 175-176.
Anonymus szerint Taksony 931-ben született (SRH 1:111), fiatal kora aligha akadályozta meg a hadvezetésben, Kül Tegin, Bilge türk kagán öccse pl ugyancsak 16 évesen vezérkedett (MEH 65), mint ahogy Kun László is ilyen idős korában győzedelmeskedett Dürnkrutnál (KRISTÓ-MAKK 1995. 277).
[118] MORAVCSIK 1950. 178-179., BREHIÉR 1999. 175-176.
[119] SRH 1: 165-167., 287-292. Anonymus: SRH 1. 41.

A *„második gyula”*, azaz Zombor, akiről már sokkal többet tudunk meg. Mint láttuk, Ibn Hajjan tudósítója a kárpát-medencei állapotokról mondotta: a törzsszövetség vezetői közül a *„legtekintélyesebb a gyula”*.[120] Az elkövetkező évek históriájában viszont nem találkozunk a nevével, tehát úgy tűnik, jelentős hatalma ellenére nem vett részt vezérként a kalandozásokban. Konstantinos valamikor 948-952 között, amikor elbeszéli a magyar vezérek bizánci utazását, még nem említi a vendégbaráttá fogadottak és kitüntetettek között. Nagy a valószínűsége tehát annak, hogy először 953-ban, amikor az 5 esztendőre kötött béke lejárt, annak meghosszabbítására érkezett a császári udvarba.

Az eseményről Joannés Skylitzes a következőket jegyezte fel: (Bulcsút követően) *„Nem sokkal utóbb Gyula is, aki szintén a türkök fejedelme* (archon*) volt, a császári városba jön, megkeresztelkedik, s ő is ugyanazon jótéteményekben és megtiszteltetésekben részesül.”* (Azaz: neki is a császár lett a keresztapja, patrikiosi méltósággal ruházták fel, és sok pénzt – valószínűleg ajándéknak titulált adót – kapott.) Az ő elkövetkező viselkedése azonban messze eltér az előtte járókétól. *„Ő magával vitt egy jámborságáról híres, Hierotheos nevű szerzetest, akit Theophylaktos Turkia püspökévé szentelt, s aki odaérkezvén, a barbár tévelygésből sokakat kivezetett a kereszténységhez. Gyula pedig megmaradt hitében, ő maga nem intézett soha betörést a rómaiak területére, és az elfogott keresztényekről sem feledkezett meg, hanem kiváltotta azokat, gondja volt rájuk és szabaddá tette őket.”*[121] Mindez arra enged következtetni, hogy Zombor gyula komolyan vette a bizánci fegyverszünetet, sőt a bazileos szándéka szerint szövetségnek tekintette a kapcsolatot, s igyekezett kiaknázni azt.

Törzsének szállásterülete változatlanul a Közép-Tisza és Maros vidéke lehetett, ugyanis Konstantinos a néhány esztendővel korábban megfogalmazott művében – mint vázoltuk – változatlanul a Tisza és mellékfolyóinak vidékét tekintette Turkiának, a magyar szálláste rületnek.[122] A gyulák törzse ekkor még bizonyosan nem húzódott Erdély felé. Területének népességéről nagyon megoszlanak a vélemények: egyesek szerint a magyar etnikum mellett jelentős számban jelen lehetett avar-onogur etnikum,[123] mások egy szimbiózisban élő avaroszláv népességre gyanakodnak,[124] megint mások szláv túlsúlyt tételeznek fel.[125]

Az a külpolitikai megosztottság, amely a forrásokból tükröződik, minden valószínűség szerint megjelent a belpolitikában is. A törzsi hatalom túlsúlyba kerülésével nemcsak elkülönülés következett be, hanem új erőkoncentrációk is kialakulóban voltak. Az egyik bizonnyal a gyula körül jött létre: ide sorolhatjuk azt a Kulant, akinek a veje, Beliud közvetített később Taksony és Zombor között. A másik csoportosulás szemmel láthatólag Bulcsú vezér körül kristályosodott ki, akinek sikerült befolyása alá vonni a fejedelmi törzset, szövetségese lehetett a bolgárellenességben érdekelt erdélyi Kean, s ha valós figura volt, akkor talán a Tisza torkolatvidéke és Erdély között megszálló Glad népe is.[126]

---

[120] HKÍF 63., KRISTÓ 1980a. 454., 465., MAKK 2005. 123.

[121] MORAVCSIK 1984. 85-86., Vö. még: CFH 1011, 1356-1357, TIMKÓ 1971. 387-389., BREHIÉR 1999. 175-176., OBOLENSKY 1999. 196-198., KRISTÓ 2004. 94-108., MAKK 2005. 124. Theophylaktos bizánci pátriára volt (933-956). A bizánci rítusú egyház térnyerésére még visszatérünk.

[122] MORAVCSIK 1950. 176-179., KRISTÓ 1980a. 450-452., RÉVÉSZ 1999. 111-112., MAKK 2005. 119-127., TÓTH 1996b. 55-56.

[123] OLAJOS 2001., HENKEY 2004. 191., KÖLTŐ 2004. 265-271., OLAJOS 2005. 111-117.

[124] SZEGFŰ 1980a. 11-19., SZEGFŰ 1996a. 32-33.

[125] Pl. KRISTÓ 2002. 197.

[126] KRISTÓ 1985. 70.

Veszprémi László figyelt fel először arra, hogy a honfoglalók *„kárpát-medencebeli ellenfelei túlnyomórészt a görög császár vazallusai.”*[127] Ehhez hozzátehetjük, hogy ezek az ellenségek görög és bolgár segítségre támaszkodnak, történetünkben pedig egy jelentősebb periódus volt, amikor a görögök és bolgárok együtt jelenhettek meg, ez pedig I. Péter bolgár cár (927-969) uralmának időszaka. Külpolitikájában tehát Zombor gyula és társai ehhez a bizánci-bolgár szövetséghez csatlakozhattak, a velük rivalizálók pedig a Bizáncot a békekötés ellenére támadó, a Péter ellenes, többnyire a nyugat-balkáni területeken kifüstölhetetlenül megbúvó, konzervatív, görögellenes zendülőkkel cimborázó Bulcsú vezette csoportosulás tagjai lehettek. Hogy Anonymus ide vonható forrásai valójában – Csalán (Sulan) históriáját kivéve – nem a honfoglalásról, hanem X. sz. közepi eseményekről szólhattak, igazolhatja az a tény, hogy rendre Bulcsút, Lehelt és Botondot említi e harcokban a magyarok seregvezéreiként.[128]

Minden jel szerint valósnak kell elfogadnunk azt a feltevést, hogy a magyar államszervezés nem egy póluson ment végbe, hanem két területen indult meg, amelyből az egyik mindenképp a gyula hatalma alá tartozó egység,[129] míg a másik a fejedelmi – de bizonyos ideig a karcha befolyása alatt működő – koncentrálódás volt.[130] Ezek nem minden gyanakvás nélkül figyelték egymás lépéseit, s aligha működtek együtt minden téren.

A jelentős erőt képviselő gyula Bizánccal kötött szerződése megkötötte ugyan a karcha kezét a dél-keleti kalandozásokat illetően, de éppen ezáltal nyílt módja arra, hogy nyugati felé megkísérelje a kalandozások elzáródott útvonalának[131] újbóli felszabadítását. Erre hihetőleg a bizánci diplomácia is ösztönözhetett, egyrészt, hogy saját határait tehermentesítse, másrészt I. Ottó itáliai térhódítását akarta megakadályozni.[132] Ottó ugyanis Lothar özvegyének hívására sereggel tört be Itáliába, feleségül vette Adelhaidot, az özvegyet és kikiáltatta magát a frankok és longobárdok királyának (rex Francorum et Longobardorum).[133] A németek észak-itáliai hódításai végleg elzárták a magyarok előtt a nyugati kalandozások útvonalait. E kordon áttörésében kapóra jött a feudális anarchia.

Az itáliai akciókat követő belpolitikai átrendeződéssel elégedetlenek csoportja Ottó fiának, Liudolf sváb hercegnek, és Ottó vejének (Vörös) Konrád lotaringiai hercegnek a vezetésével 953-ban zendülés robbant ki. A lázadók a magyarok segítségét kérték. A támadó magyar seregek Karintián és Bajorországon keresztül vonultak fel. Ottó haderejével ellenük vonult, de Liudolf nem merte megkockáztatni az apjával való ütközetet, vezetőket adva a magyarok mellé Konrád herceghez irányította őket. Bulcsú és serege átkelt a Rajnán s Wormsban találkoztak Konráddal, aki kezdetben saját ellenfelei legyűrésére használta fel, majd útjukra bocsátotta őket. A kalandozók Lotaringiától Burgundiáig mindent végigpusztítottak, aztán Itálián keresztül tértek haza.[134] E hadjárat eseményeiből egy, témánk szempontjából fontos epizódot kell kiemelnünk.

A kalandozó sereg 954. április elején (6-án) érkezett Cambrai városa alá. Megkísérelték meglepetésszerű rohammal bevenni a települést, de a jól értesült lakosság a város falai közé menekült, s így csak a külvárosokat sikerült kifosztani. Az ostromlók tehát a

[127] VESZPRÉMI 1993. 5., másképpen: KRISTÓ 2001b. 11-19.
[128] SRH 1: 81-83., 84-87., 106-108.
[129] SZÉKELY 1976. 417., OBOLENSKY 1999. 197-198., FONT 2005. 11.
[130] SZÉKELY 1976. 420., RÉVÉSZ 1999. 198., KRISTÓ et alii. 2002. 30-31., KRISTÓ 2004. 99.
[131] KRISTÓ 1985. 78.
[132] OBOLENSKY 1999. 197., DIMITROV 1998. 74-75., 85.
[133] SZÉKELY 1984a. 686.
[134] KRISTÓ 1985. 78-80.

város közelében, a folyó partján letáboroztak, hogy kipihenjék fáradalmaikat. Ám egy kis csoport, a védelem gyengébb pontjainak kifürkészése végett a vezér egyik rokonának parancsnoksága alatt a külvárosban maradt, s a helyi viszonyokat nem ismerve elszakadt a többiektől. Amikor a védők a városfalról *„észrevették a királyi unokaöccsöt* (nepotem regium) *– akinek a neve már feledésbe merült –, egy harcedzett férfiút, amint kevesedmagával utolsóként vonult erre”*, kitörtek a városból, egy rövidebb útvonalon megközelítették és elvágták ezeket a seregtől. Ez a vezér *„körülvéve a sokaságtól, társai is elmenekültek, belevetette magát a harcba – mert a meghátrálást szégyennek tartotta, ugyanis túlontúl magabiztos férfiú volt –, és ekkor minden oldalról bekerítették, megülték és levágták a fejét”*. Majd visszatérve a városba, ezt *„a lándzsára tűzött fejet a város legmagasabb falára kitűzték.”*

Amikor ezt hírül adták a fővezérnek, *„Bulcsú király”* (rex Bulgio) *„barátja elestét* (casum amici)*”* fájlalva *„unokaöccse halálát* (nepotis mortem)*”* meg akarta bosszulni, dühében általános támadást rendelt el. Az ostromlókat a *„férfirokon feje miatti fájdalom* (dolor fraterni capitis)*”* serkentette a harcra, de a védők hősiesen kitartottak. A sikertelen ostrom után Bulcsú az említett fejért felajánlotta teljes hadizsákmányát, összes foglya szabadon bocsátását, a békés elvonulást a város alól, de a védők cseltől tartva nem fogadták el az ajánlatot, mire a magyarok megkísérelték gyújtónyilakkal a templom (és a város) felégetését, de ezzel is kudarcot vallottak. Erre foglyaik jelentős részét kivégezve zsákmányukkal elvonultak, búcsúzóul még felégetve a külvárosokat, megostromolták, és az oda menekülteket legyilkolva felgyújtották Szent Gaugerius városfalakon kívül álló bazilikáját is.[135]

A forrásból egyértelműen kiderül, hogy az író Bulcsút tekintette a magyarok *„királyának”*, és a vitézt pedig, akinek fejét vették, Bulcsú férfitestvére fiának. Mind ez elég egyértelműen bizonyítja, hogy e hatalmi politikában nem kizárólag Bulcsú személyes ambíciói nyilvánultak meg, hanem családja, nemzetsége teljességgel be volt avatva e tervekbe, és egyet is értett ezekkel. Ez az elkövetkező időszak megítélése szempontjából tűnik fontosnak, ugyanis a következő esztendőben, 955-ben – mint ez köztudott – egy újabb magyar inváziós sereg, amely Scheier grófja vezetésével Augsburg alá érkezett, a behívók árulása következtében katasztrofális vereséget szenvedett, a menekülők java részét legyilkolták, az elfogott vezéreket pedig bitón kivégezték.[136] Kései híradás szerint a magyar vezérek közül, így végezte Bulcsú, Lehel és Sur (vagy másutt Assur), nincs hírünk Csaba (Schaba) sorsáról, Taksonyt pedig sikerül katonai kíséretének kivágni az ellenség gyűrűjéből. (Ehhez az eseményhez kapcsolódik a gyászmagyarok históriája, s Lehel vezér kürt-mondája is.)[137] Úgy tűnik, a gyula törzse nem vett részt ebben az akcióban sem.[138]

[135] CFH 1045-1047., vö. még: CFH 353., 932-934., 2615., 2663., HKÍF 242-245., KRISTÓ 1980a. 284-288., RÉVÉSZ 1999. 193-194., KRISTÓ-MAKK 2005. 50., a fej „értékére”: SZEGFŰ 1996a. 11., SZEGFŰ 2001. 13.

[136] CRH 199., 2439., 2615-2617., 2663-2664., MORAVCSIK 1984. 86., KRISTÓ 1980a. 288-293., KRISTÓ 1985., RÉVÉSZ 1999.187., KRISTÓ-MAKK 2005. 50-53.

[137] CFH 354., SRH 1: 109-111., 169-170., 293-294., 307-308.

[138] SZÉKELY 1984a. 694.

A GYULA HATALMÁNAK MEGERŐSÖDÉSE

Az augsburgi vereség – amelyből *„senki sem vagy csak kevesen menekültek meg”*[139] – katasztrofálisnak tűnhetett a fejedelmi dinasztia számára, amely a hagyományok szerint bizonnyal fejedelemváltással járt együtt. Hogy Fajsz a szakrális fejedelemgyilkosságnak esett volna áldozatául, nem tudjuk. A magyar hagyomány szerint azonban ez idő tájt Taksony lett a fejedelem. A gyászmagyarok históriájára utaló Albericus francia szerzetes *„Abból a hét magyarból, akik megmaradtak, egyikük király lett.”* Szinte tőmondatban fogalmazva e *„király”* programját is vázolja: *„Ezek* [ti.a hét magyar] *földjükre visszatérve az egész népet, amely a háborúba nem ment velük, szolgaságba taszították, akik pedig ettől a héttől származnak, azok most Magyarország földjén nemes férfiak, ámbár nemességük nagy szolgaságnak van alávetve.”*[140] Azaz: Taksonynak mindenekelőtt a fejedelmi méltóságot kellett visszaállítania, amelyben segítségére volt a régi törzsszövetségi defenzív jellege, amely az integráló jellegű fejedelmi hatalom érvényesülésének veszély esetén nyitott tért, másrészt éppen azok a törzsek véreztek ki a nyugati kalandozásokban, amelyek a nyugati országrészben foglaltak szálláshelyet, tehát a központi hatalom könnyen alávethette őket. A másik óriási feladata a védelem megszervezése volt: számítani lehetett a németek megtorló támadására, másrészt Bizánc is megtagadta az éves adót a magyar sereg megrendítő veresége hírére, ugyanakkor a Bizánccal jó kapcsolatot ápoló gyula vészes közelségbe hozhatta a keleti császárság fenyegetését. Ebben az időpillanatban még nem mérhették föl, hogy a világpolitikai erőviszonyok tükrében ez a félelem alaptalan. Jelentős változás csak néhány év múltán következett be. Mielőtt erre rátérnénk, a határok biztosításáról kell néhány szót ejteni.

Az augsburgi vereség kapcsán több forrás is említést tesz arról, hogy a magyarok a német támadástól való félelmükben oszlopokkal és cölöpökkel erősítették meg a mocsaras helyeket, azaz sietve hozták létre a nyugati gyepüket.[141] Úgy tűnik, hitelt adhatunk Anonymus azon híradásának, amely szerint – Álmosnak tulajdonítva, de valójában Taksony korára értelmezhetően elmondja, hogy *„az ország védelmére* (pro defensione regni)*”* a *„Moson mocsarán* [azaz a Fertőn]*”* nem kevés számú besenyőt telepített.[142] Besenyő-magyar szövetségről biztosan 934-től tudunk, s minden bizonnyal Taksony felesége is besenyő volt, tehát valószínűsíthető, hogy ő hívta be határvédelmi célzattal az említett népességet.[143] Csakhogy a besenyők egy vezetője a Középső-Tiszavidéken, Kemejnél kapott szállásterületet, és ott találjuk még Szent István idejében is. Hatalma az Ecsedi-lápig nyúlt,[144] tehát éppen a gyulák szállásterületének északi peremére települt valószínűleg hasonló céllal. A régészeti emlékanyag tanúsága szerint ez idő tájt kerülhetett sor – a veszélyes riválisnak ítélt gyula szomszédságából – a fejedelmi székhelynek Esztergom vidékére való telepítésére is.[145]

---

[139] CFH 2664.
[140] CFH 16.
[141] CFH 1763., 1071., a gyepükre lásd még: KRISTÓ et alii. 1973a. 639-660., NAGY 2004a 199-202.
[142] SRH 1: 113-114.
[143] BOLSAKOV-MANGOLT 1985. 139., PÁLÓCZI HORVÁTH 1988. 125-130., lásd még erre és a későbbi betelepítésekre: KORDÉ 1990. 3-21.
[144] SRH 1:116-117., NÉMETH 2005. 125-127., MAGYAR 2005. 185., LIGETI 1986. 535.
[145] RÉVÉSZ 1999. 200.

Theophanes történetíró *Kronográfia* c. művének folytatója – nagyon szűkszavúan és hasonló szövegezéssel – Pothos Argyros patrikiosnak két kalandozó magyar sereg megsemmisítését tulajdonítja.[146] Azt tapasztalhatjuk a bizánci íróknál, hogy törekszenek kudarcaik eltusolására (pl. Konstantinos művéből úgy tűnhet, hogy a X. sz. első felében szinte nem is volt déli irányú kalandozás), vagy legalább megszépítésére (pl. az adók nagylelkű ajándékként történő említésére), ugyanakkor diadalmaik túldimenzionálására. Könnyen elképzelhető, hogy ebben az esetben is két esemény egybemosásáról van szó, amellyel egy korábbi szégyenteljes eseményhez egy későbbi sikeres akciót kapcsolnak, így egyetlen diadallal végződő cselekménysort mutatva be. Erre gondolunk az első, 959-re datált összecsapást illetően, ugyanis a hazai hagyomány éppenséggel a magyarok fényes győzelmeiről tudósít

Azt a görög forrás is elismeri, hogy a kalandozók egészen a fővárosig jutottak: *„Amikor a türkök szent húsvét ünnepén hadjáratot indítottak a rómaiak ellen s a fővárosig száguldottak, minden trák lelket zsákmányukká tettek és sok prédát szereztek”*, a császár ekkor hívatta parancsnokát (Argyrost), hogy vonuljon a magyarok ellen. A magyarok már elhagyták Konstantinápoly vidékét, amikor a hadvezér utánuk lopakodva egy éjszakai rajtaütéssel megsemmisítette őket (valószínűleg csak a sereg utóvédjét!).[147]

A magyar hagyomány, amely krónikavariációk tucatjában őrződött meg, legtöbbször külön címmel (*Greci devincuntur per Hungaros*, azaz *A görögök legyőzetnek a magyarok által*) emelve ki a fontosnak ítélt eseményt, csakúgy, mint Anonymus, egyértelműen győzedelmes hadjáratról beszélnek. A krónikák Bulgárián át Ydropolim (Hadrianopolis) érintésével vezetik a sereget Konstantinápolyig.[148] Anonymus azonban két ízben is részletes balkáni útirajzot ad: a Belgrád (illetve Orsova felöl) érkező seregek, Barancsnál átkeltek a Dunán, innen Szófiáig (castrum Scereducy) nyomultak, majd a Vasil-kapun túlra (ultra portam Wacil) törtek, s elérkeztek Plovdivig (castrum Philippi regis). Innen két irány jön számításba, az egyik Konstantinápoly,[149] a másik a Rácföld, Struga felé (ad Cleopatram civitatem), bár megjegyzendő, hogy a Bizáncra törő sereg is Rácföld felé vonul majd vissza.[150]

A Bizáncig száguldozó magyar sereg vezére Apa-úr (Opaur) volt, akinek a nevét rendre Apornak olvassák, magunk azonban abból kiindulva, hogy X-XI. századi események kapcsán jól adatolható mind az *„apa”* (törzsfő, nemzetségfő), mind az *„úr”* (előkelő, elöljáró) szavunk, ezt az értelmezést tartjuk a legvalószínűbbnek.[151] Úgy véljük, hogy a seregvezér a Bulcsú örökébe lépett törzsfő lehetett, aki változatlanul követte a kivégzett elődBalkán-politikáját. Kézai Simon azt állítja, hogy e kalandozás Taksony irányításával zajlott, de ez csupán arra utalhat, hogy a sereg a fejedelem párthíveiből toborzódott (vagy

[146] MORAVCSIK 1984. 69.
[147] MORAVCSIK 1984. 69., KRISTÓ 1980a. 293-294.
[148] SRH 1: 171., 310-311., SRH 2: 66., 144.
[149] *„via Singidunum”*: a Belgrádot Konstantinápollyal összekötő út. DIMITROV 1998. 75-76.
[150] SRH 1: 86-87., 92. Jelen esetben talán érdemes lenne megszívlelni I. TÓTH Zoltán (1946. 44.) figyelmeztetését, amely szerint Anonymus valószínűleg ismerhette és felhasználta az Őskrónika Salamon és László korának históriájáról szóló részeit is. E tanulmányt azonban nem terhelhetjük Anonymus-filológiával.
[151] SRH 1: 310., SZÉKELY 1984a 682., DHA 1: 52., 126., 174. stb., az események irodalma: MÁLYUSZ-KRISTÓ 1988 2/1. 235-239. Az Apor név is az *„apa”* szavunkra vezethető vissza: KISS 1980a. 67., LADÓ 1978. 131., Helynevekre vö.: KRISTÓ et alii 1973a. 75., RÉVÉSZ 1999. 187.

az író, azt a sokhelyütt szereplő megállapítást, ti. hogy a kalandozások egészen Taksony idejéig folytak, értette félre.)[152]

A magyar forrásokból egyértelműen kiderül, hogy az akciót az elmaradt bizánci adó behajtása érdekében kezdeményezték (a 953-ban kötött öt éves béke lejárt). Előadják ugyanis az ostrom megkezdését, majd a Botond-históriát, a magyar vitéz győzelme után pedig így folytatják: *„Amikor pedig a magyarok az adót követelték, amelyért megvívták a küzdelmet, a görög császár csak nevetett az adókövetelésen; a magyarok ekkor felhagytak a város ostromával, elpusztították egész Görögországot, és rengeteg aranyat, drágakövet és barmot zsákmányolva tértek haza."* Kézai szerint Görögországot és Bulgáriát is végigrabolták, töméntelen aranyat, igazgyöngyöt, drágakövet, marhát és foglyot zsákmányolva tértek vissza hazájukba.[153] (Nem lehetetlen tehát, hogy e portyázásra szétszéledt csoportok valamelyikét verte szét Argyros.) Anonymus a hazatérés útvonalát is részletezi: a Rácföldön át eljutottak Spalato városáig, Horvátországot is meghódították. Átvágtak a Péter-gaznak nevezett erdős vidéken, átúsztattak a Kulpa, majd a Száva vizén, elfoglalták Zágráb, Pozsega majd Valkó várát és a Görög-réven át tértek vissza a Bodrog vidékén állomásozó fejedelemhez.[154]

Az ilyen, körútszerű kalandozó akciók nem ritkák, ugyanis a már elpusztított vidék újabb zsákmánnyal nem kecsegtetett, esetleg elkeseredettebb ellenállást találtak volna, mint a rajtaütésszerű támadásokkal meglepett vidékeken. Bizánc trákiai területeit többször feldúlták, fosztogatták a magyarok, de a Nyugat-Balkán felé ez lehetett az első komolyabb akciójuk.

A Simeon bolgár cár által csellel elfoglalt szerb területekről Konstantinos császár tudósít részletesen: megrajzolja az uralkodó dinasztia családfáját, s röviden vázolja történetüket. Az említett kalandozó hadjárat idején az a Cseszláv fejedelem uralkodott a szerbek felett, akit kezdetben a bolgárok próbáltak hatalomra juttatni, de aztán Bulgáriából megszökve, és bizánci segítséget kérve szervezte újjá országát – sőt, a feltételezések szerint észak felé a Szerémségig terjeszkedett – valamikor 931 után.[155] A fentiek alapján a Balkán-felé orientalizálódó magyar politikai csoportosulás nem nézte jó szemmel ezt a bizánci exponens uralkodót.

Ez a sikeres kalandozás most ráirányította a figyelmet erre a területre is. Egy erősen megkérdőjelezett értékű forrás, az ún. Diokleai presbiter krónikája tudósít az elkövetkező eseményekről.[156] Cseszlav uralkodásának utolsó éveiről szól, és beleszövi egy bizonyos Tycomil nevű pásztor (feltehetőleg népi) történetét arról, hogy a nevezett ifjú hogyan nyerte el a drinai zsupánságot és s raskai zsupán lányának a kezét. *„Cseszlav király uralkodása alatt tehát Kiis, a magyarok fejedelme* (princeps Ungarinorum) *seregével Boszniába jött, és elpusztította s fölprédálta ezt a tartományt. Ekkor a király egybegyűjtve népét elébe jött a Drina zsupániáig, a folyó mellé,"* ahol is összecsaptak, s a magyar vezért Tycomil levágta lováról, majd a földre ugorva fejét vette és felmutatta azt az örvendező

[152] SRH 1: 171.
[153] SRH 1: 210-211., SRH 1: 171-172., MÁLYUSZ-KRISTÓ 1988. 2/1. 236-239.
[154] SRH 1: 86-88.
[155] MORAVCSIK 1950. 156-161., HILFERDING 1890. 152., DIMITROV 1998. 73-75.
[156] Presbyter Diocleas magyarokra vonatkozó szöveg-részletei rendre kimaradnak a forrásgyűjteményekből (Vö. MHK, MEH. HKÍF), jóllehet hasonló forrásértékű, mint a mi Anonymusunk (THALLÓCZY 1896b. 496-503.), Lodovico Tubero (Ludovik Crijević) pedig már úgy hivatkozik művére, mint ősrégi dokumentumra (TUBERO 1994. 211., ugyanakkor Aventinust (Johannes Turmair), aki ekkor még el sem kezdi műve írását, mindenki elfogadja.

Cseszlavnak. *„Számtalan esett el aznap a magyarok népe közül azon a helyen, melyet Civedinonak, mintegy baromordítónak mondatik. A magyarok ugyanis ottan, amikor ölték őket, ordítottak, mint a disznók azon a helyen, ahol pedig Kiis vezért öltél meg a mai napig Ciscono a neve."*[157] A történet folytatása szerint *„a* (magyar*) vezérnek* (princeps) *a felesége meghallván férje halálát, elment Magyarország királyához és segítséget és sereget kért tőle, mellyel férje halálát megbosszulhatja, Miután pedig megkapta, megszámlálhatatlan hadinéppel jött Cseszlav király ellen, és Szerémben megtalálta őt. A király pedig erről mit sem tudva a magyarok éjjel rajtaütöttek saját táborában, és elfogták Cseszlav királyt is, egész rokonságát is, akiket Kiis asszonya parancsára kezükön és lábukon megkötözve a Szávába folyóba vetettek."*[158]

A X. századi magyar főnökök között Kiis nevű más forrásokban nem akad, félő tehát, hogy a név – ha valós a történet – elírás. A presbiter másutt Krum bolgár kán nevét Kris-nak írja,[159] így talán nem alaptalan, hogy a két i-t megpróbáljuk u-nak értelmezni. Ebben az esetben a név lehet török eredetű, ekkor sólyomnak fordíthatnánk, de ilyen nevű vezérünk sincs. Ha ugyanezt a szerbből próbáljuk kibogarászni – Isten ments, hogy a nyelvészek dolgába avatkozzunk –, az „íz" fogalomhoz jutunk (kusac = ízlelni), ami talán elvezet az Árpád-dinasztia egyik szereplőjéhez, Árpád Üllő nevű fiától származó unokájához, Ézelőhöz.[160] Ha ez igaz lenne (amiben magunk sem nagyon reménykedünk), magyarázatot kapnánk arra is, hogy a fejedelem miért tett olyan készségesen eleget a megölt vezér özvegye kérésének, hiszen unokatestvére elestéről volt szó. Más forrásadat szerint az özvegy az elfogott Cseszlavnak orrát és füleit levágatta, így megcsonkítva közszemlére tétette ki, majd csak az este beköszöntével hajíttatta a Szávába. Vele halt ki a Višeslav-dinasztia,[161] Az elkövetkezők szempontjából azonban fontosabb, hogy tehát valamikor a 960-as évek elején Szerém magyar kézbe került.[162]

A bolgárok annak idején görög rítus szerint vették fel a kereszténységet, s ez erősen sértette – a Bizánccal a képrombolások kora óta viszálykodó – Róma érdekeit. Nem volt véletlen tehát, hogy favorizálta a szirmiumi püspökség apostoli, Szent Pál általi alapítását, aki az ugyancsak Krisztus-tanítvány Szent Andronicust szentelte e hely első püspökévé; Szent Metódot is *„Andronicus székébe"* nevezte ki II. Hadrán pápa Pannónia érsekévé. Ez az egyházi hierarchia azonban a magyar honfoglalással összeomlott.[163] A magyarok ez idő tájt szinte szabadon garázdálkodtak a Nyugat-Balkánon, Thrákia és Macedónia vidékén, bár van adatunk arra, hogy 961-ben – ha igaz – itt egyik seregük vereséget szenvedett.[164]

Az elkövetkező évek változásait az itáliai események befolyásolták: I. Ottó a pápa megsegítésére bevonult Rómába, ahol nagy pompával XII. János császárrá koronázta 962. febr. 2-án. A meglehetősen laza erkölcsű pápának azonban hamarosan elege lett a császári gondviselésből, titkon követeket küldött Bizáncba (úgy állítva be a dolgot, mint-

[157] THALLÓCZY 1896b. 485-487.
[158] Uo. 486-487., DIMITROV 1998. 74-75., ROKAY 2000. 208., H. TÓTH 2000. 220.
[159] THALLÓCZY 1896b. 492.
[160] MORAVCSIK 1950. 178-179. Helynévi megfelelője nincs: KRISTÓ et alii. 1973a. 44.
[161] THALLÓCZY 1896b. 489-490., ROKAY 2000. 208.
[162] KOSZEV et alii. 1971. 32., BÁLINT 1976a. 231.
[163] H. TÓTH 1971. 143., GÁSPÁR 1993.5, 15-17., SZEGFŰ 1996b. 29-46.,NOTÁRI 2005b. 23-47.
[164] MORAVCSIK 1984. 69., 72., 74., 76., KRISTÓ 1980a, 294-295., RÉVÉSZ 1999. 203. Megjegyzendő, hogy Leon Diakonosz tudósítása erről az összecsapásról kísértetiesen követi Theophanes folytatójának a 959. évi vereséget említő leírását.

ha azok szökésben lévő árulói lettek volna), hogy az itáliai hadszíntéren aktivizálja azt, illetve a magyarokhoz, hogy támadják hátba Ottót. Ezekről a császár így tudósította válaszlevelében a főpapot: *„A hozzá hűtlen Leó püspököt és János kardinális diákonust, akiknek a befogadásával vádol bennünket, ez idő tájt sem nem láttuk, sem be nem fogadtuk: őket a pápa úrtól a mi ártalmunkra vezényelvén Konstantinápolyba igyekvőket – amint hallottuk – Capuában fogták el. Akikkel együtt fogták el a származására bolgár, magyar neveltetésű Saleccust* (Saleccum natione Bulgarium, educatione Ungarium), *a pápa úr egyik legmeghittebb* (familiarissimum) *emberét, és Zacheust, egy elvetemült, az isteni és emberi tudományokban járatlan férfiút, akit a pápa úr a közelmúltban szentelt fel püspökké, és a magyaroknak szánta prédikálásra, hogy reánk törjenek, amint ezt hírül adták nekünk."*[165]

Egy-egy püspökség alapítása meglehetősen körülményes, sok adminisztrációt és jogi procedúrát követelő eljárás.[166] Mivel semmi ilyesmiről tudomásunk nincsen, feltételezhetjük, hogy ebben az esetben egyszerűen egy már korábban meglévő, megüresedettnek tekintett főpapi szék betöltésére került sor. Ez pedig aligha lehetett más, mint a szerémi püspökség, azaz *„Szent Andronicus"*, majd *„Szent Metód széke"*. Ezt erősítheti az a tény is, hogy az említetteket Rómától délre, Capuánál fogták el, tehát Barinál akartak átkelni az Adrián. Saleccus származásáról és neveltetéséről írottak pedig azt sugallják, hogy a római rítusú püspök kérése a görög-bolgár szövetséggel szembenálló csoportosulásnak állt érdekében, tehát – bizonnyal a fejedelem egyetértésével – a Bulcsú-ivadékok szándékából fakadt annak reakciójaként, hogy Bizánc és a bolgárok 963-ban megújították korábbi békeszerződésüket.[167] (Az a gyanúnk, hogy később az érsekké szentelt Aschericus rejtélyes, Sobottin nevű székhelyét[168] is Szerémben, Száva-Szent-Demeteren kereshetjük.[169]) Ottó ugyan a püspök pozícióját kétségbe nem vonta, de arra ügyelt, hogy az esetleges küldetés meg ne valósuljon: Zacheust a *„pogányok püspöke* (gentium episcopus)*"* címmel még ott találjuk a 964. február végén kezdődött római zsinaton.[170] Számunkra nyilvánvaló, hogy a pápaság örömmel karolta fel ennek a püspökségnek (amely később érsekséggé emelhető) gondolatát, hiszen az egykori szirmiumi metropolita fennhatóság kiterjedt Moeiára, tehát a bolgárok feletti jurisdictio megszerzését jelenthette volna,[171] ugyanakkor I. Ottó, mint *„rex et sacerdos"*,[172] aki a saját egyházai felett diszponált, nyilván tartotta magát a Nagy Károly hódítását követő egyházi felosztáshoz,[173] melyben Pannónián három egyházmegyéje osztozott, és nem volt hajlandó egy újjászervezett egyháztartomány számára e területről lemondani. De nem csak ez az elképzelés esett kútba.

A bogárok és bizánciak 963-ban – kezesek adásával is – megerősítették a korábbi békeszerződést, ami a gyula pozícióját is erősítette. Péter cárnak szüksége is volt szövetségeseire, ugyanis országában egy meglehetősen radikális, dualista eretnekség ütötte fel a

[165] CFH 1475., LIUDPRAND 1908. 215., SZEGFŰ 2002a. 79., MAKK 2005. 124.
[166] PÜSPÖKI 1988. 59-80.
[167] H. TÓTH 2000. 221.
[168] CFH 1962., másképpen: THOROCZKAY 2003. 169-179.
[169] A helynév alapszavát nyilván a Száva folyó adja, amelyhez –d (>tt), illetve –n locativus-képző járult (Vö. pl.: Zala, Zaladiensis). Nem lehetetlen persze, hogy a helynév mögött Esztergom Szombathely nevű külvárosa rejlik, ahogyan sokan gondolják. (vö.: GYÖRFFY 1977. 92., 153., THOROCZKAY 2002. 487.)
[170] CFH 2185-2186., SZÉKELY 1984a. 713., THOROCZKAY 2002. 482.
[171] SZEGFŰ 1996b. 29-46.
[172] SZEGFŰ 2001b. 57-63.
[173] SZEGFŰ 1996b. 29-46., NOTÁRY 2004. 72-95., VESZPRÉMY 2004. 53-76., NOTÁRI 2005a. Ill. NOTÁRI 2005b. 37-62.

fejét, amely az egész anyagi világot a gonosz teremtményének tartotta, s így mindent, ami evilági, elvetett, benne az állam és intézményei szükségességét, az egyház bármiféle funkcióját, a világi előkelők kiváltságainak jogosságát tagadta, az adók, a robot és más feudális kötelezettségek megtagadására, az eskü semmibevételére buzdított stb. Mindez az állam teljes összeomlásához vezethetett volna.[174] Az egyház bizánci támogatással megkísérelt fellépni a heretikusok ellen, a cár pedig súlyos büntetéseket helyezett kilátásba az eretnekség tanítóival és híveivel szemben, de a tanok jellege és a társadalmi elégedetlenség nagysága miatt nem sok eredménnyel.[175] Ez a jelentős fellazulás a társadalom életében vezetett oda, hogy a kalandozó magyarokkal szemben komoly ellenállást nem fejtettek ki, átengedték őket bizánci területek pusztítására. Valószínűleg Péter cár környezete is úgy ítélte meg, hogy nem célszerű a magyaroknak ellenállni, így sokan feltételezik, hogy 965-ben bolgár-magyar egyezség jött létre a kalandozók szabad átvonulása céljából.[176]

A helyzet azonban egyáltalán nem volt rózsás, ugyanis az esküvel is megerősített szerződésekre sem lehetett számítani, a hitszegések, árulások napirenden voltak. A nyugati keresztény világ is egységesülni látszott: I. Ottó császárrá koronázása, beavatkozása a pápaság ügyeibe (Zacheus küldetésének megakadályozása), erőszakos törekvése, hogy a keleti császárság (Bizánc) ismerje el császárságát, a német egyház térnyerése Csehországban és lengyel területeken, Bizánc sikeres offenzívája az arabok ellen, kapcsolatkeresése a kijevi fejedelemmel (945-ben már görög rítusú templom épül Kijevben, 954-955-ben Olga fejedelemasszony keresztelkedése után lendületet kap a térítés), a gyula hatalmának megerősödése, a bekerítettség látszatának erősödése, mind-mind gondolkodásra késztethette a fejedelmet.[177]

Ugyanakkor a gyula sem érezhette teljes biztonságban magát: a szövetségi rendszer, amelynek tagja volt, a felbomlás állapotába került. Úgy tűnik, I. Péter cár ki akart egyezni ellenfeleivel, s ezért kétszínű politikát folytatott, egyrészt törleszkedett a görögökhöz, másrészt szemet hunyt a kalandozó magyar csapatok területén való áthaladása felett. A bazileosz, Nikephoros Phocas ennek retorziójaként 966-ban megtagadta a bolgároknak fizetett segélypénzt (adót), majd a következő évben körutat tett a magyarok által legkiváltképp feldúlt trákiai területeken, s innen *„Péternek, Bulgária fejedelmének, hogy ne engedje, hogy a türkök átkeljenek a Dunán, és a rómaiak területét pusztítsák, minthogy az ezt nem vette figyelembe, hanem mindenféle ürügyekkel elutasította, Nikephorosz a chersoni elöljáró fiát, Kalokyroszt patrikioszi méltósággal tüntetve ki Oroszország fejedelméhez, Szvjatoszlávhoz küldi, s őt sok ajándék és kitüntetés ígéretével rábírja, hogy hadat indítson a bolgárok ellen.”*[178] Így számolni kellett azzal a veszéllyel, hogy gyula elveszti közvetlen kapcsolatát Bizánccal és konfrontálódik Bulgáriával is.

Minden azt sugallta tehát a fejedelemnek, hogy ki kell egyezni ellenfelével, a gyulával. A gyula ugyan közvetve nyert egy szövetségest Kijevben, de nyilvánvaló volt hogy az esetleg Szvjatoszlav ellen mozgósított besenyők (akiknek egy része már a Kárpát-

[174] ANGELOV 1968., KOSZEV et alii. 1971. 30-32., Az eretnekségre még a magyarországi események kapcsán kitérünk.
[175] ANGELOV 1969. 129., 343-356., ANGELOV 1972. 103-105.
[176] MAKK 1988. 81., H. TÓTH 2000. 221.
[177] FÉLEGYHÁZI 1967. 314-316., BERKI 1975. 78., MAKK 1988. 81., MAKK 1993. 25-26., H. TÓTH 2000. 221.
[178] MORAVCSIK 1984. 86., KRISTÓ 1980AA. 195., MAKK 1988. 81., DIMITROV 1998. 77-78., H. TÓTH 2001. 221., II. Nikephoros Phocas bazileosz (963-969), I. Szvjatoszláv Igorevics kijevi fejedelem (945-972).

medencében tanyázott) reá nézve is veszélyes lehet, ezért maga is hajlott a megegyezésre. Ehhez a kínálkozó lehetőséget az elkövetkező események adták meg.

Erdély területén az avar kaganátus utolsó, Krum kán uralkodása idejétől bolgár vazallus országának maradványa működött a honfoglalásig. Kagánja nagy valószínűséggel alávetette magát a magyaroknak.[179] A X. sz. közepén a politikai helyzet függvényében a fejedelem és Bulcsú törzse görögellenes szövetségéhez kapcsolódott,[180] így a gyula területe került harapófogóba. Nem véletlen tehát, hogy amikor e terület birtoklásáért két testvér között harc robbant ki, a gyula a kagán riválisát támogatta. A magyar krónika erről egy népmesei ízű történetet őrzött meg számunkra. *„Ez a gyula nagy és hatalmas vezér* (dux*) volt, Erdélyben, vadászat közben, egy nagy várost talált, amelyet hajdan a rómaiak építettek. Volt neki egy Sarolta nevű rendkívül szép leánya, akinek a szépségéről sokáig beszéltek más szállásterületek főnö*kei (provinciales duces), *akit Géza vezér* (dux*) annak a Beliudnak a tanácsára és közreműködésével, aki Kulan földjét birtokolta, törvényesen feleségül vett. Ehhez a Beliudhoz Kulan hozzáadta a leányát, hogy ő harcoljon a saját testvére, Kean ellen. És halála után ugyanez a Kulan földjét Beliudra hagyta örökül."*[181]

A krónika további tudósításából megtudjuk, hogy Keannak, a bolgárok és szlávok vezérének (dux Bulgarorum et Sclavorum) *„birodalma"* Erdélyben volt,[182] tehát ennek a környékén kell keresnünk Kulan földjét is. Ebben talán segítségünkre lehet Kulan nevének megfejtése, ami *„vadszamarat"*, *„vadlovat"*, csődört jelent.[183] (A vadszamár ez idő tájt rendkívül megbecsült állat, még a bizánci császár vadaskertjében is kitüntetett szerepe van.[184]) Annak ismeretében, hogy Anonymus művében nem egyszer Szent István-kori forrásokat vetít vissza a honfoglalásra és a X. sz. elejére,[185] feltehető, hogy itt is erről van szó, tehát a gesztában szereplő Ménmarót bihari vezér (Menumaraut dux Bihoriensis) előképe Kulan lehetett.[186] Erre a területre utalhat az elbeszélésben a kazárok és bihari székelyek szerepeltetése is,[187] továbbá az a megjegyzés, hogy Ménmarót a *„konstantinápolyi császártól"* nyerte hatalmát, ez Kulanra értelmezve megerősíti, hogy ő a gyula szövetségese volt. Úgy tűnik tehát, a Kulan családjába beházasodó Beliud a gyula rokonságának vagy kíséretének egy előkelő tagja lehetett,[188] Így nyílhatott módja arra, hogy – amint a krónikából idéztük – a fejedelem és a gyula között közvetítsen. Nem vonható kétségbe, hogy Sarolta valóban gyönyörű leányzó volt, azonban úgy gondoljuk, hogy házasságkötését a fejedelem, Taksony fiával nem elsősorban ez motiválta, hanem – középkori gyakorlat szerint – a béke, a szerződéskötés megpecsételésének aktusa lehetett valamikor 968 körül.[189]

---

[179] SZEGFŰ 2002a. 75-79.
[180] KRISTÓ 1980a. 438.
[181] SRH 1: 290-291., 312., CFH 980., HKÍF 151-153., 178., 179., MÁLYUSZ-KRISTÓ 1988. 2/1. 231-242., KRISTÓ 2004. 101-102. Népmesei fordulatnak tűnik *(„neki adta leánya kezét és fele királyságát"* motívum), de Béla herceggel kapcsolatosan is olvashatunk hasonlót, vö.: SRH 1: 334-335.
[182] SRH 1: 315-316., KRISTÓ 2004. 112-113.
[183] KRISTÓ et alii. 1973A. 72.
[184] LIUDPRAND 1908. 244-247.
[185] GYÖRFFY 1948. 23-26., KRISTÓ 1993a. 21., KRISTÓ 2001. 16., FONT 2005. 93., 97.
[186] SRH 1: 47-50., 59-64., 99-106.
[187] SRH 1: 49., 101-105.
[188] Simeon és I. Péter bolgár cárok idejében élt egy Mosztics nevű férfiú, aki a *„cârgu-bilja"* tisztséget töltötte be (KOSZEV et alii. 1971. 24-25), egy ilyen *„bilja"* tisztségre gondolunk Beliud esetében is. Másképpen: KRISTÓ et alii. 1973a. 73.
[189] SZEGFŰ 1974a. 239-251., SZEGFŰ 1975. 49., Németh 1991. 313.

Ez a szövetség azonban megbontotta a korábbi politikai viszonyokat, a fejedelmi törzs a görögellenes táborból most a görögbarát csoportosuláshoz csatlakozott, így maga is ellenségévé vált Keánnak, illetve a Bulcsú-ivadékoknak. Nem tudjuk, sikerült-e Beliudnak legyőznie Keant, ha igen, Kulan lett volna az új kagán (a kean ugyanis, mint említettük ennek a méltóságnévnek felel meg), de erre semmi nem utal, valószínűbb tehát, hogy végül ő (Kean) is alávetette magát a gyula hatalmának.[190]

Ez idő tájt beérett a bizánci diplomácia erőfeszítése is. Szvjatoszláv kijevi fejedelem 967. augusztusában hadaival megjelent az Al-Dunánál, gyors és eredményes offenzívát indított a bolgárok ellen. Észak-Bulgáriát végigpusztította, óriási zsákmányt ejtett és számos települését elfoglalta. Téli szállásra Perejaszlavecben rendezkedett be. Ettől a váratlan sikertől a bizánciak is megdöbbentek, s valószínűleg diplomáciai lépéseket is tettek fékezésére. Ugyanis a kijevi vezér tavasszal folytatta előretörését, ám követek érkeztek anyjától, Olgától, aki sürgősen hazahívta fiát a besenyők támadása miatt végveszélybe került Kijevbe. Szvjatoszláv lóhalálában sietett is haza, összeszedte seregét és a besenyők ellen vonult, de közben már az újabb bolgár hadjáratot fontolgatta.[191] Az év nyarán Liudprand – akit pedig igyekeztek jól elzárni az informálódástól – már bizánci zsoldban Itáliába induló orosz hajókat látott, amelyek nyilván a vezér hazatérte után csatlakoztak a görög hajóhadhoz.[192]

A német-római császár 968-ban küldte követét, az említett Liudprand cremonai püspököt fia számára leánykérő követségbe, amely – ha sikeres – egyben a saját császársága bizánci elismerését is jelenthette volna. Ennek tudatában volt a bazileosz is, éppen ezért a követet igyekezett lépten-nyomon megalázni, s előtte látványosan előadott erőt demonstrálni. Egy ilyen esetről be is számol Liudprand. Azt írja, hogy fogság-szerű házi őrizetben tartották egészen a szent apostolok napjáig.[193] *„Ezen az ünnepnapon, jóllehet elég rosszul éreztem magamat, mégis jelen kellett lenni a nem régen jött bolgár követekkel együtt a szent apostolokról elnevezett templomban tartott istentiszteleten. Az említett módon elvégzett mise után mindnyájan meghívást kaptunk a császárhoz. A hosszú, szűk asztal felső részén, a magyar módra nyírott, ércveretes fegyverövvel felövezett* (Ungarico more tonsum, aenea catena cinctum*), s mint jól sejtettem, még meg sem keresztelt* (catechumenum)[194] *bolgár követ után ültettek, mi nyilván úgy a saját személyem, valamint felséges uraim és császáraim kisebbítése céljából történt."*

Liudprand szavaiból kitűnik, nem véletlenül hasonlítja össze a bolgár követet a magyarokkal. Hogy mit jelent a pogány szokás szerint nyírott haj, kiderül a Vata-féle pogánylázadás leírásából, a vezér ugyanis *„leborotválván a fejét pogány szokás szerint csak három varkocsot hagyott meg"*.[195] A magyar módra viselt *„ércveretes fegyveröv"* talán még többet jelent. Az ugyanis köztudott, hogy a nomádoknál a vazallus fejedelmek csak az uralkodó *„invesztitúra-jelvényeként"* juthattak birtokába. Így volt ez az avaroknál is és a magyaroknál is. Nem lehet véletlen, hogy még Gellért püspök is *„az élcsapat övéről"* (cingulum milicię principalis) beszél a legkiválóbbakat említve.[196] Jóllehet minden övnek

[190] KRISTÓ 2001b. 63.
[191] JIREČEK 1889. 172-173., HILFERDING 1890. 126-134.
[192] LIUDPRAND 1908. 243.
[193] 968. jún. 29., (Péter és Pál apostolok ünnepe)
[194] CFH 1475., LIUDPRAND 1908. 238.
[195] SRH 1: 338., SRH 2: 501.
[196] KARÁCSONYI-SZEGFŰ 1999. 318-319., SZEGFŰ 2006. 20.

volt valami egyéni jellegzetessége, mégis ugyanazt fejezte ki.[197] Ebben az esetben a követ bizonnyal I. Péter szolgálatában álló magyar lehetett – Liudprand tudósításának folytatása erre enged következtetni –, vagy olyan bolgár, aki a magyar függőséget is elismerte. A gyula törzsének valamelyik tisztségviselőjére gondolhatnánk bolgár zsoldban, de a kereszteletlensége legalább is kétségeket ébreszthet. De ugyanannak a csoportnak a tagja is lehetett, akik közül 300 – mint ezt Liudprand hallomásból tudja – ugyanezen esztendő márciusában Thesszáliában foglyul ejtettek 600 görögöt, majd közülük 200 ugyanazt próbálta Konstantinápoly közelében, de pórul jártak, s a közülük elfogott 40 vitézt, besorozták a bizánci seregbe, és Asszíriába vezényelték őket.[198] A bizánci császár tehát I. Ottó követe előtt valamiféle görög, bolgár, magyar, (netán orosz) együttműködést akart demonstrálni, s ez sikerült is neki. Ez a (látszólagos) összhang azonban csak ideig-óráig állt fenn. Amikor július végén Liudprand haza kíván térni, a császárt helyettesítő eunuch, Christophorus erre nem ad engedélyt mondván, hogy a *„szaracénok éppen akkor elfoglalták a tengert, a magyarok a szárazföldet* (Saraceni tunc occupaverunt mare, Ungarii terram)*”*.[199] Liudprand ugyan hazugságnak nevezi ezt a hírt, de az a tény, hogy ilyesmit érvként felhozhattak, mutatja, hogy a Balkán középső és nyugati területein nem volt minden rendben.

A következő esztendőben, 969-ben, felgyorsultak az események Szvjatoszláv, miután elhárította a besenyő veszélyt, nagy sereggel tért vissza a Dunához, az oroszok *„a már rabigába ejtett bolgárokkal együttműködve, szövetségesekként magukhoz vették a besenyőket és a nyugaton, Pannóniában megtelepedett türköket”* – írja Skylitzes –, átkeltek a Balkán-hegységen és Arkadiupolisnál tábort ütve Bizánc ostromára készülődtek. A magyarok ebben a seregben külön hadrendet alkottak. Itt Bardas Skleros magistros csapatai előbb lépre csalták, bekerítették és megsemmisítették a besenyőket, majd a rájuk támadó oroszokat verték szét.[200] A forrásokból nem derül ki, hogy a magyarok hogyan vettek részt az ütközetben, legfeljebb csak abból a nagyzoló bizánci megjegyzésből gondolhatjuk, hogy ők is súlyos veszteségeket szenvedtek, amely szerint az ellenségből alig menekült meg valaki. (Azt azonban ezzel ellentétben bevallja, hogy a győzelem még nagyobb lehetett volna, ha a leszálló éj meg nem gátolja az üldözést.) Ezt követően az orosz-bizánci csatározásokban magyarok nem vettek részt.[201] Úgy gondoljuk azonban, hogy az a kiemelt megjegyzés, hogy *„nyugaton, a Pannóniában megtelepedett türköket”* hívta szövetségesül Szvjatoszláv, azt sugallhatja, hogy ebben az akcióban a Bulcsú-ivadékok vállaltak szerepet, s a gyula törzse nem.[202]

Ekkor, a vereség következtében kerülhetett sor arra a politikai átrendeződésre, amely az eljövendő korszak történetét meghatározta. A Bulcsú érdekkörét alkotó csoportosulás már az augsburgi roppant véráldozattal járó csatavesztés után megroggyant, de ahhoz még mindig volt ereje, hogy a bolgár ellenzékkel, a görögellenes erőkkel összefogva a Balkán egy jelentős részére befolyást gyakoroljon. Úgy tűnik, Taksony ekkor elérkezett-

[197] BÁLINT 1975a. 6-8., BÁLINT 1976a. 235., MT 1/1 334., MESTERHÁZY 1990. 91-92, KÖLTŐ 2004. 265., a divatról: BÁLINT 1976a. 244.
[198] CFH 1475., LIUDPRAND 1908. 251., KRISTÓ 1980a. 297-298., MAKK 1988. 61., DIMITROV 1998. 357., RÉVÉSZ 1999. 203.
[199] CFH 1475-1476., LIUDPRAND 1908. 251., DIMITROV 1998. 358.
[200] MORAVCSIK 1984. 72., 86-89.
[201] HILFERDING 1890. 134-142., KRISTÓ 1980a. 298., MAKK 1993. 25., RÉVÉSZ 1999. 203., FONT 2005. 123-125.
[202] FONT 2005. 123. (Ő a Bulcsú utódokról úgy véli, hogy már a fejedelem felügyelete alá tartoztak.

nek látta az időt e törzsi csoportosulás felszámolására, s bizonnyal nem erőszak nélkül a volt karcha törzsének jelentős részét a nyugati határvidékre telepítette át.[203] Az áttelepítéssel és a fejedelemnek való alávetéssel egyet nem értők ellenálltak, s Csaba vezérrel az élen (aki talán szintén Bulcsú rokonsági körébe tartozott, és részt vett az augsburgi ütközetben, amelyből szerencsésen hazatért[204]) a Balkánra menekültek. Talán az ő történetük maradt fenn Anonymusnál, aki elbeszéli, hogy Szovárd (Zuard) és Kadosa (Cadusa) vezérek Glád területének hódoltatása után a fejedelem engedélyével Macedónia meghódítására indultak: átkeltek a Dunán, bevették Barancs (Borons) várát, majd Szófia (ad castrum Scereducy) alá szálltak, ahol fogadták a lakosság hódolatát; innen tovalovagolva átjutottak a Vaszil-kapu szoroson (ultra portam Wacil) és elérték Philippipopolist (castrum Philippi regis), majd nyugatra fordulva Kleopátra városáig (usque ad Cleopatram civitatem; ma Struga az Ochridi tónál) az egész földet meghódították, s a maguk hatalma alá vetettek minden területet egészen Durazzo városáig és a Rácföldig (a civitate Durasu usque ad terram Rachy). *„Szovárd ugyanezen a földön vett feleséget magának, s az a nép, amelyet most Csaba-magyarjának* (Sobamogera) *neveznek Szovárd vezér halála után Görögországban visszamaradt. A görögök szerint ugyanis azért mondták csobának* (soba), *azaz 'ostoba népnek' őket, mivel uruk halála után nem volt kedvük útra kelni, hogy hazájukba visszatérjenek."*[205]

Ugyanerre az esetre célozhat Kézai, amikor a hun birodalom összeomlása kapcsán említi, hogy Csaba királyfi Görögországba menekült, s a székelyek hite szerint ott is halt meg, ezért a nem szívesen látott vendég távozásakor azt kívánják neki: *„Akkor térj vissza, amikor majd Csaba Görögországból visszatér."*[206] Általánosan elfogadott feltételezés szerint ez a folklór-ízű történet valójában annak a X. századi Csaba vezérnek és népének históriáját örökíti meg, aki belháborúk következtében települt a Balkánra, a Vardar folyó vidékére, és később a bizánci források *„vardarióta türköknek"* nevezik őket.[207] Megerősíteni látszik ezt a migrációt a régészet is: a Vardar völgyében, Demir kapu környékén a közelmúltban feltárt több száz síros temetőben a legkorábbi éremlelet Joannes Tzimiskes (969-976) verete volt.[208]

A belső erőviszonyok tehát lényegesen egyszerűsödtek, a magyar szállásterület – úgy tűnik – két hatalmi pólus között oszlott meg, ám a két erőkoncentráció is egységesülni látszott, egyrészt, mert szövetség jött létre közöttük, amelyet a fejedelemfi, Géza és a gyula leánya által kötött házasság erősített meg, másrészt Sarolta személyében egy határozott, erős karakterű, keresztény személy került a fejedelmi törzs szállásterületére, aki nemcsak fiú utóddal örvendeztette meg férjét egy esztendő multán (969-ben),[209] hanem – kortárs szerző szerint – keményen beavatkozott az események alakulásába is: *„az egész birodalmat kézben tartotta, férjét és mindazt, ami a férjéé volt, maga igazgatta, e hölgy vezetésével kezdődött a kereszténység Magyarországon."*[210]

---

[203] HERÉNYI 1971. 355-386., KRISTÓ 1980a. 453-454., KRISTÓ-MAKK 2005. 53., 62., MAKK 2005. 124.
[204] CFH 354.
[205] SRH 1: 92-93.
[206] SRH 1: 162-163.
[207] GYÖRFFY 1948. 32-33., MORAVCSIK 1953. 59., GYÖRFFY 1977. 55., KRISTÓ 1980a. 105-106., 292., 462., SZÉKELY 1984a. 676-678., MÁLYUSZ-KRISTÓ 1988. 2/1. 131. GYÖRFFY 1993. 231-234., MAKK 1995. 351-360., KRISTÓ-MAKK 2005. 53., 62., MAKK 2005. 124-125.
[208] BÁLINT 1976a. 238.
[209] SRH 1:312., MÁLYUSZ 1968. 199-203.
[210] CFH 2297., Vö. még: SRH 1: 69., 290-291., 311-312., CFH 980., SZEGFŰ 1974a. 239-251.

A GYULÁK ÁLLAMA ÉS A GÖRÖG TÉRÍTÉS

Sarolta és egyben a gyulák kereszténységével kapcsolatosan azonban nem egyértelműek az állásfoglalások. Míg az említett görög források fenntartás nélkül kiállnak kereszténységük mellett, a magyar források közül több pogánykodással vádolja őket.[211] Egy kései szláv forrás, amely nyilván részben görög előzményekre megy vissza, magyarázatot kíván adni arra, hogy végül is miért a latin rítusú kereszténység vált dominánssá Magyarországon. Íme: *„Látván mindezen* [keresztény] *népeket a peonok* (Пєони), *akiket ugroknak* (Оугри) *mondanak, akik magukat magyaroknak* (Магєрь) *nevezik, minthogy együtt voltak a görögökkel, és elméjük pallérozottságát magukénál jobbnak látták – hiszen ezek még mindig istentelenségben voltak, ahogyan korábban a bolgárok és az oroszok –, a peon nép két fejedelme isteni sugallatra összes hadukkal egyetemben nyomban elhatározta, hogy teljes alázattal és szeretettel akár Konstantin városáig is elmegy, óhajtván a szent keresztség felvételét és az isteni bölcsesség igéjét, amire méltónak is találtattak. És vévén a keresztséget és Krisztus evangéliumát, hazatértek. És mielőtt a görög főpapok igazában országukba jöhettek volna, és őket az írás szavaival oktathatták volna, a két fejedelem egyike, a Stefán nevű, igaz keresztény hitben legott elhunyt, sok jó és Istennek tetsző dolgot cselekedvén, békességben a mennyei birodalomba tért. És midőn keletről, északról és délről számos nép tört elő, attól kezdve már sok lázongás és pusztítás zúdult a görögök birodalmára úgy, hogy ezt a peon népet nem tudták hamarjában megerősíteni a keresztény hitben, mivel saját nyelvükön írott könyveik nem voltak. Látván a görögöknek számukra kedvező elerőtlenedését, a latinok a peonokat, akiket ugroknak mondanak és a többi hozzájuk közeli népet: a hunokat* (Оуны) *és gepidákat* (Ипиды) *Rómából felkerekedvén, könyveikkel és írásaikkal istentelen hitükre térítették."*[212]

E szöveg többlete görög forrásaihoz képest, hogy a magyar vezérek nem politikai szándékból, hanem hitbuzgóságból mentek és tértek meg Bizáncban, hogy a *„görög főpapok"* – így többesben – országukba sem jöhettek, hogy a két vezér közül a jámborabb (mint láttuk a gyula) korán elhalálozott, a térítendő terület pedig meglehetősen vegyes etnikumú volt. (A két hitfelekezet közötti eretnek-vita nyilván kései visszavetítés!) Nézzük most már milyen következtetésekre juthatunk mindebből a gyulák birodalmára vonatkozóan!

Nehezen vitatható tény, hogy a gyula már nem egyszerű törzsi területen gyakorolta hatalmát, nem is egyszerű „nomád államnak" nevezett képződmény felett rendelkeztek, hanem már a gazdasági-társadalmi fejlettségnek magasabb szintjét képviselte. A X. sz. második felében két területen indult el a magyar állam kialakulása: a fejedelem és a gyula territóriumában.[213]

A fent vázoltak alapján nyilvánvalónak tűnik, hogy a gyula hatalmi körzete, fennhatósága az eredeti szállásához képest jócskán kiterjedt. Maros-menti szállásterületén túl befolyása alá vonta Kulan földjét, Észak-Erdélyt, s függésébe kényszerítette Kean vezért is.[214] Természetesen ide kellene vonnunk Glad vezér földjét is, de ezzel alapvető problé-

[211] SRH 1: 65., 69., 315.
[212] HKÍF 176-179., THALLÓCZY 1896b. 200-201., gepidákra: KRISTÓ 2003. 34.,
[213] SZÉKELY 1976. 417., OBOLENSKY 1999. 198., KRISTÓ 2004. 99-100. FONT 2005. 11., KRISTÓ-MAKK 2005. 61-62.
[214] Bár Ajtony birodalmára értelmezve ugyanerre a következtetésre jut KULCSÁR Péter (1958. 11-27.). Észak-Erdélyre KRISTÓ 1980a. 448-452., Gyula és Kean szövetségére: MAKK 1993. 44-45.

mák vannak. Róla ugyanis azt mondja Anonymus, hogy bolgár származású, sőt Vidinből jött, ahol Ajtony keresztelkedett, ám akkor a neve (Глад) „éhínséget" jelent, ami egy vezér esetében képtelen feltételezés. Valószínűbbnek tekinthetjük azt, hogy Anonymus Glad személyét a nagyobb Gellért-legenda alapján Ajtony története mintájára fogalmazta meg.[215]

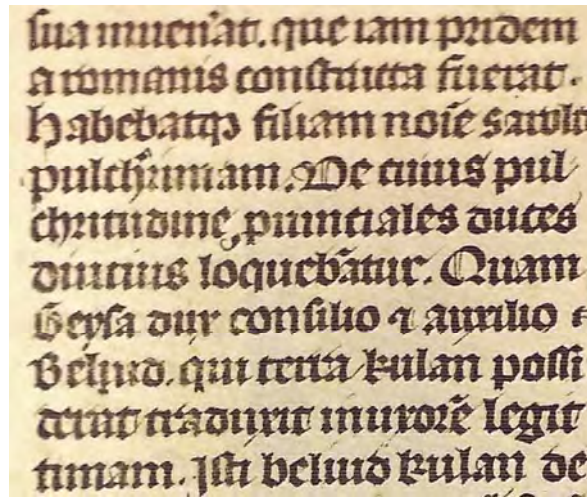

A Képes Krónika bejegyzése Sarolta és Gyula házasságáról

A Tiszától keletre eső, legeltetésre alkalmas területeiket magyar népesség szállta meg, jellegzetes fegyverekkel, díszes mellékletekkel ellátott lovas-sírokat tártak fel Kiszombornál is.[216] Ugyanakkor a népesség jelentős hányadát adhatták azok a már letelepült avaro-szlávok (avar és szláv keverék etnikum), akik túlélték a honfoglalást,[217] az erdős-hegyes területeken talán szláv túlsúllyal,[218] a Temesvidék mocsaras, ingoványos terepszakaszán pedig gepida maradványokkal,[219] illetve számolnunk kell a behurcolt vagy a kalandozóktól kiváltott más etnikumú foglyok jelenlétével is.[220]

Gyula territóriumának szervezettségébe, gazdasági állapotába betekintést nyerhetünk a néhány évtizeddel később ugyanitt birtokló Ajtony vezér birodalmának a Nagyobb Gellért-legenda leírásából: óriási állatállománya ellenére nem egyszerűen nomád főnök, hiszen a kalászosok termelése éppúgy jelentős, de a kertkultúra, szőlőművelés is adatolható, gazdasági központjai, várai, erősségei vannak, korszerűnek mondható szolgáltató rendszere működik, a kereskedelmi forgalomban le nem becsülhető az erdélyi só szerepe,

[215] KRISTÓ 2001. 17., másképpen: KRISTÓ et alii. 1973a. 73., erről majd Ajtony méltatásánál.
[216] MÓRA 1932. 57-58., SZŐKE 1962. 48., BÁLINT 1983. 125., HENKEY 2004. 191., LANGÓ-TÜRK 2004a. 205-209.
[217] SZEGFŰ 1980a. 11-19., az avar továbbélésről: OLAJOS 2005. 111-118.
[218] KRISTÓ 2004. 197.
[219] KULCSÁR 1958. 15., SZEGFŰ 1997. 16., LANGÓ-TÜRK 2004a. 211. A gepidák száma 599 nyarán még olyan magas, hogy Priskos bizánci hadvezér – talán némi túlzással – három falujukat dúlja fel, negyvenezer embert legyilkol, és sokakat fogságba hurcol. Vö.: SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 134., 135.
[220] OBOLENSKY 1999. 197.

lovai a perejaszlaveci vásár keresett árui, fegyveres kísérete jelentős, önálló külpolitikát visz, a keresztény térítés – amelyre kicsit részletesebben is ki kell térnünk – pedig számottevő eredményekkel járt.[221]

Nagyon is valószínűnek látszik, hogy a gyula birodalma semmivel sem volt elmaradottabb, mint a fejedelmi kézben lévő terület, ellenkezőleg, fejlettségében akár meg is haladhatta azt. Ransanus a XV. sz. végén azt írja, hogy a gyula gazdagsága és hatalma olyan nagy volt, hogy Istvánt mélyen lenézte és kinevette.[222]

Így önkéntelenül felmerülhet a kérdés: a gyula miért nem lett a király? Úgy gondoljuk, ennek az oka a politikai, vallási orientációban kereshető. Míg a római pápák – akár csak az exponált területeket nézzük – még a görög rítusú országok uralkodóinak is, megnyerésük érdekében királyságuk elismeréseként koronát küldenek, így pl.: Simeon bolgár cárnak, fiának I. Péter cárnak, Tomiszláv horvát királynak, Sámuel cárnak, később I. Mihály szerb uralkodónak (1077) vagy Danyiil volhíniai fejedelemnek (1260),[223] addig a bizánci politika e téren sokkal elzárkózóbb volt. Érdemes idézni Konstantinos e témában fiához írt intelmét: *„Ha valaha majd akár a kazárok, akár a türkök, akár az oroszok, akár valami más északi és szkytha nép, amint az sokszor megesik, azt fogja kérni és követelni, hogy valamilyen szolgálatuk vagy teljesítményük fejében küldjenek nekik a császári öltözetekből, koronákból, vagy díszruhákból, akkor neked úgy kell mentegetődznöd, hogy ezeket a díszruhákat és koronákat, melyeket ti fejdíszeknek neveztek, nem emberek készítették, nem is emberi mesterkedés gondolta ki vagy csinálta azokat, hanem amint a régi történelem titkos könyveiben írva találjuk, amikor az Isten ama nagy Konstantinost, az első keresztény uralkodót császárrá tette, ő küldte neki angyala útján ezeket a díszruhákat és koronákat* […] *Mi több, az Isten székesegyházának erre a szent oltárára Konstantinosnak, a nagy és szent császárnak az átka is fel van írva, ahogyan neki az Isten angyala útján meghagyta, miszerint ha a császár valamilyen használatra vagy alkalomra , vagy valami idétlen kívánság folytán azokból venni akarna, és vagy maga akarná birtokolni vagy másoknak ajándékozni, vessék átok alá mint ellenséget és Isten parancsolatainak megszegőjét, s közösítsék ki az egyházból."*[224] Ez az elzárkózás olyan mértékű volt, hogy pl. Liudprandtól még azokat a bíbor színű ruhákat is elkobozták 968-ban, amelyeket urának vásárolt.[225] Gyula tehát – jóllehet a Stephanos ómen-névre keresztelték – aligha remélhette, hogy Bizáncból hatalmi jelvényeket nyerhet, mint önálló birodalom uralkodója.

A fenti téma szempontjából nem lehet közömbös e terület vallási helyzete sem. Mint láttuk, Zombor gyula Bizáncban megkeresztelkedve magával hozta a Turkia püspökévé szentelt jámbor életű Hierotheosz szerzetest, aki szállásterületén, s főként családja körében nyilván eredményes térítőmunkát folytatott. Nem tudjuk, mennyi ideig tevékenykedett itt,[226] de a görög egyházszervezet kiépülése a XI. sz. elejére jelentőssé vált.

A szoros bizánci kapcsolatokat nemcsak a Közép-Tisza vidékén fellelt zsákmányból, adókból vagy kereskedelmi forgalomból származó éremleletek – közöttük a Kiszombo-

[221] SZEGFŰ 1972. 10-11.
[222] RANSANUS 1967. 104-105., BLAZOVICH-SZ. GALÁNTAI 1985. 116-117.
[223] HILFERDING 1890. 96., 109., ROKAY 2000. 200., JIREČEK 1889. 179., FÉLEGYHÁZI 1967. 313., BRÉHIER 1999. 211., FONT 2005. 12., KRISTÓ-MAKK 2005. 25. Minderre lásd még: SZÉKELY 1984b. 905-949.
[224] MORAVCSIK 1984. 38.
[225] LIUDPRAND 1908. 255.
[226] KRISTÓ-MAKK 2005. 54.

ron előkerült VII. Konstantinos solidusa vagy Konstantinos Romanos (959-963) verete[227] – bizonyítják, hanem jelentős régészeti emlékek közöttük bizánci mellkeresztek,[228] vagy akár a szintén keresztény szimbólumokkal díszített – sőt a korábban egy, a bezdini kolostorba került keresztel kiegészíthető – nagyszentmiklósi kincs.[229]

Zombor gyula szállásközpontjában, Kiszomboron találjuk az idők viharait kiállt – sokat vitatott kronológiájú – keleti (görög?) analógiákkal jellemzett hatkaréjos templomot, talán az első főnöki kápolnát.[230] A szakirodalom nem tér ki a kápolna körüli temetkezésre, csupán egy Historia Domus-beli bizonytalan bejegyzés utal erre,[231] pedig ez talán segíthetné a kronológiai meghatározást, ám bizonytalansági tényezővel akkor is számolnunk kell, ugyanis csak László, majd Kálmán király írja elő a keresztények számára a kötelező templom körüli temetkezést, ami nem jelenti szükségszerűen a templom körül esetleg e korra datált leletek alapján a műemlék ezekkel egykorú alapítását is [232]

Köztudott, hogy az erdélyi püspökség Szent Mihály arkangyal (sokatmondó görög titulusa: archistratégosz)[233] volt szentelve, s ugyanez lett a patrociniuma a fejedelemnői központban 1001 előtt szervezett veszprémi egyházmegyének is. Az sem lehet véletlen, hogy amíg Gézát István (görögül „koronázott") névre keresztelték, addig öccse a Mihály nevet nyerte.[234] A gyula leányáról, Saroltáról írja kortárs szerző, hogy Szent Adalbert követeket küldött Géza fejedelemhez, azaz inkább ***„az ő feleségéhez, aki az egész birodalmat kézben tartotta. Férjét és mindazt, ami a férjéé volt maga igazgatta, e hölgy vezetésével kezdődött a keresztén****ység* [Magyarországon]*"*.[235] Nem lehet tehát véletlen, hogy a veszprémi püspökség alapítólevele görög sztereotípiákat őrzött meg (talán az elkallódott eredetije is görögül íródott?),[236] és a veszprémvölgyi apácák alapítólevele hasonló stílussajátosságokkal görögül maradt fenn.[237]

Hierotheosz és társai térítő munkája[238] – bár erről alig van közvetlen információnk – meghozta a maga gyümölcsét. Amikor 1018-1019 körül II. Baszileosz bizánci császár összeíratja az ochridi bolgár érsekség javait, csupán a magyar határig terjeszti ki annak joghatóságát.[239] Ám számos forrásból tudjuk, hogy ez idő tájt már jelentős szervezete épült ki a hazai görög egyháznak. Itt működött Antoniosz szerzetes, akinek ***„Antoniosz***

---

[227] SZŐKE 1962. 48., BÁLINT 1975a. 8., BÁLINT 1976a. 237., KOVÁCS 1983. 137., BÁLINT 1983. 125., SZÉKELY 1984a. 610-612., 683., KOVÁCS 1985. 211., KRISTÓ 2004. 200-101.
[228] BÁRÁNY-OBERSCHALL 1953., LOVAG 1980. 363-372., MESTERHÁZY 1991. 87-115.
[229] LÁSZLÓ-RÁCZ 1977., GYÖRFFY 1977. 165., BÁLINT 1983. 122., SZÉKELY 1984a. 769.
[230] SZÉKELY 1984a. 683., Részletesen adatolva: MAROSVÁRI 1999., DÁVID 1974. 39-51. A hasonló építésű északi templomok (Karcsa, Gerény) esetében felvetődhet a kérdés, meddig ért a keleti rítusú térítés hatósugara. Anonymus a bolgár vazallus Nagy Keánnal az oroszok és lengyelek határaiig foglaltatja el az Alföldet, ahová szlávokat és bolgárokat telepít (SRH 1: 48.), az északon épült (Aba)Újvár alapítója (SRH 1: 337) pénzeire a görögös *„Panoneia"* szót vereti (SZVÁK 2005. 78), Laskai Osvát Ajtony birodalmát a Nyírségbe lokalizálja. vö. GYÖRFFY 1977. 164.
[231] DÁVID 1974. 39., 46., 58.
[232] ZÁVODSZKY 1904. 162, 192.
[233] LIUDPRAND 1908. 82. Az exponált bizánci védőszentek között szerepel a szentkoronán is. vö.: DEÉR 2005. 27-29., 77., KMTL 192.
[234] CFH 16., SRH 2: 381. ill. SRH 1: 172., 206., 311., MAKK 1993. 28.
[235] CFH 2297., SZEGFŰ 1974a. 350., MÁLYUSZ-KRISTÓ 1988. 2/1. 241-232., KRISTÓ 2004. 101-102.
[236] DHA 1: 49-53., ÁKÍF 95-98., VESZPRÉMY 2002 31-32., Gizella alapításának tekinti: MAKK 1993. 38.
[237] MORAVCSIK 1984. 79-81., DHA 1: 81-85. ill. Kálmán korából: uo. 365-367., ÁKÍF 115-119., VESZPRÉMY 2002. 35-37., GYÖRFFY 1977. 322-323., ÉRSZEGI 1988. 3-13., OBOLENSKY 1999. 199.
[238] TIMKÓ 1977. 388., GYÖRFFY 1977. 47., SZÉKELY 1984a. 610-612., OBOLENSKY 1999. 197.
[239] ÁUO 8. 429-431., DHA 1: 429-430., GYÓNI 1948. 43-49.(másképpen!)., GYÖRFFY 1977. 167-168., BAÁN 1995b. 21. DIMITROV 1998. 93., 105. .

szerzetes, turkiai syncellus és proedrosz pecsétje" köriratú emléke maradt fenn. Pecsét őrizte meg egy másik püspök működését is ezzel a felirattal: *„Uram, segítsd Theophylaktoszt, a türkök püspökét"*.[240] Az 1028 januárjában Alexiosz Sztuditész patriarcha elnökletével összeült konstantinápolyi zsinaton részt vett Joannész Turkia metropolitája.[241] Az Áthosz-hegyi Eszphigmenu, a Dionisziu kolostorok egy-egy kódexe és a Codex Parisiensis Graecus is tudósít erről a X. sz. végére vagy a XI. sz. elejére datálható turkiai metropolita létéről, akinek bizonnyal alárendelt (suffraganeus) püspökei is voltak.[242] A görög egyház hatása jelenik meg a magyar böjtölési szokásokban, s a Bizánc által kiemelten tisztelt szentek (Szent Demeter, Szent György, Keresztelő Szent János stb.) kultuszában is.[243] A veszprémvölgyi monostort a király közvetlenül a metropolita felügyelete alá helyezte, akit szokás az esztergomi érsekkel azonosítani,[244] ám ennek maga István mond ellent, amikor az Intelmekben arra ösztönzi fiát, hogy a régi uralkodók szokásait kövesse, mert *„Ki lenne az a görög, aki a latinokat görög hagyományok alapján kormányozná, vagy ki lenne az a latin, aki a görögöket latin hagyományok segítségével igazgatná? Nincs ilyen."*[245] Jóllehet a magyar egyházszervezetben eleddig csak Bács érseksége esetén merült fel a görög rítus lehetősége, valamennyi egyházmegyét István latin rítusú alapításának tekintve,[246] úgy gondoljuk, a görög egyház jelenléte sokkal kiterjedtebb volt a ma elfogadottnál.

A hagyományos felfogás szerint a nyugati egyházak főpapjait székhelyük szerint nevezték meg, a keletieket általában működési területükre utalva. Hazánkban ilyen keleti típusú elnevezéssel eddig csak az *„erdélyi püspökség"* esetében számoltunk; nem lehetetlen, hogy Asztrikot Száva-vidéki érsekké (Sobottin) szentelték, Gellért püspök pedig magát rendre Marosi püspöknek mondja (Moresanae aecclesiae episcopus).[247]

A *Povest' vremennych let'* híradása szerint „[I.] *Vlagyimir*[248] *békében élt a környező országok fejedelmeivel, a lengyel* [I] *Boleszlávval,*[249] *a magyar Istvánnal, a cseh Oldřichhal,*[250] *és közöttük béke és szeretet volt."*[251] A probléma mindössze annyi, hogy ezt a 996. évnél írja, így nehezíti a helyzetet, hogy István még nem uralkodott, továbbá,

[240] TIMKÓ 1971. 388., RIPOCHE 1977. 82., GYÖRFFY 1977. 47.
[241] OIKONOMIDES 1971. 527-530., SZEGFŰ 1973. 23., GYÖRFFY 1977. 47., BAÁN 1995a. 1167-1168., HAVAS 2004. XXXII.
[242] GYÖRFFY 1977. 47., MAKK 1993. 51., BAÁN 1995a.1167-1169., BAÁN 1995b. 22-23.
[243] RIPOCHE 1977. 91-92., OBOLENSKY 1999. 199.
[244] RIPOCHE 1977. 90., TÖRÖK 2002. 83.
[245] SRH 2: 626., HAVAS 2004. 44-45.
[246] KRISTÓ 1998b. 55-66.
[247] KARÁCSONYI-SZEGFŰ 1999. 2-3., SRH 2: 470., A legendák legtöbbször csak a *„Marosi széket"* (sedis Morisena) említik (SRH 2: 476., 473., 478-479., 496., 500., 504., 505.), de előfordul a *„marosi város"* (Urbs Morisena), mint székhely is (SRH 2: 489., 490., 493., 395.,). István Gellértnek ígéri a *„marosvári püspökséget"* (episcopatum urbis Morisene) (SRH 2: 488.), és neki adta *„Maros városát, hogy abban püspökké szenteljék"* (civitatem Morisenam, ut in ipsa episcopus ordinetur) (SRH 2: 487.). Az Ajtony elleni csatában elesettek holttestét *„Marosvárott"* (in Moriswar) temették el (SRH 2: 491-492.), a király elrendeli a győzelem után, hogy a *„marosi város ezentúl Canádi város"* (Morisena… urbs Chanadina) névnek örvendjen, Csanád a görög szerzeteseket már a *„Csanádi egyházmegyébe"* (in diocesim Csanadiensem) telepíti át (SRH 2: 493.), az előkelők pedig Gellért testének átvitelére a *„Csanádi püspökségből"* (de episcopatu Chanadiensi) érkeznek (SRH 2: 504.). Szerém esetében Mijatev bolgár alapítású Szt. Demeter püspökségéről ír (DOBREV ET AL. 1981. 135), H. TÓTH Imre pedig arról is tud, hogy ez Boris Mihály bogár fejedelem alapítása volt (H. TÓTH 1995. 29).
[248] Vlagyimir Szvjatoszlavics kijevi fejedelem (980-1015)
[249] Vitéz (Chrobry) Boleszláv lengyel fejedelem (992-1025)
[250] Cseh herceg (1012-1034).
[251] ÁKÍF 346.

hogy Gézát is István névre keresztelték,[252] s Procui gyulának nem ismerjük a keresztény nevét, ám valószínű, hogy neki is – apja példájára ómen nevet adva – a Stephanos nevet adták. Megalapozottnak tűnik ezért az a feltételezés, hogy az ortodox egyház korai szentjei körében fellelhető magyar származású testvérek a gyula területéről kerültek a kijevi fejedelmi udvarba.[253]

I. Vlagyimir tizenkét fia közül[254] Borisz és Gleb emelkedett a szentek sorába. Borisz kíséretének tagja volt a magyar György lovászmester, aki urát saját testével oltalmazva gyilkoltak meg, s fejét levágva rabolták el arany nyakékét (1015).[255] Testvére, Mózes ekkor megmenekült a haláltól, de utóbb lengyel fogságba került (1018), őt ekkor egy előkelő lengyel üldözte szerelmével, de mert nem viszonozta azt, kiheréltette őt; a fogságból visszatérve (1031) a kijevi barlangkolostorban élt 1043-ig.[256] A harmadik testvér, Efrém, György halálát követően bánatában remeteségbe vonult a Tverca-folyó mentén, ahol később zarándokházat alapított, majd szerzetbe lépve Szent Borisz és Gleb tiszteletére templomot épített és kolostort, s ez utóbbi mandritájaként halt meg (1053).[257] Ha tehát a három testvér a Maros vidékéről került a Kijevi Russzba – ami nagyon valószínű –, történetük megerősíti a fentieket, ti. hogy a gyula országában a görög térítés jelentős eredményeket ért el a XI. sz. elejére.

Máig eldöntetlen kérdés, hogy mikor került a gyulák központi szállása Erdélybe. A krónikák ugyanis e téma kapcsán legalább három nemzedék gyuláinak viselt dolgait keverik. *„Nagy és hatalmas vezér volt ez a gyula* – írják –, *aki Erdélyben vadászat közben egy nagy várost talált, amelyet hajdan a rómaiak építettek."*[258] Kézai pedig a honfoglaló harmadik had kapitányáról mondja: *„kezdetben másokkal együtt bejött Pannóniába, utóbb Erdély részein* (in patibus Erdevelu) *lakozott."*[259] Úgy tűnik, semmiképp sem értendő ez a szállásváltás a honfoglaló gyulára, a krónika talán megenged egy olyan elképzelést, hogy a harmadik gyulára, akit Procui néven is említenek, gondoljunk.[260] A vadászat közben fellelt romok leírása bizonnyal egy vezető állathoz kötődő népi monda volt, így bármelyik vezérre vonatkoztathatta a krónikás. Egyetlen közvetett forrásra támaszkodhatunk e téren, mégpedig Koppány leverése kapcsán.

A pannonhalmi apátság adománylevelében István emlékezik meg arról, hogy uralma kezdetén *„óriási lázadás támadt a németek és magyarok körében* (maxima seditio excreverat inter Teutonicos et Ungaros)", és *„polgárháború pusztítása* (civilis belli ruina) *fenyegette"*, Szent Márton érdemei és a szerzetesek imái nyomán méltán győzedelmeskedett.[261] Szerényen elhallgatja, hogy az égiek mellett más segítséget is kapott e harcban. Mint ismert, Koppány vezér a levirátus jogszokásával élve feleségül akarta venni – a krónika szerint: *„vérfertőző násszal akarta magához kötni"* – Géza özvegyét, hogy a seniorátus öröklési gyakorlata szerint – István meggyilkolása árán is – megkaparinthassa

[252] CFH 16.
[253] SULYOK 1990. 91-99., FERINCZ 1995. 37., SULYOK 1998. 69-76.
[254] CFH 6-7.
[255] HODINKA 1919. 51-52., FERINCZ 1995. 39-40., SULYOK 1998. 70., a lovakra: KRISTÓ 1995c. 18-33.
[256] FERINCZ 1995. 40-41., LEPAHIN 1993. 45-54., SULYOK 1998. 70., FONT 2005. 14., 25., 28-29., 31.
[257] FERICZ 1995. 42., SULYOK 1887. 71.
[258] SRH 1: 290-291.
[259] SRH 1: 166. Már az is kérdéses, mit értett a szerző *„partes"* alatt.
[260] GYÖRFFY 1977. 163.
[261] DHA 1: 39-41.

a főhatalmat,[262] éppen ezért a fejedelemasszonyi rezidenciát, Veszprémet vette ostrom alá. Itt ütközött meg István csapataival is, s szenvedett vereséget. István pedig *„Koppányt felnégyeltette, egyik darabját Esztergom, a másikat Veszprém, a harmadikat Győr kapujához, a negyediket pedig Erdélybe küldte."*[263] Többen megpróbálták ezt a cselekedetet úgy értelmezni, hogy Koppánynak az említett városok kapuira szögezett testrészei István győzelmét demonstrálták, a negyedik részt pedig Gyula megfélemlítésére küldték Erdélybe. Ezt teljességgel kizárhatónak tartjuk: egy szimbólum jelentése egyazon esemény kapcsán, ugyanabban az időben, ugyanazon összefüggésben nem lehet különböző, még kevésbé ellentmondó.[264] Az Erdélybe küldött rész is diadalmi jelzés volt, s ennek alapján feltételezhetjük, hogy Procui gyula a testvérének, Saroltának és unokaöccsének, Istvánnak jelentős katonai támogatást küldött.[265] Mivel a Koppány elleni katonai akció közvetlenül Géza halála után következett be, és ekkor már az említett darabját Erdélybe küldik, feltételezhető, hogy az áttelepülés már ezt megelőzően megtörtént.[266] Magunk azonban úgy gondoljuk, az előkelőségek esetében még beszélhetünk hagyományőrző szállásváltásról is,[267]ugyanakkor semmilyen külső kényszer nem késztette eleddig a gyulát és kíséretét a szállásváltásra. Arról viszont Szent Gellért művéből van tudomásunk, hogy a nyári meleg olykor elviselhetetlennek tűnt,[268] nem is beszélve a vizenyős területen mindenféle vérszívó rovar tömeges zaklatásáról,[269] könnyen lehet, hogy ezt az időszakot a vezér és családja a hegyes vidéken töltötte, s átköltözésére csak az Istvánnal való kapcsolatának elmérgesedése után került sor.

Az események – mint látjuk – Sarolta személye körül gyűrűznek. A megözvegyült fejedelemasszonynak István egyetlen fia lehetett (vagy egyetlen, aki a felnőtt kort megérte), ezért minden erejével az ő hatalomra kerüléséért küzdött. Rendkívüli asszony volt. A kortárs Thietmar püspök István szülei közül először Gézát méltatja, majd így folytatja: *„Felesége pedig – szlávul mondva Beleknegini, azaz Szépasszony* (Beleknegini id est pulchra domina) *– módfelett ivott és katonásan ülte meg a lovat, s egy alkalommal így kilovagolva annyira fejébe szállt a harag, hogy megölt egy férfit."*[270]

Kérdés persze, hogy Saroltát azonosíthatjuk-e Belekneginivel, azaz Szépasszonnyal? Sarolta neve a törökből fejthető meg, jelentése: *„fehér menyét"*, *„hölgymenyét"*. Ősi hiedelemvilágunkból ismert egy nagyhatalmú női principium, a Szépasszony, aki a szerelemre, házasságra, gyermekáldásra, közvetve tehát az új élet keletkezésére vagy annak meggátlására van (rontó vagy segítő) hatással. Őneki bizonyos vidékeken (Erdély, Őrség stb.) szinonimája a menyét; azonos hiedelmek, babonák, szokások fűződnek mindkettőhöz, sőt a menyét megszólításában gyakran *„Menyétasszony, Szépasszony"* szerepel. Sarolta török eredetű nevét tehát eredeti hiedelemvilágbeli jelentéstartalmát megőrizve fordították a szlávok (slavonice dicta) Belekneginek, azaz Szépasszonynak.[271] Ez tem-

[262] SRH 1: 312-314.
[263] SRH 1: 312-314., GYÖRFFY 1970. 5-30.
[264] KULCSÁR 1958. 37., SZEGFŰ 1972. 9.
[265] KRISTÓ 1982b. 959-968.
[266] KRISTÓ 2004. 102.
[267] KRISTÓ 1982a. 463-474.
[268] KARÁCSONYI-SZEGFŰ 1999. 38-39.
[269] SZEGFŰ 2006. 16.
[270] CFH 2203-2204., SZEGFŰ 1974a. 239-251.
[271] SZEGFŰ 1997b. 25.

peramentum vagy inkább céltudatos erőszakosság jellemezhette a fejedelemasszonyt a továbbiakban is, hogy fia (anyai ?) örökségét biztosítsa.

István az atyja halálát követő negyedik évben küldöttséget menesztett Rómába, hogy a pápától koronát és apostoli áldást kérjen. A delegáció szerencsével járt kettős értelemben is: egyrészt Rómában tartózkodott III. Ottó császár is, aki Pannónia kétszáz évvel korábbi egyházi felosztását – amely e területet a salzburgi érsek, az aquileiai pátriárka és a passaui püspök joghatósága alá rendelte – semmisnek nyilvánította, ezzel segítette az önálló magyar egyház megteremtésének lehetőségét,[272] másrészt a pápa örömmel tett eleget a magyar fejedelem kérésének. A koronakérés valódi lefolyását persze igen nehéz ma már rekonstruálni, ugyanis a Hartvik püspök-féle elbeszélés már a Szent Korona-eszme jelentkezése, amely annak a kinyilvánítására hivatott, hogy a magyar király az Úristentől nyerte koronáját, tehát olyan *„Istentől koronázott király”* (theostephes), mint a bizánci bazileoszok.[273] Azt tényként kell elfogadnunk, hogy Istvánt legkésőbb 1000 karácsonya körül (magunk úgy gondoljuk, hogy dec. 26-án, István protomártír ünnepén) ünnepélyesen megkoronázták.[274]

Királyi címe – rex Ungrorum – a magyarság egészét célozza, s így mindenképp jogigényt fejez ki a Kárpát-medence egészére, ami bizonnyal kiváltotta a gyula és környezete nemtetszését, ugyanakkor ez a szembenállás alighanem hergelte Saroltát is, most már fia *„anyai örökségének”* megszerzését illetően. A helyzet akkor vált élessé, amikor István sógora, II. Henrik került a császári trónra (1002). A király most már erős hátországában bízva léphetett fel riválisával szemben. Thietmar merseburgi püspök nevezi István nagybátyját (avunculus regis), Gyulát Procuinak. Nem valószínű, hogy ez a név keresztény neve lenne. Gyanakodhatunk-e másra?

A gyula (yila) méltóságjelölő név eredete tisztázatlan, közszói jelentése *„fáklya”* lehet. A fáklya pedig lefelé fordítva már az ókorban is a halál szimbóluma. Ugyanakkor ismertek a perzsa mitológiában *„ghul”* nevű démonikus lények, melyek sok szempontból hasonló szerepkörrel rendelkeznek, mint a Szépasszonyok, eredetileg őket is a termékenységgel hozták összefüggésbe, de erősebben hangsúlyozódott, hogy e dzsinek a sivatag, a meddőség, a háborúság szellemei, akik elhagyott, puszta helyeken, temetőkben tanyáznak, hulló csillagokból keletkeztek (a gyulának is van csillag jelentése). Mivel a pusztulás, pusztítás hiedelemkörébe tartoznak, névadói lehettek a háborúkban élet, halál uraként tevékenykedő hadvezéreknek. A mitikus név így válhatott méltóságnévvé. Gardizi írja, hogy midőn a kazárok háborúba indulnak, a had előőrsei *„viaszból készült fáklyákat visznek a király előtt”*, de hazánkban is ismert halotti szokás volt, hogy a halottat utolsó útjára „fáklyások” kísérték. (A név valószínűleg arab közvetítéssel – vö. „gulah” – került nyelvünkbe.) Hogyan függhet ez össze a Procui névvel?

Feltételezhetőleg a Procui név alapja a szláv *„kul”* közszó, amelynek jelentése *„hegyes karó”, „cölöp”* (olyan, amelyhez kikötnek, megkötnek valamit, például állatot, csónakot, sátrat stb.), s ehhez járult a *„pro”* praepositio, amely a *„kult” „kui”*-ra módosította, majd proklitikonként egy szóegységet alkotott vele, mint például az oroszban a *„prikol”* hasonló jelentésben. Az erdélyi vidéken pedig jól adatolható egy vámpirisztikus lényben való hit, amelyet úgy lehet megkötni, hogy fején vagy szívén át fakarót (cölöpöt)

[272] CFH 2203., MAKK 1993. 40. Ezt szokás úgy félremagyarázni, hogy a magyar király a német császártól, vagy legalább is annak beleegyezésével nyert koronát a pápától.
[273] SZEGFŰ 1988c. 262-271.
[274] SZEGFŰ 1988b. 220., MAKK 1993. 41.

döfnek. (A pozadai csata után hasonlóképpen járnak el az elesett papok hulláival a győztes kun-vlach csapatok is.) A Procui névnek egy ilyen értelmezése jól beleillik abba a hiedelemkörbe, amelyhez a Szépasszony alakja is tartozik, ezért – úgy véljük – lehet a gyula szláv nyelvű perifrasztikus elnevezése. (Egyébként hasonló *„hegyes karó”*, *„cölöp”*, *„cövek”* értelmű Vlad Dracul havasalföldi vajda *„ţepes”* mellékneve is.) A kettős névadás tehát hasonló indíttatású, mint Sarolta estében volt.[275] Procui tehát azonos István király anyai nagybátyjával, gyulával, aki ugyan viseli még a törzsszövetségi méltóságok másodikának címét, de – mint a fentiekből látható – ez a vérségi kötelék mintájára szerveződő szövetség már a múlté, Procui hatalma már a területi elv alapján áll, amely magába foglalja szinte az egész Tiszától keletre fekvő területet.[276]

Istvánnak a magyarok királyává történt megkoronázása után tehát elhidegült a viszonya anyja rokonságával, s Sarolta fejedelemasszony ösztönzésére is[277] elérkezettnek érezte az időt a gyulával való leszámolásra. Ennek azonban még mindig volt egy nagyon jelentős akadálya: a gyula hosszú távon kipróbált szövetségese volt Bizáncnak, s ennek jelentősségét növelte, hogy II. Bazileosz 996-ban megkezdte Bulgária leigázását, amelyet több hullámban hajtott végre (1018-ig). A görög sereg 1002-ben éppen a gyula territóriumának határánál, a Duna partján fekvő Vidin városát vette ostrom alá.[278] Ekkor jelent meg a színen a további események főszereplője, Ajtony vezér.

AJTONY ÉS TERRITÓRIUMA

Ajtony történetisége nem lehet kétséges, két forrás is szinte egybehangzóan méltatja: a Nagyobbik Gellért-legenda[279] és Anonymus.[280] Két másik forrás is gyanúba vehető, hogy róla tudósít, de más néven szerepelteti őt: a krónikatörzs szövegeiben nem kizárt, hogy a Zoltán név hordozója,[281] egy kései török – de biztosan magyarországi forrásra visszavezethető – krónika pedig Marcsijánus vezérként említi.[282] Hogyan lehet e két utóbbi feltételezést verifikálni?

Zoltán – kicsit előreszaladva a történetben – a krónikák szerint István király dédapja (proavus), akit gyula, illetve kean leverése után jogos örökségébe beültetett, s erről kapta az Erdőelvi előnevet. A tényből viszont, hogy a gyula területét megörökölte, arra kell következtetnünk, hogy István anyai rokonságába tartozott, s csak a krónikás azonosította az atyai ágon szereplő őssel, Zolta fejedelemmel. Általánosan elfogadott nézet, hogy e név átvétel a törökből, jelentése: *„szultán”*. Ám e cím személynevesült változat nem fordul elő még török nyelvterületen sem a XIII. sz. közepe előtt, nehezen képzelhető tehát, hogy éppen a magyarság esetében jelenne meg így évszázadokkal korábban. Helynévi változat is elsősorban szlávok lakta területeken került elő, ezért nem zárható ki szláv származtatása sem.

[275] SZEGFŰ 1997b. 25-26.
[276] Gyula uralmára: SZÉKELY 1984a. 764-765., MAKKAI-MÓCSY 1986. 274-279., MAKK 1993. 44-45., KRISTÓ 2004. 94-108.
[277] RIPOCHE 1977. 83-84.
[278] OLAJOS 2000. 239.
[279] SRH 2: 498-492., 505.
[280] SRH 1: 49-50., 89-91.
[281] SRH 1: 315-316.
[282] BLASKOVICS 1982. 181-183., SZEGFŰ 1972. 4.

Az ősszláv *„zăl-to, zol-to”* szó -ънъ képzős alakja ugyanis szabályos hangtani változásokkal elvezethetett a magyar Zoltán névalakhoz. Jelentése *„arany”*, *„aranyból való”*. Úgy tűnik tehát, hogy ez a név is tükörfordítása egy török eredetű névnek. Az Ajtony eredeti jelentése ugyanis hasonló jelentésű. (Itt jegyezzük meg, hogy a gepida maradékok által lakott Temes vidékre lokalizált uralmú, Vidinnel is kapcsolatba hozott anonymusi vezér, Glad neve is a *„G-l-d”* hangcsoport alapján – vö. Gold = arany, Geld = aranypénz – lehet Ajtony német neve.)[283] Közvetve megerősíthetik a *„nomen est omen”*[284] elvének érvényesülését a krónikák is elbeszélve, hogy István Zoltánt *„gazdag népek fölé helyezte”*, Erdélybe, ahol a folyókból *„sok aranyat gyűjtenek, s annak a földnek az aranya szerfelett kiváló”*, s maga a király is ekkor óriási mennyiségű aranyat zsákmányolt.[285] *„Aranyos ember”* került tehát az aranyban gazdag terület élére. Úgy gondoljuk ezért, hogy Ajtonyt (nevének misztikus tartalmát is figyelembe véve) hasonlóan Saroltához és Gyulához, szláv alattvalói tükörfordítással nevezték Zoltánnak. Ha pedig ez így igaz, akkor a krónikák adatait is értékesíthetjük Ajtony történetének rekonstruálásában.[286]

Körülményesebb annak bizonyítása, hogy a Marcsijánus név is Ajtony vezért takarja. Szerencsére azonban Mahmud Terdzsüman meglepő pontossággal vázolja e résznél a Nagyobb Gellért legenda ide vonható epizódját. Egyetlen jelentős eltérés van csupán elbeszélése és a legenda részlete között, amelynek viszont Anonymus művében a török adattal egyezően fordul elő. Nem lehetetlen tehát, hogy a Marcsijánus nevet janicsár tolmácsunk Ajtony latin szövegben szereplő címéből, a *„marosi vezér”*-ből (dux Moresanus) alkotta meg.[287] Tehát a török krónika – a vagy Madzsar Tarihi – is felhasználható a téma megvilágításához.

Az általánosan elfogadott történészi álláspont szerint a XI. sz. elején a gyula még Bizánc szövetségese, Ajtony is e körbe tartozik, a király pedig még a bazileosz ellenségének számít. Hogyan kerül akkor a csizma az asztalra? Úgy, hogy szerintünk más elképzelés is lehetséges. A Gellért-legendában olvassuk: Ajtonyt *„a görögök rítusa szerint Vidin városában keresztelték meg”* (secundum ritum Grecorum in civitate Budin fuit baptizatus), illetve, hogy *„hatalmát a görögöktől nyerte”* (accepit autem potestatem a Grecis),[288] azaz igazolódik görög orientációja. Kulcskérdés, mikor történhetett mindez?

A bolgár háború során II. Bazileosz 1002-ben foglalta el Vidint, amelynek ostromát személyesen vezette. Bár a város ez idő tájt romokban hevert, semmi akadálya nem lehetett annak, hogy Ajtony elébe járuljon, általa kérje a keresztséget bizánci rítus szerint, és hogy a bazileosz járuljon hozzá politikai törekvéseihez, ismerje el és erősítse meg hatalmát.[289] Később erre aligha adódott volna lehetősége, a császár ugyanis a Marica völgyében sorra lerombolva az útjába eső bolgár várakat Szkopie irányában elvonult, s e városnál megsemmisítő csapást mért Sámuel seregére, ám a georgiai események és az arabok elleni újabb háborúság miatt 1014-ig kénytelen volt Bulgária meghódítását elhalasztani.[290] Ajtony lépésére tehát legvalószínűbben 1002-ben került sor, történhetett ez akár István támadásától való félelméből, de eredhetett akár a gyula hatalma elleni fellépés

[283] SZEGFŰ 1997c. 16.
[284] Ti. *„a név kötelez”* vagy *„a név előjel”*.
[285] SRH 1: 315-316.
[286] SZEGFŰ 1997b. 27-28.
[287] SZEGFŰ 1972. 4-6., MAKKAI-MÓCSY 1986. 593.
[288] SRH 2: 489-490.
[289] KRISTÓ 1981b. 129-135., MAKK 1981. 34-35., SZÉKELY 1984a. 765., OBOLENSKY 1999. 199.
[290] JIREČEK 1889. 183.

szándékából is. Ez az utóbbi tűnik valószínűbbnek. A gyula megbuktatása ugyanis nagyon is puccsszerű volt.

Koppány seregét leverték, őt magát felnégyelték. *„Ezt követően* – írja a krónika –, *miután Boldog István király isteni sugallatra elnyerte a királyi fenség koronáját, híres és nyereséges háborút viselt* [anyai] *nagybátyja, név szerint Gyula vezér ellen, aki az Erdőn túl az ország vezérlését teljes egészében birtokolta. Az Úr 1002. esztendejében Boldog István király elfogta Gyula vezért feleségével és két fiával, és átküldte Magyarországra. Ezt pedig azért cselekedte, mivel Boldog István királytól gyakorta megintetett, mégsem tért Krisztus hitére, és nem tartózkodott a magyarok elleni indokolatlan jogsértéstől sem. Az ő egész széltében-hosszában kiterjedt és igen gazdag országát teljes egészében Magyarország monarchiájához csatolta. Ezt az országot pedig magyarul Erdőelvének* (Erdeelw) *mondják, amelyet számtalan folyó öntöz, amelyek fövenyében aranyat gyűjtenek, és ennek a földnek az aranya rendkívül kiváló."*[291] Másutt imigyen pontosít a krónikás: *„Végül, amikor a Gyula a Pannóniában lakó magyarokkal ellenségessé vált és több okból is neheztelt rájuk, Szent István király Pannóniába vitette őt."*[292]

A fentiekből nyilvánvalónak tűnik, hogy a gyula sérelmesnek ítélte István viselkedését, ilyen lehetett a koronázás ténye, az erdélyi só kérdése,[293] bizonyos vallási különállás, eltérő külpolitika és mások. Bizonyosan nem lehet azonban az összecsapás oka a gyula pogánysága, amelyet hangsúlyozottan emelnek ki a források: *„a hitben hiú volt, keresztény lenni átallott"*, *„nem akart Krisztus hitére térni"*, *„lázadt a keresztény hit ellen"*, stb.[294] Mivel e szövegekben István rendre a *„beatus"* és a *„sanctus"* jelzőkkel szerepel, nyilvánvaló, hogy ellenfeleit vagy pogánynak, vagy hitehagyónak, mindenesetre a gonoszság megtestesítőjének kellett festeni. Géza fejedelemről ugyan följegyezték, hogy fegyverrel kényszerítette a népet a keresztség felvételére,[295] de erre éppen a tőle sokkal hamarabb kereszténnyé lett gyulák esetében aligha volt szükség.

Nem tisztázottak azok a jogsértések sem, amelyekre hivatkozás történik. Petrus Ransanus ugyan arról ír, hogy gyula fenyegette Magyarország határait, elutasította az üdvösség tanait, természettől védett országa szerfelett gazdag volt kincsekben, ezüstben és aranyban, óriási vagyona birtokában gőgösen és hivalkodóan semmibe vette a királyt, mire István tört be területére.[296] Az is érződik e szövegeken, hogy a *„Pannóniában lakó"* magyarokétól különálló országnak tekintette a gyula a maga birodalmát, s ellenségesen viszonyult minden ezzel ellenkező nézethez.

Hagyományosan görög orientációjával szemben Géza kezdetben a bolgárokkal is cimborázott, bizonyítja ezt, hogy egyik lányát a bolgár cárevicshez, Gavril Radomirhoz adta feleségül, ám ez a frigy gyorsan felbomlott, mint Mihály dévoli püspök írja: *„Radomir felesége Magyarország királyának a leánya volt, akit nem tudni, mi okból, meggyűlölt és elkergetett, amikor az már teherben volt tőle, és feleségül vette a gyönyörű,*

[291] SRH 1: 314-315.
[292] SRH 1: 291., továbbá Kézai: SRH 1: 172.
[293] SZÉKELY 1984a. 764.
[294] SRH 1: 69, 315., SRH 2: 26., 67., KULCSÁR 2006. 26-27., 51-52.
[295] CFH 2203., SRH 2: 34.
[296] KULCSÁR 1967. 104-105., BLAZOVICH- SZ. GALÁNTAI 1985. 116-117. Nem nehéz észrevenni, hogy a szerző keveri a krónikák gyula-portréját a Gellért-legenda Ajtony-képével.

szép Irénét, aki Larisszában esett fogságba."[297] Az eltaszított asszony így gyermekét, Petar Đeljant is már itthon hozta a világra. [298]

Azt egyértelműen igazoltnak tekinthetjük, hogy a gyula külpolitikája nem változott meg, de a királyé igen. A koronázás után – mint írtuk – anyja ösztönzésére is, be akarta kebelezni a Kárpát-medence tiszántúli területét, s ezért kapóra jött számára, hogy hatalmi viszály támadt a gyula országában is. Ajtony, akit szintén a gyula szűkebb rokonságához tartozónak kell tekintenünk,[299] rivalizálhatott Procui-jal a főhatalomért[300] – amint ezt korábban Koppány és István is tette –, s ebben a vetélkedésben külső szövetségest keresett és talált István királyban.[301] A magyar király azonban nem kívánt ujjat húzni a Dunavidékén éppen offenzívába lendült bizánci császárral, nyilván ezért kerülhetett sor – mint fent vázoltuk – Ajtony vidini útjára, s szövetségére a terveit jóváhagyó görögökkel. Ezt követően került sor a gyula elleni támadásra, ez azonban inkább csellel, árulással történt elfogás lehetett, István a vele egyezségre lépő Ajtonyt segítette hatalomra. A váltás azonban mégsem ment simán, mert a gyula főségét elismerő, vele szövetséges Keán elérkezettnek látta az időt a függetlenedésre és ellenállt. Mielőtt erre rátérnénk, nézzük előbb, hogyan alakult a gyula és családja sorsa!

Anonymus szerint István miután elfoglalta az erdélyi földet, az elfogott gyulát *„megkötözve Magyarországra hozta és élete minden napján át börtönben tartotta"*.[302] Ennek ellentmondani látszik a krónika, amely szerint István *„akarata ellenére megkereszteltette nagybátyját családjával együtt, de azután olyan tisztelettel bánt vele, mint az atyjával."*[303] Ez utóbbinak inkább hitelt adhatunk, ugyanis a bilincsbe vert, bebörtönzött vezérnek aligha lehetett volna módja arra, hogy megszökjön, már pedig ez történt.

A Géza fejedelem által elképzelt védelmi rendszer, az ún. *„nomád embergyűrű"*, amelynek értelmében minden oldalról szövetségesekkel akarta körülvenni népe szállásterületét, már délkelet felől csődöt mondott a bolgár kapcsolat megromlásával. Ám hamarosan észak felé is megváltozott a helyzet, ugyanis a lengyel fejedelem, Vitéz (Chrobry) Boleszláv hasonlóképpen csalódva a magyar politikában, szerződést bontott a korban szokatlan módon: feleségét Veszprém nevű fiúörökösével együtt űzte el. Így értelemszerűen Magyarország ellenségévé vált, tehát remek menedéket nyújthatott István ellenségeinek.[304] Róla meséli el a kortárs Thietmar: Boleszláv *„a lengyelek hercege birtokolt egy bizonyos – saját országa és a magyaroké határán fekvő – várost, amelynek parancsnoka Procui senior volt, a pannonok királyának anyai nagybátyja, akit ez* [István], *akárcsak most, már korábban is elűzött székeiből. Amikor a fogságból nem volt képes kiváltani, unokaöccsének – jóllehet ellenségek voltak – a jóindulatából visszakapta őt ajándékképpen. Sohasem hallottam senkiről, aki ennyire megkönyörült volna a legyőzötteken; ezért a fent említett városon – miként a többin is – Isten igaz győzelmet adott neki."*[305] István

[297] Idézi: FEHÉR 1927. 13., DIMITROV 1998. 81.
[298] RIPOCHE 1977. 90., MAKK 1993. 25., MAKK 1994a. 27., H. TÓTH 2000. 221-222. A feltételezés, hogy a szakítás oka az lett volna, hogy Géza, majd István nem segítette Sámuelt Bizánc ellenében, ezért a cár szakított velük elkergette menyét, és ellenükben Ajtonnyal szövetkezett volna, sőt 999-ben egy magyar támadó sereget is megsemmisített (DOBREV et alii. 1981. 136), nem igazolható.
[299] VÁCZY 1938. 499., SZEGFŰ 1997. 16.
[300] SZEGFŰ 1972. 8-9., SZÉKELY 1984a. 1984. 764.
[301] KULCSÁR 1958. 34-38., GYÖRFFY 1977. 169-170., MAKK 1993. 45.
[302] SRH 1: 69., KUICSÁR 1967. 104-105.
[303] SRH 1: 316.
[304] CFH 2203., MAKK 1993. 48-49., KRISTÓ 2004 103-106.
[305] CFH 2203.

1016 körül kapcsolódott be a német-lengyel háborúskodásba, tehát ez az utolsó hírünk Procui gyuláról. (Van ugyan még egy Gyula vagy gyula az események menetében, de az már egy másik személy lehet, amint erre még kitérünk.) Így ért véget a marosi-erdélyi vezér története, aki már csak tiszteleti címként viselte a második törzsszövetségi méltóság rangjának elnevezését.

István elfogja Gyula (Procui) vezért

A háborúskodás – mint fent előrebocsátottuk – ezzel még nem ért véget. Kean vezér nem hódolt be a gyula megbuktatása után, így ellene már valóban haddal kellett felvonulni. *„Gyula leverése után István* – írja a krónika – *sereget indított Kean, a bolgárok és szlávok vezére* (dux Bulgarorum et Sclavorum) *ellen; ezek a népek a természettől szerfelett megerődített helyeken laktak. Miért is nagy fáradozásokkal és harci veríték árán győzte le és ölte meg végül is az említett vezért, és kincseinek számba nem vehető bőségét zsákmányolta, jelesül aranyban, gyöngyökben és drágakövekben, és ide helyezte egyik dédapját, név szerint Zoltánt, aki azután szokat az erdélyi részeket örökségként kapta, ezért szokás őt népiesen Erdőelvi Zoltánnak nevezni.”*[306]

A történetből tehát egyértelmű, hogy az említett, természetes elhelyezkedéséből adódóan nagy védettségnek örvendő területet Erdélyben kell keresnünk.[307] Ám már Kézai Simon félreérthetően fogalmazott, amikor elbeszélte, hogy István Gyula legyőzése után Erdélyt (Septem Castra) Pannóniához csatolta, s csak ezt követően indított hadat Kean vezér ellen.[308] Egyértelműen külső háborúként írja le az eseményeket Mahmud tolmács a XVI. sz. közepén.[309] Annak ellenére, hogy számos történész elfogadja azt a hipotézist,

[306] SRH 1: 315-316.
[307] KRISTÓ 1979. 101-116., KRISTÓ 1993a. 15-28., KRISTÓ 1994. 13-23. KRISTÓ 2000. 53-77., KRISTÓ 2004. 109-116.
[308] SRH 1: 172.
[309] BLASKOVICS 1982. 179-181.

hogy Istvánnak ezt a háborúját valóban egy Bulgária elleni fellépésnek kell tekinteni,[310] változatlanul a krónikás adatot tartjuk valósnak, ugyanis nem csak konkrétan megjelöli Erdélyt, de vezére sem lehet az a – pápa őszentsége által küldött koronával is megkoronázott – Sámuel cár, akire – vagy utódaira (Gavril Radomirre vagy Ivan Vladislavra) – gondolhatnánk. Nem feledkezhetünk meg arról a tényről sem, hogy alig néhány évtizeddel a honfoglalás előtt egy bajor geográfus az északi és déli (Megalé) Morávia között (nagyjából a Nyitra folyó és a Körösök közötti területen) ***„a bolgárok mérhetetlen kiterjedésű területéről és roppant nagy népességéről”*** írt, azaz számolnunk kell a Kárpát-medencében nagyszámú onogur-bolgár népességgel is, amely természetesen – éppúgy, mint az avarok – keveredett a helyi szlávokkal. Kean alattvalói tehát aligha a dubai bolgárok körében keresendők.[311]

Keanról azt olvassuk, hogy István király győzte le és ölte meg. A fent említett bolgár uralkodók egyikéről sem állítható ez: Sámuel cár, amikor meglátta a bizánci császár által megvakíttatott 14 ezer fős seregét, gutaütést kapott, Gavril Radomirt saját unokaöccse gyilkolta meg, akivel viszont Durazzo ostroma idején saját vitéze végzett. Hasonló a helyzet a hadizsákmánnyal is. Míg Keán mérhetetlen kincseiből István az általa alapított egyházakat gyarapította, addig a görög szövetségben megostromolt Cesaria városának[312] bevétele után,[313] míg a görögök szerte raboltak és fosztogattak, ebben a magyar király nem vett részt, hanem betért Szent György templomába és az ereklyéket vette magához, amelyeket azután nagy tisztelettel őrzött. (Ezek egy részét I. András idejében Leodvin bihari püspök eltulajdonította, s a namuri egyháznak adományozta.)[314]

A cári cím ugyanakkor semmiképp sem hozható kapcsolatba a Keán névvel. Általánosan elfogadott nyelvész álláspont, hogy a Kean név csak a két szótagú kagán címből eredhet. A kagán azonban csak nehézkesen azonosítható más méltósággal, ugyanis azon népekkel, amelyeknél szerepel (avarok, türkök, ujgurok, kazárok) ő a szuverén nomád fejedelem, a legfelső uralkodó, a törzsek szövetségének a feje, a nép összetartó ereje. A kagánját vesztett nép – az orkhoni feliratok szerint – rabszolga. A bizánci császár, Konsztantinosz – mint láttuk – csak a kazár uralkodót címzi kagánnak, a besenyők arkhonjairól beszél, a magyarok esetében a törzsfőket vajdának mondja, a fejedelmet pedig megasz arkhonnak titulálja. Nem származhat tehát e vezér elnevezése a szlávoktól, de a magyaroktól sem. És nyomatékkal ki kell emelnünk, hogy nem eredhetett a dunai bolgároktól sem, hiszen honfoglalójuk, Aszparuh csak kán volt, s az utódai is ezt a címet örökölték, csupán Tervel kán kapta meg a bizánci uralkodótól a caesar méltóságjelölőt, amelyből később – Simeon idejében – a cár cím kialakult.

A Kárpát-medencében a kagán címet utolsóként az avar fejedelmek viselték; utoljára valószínűleg a keletre szorult néprészek vezetője, mert a frankok által leigázottak főnöke csak kapkan, aki éppen Nagy Károlynál kívánja azt kieszközölni, hogy őt tekintsék kagánnak. Forrásaink három Kean említenek (bizonnyal több is volt), akik X. századi történetünket végig kísérik (a honfoglalást megelőzően Keanus Magnus, István házassága korában Kulan ellenfele, s végül István itt szereplő ellensége). Ez a sorozat önmagában is

[310] GYÖRFFY 1977. 288-289.
[311] MPH 1: 10-11., SZEGFŰ 1996b. 29-46., SZEGFŰ 1997a. 141-148.
[312] Ohridára gondol GYÖRFFY (1977. 288-289.) és MAKK (1993. 59-60.), míg DIMITROV Szkopiét említi (1998. 83).
[313] Feltételezett időpontok: 1018 (GYÖRFFY 1977. 289.), 1015 (MAKK 1993. 59-50.), 1003 (DIMITROV 1998. 83.).
[314] CFH 969-870.

igazolhatja, hogy nem személynévről, hanem méltóságról van szó. Az avar háborúság kapcsán ismert, hogy a délkeleti Alföldet és Erdélyt Krum bolgár kán vetette alá, azaz neki hódolt a helyi avar főnök. A honfoglaláskor a bolgárokkal hadakozó magyarok aligha tűrhették, hogy egy bolgár vazallus legyen a közvetlen szomszédjuk, tehát ők is függésbe kényszerítették ezt a vezére címében avar, népességének összetétele szerint pedig avaro-szláv és bolgár-török *„államalakulatot”*. Úgy gondoljuk tehát, hogy az Avar Kaganátus maradványbirodalmát Erdélyben, természettől is megerődített *„országában”* végül is István király és Ajtony-Zoltán hadereje verte szét *„nagy harci verítékkel”*, s osztozott meg a terület kincsein, amelyek között az arany és a só volt döntő fontosságú.[315]

Érdemes idézni egy pár évszázaddal korábbi forrást a frissen meghódított országrész gazdagságáról: *„Magyarország valójában két részre osztható* – írja –, *úgymint az erdélyi és a dunai területre. Erdélyi területének tudniillik azért mondják, mivel közte és a másik rész között négynapi járóföld szélességben erdőségek terülnek el* […], *az erdélyi vidéket is hatalmas, hajózható folyók öntözik, amelyeken nagy hajókkal szállítják a sót az egész országba, és más, szomszédos országokba* […], *ezek a folyók fövenyükben szinte kivétel nélkül hordanak aranyat: és ezért Magyarországon folyamatosan mosatják és kitermeltetik és összegyűjtik az aranyat* […], *ám ezek a folyók ugyancsak bővelkednek halakban is,” illetve: „az erdélyi területeken óriásiak a só-hegyek, és ezekből úgy vájják a sót, mint a követ, és elszállítják az egész országba, és az összes környező országokba”*.[316]

István király tehát diadalt aratott riválisa felett, területiumába beültette az akkor még lojális hívét, Ajtony vezért, s így kivédte a görögök nemtetszését is, hiszen a hatalmi helyzet látszólag nem változott, a gyula területén változatlanul egy a Bizánci Birodalom által támogatott, szövetséges személy gyakorolta a hatalmat. István politikájában is jelentős változás következett be: családi kapcsolatot létesített a bizánci hűbéri fennhatóságot elismerő velencei dózséval, Orseoló III. Péterrel, aki egyébként bérma-nevét, az Ottót használta,[317] Konstantinápolyban templomot és zarándokházat alapított,[318] a bizánci császár szövetségeseként részt vett a bolgárok elleni katonai vállalkozásban, az önálló bolgár állam megsemmisítésében,[319] görög rítusú monostorokat épített és pártfogolt,[320] s a hagyomány szerint végül fiának is görög hercegnőt kért feleségül.[321]

A gyulától elfoglalt országrészen megosztozott a fejedelem és Ajtony vezér, természetesen ez utóbbi nem a a legyőzött teljes uralmi körzetét kapta, bár erdőelvi előneve arra enged következtetni, hogy az erdélyi részeken is kapott bizonyos hatalmat, esetleg a krónikában a Procui gyula méltóságaként említett kormányzói (gubernator) tisztet.[322] Kean nemzetségét pedig ez idő tájt telepíthették át Baranya megye területére.[323]

Az igény, amelyet a nagyfejedelmek az összes magyar törzs feletti uralomra kívántak érvényesíteni, változatlanul fennállott, sőt látszólag teljesült is, ám gyakorlatilag mégsem érvényesülhetett, ugyanis Ajtony kezében – nyilván a keleti politika jegyében – még

[315] SZEGFŰ 1996b. 29-30., MAKK 1994a. 27-29.
[316] BORZÁKNÉ-SZEGFŰ 1988. 23.
[317] SRH 2: 392., MAKK 1993. 56.
[318] SRH 2: 286., 419.
[319] CFH 969-970., GYÖRFFY 1977. 288-289.
[320] MORAVCSIK 1938. 387-422., PIRIGYI 1988. 163-164.
[321] RIPOCHE 1977. 90., MAKK 1996. 60., H. TÓTH 1995. 31., OLAJOS 2000. 239., TÖRÖK 2002. 83-84., CFH 1505.
[322] SRH 1: 314.
[323] KRISTÓ 1993a. 27., KRISTÓ 2001b. 63.

mindig túl nagy hatalom összpontosult, amelyet a kezdetben lojális vezér megkísérelt a maga javára kamatoztatni.[324]

A Marosvidék új ura – a korábbi központ, Zombor mellőzésével, ahol még a gyula hívei jelentősebb számban élhettek[325] – székhelyet Marosvárott választott. Valószínűleg ő emeltette az erősséget vagy megerődített várost is, hiszen a király is ez idő tájt építtet ilyeneket.[326] Mindenesetre ez a megerődített központ Gellért püspök Magyarországra érkeztekor – mint erre már fent utaltunk – már működött. Az Ajtony birtokába jutott terület jócskán megcsappant ugyan a gyula hatalmi körzetét illetően, de még így is hatalmas maradt. A Körösök vidékén húzódott territóriuma északi, az erdélyi hegyeknél a keleti, a Tisza-mentén a nyugati, és valahol Harám és Vidin térségében a déli határa.[327]

Azt, hogy a gyula félreállítása valóban puccs-szerűen történt, megerősítik a régészeti feltárások is, ugyanis lényeges eltérések mutathatók ki a Maros torkolatvidékének Tisza-Duna közi és a marosvidéki leletanyaga között. A Tisza jobb parti sávjában a X. században kis létszámú temetők és gazdag magányos sírok jellemzőek, amelyek a század végével megszűnni látszanak, helyettük új köznépi temetőket nyitnak, addig a Maros mentén folyamatos a temetők X-XI. századi használta. Ez utóbbi arra mutat tehát, hogy itt csak a vezető réteget számolták fel, a köznép folyamatosan korábbi életmódját folytatva a helyén maradt. Ezt a képletet erősítik meg a kiszombori temetők is.[328]

A Maros vidékének köznépi temetői oly nagyságrendűek, hogy egyes kutatók a szlávnak meghatározott, ún. bielo-brodói kultúra bölcsőjét is itt keresik. A leletanyag (lovas temetkezések, obulusadási szokások, *„Stephanus rex”* feliratú veretek jelentős száma, edények stb.) azonban azt igazolják, hogy a sírokban döntően magyar, illetve a magyarsággal szimbiózisban élő népek hagyatékáról van szó.[329] Az antropológusok bizonnyal megerősíthetik ezt a tényállást,[330] azonban nem lehet e jelenség mögött csupán etnikai elkülönülést látni, sokkal inkább egy olyan erős társadalmi tagolódást, amely már túlmutat a korábbi gazdasági berendezkedésen, s az új feudális struktúra kiépülését célozza.

Ajtony gazdasági ereje jelentős volt: csikósai szilajon tartott ménesek sokaságát legeltették. Olyan lovai is voltak, amelyeket *„lovászok tartottak istállókban felügyelet alatt”*[331]. (Ez az adott korra nézvést kicsit modernnek tűnik, de tudjuk azt, hogy a magyaroknak a honfoglalás előtti időben is volt olyan lóállománya, amelyet sátraik közelében tartottak, különösen katonai akciók szervezése vagy végrehajtása során.[332]) De nemcsak lovakkal büszkélkedhetett: *„Volt neki végtelen sok barma is, ezeknek is megvoltak a maguk pásztorai, ezen felül gazdaságai központjai és udvarházai* (allodia et curie) *voltak.”*[333]

---

[324] MAKKAI-MÓCSY 1986. 591.
[325] KÜRTI 1994b. 377.
[326] SRH 2: 625. (civitates construuntur)
[327] SRH 1: 49-50., 89., SRH 2: 490., ORTVAY 1891a. 263-278., SZEGFŰ 1972. 8-10. Nagyobb kiterjedésre gondolt KULCSÁR (1959. 11-27).
[328] KÜRTI 1994a. 161-170. (Kiszomborra: 163., 164., 168.), lásd még: KÜRTI 1994b. 369-386., RÉVÉSZ 1999. 201., LANGÓ-TÜRK 2004a. 205-206.
[329] BÁLINT 1976a. 225-254. (Kiszomborra: 240-241.)
[330] ÉRY 1993. 45-47., ÉRY 1994. 217-224., HENKEY 2004. 185-193.
[331] SRH 2: 489.
[332] MORAVCSIK 1984. 19.
[333] SRH 2: 489.

Ha Szent Gellért korunkra maradt teológiai értekezését vallatjuk meg a vidék életéről – jóllehet példái tömege a Szentírás szimbólumrendszeréhez kapcsolódik – feltételezve, hogy úgy fogalmazott, olyasmikről prédikált, írt, ami közönsége számára is felfogható, közérthető volt, számos hasznosítható információt nyerünk.[334] Az emberi élet fenntartására, *„ami az emberek használatára van”*, talán a mezőgazdasági termelést kell kiemelni. Beszél parasztokról (rustici), az apostolokat (talán az autarchiás gazdálkodás sugallatára) paraszti hálókötőknek nevezi. Képeiben megjelenik a szolga (servus) és a szolgálólány (ancilla, ministra), de biztosan saját korára utal, amikor azt mondja, hogy gazdag és szolga egyaránt lázad az Isten ellen.[335] Említi – bár biblikus alapokon – a föld kimérését, a szántóföldet, melyen az ekevas húz barázdákat, a föld termékenységének emelésére. Legtöbbször átvitt értelemben szerepel a magvető (sator, germinans, seminivirbius), tudja, hogy a vetést gyomlálni kell, mert különben a tövis, a bojtorján és a konkoly elnyomja a gabonát. A gabonafélék közül a búza az emberi étkezésre legalkalmasabb, s bár elő is adja a bibliai árpacipók históriáját, mégis úgy nyilatkozik, hogy *„az árpa a szolgák és barmok eledele.”*[336] (Legendája szerint is gabonában rendeli el a tizedet számára István.[337]) Szól az aratásról (pirotomia), a szérűről, a gabona megrostálásáról, a toklászról és a pelyváról is. Táplálékunkat – mint írja – a földből remélhetjük. Az állatok takarmányozása céljából gondozzák a rétet, a kaszálót, s talán a híradás kapcsán tapasztalta Gellért, hogy az égő vizes széna hatalmas füstöt eredményez.[338]

A kertkultúrára gondolhatunk, amikor öntözésről, trágyázásról, különféle gyümölcsökről (alma, dió stb.), virágokról (liliom, rózsa stb.) tesz említést. Külön ki kell emelni a szőlőskertet, amelyben látástól vakulásig kell dolgozni, és személyes tapasztalata lehet, hogy *„a fű nagyon belekapaszkodik a földbe, és a szőlőre igen ártalmas, amint ezt a gyakorlatból tudjuk, s nagy fáradság nélkül nem lehet gyökerestől eltávolítani.”*[339] A bor bódító, mámorító hatását is említi, kortársként mondja, hogy a tudós papok közül nem egy *„a parasztoknál részegeskedik.”*[340]

A vidék szőlőműveléséről már a római korból van adatunk: Decaeneus kivágatja a szőlőket,[341] később Krum kán az avarok részegeskedését látva hasonlóképp rendelkezik,[342] de az egész középkor folyamán – a keresztény áldozati cselekmények okán is – fennmaradt.[343] István király Intelmeiben fanyar bort ajánl fiának,[344] Gellért püspök pedig – legendája szerint – nyáron a misebort jégen tartotta, mondván: *„amit hittel fogadunk bensőnkben, azt kívül is kellemesnek kell éreznünk”*.[345]

A háziállatok közül a lovat, a bikát, az igavonó barmot (iumentum) említi, egy helyütt előkerül a bivaly is, a kutyák által őrzött karámokban éjszakázó nyáj, a kosok, bárányok és a szamár. Negatív példa nála a disznó (legendájában Gellért is éjszakázott olyan

[334] Az alábbiakra: SZEGFŰ 2002b. 98-107., SZEGFŰ 2006. 14-21.
[335] KARÁCSONYI-SZEGFŰ 1999. 442-443.
[336] Uo. 478-479.
[337] SRH 2: 493.
[338] SZEGFŰ 2002a. 81-84.
[339] KARÁCSONYI-SZEGFŰ 1999. 462-463.
[340] Uo. 1999. 98-99.
[341] HUNFALVY 1876. 93.
[342] OLAJOS 2001. 26-28.
[343] MARTON 2005. 11-20.
[344] SRH 2: 520.
[345] SRH 2: 496.

helyen, amely *„disznók élésére alkalmas volt”*[346]). Szóba kerül a tyúk és csibéi, a galamb is, a méz és lépes méz említése pedig feltételezni engedi a méhészetet. Ugyanakkor – úgy tűnik – a nagyállattartás, a legelőváltó nomád vagy félnomád gazdálkodás nem ihlette meg a szentet.[347]

A vadon élő állatok között találjuk a rókát, a farkast, a medvét, a kígyót, a sast, az ölyvet, a kányát, a hollót, a verebet, a gólyát, a sünt, de említ – nyilván ide nem vonható – egzotikus (strucc, rinocérosz), sőt mitikus állatokat (egyszarvú, griff) is. A sűrű erdőn át ösvények, csapások, gyalogutak vezetnek, s a vadászok (vadász)hálót, kelepcét, hurkokat használnak itt. A halakról tudja, hogy vannak közöttük hasznosak és haszontalanok, de részletezésbe nem bocsátkozik, pedig a korabeli rengeteg böjtös nap során ezek neki is gyakorta lehettek táplálékai. Egyébként tudjuk, hogy még a nomád magyarok is előszeretettel halásztak, a középkori írók pedig lelkendezve írják az országról: *„Földje legeltetésre alkalmas és rendkívül gazdag gabonában, borban és húsféleségekben, aranyban és ezüstben; a halak bőségében viszont csaknem felülmúlja az összes országot, kivéve Norvégiát, ahol úgy eszik a halat, mint a kenyeret, sőt inkább kenyér helyett…”* E halban dúskáló folyók között felsorolják a Marost is.[348] Persze, beszél Gellért is (főleg az apostolok kapcsán) halászó eszközökről, hálóról, kerítőhálóról, hajóról, (Noé esetében) bárkáról, (talán hazai nosztalgiából) a tenger hajósait eligazító csillagokról, s Mária szűzen szülését a tengeren haladó hajóhoz hasonlítja.

Szárazföldi közlekedő eszközök közül (legendája és értekezése alapján) megemlíthetjük a könnyű kocsit (currus), a kordét (vehiculum), a szekeret (plaustrum), a négyes fogatot (quadriga) és a kettős fogatot (biga), bár ez valószínűleg taliga értelmű. Rövid utalás történik a bányamunkára, megemlítve azt is, hogy a földből aranyat és még máshonnan is egyéb termékeket nyerhetünk. Itt bizonnyal a sóra kell elsősorban gondolnunk, amelyet itt, a Maroson szállítottak, s amely később konfliktusok forrása lett.

Szentírási képek értelmezésekor használja legtöbbször a különféle mesterségek megnevezését: parasztok (rustici), halászok (piscatores), pásztorok (pastores), mesterségek tudói (fabricatores, creatores, artifices), bognárok (anulatores), ácsok (fabri), Szűz Máriát pedig – már a szó olaszos értelmében – alamizsnagyűjtőnek vagy kenyérkeresőnek (quaestuaria) mondja. Megjelennek a családhoz tartozó személyek (domestici), a háznép (familiares) is. Nem tagadható, hogy az említettek egy bibliai hely teológiai interpretációjában fogalmazódtak meg (más egyebekkel együtt), de talán összefüggésbe hozhatók a gyula, majd Ajtony szolgálónépeivel is.

Szent István Gellértnek legendájában a *„marosi várost”* vagy Marosvárat (civitatem Morisenam) ígéri oda,[349] Gellért maga is beszél *„városról”* (civitas), amely része az egész tartománynak (pars totius provincię), szól – megint csak témája kapcsán – falvakról (villae), tanyákról (cubile), kastélyokról (castella), erősségről (munitio), várról (arx), táborokról (castra), legendája szerint templomhelyeket, temetőket szentel, székesegyházat építtet stb. Az általa vázolt épület, amelynek kapuja és előcsarnoka van, termek sorából áll, sőt fürdőkkel is rendelkezik, a korabeli kolostorokra emlékeztet.

---

[346] SRH 2: 497.

[347] A korabeli gazdaságra a Gellérttől idézetteken túl, anélkül, hogy itt és most állást kívánnánk foglalni régészeti és nyelvészeti vitákban, hogy ti. hogy a magyarság milyen termelői műveltséget hozott magával, mit és hogyan vett át a helyben talált lakosságtól, lásd még: BALASSA 1994. 235-246., GYULAI 1994. 247-257., BÖKÖNYI 1994. 225-233.

[348] BORZÁKNÉ-SZEGFŰ 1988. 23.

[349] SRH 2: 487.

Talán több mint érdekesség, hogy a nomád élettel még találkozó Gellért csupán a frigysátort írja le, a magyarok sátrairól nem tesz említést, viszont a köznapi (nem biblikus) megjegyzéseiben házak szerepelnek: *„vannak olyan kapzsiak* – írja –*, akik házról házra* (de domo ad domum) *futkosnak ajándékokért”*.[350] Úgy tűnik, az ajtóval rendelkező nemezből készült jurtákat Gellért is házaknak tekintette, amint pl. a kun-törvények is sátrakban és nemezházakban (tabernaculis et domibus filtrinis) tanyázó kunokról beszél.[351]

Ajtony azonban – mint már említettük – nem egyszerűen valamiféle nomád vezér vagy *„pásztorfejedelem”*. Jól tagolt társadalmi hierarchia jellemzi uralmát: szolgái, pásztorai tömegével vannak, de vámosokat (tributarii) és őröket (custodes) telepít határaira, illetve a folyók mentén, és ezek mindent megvámolnak, amit a folyókon leúsztatnak, vagy által akarnak rajtuk vinni. Állandó fegyveres kíséretet és tőle függő előkelőket (milites, nobiles) tart uralma alatt, s ez utóbbiak katonai ereje is gyarapítja seregét, fegyvereseinek sokaságát (multitudo armatorum). Jól felfegyverzett csapatait kiemelkedő vitézek (pl. Csanád is *„miles valde honoratus”*), vezérek irányítják.[352] Nem lehetetlen, hogy befogadott menekült bolgár katonaelemeket is, akik a bizánci megtorlás elől menekültek országuk megsemmisítésekor.[353] Gellért terminusai között szerepel a köznép (plebs), sőt rablók (latrones) és tolvajok (fures) is.

AJTONY LEVERÉSE ÉS AZ ÚJ HATALOM

Az a legendák előadásából is kitűnik, hogy Ajtony nem szándékozott István alattvalójaként tengetni napjait, hanem olyan függetlenséget akart, mint korábban a gyuláknak volt. Hogy mikor mérgesedett el a viszály közte és István között, nem tudjuk pontosan. István 1015-1018 között még a Balkánon is segíti csapataival II. Bazileoszt, s a lengyelek ellen is hadakozik, tehát ekkor még nem kellett belső ellenséggel számolnia. Valószínűleg az 1020-as évek közepétől hangsúlyozhatta ki függetlenségét Ajtony, amikor a bizánci trónon történt váltással megromlottak István görög kapcsolatai, II. Konrád hatalomra kerülésével pedig kifejezetten ellenségessé vált a német-magyar viszony. A Gellért-legenda kihangsúlyozza, hogy *„hatalmat pedig a görögöktől nyert”*, s Istvánnak *„semmiféle tisztelettel nem adózott”*,[354] így különösen veszedelmessé vált a király számára akkor, amikor egy német-bizánci szövetség tervei körvonalazódtak, s ebben Ajtony lehetett volna Bizánc kárpát-medencei exponense.[355] Az is egyértelműnek tűnik, hogy II. Basileosznak kiegyensúlyozott kapcsolata volt a besenyőkkel,[356] Ajtony területuma pedig

[350] KARÁCSONYI-SZEGFŰ 1999. 252-253.
[351] MARCZALI 1901. 177, 179.
[352] SRH 2: 489-490., LANGÓ-TÜRK 2004a. 206., 209., Egyedül Anonymus említi Csanád apját, Dobokát (SRH 1: 50.), ebből Kristó Gyula nagyívű koncepciót épít (vö.: KRISTÓ 1988. 483-486., KRISTÓ 1998b, KRISTÓ 2004. 105-108.), amelyet posztmodern kritika tárgyává tesz UHRMAN Iván (2005. 129-135.). E vitában itt és most nem kívánunk állást foglalni, de alább még visszatérünk rá.
[353] Az 1023 körül keletkezett *Intelmek* minden esetre már olyan eretnek tanítást említ, amelynek ők a hordozói, vö.: SRH 2: 621.
[354] SRH 2: 490.
[355] SZEGFŰ 1972. 11-13., 21-26., MAKK 1993. 54.
[356] TAPKOVA-ZAIMOVA-VOJNOVA 1965. 41.

Gellért szerint is a *„besenyők határvidékén”* terült el,[357] számíthatott besenyő támogatással is. Nem lehetetlen, hogy a belpolitikában, éppen függetlensége biztosítása érdekében a megosztásra törekedett, s a trónörökös Imre herceg ellenében Vazul pártját támogatta. Az minden esetre valószínű, hogy az Ajtonnyal történt leszámolást követte Vazul átlátszó indokkal történt bebörtönzése,[358] majd Imre rejtélyes halála,[359] Vazul megcsonkítása,[360] a kegyetlen megtorlás Thonuzobával és nejével szemben,[361] majd a besenyők offenzívája az ország ellen.[362] Mivel a középkori uralkodói házasságok többnyire nem szerelemből köttetnek, hanem diplomáciai aktusok megpecsételéseiként, Ajtonyról pedig azt írja a forrás, hogy *„volt pediglen felesége hét”*,[363] s hogy ezek nem akármilyen rangú hölgyek voltak, azt bizonyítja, hogy *„megözvegyülvén”* egyiket Csanád, a másikat pedig Bács ispán kapta nőül,[364] feltételezhetjük, hogy más (katonai) segítsége is lehetett.

Keresztelő Szent János ábrázolása a rotunda XVIII. századi barokk falfestményén

A királlyal való konfliktusának közvetlen kiváltó oka (vagy ürügye) az volt, hogy megvámoltatta annak a Maroson leúsztatott sóját. A legenda felemlegeti ugyan Ajtonynak a keresztény hitben való tökéletlenségét, de ez magától értetődő egy olyan írásban, amely alapvető ideológiai megfontolásból a *„szent”* király ellenségeként tünteti őt fel.

Ugyanakkor az is kiderül, hogy székhelyén bazilita monostort építtetett Keresztelő Szent János tiszteletére,[365] sőt az is verifikálható, hogy egész tartományát a szent védnök-

[357] ÁKIF 406.
[358] SRH 1: 320.
[359] CFH 141.
[360] SRH 1: 320.
[361] SRH 1: 116-117.
[362] SRH 2: 397-398.
[363] SRH 2: 489., RÉVÉSZ 1999. 209.
[364] SRH 1: 50., SRH 2: 505.
[365] SRH 2: 489-490.

sége alá helyezte. Igazolhatja ez utóbbit, hogy leverése után e terület egyházi gondozására érkező Gellért püspök sem változtatta meg ezt a patrociniumot: ismert, hogy Szent Iván napján (nativitatis Johannis Baptistae) tartja egyházmegyéje búcsúját, illetve, hogy halála napján – a kánoni előírásoknak megfelelően – ünnepi misét celebrál, és prédikációt mond Szent Szabina templomában, akinek ünnepe egybeesik Keresztelő János fejevételének (decollatio Johannis Baptistae) ünnepével.[366]

Az a tény, hogy Ajtony monostort építtetett Keresztelő János tiszteletére, persze nem szükségszerűen jelenti azt is, hogy a szent kultusza ez idő tájt jelent meg tartományában. Erdélyben és a Dél-Alföldön korai patronátusra utaló helyneveink között igen gyakori a Szent Iván elnevezés, ami e szent elterjedt tiszteletére utal.[367] Ismerünk egy, az Iván névre hallgató szentéletű, magyar származásúnak tartott remetét is, aki ugyan valamikor a 910-es években halt meg, legendája azonban mégis azt meséli, hogy rokonságban állt Szent István királlyal, amit – ha valós a tény – csak úgy értelmezhetünk, hogy valamilyen fokon (talán anyai ágon) az Árpád-házhoz kapcsolódott. Nem tarthatjuk tehát kizártnak, hogy már a IX. században, amikor e terület még bolgár érdekszférába tartozott, jelent meg itt Keresztelő János kultusza.[368]

A fentiekre: erre a Szent Metód működése korában (de koránt sem általa) folytatott térítésre visszauralhat Szent Gellért is, amikor a hazai katolikus egyház elleni, eretnek cselekmények kapcsán megjegyzi: *„Egyeseknek ugyanis, ha jól értelmezem, az a szándékuk, hogy ez által Methodius híveinek segítségével az Egyház ereje és tekintélye az eretnekek kénye-kedve szerint végül teljesen meggyengüljön.”*[369] Mint kiderül, maguk a Methodius-félék nem eretnekek, de valamilyen módon közrejátszanak az eretnekség terjedésében, talán szláv nyelvű liturgiájuk révén. Egy másik művének bevezetőjében pedig ugyancsak elgondolkodtató utalás olvasható: *„Tudja meg mindenki* – írja –, *aki e könyvben olvasgat: elkerülhetetlen szükség okából fogtam hozzá, hogy az egyházatyák nyomán az isteni teológia misztériumait megvizsgáljam és elmélkedjem felettük, majd írásba foglalva, Krisztus kegyelmével fussam át azokat. Ezenkívül a könyvek csaknem teljes hiányában engem – akit Pannóniának a besenyők határaival érintkező végvidékeire, pogányok közé, akiknek a vértanúk ideje előtt soha Isten dicsőséges igéjét nem hirdették, ugyanezen tartomány legkeresztényibb királya, István, püspökké nevezett ki – szent és együgyű férfiak szólítottak fel, hogy az apostoli levelekben és az evangéliumokban való épülés, és az új egyház előrehaladásának okából írjak, hogy az ünnepnapokat ne töltsék az isteni ige nyeresége és fényeskedése nélkül. Így felszólíttatván kettős okból, tudniillik az engedelmesség és a hitvallás okából, annak ajándékából és kegyelméből, aki nélkül semmit nem lennénk képesek cselekedni, hozzáfogtam, hogy szilárd étel helyett legalább tejet szophasson táplálójától a legzsengébb népesség.”*[370] E körmönfont megfogalmazásból kiderül, Gellért tudja, hogy az ő egyházmegyéje területén nem, de a szomszédos vidéken a *„vértanúk ideje előtt”*, azaz az apostolok idejében hirdették *„Isten dicsőséges igéjét”*. Vagyis tisztában volt azzal, hogy milyen hiedelmek éltek a saját kora görög és szláv egyházában Pál apostol illyrikumi térítő útjával és a szintén Krisztus-tanítvány Szent Andronicus szirmiumi püspökségével kapcsolatosan. Köztudott, hogy a képrombolás bizánci-pápai csatá-

[366] SRH 2: 494-495., 502., SZEGFŰ 1980b. 16., SZEGFŰ 2001a. 45-46.
[367] MEZŐ 1996. 94-101.
[368] CFH 2451-2452.,
[369] KARÁCSONYI-SZEGFŰ 1999. 184-185
[370] HEINZER 1982. 7., ÁKÍF 406-407.

rozásaiból vesztesen kikerülő pápaság éppen Szent Andronicus székét töltötte be (valójában szervezte újjá) beültetve *„Pannónia érsekeként”* Szent Metódot, majd ugyanezen apostoli alapítású egyház jogutódaként ismerte el az önálló magyar egyházat. Mind ez azt igazolhatja tehát, hogy Gellért nem minden előzmény nélkül kezdte meg térítőmunkáját területén.[371]

Azt tudjuk a forrásokból, hogy Géza fejedelem és István király radikális eszközökkel, katonai erő bevonásával is folytatta a térítést,[372] de ez aligha mondható el Ajtonyról, akinek elemi érdeke fűződött ahhoz, hogy függőségében tartsa a pogány elemeket is.

István Ajtony elleni fellépéséről három forrás is megemlékezik, ám a csatáról csak a nagyobb Gellért-legenda tesz említést.[373] Forrása minden valószínűség szerint egy Csanádról szóló hősének vagy egy Ajtonyról keletkezett siratóének lehetett,[374] amely azonban jelentős változtatásokon esett át. A legendaíró, miközben felhasználta ezt az éneket, hogy a szembenálló erőket ideológiailag jobban körvonalazza, Ajtonyt *„a hitben tökéletlennek”* festi, Csanádot pedig, jóllehet kénytelen bevallani frissen keresztelt voltát, máris isteni malaszttal teljes, aktív hitharcosként mutatja be. A hősi énekben, amely sztereotípiákat alkalmazott, így Csanád taktikáját úgy mutatta be, mintha ő alkalmazta volna az ősi magyar haditaktikát, a legenda írója teljesen félreértve a csatát egy vesztes és egy győztes etapra bontja, hogy közbe tudja iktatni Csanád álmát, ezzel a marosi egyház (új) védőszentjének – Szent Györgynek – az ütközet alakulásában betöltött rendkívül fontos szerepét kihangsúlyozva. Következményképp pedig beleszövi az oroszlámosi monostor históriáját is.

A csata elbeszélése merő képtelenség: Csanád vezér seregével ugyanazon a napon átkel a Tiszán, előrenyomul 20-25 km-t, majd megütközik a marosi vezér seregével, vereséget szenved, seregének maradványai szétfutnak a Szőreg és Kanizsa közötti ingoványokba és erdőségekbe. Ám a vezér összegyűjti szétszórt seregének maradványait, és utána lopakodik a győzelme színterétől nem tudni, milyen nyomós okok miatt, kb. 40 km-re visszavonuló Ajtony-féle seregnek, majd tábort ver. Alig alszik el, felveri őt az oroszlánnak álcázott Szent György, és támadásra buzdítja. A vezér holtfáradt katonáival nyomban az ellenség tábora felé száguld, s megtévén a 40 km-t, rájuk tör, és súlyos küzdelemben diadalt arat. Ilyen teljesítményt azonban egy lovas hadseregtől aligha lehet elvárni egyetlen nap alatt.

Hogyan történhetett akkor ez a hadművelet valójában? Nem tudjuk. A forrásul szolgáló hősének – mint említettük – valószínűleg úgy beszélte el az eseményeket, ahogyan korábban a magyarok csatáikat vívták. A kalandozások korának dokumentumaiból jól ismerjük ezt a lesvetésen, hadicselen alapuló taktikát. Ebben a megvilágításban így festhetett a csata: a királyi sereg átkelt Kanizsánál a Tiszán,[375] egy része az ártéri erdőkben elrejtőzött, míg a többi előrenyomult és megütközött Ajtony seregével, majd adott jelre megfutamodott. Az őket üldöző sereg lépre ment, a lesben állók és a visszaforduló üldözöttek közös erővel szétverték és megfutamították őket. Az üldözés Oroszlámos térségéig tartott, ahol a királyi sereg letáborozott. A marosi vezér seregének szerteszéledt maradványai, az előre meghatározott gyülekezési helyre, Nagyősz mezejére jöttek össze. Csanád

[371] SZEGFŰ 2001a. 46-47.
[372] CFH 2203., SRH 2: 379., 494.
[373] SRH 2: 490-492.
[374] KARÁCSONYI 1904. 24., KULCSÁR 1958. 5., SZEGFŰ 1972. 3-30.
[375] WEISZ 2005. 27.

ennek hírét véve nyomban a csoportosításra támadt, s végérvényesen megsemmisítette Ajtony seregét.

A legenda szerint a marosi vezért a csatában maga Csanád ölte meg. Halálában aligha kételkedhetünk, ugyanis három forrás egybecsengően állítja ezt. Csakhogy Anonymus és Mahmud Terdzsüman a legendától eltérve másként ír erről: szerintük Csanád részt sem vett a csatában, hanem a várába menekült marosi vezér közvetlen kíséretében volt. Amikor hírét vette az eseményeknek, álságosan megölte vezérét álmában és a levágott fejjel a király táborába szökött. Egyébként a legenda egy jelenete is megerősíteni látszik ezt, István ugyanis azt mondja Csanádnak: nevezzék ezután rólad el a marosi várost. *„mert annak a közepén* (in medio eius) *ölted meg ellenségemet, Ajtonyt”*[376]

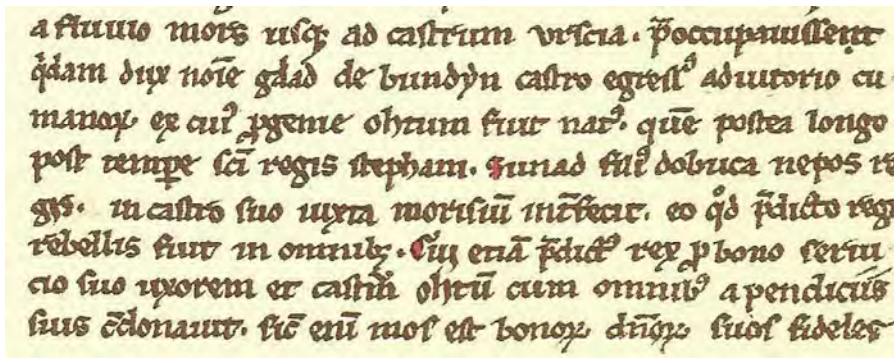

Csanád vezér megöli Ajtonyt. Részlet Anonymus Gesta Hungarorumából

A legenda csatát követő epizódként iktatja be a népmesékből közismert *„kivágott nyelv”* motívumát, míg a török szerint tettéért a király árulónak ítélte és a *„fejét vétette”*, ami persze valószínűtlen. Ha azonban Csanád még a győztes ütközet idején is Ajtony szolgálatában állt, ki lehetet akkor a királyi haderő parancsnoka. Úgy véljük, Imre herceg, aki ekkor már a királyi sereg magvát képező testőrség vezére (dux Ruizorum) volt.[377]

A továbbiakban hitelt adhatunk a legenda tudósításának: a király a győztes Csanád vezért *„annak a tartománynak az ispánjává”* (comes illius provincie) nevezi ki, róla nevezi el a marosi vezér székvárosát és magát a meghódított területet is. Ám ez a helyzet sem problémamentes: Anonymus szerint Csanád Doboka fia és a király *„unokaöccse”* (nepos regis), az idézett hely azonban emendált, s úgy tűnik, P. mester mindig olyankor vét hibát, amikor forrásához képest valamit meg akar változtatni.[378] A legenda viszont a fenti helyen azt állítja, hogy a diadal után István megtette őt *„a királyi ház és Ajtony háza első emberévé”* (princeps domus regis et domus Achtum),[379] ami nehezen érthető akkor, ha Csanád nem Ajtony nemzetségéből származik. Bizonyos, hogy a szerző biblikus mű-

[376] SRH 1: 50., 89., BLASKOVICS 1982. 181-183., SRH 2: 492.
[377] CFH 141. Korábban felvetettük, hogy a Gyula személye mögött Imre herceget lehetne keresnünk, ami számtalan félreértésre adott okot, véleményünket változatlanul fenntartjuk, kihangsúlyozva, hogy ez csak akkor lehetséges, ha a *„gyula”* címnek a törzsszövetség második méltósága mellett eleddig megmaradt az eredeti *„hadvezér, seregvezér”* jelentése is.
[378] SRH 1: 50. (in ms. 6v)., SZEGFŰ 1974b. 276.
[379] SRH 2: 492.

veltsége itt tetten érhető,[380] de itt alighanem többről van szó: a felhasznált bibliai hely szerint ugyanis a „principes" *„a saját famíliáikban* [funkcionáló] *vezéreknek neveztetnek"* (nominati duces in familiis suis). Ha pedig mindketten – Ajtony és Doboka, illetve fia, Csanád is Procui gyula szűkebb családjához tartoztak, lehettek István *„neposai"* anyai ágon. Ez esetben István most is ugyanúgy lépett fel, mint Procui ellen, a nemzetség belső harcában – a legendából is kiolvasható valamiféle élet-halálra menő feszültség Ajtony és Csanád között[381] – a vezéri szék követelőjét támogatta. És ha valóban az István-kori Ajtony történetének visszavetítése lenne Anonymusnál Glad históriája, rekonstruálható lenne az egész tartomány pacifikálása.[382]

Ajtony territóriumának szervezettségére utal, hogy Csanád minden különösebb nehézség nélkül behelyezkedhetett abba, s végezhette irányító munkáját, csupán az egyházszervezettel kapcsolatos teendők vártak rá.

Gellért püspök prédikál a népnek

A harci zaj elültével István előhívta a remeteségből Gellértet, s a korábban neki ígért Marosi püspökség élére állította. Gellért életében egy rendkívül aktív szakasz kezdődik: szervezi egyházmegyéjét, kialakítja püspöki rezidenciáját (a görög rítusú szerzetesek Oroszlámosra telepíttetésével), dómmonostort hív életre, katedrálist alapít, iskolát hoz létre, templomokat emeltet, temetőket szentel, közben szakadatlanul térít, hirdeti az Igét, és közben – még könnyű kocsiján utazva is – alkotja tudományos igényű műveit és pragmatikus célú egyházi írásait (homíliáit).[383]

Kiteljesedett politikai szerepe is a Szent Imre halálát (1031) követő időszakban: István királynál *„főbenjáró vétséggel vádolt férfiú"* eszközli ki (útjában *„disznók élésére*

[380] Vö. pl. 1 Par 5., 24.
[381] SRH 2: 490.
[382] SRH 1: 89-91., KRISTÓ 2001b. 11-19. Szent Lászlónak a kunok elleni harca (SRH 1: 412-414.), felhasználására gondolt I. TÓTH (1946. 44).
[383] SRH 2: 493-499.

alkalmas helyen" – ami a Thonuzoba-ügy szempontjából talán nem közömbös – éjszakázva kelti fel figyelmét a *„symphonia Ungarorum"*[384]), ott van a püspökök tanácsában – az Orseolókkal már régen nem rokonszenvező – Gellért a Péter király ellen szervezett palotaforradalomkor, de fellép az általa bitorló zsarnoknak bélyegzett Aba Sámuel uralma ellen is.[385]

Aba nádor, amikor az előkelők és a püspökök megbízásából előzte Pétert, magát koronáztatta királlyá, majd preventív hadjáratot indított III. Henrik német-római király ellen, mivel az nem adta ki a hozzá menekült Péter királyt (1042). Ez év húsvétját az ellene fenekedő németektől távol, Marosvárott, Gellért székhelyén kívánta megülni. Az ünnepet kihasználva arra is sort kerített, hogy belső ellenzékével leszámoljon. Tanácskozás örvén összehívott vagy ötven előkelőt *„mint a barmokat vagy oktalan állatokat husángokkal és dorongokkal"* agyonveretni, miért is a szentéletű főpap nem volt hajlandó húsvéti koronázásának szertartását elvégezni, s amikor más papok ezt megtették, a szószékre lépve dörgedelmes szózatot intézett a királyhoz: szemére vetette a kegyetlen gyilkosságokat, megtagadta tőle a bűnbocsánat kegyelmét, s megjövendölte neki, hogy harmadévre feltámad ellene a bosszúállás kardja s a csalárdsággal szerzett országát elragadja tőle. A tolmács a többi főpap kalimpálására megpróbálta ugyan elkenni szavait, de az atya figyelmeztette őt – innen láthatni, hogy tudott magyarul – a hív fordítására.[386]

Aba király azonban nem merte felelősségre vonni, nem mert fellépni ellene, ami mutatja, hogy Gellért mögött minden erőszak ellenére komoly társadalmi erő sorakozott fel, s a király nem kívánt kockáztatni. Pedig haderejét éppen e tájon jelentősen növelték az István unokaöccse. A bizánci hatalom ellen felkelt – Géza fejedelem hazánkban nevelkedett unokája – Petar Đeljan bolgár cárevics[387] szétvert seregének a megtorlástól tartó, hazánkba özönlött töredékei is, akikkel együtt számos eretnek menekült is érkezett Gellért működési területére. A marosi püspök nagy érdeme, hogy felismerte ennek a herezisnek a manicheus jellegét, s haladéktalanul felvette ellene a küzdelmet.[388]

Ennek az eretnekségnek a követői azt hirdetik, hogy Krisztus csak látszólag vált emberré, elvetik az Ószövetséget, rangsorba állítják az apostolokat és evangélistákat. Úgy vélik, *„egyes dolgok az Istentől erednek, mások az ördögtől, Isten egyes alkotásai jók, mások rosszak"*. Tévelygéseket hirdetnek a pokolról, kiforgatják a teremtésről szóló bibliai történeteket, az anyagi világot az ördög művének tartják, s olyanokat tanítanak, hogy az égből alászállott angyalok és lelkek kívánták meg a testet, továbbá, hogy valamelyik angyal közösült az ember leányaival, s ettől származnak isten fiai. Azt hiszik, hogy a lelkek a Napban vannak. A bibliai szövegekből *„rágalmakat szőttek a Jó ellen csaholva a Rosszról"*. Véleményük szerint a végítéletkor elpusztul az ég és a föld, ez utóbbi úgy, hogy teljesen kiszárad, s hétszer vagy nyolcszor akkora lesz, mint jelenleg. Tagadják a Szentháromság egységét, elvetik a test feltámadásának tanát. Krisztus testét káromolják. Különösképpen tisztelik Uriel arkangyalt. Támadják az egyházat és a papokat, elferdítik és részben el is vetik a szertartásokat, visszakövetelik a holtak lelki üdvéért felajánlott engesztelő alamizsnát. Céljuk, hogy bomlasszák az egyházat s híveit elcsábítsák, hiszen maguk is az egyház közösségéből szöktek meg. Gellért püspök – bár nevüket nem tudja –

[384] SRH 2: 497-498., SZEGFŰ 1974b. 275-285.
[385] SRH 1: 324., Péter származására és uralma első időszakára lásd SZEGFŰ 1991. 34-98. Abára uo. 99-212.
[386] SRH 1. 329-330., SRH 2: 500., A bunkósbotok használatára: SZEGFŰ 1989b. 42.
[387] ANGELOV 1969. 364-366., 380., SZEGFŰ 1991. 89-91., DIMITROV 1998. 91., 105.
[388] SZEGFŰ 2001c. 125.

bizonyíthatóan a balkáni bogumil eretnekek tanairól beszél.[389] Bizonyosan nem téved, mert kiemelkedő teológiai képzettsége révén élesen megkülönbözteti a hívő kereszténye-ket az ál-kereszténytektől, az aposztatáktól, a zsidóktól és pogányoktól, az eretnekektől, külön elmélkedik Methodius követőiről (suffragantibus Methodianistis), sőt még a görög rítus szerint élőkről is.[390]

A pogánysággal is kacérkodó király, aki – a krónika szerint – nemtelenekkel cimborázott, velük étkezett, lovagolt, társalgott, úgy gondolta, hogy *„az uraknak mindene közös a szolgákkal”*, az esküt semmibe veszi stb.,[391] így sem tudta megnyerni a Marosvidéken még mindig nagy számban élő, hagyományaikhoz és korábbi uraikhoz ragaszkodó pogányokat sem. Harmad esztendőre valóban bekövetkezett Gellért jövendölése: III. Henrik Péterrel hadat indított Aba ellen, a döntő összecsapásra Ménfőnél került sor, amelyet a király árulás folytán elvesztett, ő maga pedig a csatából menekültében *„ősi csapdába esett”*, azaz, akikhez menekült, hitszegő módon megölték.[392]

Péter tehát visszanyerte hatalmát, ám ezért nagy árat kellett fizetnie. III. Henrik visz-szaültette trónjára, bevezettette vele a bajor törvényeket, 1045 pünkösdjét pedig *„új tartományában”*, Székesfehérvárott ülte meg, fogadta, amint Péter aranyos lándzsa jelképével hűbérül ajánlotta neki az országot, majd Péternek – most már vazallusának – hűbéri kötelezettségekkel terhelten visszaadta azt, a Pétertől kapott óriási mennyiségű arany-pénzt pedig szétosztotta katonái között.[393] A Péter uralma biztosítására itt hagyott zsoldo-sok, *„medve módjára dörmögő németek és fecskék módjára csicsergő olaszok”* gátlástalanul fosztogattak, hatalmaskodtak, a nőkkel válogatás nélkül erőszakoskodtak büntetlenül.[394]

Az országnak ezt a kényre-kedvre való hűbéri kiszolgáltatottságát a magyarok nem nézték jó szemmel. Összeesküvés szerveződött az előkelők körében Péter megbuktatására, s Árpád fiágából származó király trónra ültetésére. *„Ezek a nagyurak pedig Visca, Baja és Bonyha* (Visca, Bua et Buhna) *voltak és az ő más rokonaik”*, azaz Procui gyulának az ivadékai,[395] a vérségi-nemzetségi arisztokrácia tagjai, akik nyilván korábbi hatalmuk visszaállítását remélték az új uralkodótól. Az ő konspirációjuk azonban egy besúgó révén hamar lelepleződött, s a dühöngő Péter egy részüket kínpadra vonatva végeztette ki, másokat pedig megvakíttatott. Ezzel elveszett az utolsó remény is arra, hogy a gyulák birodalma valaha is helyre álljon, s régi fényében tündököljön. Hogy ez az összeesküvés a Maros mentén szerveződött (talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy a zavaros időkben a gyulák korábbi szállásközpontjába visszaszivárogva éppen Zomborban), bizonyítja, a vezetők halálával nem szűnt meg a szervezkedés, hanem tovább élt Gellért székhelyén, Marosvárott, nyilván a püspök aktív közreműködésével, ahonnan aztán követeket is küld-tek a Kijevben élő Vazul-fiakhoz, szorgalmazva hazatérésüket.[396] A hercegek, András és Levente, miután kémeik jelentették, hogy hiteles a meghívásuk, a hazatérés mellett dön-töttek.

---

[389] IVANKA 1955. 143-146., RÓNAY 1956. 471-474., REDL 1965. 211-217., SZEGFŰ 1968. 501-516.
[390] KARÁCSONYI-SZEGFŰ 1999. 52-53, 142-143., 184-185., 388-389., 446-447. etc.
[391] SRH 1: 329-330., SZEGFŰ 2001a. 45-49.
[392] SRH 1: 331-332.
[393] SRH 1. 334., CFH 99.
[394] SRH 1: 323-324. A krónika ezt tévesen Péter első uralmánál meséli el.
[395] SRH 1. 336., SRH 1:65., 69.
[396] SRH 1: 337. A nagyobb Gellért-legenda és az Altaichi Évkönyvek nem említi Csanádot (Marosvárt) az összesküvők székhelyeként.

Amikor a trónkövetelők 1046 nyárutóján az országba érkeztek, a konspirátorok támogatásukra hadat gyűjtöttek. Megmozdult újra a Maros mente is: az itt toborzott zömmel köznépi csapatoknak a Békés várbeli, ekkor még keresztény Vata lett a vezére. A gyülekezési helyre – Újvárra, amit Aba építtetett – érkezve az elégedetlenek óriási tömegének láttán elementáris erejű pogánylázadás robbant ki, melynek az említett vezér állt az élére. Követelték a papok kiirtását, az egyházi intézmények lerombolását, a bálványozást és atyáik rítusának, szelleműseik kultuszának visszaállítását. A krónika szerint András és Levente *„hagyták, hogy menjenek és vesszenek el atyáik hitében”*, mert különben nem segítettek volna nekik a hatalom megkaparintásában.[397] A tömeg hangulatát tovább szították azok az eretnek agitátorok, akik heves antifeudális támadásaikkal és szociális követeléseiket hirdetve vegyültek közéjük.

Gellért és püspöktársai ez idő tájt Székesfehérvárott tartózkodtak, ugyanis István király rendelkezése alapján a főpapoknak minden esztendőben meg kellett itt jelenniük Szűz Mária Menybemenetelének (Ascensio Mariae Virginis) ünnepére. Péter király valahol a Dunától északra táborozott, a hír hallatán átkelt a folyón és e városhoz sietett, ám a bent lévők nem bocsátották be, mire pár napi bizonytalankodás után a nyugati határ felé vette útját. Ekkor Gellért paptársai és kíséretük kijöttek a városból és lóhalálában (festinanter) az érkező hercegek elé siettek. Útközben mégis megálltak Diósdon, Szent Szabina templomában, ahol Gellért ünnepi szentmisét tartott, prédikált, megjövendölte mártíriumukat, majd a pesti révhez siettek, hogy átkeljenek a Pestnél állomásozó hercegekhez. Ekkor a Kelen-hegy lábánál támadtak rájuk András seregének budai hídfőállását kiépítő pogány-eretnek csapat emberei. Gellért – mint ez köztudott – maga is áldozatául esett ennek a rajtaütésnek. Az a körülményes kivégzési mód (kocsistul a hegyről letaszítottál, majd lándzsával átdöfték, végül szétverték fejét egy kősziklán), ahogyan végeztek vele, elsősorban az eretnekek műve volt, akik a hitvitákban Gellért által hangoztatott példázatokat fordították ellene. A pesti oldalra menekült püspököket is eretnekek (heretici) akarták megölni, és a Murtmur nevű hajóst is ők kényszerítették a Dunából általa kimentett Szolnok ispán legyilkolására.[398] A pogányok által tőrbecsalt Pétert is elérte végzete.

A teljes siker után a felkelők csapatai felbomlottak, hazaszéledtek, András herceg pedig hozzákezdhetett az ország ügyeinek rendbe szedéséhez. Az életben maradt három főpappal királlyá koronáztatta magát, majd rendeletet adott ki, amelyben – többek között – *„megparancsolta egész népnek főbenjáró vétség terhe alatt, hogy, hogy hagyjanak fel a pogány szokásokkal, amelyeket korábban engedélyezett nekik, térjenek vissza Krisztus igaz hitére, és mindenben azoknak azon törvények szerint éljenek, amelyeket a szent király, István adott nekik.”*[399] Az a megszorítás, hogy *„Krisztus igaz hitére”* térjenek, feltételezni engedi, hogy voltak Krisztus nem igaz hitének tanítói, azaz eretnekek is az országban, akik ellen szintén fel kívánt lépni a király.

Letörték-e a pogányságot a Maros mentén is? Igazolt tény, hogy sokan már keresztények voltak korábban is a görög rítus szerint, mások a szláv liturgiát követték. Gellért is sokakat eredményesen keresztelt, mint írja: *„Magam is, valahányszor a pogányokat tanítom, akik nem ismerik a Krisztust, és ők az Ige hallatán megtérnek Isten befogadására, a*

[397] Péter másodszori uralkodására és a pogánylázadásra: SZEGFŰ 1991. 213-283. A lázadás kirobbanására: SRH 1: 337-338., SZEGFŰ 1980c.
[398] SRH 2: 501-503., SRH 1: 338-342., SZEGFŰ 1979. 19-28.,SZEGFŰ 1980b. 16.
[399] SRH 1: 343-344., SRH 2: 503.

meggyőzéssel, a szóval és a hittel Krisztust vetem nekik, és Krisztus előttem jár a magvetésben."[400] A Vata-lázadás, bár bizonnyal sokan a helybéliek is részt vettek benne, nem itt robbant ki, a megyeszékhely egyházai sem sérültek, hiszen 1053-ban, amikor Gellért holttestét felemelik és Marosvárba hozzák, minden egyházi építmény működik.[401]

Igazat kell adnunk a hajdani kiszombori monográfia szerzőjének, hogy az elkövetkezőkben az egész középkoron át az itt élő népről semmit sem tudunk,[402] legalábbis az írásos források alapján. A régészeti feltárások során azonban egyes sírok I. András, Salamon és I. László (féltucatnyi) veretével datálhatók.[403] S ez utóbbiak között pogány rítusúnak minősíthető lovas temetkezés is előfordult.[404] Valószínűleg ez annak a jele, hogy a kereszténység felvétele nem járt azonnal életmódváltással is, hiszen még évszázad multán is azt írja Freisingi Ottó, hogy *„sátrak alatt tanyáznak"*, Gellért pedig az egyházról mondja, hogy kénytelen igazodni *„gyarló tagjaihoz, valamint e világ szükségleteihez, mert nélkülük elveszítené sokaságát, és rendeltetése szerint gondoskodik mindenki számára arról, ami a két élet* [ti. testi és lelki] *folytatásához szükséges"*.[405] Nem kizárt tehát, hogy egy-egy pap elnézte a lóáldozatot, mint temetést követő halotti tort, ahol a nyomorúságos sorban élők bőségesen lakmározhattak, egy olyan korban, amikor az ősi vallás letéteményesei már csak rongyos szórakoztatókként járták az országot, és még a (vérségi-nemzetségi arisztokráciából származó) előkelők rokonainak is tyúkot kellett lopni, ha jól akartak lakni,[406] és Kálmán király a pogánykodást már csak böjtöléssel bünteti.[407]

A hatalomváltás már nem a régi gyakorlat szerint megy végbe, Csanád nem Ajtony teljes területét nyeri el a királytól, hanem csak megyésispán lesz abban, természetesen jelentős birtokadományokkal, ugyanakkor a korábbi vezér – még a XIV. századból[408] is adatolható – nemzetsége kezén is meghagy István *„ősi foglalás jogán"* (jus primae occupationis) birtokállományt, amelyen felépült Ajtonymonostora is.

Hogy mi történt ezt követően a Maros partján, nem tudjuk. Az azonban bizonyos, hogy ezzel véglegesen lezárult az a fejezet a vidék – és benne Zombor, mint egyik központ – életében, amely a fejlődés élvonalába állította. Betagolva immár a királyi vármegyék rendszerébe, a kereszténység jármába és a feudális termelés menetébe, minden korábbi előnyét elvesztette. Elenyészett lassan a régi dicsőség, s Zombor lakóinak is bele kellett törődnie, hogy a középkori falvak egyhangú mindennapjait éljék.

[400] KARÁCSONYI-SZEGFŰ 1999. 454-455.
[401] SRH 2: 503-505.
[402] KISS 1940. 58.
[403] SZŐKE 1962. 48., KOVÁCS 1989. 211., LANGÓ-TÜRK 2004a. 205.
[404] MÓRA 1932. 58., BÁLINT 1976a. 240-241. Ezt LANGÓ-TÜRK (2004a. 206) kétségbe vonják, bár a leletek elkellódása miatt utólagosan már ellenőrizhetetlen a tény.
[405] CFH 1767., KARÁCSONYI-SZEGFŰ 1999. 248-249.
[406] ZÁVODSZKY 1904. 166-167., SZEGFŰ 2005b. 114-116.
[407] ZÁVODSZKY 1904. 198.
[408] ORTVAY 1891a. 266-272., AOkt. 13: 201., 218., 238. (314., 349., 381. sz.)

ZOMBOR A CSANÁD NEMZETSÉG ÉS UTÓDAI BIRTOKÁBAN

A FALU A XI. SZÁZAD KÖZEPÉTŐL A TATÁR PUSZTÍTÁSIG

Az írásos források alapján a X-XII. századi Zombor vidékének történetéről igen keveset tudunk. Nagy általánosságban ismerjük a helyzetet,[1] de speciális, a szűkebb területre vonatkozó információink nincsenek. Abban vita nincs, hogy a település – mint korábban vázoltuk – nagy múltra tekint vissza, és a Maros folyó, mint az Erdélybe vezető legfontosabb közlekedési út mellett bizonnyal továbbra is fennmaradt, de már arról is bizonytalanság uralkodik a nézetekben, hogy a szárazföldi utak hogyan viszonyulnak a településhez. Van olyan elképzelés, hogy a Maros déli partja mentén Csanádról Szegedre vezető főút áthaladt Zomboron is.[2] Az újabb kutatások szerint viszont ez az út délebbre haladt, és csak egy helyi jellegű út kötötte össze Bébnél Zomborral, és így a réven át Makóval, ahol a Maros északi partján haladó főúthoz csatlakozott.[3]

A régészeti emlékanyagból kitűnik, hogy a csatározások során a lakosságot jelentősebb hatás nem érte. Procui gyula uralmának puccsszerű megdöntése után Ajtony nem telepedett rá a korábbi központra, hanem Marosvárott építtette fel saját hatalmi bázisát, s – úgy tűnik – ő sem törekedett az itt élő sokszínű népességgel konfrontációba keveredni. Változásokkal legfeljebb a vallás területén kell számolnunk.

Az új király, I. András, a pogány seregek szétszéledése után megkoronáztatta magát és törvényt hozott, hogy mindenki *„térjen vissza Krisztus igaz hitéhez”*. Az „igaz” jelző használata mutatja, hogy nemcsak a pogányok és aposztaták, hanem az eretnekek ellen is fel kívánt lépni. Ám a Szent László pénzével datálható lovas-temetkezés és Vata fia Javas históriája fémjelzi, hogy ez a folyamat vidékünkön elég lassan ment végbe, a pogánykodás és az eretnekek bizonyos gyakorlata ellen pedig még Kálmán is kénytelen volt törvényben intézkedni.[4]

Nagyon valószínűnek tűnik, hogy István király nem hagyta meg a települést Ajtony nemzetsége kezén, legalább is későbbi birtoklásuk – mint feljebb jeleztünk – erre enged következtetni.[5] Az inkább elképzelgető, hogy Csanád vezér tette rá a kezét e területre. Bár a jogcím erősen kétséges, ha – mint egyesek vallják – Csanád e birtok tulajdonába ősfoglalás (ius primae occupationis) révén került, tehát már Procui és Ajtony idejében is birtokában lett volna. De az sem bizonyítható, hogy királyi adomány (donatio) révén jutott hozzá.[6] Az viszont mindenképpen bizonyosnak látszik, hogy a Csanád nemzetség, amelynek III. Béla korából ismerjük – másfél évszázad után – név szerint is tagjait (I. Fülöpöt, Beleniket és Bogyoszlót), már jelentős birtokállománnyal rendelkeztek Csanád

[1] KRISTÓ 2003b 158-162.
[2] JUHÁSZ 1933. 58.
[3] BLAZOVICH 2002. 49., 97. és mell.
[4] SRH 1: 338. és 344.; ZÁVODSZKY 1904. 190-191.
[5] JUHÁSZ 1933. 30.
[6] A kérdés felvetője maga is bizonytalan ennek megítélésében: ORTVAY 1891a. 263-278.

vármegyében is. Belenik idősebb fia, Kelemenes bán, aki báni méltóságának elnyerése előtt aradi ispán volt, itt építette ki birtokközpontját (Kelemenus palataya), amelyet halála után elsőszülöttje, Pongrác vett birtokba, s az ő idejében Pongrác palotájaként (Pangrach palataya) emlegettek. Kelemenes testvére, Waffa pedig Waffaülésén (Woffahyelesse), amelyet korábban más névvel Kökényérnek (Kwkenyer) neveztek, ütött tanyát.[7]

Zombor lakóiról nem tudjuk, beletartoztak-e ebbe a birtokkomplexumba. Ha igen, akkor élték a korabeli praediumokon gazdálkodók életét: művelték a földet, legeltették állataikat, a Maroson halásztak, az elvizenyősödött területeken rákásztak, pákásztak, csikásztak. De az sem kizárt – mivel még 1247-ben sem sorolják településüket a nemzetségi birtokok közé,[8] hogy a szabadok dénárjait és tizedét fizető népek közé tartoztak,[9] vagy Marosvár népei lettek.

A Maros folyó évszázadok óta az Erdélyben bányászott só legfontosabb szállítási útvonala volt. Mint láttuk, Ajtony vezér és István király összecsapásának is ez volt az egyik ürügye. Mivel a továbbiakban sót csak királyi birtokon bányásztak, a só királyi monopóliummá vált: III. Bélának a vámokból és a sójövedelemből befolyt jövedelme meghaladta a királyi birtokok jövedelmének kétharmadát.[10] Természetesen királyi kegyből más is részesülhetett a kitermelt ásványból, amellyel kiváltképp az egyházi intézmények éltek. Jelentős mennyiségű sót kapott 1138-ban a Dömösi Prépostság, majd a Bizerei Apátság, a Nyitrai Püspökség, a Pannonhalmi Apátság, az Egri Püspökség, a Zágrábi Káptalan, a johannita lovagok stb. Amikor pedig a folyamatos pénzzavarral küszködő II. András pápai nyomásra keresztes hadjáratot szervezett a Szentföldre, úgy döntött, felesége, Jolantha jegyajándékára – ha netán ő odaveszne – leköti a Maroson leúsztatott sót (sales, qui per Morisium descendunt), illetve az abból származó jövedelmet.[11]

A zálogba, bérletbe adások, adományozások számtalan visszaélésre adtak alkalmat és lehetőséget, így érthető, hogy amikor a király politikájával elégedetlenek – döntően szerviensek és várjobbágyok – tömege (az egyház hallgatólagos támogatásával) fellázadt 1222 tavaszán, követeléseik között szerepelt a sóügyletek rendezése is. A király kénytelen volt követeléseiket teljesíteni, s kiadta a jogaikat biztosító Aranybullát. Ebben meghatározzák, hogy *„Sót az ország belsejében ne tartsanak, kivéve csupán Szalacson és Szegeden és a végeken."*[12]

Az egyház látva a mozgalom sikerét, most már nyíltan is színre lépett pápai támogatással. Kierőszakolta 1231-ben az Aranybulla érdeke szerinti átfogalmazását, töröltette a sóra vonatkozó passzust.[13] A következő esztendőben aztán sor került a király kiközösítésére is, míg be nem adta a derekát, és az 1233-ban megkötött beregi egyezménybe biztosította az egyház sóforgalmazással és sókereskedelemmel kapcsolatos rendkívül kedvező kiváltságait.[14] Az erdélyi sószállítás Maros menti útvonalára épült monostorok problematikája máig sem megoldott, de tény, hogy jelentős szerephez jutottak.[15]

[7] AUO 7: 243.; KARÁCSONYI 1901. 1: 347-348., GYÖRFFY 1963. 862., 866. BLAZOVICH 1993. 150.
[8] AUO 7: 242-243.
[9] ZÁVODSZKY 1904. 162., 193-194.
[10] PAULINYI 1923-1924. 627-647., WEISZ 2007. 43-57.
[11] KRISTÓ 1983. 332-336., FCD 3:1, 263-264.
[12] MES 1: 235., SZIGETHY 1987. 21., 43., 52.
[13] MARCZALI 1901. 141.
[14] MES 1: 292-293., JUHÁSZ 1933. 33., KARÁCSONYI 1977. 76-77.
[15] KRISTÓ 1983. 236-238., KRISTÓ 2003b. 163.

Bár Zombor nem szerepel a sószállító hajók kikötői között (erre Arad vagy Szeged volt kijelölve) vagy a lerakatok sorában, nem lehetetlen, hogy lakosai közül egy-egy részt vett a só szállításában vagy a tutajos faúsztatásban, olykor megállhatott itt egy-egy hajó pihenőre, ami aztán módot adott kisebb-nagyobb csereberélésre.

Kelet-Európában azonban hamarosan más szelek jártak. Szent Domonkos megalapította a prédikátor testvérek rendjét (Ordo Praedicatorum), s eltervezte misszió indítását a keleti népek keresztény térítésére. Ő maga már nem érte meg ennek a beindulását, de a híres jogtudós, Paulus Hungarus vezetésével életre hívták a Magyarországi Domonkos Rendtartományt, amelynek számos tagja azonnal a kunok közé indult téríteni. Akciójukat felkarolta Béla ifjabb király és az esztergomi érsek is. Jelentős eredményeket értek el 1226-1237-re, amikor is a kunok Barcs nevű vezére családjával és tizenötezer alattvalójával megtért, a fráterek pedig megalapították a Kárpátokon kívül a milkói kun püspökséget (amelyre természetesen őszentsége azonnal rá kívánta tenni a kezét).[16] A kun vezér hűbéresküt tett II. András királynak, aki hamarosan felvette a Kunország királya (rex Cumaniae) címet is. Érthető tehát, hogy amikor a kunokat újabb tatár támadás érte, másik fejedelmük, Kötöny is elismerte IV. Bélát hűbérurának, s tőle kért védelmet. Mivel a magyar király hűbérúri kötelezettségének, hogy tudniillik alattvalóit a Kárpátokon kívül, hazájukban oltalmazza meg, 1239-ben befogadta a menekülőket, akiket az *„ország közepébe”* vezettetett be, majd amikor ezek a marhacsordáikkal, nyájaikkal és hatalmaskodásaikkal nagy károkat okoztak a lakosságnak, széttelepíttette őket Magyarország lakatlan területeire.[17] Ezt azonban Rogerius mester, az események főforrásának számító *„Siralmas ének”* szerzője majd egy évtizedes késéssel vetítette vissza, miközben ő maga is elbeszéli, hogy a kunok hogyan *„teperték le a magyarok leányait”*, s hogyan *„szeplősítették meg”* akár az urak feleségeit is, amiből persze aligha lehet lakatlan vidékre gondolni.[18] Magától értetődő, hogy a népharag, amelyet Harcias Frigyes osztrák herceg még tüzelt is, a tatárok ellen gyülekező magyar és német tömeget a kunok ellen fordította, akik is végül megostromolták Kötöny vezér palotáját, és kíséretével együtt legyilkolták őt. Erre a hírre a vidéki lakosság is a kunok ellen fordult, pedig azoknak egy jelentős serege éppen a király táborába sietett. Vezérük meggyilkolásának hírére a kezdeti tanácstalanság után úgy határoztak, hogy elhagyják az országot. Dúlva, gyilkolva és fosztogatva vonultak dél felé.

Ez a feldühödött kun had összetalálkozott a Szák-nembeli Barc fia Miklós (a korábbi időkben nádori méltóságot is viselő férfiú)[19] és Bulcsú csanádi püspök vezetése alatt a királyi táborba tartó csapattal. Ezek nem hadrendben vonultak, hiszen a nemesek *„asszonyaikat, fiaikat, leányaikat és cselédeiket”* is az ország belsejébe akarták menekíteni. A véres összecsapásban így a kunok győztek, a magyarokat kevés kivétellel kardélre hányták. A csata hevéből a csanádi püspököt sikerült kimenekíteni, akit kocsin vittek betegsége miatt.[20] Minden valószínűség szerint itt esett el Barc fia Miklós is, akiről a továbbiakban semmi hírünk nincs, de az sem zárható ki, hogy Kelemenes bán hasonlóképpen itt pusztult, akiről csupán annyit tudunk, hogy 1247-ben már nincs az élők sorában. Nem

[16] KRISTÓ 1983. 338.
[17] SRH 2: 554-557., JUHÁSZ 1930. 171.
[18] SRH 2: 554.
[19] SRH 2: 555. 3. Jz.
[20] SRH 2: 567-568., a püspök (1229-1254) betegségére: JUHÁSZ 1941. 96. és BÓNIS 1997. 41.

tudjuk tehát, hogy e seregben volt(ak)-e a Zomborban lakó nemes(ek), a falut azonban bizonnyal felprédálták a tűzzel-vassal pusztító kunok.

A további események még katasztrofálisabbak voltak. A már említett Rogerius mester, váradi kanonok, aki maga is szenvedője volt az eseményeknek, írja le a Marosvidék tragédiáját. A szerző meglehetősen fondorlatos, erkölcsi gátlásokkal sem terhelt, önző fráternek tűnik saját bevallása szerint.[21] Nem bízott abban, hogy székhelyét, Váradot meg tudják védeni a sokszázezerre taksált tatár hadtól, ezért alattomban kiszökött a városból, és lóhalálában Csanád felé nyargalt. Rövid időre megállt ugyan – látszólag beleegyezve a megerődített szigeten maradásba – Tamáshidán, de hamarosan innen is tovább szökött. *„Titkon kimentem a szigetről* – írja –, *hogy megnézzem, hogyan helyezhetnénk biztonságba lovainkat. Felbéreltem egy vezetőt és egy szolgát, így mindegyikünknek három-három lova volt, és éjszaka a Maros folyó mentén fekvő Csanád városába igyekeztünk, amely ettől a helytől nyolcmérföldnyi távolságra volt. És amikor egész éjszaka mentünk olyan ütemben, ahogyan csak lovaink vinni voltak képesek bennünket, hajnalban megérkeztünk Csanádra. De ezt azok a tatárok, akik más részen jöttek be Magyarországra, a megelőző napon elfoglalták és lerombolták: teljesen elfoglalták vidéket úgy, hogy a folyón nem tudtunk átkelni. És mivel lovaink ki voltak fáradva, és ezeken a részeken az emberek itt is, ott is rejtőztek, visszatérni semmilyen módon nem tudtunk, és így egy bizonyos kalyibában hagyva lovainkat, aznap valamiféle vermekben kellett meghúznunk magunkat."*[22] Így aztán éjjel, a tatárok között lopakodva visszatértek Tamáshidára, innen azonban ismét kijött Rogerius, és a német falu gondnokának (procurator) és vendéglátójának fiait túszul ejtve próbálta erdei menedékhelyén zsarolással biztosítani ellátását. Tamáshida azonban hamarosan elveszett, a gyerekek sorsáról többé nem ejt szót, csak arról, hogy a hullák között kutatva próbált némi élelemhez jutni.[23]

A Marosvidék pusztításáról még egyszer ír, amiből arra lehet következtetni, hogy először Büdzsák vezér csapatai dúlták fel e területet, majd Kádán Nagyvárad felül érkező hada prédálta fel Arad és Csanád környékét. Ekkor ostromolták ki a megerődített egresi kolostort és pusztították el a hevenyészve körülsáncolt, Újfalu néven is emlegetett Pereget, ahova állítólag hetven falu népe menekült a környékről. Életben alig hagytak valakit, legfeljebb a csinosabb hölgyek közül néhányat.[24] Súlyosbította a helyzetet, hogy a tatár hadak összevonásának térségéül Batu Szeged városát jelölte ki,[25] ahol a telelésre összevonták csapataikat. Ez az óriási létszámú haderő aztán a régiót teljesen kiélte, tehát nehezen képzelhető el, hogy éppen erre – beleértve Zombor lakóit is – bárki túlélhette a pusztítást, rablást, gyilkolást.

A tatárok 1242 nyarán kivonultak az országból iszonyatos nyomort hagyva maguk után. Korabeli források szerint mindenfelé üszkös romok és felperzselt pusztaság maradt, a temetetlen hullák miatt járvány pusztított, az *„éhínség több embert pusztított el, mint a tatárok"*, az életben maradottak mindent megettek, kutyát, macskát, sőt még emberi hús fogyasztására is vetemedtek, olykor még – orvul legyilkolt rokonaik vagy vendégeik friss húsát – a piacokon is árusították. A ragadozók, különösen a farkasok úgy elszaporodtak, és falkákba verődve annyira felbátorodtak, hogy a falvakba betörve akár az anyák karjai-

[21] SULYOK 1992. 32-37.
[22] SRH 2: 578-579.
[23] SRH 2: 579-580.
[24] SRH 2: 582-583.; JUHÁSZ 1930. 172-174.
[25] A meglehetősen zavaros időrendű török krónika szerint: BLASKOVICS 1982., KRISTÓ 1983. 340-341.

ból tépték ki a csecsemőket, és még fegyveres férfiakat is megtámadtak. Három esztendőbe telt, mire az ország úgy-ahogy élhetővé vált.[26]

Különösnek tűnik esetünkben a kiszombori körtemplom, amelyről korábban feltételezték, hogy a tatár pusztítás súlyos károkat okozott benne, amelyet jelentős átépítésnek kellett követnie.[27] Az újabb műemléki és régészeti feltárások ennek ellentmondani látszanak.[28] Ha pedig ez így igaz, és a rotunda valóban a XI. vagy a XII. században épült,[29] önmagától merül fel a kérdés, a tatárok pont ezt a folyamatosan megszállt területen miért nem pusztították el. A számmisztika (benne a 6-os szám) igen erősen dominált a keleti hiedelmekben? Vagy talán keleti párhuzamai ismeretében kímélték meg? A bizonyítás igénye nélkül mi erre az utóbbira gondolunk. Keleten perzsa előzmények után a VIII. sz. közepétől jelennek és sokasodnak meg azok a sírépítmények (sírtornyok, mauzóleumok), amelyek közismertek lehettek a hódítók előtt, s ezért ilyesminek gondolhatták e körtemplomot is. Minden bizonnyal ők is óvakodtak attól, hogy ujjat húzzanak a szellemekkel, mint ahogyan ez honfoglaló őseinknél is kimutatható.[30]

A helyreállított rotunda

Az a minimális számú népesség, amelynek sikerült elmenekülnie, lassan visszaszállingózott elpusztított településeire, de a gyéren lakott terület – amelynek elpusztított lé-

[26] SRH 1: 468., SRH 2: 593-598., CFH 81., 158., 176., 271., 381., 507., 778., 799., 938., 2244 etc., JUHÁSZ 1930. 177-178.
[27] DÁVID 1974. 46.
[28] Kozák Károly eredményeire építve MAROSVÁRI 1999. 112.
[29] A centrális templomok iránti érdeklődés a XIII. századra erősen megcsappant: GERVERS-MOLNÁR 1972. 31.
[30] ROGERS 1987. 140-144., SZEGFŰ 1989b. 31-46.

lekszámát a statisztika szerint 80% körülire tehetjük – szinte lakatlannak tűnt.[31] Ez aztán újabb problémák szülője lett.

Az ország újjáépítésének gondja a király, IV. Béla nyakába szakadt. Az éhínség megfékezése mellett a legnagyobb gondnak a népesség pótlása látszott. Jöttek ugyan kisebb-nagyobb csoportokban merészebb telepesek (hospites), de ezek száma kezdetben elenyésző volt, így az új kormányzat és a király a korábbi hűbéresek, a kunok visszatelepítésén fáradozott: 1246 körül sikerült is egyezséget kötniük az 1241-ben kivonult nációval, amely újból bevonult az országba.

A hat karéjt szimbolizáló padlókiképzés a helyreállított rotundában

Ahhoz, hogy tovább tudjuk szőni históriánkat, kicsit előbbre kell ugornunk az események nyomozásában. A kunok betelepedése rengeteg problémát okozott az országban, bár most már bőven akadtak lakatlan, elnéptelenedett országrészek, ahol nagyállattartó életmódjukat folytathatták. Szabad állapotukat kihasználva bevonták őket mind a külső háborúkba, mind a belharcokba, a hatalmaskodásokba és más csetepatékba, így aztán közülük is sokan önkényeskedni kezdtek, letelepedni nem akartak, a kereszténységet alábecsülték, a papokat olykor fogságra is vetették stb. Végül a pápa Fülöp fermói püspök személyében legátust küldött Magyarországra, akinek közreműködésével a főpapoknak és az előkelőknek sikerült elérniük, hogy IV. (Kun) László 1279. aug. 10-én kiadta az ún. *„kun törvényeket”*. Ebben a kunok szállásterületét úgy határozza meg, ahogyan *„a király úr, Béla, a mi öregapánk, Magyarország jeles emlékezetű, dicső királya, telepítette le őket, most is ide szálljanak és településenek a előrebocsátott módon, mint országunk nemesei…”*[32] Ebből tehát kiderül, hogy a király ugyanazokra a földekre gondol a telepítést illetően, amelyeket nagyapja is a kunok rendelkezése bocsátott: a Duna és a Tisza vagy a Körös folyók mellett, a Körös-Maros közben, vagy ugyanezen folyók mindkét

[31] A tatárjárásra lásd még: NAGY 2003.
[32] MARCZALI 1901. 180.

partján, vagy a Maros és a Temes folyók között, vagy azok közelében üthetnek tanyát nemzetségenként sátraikkal (cum suis tabernaculis). Vidékünket tehát háromszorosan is súlyosan érintette e döntés.[33] Igaz, a törvény kimondja, hogy *„a monostoroknak és az egyházaknak a jogait és birtokait sértetlenül kell megtartani”*, továbbá, hogy a Tatárjárást túlélő nemesek, azok, akiké korábban volt, építményeiket, népeiket, falvaikat és földjeiket *„szabadon és békességben”* birtokolják a kunok területei között.[34]

A törvények ilyetén megfogalmazása arra enged következtetni, hogy kunok Béla király korában történt visszatelepítésekor csak nagy vonalakban jelölték ki a megszállandó területeket, s ebből aztán mind az egyháziakkal, mind a világiakkal számtalan összeütközés támadt, amit valamilyen módon orvosolni kellett. Így került aztán képbe Zombor is az 1247-es esztendőben. A már említett Csanád nemzetségbeli Kelemenes bán fia, Pongrác ispán fordult a királyhoz, hogy birtokairól okleveles biztosítékot szerezzen *„a szomszédok zaklatásainak elhárítása érdekében”* és a *„rokonokkal kialakuló viszálykodás”* megelőzésére.

A CSANÁD NEMZETSÉG 1256-OS BIRTOKOSZTÁLYA ÉS A XIII-XIV. SZÁZADI BIRTOKVITÁK

A király, IV. Béla Székesfehérvárott 1247. Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepének nyolcadán (febr. 9-én) írásos parancslevelet küldött a lassan újjászerveződő csanádi és aradi káptalannak, hogy *„alkalmas és tanúbizonyságára nézve szavahihető”* tagjaikat küldjék ki a *„királyi emberrel”*, a Byluknak nevezett Péter mesterrel, a királyi udvar familiárisával, hogy Pongrác ispán Arad, Csanád, Temes vármegyékben és a Szerémségben fekvő adományul nyert, szerzett és ősi birtokait, továbbá mindazon birtokokat, amelyeket nemzetségével együtt osztatlanul birtokol ezekben a megyékben vagy más tartományokban, járják be, a határszomszédokat, valamint a szomszédos Csanád nemzetségbeli nemeseket összehívva a régi határokat újítsák meg, ha szükséges, új határjeleket is állítsanak és mindezen birtokokat Pongrác ispánnak és örököseinek javára határoljál be, ha ellentmondás nem történik. A továbbiakban közli, hogy ellentmondás esetén hogyan járjanak el, majd minderről tegyenek jelentést.[35] Az oklevél első ránézésre hamisnak bizonyul, azonban megfontolandó, hogy ez a hevenyészettség és különlegességei nem pontosan azt mutatják-e, hogy olyan korban készült, amikor még nem állt helyre a régi rend. Szokatlan ugyanis, hogy a király egyszerre, ugyanazon ügy lebonyolítására két káptalant bíz meg, az is furcsa, hogy a *„homo regius”* az udvarból küldött familiáris, a birtokok közül jó néhány – köztük Zombor – nem szerepel, ugyanakkor Oroszlánosmonostorán (Wruzlanusmunustura) egy teleknyi (sessio) föld is fel van tüntetve stb. De mindez alig négy évvel a Tatárjárás után történt, tehát magyarázhatók ezek a furcsaságok.

A két káptalan képviselői, János őrkanonok (custos) Csanádról és István olvasókanonok (lector) Aradról, a királyi emberrel haladéktalanul kiszálltak a kijelölt helyszínek-

[33] Uo.
[34] Uo. 180-181., JUHÁSZ 1933. 67., 17., KARÁCSONYI 1977. 78.
[35] AUO 7: 220-221., BLAZOVICH-GÉCZI 1995. 103-105., 194-195., BLAZOVICH 1975. 39-40. (magyarul)., BOROVSZKY 1896. 1: 39-40., 66., RA 1/2. 255-256. (847. sz.), JUHÁSZ 1941. 97., JUHÁSZ 1962. 6., ORTVAY 1891a. 271., JUHÁSZ 1933. 4., 133., GYÖRFFY 1963. 862., KARÁCSONYI 1977. 80-84., KARÁCSONYI 1984.114., Hamisnak minősíti: KARÁCSONYI 1902. 18-19.

re, összehívták mindenütt valamennyi Csanád nemzetségbeli határos és szomszédos nemest, felmérték és határjeleit megújították, vagy új határjelekkel látták el a Pongrác ispán birtokába tartozó földeket, falvakat, birtokokat minden haszonvételükkel és összes tartozékaikkal, mezőket, kaszálókat, halastavakat, erdőket, ligeteket, lápos részeket, gyümölcsösöket, malomhelyeket és halastavakat, réveket és vámokat. Megemlítenek néhány birtokostársat a rokonok közül, majd jelentik, hogy ellentmondó nem akadt, s így Pongrác és örökösei minden további nélkül birtokolhatják mindezt azokkal együtt, amely a nemzetség közös birtokában maradt. Egy e korban szokatlan, de az Aranybulla örökhagyásra vonatkozó passzusa ismeretében érthető megoldással Pongrác és öccse, Izsák kölcsönös örökösödési szerződést is záradékolnak. A két káptalan közös jelentését húsvét tizenötöd napján (in quindennis), azaz ápr. 14-én küldte el a királynak.[36]

Ebben a jelentésben már szerepel Zombor is, de nem Pongrác ispán birtokaképpen, hanem csak Tömpös (Thembes) birtok után írja: *„ugyanígy Ladány teljes tölgyerdejével nyugati részen Zombor határaiig* (in fines Zumbur)*”* nyúlik, majd innen halad a határjelek mentén a Marosig, és a Maroson át egészen Palota faluig, Pongrác birtokhatára.[37]

A következőkben a király – pontos datálás nélkül csak az évszámot, 1247-et adva meg – röviden vázolja az eljárás menetét, az említett káptalanokhoz küldött mandátumát, a királyi udvar familiárisának, Byluknak (Bylwk) nevezett Péter mesternek *„az ország szokásai”* szerinti eljárását a parancs végrehajtásában, majd átírja a csanádi és az aradi káptalan ápr. 14-én kelt együttes jelentését Kelemenes bán fiának, Pongrácnak birtokainak határjárásáról, továbbá Pongrác és testvére, Izsák kölcsönös örökösödési szerződésével Pongrácot és örököseit, Tamást és Lászlót, királyi kettőspecsétjével hitelesített oklevélben, melyet Pál székesfehérvári prépost, a királyi udvar alkancellár állított ki, erősíti meg birtokaikban.[38] Ezzel lezárult egy fejezet a Csanád nemzetség birtoklásának történetében, amely felszínre hozta a Tatárjárást követő időszak okleveles anyagából Zombor nevét is.[39]

Évtizednyi idő múltán a Csanád nemzetség tagjai, Beleniknak és testvéreinek unokái, dédunokái 1256-ban újabb osztozkodási szándékkal jelentek meg a király előtt. Az osztálylevél, amelyet Smaragdus mester, székesfehérvári prépost, királyi alkancellár kezeáltal, kettőspecsétjével megerősítve 1257. január kalendájának tizenhatodik napján (azaz 1256. dec. 17-én) bocsátott ki a király,[40] módot teremt a nemzetség családfájának (legalább részbeni) rekonstrukciójára.

A XII-XIII. sz. fordulója körül tevékenykedő három testvért ismerhetünk meg. Közülük a legidősebb Magnus (Nagy) I. Fülöp, a középső Belenik (Belenyk), a legifjabb pedig Bogyiszló (Boguzlo) volt. Az ő örököseik osztozkodtak vagyonukon. Magnus I. Fülöp, mint ez az oklevélből kitűnik, örökös nélkül halt meg, birtokai – a törvényeknek megfelelően – testvérei gyermekeire és unokáira maradtak. Beleniknek két fia volt: I. Kelemenes bán és Waffa ispán. Tőlük származik a nemzetség Telegdi főága, Kelemenes

[36] AUO 7: 242-245., BOROVSZKY 1896. 1: 66., JUHÁSZ 1962. 6., BLAZOVICH-GÉCZI 1995. 35-36. KARÁCSONYI szerint (1902. 18-19.) hamis. A famíliára az 1256-os oklevél bemutatásánál térünk majd ki.
[37] AUO 7: 243., GYÖRFFY 1963. 852.
[38] AUO 7: 221-223., RA 1/2. 258. (872. sz.)., BLAZOVICH 1985. 39-41. (ford.)., MAKAY 1895. 67., JUHÁSZ 1962., BLAZOVICH-GÉCZI 1995. 36. KARÁCSONYI szerint (1902. 18-19) hamis.
[39] JUHÁSZ 1933. 58-67.
[40] AUO 7: 429-431., JUHÁSZ 1933. 33. (fac. sim.); BLAZOVICH-GÉCZI 1995. 135-139, BLAZOVICH 1985 41-43. (magyarul, Géczi L. ford.)., MAKAY 1895. 67., BOROVSZKY 1896. 1: 40., 67-69., RA 1/2. 349. (1116. sz.)

bán utódaitól a Telegdi, Waffa utódaitól a Makófalvi és Tömpösi családok veszik eredetüket. Bogyiszló fiai voltak: Kecele, Teodor és Csemu (Chemu), tőlük a Vejtehi család veszi eredetét.

Történetünk szempontjából Belenik unokái lesznek fontosak. Belenik idősebb fiának, I. Kelemenesnek négy fiáról tudunk: a legidősebb I. Pongrác ispán a királyi udvarban is megbecsült ember volt, amint ez az 1247. év eseményeiből kiderül. Kalán pécsi püspök leánytestvérét kapta feleségül jelentős hozománnyal,[41] két fiúgyermekük született: I. László és I. Tamás, akikre már hivatkozik az 1256-os oklevél. A második fiúról, Csömörről (Chumur) és az ő fiáról, I. Istvánról szinte semmit sem tudunk. A harmadik fiú Izsák, aki ekkor fiát, Makót – akiről még lesz szó – is képviselte, s végül a negyedik, Elek maga és két fia, Donkus (Donkws) és I. Gergely nevében jelent meg.

A Csanád nemzetség címere

Waffa ispán 1256-ban már nem élt, fia II. Csanád ispán és tőle származó unokái, I. Dénes és II. Gergely említtetik meg, második fia I. Barnabás (Barlaba) ugyancsak maga és fiai, I. Mihály, II. Barnabás és Domonkos képviselője, míg a harmadik fiú, II. Fülöp két fiával, Szunával (Zuna) és I. Benedekkel szerepel az örökösök sorában. Csak a teljesség kedvéért jegyezzük meg, hogy a harmadik testvér, Bogyiszló gyermekeit és unokáit az alábbiak szerint sorolja fel az oklevél, akiknek örökség jut: *„Kecele fiainak, Csanádnak és az ő fiának Vecsének, Tamásnak és az ő fiának Ugodnak, Tivadar fiainak, Mihálynak és az ő fiának Domokosnak, és fivérének Vejtehnek, Csemu fiainak Lőrincnek és Gergelynek.”*[42]

A citált dokumentum alapján 1256-ban a Csanád nemzetségnek 29 élő férfitagja volt, ami persze koránt sem öleli fel az egészét, hiszen csupán a XII. sz. végén élt három testvér utódairól van szó, akik már ekkor osztozkodnak birtokaikon: ez önmagában is mutatja a nemzetség ősiségét.[43]

Az osztozkodásban résztvevő felek személyesen jelentek meg a király előtt, s jelentették, hogy ők maguk, egymás között hogyan osztották fel javaikat, s ehhez a király

[41] AUO 7: 244.
[42] AUO 7: 431., KARÁCSONYI 1900. 1: 346-358., BLAZOVICH 1993. 150. és mell.
[43] KARÁCSONYI 1900. 1: 345., BLAZOVICH 1985. 41., BLAZOVICH 1993. 150.

jóváhagyását és megerősítését kérték. A bennünket közelebbről érintő marosvidéki birtokok, Zombor (Zumbur), Ladány (Ladan), a talán valahová Zombor és Makó közé lokalizálható Malomszeg (Molumzug) Kelemenes bán utódainak jutott, Dédemszeg[44] (Dedemzug) pedig a Waffa-fiaké lett. Az utód nélkül elhalt Magnus[45] Fülöp Erdélyben fekvő birtokközpontjait (a hozzájuk tartozó falvakkal együtt) nem osztják fel, hanem együtt tartva ezeket, jövedelmeiknek begyűjtését két közös akarattal megválasztott familiárisra bízzák, majd egyenlő arányban osztják fel a két testvér utódai között. Ugyancsak fele-fele arányban osztják két monostoruk, Kanizsa és Kemecse jövedelmeit is. Az *„Oroszlámosnak nevezett monostort pedig az egész nemzetség közös használatában hagyják”*. A harmadik testvér, Bogyiszló örököseit néhány Csanád, Temes és Szerém vármegyei, Macsó kerületi (districtus), továbbá Pozsega, Vasvár, Győr és Moson vármegyei birtokkal elégítették ki. Végül abban is megegyeztek, hogy ha valaki e felosztások a maga javára változtatna, veszítse a saját részét, s annak birtokértékelése alapján fele részt a király, fele részt pedig a jogsérelmet elszenvedett rokon kapja. Az uralkodó – ahogyan fent elmondtuk – megerősítette ezt az egyezséget.[46] Zombor tehát 1256-ban a Csanád nemzetségbeli Kelemenes bán utódainak jutott osztályrészül. (Ezekből a dokumentumokból, sajnos, egyebet a birtoklástörténetnél nemigen tudunk meg.)

Nem veszítjük hosszú időre szem elől a Pongrác-fiakat, ugyanis már a következő évben bihari birtokaik ügyében pereskednek, természetesen Zomborról nincs szó, de mégis fontos, mert a Körös-vidék falvai között szerepel Telegd, amely hamarosan Zombor birtokosainak fő fészke lesz. A per 1257-ben kezdődött Eoch fia Pál országbíró és zalai ispán ellen, aki IV. Béla királynak rendíthetetlen híve, vitézségét egyik oklevelének narratiója hosszasan sorolja: párbajban legyőzte és elfogta a király egyik árulóját, egy másik foglyáért kiváltott tucatnyi királyhű nemest, Halics ostrománál szétvert egy felmentő sereget, egy másik orosz sereg felett diadalmaskodva lovát megölték, ő maga is életveszedelembe került, visszafoglalt a németek által elfoglalt két erősséget, megsemmisítette egy stratégiai fontosságú gátrendszerüket, csapatával feltartóztatta a Dunánál a tatárokat, majd elsőnek követte a kivonuló mongolokat, elévülhetetlen érdemeket szerzett az ország rendjének helyreállításában, megfékezte a tolvajokat és rablókat, összegyűjtötte a szétszéledt embereket, megnyitotta a sóbányákat, Harcias Frigyes osztrák herceg elleni harcban súlyosan megsebesült és fogságba esett, amelyből maga fizette váltságdíj árán szabadult és váltott ki másokat is. Érthető, hogy mindezért a király számos Bihar vármegyei, Körös-menti birtokkal jutalmazta 1249-ben.[47] A per még 1264-ben is folyt, sőt Pál halála után végül fiával, Miklós vajdával sikerült Tamás ispánnak 1271-ben megegyez-

[44] A település neve az Árpád-kori oklevelekben a jelzett Dedemzug (1256), Dedemzegh (1274), Dedenzege (1337) alakban fordul elő. GYÖRFFY (1963. 854.) ennek nyomán a Dedénszeg településnevet adja meg. Ezt vette át BLAZOVICH (1993. 170.) is. CSÁNKI (1890. 695.) és BOROVSZKY (1896. 2: 130.) a Dédényszeg elnevezést használja, és ekként szerepel a település – mint Zombor része – a XIX. sz. végi helységnévtárakban is. Kiss Mária Hortensia a Dedemszög nevet alkalmazza (KISS 1940. 22.), de konzekvensen használja a hivatalos Dédényszeg alakot is. Magunk a legvalószínűbb olvasatnak a Dédemszeg alakot tekintjük, a középkori település megnevezéseként ezért ezt használjuk.

[45] A Magnus-t értelemszerűen „Nagy”-nak fordíthatnánk, amint ezt sokan meg is teszik, de nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy ez Fülöp másik neve volt. Vö. pl. I. Géza király oklevelei így kezdődnek: *„Ego Magnus”*.

[46] CSÁNKI 1890. 715., ORTVAY 1891a. 271, 420., BOROVSZKY 1911. 67., JUHÁSZ 1933. 10., 19., 58-59., ill. 25., 148., GYÖRFFY 1963. 674., 676., 862., 878., KARÁCSONYI 1984. 114., BLAZOVICH 1993. 111., 162., 163., 178.

[47] AUO 7: 282-284., 474-476., BLAZOVICH-GÉCZI 1995. 36-37., KRISTÓ 1992. 46-48.

nie, később fellelte az 1257-es végzést, sietve átíratta a váradi káptalannal, majd 1284-ben megerősíttette IV. Lászlóval is.[48]

Hogy időközben mi történt a Csanád vármegyei birtokokon, nem tudjuk, de gyanítjuk, hogy a nemzetség tagjai IV. Béla király és István ifjabb király belviszályában, illetve az ezt követő politikai csatározásokban nem egy oldalon álltak, éppen ezért a különféle birtokadományok, megerősítések az 1256. évi osztálylevéllel sok szempontból nem egyező eredményeket hoztak. Bár ezek az időközben keletkezett dokumentumok nem maradtak ránk, mégis következtethetünk egykori létükre.

Történt ugyanis, hogy 1274-ben a Waffa-unokák az aradi káptalannak privilegiális oklevelet állíttattak ki az ekkor lebonyolított osztozkodásukról. Ebben felosztanak egymás között olyan erdélyi területeket, amelynek közös birtoklásában 1256-ban megegyeztek, és több olyan birtokot is felosztanak sajátjukként, amelyeket akkor Kelemenes bán utódainak juttattak. Ez Csanád vármegyei birtokokra is vonatkozik: Zombort például Waffa I. Barnabás nevű fiának gyerekei – I. Mihály, II. Barnabás és Domokos – szerezték meg. A továbbiakban majd háromnegyed évszázadig (1340-ig) nem került elő ez a dokumentum.[49]

A kunok körében széles körű elégedetlenséget váltott ki a pápai legátus, a fermói püspök által ellenük kierőszakolt fellépés, a kun törvények kibocsátása, illetve az ebből fakadó követelmények, a letelepedés és a kereszténység felvétele. Bár Kézai Simon mester elbeszéli, hogy már IV. Béla, aki behozta a kunokat, és itt, *„elszaporodtak, mint a föveny homokja”*, tervezte a széttelepítésüket, majd fia V. István is gondolt erre. De végül mindketten elálltak tervüktől, *„nehogy az országnak kára származzék általa”*. László király azonban, kényszernek engedve ugyan, mégis fellépett ellenük, mire a kunok dúlni, fosztogatni, pusztítani kezdték szomszédaik birtokait a Tisza és a Maros vidékén is. Midőn a király megtudta, hogy már *„ellene maguk között hitszegés végrehajtását”* is tervezik, reájuk csapott olyan vitézül, hogy *„abban a csatában súlyos vereséget szenvedtek. Nagyon sokan elestek közülük. Mások pedig feleségüket, gyermekeiket és minden ingó javaikat hátrahagyva a barbár népekhez menekültek.”* A Képes Krónika azt is konkretizálja, hogy a lázadó kunok seregének vezére Oldamir volt, a nevezetes ütközet pedig, amelyben a nyilak használatát gátló zivatar is segítette a király seregét, 1282-ben *„a Hódnak nevezett tó környékén”* – a mai Hódmezővásárhelynél – zajlott.[50] Ezek az események nem hagyták érintetlenül a Maros-vidéket sem.

Ez idő tájt jelentkezett a Csanád nemzetségbeli Pongrác fia, Tamás ispán, aki a király színe elé járulva bemutatta 1247-ben kelt, ám sérült osztálylevelét, és annak megerősítését kérte. A sérülés magyarázatául előadta, hogy a kunok Egyházaskéren lévő házára törtek, meg akarták gyilkolni, a kúriáját az egész faluval együtt felégették és a szomszédos falvait – Razant, Csákát, Szentmiklóst, Baromlakot – elpusztították. Ő maga Tömörkény nevű birtokára menekült, ahol a templomban okleveleit és privilégiumleveleit a szentély falrepedéseibe rejtette el. Az őt halálra kereső kunok azt hívén, hogy a templomban van, felgyújtották azt, két atyai unokatestvérét és több szegény jobbágyát megölték. Egyedül ő tudott elmenekülni úgy, hogy lovával a Tiszába ugratva átúsztatott a túlsó partra. Oklevelei tehát megsemmisültek, kivévén ezt az egy privilégiumot, de ennek is megolvadt a pecsétje, ami miatt felmerült az esetleges hamisítás gyanúja. A király vizsgá-

[48] AUO 8: 120-121, 366-367., AUO 9: 366. 383-384., BLAZOVICH-GÉCZI 1995. 39-40.
[49] ROSU 1981. 340-344., Aoklt. 25: 78-79. (164. sz.)., GYÖRFFY 1963. 878.
[50] SRH 1: 187., 471-472., RA 2/2-3. 347. (3343. sz.), BLAZOVICH-GÉCZI 1995. 41-32.

latot rendelt el az ügyben, mellyel a váradi egyházat (a káptalant és a váradelőhegyi Szent István konventet) bízta meg: a szöveget ellenőrizték a váradi káptalan nyilvántartásából s a pecsét hitelességének igazolódása után az oklevelet a hamisítás gyanúja alól feloldva és megerősítve királyi kettőspecsétjével Tamás váci püspök és királyi kancellár által 1284. december kalendájának hatodik napján (nov. 26-án) kiadta azt.[51]

Az oklevélben foglalt történet valószínűleg megfelel a valóságnak: ha figyelembe vesszük azt az időt, ami Tamás menekülésétől visszatérésének lehetőségéig, majd az ügynek a király elé terjesztéséig, a hitelesség kivizsgálásáig és a megerősítésig eltelt, lehetett az akár 2-3 év is. A legyilkolt unokatestvéreiről közelebbi nem derül ki.[52] Mindez tehát igaz lehet. Az oklevél tartalma, dátuma azonban egybeesik egy másik oklevél tartalmával, dátumával pedig évre, hónapra, napra, kibocsátóra nézve egyaránt, tehát igen nagy a valószínűsége, hogy ez a megerősítő dokumentum – amelyben értelemszerűen szerepel Zombor is – hamis.[53]

A szóban forgó másik megerősítő privilégiumlevelet Kelemenes bán unokái, Pongrác fia Tamás ispán és Izsák fia Makó, illetve Waffa ispán unokái, Barnabás fia Domonkos és Csanád fiai, Gergely és Dénes kérték önmaguk és Csanád nemzetségbeli rokonaik nevében. Ezt az uralkodó a vele és elődeivel szemben tanúsított hűséges szolgálataik ismeretében méltányolta, és 1256-ban IV. Béla által megerősített osztálylevelüket szóról szóra átírva és előkelőivel megtanácskozva, az ebben foglaltakkal ellentétes tartalmú oklevelek érvényét megsemmisítve, királyi kettőspecsétjével megerősítve újból kiadta. Zombor természetesen ebben is szerepel az 1256-os diplomában foglaltaknak megfelelően, tehát valahogyan átvészelte a tatárt, túlélte a kunok pusztításait, de újabbat nem tudunk meg róla.[54]

Tamás ispánra ezután is rájárt a rúd. Történt ugyanis, hogy *„a kunok közül azon kevesek, akik megmenekültek végül, a tatárokhoz futottak, és az ő felbujtásukra a tatárok az Úr 1285. évében másodízben is betörtek Magyarországra, és egészen Pestig mindent könyörület nélkül felperzseltek.”*[55] Az ország elözönlése Gyertyaszentelő Boldogasszony napja (febr. 2) körül kezdődött és egész nagyböjtben (febr. 7. – márc. 25.) tartott. A tatár és kun csapatok, Telebuga és Nogáj vezéreikkel az élen, Verecke felől betörve Pestig pusztítottak, feldúlták a Duna-Tisza közét, majd a Maros völgyén Erdélyre rontva akartak rabolva, fosztogatva távozni. Több helyen kemény ellenállásba ütközve komoly vérveszteséget szenvedtek, végül – ebben az időjárás viszontagságai is közrejátszottak – olyan katasztrofális vereséget szenvedtek, hogy vezérük (Nogáj) is egy rossz gebére ültetett feleségével, amelyet kantáron vezetett, kevesedmagával gyalogosan menekült ki az országból.[56] Az öldöklő összecsapásoknak természetesen számtalan magyar áldozata volt, amely – úgy tűnik – a Csanád nemzetséget sem kímélte.

Tamás ispán az elsők között igyekezett ezt a helyzetet kiaknázni. Személyesen járult a király elé, s felsorolta egész nacionáléját: elmondta, hogy ő Pongrác ispánnak, Kelemenes bán fiának és Belenig unokájának a fia a Csanád nemzetségből, s felsorolta hűséges

[51] AUO 9: 384-387., BLAZOVICH-GÉCZI 1995. 193-202. (Zombor: 96)., MAKAY 1895.67-68.
[52] KARÁCSONYI 1900. 1: 350., JUHÁSZ 1933. 18-19., 121., KARÁCSONYI 1977. 78-79., BLAZOVICH 1993. 150.
[53] KARÁCSONYI 1902. 30-31., RA 2/2-3. 347. (3343. sz.)
[54] RA 2/2-3. 346. (3341. sz.); BLAZOVICH-GÉCZI 1995. 42-43., 135.139. (Zombor: 136).
[55] SRH 1: 472.
[56] CFH 49., 80., 106., 159., 180., 204., 217., 514., 782., 1610., 1823-1824., 1959. etc., ORTVAY 1891b. 426., PAULER 1899. 2: 385-388., 565-566., SZÉKELY 1988. 19-72., SZŰCS 1993. 314.

szolgálataikat, végül előadta, hogy édestestvérét, Lászlót az országon belül (in nostris provinciis) a kunok szörnyű kegyetlenséggel legyilkolták. Azt kérelmezi a királytól, hogy mindazon öröklött birtokait, amelyeket Csanád, Arad és Temes vármegyékben testvéreitől és atyafiaitól elkülönítve birtokol, és más, a Körös-közben lévő, anyja révén reá szállt birtokait is oltalmazza meg mindenféle megszállóktól, úgy a kunoktól, mint az ország nemeseitől és a saját nemzetségbelijeitől is. Erre a király kedvelt hívétől nagyapja, IV. Béla, apja, V. István és a maga adományait is visszavonja, s megbízza Gergely csanádi püspököt és a csanádi káptalant, hogy szálljanak ki a Palachknak nevezett Márton mester, királyi emberrel az említett birtokokra, összehívva a határosokat és szomszédokat, derítsék ki az igazságot és jelentsék azt neki. A királyi mandátum a felsorolt települések között említi Malomszeget és Ladányt is, ami azonban érdekes, hogy *„Zombor birtoknak a fele”* (medietas possessionis Zambur) szerepel csak Tamás ispán követelései között.

A püspök, a káptalan tagjai és a királyi ember a helyszínekre kiszállva összegyűjtötték a határszomszédokat és szomszédokat, különös tekintettel a nemesekre és a Csanád nemzetségbeli atyafiságra. Megjelent Izsák fia Makó bán, Elek fia György, Csanád fiai Dénes és Gergely, Barnabás ispán fiai Domonkos Barnabás és Mihály, Fülöp fia Benedek, Domonkos fiai Theodor és Ireneus, továbbá Ugod fia Péter. Valamennyien egybehangzóan igazolták, hogy az említett birtokok Pongrác fia Tamás ispán tulajdonát képezik csakúgy, mint hajdan nagyszüleiét, kivéve természetesen azokat, amelyeket a nemzetség közösen birtokolt, amint ezt Béla király oklevele tartalmazza. A vizsgálatot végzők jelentésének kézhezvétele után a király visszavonva ismét a korábbi adományokat, a jelentésnek megfelelően az összes említett birtokot haszonvételeivel, halászó-helyeivel, tartozékaival az említett Tamás ispánnak, gyermekeinek és utódainak újraadományozza. A gyűlésen Izsák fia Makó bán és Elek fia Gergely, lévén Tamás ispán legközelebbi rokonai, kölcsönös örökösödési szerződést kötöttek vele, amit a király elismert, ugyanakkor semmisnek nyilvánított minden korábbi e témában kiadott dokumentumot. Az új adománylevél, amelyet királyi kettőspecsétjével erősített meg, Tamás váci püspök, alkancellár datált 1285. május kalendájának hatodik napjára (ápr. 26-ra).[57]

Valami komoly nézeteltérés támadhatott a nemzetség famíliái között ebben az időben, amit más aligha válthatott ki, mint László halála. Ezt látszik alátámasztani az a tény, hogy Tamás ispán Zombornak csak a felét tartja a magáénak. Valószínűleg már 1256-ban, amikor az osztozkodáskor a falu Pongrác ispánnak jutott, fiai már elfelezték azt egymás között.[58] László halálával az egyébként is kapzsi birtokharácsolónak számító Tamás magáénak vallhatta a másik felet is. Lászlónak bizonnyal nem volt utóda, aki kétségbe vonhatta volna Tamás igényét (ha lett volna, ott kellett volna szerepelnie magának vagy ügyvédjének a vizsgálaton), tehát csak arra gondolhatunk, hogy az elhaltnak volt végrendelete, amelyben nem Tamás volt a kedvezményezett, s mivel Tamás ezt nem vette figyelembe, megindult közöttük a hatalmaskodás. Az ügy végül azzal zárult, hogy Tamás rokonsága jelenlétében a bizottság előtt a valós tényállást ismerte el, de azt nem tudjuk meg, hogy a továbbiakban ki birtokolta Zombor másik – nem Tamás kezén lévő – felét.

[57] AUO 9: 419-422., BLAZOVICH-GÉCZI 1995. 203-206., BOROVSZKY 1896 1: 78-79., RA 2/2-3. (3356. sz.)
[58] JUHÁSZ 1933. 19., KISS 1940. 9.

Zombor tágabb környéke a XII-XIV. században

E gyanús hitelű oklevél[59] záradékában szereplő örökösödési szerződés azonban érvényesnek tűnik, mivel hamarosan meghalt utód hátrahagyása nélkül Makó bán, s osztályrésze – benne a Makófalvára átnevezett Felvelnök is – Tamás ispánra szállt.[60] Az uralkodó különleges oltalma ellenére sem érezte magát biztonságban Tamás: a kilencvenes években egyre gyakrabban találkozunk nevével Bihar vármegyei javadalmainak intézése közben, több ízben is átíratja ide vonatkozó okleveleit (1296, 1298) a váradi káptalannal,[61] bár olykor-olykor birtokügyekben Csanád vármegyében is megfordul.[62] Végül is úgy határoz a kilencvenes évek végén (1299-ben), hogy székhelyét végérvényesen áthelyezi a Bihar vármegyei Telegdre, anyai örökségére, s a Maros vidékén fekvő birtokait rokonai kezelésére bízza azzal a megkötéssel, hogy bármikor kötelesek azt neki vagy örököseinek visszaadni, ha úgy kívánják. A név szerint felsorolt birtokok között Zombor nem szerepel.[63]

Tamás ispánnak, aki 1306 körül halt meg, négy fiúgyermeke volt a családfán elfoglalt helyük szerint: I. Lőrinc, III. Csanád, I. Miklós és II. Pongrác. Közülük legtöbbre Csanád vitte, aki valamikor 1280 körül született, papi pályára készült, tanulmányait valószínűleg a váradi káptalani iskolában kezdte, ugyanitt már 1295-ben éneklőkanonok (cantor), 1299-ben olvasókanonok (lector), majd Itáliában képezi tovább magát, ahonnan

[59] RA 2/2-3. (3356. sz.)., GYÖRFFY 1963. 862., 878.
[60] MES 2: 469., BLAZOVICH 1993. 150., 158., 164., SZEGFŰ 2000. 537-558.
[61] BLAZOVICH-GÉCZI 1995. 44-45.
[62] JUHÁSZ 1933. 122., 130-131.
[63] MES 2: 468-469., KARÁCSONYI 1900. 1: 351., BLAZOVICH 1993. 151., 171.

„decretorum doctor" fokozattal visszatérve a váradi káptalan prépostja lett.[64] 1318-tól a király titkos kancellárja (secretarius cancellarius) és kápolnaispánja (comes capellae), azaz a királyi udvarban a bíróságok mellett működő hiteleshely főnöke. A királyi székhelyen, Temesvárott szentelik pécsi püspökké 1323-ban. 1329-re megszerzi a „doctor de iure" fokozatot is, majd a király kifejezett óhajára, a káptalani választás mellőzésével a pápa esztergomi érsekké emeli 1330-ban. A király legkisebb fiának, Istvánnak ő lett a keresztapja 1332-ben.[65] Egy évvel később elkíséri Nápolyba az uralkodót, András herceg és Johanna eljegyzésére.[66] Óriási lendülettel lát székvárosa és egyházmegyéje ügyeinek rendbetételéhez, Telegden pedig ferences kolostort alapít (1335). Károly Róbert temetésén Csanád érsek mondja a gyászbeszédet, s ő koronázza Lajost királlyá 1342-ben *„az apostolok oszlásának ünnepét követő vasárnapon"* (júl. 21-én).[67] Később – 1343-ban – Gilétfi nádor távollétében ő helyettesíti, 1347-1348-ban pedig a király távollétekor ő a kormányzó. Sikerül megakadályozni 1348-ban egyházmegyéje felosztását (a szepesi püspökséget akarták kihasítani belőle), halála pedig 1349-ban következett be. (Érsekutóda, talán nem véletlenül, nővérének fia, Vásári Miklós lett.) A magyar egyházi és politikai életben rendkívül jelentős szerepet játszott, s a század második évtizedének végétől a családi ügyekben is főszereplővé vált.[68]

Már váradi prépostként testvéreivel és unokaöccseivel visszaszerezték a Marosvidéken apjuk által a rokonok gondjaira bízott birtokaikat,[69] 1320-ban pedig átíratták és királyi kettőspecséttel megerősítették IV. László azon privilégiumát, amelyben az IV. Béla 1247-ben kelt osztálylevelét erősítette meg.[70] Ez az oklevél annyira fontosnak tűnt a további birtokláshoz, hogy ismételt megerősítését kérték és nyerték el a királytól 1323. *„június idusának második napján"* (jún. 12-én).[71] (Mind a kettőben értelemszerűen megtalálható Zombor neve.)

A birtokok szerzéséért és visszaszerzéséért olyan vehemensen folyt az acsarkodás, hogy az ellenfeleiket (köztük rokonokat is) többször *„fő- és jószágvesztésben"* marasztalta el a bíróság.[72] Még az egyébként gátlástalan és végtelenül erőszakos Becsei Imre, Bars vármegye főispánja, lévai várnagy és kegyetlenségükről hírhedt fiai is, tartva tőlük, több ízben kérték a királytól velük szemben birtokaik megerősítését.[73]

A pápák közül nem egy úgy akarta egyházfői tekintélyét kiemelni, hatalmát megszilárdítani, hogy keresztes hadjáratok szervezését szorgalmazta. Hasonló elven, a Szentföldön folytatott harcok költségeinek fedezésére hivatkozva XXII. János pápa is tizedet vetett ki az egyházi jövedelmekre, amelynek magyarországi beszedésébe Károly király is belegyezett, Így 1332-1337 között pápai tizedszedők járták az országot, s töredékesen fennmaradt feljegyzéseikből némi képet kaphatunk a csanádi egyházmegye korabeli

[64] BÓNIS 1971. 32-34.
[65] MAKAY 1895. 127.
[66] GALÁNTAI-KRISTÓ 1985. 152., MAKAY 1895. 127., MÁLYUSZ-KRISTÓ 1988. 2/2. 78.
[67] GALÁNTAI-KRISTÓ 1985. 158., 161., MÁLYUSZ-KRISTÓ 1988. 2/2. 86., 90., BLAZOVICH-GÉCZI 1995. 53.
[68] Minderre: MAKAY 1895. 124-129., KARÁCSONYI 1900. 1: 351., MÁLYUSZ-KRISTÓ 1988. 2/2. 76., BLAZOVICH 1993. 151-152., Vásárira: JUHÁSZ 1946. 105., BÓNIS 1971. 32., 34.
[69] BLAZOVICH-GÉCZI 1995. 45-46., 208-209., KARÁCSONYI 1900. 1: 363-364.
[70] BLAZOVICH-GÉCZI 1995. 47., AOklt. 5: 262.
[71] BLAZOVICH-GÉCZI 1995. 48., AOklt. 7: 127-128.
[72] BLAZOVICH-GÉCZI 1995. 51-52., 128-133., 186-191., KARÁCSONYI 1900. 1: 358.
[73] Z. 1: 424-427., BLAZOVICH-GÉCZI 1995. 49-50., 53., A Becseiekre: JUHÁSZ 1933. 23., SZEGFŰ 1986. 1-21. és SZEGFŰ 2004a. 102-104.

állapotáról is. Károly Róbert ragaszkodott ahhoz, hogy az adó harmadát a király kapja meg a hit ellenségei ellen viselt hadakozásra, e királynak jutó rész felügyeletét Giacomo da Piacenza (Jacobus de Piacentia dictus Longobardus) csanádi püspök látta el. Egyházmegyénkben pedig az adó kirovója és beszedője Jacobus de Berengarii francia bencés szerzetes volt. Az 1334-es esztendőben a Maroson-túli Főesperesség falvai között jegyzik fel: *„A többiekhez hasonlóan András Zomborból (de Sombur) fizet 15 báni dénárt.”*[74] Zombornak tehát ekkor plébániája volt, s papját Andrásnak nevezték, jövedelme, ez egyben a falunagyságát is jelzi, valahol az alsó középmezőnyben lehetett.[75] Nem tudjuk meg azt sem, hogy temploma melyik védőszent tiszteletére volt szentelve. [A török kiűzése után templomát Szűz Mária Menybemenetele (Assumptio Mariae Virginis) tiszteletére szentelték,[76] temetőkápolnáját pedig a Szent Kereszt tiszteletére, de ebből nem következik, hogy korábbi hagyományokat vittek tovább az elnevezésben.]

A családi birtoküggyek tisztázásában a következő lépést is Csanád érsek teszi meg, amikor 1337-ben a marosvidéki birtokaikat újólag felosztják. Egyfelől Csanád érsek képviseli testvérei gyermekeit is, másfelől a Waffa-ágbeli Dénes ispán unokái (II. Dénes, II. Pál, I. Péter) kötnek egyezséget.[77] Nagyon részletesen taglalják Makófalva, Szentlőrinc, Kisfalud területi megosztását és más birtokokét szintúgy, de Zombor – nem tudni miért – nem kerül terítékre. Csupán annyit tudunk, hogy a szomszédos Dédemszeg a Dénes ivadékoknak, Ladány pedig Csanád érsek rokonságának jutott, a ladányi erdőt (amellyel Zombor határszomszédos) pedig közösen használhatták mindkét fél jobbágyai, ha épületfára volt szükségük. Az is kiderül e passzusból, hogy valamiféle tanyák vagy jószágállások léteztek, már ekkoriban, ugyanis beszélnek *„népekről vagy jobbágyokról, akik saját birtokaikon a mezőn élnek”*, de azt nem mondják el – valószínűleg akkor köztudott volt –, hogy ezek kit szolgálnak.[78] Ez azonban fontos adalék a népélet megismeréséhez.

A fenti megállapodás természetesen nem maradt titokban, a Waffa-utódok közül I. Barnabás unokája (Domonkos fia) II. Mihály, és II. Fülöp unokája (I. Benedek fia) III. Fülöp azonnal perrel támadták meg Dénes ispán Csanád érsekkel egyezkedő unokáit, amiért őket kizárták az osztozkodásból.[79] A perben – többszöri halasztás után – 1340. márc. 6.-án az országbírónak bemutatták Dénes ispán unokái az aradi káptalan átiratában IV. László király 1274-ben megerősített osztálylevelét, amely nevesíti azokat a birtokokat, amelyekre ők, illetve nagyatyáik örököseként Mihály és Fülöp igényt tarthatnak. E felosztás szerint Zombor Dénes ispánnak, illetve most már az ő örököseinek jutott. Hogy hogyan került a település a Kelemenes-leszármazottaktól a Waffa-utódok kezére, nem tudjuk. (De talán a perlekedők tudták, s ezért nem került szóba az 1337-es egyezségkor.) A felek számba vették az 1274 óta szerzett birtokokat is, s a vita megoldódott. Pál or-

[74] MVH 1: 154., BLAZOVICH 1985. 56., BOSSÁNYI 1916. 280., CSÁNKI 1890. 707., ORTVAY 1891b. 436-437., BOROVSZKY 1896 1: 93., SCHEMATISMUS 1913. 169., JUHÁSZ 1933. 33-34., GYÖRFFY 1963. 878., KARÁCSONYI 1977. 79.
[75] JUHÁSZ 1936. 34.
[76] Kiss Mária Hortenzia szerint „ősidők óta” ez volt a templom titulusa (KISS 1940. 89.).
[77] AO 3: 364-371., BLAZOVICH 1985. 58-59.(részletek), BOROVSZKY 1896 1: 40., ORTVAY 1891b. 456., CSÁNKI 1890. 715., JUHÁSZ 1933. 101.
[78] AO 3: 365-371., 383-385. (*populis seu iobagionibus in possessionibus ipsorum in campis commorantibus*)., BLAZOVICH 1993. 165-167., MAKAY 1895. 128-129., KARÁCSONYI 1900. 1: 363-364.
[79] AOklt 23: 319-321.

szágbíró döntéséről függőpecsétes privilegiális oklevelet bocsátott ki Visegrádon 1340. hamvazó szerdájának nyolcadán (márc. 8-án).[80]

A Csanád érsek és a Dénes-utódok közötti egyezségre azonnal reagáltak az osztozkodásból kimaradt rokonok: 1338 tavaszán megtámadták ezt az osztályt. A peres eljárás hosszan elhúzódott különféle formai hibák, akadékoskodások és az érsek elfoglaltságai miatt. Az eljárásban részt vevő felek az egyik oldalról *„a Krisztusban tisztelendő atya Csanád úr”*, esztergomi érsek és Esztergom vármegye örökös főispánja, valamint unokaöccsei, (Lőrinc fiai) I. János és III. Tamás, (I. Miklós fiai) III. István, I. György és II. Miklós, továbbá (II. Pongrác fiai) IV. Tamás és II. Kelemen; a másik oldalról (II. Csanád Gergely fiától született unokája) András, (I. Barnabás Domonkos fiától született unokája) II. Mihály, (II. Fülöp I. Benedek fiától született unokája) III. Fülöp. Az osztozkodásról a végső döntést Pál országbíró 1344-ben a nagyböjt közepe nyolcadának tizenkettedik napján (márc. 28-án) Visegrádon hozta meg, amelyről autentikus függőpecsétjével megerősített privilegiális oklevelet adott ki. Ebben nincs ugyan szó Zomborról, de ennek az oka az lehet, hogy az országbíró nem írta át IV. Béla négy ízben is említett osztálylevelét, csak bemutatását írta elő. Így azt sem tudjuk pontosan, hogy az 1247-ben vagy az 1256-ban keletkezett dokumentumról van-e szó, csak a fentiek alapján gyanítható, hogy az 1247-est mutatták be. Ám ebben mindenképp szerepelt Zombor neve.[81]

Újabb birtokosztályról kapunk hírt 1360-ból, amikor Kelemenes bán ükunokái, Pongrác fia Tamás unokái osztoznak birtokaikon. A kezdeményező II. Pongrác két fia, III. Tamás ekkor még kalocsai érsek, és II. Kelemen, velük szemben Lőrinc fiai, I. János (csanádi főispán, aki 1344-ben még a Szentföldre akart zarándokolni[82] és II. Tamás, valamint I. Miklós (a rozgonyi csatában is hadakozó későbbi csanádi ispán[83]) fiai, I. György és II. Miklós álltak. (A negyedik testvér Csanád esztergomi érsek lévén értelemszerűen utód nélkül halt meg 1349-ben.)[84]

A papi pályát választó III. Tamás, minden bizonnyal nagybátyja, Csanád érsek hathatós támogatásával, gyorsan haladt az egyházi hierarchia ranglétráján: előbb esztergomi olvasókanonok, majd nyitrai főesperes, később esztergomi nagyprépost, 1350-ben már csanádi püspök, 1358-ban kalocsai érsek, végül 1367-ben esztergomi érsek lett, s e rangot haláláig, 1375-ig viselte.[85]

Az osztozkodó felek Bebek István országbíróhoz fordultak, hogy közös birtokaikat fel kívánják egyenlő arányban osztani. Az országbíró felsorolva e birtokokat utasítja a váradi káptalant a vizsgálat megejtésére és jelentés tételére. A birtokfelsorolásban szerepel Szilvaszeg (Zylwazegh), Ladány és Zombor is.[86]

A váradi káptalan erre kijelölt tagja, László mester köleséri főesperes tanúbizonyságával Mikocza fia János királyi ember (homo regius) a birtokosztályt végrehajtotta a

[80] AOklt 24: 78-79., GYÖRFFY 1963. 878.
[81] BLAZOVICH-GÉCZI 1995. 141-150. (IV. Béla okl.-re utalás: 145., 146., 1149.)., MAKAY 1895. 130-132., 176.
[82] BOSSÁNYI 1916. ½. 64. (128. sz.)
[83] MAKAY 1895. 132.
[84] PESTY-ORTVAY 1895. 90-98., BLAZOVICH-GÉCZI 1991. 10-16.; BLAZOVICH-GÉCZI 1995. 56-57., 158-177., MAKAY 1895. 133., 176., BOROVSZKY 1896 1: 40-41., 105-106., KISS 1940. 28.
[85] KARÁCSONYI 1900. 1: 351-352., JUHÁSZ 1946. 75-82., ENGEL 1998. 64.
[86] BLAZOVICH-GÉCZI 1995. 169., CSÁNKI 1890. 698., 704., 707., KISS 1940. 20-21, 25-27., BLAZOVICH 1993. 171.

felek között az erdélyi, Arad, Bihar és Csanád vármegyei birtokaikon.[87] A hosszadalmas felsorolásból bennünket a Csanád vármegyei osztozkodás érint. Itt olyan módon osztozkodtak, *„hogy a birtokosi részek* (portiones possessionariae) *a* [következő] *birtokokon: Makófalva, Tömpös, Szilvaszeg, Zombor is a hozzá tartozó erdővel és a Ladány birtok erdejének felével* (Zombor cum sylva ad se pertinenti ac cum medietate sylvae possessionis Ladan), *Monostoros-Kanizsa, és a Veresegyház nevű birtok fele a helyek feletti sorsolással az érsek úrnak és testvérének, Kelemennek jusson."*[88] Ladány az erdő másik felével Györgynek és Miklósnak jutott. A káptalan Szent Gál hitvalló ünnepét közvetlenül megelőző szerdán (okt. 14-én) küldte el jelentését Lajos királynak címezve. Az országbíró erre a felek három egyenlő részre történő felosztással tett birtokosztályát, és a váradi káptalan erről szóló oklevelét átírta és megerősítette autentikus függőpecsétjével ellátott privilegiális oklevelében Visegrádon Szent Mihály arkangyal ünnepe nyolcadának tizenötödik napján (1360. okt. 20-án).

XIII-XIV. századi freskók a rotunda keleti karéjában

A kiszombori hatkaréjos körtemplom ma ismert (és csodált) XIII-XIV. századi freskóit – bár az ábrázolt személyeket illetően eltérőek a vélemények – összefüggésbe hozhatjuk a Telegdi család mecénási tevékenységével, nem lehetetlen, hogy megfestésükre, legalábbis a falfestmények egyik periódusának megfestésére, éppen Telegdi Tamás csanádi püspöksége idején került sor.[89]

[87] A káptalan jelentése október 14-én: BLAZOVICH-GÉCZI 1995. 171-175.
[88] Uo. 174.
[89] JUHÁSZ 1933. 56-57., KISS 1940. 80-90. (Tamás érsek: 82.), BÍRÓ 1940. 8-13., JUHÁSZ 1946. 80-81., 114., DÁVID 1974. 47-51., MAROSVÁRI 1999. 106.

Mettercia-ábrázolás és férfiszent a rotunda freskóján

Zombor tehát (az említett részében) a Kelemenes-ágon II. Pongrác unokáinak birtokába került, s mivel közülük Tamás egyházi főméltóság volt, így Kelemen gyermekeinek (IV. Jánosnak, Jakabnak, Egyednek és II. Lászlónak) örökítették tovább.[90] Az elkövetkezőkben a település neve nem kerül elő évtizedekig, birtokosairól sem sokat tudunk meg (más birtokaikért pereskednek, örökösödési ügyekben járnak el stb.), s így aztán nem feltűnő, hogy a faluról, lakóiról szinte semmit sem tudunk meg. Ha a jobbágyok életéről, mindennapjairól akarunk némi képet alkotni, néhány sovány adat kivételével, analógiákhoz kell folyamodnunk.

Gyermekszentek a rotunda freskóján

[90] NAGY 1865. 11: 140-141.

A FALU A XIII-XIV. SZÁZADBAN

Azt bizton állíthatjuk, hogy falu lakói elsősorban mezőgazdasági tevékenységet űztek. Az is általánosan ismert, hogy a mezőgazdaság technikájában és technológiájában a XIII-XIV. században jelentős fejlődés történt: elterjedt a telekrendszer, amely már a jobbágy önálló gazdaságára épült. A jobbágytelek a földesúr tulajdonát képező földön alakult ugyan ki, de a jobbágynak birtoklási joga volt: már saját állataival, munkaeszközeivel önállóan dolgozott, gazdaságát örökül hagyhatta utódaira, a földesúrnak csupán a föld használatáért tartozott termény-, munka- és pénzjáradékkal, illetve bizonyos ajándékokat (kenyér, baromfi, tojás, sajt stb.) adott jeles ünnepeken az úr asztalára. Terményadóként a XIV. sz. közepétől az egyházi tized lerovása után a második tizedet (azaz a kilencedet) adta a földesurának, munkajáradékképpen művelte a birtokos önkezelésű gazdaságát (amely ez idő tájt elenyésző nagyságú), közösségének tagjaival együtt karbantartották az úr kúriáját és a birtok más tartozékait (híd, rév, gát, halastó stb.), azaz a paraszt munkaerejének egy részével is adózott. Ezen kívül bizonyos pénzösszeget is fizetett urának, aki – ha a szükség úgy kívánta – rendkívüli adót is vethetett ki jobbágyaira.

A telek három nagy összetevőből állt: a belsőtelek (a ház, a gazdasági udvar és a kertek), a külső telek (szántó és rét) és a közös haszonvételi területek (legelő, nádas, erdő használata). A telek nagysága változó, átlagban kb. 40 holdat számolnak, de azt már Karácsonyi János észrevette, hogy vidékünkön a folyók melletti településeknek viszonylag kicsi a határa, a távolabb lévő sík területieké viszont nagyobb, de sokkal kevesebb a népessége, ami nyilván az eltérő életmóddal magyarázható.[91]

A belső telek állandó volt tartozékaival – a ház, ólak, istálló, pajták, gabonavermek, pince, nyári konyha, kemencék stb. – együtt, amelyek között nagyon fontosak voltak a kertek (zöldséges, káposztás, dinnyés stb.), különösen a szőlőskert. A külső telek évente újraosztásra került. A szántón két- vagy háromnyomásos rendszerben gazdálkodtak (őszi, tavaszi vetésű gabona, ugar), s a nyomáskényszer mindenkire kötelező volt. A legfőbb szántóföldi termékek a búza, az árpa, a zab és a köles voltak. A külső telek kb. negyedét tette ki a rét (kaszáló), ahol az állatok téli takarmányát termelték meg (amelyet persze abraktakarmánnyal is kiegészítettek). A faluközösség tagjai közösen használták a legelőket, amelyekre mindenki kihajthatta jószágait, a település erdejéből mindenki vághatott fát szükséglete szerint (épületfát, sövénynek valót, tüzelőt stb.), gyűjtögethetett (bogyókat, gombát, gyógyfüvet stb.), s nádat, sást (tetőnek, gyékénynek) ugyancsak szükséglete szerint szedhetett. A lápos, vízjárta területeken nem volt tiltott a pákászat, rákászat sem.

Mint láttuk, már Szent István Gellértnek és papjainak a gabonából szedetett tizedet, egy hatalmaskodási per kapcsán említik 1433-ban a zombori szántókat is.[92] A szőlő termesztéséről maga Gellért is írt, erdeje volt Zombornak, sőt még a ladányi erdő felét is használhatták.[93] Ennek rendkívüli jelentősége volt, ugyanis tudjuk, hogy őstölgyesről van szó, amely a disznóhizlalást, makkoltatást is szolgálja (már Szent Gellértről is olvassuk, hogy egy ízben olyan helyen éjszakázott, amely disznók élésére alkalmas volt), ugyanakkor a vízi járművek (csónak, komp stb.) készítésének is legjobb alapanyaga a mocsári tölgy. És éppen az erdőhasználat kapcsán derült ki az is, hogy vannak a környéken – talán

[91] KARÁCSONYI 1900. 1: 364., 366.
[92] Dl. 65402.
[93] BLAZOVICH-GÉCZI 1995. 174., Dl. 65402.

Zombor legelőterületén is[94] – olyan „tanyák”, „szállások”, ahol állattartók (pásztorok, csikósok, gulyások?) élnek állataikkal.

Szállításra, mezőgazdasági munkákra általában ökröket igáztak, de előfordult már ló fogatolása is. A folyókon, vizes területeken csónakkal (ladikkal) közlekedtek. A gabonát nyomtatással csépelték a szérűn, s a földesúr valamelyik (vízi)malmában (Zomborhoz talán Malomszeg[95] volt a legközelebb) őröltették meg. Halászhattak a Maroson, a földesúrnak pedig (nyilván rekesztékkel épített) halastava is volt Zomborban,[96] piacra, vásárba pedig Makófalvára jártak.[97]

Utak a Tisza-Maros vidékén a XIV-XV. században

Az ország számos településéről hasonlóképp igen kevés értékelhető adat maradt fenn, azonban a legkülönfélébb földesúri hatalmaskodások vizsgálatai mégis segítenek a népélet rekonstruálásában. Zombor esetében sajnos ilyen dokumentumoknak is eléggé híjával vagyunk.

A falu lakóépületei agyagból készült vert falú, zsupp- vagy nádtetős házakból álltak, s csak a mélyebben fekvő területeken lehetett egy-egy boronaház. Az élet azonban elsősorban az árokkal vagy sövénykerítéssel kerített gazdasági udvarban folyt. E korra legjellemzőbbek az egyutcás települések. Közigazgatási épületeik nem voltak, a közösségi ügyeket rendszerint a bíró házában tárgyalták meg.

A falu élén a bíró (villicus) állott, aki azonban elsősorban a földesúri érdekeket képviselte a lakosság előtt, s csak másodsorban a közét. Feladata volt a falu rendjének fenntartása (határosztás, nyomáskényszer betartatása, közreműködés az állami, egyházi és

[94] Dl. 65402., SZEGFŰ 1998. 46., BLAZOVICH 2002. 94., SZEGFŰ 2002. 89-90.
[95] CSÁNKI 1890. 669., BLAZOVICH 1993. 171-172.
[96] Dl. 65402., KARÁCSONYI 1900. 267.
[97] BLAZOVICH 1993. 168.

földesúri járandóságok behajtásában, igazságtétel kisebb patvarkodásokban stb.) Tevékenységét olykor az idősebb vagy tekintélyesebb emberekből választott tanács segítette. Persze, ahol helyben lakott a birtokos család – mint a XV. században Zomborban is, ahol még nemesi kúriát is építtettek[98] –, ott a bírónak kevés szava lehetett, mert legtöbb ügyben az uraság gazdatisztjei (officiales) jártak el.

A hitélet szempontjából Zombor különleges helyzetben volt, ugyanis – mint korábban elmondtuk – már a X. századtól templomos hely, a hívek lelki gondozását pedig az Anjou-korban már bizonyítottan plébános látta el. Bevallott évi jövedelme 1334-ben 150 báni dénár volt. Nyilván ezen kívül fizették a hívek az ún. párbért, amely néhány csöbör gabonát, néhány tyúkot, némi pénzt és bizonyos mennyiségű tűzifát tett ki. Ehhez járult az ún. stóla, amelyet a szentségek kiszolgáltatásának díja volt. Gyakran, a jelesebb ünnepeken ajándékot vittek az istentiszteletre és a föld első terméséből is. Ehhez járult még a papi föld megművelése (robotigénye).

A közösség mindennapi élete – még a vallási cselekményeket illetően is – igazodott a mezőgazdasági munkákhoz, melynek egy-egy nagyobb munkaperiódusát ünnepek zárták le, tették színesebbé. Az év leghosszabb ünnepe az őszi nehéz munkák után a karácsonyi ünnepkör volt, amely kezdődött *„disznóölő Szent Tamás napjával”* (dec. 21.), csúcspontja Krisztus születésének napja volt (dec. 25.), de megülték István protomártír (dec. 26.), a Circumcisio (jan. 1.) és a vízkereszt (epiphania: jan. 6.) ünnepét is. Ezt követően szokták a gabonát átforgatni, hogy meg ne dohosodjon, jeget vágtak a jégvermekbe (erre már Szent Gellért élettörténete is utal), a hónap végén, a következő elején megkezdődtek az elletések, a trágyahordás a szőlőkbe. Bár a tél búcsúztatása vagy kiűzése (farsang) még nagy mulatozással járt, de ekkor már kezdődtek a tavaszi nehéz munkák: a szántás, vetés, az őszi gabona gyomlálása, a szőlők, gyümölcsfák metszése, palántázások, dugványozások, a fokozott mértékű nagyböjti halászat. Csak lélegzetvételnyi szünetet jelentették ekkor a húsvéti és pünkösdi négynapos, szakrális és profán népszokásokkal (virágvasárnapi körmenet, locsolkodás, pünkösdi királyság stb.) tarkított ünnepek.

A legtöbb babonaság az állatok kihajtásának hagyományos idejéhez, Szent György napjához kötődött, de ekkor már folyt a szőlő, a veteményekapálása, zöldárkor a rekesztékek készítése, kezdődött a birkanyírás, szénakaszálás, a boglyák építése. Csak Szent Iván (nativitas Johannis Baptistae: jún. 24.) hozott egy rövid pihenőt Szent László (jún. 27.) és az apostolfejedelmek, Péter és Pál közös ünnepével (jún. 29.). Ez utóbbi egyben az aratás megkezdésének időpontja is volt, s ebben aztán nem volt megállás augusztus közepéig, míg a gabonakévéket kalangyákba szedték, majd ezeket a gabonakereszteket behordva asztagokba nem rakták. Ezt követte egy kis lazítás a munkatempón Mária menybemenetelének (Ascensio Mariae Virginis), Szent István királynak az ünnepétől Kisasszony napjáig (nativitas Mariae: szept. 8.). Ekkor hajtották az állatokat a tarlóra legelni (és felszedni az elhullott kalászokat), kezdődött a szérűkön a cséplés, előkészítették az eszközöket, kádakat, puttonyokat, hordókat a szürethez, gyümölcsszedéshez, pároztatták a juhokat, majd hamarosan megkezdődött az újabb kemény munka időszaka: az őszi szántás, az őszi gabona vetése, makkoltatni vitték a hízókondákat, a gyümölcsök betakarítása, a szüret, aztán az állatok behajtása a legelőkről, amit többnyire Szent Márton napjáig (nov. 11.) befejeztek. Még megjáratták a birkákkal a sarjút, bizonyos termékeket vermeltek, lefejtették az újbort, megtették a téli előkészületeket, a nádvágást, sás-

[98] BLAZOVICH 1993. 178.

szedést, rőzsegyűjtést, fakitermelést, az asszonyok a fonást, szövést az újabb karácsonyi ünnepkör beköszöntéig. Természetesen megülték az ún. búcsús napokat (a templom védőszentjének napját és a templomszentelés évfordulóját) , különféle népszokások tették ünnepélyessé az emberélet nagy sorsfordulóit (születés, mátkaság, házasság, lakodalom, haláleset) vagy a kisebb eseményeket (a földesúr vagy a gazda névnapja, sikeres alku, jó vásár stb.) is.[99]

VOLT-E VÁROS ZOMBOR?

Nagy Lajos többször viselt háborút a Balkánon, de vidékünkön csak 1377-ben élénkült meg a forgalom. Oka volt, hogy a török megállíthatatlanul nyomult előre a Balkánon: I. Murád 1370. szeptemberében tönkreverte a Marica folyó völgyében a macedóniai szerb uralkodó csapatait, 1374-ben már Bulgáriát támadta, erre Lajosnak is reagálnia kellett. Temesvárra hirdette meg 1377-ben hadai gyülekezését, innen indult a hadmenet Hímfi Benedek bolgár bán, temesi ispán vezetésével, amely fényes győzelmet aratott az oszmán seregek felett. Ekkor vette kezdetét a déli végek erősítése végett több vármegyének – elsőként a csanádinak – a temesi ispán alá rendelése.[100]

E korszak – úgy tűnik – fontos volt a település életében, megbízható és pontos források hiányában azonban nehezen adatolhatók az ekkori történések. Többek között ezért kerül zavarba a történetíró, amikor Zombor városi státuszának kérdésével szembesül. Makay Dezső neves genealógus – nem előzmények nélkül[101] – azt állítja ugyanis, hogy a települést Kelemen fia Lászlónak a fia, Ferenc kéri és kapja meg új adományként városi rangon Zsigmond királytól 1418-ban.[102] Ez az adat azután végigkísért a különféle írásokban a mai napig.[103] Sajnos, forráshivatkozás egyik esetben sincs, visszakövetkeztetni csak Nagy Iván terjedelmes genealógiai sorozatáig lehet az adatokat, aki II. Kelementől új ágat származtat, s az ő fiáról írja: *„I. László nemzé I. Ferencet (v. Frankot), aki osztályban kapta, és 1418-ban Zsigmond király új adománya mellett is Zombor városát, honnan ő és ága zombori Thelegdyeknek neveztettek.”*[104] Hogy honnan merítette ismereteit, nem jelöli. Ha a kérdés tisztázására teszünk kísérletet, mindenekelőtt ki kell jelentenünk, hogy valódi városról (civitas) ebben az esetben szó sem lehet. Amire gyanakodhatunk az legfeljebb a korabeli mezőváros (oppidum). Talán nem haszontalan e témát körüljárnunk.

A városokat történetírásunk a közelmúltig a feudális társadalomba ékelődő idegen testként interpretálta, pedig valójában azokat a naturális gazdálkodás bomlási folyamata termelte ki magából. A mezőgazdasági termelés technikájának és technológiájának fejlődése következményeként megjelenő telekrendszer és a jobbágyi szolgáltatások új módja, az, hogy a paraszt már csak terméshányaddal adózott az egyháznak, földesurának és az államnak, váltotta ki ezt a fejlődést. A telkét birtokló földműves érdekelté vált a termelésben, hiszen minél többet termelt, annál nagyobb lett az önrésze is. Az urbanizálódás tehát a paraszti árutermelés talaján indult el. Ebben a földesúr is érdekelt volt, de mert

[99] JUHÁSZ 1946. 36-37., SZEGFŰ 1989. 113-115.
[100] JUHÁSZ 1946. 89., DÜMMERTH 1982. 477., KRISTÓ 2003b. 175.
[101] ORTVAY 1891b. 426-417. (A 426. oldalon sajtóhibásan 1218 szerepel.)
[102] MAKAY 1895. 171.
[103] Pl. DÁVID 1974. 36., MÉSZÁROS 1997. 483.
[104] NAGY 1865. 11: 141.

nem tudott a korábbinál többet fogyasztani, szívesen látta, ha a járadéknövekedést nem terményben, hanem pénzben kapja.

A középkori város tehát a paraszti árutermelés talaján kibontakozó társadalmi munkamegosztás színtere: az ezzel együtt járó növekvő és differenciálódó fogyasztást kielégítő. A (szűkebb és tágabb értelemben vett) régió többlettermékeinek növekvő forgalmát lebonyolító központ, ahol lezajlik a feudális járadékformák (a munka- és termékjáradéknak pénzjáradékká történő) átalakulási folyamata, melynek eredőjeként a földesúr által a jobbágytól (terméktöbblet formájában) elsajátított többletmunkán megosztozik a hűbérúr és az átváltást realizáló – korábban csak szűk luxusigényeket kielégítő, távolsági kereskedelmet űző – kereskedő. A kereskedő tehát haszonra tesz szert a paraszti munka forgalmazása révén. Ám a kereskedőnek a forgalmazni szándékozott mezőgazdasági termékkel szemben nagy tömegű és lehetőleg olcsó ipari árukészletet kell felvonultatnia, amit a céhekbe tömörült iparosok nem tudnak és nem is akarnak kielégíteni (helyette inkább a kereslet növekedését látva árat emelnek). A kereskedőtőke így kénytelen behatolni az ipar területére is a termelés fellendítése, no meg az ipari szféra haszna egy részének lefölözése érdekében.

Zombor és környéke a XV. században

Az áruért pénzhez jutott parasztok közösségei meg tudják váltani földesuruktól (általában évi két részletben fizetett pénzért) a termék- és munkajáradékot, sőt bizonyos kisregálékat (malom, kocsma, mészárszék tartását) és bizonyos földesúri jogokat, mint a bíróválasztás vagy papállítás jogát is. Nem ritkán a birtokos, hogy az áruforgalom hasznából is részesüljön, településének a piac és vásártartás jogát is kieszközli a királytól. (Arra is van példa, hogy pallosjogot is nyer mezőváros.) Gyakorlatilag így a mezőváros is eleget tesz a város alapvető funkciójának: a földesúri járadékformák itt is transzformálódnak. Mivel azonban a birtokos ellenérdekelt abban, hogy városa a szabad királyi városok sorába emelkedjék, nem engedi a települést fallal keríteni, s végső soron ragaszkodik saját földesúri fennhatóságához, a mezővárosban nem ül meg iparos- és kereskedőré-

teg. A termelő tehát maga forgalmazza termékfölöslegét és az így nyert hasznot (amely tehát nem válik kereskedőtőkévé) visszaforgatja agrárgazdaságába. A tehetősebb gazdák gazdaságuk gyarapítása érdekében igyekeznek további földterületeket bérelni, s mert jobbágyaik nincsenek, a városba szivárgó zselléreket fogadják fel. A rangosabb településekről már egy-egy gyerek külhoni egyetemre járhat, s olyakor koldulórendi szerzetesek is megtelepednek benne.[105]

Ha mármost a Zomborról rendelkezésünkre álló adatokat szembesítjük ezzel a képpel, be kell látnunk, hogy a *„városi rangra emelés”* minden bizonnyal félreértésen alapszik. Ha a Zsigmond-kori Oklevéltár 1418-ra vonatkozó kötetét átlapozzuk, kiderül, hogy ilyen megerősítő adománylevél ebben az esztendőben nem került kiadásra. A következőkre gondolunk: az egyházi schematismusok a csanádi egyházmegyében rendre ezt írják Kiszomborról *„Oppidum is Co(mi)t(a)tu Torontál. Parochia 1334. memoratur.”*[106] Indokolatlanul összekapcsolva a két mondatot úgy tűnhet, hogy a helység már 1334-ben mezőváros volt, s ha így volt, akkor 1418-ban is annak kellett lennie. Talán megmagyarázható az 1418-as szám is. A Csanád nemzetség tagja, Telegdi Miklós fia, Jánossal az élen kérelmezték az uralkodónál, hogy a Pál országbíró által 1344-ben kiadott ítéletlevelet írassa át és erősítse meg számukra, amit az meg is cselekedett,[107] ám az új oklevél dátuma némileg eltér a szokásostól. Általában a kiadás időpontját a római naptár szerint vagy valamelyik keresztény ünnephez viszonyított napra adják meg, majd az esztendő közlése következik. Itt azonban fordítva van: *„Kelt az Úr 1419. esztendejében, január kalendájának 15-ik napján.”* A megfordítás nem véletlen, mert kicsit szerencsétlen az időpont, itt ugyanis az évet kell hangsúlyozni, amelyben a nap már a következő év első napjához van rendelve, azaz helyesen: *„kelt az úr 1419. évében december 18-án”*. Ha azonban félreértve 1419. január kalendájának 15. napját számoljuk, akkor valóban 1418 lesz az eredmény.[108]

Ami azonban még mindig nem világos, az Frank (Ferenc) szerepeltetése. A nevezett évből egyetlen olyan oklevéllel rendelkezünk, amelyben megnevezik. Zsigmond ugyanis ez év febr. 19-én mandátumot küldött a leleszi konventnek, amelyben utasítja, tartsanak vizsgálatot Báthori János fiainak panasza ügyében, akik azt állítják, hogy Mese János nevű familiárisukat, aki nővérük esküvőjéhez szükséges dolgok bevásárlása végett a debreceni vásárba ment, Frank hatalmaskodva elfogatta, s vámosaival pénzét (400 új veretű forintot) és holmiját elvetette.[109] Ennek azonban semmi köze sem a birtokosztályhoz, sem a városi léthez, sem Kiszomborhoz.

A ZOMBORI TELEGDIEK BIRTOKÁBAN

László fia Ferencnek (Franknak) három fia született, Ferenc, Miklós és László, valamint egy leánya, Klára. A II. Kelemen ágán immár II. Ferenc birtokügyeivel foglalatoskodott, Miklós és László katonáskodott is Hunyadi János vezérlete alatt, így részt vettek a rigómezei ütközetben is; a több napos vérfürdőt szerencsésen megúszták, nevükkel több ké-

[105] SZEGFŰ 1983. 47-49., ZsiO 6: 223. (1677. sz.)
[106] Pl. SCHEMATISMUS 1913. 168.
[107] BLAZOVICH-GÉCZI 1995. 60., 141-151.
[108] BLAZOVICH-GÉCZI 1995. 151.
[109] ZsiO 6: 410. (1521. sz.)

sőbbi forrásban is találkozunk. Miklós házasságot kötött Debreceni Dózsa László leányával, akitől László nevű fia és két leánya született. László fia négy fiúunokával, Tamással, Györggyel, Ambrussal és Zsigmonddal ajándékozta meg. Klára leánya Zokoly Nándorhoz, másik leánya pedig Szepesi Lászlóhoz ment feleségül. Ferenc kisebb fia, László két gyermeknek adott életet, fiát Györgynek, leányát, aki később Sövényházi Istvánhoz ment nőül, Katalinnak keresztelték. Leányáról, Kláráról nincs közelebbi információnk. Miklós Tamás nevű fiának Leánya, Anna, Czibak György felesége lett, de férje korai halála után Vezsenyi Mihályt választotta férjül. György és Zsigmond után nem maradtak örökösök. Ambrusnak két fia, György és László, és egy leánya, Katalin, utóbb Palaticsi Jánosné volt.[110]

Amikor II. Kelemen utódai megosztoztak 1405-ben birtokaikon, László és fia, Frank kapták meg Zombort, bár birtokaik jelentős része Biharban volt, s mint láttuk, birtokügyeik, hatalmaskodásaik is ide kötötték inkább őket.[111] Hogy mikor költöztek vissza Zomborba, nem tudjuk, csak feltételezhetjük, hogy 1433 körül. Ebben az esztendőben ugyanis meglehetősen mozgalmas események zajlanak. Zsigmond király 1433-ban Szent Lőrinc ünnepén (aug. 10-én) mandátumot küldött az aradi káptalannak, hogy vizsgálják ki Telegdi László és gyermekei, illetve Telegdi Pál özvegye és gyermekei panaszát, akik jelentették neki, hogy birtokaikra hatalmaskodva rátörtek a szomszédos Makófalvi Péter fia, Kis Benedek familiárisai, elrabolták az egyik emberét, Makófalvára hurcolták és két hétig bilincsbe verve tartották. Ezt követően maga Benedek vezetésével törtek ismét Zomborra, a csetepatéban majd egy tucat familiáris is részt vett, elfoglalták a falu szántóját, rétjét, halászó-helyeit, erdejét, ahol a panaszosok egyik jobbágyát, Zente Ferencet is elfogták, s kegyetlenkedve le akarták vágni a karját, amitől csak a hirtelenében érkezett segítség mentette meg. Az elfoglalt területet még a mandátum kibocsátása idején is Benedek emberei használták. A vizsgálati utasítás a káptalan tanúbizonyságára hiteles tagja mellé kilenc „homo regius"-t jelöl, ami arra vall, hogy a vizsgálat sem tűnt veszélytelennek.[112] A tényfeltárás eredményéről nem értesülünk, de a bizottság minden bizonnyal igazolta az eseményeket. Ez lehetett az az időpont, amikor a vidék megszokott életét felbolygatta a família Telegdről való visszaköltözése, ez váltotta ki a fenti hatalmaskodást, s a viszály elültével ettől az időtől vették fel II. Kelemen ezen utódai a „zombori" előnevet.

Persze ez a dokumentum sem problémamentes, ugyanis az említett Benedeket nem tudjuk elhelyezni a makófalviak ismert családfáján, amelynek biztos vonala 1419-től bizonytalanná válik.[113] Van ugyan a makófalvi ágon ez idő tájt két Péter is – Pál fia Péter és András unokája Péter –, de egyiknek sincs Benedek nevű gyermeke. Talán mégis inkább Pál fia Péterre kell gondolnunk, akinek két fia Miklós és Dénes. Arra gondolunk, hogy ez a Benedek megkésett születésű testvérük lehetett, amire talán a nevéhez kapcsolt „kis" jelző utal. Hasonló problémát a Telegdiek esetében is látunk, de ennek taglalására most nem térünk ki (kontrollanyag hiányában egyébként sem lehetne érdemi véleményt mondani).

Az elkövetkezőkben a Telegdiek tevékenységéről számos információval rendelkezünk, de a Zombori Telegdiekre csupán néhány adatunk van: 1349-ben a településen

[110] MAKAY 1895. 167-175., BLAZOVICH 1993. 153.
[111] BLAZOVICH 1993. 153.
[112] Dl 65402.
[113] BLAZOVICH 1993. 158.

kúriát építenek,[114] 1240-1456 között Telegdi Miklós Csanád vármegye egyik alispánja,[115] 1466-ban pedig egy Bihar vármegyei birtokosztozkodásban szerepel Zombori János.[116]

A Telegdiek egyébként elsősorban Biharban aktivizálják magukat, birtokokat adnak, vesznek, osztályba foglalnak, zálogba vesznek, olykor eladományoznak.[117] Találkozunk ugyan az aradi káptalan két „zombori" előnevű kanonokjával, 1450 januárjában Mártonnal, 1466-ban pedig Mátyással, de ezeket nem tudjuk elhelyezni a családfákon, így fenn kell tartanunk annak lehetőségét, hogy ezekben az esetekben származási helyre és nem családi hovatartozásra utalnak.[118]

A Telegdi család címere

Zombor településnév legközelebb 1484-ben kerül ismét elő, amikor Mátyás király kamarása (cubicularius), András a maga és atyafia, Ferenc nevében is kérelmezi, hogy a király írja át IV. László király 1284-ben kelt osztálylevelét, amelybe be van foglalva a IV Béla által 1256-ban kiadott osztálylevél is. Mátyás eleget tesz a kérésnek, s így Péter kalocsai érsek, főkancellár keze által keltezve 1484. február idusának 8. napján (febr. 6.) átírja a kívánt privilégiumokat.[119] Ez a testvérpár, amely Mátyáshoz folyamodott, szintén II. Kelementől veszi eredetét. Annak legidősebb fia, János nemzette Pált, akinek a fiúgyermeke szintén János névre hallgatott, s az ő két fia volt Ferenc és András (Mátyás cubiculariusa), leánya, Katalin pedig Boldogfalvy Ferenc asszonya lett. János, aki egy

[114] Dl. 29489., CSÁNKI 1890. 715., KISS 1940. 8-10., BLAZOVICH 1993. 178.
[115] CSÁNKI 1890. 715.
[116] BLAZOVICH-GÉCZI 1995. 51., 165-166.
[117] CSÁNKI 1: 725., BLAZOVICH-GÉCZI 1995. 60-61., 68., 116-117. (1455); 61., 118-119. (1471); 62., 114-115. (1478)
[118] Dl. 29489., CSÁNKI 1890. 1: 715., JUHÁSZ 1962. 32., ORTVAY 1891b. 427.
[119] BLAZOVICH-GÉCZI 1995. 52., 134-140. (Zombor: 136.)

ideig török rabságban is szenvedett, 1475-ben már nem volt az élők sorában, ugyanis feleségét így említik: *„nemes úrnő, a néhai Telegdi Zombory János özvegye”*.[120]

A fent nevezett András Mátyás halála után súlyos betegségbe esett, hogy milyen nyavalya gyötörte, nem tudjuk. Bár neki is volt egy László nevű fia, 1495. februárjában mégis arra az elhatározásra jutott, hogy elzálogosítja Bodófalway Ferenc deáknak, akivel Katalin nővére révén sógorságba is keveredett, 2000 tiszta magyar arany forintokért a következő településeken lévő birtokrészeit: Makófalva, Zombor, Palota, Tárnok, Boldogfalva, Homokrév, Szent-Miklós, Fejéregyháza, Rázsán, másik Szent-Miklós, Veresegyház puszta, továbbá Monostor, Podegyház, Tingert, Kis-Zebta, a Tömpös melletti Szent-Miklós és Akács. Az ügyletet 1495. febr. 28-án foglalta írásba a váradi káptalan.[121] Ebből tehát nyilvánvaló, hogy Zomborban nem csak Ferenc famíliája, hanem Jánosé is birtokolt.

A továbbiakban Telegdi Csanád esztergomi érsek bátyjának, Lőrincnek a leszármazottai kerülnek reflektorfénybe. Telegdi Istvánról nem tudjuk, hogy mikor született, de 1481-ben már erdélyi alvajda, aki 1493-ban a Vöröstoronyi-szorosban székely és szász csapataival szétverte Ali bég főleg a Szászföldet dúló, égető török seregét, 1498-ban már II. Ulászló király belső tanácsosa, 1500-ban Franciaországban jár követségben egy francia-lengyel-magyar szövetség létrehozása ügyében, ő jelenti be II. Ulászló csatlakozását a francia király, Velence és VI. Sándor pápa törökellenes szövetségéhez. Ő a procurator a magyar király és Candalei Anna ügyvivő általi (per procuram) kötött házasságában Bloisban, 1502. máj. 24-én XII. Lajos francia király e szolgálataiért a Szent Mihály lovagrendbe fogadja, és címeradományban részesíti.[122] (A tényleges házasságot Székesfehérvárott szept. 29-én tartottál.) A lengyel király és a moldvai vajda vitájában egyeztetett 1503-ban, de közben saját birtokainak gyarapításáról sem feledkezett meg, zálogba vettet Toldi Jánostól az időközben mezővárossá avanzsált Telegd Toldi kezén lévő részét és annak Bihar vármegyei más birtokait a váradelőhegyi Szent István protomártír egyházának káptalanja által Szent Ambrosius püspök és hitvalló ünnepe előtti szombaton (ápr. 1-jén) kiadott oklevele szerint.[123] Három évvel később (1506) a lengyel király koronázásán II. Ulászlót képviselte, régi nemzetségi birtokaikat rekonstruálni akarván kiváltotta a Telegdi András által 1495-ben elzálogosított birtokokat is, sőt a visszaszerzett javakra a királytól 1508. máj. 30-án új adománylevelet eszközölt ki.[124] A kincstartói méltóságot 1509-től viselte, pecsétje 1511-ből maradt ránk.[125]

Amikor Bakócz Tamás esztergomi érsek római útjáról visszatérve a királyi tanácsban bejelentette a keresztes hadjárat tervét, Telegdi kincstartó kemény szavakkal bírálva ellenezte azt. Amikor pedig jóslata szerint a parasztlázadás kitört, a veszéllyel – amit jól látott[126] – mit sem törődve birtokaira akart utazni, hogy hivatali és személyes tekintélyével megóvja azokat. Lippáig el is jutott, de tovább indulva[127] egy parasztcsapat elfogta és

[120] MAKAY 1895. 171-172.
[121] Dl. 29566., CSÁNKI 1890. 707., 705., ORTVAY 1890b.426., BOROVSZKY 1896 1: 41. 124., MAKAY 1895. 171-172., KISS 1940. 28., BLAZOVICH 1993. 169., 175., 178.
[122] SVÁBY 1890. 63-65.
[123] BLAZOVICH-GÉCZI 1995. 62-63., 167. (az oklevél *„capitulum”* szavát *„conventusra”* javítják.)
[124] Dl. 21842., KISS 1940. 28.
[125] CSÁNKI 1887. 59.
[126] MRH 106-107.
[127] Az eset június hatodika előtt történt, ugyanis ekkor foglalták el a parasztcsapatok a várost. (BARTA-FEKETE NAGY 1973. 104).

Dózsa György elé hurcolta. Bár öccse, Gergely intette a vezért, hogy bánjon kegyesen vele, az nem hallgatott rá. *„De György minden dühét és bosszújának gyűlöletét Telegdi Istvánra zúdította, aki a szenátusban* [Bakócz] *kardinálissal szemben állt* […] *és ellenezte a búcsú kihirdetését. Őt hazafelé tartó útjában fogták el a parasztok, a kínzások új, és eddig a napig hallatlan nemével, amit nem csak a tisztességes ember szemei, de a jámbor fülei is elutasítanak, közepette kínoztatta. A heréinél és hímvesszőjénél fogva* (per testes et membrun genitale) *kötelekkel felkötözték egy magas karóra – a kiváló férfiút nem szolgált rá ekkora méltatlanságra – nyilakkal és puskákkal György szeme láttára nyomorúságosan megölték.”*[128] Telegden az általa ékesen felújított Szent István tiszteletére 1507-ben újjászentelt templomban temettette el felesége, Pelsőczi Bebek Margit, s emlékére pompás sírkövet állíttatott.[129]

Zombor legkorábbi ismert ábrázolása Lázár deák térképén (1514-1528)

A keresztes hadjárat parasztlázadássá a Maros mentén alakult, miután az úri seregek megkísérelték szétverni csapataikat. A radikalizálódás éppen itt érte el a legmagasabb fokát, és kifejezetten bosszúálló, megtorló jellegűvé vált az urakkal szemben, mint fent is láttuk. De – úgy tűnik – jobbágyaikat sem kímélték. Telegdi Gábornak pl. tizenhét faluját

[128] ISTVÁNFFY 1685. 47.
[129] NAGY 1865. 11: 142., CSERGHEŐ 1889. 34-35., MAKAY 1895. 177-179., CSOMA 1896. 17., KISS 1940. 28., BLAZOVICH 1993. 155.

prédálták fel Csanád vármegyében.[130] Hogy Zombor játszott-e, s ha igen, milyen szerepet a Dózsa-féle fölkelésben, nem tudjuk.[131] A parasztháború legvéresebb ütközetei a Duna mentén zajlottak, illetve a Maros vidékén Csanád-Lippa-Temesvár térségében.[132] Aligha maradt azonban hatás nélkül a helybéliekre Dózsa brutális mozgósító kiáltványa, amelyben így ír a parasztoknak: *„Meghagyjuk és szigorúan megparancsoljuk* […] *minden javatok és fejetek vesztésének terhe mellett, hogy mihelyt a levelünket látjátok, késedelem és kifogásokkal való mentegetődzések nélkül jöjjetek.* […] *Ha így cselekesztek, jó lészen; máskülönben a fent leirt büntetés ér benneteket, de azt is meg nem elégeljük, de házatok előtt kaputok félfájára függesztünk benneteket, felakasztunk, karóba vonatunk, javaitok elpusztítjuk, prédára bocsátjuk, házatokat lerombolván, feleségeiteket és gyermekeiteket megöletvén."*[133] Persze, erre csak akkor kerülhetett sor, ha a zendülők a Telegdiek iránti gyűlöletükben eleve fel nem perzselték a falut. Arról nem értesülünk tehát a forrásokból, hogy Zomborban történt-e valamiféle esemény, de valószínű, hogy a rekvirálást végrehajtó egységek ezt sem kímélték. A Csanádot kifosztó, a káptalan irattárát felégető csapat Szeged felé indulva itt is áthaladt, és a vesztes temesvári csatából menekülő parasztok szintén elhaladtak erre.[134] Mindez komoly károkat okozhatott a lakosságnak.

A Csanád vármegyében élő Telegdiek közéleti szerepléséről is tudunk: 1505-ben a rákosi országgyűlésen a megye egyik követe Telegdi László volt,[135] 1515-ben Telegdi Tamás a királyi ember (homo regius) egy birtokba iktatási eljárásban,[136] 1516-ban Telegdi László és neje (*„a néhai vitézlő Szentesi Thornay István leánya, Dorottya"*) Biharban birtokügyeket intéznek,[137] stb.

A Maros torkolatvidékét 1525-ben török portyázók dúlják,[138] 1526-ban pedig óriási sereggel indul Magyarország ellen. Azt, hogy a mohácsi ütközetben a Zombori Telegdiek közül vett-e részt valaki, csak találgatni tudjuk. A csatában elesett mind Perényi Ferenc nagyváradi, mind Csaholyi Ferenc csanádi püspök, s bármelyikük kíséretében lehetett Telegdi, ám valószínűbb, hogy már ekkor Szapolyai hívei voltak, s ez esetben hozzá csatlakozva a Tiszánál állomásozva várták ki az összecsapás végkimenetelét, míg a vajda állítólag lóhalálában Mohácsra sietett (s így néhány napra nincs alibije).[139]

Mohács után (1527) Szapolyai lovászából lett népvezére, Cár Jovan Nenád (Cserni Jován) – aki később Ferdinánd pártjára állt – seregei veszélyeztették a környéket.[140] A kettős királyválasztást követő csatározásokban – mint köztudott – Szapolyai János végül kénytelen volt Lengyelországba menekülni, ahonnan a török segítségében bízva 1528 őszén tért csak vissza, a Tiszántúlon haladva, s közben Dóczy János kérésének is eleget téve visszafoglalta annak Szegen álló tornyát, amelyet Ferdinánd-pártiak tartottak elfoglalva. János királlyal *„volt egy jeles ember* – írja Szerémi –, *Telegdi Miklós. Amikor lovon futottak a nevezett torony alá, Telegdinek a lábát a várból puskával meglőtték, s*

[130] BARTA-FEKETE NAGY 1973. 98., 131., MRH 131-132.
[131] KISS 1940. 58-59.
[132] SZEGFŰ 1989. 125-133.
[133] GERÉB-SZÉKELY 1950. 115.
[134] BARTA-FEKETE NAGY 1973. 100., 142., BLAZOVICH 2002. 49.
[135] Dl. 22559., CSÁNKI 1890. 715.
[136] BLAZOVICH 1993. 178.
[137] MRH 409.
[138] KULCSÁR 1981. 198.
[139] KATONA 1976. 29-30. (Brodarics István tudósítása.)
[140] SZAKÁLY 1978. 227-238.

egész életére mindig sántított."[141] A király végül Makón szállt meg, csapatait a kor szokásának megfelelően a környező településekre szállásolták el, Telegdi, aki ekkor már részbirtokos volt Zomborban, nyilván oda tért embereivel. A király Makóról kért találkozót Mehmed szendrői bégtől, akit a szultán támogatására rendelt. A találkozóra Tápén került sor nov. 11-én, mikor is Mehmed bég átadta Szapolyainak az általa elfoglalt Becse és Becskerek várait.[142] Ekkoriban lépett kapcsolatba János királlyal Zákány István szegedi főbíró is, akinek a neve a *„szegedi veszedelem"* (1552) kapcsán híresült el.[143]

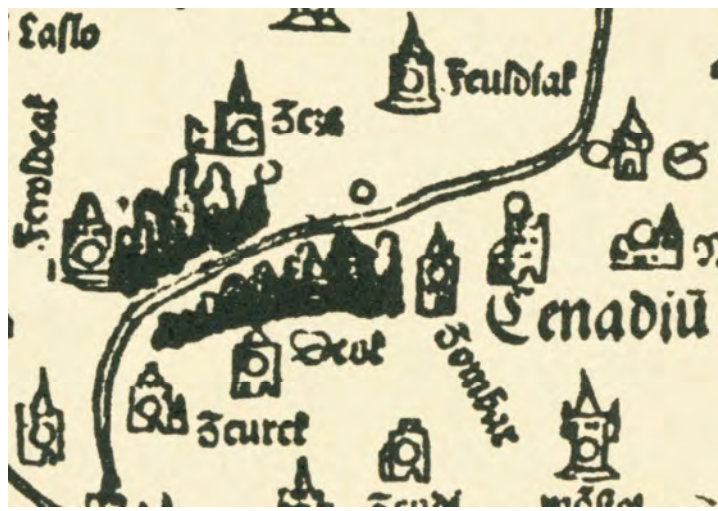

Zombor ábrázolása Lázár deák térképén

A zombori Telegdi családon belül 1534-ben újabb viszály támadt, ugyanis Ambrus fiai, László és György Katalin nővérük révén sógorukkal, Palaticsi Jánossal – aki fiai, Ferenc és György érdekében járt el – a leánynegyed felett pereskedtek. A keresetet Palaticsi nyújtotta be, de az alperesek – nyilván kihasználva az ország politikai megosztottságát – János király kincstartója többszöri idézésére sem jelentek meg Zomborban, míg aztán 1547 márciusában (27-én) Fráter György, immár gubernátori minőségében elmarasztalta a perben őket és az összes birtokaikat lefoglaltatja. Erre azután megoldódott a probléma, bár a birtokokat mégsem kobozták el, a Palaticsi fiúk megkapták anyai jussukat.[144]

Oláh Miklós, Mária özvegy királyné személyi titkára (később esztergomi érsek) Brüsszelben 1536-ban veti papírra hazáját bemutató művét, a *„Hungaria"*-t. Leírásában Erdély felől haladva írja le e vidéket: *„ a régi temploma és alkalmas fekvése miatt tekintetre méltó Csanád püspöksége, Zombor, Deszk, Szőreg"*. A vonatkozó rész latin eredetije – *„Chanadium episcopatus ecclesia vetusta et loci commoditate spectabilis, Zombar,*

[141] SZERÉMI 1979. 221-222., BLAZOVICH 1985. 117.
[142] SZERÉMI 1979. 222. A találkozó dátumát így adja meg: *„vasárnap, Szent Márton hitvalló napján"*, a nevezett nap azonban 1528-ban szerdára esett. BLAZOVICH 1993. 180-182.
[143] REIZNER 1899. 1: 98-99., KARÁCSONYI 1984. 118.
[144] BOROVSZKY 1896 1: 404., BOROVSZKY 1896 2: 631., MAKAY 1895. 174-175., BOROVSZKY 1911. 67., BLAZOVICH 1993. 247.

Desk" etc. – erős kísértést sugall az interpunctio megváltoztatására (ha ti. a vesszőt nem Zombor elé, hanem a püspökség szó után tesszük), s akkor a szöveg így hangzana: *„Csanád püspöksége, régi templomával és alkalmas fekvésével Zombor"*. Ez persze csak játék a szavakkal, bár vannak, akik a település említésének nagy jelentőséget (netán városi rangjára utalást) tulajdonítanak. Ennek azonban valószínű oka, hogy a török földről errefelé visszatérő császári követnek, Oláh barátjának, Cornelius Duplicius Scepperusnak az itinériumában szerepelt e helység is.[145] Közben 1546-ban Kis Boldogasszony ünnepén (szept. 8.) Izabella királynétól kérik és kapják Telegdi Ambrus és a Lőrinc ágából származó Miklós – valószínűleg a fenti per kapcsán – új adományként Csanád vármegyei birtokaikat.[146]

A TÖRÖK ADÓSZEDŐK ÉS A MAGYAR URAK SZORÍTÁSÁBAN

Miután a török elfoglalta Szegedet 1543-ban, a Maros vidéke is állandó zaklatásnak volt kitéve. Fráter György politikai manőverei miatt a Magas Porta jónak látta előnyomulni Erdély felé is. Az Izabella királyné pártján álló Petrovics Péter temesi főispán 1550-ben felégeti Csanádot, a vár örök elfoglalását azonban a Telegdiekkel is rokonságban álló (második felesége Telegdi Katalin volt) Varkoch Tamás megakadályozta. A következő évben Szokoli Mehmed ruméliai beglerbég támad a vidékre, több erősség között – mint Evlia Cselebi írja – *„Csanád várát foglalta el. Az utóbbi várban a tengernyi katonaságnak ellen nem állhatván, néhány száz keresztény igazhitű muszulmánná lett, s ezek a várat szerződéssel átadták. A várba elegendő számú katonaságot helyeztek."* Ezt követően Lippát foglalta el, majd Temesvár ostromába kezdett, de a zord időjárás miatt el kellett innen vonulnia. A felmentő magyar hadak a Lippán hagyott Ulema pasát ostromolták, aki szabad elvonulás feltételével feladta a várat, de Balassa Menyhért és emberei lekaszabolták őket, a török azután 1552-ben törlesztett, amikor 1552. júl. 27-én Losonczy István hasonló feltétellel adta fel Temesvárt az ostromló Kara Ahmed pasának, de elvonultában csapatával együtt felkoncolták.[147] A hadak járása nem kímélte Zombor lakóit sem, talán ez lehet az oka, hogy 1553-ban a dikális adó összeírói nem is említik a települést. A felsorolt másfél tucatnyi helység után az adórovó hozzáteszi: *„A feljegyzett településeken kívül a Tisza és a Maros folyó ezen részén az egész megye jelenleg elpusztult és felégetett. Ebben a megyében sem alispán sem szolgabírák nincsenek. Csanád megye összesen 191 portát fizet."*[148] Temesvár elestével véglegessé vált e vidék török megszállása, s betagolása a török közigazgatási rendszerbe.

A Temesvári Ejalet alá rendelték a Maros vidékéről a lippai, az aradi (1566 után ezt váltja a gyulai) és a Csanádon megszervezett szandzsákot, amelynek adókörzetébe (liva) sorolták be Zombort is. A Maros mentén dúló harcok miatt – úgy tűnik – alaposan elnéptelenedett a környék, lakosainak jelentős hányada elfuthatott. Azért kell ezt feltételeznünk, mert amíg 1557-1558-ban a török defterdár csupán nyolc családot tudott nyilvántartásba venni, a helyzet konszolidálódása után, 1567-re megnégyszereződött a családok

[145] EPERJESSY-JUHÁSZ 1938. 28-29. (XVII. 4), 89., FODOR 1990. 95., KLANICZAY 1982. 1087-1088., NÉMETH 1985. 58-59., BOROVSZKY 1911. 67., DÁVID 1974. 39.
[146] SZINVAY 1883. 68.
[147] KARÁCSON 1908. 5-8., LUKINICH 1918. 64-74., JUHÁSZ 1935. 1., BLAZOVICH 1993. 188-195.
[148] BLAZOVICH 1985. 144-145.

száma. Az első összeírás nyolc családja közül hat, név szerint Besenyő Dénes, Bikács György, Bíró Gergely, Csicsó Máté, Fodor Ambrus és Tót Lukács tíz év múlva is helyben élt, és a csanádi és aradi szandzsák hitetlenjeinek fejadóját fizette. Az első összeírásban még szerepelt, tíz évre rá már nem Dús András és Pécskai Ferenc neve.[149]

Csanád és Temesvár ostroma török miniatúrákon

Dédemszegről azt írja a defterdár: *„Dédemszeg falu magyar, 14 háza van”*. Ladány faluban jobb volt a túlélési arány (vagy lakói kevésbé tudtak elrejtőzni az adószedők elől), ott ugyanis 14 házat írtak össze, amiből 13-at réginek, egyet pedig újnak minősítettek. A ladányi összeírásban szereplő László bíró sugallta azt az analógiát, hogy Zombor esetében is tényleges funkcióra utalhat a Bíró név. Ladány ekkor adózó lakóinak névsorát így jelenítik meg: László bíró, Szüri mester, Batka Máté, Erdős Gellért, Farkas Kelemen, Kapus János, Kis Miklós, Madarász János, Nagy Albert, Nagy János, Szabó János, Tót Márton, és Valinka Tamás.[150] A következő évben a falu bírája Tót Márton, s ekkor az adórovó 15 forint 40 krajcárt hajtott be.[151]

A Telegdiek különböző ágai még a XVI. sz. közepén is Csanád vármegye jelentős birtokosainak számítottak, bár hatalmukat fokozatosan elvesztették. Telegdi Ambrus fiai, László és György a politikai pártállásuk változtatásába – ami ebben az időben mindennaposnak számított – bukott bele. Átpártoltak I. Ferdinándtól János Zsigmond pártjára, a király ezért hűtlenségük (infidelitas) miatt megfosztotta 1558. október idusán (okt. 7.) őket Csanád és Temes vármegyei birtokaiktól, közöttük Zombortól is. Az elkobzott birtokokat Thelegdy Gáspárnak és Bélaváry (Belawary) Jánosnak adományozta.[152] Hogy a nevezettek valóban birtokba vették-e az említett településeket, nem tudjuk. Úgy tűnik, Zombor (a családfára még be nem sorolható) Telegdi Gáspár kezén maradt.

[149] VELICS-KAMMERER 1890. 2: 196., BOROVSZKY 1896 2: 632., BOROVSZKY 1911. 67., KISS 1840. 95. 25., KARÁCSONYI 1984. 120., BLAZOVICH 2002. 109-110.
[150] A csanádi náhije összeírása: VELICS-KAMMERER 1886. 2:194-197., LUKINICH 1918. 74.
[151] KISS 1940. 26.
[152] MOL Libri regii 2: 578., ORTVAY 1891b. 426., BOROVSZKY 1911. 67., KISS 1940. 29.

Hasonló módon járt a Dénes ágából származó Miklós fia Miklós is. Ő ugyan *„hűséges szolgálataiért”* 1558 októberében Ferdinánd Csanád vármegyei birtokokkal is megjutalmazta, így gyarapítva helyi fekvőségeit, de harmadévre, 1561. márc. 27-én, mivel ő is átlépett János Zsigmond táborába, hűtlennek nyilvánítva elkobozták összes Csanád vármegyei birtokait, s a király azokat azonnal el is adományozta testvérének, Lászlónak. Ezek tehát ugyancsak Telegdi-kézen maradtak.

Megjegyzendő, hogy Lőrinc ágán is hasonló a helyzetkép: Ferenc fiai, Miklós és Mihály még vallási gyűlölködésbe is estek. Miklós a protestánsok közé állt és féktelen kegyetlenséggel üldözte a katolikusokat, a szekularizáció folyamán pl. elfoglalta a szentjobbi monostort, s annak hét szerzetesét is legyilkolta, mire Ferdinánd elkoboztatta birtokait Csanád vármegyében is. Mihály megmaradt a katolikus hitben, bár János Zsigmond hűségén maradt, a székelyek főkapitánya lett. Végül is 1561-ben szerződést (contractus) kötött a két testvér, melyet a váradi káptalan foglalt írásba úgy, hogy az egyezség cikkelyeit magyar fordításban is adja. A dátum bizonytalan, valószínűleg a Szent Katalin szűz és vértanú ünnepét megelőző szombaton (1561. nov. 22-én) adták ki az oklevelet.[153] Ám később Mihály is rossz lóra tett, amikor unokaöccsével, Báthory Istvánnal (anyja Telegdi kincstartó leánya, Katalin volt) szemben a német orientációjú Bekes Gáspár oldalára állt, s ennek kerelőszentpáli veresége (1575. júl. 9.) után menekülnie kellett, ugyanis fő- és jószágvesztésre ítélték.

A török megszállás ellenére a magyar adót – behajtását a gyulai várra testálva – a kamara továbbra is szedni kívánta. A dika kirovói 1560-ban nem értek el Zomborba. 1561-ben Telegdi István és Palaticsi János a birtokosok, de a lakosok ez évben sem jelentek meg az adóösszeíráson. Az 1563-es esztendőben maga a Zomborban is birtokos Telegdi István az adó kirovója, ekkor 24 portát írnak össze, ebből 23 Telegdié, egy pedig Palaticsié. (Megemlíti, talán némi nosztalgiával, a Telegdiek régi kúriáját is.) Ladányban összesen 21 adófizető porta van.[154] Ennek az Istvánnak is kérdéses a nacionáléja, bár tudjuk, hogy a zomboriakhoz tartozik, csak egy bátortalan kísérlet történt azonosítására, mely szerint a fent említett Telegdi Gáspár és Orossy Ilona gyermeke lenne, de láttuk, hogy Gáspár hovatartozása is bizonytalan.[155] Úgy tűnik, a török megszállás ellenére a lakosság jelentős számban visszaköltözött a faluba. Ferdinánd király a Telegdi Miklóstól elkobzott birtokokból megadományozza Makay Lászlót is, aki ez idő tájt Dédemszegen tizenkilenc és fél portát birtokol. Közel egy időben (1563. aug. 10.) János Zsigmond is eladományozta Dédemszeget és Ladányt Nopsiczi Varkoch Tamásnak.[156]

Az 1566-os nagy török hadjárat mellék-harcszíntere a Tiszántúl volt. Pertev pasa júliusban vonult fel Gyula alá, s 21-én kezdte meg ostromát. Kerecsényi László kapitány, hat hét hősies védekezés után, feladta a várat, Ezzel gyakorlatilag az egész Maros-vidéket biztosítva látta a Porta, s elrendelte, hogy az adóztatás szempontjából pontosan írják összse. Erre 1567-ben került sor, amikor Zombor defterét is részletesen elkészítették. Fennmaradt egy másik defter is tizenkét évvel későbbről, 1579-ből. Érdemes a kettőt összehasonlítani a lakosság alakulása szempontjából. (*2. táblázat*)

[153] BUNYITAY 1887., BLAZOVICH-GÉCZI 1995. 16.
[154] BOROVSZKY 1896 1: 212., BOROVSZKY 1896 2: 532., ORTVAY 1891b. 436., BOROVSZKY 1911. 67., JUHÁSZ 1935. 104-105., KISS 1940. 95., 26., BLAZOVICH 1993. 247-248.
[155] MAKAY 1895. 175.
[156] MAKAY 1896. 31., BOROVSZKY 1896 1: 31.

1567	1579	1567	1579
Ambrus Lőrinc nős		Karaka Pál nős	Karka Pál nős
fia János nőtlen		fia Benedik nőtlen	fia Ambrus nőtlen
testvére Lukács nős			Kelemen Petre nőtlen, szegény
Aranos Mátyás nős	Aranyas Máté nős	Kis István nős	Kis István nős
fia Jakab nőtlen	fia Jakab nőtlen	testvére Ambrus nőtlen	fia Mihál nőtlen
Bagó János nős	fia Benedik nőtlen Bagó Balás nős	testvére Imre nőtlen	testvére Imre nőtlen testvére Ambrus nőtlen
fia Balázs nőtlen	testvére András nőtlen		Kis Lukács nős
Data István nős			fia Miklós nőtlen
Becsi Ferenc nős		Korokdi Ambrus nős	
fia Bálint nőtlen		fia Antal nőtlen	
Becsi János nős		Kovács Egyed nős	
Besenő Dienes nős	Beseneva Dienös	testvére Bernád nőtlen, van 300 juha	
fia Borbás nőtlen	fia Borbás nőtlen	Kovács Gregor nős	Kovács Gregor nős
fia Mihál nőtlen	testvére Lőrinc nőtlen	fia Tamás nőtlen	fia Tamás nőtlen
testvére Petre nőtlen	György szolga nőtlen		fia Pál nőtlen
Bikács György nős	Bikács György nős		Petre szolga nőtlen
fia János nőtlen	fia János nőtlen	Landas Petre nős	
	Balás szolga nőtlen	fia Gregor nőtlen	
Bíró Gregor nős		Madaras János nös	Madaras János nős
fia Mihál nőtlen			Madaras Mihál nős
Csicsó Gáspár nős			fia Balás nőtlen
fia György nőtlen		Máté István nős.	
Csika Gregor nős	Csiki Gregor nős	testvére György nőtlen, van 250 juha	
Daksi András nős		Pantha János nős	Pantha János nős
fia Gilerd nőtlen		fia László nőtlen	fia Máté nőtlen
fia Palkó nőtlen			fia László nőtlen
Daksi Benedek nős		Piros Ferenc nős	
fia Ambrus nőtlen		Pitvaros János nős	
testvére Orbán nőtlen		fia Imre nőtlen	
fia István nőtlen		testvére Tomas nőtlen	
Daksi Lukács			Pitvaros Matias nős
Fia Boldizsár nőtlen			fia Jakab nőtlen
Deák Tamás nős	Deák Tamás nős	Pitvaros Miklós nős	Pitvaros Miklós nős
	fia Tomás nőtlen	fia István nőtlen	fia János nőtlen
	Erős Lőrinc nős		fia Miklós nőtlen
	fia János nőtlen		Pitvaros Tamás nős
	testvére Ferenc nőtlen		fia Miklós nőtlen
	Erős Lukács nős		Szűcs János nős
	fia Tamás nőtlen		fia István nőtlen
	Firi Antal nős	Tót István nős	Tót István nős
	fia Farkas nőtlen	fia Tomas nőtlen	fia Boldizsár nőtlen
Fodor János nős	Fodor János nős	Tót Lukács nős	Tót Lukács nős
fia István nőtlen	fia István nőtlen	fia Jakab nőtlen	
fia Ambrus nőtlen	testvére Tomás nőtlen		Vajda Balázs nős
testvére Tomás nőtlen	testvére László nőtlen		fia Tomás nőtlen.
Fodor Pál nős			fia Márton nőtlen
testvére Dimitre nőtlen			Andriás szolga nőtlen
Furós Ferenc nős	Furós Ferenc nős		Varga Pál nős
	Antal szolga nőtlen		fia Balás nőtlen
Garkó Petre nős		Vida Dienos nős	
testvére György nőtlen		testvére Mihál nőtlen	
Gecsó Tomás nős			Virág Dimitre nős
fia Gáspár nőtlen			Mihál (?) nőtlen
Gerefi János nős			Tomas (?) nős
	Gorot Petre nős		fia János nőtlen
	fia Matias nőtlen		
	testvére Andriás nőtlen		
	testvére Márton nőtlen		
	testvére Imre nőtlen		
	testvére György nőtlen		
	fia János nőtlen		
	fia Imre nőtlen		
	János szolga nőtlen		
	Jancsa András nős		

2. táblázat **A lakosság változása 1567 és 1579 között**

Bár a defterdár mindkét adójegyzék végén 36 családot összesít, nyilván az átírások miatt az 1579-es névsorban csak 31 családfő szerepel, s ezért a statisztikai összesítésben csak hozzávetőleges adatokkal számolhatunk. Megállapíthatjuk azt is, hogy az 1557-1558-ban összeírt – korábban már fölsorolt – családok közül 5 megvolt még 1567-ben és 1579-ben is. Az 1563-1564-ben összeírt 24 portára is nagy valószínűséggel a korábbi lakosok telepedtek vissza. Az elírásokat is figyelembe véve legalább 28 család szerepel mind a két adatsorban. Ez még szaporítható néhánnyal, így az 1567-ben Pitvaros János portáján élő nőtlen testvér 1579-ban már önálló családfő.

Nagyon óvatosan kell mérlegelnünk a nemzetiségi hovatartozást. Első pillantásra úgy látszik, a település magyar-délszláv vegyes lakosságú, különösen szembetűnő ez a keresztnevek esetében. Ám az 1557-ben szereplő Bíró Gergely, 1567-ben már Bíró Gregorként van feljegyezve, egyetlen Péter névvel nem találkozunk, de színmagyar vezetéknévvel van bőven Petre, máskor bizton számolhatunk a keresztnév és a vezetéknév megcserélésére. Úgy véljük, alapos a gyanúnk, hogy nem a lakosság etnikuma vegyes, hanem a defterdár származott valahonnan a Balkánról, és a saját oláh vagy délszláv nyelvéhez igazította a neveket. A faluban csak szórványban fordulnak elő szlávnak tekinthető (Jancsa, Karka) vagy biztosan oda sorolható (Gorot) nevek. Néhány talán görög (Landas, Pantha) vagy török (Firi) eredetű név is előfordul. Népnévből származó név is csekély számú (Besenyő, Tót), sőt a Besenyő szó 1579-re Beseneva-vá való elszlávosítására is példát látunk.

Szokás a foglalkozást jelölő nevek mögött valódi szakmát feltételezni, nos – még ha ez igaz is lenne – ilyenekkel is alig találkozunk (Fúrós, Kovács, Madaras, Szűcs, Varga), hasonló a helyzet a pozíciónevekkel is (Bíró, Vajda, Deák vagy esetleg a tehetősebb helyzetre mutató Pitvaros), s csupán egy esetben szerepel a nemesi névadásra emlékeztető név (Gerefi). A nevek egy része talán a betelepedés helyére utal (Becsi, Daksi, Csiki, Korokdi), de személynév is előfordul vezetéknévként (Ambrus, Kelemen).[157]

Terjedelmi problémák miatt nem részletezzük Ladány népességi állapotát, de annyit elmondhatunk, hogy a továbbélés az évtized alatt 60-70 % lehet, vezető klánja a Szurkos família, amely öt családfővel képviselteti magát, szintén kevés a foglalkozásnév (szemet szúró talán 1567-ben Ötvös Szilveszter és a Bakó név), Bíró mindkét lajstromon szerepel. Nemigen fordul elő olyan családnév, amelyet jó szívvel ne tarthatnánk magyarnak, bár a keresztnevek jelentős hányada itt is el van szlávosítva vagy oláhosítva, ami – meggyőződéssel állíthatjuk – a defterdár származására, s nem a népesség vegyes voltára utal. Itt 1567-ben 32 portát írtak össze, 1579-ben pedig 30-at, tehát jelentős változás a lélekszámban nem regisztrálható.[158]

Hasonló megállapításra jutunk, hogyha Dédemszeg korabeli állapotát vizsgáljuk, talán különlegesség az Órás vezetéknév megjelenése, amely persze nem biztos, hogy szakma, valószínűbb, hogy a névadás indítéka az órával való ellátottság, de könnyen lehet az „óriás” szó lezser elírása is. A népnevek közül a Tót változatlan, és megjelenik az Oláh is. A Sólyom név több új családot jelöl 1579-ben. A családnévanyag színtiszta magyarságra utal, ez alól talán csak az1557-ben említett Dobisa Dimitre a kivétel. Természetesen itt is áll az, amit a defterdárról elmondottunk. Az első összeíráskor 33 porta,

[157] KÁLDY-NAGY 2000. 21-23.
[158] Uo. 41-42.

1579-ben 29 porta kerül összeírásra, s a névanyag összehasonlítása alapján sem tekinthetjük jelentősnek a változásokat.[159]

Visszatérve most már Zomborra, a családfők, a paraszti gazdaságok fejei, kivétel nélkül házas emberek, csak 1579-ben akad egy nőtlen, de róla megjegyzi az összeíró, hogy „szegény". A porták harmadán jegyeznek be ott élő testvéreket is mind a két összeírásban, ezek között csupán egy nős akad (1567), de arra is van példa, hogy a nőtlenként bejegyzett testvér másodjára már önálló, nős családfőkét szerepel. A gazdák segítségét jelenti a statisztikusan valamennyi portára jutó fiúgyerek: 36-ra 33, illetve 1579-ben 36-ból 30, ezek kivétel nélkül nőtlenként vannak bejegyezve. Szolgákat csak az 1579-es jegyzékben találunk (korábban ezeket nem regisztrálták), mindössze 6 nőtlen legényt. Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy míg 1567-ben két juhos gazdát írnak össze 590 állattal, addig az 1579. éviben (nem véletlenül!) nem találunk juhászt.

A termelés összetételéről, a jobbágyság terheiről hiteles képet kaphatunk a defterek részletes adataiból. Úgy véljük, minden külön magyarázat helyett beszédesebb néhány összehasonlító táblázat, amelyek értékeléséhez tudnunk kell, hogy 1 magyar aranyforint 50 török akcsénak felel meg. A falu adójáról az alábbiakat tudjuk meg. (*3. táblázat*)

Adónem	**1567**	**1579**
Kapuszám 36, ötvenével[160]	1800	1800
búzatized 350 kile[161]	3500	3850
kevert tized 150 kile	750	600
juhadó		
kender- és káposztaadó	75	100
méhkasadó	150	200
sertésadó	350	300
menyasszonyadó	90	30
hordóadó	150	15
tűzifa- és szénaadó	720	900
esetleges büntetéspénzek	300	54
Összesen	**7885**	**7999**

3. táblázat **Zombor török adóterhei 1567-ben és 1579-ben**

Azonos portaszám mellett, mint látjuk, alig változtak az adótételek. Ebben persze az is közrejátszhatott, hogy 1579-ben a defterdárnak rendelkezésére álltak az 1567-es adatok. Az eltérések között feltűnő a sertésadó csökkenése, valószínűleg a mohamedánok által tisztátalannak tekintett állat helyett adó alá nem eső birkát tartottak. Ugyanez vélhető a hordóadó tizedére csökkenéséről is, az iszlám által tiltott szeszesital (bor) előállítását jelentősen visszafogták (bár azért aligha ittak vizet). Mint látjuk, nagymértékben csökkent a házasulási kedv, s kezdte a lakosság kiismerni a török törvényeket, így mérséklődött a bírságokból adódó bevétel is. (A végösszeg 1567-ben helyesen szerepel, 1579-ben azonban csak 7849 akcse lenne, nem tudhatni, hogy a másolások során véletlenül nem jegyeztek fel egy 150 akcsés tételt, vagy a defterdár szándékosan rosszul adott össze, esetleg sajtóhibás a kiadás. Ezt utólag eldönteni mi nem tudjuk.)

[159] Uo. 89-90.
[160] Azaz 50 akcse fejadóval
[161] A kile török űrmérték, kb. 15-20 liternek felel meg

Közel azonos végkövetkeztetésekre jutunk, ha összevetjük az egymáshoz közeli három település adóképét. Megállapíthatjuk, hogy az alaptételek nem változtak lényegesen tizenkét év multával sem.[162] (*4. táblázat*)

Adónem	Zombor		Ladány		Dédemszeg	
	1567	**1579**	**1567**	**1579**	**1567**	**1579**
Kapuk száma ötvenével	1800	1800	1600	1500	1650	1450
búza kile (szám alapján)	3500	3850	2250	1870	3310	6600
kevert tized kile	750	600	830	420	675	1800
juhadó						
kender- és káposztaadó	75	100	35	50	0	50
méhkasadó	150	200	350	800	200	150
sertésadó	350	300	350	650	300	350
menyasszonyadó	90	30	30	60	60	60
hordóadó	150	15	60	75	30	60
tűzifa- és szénaadó	720	900	640	93	660	725
esetleges büntetéspénzek	300	54			200	227
lencsetized 1 kile					15	48
haltized a Maros folyóban					150	10
Dédemszeg és Makova város erdejének hozadéka. A nevezett falu és Makova város lakosainak birtokában van. A jövedelem:					100	50
Összesen	**7885**	**7999**	**5295**	**6293**	**7250**	**11590**

4. táblázat **Zombor, Ladány és Dédemszeg török adóterhei 1567-ben és 1579-ben**

Zombor és Ladány – a fentiek alapján – közel azonos feltételekkel rendelkező települések, az utóbbi kisebb, 30 -35 aranyforinttal kevesebbet adózik 1267-ben, de azért a minimális portaszám csökkenés ellenére gyarapszik, hiszen majd 1000 akcséval többet adózik 1579-ben, amikor viszont az azonos portaszámú (36) Zombor már kb. 50 aranyforinttal többet fizet nála.

Feltűnő viszont az ugrásszerű eltérés Dédemszeg esetében mind önmagához, mind az említett két településhez képest. 1567-ben, bár vetnek ki rá külön adókat is, mégis arányosan kevesebbet fizet, mint Zombor, ám a portaszám csökkenése ellenére 1579-ben 4240 akcsével, azaz kb. 82 aranyforinttal haladja meg adója Zomborét. Igaz, lakói (vagy egy része legalább) tehetősebbnek tűnnek, nagyobb kedvvel házasodnak, megduplázódik italozásuk (hordóadó). Nyilván az erdő adta lehetőségekkel élve nem kevés disznót is tenyésztenek. Az erdőre és a halászatra gondolhatunk elsősorban, ha a magas bírságpénzeket nézzük, ezeken a területeken ugyanis sokkal nagyobb a kihágás lehetősége. Jól látszik ez a halászat adótételén, amely tizenkét év alatt a tizenötödére, 150-ről 10 akcséra csökkent. Aligha halásztak kevesebbet a Maroson vagy fogyasztottak kevesebb halat, de nyilván elrontották a rekesztékeket, a nyílt vízen pedig rapsicként éjszaka halászhattak, amit a török nem tudott ellenőrizni. Földjeik jobb minőségűek lehettek, mert gabonatermésük jóval a környékbeli átlagokat meghaladja.

[162] KÁLDY-NAGY 2000. 22., 42., 90. A táblázat összesen sorában szereplő számok itt sem egyeznek meg a részadatok összegével. Mint fentebb jeleztük, ennek okát nem ismerjük. Mivel Káldy-Nagynál az adat így szerepel, általunk az eredeti iratok ismerete nélkül nem ellenőrizhető vissza, hogy honnan származik az összeadási hiba!

A Csanádi szandzsákhoz tartozó Maros-menti települések 1580 körül

Meg kell állapítanunk tehát, hogy az oszmán hódítás első szakaszában, a helyzet konszolidálódását követően a jobbágyság helyzete nem romlott, bizonyos értelemben javult is.[163]

Röviden ki kell térnünk egy közbeeső peres ügyre is. Már említettük a két testvér, Csanád érsek testvére, Lőrinc ágából származó Ferenc fiai, Mihály és Miklós közötti ellentéteit és viszálykodását, amely 1568 és 1572 között egy új fejezettel bővült. A család birtokaira vonatkozó okiratok ugyanis nem voltak egy kézben. Nem tudni pontosan, milyen megfontolásból, az ifjabb Miklós szeretett volna hozzájutni a bátyja kezében lévő oklevelekhez is. Mivel az nem állt kötélnek, hosszú per kerekedett belőle. A felek 1568. júl. 8-án megjelentek a fejedelmi ítélőszék előtt és felperes ügyvédje követelte, hogy alperes adja ki a nála lévő dokumentumokat. Ám a joggyakorlatban irányadónak tekintett Werbőczi Tripartitum kimondja (I. 42.), hogy a család okleveleit a legidősebb testvérnek kell őriznie és szükség esetén bemutatnia, tehát az alperes is követelte, hogy a felperesnél lévő okmányokat adják át neki. Többszöri nekirugaszkodás és perhalasztás után végül a fejedelmi bíróságtól a fejedelem ítélőszéke elé került az ügy, s az a döntés született, hogy az eredeti dokumentumokat át kell adni Telegdi Mihálynak, akit ezek, mint idősebb testvért megilletnek, de a felperes, Miklós sem zárható ki abból, hogy mindenről hiteles másolatot kapjon. Végül is a fejedelmi ítélőmesterek előtt az alperes letette a hivatalos esküt és bemutatott kb. 75 oklevelet. A két fél okmányaiból a 26 legfontosabbat János Zsigmond átíratta, s felek számára kiadatta fejedelmi pecsétjével megerősítve 1570. okt. 27-én. Az új dokumentum természetesen csak a régi oklevelek átirataiban említi Zombort, amelyről megállapítani így semmi újat nem tudunk.[164]

János Zsigmond fejedelem hamarosan, 1571 tavaszán (márc. 14.) elhalálozott, így aztán a felek az új fejedelemmel is átíratták és megerősíttették az előbb említett, János Zsigmond féle végzés dokumentumát, melynek érdekessége, hogy bár Báthory Istvánt már fejedelemmé választották és a szultáni megerősítést is megkapta, oklevelét mégis

[163] Vö. még: BLAZOVICH 1985. 148., BLAZOVICH 2002. 109-110.
[164] BLAZOVICH-GÉCZI 1995. 31-34., 71-80., 214.

„erdélyi vajda és a székelyek ispánja”-ként adja közre 1572. máj. 29-én.[165] Ez az írás füzet formában korunkra maradt, és az egyik legjelentősebb ilyen átíró oklevelünk.[166]

Ekkoriban találkozunk Telegdi Miklós főpap nevével is, aki 1579-től pécsi püspök, majd esztergomi érseki helynök (1582), s neves humanista. Ő állítólag Telegdi Mihály egyik jobbágyának tehetséges gyermeke, akit – földesúri hozzájárulással – pappá szenteltek, s (unoka?)öccse, János is váradi, majd nyitrai püspök, végül kalocsai érsek lett.[167] Hogy származási helyükről, vagy csak a pártfogó főúr miatt nevezték magukat Telegdinek, nem tudjuk, az utóbbi esetben lehettek akár zombori születésűek is.

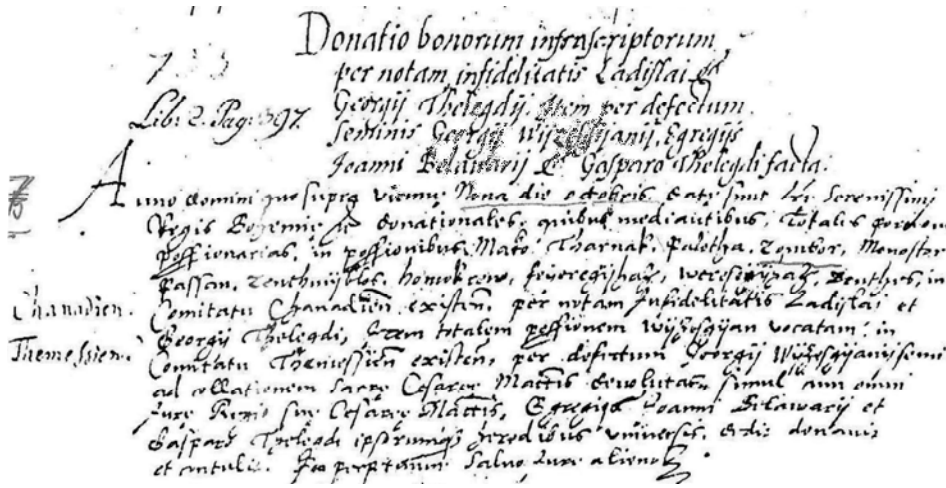

Telegdi Gáspár és Bélaváry János adományozásának bejegyzése a Királyi Könyvekben (1558)

Különös félreértésre adott okot az 1581-es defter, amelyben mindössze három zombori lakosról esik szó, mind a hárman pásztoremberek. A temesvári pasalikhoz tartozó csanádi lívában a csanádi náhijében*: „Zombor falu”* szokásos juhadójának összeírása: Kulics Galád 208 juh, Bajtos Tomás 297 juh, Majs István 590 juh, együttesen 1095 juh. Sokaknak úgy tűnt, hogy időközben tönkrement a település, földjét csak néhány juhász használta legelőnek. Ladány faluban pedig csak *„Boda Gáspár 328 juh”* gazdája szerepel.[168] E látszólagos „elnéptelenedés” oka a török adórendszer változásában rejlik, amelyet például Szeged állattartásának korabeli története kapcsán jól lehet rekonstruálni. Kezdetben a török a birkák után nem szedett adót, de hamarosan ráébredt, hogy ezzel óriási lehetőséget szalajt el. Szeged legelői évszázados gyakorlat szerint felnyúltak egészen Ceglédig meg Kecskemétig, s százezres nagyságú nyájakat meg gulyákat terelgettek rajta. Amikor a defterdárok kísérletet tettek az 1561/1562-es évben, hogy az adót az állatállományra is kiterjesszék, a gazdák óriási felzúdulását váltották ki, aki arra hivatkoztak, hogy *„Szeged város rájáit adóztatni nem szokták”*. Panaszukkal elmentek a legfelső

[165] Uo. 67., 214.
[166] Dl. 322.
[167] PETROVAY 1896. 23., VÉGH 1935. 68.
[168] VELICS-KAMMERER 1886. 333-334.

fórumig, a szultáni divánig, mire II. Szulejmán szultán utasította a budai beglerbéget az ügy kivizsgálására, s irányadóul megjegyezte: ha a település *„állatai a saját határukban a legelőkön nem lépnek túl* […] *csak a saját határukban legelnek, a törvény ellenére átalányösszegben beírt legelőadónak követelését akadályozd meg”*. A tiltást aztán 1566-ban is megismételték. Végül is, mivel a szegedi pusztának minősített terület pusztatemplomainak romjai árulkodtak arról, hogy ott korábban önálló falvak léteztek, nem lehetett tovább tiltakozni, így beletörődtek az állatonként fizetendő 1 akcse adóba.[169] Zombor esetében is erről lehetett szó: kezdetben a saját legelőn tartott állatokért nem szedtek adót, amint ez az 1567-es és az 1579-es adójegyzékből is kitűnik. Később azonban – hogy mikor, nem tudjuk, mert az 1581-es jegyzék már a *„szokásos juhadóról”* beszél – itt is megjelent az állatok adóztatása. Adóösszeget azért nem írtak, mert az értelemszerűen annyi akcse volt, mint az állatok száma. Zombor tehát nem pusztult el, ebből az adatból mindössze az derül ki, hogy lakói közül hárman voltak juhos-gazdák, a többi nem (ilyen mértékben) tartott birkát.[170]

Olyannyira nem halt ki a település, hogy amikor a kósza hír szerint a falu birtokos családja kihalt, azonnal támadt rá igénylő. 1582-ben ugyanis Bojnicsics Horváth János szendrői lovaskapitány adományként való elnyerésért folyamodványt (impetratio) nyújtott be, s II. Rudolf neki is adományozta, a beiktatás ellen azonnal tiltakozott – a leleszi konvent előtt írásba is foglaltan – Telegdi Mihály, Telegdi László fia Balázs és Palaticsi György, ezzel (minthogy bebizonyosodott, hogy a családnak vannak túlélői) az adomány érvényét vesztette.[171]

Az igazi pusztulás a tizenötéves háború során következett el. Az erdélyi fejedelemség Báthory Zsigmond II. Rudolf császárral kötött szerződése értelmében, 1595-ben kapcsolódott be a hadakozásba. A Maros mentén Borbély György lendült támadásba, s sikerült Csanádot is bevennie, így elérhető közelségbe került a zomboriaknak is a felszabadulás. A török azonban ellentámadásba lendült: seregeikhez krimi tatár csapatokat is csatlakoztak, akik senkit és semmit nem kíméltek, amerre csak megfordultak. E területen elsősorban a Csanád és Temesvár körüli csatározások hadvonulásai pusztítottak. Téli szállásra a tatároknak (a Bodrog vármegyei) Zombort jelölték ki, de szinte az egész Alföldet bekalandozták, így a Maros mentét is felégették, lakosságát kiirtották. Illésházy István feljegyzése szerint: *„Sok pusztaságot tőn az török birodalom a Tisza Duna közön, sőt az Alföldet, a Tisza mellékét igen megrablá.”* A könyörtelen pusztítás két év múltán megismétlődött, tehát aki túlélte valahogyan az első öldöklést, a másodikat bizonnyal el nem kerülhette. Ez lett a végzete Zombornak is.[172]

Bár a település már csak nevében létezik, a török éppúgy igényt tart rá, mint ahogy az erdélyi fejedelmek és a Habsburg uralkodók is, akik nyakra-főre adományozzák az elkövetkezőkben az elárvult községet. Egy 1600-ban történt adományozásnak még ellentmond a régi birtokosokra hivatkozva Méhkeréki Sápy Gáspár, akit állítólag anyai

[169] GYÁRFÁS 1885. 207., 263., SZAKÁLY 1983. 598., SZEGFŰ 1998. 47., SZEGFŰ 2002. 89-90., SZEGFŰ 2004b. 105.
[170] BOROVSZKY 1911. 67., JUHÁSZ 1935. 35., KISS 1940. 29., 96., KARÁCSONYI 1974. 120.
[171] MAKAY 1896. 31-32., BOROVSZKY 1896 1: 210., 240., BOROVSZKY 1896 2: 354., KISS 1940. 29., BLAZOVICH 1993. 248.
[172] LUKINICH 1918. 188-198., SZENTKLÁRAY 1917. 14-15., JUHÁSZ 1935. 30., 182., KISS 1940. 21., 46., KULCSÁR 1977. 481-482., KULCSÁR 1982. 357358., 390-394., 412-413., BLAZOVICH 1985. 153-154., BLAZOVICH 1993. 265-266., SZEGFŰ 2004b. 109.

örökségképpen illet meg a falu, de nem tudjuk elhelyezni őt a családfán. Ugyancsak leányági örökösként szerzi meg II. Rudolftól Zokoly Péter Dédemszeget.[173]

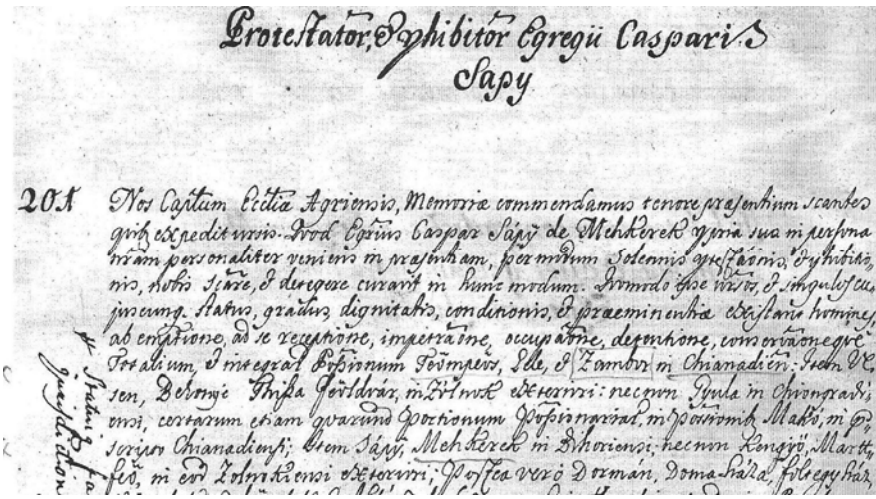

Méhkeréki Sápy Gáspár birtokának eladományozása miatti tiltakozása (1600)

Báthory Gábor erdélyi fejedelem Váradon, 1609. szept. 15-én kelt oklevelében már *„elhagyott területnek”* tekinti a vidéket, mint amely gazdátlanul visszaszállt a koronára, s ezért hajdúhadházi *„hűséges híveinek”*, akiknek szolgálatára a továbbiakban is számít – a nemzetes Kovácz Péter hajdúkapitánynak, s a keze alatt hadakozó katonák közül Kovacz Ambrus, Rósa Pálnak, Nagy Gáspárnak és Szőke (Zeoke) Jánosnak – adományozza Zombort, Serkedet, Fergedet és Tömpöst, amelyek Csanád vármegyében találhatók.[174] Nem tudjuk, az 1631-ben dühöngő pestisjárvány[175] hogyan változtatta meg a népességi viszonyokat, benne a birtokosok helyzetét, de 1646-ban és 1647-ben is eladományozzák a birtokot.

Valószínűleg ez a dögvész lehetett az oka annak, hogy I. Rákóczi György fejedelem Kolozsvárott 1646. aug. 5-én, hivatkozva arra, hogy a korábban megadományozott Kovács Péter kapitány magtalanul halálozott el, az ő Csanád vármegyében található egész és részbirtokait Derecskei Erdélyi Gáspárnak adományozta, köztük Zombort is. (Érdemes megfigyelni, hogy ezek az adományozó oklevelek mennyire azonos sémákkal, sztereotípiákkal készülnek, pl. mindenkinek *„hűségéért”*, *„Hű szolgálataiért”* és ugyanezek elvárásáért, vagy itt, ahol semmiféle magaslat nincs, a birtoklás teljességének bizonyságául még *„havasokat, völgyeket”* stb. is felsorolnak.[176]) Ugyanakkor a király, III. Ferdi-

[173] Heves Megyei Levéltár. Egri Káptalani Levéltár A. 291., BOROVSZKY 1896 2: 632., KISS 1940. 29., MAKAY 1896. 77., PETROVAY 1897. 119-121.
[174] MOL Gy. Libri Regii. 5: 137., SZENDREY 1971 167. (magyarul), BOROVSZKY 1896 1: 244., BOROVSZKY 1911. 67., JUHÁSZ 1935. 28., KISS 1940. 29., BLAZOVICH 1993. 276.
[175] JUHÁSZ 1936. 57.
[176] MOL Gy. Libri. Regii. 21: 197/a., SZENDREY 1971.168. (magyarul), KISS 1940. 29., BLAZOVICH 1993. 276.

nánd 1646. dec. 5-én Pozsonyban *„kiváló híveinek”* – Kovács Jánosnak, Széll Mihálynak, Zólyomi Györgynek és Török Bálint szendrői vitézeinek – adományozza az *„üres Zombor, továbbá Dálegyháza, Klárafalva, Ladány”* és még féltucatnyi falut összes tartozékaikkal és haszonvételeikkel együtt.[177] Beiktatásuknak azonban 1647 decemberében az egri káptalan előtt az alább említett Kis Márton tiltakozik.[178]

Az újabb pestisjárvány is megtehette hatását, ugyanis 1647. márc. 28-án Rákóczi újabb adományában ismét szó van Zomborról, amelyet Kis Márton körösszegi hajdúkapitány nyert el fiaival, Györggyel, Péterrel és Andrással. Az indoklás, hogy nevezett a fejedelem utóbbi két évben vezetett hadjárataiban többször kitüntette magát, külön kiemelve, hogy *„az emlékezetes 1646. esztendőben Szalonta mezővárosánál egy erős török sereggel ütközetben”* serényen vitézkedett. Azt is megemlíti, hogy a korábbi adományosok közül Kovács Péter, Rózsa (Susa) Pál és Szőke János örökösök nélkül haláloztak el, illetve örököseik távoztak az élők sorából.[179]

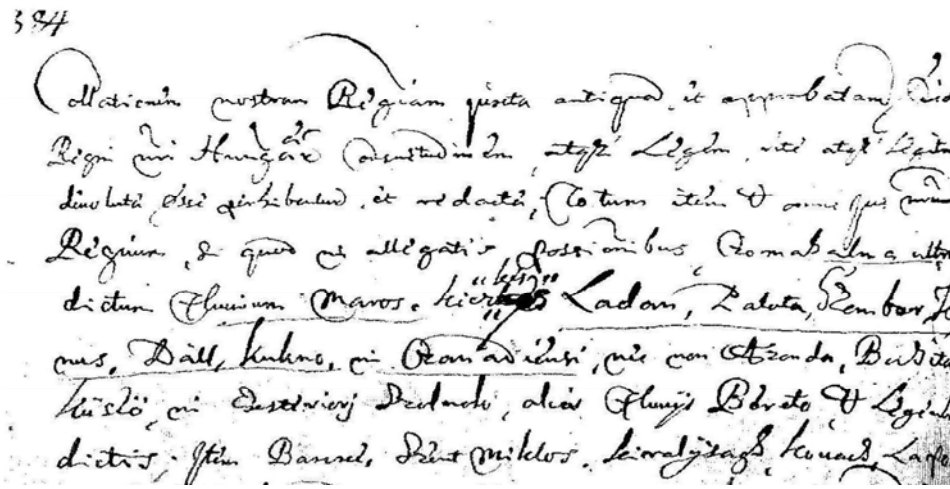

Az egri káptalan jelentése Krehicz György, Nagy Balázs és Somogyi János beiktatásáról (1655)

A király 1655. márc. 19-én újabb adománylevelet bocsátott ki, amelyben Krehicz Györgynek, Nagy Balázsnak és Somogyi Jánosnak adományozta a zombori birtokot, akiket az egri káptalan be is iktatott.[180] Wesselényi Ferenc nádor 1655-ben, bár az időközben települt zomboriak használták, mint gazdátlan pusztát szintén eladományozta Horváth-Kissevics György királyi titkárnak, Czogál Ferencnek és Csór Györgynek, ami-

[177] HAAN 1870. 239-240., KRISTÓ 1981. 186. (részlet magyarul), BOROVSZKY 1911. 67-68., KISS 1940. 29., BLAZOVICH 1993. 276.
[178] BOROVSZKY 1896 2: 632.
[179] MOL Gy. Libri Regii. 23: 5/a-6/a., SZENDREY 1971. 169-170. (magyarul), BOROVSZKY 1896 1: 245., BOROVSZKY 1896 2: 632., JUHÁSZ 1935. 28.
[180] Heves Megyei Levéltár. Egri Káptalani Levéltár br. 358., BOROVSZKY 1911. 68., KISS 1940. 29.

ket esztendő múltán a garamszentbenedeki konvent be is iktatott.[181] Wesselényi nádor további adományozásából némi bonyadalmak születtek, de erre még visszatérünk.

Lovas és gyaloghajdú a XVII. században

Ismerték azt a mondást a korabeli birtokosok is, hogy az a föld, amibe csak bukfencet vetnek, semmit sem ér. Pontosan nem tudjuk, de minden bizonnyal Kis Márton, az új földesúr lehetett az, aki kísérletet tett a telepítésre: 1647-ben ugyanis katolikus lakosok és talán néhány szláv telepes is, kezdték meg a betelepedést Zombor területére. Természetesen nem előzmények nélkül, hiszen 1614-ben már Herovics Mátyás felfigyelt a gazdátlanul maradt Csanád vármegyei birtokokra, s fel is lépett követeléseivel, de ezt ekkor még sikerült kivédeni.[182] Ám 1247-ben már Szenttamási Zsongor Miklós csanádi püspöknek sikerült kieszközölnie, hogy összeírják az egyházmegye javait. A Bona Episcopatus Csanadiensis szerint a püspökség Csanád vármegyében mintegy 60 lakott helyet és 42 pusztát vallott a magáénak. (Mint utóbb nyilvánvalóvá lett, kegyes csalással a korábbi dézsmajegyzékeket vették alapul a lista összeállításához.[183]) A közelmúlt adományozásaira azonban figyelemmel lehettek, mert Zombor nem, de Dédemszeg és Ladány pusztaként szerepel a listán.[184]

A későbbiekben Macripodári Jácint püspök erre építve jogaiért közbenjáró (protectionalis) levelet eszközölt ki Zombori Lippay György esztergomi érsek által 1660. jan. elsején.[185] Buzdítására aztán Szelepcsényi György kalocsai érsek is oltalomlevelet kért és

[181] BOROVSZKY 1896 2: 136., KISS 1940. 24.
[182] BOROVSZKY 1896 1: 298-309., BOROVSZKY 1896 2: 356-365., BLAZOVICH 1993. 272-273.
[183] JUHÁSZ 1936. 74. (Ő Erdődi Pálffy Tamás püspökhöz köti az összeírást és 1653 körülre datálja.)
[184] BOROVSZKY 1896 1: 229-230. Megjegyzendő, hogy a citált dokumentumon (Eszt. Főkápt. Levéltára 57.8.25) az 1651-es évszám szerepel, amelyet ő korrigál. Lásd még: JUHÁSZ 1936. 51., KISS 1940. 22., 58-60., KARÁCSONYI 1977. 87.
[185] JUHÁSZ 1936. 91.

kapott 1665. dec. 12-én I. Lipóttól érseksége több mint negyedezer településére, közöttük a Csanád vármegyei Zomborra és Dédemszegre is.[186] A későbbiekben is Macripodári álláspontja lesz a mérvadó a csanádi püspökök követeléseiben, bár ő sem tudta érvényesíteni elképzelést, még 1701-ben Dolny István püspök is lép ez ügyben, de szintén eredménytelenül.[187]

Bár a pápák az 1580-as évektől rendre próbálnak gondoskodni a török által megszállt Temes vidék híveinek lelki gondozásáról, ez csak ritkán jár sikerrel. A reformáció térhódítása éppen ezért a megmaradt hívek körében óriási. Mint említettük, 1647 óta vannak Zomboron telepesek, mégis az 1650-ben e vidéket misszionáriusként bebarangoló Thomassi Gábor a boszniai ferences rendtartományból azt jelenti Rómába, hogy Erdély szélén (Partiumban), a Maros és a Tisza vidékén – közöttük felsorolva Zombor is – a katolikusokról lakott településeken nem találhatni sem világi pap, sem szerzetes plébánost.[188] Ez azért is meglepő, mert a század húszas éveitől hivatalosan is a bosnyák ferences rendtartomány (Provincia Bosnae Argentinae), benne a szrebrenyicai kolostor tagjainak feladata e vidék missziója, de a hívek lelki gondozásába a szegedi szalvatoriánus ferencesek is bekapcsolódtak, sőt Szenttamási Zsongor Zsigmond csanádi püspök (1644-1648) egyházmegyéjében püspöki helynökké nevezte ki a szegedi ferences kolostor főnökét, hogy szervezze és felügyelje a vallási életet. Ez a megbízás azután általános gyakorlattá vált.[189]

A vidék korabeli török viszonyairól képet kaphatunk az 1660-1664 között hazánkban utazgató Evlia Cselebi munkájából, aki Temesvárt és Csanádot is leírja.[190]

A Maros vidékének relatív nyugalmát hamarosan sikerült Wesselényi nádornak egy elhamarkodott intézkedésével alaposan felbolygatnia. A korábbi birtokadományokra való tekintet nélkül 1662. okt. 2-án gróf Balassa Imrének, Pest-Pilis-Solt vármegye főispánjának tett adományt, és iktattatta be őt Maros menti birtokokba, így Zombor és Dédemszeg birtokába is.[191] A beiktatás ellen azonnal (1663. márc. 21-én) tiltakozik Macripodári püspök a garamszentbenedeki konvent előtt, ebben szerepel Zombor is, de birtokjogát igazolni nem tudja. Ugyancsak fellép az iktatás ellen több környékbeli nemes, de csak a Körösszegről ideszármazott Kis-fiúk tudják 1665. nov. 24-én hitelt érdemlően bizonyítani, hogy atyjuknak törvényes adomány útján nyert birtokának jogos örökösei, s így a nádor kénytelen volt nemcsak megsemmisíteni a Balassának tett adományát, hanem a fiúknak, Péternek, Andrásnak és Mihálynak oltalomlevelet is kiállíttatott 1667. márc. 19-én.[192] Zombor és Dédemszeg elvesztésébe talán beletörődött volna a gróf. Valószínű persze, hogy az adomány megsemmisítésében, amely így a teljes adományra szólt, magasabb érdekek is közrejátszottak,[193] amit viszont nem tudott elfogadni, s hamarosan elszabadult a pokol.

Balassa Imre tehát, aki már e rendelkezés előtt is rendkívül brutálisan lépett fel a lakossággal szemben, fütyült a visszavonásra, és alattvalóitól továbbra is követelte a földesúri járandóságokat, amelyet természetesen azok fizetni nem akartak. Erre a gróf üze-

[186] MOL Libri Regii. 13: 239-240.
[187] OLTVÁNYI 1867. 8-9., 44., 120., BOROVSZKY 1911. 68., KISS 1940. 30.
[188] BOROVSZKY 1896 1: 227., BOROVSZKY 1896 2: 635., JUHÁSZ 1936. 136., KISS 1940. 75.
[189] JUHÁSZ 1836. 48-51., 127-128., 135-137.
[190] Temesvárról már szóltunk, Csanádra: KARÁCSON 1904. 222-224.
[191] BOROVSZKY 1896 2: 633., KISS 1940. 24., 30.
[192] OLTVÁNYI 1867. 12., BOROVSZKY 1896 2: 633.
[193] JUHÁSZ 1936. 91-92., BLAZOVICH 1993.277.

neteiben egyre durvábbá váltak a fenyegetések, végül már azt ígérte, hogy jószágaikat felprédálja, őket pedig kardélre hányja, de mert erre sem reagáltak, a szavakat hamarosan a tettek követték. Századnyinál több katonát küldött a vidékre (elsősorban Makó ellen), akik a gulyákat elhajtották, és velük hurcolták egészen a Körösig azokat is, akiket el tudtak fogni. A megrettent emberek félelmükben elkótyavetyélték állataikat, csakhogy a követelt 100 talléros váltságdíjat ki tudják fizetni. Ettől kezdve nyugtuk nem volt, Balassa emberei – amint ez naplójából is kiviláglik – fosztogatták, dúlták a vidéket, állandóan zaklatták a szegény népet, karámokba terelték a pusztákon, és csak súlyos összegekért engedték szabadon őket. Mivel ezeket az összegeket előteremteni nem tudták, a törököktől vettek fel hitelt uzsorakamatra. Így vált érdekeltté az eseményekben Mulykó szarvasi török parancsnok is, aki végül saját jól felfogott érdekében, hogy ti. kamatostól visszanyerje a kölcsönadott összegeket, közvetíteni kezdett az időközben hatalmaskodásai miatt *„hűtlenségbe esett”* és ezért Erdélybe menekült gróf között. Ha ugyanis a nép a zaklatás miatt „szétfut”, pénzéből egy fityinget sem lát többé. Így azután 1680 körül lecsendesedtek a viszonyok.[194]

A nyugalmasabb időszak azonban nem sokáig tartott. A török hadvezetés 1682-ben a Habsburgok elleni döntő csapásról határozott. Megkezdték a hadjárat előkészítését, amely az utánpótlás biztosításával járt. Megszorították az adók ellenőrzését, kényszerárfolyamon vásárolták meg, vagy egyszerűen rekvirálták a sereg számára szükséges élelmiszert, amelyet a had vonulásának útvonalára maguknak a parasztoknak kellett elfuvarozniuk is. Súlyosbította a helyzetet, hogy a török zsoldban szolgáló tatárok mellett már megjelent főseregük is a kán vezetésével.

A hadjárat szokatlanul korán, 1683. ápr. 1-jén indult (egyébként hagyományosan Szent György napja volt ez), és a gyülekezési hely is sokkal közelebb volt, Drinápolyban. A szokásoshoz képest tehát jóval korábban érkeztek, s szultán már júl. 14-én megkezdte Bécs ostromát. A város felmentésére érkező seregek szept. 12-én megsemmisítő csapást mért rájuk, s a menekülőket üldözve Párkánynál újabb csatában mért csapást rájuk. Ezzel megkezdődött 150 év után a felszabadító hadjárat.

A Maros vidékének lakosaira ez újabb csapást hozott: a visszavonuló nagyvezér, Kara Musztafa a Duna és a Tisza menti helyőrségekbe erősítésképpen ázsiai, elsősorban tatár csapatokat rendelt. Ilyen egységek kerültek 1683 őszén Szegedre is, akik portyázásaikkal rémületben tartották a tágabb környéket. Cselekedeteikről kortárs iratokra hivatkozva (és bizonnyal azokból jócskán merítve) egy szegedi ferences szerzetes, páter Ordinánsz Konstantin szemléletesen így emlékezik meg: *„az ellenség veleszületett durvaságára és dühöngésére szintén visszatért, és mind szerzetes társaink, mind a többi keresztény nép ellen szörnyen kegyetlenkedni, agyarkodni kezdett. Ezen veszélynek fő lázítói az ázsiai törökök valának, akik fenekedő fegyveres sereggel a városba berontván, nem csak azt, hanem a körül lévő vidékséget is iszonyú veszélyekkel betöltvén, kíméletlenül felprédálták, és csak nem végképpen elpusztították. Ezeket nyomban követte a tatárok inkább prédáló, hogy sem katonáskodó sokasága, kik semmi kérésre, sírásra, könnyhullatásra nem indulván, mind azon szomszéd városokat és helységeket, melyeknek lakosai mint pásztor nélkül maradt juhocskák* […] *tűzzel, fegyverrel végső pusztulásra jutottak, úgy hogy a szegedi keresztény népet kivévén a többi helységeknek lakosai a pogány ellenségtől vagy kardra hányattak, vagy seregenként rabszíjra fűzettek, vagy futásban keres-*

[194] BOROVSZKY 1896 2: 633., BOROVSZKY 1911. 68., JUHÁSZ 1936. 91-92., KISS 1940. 11., 59-60., BLAZOVICH 1993. 277-280.

vén menedéket, bátorságosabb helyekre teljesen elszéledtek."[195] Ismervén az akciók hatósugarát, bizton állíthatjuk, hogy a zomboriak sem kerülhették el ezt a sorsot. Ez a helyzet egészen 1686. áprilisáig tartott, amikor is Claude-Florimond Mercy generális Szegednél teljesen szétverte a tatárok (Thökölyvel együttműködő) csapatait (ápr. 1). Ám a következő telet Kalgha tatár kán hadai a Temes és a Tisza közötti területen töltik, s folytatódik a prédálás Ibrahim temesvári beglerbég oltalma alatt.[196]

A Maros mente hosszú ideig csak mellékharcszíntérnek számított, ahol jöttek, mentek a kisebb-nagyobb csapatok. Lippa, Csanád többször is gazdát cserélt, s Temesvár ostromával is megpróbálkozott I. Frigyes Ágost szász választófejedelem, majd Szavoyai Jenő herceg vonult a vár ellen, de a karlócai béke megakadályozta a vár megvívásában. Zomborról annyit hallunk ebben időben, hogy a felszabadító hadak 1696. jún. 20-án itt kelnek át a Maroson.[197] A karlócai béke értelmében vidékünkön a magyar és a török terület határvonalát a Tisza és a Maros folyók alkották, a későbbi Bánság területe, így Zombor is török kézen maradt.

Dolny István – akit már említettünk – 1699-ben nyeri el a csanádi püspökséget, s már a következő évben kiküldi Jánosi Ferenc megbízottját, hogy mérje fel a csanádi egyházmegye vagyoni állapotát. Miután az összeírás – benne Zombor és Dédemszeg is – elkészült, Dolny 1701. júl. 20-án jelenti a királyi kancelláriának, hogy a visszafoglalt területen 104 falura és pusztára tart számot. A csanádi püspökség székhelye ideiglenesen Szegedre kerül 1702-ben, és már abban az évben dézsmát is kivet a visszafoglalt területekre.[198]

A török igyekezett jól megvetni a lábát a birtokában maradt területeken. Temesvárott sikerült leszerelni az időközben kitört janicsárlázadást, számukra új laktanyát építtetett a szultán, újjáépítették az időközben elpusztult lőpormalmot, megerősítették a várat, s a katonaság eltartása érdekében szorgalmasan (de már kíméletesen) adóztatták az alattvalókat.[199] A szintén Szegeden működő kamarai biztos, Joseph Cometh sem kímélte a hatáskörébe jutott terület lakosságát, így aztán előállt az a furcsa képlet, hogy magyarok a magyar király tisztségviselői elől török területre menekültek.[200] Talán ennek is köszönhető, hogy amikor Szavoyai 1716-ban bevette Temesvárt, Zombor nem volt teljesen néptelen település, régi fénye persze régen elenyészett, de 1717-ben már 15 háza állt, és reményteljesen újraindult fejlődése.[201]

[195] BLAZOVICH 1985. 180-181.
[196] JUHÁSZ 1936. 116-123.
[197] BLAZOVICH 1993. 297.
[198] BOROVSZKY 1896 1: 261., REIZNER 1899. 1: 279.
[199] SZENTKLÁRAY 1917. 21-28.
[200] REIZNER 1899. 1: 233.
[201] KOVÁCH 1998. 7., 30., 344.

A TÖRÖK KIŰZÉSÉTŐL 1849-IG

A BÁNSÁGI ÉVTIZEDEK

A mai falu középkori elődjének tekinthető település a török harcok idején (1609-ben) teljesen elnéptelenedett. Az újratelepülés 1647-ben kezdődött a közel félévszázada lakatlan vidékre. Ekkor kezdődött a falu életének második, ma is tartó korszaka. A török kiűzését szentesítő karlócai béke (1699) a Temesközt az ellenség kezén hagyta, így a mai Kiszombor elődje még a Török Birodalomhoz tartozott. Népességére nézve rendelkezésünkre áll egy XVII. századból való forrás. Az 1661-ben készült összeírás az Országos Levéltár Kamarai Archívumában található, s nagy valószínűséggel gróf Balassa Imre megbízásából készült.[1] A forrás leírja: Zombor falut a Körösszeg nevű hajdúvárosban lakos Kis Márton nemes ember *„bírta”*, aki azelőtt *„bírta még Dedinszög, Rácz falu, Palota, Ráczfalu, Bedoghfalva, Raufern, Porond, Ranfalu, Tárnok”* helységeket, melyeket tótok lakták. A fölsorolt településekből az utóbbi háromról nem sokat tudunk, a forrásból arra következtethetünk, hogy a „tótok” valamennyi fölsorolt településen előfordulhattak, de Zombort biztosan nem lakták. Törvényes jusst emleget még az irat a *„magyarok”* Maroson történő átkeléséről, megemlítve, hogy *„Zombor túl az Maros partján, az Makayd magyar város alatt”* fekszik, s *„Rakoczi Ferenc úr ezt ő maga bírta”*. Tehát a terület Rákóczi-birtok volt a XVII. sz. közepén. Következő mondata, hogy ti. *„ez magyar falu, vagyon az tulsó partján az Marosnak”*, bizonyítja: Zombort Makó felől nézték, az összeíratót Makó birtokosa is volt. Fontos tulajdonságnak tartották a népesség nyelvét, mert kiemelték mindkét hely magyar, illetve más helyek „tót” jellegét. Az összeírás végül listát ad az *„ott lakó* [azaz zombori] *lakosok”*-ról, ahogy *„következnek ez szerint”*.[2] (*5. táblázat*) A jegyzék a bíró mellett 32 családfő nevét tartalmazza, ők az újkori Zombor alapítóinak tekinthetők. Nem minden családnév volt kiolvasható, de ezek alapján a többség magyarnak mondható. A „Giapanos”, „Giagrán” és „Sanai” nevekről nem tudunk biztosat mondani.

Ez a forrás lehetett alapja Borovszky Samu megállapításának is, aki Csanád vármegyéről írt monográfiájában említi, hogy mint pusztult falut 1609-ben Báthory Gábor a hadházi hajdúknak, 5 közvitéznek adományozta. Mikor azok elhaltak, Rákóczi György fejedelem 1647-ben Kiss Márton körösszegi hajdúkapitánynak, illetve György, Péter és András nevű fiainak juttatta. Ők birtokukba vették Zombort, melyet ekkortájt katolikus magyarok népesítettek be. Ferdinánd is eladományozta – mint pusztát – a katonáknak, de Kiss Márton és fiai ellenálltak, így megmaradtak birtokukban.[3] Az 1661-es fölmérés ezt tanúsítja. Wesselényi Ferenc nádor 1662-ben azonban újfent adománylevelet állíttatott ki, miután gróf Balassa Imrét iktatták be Zombor birtokába. A kamarai levéltárban talált összeírás már az ő megbízására készülhetett még beiktatása előtt. Balassa különböző donatiókat kapott, s ezek egyike volt Zombor, de nem volt jó gazdája a falunak, gyakran

[1] MOL E 156. Fasc. 6. N 57/II. 388. D. 1661. II. 30. Fol. 299-300.
[2] Uo. Fasc. 6. N 57/II. 358. D. 299. 300. O. 166. III. 30.
[3] BOROVSZKY 1897. II. 631.

zaklatta a lakosokat. Egyszer a török parancsnok közbelépésére is szükség volt a lakók megvédése érdekében.[4]

1.	Vajda György bíró	12.	Giapanos Miklós	23.	? Gyurka
2.	S. János	13.	Aprós János	24.	Kiss Gyurka
3.	Vida János	14.	Szár Bálint	25.	Vak Pál Miklós
4.	Sanai János	15.	Sarja Mátyás	26.	Gulyás Máté
5.	Fodor György	16.	Kohán Ferenc	27.	Varga Miklós
6.	Kovács Gergely	17.	Vajda István	28.	Finor (?) Máté
7.	H. Illés	18.	Kovács Jakab	29.	Nagy János
8.	Kristoff Péter	19.	Dávid Mihály	30.	Kiss János
9.	Kohán István	20.	Tót Illés	31.	Varga Jakab
10.	Csiszár Tamás	21.	Kis István	32.	Udvarnoki András
11.	Bíró Ferenc	22.	Nagy Máté	33.	Giagrán András

5. táblázat **Zombor családfői 1661-ben**

A Tisza-Maros szög csak 1718-ban, Savoyai Jenő győztes hadjárata után szabadult föl a török uralom alól. A pozsareváci békében sikerült megszerezni az egykori magyar Délvidéket, amelyet az új hatalom Temesi Bánságnak nevezett el. Ennek a területnek északi sávjában, a Maros bal partján helyezkedett el Kiszombor, tőszomszédságában a jobb parti, ám a Magyar Királysághoz, s ezen belül az új Csanád vármegyéhez tartozó Makónak. Zombor kamarai (állami) terület lett, irányítását Temesvárról végezték, ahol a Bánság tartományi központja rendezkedett be (*Landes-administration des Temescher Banats*). Közigazgatási helyzete alaposan megváltozott, mert Csanád megye 1715-i újjászervezése a déli területek elvesztésével járt, amit az 1730-ban összeült első megyei közgyűlés tudomásul vett.[5] A Habsburgok bánsági berendezkedése azért volt súlyos veszteség Csanád vármegyére nézve, mert annak nagyobb része a középkorban a Maros vonalától délre feküdt. Földesura a Kincstár lett, maga a falu kincstári jobbágyfalunak számított. Lakosai földtulajdont nem szerezhettek, ellenben jobbágyi minőségükben haszonélvezhették a művelésre átengedett földterületet. A tulajdonosi jogok kezelőjének, a Kamarának ezért súlyos adókat fizettek. A szigorú behajtás ellen gyakran elköltözéssel tiltakoztak. A környék gazdag erdeiből fát szállítottak a szegedi Vámparancsnokságnak (*Mauth-Commando*), amit fuvarrobotban teljesítettek. A kincstári jobbágyok tehát szintén robotoltak („szekereztek"), csak az államnak. Kiszombor következő jó fél évszázadának történelmét elsősorban e körülmények szabták meg.

Zombor a 13 kerületre osztott Bánság egy kis járásához tartozott, a Csanádi Kamarai Tiszttartósághoz (*Csanader Cameral Verwaltung*). Élén a tiszttartó állt. Ő szinte katonai fegyelemről gondoskodott a faluban. A tiszttartóság alkalmazta a községi elöljáróságot: a jegyzőt, a bírót és a két esküdtet. 1743-ban Molnár Mihály bíró, Borissz Mihály és Triszt Antal esküdtek voltak, 1744-ben Kovács Márton, illetve Simon Pál és Kovács Imre töltötték be e posztokat.[6] Az Országos Levéltár kamarai archívumában található a *„Csanádi kerület"* iratanyaga az 1718-1753 közötti időszakról. Ezen belül sem a *„Kamarai fennha-*

[4] Uo. 632.
[5] GILICZE-VIGH 1986. 18.
[6] KISS 1940. 98.

tóság alá tartozó falvak sérelmei", sem a *„Bánsági összeírások és adólajstromok"* c. fond nem tartalmazott Zomborra vonatkozó forrást.

Zombor és a Maros vidéke a felszabadított Bánátról készült térképen (1721)

Népességi viszonyairól nem tudunk biztosat. A Temesi Bánság berendezésekor, 1717-ben, a csanádi tiszttartósági kerületbe jutott. Mercy kormányzó 1717-ben összeírata az elfoglalt terület népességét, mely szerint Zombor 15 házból állt.[7] Ez szinte darabra annyi, mint a 70 évvel korábbi újjáalakuláskor rögzített, tehát nem volt népességgyarapodás. Ennek oka valószínűleg Balassa gróf zaklatása és a kincstár magas adói lehettek. 1718 őszén Pest vármegyéből 20 katolikus magyar család telepedett ide. Baróti Lajos közli azt a német nyelvű beadványt, melyben egy Pest megyei parasztgazda engedélyt kért a csanádi kerületi tiszttartóságtól 20 katolikus zsellér *„Szomborba"* költözésére (*„Nach Szombor wohnhaft zu machen"*).[8] A beköltözötteket azonban nehéz körülmények várták: a lakosság az adót nem bírta, és sokan elszöktek. A Mercy-féle térkép ennek megfelelően 1723-ból már nagy változást rögzített: Zombort (Sombornak írva) lakatlan helynek nevezte. Ez némi túlzás volt, mert 1724 októberében még laktak adófizetők a faluban, csak az adóhátralék 547 Ft-ra szaporodott, s a lakosság azzal fenyegetődzött, hogy lerombolja házait és átköltözik a Maros túlsó felére. E fenyegetéseket 1724. november végén be is váltották: 15 szegény embert kivéve a közeli Makóra szöktek. A zomboriak gyakran éltek ezután is az elköltözés eszközével, mert nehéz volt a megélhetés. Ilyenkor az otthon maradottakat is azzal rémisztgették, hogy felgyújtják házaikat. Teljesen megszökniük azonban ritkán sikerült, mert a fölöttük őrködő tiszttartó gondosan fölkutatta és visszahozatta őket, mint 1724-ben is.[9] A visszaszállított lakosok féken tartására azután az igazgatóság 1725-ben egy kapitány parancsnoksága alatt ún. nemzeti határkatonaságot helyezett el. Feladatai közé tartozott az is, hogy a postaszállítások fölött őrködjék. 1733-ban nagy ínség ütött ki a faluban, úgy hogy a szökések megismétlődtek. Az igazgatóság a

[7] SZENTKLÁRAY 1879. 20.
[8] BARÓTI 1893. 232.
[9] KISS 1940. 61.

lakosság nyomorán kénytelen volt 100 mérő búza kiosztásával segíteni, de 1737-38-ban a pestis újra megtizedelte őket.[10]

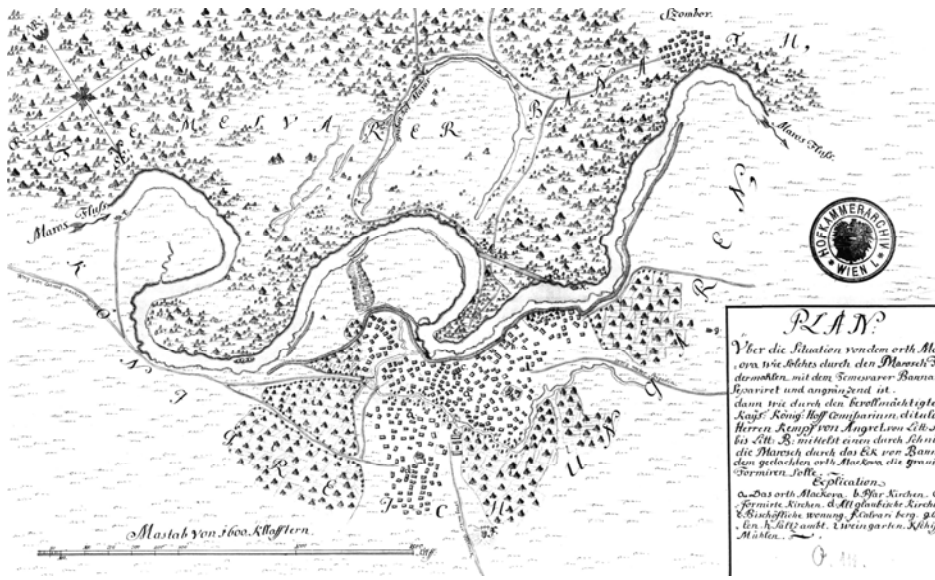

Steinlein osztrák hadmérnök térképe a Maros Makó és Zombor közötti szakaszáról (1753)

Makó és Zombor sorsa összefonódott a török kiűzése után, jóllehet két különböző „tartományban" éltek, közigazgatási értelemben államhatár választotta el őket egymástól. A történelmi múlt és a földrajzi szomszédság miatt sok közös ügy adódott a jogi széttagolódás állapotában is. Közülük legfontosabb a Maros elleni védekezés. A Magyar Királyi Helytartótanács 1745-ben jelentette, hogy a *„királyi comissárius, báró Vay Miklós úrnak projectuma"* Makó mezőváros és a *„megyebeli"* (sic!) Zombor helység között levő Maros *„vize folyásának által"* vágatásáról, tehát a kanyar megszüntetéséről, és a *„következő áradásoknak és károsításoknak miképpen teendő"* meggátlásáról, elkészült. Javasolták, Makó vegye azt *„contractusaiba"*, kössön szerződést ez alapján, hogy *„városát a végső rombolásától"* megszabadítsa, s a contractust terjessze *„őfelsége kegyes színe elé"*. A Helytartótanács egyben kérte az uralkodót, hogy *„kegyesen rendelje"* el: Csanád vármegye tegyen lépéseket a munka megszervezésére, ezzel egyidejűleg *„szükséges rendeleteket"* adjon ki a *„foganatba vétel iránt"*. A munkát főképpen az illető *„földesurasságok"* és helységek hozzájárulásával képzelték el. Ha erejükből *„nem telik"* a megfelelő munkavégzésre, fizetés nélkül kiállítandó 145-170 fő munkás, kétharmaduk a vármegyére, a többi Makóra esik. Az Uradalmi Kormányzóság *„felvigyázása"* alatt kiállítandó *„közerőt"* csak árvízvédelmi munkára fordíthatták, amit viszont minél előbb el kellett kezdeni.[11] 1752-ben épült ki a *„székhát út"*, a kezdetleges zombori marosi töltés, amely a kor legnagyobb helyi alkotása volt. Karl Alexander Steinlein hadi mérnökkari százados 1753-

[10] Uo. 62.
[11] UL Tor. Vm. kgy. jkv. 1745/25019. szept. 25.

ból való térképe Makót ábrázolta a Marossal, de *„Szombort”* is föltüntette rajta, mint a folyó éles kanyarulata szélén fekvő, sűrű erdő övezte települést, jóllehet Zombor a Maros közelében, de nem közvetlenül a víz partján feküdt. Határa elég tágas volt.

A Temesi Bánság jellemző tulajdonsága a XVIII. században az etnikai sokszínűsége. Erről, s benne Zombor népi arculatáról különleges források árulkodnak. A bécsi Udvari Kamarai Levéltár (*Hofkammerarchiv*) térképgyűjteményében található egy a Bánság XVIII. sz. eleji nemzetiségi állapotát ábrázoló térképet.[12] Színjelzése szerint „vélhetően” magyar településnek van föltüntetve „Zombor”, mellette Kispalota és Őscsanád számított lakott helynek. Ezek voltak a Makó alatti bánsági települések magyar lakossággal. Szeged alatt ilyenként adták meg Gyálát és Keresztúrt. Figyelembe véve, hogy a Temesi Bánságban más magyar lakta helységet a térkép nem rajzolt fel, jelentősnek és sajátságosnak mondhatjuk, hogy „Zombor” tisztán magyar ajkú falunak maradt meg ott, ahová hivatalos előírások szerint magyar be nem tehette a lábát. Érdekes adata a térképnek, hogy látható rajta a bácskai „névrokon” település is. Azt „Sombor”-ként írták, míg községünket „Zombor”-nak formulázták. További különbség, hogy a bácskai faluban csak szerbek laktak, míg emitt csak magyarok.

A kamarai térképgyűjtemény másik darabja ugyancsak a Bánság etnikai tagolódását vizsgálja az 1800. évi állapot szerint.[13] Első látásra „besárgult” a térkép, azaz nőtt a magyar lakta települések száma. Kiszombort még mindig homogén magyar etnikai alakzatként ábrázolták, 500-1000 fő közé téve népességszámát. Fölötte magyar lakosságúnak adták meg „Dedenszeg” települést.

A népességi viszonyokat jól tükröző iskolai katasztert is készíttetett a Kamara. Ezen a térképen Kiszombor *„iskolás hely”*, mégpedig az 1778 előttről való *„Hauptschule”* látható rajta, ami elemi, és nem a szó szerint fordítható „felsőiskolát” jelentette.[14]

A kolonizáció kiváltotta népességmozgást jól tükrözik a következő adatok. A lakosság száma 1753-ban 266 lélekre gyarapodott. 1762-ben Csanádról ideköltözött 19, Nagyszentmiklósról 13 magyar család az ottani német terjeszkedés miatt. Ők építették a Kistelek nevű utcát. 1782-84-ben 156 háza volt a falunak, melyből 19 az alvégen feküdt, s volt még 7 urasági ház, beleértve a plébániát is. Három évtized alatt nagyot fejlődött a település. 1753-ban még csak 45 család lakta, 1783-ban pedig már 149. Sokat lendített Zombor sorsán, hogy 1783 nov. 7-én Oexel Mátyás szerezte meg, s így a falu magánbirtok lett.[15] A tulajdonosváltáskor (1781-ben) hivatalban volt községi elöljáróság: Bódi István bíró, Kis Balázs jegyző, Mártony István, Pásztor Pál, Barta Ambrus, Kertész Pál, Szabó János, Csejtei Ferenc, Matuszka Mihály, Varga Jakab és Daróczi János esküdtek.[16]

MAGÁNFÖLDESÚRI BIRTOK A NEMESI VÁRMEGYÉBEN

A Temesi Bánság egységes területét 1778-ban háromfelé, Krassó-Szörény, Temes és Torontál vármegyébe osztották. Zombor az utóbbiba került, s azon belül a Nagyszentmiklósi járáshoz. Új ura az Oexel család lett, amely 1781-ben vásárolta meg Zombort a

[12] HKA Kartensammlung A/117. Batschka und Banat um 1720.
[13] Uo. A/118. Das Volkstum in der Batschka und dem Banat um 1800
[14] Uo. A/133. Schulen im Banat im 18. Jahrhundert
[15] Hist. Dom. 3., KISS 1940 111.
[16] UL Tor. vm. kgy. jkv. 94-33/1782. júl. 10.

Kamarától. Az egész terület gazdát cserélt, pl. Nagyszentmiklóst a Nákók, a csókai uradalmat a Marczibányiak szerezték meg. Utóbbi família – ellentétben az Oexelekkel – a csókai uradalomért járó 95500 Ft adósságát 1798-ban kifizette.[17]

Zombornak nem volt urbáriuma, mert a Bánság részeként kamarai igazgatás alatt állt. Itt mást jelentett a telek, mint a Királyságban. Mária Terézia 1780-ban külön urbáriumot adott ki az egész térség számára, mely messze méltányosabb volt, mint az 1770-es években bevezetett magyarországi urbárium. Ennek oka, hogy a török kiűzése után a kincstár birtokába esett falvak az 1778-i megyésítéskor különféle adományozások útján egyesek birtokába kerültek. Mária Terézia, hogy a bánsági parasztok iránti kegyes érzületét kinyilvánítsa, 1780-ban kiadott egy új, az egész egykori Temesi Bánság területére érvényes, és a Magyarországétól lényegesen eltérő urbáriumot. Ez a bánsági parasztságra nézve nagyon kedvező volt. A kedvezmények célja, hogy a török által birtokolt és pusztított, elnéptelenedett vidékre távolabbi helyekről friss munkaerőt csábítsanak, a bennszülötteket pedig az új rendszer (ti. a vármegyei közigazgatás) részére megnyerjék.[18] A kamarai földek eladásakor minden vevőnek kötelezvényt kellett aláírnia, melyben vállalta a királyi jog sértetlen megőrzését, azaz a megvett és királyi donációval neki juttatott földeken nem emelhették a jobbágyok szolgáltatásait, vagy nem követelhettek gyakoribb fizetségeket. Ha ezen kikötéseket az új tulajdonosok nem tartották be, a kincstárnak joga volt visszavenni a földeket.

Ezt a helyzetet tükrözi Zomborra nézve Oexel Mátyás nyilatkozata 1781-ből. Megígérte, hogy ami *„eddig használatban volt”*, azt a falu jobbágyai megtarthatják, új urbáriumot nem ad, hanem a régi praxist folytatja.[19] Zombor községnek tehát nem volt külön urbáriuma, a korábbi szokásjog, illetve Mária Terézia regionális rendezése szabályozta a földesúr és jobbágy viszonyát. Erről ad pontosabb tájékoztatást a kamarai térképek között talált zombori helységrajz. A *„Grundes Ausweis von dem Dorff Sombor, so Anno 1782”* címet viselő dokumentum a község 1782-i telekkimutatását tartalmazza. A térkép teljes részletességgel ábrázolja a falut, a házakat, a település belterületén folyó ereket. Hasonló alapossággal mutatja be a határt a dűlőutakkal, vízfolyásokkal. Néhány fontosabb adat a községről: háztelkek (*Haus gründe*): 6 egész, 18 fél, 16 negyed, 77 nyolcad és 15 ház volt telek nélkül. Összesen 9495 holdat (*Joche*) tett ki a határ.[20] Ez a felvétel is rámutat a bánsági birtokviszonyok sajátosságára. Bár telekbeosztás itt is az egész, fél, negyed és nyolcad hányados elvet követte, de csak név szerint voltak ilyenek, mert az ½-d, ¼-d stb. jelölések nem az egész telek belsőségeinek és külsőségeinek felét, negyed és nyolcad részét tartalmazták, hanem ennél mindenkor többet és minden arány nélkül, lényegében önkényes meghatározás szerint. Egy egész telek szabályosan 34, a fél 19, a negyedrész telek 11, s a nyolcadrész telek 7 holdat jelentett. E holdakból 1, a telek különbsége nélkül, belső telkül szolgált. Egy egész telekhez átlagosan 24 hold szántóföld, a félhez 12, negyedhez 6 tartozott. Egész teleknél 3 hold közlegelőül szolgált, félnél 2, negyednél 1. A nyolcadrész telek 3 hold szántóból, 3 hold rétből és 1 hold legelőből állt.[21] A háztelek (a belsőtelki járandóság) mindig 1 hold volt, mint Magyarországon, a hányadjelölés a házhelyhez (a belső telekhez) kapcsolódó külsőség (szántó, rét) részarányára utalt. Mivel

[17] Uo. 185/1798. Szent György hava 24.
[18] BÖHM 1867. II. 135.
[19] MOL Kamarai Lt. 1781. okt. 29.
[20] MOL Kamarai térképek. S. 11. 646/2. Zombor.
[21] *Elméleti és gyakorlati útmutató úrbéri ügyekben*. Írta: Tóth Lőrincz. Pesten, 1857. 13.

Torontál vármegye Görög Demeter térképén (1799)

a külsőséget (kültelket) nem holdban, hanem az egész (helyes) telekhez mért hányadban adták meg, így alakultak ki a különböző nagyságú földet takaró részosztályok. Ennek alapján készült a kiszombori uradalom 1782-84-ből való robotkönyve, mely részletes kimutatást ad a lakosság vagyoni tagozódásáról. Fölvettek 118 úrbéres jobbágyot és 31 zsellért. Közülük csak 6 volt az egész (34 hold), 18 a fél- (21 hold), 16 a negyed- (10 hold) és 78 a nyolcadtelkes (7-8 hold) jobbágy. Mindenki fizette az évi 1 Ft kamatpénzt, a házhely bérét, de a robotkötelezettség a teleknagysággal volt arányos: 33, 18, 12, illetve 13 nap kézi robotot (gyalogrobotot) teljesítettek telekarányosan. A zsellérek nem kaptak földjárandóságot, megélhetésüket az uraságnál teljesített napszám adta.[22]

Zombor környéke az első katonai fölmérés idején (1792-1795)

[22] KISS 1940. 33.

A telkesekről közöl információt az 1784-ben készült összeírás a Tisza-Maros által okozott károkról. Nem neveket tartalmaz az irat, hanem házszámot, s a házhelyhez tartozó telekhányadot. Nyolcad telek után 2, negyed után 4, fél után 8, egész után 12 hold szántót számítottak. 46 károsultat jegyeztek föl, közülük 25 volt nyolcad, 10 negyed, 9 fél és 2 egésztelkes. Így ez a kárfölvételi lista is erős vagyoni tagozódásra, a nyolcadtelkesek – a még éppen nem zsellérek – túlsúlyára utal. Az is kiderül a forrásból, hogy Zombor határát három nyomásban művelték, mert a károkat az őszi és tavaszi fordulóban okozottak szerint mérték fel.[23]

1784-ig fölleltározták a földeket, majd 1786-ig tabellákban összegezték. Eszerint 275 jobbágy, 26 házas zsellér összesen 139 5/8-ad telket bírt, amely 4749, 25 kat. holdnak felelt meg, s családonként 0,21 kat. holdas átlagos teleknagyságot jelentett.[24] A robotkönyv és tabellák közötti különbség utóbbi teljes körű – a pénzzel megváltott szolgáltatásfajtákra is kiterjedő – fölmérésből adódott. A határ művelési ágak szerinti megoszlását tükrözi az árverésen szerzett uradalom 1781-i évi leltára: 1606 hold erdő, 985 hold erdőtalaj, 725 hold erdei kaszáló, 132 hold külön erdő, 106 hold út, 5083 hold überland (művelésre alkalmatlan terület), összesen 8637 hold. Ha az utat nem számítjuk, akkor kb. 8500 holdra rúgott a zombori határ. Ebből csak 985 hold tekinthető szántónak, művelhető erdőtalajnak, s ezt használta a lakosság. A többi erdő, rét, kaszáló, ami intenzív fagazdálkodással és legeltetéssel párosult.[25]

A II. József-féle népszámlálás (1786) a rajta élő népesség viszonyait tárja föl. Magyarország első, modern módszerekkel végrehajtott demográfiai fölmérése a XVIII. sz. végének legpontosabb adatait tartalmazó statisztikai forrás. Zombor magánföldesúri viszonyait is ez alapján lehet rekonstruálni. 155 házban 176 család élt 975 fő tényleges népességet adva. 116 paraszt mellett 81 zsellért, 6 nemest és 1 papot jegyeztek föl a források. A jogállás szerint fölvett népességszám családfőkre vonatkozott, vagyis a háztartás vezetőit írták össze, míg a vele egy kenyéren élőket csak összesítve tüntették föl.[26]

A megye legfontosabb feladatának tartotta, hogy a megszavazott adókat pontosan behajtsa. Zomborból 1786-ban nem az előírásos mennyiség folyt be, s a szolgabírót ennek kiderítésére utasította az alispán. Természetesen nemcsak Zombor volt elmaradásban, hanem szinte a megye minden községe. A fennmaradt forrásjegyzék az előirányzotthoz képest tapasztalt adócsökkenés okát és eredetét tárta föl községenként. Zomborról azt állapították meg az összeírók, hogy egy zsellér elköltözött, ami 1 Ft csökkenésért felelős, hat zsellérnek pedig *„restantiája”* volt, ami 40 krajcárt tett ki. Így állt elő az 1 forint 40 krajcárra rúgó adócsökkenés, amely a tavalyi 55 Ft adóbefizetést vetette vissza 54 Ft 20 krajcárra.[27]

A gazdasági és társadalmi állapotot mutató főbb számok mögött a földesúr-jobbágy viszony mindennapjai húzódtak. Az Oexelek a birtokszerzéssel nemcsak vagyonhoz jutottak, de kötelezettségeket is magukra vettek. A földesúri joggal, pl. kegyuraság járt, ezzel függött össze a falu templomának ügye. A német nyelvű forrásban a Helytartótanács 1787. júl. 6-án reagált arra a kérésre, amit Torontál vármegye terjesztett föl a kiszombori templom javítása céljából. Előzőleg Mathias Oexel földesúr folyamodott a me-

[23] UL Tor. vm. kgy. jkv. Conscriptio Damnorum per extraordinariam Tibisci et Marosy exundationum …
[24] KOVÁCH 1998. 88.
[25] Kiss Mária Hortensia az út nagyságát – tévesen – 5106 holdra tette. Lásd: KISS 1940 38.
[26] DANYI-DÁVID 1960. 8.
[27] UL Tor. vm. kgy. 11. 1039/1786. 68.

gyéhez, mert a templomhoz szükséges kellékek fölszerelésekor vették észre, hogy a falak omladozó állapotban vannak. Ugyanez vonatkozott a paplakra (*Pfarrhof*) is. Tehát nem jó minőségben építették föl és adták át nekik azokat. Mivel így használni nem lehetett, Mathias Oexel kérte, a szükséges javítások költségeit a Kamara térítse meg. A vármegye támogatólag küldte fel a kérést a Helytartótanácsnak. Onnan az a válasz érkezett, hogy a vizsgálat valóban megállapította: használhatatlan állapotban adták át a templomot és a paplakot, mégis a földesúré a kegyúri jog, neki kell a költségeket állni. A patronátus joga kötelességet von maga után, s ezt a felterjesztőnek – a megyének is – illett volna tudni. A birtokot ugyanis kegyúri joggal együtt adták el, az pedig a templom fönntartását teljesen a tulajdonos kötelességének ismerte el. Ezért kamarai hozzájárulást nem javasolt a Helytartótanács. A levél Budán kelt a Helytartótanácsban hosszú ügymenet végén, hisz a kérelmet 1785-ben küldték fel, amire csak 1787-ben válaszoltak.[28]

Ennél fontosabbak voltak az úrbéri ügyek. Leggyakrabban a jogtalan földesúri terhek ellen tiltakoztak a jobbágyok. 1791-ben *„Zombor helység Lakósi azon esedeznek, hogy 4 esztendőbéli Restanciájuk, melyekkel az mészárszéktól és ahhoz kiszabott földtűl contributiók adósak maradtak, azon okra nézve, mivel ezen Beneficiumok az Uraság birtoka alatt vagynak, el engedtessék”*. A falu használta az úri kezelésben tartott mészárszéket, és a hozzárendelt földet, de az utánuk járó adót nem tudta időben megfizetni, emiatt hátralék (*Restantia*) keletkezett. Ennek méltányossági elengedését kérték a megyétől. Az ügyet *„Nagy Miklós Fő szolgabíró Úrnak”* adták ki, hogy *„az panasznak mivoltját”*, valamint a *„négy esztendőn át illetlenül fizetendő adó”* jogosságát *„valóságosan tudja meg”*, s a *„jövő Gyűlés alkalmatosságával referáljon”*.[29]

Az ügy azzal zárult egy év múlva, hogy *„Kaidi Imre zombori volt bíró lefizetvén már az Helységnek 197 forintbúl és 52 krajcárbúl álló adósságát Fő bíró Nagy Miklós úrnak Relatiója szerént, ez által fönt írt helységnek kérelme telyesedett”*.[30] A régi főbíró az új főbíró jelentése szerint befizette a földesúrnak járó tartozást. Elengedés helyett haladékkal teljesült a falu kérelme.

Többen azért *„esedeztek”*, mert kevés volt a szőlő. Kérték, hogy a *„Szőlő hegyek kevés volta miatt, más honnandan maguk szükségére mind pediglen fél esztendőbéli korcsmálásra Borokat nekik be hozni meg engedjen”* a tekintetes vármegye. Mivel a megye szerint *„az Instánsok kérése kegyes urbáriumnak értelme ellen volna”*, a dolog elintézése végett *„az Földes urasághoz”* utasították őket.[31] Szomjuk oltására általában a Maros vizét itták az emberek, de a bortermelés is létszükséglet volt. A bor kimérése azonban úri jognak számított, ezért a jobbágyok csak saját termésből gazdálkodhattak, máshonnan behozni nem volt szabad.

Háborúk idején a jobbágyok külön szolgáltatásokkal tartoztak. Először az 1795-ös török háború vezetett sérelmekhez. Oexel Jakab, mint comissarius (hadbiztos) szénát vett át tőlük, de *„hátralevő árát mint ekkoráig* [1795-ig] *meg nem fizette”*. A községbeliek szokásos módon a megyéhez folyamodtak, ahol azonosultak a fölterjesztés tartalmával. *„Mivel ezen kérelem szegény adózó népnek állapottyát érdekli”*, szólt az indoklás, *„Jób Sámuel főfiscalis úrnak pártfogásul végett kiadatni rendeltetik”*.[32] A megye tehát a ké-

[28] UL Tor. vm. kgy. jkv. 88/1787. júl. 6.
[29] Uo. 1791. máj. 10. 20. Nagybecskerek
[30] Uo. 31/1792. VIII. hó 21. 31.
[31] Uo. 1791. május 10. Nagybecskerek. 35.
[32] Uo. 24/1793. Ápr. 18. Nagybecskerek

relmezők érdekét tartotta szem előtt. Ám a lakosok keresete Oexel Jakab földesúr ellen folytatódott *„a török háborúhoz ezen földesúr által fölvett szénájuk árának visszafizetése végett”*. Nagy Miklós főszolgabíró szóval tett hivatalos jelentése bizonyítja: *„az uraság székén el lévén végezve az executio végrehajtása”*, melyről *„a referens főbíró úr bizonyos időt határozni és annak kivihetéséről relatiot tenni fog”*.[33] Figyelemre méltó, hogy az úriszék döntött a földesúr elleni végrehajtásról, amit a főszolgabíró csak eszközeiben finomíthatott.

Zombor ábrázolása az 1782-es kamarai térképen

Az eset arra is tanulság, hogy mégiscsak feudális viszonyok uralkodtak, mert a földesúr elleni határozatnak nem voltak szankciói, nem volt kikényszeríthető. Ugyanis *„több zombori lakos panasza”* folytatódott, hogy Oexel Jakab szénájukat nem fizeti meg a törvényes ítélet ellenére sem. A vármegye annyit tudott tenni, hogy ismételten tudatosította a döntéseket. *„Azon esetre, ha bevádolt Oexl Jakab sententianak eleget tenni nem akarna, annak megújítása rendeltetik, melyet is Nagy Miklós főbíró tudtára adni fogja”* – hangzott a közgyűlési végzés.[34] Konkrét szerződés, vagy adásvételi papír híján a hatósá-

[33] Uo. 46/1795. Szent András hava 17.

[34] Uo. 1795. febr. 10. Begyűjtött panaszok. Közgyűlési jegyzőkönyv tartalmazza a károsultak névsorát. A dokumentum címe: *„Lajstroma azon emberek neveinek, kiknek a Tettes* [Tekintetes] *Jakab Oexl Széna árával számvetése és vallása szerint tartozik”*. A névsor és az adósság a következő: Kerekes János 5 Ft 44 kr, Imre Antal 33 Ft, Pálffy Antal 36 Ft 16 kr, Faragó Antal 14 Ft 20 kr, Miklovits Antal 24 Ft, Kasza István 15 Ft 44 kr, Balázs Antal 43 Ft, Kováts István 47 Ft, Hegedűs Ferentz 41 Ft 34 kr, Kováts András 10 Ft, Gábor János 30 Ft, Farkas Mihály 49 Ft 40 kr, Csejtey Ferentz 8 Ft 16 kr, Gábor István 8 Ft 34 kr, Farkas Péter 30 Ft 24 kr, Hegedűs Lőrintz 7 Ft 20 kr, Balog Mihály 104 Ft 12 kr, Szűts György 150 Ft, Hady Mihály 7 Ft, Horváth János 8 Ft 40 kr, Simon János 8 Ft 40 kr, Zubán János 20 Ft, Lovas János 10 Ft 40 kr, Szabó Ferentz 2 Ft 50 kr, Kelemen Ferentz 8 Ft, Kiss Balla János 6 Ft, Vörös Mihály 43 Ft, Kiss Antal 2 Ft 30 kr, Jani József 3 Ft 20 kr, Kováts József 14 Ft 52 kr, Szűts Mátyás 20 kr, Thot Imre 7 Ft, Szűts József 10 Ft 24 kr, Smidt Pál 19 Ft 52 kr, Czitze Mihály 3 Ft, Szűts Fülöp 17 Ft 44 kr, Bukov Márton 10Ft 40 kr, Kiss Imre 4 Ft, Balla Tamás 25 Ft, Szász András 15 Ft 55 kr.

gok is a sértettek *„számadására”* és *„vallására”* (értsd: vallomására) hagyatkozhattak. A tartozás összegéből arra lehet következtetni, hogy Szűts György, Balog Mihály, Farkas Mihály és Balázs Antal a módosabb gazdák közé tartozott.

Az Oexeleknek voltak egyéb adósságai is. Pálffy János *„elmaradott árvái, mindnyájan zombori lakosok azon panaszkodnak, hogy azon 180 Ft 37 kr-ból álló summát, melyeket Prónay Pál zombori plébános 11 esztendők előtt, mint az esedező két illető örökségét Oexl Mátyás zombori földesúrnak által adta, ugyan ezen birtokos semmiképpen visszafizetni nem akarja”* szólt a sértettek panaszos levele. Kérték a vármegyétől *„ezen summa visszatérítését kegyesen elrendelni”*. Fancsaly Jób Sámuel megyei főügyésznek meghagyták, hogy intse meg a zombori földesurat, Oexel Mátyást a fent írt összeg visszafizetésére, és erről jelentsen.[35] Ennél többet azonban nem tehettek, az árvák pedig tovább vártak jogos örökségük kiszolgáltatására.

Külön problémacsoportot képviselt a zsidók ügye. 1795-ben *„főbíró Nagy Miklós úr”* vizsgálta meg Salamon Abrahám, Khon József és Herschl Jakab makói zsidók panaszait. Nevezetteket a *„zombori földesuraság panaszlatjából”* verték meg, akiket a megye kellő *„fölvilágosítás”* után *„elégtétel végett önön földesuruk segedelméhez”* utasított. A *„Zombori Földesúr ellen”* benyújtott panaszt *„az illető mindennemű irásoknak közlésével”* kellett vizsgálni.[36] A *„Némely Makói zsidóknak”* megveretése hatósági verzióban így nézett ki: Salamon Ábrahám és Ádám Mihály bepanaszolta a zombori uraság tiszttartóját, Kubicsek Györgyöt, mert az érdemtelenül megverte őket, és az általuk Asztalos Pál zombori lakostól megvásárolt dohányt erőszakosan *„visszavétette”*. *„Főbíró Nagy Miklós úr”* megvizsgálta az ügyet az *„első vice ispán és consiliárius úrnak rendeléséből”*. Mivel *„az veszekedésnek környülállásai felmutatták”*, hogy egyik fél sem maradt adósa a másiknak, *„az panaszos zsidók el emeltetnek kérelmüktől”*. Ha mindazonáltal *„ezek a tiszttartó által visszavett és már fűzött dohány végett hárman valának, meghagyatott főbíró Nagy Miklós úrnak, hogy ezen károkat Asztalos Pál zombori lakos által, ki is az uraságnak már egyszer eladott dohányt, viszont ezen zsidóknak másod ízbe alattomban eladni merészelte, a panaszos zsidók számára visszatérítse”*.[37] Kiderült a turpiság: a zombori dohánykertész, Asztalos Pál az uraságnak eladott dohányt a zsidóknak is eladta a dupla haszon reményében, de a tiszttartó helyén volt, s meghiúsította az üzletet. Csakhogy hamis vásárlásért a zsidókat verette meg, akik saját földesuruknál, a csanádi püspöknél keresetet adhattak be ellene.

Zombor jobbágyai megélhetésük végett gyakran béreltek dohányföldeket. Ezeket nem úrbéres, hanem kialkudott egyezség alapján vették birtokukba földesuruktól. Elmaradt úrbéri szolgáltatásaikat pénzben mutatták ki. Az összeírás a tizedben tartozók neveit tartalmazta. Az 1786. szept. 25-ről való *Conscriptio* egyezik az ugyanazon a napon keletkezett *Atestatum* (tanusítvány) névsorával, mely a *„tabákos jobbágyok”* aláírásával hitelesítette az összeírás adatait.[38] *(6. táblázat)*

A kimutatást Szabó János, a kanizsai járás szolgabírója készítette a dohánytizedelmaradás megyei helyzetének illusztrálásához 1786. nov. 27-én. A legfontosabb adat, hogy az összeírt jobbágyok az előírt kötelezettségtől 15 Ft 25 krajcárral maradtak el. Az első oszlop az új termés mennyiségét közli mázsában, míg a második az utána szabály-

[35] Uo. 54/1795. febr. 10.
[36] Uo. 31/1798. II. 14. Beadott kérelmek
[37] Uo. 53/ 1795. Febr. 10.
[38] Pl. Uo. 125-XXXIX. 1786. szept. 25.

szerűen járó tized értékét, a harmadik, pedig a tényleges elmaradásokat, a szerződéshez képest megállapított *„restantiat”* (elmaradást). A táblázatból látható, hogy Szabó Józsefnek kiugróan magas termése volt, de a többség, évi másfél mázsa körül termelt.

Zombor nemes földbirtokosa, az Oexel család a gabonatermesztést és állattenyésztést dohánytermesztéssel is kiegészítette, s ez árendálható területet jelentett a földnélküli zselléreknek és a jobbágyoknak. Jó ára volt a dohánynak, mert a hazai dohányzás igen elterjedt, sőt a külföldre eladás is gyakorlat lett. Ez pedig előállítására ösztönözte a magántermelőket éppúgy, mint a kamarát. Ezért vett bérbe Zombor község is területet földesurától, bár ez az „üzletág” a legeltetési célú bérbeadás jelentőségét nem előzte meg. Az Oexel család továbbra is a puszták bérbeadását szorgalmazta, mert az biztos bevételt hozott. Földjeik egy kis részét azért engedték át dohánytermesztés céljára, mert az előnyösebbnek ígérkezett. Mégsem vált általánossá, mert Zombor úrbéres falu volt, jobbágyainak sokféle terméket kellett előállítani, a dohány csak egy, s nem is legfontosabb volt közülük, kiegészítő művelési ágnak számított.

(ni)si (házszám)	Nomina Colonorum (név)	Procreatio (termés q)	Prestita decima (tényleges tized Ft)	In cade refund (hátralékos tized Ft)
24	Egresan Jovan	3,00	1,30	1,30
30	Szabó József	7,50	2,30	2,30
31	Imre Antal	0,60	0,18	0,18
138	Batik Mátyás	2,20	1,60	1,60
28	Tésla József	1,00	0,30	0,30
7	Szőlősi János	1,50	0,45	0,45
1	Kis Palkó	1,50	0,45	0,45
95	Bódi Miska	1,50	0,45	0,45
94	Horváth István	1,80	0,54	0,54
90	Virág János	2,30	1,90	1,90
98	László János	1,50	0,45	0,45
83	Tóth Imre	2,00	1,00	1,00
116	Szemczédi Miska	1,00	0,30	0,30
26	Kis Antal	0,30	0,90	0,90
75	Pálffy Bálint	1,00	0,45	0,45
	Elmaradás			15,25

6. táblázat **A zombori dohánykertészek úrbéri szolgáltatásai 1786-ban**

A határt nagy erdő borította, de az urasághoz tartozott, így használatának föltételeit is ő szabhatta meg az urbárium keretein belül. 1785-ben Szabó János bíró, Bódi István, Kaidi Imre, Kohajda István esküdtek és Kecskés Mátyás jegyző levelet írtak a falu panaszosai nevében a vármegyének. Kifejtették, hogy a földesúr körbekerítette erdejét, mert a jobbágyok állatai kárt okoztak benne. Ezen kívül az okozott kárt megtéríttette velük, amit jogtalannak tartottak. Kovács István 6, Horváth István 4 lábasjószágát, Smidt József 4, Simon Péter 3, Kis Márton 3, Zubán János 2, Tóth Jakab 2, Bakai Pál 2, Kovács Ferenc 2, László János 2 és ladányi Talpai Gábor 4 marháját *„tartóztatta le”* a földesúr a közlegelőn, mert azok az erdőbe tévedve kárt okoztak. Gazdáik 2 Ft-tól 20 krajcárig terjedő büntetést fizettek érte. S nehogy megismétlődjön a *„csatangolás”*, elkerítette a legelővel

szomszédos erdőket. Mindezt jogtalannak tartották az állatok tulajdonosai, és panasziratot adtak be vármegyének.[39]

Gyakori sérelem volt a lakosok faizási jogának csorbítása. Mivel a határ nagy részét erdők borították, úr és jobbágy egyaránt jövedelmező terepet látott benne. Ezzel kapcsolatos az 1795-i beadvány, melyben *„Zombor helységének községe az lakosoknak a szárazfának az erdőben szedését az uraságnak ítélete szerint tovább is meghagyni és emiatt Kohajda István lakosuknak az uraság által regestrumba vett eszközeit vissza téríttetni könyörög”*. Nagy Miklós főbíró *„az zombori földesuraságot az kegyes urbáriumnak megtartására és azon törvénytelenül elvett eszközöknek megtérítésére bírni”* akarta.[40] A faizás – az erdő ingyenes használata építkezés és tüzelés céljára – urbáriumban biztosított joga volt a jobbágynak. Ezt még Mária Terézia rendelte így. De ez csak a falu közös erdejére vonatkozott. Más volt az uraság erdeje. Itt általában csak makkoltatásért kellett fizetni, de a faizást is letilthatta a földesúr. Kohajda István azonban a közös erdőben, s az urbárium értelmében szedte a szárazfát az erdőből, mire Oexel Jakab elkoboztatta munkaeszközeit, amivel tulajdonképp a faizási jogot tiltotta meg. A szolgabíró azonban a szabály betartására intette az uraságot.

Úri jogot érintettek Bódi István és Kajdi Imre zombori lakosok panaszai is. Néhány éve vízimalmot állítottak fel és a földesúrral megegyeztek, hogy esztendőként 6 Ft taxát fizetnek. Ez addig maradt, míg a földesúr részét Teklits Péter, a földesúr veje árendába nem vette, aki a szerződés ellenére 12 Ft taxát kívánt. Nagy Miklós főbíró úriszékre vetette föl a kérdést, de további sorsáról nem tudunk.[41]

Hiába a rokoni kapcsolat, az árendátort nem kedvelték a zomboriak. Egy 1810-ből való iratban a teljes elöljáróság azt bizonyítja, hogy *„míg nemes Teklits Péter úr ezen helységnek árendátora volt, megboldogult néhai Tettes* [tekintetes] *öregebb Oexel Mátyás földesurunk számtalanszor mondotta előttünk: Nem Teklits itt az úr, én kikergetem, itten nékem nem lakik.* [...] *Mihelyt az árenda ideje kitelt, azonnal Szegedre ment lakni és azon házat, melyben itt lakott, fönt tisztelt földesurunk öregebbik fiának, megboldogult Tettes Oexel Jakab úrnak által adta, azon épületekkel együtt, melyeket nemes Teklits építtetett, hogy ez valóban így történt, hittel is készek vagyunk megerősíteni.”* A levelet aláírta Balás József *„mostani bíró”*, Simon Mihály, Zubán János, Simon János, Szűcs Lőrinc és Tsettey (Csejtey?) Ferenc helybeli lakosok, akik *„mint bíró és esküdt emberek Zombor helységében viselők”*. A írás hitelesítését *„Michaelem Urbanits notar”*, azaz Urbanits Mihály jegyző végezte el.[42] Keletkezéséről annyit tudni, hogy az Oexelek perével kapcsolatos, amit föltehetőleg egykori árendátoruk indított a birtokon tett beruházások ügyében. Ehhez adtak a földesúr mellett szóló tanúsítványt a falu előjárói.

1799-ben jelent meg Vályi András országleírása. A Zomborról írtak megerősítik fönti értékelésünket a falu általános viszonyairól, a jobbágyok állapotáról. Magyar falu Torontál vármegyében – szól a leírás –, lakosai mind katolikusok, földesura az Oexel család. A kanizsai járásban fekszik, *„hozzátartozandók a Ladányi és Dédénszegi dohánykertészek, határja négy nyomásbéli, földgyeiket a Maros vizének áradásától méltán félhe-*

[39] Uo. 31-XX/1785.
[40] Uo. 16/1795. Pünkösd hó 18. Nagybecskerek.
[41] Uo. 13/1797. máj. 18. Beadott kérelmek
[42] MOL Tiszántúli Kerületi Tábla. O. 118. 154. csomó. O 21. 1804

tik, egészen ritkán szokták bevetni, gabonával nem igen bővelkedik, szarvasmarhájuk szép és számos, szőleik igen kevés, erdejük nevezetes".[43]

Zomborban az Oexelek tartottak helyi bíráskodást, hatalommal, joggal csak ők rendelkeztek, a jobbágyokat védő törvények megtartása megyei nemesi fórumokra volt bízva. A jogtalan földesúri terhek elleni tiltakozás után legtöbb panaszt a szabálytalan úri foglalások okozták. Ezen belül a legelőhasználatot vitatták a leggyakrabban, mert ez volt a lakosság fő megélhetési forrása, de az Oexelek is szívesen legeltettek a falu határában. A falu érdekelt jobbágyai 1786-ban beadványt írtak új földesuruknak, Oexel Jakabnak sérelmeikről. A *„Méltóságos és Kegyelmes Urunk nékünk érdemünk felett kegyes Patrónosunk!"* megszólítású levél *„tagadhatatlan szegénységüket"* taglalta. A Maros hat éve tartó szüntelen áradása miatt *„mind marháinkból, mind Szántó földjeinkből és Kasáló réttyeinkből annyira elszegényedtünk* – írták –, *hogy marháinkat túl a Maroson Csanád Vármegyében, levő helységekben árendás pusztára hajtani és a magunk élelmét külső helységekből meg szerezni kénteleníttettünk"*. Ezért a következőket kérték:

„1/ Midőn az urbárium szerint a földet elmérték, a szabad legelő mezőt, mely székhátnak neveztetett, különös határokal és barázdákal úgy el jegyeztetett, hogy azt örökösen bírhassuk és a marháinknak Szabad menetele a Marosra való itatásra is ki rendeltetett, ezen legelő mezőnek mindenkor szabad ususába voltunk, és Eő Feőlsége ad repartialt impositiójaban [kivetett adójában] *érette minden esztendőben 110 forintikat fizettünk a Ttes* [Tekintetes] *Nemes Vármegyére, amint a mai napig is fizetni kéntelenétetünk.*

2/ Amidőn pedig Eő Feőlségének kegyes rendelése mellett helységünk eladatott és ezen mostanság uralkodó Feőldes Urunknak által adatott volna, a Nagyságos Perceptor Úr azzal biztatott, hogy mindenekben a szerint maradunk, mint még Eő Feőlsége Keze alatt voltunk. De közel sem úgy vagyon, mert egy esztendeig fellyebb nevezett Székháznak szabad birtoklásába voltunk, egy esztendő folyása után praejudictioval [jogsértő módon] *mostani feőlséges Urunk el foglalta, és ami több mint valami különös separatum Praedium* [elkülönített birtok] *vidéki Sőreg helység lakossának, Rácz nevezetű gazdának 260 forintokba három esztendőre ki adta árendába.*

3/ Látván ezen tetemes kárunkat, mivel semmi más helye jószágunknak nem volna, és hogy jószágainkat meg tarthassuk, mellytűl mindennemű adózásainkat s magunk élelmét szoktuk meg szerzeni, kénteleníttetünk magunk szabad legelő mezőnket azon pénzen magunk részére vissza váltani.

4/ A mostanság uralkodó Feőldes Urunk az egész határunkban, jószágainknak csak annyi pasculomot [legelőt] *rendelt a falu körül, hogy a házi majorságnak vagy ludaknak élelmére sem volna elegendő, az is a magunk el osztott feöldünkből a feőldmérő által szedetett ki, amely a fellebb említett Székháttal úgy volt összve kapcsolva, hogy semmi elválasztás vagy barázda nem volna sem a földön, sem pedig a Mappán. Most pedig a Feöldes Urunk maga részibűl meg corrigáltatta és barázdát Csináltatott a Nyomás és Székhát között. Kihez képest*

5./ Méltóságos és Kegyelmes Urunkhoz ezen keserves állapotunkba folyamodunk, és alázatosan esedezünk azon legelő mezőket, mivel mi ugarat nem tarthatunk, anélkül marhát nem tarthatunk és akkor, mikor a föld elmeződött, meg sem maradtunk, ha az a föld nekünk nem mérődött volna, vissza adatni illendő árán mint eő Feőlségének fizetünk, ne terheltessék, mivel minékünk az el múlhatatlan árvizek miatt annyi száraz feöldünk nem

[43] VÁLYI 1799. III. 675.

találtatik, amellyből magunk élelmét meg szerezhetnénk, hanem mindennemű adózásinknak pótolását egyedül csak a Marhákbúl várjuk, eszköz és szabad legelő mezejének nem létele miatt, és az érettek fizetendő nagy arenda miatt, mellyért minden esztendőben a feölséges Uraságnak 445 forintokat fizetünk, annyira el szegényedtünk, hogy nyilván merjük mondani azt, hogy sem a Maroson túl, sem innét Eő Feölségének szegényebb helységű jobbágyai nem volnának, és láttyuk azt is, hogyha Méltóságodtúl ezen alázatos panaszainkban meg nem segíttetünk a naponként szaporodóbb nagyobb és súlyosabb károkat okozó árvizek miatt és a Székhátnak el vétele miatt el kell pusztulnunk, és innét széjjel oszlanunk".

A végén azt kérték az uraságtól, hogy vagy adjon szabadságot az elmenetelre, vagy pedig terjessze őfelsége elé kérésüket, különben kénytelenek *„magukat elébe bocsájtani"*. A terjedelmes írást Pásztory Lajos nótárius jegyezte.[44]

A kérvény melléklete volt az a Jegyzék (*„Elenchus"*), melyet a vármegye állított össze 1786-ban *„Zombor úrbéri könyörgése"* alapján. Az alispán kiadta feladatul a járási főszolgabírónak a helyzet kivizsgálását. A jegyzék Zombort – más kamarai birtokok mellett – privát birtokként tüntette föl. Előírta, hogy a szolgabíró járja be egy mérnökkel a Székhát nevű legelőt. Valamikor a Kamara saját földjéből *„vágta ki"* legelőnek azt a területet, melyet a helybéliek Székhátnak hívtak és szabadon használtak. Az új földesúr azonban elvette a *„Communitastól"*, vagyis más volt a helyzet, míg a király volt e föld ura, s más, mikor az Oexelek lettek a tulajdonosok. Utóbbiak figyelmen kívül hagyták a korábbi rendelkezéseket. A vármegye terület pontos mérnöki fölmérése érdekében rendelte el a mező-bejárást, de az állandó áradás és a mérnök különböző észrevételei miatt nem tudták szerét ejteni.[45]

A megyei hatóságok rengeteg panaszt vizsgáltak meg. Zombor beadványa mellett más falvak panaszai is fönnmaradtak, együtt általánosan jellemzik, miként változott meg a kamarai korszak gyakorlata a nemesi vármegyében. A megyében található falvak összes úrbéri panaszát Torontál vármegye *„generális congregatioján"*, azaz általános közgyűlésén tárgyalták Nagybecskereken. Felvették őket a *„Generális gyűlésbeli Instantiak protocollumába"*, azaz a Közgyűlési kérelmek jegyzőkönyvébe, majd megbízták a főszolgabírót az ügy kivizsgálásával. 1798-ban pl. *„a Szent Iványi lakosoknak az eránt tett panasza, hogy Róth József, úgy mint az ő Földes Uraságoknak árendátora, az ő legelő mezeikből sokat elfoglalt"*. Itt tehát a bérlővel kerültek szembe a jobbágyok, ő volt a szerződésszegő. A megye az időközben meghalt árendátor özvegyét *„az Uraság Székinek tartására intette"*, azaz az úriszék megtartására kötelezte, de azt elmulasztotta. Az újabb döntés szerint *„meghagyatott a referens fő Bíró Urnak, hogy azt tovább halasztódni ne engedje"*. A kertészségekben tehát a bérlő kötelessége volt a tulajdonos nevében úriszéket tartani, de ezt nem mindig tartották be.[46]

Pável Lajos törökbecsei lakos arra panaszkodott, hogy búzával kereskedését a földesúr *„11 esztendőktől fogva, esztendőnként 9 forintal szokta taxálni"*. Kérte, hogy a panaszt az úriszéken *„fiscalis assistentia mellett*, vagyis földesúri ügyész jelenlétében vegyék föl. *„Esedezett"*, hogy *„mivel ezen taxálásnak az Urbarium szerént helye nintsen"*, a vármegye rendelje el: a földesúr őt többet ne taxálja (adóztassa). Sőt az elmúlt időszakban, *„az urbarium értelme ellen"* rajta vett nyereséget a földesúr *„nékie vissza*

[44] UL Tor. vm. kgy. jkv. 125-XXXIX. 1786. nov. 7.
[45] Uo. XXXVIII. 1808/1786.
[46] Uo. 832/1798.

fizesse”. A főszolgabírót (Gernovits Pál) megbízták: hogy *„a panaszt megvizsgálván próbálja meg complanalni, s ha nem complanalhatja, az Uraság Székin vétesse ítélet alá, s referálja”*.[47] Gánja Nikola beodrai lakos panasza különleges jogtalanságra utalt. Juhait *„két esztendő óta Bazianitza nevezetű pusztán szokta mindenkor legeltetni”*, melyeket a Kumamlieaktól (?) tartott árendában. A beodrai földesuraság *„mindazonáltal azzal semmit nem gondolván”*, rajta *„a bárány dézsmát azon két esztendőben is megvette”*. Kérte, hogy a megye téríttesse vissza a bárányokat. *„Fő szolgabíró Gernovits Pál Úrnak ezen Instantia kiadatott”*, hogy vizsgálja meg: igaz vagy nem igaz a kérelem tartalma. Emellett igyekezzen a panaszost *„a földesuraséggal szépmódjával meg egyeztetni”*, s ha az nem lehetséges, kérését az *„Uraság Székin fiscalis assistentia mellett ítéltesse meg”*, és referáljon.[48] A megye tehát igyekezett peren kívüli egyezséget találni, a földesurat hatóságilag meggyőzni a panasz okának megszüntetéséről.

Eddigi példáink közösségi és egyéni panaszokat tártak elénk. Zomboron is előfordult mind a kettő. Alakilag e *„panaszok”* lényegében *„kérelmek”* (instantiak) voltak, mert az ügy elintézésére kötelezett hatóságoknak, általában vármegyének, ritkábban a földesúrnak szóltak. Valamennyi közös nevezője a tiltakozás a jogtalan terhek ellen. Formanyelvük is azonos, mert írástudók, és nem az igazságtalanságok elszenvedői írták, többnyire uradalmi tisztek vagy fiskálisok (ügyészek). Innen a szokásos udvariassági szólamok (pl. *„Érdemünk felett való Nagy jó Urunk”*), az alázat és szolgálatkészség (*„Instálván alázatosan folyamodunk kegyelmes földesúri szokott igaz atyai gratiajához”*) kifejezése.

A folyamodások különleges csoportját alkotják az iparos-jobbágyok elleni hatalmaskodások. Zomborról nem találtunk ilyet, de Törökbecséről többen is panaszkodtak emiatt. Egyikük írta panaszos levelében: az *„uraság nem tekintvén arra, hogy a Mester emberek ottan a robotot készpénzzel szokták megváltani, sem pedig arra, hogy már öregsége miatt 68 esztendős lévén, a munkára erőtelen, őtet kénszerítette három nap egymás után dolgozni, mely dolognál, hogy magát vonogatta egy napi áristommal, megbüntette”*. Kérte a megyét, hogy *„Nékie ezen szenyvedett gyalázatjáért eleget”* tegyen. Föltehetően anyagi kárpótlásra gondolt, s ez lehetett a gyakorlat Zomboron is.[49]

Ha a földesúr csúnyán visszaélt hatalmával, és büntetlenül követhette el a jogtalanságot, ellene – sikertelen jogorvoslat esetén – csak egy gyógymód létezett: az elköltözés. A Bánság – így Zombor sem – nem ismerte az örökös jobbágyság intézményét, hisz új *„colonistákkal”* (telepesekkel) dolgoztatott előbb az állam, később a földesúr. 1790-ben pedig már törvény számolta föl az örökös jobbágyságot. A sok szolgálat, orvosolatlan sérelem elleni tiltakozásul gyakran elköltözéssel védekeztek a jobbágyok, mert nem voltak röghöz kötve.

Stefanovits Mihály nagyszentmiklósi kereskedő, aki Zomboron is megfordult, írta levelében, hogy *„ámbátor tsekély kereskedést folytat, a Földes uraság mindazonáltal 9 esztendőktől fogva mindenkor úgy taxálja, mint 1-ső classisba illőt”*.[50] A földesurak mindent elkövettek, hogy növeljék bevételeiket, s ehhez különféle *„leleményességet”* vettek igénybe. Ezek egyike az egyszerű *„szatócskodás”* nagybani kereskedelemként való megadóztatása volt.

---

[47] Uo. 3/1798.
[48] Uo. 4/1798.
[49] Uo.
[50] Uo. 236. Protocollum 5. bejegyzése

A MAROS FOGSÁGÁBAN

Zombor életében meghatározó szerepet játszott a víz, közelebbről a Maros vize. Az ellene folytatott védekezés a XVIII. sz. állandósuló törekvése volt. Forrásaink között sűrűn akadt ezzel foglalkozó irat. Ha Zombor a törökellenes harcok pusztításai között született újjá, megmaradása a vízzel folytatott harc sikerétől függött. Ma már nehéz elképzelni, milyen volt az az időszak, amikor falut nem védte töltés: a Maros szinte a házak mellett hömpölygött, mikor kilépett medréből. De károkat elsősorban a határban tett. 1725-ben rövid időre megszűnt a falun átvezető összeköttetés Bécs és Temesvár között, mert Zombort teljesen elöntötte a Maros.[51] A falu – egy 1753-ból való térkép szerint közel esett a Maroshoz, sőt Szirbik Miklós szerint a folyó csaknem *„a templom tövit mosta”*.[52] Mégsem volt veszedelmes, mert árja az ereken sokfelé mehetett. A krónikák 1725-ből jegyezték fel az első nagyobb árvizet.[53] Ezután pár évvel meg olyan éhínség tört ki, hogy a temesvári igazgatóság Müller Kristóf zombori tiszttartó tanácsára 100 mérő búza és 40 mérő árpa kiosztásával segített a nyomoron. Az 1737-38-as nagy pestist a délvidéki török háború elől menekülő románok cipelték be a Bánságba, mely Zombor lakosságát is megtizedelte.[54]

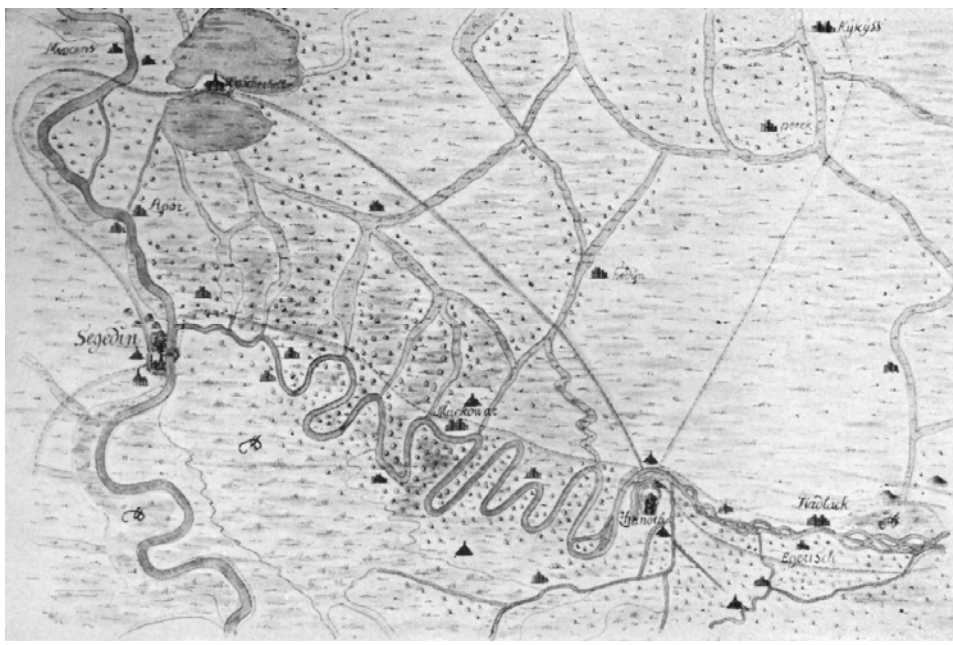

A Maros medervonala Nagylak és Szeged között a XVII. sz. végén

[51] KISS 1940. 97.
[52] SZIRBIK 1926. 33.
[53] KISS 1940. 110.
[54] Uo. 62.

1752-ben kezdték el építeni a *„székesútat”*, azaz a zombori Maros-töltést. A temesvári igazgatóság 50 embert és 20 kocsit rendelt az építésére. A gátépítéssel Marsica főfelügyelőt bízták meg. 1754-ban *„elásták”* a Marost, azaz körbefogták töltéssel. Ez Makó és Csanád vármegye közös vállalkozása volt a folytonos árvízveszély elhárítása céljából. A bánsági igazgatóság nehezen ment bele *„a dologba”*, pedig Csanád vármegye kötelezettséget vállalt a Bánságból kiküldött mérnökök fizetésére. Azt is megígérték, hogy a fűzfákat és bokrokat a kiásandó földdel együtt annak nagyobb biztonsága érdekében a bánáti oldalra hányják, azon a helyen, ahol a csatornát nem ássák.[55] Vagyis a kiásott törmelékkel, és levágott fával a bánsági oldalt védték.

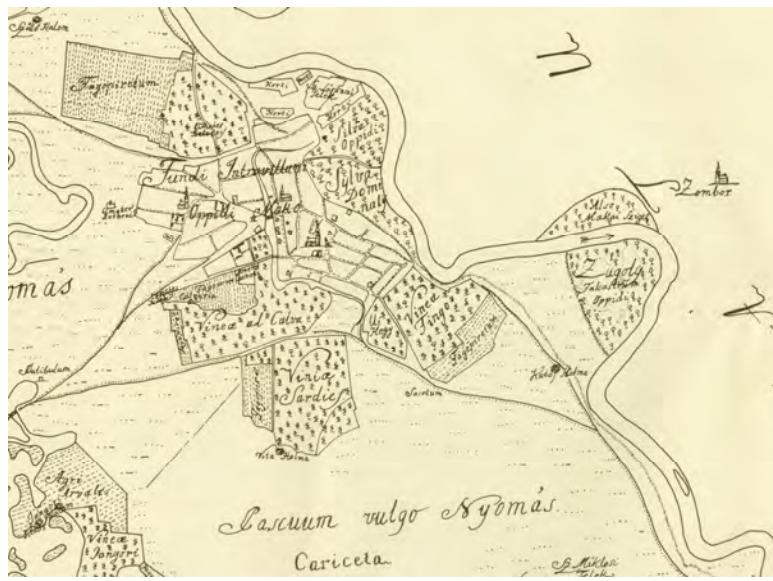

A Maros Makó és Zombor közötti szakasza Vertics József térképén (1778)

1784-ben *„kegyesen elrendelték”* a töltés megerősítését a *„deszki foktól a csanádi határig”*. Ezen belül hozzáfogtak a zombori töltés javításához is. A megye községenként állapította meg a *„javításhoz fizetendő kulcsot”*. Eszerint: Óbesenyő 2398 Ft, Zombor 419 Ft, Béba 643 Ft, Deszk 641 Ft, Oroszlámos 1198 Ft, Valkány 1643 Ft, Oroszlámos kertészség 152 Ft, Porgány 66 Ft, Kis Béba 28 Ft, Ladány 23 Ft, Dédényszeg 12 Ft, Klárafalva pedig 41 Ft befizetésével tartozott, a településeknek így mindösszesen 7273 Ft-ot kellett kifizetniük.[56] Ezek voltak a kulcs szerint befizetendő összegek, de Zombor a jelentés időpontjában még csak 105 Ft-t teljesített. Igaz a többi falu is elmaradt a befizetéssel.

A folyószabályozás során a falu határában levő kanyarulatot átvágták, a régi medret befásították. Ez az elhagyott Maros-meder lett a nép nyelvén a *„Hótt Maros”*. A Maros új mederbe terelése szívós községi közmunkával volt lehetséges, s utána ritkultak ugyan

[55] EPERJESSY 1927. 17.
[56] UL Tor. vm. kgy. jkv. XIV-205. 11. 886/1784. júl. 10. Repartitio operationem ad Aggeret Zomboriensis

az árvizek, de nem maradtak el. 1830-ban és 1838-ban pl. újabb nagy *„kiöntést”* jegyeztek föl a krónikák.[57]

A falu földesurának a XVIII. sz. végén a Maros okozta a legnagyobb gondot. Oexel Mátyás 1786-ban német nyelvű kérelmet írt a *„magas udvari bizottságnak”* a Maros okozta károkról. Évek végtelen hosszú sora óta pusztítja a Maros az itteni községeket és földeket örökös kilépései által a medréből – írta beadványában. A bánáti oldalon nem húzódott töltés, a *„magyar oldalon”* (!) viszont elkészült, s ez áradáskor a vizet az ellenkező irányba fordítja, s ilyenkor a víz egyszerűen a bánáti oldalra *„kényszerült folyni erőnek erejével, vélhetőleg a fönti okok miatt”*. Élénk szavakkal ecsetelte a pusztítás nyomait: az élelmiszerhelyzet romlását, a lakosság kétségbeesését. Szomorú a nép, – írta – ha legszebb és legjobb reményeket tápláló zöld mezők, búzatáblák víz alá kerülnek, és határ nyílt tengernek néz ki. Emiatt a lakosság élelme veszett el, így egyszerűen a lét vagy nemlét kérdése vetődött föl.

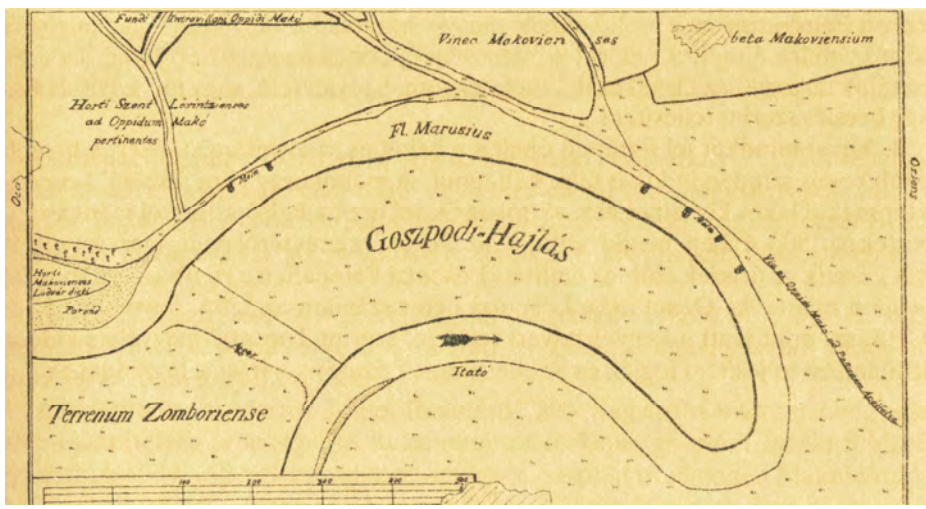

Horváth István terve a Goszpodi-hajlás átvágására 1804

Oexel Mátyás az élelemveszteség nagyságából a falu elnéptelenedésének lehetőségét olvasta ki. Véleményét arra alapozta, hogy már eddig is 16 család költözött a *„túlsó oldalra”*, azaz Makóra, s mind többen akarták követni őket. Olyan rossznak ítélték meg élelemtermelésük kilátását, és reménytelennek helyzetüket, hogy sokan fontolgatták az átköltözést. Oexel az egyre növekvő problémát megelőzendő részben saját robotosaival és saját pénzén sáncokat és töltést akart építeni. De egyedül nem ment. Az eredeti német szövegben rövid kérdő mondat szerepel: *„Allein?”* (Egyedül?) Zombor lakossága és ereje – az övét is hozzászámítva – nem elég a munka elvégzéséhez. Tehát a közösség erőfeszítése nem elég. Ezért írta meg kérelmét (*Bittschrift*), melyben részletesen föltárta nehéz helyzetüket, hogy a hatóság is belássa: ez nem egyedül Zombor ügye. Központi segítséget kért a szükséges *„reparatiók és művek”* elkészítéséhez.[58]

[57] Hist. Dom. 10., Pesthy Frigyes: *Hivatalos helységnévtár*. Pest, 1864.
[58] UL Tor. vm. kgy. jkv. 17/a. 1786. márc.

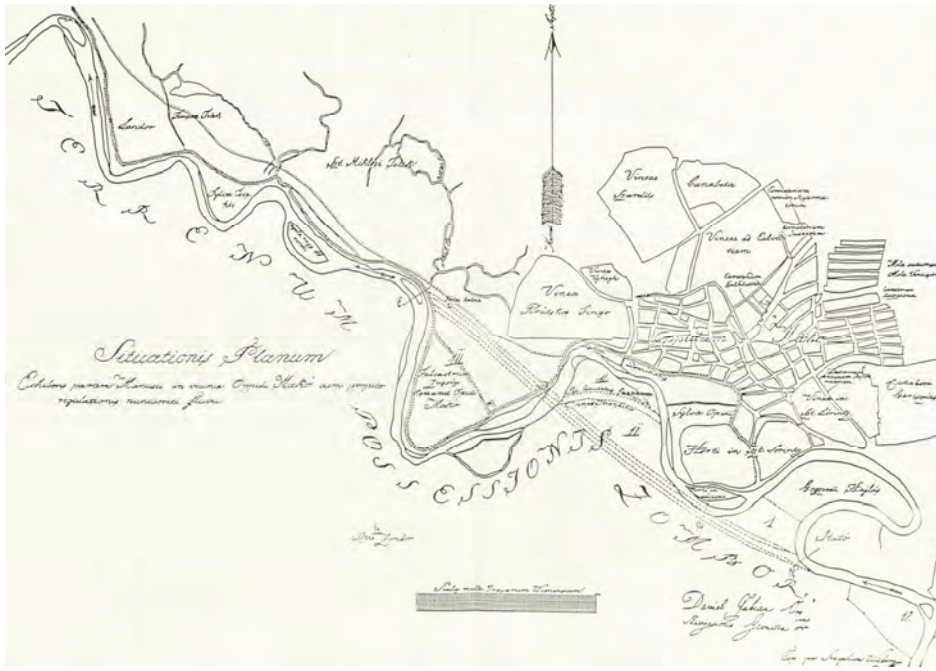

Őry Fábián Dániel Maros-szabályozási terve (1815)

Erre az írásra adtak választ a szakértők Torontál vármegyének 1786. ápr. 5-én. Utána született meg a *„legalázatosabb jelentés”* (*Gehorsamste Relation*) címet viselő megyei dokumentum. Tárgya: Oexel Mátyás Torontál megyei Zombor nevű birtokával kapcsolatos kérelme a földjét elborító árvizek miatt. (*Über die im Königliches-Ungarisches Torontal-Comitat der Zomborer Proprietaire Mathias von Öxl seiner Exellenz hohen hof Comission in Betreff seiner von der Maros überschwemmten Gründen unterthanig eingereichte Bittschrift*) Olyan gátak építésére tettek javaslatot a központi hatóságok, amelyeken magas álláskor sem csap át a víz. Ezt mihamarabb el kell készíteni, mielőtt megint növekedne a vízállás. Zombornál ez különösen veszélyes volt, mert a túloldali töltésekről természetes nyomás következtében a víz visszaáramlott. Közben azonban a túlparton lerakta hordalékát, miáltal az ottani sánc tovább vastagodott a víz visszahúzódása után. A hatóság közös és általános javítómunkákat javasolt, olyat, mely a víz sodrási erejének megfelelő védműveket eredményez, ahogy ezt a túlparti építkezések már megmutatták. Ott ugyanis megjavították a töltéseket, itt nem. A tartósan magas víz a partokon is beomlásokat okozott, a földeken pedig vadvizek (*Wildbache*) keletkeztek. Az esőtől is táplálva gyakran egész évben megtelve maradtak. Emiatt egyre csökkent a zombori birtok hasznos területe, és az abból befolyó jövedelem.

Oexel Mátyás panaszait a megye tehát szakértőkkel vizsgáltatta meg, az alapján jelentést írt, és megküldte az udvari bizottságnak, mert ez volt Oexel Mátyás személyes kérelme is.[59] Ehhez a problémához kapcsolódott a Temesvári Tartományi Adminisztráció

[59] Uo. 17c/1786. márc. 30.

A Maros Makó és Zombor közötti szakaszának szabályozása
Szathmáry Sámuel tervei szerint (1829)

Torontál vármegyéhez intézett átirata is. A Johann von Bacher által aláírt dokumentum 1787 januárjában keletkezett a Maros folyó mentén fekvő *„Zombor település szerencsétlen helyzete tárgyában.”* Az irat javaslatokat tett az egyre erősebb elnéptelenedés meggátlására, megosztva annak terhét a megye, földesúr és a megyében honos lakosság ereje között. Mivel mind a közösség, mind a privát tulajdonosok kárt szenvedtek, mérlegelni kellett, miként lehet a falunak a legkönnyebben kártalanítást adni az elszenvedett károkért. Az Adminisztráció javasolta, hogy a megye küldje át a helyzetjelentést tartalmazó dokumentumot az alispánságnak, mert az politikai jelentőségű. Sem a (megyei) *„közönségnek”*, sem az egész falunak, sem a magánföldesúrnak nem közömbös a probléma megoldása, ezért az közügy. *„Ne hagyják magukat* – fogalmazott az irat – *az egész benépesített helytől megfosztva látni”*, azaz akadályozzák meg a szilárd népességgel bíró falu kiüresedését. Egyben felteszi a kérdést: mekkora költséggel járna az áttelepítés a Maros túloldalára? A legnagyobb kár azonban abból származna, ha az *„ottani földet kihasználás nélkül hagynák”*, mert ez további akadályokat gördítene a falu megsegítésének útjába. Persze a végső megoldás az, ha Zombor *„szegény lakosságát a későbbi árvizektől és a teljes megsemmisüléstől megóvnák”*. Javasolta: a megyének föltárt, és a lakosságot érintő közvetett, illetve közvetlen akadályokról hallgassák ki az érintetteket, tehát a földesurat és a közösséget. E meghallgatás eredményeként próbálják meg az akadályokat elhárítani. Így nem marad kétség afelől – hangsúlyozta a dokumentum –, hogy a megye, a földesúr és a lakosság megfontolásai és észrevételei alapján legszükségesebb eredményként elérhető az összetartás. A cél: hogyan lehet a falunak a legkönnyebben segíteni, és kártérítést

adni. Erről várt részletes jelentést a megyétől a Temesvári Udvari Bizottság.[60] Javaslatának lényege: ha a lakosok átköltöznek a Maros túloldalára – Temesvárról nézve: egy másik tartományba – ez megnehezítené a segítséget, mert az áttelepítésre fordított költségeket a későbbi árvizek megelőzésére lehetne fordítani. A Maros megfékezése viszont lakhatóbbá tenné a települést, és megállna az elvándorlás. Ha azonban a hatóság is az áttelepülést támogatja, ez a falu fokozatos elnéptelenedését, végül pedig a megsemmisülését vonja maga után. A királyi hatóság tanácsa tehát: helyben maradni, és közösen küzdeni.

A Maros Csanád és a Szeged közötti szabályozása Franz Rauchmüller és Ludvig Zelenka tervei szerint (1834)

A vízszabályozás a Bánság legnagyobb természetátalakító művelete volt a XVIII. században. A munkákat a Temesi Canális Adminisztráció és a királyi comissariatus irányította. Ők szervezték a *„Bega canalis tisztogatását”*, és *„partjainak négy esztendők alatt teljesedő helyre állítása iránt felküldött Plánumok”* 100483 Ft költséget állapítottak meg, melynek fedezete a *„legfelsőbb helyen jóváhagyatott”*.[61] Másik nagyszabású munkálat a *„Duna-Tisza canalis”* kiépítése volt, amely közvetetten érintette a Maros-szabályozás ügyét. A *„Kir. Comissariatus a kegyelmes kir. Resolutió értelmében arra utasíttatott, hogy határozott idő alatt az említett Canalis körül való munkát egyetértőleg*

[60] Uo. 164/1787. jan. 4.
[61] Uo. 235/1749.

az illető Institutióval megalkossa", a szükséges *„helyi munkásokat 6 Kr, a szekérrel vállallókat pedig 12 kr camarai pénzben"* állítsa ki, a végrehajtásról évente referáljon, a fizetségről pedig tegyen számadást. *„Szt Mihály helységektől* – így a terv – *egész maga emberei által végeztesse el a nemes megye"* a munkákat *„az operationális Cassából fizetendő napi bérért"*. A munkálatokat tehát közösen fedezték, s napszámban számoltak. Ezért is figyelmeztetett a Helytartótanács: *„Az érintett jurisdictiók ügyeljenek, s egyenlő erővel munkálkodjanak"*.[62] Mivel a medertisztítás a Maros hosszában folyt, 1718-ban előfordult, hogy Csanádi Kamarai Tiszttartóságtól 40 embert rendeltek Aradra, mert ott volt rájuk szükség. Ezek súrlódáshoz vezettek a különböző területi hatóságok között.

A csatornázás Zombor mezőgazdasági termelését is érintette, de a falu a nagyszabású munkálatokba – melyet a vármegye fogott össze – elsősorban munkaerejével kapcsolódott be. 1792-ben jegyezték le: *„Hogy ha ez Nemes Vármegyének Lakosi magok Szántábul azon Canalisnak ki ásására"* nem hajlandók, csúszni fog az egész. Pedig az ásás *„egy Testvér Attyafiak kőtcségeivel fog munkálkodtatni és Dunától az Tiszáig vitetni az ki Szabott bér"* ellenében. Kézi munkára 15 krajcár, szekerezésre pedig 90 krajcár *„Napi bért"* állapítottak meg. De folyt a Maros elleni védekezés is. Erre utalva írták: *„é Nemes Vármegyében mostanság is tartó Töltésbéli Munkálatokra nézve és mivel által látni lehet, hogy ezen canalisnak kiásása az legnagyobb dologidőre fog halasztódni, főnt írt dologra erőltetni telyességgel nem lehet"*.[63] Torontál lakosságát oly mértékben vette igénybe a másik vízrendészeti munka, hogy a kanális időbeli elvégzése kérdésessé vált. Szervezése a vármegyére hárult, amely a Duna-Tisza csatornához munkásokat toborzott a megye falvaiból, így Zomborról is vettek föl jelentkezőket. A korábbi javadalmazáshoz képest jelentősen megnőtt a napszámbér. Valószínű oka, hogy párhuzamosan két nagyobb vízszabályozási munka is folyt a Temesi Bánságban: a Maros-szabályozás és a Tisza-csatorna építése. Utóbbi azonban csak a Bánság nyugati szegélyét érintette, közvetlen megyei érdek nem fűződött hozzá. Munkásokra azonban szükség volt minél nagyobb számban, és Torontál ezen a ponton kapcsolódott a kanális-történetbe.

A Maros elleni védekezés fő érintettje az Oexel család volt. Ehhez képest azonban a falu ura néha fölé helyezte saját érdekeit a közösségnek. 1792-ben Oexel Mátyás folyamodott a vármegyéhez, hogy *„azon vizeknek, és gödröknek, melyeket a mostanában fel állítandó Maros Tőltése mellett a Zombori határban ki ásatták, nékie nagy kárával van, s mentül elébb bé hányattassanak, ne hogy a gödrök által, mint sem a víz akadása által Marháiban károsodjon"*. A töltéshez földet termeltek ki, ebből keletkeztek a gödrök. Ha *„megakadt"* bennük a víz, az nem volt az állatokra oly veszélyes, mint maga a *„lyuk"*. Nagy Miklós főszolgabíró *„ezen gödröket alkalmatos időben bé hányatya"*, rendelkezett a megye, de egy részüket mesterséges tóként is hasznosítani lehet. Ezen kívül azt is megjegyezte a hatóság, hogy *„Zombor Földes Urasága az ilyetin gödröknek határában lett kiásását magának annális inkább tulajdoníthatya, mivel a Maros tőtéshez a maga emberét ki rendelni ellenkezett"*.[64] A megye tehát azt állította: Oexel Mátyás magának köszönhette a bajt, mert nem engedte közmunkára a jobbágyait.[65]

A Duna-Tisza csatorna (Bezdán és Bácsföldvár között) 1803-ban készült el, és teljes egészében Bács megyében húzódott. Hatása áttételesen, a Tisza-menti mocsaras területek

[62] Uo. 1749/235 1749. szept. 11. Temesi Administratio jelentése
[63] Uo. 1792. Szent Iván hava 30. 24628.
[64] Uo. 1792. Szent András hava 20.
[65] Uo. 541. 3550/1826

lecsapolásán keresztül érvényesült a Bánságban. Szathmáry Sámuel *„úr”* (vízmérnök) 1826-ban jelentést írt a *„Tisza vize árjáról”*, amelyet Torontál megye elfogadott, de újra meghagyta, hogy a *„Maros vízének folyását”* a *„Királyi magyar helytartó Tanács”* rendelése alapján vegye munkába, mert *„annak végbe vitelében”* eddig hivatalos elfoglaltságai gátolták. Az *„esztendő végivel”* pedig mutassa be a *„Felséges Udvari magyar kancelláriának”*, mire jutott. Ez is mutatja, hogy a Bánságban fontosabbnak tekintették a Maros ügyét, ennek megoldását szorgalmazta a Helytartótanács is.

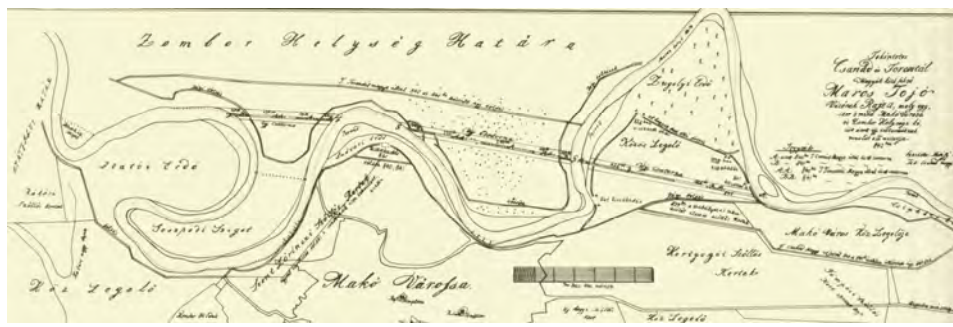
Zombor Helység Határa
Maros Tó
Maros Tó
Maros Tó

A FRANCIA HÁBORÚK IDŐSZAKA

A falvakba – háborútól függetlenül – katonákat *„kvártélyoztak be”*. Központjuk a Temesvári Főhadparancsnokság volt. A beszállásolt katonáknak és lovaiknak meghatározott mennyiségű élelemadagot, takarmányt, fuvart (portiót) kellett biztosítani. Nagy terhet rótt ez a lakosságra, amit a különböző visszaélések csak súlyosbítottak. 1733-ban két Zomborba bekvártélyozott huszár lovat lopott, s mikor rajtacsípték őket, a plébános lakásába menekültek. A tiszttartó Temesvártól tudakolta, hogy ki lehet-e őket hozni a templomból, s a pap felelősségre vonható-e? Mire a válasz megjött, már nem volt szerepe, mert a pap időközben elengedte, s a Maroson átszállította a katonákat, de az egyházi menedékjogot sikerrel alkalmazta.[68]

A források gyakran foglalkoztak szökött katonák ügyével is. Őket némi jutalom fejében bárki szabadon elfoghatta. 1791-ben például Bölcsföldi József *„a Zombori Uraság katonája egy megfogott, és az Vármegye tömlöczébe be küldetett szökött katonának, ki szabott taxájáért esedezett”*. Kérte a szökött katona megfogásáért és hatósági kézre juttatásáért járó jutalmat. *„Ezen megfogott Szökevényről szóló recopia Urbanovits János fiskális Perceptor kezénél lévén* – szólt a megyei jegyzőkönyv –, *azt az járó computaxat elő mutatván, az pénzt kezébe fogja venni és az Instánsnak quiatentia mellett ki fogja fizetni.”*[69] Vagyis az uradalmi tiszt, amikor bemutatta a megyének a katona elfogását bizonyító hivatalos irat másolatát, cserébe megkapta a pénzt, amit nyugta ellenében kifizethetett az elfogónak.

Más volt a helyzetük a szabadságolt katonáknak. A megyét hivatalosan értesítették a katonai hatóságok, hogy a területi illetőségükbe tartozó helységekben kik tartózkodnak szabadságolás címén. A szabadságukat önkényesen meghosszabbítókat felelősségre vonták. A zombori illetékességű Bencsik József huszár főhadnagy például nem tett eleget az 1785. máj. 1-jei bevonulási kötelezettségének, ezért kihágást követett el. A közgyűlés határozatot hozott, hogy az *„ablicentált”* (elbocsátott) katonát Zombor községben fölkutatja.[70] Ezek hétköznapi esetek voltak, melyek tucatjával fordultak elő az állandó hadsereg fölállítása óta.

Zombor 1781-től a II. József által fölállított temesvári katonai kerületbe tartozott. A falunak folyamatos gondot jelentett a katonaság ellátása. Az 1786-ból fönnmaradt *„tabella”* nemenként adta meg a beszolgáltatandó termesztvények nagyságát. Zombor búzából, zabból nem adott semmit, árpából 1888 mérőt szolgáltatott be. Ebből arra következtethetünk, hogy a faluban abban az évben alig termett búza, illetve nem szállásoltak be épp akkor katonákat.[71] A lakosság ebből még nem érezhette a háború szelét. Abból már igen, hogy a földesúr különböző *„vállalkozásokba”* fogott, jövedelemszaporító tevékenységbe kezdett, de gyakran jobbágyai hátrányára. A háború éveiben robbant ki *„a sziget-vita”* Makóval.

A Maroson innen – tehát zombori földön – fekvő területről volt szó, amely a Maros régi medréből emelkedett ki, de mostanra *„szárazföldként”* szolgált. Mindkét település lakói használták, főleg értékes fái miatt. Ezt azonban sem a zombori elöljáróság, sem a

[68] BARÓTI 1893. 258.
[69] UL Tor. vm. kgy. jkv. 1791. máj. 1021.
[70] UL XXII. 141/1785. jún 14.
[71] CSML Filmarchív. Tor. vm. kgy. jkv. 1786. Szent György hava 24.

megyei vezetés nem nézte jó szemmel. A vita eldöntésére Csongrád megyéből – mint semleges féltől – küldtek ki szakértői bizottságot. Torontál megye a munka eredményéről értesítette a szomszéd hatóságot: *„Közöltetni fog nemes Csongrád vármegyével a Maroson innen fekvő Közép nevezetű szigetnek megtekintésére 1794. évben kinevezett deputátus uraknak munkája”*. A *„Böjt más hava 14-ről kelt és Szt. György hava 11-én tartott különös Gyűlésének 28. száma alatt felolvastatott levelére oly barátságos kérelemmel”* válaszol Torontál megye, hogy a *„kiküldött deputátus urak”* is *„megismerlették”* (elfogadták) a szigetet *„a nemes vármegyéhez valóknak lenni”* (azaz Torontál vármegyéhez tartozónak tekinteni). De *„az egyesülés alkalmatosságával”* (a Temesi Bánság visszaszerzésekor) *„valamint a nemes vármegyének, úgy helyiségeinek”* elválasztása *„nemes Csanád vármegyétől a Maros vize által határoztatott meg”*, s *„ezen kérdésben levő sziget Zombor helységnek az felséges korona által lett”* eladásakor is mint *„a nemes vármegyéhez tartozó rész a becsühbe foglaltatott és Oexl Mátyás birtokos úrnak általadott”*. Torontáli értelmezésben tehát a sziget Zomborhoz tartozott. Oexel Mátyás az árát letette a kamarának. Ezért *„a makói lakosok ezen szigetnek utóbbi haszonvételétől és abba elkövetendő hatalmasságoktól letiltassanak”*. Nem *„remélik”*, hogy *„ezen szigetnek rendei”* okot adhassanak *„ezen csalhatatlanul Sombor helységhez és így e nemes vármegyéhez tartozó sziget”* státusának megkérdőjelezésére. A nép a Maros holtmedrét tekintette határnak, de azon a makóiak *„simán”* átjártak. Ebből keletkezett a vita.[72]

Ehhez kapcsolódik az alábbi eset is. Csanád vármegye *„közölte a Makón lakos Losonczy Péter esedező levelét”*, melyben panaszkodja, hogy *„a Zombori Uraság tiszttartója 77 kaptárból álló méhét holmi egyetmással együtt azon szín alatt, mintha az esedező a zombori erdőből fát lopott volna, erőszakosan el foglalta, el is hordatta, kérvén e nemes vármegyét, hogy az új törvénynek 22-ik czikkelye értelmében egyet a vicispán urak közül kiküldessen és a Káruk előbbi birtokába újra tétetni méltóztasson”*.[73] Az uradalom lépése látszólag jog-, valójában piacvédő volt. Új, megengedő törvényre hivatkozott Csanád vármegye panaszában. A makóiak szívesen használták a szigetbeli fást többek között méhészkedésre is. Mivel ebből az uraságnak nem származott semmi bevétele, a falopás vádjára hivatkozva elkoboztatta a kaptárakat. Csanád megye azonban alispáni kivizsgálást kért a szomszédtól, és a károk megtérítését, lényegében a kaptárak visszahelyezését. Torontál megye a szokásos eljárást követte: *„Ki fog adatni párban ezen levél a melléje zárt Instanzával együtt Fő Szolgabíró Nagy Miklós Úrnak, hogy a ki rakott panaszt a földes uraséggal közölvén azt voltaképpen vizsgálja meg, és nem várva az jövő köz gyűlést, tegyen eránta Relatiót.”*[74] A folytatásról nincs több információnk.

Csávodon arról panaszkodtak, hogy földesúr a jobbágyok *„legelő mezejekből magazin Helyeknek jugerumot elfoglalt, és némely kertjeikből rajtuk dézsmát is veszen, s azon kivűl különös fizetést is, de még Uraság Széke nem tartatott”*.[75] Ez is törvénytelen volt, mivel a kertek a belső telek, tehát a házhely tartozékainak számítottak, ennél fogva nem terhelte úrbéri szolgálat. Ezt azonban a földesurak gyakran megkerülték, mint Zomboron és Csávodon is. A legelőből kialakított magazinok földesúri raktárhelynek szolgáltak. Az Oexelek pl. a kitermelt fa elhelyezésére hasítottak ki a legelőből *„magazinokat”*. Jellemző birtokosi törekvés ez, különösen a francia háborúk korában, amikor a legelő egy részét

[72] UL Tor. vm. kgy. jkv. 1798. Szent Jakab hava 25.
[73] CSML Filmarchív Tor. vm. kgy. jkv. 11/1803. máj. 9.
[74] UL Tor. vm. kgy. jkv. 1803. V. 9. Nagybecskerek, 11. sz.
[75] Uo. 45/1798.

kivonták a közvetlen jobbágyművelés alól, hogy növeljék saját termelésüket. A referens főbíró egyet tehetett: megsürgette az úriszék tartását, hogy az *„elő adott panasz el végeződését referálja”*.[76]

A francia háborúk korszakából a legtöbb forrás valamilyen összeírást tartalmaz. Ezek a megyei kimutatások járásokra lebontva készültek, és a Törökkanizsaihoz tartozó Zomborról is szép számmal maradtak fenn. Leggyakrabban a terményjárandóság teljesítését mérték fel, de ide tartozott az állat-beszolgáltatás is. A magyar országgyűlés két nemesi felkelést hirdetett 1795-1814 között. Minden megye *„tartozott a kiállítandó katonaság számára a szükséges lovakat biztosítani”*. Torontál vármegye *„Feljegyzése”* 1812-ből ezt tartalmazza. Címe: *„Feljegyzése azon lovaknak, mellyek mint Fő Strázsa Mester Kirschner Úrnak azokról adott Quietantiája, mind pedig az ide ./. pont alatt ide kapcsolt contractus T tes* [tekintetes] *Uradalmak által a másodszor felkelt Ns* [nemes] *Sereg számára Perjámosra adatott”*. 33 nemesi uradalmat jegyeztek föl Torontál vármegyében, melyek 202 lovat állítottak hadrendbe, s ebből egyik volt a zombori, amely 2 lovat adott át a *„nemes sereg számára”*. Összehasonlításképp: Szőreg 3, Hatzfeld 10, Csóka 1, a *„Felséges Királyi Camara”* 50, Deszk 2, Nagyszentmiklós 15 lovat szállított át Perjámosra.[77]

A hadba kelt sereg számára további természetbeni szolgáltatásokat kellett teljesíteni. Közülük a gabonaellátmány biztosítása volt a legfontosabb. Több táblázat áll rendelkezésünkre a francia háború éveiből (1806-1815), melyek a teljesített beszolgáltatások alakulását szemléltetik. Egyik az 1810. nov. 1-jétől 1811. ápr. 30-ig kiszolgáltatott termesztvények mennyiségét mutatja a Hatzfelden tartott közgyűlés végzése alapján.[78] Három termék beszolgáltatását vezették: a kenyér (orales), a zab (avena) és a széna (foeni). Ezeket portiókban (adagokban) mutatták ki, értéküket pedig pénzre is átszámították. Zombor portiója 1810. nov. 1-jétől 1811. márc. 15-ig kenyérből 480, zabból 192, szénából 330 volt, azaz ennyi adag terményt szállított le a katonaság ellátására. Pénzbeli értéke 39 Ft 48 kr-ra rúgott, ami nagyjából egy ökör árának felelt meg. Nem tűnik soknak, de ez csak egy félévre szóló teher, a folytatása sosem maradt el. A lista szerint Hegyes szállította a legtöbbet (kenyérből pl. 3600 adagot) és Zombor a legkevesebbet, Csóka is 600 adag kenyérportiót teljesített.[79]

1813-ban is elkészítették az állandóan beszállásolt katonáknak adott portio teljesítéséről szóló kimutatást. Számba vették, hogy búzából (tritici), árpából (hardeum), zabból (avena), tölgyfából (phagopyri) és szénából (foeni) mennyit teljesítettek a kötelező mennyiségből Torontál megye falvai. Zombor gabonából *„utasítás szerint”* (informediotis), tölgyfából, és szénából a szükséges mennyiség felét (medioctis) szolgáltatta be.[80] Ugyanebből az évből való egy segélyadási kimutatás.[81] Zombor gabonából 6¼, fából 64, zabból 56 ¾ pozsonyi mérőt szolgáltatott 170 Ft 25 kr (gabona), illetve 115 Ft 25 kr (fa) értékben.[82] Az 1814. jún. 30-án kelt kivetés (repartitio) a Torontál megyei községekbe beszállásolt katonaság gabonaellátmányát állapította meg egyenkénti bontásban. Itt már telek-

[76] CSML Filmarchív Fol. 95. Tor. vm. kgy. jkv. 1813. febr. 3.
[77] Uo. Fol 53. Tor. vm. kgy. jkv. 1812. Karátsony Hava Másodikán.
[78] UL Tor. vm. kgy. jkv. Tabella Imputat Naturaliem ita Militie. Hatzfeld, 1811. máj. 23.
[79] Uo.
[80] CSML Filmarchív Fol 117. Tabella extent Statum Procreationis Frugum Anni 1813 in Locis Processus Hanizszensis, Nagy-Szent-Miklós 1813. dec. 15.
[81] Uo. Fol. 216. Tor. vm. kgy. jkv. 1813. Tabella Inmlusmam de Subsidio
[82] Uo.

kimutatás készült, és az annak arányában beszolgáltatandó mennyiség pozsonyi mérőben számszerűsített kötelezettsége. Zomborban összesen 53,3 telek után kellett adni 5,5 pozsonyi mérő gabonát, ami elenyésző mennyiség az alaphoz képest. Ha egy pozsonyi mérő 600 négyszögöl földterületnek felelt meg, akkor az 5,5 pozsonyi mérő kerekítéssel 6 hold föld termésével ért fel.[83] A beszállásolt huszárok részére kiszolgáltatott termesztvény nagyságát a *7. táblázat* mutatja.[84]

adag

Település	Kenyér (Orales)	Zab (Avena)	Széna (Foeni)
Zombor	840		39
Söreg (Szőreg)	1252		
Deszk	1440		

7. táblázat **A beszállásolt huszárok ellátása 1814-ben**

Volt olyan évszakasz, amikor Zombor ki volt húzva a gabona és széna beszolgáltatási rovatból. Ennek oka, hogy a faluba ekkor nem kvártélyoztak be katonákat. A subsidium (segély) jellegű adókat ettől függetlenül kellett fizetni, mert az az országgyűlés által vállalt önkéntes kötelezettség volt, míg a beszállásolt katona ellátmánya az országos hadiadó (contributio) részét alkotta. Mivel a katonák nem kaszárnyákban éltek, a falu lakossága biztosított nekik szállást és élelmet. Zombor az 1812. év egy részét megúszta.[85]

A nemesi fölkelés (insurrectio) különleges kötelezettséget rótt a falvakra is. Az inszurgenseket kimutató tabella (*Revisiones Tabella Extract*) név szerint sorolja föl a személyesen hadba kelteket. Zomborról: Igaz Mihály, Török János, Molnár Mihály, Csorba Mihály, Szilágyi Ferenc, Daróczi János, Pál Deák László, Zubán János, Bagaméri Mátyás, Bagaméri András, Bagaméri Antal, Bagaméri Miklós, Horváth János, Rácz Márton, Simon János, Kaidi Imre, Feyérváry Péter, Oláh Mihály, Kayáry Mátyás és Kayáry János katonákat. A táblázatot *„Makkón”* 1812. nov. 5-én állították össze.[86] Soknak tűnik a név, mivel ennyi nemes, tehát személyes hadra kötelezett nem lakhatott Zomboron. A Rónay családban és a faluban élhetett ennyi nemesi fölkelő, akiknek azonban joguk volt helyettest kiállítani. A fölsorolt nevek az insurrectióba bevonultatott zombori lakosokat jelöltek, akiket helybéli nemesek fogadtak föl maguk helyett, de hivatalosan a megye vonultatta be őket.

Katonáskodás mellett normális mederben folyt a mindennapok élete. A földesúri túlkapások elleni tiltakozás után gyakran kifogásolták az emberek a közbiztonságot. Újvári Erzsébet özvegyasszony Nagy Miklós *„tekintetes és nemzetes Főszolga és Bírájához”* intézett *„alázatos könyörgő levelet”*. Ebben leírta, hogy férje a múlt (1808) tavaszszal *„Zombor Helység ménese mellé”* bojtárnak szegődött. Egészen mostanáig szolgált a község jószága mellett híven, *„amellől soha el nem távozott”*. Mégse tudja, hogy mi okból, Kiss Jován és Csonka Gyurka zombori juhászok a múlt hétfőn reggel *„ketten rajta menvén”*, s férjét, aki a *„számadások alatt lévő ménest forgatta”* (hajtotta), minden ok

[83] Uo. Fol. 70. Tor. vm. kgy. jkv. 1814. jún. 30.
[84] Uo. Tor. vm. kgy. jkv. 1814/5. 11. 278.
[85] Uo. Fol. 62. Tor. vm. kgy. jkv. 1812. máj. 17.
[86] Uo. Fol. 147. Tor. vm. kgy. jkv. Revisiones Tabella Extract II. Abteheilung löbl. Torontaler Comitatis. 1812. nov. 5.

nélkül úgy megverték, hogy szerdára meghalt. Mi tévő légyek? – kérdi az özvegy. Írja, hogy *„maga se szabad”*, vagyis nem önálló, nem tud magáról gondoskodni. Érdekesen fogalmaz: *„élelmem kezesétűl ezen szánt szándékos gyilkosok meg fosztottak, s gyámoltalan özvegységben hagytak”*. Tudja, hogy a gyilkosokat a törvény megbünteti, de ez neki nem sokat segít, mert – írja – *„igaz életem párjától, élelmem kezesétűl íly véletlenül azon haramija gyilkosok által ezen nyomorultságomban el kelletett maradnom.”* Arra kérte a bírót, hogy *„szegény özvegyi sorsát”* vegye tekintetbe, és neki *„élelemnek valót azon szánt szándékos gyilkosok által fizettetni rendelje”*. Vagyis: a gyilkosok fizessenek neki, tartsák el, mivel megölték eltartóját. Papp Józsefné makói illetőségű volt, s így férje is makói lakos, aki Zomboron vállalt munkát.[87]

Csanád vármegye törvényszéke átiratot küldött 1813. aug. 7-én Torontál vármegye közgyűlésének egy Zombort is érintő bűnügyben. A címzés bonyolult megfogalmazásából nem is derül ki egyértelműen, hogy ki a címzett: *„Nagy Méltóságú, Méltóságos, Fő Tiszsztelendő, Tisztelendő, Tekintetes, Nemes, Nemzetes, és Vitézlő Rendek! Kedves Barátunk Szomszédunk és Atyánkfiai!”* A társadalmi rangsort szigorúan betartó megszólításból kiolvasható, hogy hierarchizált nemesi közösségnek küldték, mint amilyen a vármegye egyeteme. Esetünkben a *„Szomszéd”* kitétel Torontál vármegyére utal. Bakó István és Pálinkás József Csanád megyei elítélt rabok vallomásukban emlegettek bizonyos *„Kedves Ferencz nevezetű gonosztevőt”*, aki *„mostanában nagyságtok Kegyelmetek Megyéjében fekvő Zombor Hellységének Számadó Csikósa”*. Ez a közszolga *„Pimpó István nevezetű Vásárhellyi Betyár”* társaságában Jova Hupit deszki lakos ottani méneséből három lovat *„a közelebb múlt 1812-ik Esztendei Mindszent Havában tolvajul eltulajdonítván, a fentebb is meg nevezett Bakó István, mint akkori Bojtárja által kettőt közzüllük a második rendbéli Rabunknak, Pálinkás Jánosnak el adattatott légyen, kiknek is vallás tételeit* [vallomásaikat] *Nagyságodnak Kegyelmeteknek a végett kivánatjuk által küldeni, hogy mivel mind a káros mind pedig az egyenes Tolvaj Kedves Ferenc Nagyságtok Kegyelmetek Megyéjekben tartózkodna, az általa el lopottatott három lovak közül még máig is hátra levő egy fekete Csődör árának a többször említett egyenes tolvaj által, a káros részére leendő meg térittetése felől sikeres Rendelést tenni méltóztassanak. Hisz egyéb aránt Atyafiságokba, Baráttságokba, és Szomszédságokba ajánlottak, szokott tisztelettel maradunk* […] *a Makó városában tartatott Rabokat Ítéllő Törvény Székeinkből”*.[88] Kedves Ferenc *„egyenes tolvajnak”* az ellopott lovak árát meg kellett térítenie a kárvallottnak. Érdekes, hogy Csanád vármegye nem a tolvaj kiadatását, vagy megbüntetését kérte, hanem a tolvajlás *„vásárlássá”* alakítását: amit ellopott, fizesse ki a jogos tulajdonosnak.

A plébános egy másik bűncselekményről küldött jelentést Torontál megye alispánjának. Levelét így kezdte: *„Nagyságos Vicispány Úr nekem minden tiszteletre méltó!”* Azért fordult az alispánhoz, hogy az *„rendeléssel”* segítsen neki egy ügyet megoldani. Majd írását így folytatta: *„Tudva vagyon a Tettes* [tekintetes] *Nemes Vármegye előtt, minemű gonosz emberek lakják Zombort, hogy és mennyi szerencsétlen esetek szoktak itten történni”*. A faluban farsang utolsó napját ülték 1811 húshagyó keddjén, s a megyei kiküldött kérte a falu jegyzőjét, hogy *„Patrolyokat* [őrjáratokat] *rendeljen, s a népet éjfél után mindgyárt kitiltsák a kotsmákból”*. Óvatossága nem vezetett eredményre, az őrjárat ugyan megérkezett, de *„a parasztok nem akarván nékik engedelmeskedni hozzám jöttek panaszra”*. Urbanits Mihály az őrjáratot a *„helység házához”* igazította, hogy több embert kér-

[87] Uo. Fol. 106-155. 1809. júl. 14.
[88] UL Tor. vm. kgy. 35. neg. 1813-ik esztendei Boldog Asszony Hava 7-ik napján

jenek a nótáriustól, de nem akadt senki, s így a jegyző maga ment a kocsmába az őrjárattal. Hasztalan, mert a mulatozó nép neki sem engedelmeskedett. Ellenben nagy lárma támadt, mert az *„uraság Tselédei igen hatalmaskodtak mondván, húzzad Tzigány, ne halgass senkire”*. A lármára *„a megyei úr”* is átment a kocsmába, mert háza csupán 20 méterre állt tőle, gondolván, hogy ebből még nagy baj lehet. Végül Hortissza tisztelendő zombori plébános[89] tett kísérletet a féktelen duhajkodás bezárására. A vallomások alapján este 10 óra tájban jelent meg, hogy a táncoló embereket haza parancsolja. *„Putyora és mások azt kiáltották”*, szólt a levél, hogy még *„nincs itt az ideje a hazamenésnek”*, s mivel farsang utolsó napja van, *„nekeik a földesuraság megengedte, hogy 11 óráig mulathassanak”*. A plébános megharagudván – állítólag – pofon verte Putyorát és másokat, melyre *„a már ittas legények felzavarodtak, és ha a plébános úr el nem távozott volna, talán rosszabbúl is járt volna”*. Ekkor történt, hogy Putyora János, Oexel Károly cselédje megfenyegette a plébánost. Tanúk vallomása szerint ezután Putyora lámpással hazafelé indult. Hazament-e, vagy sem – ezt pontosan bizonyítani nem lehetett. Tény, hogy nem sokkal a rendbontás után meggyulladt a pap szénája. A jegyző Putyorát gyanúsította, de a tanúk vallomásai ezt nem erősítették meg egyértelműen. Senki nem látta biztosan, hogy a gyanúsított gyújtotta volna fel a szénát. *„Némelyek”* hallani vélték a sötétben, hogy valakik kárörvendően mondták: *„No, csak a hamu maradt”*. Zubán János, Döme János, Kovács József tanúk, zombori lakosok azt állították, hogy Putyora hazament a kocsmából. Viszont *„Kohajda Gyurka összve találkozván többekkel, a kocsmában beszéd közt halotta Simony Jánostúl, hogy ki gyújtotta fel a pap szénáját”*. De nevet nem említett. Végül Urbanics Mihály, Zombor jegyzője nyilatkozott, de ő sem szolgált egyértelmű bizonyítékokkal.[90] Így az ügynek csak gyanúsítottja volt, de elítéltje nem. Tanulságos, hogy a hivatalos rendteremtők helyett, az erkölcsi fegyelmet képviselő plébánosnak kellett közbeavatkozni, ami indirekt a falu tekintélyi rangsorára is utalt.

A REFORMKORI FALU

A *„Főméltóságú Királyi Helytartó Tanács agráriális fundus, oravitzai Csatorna kiépítése”* kapcsán mérnöki regulációt rendelt el 1822-ben. Az úrbéri szolgáltatások pontosabbá tétele érdekében földmérést végeztek Zomborban is. A *„földeknek új felmérése alkalmatosságával okozott károk ki sporólása iránt tett panaszt”* Telki Ferenc és Pálffy Jakab több zombori lakossal. Nem térítették meg számukra a mérnöki regulációkor keletkezett kárukat, ezért keresetet adtak be. Nagy Miklós szolgabíró, s *„a vádolt uradalom”* kinyilatkoztatta, ha keresetüktől elállnak, a *„főbíró által az úriszékhez fognak utasíttatni, mely esetben nekik ügyészi pártfogás rendeltetik”*. Zombor azonban fönntartotta panaszát, s *„legfelsőbb helyen benyújtott kérő levelére”* a vármegye reagált. Az ok, hogy *„a felséges Camara”* új fölmérést rendelt el *„a régi camarai földeknek az újjal való összeegyeztetése végett”*. Mivel a hatóságok ezt szükségesnek tartották, az *„esedező községet, mely keresetet kiválólag folytattatni akarja, ennek helytelenségéről”* akarták meggyőzni, annál is

[89] Ilyen nevű zombori plébánosról, melyet a forrás megőrzött, nincs tudomásunk! A Historia Domus vezetését megkezdő, zombori plébánossá 1818-ban kinevezett Horváth Mihály följegyzése szerint a falu plébánosa ekkor Vaszkó András káplán volt. Hist. Dom. 4.
[90] CSML Filmarchív Fol. 14. Tor. vm. kgy. jkv. 1813. márc. 28.

inkább, hogy a *„sérelmek orvoslását annak rendje szerint lehessen eszközölni”*[91] A megye szerint tehát a kereset zavarta a károk orvoslását, mivel a földmérés országosan eldöntött kötelezettség, ennek kíméletes végrehajtásáról lehet tárgyalni.

Az úrbéri perek intézését gyorsan elvégezték az úriszéken. Utasították, hogy *„a teleknek és szántóföldeknek nem ez úton* [azaz a földméréskor] *történt elfoglaltatása és károsan való fölosztása a fő dolog”*, hanem az, hogy a károkozás ténye a *„Helytartótanács intézkedése szerint felvétetendő”*. Ezen kívül *„a malmokat rendben kell tartani a közjó előmozdítása végett”* – figyelmeztetett a megye.[92] Folyóvizekhez épült malmok kapjanak elegendő vizet, kivéve télen, ha befagy. E panaszok a megélhetés terének szűkülése miatt íródtak. Ide kapcsolható Tápai József zombori lakosé is, aki *„előadja, apja után maradt neki fertály sesszió* [negyed jobbágytelek] *földje, de az testvére által, könyörgése ellenére Somogyi István ugyancsak zombori lakosnak adatott el, s ezen eladást az illető úriszék jóváhagyta, mely okból az esedező ezen ítéletet a törvényszéken megvizsgáltatni kéri”*. Nagy Miklós főbíró az ítéletet, *„minthogy a földtől való elesés esete forog fenn, mely a conttribuensnek* [adófizetőnek] *egyedül való táplálója”*, gyűlés elé vitte.[93] A telekvesztés adóalapvesztést is jelentett, ráadásul a telek értelme – akármekkora hányadú is – a rajta élő család eltartása. Így kettős oka is volt a megye támogató határozatának.

A reformkor legátfogóbb országos összeírása az 1828-as volt. Ez a II. József-féle népszámláláshoz hasonlóan pontos és részletes útmutatás szerint regisztrálta az ország lakosságát, hiteles adatai miatt a helytörténet-kutatás megkerülhetetlen forrása. Az 1780-as úrbéri kimutatásnál összetettebb az összeírás, mert a népesség szélesebb körére terjedt ki. Ekkor 138 jobbágyot írtak össze, ami emelkedés az 1780-as 111-hez képest. Az egy jobbágycsaládra eső átlagos szántóföld 8,5, a kaszáló 2,7 katasztrális hold volt, összesen 11,2 hold. Ez a konkrét helyi adat alig tért el a bánsági átlagtól. A 138 jobbágyháztartásfő közül csak 3 mondhatta magát egész vagy több telkes gazdának. A féltelkes jobbágyok száma elérte a 15-t, míg a negyedtelkeseké a 42-t, a nyolcadrész telkeseké pedig a 78-at.[94] Ezek alapján nem állíthatjuk, hogy a község jómódú parasztokból állt, hisz a nyolcadrésztelek elhanyagolható mennyiséget jelentett, s ebből volt a legtöbb. A zsellérek azonban nem is annyira a földből, mint inkább az állattartásból, vagy fuvarozásból éltek.

Ugrásszerűen nőtt a házas zsellérek száma: az 1780-as 6-ról 229-re. A példátlan emelkedés okát pontosan nem ismerjük, de a kor általános viszonyaiból következtetve a telekaprózódást tekinthetjük kiindulópontnak. A szaporodó népesség csökkentette az egy főre eső földátlagot, aprózta örökösödéskor a telket. Ez perspektivikusan feszültségforrássá válhatott, mert a határbeli szántó és rét nem volt növelhető ilyen ütemben. Így változatlan, vagy csak kismértékben változó területen kellett egyre nagyobb számú népességnek megélni. Másik ok lehetett, hogy a telkes gazdák egy része, nehezen viselve a *colonicalis fundus* (jobbágytelek) után járó terheket, lemondott telkéről, és a kisebb terhek miatt a zsellérsorsot választotta. 26 házatlan zsellért számoltak össze a faluban, miközben 1780-ban még egy se volt. Az úrbéres háztartásfők száma összesen 393-ra rúgott,

[91] UL Tor. vm. kgy. jkv. 2359/ 1822.
[92] Uo. 1778- 20684/1822.
[93] Uo. 1200/1822
[94] KOVÁCH 1998. 191.

1780-ban csak 117-re. A növekedés tehát 273. Ennek forrása elsősorban a természetes szaporodás, másrészt a vándorlási különbözet: többen költöztek be Zomborba, mint el.[95]

Az 1780-as úrbérrendezés csak a telkek összességét adta meg, 1828-ban viszont művelési ágak szerint tagolták az úrbéri földállományt. Feltűnő a határnövekedés: a szántó 1188, a kaszáló 385 holdat tett ki. Ez majd háromszorosa a korábbinak, ami elsősorban az újabb telepítésekkel, illetve a szántó és közlegelő arányának változásából állt elő. Vagyis az urasági földnek számító közlegelő mind nagyobb részét kellett telkesíteni a népességgyarapodás, és a szántóföldi művelési ág térhódítása miatt. 43 pozsonyi mérőre ment a szőlőterület.[96] Az állatállományról fölvett statisztika igazolta a korábbi országleírások megállapításait, miszerint Zomborban az állattenyésztés igen jelentős volt. 134 ökör, 257 szarvasmarha, 67 borjú, 422 ló, 763 juh, 103 sertés alkotta a 393 úrbéres háztartás jószágállományát. Az ökrös gazdák száma nagyjából azonos volt a telkes jobbágyok számával, ami bizonyítja, hogy nagyobb földterületet csak igavonó jószággal együtt lehetett megtartani. A lovak nagy számát magyarázza, hogy fuvarozáshoz – és nem szántáshoz – már főleg lovat használtak, átlagosan minden család másfél lovat tartott. A zsellérek fő kenyérkeresete az állattartás, fuvarozás és a méhészkedés volt. A legeltetés kiterjedtségére utalt a meglévő 257 marha, minden családra jutott átlagban 1. Ez is tipikus zsellér megélhetési forma, akik telek nélkül is sok jószágot tarthattak, mert a közlegelőn nekik is jutott hely, a „marhásgazda" pedig szekerezéssel is pénzt tudott szerezni. Föltűnő a juhok és sertések közötti aránytalanság. Előbbiből 2,5 esett egy családra, utóbbiból még egy se (0,3). Ezt a gabonakonjunktúrára következő gyapjúkonjunktúrával lehet magyarázni, ami növelte a gazdák birkatartási kedvét.[97] A település társadalmi szerkezetének főbb mutatóit és változásait a *8. táblázat* mutatja.[98]

	Jobbágy	**Zsellér**	**Szolga**	**Kézműves-kereskedő**
1780	95,1%	4,9%	-	-
1828	38,7%	60,1%	-	1,2%

8. táblázat **A falu társadalmi szerkezete a XVIII-XIX. sz. fordulóján**

Markáns változások következtek be a társadalom szerkezetében: a telkes jobbágyság aránya több mint 50%-kal csökkent, s ugyanennyivel nőtt a zselléreké. Ez papíron a szegény nép „előretörését" mutatja, azonban nem biztos, hogy erről volt szó. A zsellérek nem föltétlenül voltak szegények. Vályi András is rámutatott, hogy Torontál északi karéjában sok volt a dohánykertész. A zsellérek ilyen mértékű általános szaporodása mögött nagyrészt a kontraktus (szerződés) alapján dolgozó dohánykertészek számának gyarapodását kell látnunk, akik kialkudták elszegődésük feltételeit. Ezek kedvezőbbek voltak, mint az úrbéres kötelezettség mellett bírt föld. Igaz, előbbi a másé, utóbbi az övé volt. A zombori zsellérek egy része (elenyésző kisebbsége) is ilyen szerződéses (kontraktualista) kertész volt. Feltűnő a szolgák hiánya, pedig az Oexel-uradalom munkaerő-szükséglete indokolta volna alkalmazásukat, mint ahogyan más torontáli modernizálódó nagybirtok

[95] Uo. 129.
[96] Uo. 147.
[97] Uo. 163.
[98] Uo. 239.

egyre több kiszolgáló és szakszemélyzetet igényelt. Okát a szolganép gazdag sváb falvakba irányuló betelepülésében láthatjuk. Csekély a kézműves-kereskedő réteg gyarapodása is. Ez mutatja, hogy Zombor alapvetően uradalmi birtok, jobbágyfalu volt, melynek lakossága szinte kizárólag mezőgazdaságból élt. Az 1,2 %-nyi kézművesség csak jelzi a parasztrendű iparosok meglétét. Szakmegoszlásuk: 2 kovács és 2 molnár. Olyan iparok ezek, amelyek kifejezetten a mezőgazdasági tevékenységek kiszolgálására, illetve a helyi igények kielégítésére szolgáltak.

Az *„élelembeli szereknek ára”* címet viselő tabella betekintést nyújt a hétköznapok megélhetés viszonyaiba. *„Ezen tekintetes nemes Csanád Vármegye e folyó 1811-dik esztendő Böjt Más hava 16 napján Püspök Makó Városában folyvást tartatott Köz Gyülése alkalmatosságával, valamint a Marha Hús fontjának és egyéb élelembéli szereknek árát, úgy szinte a Szolgáknak, Szolgálóknak és Munkásoknak bérét a következendő képpen méltóztatott meghatározni.”* Vagyis a megye kiadta az élelmiszerek hatósági árait, melynél drágábban nem volt szabad árulni, és megszabta a mezőgazdaság munkákért járó bér nagyságát. Ettől sem lehetett eltérni. Úgy az árakat, mind a béreket *„Bankó Czédulákban vagy Réz pénzben”*, illetve *„Váltó Czédulában vagy ó pengő pénzben”* adták meg. Sajnos, az *„árlimitatiot”* nem találtuk meg a források között, de néhány fontosabb mezőgazdasági és kézműipari tevékenység hatóságilag előírt bérlistáját igen.[99]

*„**A kőművesek és ácsok napi bére***	*Ft*	*Kr.*
- a téli hat hónapban	*2*	
- a nyári 6 hónapban	*2*	*30*
Ezer Vályogért	*5*	
A tégláknak ki vetése, kementzében való rakása és ki vevése	*8*	

Ide nem értvén a tűzre valót.

A főképpen Szükséges Mester Emberek bére

Magyar Szabóknak, egy közönséges egy sor sinoros nadrág varrásáért bélleléssel együtt 2 Ft. Sinorral kihányot nadrág varrásáért 3. Dolmán varrásáért 6. Mente varrásáért prém nélkül 6. Újatlan egész derék köpenyegért 6. Újatlan fél derék (kerek) 3. Német szabónak egy hosszú nadrág varrásáért sinórral 3, sinor nélkül, ide értvén minden a varráshoz szükséges szereket 2. Hosszabb vagy rövidebb laibiért 2. Egy kapát varrásáért 7. Egy úgynevezett Frakkért 6,15. Egy újas nagy gallérú köpenyegért 10”.[100]

Értékálló forintban és krajcárban adták meg az árakat és béreket. Ilyen részletes kimutatásra valószínűleg épp az 1811-es devalváció miatt volt szükség, mert azt a papírpénz csökkentése, illetve kivonása miatt vezették be. Ettől eltérhetett valamelyest a Torontál megyei szabályozás, de Makó, mint a zombori ember számára fontos központ, indokolta a Csanád vármegyei árszabás közzétételét. Figyelemre méltó, hogy a *„fölöttébb szükséges Mester Embereken”* a ruházati ipar képviselőit értették, ami jelzi, hogy az öltözködés kielégítése volt a leginkább keresett szolgáltatás.

Az árak mellett szabályozták a „munkavállalók”, azaz a jobbágyok magatartását is. Torontál vármegye hivatalos iratban adta az érintettek tudtára: akik téli időben nyári munkára előre vettek föl pénzt, de annak beköszöntével másokhoz szegődtek el, a fölvett pénz megtérítésén kívül *„25 pálcza ütésekkel büntettessenek”*. Ha valamelyik gazdának

[99] CSML Filmarchív Fol. 203. Tor. vm. kgy. jkv. 1811. Böjt Más Hava 12-én
[100] Uo.

szolgája vagy szolgálója a nyári munkák nagyobb részének elvégzése után *„gazdája által elegendő ok nélkül elküldetik, az olyan Gazda el küldött szolgájának vagy Szolgállójának az egész esztendőre való fizetését meg adni köteleztetik, valamint ellenben az olyan szolga vagy szolgálló is, aki szegődött esztendejének el folyása előtt minden helyes ok nélkül Gazdáját el haggya, egész esztendőbeli Bérét veszítse el”*.[101] Kölcsönös biztonságot garantált a megye gazda és cselédje között. 1811-ben gazdán a háztartás jobbágyfőjét értették, míg „szolgán” a mezőgazdasági munkára alkalmazott férfi-, „szolgálón” a háztartásban foglalkoztatott női cselédet.

A megyei utasítás hangsúlyozta: *„Minthogy gyakorta tapasztaltatni, hogy némely zsellérek és közönséges gazdák kaszálásnak idején a Megye határjából munkára más Nemes Megyékbe ki mennek és ez által a Gazdaságnak folytatását nem kevéssé akadályoztatyák, annál fogva semmi nemű zsellérnek ezentúl a fent írt kaszállás idején dologra mind addig valamely ezen Megyébe munkát talál, más megyékbe ki menni Szabad nem lészen, különben pedig azon Helységből a melyben lakott, ki küldetik”*.[102] Ebből látszik, hogy nemcsak a zsellérek, de jobbágyok is elvándoroltak a jobb munka reményében a legnagyobb dologidőben is. Ez főleg az uradalmaknak okozott kárt, mert munkaerőgondok jelentkeztek a gazdaságban, de a saját portájukat is elhanyagolhatták az emberek. Az *„elküldés”* erre az esetre vonatkozott, mert csak hanyag hozzáállás címén lehetett a jobbágyot telkétől megfosztani.

„Hogy ha valamely Gazda a másiknak Pórnépét vagy egyéb Tselégyét el Szólítaná, vagy magához tsábítaná, valamint az ollyan gazda, úgy azon szolga, vagy Szolgálló is, aki gazdáját ok nélkül el hagya, 25 pálcza ütésekkel vagy Korbáts tsapásokkal büntettetik, nem külömben az ollyan Gazda is, aki tudván tudva szökött Tselédet magához bé fogadja, 24 pálcza ütésekkel meg fenyíttetik”, folytatódott az utasítás. A gazda és cseléd között csak társadalmi (vagyoni) különbség volt, de a nemes vármegye szemében mindkettő jobbágy, jogtalan személy, akiket deresre lehetett húzni. *„Hogy pedig ezen Rendelések pontrul pontra meg tartassanak, minden gazda köteles lészen fogadott Tselédjével a Helység Házánál meg jelenni és ott annak nevét, mind Bérét bé irattatni. Mellynek be írásáért a Notariusoknak az előbbeni mód szerént 3 ft. fizetések lészen.”*[103] Érdekes a *„Helység Háza”* kifejezés, mert közösségi épület meglétére utal, ahol a legfontosabb iratokat őrizték, s amelyben a polgári kori *„községháza”* előképét láthatjuk.

Az úrbéri viszony részét alkotta a dohányföldekről kötött szerződés. A szőregi uradalom hozta meg *„Végzését azon contractusoknak, amelyek 1813. évében némely nemes Torontál vármegyében lévő kertész községek és a Szegedi Királyi Dohány Directio között dohányvetésre nézve köttettek”*. Zomborral nem, de Porgány községgel 146 mázsára kötöttek szerződést a Directio által később meghatározandó áron. Úgy kötöttek egyezséget, hogy a fölvásárlási árban nem állapodtak meg, csak a termelési mennyiségben. Megemlíti még az irat, hogy a Szőregi uradalom jószágaira meghirdetett árverésen részt vett *„Torontál vármegye községeinek lakossága”*, akiknek az árverésen bérbe adták *„Újszeged mezőváros dohánytermelő kertészközségnek”* földjeit.[104]

[101] Uo.
[102] Uo.
[103] CSML Filmarchív Fol. 17. Tor. vm. kgy. jkv. 1811. Böjt hava
[104] Uo. Fol. 65. Tor. vm. kgy. jkv. 1814/270-16. Conscriptio Contractorum Rea dierctionis Tabaccanie Szeged cum normallis Communitatibus Hortularum de administrande Szőreg 134.

A jobbágy mindennapi életének szerves része volt az úriszék. Földesura tartotta fenn a jobbágyai közötti perlekedés elsőfokú elintézésére, de gyakran ítélkezett saját maga és jobbágya ügyében is. Tehát a földesúr egyszerre volt bíró és fél saját ügyeiben. Az úriszékre vitt panaszok legtöbbje a gazdálkodáshoz kapcsolódott. Így történt ez a Zombortól délre fekvő beodrai uradalomban is, ahol Karácsonyi Bogdán volt a földesúr. *„Való ugyan az, hogy a Feöldes Uraság, az olyan Beneficiumokra nézve, melyek eránt a kegyes Urbariumban semmi bizonyos határozat nincsen, Jobbágyait kénye szerént taksálhatja, de ellenben az sem teeend kérdést, hogy ha az ilyetén beneficiumok használásáért az Jobbágyok hallatatlanul és mód felett terheltettnek, a nemes Vármegyének kötelességében áll, tudván az ilyetén terheléseket, a dolgot megvizsgálni és a szegény jobbágyokat minden nagyobb nyomortatásoktól meg menteni. Az alább írtak, kik közül némelyek malmokat bírnak, némelyek mesterséget űznek, némelyek pediglen holmi aprót söprő holmikkal kereskedést folytatnak, mind előtt sérelmeiket a nemes vármegyének be panaszolják, illendőbbnek látták, legelsőbben is ttes* [tekintetes] *Uraság székét a végett megkérni, hogy az alább előadandó sérelmeinket, ha lehetséges volna, meg orvosolni méltóztatnék. Az malmos Gazdáknak panaszuk abban áll, hogy mind előtte az Bankók érdeme nagyot csökkent az utóbbi esztendőkben, T. Karácsonyi Bogdány Úr által arra szoríttattak, hogy Banco Czédula minden száraz malomnak egyenkint 50 ft-okat fizessenek, mostanság ellenben az a kivánsága, hogy váltó czédulában fizessen mindegyik malomtartó gazda szinte 50 ft-ot, melyet tellyesíteni majd nem lehetetlen."*[105]

Bár nem zombori a panasz, a beneficiumok (haszonvételek) megadózatása az Oexeleknél is probléma volt. Malomtartásért, kocsmáltatásért fizetni kellett. Ha az urbárium nem állapított meg hivatalos összeget, a földesúr „piaci" árat kérhetett érte, ahogy tette ezt Karácsonyi Bogdán. Viszont törvény írta elő, hogy az indokolatlan túlterhelés ellen a megye köteles föllépni. Erre hívták föl a panaszkodók Torontál vármegye figyelmét. A bankócédula és a váltócédula közötti különbség jelentős volt: előbbi elértéktelenedett papírpénz, utóbbi ezüstre beváltható követelés volt. A földesúr ezért kérte járandóságát az értékesebb váltópénzben. Minyó János zombori adózó *„esedezik elfoglalt házának, s ahhoz tartozó 3 lánc kertnek való földjének, úgy hasonlóan ½ sessiójának visszatérítéséért"* – írja a közgyűlési jegyzőkönyv. A megye *„már 14 esztendők óta hasztalanul tett költségeinek úgy szinte földjeiből járó haszonvételeinek jövedelmiért az uradalomhoz utasíttatni"* rendelte.[106] Nem tudni, miért fosztotta meg az Oexel család a kérelmezőt telkétől, és foglalta el házát, a megye mindennek megoldását a *„felperes"* földesúr hatáskörébe utalta.

Zombor reformkori helyzetéről lehet olvasni a kor jelentős országleírásaiban is. Magda Pál nem tért ki külön a községek bemutatására 1819-ben írt könyvében, hanem Torontál vármegye általános tulajdonságait mutatta be. Közvetetten Zomborra is utaló rész a Maros fekvésének elemzése. Kereskedésre igen alkalmasnak ítélte a határfolyó Szeged felé tartó irányát. Jelentősnek mondja a dohánytermesztést, melyet különösen a magyarok műveltek, *„Akik jobban tudnak vele bánni, mint a Rátzok"*. Legtöbb dohányt és dohánykertészt látni a vármegye észak-nyugati szegletében lehetett, tehát épp Kiszombor környékén. Vele ellentétben viszont a megye egészére nézve nagymértékűnek állítja a gabonatermelést, s ezen belül is a búzáét. De a borról is azt írta, hogy *„sok helyen terem"*, viszont a legelő annál szűkösebb, mert a házhelyhez csak két hold dukált, jóllehet

[105] Uo. Fol. 95. Tor. vm. kgy. jkv. Szőregi szerződés 1813. febr. 3.
[106] UL Tor. vm. kgy. jkv. 2569/ 1834.

kiterjedt pusztaságok találhatók a megyében. Sajátos etnikai hátteret fest föl az állattenyésztéssel kapcsolatban: a németek inkább a lovak számát szaporították, akadt olyan gazda, aki 20-at is tartott, míg a *„Magyar és Rátz jobban gyönyörködik a szarvas marhában”*. Állítása szerint ezrével legeltették őket, noha drágán kellett fizetni érte a földesúrnak. Észrevétele Zombor lakosságára is igaz lehetett, hisz Vályi elemzése ugyanezt tartalmazta. Igazgatási felosztása kapcsán még csak 4 járásról szól, s ebből kettő érinti Zombort: a törökkanizsai, melynek ekkor része volt, illetve a nagyszentmiklósi, melyhez a polgári korban fog majd tartozni. A felosztás alapja földrajzi: mindkét járás a Maros mentén feküdt napnyugati, illetve napkeleti irányban. Külön kitért a Nagyszentmiklósi járás bemutatására, de Zombort nem említette.[107]

Ludovico Nagy ehhez képest a következőket jegyezte le 1828-ban. A falu Torontál bánáti megyében található. A megye településeit három csoportba osztotta: oppida (mezővárosok), pagi (falvak), Praedia (puszták), Zombort a középső településtípusba sorolva. Római katolikus faluként jellemzi, ahol 307 ház található, 2289 lakossal. Vallási megoszlása: római katolikus 2179, akatolikus (protestáns) 9, görögkeleti 101.[108]

1848-1849

1848-ban fölszámolták az úrbéri viszonyokat. Mivel Zombor kimondottan jobbágyfalu volt, az itteniek a kertészközségek zsellérjeinél jobban jártak, mert a változást mindenki egyformán érezte. Míg a földesúri jobbágy tulajdonos parasztbirtokos lett, a kertészek gazdaságilag továbbra is bérlők maradtak. Azonban a kötöttségek között élt jobbágy nem szokott az önállósághoz, s ezért nem tudta a maga javára fordítani a helyzetet. A volt zombori jobbágy is alig talált bele a szabad életbe. Kapott nagyobb szabadságot, sőt saját földet, ingyen, de hiányzott az önbizalom és gazdasági beruházás. Így javulás helyett sokak állapotában romlás következett be, nem ment sokra az ingyen nyert földdel, mert nem tudott beruházni. Akadt arra is példa, hogy valaki a 12 holdas megváltott parcelláját átadta az uraságnak, mert *„nem bírt vele”*, s visszakerült a cselédsorba. Aránylag kevés család vállalta a küzdelmet a földdel, de nem *„kényelmi”* okok, hanem a sok elemi csapástól való félelme miatt.[109]

A forradalom alatti helyi eseményekről nem sok forrás maradt fönn. 1848. júl. 3-án Rónay Móric *„rendszerinti alispán elnöksége alatt”* tartott közgyűlési jegyzőkönyvből tudjuk, hogy a Zomboron is működő volt megyei adószedő, Szőllősy Lajos-féle házat, Dalju Ignác *„görögegyesült makai méhésznek 260 évi forintokért három évre bérbe adta”*. A tervről még az 1847. dec. 14-i közgyűlésen beszámolt Rónay József főszolgabíró. A haszonbéri szerződést a megyei bizottmány is megerősítette.[110]

Zomborra is vonatkozott az 1848 júl. 29-én *„Budapesten”* kelt felhívás, amelyet István nádor, mint helytartó és Szemere Bertalan belügyminiszter intézett Torontál vármegye *„egyetemének”*. *„Minek utána sem a közös jog és közös szabadság jótéteményeinek,*

[107] Magda Pál: *Magyar Országnak és Határ Őrző Katonaság Vidékeinek leg újabb Statisztikai és Geographiai leírása*. Pesten, 1819. 492-495.
[108] Ludovico Nagy: *Notitiae politico-Geographico-Statisticae inclyti Regni Hungariae, Parttiumque Eidem adnexarum*. Budae, 1828. 395.
[109] KISS 1940. 34.
[110] UL Tor. vm. kgy. jkv. 1848/1469

sem a kormány becses törekvéseinek és javaslatainak nem volt azon óhajtott hatásuk, hogy a pártütők és a pártütésre elcsábított lakosai e hazának a törvényes ösvényre és a király nevében intézkedő törvényes kormány iránti engedelmességre visszatértek volna, minduntalan a hódolat helyett nyílt lázadásra keltek, s fegyvert fogván az alkotmányos hatalom ellen, eképpen polgárháborút indítottak, és lázadásuk a szomszéd Szerbiából berontott idegen rabló csoportok által is segíttetik, kötelességévé vált a kormánynak összevegyűjtött hadi erejével a pártütéseket szigorúan elnyomni, a békét helyre állítani, s jutalmazni és büntetni a törvény és igazság szerint. Hogy tehát az eltávolítni sikertelenül szándékolt belső háborúnak minél hamarabb vége vettessék, rendelem, amint következik". Zendülés szempontjából különösen veszélyes területnek tartotta Temes, Torontál, és Krassó-Szörény vármegyéket, ezért rögtönítélő haditörvényszékek fölállítását rendelték el.[111]

1848 őszén híre ment, hogy muszkatábor vonul át a falun Szegedről Nagyszentmiklósra. Nem is kerülte el ezt a csapást, melynél véresebb csak a rácpusztítás volt. A magyar sereg 1848 végén kivonult a Bánságból, s az ottmaradt védtelen magyar lakosság a szerbektől félve részben elmenekült lakóhelyéről. 1849 februárjában *„szaladással"* (meneküléssel) mentette meg a zombori lakosság is életét, mert a szerbek elől Makóra *„futottak"*, és ott maradtak májusig. Voltak olyanok is, akik távolabbra menekültek, pl. Apátfalvára, ahová Beodrából, Nagybecskerekből, Pádéból és máshonnan is érkeztek földönfutók.[112] Javaikat elprédálták a fosztogatók, vagy a tűz martaléka lett. Házaik háromnegyede pl. leégett. A faluban összeharácsolt holmit a rácok táborukba hurcolták, a mai *„Válykosba"*. Ott találta meg a visszatért lakosság azt, ami megmaradt vagyonából. A lakosok száma ekkor 3998 fő volt.[113]

Kornél Jenő első aljegyző Nagybecskereken kiadott felhívása már arra intett, hogy a falvak tegyenek meg mindent a megye határának megvédésért, az uradalmak fizessék meg a rájuk kivetett költségeket. De *„vagyonink felprédálása, s lakásink elhamvasztása után"* – állt az iratban –, a földbirtokosok nem voltak abban a helyzetben, hogy fizethessenek.[114]

A Makóra menekülésnek több írásos nyoma maradt fenn a közgyűlési jegyzőkönyvekben. 1849. ápr. 20-án a városba menekült Torontál megyei falvak tisztviselői közös beadványt írtak a *„Tisztelt teljhatalmú országos kormánybiztos Úrnak"*. Magukat Torontál megye menekült jegyzőinek és tanítóinak nevezték, akik 1849 márciusában az elrendelt segélyt Pálffy János megyei pénztárnoktól *„megnyerék"*. Utasításai és eljárása alapján keresték meg a folyamodványukkal az országos kormánybiztost, *„miszerént mindenünk elveszítése szülte végső fokozatra felszökő nyomorainkat kegyes figyelemmel kísérve, addig is, míg a megyénk által felterjesztett fizetéseink eránt a honvédelmi bizottmány intézkednék, avagy megtisztulván az ellentől a megye, hivatalainkat visszanyerhetjük, előlegesen segedelmet a megyénk pénztárából utalványozni méltóztassék"*. Torontál megye hivatalnokai tehát 1949 tavaszán fizetés nélkül maradtak, mert területüket elfoglalták a szerbek, s a Honvédelmi Bizottmány ellátmányának megérkeztéig, illetve a megye visszafoglalásának idejéig a Kormánybiztosságtól várták a tisztviselői járandóság meg-

[111] Uo. 1848/1717
[112] SZENTKLÁRAY 1898. I. 229.
[113] BOROVSZKY 1897. II. 632-635.
[114] UL Tor. vm. kgy. jkv. 1848/2950. nov. 22.

előlegezését, segély formájában. A kérelmet 42 személy írta alá, köztük Buczkán István jegyző, Vígh Antal elemi iskolai tanító Kis Zomborról.[115]

Torontál megyéből 1849 februárjában a szerb betörés elől a lakosok egy része és a hivatalnokok nagyobb csoportja Makóra, részben Szegedre, illetve e városok szomszédságában fekvő helységekbe menekült. Makón több *„Hazánk ügye iránt jó érzelmű nép jegyző"* vészelte át a szerb uralmat, akik fizetés nélkül valóban súlyos nélkülözéseknek voltak kitéve. Pálffy Sándor *„hadi fő Pénztárnok"* is úgy látta a helyzetet, hogy a menekülteket bizonyos havonkénti illetménnyel kell ellátni, különben éhezni fognak. Ennek tudatában támogatólag terjesztette föl a tisztviselők fönti kérvényét az országos kormánybiztosnak, mert sorsukon bármi módon segíteni csak a központ tud. Olyan a makói menekültek helyzete, hogy az *„országnak figyelmét igenis megérdemlik"* – írta levele végén a főpénztárnok.[116]

A földönfutókká lett lakosok és hivatalnokok részben természetbeni ellátmányt kaptak, amit a megye részéről az országos biztos által utalványoztak. 1849 áprilisában pl. a bobai menekültek, akiknek földjét a szerbek fölégették a terméssel együtt, 1000 pozsonyi mérő búzában részesültek, de ennek mennyisége nem volt kielégítő, mert fejenként csupán 13 itze búzát jelentett. Javasolták a juttatások kibővítését családonként 10 ezüst forinttal. Érdekes Pálffynak a fölterjesztését kísérő végső summázata: kiemelte, hogy a menekülők között sokan vannak, *„akik a múlt időkben mindég az ellenzéki Pártokkal* [azaz a mostani hatalomgyakorlókkal] *tartottak"*, most *„szegények hadd lássák, miképpen a pártoskodások meg szűntével ők a volt Pártjuk részéről el nem hagyattak"*. A magyarcsernyai *„öreg Bartók jegyzőnek"* szánt 20 ezüstöt a főpénztárnok már kézbesítette.[117]

Megtaláltuk azt a kimutatást, mely a szabadságharc két évében elszenvedett károkért falvanként adandó állami kárpótlást tartalmazza. A feljegyzés szerint *„Azon megyebéli Helységeknek, a mellyek a Rácz lázadók által részben elpusztítván, részben tetemesen megkárosíttatván ínséget szenvedtek, s amelyek között némi enyhítésül az álladalomtól nyert 3000 pozsonyi mérő, s hűtelen egyénektől elfoglalandó egyéb Búza, Kukoritza a lentebb kitett mennyiség szerént kiosztandó lenne"*.[118] Ebből kiderül, hogy a Nagyszentmiklósi kerülethez tartozó Kiszombor 200 pozsonyi mérő búzára és 300 mérő kukoricára volt jogosult az államtól. Ha a segély nagysága a károk mértékével volt arányos, akkor Zombor a legtöbbet szenvedő helységek közé tartozott, mert a *„Kübekházi magyarok"* 80-120, vagy a vele szomszédos Porgány 30-50 mérőben részesültek. Magyar Itebe viszont 300-400, a *„Török Becsei Magyarok"* 200-400, Szajány község 250-400 pozsonyi mérő állami segélyre számíthatott. Az adomány nagyságából következtetni lehet a harcok és a pusztítás hevességére: a becskereki, a törökbecsei, a szentgyörgyi és a kikindai kerület szenvedte a legtöbbet, a törökkanizsai, a bessenyői, a nagyszentmiklósi és az újbecsei körzet viszonylag kevesebbet, de ebben a régióban Zombor *„vitte el a pálmát"*.

A kemény harcok a katonákat tették próbára, a csaták következményei pedig a lakosságot. Zombor számára 1848/49 nem annyira az új korszak nyitányát hozta, hanem a mindennapok nélkülözéseit, az átvészelés és a túlélés követelményét. 1849. máj. 21-én levél ment Nagybecskerekről a *„Rendszerenti alispán Ronay Móritz Úrnak"* Zomborra

[115] Uo. 1849. ápr. 20.
[116] Uo.
[117] Uo. 1849 ápr. 21.
[118] Uo.

Szabó János megyei számvevőtől. A levél szerint *„Zombor község elöljáróihoz, a szegény sorsú magyar lakosok között kiosztandó gabona érdemében kibocsájtott nyílt rendeletéből értesülvén arról, miszerént tisztelt alispán úr a megyebeli magyar ajkú a szegény lakosok közt kiosztandó gabona mennyiség felett készült jegyzék, noha én azt még ugyan azon nap, melyben kezemhez vettem, meghagyásához képest kiigazítván, s leíratván átszolgálni akartam, de hon nem találván, Termesits Rudolf főjegyző úrnak kézbesítés végett átadtam, még a mai napig sem kezéhöz nem került, sietek azt még egyszer leírva, s Nagykikindai, s a Kis Oroszi magyarokkal a kik az előbbeni följegyzésből kimaradtak, megtudva kellő használat végett ide mellékelve beküldeni„*.[119] Akadozva működött a kártalanítás ügye. A megyei számvevő az alispán Zombor vezetőségéhez intézett jegyzékét kiigazította és kiegészítette, de ez nem jutott el időben a Zomborban lakó alispánhoz. Ez pedig késleltette a segélyjegyzék *„kellő használatát”*.

Kiszombori öreg honvédek 1908-ban (Tornyai Gyula festménye)

[119] Uo. 43/1849. máj. 21.

Külön Zomborra nem, de a torontáli hadműveletekre találtunk néhány forrást. A bánsági hadmozdulatok átfogóak voltak, ezért a szomszéd településeken történt katonai-közéleti események Zomboron is hasonlók lehettek. Így pl. a megyei határőrök *„kitartására szükségelt költségek fejében”* a törökbecsei uradalomra kivetett 1088 Ft behajtásának ügye. A Honvédelmi Bizottmány arányosan terhelte meg a községeket a katonaság ellátása érdekében. Ez azonban nehézségeket okozott a településeknek. Bohdaniczy Lipót őrnagy, a törökbecsei uradalom teljhatalmú vezetője levelet intézett Nagybecskerekről 1848. nov. 20-án a *„Tisztelt bizottmánynak”* az elmaradások okairól. Törökbecse, melynek egyedüli jövedelemforrása a királyi haszonvételekből és haszonbérletekből állt, *„Ámde megszűnvén több hónapok óta minden üzlet és kereskedelem* – fogalmaz a levél –, *megszűntek egyben fizetni is a haszonbérlők, mi által a jövedelmek ezen forrása teljesen”* bedugult. A haszonbérletek nagyobb része, mint pl. *„a Borjasi Kertész Község, melynek évi bére közel 30000 Ft-ra rúgott elpusztult, házaik fölgyújtottak, kiraboltattak, a lakosok földön futókká lettek”*. Hasonló történt Zomboron is. A volt jobbágyok a haszonbérbe vett pusztáért sem fizettek semmit, mert többségük mindenét elvesztette, vagyonuk porrá égett, marháikat az ellenség (szerbek) hajtották el. De a fő gond, hogy az utolsó véres ostromban elégett több épület, minden takarmány, szalma és nád, s *„ezen balsors vészes csapásai által a különben is 3 részre oszló jövedelmek annyira leapadtak, s úgy szólván semmire reducáltattak, hogy az hamuvá lett épületek fölemelése, s a szükséges takarmány beszerzése végett kéntelen utolsó inségében kölcsön adás végett a honvédelmi bizottmányhoz folyamodólag járulni a kölcsön boldogabb időbeni visszafizetés lekötelezettsége mellett.”* A gazdálkodási nehézségek már nyáron is jelentkeztek, mert *„az uradalmi földek nagyobb részt az ellenség közelében fekszenek, hol a szántó vető embert dühös elleneink golyókkal üdvözlik, s így a földek vetetlenül maradandnak. Jövedelmeink tehát nem lévén, a szerént a hol nincs, ott ne keress, valamint a beodrai földesurakat, kik hasonlólag kárt vallottak. Minél fogva alázatosan kérjük, méltassék a viszonyoknak latra vetése után a török becsei uradalmat a reá kivetett határőri költség-illetmény fizetése alól fölmenteni.*”[120] Ilyenek voltak a háborús hétköznapok.

1949. március közepén a jelentősen megerősödő magyar hadsereg (a 3-4000 főt számláló szegedi hadosztály létszáma rövid idő alatt 14 ezer főre nőtt) ellentámadást indított a Bácska és a Temesköz felszabadításáért. A Szegeden állomásozó hadosztály a IV. (bácskai) hadtest nevet kapta, parancsnoka Perczel Mór lett, míg az Aradot ostromló V. (bánáti) hadtest 7500 katonáját gróf Vécsey Károly honvéd tábornok irányította. A IV. hadtestnek, mely Pétervárad fölmentését tűzte ki célul, először a Tisza-Maros szögében összpontosuló császári seregeket, és a hozzájuk csatlakozó szerbeket kellett kiűzniük. A hadműveletek márc. 22-én indultak meg. A főerők Szegedről a szőregi és szentiváni szerb állások bevételére törtek előre, s hamarosan megfutamodásra késztették az ellenséget, amely állásait föladva harc nélkül Bébára és Ókanizsára vonult vissza. Ezzel párhuzamosan egy hadtest Makóról a Maroson átkelve Zomborról szorította ki a szerbeket, míg más egységek Horgos és Szabadka felől törtek előre, és űzték ki a császáriakat.[121] A sikeres hadműveletek eredményeként márc. 23-ra a Tisza-Maros szög ismét a magyar csapatok ellenőrzése alá került, így Zombor is fölszabadult a szerb megszállása alól. A faluból azonban ekkorra szinte semmi nem maradt, a februári szerb betöréskor a házak többsége leégett, az elhurcolható javakat a megszállók elvitték.

[120] Uo. 1848/ 2950. 1848. nov. 20.
[121] MH I. 520.

A sikeres magyar ellentámadásokat a cári hadsereg beavatkozása akasztotta meg. Az Orosz Birodalom hadba lépésével megváltoztak az erőviszonyok, a magyar hadvezetésnek ezért 1849 nyarán már a védekezésre kellett koncentrálnia. Ebben a helyzetben újból fölértékelődött a Tisza-Maros köze szerepe, hiszen a folyók átkelési szakaszainak ez előrenyomuló ellenség megállításában stratégiai jelentőségük volt. Az akkor még szabályozatlan folyókon történő átkelés ugyanis csak a gázlókon keresztül volt lehetséges. A hadvezetés 1849 júniusában, az általános katonai helyzet válságossá válása, s különösen a jún. 28-i győri vereség következtében úgy döntött, hogy kiüríti a fővárost, és a kormányt, valamint a hadiüzemeket Szegedre telepíti át. A cél az volt, hogy a főerőket a Temesközben összpontosítva, az itteni terepviszonyokat kihasználva, megállítsák az ellenséget, illetve a Temesközből és a Bácskából kiszorítsák a Jellačić által vezetett császárhű seregeket. A hadjárat sikerrel járt, július végére a Bácska ismét magyar kézen volt.[122]

A hadi helyzet azonban más területeken nem alakult úgy, mint a Bácskában. Július közepén a cári fősereg már Pest-Buda felé nyomult, míg a Haynau vezette mintegy 80 ezer fős császári hadsereg a hónap végére elérte Hódmezővásárhelyt. A Szegednél összpontosuló magyar sereg létszáma szintén megközelítette a 80 ezer főt, ám e létszám nagyobb része tapasztalatlan, egy-két hónapja szolgáló újoncokból állt. A hadsereg parancsnokságával a kormány Dembiński altábornagyot bízta meg. A döntő összecsapás Szegednél volt várható, ahol a magyar sereg a város és a Tisza között erős sáncrendszert épített ki. Az összecsapás mégis elmaradt: Dembiński aug. 2-án feladta Szegedet, és a Tisza bal partjára húzódott vissza. Seregének jobb szárnya, Lenkey Károly ezredes 7000 fős hadosztálya ezzel párhuzamosan Hódmezővásárhelyről Makón át a Maros bal partjára, Zomborra vonult. Feladatuk a marosi gázló védelme volt. Eközben a kormány a kiürített Szegedről Aradra repatriált. Haynau főserege még aznap bevonult Szegedre, majd másnap, aug. 3-án megkezdte az átkelést a Tiszán.[123]

A Tiszán Szeged mellett Törökkanizsánál, illetve a Maroson Zombornál lehetett átkelni. Mindkét településnek ezért stratégiai szerepe volt a császári csapatok betörésének megakadályozásában. Törökkanizsánál Guyon Richárd IV. hadtestének, míg Zombornál Lenkey huszárjainak volt feladata az átkelés megakadályozása, és ezzel a Szentiván-Szőreg-Deszk vonalon – a védekezésre alkalmas folyógátak között – a döntő összecsapásra készülő magyar főosereg bekerítésének elhárítása. Dembiński azonban helyrehozhatatlan stratégiai hibát követett el akkor, amikor tétlenül engedte, hogy a császári főosereg akadálytalanul megkezdje az átkelést a Tiszán. Mindeközben Guyon vezérőrnagy is képtelen volt meggátolni Ramberg tábornok III. hadtestének tiszai átkelését, erre aug. 5-én sor is került.

A magyar főosereg ekkor kétfelől is veszélyeztetve volt: Haynau főerői megkezdték a fölfejlődést Szőreg előtt, miközben Ramberg csapatai Szentiván felé törtek, és oldalba támadták a magyarokat. Dembiński egy rövid, véres összecsapást (szőregi csata) követően ezért úgy döntött, hogy visszavonja csapatait a két irányból érkező támadás elől. Noha Haynau megérezte a magyar arcvonal gyöngülő ellenállását, hiába fokozta a nyomást, a magyar csapatok nagyobb vérveszteség nélkül visszavonultak Béba-Óbesenyő-Nagykikinda, majd Temesvár felé, ahová aug. 8-án érkeztek meg.[124] A visszavonulás egyben a Tisza-Maros szög föladását is jelentette.

[122] Uo. 534-536.
[123] Uo. 542.
[124] Uo. 542-544.

A szőregi csata 1849. aug. 5.

Aug. 5-én Lenkey ezredes is kiürítette a zombori állásokat, és a csanád-nagyszentmiklósi úton Aradra vonult vissza. Ezzel a marosi gázló védtelenné vált, így az átkeléssel addig sikertelenül próbálkozó Schlik lovassági tábornok I. hadteste akadálytalanul vonulhatott be a még a szerbek által fölégetett Zomborra. A község számára ezzel ért véget a forradalom és szabadságharc másfél éves periódusa, amely nemcsak a jobbágyfölszabadítást és a polgári átalakulás lehetőségét hozta magával, de a település nagy részének teljes pusztulását is.

A POLGÁROSODÓ FALU

A KÖZIGAZGATÁS 1849 UTÁN

A szabadságharc leverését követően, 1849 és 1860 között Zombor a Szerb Vajdaság része volt. Az egykori Temesi Bánság és Délmagyarország (Szerém és Bács-Bodrog vármegye) egy részéből létrejött tartományban szerb politikai vezetés érvényesült. Ez a körülmény Zombor etnikai arculatán és gazdálkodási lehetőségein alig változtatott valamit. 1860-tól a falu újra Torontál vármegye része lett. Az 1863-as Helységnévtár szerint a *„Nagy Szent Miklósi”* járáshoz tartozott, s községnek Ladány pusztával együtt számították. Fontos közigazgatási ügyekben a falun kívül kellett eljárni. Így az illetékes adóhivatal Nagyszentmiklóson székelt, hadfogadó központja Arad volt, viszont rendelkezett saját postahivatallal.[1]

Tíz évvel később (1873) változatlan maradt járási besorolása *(„Nagy Szent Miklós”*), s a falut Kis-Zomborként írták hivatalosan. Ekkorra azonban már bővültek a helyi igazgatás intézményei, amennyiben a római katolikus anyaegyház, korlátolt nappali szolgálatú távírda állomás, postai állomás kapott helyet a faluban. Törvényszéki ügyeit azonban Kikindán kellett intéznie, míg a járásbírósági tárgyalások Nagyszentmiklóson folytak. Az adóközösség helyben létezett, de az adóhivatal a járási székhelyen, Nagyszent-miklóson volt. Sorozási körlet tekintetében a falu a 29. honvéd gyalogezred XV. és XIII. zászlóaljához tartozott.[2]

1873-ban fogadták el *„a Torontál megyében kebelezett Kis-Zombor nagyközség Alapszabályai*”-t.[3] Az 1871. évi XVIII. törvény (az ún. községi törvény) kimondta: a község saját belügyeiben határoz, és szabályrendeletet alkot. Teendői két részre oszlottak: a képviselő-testület közgyűlési munkájára, illetve az elöljáróság helyi intézkedésére, végrehajtására. A képviselő-testület legfontosabb teendői: 1/ megvizsgálta a községi számadásokat és elkészítette a közköltségi előirányzatot a törvények korlátai között, előbbire tavasszal, utóbbira ősszel kötelező volt rendes közgyűlést összehívni, 2/ intézkedett a falu minden gazdászati és közigazgatási ügyeiben, kivéve a kormányrendelet vagy törvényhatósági döntés körébe tartozókat. A közgyűlés 20 virilista és 20 választott képviselőből, két bíróból, a jegyzőből, négy esküdtből (tanácsnokból), pénzszedőből és a közgyámból állt, akiknek egyenlő szavazati joga volt. Ügyviteli szabálya előírta a közgyűlés nyilvánosságát, azon minden lakos részt vehetett felszólalási jog nélkül, ha *„rendetlenkedtek”*, és ha a hallgatóság zajt okozott, az elnök kiutasíthatta őket. Egyedül a jegyzőt, mint a *„közgyűlési tárgyak előadóját”* illette meg a jog annyiszor fölszólalni, ahányszor csak indokoltnak találta. Aki a tanácskozás méltóságát, vagy a gyűlés tagjait megsértette, s ha azt rögtön vissza nem vonta, a gyűlés 15 Ft bírsággal sújthatta a fellebbezés kizárásával. A közigazgatási úton behajtott pénzt a szegények pénztárába szedték be.

[1] *Magyarország Helységnévtára 1863*. Hn. én. [Bp. 1863.] 452.
[2] *A Magyar Korona Országainak Helységnévtára 1873*. Bp. 1873. 635.
[3] UL Tor. vm. kgy. jkv. 158/1873. jún. 30.

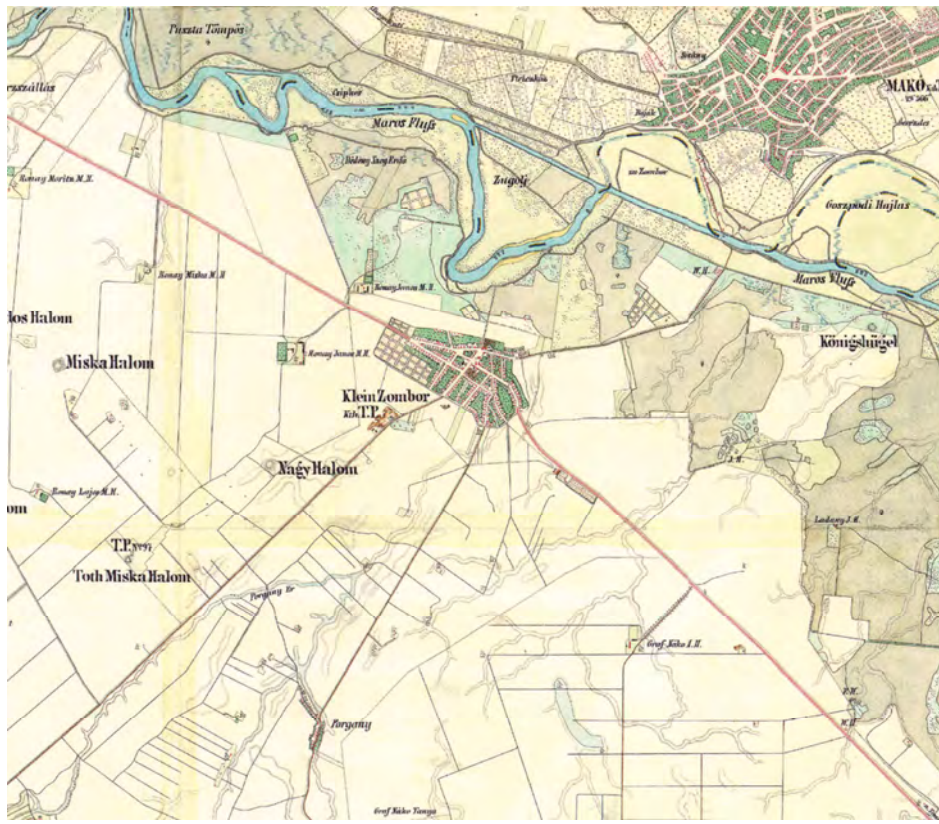

Zombor környéke a második katonai fölmérés térképén (1850-es évek)

Az elöljáróság törvény szabta teendői: a kormány és a törvényhatóság rendeleteinek, illetve a községi határozatoknak végrehajtása, a szabályrendelet érvényesítése. Első tisztviselője a bíró volt, akadályoztatása esetén a helyettes vagy törvénybíró irányított. A falu bírója elnökölt a közgyűlésben és őrizte a községi pecsétet. Egyetemes felelősséggel tartozott – a jegyzővel együtt – a döntések végrehajtásáért. Fontos feladata volt a közpénzek kezelése, szedte a közköltséget, a Tisza-szabályozási társulati illetéket, az iskolaadót, a szegénységi hozzájárulást és más községi pénzeket, amelyekről számadást kellett bemutatnia.

A törvény- vagy másodbíró a községi bírót helyettesítette annak távollétében, de külön megbízatása volt a mezei rendőrség irányítása, általában a külterület felügyelete. Havonként két alkalommal ellenőrizte a községi pénztárat. Abba nemcsak helyi illetékek, díjak folytak be, hanem az állami adók is. Utóbbiakra különös figyelmet kellett fordítani, nehogy összekeverjék a helyi forrásokkal. Az állami adók címén beszedett összeget más célra nem lehetett fordítani, s azt azonnal rendeltetési helyére (a megyére) szállították be.

A jegyző sokrétű feladatait egyenként hosszadalmas felsorolni, (a bíró taxatíve felsorolt feladatainak száma: 7, a jegyzőé: 17 és terjedelmes leírású), de azok két nagy csoportot alkottak. Mint a község tanácsadója, gondoskodott arról, hogy az elöljáróság min-

den egyes tagja a törvényt, a szabályrendeletet, s más hatósági rendeleteket *„kellően felfogva teljesítse”*. Mint kodifikáló hatóság, végezte a község minden hivatalos írásbeli teendőjét, felső és külső hatóságokkal hivatalos levelezést folytatott, iktatta az ügyiratokat.

4 községi esküdtet választottak, őket a jegyzőkönyvek néha tanácsnokként tüntették föl. Sem a községi pénztárt, sem az árvatárt nem vezethették, a bírótól vagy a jegyzőtől nyert hivatalos meghagyásokat hajtották végre. Nem dolgoztak állandóan, a négyből egy esküdtnek kellett kötelezően a község házában jelen lenni, hogy főként a becsléseknél *„lelkiösmeretesen eljárjanak”*. Ellenben a községi bíráskodásnál sorban, mint közbírák működtek, és bírói meghagyásokat kézbesítettek. Ezt a munkát évi 10 Ft fizetésért látták el, amihez alkalmanként 50 krajcáros napidíj társult.

A pénzszedő kezelte a községi pénztárat, ahová az állami adók folytak be. Nevezetesen: az egyenes adó, az állami *„ínséges kölcsön”*, a szőlődézsma-váltsági díj, a fogyasztási adó és a közvetlen adók. Az adóhivatal rendelete alapján a közvetlen adónemekről a jegyző külön naplót vezetett, s az állami pénzeket ellenőrizte. Tiltották a pénzszedőnek, hogy állami pénzeket magánpénzével együtt a lakásán tartsa. A beszedést nyilvántartó naplók *„leszámítása”* (számadása) után a pénzt az Oexel-féle községi vasszekrényben helyezte el, melynek két kulcsa közül egyiket a bíró, másikat a pénztárnok vette magához. *„Oexel-félének”* azért nevezték a falu páncélszekrényét, mert a család adományozta. A pénztárnok évi fizetése 30 Fr-ra rúgott, napidíja 50 krajcárt tett ki. A közgyám viszont sem fizetést, sem napidíjat nem kapott a községtől, mert az árvaügyet törvényesen még nem rendezték. Az irányadó törvényhatósági rendelet a gyámpénztár kezelését jelölte meg legfontosabb feladatául.

Kiszombor cselédeket is alkalmazott a hivatali munka segítésére. Egy hivatalos szolga mindenes, s egyúttal pénztári őr volt évi 180 Ft-ért. Ugyanennyit kapott fejenként az a három hadnagy, akik a falu belrendjére felügyeltek. Hat rendes éjjeliőrt egyenként 60 Ft évi fizetéssel vettek föl. Fizetésükről értelmezési vita alakult ki 1891-ben. Az 1876. évi XIV. tc. alapján az éjjeliőrök számát és fizetésük *„mennyiségét”* a háztulajdonosok összessége határozta meg. Tehát – áll a közgyűlési határozatban – fizessék őket a háztulajdonosok, mert a belső lakosokra nézve ez terhes. Vagyis az éjjeliőrök a külterületen teljesítettek szolgálatot, ahol sokan éltek, illetve ahol sokaknak volt házuk, s azok biztonságának költségeit nem akarták a belterület lakosaira hárítani. Négy mezei csősz tartozott még a községi cselédek közé, de őket a földes gazdák választották és fizették. A hivatali kiküldetést, hatósági végzések kézbesítését, általában a falusi közegek és küldemények szállítását fogatok beállításával oldották meg. *„Előfogatosi és ordonáncz szolgálatra”* naponta két kocsi állt rendelkezésre.

Rendezték a tűzrendőrség ügyét is, számukra a község az előírt tűzoltó eszközöket szerezte be. Az 1872-ben 21 alapító taggal létrejött Kiszombori Lövész- és Tűzoltó Egyletet[4] szabályrendeletben kötelezték *„tűzvész alkalmával rögtön segély kezeket kebeléből kiállítani”*. 1894-ben arról döntöttek, hogy 4 nagyobb kutat fúratnak, mely tűzveszély esetén elegendő vizet tud adni, de ehhez csak két lajt-kocsi állt rendelkezésre. Négyre kell emelni a számukat – határozott a közgyűlés, ezen kívül egy szerkocsi beszerzése is szükséges, mivel ilyen nem volt a faluban. A tűzrendészeti szabály értelmében 10 bádog-

[4] Varga 1880. 295.

vödör megvásárlásáról is döntöttek. Végül Rónay László tett javaslatot egy főállású tűzoltói státus létesítésére.[5]

Zombor vezetése tartozott a községháza előtt *„egy nagy utcai lámpát kivilágítani”*, a községből kivezető főutcák kezdetén és végén saját költségre, a legközelebb fekvő települések neveit, s a *„szokásos mérföld távolságot”* feltüntető oszlopokat felállítani. Ellenőriznie kellett közegészségügyi szempontból a levágandó állatokat, különösképp fontos volt a *”marháról szemlét tartani”*. Torontál vármegye törvényhatósága a szabályrendeletet apróbb módosításokkal 1873. máj. 5-én tartott közgyűlésén hagyta helyben.[6]

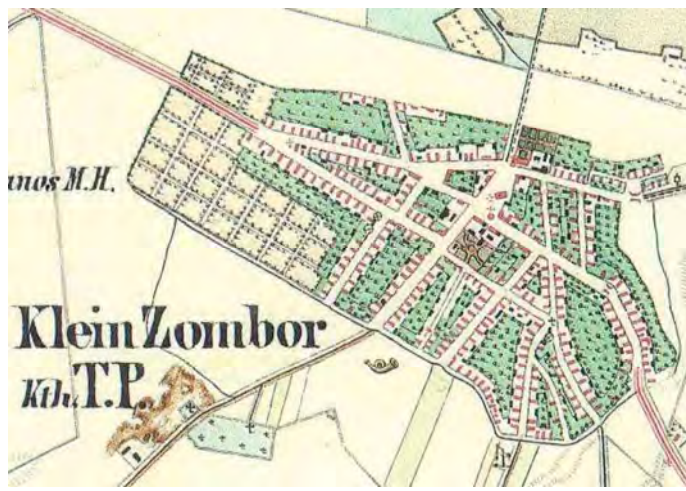

A község belterülete a második katonai fölmérés térképén

A községi ingatlanok kezelésére és hasznosítására külön szabályrendeletet alkottak.[7] Erre azért volt szükség, mert a már haszonbérbe adott ingatlanok bérleti ideje 1895-ben lejárt, s új megkötése vált szükségessé. Az elöljáróság a korábbi gyakorlat folytatását javasolta: vagyis árverés útján és 10 évre hasznosítsák a közös vagyont. Rónay Lajos apró módosítást tett: a haszonbér időtartamát gazdászati szempontból 10 évi ciklusokban állapítsák meg, de az összterületet osszák 3 részre. Az első részt első ízben 3, a 2. és 3. részt 10 évre adják haszonbérbe, az első földterület haszonbérét 3 év után újra állapítsák meg, a második földrészt pedig a 6. év után. Egyedül a 3. részben található földterület haszonbérlése lehetne folyamatos 10 évig. Ez a változó viszonyokhoz menet közbeni alkalmazkodást tette lehetővé a jobb minőségű földeken. A rá következő ciklus érdekét szolgálta, hogy az utolsó évben talajjavítás céljából csak takarmányfélék és kukorica ültetését engedélyezték.[8]

Nagy gondot okozott a közös föld hasznosítása azért is, mert lépni kellett *„az idegen község, nevezetesen a makói bérlők özöne ellen”*. A helybéliek megvédésére indítványozták: ők a régi föltételek mellett bérelhessenek, *„míg vidéki a föld holdját 1 Ft-tal drágáb-*

[5] MVL V 261-1. 11/1894.
[6] UL Tor. vm. kgy. jkv. 158/1873
[7] MVL V 261-1. 48/1894.
[8] Uo. 13/1895.

ban nyerje el”. Vidéki a haszonbért a bérbe adáskor egy évre előre és készpénzben fizesse le, ezt az összeget később az utolsó év bérösszegébe tudják be. Az egyévi bérösszeg garanciaként a községi pénztárban maradt. Ha az árverésen a helybéli és vidéki kínálta összeg egyenlő, a helybéli élvezett előnyt. A képviselő-testület elfogadta a módosított szabályrendeletet.[9]

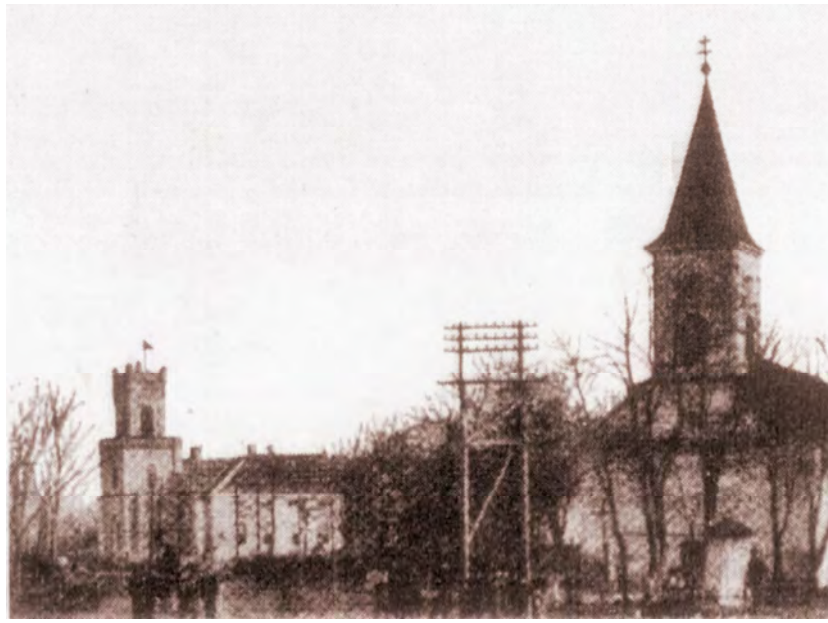

Az 1910-ben elbontott régi templom és a kastély a századforduló utáni években

1892-ben Kis-Zombor már nagyközségként szerepelt Magyarország helységnévtárában, változatlan járási besorolással. Viszont hozzátartozott az eddig föltüntetett Ladány-puszta mellett a Pálinkaház, Dédényszeg, és Körtvélyes-puszta is. Külterülete így Ladány-puszta, Pálinkaház-tanya, Dédényszeg, Haltenes-tanya, Istvánmajor, Kanászház, Kismajor, Kiszombori tanyák, Kőrös-tanya, Körtvélyes-tanya, és Nagy-tanya nevezetű helyekből állt. 1896-ban Rónay Ernő és Jenő, illetve báró Gerliczy Ferenc voltak a helység legnagyobb birtokosai. A Millennium tiszteletére fölállították a Szent István szobrot, s a közgyűlés ekkor számba vette a működő gazdasági üzemeket: Rónay Ernő mezőgazdasági szeszgyárát, Joó István tégla- és cserépgyárát, Bódi Sándor téglagyárát, Selmeczy Antal műmalmát. 1883-ban Rónay Ernő Hitelszövetkezetet alapított a szegény nép javára, de 1904-ben megbukott és végül is inkább kárt okozott a sok szegény embernek. 1889-ben készült a templom előtti téren a község első ártézi kútja, a Szent János kút.[10]

A római katolikusoknak anyaegyházuk volt helyben, míg a görög katolikus, az ortodox egyház, valamint az izraelita hitközség leányegyházat (filiálét) tartott fenn. A görögkeleti felekezet központja Szerb-Csanádon, míg az izraelita leányegyházé *„Szerb Nagy*

[9] Uo.
[10] BOROVSZKY 1911. 68.

Szent Miklóson" volt. Érintetlen maradt törvényszéki hovatartozása, míg járásbírósági és adminisztrációs hivatali központjául továbbra is Szerb-Nagy-Szent-Miklóst tüntették föl. A község rekrutációs területe volt a 29. honvédkerületnek, az V. honvéd gyalogezrednek, és a 10. népfölkelői járásnak. Kiszombor adta ezek alapján a fönti honvédalakulatok hadkiegészítési körzetét is. A posta komplett üzemmé szélesedett, mert állomásán működött már a postatakarékpénztár és távírda. Ezek együtt alkották a postamester által kezelt postahivatalt. Távírda-állomása immár korlátozás nélkül szolgálta a lakosságot. A község ekkor már saját vasútállomással is rendelkezett.[11]

Az 1900. évi helységátnézet újabb változásokat rögzített. Kis-Zombor nagyközség külső területe tovább bővült, hozzátartozott már Ladányon, Pálinkaházon és Dédényszegen kívül László (kőház)-, Mihály-, Emil-, Lujza-, Móricz-, Holtmaros-, és Körtvélyespuszta. Ennek megfelelően határa 10317 holdra növekedett. Anyakönyvi hivatala helyben volt, de törvényszéki ügyet továbbra is Nagykikindán, járásbíróságit és adóhivatalit pedig Szerb-Nagy-Szent-Miklóson lehetett intézni. Változott a katonai besorolási rendje is. A 46. császári és királyi (k. u. k.) gyalogezred V. zászlóaljának rekrutációs területe lett, de innen toboroztak a 15. honvéd lovasezred számára is. Vasúti állomás és az egyesített posta számított még jelentősebb közintézménynek.[12]

Zombornak községi jogállása óta jelentősekké váltak a külterületei. A „pusztának" és „tanyának" kimutatott helyek kétfajta területet jelentettek. Egyik külterületi határrész, a másik az itt található szállás. A települési törzskönyvekben azonban közigazgatási egységként tüntették föl őket. A puszta gazdasági szempontból fátlan, füves mezőséget jelentett, ennek nagy száma Zombor határában pedig jelentős állattartásra utal. Közigazgatásilag a falu pusztatartozékait olyan önálló mezei birtokot alkottak, melyek nem tartoztak más községhez. Ugyanez vonatkozik a tanyáshelyekre is, azzal, hogy ott inkább földművelés folyt, s közvetlenül a birtokon építették föl a gazdasági épületeket és a szállást, ahonnan gazdálkodtak. Irányítás szempontjából ez is a falu része volt, a gazdálkodás szemszögéből igen előnyös megoldás, de izolált fekvése szociális hátrányokkal is járt.

1902-ben annyi módosulás történt, hogy a külterületi szállások egy része más névvel kapcsolódott a nagyközség közigazgatási szervezetébe, mert a Rónay I., Rónay II., Rónay III., Rónay IV., Rónay V. tanyák elnevezést kaptak, világos utalással a tulajdonos személyében bekövetkezett változásra. Megmaradt viszont a Holtmaros-, Körtvélyes-, Kőház- és Pálinkaház-tanya. A határ nagysága minimális mértékben tért el az előző fölméréstől: 10327 holdra rúgott, tehát 10 holddal növekedett 1900-hoz képest. Akadt már csendőrőrs helyben, és az állami távírdával egyesített postahivatalon belül megnyílt a távbeszélő hely is, a telefonállomás. Hadkiegészítési besorolása a régi maradt, egyben a 15. népfölkelői járás toborzói területévé nyilvánították.[13]

Az Országos Községi Törzskönyvbizottság 1908-ban leiratot küldött, kérve a községhez tartozó lakott helyek neveinek megállapítását. A képviselő testület a tulajdonosok véleményét magáévá téve a következőleg határozott. Zomborhoz tartozó lakott helyek kimutatása:

1. Pálinkaház-major
2. Rónay László-féle Kőház-tanya

[11] *A Magyar Korona Országainak Helységnévtára 1892*. Bp. 1892. 1269.
[12] *A Magyar Korona Országainak Helységnévtára 1900*. Bp. 1900. 411.
[13] *A Magyar Korona Országainak Helységnévtára 1902*. Bp. 1902. 858.

3. Rónay Aladár-féle Nagy-tanya
4. Rónay Mihály-féle tanya – megszűnt, s így nem törzskönyvezhető
5. Rónay Emilné vagy Móricz-féle tanya, Istvánmajor néven
6. Ladányi-major
7. Községi csőszház (községi legelőn) Dédényszeg néven
8. Felsőtorontáli Ármentesítő és Belvíz-szabályozási Társulat „kiszombori őrház" címen
9. Körtvélyesmajor
10 Kismajor
11. Lakott hely, az *„Arad-Csanádi Egyesült Vasutak kiszombori állomása"* néven
12. Holtmaros-tanya
13. Rónay Mihály-féle tanya – megszűnt, így nem törzskönyvezhető
14. Emilmajor néven fölvett tanya *„Kanászház"* néven
15. Lujzamajor néven fölvett lakott hely – megszűnt
16. Kisebb tanyák *„Kiszombori tanyák"* néven.[14]

A falu határában tehát 1908-ban 16 féle címen fölvett lakott település volt. Közülük 15 nagyobb üzemnek számított, míg a nem uradalmi lakosság házait *„kisebb tanyák"*-ként vették föl. Az 1913-as helységkimutatás szerint Zombor tanyavilága tovább változott. Dédényszeg, Holtmaros-tanya, Istvánmajor, Kanászház, Kismajor, Kiszombori tanyák, Kőház-tanya, Körtvélyesmajor, Ladány, Nagy-tanya és Pálinkaház-tanya területeket sorolták föl. A közigazgatási nyilvántartás tehát kétfajta külterületet ismert: a lakatlan pusztát, s a lakott földművelő tanyát. Korszakunkban mindkét ágon folyamatosan változott a helyzet: tanyák szűntek meg, újak alakultak, változott a puszta művelési jellege, tulajdonosi háttere. A mozgások közül a külterület lassú növekedése trendként érvényesült. Bár 1913-ban 10 holddal kevesebbet mutatott az összterület nagysága a korábbiakhoz képest, ami a *„Rónai tanyák"* csekély szűkülésével függött össze.[15] A község fontosabb népességi és területi adatait az *9. táblázat* foglalja össze. [16]

Év	Népesség-szám	házak száma	terület (kh.)
1863	3294	?	?
1873	3712	522	9850
1892	3994	661	9785
1902	4108	739	10327
1913	4107	870	10317

9. táblázat **Kiszombor fontosabb adatai 1863 és 1913 között**

A XIX. sz. második felét lassú népességnövekedés jellemezte: 50 év alatt nem egész 1000 fővel gyarapodott a falu lakossága. Ez a kiinduló létszámhoz képest közel 1/3-os növekedés, amely tekintélyes arány, de évre lebontva még a 0,7 %-os éves növekedési rátát sem érte el. Ennél voltak dinamikusabban népesedő községek is, de a tendencia fontos, hogy ti. az folyamatosan emelkedő, illetve a végén stagnáló. A népesség belső tagolódásáról a Helységnévtárak csak annyit árultak el, hogy a lakosság mind vallási,

[14] MVL V 261-2. 145/1908
[15] *A magyar Szentkorona Országainak Helységnévtára 1913*. Bp. 1913. 789.
[16] Az adatok forrása: A Magyar Korona Országainak Helységnévtára a megfelelő évekből

mind nemzetiségi szempontból homogén: római katolikus magyarok lakták a falut. De ez nem ad magyarázatot a görög keleti leányegyház létezésére, sőt az izraelita leányegyházéra sem, mert mindkettő az adott felekezethez tartozó lakosokat feltételezett. Valószínűleg elenyésző kisebbségről van szó, amelynek statisztikai kimutatása is nehézségekbe ütközött.

A házak számának alakulását a népesség gyarapodásán túl a nem egyszer pusztító tűzvészek is befolyásolták. 1874-ben 36 ház, 26 istálló és szín, 14 búzás hombár égett le. Állítólag Kozma András kisteleki részben fekvő 401-es számú házának padlásán eldobott szivarvég okozta a tüzet, amely azért volt ennyire pusztító, mert a nagy szárazságban és erős szélben gyorsan harapódzott tova a nádfödeles házak között. A nagy forróság miatt lélegezni is alig lehetett, így a lángok megfékezése komoly gondot okozott: csak a makói önkéntes tűzoltók segítségével sikerült órák múltán eloltani a tüzet. *„Illy égés Zomboron, a legöregebb lakosok vallomása szerint, csak 1849-ben volt, midőn a ráczok Zombort felégették”* – jegyezte föl a Historia Domusba Nagy Károly plébános.[17] A pusztítás okozta károk enyhítésére a szomszédos községek nyújtottak segítséget, búzát, árpát, kukoricát, babot és kenyeret küldtek a károsultaknak, ezen kívül 731 Ft 86 kr. összegű pénzadomány is érkezett a falu megsegítésére. Nagy Károly plébános följegyezte az adományte-vőket:[18]

Csanád vármegye alispáni hivatala	181 Ft
Dammer makói lakos	20 Ft
Müller nagyszentmiklósi lakos	5 Ft
Bonnaz Sándor csanádi püspök	300 Ft
Makó város kapitányi hivatala közadakozásból	66 Ft 12 kr
Apátfalva község	33 Ft 60 kr
Földeáki Olvasókör közadakozásból	36 Ft
Dugoszello község [Nyerő, Torontál vm.] közadakozásból	8 Ft 20 kr
Német Csanád község közadakozásból	32 Ft 93 kr
Triebswetter község [Nagyősz, Torontál vm.]	43 Ft 33 kr
Torontál vármegye alispánja	68 kr
Kiszombor, egyesek adakozása	5 Ft

1877-ben újabb tűzvész pusztított, mert a könnyelmű pipázás lángtengerbe borította a falut. A helyzet hasonló volt a korábbihoz: nagy szárazság és erős szél táplálta a lángot, mely 42 házzal végzett. Volt még 4 úri lak, melyek a XIX. sz. ötvenes éveiben épültek Rónay család tulajdonaiként, azokat nem érte kár. A tűz olyan nagy volt, hogy a helyi tűzoltók mellett a makói, a nagyszentmiklósi és a szegedi tűzoltók csak közös erővel voltak képesek megfékezni a lángokat.[19] A károk enyhítésében megint Bonnaz püspök járt az élen, 300 Ft-ot juttatott a falunak, de küldött segélyt Makó, Szerb- és Német-Csanád, Szerb- és Német-Szentmiklós, Nagyősz, Lovrin és még több szomszédos helység is.[20]

A házak számának alakulása azt bizonyítja, hogy a növekvő lakosságszámmal nemcsak lépést tartott lakhelyek száma, de 1902 és 1913 között kifejezetten sokat javult a lakáshelyzet. Ugyanannyi lakosra 1913-ban 130 házzal több jutott. E mögött az önálló

[17] Hist. Dom. 23.
[18] Uo. 23-24.
[19] Uo. 24.
[20] Uo., KISS 1940. 114.

háztartások gyarapodása, a korábbi családi kötelékekből való kiválása húzódott. Az új családokkal új háztartások keletkeztek, de már saját házban.

A földterület Kiszombor határának nagyságát jelöli a beltelekkel együtt, amely lakott körzetnek számított. Külső határa bővüléséből állt elő az 50 év alatt bekövetkezett növekedés. Ez azonban nem mondható jelentősnek, hisz már 1863-ban megközelítette a határterület a 10000 holdat. Ezt a nagyságot végül is csak a századfordulón lépte át (1902), de nem túl jelentős mértékben. A növekményt különböző puszták közigazgatási becsatolása okozta, melyek ezzel Zombor birtokának számítottak.

Rónay Aladár kúriája 1905 körül

A falu vezetése két testületből állt: a közgyűlésből és elöljáróságból. 1875-ben, a községi törvény elfogadása után pár évvel a falu első elöljárósága és közgyűlése az alábbi személyekből állt: Simon Mihály törvénybíró, Tóth Antal, Kohajda István, Bakaity György és Daróczi Mihály esküdtek, Engler Pál pénzszedő, Husztik Pál közgyám, Orszler Mihály körjegyző és főtiszt, Nagy Károly, Peternelly László, Ökrös József, Nikolovits József, Simon István, Szekeres András, Szilágyi Pál, Szűts János, Balázs József, Kőrösi György, Kollár György, Roth Antal és Kiss András képviselők.[21]

Az elöljáróság személyi összetételének alakulását 1891-től pontosan nyomon kísérhetjük, mert ekkortól állnak rendelkezésünkre a községi jegyzőkönyvek. 25 év anyagának átnézése után kirajzolódtak a helyi igazgatás tartalmi keretei: a tisztikar állománya és a háztartás alakulása. A személyi összetétel változásait mutatja az 1891-ből és 1914-ből való képviselői névsor.

Az 1891-es községi vezetőség: Ambrus József bíró, Kádár Árpád körjegyző, Balázs Bálint másodbíró, Balázs János pénztárnok, Husztik Mihály, Matuszka Ferenc, Bakaity Móric községi esküdtek, Rónay Ernő és László, Kayser Lajos plébános, Mezei Lajos, Rankovits Sándor, Hrusztek Endre, Heimann Illés, Klein Géza, Donáth István, Bartha

[21] UL Tor. vm. kgy. jkv. 21/VIII-1875. aug. 21.

János, Kiss András, Szilágyi Pál virilisták, és Daróczi Mihály, Engler András, Matuszka István, Kollár György, Husztik Pál, Szűcs János, id. Molnár Mátyás, Naszvadi András, Szűcs József, Matuszka Illés, Siha Ádám, Szűcs János, ifj. Matuszka Balázs és Kohajda Mátyás választott képviselők.[22]

Az 1913. évi elöljáróság: Balla János községi bíró, Gille András körjegyző, Daróczi János II. bíró, Ambrus András pénztárnok, Kohajda István közgyám, Bakaity Vilmos, Daróczi Péter, Kohajda Illés és Mathesz Márton községi esküdtek, dr. Schreiber Jakab körorvos és Reisinger Mór körállatorvos, mint szavazati joggal bíró elöljárósági tagok; Rónay Jenő, Rónay Ernő, Rónay Aladár, Rónay Aladárné (megbízottja Árpás Gyula), báró Gerliczy Ferenc (megbízottja Muzsay Endre), Kiszombori Takarékpénztár Rt képviseletében Gábor Miklós, Rónay Emilné (megbízottja Gulácsi András), Ambrus József, Selmeczy Antal, Hoffbauer Andor, Joó István, Tillschneider Lajos, Zubán István, Husztik György, Kiszombori Gazdasági Olvasókör (megbízottja Kiss Ferenc), Hrusztek Endre, Hunyár József, Vertán István, Búza Károly és az Aradi és Csanádi Egyesült Vasutak (megbízottja Regényi Béla), mint virilisták; valamint 1913. dec. 31-ig szóló érvényességgel: Matuszka Mátyás, Ujvári Gergely, Papp Mihály, Száz Mátyás, Simon János, Kiss János, Száz János, Szűcs Illés, Matuszka Pál, és 1916. dec. 31-ig szóló érvényességgel: Matuszka Márton, Tézsla András, Joó Sándor, Gábor Illés, Viola Bálint, Kozma András, Csepregi István, Kasza Mihály mint választott képviselő-testületi tagok.[23]

Húsz év alatt részben megváltozott a községi vezetőség összetétele, kicserélődött a bíró és jegyző személye, és a képviselők egy része is. De néhány család folyamatosan részt vett a falu irányításában: pl. az Ambrus, a Bakaity, a Balla, a Daróczi, a Kohajda, a Matuszka és a Szűcs család.

A KÖZSÉG GAZDÁLKODÁSA

A közigazgatás eredményessége az önkormányzat lényegétől, a feladatok ellátásához szükséges pénz meglététől függött. Mint nagyközség, évenként saját költségvetést készített, amelyet a megye hagyott jóvá. Ebben a költségtervben szerepeltek a szükséges kiadások és a bevételek. Zombor jelentős községi vagyonnal bírt ingatlanban és értékesíthető jogokban, melyekből saját bevétele származott. Akkora vagyonnal rendelkezett, hogy gazdálkodni tudott vele. Ugyanúgy háztartást vezetett, mint a családok, csak a bevétel és kiadás elemei voltak sokkal összetettebbek. A közgyűlési jegyzőkönyvek évről évre rögzítették a számadást. Ezek alapján nyomon tudjuk követni a falusi gazdálkodás számadatait *(10. táblázat)*.

Táblázatunk a költség előirányzatot tartalmazza, 1895-ig forintban, utána koronában. A háztartás lényege mindig a bevétel-kiadás viszonya volt. Egy évet leszámítva, állandóan többlettel számoltak. A pénztári maradvány szabad aktív vagyont jelentett, amit a község általában a következő évi háztartásba vitt át. A címenkénti részletezésben viszont állandóan hiányt rögzítettek. Nehéz eligazodni a számok között, mert még a századfordulón is használták a forint-értékeket, de a koronát is. Az általános költségelőirányzat többlete és a csoportonként kalkulált hiány közötti különbség oka, hogy az első nem tartal-

[22] MVL V 261-1 1/1891. A névsor biztosan nem teljes. Egyéb forrás hiányában csak azok nevét közölhettük, akik megjelentek a képviselő-testület alakuló ülésén!
[23] MVL V 261-3. 1/1913.

mazta a pótadó-bevétel összegét, amit a kiadási címekhez arányítottak. A költségvetésnek a szorosan vett háztartási kiadásokon és bevételeken kívül föl kellett tüntetni falu kezelése alatt áll üzemek, intézmények költségvetését is, de ezek a jegyzőkönyvekben nem találhatók meg. Ellenben a rendes évi számadások már differenciáltan számoltak be a pénzek fölhasználásáról.

Év	Bevétel	Kiadás	Pénztári maradvány	Hiány
1890	18384 Ft	17950 Ft	428 Ft	-
1893	24636 Ft	23962 Ft	673 Ft	-
1894	27064 Ft	26776 Ft	288 Ft	-
1895	27146 Ft	26860 Ft	286 Ft	-
1896	37545 K	41045 K	-	3500 K
1906	130125 K	128591 K	1534 K	-

10. táblázat **A község bevételi és kiadási előirányzatai 1890 és 1906 között**

1893-ban pl. négy csoportban adták meg a költségvetési tételeket. Eszerint a közigazgatási bevétel 83920 K, kiadás 89500 K volt 5588 Ft fedezetlen hiány mellett. A gazdászati cím bevétele 610 K, kiadása 1048 K, 438 K hiánnyal. Hiányt mutatott a közbiztonsági és belrendészeti tétel is: 341 K bevétellel szemben 1120 K kiadás állt. A költségvetés utolsó címtétele a vallási ügyek voltak. Itt érthetően nem számoltak semmilyen bevétellel, csak kiadással, ami 1893-ban 1150 K-t tett ki. Az 1896-ra tervezett községi előirányzat címenként részletezve a *11. táblázat* mutatja.

Korona

	Bevétel	Kiadás	Hiány
Közigazgatási	37545	41045	3500
Gazdászati	275	1445	1169
Közbiztonsági és belrendészeti	170	602	439
Vallási	0	615	

11. táblázat **A község 1896-ra tervezett költségvetési előirányzatai**

Az általános kiadási osztály fedezetlen hiánya 3500 K, ami 20,5%-os pótadóval *„nyer fedezetet”*. A gazdasági osztály hiányát 2,5%, a közbiztonsági részét 7,5%-os pótadóval fedezték. A vallási cím sajátossága, hogy itt egyáltalán nem számoltak bevétellel, csak kiadási tétele volt, amit 4%-os pótadóval egyenlítettek ki. A pótadó arányát mindig a konkrét cím kiadási összegéhez igazították.[24] 1906-ban a bevétel-kiadás index mellett meghatározták a cselekvő hátralékok (követelések) nagyságát (18659 K), illetve a szenvedő (adósság) hátralékokét (794 K). Maradt 17865 K tiszta követelés hátralékokban. A községi vagyon kötvényértékben 53241 K-ra rúgott, így az összes vagyon 72641 K-t tett ki.

1903-ban hagyta jóvá a vármegye Zombor hitelfelvételét. Ennek lebonyolítója a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület volt, amely 1904-ben *„Elszámolási Jegyzéket”*

[24] MVL V. 261-1. 35/1896.

küldött a falunak az 50 évi törlesztésre engedélyezett és folyósított kamatozó kötvénykölcsönről. Ez lényegében kötelezvénykölcsön volt, mert a hitelbe vett összegről az adós (Kiszombor község) kötelezvényt adott, amelyben megállapították a kamatlábat és a visszafizetés módozatait. Eszerint 950 ezer K névértékű kötvényt folyósítottak 97 K-val véve 100 K-t, tehát összesen és ténylegesen 921500 K-t 4,84% évi kamatra.[25] 1905-től vált el a falu vagyoni helyzetének és háztartásának (költségvetésének) kezelése. Pl. a korábbi rendszertelenségből fakadt, hogy közvagyoni minősége dacára költségvetési szükségletek fedezésére használták föl az előző években befolyt földvételár törlesztést.

Az 1906-i községi számadások tapasztalataiból és a községi vagyon kezelésének hiányaiból (pl. nagy összegű kinn maradt hátralékok) tekintettel állapította meg a jegyző, ezek a hibák csak a közigazgatás további szakosodása által javíthatók, a vagyonkezelésben megfelelő munkaerőről kell gondoskodni. A jegyző az államsegélyes segédjegyzői állás létesítésére gondolt.[26] Az 1908-as költségvetési tervezet is címenként állapította meg a „Szükségletek"-et és a „Fedezet"-et (lásd: *12. táblázat*).

Korona

	I. Igazgatás	**II. Gazdászat**	**III. Költségvetés**
Szükséglet	89470	4510	1490
Fedezet	76454	3158	158
Hiány	13015	1352	1332

12. táblázat **A község költségvetésének szerkezete 1908-ban**

Az általános igazgatási címnél (I.) mutatkozó hiányt a 37137 K összes állami egyenes adóra kivetendő 35%-os pótadóval fedezték. A gazdászati csoport (II.) hiányát a kiadási tételek hasznát vevő földbirtokosok 96743 K földadójára kivetendő 14%-os pótadóból fedezték. Közbiztonsági és belrendészeti tételeket tartalmazott a III. költségvetési csoport, az ezen a címen jelentkező hiányt a földadó nélkül számított állami egyenes adóra (15589 K) szedett 8,5%-os pótadóból finanszírozták. Minden évben megadták a jogot az elöljáróságnak a korlátlan hitelátruházásra. Ez azt jelentette, hogy pl. a közigazgatási rovat alatt megszavazott költségvetési hitelt, vagy egy részét, a gazdászati címen használják föl.[27]

Rendelkezésünkre áll a költségelőirányzatról készült számadás is 1908-ból.[28] A bevételi főösszeg 136606 K-ra rúgott, ebből 52922 K ingatlanokból, 1340 K üzemekből és jogokból, 355 K tőkék kamatából, 19830 K közjogi és közigazgatási bevételekből származott. Közmunkaváltság címen egy K sem érkezett a közmunkalap javára, azaz inkább mindenki ledolgozta a kirótt közmunkát, mintsem megváltotta volna pénzért. 1908-ban a kézi napszám 864, az igás 317 napot tett ki. Összesen 1181 napszámot teljesített a falu lakossága természetben leszolgált közmunkaként. A bevételi oldallal szemben állt a kiadások főösszege, amely 134245 K-t tett ki. Ebből 21431 K-t a közjogi és közigazgatási, 8679 K-t a közegészségügyi, 3679 K-t a közművelődési, 1703 K-t közjótékonysági, és

[25] MVL V. 261.e.6. Elszámolási jegyzék 1904. júl. 10.
[26] MVL V 261-2. 96/1905.
[27] Uo. 95/1907
[28] *Magyarország községeinek háztartása az 1908. évben*. Bp. 1913. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 39. 758-761.

5569 K-t a közlekedési kiadások emésztettek föl. Zombor tehát pozitív egyenleget ért el háztartásában, mert a bevételek mintegy 2000 Koronával múlták felül a kiadásokat.

Fontos a bevétel szerkezete is. 35% az ingatlanok hasznosításából származott, 10%-ot hozott a községi üzemek és regálék bérbeadása, s egészen elenyésző a tőkék kamataiból adódó nyereség. Közjogi és közigazgatási bevételek olyan helyi adók voltak, mint pl. a községi pótadó, a vásári helypénz és egyéb illetékek. 1908-ban a községi pótadó kivetésénél alapul vehető éves állami adóteher 36315 K-t tett ki. Ennek bizonyos százalékában szabhatta meg a falusi elöljáróság a helyi hatáskörben kivethető pótadó nagyságát. 1908-ban ez 46,9 %-ot ért el, vagyis minden 1 K állami egyenes adó után a falu még közel 50 fillér pótadót szedetett be. 1899-1908 között évenként átlagosan 16809 K folyt be pótadókból, ami megfelelt a közjogi és közigazgatási bevételi címnél föltüntetett összegnek. Ez az arány Ferencszálláson 156 % volt. Zombort összesen 79558 K adó sújtotta, ami fejenként 19,5 K megterhelést jelentett. A járáson belül ez az alacsonyabbak közé tartozott, mert pl. a nagyősziek fejenként 30 K-t fizettek. Pótadóból folyt be a második legnagyobb bevételi összeg. A számok és az arányok azonban meggyőzően bizonyítják, hogy az önálló működéshez a legnagyobb forrást az ingatlanvagyon szolgáltatta.

Zombor összes vagyona 1908 végén 1077802 K-t ért. Fontosabb vagyontárgyaiból kiemeljük a 893 holdra menő földbirtokát 9065 K kataszteri tisztajövedelemmel, és 909700 K becsértékkel. A házak és egyéb ingatlanok számított értéke 31100 K. Kamatozó kötvényei az évben 400 K-t hoztak, takarékbetétben állt 18000 K, végül 65650 K értékű követelés jelentette a vagyon potenciális részét. Vagyonszerkezete megfelelt a háztartás bevételi oldalának, mert szinte minden gazdagságát a föld adta. Jelentős elem még a követelés, de ez valós értékké a jog érvényesítésével vált. A falu bérlőivel, lakosaival szemben jelentős összegű hatósági követeléssel bírt fölhalmozott adóhátralék, vagy haszonbér elmaradás miatt. Állandó lemaradásban voltak a *„községi jószágok”*, pl. fűbérszedési jog, vagy a jelentősebb ingatlanok bérlői.

A háztartás állapotát akkor látjuk tisztán, ha a Koronában megadott vagyoni helyzetet szembesítjük a valós terhekkel, vagyis a falu adósságával. Utóbbi 1908 végén 917481 K-t tett ki. Így nézve azt is mondhatnánk, hogy az imponálóan nagy földbirtok mintha nem is létezne, mert becsértéke alig fedezte a fölhalmozott tartozásokat. A közösségi határ be volt táblázva, egy szabad talpalatnyi föld sem akadt benne, mert minden négyszögölét adósság terhelte. Tehermentes vagyonértéke így alig több mint 150 ezer K-ra rúgott. Zombor minden adóssága jelzálogos kölcsönből fakadt, amelyet közcélokra (pl. az iskola fölépítésére, vagy a községi földek vásárlás útján történő gyarapítására) vett föl, s fedezetül a falu birtokát kötötte le. Ekkora adósságot egyetlen más község sem halmozott föl, igaz ekkora vagyonnal sem rendelkeztek a járás falvai. Még Nagyszentmiklós, a járási székhely vagyona és bevétele is kisebb volt Zomborénál.

A község terhére élő szegények száma 25 volt, 10 fő testi és szellemi fogyatékosnak számított, s 3 elhagyottnak nyilvánított 7-14 éves gyereket tartottak nyilván. Ők mindannyian a falu eltartottjai voltak. Rábukkantunk az iratok között a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület *„nyugta és törlési engedély”*-ére. Kiszombor Szegeden 1904. márc. 12-én 950 ezer K-ról állított ki kötelezvényt. Az ezen alapuló tartozás 1924-ben az időközi törlesztés folytán megszűnt, mert a még fönnállt 769356 K tőkemaradványt visszafizették. Ezért a hitelfelvételkor kiadott telekkönyvi végzést az egyesület javára bekebelezett zálogjogról törölték. Ez a kölcsöntőke és járulékai erejéig kivetett zálogjog terhelte leginkább Zombor községi ingatlanait és jövedelmeit a háború előtt.

A közpénztár 1912-i készpénz bevétele 225408 K, kiadása 222033 K volt. Év végi maradványa 3374 K-ra rúgott. Kötvénybevétele 150000 K, kiadása 100309 K-t tett ki, az év végi maradvány összege: 50400 K volt. Cselekvő vagyonának tételei:

Épületek bevétele	47148 K
Földbirtokok jövedelme	825328 K
Jogok és javak bevételei	10000 K
Cselekvő tőkék és követelések	75956 K
Ingóságok	48769 K
Összesen	1007201 K

1908-hoz képest nem sokat változott a helyzet. Szenvedő vagyonának tétele: a 950 ezer K fölvett kölcsönből 1912-ben még fennállt 886451 K tőketartozás. Így a falu tiszta vagyona: 120750 K volt. Hozzátesszük, a község földbirtokát 1000-1100 K holdankénti árral állították leltárba, ám ha ennek folyó valóságos értékén számolnánk, a tiszta vagyon meghaladná az 1 millió K-t. De a leltári értéken vett mérlegadat mellett is megállapítható, hogy a termeléshez rendelkezésre álló vagyonból minden tartozást és kötelezettséget fedezni tudott a falu.

Az egyes évek számadatai után vessünk pillantást a „működő", a megvalósult költségvetésre. Gyakori lépésnek számított, hogy a megmaradt pénztári készletet átvitték a következő évi számadásba. Az 1894-i zárszámadáskor derült ki pl., hogy néhány címnél a kiadások a tervezettet jóval fölülmúlták. Ha egy megszavazott tétel folyósítása ugyanazon évben függőben maradna – szólt a határozat –, a megfelelő összeget tartalékba kell tenni, míg rendeltetésének átadva nem lesz. Ezért az elöljáróságnak tartózkodnia kellett attól, hogy az így nyert készleteket a közgyűlés által meg nem szavazott kiadásokra fordítsa. Ha többet költöttek valamire, mint amennyit megszavaztak, *„mégha ezen körülmény a fölszaporodott hátralékok egyszerre történt kifizetéséből származna is, a helyzet mégis azt kívánja, hogy a megfelelő összeget helyezzék tartalékba további intézkedésig"*. Vagyis a képviselő-testület megtiltotta az elöljáróságnak a föl nem használt pénzek adósságtörlesztésre fordítását. 1894-ben ilyen plusz kiadás volt, hogy Kádár Árpád körjegyző úti átalány fejében kétszer vett föl 30-30 Ft-t. A gyepmesteri telep fölállítására és eltartására 42 Ft-ot utalt ki a vezetés, anélkül, hogy a községben egyáltalán lenne gyepmester. Megvették a Pásztor-féle 2 holdat 450 Ft-ért, de az idáig parlagon hevert. Ezért utasították az elöljáróságot és az esküdteket, hogy *„úgy a kiérdemelt napidíjak, mint egyéb dologi kiadásoknál érvényesített nyugtáikba részletesen adják elő a kiküldés mivoltát és tárgyát, a gazdaságban teljesített munkát nevezzék meg részletesen, illetve idegen munkások és napszámosoknak járó béreket ne az esküdt urak, hanem az illető munkásoknak nyugtázzák, úgy pl. a körjegyző és a bíró úrnak egy becskereki és kikindai útjáról való nyugtája részletezve nincs, a küldetés tárgya megnevezve nincs"*. A körjegyző válasza: a gyepmesteri telep fölállítását megyei rendelet tette kötelezővé, a 30 Ft úti általány kifizetését szabályrendelet írja elő, s mivel az 1893-tól a községnek volt hátraléka, azt utólagosan vélte folyósítani. A Pásztor-féle föld azért maradt parlagon, mert téglaverésre és agyagtermelésre van szánva. Ha ejtik a téglaverést, intézkednek.[29]

A községháztartásban szavazták meg, hogy a falu mire akar költeni, és honnan fedezi a kiadásokat. Gyakran adódtak rendkívüli megkeresések, melyek a község adakozó

[29] MVL V 261-1. 8/1895.

kézségére apelláltak. Ilyen volt a deszki közkórház kibővítéséhez adandó hozzájárulás ügye 1891-ben. Rónay Ernő ellene volt, mert a megyei betegápolási költségekhez eddig is hozzájárult a falu, és a sok szegény után felmerülő betegápolási díj segélyezési költségei is nagyon igénybe veszik a háztartást. De különösen azt szem előtt tartva, hogy *„Zombor ápolási tekintetben Szegedre és Makóra gravitál”*, ne fizessen hozzájárulást.[30] 1899-ben a körjegyző azzal állt elő: Zombor érdeke, hogy Nagyszentmiklóson, mint a járás székhelyén, járási székház épüljön. A tervezett épület a községek tulajdonába kerülne, s a főszolgabíró lakbérét, illetve az irodahelységek bérletéért járó összeget fordítanák a kölcsön törlesztésére. Így a településeknek csak csekély évi összeggel kellene ezt pótolni. Rónay Ernő ekkor is a javaslat ellen volt, mert a székház – szerinte – kizárólag a két (német és magyar) Nagyszentmiklós szépítésére szolgál, s *„ők helyes érdekeiket belátván a székház fölépítését a maguk erejéből is teljesíteni fogják”*. Fölösleges Zombornak az ügybe avatkoznia és fölösleges pénzügyi kötelezettséget vállalnia. Végül nem szavazták meg a körjegyző javaslatát.[31]

A falu lehetőségeihez képest szociális szempontú vásárlásokat hajtott végre: közpénzből vettek meg földeket, amelyeket az érdekeltek között, törlesztés mellett, kiosztottak. 1898-ban az óbébai uradalomból akart Zombor földet vásárolni a *„jelentkezőkhöz képesti nagyságban”*, holdanként 100 Ft-nál nem nagyobb áron. A jelentkezők között a fölmerült költségek megtérítésének kötelezettsége mellett osztotta volna szét a földet. A vételár ¼ részét és a földek közt lévő értéktöbbletet azonnal és készpénzben kellett lefizetni, a fönnmaradó vételárhátralékra megfelelő kölcsönt vesz föl a falu. Ennek törlesztése azonban 5%-nál magasabb nem lehetett. Így kapcsolódott össze a község vétel- és kölcsönügye. A szükséges holdmennyiség, esetleg az egész uradalom megvételére Rónay Ernőt hatalmazta föl a közgyűlés, mert az egész birtok eladó volt. A közgyűlés kijelentette: mint erkölcsi testület lakossága részére vásárolja meg a földet, ehhez garanciája mellett kölcsönt vesz föl, az ügylet lebonyolítását *„a vevő csoport számlájára minden nyereség nélkül elvégzi”*. Garanciája megvédése miatt mindaddig fenntartja magánál a tulajdonjogot, míg *„egyetemleges jótállás mellett”* a kölcsönt nem törlesztik.[32]

A község belterületének nagyobbításához további terjeszkedésre volt szükség. Ehhez az elpusztult szőlőterületet akarta a közgyűlés megvásárolni, hogy azon utcákat nyissanak, mérnökileg szabályozott, 300 négyszögöles beltelket létesítsenek. A területrendezés után megállapított vételáron kívánták a telkeket eladni. Megszerzésük közóhaj volt, s községi érdek is, mert ha utak nélkül építik be a szabályozatlan területet, ott *„tűzfészek s rendetlen városrész fog keletkezni, mely később soha rendezhető nem lesz”*. Segítséget jelentett, hogy a Bene-féle birtokból 140 hold volt eladó, így *„olcsón és célszerűen lehetett a kérdést megoldani”*. Azok a szőlőtulajdonosok, akik a Bene-féle föld vételére előjegyeztették magukat, a régi szőlőföldnek megfelelő területet ingyen, illetve csere útján nyernék a községtől, s csak a földtöbbletért fizetik a megfelelő vételárat. Akik nem jegyeztették magukat elő a földvételre, de szeretnének belőle vásárolni, a Bakonyiban levő földből kapnak megfelelő részt cserekként, vagy a község venné meg megfelelő áron e területeket. Végül azok a tulajdonosok, akik szélről bírtak szőlőterületet házépítési lehetőséggel, vagy legalább 300 négyszögöl területtel rendelkeznek, rendezés után területüket újból megkapnák, lehetőleg az eredeti helyen. Viszont a rendezés költségeihez megfelelő

[30] Uo. 587/1891.
[31] Uo. 30/1899.
[32] Uo. 27/1898.

arányban tartoznak hozzájárulni, mert beltelkük ez értékben növekedni fog. A régi szőlőterület vételére holdanként 1600 K-t ajánlott a közgyűlés, a Bene-féle föld holdjáért 800 K-t kért. Akik a cserét ott fogadják el – a Bene-féle földön –, *„kétszer olyan nagy területet nyerjenek, mint amekkora a régi szőlőföldjük volt”* állt a javaslatban. Akik pedig a Bakonyiból kérnek földet, kapjanak a meglévő és elcserélendő szőlőterület helyett 1/3 résszel nagyobbat, miután annak értéke 1200 K. A képviselő-testület a javaslatot határozattá emelte.[33]

1891-ben a körjegyző jelentette, hogy a tanyai földeken az aranka a *„volt herés földeket”* (takarmánynövényekkel bevetett kaszáló) annyira ellepte, hogy annak *„kezesül meghagyása”* (saját művelésben tartása) a községi jövedelemnek nagy kárára lett volna, ezért az elöljáróság a közgyűlés utólagos jóváhagyásával árveréseket tartott, de eredménytelenül. Miután az eredménytelenség okát a bérbevevők összebeszélésében találta, kérte a közgyűlés fölhatalmazását az elöljáróságnak: szabadkézből adhassa bérbe földeket, holdanként 20 Ft/év haszonbérért. Ez alatt nem adható ki. Végül a közgyűlés, szabad kézből szántókul adta bérbe a volt herés földeket öt egymás után következő évre 20 Ft évi összegért. Tehát a közgyűlés elfogadta az elöljáróság indokát: ne árverésen, mert ott összebeszélnek az érdekeltek, hanem szabad egyezkedés útján hasznosítsák a községi földeket.[34]

Községi tulajdonban volt az ún. Pásztor-féle föld is, mely még 1895-ben is parlagon hevert. Korábban téglaverésre és agyagtermelésre próbálták használni, de arra alkalmatlan volt. Ezért *„más nemű”* hasznosításáról intézkedtek: ott jelölték ki a falusi „válykost”, azaz vályogvetésre hirdették meg. Ez is a községi regálékhoz tartozott, amit árverésen adtak haszonbérbe.[35]

Fontos jövedelmi forrása volt a falunak az italmérési és fogyasztási adó bérbeadása. Minden évben a bor-, sör- és italadó, cukor- és húsfogyasztási adó, valamint a szesz kizárólagos kimérési jogának értékesítéséről tárgyalásokat folytattak. Az italmérési jogot általában a legtöbbet ígérő kapta, de nem föltétlenül, mert kiküldött bizottság tárgyalt az érdeklődőkkel, és rangsorolt. A főszolgabíró azonban utasította a falut, hogy 1893. jan. 1-jétől csak a legtöbbet ígérőnek adható a regále jog bérlete. Ezért a képviselő testület értesítette korábbi tárgyaló feleit, hogy a fogyasztási adókról újabb közgyűlés lesz, ahol új ajánlatot lehet tenni. Ezzel el akarták kerülni, hogy a versengő felek bármelyike saját érdekeit *„háttérbe szoríttatni higyje”*. 1892-ben az érdekeltekkel még olyan megállapodást kötöttek, melynek alapján a községnek a bérletből 3 éven át biztos hozamra volt kilátása. A pálinka kizárólagos kimérési jogát Patzauer József eddigi bérlőnek adták évi 3000 Ft-ért. A bor-, sör- és italadóért Ugrik József, Juhász István és Juhász György vendéglősök összesen 1900 Ft-ot fizettek arányosan elosztva. A cukoradó bérlői: Heimann Illés (155), Klein Henrik (150), Husztik Kázmér (60), Kocsis Pál (30), Klein József (30), Mannheim Ignác (6) lettek a zárójelben megadott évi forint összegért. Húsfogyasztási adó bérlői: Ugrik József (120), Szepesi Imre (60), Kiss József (45), Kovács Pál (30), Lakatos György (12). Az összes fogyasztási adó bérleti díja: 5613 Ft-ra rúgott 1892-ben, így az 5570 Ft bérösszeg mellett, amit a falu fizetett a kincstárnak, 43 Ft nyereség mutatkozott, s ehhez jött még a kincstártól nyerendő 400 Ft-os jutalék. Továbbá a saját terméküket árusító felektől várható évi 80 Ft, a behozott bor és sör után fizetendő fogyasztási adó átlaga

[33] Uo. 4/1902., 9/1902.
[34] Uo. 17/1891.
[35] Uo. 8/1895.

(100 Ft), s végül a saját termésű borok után fizetendő fogyasztási adó átlaga: 200 Ft évente. Ezekből a falu összesen 825 Ft haszonra tett szert.[36]

Ugrik József és Zubán György bérelték ki 1893-ban a fogyasztási adókat, illetve az italmérési jogot. A faluval kötött egyezségben azonban elszámolták magukat, ezért a módosítását kérték. Lényege: ezen adókat a behozott ital mennyisége után fizessék. Kiss Gergely esküdt és italellenőr nem helyeselte a javaslatot, mert az italokat, mint adótárgyat, nemcsak hogy nem jelentik be, de el is titkolhatják, és az adó megfizetése nélkül forgalmazzák. Ezért a tényleges fogyasztás után szedett adó fönnmaradását javasolta. Ha az ellenőrzés az év végén túlfizetést állapít meg a szerződésben rögzítetthez képest, s a felek a szabályokat betartották, akkor visszatérhetnek a kérvényre.[37]

1895-ben hosszú tárgyalásokat folytattak a kimérőkkel értékesítésükről, de eredménytelenül. A képviselő-testület ezért a házi kezelés folytatásáról döntött. Klein Henrik képviselő a sikeresebb tárgyalások érdekében azt javasolta, hogy az érdekelt kimérőket a bor-, sör-, szesz- és cukoradó-rendtartás szerint külön érdekcsoportoknak tekintsék, s egyenként kössenek velük megegyezést. Indítványát a közgyűlés elfogadta, de kikötötte: bár mindegyikükkel külön kell egyezségre jutni, annak megkötése a képviselő-testület joga.[38] Az egyezséget 1896-ban sem sikerült megkötni, mert a kimérők csak az égetett szesz árusítását akarták kibérelni, a borét, sörét és a fogyasztási adót nem. Rónay Ernő ajánlotta: a képviselő-testület kösse meg a bérletet, de a *„község szükségtelen megkárosodásával”* semmiféleképp. Végül úgy döntöttek, nem adják külön bérbe a szeszadót, hanem az összes italadót és fogyasztási adót házilag kezelik. Ehhez ellenőröket rendeltek ki (Bera András és Balog János), akik büntették a kihágásokat és beszedték a bírságpénzt.[39]

Sajátos eleme volt a községi háztartásnak a takarék-magtár intézménye. Míg a takaréktárak elsősorban magánvállalkozások voltak, a magtár létrehozását Torontál vármegye kezdeményezte. Zomborban ilyen eddig még nem volt, de a *„jövőre nézve ezen üdvös intézmény létre hozandó”* – szólt a közgyűlési állásfoglalás 1875-ben. Minthogy a *„búzával kezelés* [raktározás] *veszedelmes és célhoz nem vezet”*, ezen felül a falunak nem volt magtára, egyhangúlag elfogadták, hogy a *„kötelező kényszert”* mellőzve, az adóbehajtáskor önkéntes adakozásra szólítják fel a lakosságot. A takarék-magtár címén befolyt pénzt nem a falu lakosainak, hanem a Szegedi Takarékpénztárnak adják át *„gyümölcsözés végett”*.[40]

A községi magtár építését az 1875. évi kereskedelmi törvény tette lehetővé. Zombor olyan mezőgazdasági épületet akart, mely a szemes termények elraktározására szolgál. Valódi funkciója a közraktározás, amelyet a *„takarék magtár”* fogalmával fejeztek ki, de legszembetűnőbb haszna az volt, hogy a termelőt felmentette az otthoni raktározás gondjától. A megyei rendelet külön bizottságot hozott létre az évenként beszedett összes gabonanemű kezelésére. Ez magában foglalta a búza lehető legjobb értékesítését, s a befolyt vételárat kamatozás végett valamelyik takarékpénztárban kellett befektetni, hogy netán szükség esetén bármikor felvehessék. Az értékesítéssel összekapcsolódott áruőrzés így fonódott össze a későbbi jövedelem hasznosításával, s lett belőle *„takarék magtár”*.

[36] Uo. 35/1892.
[37] Uo. 1893. máj. 31.
[38] Uo. 1/1896.
[39] Uo. 2/1896.
[40] UL Tor vm kgy jkv 1875. aug. 21.

A MAKÓ ÉS KISZOMBOR KÖZÖTTI RÉV

A Zombor és Makó közötti folyamátkelést hosszú évszázadokon keresztül a Maros kikötésre alkalmas partrészei szolgálták. A XVIII. században az átkelés még az ún. szugolyi részen történt. Az első katonai fölméréshez (1782-1785) készült országleírás szerint *„A város* [Makó] *alatt Zugoly kivételével, ahonnan Zomborba lehet kocsin vagy gyalog eljutni, sehol sem lehet átkelni rajta."*[41] Az átkelőhely eredetileg gázló lehetett, később a vízimolnárok ladikjain lehetett átjutni itt, s csak az 1770-es években szerezhették be az első dereglyét, mivel a Makó és Christovich Imre csanádi püspök közötti szerződés (1780) már említi, hogy a rév forgalmát *„mostanában ott levő hajóval"* bonyolították.[42]

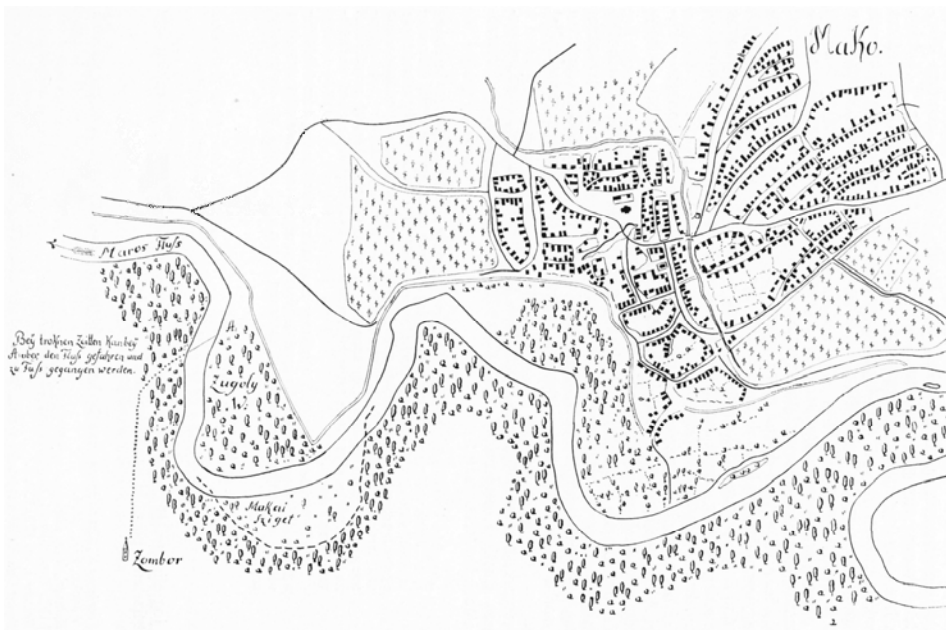

A rév az első katonai fölmérés idején (1784)

A szerződés a rév üzemeltetését, és ezzel együtt az ebből befolyó jövedelmeket a városnál hagyta, ami bizonyosan nem lehetett jelentéktelen tétel, különösen a XVIII. sz. végén megélénkülő kereskedelem miatt, mert az új kiszombori birtokos, Oexel Mátyás már 1792-ben az uralkodóhoz fordult a révjog megszerzéséért. Kísérletét azonban ekkor még nem kísérte siker.[43] Csekély vigasz lehetett utódai számára, hogy Makó az 1821-es és 1836-os úrbéri szerződés nyomán – mely mindennemű regálé jogát a földesúrnak, azaz a csanádi püspöknek ítélt – elveszítette a révhasználatot is. Mindez a rév üzemeltetését

[41] EPERJESSY 1971. 23.
[42] Reizner János közli a szerződés szövegét. in: REIZNER 1892. 126.
[43] TÓTH 1977. 27.

csupán annyiban befolyásolta, hogy a bérlő Túri család (Túri István 1794-ben vette árendába a rév üzemeltetését) ettől fogva nem Makó városának, hanem a püspöki uradalomnak fizette a haszonbért.[44]

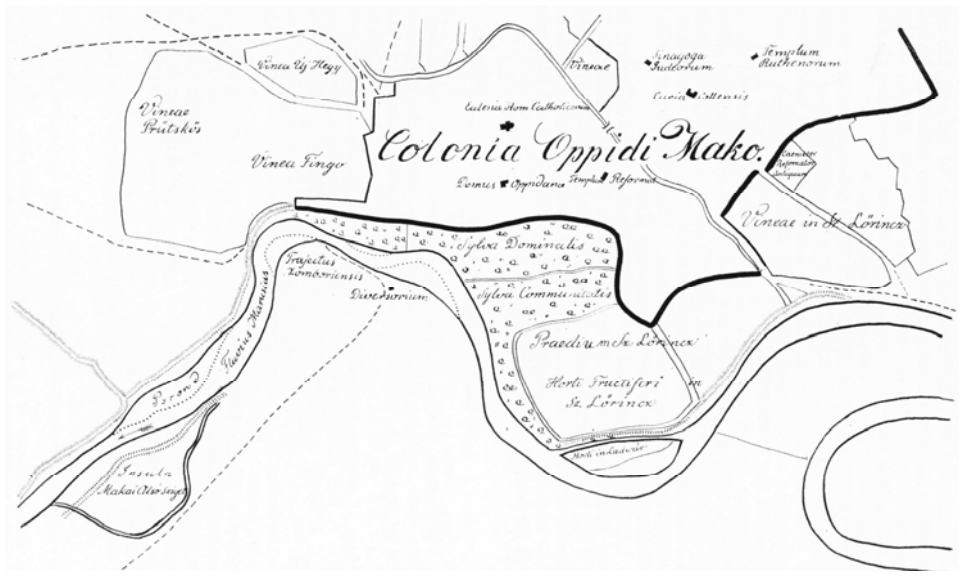

A Túri-rév Vertics József 1805-ös térképén

A marosi átkelés ügye 1840-ben került ismét terítékre, amikor a Helytartótanács Makó és Szeged között, a folyó bal partján egy új postaút megépítését határozta el. Ehhez egy olyan révre volt szükség, amely éjjel-nappal, s akár jégzajlás idején is képes volt biztosítani az átkelést. A Túri család által üzemeltetett rév ennek a követelménynek nem felelt meg, mivel csak egy kötél nélküli komp állt rendelkezésükre. A Helytartótanács szerint mindaddig érdemi megoldást az ügyben nem lehet tenni, *„míg a szomszédos makai és zombori uradalmak eggyike vagy közösen mindketteje királyi kiváltság mellett az érdekelt átjárásra rendes révjogot nem nyerendenek”*.[45] A makói uradalom birtokosa, Lonovics József püspök nem mutatott különösebb érdeklődést a révjog megtartása iránt, hiszen a megváltozott követelmények komoly beruházásra késztették volna, a Rónay család viszont ismét benyújtotta igényét. A marosi folyószabályozás ügyében Csanád és Torontál vármegyék között 1845-ben kötött megállapodás egyik pontja alapján a püspöki uradalom lemondott a rév használati jogáról, így a Rónay családnak 1846. máj. 28-án sikerült a kiváltságos királyi révjogot megszereznie.[46]

A Rónayak a régi kastélyuk mellől nyitottak egy tágas utat (a mai Régi Makói utcát), amely az új révhez vezetett. A rév a makói oldalon a lúdvári erdő mellé (a mai strand közelébe) került át, oda, ahol a folyószabályozás után is megmaradt az eredeti folyóme-

[44] Uo.
[45] Uo. 30.
[46] Uo.

der. Az átkelési ponton a zombori birtokosok a korábbinál jóval korszerűbb fölszerelést helyeztek üzembe: köteles révszabadalmat vásároltak, és ezzel biztosították a biztonságos átkelés föltételeit. A rév egy kompból és egy ladikból állt, a komp a két part között kifeszített kötélhez rögzítetten működött, az üzemeltetést két-két legény végezte, munkájukat egy révbiztos irányította, ők a Rónayaktól fizetést kaptak.[47]

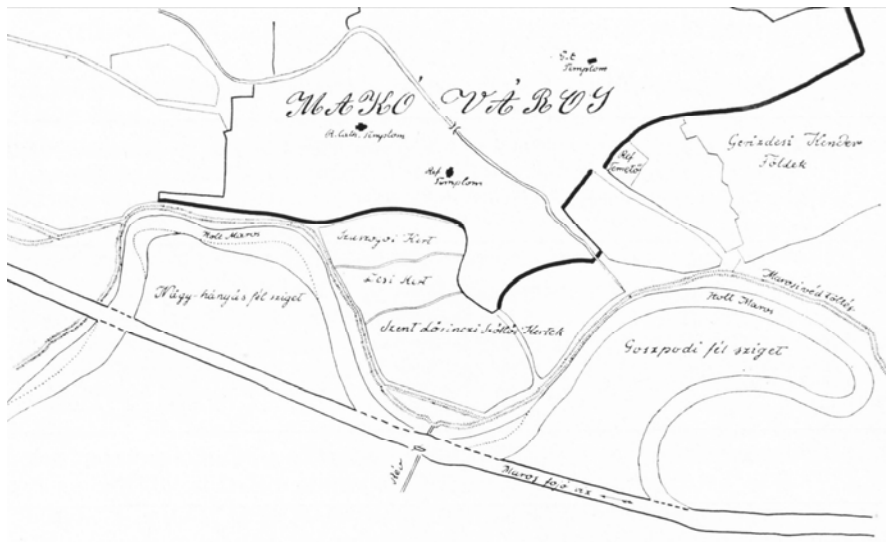

A Rónay-féle köteles rév Mátéffy Pál 1857-es térképén

A család kérésére Torontál vármegye 1846-ban megállapította az átkelés díját is. A vármegye közgyűlése 1846. jan. 19-i ülésén fogadta el a révbért szabályozó rendeletét. Külön díjtételt alkalmaztak a kocsikra, s külön a gyalogosokra. A kocsik esetében különbséget tettek aszerint, hogy vasalt kocsi volt-e, vagy vasalatlan, továbbá, hogy üresen, félig terhelten vagy egészen terhelten vették igénybe a révet. Mindezen túl különbséget tettek aszerint is, hogy hány igavonó húzta a kocsit. Ennek megfelelően egy 36-féle variációt tartalmazó díj-jegyzéket alkalmaztak. A legolcsóbban az üres vasalatlan és 1 igás kocsik kelhettek át a réven, az ő díjuk 3 krajcár volt, míg a legdrágább a 6 igás egészen terhelt vasas kocsi díja volt, ez 42 krajcárt tett ki. A gyalogos személy után 1 krajcárt szedtek be, míg a kisebb jószágért (borjú, juh, kecske, bárány, malac) 1, a nagy lábas jószágért (ökör, ló, tehén, szamár) 4 krajcárt kellett megfizetni.[48]

A rév fenntartása minden bizonnyal jó üzletnek bizonyult a Rónayak számára, mivel a paraszti árutermelés és a piaci kereskedelem bővülése folytán a rév forgalma folyamatosan emelkedett. Míg 1846-ban 2, 1847-ben 246, 1848 és 1850 között 800, 1851 és 1853 között 1200, 1854 és 1856 között 1800, 1857 és 1859 között 2000, 1860 és 1862 között 2400, 1863 és 1865 között 3000, 1866 és 1868 között pedig már 3400 Ft volt a haszonbér szerződésben foglalt összege, ami nyilván szinkronban lehetett a révdíjakból befolyó

[47] Uo.
[48] Uo.

jövedelmek összegével, illetve annak növekedésével.[49] Valószínűleg a befolyó révdíj nagysága lehetett vonzó Makó számára, amiért rendre csorbította a Rónay család jogait. Minden bizonnyal a révjog 1868-as eladása okozhatott zavart, mikor is a család a makói állandó híd megépítése érdekében eladta a városnak a révjogot, bár azzal a megkötéssel, hogy az adásvétel akkor lép hatályba, amikor a híd átadásra kerül.[50] Mivel erre csak 1878-ban került sor, sajátos kettősség alakult ki, volt is révjoga a városnak és nem is, mindenesetre az 1868-as megállapodás egyértelműen rendezte az ügyet, és legitimálta a Rónayak jogát, még akkor is, ha ez nemtetszést váltott ki a makóiak részéről. Az 1870-es évek elejének rév körüli csetepatéi e helyzetből fakadtak.

1874-ben özv. Rónay Mihályné levélben panaszkodott Makó város kapitányánál jogainak megsértése miatt. A panaszos cselédjeitől értesült, hogy a Makó és Zombor közötti révátkelőnél *„egyenetlenség”* támadt. Szabálytalan eljárás folytán a kapitány a rév makói oldalán hivatali hatalmával visszaélve, a Rónayak bérlői jogát megcsorbítva révjogot gyakorolt, azaz a *„járókelő utasoktól”* vámot szedett. Érveit alátámasztandó csatolta a révjog-haszonvétel bérbe vevéséről szóló szerződést, mely igazolja, hogy ő, özv. Rónay Mihályné a haszonbérlő, a rév fenntartásával kapcsolatos sérelmek, szabálytalanságok felelőssége a bérlőt terhelik. A kapitány ezzel szemben a cselédjeivel folytatott *„céltalan szélmalom harcot”*.

Külön érdekessége a perpatvarnak, hogy Rónay hivatkozott a révjog gyakorlását szabályozó, mindeddig érvényben tartott 1566. évi XII. és az 1723. évi XV. törvénycikkre, mely a révjog szabályellenes használata, kötelességmulasztás miatt keletkezett problémákat tiszti keresethez kötött bírói határozattal döntötte el.[51] Ennél fogva Makó kapitányi hivatala nem lehetett följogosítva, hogy – mellőzve a hatályos törvényeket – rendőri intézkedéssel korlátozza, illetve csorbítsa a szabadalmazott bérlő jogait. Ügyvédje által fölszólította Makó kapitányát, hogy a számára ismeretlen incidensből keletkezett, de őt jogaiban sértő és károsító intézkedést azonnal vonja vissza, az addig beszedett vámdíjat fizesse vissza, ellenkező esetben Torontál megyétől kér karhatalmat, hogy a törvénytelen *„erőszakoskodással”* szemben jogos erőszakot alkalmazzon *„szerződésben biztosított jussainak gyakorlása végett”*. Ez a makói oldalon már vámot fizetett átkelőktől a haszonbérlőt is jogszerűen megillető díjak törvényes beszedését jelentette.

Az ügyet Tisza Kálmán miniszterelnök 1876. jan. 26-án kelt, *„Csanád vármegye közönségének”* intézett levele zárta le. A Makó és Kiszombor között támadt nézeteltérést 1875-ben Csanád vármegye alispánja szüntette meg, de határozata ellen özv. Rónay Mihályné és Makó is *„felfolyamodványt”* nyújtott be. Ezek után Tisza Kálmán közlekedési minisztere, Péchy Tamás, az alábbiakat hozta a felek tudtára. Régebbi törvényeink *„a vámok körüli visszaélések iránti intézkedési jogot”* a vármegyei alispánok hatáskörébe utalta. Ez alapján Makó kapitányi hivatala illetéktelenül járt el, de ugyanígy tett Csanád megye alispánja is, mert a Helytartótanács 1865-ben megállapította: a zombori rév tarifáját a legújabb időkig Torontál vármegye hatósági árszabása alakította, s nem állt fenn szükség e gyakorlat megváltoztatására. Csanád vármegye föllebbezett ugyan a helytartótanácsi döntés ellen, de az udvari kancellária a *„királyi Felség nevében”* helybenhagyta a központi kormányszék határozatát, egyben visszautasította a *„megyei tiszti szék fölszóla-*

[49] Uo. 31-32.
[50] Uo. 39.
[51] UL Tor. vm. kgy. jkv. 48816/1875. Figyelemre méltó viszont, hogy nem hivatkozott az 1868-as egyezségben foglaltakra!

lását". Ennek alapján a Kiszombor-Makó közötti révre vonatkozó szabályozási és felügyeleti jogot Torontál vármegyére ruházták. Figyelmet érdemelt az a körülmény, hogy Makó érdekeltsége miatt, a Rónayak által bírt révszabadalom megváltási díját magára vállalta, sőt kérte Csanád megye alispánját a vámszabadalom elvesztése miatt szükségessé vált törvényes lépések megtételére. Ennek fényében helytelen volt a makói kapitányi hivatal eljárása. De helytelen volt az alispáni eljárás is, mert az megváltoztatta a kapitányi hivatal határozatait, s a révvám-árszabály kifüggesztésének elmulasztása miatt kiszabott büntetést 150 Ft-ról 30-ra, a Stern Móricz, Papp János, Nagy Adolf és Galamb Samu ellen *„nagyobb vámdíj szedés által elkövetett zsarolások"* miatt kirótt 100 Ft, 200 Ft, 300-300 Ft bírságot egyenként 25 (összesen 100) Ft-ra szállította le, a *„királyi posta átszállításának fegyveres erőveli megakadályozása miatt kimért 300 Ft bírság alól"* pedig fölmentette őket. Így a kapitányi határozatokat a megye feloldotta *„illetékességi szempontból"*, ám ezt az elsőfokú végzést Tisza Kálmán megsemmisítette, s a tárgyalási iratokat intézkedés végett áttette Torontál vármegyéhez.[52]

Az ekkor hatályos szerződés szerint a tulajdonos Rónay család volt a bérbeadó, és özv. Rónay Mihályné (Némethszeghy Mária) a bérbevevő. 1874-ben a Makó-Kiszombor között közlekedő rév használati jogát az özvegy három évre vette bérbe. A feltételek közé tartozott, hogy a vármegye által megállapított révárszabást (tarifa) elfogadja, a révnél kifüggessze, a folyón alkalmas járműveket tartson fönn. További kötelessége volt a tulajdonos, valamint hozzátartozói, tisztjei, cselédjei és küldöttei vámmentes átszállítása akár kocsival, vagy gyalogosan. Az ismeretlen cselédektől és küldöttektől azonban igazolást követelhetett. Az évi haszonbér összege 5300 Ft-ra (1868-ban még 3400 Ft volt![53]) rúgott. A tulajdonosok tehát *„kiváltsági joguk"* gyakorlását átengedték haszonbérbe, a bérbevevő pedig azt csak a törvény engedte módon használhatta. Legfontosabb tulajdonosi kitétel volt, hogy a vámszedés az innenső (zombori) oldalon történjen. Ha a törvényes használat elé akadály gördülne, a tulajdonos köteles az elhárítás érdekében *„segédkezek nyújtására"*. Amennyiben a kormány a közlekedési minisztérium 1868. jún. 13-i *„kibocsátványánál fogva"* a tulajdonosokkal kötött egyezség után a kiváltságolt révet magához váltaná, s a tulajdonos családot végkielégítené, a szerződés azonnal megszűnik. Ellene a haszonbérlő a legkisebb követelést sem támaszthatta.[54]

A nagyszentmiklósi szolgabíró 1875-ben szakértői szemlére kérte a Királyi Járásbíróságot özv. Rónay Mihályné *„földbirtokosnő"* Kiszombor és Makó között a Maroson közlekedő *„kompjárművének megvizsgálása céljából"*. A bíróság Orszler Mihály kiszombori körjegyzőt, okleveles mérnököt, Koczka József makói vízimolnárt és malomépítőt, továbbá Oláh Demeter makói halászt és hajóácsot kérte fel szakértőnek. Munkájuk a szemle tárgyának pontos tanulmányozásából állt, hogy szakértői véleményüket minden melléktekintet és részrehajlás nélkül, a valósághoz híven adják elő. Özv. Rónay Mihálynét, a folyamodót Füzesséry Kálmán makói ügyvéd képviselte a szemlén. Megállapították, hogy a komp és a hajó felújításuk után jó állapotba került. Nemcsak a külső szerkezet, de belső alkatrészei, s egyéb tartozékai, különösen a komp kötelei, s a tartó cölöpök igen jó és használható állapotban voltak. Törve találták ugyan a komp egyik karfáját, de azt a révészek könnyen kijavíthatónak ítélték. A Maroson föltorlódott jég törte el. A szakértők egyöntetű véleménye volt, hogy a komp deszkái kemények és kellően vasta-

[52] Uo.
[53] TÓTH 1977. 32.
[54] UL Tor. vm. kgy. jkv. 1874. márc. 1.

gok, a karfák és az ún. bikák, a csigabok és csigakarika erős anyagból készültek, összességében a komp és hajó *„tökéletes és legjobban használható állapotban van”*. Erről a gyakorlatban is meggyőződhettek, mert a komp *„négy tuskót szállító telt kocsival lőn egyszeri vitelre megterhelve, s hajója mégis csak 8 újjnyit sűllyedt”*, tehát még több terhelést is elbírt volna. A szakértői terepjárás jegyzőkönyvét a fölkérteken kívül Rácz Gyula királyi aljárásbíró hitelesítette.[55]

Idetartozó adalék a kiszombori postahivatal által kiállított *„Bizonyítvány”*. Peternelly László *„kiszombori m. k. postamester”* hivatalosan bizonyította, hogy amikor Szirbik Sándor makói lakos volt a kiszombori rév haszonbérlője, nem teljesítette kötelességét, mert bérleti ideje alatt a kompközlekedés Makóra a Maroson át többször megszakadt. Emiatt a Makóra szóló postaküldemények 4-5 napig a Kiszombori postahivatalban halmozódtak föl. Ellenben most – mikor a Rónayak bérelték a révjogot – a Zombor-Makó közötti postaközlekedés a rendkívüli jégzajlások ellenére is kielégítőnek mondható. Azóta a Posta Kiszomborról Makóra naponta közlekedett.[56]

Olyan eset is előfordult, amikor azt kellett bizonyítani, hogy valaki nem bérlője a révjognak. Orszler Mihály Zombor bírója 1875-ben hivatalosan igazolta, hogy Husztik Kázmér *„nagyságos Rónay Mária úrnő rév-haszonbérlő”* szolgálatában állt, a marosi révnél ő szedte a pénzt az utasoktól. Mivel alkalmazottként dolgozott, nem lehetett a rév bérlője.[57] Husztik Mihályról ugyanezt állapították meg, azzal a különbséggel, hogy ő, a néhai Rónay Mihály örököseinek gazdasági alkalmazottja.

A révjog körül a századfordulón robbant ki újabb vita. A Rónayak a tulajdonukban lévő híd- és vámszedési jogot a közös érdekeltség miatt örökáron birtokba adták Makónak. A város viszont a vámszedési jogot továbbadta használatba az Arad-Csanádi Egyesült Vasúttársaságnak. Mivel a révjog továbbra is Zomborhoz tartozó adótárgy maradt, ebből következett a zombori elöljáróság feladata, hogy a hasznosításából származó jövedelmet megadóztatás céljából összeírja, s erről a jövedelmet élvező ACSEV-et értesítse.[58] 1895-ben Rónay Ernő indítványozta, hogy Zombor nézzen utána, mekkora jövedelme van az ACSEV-nek a révjogból, s azt is, hogy, mint a község tulajdonában levő adótárgyat, adóztassák meg. A jog helyben adóztatása azért is volt fontos, hogy *„ezen kirovandó állami adó után esedékes községi pótadó által amúgy is sürgős községi teherbírás megkönnyebbítessék*”.[59]

1901-ben az ACSEV föllebbezést nyújtott be a község által kivetett pótadóval szemben. Az ACSEV ugyanis a korábbi években 200 Ft-os jövedelmi adót fizetett Zombornak a híd vámszedési joga után. A közigazgatási bíróság azonban ezt törölte. A község arra hivatkozva, hogy az 1893. évi X. tc. 18. §-a a vasúttársaság községi pótadó-mentességéről nem intézkedett, továbbá azt szem előtt tartva, hogy itt nem a vasútról, mint üzemről, hanem egy magánbérletről volt szó, a pótadó-mentességi iránti kérelmet elutasította.[60]

[55] UL Tor. vm. kgy. jkv. 672/1875. febr. 5.
[56] Uo. 1875. febr. 7.
[57] Uo. 1875. febr. 4.
[58] MVL V 261-1. 4/1895.
[59] MVL V. 261.e.6.
[60] MVL V 261-1. 35/1901.

FAHÍD ÉS VASÚT

A XIX. sz. közepétől rohamosan megnőtt a makói hagyma iránti kereslet. Az 1859-es és 1866-os olasz-osztrák háborúk következtében kiszorult az olasz hagyma a Habsburg Birodalom piacairól, és helyét a makói hagyma foglalta el. A hagyma szállítását jelentősen megkönnyítette az 1854-ben átadott Pest és Szeged közötti vasút, mely Pozsony és Bécs felé megnyitotta és gyorsan elérhetővé tette a makói termék előtt a birodalom nagyvárosait. 1858 decemberétől pedig már csupán Szőregig kellett az árut szekéren beszállítani, a szegedi vasúti híd átadásával ugyanis teljessé vált az 1857. nov. 15. óta a Tiszánál megszakadt Temesvár-Szeged-Pest kapcsolat is, így a makói hagyma bevagonírozása jóval közelebb, a szőregi állomáson történhetett.

A marosi kompátkelés a megnövekedett áru- és személyforgalom miatt már nem biztosította a szállítás zavartalanságát, égető szükség mutatkozott egy állandó híd megnyitására, és a város mielőbbi vasúti összeköttetésének megteremtésére, azaz a csatlakozó vonal megépítésére. A makói napilap, a Maros sorban közölte azokat az újságcikkeket, melyek a híd megépítéséért emelték föl szavukat.[61]

Az állandó híd ügye 1861 márciusában fogalmazódott meg markánsabban, amikor Zsivora György Csanád vármegyei főispán javaslatára fölterjesztésben kérték a Helytartótanácstól annak megépítését. A Helytartótanács ekkor még Csanád és Torontál megyékre hárította az ügyintézést, aminek következtében az elgondolás annak rendje s módja szerint meghiúsult. Igaz, nem sokáig, mert 1864-ban Makó – szorítva a helyi igények nyomásától – a kormányhoz fordul azzal, hogy a híd megépítését vagy *„a tisztelt zombori Rónay család, mint révtulajdonos kötelességévé tenni méltóztassék, vagy pedig, ha ez annak felállításától vonakodnék, hogy Makó város azon ajánlatát, miszerint a vám jövedelemnek a városra leendő átruházása mellett – a hidat saját költségén elkészíteni készek nyilatkozott – kegyes figyelmébe méltatná.”*[62] A megoldást már az 1867 februárjában hivatalba lépő Andrássy-kormány közmunka és közlekedési minisztere, gróf Mikó Imre találta meg, aki beosztottjai révén közvetített a város és a Rónay család között a hídépítés kulcsát jelentő révjog ügyében. A Maroson átjárót létesíteni ugyanis az 1846 májusában elnyert szabadalom alapján csak a Rónay családnak volt lehetősége, a Rónayak pedig – lévén továbbra is üzemelésükben tartva a kompot – nem voltak érdekeltek a híd megépítésében, hiszen annak várható építési és üzemeltetési költsége – a kecsegtető bevételek ellenére is – messze meghaladta teherbíró képességüket. Makó viszont nem bírt a kettős költséggel, hiszen a hídépítés forrása sem állt rendelkezésükre, nem hogy még a révjog kivásárlását is ők finanszírozzák. Az egyeztetések patt-helyzetét oldva ezért lépett közbe a kormány, hiszen a makói Maros-híd megépítése ekkor már nem csupán Makó, de a modernizálódó nemzetgazdaság ügye is volt. A háromoldalú tárgyalások 1868-ra vezettek eredményre, amikor megköttetett a megállapodás. Eszerint *„a zombori Rónay család eladja, illetve megváltás alá bocsátja Kiszombor község és Makó mezőváros között fennálló királyi kiváltságos révjogát a Nagyméltóságú M. Kir. Közmunka és Közlekedési Minisztérium közvetítésével a magas állam javára negyvenezer forintért örök időkre, a rév helyett egy álló hídak felépítése céljára, aképp-, hogy ezen eladási, illetőleg megváltási árnak felerésze, úgymint húszezer forint legfeljebb f. év május 1-ig, másik felerésze*

[61] TÓTH, 1977. 33-34.
[62] Idézi: uo. 39.

pedig, úgymint húszezer forint, a most érintett álló hídnak befejeztekor, de mindenesetre annak közforgalomnak leendő átadása előtt az eladó családnak, alulírott zombori Rónay Móricz kezeihez készpénzben minden hiány nélkül kifizettessék. […] *Mindaddig a zombori család a királyi révjogot folyton használandja, azzal járó minden jövedelmeket élvezendi, azon esetre, ha az említett álló híd bármi okból, akár hosszú időn át, akár soha létre nem jönne, a vétel, illetve a megváltási árnak az eladó családot minden körülmények között megillető, s a fent meghatározott idő határa után bármely hazai bíróság előtt sommás eljárás útján behajtható és húszezer forintból álló első felerésze az eladó családtól visszakövetelendő nem lesz.*"[63]

Az új, állandó Maros-híd építési tervpályázatát ugyan már 1868-ban meghirdette a város, de az építkezéshez csak 1877 júniusában kezdtek hozzá, a forgalomba helyezésére pedig csak 1878. márc. 14-én került sor. Egy akkor korszerűnek tekintett ún. Howe-rendszerű rácsos fahidat emeltek. A meder fölötti hídszerkezet három fajármon állt, a parton pedig egy-egy cementezett téglaágyból kiképzett hídfőn nyugodott.[64]

Az 1878-ban átadott Makó és Zombor közötti fahíd

A híd építésével mind Csanád, mind pedig Torontál vármegye közgyűlése foglalkozott. Csanád vármegye saját költségén vállalta a hídhoz vezető állami út kavicsoltatását, a közmunkából befolyó összegekből támogatta a kivitelezést, továbbá hozzájárult ahhoz, hogy az új híd vámdíjait a költségek miatt a szokásosnál magasabb tarifában állapítsák meg. A díj összege 2 és 40 krajcár közé esett, ez utóbbi összeget a négyfogatos, teherrel megrakott kocsi vagy szekér után szedték be. A város a híd haszonbérletét öt évre évi 14 ezer forintért továbbadta Nagy Mihálynak és Baranyi Sámuelnek.[65]

Torontál vármegye közgyűlése 1877. nov. 30-i ülésén tekintette át a híd építésének rá eső következményeit és feladatait. Mivel Makó és Kiszombor között a Királyi Építé-

[63] Idézi: uo. 39-40.
[64] Uo. 40-41. Lásd még: TÓTH 2003. 146-147.
[65] TÓTH 1977. 42-43.

szeti Hivatal új összekötő útvonalat jelölt ki, s a szükséges földkisajátításokhoz *„barátságos egyezségeket”* kellett kötni. A főispán és a közlekedési minisztérium *„intézvénye”* fölhívta Zombor figyelmét, hogy az új marosi hídhoz vezető, már kimért út építését haladéktalanul kezdjék el, hogy *„amikor a marosi kérdéses híd kész leend és a közlekedésnek megnyittatik”*, egyidejűleg az új útrészt is átadják. Buócz János és Luiring Gusztáv megyei kerületi mérnök a kisajátítási tárgyalásokat *„barátságos úton megkísérelték”*, vagyis elkezdődtek. Két forgatókönyv készült lebonyolításukra: sikerülte esetén a Nagyszentmiklósi járás közmunka-erejét haladéktalanul kirendelik az útépítésre, sikertelenség esetén pedig a kisajátítási törvény szerint fognak eljárni. Az elöljáróság a *„barátságos megegyezéshez”* tárgyalásra hívta a műszaki szakembereket, a hatóságok képviselőit és a kisajátítás által érintett földterületek birtokosait. A község elöljáróságán kívül jelen volt még Rónay Lajos, Csongrád vármegye főispánja, mint érdekelt, és úgy is, mint Rónay Móric és Rónay Alajos szintén érdekelt földtulajdonosok meghatalmazottja. Mivel a tervezett út jórészt Rónay-birtokokat érintett, s megépítése a legsürgetőbb volt, ezért mihamarabb meg kellett szüntetni az építést gátló törvényi akadályokat. Megkérdezték Rónay Lajos főispánt: él-e a jogával, hogy részt vegyen a kisajátítást megelőző közszemlén. Nem élt vele, ehelyett jegyzőkönyvbe mondta, hogy tervezett útvonal irányába képviseltjeivel együtt belegyeznek, a kisajátítás feltételeibe *„belenyugszanak”*. Ugyanezt a nyilatkozatot tette Kiszombor község is. Megállapították, hogy sem Zombornak, mint erkölcsi testületnek, sem az egyes lakosoknak – a három Rónay kivételével – kisajátítás alá eső földrészeik nem voltak a Makó-Kiszombor összekötő út nyomvonalán. A Rónayak hajlandónak mutatkoztak a kisajátítandó földterület helyenkénti árainak *„barátságos megállapítására”*. Ha ez nem sikerülne, a kisajátítási törvény alkalmazását kérte, vagyis bírói felbecsültetési eljárást. Rónay Móric, mint a család legidősebb tagja kijelentette, hogy a Királyi Építészeti Hivatalhoz intézett levelében megszabott árakhoz ragaszkodik, mégpedig a legelő föld után 200 Ft-ot, az erdei vessző után 300 Ft-ot kér. Mivel az *„alólírtak számára a Zomborban és a környékbeli falvakban lévő földek jelenleg dívó ára nem volt nem ismeretes”*, Zombor és lakosai az ügyben érdektelenek voltak, a falut minden kételyen fölülálló *„érdektelen községnek”* tekinthették. Rónay Lajos fölhívta a figyelmet, hogy a fölbecslést a földterület minősége és *„culturális ágainak”* figyelembe vételével végezzék. 1877. nov. 29-én kelt *„Községi bizonyítvány”* tanúsítja, hogy hites becsüsök, akik a kisajátításnál nem voltak érdekelve, kijelentették: a marosi hídhoz szükséges földterület községi *„divatozó ára”* 100 Ft holdanként. Simon Mihály bíró, Banovity György, Darvasi Mihály és Kohajda István esküdtek aláírásukkal hitelesítették a fönti becslést. Ennek alapján az elöljáróság a kisajátítandó föld holdankénti árát 100 Ft-ra becsülte. A becsült árral szemben követelt 200 és 300 Ft még ajánlatként sem jöhetett szóba, a barátságos egyezkedést abbahagyták.[66]

Ide kapcsolódott a *„marosi hídfőnek kellő lejtéssel ellátandó lejáratának mihamarabbi elkészítése tárgyában kiadott alispáni utasítás”* is. A munka elvégzésére Torontál vármegye alispáni hivatala 1877. dec. 3-ra *„400 kézi napszámost számláló közmunkaerőt”* rendelt ki Deszkről és Klárafalváról Kiszomborra. A kubikolás befejezése után a Kiszomborig vezető utat kellett két oldalról beárkolni, és *„a netáni lapályosabb helyeket feltölteni”*. A munkák irányítása a zombori elöljáróságra hárult. Ha ennek *„folyamán arra a meggyőződésre jutna* – szólt az utasítás –, *hogy naponta nagyobb munkaerőre van*

[66] UL Tor. vm. kgy. jkv. 325/1877.

szükség, a többlet kirendelését Buócz János és Rónay Jenő nagyszentmiklósi szolgabíró uraktól" igényelhette. A munkát addig kellett folytatni, míg az alispáni hivatal vagy a közigazgatási bizottság mást nem rendel. Az utasítás figyelmeztetett, hogy a két község (Deszk, Klárafalva) 1877. évi közmunka tartozását föltétlen leszolgálja. Ha ez megtörtént, jelezze Zombor Buócz János nagyszentmiklósi főszolgabírónak, aki a *„további közmunkaerő kirendelése végett"* megteszi a szükséges intézkedéseket. Egyik a fölszerelésre vonatkozott: *„A közmunkásokat úgy kell kirendelni, hogy ásó, kapa és lapáton kívül talicskával is lássák el."* A Kiszomboron tartott közös értekezlet jegyzőkönyvét a helyi elöljáróságon kívül aláírta a megyei főjegyző, és Heinrich Gusztáv megyei főmérnök is.[67]

A közmunka teljesítését megyei rendelet és községi szabály írta elő. Hattagú bizottság végezte el a kötelező *„iga vonó létszám"*, valamint a kézi napszám összeírását a bíró elnöklete alatt. Ehhez a marhaállomány nyilvántartását használták alapul, mivel a szekerezés nélkülözhetetlen eleme volt a közmunkának. A küldöttség személyi összetételét is pontosan körülírták: egy közbirtokost, egy földes gazdát, egy házas és egy házatlan zsellért, egy mesterembert és a jegyzőt választották meg. Minden társadalmi réteg helyet kapott benne. Köztük a zsellérek, akik 1848 előtt külön jogi csoportot alkottak, az elnevezés társadalmi tartalommal azonban megmaradt a kapitalizmus korában is. Ahogy a földes gazda a birtokos parasztot jelölte és igavonó jószágaival állt rendelkezésre, a zsellér megnevezés a falu szegényeire utalt, akik a nyers munkaerőt szolgáltatták. Munkájuk eredményét: az összeírt közmunkások névsorát a törvényhatósági bejelentés és megerősítés előtt a közgyűlés hagyta jóvá.[68]

A Fahíd megnyitása, ha enyhített is a közlekedés és az árufuvarozás körülményességén, teljes egészében megoldani nem tudta azt. A kereskedelem igénye, a piacok bővülése gyorsabb összeköttetést követelt, így a vasútépítés ügye továbbra is napirenden maradt. A makói termelők piacon maradásának elengedhetetlen föltétele volt, hogy ne csak áttételeken át, hanem közvetlenül is bekapcsolódjanak a világkereskedelem vérrendszerének tekintett vasúti hálózatba. Szeged már 1854, Temesvár és Arad (más-más vonalon) 1858, Hódmezővásárhely pedig 1868 óta közvetlenül kapcsolódott az országos hálózathoz, és 1870-ben átadták a Hódmezővásárhelyt Szegeddel, 1871-ben pedig az Aradot Temesvárral összekötő vaspályát is.[69] Aradtól lefelé a Maros-menti települések azonban, köztük a megyeszékhely Makó is, mind ez ideig kimaradtak a fejlesztésből. Az Arad és Szeged közötti kapcsolatot, mely két országos jelentőségű vasútvonal átkötését is biztosította volna, hosszas előkészületeket követően csak az 1881. dec. 11-én megalakult Arad-Csanádi Vasút Rt valósította meg. Az építkezés intenzitását mutatja, hogy a Szőreg-Kiszombor-Makó-Mezőhegyes-Kétegyháza, illetve Mezőhegyes-Arad közötti összesen 151 km hosszúságú vonalat alig 14 hónap alatt építették meg. A vonalból 1882. nov. 25-én adták át a Szőreg és Kiszombor közötti 19 km-es szakaszt, majd 1883. jan. 15-án birtokba vehették az utasok a Kiszombor és Makó közötti 5, majd máj. 20-án a Makó és Mezőhegyes közötti 37 km-es szakaszt is.[70] Az első vonat Makóra Kiszombor felől 1883. jan. 6-án gördült be. A Maros cikkírója lelkesült hangon adta hírül: *„Makó felvétetett a világforgalom hálózatába.* […] *A röghöz kötöttség véget ért."*[71]

[67] Uo.
[68] UL Kiszombor község Alapszabályai. 1873. jún. 30.
[69] HORVÁTH 1995. 132-139, 150-155, 172-178., TISZA 1995. 84., 89., 92, 97-98.;
[70] HORVÁTH 1996. 221-225., KÓSZÓ 1988. 89-100.
[71] Idézi: TÓTH 1977. 44.

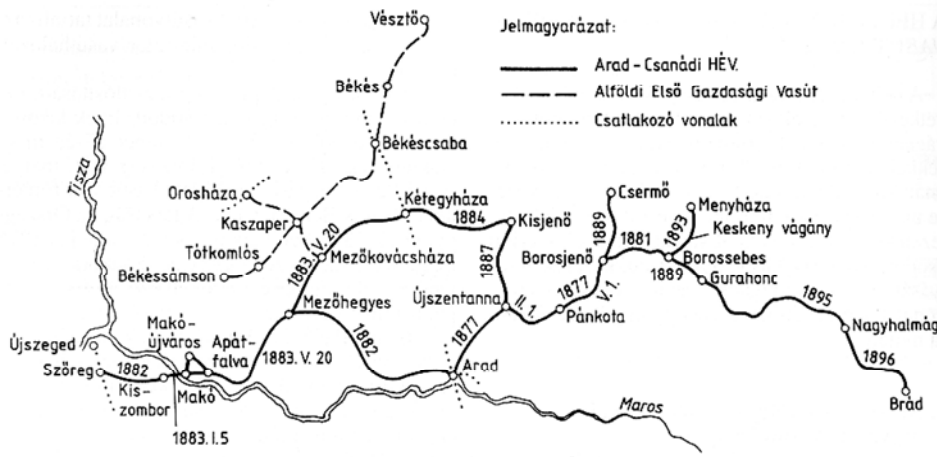

Az Arad-Csanádi Egyesült Vasúttársaság vasútvonalai a szakaszok átadásának időpontjával

Makó elsősorban azzal segítette a vasútvonal megépítését, hogy 1881. dec. 28-án megegyezett az Arad-Csanádi Vasúttársasággal a marosi fahíd használatba adásáról. A társaság a megállapodás alapján 1881. dec. 31-én este öt órától negyven évre évi 1 arany fejében birtokba vehette a hidat.[72] A város nemcsak azért járt jól, mert ezzel fölgyorsította a vasútépítést, de azért is, mert megszabadult a hídépítés miatti adósságától és a karbantartás kötelezettségétől, melyeket átvállalt a vasúttársaság, de jó volt a társaság számára is, mert nem kellett új hidat építenie. Igaz, a meglévőt át kellett alakítania, illetve alkalmassá kellett tennie arra, hogy a vasúti közlekedést is ki tudja szolgálni. A terveket Hegedűs László, a társulat főmérnöke készítette, s a munka 1883 elejére el is készült. A Kiszombor és Makó közötti híd különös jelentőségét az adja, hogy az első olyan faszerkezetű híd volt Magyarországon, melyet a vasút is használt.[73] A híd fajármait fából ácsolt jégtörőkkel védték a zajló jéggel szemben, de ez a megoldás nem volt sikeres, ezért a vasúttársaság 1908-ban Zielinszky Szilárd tervei nyomán a fajármokat vasbeton pillérekkel váltották ki, amelyen továbbra is a közös vasúti-közúti forgalmat lebonyolító faszerkezet kapott helyet. Az új vasúti acélhidat 1925-ben, míg a közúti acél hídszerkezetet 1926-ban építették meg.[74]

Nincs adatunk arról, hogyan gondolkodtak a Rónayak az Arad és Szeged közötti vasút megépítéséről. Minden bizonnyal támogatói voltak a modernizációnak, hiszen jelentős uradalmaik termékeinek értékesítését könnyítette meg az új kapcsolat, ugyanakkor tény, hogy az Arad-Csanádi Vasúttársaság, majd az Arad és Csanádi Egyesült Vasutak Rt közgyűlésein, azaz a részvényesek között – szemben a Purglyak vagy a Návayak képviselőivel – nem találkozunk a Rónay család tagjainak nevével,[75] tehát adataink szerint közvetlenül nem kapcsolódtak be a vasúti fejlesztésbe, azaz bizonyára nem tekintet-

[72] A megállapodást lásd: MVL V. B 172. c. ACSEV iratok 1870-1890. I. 47/1879.
[73] TÓTH 1977. 44., KÓSZÓ 1988. 92-94.
[74] TÓTH 2003. 147-149., TÓTH 1977. 44-48.
[75] *Az Aradi és Csanádi Egyesült Vasutak Részvénytársaság 1888. évi június 27-én Aradon tartott IV. rendes közgyűlése Aradon*, 1888. 6.

ték olyan üzleti befektetésnek, amely megérte volna számukra a részvényjegyzést. Persze, lehet, hogy úgy tekintették a vasútépítésre, mint Csanád megye ügyére, hiszen azt tudjuk, hogy Csanád megyében komoly akciók indultak mind a vasút megépítésének gyorsítása, mind pedig a részvényjegyzés népszerűsítése érdekében, s a megye számos előkelősége példaadó módon állt az akciók élére.[76] A Rónay család tagjai, noha birtokaikat is érintette az új vasútvonal, és ez nyilvánvaló gazdasági előnyökkel kecsegtetett, valószínűleg úgy voltak vele, hogy identitásuk és kapcsolatrendszerük Torontál vármegyéhez köti őket, így nincs szükségük e fejlesztés elősegítése érdekében átlépni a megyehatáron. Mindez nem befolyásolja azt a tényt, hogy a vasút megépítése alapvetően változtatta meg Zombor és a család életét, és – mint látni fogjuk – soha nem látott lehetőségeket villantott föl előttük.

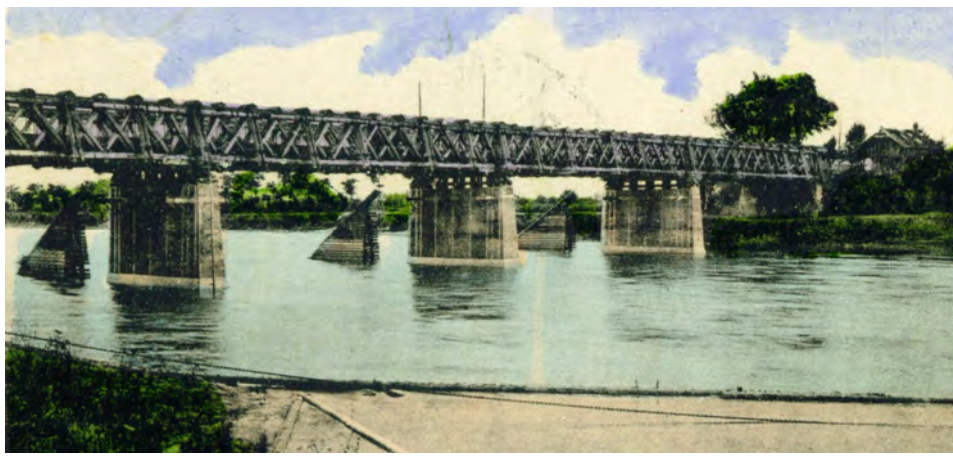

A vasbeton pilléreken nyugvó fahíd 1908 után

A vasúti híddal kapcsolatos teendők azonban nemcsak az építés kapcsán, de később is hatottak a falu életére. Legközelebb 1893-ban vetődött föl nagyobb kisajátítási eljárás igénye a vasutat működtető részvénytársaság részéről. Ennek során az Arad-Csanádi Egyesített Vasúti Rt, mint vevő, Juhász János és neje, Engler Erzsébet, Szekeres Mihály és neje, Kiss Teréz, Viola Bálint, Rácz János, Prónai István, Gyöngyösi András és Kiss Pál, mint eladók között adásvételi szerződés jött létre. De ez csak akkor válhatott érvényessé, ha azt a község közgyűlése is jóváhagyja, a Nagyszentmiklósi Járásbíróság, mint telekkönyvi hatóság csak ezt követően vezethette át a változást. A képviselő-testület nehezen adta hozzájárulását, mert a kérdéses ingatlanok egy része a község nevén állt. Azonban tekintettel arra a körülményre, hogy *„azok már 185 éve, mint községi legelőilletmények felosztatván az egyes lakosok tulajdonába mentek át, így az adásvétel tárgyát képező birtokok a Kiszombori 180. tkv szám alatt felvett legelőkből valók, ezért a község belegyezését adja, hogy az egykori legelőilletményekként megvett ingatlanok tulajdonjogát az ACSEV RT., aradi lakos javára és költségére telekkönyvileg bekebelezzék”*. Közelebbről nem ismerjük, hogy mihez kellett az ACSEV-nek a mondott földterület tulajdon-

[76] Lásd: MVL. V. B 172.c. ACSEV iratok 1870-1890. I. 47/1879.

joga. Valószínű, hogy a híd Maroson inneni partszakaszának átalakítása, az oda vezető utak javításának szándéka vezette őket. A képviselő-testület, mint egykori főtulajdonos, nem gátolta lakosai adásvételi akcióját.[77]

A vasúti társaság közbejöttét igényelte az az átalakító munka is, amit a belvíz ellen végeztek. Kiszombor mint erkölcsi testület és Rónay Endre a *„határban levő földjeik menetesítése céljából az Aranka csatorna jobb partján 1915-ben lecsapolási munkálatokat szándékoznak létesíteni”*. A terveket a községházánál tették ki közszemlére. A kérelmezők (tehát Zombor és a Rónayak) tekintettel az ügy sürgős voltára, az érdekeltekkel előzetes tárgyalást folytattak. Erre meghívták *„az aradi és csanádi egyesült vasutak igazgatóságát és aradi üzemmérnökségét, a nagybecskereki királyi államépítészeti hivatal, az Aranka-vidéki belvízi és levezetési társulat, illetve az érdekeltségi kimutatásban szereplő kiszombori földtulajdonosok képviselőit”*. A nagyjelentőségű beruházás érintette a vasúttársaság vonalait is, így a tervek jóváhagyásánál nem nélkülözhették őket.[78]

A vasút megjelenése a község számára elsősorban gazdasági szempontból vált jelentőssé, hiszen a megtermelt árufölösleg gyors és aránylag egyszerű továbbítását tette lehetővé, mindemellett átalakította az utazási szokásokat is. Az ACSEV közgyűlési jelentései alapján rekonstruálni tudjuk a századforduló településének személy- és áruforgalmi adatait. Ha nem is teljes, de viszonylagos pontossággal tudunk következtetni ezen adatok elemzéséből Kiszombor fejlettségére és a tágabb térségben elfoglalt szerepére is.

A *13. táblázat*[79] összefoglaló adatai az állomáson lebonyolódó forgalom változásait mutatják 1883 és 1907 között.[80] Az utasforgalom alakulása jól jelzi, hogy az új közlekedési eszköz igénybevételének általánossá válása igencsak lassú folyamat volt. 1883-ban, a vasút megnyitását követő első teljes üzemévben mindössze alig több mint 3000 utas használta ki ezt az utazási lehetőséget. Ez a szám természetesen nemcsak az elutazókat, de az érkezőket is tartalmazta, tehát a valós utazószám nyilvánvalóan ennél is kevesebb volt (hiszen aki elment, többnyire vissza is jött és viszont), bár pontos adat nem tudható.

Nem tudni, a hagyományokhoz való kötődések, vagy inkább a szegénység adhat magyarázatot a vasút igénybevételének mellőzésére. Gyaníthatóan mindkettő, bár bizonnyal a szegénység jelentette a markánsabb okot. A szekerezés és a gyaloglás még sokáig általánosabb közlekedési mód maradt. Kiss Mária Hortensia édesanyjáról írt visszaemlékezéséből tudjuk, hogy Zomborról Makóra vagy Szegedre elmenni orvoshoz vagy ügyeket intézni nem volt rendkívüli esemény még az 1920-as években sem.[81] A vasúti közlekedés több éves stagnálás után a millennium után vált általánosabbá a zomboriak számára, 1896 és 1907 között ugyanis látványosan megnövekedett, ötszörösére nőtt az utasfor-

[77] MVL V 261-1. 7/1893

[78] UL Tor. vm. kgy. jkv. 11692/1915. máj. 8.

[79] Az 1883. és 1885. évi adatok forrása: *Az Aradi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése a kerületét képező Arad-, Békés-, Csanád- és Hunyadmegyének, továbbá Arad szab. kir városnak általános gazdasági, kereskedelmi, ipari és forgalmi viszonyairól 1883-ban* (Arad, 1884. 201.), illetve 1885-ben (Arad, 1886. 244-245.). Az 1886-1907 közötti adatok forrása: Az Aradi és Csanádi Egyesült Vasutak részvénytársaság rendes közgyűléseinek tárgyévi nyomtatott jegyzőkönyvei. in: MVL Makó város tanácsának iratai. V. B. 172.c. ACSEV iratok 1870-1890. és 1891-1921.

[80] Azért 1907-ig vizsgáljuk az adatokat, mert a további évekből nem állnak rendelkezésünkre forgalmi adatokat közlő források!

[81] Édesanyja *„A forradalom utáni évben* [1920-ban] *Ilonkát magánvizsgára vitte. Vonat nem volt, kocsira nem tellett, gyalog tették meg a 24 km-es utat. Fölkeltek éjfél után s imádkozva egyszercsak odaértek Szegedre. Sokszor megtette ezt a hosszú utat később is gyalog, mikor már volt is vonat, de nem volt rávaló.”* KISS 1986. 128.

galom. Ugyanakkor a teljes pálya forgalmának alig 2 % bonyolódott a kiszombori vasútállomáson, a vizsgált időszakban a legjobb év az 1902-es, ekkor az ACSEV utasainak 2,36 %-a vette igénybe fel- vagy leszállóként a zombori állomást.

Év	Utas	%	Teheráru										
			Belforgalom			Beviteli forgalom				Kiviteli forgalom			
			Tonna	%	Érték	Tonna		%	Érték	Tonna		%	Érték
						Hazai	Külföldi			Hazai	Külföldi		
1883	3082	2,13	2,0	0,15	4,4 Ft	4188,6		12,40	5180,2 Ft	1667,9		5,34	1746,6 Ft
1885	4934	1,63	3,9	0,02	16,6 Ft	1747,1		2,76	2929,9 Ft	1778,2		1,83	2204,3 Ft
1886	5172	1,15	71,2	0,06	112,2 Ft	1538,2		3,02	1782,1 Ft	2819,3		1,69	2891,3 Ft
1887	3421	1,09	11091,2	6,35	4244,9 Ft	1029,9		1,81	1272,7 Ft	3174,0		2,44	3236,4 Ft
1888	2886	0,98	1556,5	1,10	407,5 Ft	743,8		1,33	1301,3 Ft	7314,4		4,90	7730,5 Ft
1889	3444	0,99	1690,6	0,91	258,5 Ft	1689,8		2,30	2189,6 Ft	4292,0		3,33	4681,7 Ft
1890	4682	1,17	358,9	0,20	664,0 Ft	756,9	39,1	0,98	1914,5 Ft	5010,0	343,5	3,58	5999,2 Ft
1892	6522	1,19	5207,9	1,77	6309,4 Ft	675,5	163,5	0,99	1438,8 Ft	1475,1	609,8	1,57	2146,1 Ft
1893	7320	1,20	9469,1	2,44	6345,9 Ft	975,6	229,9	1,52	1703,9 Ft	1404,3	1015,7	1,92	3351,9 Ft
1895	8884	1,50	6325,2	1,53	9499,7 Ft	418,9	445,3	1,19	1334,7 Ft	1156,7	343,9	1,15	2050,6 Ft
1896	8583	1,29	5701,0	1,15	9203,6 Ft	1837,5	347,5	2,16	3441,9 Ft	1278,9	900,2	0,96	3580,8 Ft
1897	17490	1,73	3684,1	0,65	8357,3 Ft	447,7	254,5	0,67	1063,8 Ft	1244,9	1038,1	1,16	2920,7 Ft
1902	24905	2,36	27520,4	5,53	41437,0 K	1304,1	82,3	1,45	6314,8 K	1649,2	2435,1	2,33	11490,6 K
1905	29132	1,84	28700,9	4,46	51990,6 K	992,0	56,1	0,78	3891,2 K	820,9	671,9	0,59	4136,9 K
1907	44074	1,93	24532,7	3,27	46814,8 K	1200,4	44,6	0,92	4812,1 K	1479,9	1836,7	1,24	9319,9 K

13. táblázat **A kiszombori vasútállomás forgalma 1883 és 1907 között**

Differenciáltabb képet kapunk, ha a *14. táblázat* adatait is megvizsgáljuk.[82] Ebben az egy állandó lakosra jutó utasforgalmat számoltuk ki az ACSEV vonalán található néhány településen. Arad kivételével a vonal jelentősebb megállóhelyeit választottuk ki, részben Kiszombor-közeli lélekszámú településeket, de nagyobbakat is, mint Makó, Battonya, vagy Nagylak. Az egy főre való visszaosztással ugyanis a települési lélekszámoktól függetlenül válnak egybevethetőkké az adatok. Eszerint a vizsgált évek tekintetében megállapítható, hogy Kiszombor utasforgalmi értékei nemcsak hogy nem maradtak el az egyéb települések adataitól, hanem az egyik legdinamikusabb növekedést mutatják. Ilyen növekedési ütemet csak Mezőhegyes és Apátfalva mutatott fel ebben az időszakban. Mezőhegyes értéke azonban e tekintetben nem tekinthető relevánsnak, mivel vasúti átszállóhely volt, tehát utasforgalmának egy – és valószínűleg tekintélyes – része bizonyosan nem tekintette induló- vagy célállomásának a települést. Apátfalva a jobb módú községek sorába tartozott ebben az időszakban, így forgalom-növekedése ennek köszönhető, s valószínűleg Kiszomboron is megteremtődött az a módosabb paraszti társadalom, amely a századfordulótól már igénybe vehette, és igénybe is vette a hagyományos formákhoz képest gyorsabb, ám drágább utazási formát. Feltűnő lehet Makó esete, mely arra

[82] A népességi adatok lelőhelye: BLAZOVICH 1995., VIRÁGH 1993., Nagylak lélekszámának forráshelye: *A Magyar Korona országainak helységnévtára* 1888, 1892, 1895, 1907. Az adatokat mindig a tárgyévhez legközelebb álló helységnévtár hivatalos adata alapján közlöm! Az utasforgalmi adatok lelőhelye: Az 1883. és 1885. évi adatok forrása: *Az Aradi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése a kerületét képező Arad-, Békés-, Csanád- és Hunyadmegyének, továbbá Arad szab. kir. városnak általános gazdasági, kereskedelmi, ipari és forgalmi viszonyairól 1883-ban* (Arad, 1884. 201.), illetve 1885-ben (Arad, 1886. 244-245.). Az 1886-1907 közötti adatok forrása: Az Aradi és Csanádi Egyesült Vasutak részvénytársaság rendes közgyűléseinek tárgyévi nyomtatott jegyzőkönyvei. in: MVL. MVL Makó város tanácsának iratai. V. B. 172. c. ACSEV iratok 1870-1890. és 1891-1921.

utalhat, hogy a népességen belül jelentősebb volt a szegények aránya, mint a szomszédos községekben. Persze, itt is torzíthat valamennyit az adat, hiszen a város mégiscsak körzetközpont volt, amely ellátását nem csupán saját magára, de az őt körülvevő vonzáskörzetre is kiterjesztette, így a vonzáskörzet településeiből bizonyosan többen utaztak a központba, mint onnan kifelé, hiszen a szolgáltatások jelentős része az ott lakók számára helyben is elérhető volt. Hasonlóképpen magyarázatot adhat valamelyest Csanádpalota alulreprezentáltságára az a tény, hogy szolgabírói székhely volt, bár ez a szerep pusztán közigazgatási értelemben volt értelmezhető, gazdasági vonatkozásban semmiképpen sem.

		Battonya	Mezőhegyes	Nagylak	Csanádpalota	Apátfalva	Makó	Kiszombor
1883	**Lakos**	9195	3380	10646	4771	4274	30063	3707
	Utas	9484	10748	7201	4407	6131	23897	3082
	Utas/lakos	**1,03**	**3,18**	**0,67**	**0,92**	**1,43**	**0,79**	**0,83**
1887	**Lakos**	12018	5379	10646	5610	5158	32663	3994
	Utas	11117	13289	10473	4823	9993	29732	3421
	Utas/lakos	**0,92**	**2,47**	**0,98**	**0,86**	**1,94**	**0,91**	**0,86**
1892	**Lakos**	12018	5379	12800	5610	5158	32663	3994
	Utas	20053	23984	13816	7339	14025	43307	6522
	Utas/lakos	**1,67**	**4,46**	**1,08**	**1,31**	**2,72**	**1,33**	**1,63**
1897	**Lakos**	12872	7331	12800	5943	5318	33722	4108
	Utas	34274	52893	30962	17656	19880	61230	17490
	Utas/lakos	**2,66**	**7,21**	**2,42**	**2,97**	**3,74**	**1,82**	**4,26**
1902	**Lakos**	12872	7331	12800	5943	5318	33722	4108
	Utas	29553	50474	35146	15545	25040	66302	24905
	Utas/lakos	**2,29**	**6,88**	**2,74**	**2,62**	**4,71**	**1,97**	**6,06**
1907	**Lakos**	13011	7972	14043	6096	5642	34918	4107
	Utas	81362	130006	58684	33080	67069	144272	44074
	Utas/lakos	**6,25**	**16,3**	**4,18**	**5,43**	**11,89**	**4,13**	**10,73**

14. táblázat **Egy lakosra jutó utasforgalom az ACSEV néhány vasútállomásán 1883 és 1907 között**

Az utasforgalmi adatok vizsgálata már jelez néhány különbséget, melyek összefüggésben állhattak az egyes települések fejlettségével, helyi társadalmuk és gazdaságuk állapotával. Mindezen túl, ha a vasúton áramló áruforgalom adatait is elemzés tárgyává tesszük, még kitapinthatóbbá válnak azok a különbségek, melyeket az utasforgalmi adatok is láttatni engednek. A kiszombori vasútállomáson lebonyolódó áruforgalmat (*9. táblázat*) már önmagában vizsgálva is megállapítható, hogy többrétegűen és ezért árnyaltabban mutatja a település adottságait, mint az utasforgalom. A belforgalom rovat az ACSEV belső vonalán áramló áruforgalom adatváltozásait rögzíti. A vonal két végpontja: Szeged és Arad. Csak azt az árumennyiséget tüntették föl itt, amely a két célállomás, illetve a köztes állomások valamelyikére irányult. Azt az árut, amelyet más társaság vonalán keresztül hoztak, illetve továbbítottak, már a beviteli és kiviteli rovatok alatt tartották nyilván. Sajnos, az ACSEV-vonalon zajló belforgalom nyilvántartott adata nem differenciált aszerint, hogy érkező vagy feladott áruról van-e szó, mindenesetre így is látható, hogy a zombori áruszállítás tekintetében a vasút működésének első éveiben markánsabb volt a „távolsági" árumozgatás, mint a belső pályán fuvarozott áru mennyisége. 1883 és 1886 között alig volt belső áruszállítás, egyik évben sem érte el a 100 tonnát. Kiugróan magas viszont az 1887-es adat (több mint 11 ezer tonna), ennek azonban sem okát, sem a

szállított áru fajtáját nem ismerjük, így azt sem, hogy érkező vagy induló áruról lehetett szó. Elképzelhető, hogy valamiféle építőanyag érkezhetett vasúton, talán éppen a Rónay Aladár-kúria átépítéséhez szükséges anyagot szállíthatták ily módon, hiszen az átépítés III. üteme éppen erre az időszakra esett,[83] de az is lehet, hogy a Rónay Ernő által alapított szeszgyár, melynek építése szintén erre az időre tehető, anyagai érkeztek ily módon. 1888 és 1897 között ismét hullámzó a zombori árufuvarozás adata, 358 és 9500 tonna között ingadozott, majd 1902-től dinamikusan emelkedni kezdett, éveken keresztül meghaladta a 20 ezer tonnát, sőt, inkább a 30 ezer tonnához közelített. Ugyanakkor, míg az első években magasabb volt a külső pályákon bonyolított áruforgalom, a belforgalom megerősödésével párhuzamosan érzékelhetően csökkent a külső pályák forgalma. Míg az 1890-es években nagyjából kiegyenlítettnek tekinthető a bel- és a külső pályás forgalom, addig a századfordulót követően megtöbbszöröződött a belforgalmi teljesítmény, és ehhez képest elenyészővé vált a külső pályás forgalom. 1905-ben pl. 28700 tonnányi árumozgás zajlott a belső pályán, míg a külső pályáról érkező, illetve külső pályára induló áru mennyisége összesen alig érte el a 2500 tonnát. 1907-ben, míg belpályán 24,5 ezer tonnányi forgalom zajlott, addig a külső pálya összforgalma alig egyötödét, 4561 tonnát tett ki.

E fönti arányeltolódás több következtetés levonását teszi lehetővé. Egyrészt Zombor térségi kapcsolatai a századfordulótól kezdve a pálya vonalán elhelyezkedő településekkel, vélhetőleg döntően a nagyobb városokkal, így Szegeddel, Araddal és Makóval, jóval szorosabbá váltak, mint korábban bármikor. E dinamikusan fejlődő városok – különösen Szeged és Arad – ettől kezdve nemcsak az addig távolabbról behozott termékekkel látták el a települést, de gyors népességgyarapodásuk miatt az itt megtermelt mezőgazdasági termékek számára is biztos fölvevő piacot kínáltak. Másrészt jelzi azt is, hogy e városok gazdasági vonzerejük mellett mind inkább olyan térségközponti-funkciókra is szert tettek ebben az időben, melynek gravitációs hatása Kiszomborra is kiterjedt, hiszen a település valahol a két vonzáskörzet találkozási sávjában helyezkedett el. És ugyanez Zombor oldaláról azt jelentette, hogy az áruforgalom tekintetében sokkal inkább az Arad-Szeged tengelyhez gravitált, mint a saját megyéje tőle igencsak távol lévő, és emiatt nehezen elérhető, az előbbieknél egyébként is jóval fejletlenebb gazdasági centrumaihoz. Harmadsorban a belvasúti áruforgalom megerősödése Kiszombor esetében azt is mutatja, hogy a község mind inkább egy lokális, szűk intervallumú gazdasági tér szereplőjévé vált, mely egyben azt (is) jelentette, hogy mind kevésbé lett haszonélvezője e lokális gazdasági téren kívüli nemzeti és nemzetközi piacoknak. Ennek oka részben az Arad-Szeged gazdasági tér vonzerejének nagysága és hatása volt, de nem mellékes körülmény az sem, hogy Zombornak nem is volt olyan terméke, amely – a megfelelő közeli fölvevő piacok megléte miatt – igényelte volna a távolibb piacokat. A település mezőgazdasági termékeinek nagyobb része így minden bizonnyal az ACSEV-vonallal lebonyolított áruforgalom révén e belső piacon hasznosult, s csak kisebb volumen hagyta el a pályát kifelé, egyrészt a gabonafölösleg, másrészt a makói hagyma konjunktúrájához kapcsolódó zombori, és a zombori határban földet bérlő makói termelők (1910-ben közel 1800 makói földhaszonbérlő volt Kiszomboron![84]) áruja, azaz az itt megtermelt hagyma. Ez pedig nem lehetett kis tétel, hiszen tudjuk, hogy a makói hagymatermelés egynegyede a zombori földekről származott.[85]

[83] Lásd: SIMON 2003. 15.
[84] MVL V 261-3. 9/1911.
[85] BARNA 1929. 328., KISS 1940. 40.

A belpályán lebonyolódó zombori áruforgalomnak a szegedi és aradi végpontok között volt még egy igen jelentős, s eddig nem említett állomása: Mezőhegyes. A cukorgyár megnyitása ugyanis hagyományos termelési szerkezetük megváltoztatására ösztönözte az itteni uradalmakat. Nemcsak a zombori, de a környékbeli birtokok számára is fontos termék lett a cukorrépa. Hogy ez mennyire meghatározóvá vált a századforduló környékén, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a Torontál vármegye birtokviszonyait számba vevő Jankó Ágoston alispán külön is kiemelte: ebben az időben ez a növény a Maros mentén fekvő nagybirtokok jellegzetes terméke lett, hiszen a répa földolgozását a közeli mezőhegyesi cukorgyár biztosította.[86] Mivel a gyár biztos piacot jelentett, megérte, ha nem is föladni, de korlátozni a hagyományos búza- és kukoricatermelést, és helyette cukorrépa-termesztésbe fogni. A cukorrépa természetesen erőteljes hányadot jelentett az ACSEV belpályáján folyó vasúti áruszállítás tekintetében is. Ennek mennyiségére a tárgyalt időszakból származó adat ugyan nem áll rendelkezésünkre, de tudjuk, hogy a húszas években 1400-1500 vagonnyi répát bocsátott útra a zombori vasútállomás Mezőhegyes irányába,[87] így joggal föltételezhetjük, hogy a megelőző évek kapacitása sem lehetett ennél sokkal kisebb. A fentiek alapján szinte biztosra vehetjük, hogy a Zomboron sínre tett belforgalmi áru legjelentősebb tételét ez jelentette, így bizonyára nem állunk távol a valóságtól, ha kijelentjük, hogy az 1902-től megugró, 1897 és 1902 között meghétszereződő belpiaci áruforgalom mögött a cukorrépa szállítását kell látnunk. 10 tonnás vagonokkal számolva, ha az 1400-1500 vagonnyi mennyiséget az 1900-as évek elejére is föltételezzük, akkor az ebben az időben lebonyolódó belforgalmi árumennyiség (lásd: *13. táblázat*) több mint felét ez tehette ki.

A külpiaci forgalmat vizsgálva szembetűnő, hogy az első néhány évet leszámítva a behozott áru mennyisége jóval alacsonyabb, mint a kifelé áramló árué. Kevés információnk van a behozott és kivitt áru összetételét illetően, mert nem állnak rendelkezésre települési adatok, csupán az ACSEV összesítő számai ismertek. E tekintetben általánosnak tekinthető, hogy a beviteli forgalom nagyobb részét az építő- és fűtőanyagok, alapanyagok, kisebb részét szesztermékek és a só adta, míg a kiszállított áru nagy része búza, kukorica és egyéb gabonaféle, zöldség (hagyma), valamint tűzifa és épületfa volt. Ez természetszerűleg következett a térség agrár-jellegéből. Valószínűleg a Kiszombor állomás forgalma is ezt a képet mutatta a behozott és kivitt áruk tekintetében.

A behozott árumennyiség alacsonyabb volta egyrészt a fizetőképes kereslet hiányára, másrészt az önellátásra utal, továbbá nyilván arra is, hogy a szükséges termékek mind inkább beszerezhetőkké váltak a belvonallal lefedett térségi centrumokból. A külső pályákról behozott áru mennyisége 1885 és 1907 között kisebb hullámzással stagnált (1-2 ezer tonna évente), ami valószínűsíti, hogy a föltételezhetően valóban növekvő igényeket minden bizonnyal Arad és Szeged termékei elégítették ki, tehát a megjelenő árutöbbletigényt (amelyet a fogyasztási szokások átalakulása és a tömegtermékek iránti kereslet megnövekedése generált) nem kívülről teremtették elő. A behozott áruk között elenyésző mennyiséget tett ki a külföldről importált áru, ami azt jelzi, hogy a belső piacon nem előállítható termékek, alapanyagok és (luxus)cikkek iránti igény nem igazán volt jellemző Zomboron.

Hasonló tendenciát mutat a kiviteli forgalom is. 1883 után enyhén növekvő ívet írt le, az 1890-es évekre érte el tetőpontját (1888-ban 7300, 1890-ben 5300 tonna árut vittek

[86] JANKÓ 1911. 35.
[87] BARNA 1929. 328., KISS 1940. 40.

ki), aztán erős visszaesés tapasztalható, s nagyjából 2-4 ezer tonna körül stabilizálódott a kivitt áru mennyisége. Ezen belül hullámzóan ugyan, de picivel nagyobb volt a belső piacokra eljutó zombori áru mennyisége, mint a külföldre indulóé, bár így is többszöröse volt a külföldre küldött áru össztömege, mint az onnan behozotté (1902-ben mintegy harmincszoros, 1907-ben negyvenegyszeres a különbség a külföldi kivitel javára). A külpiacokra szánt áru mennyiségének csökkenése azt jelenthetné, hogy csökkent a megtermelt áru mennyisége is, ám valójában nem erről volt szó: a belső pályán eljuttatott áru növekvő tömege jelzi, hogy a távolabbi piacok helyett a körzetközpontok lettek a kiszombori terményfölösleg értékesítési helyei, azaz az áruforgalom átstrukturálódásának lehetünk tanúi ezekben az években.

			Battonya	Mezőhegyes	Nagylak	Csanádpalota	Apátfalva	Makó	Kiszombor
1883	**Belforg.**		0,005	?	0,02	0,04	0,02	0,02	0,0005
	Beviteli		0,44	?	0,36	0,04	0,53	0,24	1,13
	Kiviteli		0,29	?	0,13	0,06	0,20	0,18	0,45
1887	**Belforg.**		0,05	0,22	0,02	0,07	0,22	0,04	2,78
	Beviteli		0,14	1,42	0,21	0,13	0,29	0,25	0,26
	Kiviteli		0,46	1,42	0,18	0,14	0,21	0,37	0,79
1892	**Belforg.**		0,83	4,36	0,39	0,31	1,49	0,30	1,30
	Beviteli	**Hazai**	0,24	7,55	0,14	0,15	n. a.	0,21	0,17
		Külföldi	0,01	0,39	0,02	0,03	n. a.	0,52	0,04
	Kiviteli	**Hazai**	0,14	2,38	0,03	0,01	0,48	0,28	0,37
		Külföldi	0,10	0,16	0,02	0,009	0,06	0,47	0,15
1897	**Belforg.**		1,42	3,99	0,53	0,57	0,75	0,25	0,90
	Beviteli	**Hazai**	0,22	6,07	0,26	0,13	0,30	0,28	0,11
		Külföldi	0,003	0,05	0,003	0,001	0,0007	0,02	0,06
	Kiviteli	**Hazai**	0,10	1,85	0,06	0,14	0,45	0,34	0,30
		Külföldi	0,03	0,10	0,006	0,004	0,79	0,33	0,25
1902	**Belforg.**		1,15	4,59	0,42	0,66	1,02	0,48	6,70
	Beviteli	**Hazai**	0,22	4,99	0,14	0,15	0,76	0,39	0,32
		Külföldi	0,003	0,11	0,006	0,002	0,02	0,01	0,02
	Kiviteli	**Hazai**	0,08	2,07	0,02	0,02	0,53	0,25	0,40
		Külföldi	0,13	0,22	0,03	0,007	0,52	0,46	0,59
1907	**Belforg.**		1,65	5,53	0,81	0,76	1,69	0,45	5,97
	Beviteli	**Hazai**	0,22	5,69	0,88	0,18	0,69	0,37	0,29
		Külföldi	0,002	0,13	0,003	0,002	0,0008	0,02	0,01
	Kiviteli	**Hazai**	0,23	1,75	0,13	0,11	0,74	0,31	0,36
		Külföldi	0,16	0,09	0,03	0,004	0,03	0,34	0,45

15. táblázat **Egy lakosra jutó áruforgalom az ACSEV néhány vasútállomásán 1883 és 1907 között (tonnában)**

Még árnyaltabb képhez juthatunk, ha a személyforgalom változásaihoz hasonlóan egy főre vetítjük az áruforgalom értékeit is, és összehasonlítjuk más települések adataival *(15. táblázat)*.[88] A rendelkezésünkre álló kimutatások alapján végzett számításainkból megállapíthatjuk, hogy az áruforgalom volumene rendkívül alacsony volt, alig volt település, ahol elérte volna az évi 1 tonna/fős arányt. Jelentősebb forgalom Mezőhegyesen mutatható ki, amely egyrészt a ménesbirtoknak, az 1882 és 1885 között épített répaszesz-

[88] A népességi és áruforgalmi adatok lelőhelyét lásd: 82. jegyzet

gyárnak, de még inkább az 1889-ben megnyitott cukorgyárnak[89] volt köszönhető. Megállapításunkat igazolja, hogy a belforgalom adata és a hazai pályákról behozott és oda kivitt szállítmányok mennyiségét rögzítő viszonyszáma 1887 és 1892 között jelentősen megugrott, és jelentős maradt az utolsó, 1907-es adatsorunkig. Mezőhegyes mellett Battonya és Apátfalva belforgalmi adata tűnik – a többi településéhez képest – jelentősebbnek, itt több évben is meghaladta a 1 tonna/fős arányt.

Ami első látásra feltűnik, hogy Csanádpalota vagy Nagylak mellett Makó sem érte el az egy főre eső 1 tonnás arányt egyetlenegy évben sem, sőt, szinte nem volt olyan év, amikor bármelyik adata elérte volna a fél tonnát. Ez azt jelenti, hogy sem olyan terméke nem volt, amely számottevőbb kereskedelmet indukált volna, sem olyan igény nem jelentkezett a fogyasztás oldaláról, amely a bevitel tételeit markánsan megemelte volna.[90] Ez utóbbi megint csak az önellátó gazdaság és az elzárkózó, befelé forduló fogyasztási szokások meglétére, azaz egy agrárius helyi társadalomra utal, melyen belül nyilvánvalóan nagy volt a nincstelenek száma és aránya. Ugyanakkor tény, hogy összességében mégis Makó esetében a legmagasabb a külföldi piacokra bocsátott áru mennyisége, mely, ha egy főre vetítve nem is mutat komoly nagyságrendet, valójában mégis jelentős – és folyamatosan növekvő – árutömeget mutatott. Ennek az árutömegnek túlnyomó hányadát, évente 40-60 %-át a város egyetlen export-terméke, a hagyma tette ki, melynek külkereskedelme különösen az ACSEV vonalának megépítését követően vált számottevővé. Míg 1886-ban a városból elszállított hagyma mennyisége 17 vagont tett ki (tíz tonnás vagonokkal), addig 1902-ben ez a mennyiség 2639 vagont jelentett, majd néhány év visszaesését követően az 1910-es évek elejére meghaladta a 3000 vagonnyi árutömeget.[91] Kiszombor külpiaci forgalma messze nem volt ilyen jelentős, mégis az 1900-as évek elejére a külföldi piacokra szánt termék egy főre eső mennyisége túlszárnyalta a makói adatokat. Ez azt jelenti, hogy a hagymatermelő kiszombori gazdák bizonyosan bekapcsolódtak a vasúton bonyolódó kereskedelembe, azaz a makói hagyma konjunktúráját kihasználva, annak „oldalvizén" igyekeztek értékesítési lehetőségekhez jutni, ami nem volt reménytelen vállalkozás, mert a település körüli kötött talajok köztudottan a térség legjobb hagymatermelő-vidékét jelentették.[92] A föld értékét jól mutatja, hogy a Torontál vármegye

[89] MADAY 1960. 308.

[90] Az 1892 és 1897 közötti időszakból rendelkezésünkre áll a makói vasútállomáson föladott, illetve oda érkező áruk aránylag részletes kimutatása. Eszerint 1892-ben a vonatra tett össz-árumennyiség 59,2 %-át a hagyma tette ki, 12,87 %-át búza, 8,99 %-át sertés, 5,37 %-át tégla és 2,12 %-át épület- és asztalosfa volt. Ez összesen a feladott 28592 tonnás árumennyiség 88,55 %-át tette ki. 1897-ben összesen 24179,8 tonna árut tettek Makón vonatra, ebből 53,86 %-ot tett ki a hagyma, 10,75 %-ot a búza, 5,36 %-ot a sertés, 3,11 %-ot a tégla, 4,94 %-ot pedig az épület- és asztalosfa. Mindez együttesen a feladott áru 78,02 %-át tette ki. Ez jól mutatja, hogy a város még a századfordulón is döntő részben mezőgazdasági termékeit értékesítette, s csupán a durva fafeldolgozás, és a téglagyártás jelentett tömegesebb kiviteli cikket, de ezek is túlnyomórészt a környező települések ellátására szolgáló árucikkek voltak, és kevésbé távolabbi piacokra irányultak. Azok meghódítására csak a mezőgazdasági termékek (hagyma, búza, sertés) voltak képesek. A város agrárjellegét jól mutatja a beérkező áruk összetétele is, hiszen döntően nem ipari alap- és nyersanyagok érkeznek ide, hanem a lakosság ellátását célzó fűtőanyagok, így kőszén és tűzifa (együttes arányuk az érkező áruk között 1892-ben 65,27 %, 1897-ben 55,51%), burkoló és építőanyagok, így faragott kő, épület- és asztalosfa, valamint égetett mész (együttes arányuk 1892-ben 14,9 %, 1897-ben 22,91 %). Lásd: Makó rend. tanácsú város polgármesterének jelentése az 1892. (Makón, 1893. 80.) és 1897. évről (Makón, 1898. 55.)

[91] PETROVICS 1922. 13-14.

[92] *„Nagy kockázat a hagyma. Ha jól sikerül a termés és piaca, akár házat is vehetni a két holdon termelt hagymából. De ha nem, koldussá tesz, mert drága a vetőmag, de még a munkája is!"* – írta Kiss Mária Hortensia a zombori hagymásokról. in: KISS 1986. 109.

jobb földjeire jellemző 60-80 K-s földbérrel szemben az itteni földekért a makói bérlők 100-150 K-t is megfizettek.[93]

A fentieken túl a belforgalmi adatok visszaigazolják a Kiszombor térségi kapcsolatainak átformálódásáról elmondottakat. A századforduló után ugyanis markánsan megugrott az ACSEV vonalán továbbított egy főre eső áru mennyisége, s olyan növekedést produkált (1902-ben 6,7 tonna, 1907-ben 5,97 tonna), mely – Mezőhegyes speciális helyzetéből következő adatait leszámítva – a vizsgált településekkel összevetve a legmagasabb arányt képviselte (Makó esetében e két arányszám 0,48 és 0,45 t/fő). Ez egyértelműen azt igazolja, hogy a község gazdasága ebben az időben túlnyúlt az önellátás határain, és külső piacra is termelt. Még akkor is így van ez, ha tudjuk, hogy e piac nagyobbrészt a környező vonzásközpontokra koncentrálódott, s akkor is, ha azt is tudjuk, hogy a piaci termelés nagyrészt – a főként a Rónay család kezében lévő – nagybirtokokra koncentrálódott.[94] Ez nem változtat azon a tényen, hogy a község lakói jelentős bevételre tettek szert (1897-hez képest nemcsak az áru mennyisége, de annak értéke is megötszöröződött, tehát nyilvánvalóan többszörösére nőttek a befolyó bevételek is), s azon sem, hogy voltak olyan kis- és középbirtokos családok, melyek megerősödtek ezekben az években, s ennek hatása a település fejlődésén, növekedésén is megmutatkozott.

Az áruforgalmi adatok alapján megállapítható, hogy a község, ha fáziskéséssel is, de az 1900-as évek elejétől – kihasználva a vasúti szállításban rejlő lehetőségeket – markánsan bekapcsolódott a térség gazdasági vérkeringésébe, és a világháborúig más, nemcsak hasonló adottságú (Csanádpalota, Apátfalva), de népességét messze meghaladó településekhez (Battonya, Nagylak) képest is az egy főre jutó áruforgalmi adatok alapján jóval jelentősebb fejlődési dinamikát mutatott. Sőt, növekedési dinamikája nem csupán a községek és kisebb városok szintjét, de a népessége alapján akkor az ország élmezőnyébe tartozó csanádi megyeszékhelyét, Makóét is meghaladta, ami – még ha egyoldalúan a mezőgazdasági termelés erősödéséből fakadt is, nem lévén számottevő ipar a településen – igen jelentős teljesítmény. A vizsgált települések közül Kiszombor egyedül Mezőhegyessel nem tudott versenyezni, hiszen ott a cukorgyár igen jelentős áruforgalmat bonyolított le mind az ACSEV pályáján, mind pedig az ország belső pályáin, ugyanakkor a századforduló után az ACSEV-pályán bonyolódó egy főre jutó áruforgalom tekintetében már Kiszombor volt az első, s a külpiacok forgalma tekintetében is magasabb értéket mutatott a község adata, mint Mezőhegyesé. A fejlődés motorjai a korszerű termelési technikát és eszközöket mind inkább meghonosító nagybirtokok voltak, de mellettük megerősödtek a kis- és középbirtokok is, melyek optimális üzemméretüknél fogva képesek voltak valós piaci szereplőkké válni és bekapcsolódni a regionális áruforgalomba.

E növekedést, melynek intenzitását a vasúti áruszállítás adatai mutatják a legeklatánsabban, az első világháború, és a vesztes háborút követő trianoni békerendezés torpantotta meg, melynek eredményeként Zombor elveszítette az Arad és Szeged közötti vonzáskörzetben betöltött közvetítő szerepét, és az új határ menti perifériára került. A térségi kapcsolatok összeroppantásából keletkező zsákutcás helyzet a település századfordulós fejlődési ívét is megakasztotta, olyan sebeket okozva, melyeket a XX. században már alig-alig volt képes kiheverni.

---

[93] RUBINEK 1911. 758. Ez természetesen azt is jelenti, hogy a kiszombori gazdák mellett a makói hagymás-föld-bérlők is megjelentek azt áruforgalmi statisztikákban, így a kivitel mögött nem csak Kiszombor, hanem a makói termelők gyarapodását is látnunk kell.

[94] Lásd a település gazdasági életét elemző fejezetünket!

KÖZSÉGI GŐZVONTATÁSÚ ÉS URADALMI LÓVASÚT

1893-ban a jegyző javaslatot terjesztett elő a Nagybecskerektől Zsombolyán át Kiszomborig, valamint Zsombolyától Perjámosig tervezett gőzmozdonyú, keskenyvágányú közúti vasút építéséről. Mivel a létező utak irányát tarthatják, a vasút elvezethető a község utcáiban, így a költséges kisajátítást és állomásépítést mellőzhetik, az építési tőkét a minimumra szoríthatják – olvasható az előterjesztésben. Nemzetgazdasági, közművelődési és vagyonosodási okokból a megye és az állam is támogatta a helyi közúti vasutak létrehozását, itt még az az előny is fönnállt, hogy a vasúti irány egybeesett a község fő utcájával, így minden újabb beruházás és útépítés nélkül az *„összközösségre nézve könnyen megvalósítható”*. A vasút keskenyvágányú építési módja azt is lehetővé teszi, hogy ahhoz ipar és gazdasági vágányok csatlakozzanak. Ez előnnyel szemben súlytalan az érv, miszerint épp a keskeny vágány miatt szükséges a vasúti szállítmányok átrakása a rendes vágányú vonal kocsijaiba, s ez plusz költséggel jár. Viszont a költségek egy része *„paralizálható”* az olcsóbb szállítási tarifával, ugyanakkor az átrakás bizonyos számú egyénnek egzisztenciáját biztosítaná, ezért a fölmerült többlet költség nem tekinthető elveszett áldozatnak. Községi szempontból semmiféleképp, hisz a vasút közösségi befektetés, és az egész érdekét kell, hogy szolgálja.[95]

A javaslat szerint megépítés finanszírozását az erre a célra megalakuló részvénytársaság végezné, amely a vasutat elsőbbségi kötvények eladása révén befolyó összegből gazdálkodhatna. Ezek az értékpapírok a részvénytársaság adóslevelei, tulajdonosaik nem részvényesek, hanem a társaság hitelezői. Törvény nem korlátozta zálogba vételüket és kamatozásukat. Az elsőbbségi kötvények árkelet-veszteség (a papír árfolyamértéke és névértéke közötti különbség) nélküli eladásához 5%-os kamatra van szükség, s eszerint 50 évi lejáratra a kamattörlesztés 5,48%-ot tenne ki. Az elsőbbségi kötvények kibocsátásához az érdekelt községeknek kell jótállniuk, ha a vasút az értékpapírok teljes törlesztéséhez szükséges évi hányadot be nem hozná, a hiányzó összeget a falvak sajátjukból pótolják. Minden érdekelt településnek oly összegért kell jótállani 50 éven át, mint amennyi rá, a határban elvonuló vasút hossza, a köz vagyonossága és az építési nehézségek arányában esik. A vasút jövedelme nemcsak a befektetett tőkét amortizálná, hanem ezen felül is adna osztalékot a részvényeseknek. Zombor határában a vasút kb. 8 km hosszan haladna. Megvalósulásának alapfeltétele, hogy a falu, a ráeső építési tőke erejéig kibocsátandó kötvények kamatozásáért és törlesztésért jótálljon. Vagyis vállalja: ha a vasút jövedelme a fölvett hitel törlesztését nem fedezné, azt az 50 évi törlesztési idő alatt sajátjából fizeti aránylagos részben. Az építési tőke 8/168-ad részéért kellett volna a felelősséget vállalni, ami évi 757 Ft garanciális összegnek felelt meg. Finanszírozási menete a következő volt: Zombor a Nagybecskerektől Kiszomborig, és onnan Perjámosig vonuló Torontál megyei közúti vasút építési tőkéjének beszerzésére kibocsátott 2,22 millió Ft névértékű elsőbbségi kötvénynek törlesztését és kamatát arányosan elvállalja. Ha a vasút nem hozna évi 120509 Ft jövedelmet, az ennél kevesebb évi tiszta jövedelem 8/168-ad részét, 757 Ft-t a sajátjából kiegészíti. Bár az elhatározást csak formális jellegűnek gondolták, mivel beváltására valószínűleg nem lesz szükség, de a garanciát az elinduláshoz nem lehetett nélkülözni. Ezzel szemben Zombor 11502 Ft névértékű vasúti részvényt kapna, ami lehet még a falunak jövedelemforrást teremtő, jól menő vállalkozás. A jegyző javas-

[95] MVL V 261-1. 26/1893.

latát a képviselő testület elfogadta, s a kötelezettségvállalás kezdetének 1894. jan. elsejét jelölte meg.[96]

Született ebben az időben egy másik terv is vasút létesítésére. Rónay Jenő 1908-ban vasút céljára területátengedést kért a községi képviselő-testülettől, ugyanis hatósági engedélyt szerzett egy a vasútállomástól a ladányi majorjáig terjedő 0,6 m nyomtávú lóvontatású gazdasági vasút létesítésére.[97] 2,5 méteres sáv szükséges a megépítéshez, s a nyomvonal 500 m hosszan haladna át Kiszombor község tulajdonában lévő területen. Ehhez 500 x 2,5 m = 1250 m^2, vagyis 314 □öl területet igényelt. A vasút mindenütt az ún. Tallián körtöltés szélén haladna, községi területet tehát nem tagolna el.[98] Pajor Lajos főmérnök későbbi felmérése szerint a vasút a községtől, mint a terület erkölcsi testületi tulajdonosától 270,5 □ölt foglalt el. A terület tulajdonjogát a Rónayak szerették volna megszerezni, cserébe 300 □ölt ajánlottak fel a község belterületével határos, és a nagyszentmiklósi állami út mellett fekvő földjéből, az út menti keresztnél levő parcellában egyben kimérve.

Egyszerűbb a vasútépítés, ha a kijelölt földterület az építtető tulajdonába megy át. Így gondolta ezt Rónay Jenő is. Pajor Lajos helybeli vízszabályozási társulati főmérnök csak a vasút számára elfoglalandó közterület nagyságáról nyilatkozott, a döntés a képviselő-testület kezében volt. Az elöljáróság nem javasolta a tulajdonjog átadását, helyette a régi szokásnak és az eminens községi érdekeknek megfelelő megoldást javasolt: adják haszonbérbe a területet. Végül is emellett maradtak: a tulajdonjogot nem, de a haszonbérleti jogot megkapta Rónay. A haszonbérleti szerződést 10 évre kötötték meg, s az üzemeltető évi 20 korona díjat fizetett.[99]

Torontál vármegye alispánja ezután 1908. jún. 24-én kiadta az *„Engedély okiratot”*. A Közlekedésügyi Minisztérium vonatkozó rendelete értelmében az alispánt jogosították fel a hatósági engedélyezéssel. Az okirat 0,60 m nyomtávú lóvonatú gazdasági vasút létesítését hagyta jóvá, mely az ACSEV kiszombori állomásán lévő csonka rakodóvágány mellől indul ki. A vasút pályatengelyétől 4 m távolságra párhuzamosan halad a kiszombor-makói, illetve a kiszombor-aradi állami útig, ezt metszve rátér Rónay Aladár birtokterületére, mindenütt a községi belsőség és szántók között levő határárok partján haladva a 23. szelvényig, ahol eléri az engedményes (az építtető) birtokát. Az engedményes kötelességévé tették, hogy a vasútépítéshez kizárólag hazai vasipar termékeit használja, s általában a vasútépítkezés összes szükségletét, a forgalmi eszközökkel együtt, a hazai iparral fedezze. A pályán csak kézi vagy ló-üzemet engedélyeztek. Még a műszakrendőri bejárás előtt műszaki megbízottat kellett „kiállítani”, aki a pálya forgalmáért, az üzemi feltételek betartatásáért felelős.[100]

A vasút sikeres működését bizonyítja, hogy Rónay Jenő 1910-ben *„mezei vasútjának”* meghosszabbítását kérte. A megye a mezei hordozható vasút létesítését megengedte. A vágányok kiindulási pontja – összefüggésben a kérelmező 1909-ben engedélyezett hasonló jellegű vasútjával –, a Rónay-kastély udvara, ahonnan a vágányok a kiszombori Móricz utcán át a makói állami út mentén, a római katolikus templom előtt, a Szeged-Temesvár állami út metszésével a törökkanizsai-kiszombori törvényhatósági út jobb

[96] Uo.
[97] MVL V 261-2. 79/1908.
[98] MVL V 261.e. Rónay Jenő levele a képviselő-testülethez 1908. jún. 10.
[99] Uo. Rónay Jenő levele Kiszombor képviselő-testületének. 1908. okt. 19.
[100] Uo. 17026/1908. ikt. sz. irat

oldalán haladnak, egész a község végén levő Joó István-féle téglaégetőig. Ennek területére még lefektethetők. A hordozható vágányok a Móricz utcában és a közutak nyári útrészein helyezendők el, de sem a közlekedést, sem a vízlefolyást nem gátolhatják. Nyári út híján a vasút ideiglenes jellegére tekintettel a vágányok az utca szélén, illetve az útpadkák külső szélén rakhatók le. 5 méterenként a vágányok alatt, a víz *„akadálytalan lefolyhatása céljából, kis folyókákat létesítsenek”*. A kocsik áthaladását a vágányokon zökkenőmentessé kell tenni a sínpárok közé tett kiburkoló pallóval.

Az építéshez a község bérbe adta Rónay Jenőnek a bakonyi földekből azt a részt, amit vásártérül és előfogatosi földekül használt, vagyis a nyugati szélét, valamint a vízműként engedélyezett, a vízi könyvbe bejegyzett ún. Tallián körtöltés és árok bakonyi részével párhuzamos földsíkból 296 □ölt. Haszonbéri szerződést kötöttek arról, hogy Rónay Jenő ezen a területen lóvontatású gazdasági vasutat üzemeltessen. A szerződést 15 évre kötötték, érvénye 1910. aug. 1-jén kezdődött és 1925. júl. 31-ig tartott. A terület évi haszonbére 22 Korona 24 fillér volt.[101] Rónay Jenő gazdasági vasútja a községi tulajdonú vásártéri és előfogatosi földekből 1911-ben 296,5 □ölt foglalt el, ami 26 □öllel több volt, mint az előző haszonbéri szerződésben szereplő méret. A lóvasútnak ugyanis szüksége volt egy kitérő területre, ami megnövelte a haszonbérelt községi föld nagyságát. De a képviselő-testület hozzájárult a változáshoz.[102]

Eredményesen működött a vasút a háború után is. Az 1931-ből való haszonbéri szerződés Molnár András bíró, mint bérbeadó, illetve Rónay Imre, mint bérlő között kimondta: a község bérbe adja a területet, *„mint elébb”*, hogy a kérelmező a 0,60 m nyomtávú lóvasutat továbbra is fenntartsa. A szerződés 6 évi érvényességi időre szólt. A falu tehát nem változtatott a nyomsávnak átengedett terület bérleti feltételein, mert érdekében állónak tekintette a lóvasút működését.[103]

FERENCSZÁLLÁS KISZOMBORHOZ KAPCSOLÁSA

A falu vezetését hosszú éveken át foglalkoztatta Ferencszállás odakapcsolásának ügye. Járási szolgabírói rendelet írta elő 1891-ben Ferencszállás fölvételét Kiszombor körjegyzőségébe és körközgyámi körébe. Sokan fölszólaltak ellene, hangoztatva, hogy a körjegyzőség teendői e nélkül is túlhalmozottak, s különben is a falu a teljes függetlenség elérését (a körjegyzőségtől szabadulást) helyezte kilátásba. Ezért Ferencszállás fölvétele a körbe érdekei ellen volt, ezért ellene szavaztak.[104]

1894. nov. 30-án Torontál vármegye megszüntette Klárafalva és Ferencszállás körjegyzőségeket. Klárafalvát Deszk, Ferencszállást Kiszombor körjegyzőségéhez csatolták. Kiszombor képviselő-testülete azonnal reagált, mondván: a törvényhatósági döntés sérti érdekét. Az egykori Gerliczy-birtokok csak az uradalommal együtt voltak teherbíróképesek. Az úrbéri világ megszűntével a tehetős részt (az uradalmat) elvágták telepített részeitől (Ferencszállás és Klárafalva), s azok egyedül nem voltak képesek semmilyen terhviselésre. A hatalom *„ezeket a tehetetlen településeket”* akarta más nyakába varrni.

[101] Uo. Véghatározat Torontál vármegye alispánjától 74893/1910, MVL V 261-2. 46/1910.
[102] MVL V 261-3. 579/1911.
[103] MVL V 261.e. 1931
[104] MVL V 261-1 591/1891.

Ugyanez volt a helyzet a gróf Nákó-féle uradalommal. Az óriási kiterjedésű földek megművelésére falvakat telepített be, köztük Porgányt. Ám a közterheket itt is az uradalom viselte, s az elválás, egyben az önállóság elnyerése után Porgány elvesztette teherbíró adottságát, most azt is Zomborhoz akarták kapcsolni. Zombor tehát mindkét esetben az uradalmak által telepített, de később életképtelenül magukra hagyott községekkel „gazdagodott" volna. A volt kapás-kertész községek csatlakozásával Zombor csak terheket és kötelességeket örökölt volna, mert közigazgatásukat fizetésképtelenség miatt saját fizetett tisztviselőivel kellene végeztetni, anélkül, hogy a munkaerő szaporításával járó költségeket képesek volnának viselni.

Sérelmes volt a határozat azért is, mert érvényét Porgány község és Porgány-puszta elcsatolásától tette függővé. Fölvetődött Porgány Keglevich-házához csatolása, de az szintén tiltakozott ellene, mert *„aránylagos teherviselést nem nyerhet"*. Ha pedig Porgány *„a hozzája tartozó puszta nélkül visszamarad, a községi közterület szegénysége folytán 801 Ft 36 kr-al"*, Ferencszállás *„esetleges hozzájuk csatlakozásával megszaporítandó egy munkaerő folytán"* további 350 Ft-al növekednének a közterhek. A folyó évi költségvetésben is az eddigi 38%-os közterhet 9%-al kellett emelni, ezért az *„átcsatolás belfejlődésünkre bénítólag hatna"*, érveltek a képviselők. Indoklásukban hangsúlyozták, Ferencszállás kapitánysági központja Szegeden volt, ügyet intézni oda jártak, ami csak Deszk érintésével lehetséges. Így Deszk természetesebb centruma Ferencszállásnak, mint Kiszombor. A képviselő-testület a törvényhatósági határozatot megfellebbezte a belügyminiszternél, kérve annak hatályon kívül helyezését. Ezt alátámasztandó ajánlották a miniszter figyelmébe: a magyar ajkú Ferencszállást, a községet alapító Gerliczy-uradalommal együtt a szerb ajkú Deszkhez kell csatolni *„már politicai tekintetből is"*.[105]

Ezzel azonban még nem zárult le az ügy. A millenniumi ünnepségek kellős közepén újra kipattant a vita, mert Torontál vármegye 1896. júl. 2-án határozatban csatolta Ferencszállást a kiszombori körjegyzőséghez. A képviselő-testület most sem fogadta el, és fellebbezett ellene. Utasította az elöljáróságot, hogy az iratokat a közgyűlési határozattal együtt mutassa be a Nagyszentmiklósi Járási Főszolgabírói Hivatalnak. A határozat azzal kezdte, hogy *„nem egy ízben zaklatták már Kis-Zombort"* ezzel a kérdéssel. Korábban a belügyminisztérium közbeavatkozásának köszönhetően nem kapcsolták össze a két falut. Évek múltán azonban újra *„megpendült ezen eszme"*, mely a falut ismét a *„a keserű jövőt és veszedelmet kikerülő védekező állásba"* kényszerítette. Most nem az volt a gond, hogy Zombor nem akart több nyűgöt a vállára venni, hanem már teljes függetlenségre vágyott. A körjegyzői teendők ugyanis annyira szerteágaztak és megszaporodtak, hogy a törvény és szabályrendelet szabta munkaerő már nem tud megfelelni a követelményeknek. Épp a községhez csatolt vagy eztán csatolandó kisközségek okozták a lehetőségekkel már aránytalan többletfeladatokat, s az arra fordított energia akadályozta a kör székhelyét saját haladásában. Egyedül a körjegyzőséghez csatolt Porgány is sok fontos dolog megvalósulását akadályozta meg, mert a kisközség nem az *„üdvös haladást nézi, hanem legparányibb költség miatt is kész makacs álláspontra helyezkedni"*. De a kisközségnek sem használ a jegyzői székhelytől mért nagy távolság, mert a szabályszerű rendes vezetést és kezdeményezést gátolja, miközben az előrejutás föltétele a jó közigazgatás. Ez pedig Zomborban is romlana, ha Ferencszállást odacsatolnák. Így Kiszombort, melyben a környék községei közül leginkább megvolt a haladás iránti ambíció, a hanyatlásnak vetnék

[105] Uo. 41/1894.

alá. Ezt a körülményt pedig *„sem törvény, sem rendszabály intentiója nem foglalhatja magában”*. Vagyis egy virágzásnak indult nagyközséget egy *„élettelen”* kisközség miatt nem lehet a hanyatlás örvényébe sodorni. Klárafalva és Ferencszállás körjegyzősége azért vált képtelenné törvény adta jogainak gyakorlására, mert báró Gerliczy nagy terjedelmű uradalmi birtokának megmunkálására telepített községektől elszakították a nagybirtokot az úrbéri jogok megszűnte után, s *„azok teljesen magukra hagyva, magukat fönntartani képtelenné váltak”*. Most a teherbíró *„nagy uradalom nélkül lennének e községek Zomborhoz csatolandók”*, úgy mint Porgány, Porgány-puszta nélkül. A közigazgatási egyesítés növelné a költségeket, mert a jelenlegi községszemélyzet túl van terhelve, ezért a munkaerő szaporítására kényszerülne a falu, ez pedig versenyhátrányt okozna más községtársaival szemben. Hisz a több munkaerő csakis Zombor terhére menne, mert a *„gondjaira bízott”* többi kisközség nem tudja saját terheit viselni. A végeredmény pedig: Zombor haladásának akadályozása. Deszk alig van messzebb Ferencszállástól, mint Zombor, s *„a ferencszállásiak hetente kétszer Szegedre járnak piacolni Deszken keresztül. Tartozhatnának oda is!”*- szólt a régi verdikt.[106]

Valós problémára mutatott rá a zomboriak érvelése: a polgári közigazgatás szakszerűsége képzett és megfelelő számú munkaerőtől függött. 1899-ben a körjegyző elő is terjesztett egy helyi határozatot a megyei törvényhatóságnak a *„munkaerő szaporításáról”*, mivel a végrehajtási teendők a körjegyzőségben szaporodtak. Szükségessé vált egy írnoki és egy végrehajtói állás szervezése. Díjazásához felhasználható lenne a 200 Ft-t kitevő 2. könyvvezető-helyettesi fizetés, és így a körjegyzőség terhére 200 Ft teher háramlana, melyből Zomborra 156 Ft esik. Ez bőséges fedezetet jelentene a végrehajtói állásra. Klein Henrik javaslatára, aki elvi szempontból a munkaerő szaporítása mellett volt, de gyakorlati okok miatt (helységhiány) a kérdés elnapolását javasolta, felfüggesztették a vitát.[107]

A századforduló utáni jegyzőkönyvek már a közigazgatási egyesítés napi problémáiról számoltak be, különösen Porgány esetében. Kevés volt a közigazgatási szakember, és Porgány irányítása Zombor anyagi terhére valósult meg, miközben a társközség teherbírási képessége nem aránylott az igazgatási szakszerűség nyújtotta előnyökhöz. Az 1918-ban kiadott községi *„Gyűjtőív”* a fölmentett gazdákról arról tanúskodik, hogy nemcsak Porgány, de Ferencszállás is Zombor közigazgatási hatáskörébe került. Vagyis a falu érvei az egyesítés ellen hatástalanok maradtak.

A KÖZÉLET FONTOSABB ESEMÉNYEI

1894-ben heves vita zajlott a képviselő-testület és Torontál vármegye között. Utóbbi ugyanis ekkor megváltoztatta a községi szabályrendelet 40. §-át a községi segédjegyző és írnok kinevezéséről. Több képviselői hozzászólás után Klein Henrik indítványát fogadták el. Tisztelve a törvényhatóság határozatát, mely az 1886. évi XXII. tc. alapján álló 1891-es községi szabályrendelet 40. §-át is jóváhagyta, ellene mégis fellebbeztek. A megye a közgyűlés megkérdezése nélkül változtatta meg a községi rendeletet, s a kinevezési jogot magához vonta. Tette mindezt az 1886. évi XXII. tc. 77. és 48. §-ának világos rendelke-

[106] Uo. 55/1896.
[107] Uo. 94/1899.

zése ellenére, mert a törvény a kijelölés és helyettesítés jogát a községbírói, körjegyzői és körorvosi állásokra a tisztújító szék elnökének, a többi állásra pedig a közgyűlésnek tartotta fönn. A megyei törvényhatóság ezt a jogot megváltoztatta, s minden kijelölést, illetve helyettesítést a tisztújító szék elnökére ruházott. Ezzel a megye saját hatáskörét, beleszólási lehetőségét növelte a közgyűlési illetékesség rovására. Éppen akkor, midőn a belügyminiszter az erdélyi részekben kijelentette: a községek autonómiája nemhogy nem fog csorbulni, de kiterjesztik, sőt a felsőbb hatóságokat visszatartják a kisebb községi ügyekbe való beavatkozástól. Zombor a Szervezeti Szabályrendelet szerint nagyközség, képviselőinek fele *„intelligens elemekből áll”*, s a *„20275 Ft évi állami adóját pontosan fizeti”*, elegendő szellemi és anyagi erővel rendelkezik, hogy saját belügyeit, s ezt az ügyet is önállóan intézze. Ezért a törvényhatóság határozata sérelmes, s a közgyűlés felhatalmazza az elöljáróságot a föllebbezés benyújtására. A falu vezetői azt kérték a belügyminisztertől, hogy a sérelmes határozatot hatálytalanítsa, s a *„törvényhatóságilag jóváhagyott községi szabályrendeletet változatlanul fönntartani rendelje el, mert azt más községek is így gyakorolják”*.[108] A községi képviselő-testületi jegyzőkönyvekből annyi megállapítható, hogy Zombor a másodsegédjegyzői állást a közigazgatás államosításának küszöbén nem volt hajlandó betölteni. Gazdasági viszonyai és pénzügyi lehetőségei nem engedték meg az újabb állással járó fizetéseket. A falu valószínűleg kivárt, hogy az államosítás után, ezt az egyébként szükséges hivatalt az állam töltesse be és fizesse. Ez húzódhatott a két fél vitája mögött.[109]

Újabb megyei határozatot fellebbezett meg a falu 1902-ben. Ok: a vasárnapi munkaszünet szabályozása. A falu a vallási előírásokat és a közerkölcsiség ügyét sokkal fontosabbnak tartotta, mint hogy a vasárnapi munkaszünetről hozott törvény keretébe illeszthető lenne. Úgy gondolták, ha a község saját ügyeiben határozhat, akkor ezt a törvényt is helyi adottságokhoz igazíthatja. Ebben akadályozta meg a megye döntése. A törvényhatóság csak általános határozatot hozott, mely nem vette figyelembe a helyi érdekeket.[110] A vezetőség a falu mezőgazdasági jellege ellenére komolyan vette a vasárnapi munkaszünetről szóló egyházi tanításokat. Azt szerette volna, ha ez az állami szabályozásban is tükröződne, mert a törvény büntetés terhe mellett, csak az ipari munka szünetelését írta elő.

A falu fontos közéleti eseménye volt a két szomszédos nagybirtokos család, a nagyszentmiklósi gróf Nákó és a zombori Rónay család közötti vita. Hivatalosan a község panaszolta be gróf Nákó Kálmánt, míg özv. Rónay Jánosné és társai báró Sina hagyatéka ellen éltek panasszal. Tárgy: a Ladány- és a Porgány-ér jogtalan eltöltése volt. Az ügyben 1881. márc. 30-án Zomborban értekezletet tartottak Torontál vármegye alispáni hivatalának részvételével. T. Mláden megyei kiküldött a panaszok pontos kifejtésére kérte a jelen levő érdekelteket. Előbb Zombor képviseletében Kis András bíró, Kádár Árpád jegyző mondták el véleményüket. A Kiszomborról Szerb-Csanádra vezető állami úton fennálló híd előtt összegyülemlett a belvíz. Ezek részben hó és eső, részben fakadó vizek, de részben *„mesterséges úton eszközölt levezetések által gyűltek össze.”* Mivel a Ladány-érben további lefolyásuk *„gátolva lévén a gróf Nákó Kálmán nagybirtokos tulajdonát képező puszta Porgány határa mentében emelt gátak, illetve felhányás által”*, szükséges azok eltávolítása, mert ezzel a víznek természetes lefolyását segítik elő. Eziránti kérelmüket

[108] Uo. 48/1894.
[109] Uo. 23/1894.
[110] Uo. 57/1902.

továbbra is fönntartják azzal, hogy *„mindenek előtt azonnali intézkedések megtétessenek”*. Először a víztömeg *„mesterséges élesztését”* kell meggátolni, melynek forrása a csanádi erdőből mesterségesen épült levezető árok. Ezen kívül zárják be a Rónay Ernő legelőjéről a vizet levezető, a Királydombnál épült vízlecsapoló árkot, ugyanígy a Rónay Móric legelőjén létesített, illetve a Csurgó nevű kis érbe levezető víz lecsapoló árkokat. Özv. Rónay Jánosné, Bene Gyula és Rónay Alajos is kérte a Ladány- és Porgány-ér szabad vízlefolyását gátló akadályok eltávolítását, nem különben *„az ezen természetes víz ereszekben a vizek mesterséges útoni bevezetéseknek megakadályozását a község által fönt érintett helyeken és pontokon”*. Rónay Ernő és Rónay Alajos pótlólag kérelmezték, hogy az újonnan készült Kiszombor Makó országút melletti nagyárokból elágaztatott községi árokban *„a vizek ily mesterséges terelése meggátoltassék”*. Valószínűleg a csatornavíz saját célú fölhasználására gondoltak.[111]

Gr. Nákó Kálmán panaszlott részéről megjelent Bogdán Vince ügyvéd és Schwarz Eberhardt uradalmi igazgató. Előadták: az 1874. évi XI. tc. szerint *„belvizek nevezete alatt a feneklő vagy felfakadó vizeket értettnek, belvizek kártételeitől való védelem céljából pedig a vizeknek más irányt adni, nagy csatornák nyitása által nagyobb mennyiségű lefolyását előidézni, amennyiben ez által a víz idegen határra vagy más tarlójára bocsájtatik, vagy az oda befolyó víz tömege szaporíttatik, tilos lévén, addig, míg ilyen csatornák nyitása által lebocsájtott, s részben szaporított vizek forognak fenn, a víz természetes lefolyásának gátlásáról szó nem lehet, ez esetben pedig annál kevésbé, miután a kiszombori lakosság egyhangú állítása szerint a ladányérben ezelőtt, ti. marosi fakadó vizek mesterséges lebocsájtása előtt, soha annyi víz nem gyűlt, hogy az szétterjedve a szomszédos birtokokat elárasztotta volna. Mindenek előtt a mesterséges víz lecsapoló árkok elzárandók, és csak ezek elzárása után lesz lehetséges megítélni a szükséges további lebocsájtás nagyságát”*. Gróf Nákó álláspontja szerint a belvíztől való félelem tehát nem indokolta a víz mesterséges csatornákon elvezetését különböző árkokba, mert az felduzzasztva saját birtokára folyt. Ezért épített hányásokat köré, ami miatt a víz a másik oldalon gyűlt össze. Kiszombor és birtokos lakosai e töltéseket el akarták bontani, Nákó gróf pedig fönntartani kívánta.

Emiatt *„őméltósága részéről tiltakozás tétetik az ellen, hogy a határárok felhányásának átvágatása által vagy bármi más módon a mesterségesen duzzasztott vizek az ő Porgány pusztájára átláthatatlan kárral rá zúdíthassanak, annál inkább, mert a törvény szerint nem tekintendők tiltott műnek a birtokrésznek körül árkolása. Különben a víz természetes lefolyásának megnyitása nem csak abból áll, hogy egy szomszédos határban a határárok-hányás megnyittassék, hanem abból, hogy a szabad lefolyás a természetes érnek egész hosszában a természetes recipránáig megnyittassék”*. Addig tiltakoznak a határárok-hányások megnyitása ellen, míg az egész vízen és mellékerei hosszában valamennyi akadályt el nem távolítanak. Mert az az állapot is törvénybe ütköző, hogy egyik határról a szomszédosra engedjék a belvizet, *„ha nem volnának duzzasztva”*, anélkül, hogy arról is *„természetes lefolyás és lefolyhatás biztosíttassék”*. A szakértői bizottság úgy vélte, a gát előtt megfeneklett víztömeget nemcsak természetes úton, hanem mesterségesen is *„élesztik”*, s ezáltal annyira felduzzasztják, hogy sürgős intézkedéseket kell tenni a víz kártékony szétterjedése ellen. Ehhez az árok-fölhányásokban lévő nyílásokat, illetve a vízelvezető árkokat, *„amelyeken át a víz nem természetes, hanem mesterséges*

[111] UL Tor. vm. kgy. jkv. IV. 1881. ápr. 8.

úton lecsapoltatik a Ladányérbe", kellett elzárni és betömni. Ugyanígy elzárandó volt Nákó Kálmán határárkának a *„betorkolása"* a kiszombori *„közbirtokossági legelő szélében húzott árokba"*. *„Betömendő még"* Rónay Móric legelője szélén található árokfelhányás három nyílása, és *„elzárandók mindazon vízvezető árkok, melyek a szántóföldeken keresztül a Ladányérig húzattak"*, köztük Rónay Jánosné és Rónay Móric határárkainak torkolata a Ladány-érnél. Az intézkedések által elérhető lesz ama óvrendszabály, mely a *„kártékony víztömeg nagyobb mérvű duzzasztásának elejét veszi"*.[112]

A bírói és szakértői vélemény ellen az érdekeltek nem föllebbeztek, a jegyzőkönyvet aláírták. Igaz, báró Sina képviselője Pókay Károly és Schwarz Eberhardt időközben eltávoztak. A helyszíni szemle során ugyanis kiderült, a Ladány-ér államúton túli részében két ágra oszlik, a főág átvonul gr. Nákó Kálmán porgányi pusztáján, határárkát átszelve elhagyja a pusztát és Porgány község mellett a Porgány-érbe folyik. A mellékág áthúzódik Kiszombor határán és szintén Porgány község melletti érbe folyik. Miután a Ladány-ér több helyén Nákó Kálmán tiszttartója, meg Kiszombor község is védgátat emelt, illetve a határárkokat megerősítették, gátolták a bel- és fakadó vizek szabad lefolyását. Az 1874. évi XI. tc. e földhányásokat *„önhatalmúlag felállított védműveknek"* tekintette, melyek eltávolítandók. Annál is inkább, mivel a Ladány-érben felgyülemlett víznek további szabad lefolyása volt a Porgány-éren keresztül egész a Kovacsicza-érig, s le tovább a Tiszáig, mert a Porgány-eret nem töltötték el. Elrendelték ugyanakkor a Maros töltéssel párhuzamosan *„húzandóároknak"* elkészítését *„a fakadó vizek fenntartása tekintetéből"*, amely az ártér vízmentesítését szolgálta.[113] A helyszíni szemle után hozott megyei határozat a felhányás nyílásainak, a Ladány-érbe vezető árkok torkolatának elzárását írta elő, mert az összegyűlt víz átcsapott a partokon és elárasztotta a magasabb fekvésű földeket. Foganatosításukat a nagyszentmiklósi szolgabíró hivatal ellenőrizte.[114]

Vízzel kapcsolatos a másik közéleti esemény is. Torontál vármegye alispánja 1912-ben *„Engedély okmányt"* állított ki Zombornak az állami óvoda egészséges vízzel való ellátására. Ez alapján a falu jogot nyert artézi kút fúrására, a vízfölösleg elvezetésére, az óvodai vízszükséglet fedezetének biztosítására. 6 hónapon belül meg kellett kezdeni a vízi munkálatokat és további 6 hó alatt befejezni. Ezután a makói Magyar Királyi Állampítészeti Hivatal útterület-használati engedélyt adott a Szeged és Temesvár közötti állami közút egy szakaszának igénybe vételére vízvezetéki csövek elhelyezése céljából.[115] A csővezetéket a Szeged-Temesvár állami közút 23-24. km közötti szakaszán, az út jobb oldali árkában helyezték el, átvezetését az állami úton úgy oldották meg, hogy a cső fektetéséhez kiemelt föld ne zavarja az arra haladókat, az útpálya beépített oldalát a törmeléktől és földtől teljesen megtisztították. Az útpályán a kavicságyat és a padkát, valamint az útárkot a beépítés után azonnal, nem várva meg az állampítészeti hivataltól kapott fölszólítást, az eredeti állapotba visszaállították.

Fölvetődött a századforduló után a falu nevének megváltoztatása, tekintettel arra, hogy némely főhatósági urak nehézkesnek tartották azt kimondani. 1907-ben a főszolgabíró fölhatalmazta a jegyzőt a község nevének újbóli megállapítására. A közgyűlés végh határozata azonban kimondta: a vezetés a falu jelenlegi nevének megváltozását sem indokoltnak, sem szükségszerűnek nem tartja. Sőt *„legforróbb óhaja"*, hogy a község neve

[112] Uo.
[113] Uo.
[114] Uo. 6546/1881. márc 31.
[115] MVL V 261.e. Engedélyokmány, lásd még: UL Tor. vm. kgy. jkv. 11383/ 1912.

a jövőben is „Kiszombor” maradjon. Kialakulása, keletkezése történelmi folyamat eredménye, ellene *„magyarság”*, azaz nyelvhelyességi szempontjából nem emelhető kifogás. El sem képzelhető – a képviselő testület szerint –, hogy az „s” és a „z” mássalhangzók egybeírva értelmetlenséget, illetve érthetetlenséget szülne. Ahogy eddig nem akadt senki, aki a falu nevét „sz” hangzással ejtené, vagy a „kis” és „zombor” szót nem külön hangsúlyozta volna, s a jövőben sem lesz így.[116] A község neve tehát nem változott meg, írásmódja azonban igen. A korabeli Kis-Zombor névhasználatot belügyminiszteri engedéllyel 1911. ápr. 21-től használták hivatalosan is egybeírva, tehát a ma ismert Kiszombor alakban.[117]

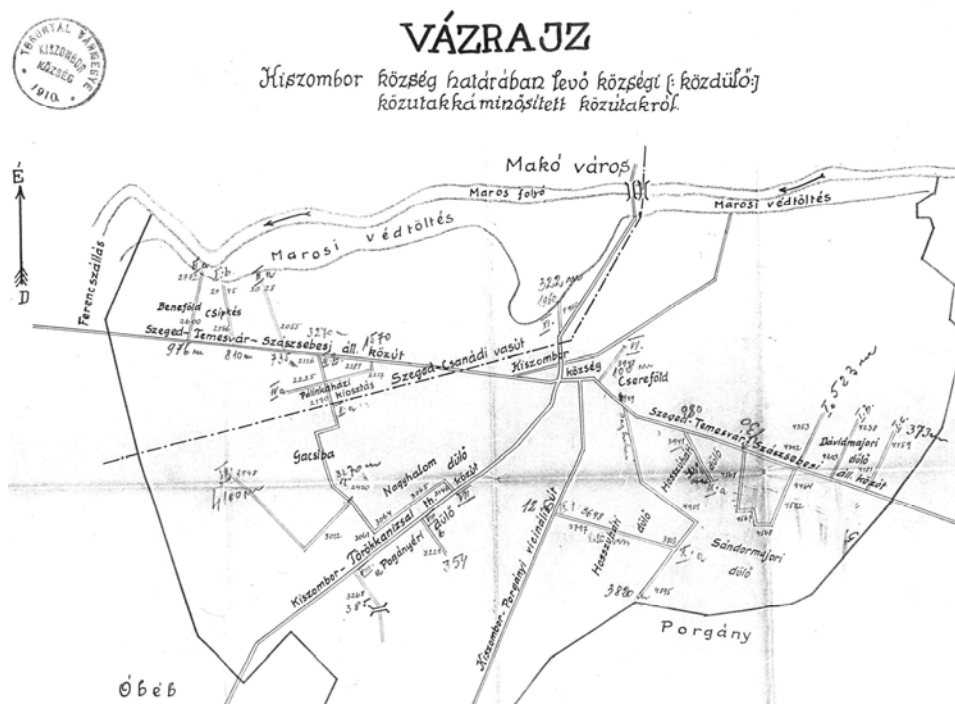

A községi közutak az 1910-es években

A századforduló után megszaporodtak a cigányságról szóló határozatok. 1907-ben Kolompár Pál telepedett be a faluba és Virág Veronnal élt vadházasságban. Kapcsolatukból született Virág Mihály *„törvénytelen származású gyermek”*, akit a szülők zombori illetékességűnek akartak elismertetni. A közgyűlés elutasította kérelmüket, mert az illetősség-szerzés törvényes alapfeltétele, a 4 évi adóviselés *„tagadhatatlanul hiányzik”*.[118] Horváth Klára és Horváth István ügye életmódjuk miatt került a képviselő-testület elé. Beltelken épült 43 négyszögöles házuk, *„jobban mondva czigány putri”*, rozoga állapo-

[116] MVL V 261-2. 96/1907
[117] MVL V 261-1. 508/1909, MVL V 261-3. bejegyzés a közgyűlési jegyzőkönyvben. sz. n.
[118] MVL V 261-2. 51/1907.

távval állandó tűzveszélyt jelentett az egész községre. Közvetlen szomszédjaik, de más lakosok is már egy éve panaszkodtak, hogy különösen szeles időben *„a cigányok tüzelésükkel tűrhetetlen állapotot”* teremtettek. A putri kéménye fölötte hiányos, a veszély fönnáll, de nem lehet a házat rendbe rakatni a cigányok vagyontalansága miatt. Minden hatósági intézkedés emiatt hajótörést szenvedett. Az elöljáróság javasolta megoldás: a cigányoktól megveszik az ingatlant, de a vételárat nem adja nekik, hanem azon a pénzen *„a falun kívüli vályokosban építtet nekik putri-lakást”*, ahol a többi cigány is lakott. E közérdekből szükséges ingatlan-vételt (80 Korona) a képviselő-testület támogatta.[119] 1912-ben azonban, amikor a Vályogosban fölhalmozódó belvíz miatt az ott lakó cigánycsaládok menekülésre kényszerültek és a községtől kértek lakást, az elöljáróság elutasította kérelmüket azzal, hogy *„nem feltétlen községi feladat a cigányok részére lakást biztosítani.”*[120]

GAZDASÁG

A lakosság megélhetésének alapja a mezőgazdaság volt. Korábban az állattenyésztés és az erdőgazdálkodás, a századfordulón már a gabonatermesztés volt a vezető ágazat. Ugyanakkor az állattartás a szegényebb rétegek megélhetésében végig jelentős szerepet játszott, bár a legelők területe egyre fogyott.

A 72 hold községi legelő a szükségleteket már nem elégítette ki, mert sokan voltak, *„kiknek marhájaik legelő hiányában legelő nélkül maradtak”*, ezért azok sem vettek marhát, akik akartak. A bíró 1891-ben arra kérte a képviselő-testületet, hogy a község cserélje el 61 hold földjét és a Bene-féle házat, *„a legelőnk mellet fekvő nagys. Rónay Lajos és László uraknak tulajdonát képező 7 hold legelőért és a községházi beltelek mellett levő Székház és beltelekért”*. Nagy szükség volt a legelőre, míg a házingatlan a községnek már alig hozott jövedelmet, sőt pár év múlva a *„nagyobb mérvű javítások ezen kis jövedelmet háromszorosan is felemésztenék”* – állította a bíró. Kérte, küldjenek ki bizottságot a szerződés feltételeinek megállapítása végett.[121]

1907-ben legelőrendtartás szabályozta a köztulajdonban lévő legelő használatát. Összesen 123 kat. hold és 1224 □öl kiterjedésű volt, tehát 1891-hez képest több mint 40 holddal gyarapodott, és egész terjedelmében állandóan csak közös legeltetésre használhatták. Fölosztani általában nem lehetett, még egy rész rövidebb időre kivonását is csak az 1894. évi XII. tc.-ben előírt miniszteri engedéllyel hajthatták végre. Határai északon Rónay Ernő uradalma, keleten a Maros védtöltése, délkeleten Rónay Aladár uradalma, délen a községi nyomásföldek és nyugaton Rónay Ernő birtoka. Kitűnik a határrészekből, hogy a falunak nemcsak közlegelője, de nyomásföldjei is voltak, olyanok, ahol hármas vetésforgót alkalmaztak állandó őszi-tavaszi gabonával és ugarral. Ez a szemtermelés súlyának növekedését bizonyító mezőgazdasági üzemrendszer.

A legelőre minden községi lakos kihajthatta jószágait a megfelelő legeltetési díj ellenében. E nélkül – senki. A túlterhelés megakadályozása céljából legfeljebb csak 400 db számos marha legeltetését engedélyezték. 1 db szarvasmarhának vették a gazdasági bizottság által 1 ¼ évesnek megállapított tehenet, az ennél fiatalabb tehenet, illetve borjú-

[119] Uo.
[120] MVL V 261-3. 94/1912.
[121] MVL V 261-1. 587/1891.

nak megállapított szarvasmarhát ½ darabnak számították. Ha túlterhelés mutatkozott, elsősorban a kevesebb jószággal bíró kisgazdák állatait vették fel a legelőre. A sertések számításon kívül maradtak, mert részükre *„sertés-állásnak”* a közlegelő elkülönített 8 holdnyi területe szolgált. Legeltetési díj: 1 db számos állat után 1 évre 12 K, 1 db borjú után 6 K, sertések után nem fizettek semmit. A befolyó legeltetési díjakat a legelőt terhelő kölcsön törlesztésére fordították. A legeltetési időszak ápr. 24-én kezdődött. Legeltetni csak akkor volt szabad, ha a talaj elég száraz, s a legeltetés a talajban okozható kártétele nélkül gyakorolható. A kihajtott állatokat csakis a közös pásztor felügyelete alatt, közös csordákban, nyájakban, csürhékben tartották. A község feladata volt a legelőt az állatok táplálkozására alkalmas fűvel begyepesíteni.[122]

A gazdálkodók birtokuk nagysága szerint erősen differenciálódtak. Az 1895-ös gazdacímtár „Kis-Zomborban” 7, 100 holdnál nagyobb birtokost tüntet föl. Név szerint: ifj. Ambrus József és társa, a Klein testvérek, Rónay Aladár, Rónay Emil, Rónay Ernő és társa, Rónay László és társa, Szemes István. Nevezettek, a Klein testvéreket kivéve, akik kereskedők voltak, főfoglalkozású földbirtokosok. A földbirtokot tulajdonban bírták, Ambrus József a nejével, Rónay Ernő tulajdonostársa Rónay Jenő, Rónay Lászlóé pedig Rónay Alajos volt.[123] A gazdaság területi nagyságát (hold), és művelési ágak szerinti tagolódását a *16. táblázat* szemlélteti.[124]

Sor-szám	Birtokos	szántó	kert	rét	szőlő	legelő	erdő	nádas	földadó alá nem esik	össze-sen	hány község-ben fekszik
1	**Rónay Ernő**	2885	12	5	3	408	185	-	226	3724	2
2	**Rónay László**	923	6	20	1	168	97	-	21	1236	1
3	**Rónay Aladár**	605	3	135	1	79	51	-	13	887	1
4	**Szemes István**	496	-	-	-	23	-	-	6	525	2
5	**Rónay Emil**	174	8	4	2	97	43	-	6	334	1
6	**Klein testvérek**	118	-	-	-	2	-	-	3	123	2
7	**Ifj. Ambrus József**	113	1	-	-	-	-	-	2	116	1
	Összesen	**5314**	**30**	**164**	**7**	**777**	**376**	**-**	**277**	**6945**	-

16. táblázat **Kiszombor legnagyobb földbirtokosai 1895-ben**

A Rónayak igazi nagybirtokosok voltak: a határ összterületének (kb. 10 ezer holdnak) a 60 %-ával rendelkeztek. Összességében latifundiumnak mondható, mert több uradalomból állt, s mindegyike egy nagyüzemet foglalt magában, de nem valódi mágnásbirtok, hisz a családtagok külön uradalmáról van szó, egyenkénti nagysága meg sem közelítette a 10 ezer holdat (a latifundiumok kezdő fokát). Korabeli agrárstatisztikai normák szerint is Rónay Ernő (korábban Rónay János) tulajdona országosan jelentős nagybirtok, de Rónay László 1236 holdja is elérte már a nagybirtokosi lét alsó határát. Rónay Aladár statisztikailag nem, de a helyi üzemméretek alapján ugyancsak a nagybirtokosok közé tartozott. Egyedül Rónay Emil tulajdona tekinthető szokványos középbirtoknak. Ugyanakkor tudjuk, hogy ez a birtok néhány évvel korábban még jóval nagyobb volt, és meg-

[122] MVL V 261-2. 32/1907.
[123] *A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája*. 2. köt. Gazdacímtár. Bp. 1897. 450.
[124] Uo. 451.

közelítette a nagybirtok alsó határát. Az 1893-ban kiadott *Magyarország földbirtokosai* című kötet nyilvántartása szerint, amely valószínűleg az 1891-es általános összeírás adataira támaszkodik, Rónay Emil tulajdonába még 844 kat. hold föld, ebből 654 hold szántó tartozott.[125] Mivel 1895-ben tulajdonában már csak 334 hold föld, ebből 174 hold szántó található, bizonyosra vehető, hogy értékesített birtokából, és a földeket (a hiányzó 510 holdat) Szemes István vásárolta meg, aki az 1893-as adattárban még nem szerepel. Ugyancsak új birtokosnak tekinthetők a Klein testvérek és ifj. Ambrus József is, őket sem rögzítették néhány évvel korábban a 100 holdnál nagyobb földtulajdonnal rendelkező birtokosok között. Ők minden bizonnyal az 1891-ben még *„Kis-zombori birtokosok”* tulajdonában lévő 449 holdból vásárolhattak.[126]

darab

Sor-szám	Cselédek száma	lokomobil	járgány	cséplőszekrény	vetőgép	rosta	eke	trieur	Szecskavágó	borona	henger	igás szekér
1.	97	4	3	3	8	7	68	3	3	20	11	50
2.	28	1	2	1	4	4	19	3	-	14	-	16
3.	10	1	2	1	3	3	25	1	1	8	-	22
4.	4	-	-	-	1	1	3	-	-	3	1	6
5.	20	1	-	1	2	2	23	2	1	8	7	15
6.	5	-	-	-	-	1	2	-	-	2	-	5
7.	4	-	-	-	-	-	4	-	-	2	-	4

17. táblázat **Kiszombor legnagyobb földbirtokainak eszközellátottsága 1895-ben**

A Rónay család tagjai mindegyikéről megállapítható, hogy nem kényszerültek fizikai munkára, megélhetésüket birtokaik teljesen biztosították. A többiek is „erős” középbirtokosok voltak, földvagyonuk alapján a legtehetősebbek közé számítottak. A művelési ágak megoszlása a szántóföldi termelés elsőbbségét tükrözte, a kisebb birtokokon szinte kizárólagos jelleggel, a Rónay-féle latifundiumokon pedig domináló arányban. De itt a legelő a szántó 1/7-e illetve 1/5-e volt. Szőlőművelés nem folyt egyik birtokon sem, hisz az az 1-2 hold nem tekinthető jelentős termesztésnek, s az is csak a Rónay-földeken. Ugyanígy jelentékenyebb rét- és erdőgazdálkodást csak a Rónayak folytattak. Előbbi komolyabb állattartást föltételezett, hisz az állandó fűtermő terület termését szénaként használták. A kiterjedt erdőségek pedig a hagyományos Rónay-üzletágra utalnak: a fakereskedésre. A család uradalmai igazi, több lábon álló nagybirtok-üzemként léteztek. A *16. táblázat*ban részletezett gazdaságokban használt fontosabb gépek és eszközök kimutatását a *17. táblázat* mutatja.[127]

A falu nagybirtokos családjának vezető állása e mutató alapján is szembetűnő: gép- és más korszerű eszközállománnyal szinte kizárólag csak a Rónayak rendelkezetek. Szállítási eszközeik még hagyományosak (igás szekér), de a termelésbe nagy erejű gőzgépeket vontak be, a vetéstől a betakarításig a fontosabb műveleteket már gépesítették. Törvényszerű volt ez, mert a nagybirtok befektethető tőkéje nagyobb volt, és piacon maradása egyre korszerűbb módszereket és eszközöket kívánt. Minden háztartásban akadt szar-

[125] BAROSS 1893. 736.
[126] Uo.
[127] *A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája*. 2. köt. Gazdacímtár. Bp. 1897. 450.

vasmarha, jelezvén, hogy még mindig a legfontosabb haszonállat volt: teje, húsa nélkülözhetetlen táplálék. Igázásra is használták, de a lovak általános és nagyobb számban tartása mutatja, hogy a szállítást már inkább velük oldották meg. Lovat minden birtok tartott, főleg igásat, mert a termény elszállításában nélkülözhetetlen volt. Különösen sok lovat használt a Rónay-uradalom, de köztük sok volt a kocsiló, amely személyszállítást végzett. Juhot csak a nagybirtokosok tartottak, elsősorban gyapjáért, mert húsának fogyasztása nem vált általánossá. Igen igénytelen állat, gyenge legelőkön és gyomos tarlókon is megélt, sok költség nem járt vele. A sertés a legfontosabb haszonállatok egyike, mert húsát, zsírját általánosan fogyasztották. Ezért szinte minden háznál tartottak, a nagybirtokon pedig egyenesen tenyésztették (*18. táblázat*).[128]

darab

Sor-szám	Birtokos	szarvas-marha	ló	sertés	juh
1.	**Rónay Ernő**	410	104	908	1419
2.	**Rónay László**	164	22	137	212
3.	**Rónay Aladár**	176	27	740	-
4.	**Szemes István**	29	17	75	404
5.	**Rónay Emil**	43	9	1	26
6.	**Klein testvérek**	12	6	-	-
7.	**Ifj. Ambrus József**	7	10	8	-

18. táblázat **Kiszombor legnagyobb földbirtokosainak állatállománya 1895-ben**

1911-re a száz holdon fölüli birtokosok kezében lévő szántóföld mennyisége alig, csupán 10 kat. holdnyi területtel növekedett, a tulajdonviszonyok azonban tagoltabbak lettek. Míg 1895-ben 7 olyan birtokost írtak össze, akinek birtokmérete meghaladta a 100 holdat, addig 1911-ben már számuk 10-re emelkedett. Ekkor már nemcsak magánszemélyek, de köztestületek is tartoztak a zombori nagybirtokosok közé (*19. táblázat*).[129]

Az 1895-ös és 1911-es adatsort összehasonlítva szembeötlő a Rónay birtokok földarabolódása. Valójában nemcsak a birtokosztódást figyelhetjük meg, de a családi birtokok csökkenését is. Míg 1895-ben összesen 4587 hold szántó és 1328 egyéb földterület tartozott a család tulajdonába, addig 1911-ben már csak 4086 hold szántót és 1318 egyéb használatú földet birtokoltak. Az 500 holdas szántó-csökkenés bizonyosan érzékeny veszteséget jelenthetett, melynek nagyságát alig befolyásolhatta, hogy a terület nagy része a község tulajdonába ment át, amely az 1880-as évektől Rónay Ernő ösztönzésére tudatos vásárlásokkal (Rónay Mihály földjeinek, illetve az ún. Bene-földek megvásárlása útján[130]) a harmadik legnagyobb földbirtokossá lépett elő.[131] A képviselő-testület a földeket

[128] Uo.
[129] RUBINEK 1911. 771.
[130] KISS 1940. 34.
[131] Rónay Ernőnél többet a község gazdaságáért kevesen tettek ebben az időben, nála koncepciózusabb vezetője nem volt a falunak. A Kiszombori Gazdasági Olvasókör céljainak kiteljesítése éppúgy a nevéhez fűződött, mint a község első pénzintézetének, Kiszombori Segélyegylet és Hitelszövetkezetnek a megalakítása 1884-ben, vagy a községi birtokállomány növelése, mely hosszú távon stabil bevételeket teremtve megszilárdította a falu önkormányzatának anyagi helyzetét. Alapítványai a település szegény sorsú gyermekein segítettek. 1913. júl. 21-én bekövetkezett halálát követően a képviselő-testület rendkívüli ülésen búcsúzott tőle. A jegyző nekrológjában többek között ezt mondta: *„ez a község a semmiből előteremtett immáron mintegy egy millió koronányi tiszta,*

kishaszonbérben műveltette, s az ebből befolyó bevételek a község működésének jelentős hányadát tették ki.

		hold									Korona	
Sor-szám	**Birtokos**	**Szántó**	**kert**	**rét**	**szőlő**	**legelő**	**erdő**	**nádas**	**Használatlan**	**összesen**	**Tiszta jövedelem**	**1 hold átlag-jövedelme**
1	**Rónay Jenő**	1514	-	3	3	94	115	-	38	1767	19203	10,84
2	**Rónay Ernő**	1372	11	-	-	291	60	-	28	1762	19234	10,90
3	**Kiszombor község**	626	3	71	1	166	5	-	131	1003	10666	10,60
4	**Rónay Aladár**	634	11	129	3	91	62	-	6	936	13208	14,05
5	**Rónay Lászlóné**	422	4	18	-	93	68	-	3	608	8927	14,59
6	**Gerliczy Ferenc**	479	-	-	-	19	-	-	5	503	6408	12,71
7	**Rónay Emilné**	144	-	-	-	57	-	-	1	202	2554	12,58
8	**Felsőtorontáli Árvízmentesítő Társulat**	-	1	-	-	3	-	-	167	171	30	0,17
9	**Ambrus József**	133	-	-	-	-	-	-	2	135	1816	13,45
10	**Rónay család**	-	-	-	-	-	-	-	129	129	-	-
	Összesen	**5324**	**30**	**221**	**7**	**814**	**310**	**-**	**510**	**7216**	**82046**	**11,34**

19. táblázat **Kiszombor legnagyobb földbirtokosai 1911-ben**

A Rónay család birtokvesztesége nem volt teljes körű, az csak Rónay László egykori birtokát érintette. A Rónay Ernő kezelésében lévő 2885 hold szántó valójában a torontáli főispán, Rónay Jenő örökségét is magában foglalta, így a birtok 1911-re sem csökkent, csupán kettéosztódott, mivel Rónay Jenő hivatala megszűntével, 1902 őszén hazaköltözött Zomborra, és gazdálkodni kezdett. Nem csökkent, sőt, 29 holddal növekedett Rónay Aladár szántóterülete. Két Rónay-birtok volt, amelyik csökkent. Az egyik Rónay Mihály fia, Rónay László tulajdona volt, aki 1885-ben még 923 hold szántóval rendelkezett, 1911-re már csak 422 holddal. A veszteség 1 híján 500 hold: ez a terület volt az, amely vásárlás útján a község kezébe került. A másik csökkenő birtok a kastélyt építő Rónay Móric fia, Rónay Emilé volt, aki már életében sem törődött különösebben birtokával, 1899-ben bekövetkezett halálát követően pedig Temesvárra költöző özvegye ekkorra nemcsak a kastélyt értékesítette (1902-ben a hazaköltöző Rónay Jenő vette meg) de földjei egy részét is. A csökkenés e birtok esetében ekkor még 30 hold. Mivel pontosan ekkora szántóterülettel gyarapodott Rónay Aladár (29 hold) és Rónay Ernő (1 hold) birtoka, biztosra vehető, hogy az adásvétel a családtagok között bonyolódott.

1895-höz képest Ambrus József kivételével eltűntek a korábbi középbirtokosok. Ambrus nemcsak megtartotta 113 holdnyi szántóját, de még 20 holddal gyarapítani is tudta, ezzel – a Rónayakat nem számítva – a falu legvagyonosabb földbirtokosa volt, ugyanakkor birtokmérete nem érte el a magyarországi nagybirtokok átlagméretét. A Klein testvérek 118 hold, és Szemes István 496 hold szántója másfél évtized alatt elenyészett. Ők nem falusiak voltak, így érzelmi kötődésük a birtokhoz nem volt. Amikor a jövedelmezőség nem volt megfelelő, továbbálltak. 1911-ben új nagybirtokos jelent meg a zombori határban: báró Gerliczy Ferenc, a deszki uradalom földesura, aki ekkor már a 6. legnagyobb itteni birtokot mondhatta magáénak, szinte csak jó minőségű szántóterületet a

reális vagyont mondhat a magáénak, s amelynek eredményeként a község eme vagyona után már ez időre is olyan évi 16-18000 koronányi tiszta bevétel fölött rendelkezik." MVL V 261-3. 67/1913.

község Ferencszállás felé eső részén. Gerliczy minden bizonnyal a Szemes-féle birtokot vette meg, a méretazonosság szinte egyértelműen erre utal. Megjelent a zombori nagybirtokosok között a Felsőtorontáli Árvízmentesítő Társulat is, de természetesen az ő 173 holdnyi birtokuk döntő része csak virtuális birtok volt, mezőgazdasági termelésre nem alkalmas terület, az a föld, melyen a Maros gátjai helyezkedtek el. A társulat nem is vásárlással, hanem kisajátítás útján jutott e földterületekhez,[132] ennek ellenére képviselője virilistaként megjelent a község vezetésében is.

Kevés adatunk van a földek értékét illetően, mivel adásvételi szerződések nem állnak rendelkezésünkre. A Rubinek-féle gazdacímtár szerint Torontál vármegyében 700 korona alatt nemigen lehetett földet kapni, az ár 1910 körül 1000-1200 K volt.[133] A gazdacímtár szerint nem volt ritka a 60-80 K-s földbér, de a Csanáddal határos részen – ide tartozott Kiszombor is – a makói bérlők 100-150 K-t is fizettek a bérelt földekért. Ezt adatokkal is alá tudjuk támasztani, hiszen, mint jeleztük, a község haszonbérben műveltette a földjeit, és a haszonbérszerződések a képviselő-testület által fogadtattak el, így a közgyűlési jegyzőkönyvek megőrizték ezeket. A képviselők pl. 1910. máj. 7-i ülésükön a Rónay Mihály-féle gózsemi földekből adtak haszonbérbe 88 holdnyi területet, azt, amelynek 6 év után lejárt a bérleti joga. Az új bérlőket árverezés útján választották ki. Az árverési föltételek részletesen szabályozták a művelés és a haszonbér-fizetés föltételeit. A helyiek eszerint a haszonbért évente mindenkor féléves részletekben, márc. 1-jén és szept. 1-jén kellett fizessék, ha ezzel elmaradtak, 6 %-os késedelmi kamatot vetettek ki rájuk. A nem helybeli bérlők hasonló föltételekkel fizettek, de nekik 1 éves bérösszegnek megfelelő kauciót is előre ki kellett fizetni, a földet csak ezt követően vehették bérbe. Nekik 20 koronás bánatpénzt kellett fizetniük, a helybelieknek csak 10 K-t. A haszonbérszerződés – nyilván a föld védelme érdekében – szabályozta a hagymatermelés föltételeit is. Eszerint: *„A hagymatermelés csak úgy van megengedve, hogy a bérelt terület a bérlet egész időtartama alatt – akár egy évben egészen, akár több részletre osztva évenként más részletekben – de csak egy évben használható hagymaültetésre, ha pedig a megengedettnél nagyobb mérvű hagymaültetést folytat a bérlő, akkor a többletültetés után kártérítést tartozik fizetni, mely kártérítés az évi bérösszeg helyébe lép, és kataszteri holdanként 100 koronában állapíttatik meg.”*[134] A bérlet meghosszabbítható volt, mégpedig úgy, hogy az a bérlő, aki rendesen művelte a földet és a bérösszeget is pontosan fizette, előnyt élvezett a következő licitnél. „Albérletbe” adni azonban a bérelt területet csak a testület hozzájárulásával lehetett. 1911-ben annyit finomítottak a fönti keretszerződésen, hogy a bérlők a föld trágyázásáért haszonbér-visszatérítést kaphattak, félholdanként 5 koronát.[135]

Az 1910-ben 10 évi bérletre meghirdetett 88 hold 1376 □öl területet (1 kat. hold = 1600 □öl) 50 koronás holdankénti kikiáltási áron licitáltatták. Az előző licit során, 1904-ben e területből évi 5393 K 7 fillér évi haszonbér folyt be, mely holdanként évi 61 K községi jövedelmet jelentett. Ezzel szemben az új liciten ugyanez a földterület 8648 K haszonbérért kelt el, mely holdanként 98 K tiszta bevételt eredményezett.[136] 1912-ben a község a haleszi földekből bocsátott árverésre 48 holdat 3 évre, fél holdas parcellákban, 25 K-s kikiáltási áron. Az előző meghirdetéskor, 1904-ben ez a terület 3508 K 14 fillért

[132] MVL V 261-1. 31/1898.
[133] RUBINEK 1911. 758.
[134] MVL V 261-3. 49/1910.
[135] Uo. 30/1911.
[136] Uo. 49/1910.

hozott a községnek, mely átlagosan 73 K-s holdankénti haszonbért jelentett. Az 1912-es licit során 6869 K és 10 fillér bevétel keletkezett, ami azt jelentette, hogy itt egy hold átlag haszonbére 143 K volt.[137]

A község nemcsak elfogadtatta bérlőivel a haszonbérleti szerződésben foglaltakat, de szigorúan be is tartatta azt. 1910-ben pl. 130 K bírságot róttak ki azokra, akik az 1904-ben bérbe vett, s az évben lejáró szerződött földjeiket elmulasztották fele részben kapás növényekkel bevetni.[138] Behajtották a befizetési kötelezettséget azokon is (□ölenként 3 fillért), akik engedéllyel több hagymát ültettek, mint amennyi az alapszerződés szerint járt volna számukra. Ebből a községnek 1910-ben 106 K és 48 fillér, 1911-ben 161 K és 28 fillér bevétele keletkezett.[139]

Megjelentek a testület előtt a haszonbér-átruházási kérelmek is, 1910-ben 7, 1911-ben pedig 21 darab. A képviselők minden esetben vizsgálták, hogy az új haszonbérlők képesek-e teljesíteni az eredeti szerződésben foglaltakat, és csak ez alapján adták meg hozzájárulásukat.[140] A haszonbér-átruházásokból következtethetünk a bérelt földek nagyságára is. Ezek általában 2 holdat tettek ki, ám többször előfordultak 400 □öles parcellák, de akadt 8 holdas bérlet is. Az átruházott bérlet sokszor családban maradt, de sok eset lehetett, amikor az eredeti licitálók (strómanok) mögött megjelentek a tényleges fizetők is, akik ezen az úton akartak nagyobb területekhez jutni, kikerülve ezzel az egyes birtokokra eső korlátozásokat.

Mint a fentiekből is megállapíthatjuk, valóban jó üzlet volt a község számára a haszonbérlet, de bizonyosan a Rónay-birtokok egy része is hasonlóképpen hasznosult, bár erre adataink nem maradtak meg, csupán azt tudjuk, hogy Rónay Jenő 1911-ben birtokából 200 holdat *„kerti művelésre”* kisgazdáknak adott bérbe.[141] Van viszont némi támpontunk a haszonbérlők lakóhelymegoszlását illetően. Egy 1911-es képviselő-testületi előterjesztésből kiderül, hogy 1910-ben a községben 2228 adózót írtak össze, ebből csak 950-en voltak helyi illetőségű lakosok. Ugyanígy a községhez tartozó Porgány 598 összeírt adózójából csak 85 volt a helyi. Zomboron tehát 1278, Porgányban pedig 513 olyan községi adófizető volt, aki nem helyben lakott. Ez a közel 1800 ember, a Kiszomboron adót fizetők 64 %-a *„nagyon kevés kivétellel csupa makói magyar”* volt.[142]

Az 1911-es fölmérés adatot közöl a birtokok jövedelmezőségét illetően is. Sajnos, összegző adatot ad, azaz a jövedelmezőségi mutatóba nemcsak a szántók, de az egyéb földtípusok adatai is beletartoztak, természetesen rontva ezzel a szántók értékét. Ennek ellenére érdemes egy kis összehasonlítást tenni, hogy fogalmunk lehessen e birtokok valós értékéről. Jankó Ágoston Torontál vármegyei alispán 1911-ben közzétett, a torontáli birtokviszonyokat tárgyaló tanulmányában megadta a különböző földtípusok jövedelmezőségi mutatóit,[143] melyekből kiszámolható az egy holdra jutó átlagjövedelem összege is. Eszerint a torontáli szántók holdankénti átlagjövedelme 1911-ben 7,34 Ft volt, míg a teljes földterületre vetített holdankénti átlagjövedelem 5,78 Ft. Ezzel összevetve a zombori birtokok jövedelmezőségét, megállapíthatjuk, hogy – noha nem áll rendelkezésünkre adat külön a szántók nyereségére, csupán a teljes birtokokra –, az itteni gazdaságok leg-

[137] Uo. 5/1912, 67/1912.
[138] Uo. 123/1910.
[139] Uo. 124/1910, 86/1910.
[140] Uo. 125/1910, 6/1911., 64/1911., 83/1911., 106/1911.
[141] BOROVSZKY 1911. 215.
[142] MVL V 261-3. 9/1911.
[143] JANKÓ 1911. 34.

rosszabbja is kétszeresen haladta meg a torontáli átlagos birtokjövedelem nagyságát. A legjövedelmezőbb Rónay Lászlóné és Rónay Aladár birtoka volt, itt az egy holdra jutó tiszta bevétel meghaladta a 14 Ft-ot, de megközelítette azt az Ambrus-birtok is. 12 Ft fölötti jövedelmezőséget produkáltak báró Gerliczy Ferenc és özv. Rónay Emilné földjei, de meghaladták a 10 Ft-ot Rónay Jenő, Rónay Ernő és a község tulajdonában lévő birtokok is. Mint jeleztük, nincs részadatunk a zombori birtokok kapcsán, ezért csak következtetni tudunk arra, hogy ez utóbbi három birtokos szántóterületének jövedelmezősége sem maradt el a többiekétől, noha az átlagszám alapján ez úgy tűnik. A különbség magyarázatát az adja meg, hogy mind Rónay Emil és Jenő, mind pedig a község a többiekénél jóval nagyobb arányban rendelkezett egyéb földterülettel (erdő, legelő), az ebből származó alacsonyabb bevétel nyilvánvalóan befolyásolta az átlag-adatokat, így rosszabb arányt mutatott.

%

Sor-szám	Birtokos	szántó	kert	rét	szőlő	legelő	erdő	nádas	Haszná-latlan	össze-sen	Tiszta jövedelem
1.	**Rónay Jenő**	28,4	-	1,4	42,9	11,5	37,1	-	7,4	24,5	23,4
2.	**Rónay Ernő**	25,8	36,7	-	-	35,7	19,4	-	5,5	24,4	23,4
3.	**Kiszombor község**	11,8	10,0	32,1	14,2	20,4	1,6	-	25,7	13,9	13,0
4.	**Rónay Aladár**	11,9	36,7	58,4	42,9	11,2	20,0	-	1,2	13,0	16,1
5.	**Rónay Lászlóné**	7,9	13,3	8,1	-	11,4	21,9	-	0,6	8,4	10,9
6.	**Gerliczy Ferenc**	9,0	-	-	-	2,3	-	-	1,0	6,9	7,8
7.	**özv. Rónay Emilné**	2,7	-	-	-	7,0	-	-	0,2	2,8	3,1
8.	**Felsőtorontáli Ár-vízmentesítő Társ.**	-	3,3	-	-	0,5	-	-	32,7	2,4	0,1
9.	**Ambrus József**	2,5	-	-	-	-	-	-	0,4	1,9	2,2
10.	**Rónay család**	-	-	-	-	-	-	-	25,3	1,8	-
	Összesen	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**-**	**100,0**	**100,0**	**100,0**

20. táblázat **Kiszombor legnagyobb földbirtokainak megoszlása művelési ágak és jövedelem szerint 1911-ben** (összes nagybirtok = 100 %)

A fentiek alapján érdemes megvizsgálni azt is, hogy a nagybirtokok tulajdonában lévő összterület, illetve az ebből származó teljes bevétel milyen arányban oszlott meg a tulajdonosok között (*20. táblázat*) A község mintegy 10 ezer holdnyi földterületének 70 %-ával a 100 hold fölötti tulajdonnal rendelkező nagybirtokok rendelkeztek. E nagybirtokosok által tulajdonolt földterület a család János-ágához tartozó Rónay Jenő és Rónay Ernő kezelésében volt (24,5 és 24,4 %). Nagyjából ilyen arányban rendelkeztek az ebből befolyó jövedelmekkel is (23,4 és 23,4 %). Noha a földterület legnagyobb része szántó volt, rendelkezett a község erdőkkel, legelőkkel és némi szőlővel is, e területeknek fele szintén az ő érdekeltségükbe tartozott. 10-10 % körüli szántó volt báró Gerliczy, Rónay Aladár és a község tulajdonában, közülük a legtöbb bevételre Rónay Aladár tett szert, a tiszta összjövedelem 16 %-a felett rendelkezhetett. Ebben közrejátszhatott magas kertállománya is, ahol gyümölcsfái voltak. Ez azt mutatja, hogy birtokát a több lábon állás elvei nyomán irányította, s ezzel relatíve kisebb birtoka ellenére is bevételeit maximalizálni tudta. Feltűnő, hogy báró Gerliczy Ferenc bevételei elmaradtak az általa birtokolt szántók tulajdoni arányától. Ez minden bizonnyal azzal függött össze, hogy a zombori birtok számára a saját deszki uradalmához képest másodlagos, talán egyfajta tartalékterület lehetett, nem kellett erőfeszítéseket tennie a bevételei maximalizálására, ezért nem is

fordított akkora figyelmet erre a birtokra, mint akkor, ha a jövedelmezőbbé tétel kényszere erre ösztönözte volna. Ambrus József szántóterülete a teljes nagybirtokhányad 2,5 %-át tette ki, ezzel szemben a befolyó bevételnek csak 2,2 %-a jutott neki. Ez arra utalhat, hogy birtokait nem tudta olyan korszerű eszközökkel művelni, miként azt a Rónayak tették. Sajnos, nem áll rendelkezésünkre újabb adatsor, mely a nagybirtokok eszközellátottságot mutatja, de az 1895-ös kimutatásból is kiderült (*17. táblázat*), hogy a Rónayak eszközparkja lényegesen nagyobb volt, mint a középbirtokoké, s ez kétségtelen versenyelőnyt jelentett számukra, ami nyilvánvalóan a bevételek eloszlásában is megnyilvánult.

A Rónay család birtokában lévő uradalmak gazdálkodásáról korabeli forrás is tudósít. A Borovszky-féle Torontál vármegyei monográfia részletes képet nyújt arról a termelési technológiáról, amellyel a birtokok a terméseredmények maximalizálására törekedtek. A monográfia szerint Rónay Ernő uradalmában *„A talaj előkészítése őszi kalászosok alá: takarmányfélék után két szántás, tengeri és czukorrépa után egy szántás, és a szükséges fogasolás, száraz idő esetén gyűrűs hengerezés. Tavaszi kalászosok alá: tarlótörés, őszi mélyszántás, tavasszal fogasolás vagy extirpálás*[144]*. Kapások alá: gabona után trágyázva lesz a tarló és rögtön alászántva, és ősszel mélyen megszántva. Tavasszal vetés előtt porhanyítás. Takarmányfélék alá: tarló trágyázva, leszántva, télen mélyszántás, tavasszal porhanyítás. A lucernát gabona közé veti. A birtok kezelése a következő irányelvek szerint történik: 2/5 rész gabona, 2/5 rész kapásnövény (legnagyobb részben cukorrépa), 1/5 rész takarmány. A birtoknak évenként 20-25%-át trágyázzák.*”[145] Ezzel a műveléssel meglehetősen jó terméseredmények voltak elérhetők. 1911-ben őszi búzából 11,37 q, árpából 8,12 q, zabból 14,24 q, cukorrépából 150 q, 1910-ben kukoricából 15 q átlagtermést értek el. Az uradalom tíz éves átlagtermése őszi búzából 10 q, árpából 8 q, zabból 10 q, cukorrépából 150 q, kukoricából 16 q volt. Hasonló eredményeket mutatott föl Rónay Aladár uradalma is, noha a birtokméret mintegy felét tette ki Rónay Ernő birtokáénak. Itt őszi búzából az 1911. évi átlagtermés 13,5 q, míg a tíz éves átlagtermés őszi búzából 11 q, árpából 8 q, zabból 12 q és dohányból 8 q volt.[146] Rónay Jenő uradalmában a mélyművelést egy Mc Laren magánjáró gőzekével oldották meg, amely itt is biztosította a jó termésátlagokat nyújtó gazdálkodás feltételét, még akkor is, ha itt mintegy 200 holdat kerti művelésre kisgazdák számára adtak bérbe.[147]

Az intenzív szántóföldi gazdálkodás mellett továbbra is számottevő állattenyésztést folytattak a Rónayak. Rónay Ernő uradalmában a könnyű félvér lótenyésztés mellett kiemelendő a szimentáli és berni keresztezésű tehenészet (287 db.), melynek tejét a szegedi központi tejcsarnokban értékesítették, a mangalica sertéstenyésztés (575 db.), valamint a hampshire juhászat. Rónay Jenő birtokán amerikai és muraközi lóállományt tenyésztettek (91 db.), valamint ulteni tehenészetet működtettek, melynek állománya a borjakkal együtt 213 db-ból állt. A tejet Makón értékesítették, nyáron 14, télen 16 fillérért literenként. A fejési átlag a borjak nevelésére fordított tejen kívül 4,5 liter volt. A tejtermelés mellett a gyapjútermelés és a mangalicasertés-tenyésztés volt meg jellemző. Rónay Aladár birtokán a 48 lóból álló félvér ménes, valamint a tehenészet emelkedett ki.[148]

[144] A talaj fordítás nélküli porhanyításának egyik módszere
[145] BOROVSZKY 1911. 215
[146] Uo.
[147] Uo.
[148] Uo.

A nagybirtokokkal ellentétben alig állnak rendelkezésünkre adatok a község 100 holdnál kisebb földterületet birtokló és művelő gazdáiról. Teljes gazdanévsort 1918 előttről nem is találtunk. Ellenben fölleltük a *„Kiszombori Gazdák Tejszövetkezete”* 1937-ből való betűsoros kimutatását. A szövetkezet tagja volt az Országos Magyar Tejszövetkezeti Központnak, mely listát kért az alapító tagokról. Olyan marhás gazdák kerültek fel rá, akik a maguk személyében, vagy apjuk örököseként, de rég fennálló tehenészetet vittek. A tagok: Ambrus András, Ambrus Imre, Balla János, Bódi Lajos, Csejtei István, Csejtei József, Csejtei Károly, Csepregi Mátyás, Döme Ferenc, Engler János, Faragó Miklós, Farkas Kálmán, Gábor Mihály, Horváth András, Horváth János, Horváth Lajos, Horváth József, Jani István, Kohajda Mihály, Kohajda György, Kókai Pál, Kovács Mihály, Kollár István, Kőrösi András, Lajtár József, Matuszka András, Matuszka István, ifj. Matuszka Pál, Matuszka Miklós, Pálffy Bálint, Pósa Pál, Pósa János, Prónai Menyhért, zombori Rónay Imre, Sándor Antal, Siha Mihály, Siha István, Siha Miklós, Szabó József.[149] Bár 39 személy adta a szövetkezet tagságát, nevük alapján néhány családra szűkíthető a réteg nagysága: az Ambrus, Csejtei, Horváth, Matuszka, Siha és Kohajda családra. A 6 famíliát 19 gazda képviselte a tejszövetkezetben. Mint láttuk, e családok többsége nemcsak a község gazdasági életében játszott fontos szerepet, de a képviselő-testület tagjaként a politikai irányításba is bekapcsolódott.

Működött néhány cég is a faluban. Ezek többsége egyéni vállalkozás volt, de akadtak társas cégek is. A *Joó-féle tégla- és cserépgyár*at 1885-ben alapította Joó István az Óbébai u. végén. Az égetéshez szükséges agyagot a Vályogosból nyerte, s termékével nemcsak a helyi szükségleteket elégítette ki, de a környékbeli településeket is ellátta.[150] Az 1890-es években alapította Rónay Ernő a *szeszgyár*at, amely a Dénesmajorban működött. A Rónay család történetét földolgozó id. Rónay Elemér erről a következőket írta: *„Ugyancsak a 90-es években határozta el magát* [Rónay Ernő], *hogy szeszgyárat létesít. Ezt úgy eszközölte, hogy először is szakkönyveket hozatott, abból tanulta meg a szeszgyártás elméletét, aztán elment Mezőhegyesre, és az ottani szeszgyárban gyakorlatban is megtanulta azt. Midőn megkapta a mezőgazdasági szeszgyár építési engedélyét, a Pálinkaházi majorban építette fel a gyárat, és rendezte be a tőle megszokott alapossággal és körültekintéssel. Aztán nagy cukorrépa-termelést is vezetett be, úgy emlékszem, 400 holdat, amivel a szeszgyártást is olcsóbbá tette, mivel a répaszeletekből szeszt főzött, és aztán takarmányozta fel. Így a Pálinkaházban 100 évi megszakítás után ismét főztek szeszt. Ugyanis ezt a nevet onnan kapta ez a tanya, hogy midőn az aquizitor* [a birtokszerző Oexel Mátyás] *végleg Zomborra költözött, ezen a tanyáján pálinkafőzdét rendezett be, amelyet azonban fiai, illetve János fia, akinek ez a tanya jutott, nem folytatott.”*[151]

A szeszgyár működéséről korabeli forrás is beszámolt. A Borovszky-féle Torontál vármegyei monográfia szerint az 1910-es évek legelején a gyár 939 hl-es termelési kapacitással rendelkezett. A szeszt – id. Rónay Elemér adataival szemben – kétharmad részben cukorrépából, egyharmad részben kukoricából állították elő, és finomítva hozták forgalomba. Az alapanyag-termelést, azaz a cukorrépát és a kukoricát maga a gazdaság állította elő, Rónay Ernő ekkor 300 holdon termelt cukorrépát. Az üzemnek helyet adó majorságban működött az uradalom sertéshizlaldája, amely a melléktermékek fölhaszná-

[149] CSML Cg. 1784/1938.
[150] BARNA 1929 328.
[151] RCSK 308.

lását tette lehetővé.[152] A gyárat ipari kisvasút kötötte össze az ACSEV vasútállomással. Az üzemben a cukorrépa földolgozásával a húszas években már évi 1000-1600 hl szeszt állított elő, melyet a vasút közvetítésével értékesítettek.[153]

A *Szeged-Kiszombor Kosárfonógyár Rt*-t 60 ezer K alaptőkével 1907-ben alapították. A cég székhelye Szegeden, a Kölcsey u. 10. alatt volt. Az igazgatóság elnöke Szigyártó Albert, ügyvezető igazgatója Kovács Izsó, az igazgatóság tagjai Belle Ferenc, Telbisz György, Lichtenberger Gyula, Priváry Pál magánzó és Sándor Ferenc háztulajdonos voltak, míg a felügyelő bizottságban Fajka János elnök, dr. Csonka Nándor, Gille Andor (András?) , Szilber Rezső és dr. Szivessy Lehel kaptak helyet. Az Rt vagyona 1911-re 91,7 ezer K-ra, nyeresége 5880 K-ra emelkedett, igaz, a következő évet már mérsékeltebb eredménnyel zárták. A világháború évei nem viselték meg a gazdálkodást, a vagyonérték 1919-ben 118,3 ezer, 1920-ban 130,3 ezer K, míg a nyereség ebben az évben 12,7 ezer K volt.[154] A vállalkozást elsősorban a kiszombori ártérben termő kiváló minőségű fűzfavessző földolgozására alapították.

A szegedi székhelyű kosárfonógyár kiszombori megjelenéséről 1908-ból maradt meg az első adatunk. Ekkor a cég képviselője kérelmet nyújtott be a képviselő-testülethez, melyben a község tulajdonát képező Rónay Mihály-féle épületnek a népkonyha felöli két helyiségét határozatlan időre kosárfonó iskola, műhely és raktár céljaira kérte. A testület 1909. ápr. 1-jei határidőig ingyenesen biztosította számukra a helyiségeket.[155] 1908 végén a cég további helyiségek ingyenes használatba adását kérte, éspedig a már megkapott épület utcai helyiségeit (nagytermét) iskolai célra, melyet 1909. ápr. 1-jéig meg is kaptak.[156] Egy év múlva kezdeményezték a bérlet meghosszabbítását. Az elöljáróság javasolta ezt, *„mivel a kérvényben hivatkozott közhasznú tevékenység a valóságnak teljesen megfelel, amennyiben az iskola egy évi működése alatt nem egy kiszombori tanulta ott meg teljesen ingyenesen a kosárfonást, s mivel ehhez képest az elért haszon, jóval nagyobb, mint amennyit az esetleges haszonbér összege képviselne."* A testület 1910-ig adta a helyiségeket.[157] Noha nem tudjuk, hány embert képzett és hányat foglalkoztatott ez a vállalkozás, miként az iménti képviselő-testületi előterjesztés is igazolja, fontos szerepet játszhatott a falu életében. Ennek ellenére a cég itteni működésével kapcsolatban hézagosak az ismereteink. A következő adatunk csak 1912-ből való. A község ez évben 5 db részvényt vett 1000 korona értékben arra hivatkozással, hogy társaság által forgalomba hozott termék nagy része itt helyben készül, és *„ezzel pedig a gyár a községi lakosság kereseteinek javításához igen nagy mértékben hozzájárul."*[158] A részvényvásárlás ellenére a községnek semmiféle befolyása nem volt az Rt ügyeire, azt továbbra is a szegedi központból irányították.

A község első hitelintézetét, a *Kiszombori Segélyegylet és Hitelszövetkezet* 1884-ben Rónay Ernő alapította. A községi takarékpénztár nem titkolt célja a megszaporodott uzsoraügyletek letörése és olcsó kölcsönök biztosítása volt.[159] A szövetkezet tagjává heti 10

[152] BOROVSZKY 1911. 215.
[153] BARNA 1929 328.
[154] *Magyar Pénzügyi Compass* 1913-1914. II. Bp. 1914. 1293., *Magyar Pénzügyi Compass* 1921-1922. II. Bp. 1922. 1064.
[155] MVL V 261-2. 41/1908.
[156] Uo. 151/1908.
[157] Uo. 36/1909.
[158] MVL V 261-3. 26/1912.
[159] Hist. Dom. 27., *A magyar korona országainak hitelintézetei 1894-ben*. Bp. 1897. 278.

krajcáros betéttel lehetett válni, s a község is éveken keresztül ebben a „pénzintézetben" helyezte el szabad pénzeszközeit, az elöljáróság indoklása szerint a *„helyben voltában"* rejlő előnyök, és a megfelelő biztosítékok miatt.[160] A alapítás után 10 évvel, 1894-ben a segélyegylet 49857 Ft befizetett törzstőke-betéttel rendelkezett, a takarékbetét összege pedig 15400 Ft volt, emellett 46,6 ezer Ft váltókölcsönt és 33,2 ezer Ft kötvénykölcsönt folyósítottak. Az összes vagyon 80,5 ezer Ft-ot tett ki.[161] 1897-ben a szövetkezet már 540 tag 6285 betétjét kezelte, az össz-forgalom meghaladta az 592 ezer Ft-ot, vagyonmérlege 84,6 ezer Ft-ra rúgott, s a pénzintézet már szolid nyereséget is termelt, ennek összege 4800 Ft volt.[162] A szövetkezet elnöki tisztét Rónay Ernő töltötte be, helyettese Rónay László volt. Az igazgatóságban a község elitjéhez tartozók foglaltak helyet, földbirtokosok, gazdálkodók, tanítók, sőt, a helyi plébános, Árpás Gyula is, akit a következő évben alelnökké választottak. Az igazgatóságban ekkor a következők foglaltak helyet: Rónay Aladár, Heimann Illés, Rankovits Sándor, Ökrös József, Leicht Ferenc, Pajor Lajos, Klein Géza, Kohajda Mátyás, Engler Pál, Engler András, Ambrus József, Husztik József, Kiss András, Rónay Mihály, Husztik Pál és Kiss János. A felügyelő bizottságban dr. Sziklai Károly elnöksége mellett Kotsis Ferenc és Klein Henrik foglalt helyet, mellettük póttag Korom József és Bittó József volt. A pénztárnok Nagy József és Váradi János, míg a könyvelő Bacsó Sándor és Simon Zsigmond volt.[163]

A szövetkezet szépen gyarapodott. 1900-ban 752 tag 8216 üzletrésszel rendelkezett, a nyereség pedig megközelítette a 18 ezer koronát. 1902-ben a taglétszám már 815-re ugrott, az üzletrészek nagyságrendje pedig meghaladta a 8400-at.[164] A továbbra is nyereséges szövetkezet könyvelését ekkor már Bacsó Sándor tanító egyedül végezte. Bacsó azonban 1903-ban megrészegült a lehetőségtől, és manipulálva a könyveket, sikkasztott.[165]

A néhány éve még erős helyi pénzintézetet ez a sikkasztási ügy megroppantotta. Sokan elveszítették megtakarításaikat, és a szövetkezet sem tudta soha kiheverni az akkor elszenvedett veszteségeit. 1906-ban a néhány évvel korábbi nyolcszáz fölötti taglétszám közel felére zsugorodott (471 tag), és a jegyzett üzletrész (3819) is radikálisan csökkent. Akik maradtak, nyilván abban reménykedtek, hogy a pénzintézet ismét meg tud erősödni, és újból nyereséges lesz. Ezzel szemben a veszteség nem csökkent, 1906-ban több mint 28 ezer korona volt. A szövetkezet elnöke változatlanul Rónay Ernő maradt, alelnökként Balla János községi bíró és Árpás Gyula plébános tevékenykedett, a felügyelő bizottságban Martzy Ernő, Stern Jakab, Bund Henrik, Zubán Mihály és Erdélyi János dolgozott. A pénztárnok Zubán István, a könyvelő Balla Endre volt.[166] A bizalom helyreállítódni látszott, 1907-ben már 534-en voltak üzletrész-tulajdonosok, azonban a veszteség alig csökkent, 211 ezer koronás vagyonmérleg mellett még ekkor is meghaladta a 25 ezer koronát.[167] Hiába növekedett a bizalom, és hiába csökkent valamelyest a veszteség, ha a forgalom nem növekedett, már pedig az adatok azt mutatták, hogy ez nemhogy növekvő,

[160] MVL V 261-1. 147/1903
[161] *A magyar korona országainak hitelintézetei 1894-ben*. Bp. 1897. 278-279.
[162] *Mihók-féle Magyar Compass* 1897/8. II. rész. Bp. 1898. 76-77.
[163] Uo. 1898/9. II. rész. Bp. 1899. 88.
[164] Uo. 1900/1. II. rész. 542-543., 1902/3. I. rész. 1024-1025.
[165] Bacsót 1903. ápr. 6-án állásából fölfüggesztették és letartóztatták a *„Segély- és Hitelszövetkezet kárára elkövetett sikkasztás miatt"* RÁCZ 2005. 73.
[166] *Mihók-féle Magyar Compass* 1906/7. I. rész. Bp. 1906. 1297.
[167] Uo. 1907/8. II. rész. Bp. 1908. 83-84.

hanem csökkenő tendenciát mutatott. 1906-ban 251 ezer koronás, 1907-ben már csak 211 ezer koronás vagyonmérlegről adott számot a segélyegylet, ami azt mutatta, hogy ekkora veszteséggel a pénzintézetet nem lehetett konszolidálni. A megoldást egy új helyi szövetkezet alapítása jelentette. Hosszas vajúdás után ezért az 1909. okt. 3-án tartott évi rendes közgyűlésen kimondták a szövetkezet feloszlását, egyben döntöttek a Kiszombori Takarékpénztár Rt. megalapításáról, és a szövetkezet abba való beolvadásáról. A segélyegylet üzletét átvette a pénzügyi részvénytársaság, ezzel Zomboron megerősödött a takaréktár gazdasági helyzete.[168]

A *Kiszombori Takarékpénztár Rt* az 1910-es évek stabil községi pénzintézete lett. 60 ezer korona alaptőkével (melyet 1200 db. bemutatóra szóló 50 K-s részvényben lehetett jegyezni) 1909. nov. 30-án alakult meg. Vezérigazgató Gille András, az igazgatóság elnöke Rónay Ernő, tagja Rónay Jenő, br. Gerliczy Ferenc, Viola Bálint, Tillschneider Vilmos, Balla János és Ambrus András lett.[169] A következő évben Gerliczy báró távozott az igazgatóságból, helyét nem töltötték be. A felügyelő bizottságban Árpás Gyula plébános, Bund Henrik, dr. Schreiber Jakab és Klein Henrik kapott helyet. A könyvelést Papp László végezte.[170]

Tudjuk, hogy 1909. júliusában már megalakulóban volt a pénzintézet, de ebből akkor még nem lett semmi, mert az előterjesztő, Rónay Ernő visszavonta javaslatát. A képviselő-testület tagjainak egy része ugyanis *„a tervezettel szemben olyan ellenérzést tanúsítottak, melyet a tervezet, azon oknál fogva, hogy a községnek kétségtele előnyöket óhajtott biztosítani, igazságosan meg nem érdemlett.”*[171] Már pedig a község támogatása nélkül aligha lehetett az új takarékpénztár beindításába belevágni, hiszen az erkölcsi támogatás és az alaptőkejegyzés mellett éppen a községi pénzek kezelése jelenthette az új bank egyik legfontosabb bevételi forrását. Néhány hónap alatt azonban változhatott a közhangulat (talán bebizonyosodott, hogy a Kiszombori Segélyegylet és Hitelszövetkezet sorsa megpecsételődött), mert Rónay Ernő okt. 12-én ismét képviselő-testület elé vitte az ügyet. Ekkor már egyhangúlag az új pénzintézet megalakítása mellé állt a testület, és megszavazta 10 ezer korona névértékben 200 darab részvény jegyzését.[172] 1911-ben már itt helyezték el a község szabad pénzeit!

1910 végére a takarékpénztár 2,6 millió K-s összforgalom mellett már szolid, 2889 koronás nyereséget termelt. A 344,8 ezer koronás vagyonmérleg aktívái között 193 ezer K-t tett ki az értékpapír-állomány és 138 k-t a kötvénykölcsönök, míg a passzívák között legnagyobb tételt a betétállomány jelentette, mely meghaladta a 254 ezer K-t. Alapszabálya szerint a pénzintézet a betéti üzletágon kívül váltóleszámítolást és folyószámlahitelezést is végzett. Ekkor már 206 betétkönyvet kezelt a cég, 387 váltóleszámítolást végzett, és 181 jelzálogkölcsönt bonyolított.[173] 1912 végére az Rt nyeresége 10,4 milliós forgalom mellett közel 5 ezer koronára nőtt úgy, hogy a vagyon az eltelt két év alatt közel megduplázódott (648,7 ezer K).[174]

1917-ben a bank alaptőkéjét 120 ezer koronára emelték. Üzletköre a háború kirobbanásakor is hagyományosnak mondható: a bankterület minden ágát művelte, különösen

[168] MVL V. 261.e. 6. Meghívó a Kiszombori Segélyegylet Hitelszövetkezet közgyűlésére
[169] *Mihók-féle Magyar Compass* 1909-1910. II. rész. Bp. 1910. 1074. MVL V 261-3. 140/1910.
[170] Uo. 1910-1911. I. rész. Bp. 1911. 670.
[171] MVL V 261-2. 74/1909.
[172] Uo. 115/1909.
[173] *Mihók-féle Magyar Compass* 1911-1912. I. rész. Bp. 1911. 702.
[174] Uo. 1913-1914. I. rész. Bp. 1913. 791.

betétek elfogadását kamatozás végett, előlegek nyújtását értékpapírokra, váltóra.[175] Vagyonmérlege ezekben az években is folyamatosan növekedett (1914-ben 725 ezer K, 1915-ben 934 ezer K, 1916-ban 1,3 millió K), a nyereség pedig folyamatosan 7 ezer K körül volt. Némileg kicserélődött viszont az igazgatóság: az elnök ekkor már az 1913-ban elhunyt Rónay Ernő helyett Rónay Jenő volt, míg a vezérigazgató továbbra is Gille András maradt, a tagok között Ambrus András, Balla János, Viola Bálint, Csepregi István, Siha Miklós, Rónay Béla, Rónay Imre és Selmeczy József kapott helyet. A főkönyvelő Katkits József, a pénztárnok Balla János volt. A pénzintézet ekkor már 496 betétkönyvet kezelt.[176] A világháború érdemben nem befolyásolta az alaptevékenységet, a betétgyűjtés és hitelezés ebben az időszakban is folyamatos volt. 1919-ben a bank 555 takarékbetétkönyvet és 100 jelzálogkölcsönt kezelt, saját értékpapírja utáni tárcaállománya 247 darabra rúgott. A teljes forgalom meghaladta a 27 millió koronát, a vagyon is gyarapodott, 1917-ben 1,47 millió korona, míg 1919-ben 1,5 millió korona volt. A nyereség viszont látványosabban nőtt, az 1917. évi 7669 K-ról 1919 év végére 16958 K-ra emelkedett.[177]

A *Selmeczy-féle gőzmalmot* 1898-ban alapította Selmeczy Antal helyi molnár.[178] Erre bizonyára égetően szükség volt, hiszen a lisztet ezt megelőzően szélmalmokban őrölték, melyek teljesítménye meg sem közelítette a gőzzel hajtottakét. Nem véletlen, hogy Rónay Ernő már a képviselő-testület 1893. nov. 22-i ülésén fölvetette egy községi gőzmalom megépítésének szükségességét és időszerűségét.[179] A malom tevékenységéről alig van adatunk, de bizonyára ki tudta elégíteni az igényeket, hiszen egészen 1922-ig egyetlen gőzmalomként működött a faluban. Az I. világháború idején már Selmeczy Antal fia, Selmeczy József vezetésével, mint a Haditermény Rt. körzeti malma működött. Szerepe így megnövekedett, hiszen a lakosság ellátásában stratégiai feladatokat végzett. Ennek egyik jele, hogy 1915-ben Selmeczy Antal a saját gabonakészlettel nem rendelkező lakosság lisztszükségletének biztosítása érdekében szerződést kötött, melyet a testület is jóváhagyott.[180] 1918. nov. 7-én az akkor frissen megalakult helyi nemzeti és katonai tanács egyik első intézkedése volt a malomban fölhalmozott mintegy 25 vagonnyi búza kiutalása az ellátatlanok számára azzal, hogy a gabona vételáráért a község, mint erkölcsi testület, az eladóval szemben szavatosságot vállalt.[181] Ebből aztán konfliktusok is lettek, mert amikor Selmeczy Antal 1922-ben a költségei megtérítését, összesen 124753 korona és 63 fillér kifizetését kérte, a képviselő-testület elzárkózott. Még a követelés jogosságát sem ismerték el, arra hivatkozva, hogy akkor a döntést ez ügyben nem az elöljáróság, hanem a nemzeti tanács hozta meg. Egyébként is, szögezték le a képviselők, köztük olyanok is, akik 1918-ban ott voltak a szavatosságot vállaló határozat meghozatalánál, a gabona jó része nem a nélkülözőkhöz ment, hanem olyanokhoz, akik azt jó áron továbbadták.[182] Ebből aztán, noha a község szerette volna azt elkerülni,[183] 1929-ben per lett, me-

[175] CSML Cg. 391/1914
[176] *Magyar Pénzügyi Compass* 1918/1918. II. Bp. 1918. 456-457., *Nagy Magyar Compass 1917-1918*. I. rész. Bp. 1917. 765-766.
[177] *Nagy Magyar Compass (azelőtt Mihók féle)* 1918/9-1919/20. Bp. 1920. I. rész. 454.
[178] BARNA 1929. 399. Vermes szerint a malom alapítására 1908-ban került sor, ezt megelőzően, szerinte, csak egy szélmalom működött Zomboron (VERMES 1929. 478.) Ezzel szemben a Barna-féle monográfia, melyet mi is alapul veszünk, az 1898-as dátumot hozza.
[179] MVL V 261-1. 26/1893.
[180] MVL V 261-3. 25/1915.
[181] MVL V 261-4. 33/1918.
[182] Uo. 2/1922., 66/1922
[183] MVL V. 261-6. 101/1928., 16/1929., 30/1929.

lyet Selmeczyék elveszítettek.[184] Többek között ez is hozzájárult aztán a malom tönkremeneteléhez.[185]

A Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara ipari törzskönyvének kartonjai név szerint tüntetik föl a kerület településeinek minden mesterét. Mivel Zombor csak 1920 után tartozott e kerülethez, így annál korábbi följegyzések nem találhatók róla. Abból kiindulva, hogy az 1920-as évek elején (1924-ig) regisztrált iparosok szakmájukban már 1920 előtt is dolgoztak, azaz a közvetlen háború utáni állapot nagyjából megegyezhetett az azelőttivel, kigyűjtöttük a falu mesterembereinek nevét. Néhányuk foglalkozása mellé rávezették az iparigazolvány keltét, az ő esetükben így hitelesen dokumentálható az iparűzés kezdete (*21. táblázat*).[186]

Sor-szám	Név	Foglalkozás	Iparűzés kezdete
1	Albert József	bognár	1900
2	Antal István	mészáros	1923
3	Asztalos Mátyás	kisebb kőműves	1923
4	Balog Ferenc	szatócs	1921
5	Balog Ferenc	lakatos	1921
6	ifj. Balog Mihály	cipész	1922
7	Balik András	borbély	1921
8	Búza József	borbély	1923
9	Daróczi István	kávémérés	1923
10	Dévics Lajosné	Baromfi-, tojás- és élelmiszerkeresk.	1923
11	Dóczi János	kőműves	1916
12	Dongó János	kisebb kőműves	1921
13	Dongó János	ács	1912
14	Erdei György	bádogos	1923
15	Éberhardt József	mészáros	1909
16	Faragó Imre	kovács	1924
17	Faragó Gyula	csizmadia	1923
18	Faragó Irén	dohányárus	1922
19	Fayt Gyula	szatócs	1912
20	Gábor János	bognár	1909
21	Gaál György	asztalos	1914
22	Gaál József	kovács	1924
23	Gellei András	terménykereskedő	1923
24	Gubics János	kocsmáros	1924
25	Gulácsi Mihály	cipész	1923
26	Halál Mihály	mészáros és hentes	1923
27	Halál Pál	sertéskereskedő	1904
28	Halász György	lakatos	1921

Sor-szám	Név	Foglalkozás	Iparűzés kezdete
29	Herczog Emil	asztalos	1924
30	Holczmann Péter	asztalos	1892
31	Hungár József	fűszerkereskedő	1906
32	Kiss András	asztalos	1921
33	Kiss Ferenc	kőműves	1922
34	Krámer Aladár	vegyeskereskedő	1907
35	Langó József	géplakatos	1920
36	Martonosi Mihály	szabó	1923
37	Mathesz Márton	bádogos	1899
38	ö. Matuszka Pálné	tejárus	1921
39	Naszvadi János	cipész	1923
40	Oláh György	kerékgyártó	1922
41	Opris István	kerékgyártó	1913
42	Pál Miklós	bércséplő	1924
43	Pályi József	szatócs	1923
44	Pásztor Mihály	csizmadia	1924
45	Száz György	kovács	1902
46	Szekeres Péter	ács	1904
47	Szűcs András	ács	1921
48	Tóth Ede	temetkezési váll.	1907
49	Trausch András	italmérő	1901
50	Varga János	ács	1921
51	Varga József	szabó	1921
52	Wambach Ferenc	borbély	1894
53	Wambach Márton	borbély	1923
54	Zavicza László	motoros favágó	1921
55	Zollner Dezső	festő és mázoló	1923

21. táblázat **Iparosok Kiszomboron 1924-ben**

Az iparosok listája nem teljes, mivel csak 1924-ig gyűjtöttük ki a kartonokat, azonban így is kellően érzékelteti, hogy milyen kézműves foglalkozások léteztek a századfordulón. Megoszlásuk hagyományosnak mondható: kovács, ács, kőműves, asztalos, cipész szakmák voltak leginkább elterjedve, igazodva az alapvetően mezőgazdaságból élő népesség mindennapi szükségleteihez. Hivatalosan mindannyian mesterek, akik különböző, vizsgához kötött iparos foglalkozásokat űztek. A motoros favágás, vagy a bércséplés már

[184] Uo. 17/1932.
[185] Hist. Dom. 30.
[186] CSML Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara Iratai. IX. 201. D. 64.

nem annyira kézműves ipar, mint inkább vállalkozás, modern termelési szolgáltatás, gyakorlását csak engedélyhez kötötték. Több esetben bizonyítható, hogy apáról fiúra öröklődött a családi mesterség, pl. Antal István mészáros örökébe 1935-ben fia, Mihály lépett, vagy Matuszka Márton bádogos iparát szintén fia, Miklós folytatta 1931-től. Hagyományos mester-mentalitás ez: a megszerzett családi tudást az utódokra örökíteni a biztonságos megélhetés végett. Csizmadiák, lakatosok, kovácsok törekedtek arra, hogy fiaik ne csak iparos foglalkozást űzzenek, hanem a mesterjogot is megszerezzék, mert csak akkor önálló polgárai a falunak.

A gazdasági élet élénkítését szolgálta néhány központilag szervezett akció a századfordulón. Ilyen volt a járási szolgabíró kezdeményezése: létesítsenek a járás falvaiban eperfakertet, mert ez az ipari munkaalkalmakat bővíti. Rónay Ernő nem tartotta kivihetőnek a tervet Zomborban, mert nem volt arra alkalmas terület. De, hogy a község lakosságát ne vonják el *„ezen fontos ipari cikk termelésétől”*, javasolta, hogy az állami utak mentén négy sorban ültessenek eperfákat.[187] Torontál vármegyében nagy hagyománya volt az eperfaültetésnek, mert a török után berendezkedő Habsburg hatalom a selyemgyártás alapanyagát látta benne, és támogatta a faültetést.

A helyi kereskedelem központja a piac volt. Kiszombor a heti vásárok bővítését kérte 1908-ban a kereskedelmi minisztertől. Válasz Szterényi József államtitkártól érkezett Torontál vármegye alispánjához, aki a nagyszentmiklósi szolgabírón keresztül tudatta a zomboriakkal, miként határozott a miniszter a falu vásártartási ügyében. *„Megengedte”*, hogy a település évenként három országos vásárt (márc. 18-án, aug. 15-én, és okt. 18-án) tartson, valamint hetenként egyszer, csütörtökön heti piacot működtessen egyelőre 3 éven át, helypénz szedése nélkül. A megye feladata, hogy a vásártartás rendben menjen, az ahhoz vezető utakat és hidakat a község folytonosan jó karban tartsa, s hogy a vásárra látogató közönségtől semminemű helypénzt ne szedjenek. 3 év elteltével a szomszéd községek hasonló díjjegyzékei arányában alkalmazandó helypénz-tételeket a miniszterhez kell felterjeszteni. Tehát a helypénz-szedés engedélyezése, nagyságának megállapítása is miniszteri hatáskörbe tartozott. Zombor minden csütörtökön heti vásárt tarthatott, állatfelhajtással együtt. A hivatalos vásári törzskönyvet ennek megfelelően kiigazították. A minden vasárnapra kért, s állatfelhajtással egybekötött új hetivásárt a hatóságok, egyetértve a földművelési miniszterrel, elutasították, mert *„a község ilyen természetű vásározó igényeit a csütörtöki heti vásár, valamint a közeli vidék számos vására teljesen kielégítik”*. Vasárnapokra heti vásárt az 1891. évi XIII. tc. szerint sem engedélyezhettek volna.[188] Külön állatvásárt is tartottak Kiszomboron. Ennek helyét a képviselő-testület falun kívüli területre helyezte. Az új vásártéren Reisinger Mór látta el az állatorvosi szakértői teendőket. Zombor körállatorvosa ingyenes ajánlatot tett a falunak e közfeladat teljesítésére, csak a szállításáról kellett gondoskodni.[189]

1909-ben kérték a földművelésügyi minisztert, hogy a hivatalos vásári törzskönyv szerint Virágvasárnap előtti vasárnap tartandó kiszombori országos tavaszi vásárt állandóan Virágvasárnap tarthassák. A Nagyboldogasszony napja előtti vasárnap tartandó nyári országos vásárt pedig akként szerették volna szabályoztatni, hogy azokban az években, mikor a szomszédos Makónak a törzskönyv szerint aug. 19-e előtti vasárnapon tartandó vására szintén Nagyboldogasszony napja előtti vasárnapra esik, akkor a kiszombori

[187] MVL V. 261-1. 261/1891.
[188] MVL V. 261.e. 6. Levél Torontál vármegye Nagy-Szent-Miklósi Járás Főszolgabírájától. 1908 jún. 27.
[189] MVL V 261-2. 1434/1908

vásárt a makói vásár előtti vasárnapon, azaz Nagyboldogasszony előtt két vasárnappal tarthassák meg. Kérésük indokolt volt, mert Makó tavaszi vására egybeesett Zombor tavaszi vásáréval, és azokat a törzskönyv szerint egy napon kellett tartani. De több esetben a nyári is egybeesett, így teljes lehetetlenség volt, hogy mindkét vásárnak meglegyen a magas látogató közönsége, mert ilyenkor *„az egész vidék vásárlátogató népe összegyűlvén”*, nehéz helyzetbe került. Annak ugyanis, hogy 5 km-en belül két részre osztva tartsanak országos vásárt, semmi értelme nem volt. Ennek legjobban maga a vásárlátogató közönség szenvedte meg kárát. A virágvasárnapi igény azért is jogosult, mert a tavaszi vásárt mindig is akkor tartották.[190] A nagyszentmiklósi járási szolgabíró rendeletére 1904-ben a jegyző már ténylegesen virágvasárnapot jelentett be. Ennek dacára a főszolgabíró mégis annak igazolását kívánta, hogy *„ezen vásár Virágvasárnap előtti vasárnapon tartatik”*, s így a törzskönyvi tévedés a főszolgabírói rendelet szószerinti teljesítésének következménye.[191]

TÁRSADALOM

A helyi társadalom összetételét és szerkezetét két tényező határozta meg: egyrészt az, hogy földesúri község volt 1848-ig, és a nagybirtok szerepe utána is döntő maradt, másrészt az, hogy megélhetése a mezőgazdaságtól függött. Zombor mindennapjait mindkettő a Rónay családhoz kötötte. A falu egykori földesurai a polgári korban csak „nagybirtokosok”, jogilag a falu állandó lakói. Ám majd minden tagja magas közigazgatási vagy társadalmi pozíciót töltött be. Rónay Móric az 1870-es években Torontál vármegye főispánja volt. 1873 októberében Zeyk Károly belügyminisztériumi államtitkár a miniszter helyett levelet írt neki az alábbi címzéssel: *„Rónay Móricz úr Torontál vármegye főispánja ő Méltóságának hivatalból. Kiszomborban Szőreg felé”*. A levélnek nem volt zombori vonatkozása, általános figyelmeztetést tartalmazott, hogy a csendbiztosok ne viseljenek a magyar királyi honvédséghez hasonlító egyenruhát.[192] A gazdagsághoz, magasabb társadalmi álláshoz ehhez elvárt életmód párosult. Kevés adatunk van a mindennapok apró részleteire, de fönnmaradt egy levél 1870-ből, mely bepillantást enged a Rónay család életvitelébe. A levelet Rónay Móric írta 1870. jan. 7-én. Az első sorából kiderül, hogy *„Kedves régi jó barátom Hugó”*-nak szóló válaszlevéllel van dolgunk. Így kezdi: *„Levelem kézhezvételekor talán kíváncsi fogsz lenni, mi tárgyban írhatok én neked innen, a hol, mint a megye egyik távol zugában, mi érdekes sem történhetik, s ily valami inkább várható tőletek a központból, hol minden kútforrásokkal bővelkedtek”*. A levél írója unatkozott Zomboron a *„távoli zugban”*, és irigyelte a *„központban”* lakókat. Föltehetően Nagybecskerekről, Torontál megye központjáról volt szó. Majd folytatja: *„Én nem írok semmi különöset, magán ügy az egész. Fiam nevelője tanárrá neveztetvén ki, hogy minél előbb kaphassak egy más arravalót, a lapokban hirdeték pályázatot. 16 ajánlkozás érkezett hozzám, melyek közül volt alkalmam választani, választottam is egy újabb nevelőt, ki már itt van, s arravaló lenne, de mogorva 40 éves ember, s különösen azért nem igen tetszik. Mivel pedig néhány nap előtt N. Becskerekről is jelenté magát valaki, akinek neve Baranyai Ödön, s éppen itthon levő Rónay Alajos unokaöcsémtől hallám, miszerént a nevezett*

[190] Uo. 82/1909.
[191] Uo.
[192] UL Tor. vm. kgy. jkv. 41635/1873. okt. 28.

fiatal ember házadnál is volt, s te őt kedveléd, barátságosan megkérlek, tudósíts engemet annak képességéről, erkölcsi magaviseletéről, s jelesen arról: beszél-e tökéletesen németül?, amint látom írása szép, magyar irálya egészen correct, a mi őt igen ajánlja. Kívánatos volna még a francia nyelvnek is legalább annyi ismerete, hogy a nyelvtani szabályokra oktathasson". Úri házaknál – amilyen a Rónay-kastély is – szokás volt, hogy a gyerek mellé idegen nyelven beszélő tanítót vettek föl. Itt az a figyelemre méltó, hogy Rónay Móric az illető „correct magyarságát" emelte ki, és igényként fogalmazta meg a francia nyelvű nevelést is.

A továbbiakban privát dolgokat hozott szóba a levélíró. Barátja családja felől érdeklődött: *„Hogy van kedves nőd és kedves kis fiad? Az elsőt tisztelem, az utóbbinak egy puszit küldök"*. Az akkori társadalmi érintkezés sajátos módja, hogy egy barátjának szóló figyelmezetést, nem direkt neki írta, hanem közvetett módon formulázta meg: *„Apjának pedig mond meg, vigyázzon az egészségére, mert kényelmes életet folytat, ne aludjék délután soha, mert rövid nyakú, s nagyhasú embert a guta könnyen megüthet, azután ne vacsoráljon, szeme előtt tartván azt, ki nem vacsorál, 20 évvel tovább élhet. In puncto puncti, ne mondj neki semmit, mert ebben, azt hiszem már inkább sarkantyúzni kellene, mint calmirozni."* Annak üzent a *"fia által"*, akinek írt. Forma volt ez az üzenet fontosságának udvarias hangsúlyozására. Rónay Móric kifinomult hangvételét tovább színezte a sok latin adoma, amit levelébe foglalt, bizonyítva, hogy klasszikus műveltségét még nem felejtette el. Egy kicsit panaszkodott is: *„Fiatalkori barátaimtól egészen el vagyok szakítva, ha majd egyszer vasúton lehet leutazni s élünk, gyakrabban láthatjuk egymást, csak késő ne legyen!"* Nagybecskerekre tehát *„leutaztak"* a *„távoli zugból"*, a birtokról, nyilván a központ déli földrajzi fekvésére gondolva. Levele végén megköszönte, hogy *„kedves nőd szives volt nékem metélt bélű téli töknek a magvát adni, miről 30 darab termett"*. Kérte, hogy *„jövő tavasszal"* is adjon belőle. Majd levelét így zárta: *„Boldog új évet! Salve lacta dies, meliorque revortere semper! Éljetek boldogul, s emlékezzél arra, ki állandóul igaz barátod, Móricz"*.[193]

Személyes hangvételű, a kor nagybirtokosi mentalitását tükrözi ez a levél. A számára igazán fontos értékek: családja és az igaz barátság. Családi életében kiemelten kezelte gyermekei társadalmi álláshoz igazodó neveltetését. A gyerekek iskolába nem jártak, házi tanárral oldották meg az elemi tudás átadását. A fölfogadott nevelő akkor hagyta ott a családot, amikor kinevezték tanárnak, a biztos állásért és állami fizetésért ment el. Vagyis a Rónayak képzett pedagógusokat alkalmaztak, pótlásukról hirdetés útján gondoskodtak. Pályázatot tettek közzé házi tanítói állásra, amelyre 16-an jelentkeztek. Találó a szakmai alkalmasság kifejezése: *„arravaló lenne"*. Kastélyában *„itthon"* volt az unokaöccse, ami egy másfajta központ létét mutatja: a családiét. A Rónayaknak Kiszombor volt az otthonuk és széles családi fészkük. Hagyományos nagyúri elvárásokat fogalmazott meg a nevelővel szemben: jó képesség, erkölcsös jellem és német-francia nyelvtudás kellett a házi tanítóskodáshoz. Utóbbi igazolja, hogy az arisztokrata műveltség nélkülözhetetlen eleme volt több idegen nyelvnek az ismerete. Nagy fontosságot tulajdonított a régi kapcsolatok ápolásának, e jogon küldött finom figyelmeztetést gyerekkori barátjának egészsége megőrzésére.

A család hagyományosan nagy gondot fordított gyermekei nevelésére, és valóban megválogatták tanítóikat. Bálint Sándor adatai szerint[194] 1847-ben Zomboron tanítósko-

[193] UL Tor. vm. iratai. Rónay levele 1870. jan. 7.
[194] BÁLINT 1976. 187.

dott Repiczky János (1817-1855), a kiváló orientalista, később egyetemi magántanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. Repiczky, aki a szegedi Maróthy testvérek baráti köréhez tartozott, valóban tanított a községben, Rónay János és Karácsony Emília fiainak, Istvánnak és öccsének, Jánosnak volt nevelője. Itteni tanítóskodásának az 1849. februári szerb betörés vetett véget, melynek következtében a család Szegedre menekült, a gyerekek ezt követően a kegyesrendiek gimnáziumában folytatták tanulmányaikat, és itt is tettek érettségit.[195] A Zomboron élő családtagoknál egyébként általános volt, hogy a szegedi piaristáknál taníttatták gyermekeiket, ritka kivételnek számított, ha valamelyik fiút más iskolába írattak.

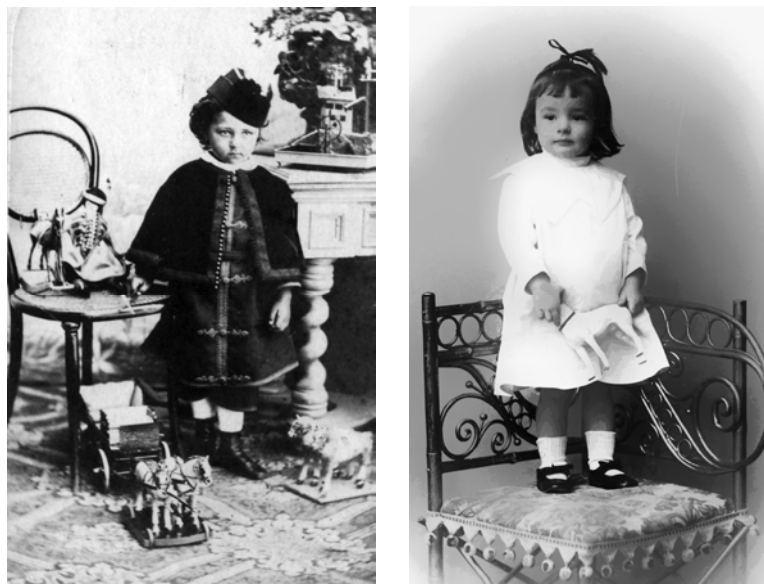

Gyermekek és játékaik: Rónay Emil 1864 körül és Rónay Judit 1902-ben

Repiczky mellett, aki tehát alkalmazottként élt a családnál, volt még egy jeles vendége Kiszombornak: Somogyi Antal, az 1940-es évek reformifjúságának egyik mitikus alakja, ahogy Czímer Károly írta róla, *„az országgyűlési ifjúság bálványképe”*, aki az 1839-1940-es országgyűlés bezárását követően költözött Szegedre. Itt ismerkedett meg Rónay Mihállyal, akivel életre szóló barátságot kötött. Baráti körükhöz tartozott Klauzál Gábor is. Czímer szerint Somogyi volt a 12 pont szellemi szülőatyja, s a szabadságharc idején a *„legerélyesebb és legelszántabb kormánybiztosok közé tartozott”*, amiért Világos után halálra és teljes vagyonelkobzásra ítélték. 19 évi száműzetés után, 1868-ban tért vissza Magyarországra, és 1883-ban költözött végleg Zomborra, ahová az 1873-ban elhunyt Rónay Mihály fia, Alajos hívta. Itt házat és ellátást biztosított a teljesen vagyontalan forradalmár számára. Somogyi 1885-ben bekövetkezett haláláig élt a községben, itt is temették el.[196] *„Azt hiszem* – írta Rónay Elemér –, *az ő befolyása alatt kezdett Lojzi* [Ró-

[195] RCSK 231. és 239.
[196] CZÍMER 1929. 176-178., HABERMANN 1992. 248.

nay Alajos] *politikával foglalkozni, és az 1848-as függetlenségi eszméket vallani. Talán jórészt Somogyi befolyásának volt az is a következménye, hogy a szabadkőművesek közé is belépett, a szegedi páholyba. A nagytudományú Somogyival, és másik öreg 48-as hazafival, Besze Jánossal, aki szintén sokat tartózkodott nála Zomboron, különböző tudományos témákat fejtegettek, és különösen filozofáltak, foglalkoztak csillagászattal, sőt, okkult tudományokkal is.*"[197]

Dániel Endre, Jakabffy Géza és Rónay István kártyacsatája az 1890-es években

A község földesurainak mindennapjairól a családi krónikát összeállító id. Rónay Elemér árul el számos adalékot. A gazdálkodással összefüggő napi ügyek mellett élénk társasági élet volt Zomboron, a községben élő családtagok naponta összejártak, s többnyire kártyázással múlatták az időt. Nyáron kedves foglalatosságuk volt a marosi fürdőzés. Ennek divatját minden bizonnyal a Fiuméból hazatért Rónay Alajos honosította meg. A családtörténetben az alábbiak olvashatók: *„Nyáron annyiban változott az időbeosztás, hogy lejártak a Marosra fürödni. Hogy mikor építették az első fürdőházat, nem tudom, de azt hiszem, hogy Lojzi* [Rónay Alajos], *aki Fiuméban a tenger mellett nőtt fel, hozta legelőbb divatba. Míg ő élt, igen látogatott is volt a fürdő, halála után azonban az lassanlassan megszűnt. Az volt a szokás, hogy a nők és a gyermekek reggel oly időben mentek fürödni, hogy 11 órára készen legyenek, mert ¾ 11-kor a férfiak hazatértek a gazdaságokból, vagy egyéb dolgukat elvégezték, a homokfutó kocsik előálltak és lehajtottak a Maroson úszó fürdőházhoz. Ezt a fürdőházat közös költséggel tartották fenn, és volt benne középütt egy kosár az úszni nem tudók részére, ennek két oldalán egy-egy 8-10 személyre vetkőző kabin. Lojzi tanítgatta a fiatalabb nemzedéket úszni, így már Jenő, Ernő, Lajos, Józsi, Laci stb. is tőle tanultak. Lojzi rendesen magával vitte Nagy Károly plébánost is, míg különösen Ernőéknél igen sok vendég fordulván meg, azok is mindig lejöt-*

[197] Uo. 281.

tek.”[198] A fürdőház a szugolyi részen, a makói fürdőházzal szemben volt, így a jobb úszók sokszor még át is úsztak a túlpartra.

Miután Rónay Jenő leköszönt a torontáli főispáni tisztségről, és Nagybecskerekről hazatért Zomborra, megélénkült a társasági élet. A tornyos kastélyban rendszeressé váltak a bálak, ahol a környék rangos földbirtokosai is megjelentek, de gyakoriak voltak pl. a koncertek és színi előadások is. A kastély nagytermében két koncertzongorát helyeztek el, és négy-nyolckezes darabokat adtak elő. Rónay Jenő felesége, Patyánszky Olga kiváló zongorista, míg állandó partnere, Návay Tamás, Csanád és Temes vármegyék későbbi főispánja, szintén remek játékos volt. 1907-ben Király Kőnig Péter vezetésével a Szegedi vonósnégyes is föllépett itt, többek között Dohnányi és Kőnig zongoraötöseit adták elő. *„Ezen kívül nyáron, minden szerdán, teniszre jöttek össze, és utána bridzs- és tarokk-partik voltak. Két nagy teniszversenyt is rendezett* [Patyánszky Olga] *a kastély parkjában, melyen igen jó játékosok is részt vettek. Egy alkalommal Tóth Ede, akkor Magyarország tenisz-bajnoka is játszott.”*[199] A férfiak a vadászatnak hódoltak, illetve a galamblövészetnek. Rónay Jenő alapította meg a községben a galamblövő egyletet, 1914 májusában már versenyt is rendeztek, melynek díjául Patyánszky Olga *„egy kb. 20 cm magasságú kalapált ezüstből készült, címereikkel ellátott pajzsot adományozott, mint vándordíjat.”*[200]

Rónay Jenő és családja a kastély verandáján az 1910 körül
Balról Patyánszky Olga, Rónay Gyula, Rónay Magda, Rónay Miklós, Rónay Dénes és Rónay Jenő

A Rónayak sokat jótékonykodtak, a falu életében játszott meghatározó szerepükből ez természetesen következett, a család is tudatában volt fontosságának, a lakosság pedig *„elvárta”* tőlük. 1910-ben hozták létre a *„zombori Rónay Ernő ösztöndíjalap”*-ot. Célja a

[198] Uo. 276.
[199] Uo. 376-377.
[200] Uo. 377.

szegény sorsú gyerekek tanulmányi támogatása volt. De nem tudott azonnal hatályra emelkedni, mert a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium pótlásra visszaküldte az alapítólevelet. Mivel az alapítólevél a községre is vagyoni kötelezettséget rótt, az ösztöndíjalapítványt elfogadó közgyűlési határozatot a megyei törvényhatóságnak is jóváhagyási záradékkal kellett ellátni. Csak ezután léphetett érvénybe, ami a pótlások után meg is történt.[201] Ugyanebben az évben Rónay Jenő főispán, mint ajándékozó és Kiszombor község, mint megajándékozott között szerződés jött létre. Az adományozó tulajdonából 15 négyszögölnyi területet adott át Zombornak tulajdonjogilag örökbe és visszavonhatatlanul, amelyen a szülei által kőalapzattal létesített vaskereszt állt. Viola Bálint bíró a falu nevében átvette.[202] Rónay Jánosné (Karácson Emília) adománya hozta létre a falu kisdedóvó intézményét 1883-ban, míg a rá következő évben Rónay Ernő alapított meg a Kiszombori Segélyegylet és Hitelszövetkezetet altruista (emberbaráti) céllal a szegény nép javára. A szövetkezet utóbb a századforduló egyetlen községi pénzintézeteként működött, mely – többek között – a községi szegénypénztárat is kezelte.

Borseczky Pál és Rónay Ernő 1911-ben

A Rónayakon kívül mások is hozzátartoztak a helyi elithez. Ezt a csoportot – ahogy az országban mindenhol – a virilisták adták. Az 1870-es években közel 30 virilistája volt Zombornak, a lakosság 1%-a. (*22. táblázat*).[203] A forrás nem tüntette föl foglalkozásukat, de egyéb dokumentumokból tudjuk, hogy a többség gazdálkodó. Különösen sok taggal reprezentálta magát a Simon, a Szűts, a Nikolovits és a Domsity család. Utóbbiak – nevük alapján – szerb származásúak lehettek, míg Heimann Josef német. 1873-ban még németesen írták a család- és keresztneveket, mert a Balázst Balas-nak, a Józsefet Josefnek. Az első és az utolsó helyen álló adója között hatszoros volt a különbség, vagyis a

[201] MVL V. 261.e. 8.
[202] MVL V. 261.e. 6. 1910. jan. 14.
[203] UL Tor. vm. kgy. jkv. 14-VIII/ 1873. aug. 14.

törvény értelmében engedélyezhető virilista létszámba 40 Ft-os évi összes állami adóval még be lehetett kerülni. Nagy Károly plébános, egyetlen falusi értelmiségiként, kétszeres adóbeszámítás alapján került rá a jegyzékre. A gazdasági élet dinamizmusát tükrözte, hogy a lista akár egy éven belül is nagyot változott. Következő kimutatásunk a *„Névjegyzéke Kis Zombor községben létező legtöbb adófizetőknek 1875. évben”* címet viseli (*23. táblázat*).[204]

Sor-szám	Név	Adó	
		Ft	Krajcár
1.	Szirbek Samu	260	-
2.	Simon Mihály	250	50
3.	Nikolovits Josef	139	15
4.	Kollár György	119	70
5.	Kozma István	119	53
6.	Balas Josef	116	32
7.	Simon István	108	17
8.	Ft. Nagy Károly	108	16
9.	Simon János	105	44
10.	Pálfi János	94	7
11.	Kohajda István	86	84
12.	Ugrik Josef	85	-
13.	Szilágyi Pál	82	75
14.	Balla János	74	83
15.	Schmit András	60	59

Sor-szám	Név	Adó	
		Ft	Krajcár
16.	Kis András ifj.	55	71
17.	Heiman Josef	54	82
18.	Domsity István	52	82
19.	Kis András öreg	52	16
20.	Szekeres István	50	57
21.	Gulácsi András	49	88
22.	Szemrédi István öreg	49	-
23.	Szűts Pál	47	70
24.	Gulácsi Péter	47	49
25.	Kis Antal	45	12
26.	Szűts János	44	36
27.	Domsity János	43	79
28.	Kőrösi György	41	13
29.	Nikolovits Mihály	40	90

22. táblázat **A község legnagyobb adófizetői 1873-ban**

Feltűnő, hogy új családnevek tűnnek föl (Daróczi, Balla). Ez évben az előző évi második helyen álló virilista, Simon Mihály fizette a legtöbb adót 238 Ft-tal, ami összegében kevesebb a két korábbinál. De a „bekerülési” szint jelentősen emelkedett, majd a duplájára (78 Ft). Kiugró bevételeket nem sikerült elérni, de egyre többen gazdálkodtak jövedelmezőbb szinten, az átlagos teljesítmény nagyobb bevételhez juttatta az embereket, ezért emelkedhetett meg az alsó küszöb. A házszám meghatározott sorrendet követett, mivel utcai beosztás még nem létezett.[205]

Sor-szám	Név	Ház-szám	Adó	
			Ft	Krajcár
1.	Simon Mihály	74	238	20
2.	Nikolovits Rozália	103	200	-
3.	Nikolovits József	13	137	52
4.	Nagy Károly	339	125	-
5.	Kollár György	345	121	-
6.	Balázs József	29	113	44
7.	Kozma István	367	112	15
8.	Simon János	342	102	44

Sor-szám	Név	Ház-szám	Adó	
			Ft	Krajcár
9.	Simon István	100	91	16
10.	Pálfi János	157	91	-
11.	Simon Bálint	28	87	72
12.	Kohajda István	82	86	19
13.	Balla János	57	82	44
14.	Kiss András	189	82	38
15.	Szilágyi Pál	108	81	15
16.	Daróczi András	270	78	89

23. táblázat **A község legnagyobb adófizetői 1875-ben**

[204] Uo. 18. IX 1875. szept. 18.
[205] Uo.

Nagy kérdése e listáknak, hogy miért nem szerepeltek rajta a Rónayak. Földvagyonuk nagysága alapján, nekik kellett volna lista-elsőknek lenni. Az iratok külön nem szólnak erről. Mivel adót biztosan fizettek, és nem is akármennyit, képviselő-testületi tagságukat nyilvánvalóan ők is virilistaként gyakorolták. Nyilvántartották az adóhátralékos személyeket is, 1896-ban például 16 név szerepelt a kimutatásban (*24. táblázat*).[206]

Sor-szám	Név	Ház-szám	Adóhátralék	
			Ft	Krajcár
1	Husztik Endre	388	382	44
2	Kis András	91	254	64
3	Varga József	641	150	48
4	Klein Henrik	231	108	52
5	Simon András	381	101	45
6	Rankovits Sándor	233	97	5
7	Szűts József	7	85	96
8	Leicht Ferenc	467	82	66

Sor-szám	Név	Ház-szám	Adóhátralék	
			Ft	Krajcár
9	Szűts András	137	71	6
10	Kis György	908	65	45
11	Tóth József	549	51	33
12	Ifj. Kis János	91	47	80
13	Kis János	37	42	88
14	Hubertusz Mihály	13	37	60
15	Ambrus József	4	35	
16	Simon Béla	613	30	87

24. táblázat **A község legnagyobb adóhátralékosai 1896-ban**

Az 1913-i virilistái: zombori Rónay Jenő, zombori Rónay Aladár, zombori Rónay Aladárné, Özv. Rónay Jánosné (Vertán Ilona), báró Gerliczy Ferenc, Kiszombori Takarékpénztár Rt, özv. zombori Rónay Emilné, Ambrus József, Selmeczy Antal, Husztik György, Izsó Sándor, Hoffbauer Antal, Tillschneider Lajos, Búza Károly, Zubán István, Kiszombori Gazdasági Olvasókör, Pajor Lajos, Tóth Sándor I. póttag, Huszár József, Hrusztek Endre.[207] Sajnos, a háború előtt készült lista sem tüntette föl a 20 virilista foglalkozását, a jegyzőkönyv pusztán névsort adott. Csak a sorrendiségből következtethetünk, hogy a legtöbbet fizetőtől haladtak a kisebb adóösszegekig. Tóth Sándor póttag Gille András helyett került be, mert a jegyző hivatalból tagja a közgyűlésnek. Ambrus József cséplőgép-tulajdonosként került föl a listára, míg Selmeczy Antal malomvállalkozása után. Szép számmal képviseltette magát a Rónay család: a legtöbbet adózók egynegyedét ők adták. Bár Gerliczy Ferenc báró nem volt zombori illetőségű, de határában fekvő földjének adója után az első virilisták között szerepelt. Két jogi személy jövedelemadója is meghaladta a képviselethez szükséges nívót: a takarékpénztáré, ami természetes, és a Gazdasági Olvasóköré, ami érdekes, mert, ahhoz jövedelmező gazdálkodási tevékenységet kellett folytatni. Utóbbi ugyan nem igazán tartozott a művelődési egylet profiljához, mégis lehetett olyan közhasznú feladat, melyet az egyesület fölvállalhatott. Valószínűsítjük, hogy már ekkor megindult az olvasókör által szervezett gépkölcsönzés, melyről biztos adataink az első világháború utáni évekből vannak. Ugyanekkor választott képviselők voltak: Matuszka Márton, Teszler András, Gábor Illés, Izsó Sándor virilista helyett Bottyán János I. póttag, Holczmann Péter, Viola Bálint, Kozma András, Csepregi István, Matuszka Pál, Kasza Mihály, Balla János, Ambrus András, Száz Mátyás, Simon János, Újvári Gergely, Árpás Gyula, Szűcs Illés, Kohajda István, Száz János, Pálfi Imre.[208]

[206] MVL V 261-1. 15-VII/ 1896.
[207] Uo.
[208] Uo.

A falu nagytekintélyű polgárai közül állt össze az elöljáróság. Még mielőtt megalkották volna a községi berendezkedés szabályzatát, megválasztották azt a testületet, mely Zombor polgári közigazgatásának rendjét kidolgozta. 1872. jún. 10-én tartották a községi elöljáróság választást Buócz János járási főszolgabíró elnökletével a község házában. Összegyűltek a már korábban megválasztott községi képviselők. Név szerint: Kőrösi György, Schmidt András, Heimann Josef, Imri Péter, Faragó Mátyás, Krisan György, Gyöngyösi János, Faragó János, Szekeres András, Kollár György, Kocsis Illés, Száz András, Simon János, Simon Mihály, Tóth András, Kohajda István, Rónay István, Rónay Dezső, Nagy Károly, Katona Pál, Balla János, Matuszka Pál, Szilágyi Pál, Domsity János, Bene Gyula, Csejtey András, Matuszka András, Simon György, Imri Pál, Pálfi Mihály, Pálfi János, Kis János, Talpai Mátyás, Kozma István és Dudás Josef. Rajtuk kívül még a választásra jogosult helybéliek éltek törvény adta lehetőségükkel.

A főszolgabíró *„szavazat lapok által a községi elöljáróságot következőleg tette kijelölésre.”* Bírónak: Szűts István, Imri Péter, Kohajda István, törvénybírónak: László István, Juhász István, Zubán Péter, 1-ső esküdtnek: Juhász Márton, Balla István, Horvát Illés, 2. esküdtnek: Kozma Pál, Pálfi Mihály, 3. esküdtnek: Szilágyi Pál, Daróczi András, Tézsla József, 4. esküdtnek: Kőrösi György, Balla Pál, Kis Antal, pénzszedőnek: Hadik Josef, Faragó Mátyás, Matuszka Pál, közgyámnak: Kollár György, Simon Mihály került jelölésre. Következett az elöljárói fizetés megállapítása: a bírónak 30, a törvénybírónak 30, az esküdteknek egyenként 10, a pénzszedőnek 30 Ft évi fizetést javasoltak. Ezután a *„kijelölteket”* a főszolgabíró külön-külön a *„szép számmal összvegyűlt községi választók elé terjesztette”*.

Először Szűts Istvánt választották meg bírónak 66 szavazattal 40 ellenében. László István 48 szavazattal 26 ellenében lett törvénybíró. 1. esküdtnek Balla Istvánt, 2.-nak Kozma Pált közfelkiáltással, 3.-nak Szilágyi Pált 53 szavazattal 19 ellenében, 4.-nek Balla Pált ugyancsak közfelkiáltással, pénzszedőnek Matuszka Pált 45 szavazattal 33 ellenében, közgyámnak Kollár Györgyöt közfelkiáltással választották meg. A megválasztott elöljárók nyomban esküt tettek.[209]

Végigtekintve a névsoron megállapíthatjuk, hogy a legnagyobb adófizetők (virilisták) és a képviselő-testület tagjai, illetve az elöljárók személyi összetétele között nagymértékű átfedés van. A vagyon alapján kiemelt lakosok jutottak a falusi igazgatásban is szerephez: Kohajda István, Szilágyi Pál, Kollár György, de a Balla és a Matuszka család is bekerült a falu vezetésébe. Az egyszerűbb emberek megbecsülését jelzi, hogy 1891-ben Torontál Vármegye Építészeti Bizottságába Horváth József ács iparost választották meg szakértőül.

A bírók a falu első emberei voltak, nem föltétlenül vagyonos emberek, de tekintéllyel bírók, a lakosság bizalmát élvezők. Tekintélyük alapja hagyományos értékeken alapult: becsületesség, példamutató szorgalom és „eszesség”, ami az emberek szemében a képzettséget pótló rátermettséget jelentette.[210]

[209] UL Tor. vm. kgy. jkv. 10-VI. 1872. jún. 10.

[210] A működési idejük szerinti fölsorolás jegyzőkönyvi bejegyzéseken alapul, tehát hozzávetőleges időpontot takar, hivatalos kimutatást ugyanis nem állt rendelkezésünkre. Mivel a képviselő-testület jegyzőkönyvei közül hiányoznak az 1903-1907 közöttiek, nem tudjuk pontosabban megadni Balla János bíró ténykedési ideje lejártát, illetve Molnár András hivatalba lépésének időpontját.

A falu bírái

Szűts István	1875
Ambrus József	1891-1893
Szilágyi Antal	1893-1895
Rankovits Sándor	1896-1899
Balázs János	1899-1900
Balla János	1900-
Molnár András	1908-1910
Viola Bálint	1910-1911
Balla János	1911-1914

Zombor lakossága a századfordulón már meghaladta a 4000 főt. Régen ez megfelelt egy kisebb szabad királyi város lakosságszámának, a modern ipari korban egy nagy faluénak. Elég nagy létszám ahhoz, hogy különböző szempontok szerint tagoljuk: foglalkozás, vallás, nemzetiség stb. alapján. Az ország társadalmáról a népszámlálási statisztikák tudósítanak pontos számszerűséggel. Néhány fontosabb jellemzőt, mint pl. a foglalkozási megoszlást, községenként is kimutatták. Mi az 1900-as népszámlálás eredményeit tekintjük át a különböző csoportosítások szempontjából.[211]

A 4108 főt számláló falu népességének kisebb hányada (1170) volt kereső és a többség (2338) eltartott. Mezőgazdaságból és kertészetből élt 1309 kereső, illetve 1905 eltartott, míg az ipar keresőinek száma 167, az eltartottaké 201. A kereskedelem és hitelélet 20 keresőt foglalkoztatott, akik 34 eltartottról gondoskodtak. A közlekedési ágazat, elsősorban a vasút 11 keresőnek és 26 eltartottnak nyújtott megélhetést. A közszolgálatban és értelmiségi pályán 36 kereső dolgozott szinte ugyanannyi eltartottnak (37). Ez meglepő, mert az ún. szabadfoglalkozású pályák (orvos, mérnök, ügyvéd) kivételes polgári életmódot biztosítottak. Itt arról lehetett szó, hogy a közszolgálat jövedelmezősége csekély volt, és ők tették ki e kategória nagyobb részét, míg a klasszikus értelmiségi pályákat egy-két ember képviselte. Nagyobb foglalkozási csoportot alkottak a napszámosok, akiknél többen voltak a keresők (101), mint az eltartottak (78). Ugyanez volt a helyzet a házi cselédek esetében is: 96 keresőre 25 eltartott jutott. A jelenség magyarázata, hogy a napszámosok és a cselédek is a fiatal korosztályból kerültek ki, akik még nem alapítottak külön családot, s gyakran maguk is az eltartotti státust váltották ki egyéni kereső tevékenységükkel. Az egyéb keresők száma 23-ra rúgott 32 eltartottal.

Megvizsgálva az egyes foglalkozási csoportokat, megállapíthatjuk, hogy legnagyobb eltartóképességgel a közlekedési szakma bírt, mert keresőinek két és félszeresét tartotta el, utána a kereskedelmi és pénzügyi foglalkozások következtek, itt a keresők saját létszámuk ¾-ét tartották el. A legtöbb embert foglalkoztató mezőgazdaság szerényebb eltartó képességű volt, bár a családi munkaerő alkalmazása más megvilágításba helyezi az egész ágazatot. A keresők közül 226-an kisbirtokosok és bérlők, 68-an kisbirtokosok és napszámosok, 80-an részes földművesek voltak. Segítő családtagnak minősült 133 férfi és 71 nő, akik tehát nem számítottak eltartottnak, jóllehet nem volt még saját családjuk, vagy önálló háztartásuk, viszont már keresők voltak. Mezőgazdasági cselédként írtak össze 184 főt 352 eltartottal, és volt 538 mezőgazdasági munkás 703 eltartottal. A munkások közül 189-nek volt saját lakóháza.[212]

---

[211] *A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása*. Második rész. A népesség foglalkozása községenként. Bp. 1904. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 2. kötet. 730-733.
[212] Uo.

A község szociális akciókkal segítette a munkásnépet. 1912-ben 11 gazdasági munkásházat épített föl a már meglévő 14 mellé. Ezeket szétosztották a gazdasági munkások, vagyis a napszámosok, cselédek között, azzal, hogy adásvételi szerződést kötnek velük. A jelentkezők munkásház-tulajdonosok lettek 130 K előleg befizetése után. A birtokba vétel napjától havi törlesztéssel egyenlítették ki a vételárat. Egy ház összköltsége 12562 K-t tett ki, de a vételár a telekkel és egyéb tételekkel csökkentett ár volt. A házakat Lakatos Pál vállalkozó építette föl.[213]

Négy generáció a századfordulón: az Engler család 1901-ben

A tulajdonképpeni iparban 124 férfi és 37 nő dolgozott. Közülük önálló: 73, illetve 23, segítő családtag 11, 19 segédmunkás, 23 tanonc, 7 szolga, de nem volt egy tisztviselő se a segédszemélyzet között. Segéd nélkül 77, egy segéddel 19, két segéddel 6, három-öt segéddel 7 iparos dolgozott. Ennél nagyobb vállalat az iparosok között nem volt. Szakmánként csoportosítva: 15 kovács, 5 lakatos, 5 egyéb, 7 fő gépgyártás, 4 téglagyártás, 6 asztalos, 4 egyéb, 11 szabó, 14 cipész csizmadia, 33 egyéb még a ruházati iparban, 7 malomipar, 3 sütőipar, 2 hentes és mészáros, 1 az élelmezési és élvezeti iparban, 3 kőműves, 11 ács, 3 egyéb az építőiparban, 17 vendéglős és szállodás, 53 iparral mellékesen foglalkozó.[214] Ennél részletesebb, összegző statisztika nem állt rendelkezésünkre.

A társadalom mélyebb, pontosabb tagolódásáról tudósítanak azok a katonai összeírások, melyek 1906-ban, illetve 1935-ben készültek. Mindkét irat a vonatkozó évben született zombori ifjakat vette nyilvántartásba sorozási céllal: az 1906-os az 1906-ban születetteket, míg az 1935-ös összeírás az 1914-ben született ifjakat. Az 1906-os *„Kivonat”* pontos címe: *„A keresztelési illetőleg halotti anyakönyvek az 1906. évben született*

[213] MVL V 261-3. 79/1912

[214] *A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása*. Második rész. A népesség foglalkozása községenként. Bp. 1904. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 2. kötet. 730-733.

fiúkról. Szerkesztett kivonat". Megrendelő a kiszombori sorozó járás volt. Tudakolt adatuk a sorköteles neve, születési éve, lakhelye, apja neve és foglalkozása. Témánkat közelebbről az utolsó 2 információ érinti, ezért csak ezeket foglaltuk a *25. táblázat*ba.[215] Az irathoz 1911-ből való kiegészítést csatoltak. (*26. táblázat*).

Sor-szám	Az apa (gondviselő) neve	Az apa (gondviselő) Foglalkozása
1.	Siha János	napszámos
2.	Molnár Imre	földműves
3.	Horváth István	útkaparó
4.	Bottyán András	földműves
5.	Csepregi István	földműves
6.	Földházi Ferenc	napszámos
7.	Pásztor Mihály	földműves
8.	Simon Gergely	földműves
9.	Bokor János	földműves
10.	Horváth János	útkaparó
11.	Husztik József	napszámos
12.	Terkovics Rozál	napszámos
13.	Kapellár János	borbély
14.	Minyó József	napszámos
15.	Radics József	napszámos

Sor-szám	Az apa (gondviselő) neve	Az apa (gondviselő) foglalkozása
16.	Gábor Mihály	földműves
17.	Tézsla József	földműves
18.	Kovách Mihály	kovács
19.	Vaskó Mária	házicseléd
20.	Prónai József	napszámos
21.	Gréczi János	napszámos
22.	Kohajda István	napszámos
23.	Mathesz Márton	bádogos
24.	Csendes Illés	földműves
25.	Nádasdi László	kocsis
26.	Husztik Márton	napszámos
27.	Varga Illés	napszámos
28.	Kiss Ferenc	cserépverő
29.	Szekeres Lajos	munkavezető

25. táblázat **A sorkötelesek adatai 1906**

Mivel a lakcímek rovatát üresen hagyták, csak az apa foglalkozását rögzíthettük. Ebből a katonai célú összeírásból is látszik, hogy a konkrét személyes adatok árnyaltabb, finomabb megközelítést tesznek lehetővé, mint az anonim statisztikai számsorok. Hitelességéhez nem férhet kétség, mert az összeállításhoz a korabeli keresztelési, illetve halotti anyakönyveket használták föl.

Sor-szám	Az apa (gondviselő) neve	Az apa (gondviselő) Foglalkozása
1.	Molnár Mihály	gulyás
2.	Nagy Ferenc	molnár
3.	Papp János	napszámos
4.	Gulácsi György	igáskocsis
5.	Pipic József	fejős gulyás
6.	Balázs György	napszámos
7.	Tóth Sándor	vasúti váltóőr
8.	Ambrus András	földműves
9.	Pásztor János	napszámos
10.	Kovács Károly	napszámos
11.	Kovács Mátyás	fejős gulyás
12.	Faragó János	napszámos
13.	Gábor József	napszámos
14.	Horváth István	napszámos

Sor-szám	Az apa (gondviselő) neve	Az apa (gondviselő) foglalkozása
15.	Gábor Sándor	napszámos
16.	Gábor István	kanász
17.	Ambrus Ferenc	napszámos
18.	Pásztor György	napszámos
19.	Fortner János	földműves
20.	Simon Miklós	napszámos
21.	Kohajda Jolán	varrónő
22.	Matuszka József	napszámos
23.	Bódi Mátyás	napszámos
24.	Talpai György	béres
25.	Gábor Mihály	napszámos
26.	Privigye Mihály	gőzmalmi fűtő
27.	Csejtei Márton	földműves
28.	Barta András	napszámos

26. táblázat **A sorkötelesek adatai. Kiegészítés 1911-ből**

[215] MVL V. 261. 6. 19. Kigyűjtött iratok 1906-1944. Sorozási összeírás 1906.

Sor-szám	Apa (gondviselő) neve	Lakcíme	Iskolai végz.	Foglalkozása
1.	Kollár András	Mező u.	5 elemi	Földműves
2.	Kollár Mátyás	Zöldfa u.	6 elemi	Földműves
3.	Lovászi András	Móricz u.	6 elemi	kereskedősegéd
4.	Mikolovics József	Deák F. u.	3 gimn.	
5.	Papp István	Tisza u.	6 elemi	mezőg. munkás
6.	Patócs Mihály	Makói u.	6 elemi	gazdasági cseléd
7.	Pásztor István	Új u.	6 elemi	Napszámos
8.	Prónai Pál	Porgányi u.	4 elemi	Napszámos
9.	Szűcs János	Kör u.	6 elemi	Földműves
10.	Táborosi Mátyás	Pollner K. u.	5 elemi	Földműves
11.	Orbán József	Óbébai u.	6 elemi	Földműves
12.	Szepesi András	Rózsa u.	2 gimn.	kereskedősegéd
13.	Balla Illés	Kör u. 60.	4 elemi	Földműves
14.	Balla János	Kör u. 47.	5 elemi	Földműves
15.	Berényi István	Petőfi u.	6 elemi	Földműves
16.	Berta Ferenc	Kör u.	6 elemi	Földműves
17.	Bódity Mihály	Szegedi u.		asztalossegéd
18.	Csejtei István	Szegedi u.	6 elemi	Földműves
19.	Gál István	Szegedi u.	6 elemi	gazdasági cseléd
20.	Hódi Mátyás	Szegedi u.	4 elemi	gazdasági cseléd
21.	Horváth József	Ladányi u.	6 elemi	Földműves
22.	Horváth János	Torontáli u.	4 elemi	Napszámos
23.	Horváth Pál	Katona u.	6 elemi	Földműves
24.	Imre Viktória	Szegedi u.	4 polg.	Földműves
25.	Juhos Miklós	Tanya 54	6 elemi	Földműves
26.	Somogyi Lajos	ismeretlen		Vendéglős
27.	Szántai Pál	Kunágota		Béres
28.	Lajtár Illés	Makó		Napszámos
29.	Csobán József	Óbébai u.		Napszámos
30.	Pallagi Ferenc	Makó		Napszámos
31.	Szabó Ferenc			Napszámos
32.	Korcsik Simon			Napszámos
33.	Székely Katalin			Napszámos
34.	Juhász Miklós	tanya		Földműves
35.	Szepesi András			Napszámos
36.	Szűcs János	Kör u.		Napszámos
37.	Berényi István	Petőfi u.		Napszámos
38.	Bódi Mihály	Szegedi u.		vasúti fékező
39.	Hegedűs Péter			urasági inas
40.	Gábor István	Ladánymajor		urasági kanász
41.	Tóth Antal	Kis u.	6 elemi	Napszámos
42.	Vajda József	Ladányi u.	6 elemi	mészáros-segéd
43.	Csertus Ferenc	Tanya 138.	2 polg.	Földműves
44.	Bokor András	Kör u.	5 elemi	Napszámos
45.	Száz Mihály			Földműves

Sor-szám	Apa (gondvise-lő) neve	Lakcíme	Iskolai végz.	Foglalkozása
46.	Angyal Mihály			lakatos-segéd
47.	Ungvári István	Deák F. u.		napszámos
48.	Horváth Sándor	Csatorna u		földműves
49.	Kiss József			szeszgyári fűtő
50.	Kracker Károly			állami tanító
51.	Balla Illés	Kör u.		napszámos
52.	Tóth Mihály			napszámos
53.	Kohajda István			földműves
54.	Balla János	Kör u. 7.		földműves
55.	Mihaliczki János			vasúti pályaőr*
56.	Kollár András	Mező u. 27.		napszámos
57.	Prónai József			napszámos
58.	Prónai Pál	Porgányi u.		kosárfonó-segéd
59.	Virág Mihály	Makói u.		béres
60.	Patócs Mihály			napszámos
61.	László Mihály			földműves
62.	Balla Mihály			földműves
63.	Csejtei István	Szegedi u.		napszámos
64.	Berta Ferenc	Kör u.		napszámos
65.	Pásztor Mihály			napszámos
66.	Simon Lajos			földműves
67.	Márton János			napszámos
68.	Tóth István	Porgányi u		napszámos
69.	Papp István	Orsza u.		napszámos
70.	Szűcs József			vasúti munk.**
71.	Csejtei István			uradalmi bognár
72.	Kollár Mátyás	Zöldfa u.		földműves
73.	Matuszka Márton	Deák F. u.		földműves
74.	Ramotai István			Kerékgyártó***
75.	Demkó István			napszámos***
76.	Kárpáti Kálmán			segédjegyző
77.	Vitusz János			napszámos
78.	Daróczi István			napszámos
79.	Táborosi Mátyás	Pollner u.		napszámos
80.	Viola János			földműves
81.	Hódi Mátyás	Szegedi u.		napszámos
82.	Szűcs Pál			napszámos
83.	Pásztor István	Új u.		napszámos
84.	Bokor András			napszámos
85.	Balázs József			mészáros
86.	Lovászi András	Móricz u.		napszámos
87.	Jani János			uradalmi béres
88.	Juhász Károly			napszámos
89.	Juhász József			napszámos

* Ópécskán ** Harrisburgban *** elszakított területen

27. táblázat **Az 1914-ben született hadkötelezettek összeírása**

Ugyanez mondható el a másik összeírásról is, mely 1935-ben készült, de az 1914-es társadalmi állapotokat tükrözte. Ebben a dokumentumban pontosan töltötték ki a lakhely rovatot, igaz, nem mindegyik személynél. Hiányos az iskolai végzettség megjelölése is. Teljes viszont az *„eltartó”*(az apa) névsora a kereső tevékenység fölsorolásával együtt. 1914-ben a Kiszombori Anyakönyvi Kerület kimutatása szerint 75 fiú született a faluban.[216] Listánk azonban ennél több nevet tartalmaz, mert a korábbi évjáratokról készült részjelentéseket is idevettük. A regisztrálás lakcím szerint haladt, így táblázatunk is ezt a sorrendet követi, és nem az alfabetikusat.[217] (*27. táblázat*)

[216] MVL V. 261. 6. 19. Kigyűjtött iratok 1906-1944. sz. n.
[217] Uo. Sorozási összeírás 1935.

Néhány különleges eset. Összeírták Faragó György Mező u 7. alatti lakost, aki reálgimnáziumot végzett, és Detriot-ban született 1914-ben. Nyilván egy olyan zombori család leszármazottja lehetett, amely a századforduló agrárválsága elől vándorolhatott ki az Újvilágba, ám számításait nem találta meg, emiatt hazajött. Hegyes Mihály Rózsa utcai lakos (szül. Porgány, 1914) 4 gimnáziummal lett géplakatos-segéd, ez az érettségivel nem volt általános „karrier". Szigeti Lajos Deszken született 1914-ben, de utána a család Zomborra költözött, kereskedelmit végzett, és érettségiző tanuló volt 1935-ben. Reisinger György szegedi származású, de Zomboron összeírt tanuló, mert apja (Mór) Kiszombor körállatorvosaként dolgozott. Jáksó Ferenc apja földműves, anyagát a Budapesti elöljáróságnak is megküldtél, nem tudni miért.

A kimutatást 1934. aug. 18-án készítette az anyakönyvvezető. Összesen 151 fő (apa, illetve gondviselő) foglalkozását tudtuk megállapítani ez alapján. Legtöbbjük (65) napszámosként, illetve földművesként (36) dolgozott. Összesen 101 fő, az összeírtak 2/3-a. Meggyőző bizonyíték arra, hogy a zombori társadalom alapvetően rusztikus. A napszámosok lényegében mezőgazdasági munkások voltak, többnyire birtoktalanok, akik napi elszegődéssel keresték kenyerüket. Mezőgazdasági munkára szerződtek a földművesek is, csak nem napi bérért, hanem előre meghatározott feladat elvégzésére havi fizetségért. Közöttük lehettek birtokos parasztok is, akik törpebirtokukból nem tudtak megélni.

Az uradalom munkaadói szerepét húzza alá a sok szolgáltató jellegű foglalkozás: uradalmi béres, uradalmi bognár, urasági inas, urasági kanász, igáskocsis, házi cseléd, gazdasági cseléd, fejős gulyás, urasági gulyás. Valamennyien az uradalom háztartásának alkalmazottai, akik személyes szolgálatot teljesítettek, akár házi cselédek vagy béresek voltak. Az igénybevevő Rónayak rájuk, mint *„magánkocsisra, magániparosra"* stb. számítottak. Annál is inkább, mert a cselédek a háznépéhez tartoztak, bérük lakhatásból, tartásból, ruházatból és készpénzilletményből állt. A gazdasági cselédek különféle szolgáltatást teljesítettek: a béresek, kocsisok házkörüli teendőket láttak el, a kanászok, fejőgulyások, bojtárok számadó állatgondozók voltak, az urasági bognár és kovács mezőgazdasági ipart űzött házon belül, de mindannyian cselédi viszonyban, egy évre szóló megállapodás alapján. Nem minden munkavállaló lakott a kastélyban, erre nem is volt szükség, hisz a Rónayak a falu legnagyobb munkaadóiként elsősorban helybelieket alkalmaztak, akik csak a munkavégzés idejére tartózkodtak az uradalomban.

Föltűnnek az íveken a hagyományos ipari szakmák képviselői is: kovács, lakatos, borbély, mészáros, molnár, bádogos. Ez a szakmaszerkezet igazodott a község agrárarculatához: a termelés alapvető eszközigényeit és a lakosság legalapvetőbb szolgáltatási szükségleteit elégítette ki. Különleges szakmának számított a cserépverő mesterség. Zomborban a vályogverés nagy hagyományokkal bírt, a cserép is agyagból készült. Az építőipar föllendülésével a házakat cserép fedőlemezzel (cseréptéglával) borították. Készítőit nevezték cserépverőknek. Rendkívül differenciált elhelyezkedési lehetőséget kínált a vasút: vasúti váltóőr, vasúti pályamunkás, vasúti fékező, vasúti pályaőr egyaránt előfordult az összeíró íveken. Zombor nem mezőgazdaságból élő népességének ez a modern szektor jó kapaszkodónak bizonyult. A gazdászat és kézműipar mellett a gyártás kínált modern munkavégzést: a gőzmalmi fűtő, szeszgyári fűtő a faluban működő gőzgépek megfelelő kezelését garantálta.

A társadalom kis szeletéről ad áttekintést az a *„Gyűjtőív"*, melyen Kiszombor, Porgány és Ferencszállás községek bevonulás alól fölmentett mezőgazdái szerepeltek, a

Szurmay Sándor Alapra általuk jegyzett összeg nagyságával.[218] (*28. táblázat*). Zömmel kisbirtokos hadköteleseket mentettek föl, akik családfönntartói kötelezettségeikre hivatkozva, vagy egyszerűen helyettes-állítással mentesülhettek a bevonulás alól. Közérdekből menthették föl a zombori és ferencszállási bírót, Selmeczy Antal gőzmalom-tulajdonost, és a gőzeke-gépészt. Előbbieknél a közszolgálat folyamatossága, utóbbiaknál a nélkülözhetetlen gazdasági feladatok ellátása játszhatott közre. A Mezőgazdasági Kenderipari Rt munkatársainak adott általános kedvezés ugyancsak a fontos gazdasági érdekkel függhetett össze, mert más jogcím nemigen adódott.

Sor-szám	Név	Foglalkozás	Birtokterület (hold)	Jegyzett összeg (Korona)
1.	Selmeczy József	gőzmalmi üzemvezető	22	66
2.	Szűcs Illés	kisbirtokos	21	18
3.	Daróczi Ferenc	kisbirtokos	22	50
4.	Hódi József	kisbirtokos	37	74
5.	Joó Sándor	kisbirtokos, cserép- és téglagyáros	25	50
6.	Kohajda Mihály	kisbirtokos	26	52
7.	Kőrösi György	kisbirtokos	24	50
8.	Kása József	kisbirtokos	35	50
9.	Balla János	kisbirtokos, községi bíró	44	100
10.	Halál Pál	kisbirtokos, kereskedő	25	100
11.	Búza Károly	gőzeke-gépész		100
12.	Csejtei Károly	kisbirtokos	42	84
13.	Tóth Antal	kisbirtokos	39	100
14.	Zubán Imre	kisbirtokos	25	50
15.	Karácsonyi Mihály	kisbirtokos	24	50
16.	Pálfi István	ferencszállási községi bíró		50
17.	Selmeczy Antal	Gőzmalom-tulajdonos		500
18.	Perczel Soma	Mezőgazdasági Kenderipari Rt.		15
19.	Molnár Mátyás	Mezőgazdasági Kenderipari Rt.		10
20.	Makovits Ferenc	Mezőgazdasági Kenderipari Rt.		10
21.	Junh Anton	Mezőgazdasági Kenderipari Rt.		10
22.	Nagy Gyula	Mezőgazdasági Kenderipari Rt.		10
23.	Kühn János	Mezőgazdasági Kenderipari Rt.		10
24.	Lajtár András	Mezőgazdasági Kenderipari Rt.		5
25.	Balabán János	Mezőgazdasági Kenderipari Rt.		5
26.	Krisan György	Mezőgazdasági Kenderipari Rt.		5
		Összesen		**1688**

28. táblázat **A hadkötelezettség alól fölmentett kiszomboriak (1918)**

A község képe az első világháború előtti évekre sokat változott, modernizálódott. A településközpont meghatározó épületei, a Rónay család kúriái mellett községháza, nyolcosztályos iskola, távírdával és nyilvános telefonállomással bíró postahivatal, vasútállomás épült, önálló csendőrség, pénzintézet (Kiszombori Takarékpénztár Rt), és néhány gyár, üzem (szeszgyár, tégla- és cserépgyár, műmalom) is működött. 1889-ben átadták az első ártézi kutat (Szent János kút a Templom téren), 1892-től pedig megkezdték a járdahálózat kiépítését. Ez az első időben igencsak esetlegesen történt, ezért 1912-ben arról döntöttek, hogy mindenütt megépítik a gyalogjárdákat és az átjárókat.[219] 1880-tól üzemelt gyógyszertár Zomboron, bár nem lehetett túlságosan nyereséges, mert a gyógyszerész, Hegedűs

[218] UL Tor. vm. kgy. jkv. 511/1918. márc. 2. A Szurmay Sándorról, a duklai hágó 1914-es legendás védőjéről elnevezett alap a katonai szolgálat alól közérdekből fölmentettek által tett pénzbefizetéseket gyűjtötte.
[219] MVL V 261-1. 38/1892., V 261-3. 6/1912.

János 1894-ben a csekély forgalom miatt engedélyt kért és kapott a képviselő-testülettől, hogy Keglevich-házán egy fiókgyógyszertárat működtethessen.[220]

Az első ismert képeslap a községről (1901)

1895-ben került először napirendre a község közvilágításának ügye. Ekkor Rónay Ernő 2, Rónay László 1, Rónay Aladár 1, Árpás Gyula plébános 1, Kozma Mária 1, Hofbauer Andor, Zubán István, Engler András és Daróczi Mátyás pedig a vasútállomáshoz vezető Szegedi utca világítására voltak hajlandók 1-1 lámpát biztosítani, és azokat világítószerrel ellátni. A község további 4 lámpatestről gondoskodott, és vállalta az oszlopok fölállítását is. 1897-től már a lámpák feltöltése is a község feladata lett.[221] 1900-ban a makói villanyvilágítási vállalat emberei keresték meg az elöljáróságot, és fölajánlották, hogy bevezetik Zomboron is a villanyt, ha *„a község közvilágítását részükre biztosítja”*. A képviselők ugyan egyhangúlag fogadták el az ajánlatot,[222] az elképzelésből mégsem lett semmi, a villanyvilágítás bevezetésére csak 1927-ben került sor.

1916-ban történt kísérlet a településen a telefonhálózat kiépítése. Ekkor Schiffer Miksa okl. mérnök kért engedélyt a község területén, a Szegedi és a Móricz utcán áthaladó magántelefon-hálózatához oszlopállítási hozzájárulást. Noha a képviselő-testület a szükséges hozzájárulást megadta, nincs tudomásunk arról, hogy a Schiffer-féle magántelefon kiépült volna.[223] Erre csak később, a húszas évek elején került sor.

[220] MVL V 261-1. 34/1894.
[221] Uo. 47/1895, 78/1897.
[222] Uo. 22/1900.
[223] MVL V 261-4. 34/1916.

1900-ban döntöttek a képviselők egy községi vágóhíd megépítéséről, hol *„kötelesek lennének a mészárosok s hentesek minden jószágot – a sertések kivételével – vágni.”* Szabályozták a vágási díjat is: a szarvasmarha vágásáért 1 K-t, a borjú után 40 fillért, a juh után 20 fillért kellett fizetni.[224] Az ebből befolyó bevételek a községet gyarapították. 1901. szept. 9-én hozott határozatot a képviselő-testület egy községi mérleg beszerzéséről,[225] amely elsősorban a terménykereskedelem szempontjából bírt különös jelentőséggel, de a használat utáni díj szintén a települési bevételeket növelte.

Utcakép az 1910-es évekből

1909. aug. 24-én fogadták el a képviselők a *„zombori Rónay Jánosné, szül. Karácsony Emília szegénymenház alap”* alapító levelét.[226] Az alapítvány célja a községi szegénymenház megépítése és üzemeltetése volt. E menházat először a község által tulajdonolt ún. Bene-féle házban helyezték el, majd miután azt Rónay Aladár megvásárolta, arról döntöttek, hogy új szegényházat építenek a Szőlőtelepen.[227] 1911-ben határozott a község a járványkórház megépítéséről. Erre a vásártéren lévő csőszház helyét szemelték ki, ezt lebontva egy három helyiségből (betegszoba, őrszoba, ami ha kell, betegszoba és orvosi szoba) álló épületet emelnek. Az elképzelés szerint, mivel a csőszház helyén építettek, a csősz lehetett volna a járványkórház őre.[228] Hogy ez valóban így lett-e, nincs adatunk, de azt tudjuk, hogy a járványkórház valóban megépült. Sokáig azonban nem működött: a minden bizonnyal kihasználatlan épületet 1922-ben a község árverés útján értékesítette.

[224] MVL V 261-1. 70/1900.
[225] Uo. 46/1901.
[226] MVL V 261-2. 94/1909.
[227] MVL V 261-3. 17/1910.
[228] Uo. 15/1911.

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚTÓL A MÁSODIK VÉGÉIG

KISZOMBORIAK FRONTOKON (1914-1918)

1914. jún. 28-án Szarajevóban – az 1878 óta az Osztrák-Magyar Monarchia igazgatása alatt állt, majd 1908-ban annektált Bosznia-Hercegovina fővárosában – orvgyilkos merénylő megölte Ferenc Ferdinánd trónörököst. Az európai nagyhatalmak között régóta húzódó ellentétek kirobbantak, és alig egy hónap alatt lángba borították a vén kontinenst.

A részleges mozgósítást (Szerbia ellen) júl. 25-én, pénteken rendelték el. A parancs vonatkozott a temesvári VII. (közös) és a szegedi II. (honvéd) kerületre is. Torontál vármegye, így Kiszombor férfi lakossága katonai szolgálatra e hadtestek különböző alakulataiba volt beosztva. Júl. 28-án, hétfő reggel az egész országban hadkötelesek tízezrei indultak el a bevonulási körletekbe. A Nagyszentmiklósi járásba tartozó Kiszomboron a főszolgabíró utasítására a községházán kiragasztották, és dobszóval is közhírré tették a mozgósítási parancsot. A zombori legények legnagyobbrészt a 46. (közös) és 5. (honvéd) gyalogezredben, valamint az 1., 3. és 4. (közös), valamint a 3. (honvéd) huszárezredekben szolgáltak. A 46-osok laktanyája a szegedi Mars téren, az 5-ös honvédeké a Honvéd téren volt. A közös hadseregbe behívott huszárok Aradra és Lugosra, a honvédséghez bevonulók a szegedi huszárlaktanyába utaztak.

A 46. gyalogezredet még a mozgósítás előtt, június végén a határok biztosítására Belgráddal szembe, a Duna partjára szállították.[1] Egy hónappal később itt csatlakoztak hozzájuk a mozgósítási parancsra bevonult tartalékosok, és az ezred ekkor érte el a teljes feltöltöttségét. Júl. 31-én elrendelték az általános mozgósítást, mely szerint az ezrednek az északi (orosz) harctérre kellett vonulnia. Az alföldi bakák augusztus végén már a Kárpátok égbeszökő csúcsai között vonatoztak, és kirakodás után azonnal az arcvonalba kerültek. A tűzkeresztségen Kelet-Galíciában átesett ezred később oly sok véres csatában bizonyította, hogy a magyar katonának helyén van a szíve.

A kárpáti téli harcokban súlyos veszteségeket szenvedő 46. gyalogezredet 1915 májusában – az olasz hadüzenet miatt – az új délnyugati frontra irányították. Most az Alpok meredek csúcsai között kellett a Maros-parti mezők fiainak helytállniuk. A krónikákban feljegyezték, hogy az ezred I. zászlóaljának alföldi legénysége hegyi felszerelés nélkül rohamozta meg, és el is foglalta a Freikofel legmagasabb csúcsát.[2] Végül az ezred az olasz front legvéresebb szakaszára került. 1915 júniusától a Doberdó-fennsíkon végigküzdötték mind a 12 isonzói csatát.

Az 5. honvéd gyalogezred is akaratán kívül a legsúlyosabb harcok középpontjába került. A részleges mozgósítási tervnek megfelelően augusztus elején az ezredet a szerb harctérre szállították. Az általános mozgósítás elrendelése után, aug. 18-án az orosz frontra irányították át őket. Aug. 30-án Galíciában estek át a tűzkeresztségen. Pržemysl első körülzárásakor (szept. végén) a szegedi honvédek a várban rekedtek. Több sikeres kitö-

[1] MAKÓ 2004. 17.
[2] Uo. 19.

résben vettek részt a körülzárás alatt. A Monarchia csapatai október közepén felmentették a várat. A siker azonban csak időleges volt, mert nov. elején a cári csapatok ismét ostromgyűrűbe fogták a több százezer katona által védett hatalmas erődrendszert. Iszonyatos küzdelem kezdődött. A szegedi ezred három hónapig volt a védelem első vonalában. 1915 februárjában már nemcsak a harcokban, de végkimerülésben is sok katona halt meg.

Szegedi bakák, köztük zomboriak az I. világháborúban

A reménytelen helyzetben elrendelt végső kitörés (1915. márc. 19.) fő erejében a 23. honvéd gyaloghadosztályban harcoltak az 5-ös szegedi honvédek is. A gyilkos golyózáporban, aknatűzben, a drótakadályok között több ezren estek el pillanatok alatt. A több mint 8 ezer emberből 6 ezernél többen elestek, eltűntek. A szegedi 5. honvéd gyalogezred egyetlen zászlóaljra olvadt.[3] A többiek meghaltak, vagy a végtelen orosz hómezőkön vonszolták magukat a szibériai hadifogolytáborok felé. 1915. márc. 22-én a védők feladták a várat. A felrobbantott védművek között több mint 100 ezer katona, a kazamatákban 30 ezer sebesült került orosz fogságba. Hány és hány tábori lap indult haza Kiszomborra is, a néhány rövid, de annál fontosabb sorral: *„Élek és hadifogságban vagyok Oroszországban.”*

A nagyszebeni 4. (közös) huszárezredet a háború kitörésekor a szerb határra szállították. Néhány nap múlva – az általános mozgósítás elrendelésével – őket is útnak indították a galíciai frontra. A szegedi 3. honvéd huszárezred szintén augusztus végén érkezett meg az orosz frontra, ahol azonnal harcba vetették őket. A bátor lovasrohamuk elvérzett a gyilkos géppuska és aknatűzben. Az élen vágtató 1. század 150 emberéből 42-en, az 5. századból csak 26-an jöttek vissza.[4] E tűzkeresztség már ízelítőt adott az 1914 őszi-téli súlyos harcokról. A szegedi huszárok ott harcoltak a híres limanowai győztes csatában (1914. dec.) és a nagysikerű gorlicei áttörésben (1915. máj.).

[3] Uo. 24.
[4] Uo. 32.

1915 végére a központi hatalmak az orosz csapatokat kiszorították Lengyelországból és Galíciából. A front ezután hosszú időre megmerevedett, és kialakult az állóháború. 1915-tel lezárult a háború első szakasza. A másfél éve dúló harcok eredményeképpen a frontvonalak mélyen az ellenséges országok területén – Franciaországban, Orosz-Lengyelországban, Szerbiában, Montenegróban –, vagy a határvidéken – az Isonzó mentén, Dél-Tirolban, Kelet-Galíciában – húzódtak.

Valahol Galíciában

A harmadik háborús évben az óriási embervesztességek pótlására a hadkötelezettség korhatárát 50-ről 55 évre emelték. Az 1916 nyarán kibontakozó nagy orosz támadás elhárításában oroszlánrész jutott a szegedi huszároknak. 1916 őszén újabb ellensége támadt a Monarchiának. Az addig csendben kiváró Románia, a nyári orosz sikereken fölbuzdulva, Erdély és a Tiszántúl megkapásának reményében titkos egyezménnyel csatlakozott az antanthoz. Az Erdélybe augusztus végén betörő románokat szeptemberben verték ki az országból, és a központi hatalmak csapatai decemberben már Bukarestet is elfoglalták. A 4. huszárezred ekkor Erdélyben és Havasalföldön is harcolt. A román kormány különbékét kötött, hadseregének maradványai az orosz vonalak mögé menekültek Moldvában.

1917 tavaszán megdőlt a cárizmus, így az év végére kiesett a hadviselő felek közül a forradalom lázában égő Oroszország is. 1917 végén már a bolsevik kormány kötötte meg a fegyverszünetet. Ezzel keleten befejeződött a háború. Románia és Ukrajna déli része a megkötött békeszerződések értelmében a központi hatalmak megszállása alá került. A szegedi huszárok így Odessza vidékén járőröztek.[5] A felszabadult hadosztályokat az olasz frontra szállították. A béke mégis messze volt még. A Monarchia emberi és anyagi tartalékainak végéhez érkezett. 1918. febr. elején elrendelték a legfiatalabb korosztályok, az 1894-1899 között születettek behívását. Hol volt már a korábbi nótaszós lelkesedés! A sorkötelesek késve, vagy alig vonultak be. Megnőtt a katonaszökevények, az ún. „zöld káderek" száma. Márc. 20-án ezért bevezették a statáriumot a honvédségi kötelezettséget megszegőkre.

[5] Uo. 36.

Horváth Tamás kiszombori katona kétéves olasz fogsága alatt kapcanrongyra hímzett munkája 1918-ból

1918. jún. 15-én kezdődött meg az osztrák-magyar haderő utolsó támadása az olasz fronton. A megáradt Piavén át kierőszakolt áttörés sok 10 ezer magyar baka életébe került. A szegedi 46. gyalogezred a folyó legnehezebb szakaszán kelt át sikeresen és foglalta el a túlparti magaslatokat. A magyar katonák több ezer foglyot ejtettek és közel egy hétig tartották kezükben az elfoglalt fennsíkot. Az utánpótlási nehézségek és a másutt elakadt támadás miatt azonban a vezérkar visszarendelte a 46-osokat. Ezzel összeomlott a Monarchia utolsó támadása. A győzelembe vetett hit elveszett. A katonák ráébredtek arra, hogy az olasz földön vívott harcok egyedül a Habsburg-birodalom megmentéséért, s nem a magyar érdekekért folytak. Aug. 8-án a nyugati fronton is súlyos vereséget szenvedett a szövetséges német haderő. Közben a Monarchia népeit egymás után ismerték el hadviselő félnek az antant hatalmak. A csehszlovák, román, délszláv nemzeti tanácsok már önálló országuk megalkotásán fáradoztak.

Szept. 15-én a balkáni fronton is megindult az antant offenzíva. Két hét múlva Bulgária fegyverszünetet kötött, a Monarchia csapatai pedig egyre hátrálva, közelebb értek a dunai határokhoz. Okt. 4-én a közös külügyminiszter fegyverszüneti kérelemmel fordult az Egyesült Államok elnökéhez, és a wilsoni pontokon alapuló béketárgyalásokat javasolt. Már nem érvényesek a wilsoni elvek! – volt az Antant válasza. Okt. 17-én a budapesti parlamentben Tisza István elismerte: *Elvesztettük a háborút!*

Az ötödik háborús évben már végleg elapadtak a Monarchia ember-, hadianyag-, nyersanyag- és élelmiszerkészletei. Az elcsigázott, ellátatlan hadsereg magyar ezredei az utolsó pillanatig kitartottak állásaikban. Míg a délnyugati fronton dörögtek a fegyverek, Károlyi Mihály vezetésével Budapesten megalakult a Nemzeti Tanács. 1918. okt. 31-én a Monarchia államszervezetét Magyarországon is elsöpörte az őszirózsás forradalom. Budapesten már győzött a forradalom, amikor a 46-os bakák még a fronton harcoltak. Visz-

szavonulásukat a fegyverszünet aláírásával, nov. 3-án rendelték el és több lépcsőben hosszú hetek alatt érkeztek meg a szegedi helyőrségbe.

Az amerikai segítség nyomán óriási hadianyagkészletekhez jutó olasz hadsereg október végén támadásba lendült. A végsőkig legyengült, ellátatlan és éhező hadsereg ellenállása megtört. Bár a magyar ezredek a végsőkig kitartottak – a 46-os szegedi gyalogezred okt. 31-ig visszavert minden őt ért támadást –, a hadvezetőség nov. 3-án Padovában fegyverszünetet kötött az olaszokkal. A huszárok is bátran harcoltak a Piave mellett. A fegyverszünet hírére teljes fegyverzettel vonultak haza a sok dicsőséges csatában kitűnt „vörös ördögök", a magyar huszárok.

Az első világháborús hősi emlékmű

A kiszombori bakák hősiesen helytálltak a frontokon. A Historia Domus bejegyzése szerint hozzávetőlegesen 185 lehetett a világháborúban elesett katonák száma.[6] Közöttük volt Rónay Dénes, Rónay Jenő harmadik gyermeke, aki önkéntes hadapródként 1914 szeptemberében orosz fogságba esett. Szibériai hadifogságából 1916-ban szökést kísérelt meg, de szöktetői meggyilkolták.[7] Ugyancsak orosz fogságban halt meg dr. Schreiber Jakab, a község orvosa, aki tartalékos honvéd főorvosként Pržsemysl várának elestével került hadifogságba, és Jazanszkban hunyt el 1916. ápr. 20-án, valamilyen járványos betegségben.[8] A világháborúban elesett katonák emlékének megőrzésére a község közadakozásból 1926-ban állított szobrot (Pongrácz Szigfrid alkotása) a templom előtti téren. Az emlékmű talapzatán elhelyezett márványtáblákra 151 hősi halott nevét vésték.[9] Tudjuk, hogy ez a lista nem teljes, egy 1927. nov. 19-én készített névsorban további nevek is

[6] Hist. Dom. 30. *„A hadviseltek számát nem sikerült megállapítani. Még az elesett hősök száma is bizonytalan a községháza kimutatásaiban."* – olvasható még a Historia Domusban.
[7] VERMES 1929. 474.
[8] MVL V 261-4. 30/1916.
[9] A neveket közli: HALMÁGYI 1998. 70-71.

szerepeltek.[10] A helytállás bizonyítéka, hogy a háborút követően a község 16 katonáját avatták vitézzé, közülük hárman 10-10 hold vitézi telket kaptak a Rónay család jóvoltából, de a többiek is 5-5 hold földbirtokhoz jutottak a Nagyatádi-féle földreform végrehajtása során. Sokan szereztek I. és II. osztályú vitézi érmet, és más háborús kitüntetést.[11]

A HÁTORSZÁGBAN

A feldíszített katonavonatok elvitték az apákat és fiúkat a frontokra, és az itthon maradottakra rászakadtak a mindennapi megélhetés gondjai. 1914. aug. végén már érzékelhetővé vált, hogy a nagy számban bevonult szegényebb rétegek gyermekeinek ellátása állami, vármegyei vagy községi segítséget igényel. Kiszomboron a Rónay-uradalom adhatott a rászorulóknak segítséget, amint ezt bizonyítja egy 1917-ből fennmaradt, Rónay Imre aláírásával ellátott liszt- és kenyérjegy.[12]

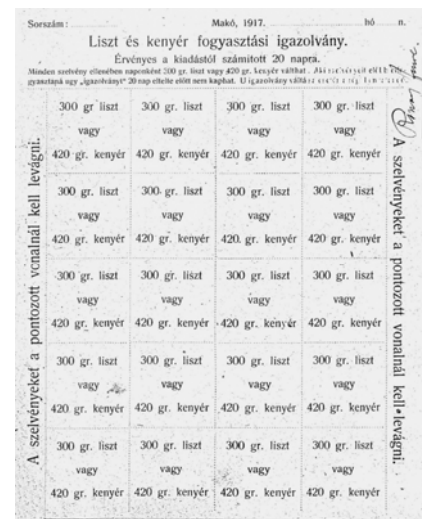

Sorszám: Makó, 1917. hó n.

Liszt és kenyér fogyasztási igazolvány.

Érvényes a kiadástól számított 20 napra.

Minden szelvény ellenében naponként 300 gr. liszt vagy 420 gr. kenyér vásárolható. Az igazolványt előbb ... gyasztónál ugy „igazolvány" 20 nap elteltе előtt nem kaphat. Új igazolvány váltható ... n.

A szelvényeket a pontozott vonalnál kell levágni.

300 gr. liszt vagy 420 gr. kenyér	300 gr. liszt vagy 420 gr. kenyér	300 gr. liszt vagy 420 gr. kenyér	300 gr. liszt vagy 420 gr. kenyér
300 gr. liszt vagy 420 gr. kenyér	300 gr. liszt vagy 420 gr. kenyér	300 gr. liszt vagy 420 gr. kenyér	300 gr. liszt vagy 420 gr. kenyér
300 gr. liszt vagy 420 gr. kenyér	300 gr. liszt vagy 420 gr. kenyér	300 gr. liszt vagy 420 gr. kenyér	300 gr. liszt vagy 420 gr. kenyér
300 gr. liszt vagy 420 gr. kenyér	300 gr. liszt vagy 420 gr. kenyér	300 gr. liszt vagy 420 gr. kenyér	300 gr. liszt vagy 420 gr. kenyér
300 gr. liszt vagy 420 gr. kenyér	300 gr. liszt vagy 420 gr. kenyér	300 gr. liszt vagy 420 gr. kenyér	300 gr. liszt vagy 420 gr. kenyér

A szelvényeket a pontozott vonalnál kell levágni.

Liszt- és kenyérjegy Rónay Imre aláírásával

1914 augusztusában jelent meg a temesvári hadtestparancsnokság hirdetménye, mely Torontál vármegye egész területére vonatkozott, és a harcoló seregek mögötti területek nyugalmának és rendjének fenntartása érdekében szigorú rendszabályokat léptetett életbe. A vármegye déli határa egyben az ország határa is volt, és a Duna partján, Pancsovánál – Belgráddal, a kiürített szerb fővárossal szemben – ott álltak a katonák.

A háború kitörése szinte azonnal befolyásolta az árakat. Az élelmiszerek megdrágultak, ez elsősorban a városokban élőket hozta nehéz helyzetbe, de a – főleg önellátó – falusi lakosságot is érintette. Az évek múlásával nemcsak a jegyrendszerrel, a különböző központokkal (az állam bizonyos áru- és terményfajták központi begyűjtésére és elosztására létesítette őket) ismerkedett meg az ország lakossága, hanem a hús- és zsírtalan na-

[10] Uo. 71.
[11] BARNA 1929. 329.
[12] CSML IV. B. 704. 1917. sz. n.

pokkal, az áru- és tüzelőhiánnyal, majd a háború végén az éhezéssel is. Hol volt már ekkor a híres alföldi búzakenyér! 1915-től a kenyérlisztet felesben árpa- vagy kukoricaliszttel, majd burgonya-őrleménnyel kellett keverni. Egy fő egy napra búza-, rozs- vagy árpalisztből legföljebb 240 gr-ot, a nehéz testi munkát végző 300 gr-ot, az őstermelő pedig 400 gr-ot használhatott föl.[13]

Az 1914 őszén kezdődő első háborús tanévet mindjárt megzavarták a hadiesemények. Az iskola tantermeit – a szerb hadszíntér közelsége miatt – hadikórház céljaira vették igénybe, így a tanítás az óvodában, a Gazdasági Egyesület és a Tulipán Vendéglő helyiségeiben folyt. 1916. jan. végéig e helyeken összevontan tanították az osztályokat. A tantestületből 1914 őszén hadbavonult Zubán Mihály kántortanító, a községházáról pedig Mészáros Pál I. segédjegyző, Kárpáti Kálmán II. segédjegyző, Faragó Mihály II. községi írnok, dr. Schreiber Jakab körorvos és Reisinger Miklós körállatorvos.[14]

Zubán Mihály kántortanító a I. világháborúban

A második háborús őszön már általános volt a munkaerőhiány és nagyon érződött az állatállomány csökkenése. A haditermelésből is mind több nyersanyag hiányzott. Nyáron még csak a lövészegyesületeknek kellett az addig ellövöldözött ólmot és rézhüvelyeket összeszedniük és beszolgáltatniuk a legközelebbi katonai parancsnokságnak. 1915. okt. végén már általánosan elrendelték a háztartási fémtárgyak (vörös- és sárgarézedények, eszközök) beszolgáltatását. A *Fémet a hadseregnek, Rézmozsarat-vasmozsárért, Rezet-vasért* akciók mellett megindult a gyapot, gumi, kaucsuk tárgyak begyűjtése is.[15] Dec. 15-én a hadsereg hatalmas emberveszteségeinek pótlására bevonultatták az idősebb korosztályba tartozó népfölkelőket.[16] A tanévet is egyre gyakrabban szakították meg hosszabb szünetek, hiszen a földeken a hiányzó férfiak helyett mind többet kellett dolgozni az iskoláskorú gyermekeknek is.[17]

[13] CSVHL 1915. dec. 31.
[14] RÁCZ 2005. 93. és MVL V. 261-3. 90/1914.
[15] CSVHL 1915. júl. 10., okt. 29.
[16] HALMÁGYI 2002a. 484.
[17] RÁCZ 2005. 94.

Folyó-szám	A hősi halált halt egyén Hozzátartozóinak megnevezése	Rokonsági viszony	Kora	Lakhelye	Elöljáróság javaslata a havi segély mérvére nézve		Jegyzet
1.	Kecskés Illésné szül. Szűcs Katalin Kecskés Imre Kecskés Mária Kecskés Julianna	özv. fia leánya leánya	25 éves 9 éves 3 éves 5 éves	Kiszombor	napi 1-1 K.	havi 120 K.	A segély naponként és fejenként személyenként 1 koronába tétetett.
2.	Márkus Mihályné szül. Schmidt Julianna Hegyes József Márkus Erzsébet Márkus Erzsébet Márkus Mihály	özv. apja anyja leánya fia	27 éves 74 éves 63 éves 4 éves 2 éves	Kiszombor	napi 1-1 K.	havi 150 K.	
3.	Kollár Bálintné szül. Kovács Etel Kollár Rozália	özv. leánya	32 éves 11 éves	Kiszombor	napi 1-1 K.	havi 60 K.	
4.	Kovács Mátyásné szül. Bukva Rozália Kovács Mihály Kovács Mátyás	özv. fia fia	23 éves 6 éves 2 éves	Kiszombor	napi 1-1 K.	havi 90 K.	
5.	Platzer Sándorné szül. Bitó Mária	özv.	40 éves	Kiszombor	napi 1 K.	havi 30 K.	
6.	Schmidt Mihályné szül. Matuszka Julianna	özv.	35 éves	Kiszombor	napi 1 K.	havi 30 K.	
7.	Détári Péter Pálné szül. Gulácsi Viktória Détári Matild	özv. leánya	33 éves 3 éves	Kiszombor	napi1-1 K.	havi 60 K.	
8.	Kanász Julianna Kanász János	leánya fia	9 éves 2 éves	Kiszombor	napi 1-1 K.	havi 60 K.	
9.	Berényi Istvánné szül. Pál Vera Berényi Julianna Berényi Sándor	özv. leánya fia	28 éves 10 éves 3 éves	Kiszombor	napi 1-1 K.	havi 90 K.	
10.	Prónai Juliana Prónai Antal Prónai Mária	leánya fia leánya	9 éves 5 éves 4 éves	Kiszombor	napi 1-1 K.	havi 90 K.	
11.	Hegyes Jánosné szül. Molnár Katalin Hegyes István Hegyes Ferencz	özv. fia fia	27 éves 8 éves 6 éves	Ferenc-szállás	napi 1-1 K.	havi 90 K.	
12.	Papós Mihályné szül. Berta Viktória Papós Erzsébet Papós Rozál	özv. leánya leánya	40 éves 15 éves 11 éves	Ferenc-szállás	napi 1-1 K.	havi 90 K.	
13.	Brutyó Andrásné szül. Magó Erzsébet Brutyó Pál Hódi Rozália Brutyó Rozália Brutyó Mária	özv. anyja anyja leánya leánya	22 éves 56 éves 54 éves 4 éves 3 éves	Kiszombor	napi 1-1 K.	havi 150 K.	
14.	Tóth Jánosné Tóth Mihály Tóth Julianna	özv. fia leánya	35 éves 5 éves 2 éves	Kiszombor	napi 1-1 K.	havi 90 K.	
15.	Balogh Andrásné szül. Bucsányi Rozália Balogh István Balogh Julianna	özv. fia leánya	36 éves 9 éves 7 éves	Kiszombor	napi 1-1 K.	havi 90 K.	
16.	Krachtusz Miklósné szül. Zsivola Anna	özv.	20 éves	Kiszombor	napi 1 K.	havi 30 K.	
17.	Kozma Julianna	Anyja	66 éves	Kiszombor	napi 1 K.	havi 30 K.	
18.	Forgó Pálné szül. Lajtár Mária Forgó Mihály	özv. fia	40 éves 8 éves	Kiszombor	napi 1-1 K.	havi 60 K.	

29. táblázat „**Kimutatás azon kiszombori, porgányi és ferencszállási hősi halált halt egyének hozzátartozóiról, kiknek részére a Torontál vármegyei Gazdasági Egyesület segélye az elöljáróság által javaslatba hozatott”**

1917-ben – a negyedik háborús évben – a nehézségek tovább fokozódtak. A kenyérfejadagot ismét csökkentették, és a Rónay-birtok tehenészete – mely eddig ellátta a makói kórházat is – felmondta e vállalását. A sorozatos begyűjtések, rekvirálások miatt nem tudta biztosítani a betegeknek a napi 50 liter tejet. A rekvirálások végrehajtására Kiszomboron is igénybe vették a tantestület itthon lévő férfitagjait. A tanerők közül néhányan a községházán az adminisztratív feladatokban segítettek.[18] A háborús tanévek mind rövidebbek lettek. Az oktatás a nagyobbaknak 1916. szept. 17-én, a kisebbeknek okt. 9-én

[18] Uo. 95.

kezdődött. A következő tavasszal, 1917. máj. 12-én pedig már vége is volt az iskolaévnek.[19]

1917. jún. 2-án a hadügyminiszter elrendelte a harangok begyűjtését a vészesen fogyó hadiipari nyersanyagok pótlására. A háború kegyetlenségét példázza az a szept. 11-i legfelsőbb királyi elhatározás, mely kimondta, hogy azoknak a családoknak egyedül életben maradt fiait, amelyeknek két vagy több gyermekük a háborúban elesett, vagy az olyan apákat, kiknek hat vagy több ellátatlan gyermeke van, nem lehet az arcvonalba beosztani. Ez a *„többgyermekes családapák és megmaradt utolsó fiakat kímélő”* rendelet nem vonatkozott a hivatásos katonákra.[20] Vészesen fogyott az üzemanyag is. Márc. 1-jétől a hátországban csak azok a gépjárművek közlekedhettek, melyeknek üzemben tartására és üzemanyagára a kereskedelmi miniszter engedélyt adott. Ezeket az autókat a hivatalos rendszám mellett háromszögletű hadirendszámmal is ellátták.[21]

Noha a rekvirálások egyre fokozódtak, az ország közellátása nem javult. Az általános drágaság, élelmiszer- és anyaghiány mind nagyobb nehézségek elé állította a családokat. A legrosszabb helyzetbe a városlakók kerültek, de a községekben is egyre fokozódott a segítségre szoruló családok száma. 1918. jan. 4-én készítette el a kiszombori elöljáróság azon családok jegyzékét, ahol a családfenntartó hősi halála miatt a hátramaradottak segélyre szorultak. A Torontálvármegyei Gazdasági Egyesület hadsegélyező bizottságától felajánlott összeget az elöljáróság a rendes hadisegélyekkel együtt fizette ki.[22] (*29. táblázat*)

A háború öt évén vörös vonalként húzódott végig a segélyre szorulók küzdelme az ezeket szétosztó hivatalokkal. A hihetetlenül megnehezült életviszonyok és a háború végére rendszeressé váló éhezés miatt mind inkább kiéleződtek a társadalmi feszültségek, melyek az összeomlás és a forradalmak felé sodorták az országot. Az ellátási nehézségekre példa, hogy az iskolások már a csalángyűjtésben is részt vettek. Ezt a földművelési miniszter rendelte el, hiszen az Egyesült Államok hadba lépésével megszűnt a pamutfonal-behozatal. Az így kieső nyersanyagot próbálták e növénnyel helyettesíteni.[23]

A frontokról érkező hírek egyre nyugtalanítóbbak lettek. A balkáni front összeomlása 1918. szeptemberében, majd a budapesti forradalom hírei és a hazatért katonák elbeszélései már előre vetítették a hamarosan bekövetkező tragikus változásokat.

AZ IDEGEN MEGSZÁLLÁS (1918-1921)

A Károlyi-kormány színrelépésével ugyan az ország függetlensége helyreállt, de a külső és belső körülmények egyaránt aggasztóak voltak. Megszűnt a Monarchia, a hadsereg felbomlott. A különböző nemzetiségű ezredek a frontokról elindultak hazafelé. A balkáni antant haderő egyre közelebb ért a történelmi Magyarország déli határához. Az a néhány katonai egység, mely még előttük állt, érdemi ellenállásra elégtelen volt. Míg Budapesten 1918. nov. 5-én *Az Est* című lap Linder Béla hadügyminiszter nyilatkozatát közölte: *„Minden katona hazajut családja körébe, ellenséges támadástól nem kell tartani, az*

[19] Uo. 95.
[20] CSVHL 1917. dec. 1.
[21] CSVHL 1918. febr. 9.
[22] Nagybecskerek (Zrenanin, Jugoszlávia) Állami Levéltár: sz. n.
[23] CSVHL 1918. aug. 3., RÁCZ 2005. 95.

ország valószínűleg angol és francia megszállás alá kerül", addig a szerb vezérkari főnök ugyanekkor kiadta a parancsot: katonái Szlavónia, Horvátország, Bosznia, Dalmácia megszállása mellett foglalják el a Szerémséget, a Bánságot, északon a Maros, keleten Temesvár vonaláig, Bácskát pedig a Baja-Szabadka vonalig. Két nap múlva, nov. 7-én a szerb hadsereg bevonult a Szerémségbe, ezzel megkezdődött a történelmi Magyarország feldarabolása.[24]

Ugyanezen a napon Károlyi Mihály, mint a polgári kormány miniszterelnöke, Belgrádban a keleti antant csapatok főparancsnokával tárgyalt. A kapott feltételek oly súlyosak voltak – Erdély keleti és déli részének, valamint egész Dél-Magyarországnak kiürítése –, hogy Károlyiék nem írták alá az eléjük terjesztett fegyverszüneti megállapodást. Nov. 9-én a szerb csapatok már Újvidéket is megszállták. Ugyanekkor a csehszlovák egységek is egyre nagyobb területeket foglaltak el északon. Nem vezettek eredményre a kormány tárgyalásai az erdélyi románság képviselőivel sem Aradon. Míg a magyar kormány autonómiát akart adni Erdélynek, a románok teljes önállóságot kívántak. Mindez odavezetett, hogy nov. 13-án a magyar kormány nem tehetett mást, aláírta a változatlanul súlyos belgrádi fegyverszüneti egyezményt. Nov. 16-án kikiáltották Budapesten a népköztársaságot.[25]

1918 ősze rég nem látott szárazságot hozott az Alföldön. A tanítás épp hogy elkezdődött a községben, amikor Kiszomboron is kitört az egész Európán átsöprő spanyolnátha járvány. A háború évei alatt mind nagyobb jelentősége lett a családok megélhetésében az állami, s egyéb segélyeknek. Ezek elosztását, a rászorultság mértékét a községházákon vagy a városi segélyhivatalokban állapították meg. Az évek múlásával a rászorultság egyre növekedett, és mind élesebb szembenállás alakult ki a sokasodó kérelmezők és a segélyeket elosztó hivatalok, hivatalnokok között. Ez magyarázza azt az elemi indulatot, mellyel a tömegek a háború végén e hivatalnokok és a jegyzők ellen fordultak. Már közeledtek az idegen csapatok Kiszombor felé, amikor az 1918. nov. 4-én megalakult helyi Katonai Nemzeti Tanács kezdeményezésére szétosztották a malmok és a kereskedők búzakészleteit a rászorultak között. Gille András községi jegyző – *„félvén, hogy arra a sorsra jut, mint országszerte sok kartársa"* – ekkor menekült el a faluból.[26]

Az 1918. nov. 7-i rendkívüli közgyűlés zombori Rónay Jenő ny. főispán, képviselőtestületi tag napirend előtti indítványával kezdődött. A felszólaló lelkesen szólt arról, hogy a Habsburg-házzal volt 400 éves összeköttetés után Magyarország állami függetlenségét visszanyerte. Indítványozta, hogy a képviselő-testület *„a független és demokratikus kormányt üdvözölje, és támogatásáról biztosítsa."* Indítványozta továbbá, hogy *„Árpás Gyula plébános az ország megújhodásának örömére, s annak meghálálására, hogy fiainak nagy része az öldöklő, véres háborúból hazatért hálaadó istentiszteletet tartson, s ott Magyarország Nagyasszonya, Boldogságos Szűz Mária pártfogásáért könyörögjön."* Ugyanezen az ülésen terjesztette elő Lantos József helyettes jegyző a Nemzeti Tanács alakuló gyűlésének jegyzőkönyvét, s a tanács abbéli kívánságát, hogy *„a község békéjének megóvása, a lakosság izgatottságának lecsillapítása érdekében elkerülhetetlenül szükségesnek véli, hogy Balla János bíró, Gille András községi jegyző a község vezetésé-*

[24] ROMSICS 1999. 112-115.
[25] Uo. 112-115.
[26] Utóbb Kelebián lett jegyző. Hist. Dom. 30.

től, Barkó István állami tanító pedig a fogyasztási szövetkezet vezetésétől haladéktalan eltávolíttassanak."[27]

Lantos József bejelentette, hogy a Nemzeti Tanács kívánsága szerint Balla János bíró állásáról lemondott, a járási főszolgabíró a lemondást elfogadta, Gille András jegyző már eltávozott, Barkó István pedig el fog távozni a községből. Bejelentette továbbá, hogy a Nemzeti Tanács kívánságára a község vezetését ő vette át, és kérte a képviselő-testületet, hogy nyilatkozzon a lemondott bíró helyettesítéséről és a jegyzői teendők ellátásának mikéntjéről. A közgyűlés a lemondott bíró helyett Matuszka Mátyás törvénybírót bízta meg a bíró helyettesítésével és Lantos József okleveles jegyzőt a jegyzői feladatok ellátására kérte föl. Erről a határozatáról a község járási főszolgabírót értesítette.[28]

A nemzeti tanács javaslatára a képviselő-testület ezen az ülésén arról is döntött, hogy a gózsemi földekből eladásra jelöl ki egy részt, és azt *„kizárólag a háborúból hazatért kiszombori illetékességű fiainak, vagy a hősi halált halt fiai özvegyeinek és pedig a legmérsékeltebb áron adja el."* A döntés értelmében a következő, nov. 18-i ülésen 45 hold föld eladásáról hoztak határozatot, melyet fél-fél holdas parcellánként értékesítettek, és még a vetőmag biztosításával is segítették az új tulajdonosokat a gazdálkodás megkezdésében.[29] Nov. 26-án arról is döntöttek, hogy a leszerelt katonák 360 korona leszerelési illetményt kapnak a község útján, és határozatot fogadtak el arról, hogy a gyorssegélyként kiosztott gabona árát ebből az összegből vonják le, így teremtve fedezetet az elrekvirált gabonára.[30] Noha a malom raktárkészletének kiosztásával enyhíteni lehetett az élelmiszerhiányt, hamarosan gondok adódtak az őrléssel, a malom ugyanis szénhiány miatt fatüzelésre állt át, fából viszont hiány volt, így akadozott az üzemmenet.[31]

A képviselő-testület a nov. 18-i ülésén, *„tekintettel a mostani zavaros viszonyokra és mindennap várható szerb megszállásra"*, 1918. dec. 31-ig kiadta a községházán dolgozó tisztviselők és alkalmazottak fizetését.[32] Az ülésen arról is döntöttek, hogy egy 12 főből álló közélelmezési bizottságot választanak. A tagok közé 1 főt az elöljáróság, 2 főt a képviselő-testület, 3 tagot *„az itthon volt munkások sorából"* delegáltak, míg 6 fő a katonai tanácsból került ki.[33] A bizottság feladata az élelmiszerellátás biztosítása volt, amely ebben az ínséges időben nem volt csekély feladat. E nehéz napokban a község nagytekintélyű plébánosa, Árpás Gyula sokat tett a rend megtartása és a józan közállapotok megőrzése érdekében.[34] Erre bizonyosan szükség is volt, mert a katonai tanács – népszerűsége növelése érdekében – úgy döntött, hogy a hatályos kormányrendelkezések ellenére kinyittatja a kocsmákat. Ebből aztán feszültség is lett, a községi elöljáróság az italmérési jog visszavonásával fenyegette a rendeletet be nem tartókat.[35]

A nov. 21-i rendkívüli ülésen Hrusztek Rezső főhadnagy, mint a kiszombori nemzetőrség parancsnoka, tárgyalt a község vezetőjével. Egy hét múlva, nov. 29-én du. 2 órára rendkívüli ülésre hívták össze a képviselő-testület tagjait. A közgyűlés a szegedi

[27] MVL V. 261-4. 1918. nov. 7.
[28] Uo. 34/1918.
[29] Uo. 35/1918., 36/1918.
[30] Uo. 49/1918.
[31] Uo. 42/1918.
[32] Uo. 40/1918.
[33] Uo. 38/1918.
[34] BARNA 1929. 330.
[35] MVL V 261-4. 42/1918.

katonai parancsnokságtól kapott értesítést tárgyalta meg, mely szerint *„ma délután a község szerb megszállása bekövetkezik.”*[36]

1918. nov. 26-án Újvidéken a Szláv Nemzeti Gyűlés kimondta a dél-magyarországi megyék csatlakozását Szerbiához. Dec. 1-jén a gyulafehérvári román nemzetgyűlés mondta ki az erdélyi románok egyesülését Romániával. E tragikus események szenvedő alanyai – az ország peremvidékein lakó magyarok – mindeközben teljes létbizonytalanságban éltek, és sokan közülük elindultak az ország biztonságosabbnak vélt belseje felé. Kiszombor színmagyar, mindaddig az országhatároktól jókora távolságban s ezért biztonságban élő lakói 1918. nov. 29-én arra eszméltek, hogy falujukba bevonult a szerb hadsereg.[37] A szerb megszállással egy teljesen új korszak kezdődött az addig már nyolc évszázadot megélt község életében.

A frontról hazatért katonák elkeseredve látták, hogy azok vették át felettük a hatalmat, akik ellen öt évig keményen harcoltak. Az angol hajókon Korfu szigetére átmentett szerb hadsereg az antant szárnyai alatt feléledt, és ekkor már a legtúlzóbb nagyszerb vágyaknak igyekezett érvényt szerezni. Nemcsak Torontál vármegyét, de az egész Bánságot akarták. Újszegedtől (nov. 24.), Kiszomboron (nov. 29.) és Nagyszentmiklóson át Temesvárig szállták meg e vidéket. A lassabban közeledő román csapatok ugyanígy maguknak akarták e gazdag és művelt területet, a kiemelkedően fejlett központjával együtt. A két hódító hadsereg közötti – majdnem fegyveres összeütközéshez vezető – ellentéteket az antant tisztek próbálták csillapítani. A végső megoldást majd a párizsi békék jelentették, ahol salamoni döntéssel átlósan kettéosztották a Maros, a Tisza, a Duna és a Délerdélyi hegyek határolta vidéket. Temesvár és a Bánság keleti része Romániához, Nagybecskerek, Nagykikinda és Versec Jugoszláviához került. Az Újszegedtől Kiszomborig húzódó legészakibb torontáli terület, a rajta lévő 9 községgel (Szőreg, Deszk, Klárafalva, Ferencszállás, Kiszombor, Ószentiván, Újszentiván, Kübekháza, Gyálanagyrét) Magyarországé maradt.[38] E döntés azonban 1918 novemberében még nagyon messze volt. Senki nem hitte, hogy a bevonuló szedett-vedett szerb katonák majdnem 3 évig lesznek élet és halál urai az addig oly békés falvakban.

A helyettes jegyző a képviselő-testület nov. 29-i ülésén jelentette be, hogy aznap délután szerb megszállás alá kerül a község. Az idegen katonaság elszállásolását és élelmezését a településnek kellett biztosítania. Kohajda Kázmér, a nemzeti tanács tagja azt indítványozta, hogy e terhet a *„helybeli birtokos urak”*, azaz az uradalmak vállalják magukra, és hetenként felváltva gondoskodjanak a megszállók ellátásáról. Mivel az első hétre Rónay Béla gazdasága vállalta a katonák elhelyezését és élelmezését, a község felkérte Rónay Jenőt és fiát, Imrét, továbbá Rónay Aladárnét és Rónay Endrét, hogy hasonlóképpen vállalják e feladatokat.[39] A megszállók első egysége 30 főből állt.[40]

Az 1918. dec. 1-jén tartott közgyűlésen bemutatták a Nemzeti Tanács tagjai által letett eskü jegyzőkönyvét. A helyettes jegyző arra kérte a közgyűlést, hogy *„ezentúl a Nemzeti Tanáccsal egyetértőleg eljárni szíveskedjék, miután a Nemzeti Tanács úgy a közgyűlésnek, mint az elöljáróságnak is ellenőrző szerve.”* A közgyűlés mindezt *„örven-*

[36] Uo. 56/1918.
[37] Egyes feljegyzések a megszállás kezdetét 1918. nov. 18-ra teszik. Valószínűbb, hogy ez a főispáni hivatali feljegyzés a megyeszékhely Nagybecskerek megszállásának időpontját rögzíti. Lásd: CSML IV. B. 701. 8/1921.
[38] ROMSICS 2001. 110-120.
[39] MVL V. 261-4. 56/1918.
[40] Uo. 67/1918.

detesen" tudomásul vette, és az együttműködés biztosítása céljából a Nemzeti Tanács tagjait a közgyűlésre és az elöljáróság üléseire meghívta.[41]

A viszonyok gyökeres megváltozását jelentette, hogy a szerb hadsereg teljesen elzárta a Maros vonalát. A zombori gazdák nem mehettek át a makói oldalon lévő földjeikre, a makóiak pedig nem jöhettek át még a szugolyi kertekbe sem. A képviselő-testület ezért két tagját, Hadik Mihályt és Száz Andrást a deszki szerb parancsnokságra küldte, hogy járjanak el ez ügyben. A hídon ugyanis csak a szerb hatóság által kiállított igazolvánnyal lehetett átmenni, ilyen igazolványt beszerezni pedig igen körülményes volt.[42]

A megszállás első napjaiban ismét változott a helyzet a községházán. Dec. 10-én a Nagyszentmiklósi járás főszolgabírója, Hadffy Károly (ők is szerb fennhatóság alatt éltek), Mészáros Pál megválasztott segédjegyzőt bízta meg a jegyzői teendők ellátásával mindaddig, míg a státusz végleges rendezése meg nem történhet.[43] Ugyanekkor a most már a főszolgabíró nevében eljáró Mészáros Pál jegyző a Nemzeti Tanács véleményének meghallgatása után megejtett választás eredményeképpen, az addig helyettesítéssel betöltött bírói székbe Bakaity Vilmost, törvénybírónak Matuszka Mátyást, pénztárosnak Ambrus Andrást, gazdasági esküdtnek Pálfi Illést, esküdteknek Szekeres Jánost, Faragó Mihályt és Bódi Mihályt hirdette ki. Az elöljáróság új tagjainak az előírt esküt a járási főbírói hivatalban kellett letenni.[44] A szerb megszállók, mivel nem nélkülözhették, ezért eltűrték a mindennapi élet irányításában és szervezésében a magyar közigazgatást, a vármegyétől kezdődően a községekig bezárólag.

1919. febr. 10-től újabb nehéz teher szakadt a falura. A megszálló csapatok létszáma ismét emelkedett. Az először bevonult 30 fős csapat időközben 41 főre növekedett, ám ekkor újabb 55 fővel gyarapodtak, és most már e közel száz katona ellátása változatlanul a kiszomboriakat terhelte.[45] A katonák ellátását ekkor már a község saját kezébe vette, és a terheket szétosztotta az uradalmakra. Ha a befolyt összeg nem lesz elég, az egész községre kivetett pótadó pótolja majd a hiányokat – tervezték –, és bíztak abban, hogy a megszállók is megtérítenek valamit. Az uradalmak által fizetett díjat naponként és egy katonára az alábbiak szerint számították ki:[46]

Reggelire:	*10 dkg szalonna*	*1 Korona 50 fillér*
Ebédre, vacsorára:	*40 dkg hús*	*4 K –*
	1 kg kenyér	*2 K –*
	főzőnő	*0 K 50 f*
	főzelék	*1 K*
	zsír, paprika, stb.	*2 K –*
	tűzifa, petróleum	*1 -*
	Összesen:	*12 K*

A megszálló csapat minden katonája után az uradalmak havonta előre a következő hozzájárulást fizették:

[41] Uo. 60/1918.
[42] Uo. 63/1918.
[43] Uo. 65/1918.
[44] Uo. 66/1918.
[45] Uo. és 12/1919.
[46] Uo. 71/1918.

„1., a Mezőgazdasági Kenderipar rt. porgányi uradalma részéről: 3.- K
2., Rónay Jenő és Dénes részéről 1.50 K
e megállapítást a jelen volt érdekeltek elfogadták.
3., Rónay Béláné részéről 60 f
4., Katona Ferenc és Tóth Ferenc örökösöktől 30 f
5., özv. Rónay Aladárné részéről 30 f
6., Rónay Endre részéről 30 f
ez utóbbiak jelen nem révén értesítendők, s a hozzájárulásra felszólítandók"[47]

A szerbek ellátása 1919 februárjában már napi 780 koronára és 81 fillérre emelkedett. A költségekből 432 koronát két Rónay-uradalom, míg 348 korona 81 fillért a község fizetett. Ez tetemes többletkiadást jelentett az eredetileg tervezetthez képest, ehhez még hozzájött a lótartás költsége is. A község hiába kérte az *„újvidéki népkormánytól"* költségei megtérítését, nem hogy meghallgatásra, válaszra sem méltatták a zomboriak beadványát.[48]

1919. márc. 31-én érkezett meg Kiszomborra az *„újvidéki népkormány"(?)* rendelete, melyben elutasították a község kérését a Maros-hídon való szabadabb közlekedésre.[49] Ekkor már 248 szerb katona állomásozott Zomboron. Ellátásuk a községet – mely a terhek finanszírozására már februárban 360 %-os pótadót vetett ki a lakosságra – teljesen fizetésképtelenné tette. A település vezetői a megszálló különítmény parancsnokát arra kérték, hogy oldják meg maguk az élelmezésüket, mert a község a továbbiakban azt biztosítani nem tudja.[50] A nagyobb konfliktusnak a szerb alakulat máj. 5-i kivonulása vetette elejét, de a helyükre érkező francia csapatok élelmezése megint csak a falut terhelte, melynek ezért júniusban pótköltségvetést kellett készítenie, hogy a községháztartás egyensúlyát valamennyire biztosítani tudja.[51]

A községnek nem csupán a megszálló szerb csapatok élelmezéséről kellett gondoskodnia. Napi 10 koronáért biztosítani kellett 2 tolmácsot is, mivel *„ezen tolmácsok a parancsnok bizalmát bírják, s az engedélyt kérő közönség érdekét megfelelően előmozdítják, e nélkül pedig az amúgy is megbénult forgalom teljesen megszűnnék, szükséges e tolmácsok alkalmazása."*[52] A testületi döntés indoklásából jól látható, hogy a tolmácsok alkalmazása kifejezetten a maros-hídi átkelés biztosítása miatt volt szükséges, e nélkül még az a gyár forgalom sem lett volna biztosítható. Éjszakánként három szerb járőrözött a faluban, melléjük 9 falusit állítottak a nemzetőrség helyén szervezett polgárőrség tagjaiból. A polgárőrségben minden családból egy 17 év feletti tagnak benne kellett lennie, vagy gondoskodni kellett helyettesről.[53] Ez is a családok terheit növelte.

A szerb megszállás első szakasza 1919. máj. 5-ig tartott. A rablások, fosztogatások, rekvirálások mindennaposak voltak. Az iskola is szerb tanfelügyelőt kapott Maximcsev Vitomir személyében, és a kisdiákoknak szerbül kellett tanulniuk.[54] A szerb hatóságok nem engedélyezték a vasúti forgalmat Makó és Szeged között. Az ACSEV motorvonatok

[47] Uo. 71/1918.
[48] Uo. 12/1919.
[49] Uo. 17/1919.
[50] Uo. 29/1919.
[51] Uo. 33/1919.
[52] Uo. 72/1918.
[53] Uo. 73/1918.
[54] RÁCZ 2005. 97. és ZUBÁN 1911.

így 1919. jan. 18-tól Makóról Vásárhelyen keresztül mentek Szegedre.[55] A Maroson átvezető – akkor még – fahíd makói oldalán magyar, zombori oldalán szerb őrség állt. A forgalmat teljesen megtiltották a két helység között. A makói tulajdonosokat továbbra sem engedték át szugolyi kertjeiket, földjeiket művelni. A legszükségesebb munkákat, mint pl. a rétek kaszálását, a zomboriak végezték el. Feljegyezték, hogy egyszer a magyar hídőrség ütemes lépteit nagyobb egység közeledésének vélve a szerb őrség hanyatthomlok elmenekült. Máskor az egész megszálló katonaság átfutott Nagyszentmiklósra, mert az éjféli harangszót a bejövő magyarokat üdvözlő harangzúgásnak vélték.[56]

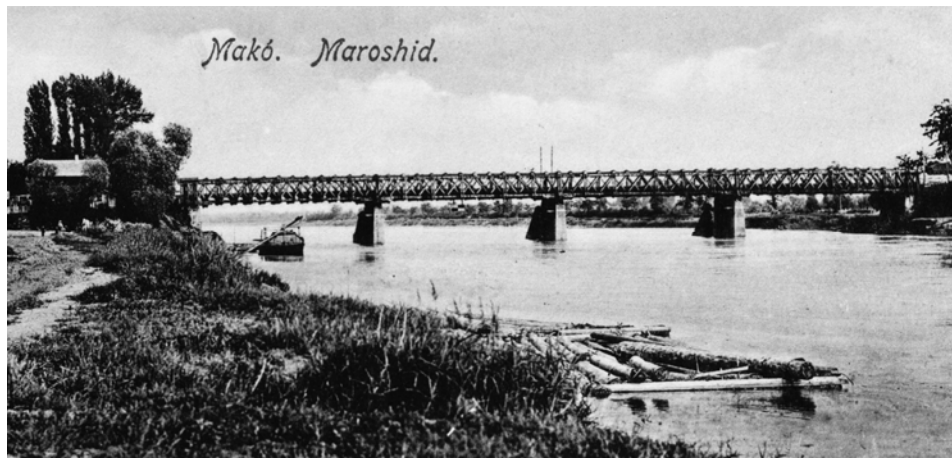

A Makó és Kiszombor közötti fahíd

A folyó új határként választotta el a két szomszéd vármegyét, Csanádot és Torontált egymástól. Amikor 1919. jan. 30-án a makói fegyveres tömeg kiűzte a városból a csendőrséget – az 1918. nov. végén Makóra menekült nagybecskereki szárnyparancsnokság 70 fős egységét –, azok a Maros-hídon át a szerbek megszállta Kiszomborra húzódtak.[57] Néhány hónap múlva szinte ugyanez ismétlődött meg, csak fordítva. Amikor ápr. 27-én délelőtt a kommün katonái kiürítették Makót, még aznap délben a Maros-hídon át vonult be a városba a kiszombori szerb gyalogság, majd néhány óra múlva követte őket – Szegedről – a francia gyarmati lovasság. A szerb katonai jelenlét csak két napig tartott a városban, 29-én a szerbek visszamentek Kiszomborra.[58]

Máj. 5-én érkezett Szegedről Makóra és Kiszomborra az a francia gyaloghadosztály, melynek katonái huzamosabb időre rendezkedtek be a Maros mentén. A parancsnokság Kiszomborra települt, itt alakította ki törzs-szállását Destezet ezredes, a makói és zombori francia katonák parancsnoka. Míg a 81. francia gyalogezred Kiszomboron állomásozott, a 210. ezred Maurice Rousseau őrnagy vezetésével Makót szállta meg. A zomboriak kicsit fellélegeztek, hiszen a kizárólagos szerb megszállás viszontagságai után felüdülés

[55] HALMÁGYI 2002b. 503.
[56] KISS 1940. 118.
[57] PETROVICS 1921. 29.
[58] HALMÁGYI 2002b. 515.

volt a francia hadsereg jelenléte. Máj. 5-én például a francia tisztek akadályozták meg, hogy a deszki uradalom állatállományát a szerbek a falun keresztül elhajtsák. A nyugati megszállók ellátásukat saját készleteikből fedezték, valamint a helyben vásárolt árukért és terményekért készpénzben fizettek. A franciák az iskola egy részét is elfoglalták, a tanítás így máj. 21-én befejeződött. Mindent összevetve a francia csapatok jelenléte enyhítette és valamelyest tűrhetővé tette a szerb megszállást. A Kiszomboron elszállásolt francia tisztek egyike, Gondrecourt ezredes mélyen vallásos volt, mindennap hallgatott szentmisét a község templomában. Feljegyezték, hogy egyszer, amikor nem volt kéznél a ministráns fiú, maga ministrált az oltárnál.[59]

Míg Makó és a torontáli háromszög egyöntetűen francia megszállás alatt volt, a közlekedés ismét visszaállt a régi rendszerbe. A francia parancsnokság állandó utazási igazolványokat adott ki, és szabaddá vált a forgalom Szegedre, Makóra és Apátfalvára. A község lakói nem sokáig csodálhatták a színes gyarmati katonaság egzotikus egyenruháit – különösen az észak-afrikai szpáhik keltették fel a zomboriak érdeklődését –, mert a magasabb politikai döntések miatt Makót és környékét a románoknak, Kiszombort pedig ismét a szerb hadseregnek kellett átadni. Hiába utaztak Csanád vármegye vezetői Szegedre, Charpy tábornok nem tudta a magasabb elhatározást megváltoztatni. Petrovics György makói polgármester Kiszomboron tárgyalt Destezet ezredessel. Ő annyit el tudott érni, hogy a zombori katonákból egy 30 fős különítmény addig Makón maradt, míg a román megszállók meg nem érkeztek. 1919. jún. 15-étől 17-ig voltak Makón a 81. francia gyalogezred katonái, majd amikor Mezőhegyes felöl megérkeztek a románok, visszatértek Kiszomborra. A községben sem maradtak sokáig, hiszen a Marostól délre fekvő részeket ismét a szerb hadsereg szállta meg.[60]

A visszatért megszállók korlátlanul kezdtek berendezkedni. A rekvirálások fokozódtak, a vagyon és személyi biztonság semmivé lett. Különösen megmutatkozott ez 1919. dec. 19-én, amikor megérkezett a híre, hogy Kiszombor és a torontáli háromszög mégis Magyarországé marad.[61] Nyilván ezzel állt összefüggésben, hogy a községben állomásozó szerb csapatokat dec. 16-án visszarendelték.[62] Mindez azonban nem változtatta meg a település státuszát, az még közel egy évig szerb közigazgatás alatt maradt. A szerbek, annak ellenére, hogy tudták: idő kérdése a magyar közigazgatás visszatérése, továbbra is arra törekedtek, hogy a község integritását fölszámolják. Ezt a célt szolgálta, hogy hivatalossá tették a szerb nyelv használatát, és az iskolai oktatás is e nyelven folyt. Dusán Miletity személyében 1920. máj. 9-én újabb szerb tanfelügyelőt neveztek ki az iskolák élére, okt. 17-én pedig már Milán Mandrovics ellenőrizte, hogy a teljesen kifosztott iskolában – a gyermekek otthonról hozták be a kisszéket, sámlit, hokedlit, hogy le tudjanak ülni és írni – hogyan folyik szerb nyelven az oktatás.[63] A tanügyi rendeletek és beosztások is

[59] Hist. Dom. 30.
[60] GAÁL 1991. 876-877.
[61] KISS 1940. 117-118.
[62] A szerbek megszállta község állapotát jól illusztrálja a községi képviselő-testület 1920. jan. 31-i ülése jegyzőkönyvének egyik bejegyzése: *„Helyettes községi jegyző bejelenti, hogy a múlt évi december hó 16-án a községet kiürítő szerb katonaság Kiszombor község, mint erkölcsi testület tulajdonát képező 4 db tenyészbikát, s 4 db tenyészkant, valamint az összes irodai bútorzatot, s kályhákat, képeket és asztali telephon-készüléket (wertheim szekrények, különféle szekrények, íróasztalok, székek stb.) 2 db íróasztal, néhány szék kivételével az állami iskolai padokkal és bútorzatokkal együtt elszállított azzal, hogy parancsa volt minden állami s községi vagyon elvitelére. A községet magát ért kár a 160000 K érték körül van."* MVL 261-4. 9/1920.
[63] ZUBÁN 1911.

gyakran változtak. 1920. nov. 3-án Kiszombor a szabadkai tankerületbe tartozott. Dec. 27-én a törökkanizsai járási tanfelügyelőség rendelete szerint a kiszombori tanítóknak 1922. év végére bírni kellett a szerb nyelvet. 1921. febr. 27-én a tanfelügyelőség székhelye Nagykikinda, a felügyelő pedig Peter Mihajlovics volt.[64]

Rónay Jenő portréja

Rónay Jenő (szül. 1854-ben) Torontál vármegye 1891 és 1902 között volt főispánja, országgyűlési képviselő, királyi tanácsos, a Lipót-rend lovagkeresztjének tulajdonosa, a Kiszombori Takarékpénztár Rt., a Gazdasági Olvasókör, az Önkéntes Tűzoltó Egyesület elnöke, a hadirokkantak, özvegyek és árvák egyesületének díszelnöke és a kiszombori képviselő-testület tagja a megszállás évei alatt végig Kiszomboron lakott. A nagy tekintélynek örvendő idős méltóságos úr 1921. ápr. 28-án Szegeden elhunyt.[65] Földi maradványait a temető mellett kialakított külön sírkertben, az általa épített kriptában helyezték örök nyugalomra. (A nyugalom elég rövid ideig tartott, mert a II. világháború után a főúri sírokat feltörték és kirabolták.) Özvegye, viszaki Patyánszky Olga (1860-1943), az 1928-ban tolókocsiba kényszerült méltóságos asszony – a zomboriak száján a *„méltó”* – több évtizeddel túlélte férjét.[66]

Lassan azonban csak közelgett a megszállás vége. Az örömhírt – bár ki nem mondhatta – az aug. 20-i szentmisén Árpás Gyula plébános beleszőtte a szentbeszédbe. Határtalan boldogság áradt szét a faluban. Az egész éjjel lázas készülődésben telt el. A dalárda a Magyar Hiszekegyet gyakorolta Zubán Mihály kántor (1881-1925) vezetésével. Előkerültek az addig tiltott nemzeti színű zászlók, szalagok, s 1921. aug. 21-e reggelre a feldíszített faluban mindenki ünneplőbe öltözött. A magyar katonaság fogadására Ferencszállásig mentek előre lovas- és kerékpáros csoportok. A bevonuló egységet tábori szentmise keretében köszöntötték a község vezetői. A megható ünnepség után nagy vendéglátás következett, ahol a kiszomboriak igencsak kitettek magukért.[67]

[64] RÁCZ 2005. 99.
[65] MVL V. 261-4. 20/1921., Hist. Dom. 32.
[66] ZUBÁN 1911.
[67] Hist. Dom. 40., KISS 1940. 118.

Horthy Miklóst köszönti Jankó Ágoston alispán felesége 1921. okt. 8-án

Horthy kormányzó üdvözli a felszabadult Zombor lakóit 1921. okt. 8-án

Két héten belül, 1921. szept. 5-én magas rangú látogató érkezett Kiszomborra. Soós Károly altábornagy, a szegedi vegyesdandár parancsnoka látogatta meg a községet. Árpás Gyula esperes-plébános köszöntötte szép és megható beszédben, melyben mint a *„délvidéki felszabadított területek hadseregének főparancsnoka”* aposztrofálta.[68] Másfél hónap múlva, 1921. okt. 8-án Horthy Miklós kormányzó is meglátogatta a nemrég felszabadult

[68] Hist. Dom. 38.

községet. A feldíszített templom előtt felállított emelvényen hallgatta meg a kormányzó Árpás Gyula plébános és a megcsonkított Torontál vármegye, valamint Kiszombor község vezetőinek köszöntőit, és fogadta el Jankó Ágoston alispán felesége által átnyújtott virágcsokrot. A szerb megszállás alóli fölszabadulás napját még hosszú ideig évről évre megünnepelte Kiszombor népe.[69]

CSONKA-TORONTÁL VÁRMEGYE KÖZPONTJA (1921. AUG. 21. – 1923. DEC. 31.)

A trianoni döntés következtében a korábbi hatalmas Torontál vármegye – melynek területe 9903 km^2, lakóinak száma 594 ezer volt (1910) – töredékére olvadt.[70] A Magyarországnak ítélt torontáli háromszög területe 258 km^2, lakossága 15811 fő volt.

A megcsonkított ország közigazgatásának ujjászervezése nagy feladat elé állította a kormányt és a területi közigazgatás szerveit. 1921 októberében a belügyminiszter körlevélben javasolta a vármegyéknek, hogy az újjáalakítandó törvényhatósági bizottságokban a lakosság minden rétege megfelelő képviselethez jusson. Javaslatokat kért továbbá, hogy fennmaradjon-e a virilizmus, mi legyen azokkal a töredékére olvadt vármegyékkel, melyek fenntartása aránytalan költséget jelent, s mi legyen azon városi törvényhatóságok területével, melyek városa a határokon kívül került?[71]

A magyar-román-szerb hármashatárnál elhelyezett határkő

Az élet azonban nem állhatott meg. A szerb kivonulás után Jankó Ágoston, Torontál vármegye Nagybecskerekről már korábban Kiszomborra menekült alispánja, a jogfolytonosság alapján azonnal megkezdte a terület közigazgatásának újjászervezését. A megyei

[69] Uo. 41., KISS 1940. 118.
[70] BOROVSZKY 1911. 15.
[71] CSML IV. B. 701. 3/1921.

adminisztráció, kibővülve az ekkor már Nagyszentmiklósról áttelepült, Hadffy Károly főszolgabíró vezette járással, a Rónayaktól kapott uradalmi épület négy szobájában végezte munkáját.[72] A magyar közigazgatás visszaállításának bizonysága a zombori képviselő-testület jegyzőkönyvének alábbi bejegyzése: *„Lezáratott a szerb csapatok kivonulása, a magyar csapatok bevonulása és a magyar közigazgatás újbóli életbelépése alkalmából. Kiszombor 1921. augusztus 21. Frass Károly főjegyző.”*[73]

Jankó Ágoston Torontál vármegyei alispán és Frass Károly zombori főjegyző

A csonka vármegyét közigazgatásilag két részre osztották: a Nagyszentmiklósi és a Törökkanizsai járásra. Az elnevezést adó egyik helység sem állt ekkor már a harmadára zsugorodott Magyarország fennhatósága alatt. A Nagyszentmiklósi járásba tartozott Kiszombor (4329 lakos) és Ferencszállás (600 lakos), a Törökkanizsai járásba Klárafalva (583), Deszk (2377), Szőreg (3369), Kübekháza (1821), Ószentiván (1379), Újszentiván (1200), és Gyálanagyrét (153).[74] A Törökkanizsai járásból itt maradt 7 község központja Szőreg, az egész csonka vármegye és a Nagyszentmiklósi járás központja pedig a Tisza-Maros szög legnagyobb települése, Kiszombor lett.

A csonka vármegye közigazgatása a helyben lakó és az ide menekült régi tisztviselőkből verbuválódott. Ráday Gedeon belügyminiszter 1921 szeptemberében felhatalmazta Jankó Ágoston alispánt a főispáni hatáskörbe tartozó ügyekben való eljárásra is, e felhatalmazás azonban nem terjedt ki a főispán személyéhez kapcsolódó jogkörökre. Jankó helyettese Hegedűs Kálmán árvaszéki elnök lett, aki *„hosszú sanyargatás után”*, csak 1922 januárjában tudott magyar területre átjutni és újra szolgálatba állni.[75]

A vármegye operatív vezető szerve, a 21 tagú Közigazgatási Bizottság már szeptember elején összeült, és ellátta az általános közigazgatási feladatokat. A Közigazgatási

[72] KISS 1940. 99.
[73] MVL V. 261-4. 1921. aug. 21.
[74] HALMÁGYI 2003. 100-115.
[75] CSML IV. B. 706. 20/1922. A Közig. Biz. 1922. jan. 9-i üléséről.

Bizottság tagjai voltak hivatalból: Jankó Ágoston alispán, a bizottság elnöke, dr. Szmolenszky József főjegyző, dr. Gensinger Antal orvos, az árvaszék elnöke (ekkor még üres), Zobay Ferenc főügyész, dr. Malina Lajos alügyész, Micsák Márton tanfelügyelő, Regdon Geyza főmérnök, Deák Ferenc a makói pénzügyigazgatóság vezetője, Bogáry Kálmán gazdasági felügyelő és a jegyző. Választott tagok voltak: Rónay Imre, Endre és Gyula Kiszomborról, Lichtenegger Gyula Szegedről, Markov Vince és Mózes, valamint Sztojkov Rankó Szőregről, Ottlakán Dusán Ószentiványról, Opplecz György és Pártos Sándor Kübekházáról. A bizottság tagja volt még a székhely község nagytiszteletnek örvendő plébánosa, Árpás Gyula, és Hoffbauer Andor kiszombori gyógyszerész.[76] A Közigazgatási Bizottság fontos szerve volt a gazdasági albizottság. Elnöke Bogáry Kálmán gazdasági főfelügyelő, tagjai Ipolyi Arnold gazdasági segédfelügyelő, Zobay Ferenc kir. ügyész, dr. Szmolenszky József főjegyző, és még három választott tag: Rónay Imre, Balla János és a makói Husztik Lajos volt.[77]

A vármegye legfőbb szervét, a 120 tagú Törvényhatósági Bizottságot 1921. okt. 24-ére hívták először össze. A 60 választott és 60 virilista (legtöbb adót fizető) tagból álló bizottság képviselte a vármegyét, gyakorolta a hatósági jogokat. E bizottságnak is Jankó Ágoston főispáni jogkörrel felruházott alispán volt az elnöke. A történelmi helyzet és a szükségszerűség is indokolta, hogy a törvényhatósági és közigazgatási bizottságok ülésein részt vettek nemcsak a kormány, de a szomszédos vármegyék képviselői is. Pénzügyigazgatási, tanügyi, gazdasági tekintetben a töredékére olvadt vármegye nem is lehetett önálló. Így érthető, hogy a szerb kivonulás után a pénzügyminiszter azonnal intézkedett, hogy a magyar állam kebelébe visszatért terület községei ideiglenesen a makói állampénztárhoz és pénzügyigazgatósághoz tartozzanak, és a Törvényhatósági Bizottságnak tagja legyen a makói pénzügyigazgatóság vezetője. Kiszomboron ugyanekkor számvevőségi kirendeltséget állítottak fel két beosztott hivatalnokkal.[78]

A községházán is visszazökkent az élet a törvényes mederbe. Hadffy Károly járási főszolgabíró az 1921. aug. 25-i közgyűlésen a szerb impérium alatt nem törvényes formák között megválasztott képviselő-testületi és elöljárósági tagokat esküjük alól feloldotta, működésüket megszüntette, és a törvényesen megválasztott (régi!) elöljárósági tagokat az eskü letétele után jogaikba visszahelyezte. A jegyzőkönyvben név szerint felsorolták, hogy az új választásokig kik a község törvényesen működő képviselő-testületének tagjai.[79]

A. Elöljárósági tagok:

1. Balla János községi bíró
2. Frass Károly jegyző
3. Matuszka Mátyás albíró
4. Ambrus András pénztárnok
5. Matuszka Márton közgyám
6. Igaz Mihály esküdt
7. Bódi Péter esküdt
8. Hadik Illés esküdt
9. Pálfi Illés esküdt
10. Reisinger Miklós körállatorvos
11. Gensinger Antal dr. körorvos

[76] CSML IV. B. 701. 21/1921. és CSML IV. B. 706. 1/1921.
[77] CSML IV. B. 701. 21/1921.
[78] CSML IV. B. 706. 1/1921.
[79] MVL V. 261-4. 1921. aug. 25. I. jkv.

B. Virilista képviselők:	*C. Választott képviselők:*
12. z. Rónay Jenő jogutóda, Rónay Imre	*31. Zubán István*
13. z. Rónay Dénes megbízottja, Imri Imre	*32. Száz Mátyás*
14. z. Rónay Aladárné megbízottja, Hadik Illés	*33. Simon János*
15. z. Rónay Endre	*34. Újvári Gergely*
16. z. Rónay Béla	*35. Szűcs Illés*
17. Gerliczy Félix báró	*36. Árpás Gyula plébános*
18. z. Rónay Emilné megbízottja, Panyor Lajos	*37. Kohajda István*
19. Kiszombori Tak. Pénzt. Rt. megbízottja, Selmeczy József	*38. Száz Lajos*
20. Ambrus József	*39. Pálfi József*
21. Selmeczy Antal	*40. Bottyán József*
22. Nacsa András	*41. Matuszka Pál*
23. Joó Sándor	*42. Matuszka Márton*
24. Klein Henrik	*43. Tézsla András*
25. Tillschneider Vilmos	*44. Ambrus András*
26. Hoffbauer Andor	*45. Hadik Illés*
27. özv. Husztik Györgyné megbízottja, Katkits József	*46. Kozma András*
28. Iritz Miksa	*47. Csepregi István*
29. Hunyár József	*48. Kiss Ferenc*
30. Kiszombori gazd. olvasókör megbízottja, Ökrös József	*49. Kőrösi György*

E most felsorolt képviselők kezdték meg a nagy világégés megpróbáltatásai és az idegen megszállás kártételei után a község életének újjászervezését. Az új korszak kezdetét jelentette, hogy ismét a régi bíró, Balla János vette át az irányítást a községházán. Hivatalában az év végéig maradt, 1922-től Hadik Illés lett a falu bírája. A községháza szomorú képet mutatott a szerb megszállás után. Berendezése teljesen hiányzott. A munka megindításához a két hivatali helyiségben 4 db íróasztalt, 5 db iratszekrényt, 20 db széket, a közgyűlési terembe 40 db karosszéket kellett beszerezni. A vásárlásra fordítandó összeget a legelőn kivágott nyárfák árából teremtette elő a község. Az elrabolt írógépet és a wertheim páncélszekrényt is pótolni kellett. Az ország címerével díszített új zászlót és egy gyászlobogót is varratott az elöljáróság.[80] A kiszombori iskolát 1921. nov. 10-én ismét bezárták, mert nem tudták a fűtőanyagot beszerezni – az ózdi cég nem szállította le a megrendelt szenet és fát –, ezért az alispán a vallás- és közoktatási minisztertől azonnali intézkedést kért.[81]

Az ország túlsó végén ekkor zajló események – a Lajtabánság kikiáltása és az ott kirobbant harcok – híre Kiszomborra is eljutott. A belügyminiszter okt. 8-i parancsa szerint a vármegyei hatóságoknak minden eszközzel meg kellett akadályozni, hogy *„egyesek vagy csoportok Nyugat-Magyarországra utazhassanak."* Egyúttal kötelezővé tette, hogy minden állami vagy megyei tisztviselő, aki nem hivatalos kiküldetésben van, 48 órán belül hagyja el a trianoni békében Ausztriának ítélt területet.[82] Két hónap múlva, dec. 2-án arról intézkedett a belügyminiszter, hogy azok a tisztviselők, akik IV. Károly magyarországi tartózkodása alatt (az első és második királypuccs idején) az Állambiztonsági Megbízottak Országos Szervezetének tagjaiként távol voltak, mulasztásuk igazolt, ezért őket semmiféle hátrány nem érheti.[83]

Az 1920-22. évi nemzetgyűlés tagjait az ország nagy részén 1920. január végén választották meg. Az ekkor még román megszállás alatti tiszántúli és szerb megszállás alatti

[80] Uo. 44-48/1924.
[81] Uo. 3/1922.
[82] CSML IV. B. 701. 2/1921.
[83] Uo. 24/1921.

déli területeken értelemszerűen nem voltak választások. Az Alföldön a románok kivonulása után, 1920 nyarán, Dél-Magyarországon 1921 őszén tudták megtartani a „pótválasztásokat". A nagyszentmiklósi kerületből (Kiszombor és Ferencszállás) ekkor dr. Kiss Menyhért budapesti jogász és költő, a Hangya Szövetkezet egyik alapítója jutott a titkos választás útján a parlamentbe, aki pártonkívüli ellenzéki programmal vett részt a nemzetgyűlés munkájában.[84]

1922 tavaszán, alighogy kiírták az 1922-26-os nemzetgyűlési választásokat, megérkezett IV. Károly halálának híre (1922. ápr. 1.). A temetésig (ápr. 4.) betiltottak minden népgyűlést, a színházak és mulatók zárva tartottak, az éttermekben, kávéházakban zeneszünetet rendeltek el. A középületekre fel kellett vonni a gyászlobogót.[85] A választási küzdelemben az ismét induló Kiss Menyhért feljelentette Hadffy Károly járási főszolgabírót, mert intézkedéseivel erősen befolyásolta a választásokat, ugyanis nem adott engedélyt népgyűlések tartására – ezért Kiss csak magánházaknál szervezett vacsorákon találkozhatott a választóival –, sőt a képviselőjelölt lakása elé is állandóan két csendőrt állított. A főszolgabíró ellen indított fegyelmi eljárást lefolytatták, és megállapították, hogy mindenben a törvények szerint járt el, ezért a feljelentést elutasították.[86]

ÁLLAMI TÁVIRAT.

Belügy

Belügy.

Olvashatóan írást és pontos címet kérünk!

7 6 Belügyminiszter Budapest

törökkanizsai választókerületben Bedő János egységes párti 1136 szavazatot kapott Gajda Béla honvédelmi párti 235-öt nagyszentmiklósi választókerületben Kiss Menyhért 610 szavazattal győzött keresztény kisgazda és munkáspárti programmal bíró Pap Géza egységes pártival szemben ki 294 szavazatot nyert el Választás alatt semmi zavaró incidens nem történt

főispáni teendők ellátásával megbízott
alispán

Az 1922-es nemzetgyűlési választás helyi eredményéről tudósító távirat

A választások miatt nagyon megnőtt a hivatalok telefonforgalma, ezért a kiszombori posta máj. 31-ig ebédidőben is nyitva tartott.[87] A megyei csendőrparancsnokság és a főispán állandó összeköttetésben állt a nemzetgyűlési választások alatt. Kiszomboron 18,

[84] Hist. Dom. 41. és MVL V. 261-4. 1921. nov. 12., *Parlamenti almanach az 1922-1927. évi nemzetgyűlésre*. (Sturm-féle országgyűlési almanach). Szerk.: Baján Gyula, a Magyar Távirati Iroda politikai csoportjának vezetője. Hn. én. [Bp. 1922.] 294-296.
[85] CSML IV. B. 701. 41/1922.
[86] Uo. 26/1922.
[87] Uo. 49/1922.

Ferencszálláson 10 csendőr teljesített ekkor szolgálatot.[88] A választások miatt máj. 22-től június közepéig ideiglenesen korlátozták a gyülekezési jogot is.[89] Az országosan 1922. máj. 28. és jún. 15. között lezajlott választásokat Kiszomboron máj. 29-én ismét a népszerű Kiss Menyhért nyerte meg, ellenzéki programmal.[90]

A község szerb megszállásának ideje alatt, 1920. dec. 7-én hozta meg a Nemzetgyűlés a földbirtokreformról szóló 1920. évi XXXVI. törvényt, és a végrehajtására vonatkozó 60.000/1921. FM sz. rendeletet. A Nagyatádi-féle földreform célja a földbirtokok helyesebb megoszlásának kialakítása volt. Az intézkedés során országosan mintegy 300 ezer szegényparaszt család kapott 1-2 kh földet és 260 ezer család házhelyet.[91] Zomboron a szerb megszállás alóli felszabadulást követő első képviselő-testületi ülésén az első közgyűlési határozattal döntöttek a házhelyek kiosztásáról. Eszerint a gőzmalom melletti 91 kh területű dűlőt egészen a szegedi országútig szétosztották a rászorulók között házépítés céljára. Az igénylők 400 □öl portát kaptak azzal a kötelezettséggel, hogy 5 éven belül fel kell építeniük a házaikat. A földtulajdonosok a döntés szerint egy □öl igénybe vett földjükért a község gózseni földjéből másfél négyszögöl területet kaptak. 251 igénylő vetette fel magát a listára. A telekosztás után megmaradó földet 400, 800, 1200, 1600, 3200 □öles darabokban kívánta értékesíteni a község.[92] A tulajdonosok azonban vérszemet kaptak, és nem fogadták el a másfél □öles ajánlatot, hanem 1 □ölért 2 □öl csereföldet kértek. A község ezt az igényt nem tudta teljesíteni, ezért az ügyet az Országos Földbirtokrendező Bírósághoz utalta és egyben közölte, hogy a földbirtokrendezés céljaira 420 kh községi földet biztosít.[93]

A földosztás egyéb problémákat is fölvetett. Érdemes itt szó szerint idézni Kleitsch Mátyás plébános Historia Domus-beli bejegyzését. Kleitsch ugyan nem szemtanúként tette megállapítását, de ahhoz fölhasználta akkori elődje, Árpás Gyula plébános följegyzéseit, így az általa leírtak minden bizonnyal hitelesnek tekinthetők. A Historia Domusban az alábbiak szerepelnek: *„A háború után nem lehetett kitérni a földosztás elől. Kiszombort is mélyen érintette ez, és megváltoztatta a falu arculatát. 300 házhelynél többet osztottak ki, oly szerencsétlen helyeken, hogy hosszú időre megakadályozták az új telepeknek a községgel való szoros összeolvadását. A nagy távolságra szétszórt új telepeseket télvíz idején egy sártenger választja el az iskolától, templomtól, községházától, piactól. Azonfölül sok idegen családnak jutott itt házhely, kik teljesen vagyontalanok lévén, csak szaporítják a munkanélküliek számát. Erkölcsi tekintetben sem nyert a község az ilyen telepesekkel.”*[94]

1922 nyarán sok kiszombori katona kapott aratási szabadságot. Nekik hazaérkezésük után az elöljáróságon és a csendőrségen kellett jelentkezni, és a szabadság leteltével pontos bevonulásukat is ellenőrizték.[95] Ezen a nyáron kezdődött a zombori kettősbirtokosok tengeri kígyóvá nyúló ügye a román hatóságokkal. 1922. júl. 30-án megjelent az alispáni hivatalban Csejtei Károly és Matuszka Mátyás, és 90 társuk nevében Szmolenszky József járási főjegyző előtt előadták a következő panaszukat: a község ún. Sárga határi dűlőjé-

[88] Uo. 55/1922.
[89] Uo. 73/1922.
[90] Uo. 1922. máj. 29-i távirat szám nélkül
[91] TISZTELT HÁZ! 1998. 118.
[92] MVL V. 261-4. 1/1921.
[93] Uo. 5/1921.
[94] Hist. Dom. 32. lásd még: Uo. 41.
[95] CSML IV. B. 701. 75/1922.

ben (a román megszállás alatti területen) van 300 kat. holdon termett, 5400 kereszt búzájuk, 40 holdon termett 560 kereszt árpájuk és 10 holdon termett hereszénájuk, mely termések hazaszállítását a román hatóság nem engedi. A termények Magyarországra szállítása érdekében sürgős intézkedést kértek. A főjegyző még ezen a napon táviratozott az ügyben a földművelésügyi miniszternek, és kérte, hogy a külügyminisztérium útján járjanak közbe a zombori gazdák ügyében, mert az ún. *„Sárga határrészben kb. 1500 holdról semmiféle termést áthozni nem enged a román hatóság.”*[96] Aug. 7-én ismét megjelentek a zombori gazdák: Faragó Mihály, Balla György, Schmidt András, Siket Károly és Matuszka János az alispáni hivatalban és előadták, hogy a Sárga határban lévő kicsépelt búzatermésükből az őscsanádi román vámos semmit nem enged áthozni. Kényszeríti őket, hogy a búza mázsáját rögtön a cséplőgépnél adják el 250 lei-ért, és a befolyt összeget neki adják át. A gazdák ismét a hivatal segítségét kérték. Most már az alispán táviratozott azonnal a külügyminisztériumba és kért sürgős intézkedést a terményének hazaszállítása érdekében. Aug. 9-én Bánffy Miklós külügyminiszter értesítette Torontál vármegye alispánját, hogy a bukaresti követséget a megfelelő közbenjárásra utasította.[97]

Okt. 26-án érkezett meg a külügyminisztérium levele Kiszomborra, melyben arról értesítették az alispáni hivatalt, miszerint a román külügyminisztérium közbenjárt a román pénzügyminisztériumnál, hogy a kiszombori lakosok akadálytalanul hozhassák át terményeik felét (!) Magyarországra. Az alispán felhívta a főszolgabírót, hogy a külügyminisztérium értesítésének közhírré tételéről gondoskodjon. Dec. 12-én távirat érkezett Budapestről, melyben a Külügyminisztérium közölte, hogy a kiszomboriak román területen lévő földjeinek terményeit a román kormány kiengedte, és az őscsanádi román vámhivatalt ennek megfelelően utasította. Az elöljáróság dec. 13-án azonnal közhírré tette mindezt a faluban.[98]

A falu jegyzője az alispán utasítására dec. 15-re készítette el a román területen lévő földtulajdonosok jegyzékét. A több mint 90 nevet tartalmazó jegyzék 50-65. sorszáma alatt felvett birtokosoknak engedélye volt a román hatóságoktól terményeik elszállítására, s erről a románok állítólag értesítették is őket. Az ügy azonban csak tovább bonyolódott. Dec. 18-án az alispán a következőkről értesítette a külügyminisztériumot: a kiszombori birtokosok a meghatározottak szerint az őscsanádi román vámnál jelentkeztek. A román vámos egy nála lévő jegyzékből megállapította, hogy a román hatóságoktól ki nyert a terménye átszállítására engedélyt, és hátralékos adójuk lefizetése után csak ezeknek helyezte kilátásba, hogy terményeiket átszállíthatják. A listán 50-65. sorszám alatt felvett 15 ember erről semmit nem tudott. Az alispán tehát ismételten kérte a külügyminisztert, mivel fentiek szerint a termények átengedéséről született megállapodást a román hatóságok nem veszik figyelembe, ezért újból járjon el a román hatóságoknál. Az alispán leveléhez csatolta a román területen birtokos kiszomboriak névjegyzékét.[99] 1923. jan. 11-én Hadffy Károly főszolgabíró megint az alispánhoz fordult, mivel a magyar külügyminisztérium interveniálása dacára a kiszombori kettősbirtokosok terményeinek áthozatalát a román hatóságok továbbra is akadályozták. Az őscsanádi román vámhivatal főnöke foly-

[96] CSML IV. B. 704. 2848/1922. sz. iratcsomó (1922-1924). 12 db kigyűjtött irat
[97] Uo.
[98] Uo.
[99] Uo.

tonos hitegetés után is csak a kettősbirtokosok csekély részének engedte meg, hogy terményeik felét (!) magyar területre áthozhassák.[100]

Már több mint egy év eltelt az ügy kipattanása óta, és még mindig nem oldódott meg a zomboriak kálváriája. 1923. szept. 17-én érkezett meg a Külügyminisztérium levele Kiszomborra a román kormány válaszával. A bukaresti követség jelentése szerint a román szervek azt közölték a magyar kormány 1922. aug. 9-i jegyzékére, hogy a zombori gazdák visszaélést akartak elkövetni, amennyiben saját termésüket Romániában már eladták, és gabonát akartak Romániában vásárolni, és azt vámmentesen Magyarországra hozni és ott magasabb áron eladni. Néhány kiszombori gazda meg akarta téveszteni a román hatóságokat, mivel – román állítás szerint – a valóságnál nagyobb mennyiségű gabonatermést jelentettek be. A követség az alábbi mondattal zárta jelentését: *„Természetesen nincs módomban megállapítani, hogy a román pénzügyminisztérium által közölt fenti adatok mennyiben felelnek meg a valóságnak."*[101] Okt. 15-én a kiszomboriak újabb beadvánnyal fordultak Torontál vármegye alispánjához. Ebben azt kérték, hogy új határátkelő pontot jelöljenek ki számukra, mert a kiszombor-nagyszentmiklósi úton lévő határátkelő a román területen lévő birtokuktól 15-18 km-re van, s mivel a határátkelőtől Porgány községig nincs műút, ez – különösen esős időben – a birtokok megmunkálását szinte lehetetlenné teszi. Azt kérték tehát, hogy engedélyezzék a határátkelést a kiszombor-törökkanizsai útnak az országhatár által átszelt részénél, vagy tegyék lehetővé, hogy a Porgányra vezető úton lépjék át a határt.[102]

1923. okt. 17-én az alispán értesítette a zomboriakat, hogy határuk egy része okt. 19-én kerül vissza a magyar közigazgatás alá. Ez a határrendezés összefüggött a Románia és a Szerb-Horvát-Szlovén (SHS) Királyság közötti határkiigazítással. Óbéba, Rábé, Kübekháza községek környékének hovatartozását ekkor ismét megváltoztatták. A hármas, magyar-román-szerb határ addig Kiszombornál volt. Románia határát ekkor nyugatabbra tolták, s míg korábban Óbéba és környéke az SHS Királysághoz tartozott, most átkerült a román államhoz. Kübekháza alatt így és ekkor alakult ki – a mai napig változatlanul fennálló – hármas határ. Kiszombor határában az ún. Sárga, Hosszúhát és porgányi dűlő egy része ekkor került vissza Magyarországhoz. A hivatalos átadási eljáráson Hadffy Károly főszolgabíró képviselte a törvényhatóságot. Az átadási formalitások lebonyolításánál a román fél úgy nyilatkozott, hogy a jövőben a legnagyobb előzékenységgel teljesíti a kettősbirtokosok kérelmeit, s azok az általuk kívánt helyen jelentkezhetnek a román őrségnél és eszközeiket földjeik megmunkálásra, bejelentés után akadálytalanul átvihetik.[103] A terményekről azonban nem esett szó! 1923. nov. 4-én a főbírói hivatal megküldte a Földművelési Minisztériumnak a zombori kettősbirtokosokról készített kimutatást, mely a határátkelési igazolványok kiadásához kellett. Úgy tűnik, ezen igazolványok kiállításával 1923 decemberétől valamelyest normalizálódott a kettősbirtokosok élete.[104]

1922. aug. végén (négy évvel a háború után!) befejeződött a hadifoglyok hazaszállítása. Már csak Oroszországban maradtak a táborokban magyar katonák.[105] A két szomszédos ország, Magyarország és Románia között is történtek próbálkozások a kapcsolatok

[100] Uo.
[101] Uo.
[102] Uo.
[103] Uo.
[104] Uo.
[105] CSML IV. B. 701. 126/1922.

normalizálására. 1923. okt. 16-án pl. a Kereskedelemügyi Miniszter értekezletet hívott össze Budapestre a Hódmezővásárhely-Nagyszentmiklós helyiérdekű vasút vonalán, a Magyarcsanád-Nagyszentmiklós szakaszon a forgalom esetleges megnyitásának előkészítése érdekében. Akkor még érintetlenül álltak a csanádi vasúti és az apátfalvi közúti hidak. A kettősbirtokosok szekerei, főleg az utóbbin vagy a tárnoki kompon jártak át Romániába.[106]

Az 1921 őszétől 1923 végéig terjedő időszak érdekes emléke Nádosy Imre országos főkapitány minden rendőr-főkapitányságnak és alispáni hivatalnak megküldött utasítása. Az 1923. aug. 13-án kelt rendelet szerint az Ébredő Magyarok Egyesületének politikai jellegű népgyűlés tartását nem lehetett engedélyezni. Nem politikai jellegű népgyűlési kérelem esetén telefonon azonnal jelenteni kellett az ügyet, és csak az előzetes budapesti hozzájárulás után volt kiadható az engedély. A hatósági biztos ellenőrizte, hogy a gyűlés politikai jellegűvé ne váljék, s ha a szónok eltért az engedélyezett témától, a gyűlést azonnal fel kellett oszlatni, Budapestre jelenteni kellett az ügyet és a szervezők ellen eljárást kellett indítani.[107]

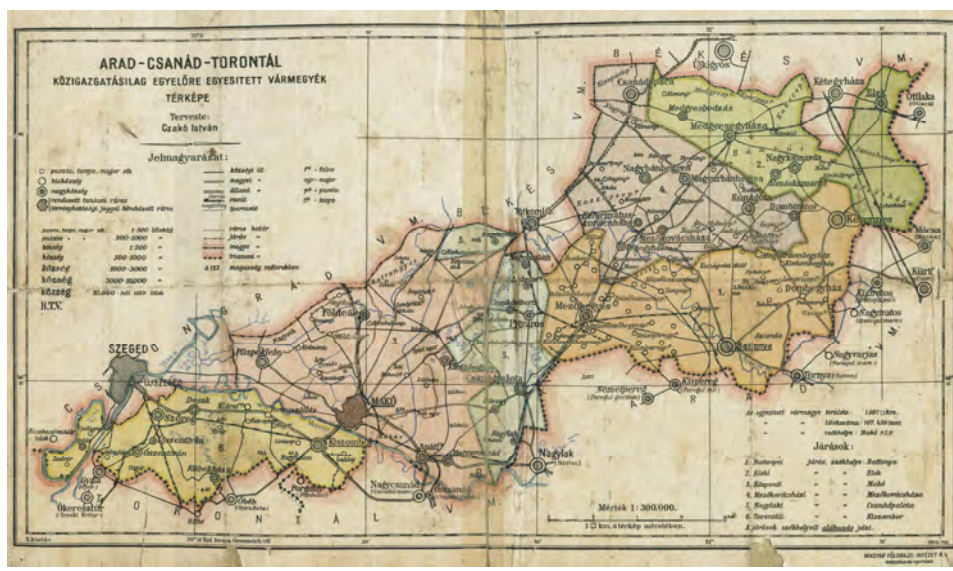

Az új, egyesített Arad-Csanád-Torontál vármegye térképe

Torontál vármegye önálló történetének vége rohamosan közeledett. Az 1923. aug. 13-i havi rendes közgyűlésen Jankó Ágoston bejelentette, hogy a kormányzó kinevezte Tolna vármegye főispánjává, és egyúttal bejelentette, hogy eddigi hivatalát a vármegye fennállásáig ellátja. Micsák Márton tanfelügyelő vágyait fogalmazta meg búcsúbeszédében, amikor azt mondta *„Mi nem akarunk meghalni addig, míg Méltóságod újra nagy*

[106] Uo. 159/1923.
[107] Uo. 170/1923.

Torontál vármegye élére nem kerül."[108] Néhány hónappal később a kormányzó sógorát, Purgly Emilt, Csanád vármegye főispánját is felmentette, így teremtve meg a három vármegye egyesítésének feltételeit.[109] Az 1923. okt. 27-én tartott rendkívüli közgyűlésen az 1923. évi XXXV. tc. alapján kimondták a csonka Nagyszentmiklósi és a csonka Törökkanizsai járások egyesülését. A kilenc település közigazgatási területének új elnevezése Torontáli járás, székhelye Kiszombor lett. A nagyközség mellett jó vasúti összeköttetései (Szegedre, Makóra) és a járási hivatalok elhelyezésének adott lehetőségei szóltak. Ez az egyesítés már az új megyei összevonásokra tekintettel történt.

A megcsonkított országban az 1923. évi XXXV. törvénycikkel hozták létre a szétszabdalt, néha alig egy-egy járásnyira olvadt megyékből a közigazgatásilag ideiglenesen egyesített új vármegyéket. A kormány a törvény felhatalmazása alapján a 187706/1923. ME. sz. 1923. nov. 26-án kelt rendeletével alakította ki a vármegyék új rendszerét. E jogszabály környékünkön vonatkozott Arad, Csanád és Torontál vármegyékre, melyek részeiből 1924. jan. 1-jével jött létre Csanád, Arad és Torontál közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegye, Makó székhellyel. Az egyesített vármegyének lett új közigazgatási egysége a Marostól délre megalakult a Torontáli járás, mely összefogta a Magyarországnak maradt 9 torontáli községet és annak lakóit.

A TORONTÁLI JÁRÁS SZÉKHELYE (1924. JAN. 1. – 1944. OKT. 8.)

A járási és községi közigazgatás szervezete

Csanád, Arad és Torontál közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegye megalakulásával Kiszomboron megszűnt a csonka vármegye hivatali szervezete, s a község a torontáli járás központjaként élt tovább. A megyei irányítás Makóra került, Zomboron a korábbi járási székhelyről, Nagyszentmiklósról átmenekült főszolgabírói hivatal jelentette a község felettes hatóságát.

A főszolgabírók nagy tapasztalattal rendelkező közigazgatási szakemberek voltak. Dr. nagykászonyi Kászonyi Richárd 1912-ben lépett a vármegye szolgálatába. 1924-től 1937-ig a Torontáli járást vezette. Kitűnő közigazgatási gyakorlatát és vezetői tekintélyét ismerte el a kormány, amikor 1937-ben az egyesített vármegye főispánjává kinevezte. Karrierjét 1939-től Bács-Bodrog vármegye és Baja törvényhatósági jogú város főispánjaként folytatta.[110] Dr. Szmolenszky László az erdélyi Beszterce-Naszód vármegyéből menekült Kiszomborra. Tíz évig a községben is lakott. 1937-től 1940-ig volt járási főszolgabíró Kiszomboron. Dr. Hervay Kálmán, a nagytekintélyű Csanád vármegyei alispán, Hervay István – ekkor már felsőházi tag – fia követte őt a székben. Ő volt a korszakot lezáró főszolgabíró.

A község életének irányításában meghatározó szerepe volt a jegyzőnek. A feladatok növekedésével a községi jegyzők száma is nőtt (2-3 főre), így a vezető jegyzői/főjegyzői beosztás volt a legfontosabb a községházán. A délvidékről menekült Frass Károly 1921. aug. 21-től 1923. júl. 31-ig látta el Kiszomboron a főjegyzői teendőket. Ezt követően

[108] CSML IV. B. 706. 1/1923.
[109] CSML IV. B. 704. 2/1924.
[110] VERMES 1929. 476. és HALMÁGYI 1994. 4.

Szőregen választották meg főjegyzőnek.[111] Mészáros Pál (1879-1940) 1906-ban segédjegyzőként kezdte a kiszombori községházán a szolgálatát. 1923-tól 1937-ig, mint főjegyző, minden fejlesztésben, építésben, modernizálásban döntő szava volt. Halálakor a község 500 pengő temetési segélyt nyújtott özvegyének.[112] Sírja a temető központjában található. Somogyi Imre (1879-1944) 1925-től Klárafalva jegyzője volt, majd 1937-től 1942-ig Kiszombor főjegyzői állását töltötte be. A Historia Domus feljegyzése szerint felső nyomásra vonult nyugdíjba. A község ezt követően Szathmáry Lajos segédjegyzőt szerette volna a főjegyzői tisztségbe látni, de Fejér Miklós főispán akarata nyomán Szilvásy Ferenc lett a korszak utolsó községi főjegyzője.[113]

Dr. Kászonyi Richárd főszolgabíró, majd főispán

A községi bírót a járási főszolgabíró (röviden főbíró) három jelöltje közül választották meg a képviselő-testület tagjai. 1926. febr. 3-án alakult meg az új 40 tagú képviselő-testület, melynek egyik fele virilista, másik fele választott tagokból állt. A következő nap választották meg a tisztségviselőket. A hat évre választott képviselő-testület folyamatos működését segítette, hogy nem minden képviselői megbízás szűnt meg egyszerre. A testület felének (10 fő) megbízása 3 év időeltolással járt le. Ekkor a 6 évet kitöltött képviselők és póttagok kiváltak a testületből, és helyettük megkezdték munkájukat az újonnan választott képviselők, akik 3 évig régi társaikkal, 3 évig pedig majd az újonnan választott képviselőkkel dolgoztak együtt. Az elöljáróságba (bíró, törvénybíró, pénztáros, közgyám

[111] VERMES 1929. 500.
[112] Uo. 477. és MVL V. 261-8. 28/1940.
[113] VERMES 1929. 483., MVL V. 261-10. 4/1944. Érdemes az esettel kapcsolatban idézni Kleitsch Mátyás plébános bejegyzését a Historia Domusból: *„1943. jegyzőváltozás. Somogyi Imre főjegyző felső nyomásra nyugdíjazását kéri. A lakosság Szathmáry Lajos segédjegyzőt óhajtja utódjául. Én is ilyen irányban interveniálok. Kellemetlen háborúságba keveredtem, mert főszolgabíró, alispán, főispán és országgyűlési képviselő (vitéz Várady László) a szokás ellenére idegen járásból, itt ismeretlen embert favorizáltak. A meghirdetett pályázatban ketten vettek részt: Szathmáry és vitéz Szilvásy Ferenc. A jegyzőválasztó közgyűlést, ahol az egész képviselő-testület egyhangúlag Szathmáryt óhajtotta, az elnöklő főszolgabíró egy csúnya trükkel a megnyitó után azonnal föloszlatta, és a választást elhalasztotta. Nem is lett választás soha, mert közben törvénybe iktatták a közigazgatás államosítását, így aztán főjegyzővé kinevezték vitéz Szilvásy Ferencet. Mégsem lett aztán veszedelem a dologból, mert az új főjegyző udvarias, barátságos modorával áthidalta ezt a zökkenőt. Az egyházzal szemben nemcsak szóval, hanem tettekkel is előzékeny és szolgálatkész.”* Hist. Dom. 75.

és a 4 esküdt) bekerült képviselők (tisztségviselők) helyébe a pótképviselők léptek be. Az elöljáróság tagja volt még hivatalból a megválasztott községi jegyző, az orvos és az állatorvos. E három alábbi hivatalt, ha volt még társközség (mint Kiszombornak Ferencszállás) körjegyzőként, körorvosként, körállatorvosként látták el. A legtöbb adót fizető polgárok – a virilisták – névsorát minden évben kiigazították. Így valóban az adott időszak legtöbb adót fizető 20 polgára volt a képviselő-testület tagja, és 5 polgára a póttagja.[114]

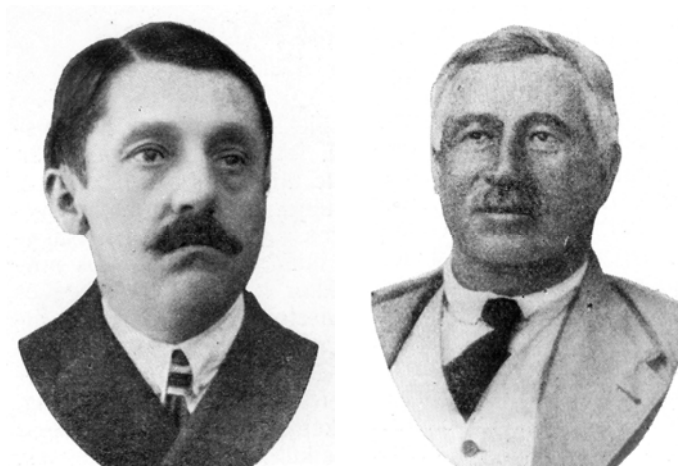

Mészáros Pál főjegyző és Molnár András községi bíró 1929-ben

Községi választások voltak: 1923-ban, 1926-ban, 1928-ban, 1931-ben, 1934-ben, 1937-ben, 1941-ben, és 1944-ben. A bírók megbízása szintén 3 évre szólt, de többször újra lehetett őket választani. A két világháború közötti korszak községi bírói Balla János (1921-1922), Hadik Illés (1922-1926), Molnár András (1926-1934), majd ismét Balla János (1934-1944) voltak.

1922-1926 között a községet Hadik Illés bíró és Mészáros Pál körjegyző vezette. Kohajda István volt az albíró, Tézsla Pál a közgyám és Tápai István a pénztáros, Száz Mihály az I., Simon István a II., Szekeres János a III., Juhász István a IV. esküdt. A képviselő-testület választott tagjai voltak: Pásztor Mihály, Bakaity Vilmos, Faragó János, Szűcs Illés, Hadik Mihály, Balla János, Szűcs Gergely, Búza Károly, Vastag György, Schmidt István, Kozma György, Balázs Pál, Siket Károly, Hoffbauer Andor, Opris József, Knével József, Rácz Péter. Virilista képviselő-testületi tagok voltak: zombori Rónay Imre, Klein Miksa, zombori Rónay Tibor, Katona Ferenc, zombori Rónay Endre, Ambrus József, Husztik Lajos, Nacsa András, Kovács János, özv. Husztik Györgyné, Varga Ferenc, Nagy J. István, Tillschneider Vilmos, Ambrus András, Csorba József, Halál Pál, Zubán István, Selmeczy Ambrus, Hunyár József, Joó Sándor, Pálfi József.[115] Az elöljáróság tagja volt ekkor dr. Gensinger Antal körorvos, Pomsahár Gyula körállatorvos és Mé-

[114] A községekről szóló 1886. XXII. tc.
[115] MVL V. 261-4. 1923. okt. 5.

száros Pál körjegyző. A hivatali munkát segítette még Szentpéteri János segédjegyző és Szabó Zsigmond adójegyző.

A községi választás után 1926. febr. 3-án alakult meg az új képviselő-testület. Az alakuló közgyűlésen, mint mindig, a járási főszolgabíró – Kászonyi Richárd – elnökölt. Három jelöltje közül (Molnár András, Balla János, Selmeczy József) Molnár Andrást választották meg bírónak. Törvénybíró Daróczy Ferenc, pénztárnok Tápai István, közgyám Csejtei Károly, gazdasági vagy I. esküdt Tóth János, II. esküdt Naszradi András, III. esküdt Szekeres János, IV. esküdt Szemerédi András lett. Az új tisztségviselők és képviselők az esküt a főbíró előtt letették, aki a hivatalos formaságok és a régi hagyományok szerint a bírói pálcát az új bírónak ünnepélyesen átadta.[116]

Az 1928. dec. 4-i tisztújító közgyűlésen Kászonyi Richárd járási főszolgabíró 3 jelöltjéből – Molnár András, Gábor Miklós, B. Balázs János – ismét az első helyen megnevezett Molnár Andrást választották bíróvá. Az elöljáróság tagjait a képviselők választották maguk közül jelölőbizottság útján, minden tisztségre 3 képviselőtársukat jelölve. A törvénybíró Daróczi Ferenc, közgyám Szűcs Károly, pénztárnok Tápai István, I. vagy gazdasági esküdt Tóth János, a II., III. és IV. esküdt pedig Szekeres János, Szemerédi András és Kohajda Pál lett. A tisztségviselőkké – elöljárósági tagokká – választott képviselők helyére a póttagok léptek előre.[117] 1931. dec. 18-án ismét képviselő-testületi választást, majd három nap múlva a tisztújítást tartottak, ahol ismét Molnár Andrást választották bíróvá.[118]

Az 1934. dec. 23-án tartott községi választást követően a legtöbb adót fizető 20 kiszombori – a virilista képviselők – névsora a következő volt: Schiffer Imre, zombori Rónay Gyula, zombori Rónay Imre, Husztik János, vitéz livnói Hadffy Imre, Curry Richárd, dr. Jedlicska Béla, Szirbik Sándor makói ref. lelkipásztor, Temesvári Vilmos, Borotvás Boldizsár, özv. Husztik Györgyné, Ambrus József, dr. Tóth János, özv. Nacsa Andrásné, Rieger Lajosné, Baross Sándor (Bp.), Katona Gyula, Kovács János, Tőzsér Lajos (Makó), Dukai Lukács. Ugyanekkor a választott képviselők a következőkből álltak: Viola János, Hadik Illés, v. Kovács Mátyás, Faragó János, Matuszka András, Varga István, Száz András, Balla András, ifj. Ambrus András, Hoffbauer Andor, Kleitsch Mátyás, v. Csepregi Rezső, Daróczi Lajos, v. Balázs Pál, Korom Sándor, Dóczi Ferenc, Simon Mihály, Bera István, Hadik Mihály, Kovács Márton. Bíróvá az I. világháború alatt és az idegen megszállást követő nehéz időkben e tisztséget már viselő Balla Jánost választották.[119] 1937 decemberében képviselővé választották Száz András, Borbola János, Balla András, Kozma György, Hinkó József, Sándor Mihály, v. Kovács Mátyás, Kovács Mátyás (monyarki), Faragó János (malom), Vida János és Mágori István községi lakosokat. Bíróvá Balla János, Siha Miklós és Gábor Miklós jelöltek közül újból Balla Jánost választották.[120]

1941-ből nemcsak az ekkor választott új rendes tagok, de a képviselő-testület póttagjainak névsora is fennmaradt. Képviselő-testületi tag lett Kleitsch Mátyás, v. Csepregi Rezső, Daróczi Lajos, Balázs Pál, Korom Sándor, Hinkó Vilmos, Harkai Balázs, Dóczi Ferenc, Bera István, Hadik Mihály míg póttaggá Kohajda Pált, Kamarás Istvánt, Kohajda Istvánt, Csepregi Mátyást és Juhász Ferencet választották. Hervay Kálmán főszolgabíró

[116] MVL V. 261-5. 1926. febr. 3. és febr. 4.
[117] MVL V. 261-6. 1928. dec. 4.
[118] Uo. 1931. dec. 18.
[119] MVL V. 261-7. 1934. dec. 23.
[120] Uo. 1937. dec. 29.

Balla Jánost, Siha Miklóst és Gábor Miklóst jelölte községi bírónak, akik közül az első helyen jelölt Balla János kapott mandátumot. A 40 tagú képviselő-testület 20 virilista képviselőjének listája is fennmaradt: zombori Rónay Imre, zombori Rónay Aladár, gróf Coreth Károlyné zombori Rónay Mária, Blaskovich Péterné zombori Rónay Magda, zombori Rónay Tibor, zombori Rónay Gyula, v. Tarnay Mihály, Dukai Lukács, Szirbik Sándor, nemes Borotvás Boldizsár, özv. Husztik Györgyné, Baross Sándor, özv. Nacsa Andrásné, Joó Sándor, Lippay Imre, Erdei Sándor, Hoffbauer Andor, Tőzsér Lajos, Kovács Mátyás. Virilista póttagok: özv. Csonka Gergelyné, dr. Gerendai Antal (orvos), Temesvári Vilmos, Balla Illés, dr. Kovács Kálmán, Czeglédi József, özv. Cseh Jánosné, özv. Vermes Béláné.[121]

A korszak utolsó községi képviselő választása 1944. jan. 20-án volt. A bírói tisztséget Siha Miklós és Csejtei Károly előtt ismét Balla János nyerte el, akit 1943 augusztusában m. kir. gazdasági tanácsossá neveztek ki. A kinevezési okmányt az aug. 22-i képviselő-testületi ülésen ünnepélyes keretek között dr. Hervay Kálmán járási főszolgabíró adta át. A község nevében Hinkó József köszöntötte az ünnepeltet. S. Bálint György m. kir. gazdasági főtanácsos, felsőházi tag, a Duna-Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara és a Makói Gazdasági Egyesület, Tóth Arisztid a vármegyei Gazdasági Egyesület nevében gratulált. A kitüntetett három évtizedes munkáját az utókor számára a jegyzőkönyvben megörökítették.[122]

Az 1944. jan. 20-i választáson törvénybírónak Szűcs Jánost, közgyámnak Faragó Istvánt, pusztabírónak Harkai Balázst, pénztárosnak Szemerédi Andrást választották meg. I. sz. esküdt Papp József, II. sz. Molnár Mihály, III. sz. Kovács Márton, IV. sz. Csepregi József lett. A XX. században ekkor állapították meg utoljára Kiszombor legtöbb adót fizető polgárainak névsorát: zombori Rónay Imre, zombori Rónay Aladár, gróf Coreth Károlyné zombori Rónay Mária, Blaskovich Péterné zombori Rónay Magda, zombori Rónay Tibor, zombori Rónay Gyula, Hoffbauer Andor, Erdei Sándor, v. Tarnay Mihály, Szirbik Sándor, v. Borotvás Boldizsár, özv. Husztik Györgyné, Baross Sándor, özv. Nacsa Andrásné, ifj. Görbe Imre, Balla Illés, Joó Sándor, Tőzsér Lajos, özv. Cseh Jánosné, Monostori István. Póttagok: Temesvári Vilmos, dr. Gerenday Antal , Gárgyán V. János, Zubán Antal és Vermes Ella voltak.[123]

Községi alkalmazottak és községháztartás

A községházán az elöljáróság tagjai mellett még a következő beosztások voltak: 3 községi írnok, 1 forgalmi ellenőr, 4 kisbíró, 4 éjjeliőr, 2 szülésznő, 1 temetőőr és 1 ménápoló. Ez a létszám változhatott, hiszen pl. 1925-ig csak 2 éjjeliőr volt, de az új telepek kiépülésével számukat 4-re kellett emelni.[124] A kisbírók számát is eggyel növelték, majd 1931-ben megszüntették az ötödik kisbírói állást.[125] A kisbírók feladata volt a „dobolás”, tehát a község rendeleteinek, intézkedéseinek közhírré tétele. E „hirdetést” meg lehetett rendelni magánszemélyeknek is. A templom előtti dobolás 1943-ban 1 P, a kördobolás (a falu több megszokott helyén) 2 P volt. A vidéki (nem kiszombori!) megrendelők dupla

[121] MVL V. 261-9. 1941. aug. 13.
[122] MVL V. 261-10. 39/1943.
[123] Uo. 1944. jan. 20.
[124] MVL V. 261-5. 56/1925.
[125] MVL V. 261-6. 88/1931.

árat fizettek. A bevétel fele a kisbíróé volt, amit egy összegben, decemberben fizettek ki neki.[126] A kisbírók feladata volt még a kézbesítés. A húszas években már saját kerékpárjaikon jártak és ezért átalánydíjat kaptak.[127]

A községháza a harmincas években

A községnek fogata is volt, s a bíró, a jegyző és a segédjegyző hivatali útjaikra azt használták. Egy tavaszi áradásnál a fogat két lóval a töltésről a Marosba borult.[128] 1940-ben traktort vásárolt Kiszombor, hogy a sok bevonult katona miatt munkáskéz nélkül maradt asszonyokat segítse a község, ugyanis a lovakat is elvitte a mozgósított hadsereg, és a sok kis parcellát alig tudták az itthon maradottak megművelni.[129]

Az Európán végigsöprő világgazdasági válság 1933-ban Kiszomboron is éreztette hatását. A tisztviselők jan. 1-jétől jó ideig nem kaptak fizetést. A község tartozásállománya megközelítette a 200 ezer pengőt, ezért felvetődött, hogy a gózseni földekből adjanak el 200 kat. holdat 800 P/kh. árért. A képviselő-testület egy bizottságot küldött ki, tegyen javaslatot, melyik községi földekből, mennyit adjanak el.[130] Egy hónap múlva a bizottság javaslatára a testület úgy döntött, hogy mégsem ad el földet.[131] A helyzet azonban tovább sem javult, így okt. 1-jétől csökkentették az alkalmazottak fizetését és mellékjárandóságát is. A kisbíró 600 pengő helyett 480 pengőt és 12 mázsa búzát, az éjjeli őr 360 pengő helyett 60 pengőt és 12 mázsa búzát, a temetőőr 120 pengő helyett 8 mázsa búzát és sírásásért darabonként 1 pengőt kapott. A községi kántor évi munkabérét is csökkentették 1632 pengőről 1200 pengőre. A tanítók földbérletét ugyanekkor megemelték 80 kg búzáról 2 mázsa búzára.[132]

[126] MVL V. 261-10. 15/1943.
[127] MVL V. 261-6. 66/1931.
[128] MVL V. 261-7. 46/1932.
[129] MVL V. 261-8. 62/1940.
[130] MVL V. 261-7. 42/1933.
[131] Uo. 57/1933.
[132] Uo. 104/1933.

A gazdasági válságból való kilábalás megindulásával szinte együtt kezdte meg munkáját az 1934. dec. 23-án megválasztott új testület. Ekkor a bíró fizetését évi 600 pengőről 700 pengőre emelték, míg az összes többi tisztségviselő tiszteletdíját csökkentették. Például a pénztárosét 876 pengőről 600 pengőre, az első esküdtét 336 pengőről 300 pengőre.[133] A békésebb években a községházán dolgozók év végén jutalmat, általában egy havi karácsonyi segélyt kaptak.[134]

A község költségvetési gazdálkodása az 1920-as évek közepén még kiegyensúlyozott volt. 1927-ben a Torontáli járás falvai közül egyetlenként nem kényszerült arra, hogy pótadó kivetése útján teremtse elő hiányzó bevételeit.[135] A községi földek kishaszonbérbe adása rendre fedezte a kiadásokat. A gazdasági válság okozta nehézségek, párosulva a mezőgazdasági termelést nehezítő időjárási körülmények miatti elszegényedéssel már 1928-ban arra kényszerítették a községet, hogy 50 %-os pótadó kivetésének engedélyezését kezdeményezték. 1929-ben 43 %-os pótadóval kellett a községháztartás egyensúlyát fönntartani.[136] *„A községi háztartás nehézsége elsősorban a búzahaszonbérekben rejlik* – állapította meg dr. Kászonyi Richárd főszolgabíró –, *mert a búza ára évről-évre csökken, és az előirányzati összeget nem éri el.* […] *Ha úgy az adózók, mint a földhaszonbérlők pontosan fizetnének, és ha a búzaár is megfelelő volna, úgy a község háztartásában nehézségek nem mutatkoznának. A községnek községi pótadója, általános kereseti adó, kéményseprési díj és vételártörlesztésekben követelése a felektől 26000 pengőre tehető, s ha ennek legalább 80 %-a befolyt volna a múlt évben, úgy a község minden kiadását eszközölni tudta volna. Addig, amíg a gazdasági viszonyok nem javulnak, a község háztartási helyzete sem javul, mert a községnek egyes bevételei, mint az ált. forgalmi adó részesedés is, az előirányzott összegnek csak a felét érte el a múlt évben. Kiadásai pedig évről-évre szaporodnak.”*[137]

A község költségvetését 1934-ben meglehetősen nagy, 37,5 %-os hiánnyal fogadták el.[138] A kiadási oldal magában foglalta a település üzemeltetésével kapcsolatos terheket, a községházi alkalmazottak fizetését és az egyéb kötelezettségvállalások vagy hitelek terheit is. A bevételi oldalon két nagy tétel szerepelt: a helyi adók és illetékek, illetve a község tulajdonában lévő földek haszonbér-bevételei. A nagy költségvetési hiányból jól látható, hogy hiába rendelkezett a település nagy, bérbe adható területtel, az ebből befolyó bevételek nem biztosították az egyensúlyt. A harmincas évek elejétől 1936-ig a község haszonbérleti hátraléka 40 ezer pengőre emelkedett. Ennek jó része behajthatatlan követelésként jelent meg a községi főkönyv tartozás rovatában, és egy idő után nem is lehetett mást tenni vele, mint leírni. Mészáros Pál jegyző nyugdíjazása éppen ezzel az üggyel függött össze.[139]

A hiányt a takarékossági intézkedések bevezetésén túl – a jogszabályoknak megfelelően – pótadókból fedezték. A költségvetés tervezésekor az általános és alkalmazotti kereseti adókkal, valamint a borra és a húsra kivetett ún. fogyasztási adókkal kalkulálhattak, míg a pótadók megállapításánál az állami adókat vették figyelembe, így a földadó, a

[133] Uo. 25/1935.
[134] MVL V. 261-9. 86/1941.
[135] CSATV KB jelentése 1927. Makó, 1928. 13.
[136] Uo. 1928. Makó, 1929. 5., Uo. 1929. Makó, 1930. 20.
[137] Uo. 1929. Makó, 1930. 119.
[138] *Magyarország községeinek háztartási viszonyai az 1934. évi községi költségvetési előirányzat szerint.* Bp. 1935. 67.
[139] Hist. Dom. 56.

házadó, valamint a társulati adó összegét. Ennek arányában vetették ki – képviselő-testületi döntés alapján – a pótadókat. A bevételek pótlására, amennyiben a helyi erőforrások az egyensúly megteremtését nem biztosították, államsegélyt is igénybe lehetett venni. Mivel a község költségvetési egyensúlyát a bevételi oldal nem biztosította, ugyanakkor a hiányra a községi pótadó kivetésének alapjául szolgáló állami adó összege (1934-ben 50340 P) fedezetet teremtett, ezért azt pótadó kivetése útján a községnek kellett előteremtenie.

1940-ben némileg javult a községháztartás helyzete. A 18,7 ezer pengős hiány a kiadásoknak csak 16,1 %-át tette ki. Mivel a hiány a pótadóalapként számításba vett állami adótehernek csupán 39 %-át érte el, a község államsegélyre ekkor sem számíthatott, hanem a pótadó kivetésével kellett gondoskodjon a fedezet megteremtéséről.[140]

1934 és 1940 között míg a kiadási oldal végösszege markánsan nem emelkedett (csupán 8,7 %-os a növekedés), a bevételi oldal végszámai már jelentősen módosultak. 1940-re a község 46 %-kal növelte bevételeit 1934-hez képest, ami egyrészt a haszonbérletekből befolyó bevételek növeléséből és szisztematikus behajtásukból, másrészt egy 200 holdas községi földbirtok (a gózseni földek egy része) értékesítéséből fakadt. Ebből holdanként 1000 pengő bevételre tett szert a község.[141] A bevételek emelkedése közelített az egyensúlyi helyzet felé, amely a községháztartást az 1920-as évek előtt szinte kivétel nélkül minden évben jellemezte. *(30. táblázat)*

Pengő

Év	Szükségletek (kiadás)			Fedezetek (bevétel)			hiány
	rendes	rendkívüli	összes	rendes	rendkívüli	összes	
1934	92615	14105	106720	61361	5280	66641	40079
1940	114049	2000	116049	94731	2600	97331	18718

30. táblázat **Kiszombor költségvetésének főbb előirányzatai 1934-ben és 1940-ben**

Az 1940-es községi költségvetésből kiderül, hogy a kiadások 29,8 %-át fordították személyi költségek (bérek, megbízási díjak) fedezetére, és 70,2 %-ot dologi, működési kiadásokra. A személyi költségek 34527 pengőre, míg a dologi kiadások 81522 pengőre rúgtak. A község bevételei között az adók összegéről is rendelkezünk információval. Az általános kereseti adóból 7700, míg az alkalmazotti adóból 300 pengő bevétel keletkezett. A bor fogyasztási adóbevétele 10662 pengő volt, míg a hús-fogyasztási adó 870 pengő. A helyi adók összetételéből több következtetést is levonhatunk. A legszembetűnőbb, hogy a legnagyobb adóbevétel helyben a borfogyasztás utáni adó volt, melynek összege ugyan magasabb volt az általános kereseti adónál, egyfajta helyi luxusadóként jelent meg, mégis, nagysága jelzi, hogy az alkoholfogyasztás meglehetősen nagy mértékű volt. A húsfogyasztási adó alacsony voltát nem pusztán a szarvasmarha-állomány csökkenésével és a sertésállományt a harmincas években megtizedelő járvánnyal függött össze, hanem azzal is, hogy a vágások többnyire a háztartásokban történtek, és ezek után nem keletkezett községi adóbevétel. Az általános kereseti adó viszont a környékben az egyik legmaga-

[140] *Magyarország községeinek háztartási viszonyai az 1940. évi községi költségelőirányzat szerint.* Bp. 1943. 96-97.
[141] Hist. Dom. 56.

sabb volt, az egy főre eső (ha minden helyben lakó egyöntetűen és egyformán fizette volna) átlaga 1,48 pengő volt. Apátfalván ez az átlagszám 1,12, Csanádpalotán 1,29, Szőregen 1,42 volt.[142]

A község állami adóit tekintve, földadóból 41026 pengő bevétel keletkezett, a házadóból befolyó összeg 10224 pengőt tett ki, míg a társulati és tantième[143] adó elenyésző, 142 pengő volt. Ez utóbbi bevétel önmagában is jól illusztrálja a község iparának fejletlenségét. Mivel a községben ebben az időben helyi bejegyzésű részvénytársaság nem működött, e bevételek csupán a helyi társaságok utáni befizetésekből keletkeztek. Az egységnyi, egy főre jutó földadó viszont szintén az egyik legmagasabb volt a környékben. Míg Zomboron 7,9 pengőt fizettek átlagban, Apátfalván 7,4-et, Csanádpalotán 7,3-at, Szőregen csak 3,16-ot. Házadó tekintetében viszont messze nem kimagasló a község, amely az itteni házállomány minőségével és mennyiségével függött össze. Zomboron az egységnyi házadó-teher 1940-ben 1,97 pengő volt, Apátfalván 2,22, Csanádpalotán 2,83, Szőregen 0,63.[144]

A nyilvántartásból, ha nem is részleteiben, de összegében pontos adattal rendelkezünk az egy-egy lakosra jutó adóalapról. A pótadó kivetésének kiindulópontja az állami adók összege volt. Ez 1940-ben Kiszomboron 9,3 pengő volt fejenként. Apátfalván ez a szám 8,96, Csanádpalotán 9,53, míg Szőregen 8,53. A Csanád-Arad-Torontál vármegyei átlag 9,86 pengő volt, tehát a zombori adóteher az egyes részterhek nagysága ellenére összességében nem volt kiemelkedően magas. A ténylegesen kivetett pótadó összege sem volt feltűnő, sőt, a hiány ellenére a község jobb anyagi helyzetben volt szomszédainál. Míg Zomboron átlagosan 3,62 pengőt vetettek ki az adózókra községi pótadóként, a vármegyei átlag ennek majdnem duplája, 6,98 pengő volt.[145]

Nemzetgyűlési, országgyűlési képviselők, díszpolgárok

Kiss Menyhért dr. két ciklusban volt Kiszombor képviselője. Az 1920-22 közötti nemzetgyűlésbe a terület szerb megszállás alóli felszabadulása után 1921 őszén választották meg. Mandátumát az 1922-26 közötti nemzetgyűlésben is megtartotta. Az 1926 decemberében tartott országgyűlési választásokat dr. Lakatos Gyula nyerte meg. A kitűnően (külföldi egyetemeken) képzett jogász az egységes párt jelöltjeként győzte le a korábbi képviselőt.[146] Három cikluson át 1927-31, 1931-35, 1935-39 képviselte a kiszomboriakat a budapesti parlamentben. A korszak legvégén (1939-1944) dr. Várady László kormányfőtanácsos volt Kiszombor képviselője.

A 40-es évek eleji vizes esztendők nagyon sok kárt okoztak Kiszomboron is. Az árvízvédelmi munkák szervezésében és a károk enyhítésében nyújtott segítségéért a község 1943. nov. 26-án díszpolgárává választotta Várady Lászlót.[147] E kitüntető címet még hárman kapták meg a két világháború között. Gróf Bethlen István miniszterelnököt 1926.

---

[142] *Magyarország községeinek háztartási viszonyai az 1940. évi községi költségelőirányzat szerint*. Bp. 1943. 96-97.

[143] A tantième-nak a részvénytársaságok tiszta jövedelméből a vállalatok igazgatósági, választmányi stb. tagjainak juttatott osztalékot nevezték

[144] *Magyarország községeinek háztartási viszonyai az 1940. évi községi költségelőirányzat szerint*. Bp. 1943. 96-97.

[145] Uo.

[146] VERMES 1929. 34.

[147] MVL V. 261-10. 67/1943.

aug. 1-jén[148], Tarnay Ivor alispánt 1934. nov. 24-én[149], dr. Szmolenszky László főszolgabírót 1940. nov. 23-án[150] választották meg Kiszombor nagyközség díszpolgárává.

A képviselő-testület igyekezett minden arra érdemes kiszombori lakos munkáját megbecsülni, érdemeit, tevékenységét elismerni. Pomsahár Gyula (1873-1936) állatorvos 1924-ben repatriált Nagylakról Kiszomborra. Tizenkét évig dolgozott a községben, s mikor elhunyt, özvegyét 500 pengővel segítette a képviselő-testület.[151] Ökrös József igazgató-tanító 1872-től 1914-ig oktatta és nevelte a kiszombori gyermekeket, s ezért 1940. máj. 4-én a kerületi tanító gyűlés keretében márványtáblával örökítették meg nevét az iskolában, és a tanintézet melletti utcát (a volt Rózsa u.) is róla nevezték el.[152] 1922 novemberétől lett az iskola igazgatója a Kübekházáról áthelyezett Schwarcz Rezső. 18 évig irányította az iskolát. 1940. febr. 23-án ünnepelték meg 40 éves nevelői jubileumát. 1940. júl. 1-jén nyugdíjazták, s a képviselő-testület jegyzőkönyvben örökítette meg érdemeit.[153]

Schwarcz Rezső iskolaigazgató és Pomsahár Gyula állatorvos

A községi képviselő-testület az országos és vármegyei megemlékezésekhez, szoborállításokhoz, templom-építkezésekhez erejéhez mérten hozzájárult. Návay Lajos makói szobrához 4 millió (inflációs!) koronát,[154] a budapesti országzászlóra 10 pengőt[155], a székesfehérvári Prohászka Ottokár emléktemplom számára 20 pengőt[156], a klárafalvi temp-

[148] MVL V. 261-5. 81/1926.
[149] MVL V. 261-7. 77/1934.
[150] MVL V. 261-8. 79/1940.
[151] MVL V. 261-7. 1936. júl. 25.
[152] MVL V. 261-8. 22/1940.
[153] Uo. 12/1941.
[154] MVL V. 261-5. 74/1926.
[155] MVL V. 261-6. 33/1928.
[156] Uo. 32/1928.

lom építésére 100 pengőt[157], a mohácsi emléktemplom építésére 20 pengőt[158] adományozott. Jegyzőkönyvben üdvözölték a kiszombori képviselők lord Rothermere-t, mert *„hazánk talpra állítása végett a világsajtó útján a szükséges mozgalmat megindította”*[159], Purgly Emil korábbi főispánt (1922-1932), ekkor mezőgazdasági minisztert[160], valamint díszközgyűlésen emlékeztek meg 1943-ban a kormányzó 75. születésnapjáról.[161]

Népmozgalmi helyzet

A két világháború közötti időszak népmozgalmi változásait pontosan végig lehet követni az 1920, 1930, 1941-es népszámlálások adataiból. Fontos még az 1910-es népszámlálás adatsora, hiszen ehhez tudjuk viszonyítani, hasonlítani a bekövetkezett változásokat.

Szembetűnő, hogy míg 1910-től 1920-ig 222 fővel – a természetes szaporodás mértékével – nőtt Kiszombor lakossága 4107 főről 4329 főre, addig 1920-tól 1930-ig 679 fővel, 4329 főről 5008 főre szaporodott. A gyarapodást kisebb részben a bevándorlók (az elszakított területekről menekülők) okozták. A szaporodás igazi oka, mint dr. Kászonyi Richárd járási főszolgabíró egyik jelentésében megállapította, a sándormajori földek fölparcellázása volt, mivel Makóról igen sok, ekkor itt földhöz jutó kisgazda telepedett le a község közigazgatási területén, valamint a Szeged-Csanádi Vasút alkalmazottai közül is számosan Kiszomborra költöztek.[162] Mindösszesen 517 új betelepülő talált új lakóhelyet magának a községben ezekben az években. A természetes szaporodás viszont visszaesett 162 főre, ami a világháború egyenes következménye volt. A betelepülők nagy része a munkanélküliek számát szaporította, és még súlyosabbá tette a község lakáshelyzetét.

A természetes szaporodás adatai tehát nem javultak az elkövetkező években sem. Míg 1920-ban 15,2 ‰ (84 fő) volt a születések és halálozások közötti egyenleg, a következő évben már csak 10,9 ‰ (61 fő), 1922-ben pedig nagy zuhanással -1,9 ‰ (-11 fő). A húszas évek közepén 5-50 fő között ingázott a születési egyenleg, s noha mindig pozitív volt, mégis, a csökkenés tetten érhető, és tíz éves átlagban (17,1 ‰) az akkori Torontáli járás átlaga (17,9 ‰) alatt maradt. Vármegyei összevetésben a 37 település közül Zombor mutatója a 33. helyre volt elegendő.[163] Joó Imre vármegyei főorvos kiszámolta a község *„vérvagyonveszteségi”* mutatóját is. E számot akként kapta meg, hogy a település hány élve születés és halálozás árán jutott 100 fős természetes szaporodáshoz. Minél kisebb volt az arányszám, annál jobb a település mutatója. E tekintetben Kiszombor 1920-és 1930 közötti adatait tekintve Csanád-Arad-Torontál vármegyében a természetes szaporodási mutatóhoz hasonlóan szintén a 33. helyet érte el. A 662-es viszonyszám jóval a vármegyei átlag (444,2) alatt maradt,[164] ez pedig a település gyarapodásának jelentős lelassulására utalt.

Kleitsch Mátyás plébános följegyzéseiből tudjuk, hogy 1927-ben 33, 1928-ban 2, 1929-ben 27, 1930-ban 6, 1931-ben 28, 1932-ben -17, 1933-ban 13 és 1934-ben 10 volt a

[157] MVL V. 261-7. 33/1933.
[158] Uo. 80/1934.
[159] MVL V. 261-5. 106/1927.
[160] MVL V. 261-7. 47/1932.
[161] MVL V. 261-9. 29/1943.
[162] CSATV KB 1929. Makó, 1930. 117.
[163] JOÓ 1931. 68., 84. és 94. Joó Kiszombor adatait Klárafalvával ás Ferencszállással együtt adta meg, ezért közlése csak hozzávetőleges képet ad Kiszomborról!
[164] Uo. 95.

keresztelések és halálozások közötti különbség. 1932-ben tehát nem hogy növekedést, hanem egyenesen 17 fős fogyást volt kénytelen regisztrálni.[165] Hol van már a harminc évvel ezelőtti állapot, és most idézzük a plébánost: *„az, hogy habár a szaporodás általában csak 50 körül mozog, a születések száma aránytalanul nagyobb; akkoriban a halálozási arányszám néha megdöbbentően nagy. 1850-től 1900-ig a születések száma évi 200-nál jóval több (a legmagasabb 1882-ben: 297), 1900 és 1920 között 150 és 200 között mozog, 1920-tól 1929-ig 120-130 közt van, 1930 óta 100-on alul marad. Száz évre visszamenőleg legnagyobb szaporodás volt 1920-ban: 89."*[166] A népesség növekedésének lelassulását az 1941-es népszámlálás adata is megerősíti, a nagy menekülthullám elcsitultával ekkor már ismét csak a természetes szaporodás mértékével, 1930-hoz képest csupán 169 fővel, 5177-re nőtt a község lélekszáma.[167]

Az állami statisztikákból képet kaphatunk a község etnikai és vallási viszonyairól is. Az 1930-as népszámlálás települési adatsora szerint az 5008 zomboriból 4947 (98,8 %) vallotta magát magyar anyanyelvűnek, 34 németnek, 4 szlováknak, 17 románnak, 1 szerbnek és 5 egyéb nemzetiségűnek.[168] Ha e számokat összevetjük a vallási viszonyokkal, teljesebb képet kaphatunk. A statisztikai fölvételkor 4488-an voltak a római katolikusok, 342-en a reformátusok (1927-ben még csak 150-en voltak!), 54-54-en az evangélikusok és a görög katolikusok, 36-an a görögkeletiek, míg 20-an az izraeliták közé tartoztak. 14 főt egyéb kategóriába sorolt az összeírás.[169] Ezen adatokat összevetve a nemzetiség megoszlást feltüntető adatsorral, azt mondhatjuk, hogy a római és görög katolikusok, valamint a reformátusok a magyarok (4884 fő), az evangélikusok a németek és szlovákok (54 fő), a görög keletiek a szerbek és a románok (36 fő), míg az izraeliták a községben élő zsidók (20 fő) voltak. Rajtuk kívül 14 fő vallási adata nem ismert, de vélhetőleg valamely kis egyházhoz vagy szektához tartozó magyarokról lehetett szó. Az anyanyelvi és a vallási adatok közötti különbség (49 fő) nyilvánvalóan abból fakadt, hogy az anyanyelvi adatok megadásakor hiányzó német és szlovák evangélikusok, román görög keletiek és az izraeliták már döntőrészt magyar nemzetiségűnek vallották magukat, ugyanakkor a magyar nemzeti tudatuk mellett is megőrizték még őseik hitét. A magyarosodás tényét mutatja az is, hogy az adatfölvételkor mindössze 5 olyan zombori volt, aki nem tudott magyarul![170]

Az 1941-es népszámlálás adatai szerint nem változott számottevően a település etnikai és vallási összetétele. Az akkor összeírt 5177 lakosból 5139 (99,3 %) magyar, 13 német, 7 szlovák, 6 román, 2 ruszin, 2 szerb és 8 egyéb anyanyelvűnek vallotta magát. A népszámlálás különbséget tett anyanyelv és nemzetiség között, ebből kiderül, hogy 13-mal többen vallották magukat magyar nemzetiségűnek, mint magyar anyanyelvűnek: 6 német, 2 szlovák, 3 román, 1 szerb és 1 egyéb anyanyelvű már teljesen magyarnak tartotta magát. A lakosság 87,4 %-a római katolikus volt (4526 fő), 471 volt a reformátusok, 62 a görög katolikusok száma, és élt még a községben 54 evangélikus, 32 görögkeleti, 11 izraelita, 8 babtista, 1 unitárius és 11 ismeretlen.[171]

---

[165] Hist. Dom. 47.
[166] Uo. 47-48.
[167] *Az 1941. évi népszámlálás*. Demográfiai adatok községek szerint. Bp. 1947. 54.
[168] *Az 1930. évi népszámlálás*. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint. Bp. 1932. KSH. 157.
[169] Uo.
[170] Uo.
[171] *Az 1941. évi népszámlálás*. Demográfiai adatok községek szerint. Bp. 1947. 518-519.

Ha nem is közvetlenül a népmozgalomhoz tartozik, mégis érdemes megemlíteni még egy adatot: 1930-ban az 5008 zomboriból 3830 (76,5 %) fő volt, aki írt és olvasott. A 6 évnél idősebb népességből 636 fő volt analfabéta, ez 14,2 %-ot tett ki.[172] 1941-ben az 5177 zomboriból 4209 fő írt-olvasott (81,3 %), a 6 éven felüli lakosság 9,5 %-a, 469 fő viszont továbbra is analfabéta volt. Az iskolázottság, ha lassan is, de érzékelhetően emelkedett. 1941-ben 20-an éltek a faluban, akik felsőfokú végzettséggel rendelkeztek, 60-an a középiskola 8, 19-en 6 és 149-en 4 osztályát végezték el. Az elemi iskola 8. osztályát 38-an fejezték be. A lakosság döntő többsége az elemi iskola 6 (1590 fő), vagy 4 (1544 fő) osztályát végezte el.[173]

Az 1941-es népesség-összeírás során rögzítették az állampolgárok nyelvismeretét is. Az 5177 zomboriból 5170-en beszéltek magyarul, tehát 7 olyan ember volt, aki nem ismerte az államnyelvet. Az idegennyelv-ismeret tekintetében a német vezetett, 137-en beszélték. A románt 97-en, míg a szerbet 54-en tudták, nyilván olyanok, akik Trianont követően hosszabb-rövidebb ideig éltek a szomszédos államok területén, és onnan menekültek ide. A németen kívül a nyugati nyelvek ismerete nem igazán volt jellemző, angolul csupán 11-en, franciául 12-en, olaszul 5-en beszéltek. A szlovák nyelvet 25-en, a szerben kívüli egyéb szláv nyelvek valamelyikét 4-en ismerték. 13-an voltak a faluban, akik az orosz nyelvet is megtanulták azok közül, akik az első világháborút követően ottani fogságba kerültek. Közülük néhányan majd az 1944-es szovjet megszállást követően jól tudták használni nyelvtudásukat.[174] 8-an ismerték a cigány nyelvet, és az összeírás szerint 14-en egyéb nyelveket is ismertek.[175]

Népegészségügy

A község körorvosa dr. Gensinger (később Gerenday) Antal, körállatorvosa előbb Reisinger Miklós, majd 1924-ben bekövetkezett halála után Pomsahár Gyula volt. A faluban lakott dr. Juhász István Torontáli járási tisztiorvos, továbbá egy magánorvos (dr. Bruck Dezső) is praktizált itt.[176] 1925-ben már két szülésznő (bábaasszony) dolgozott Kiszomboron. Bakaity Vilmosné született Gyürki Viktória (férje bírói tisztséget viselt a szerb megszállás alatt) volt az idősebb (I.), és Pál Jánosné született Vattai Mária a fiatalabb (II.) szülésznő. A községi szülésznők fizetése 1927-ben évi 276 pengő volt, továbbá első szülés esetén 5 pengőt, további szülések esetén 2,5 pengőt kaptak, egy látogatás díja 30 fillér volt.[177] Bakaity Vilmosné 1935-ig dolgozott, ekkor Kakuszi Ferencné született Fekete Ilona lett a II. szülésznő. 1942-ben 37 évi szolgálat után mondott le állásáról özv. Pál Jánosné, Badó Frigyesné lépett a helyébe. 1942-ben a bábák évi fizetése 636 pengő volt. Pálné a 37 év községi szolgálat után havi 20 pengő kegydíjat kapott.[178]

Az I. világháború után, amint kicsit lélegzethez jutott az ország, központilag is igyekeztek javítani a riasztó egészségügyi viszonyokon. A kiszombori képviselő-testület egyhangúlag szavazta meg az előterjesztést, hogy 2 millió (inflációs!) koronáért vásárol-

[172] *Az 1930. évi népszámlálás*. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint. Bp. 1932. KSH. 157.
[173] *Az 1941. évi népszámlálás*. Demográfiai adatok községek szerint. Bp. 1947. 286-287.
[174] Lásd: Hist. Dom. 82.
[175] *Az 1941. évi népszámlálás*. 3/a. Anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret. Bp. 1983. 72.
[176] JOÓ 1931. 68., VERMES 1929. 475.
[177] MVL V. 261-5. 8/1927.
[178] MVL V. 261-9. 93/1942., 94/1942. és 1/1943.

janak ágyat, flanel és gumilepedőt, pelenkákat, törölközőket stb., mert *„ma* […] *olyan nyomasztó szegénység van az alsóbb néprétegekben, hogy a legszükségesebb ágy s fehérneművel sem rendelkeznek."* A község által megvásárolt felszereléseket az orvos adta ki a szegény sorsú, várandós anyáknak, akik azt használat után kimosott állapotban voltak kötelesek visszaadni. Egyúttal kötelezték a szülésznőket, hogy ellenőrizzék: a szülés idején, s az azt követő legalább 8 napon át az anya és gyermeke csak a megfelelő ágyban és fehérneműben feküdjön.[179]

A két világháború között az Országos Stefánia Szövetség szervezte a védőnők képzését. Internátusában egy alapítványi helyhez Kiszombor 200 pengővel járult hozzá, mert a *„védőnők képzését az anya és csecsemővédelem érdekében szükségesnek tartották".*[180] 1928. júniusában megalakult Kiszomboron is az Országos Stefánia Szövetség anya-, csecsemő- és gyermekvédő intézete, melynek bútorait és berendezését Budapestről kapták, míg a község az épületet (rendelő és várószoba) és annak költségeit biztosította, továbbá 500 pengő támogatást nyújtott, emellett a védőnők bérezését évi 180 pengő lakbér hozzájárulással javították.[181] Az intézet a szegény sorsú szoptatós anyák anyagi támogatásáról és a csecsemők fehérneművel való ellátásról gondoskodott, ezen túl ingyenes és rendszeres orvosi ellátást nyújtott az anyák és kisgyermekeik számára. A faluban működött az Országos Vörös Kereszt Egyletnek egy fiókja, amely pl. 1929-ben 700 pengő értékű liszttel és fával segített a legrászorultabbakon. A községi szegénymenház folyamatosan működött, itt a húszas évek végén 12 közsegélyezettet részesítettek ellátásban, 6 főt pedig a menházon kívül segélyeztek. A Szegedi Állami Gyermekmenhely is működtetett egy telepet Zomboron, így 1928-ban 20, 1929-ben 14 gyermek volt nevelőszülőknél a községben.[182]

Dr. Joó Imre Csanád-Arad-Torontál vármegyei főorvos jóvoltából ismerjük a település 1920 és 1930 közötti népmozgalmi adatait, ezekből képet nyerhetünk a község egészségügyi viszonyairól. Annak ellenére, hogy a község adatait Klárafalvával és Ferencszállással együtt adta meg, nagyjából pontos képet nyújt Kiszombor népegészségügyi helyzetéről. Vármegyei összevetésben az 1000 lakosra jutó élve születés aránya 23,3 fő volt, ami rendkívül alacsony, csupán a 34. helyre elegendő. Kiszombor, melynek mutatója a felét sem érte el a listavezető Medgyesbodzás 55,1 ‰-es számának, mindössze három települést előzött meg, Battonyát, Makót és Magyarcsanádot, ezeknél még rosszabb volt ez az arány. Ugyanakkor a 1000 élve születettre eső egy éven aluli csecsemőhalálozás mutatója éppen fordított, a község 4. helyezett vármegyei egybevetésben, 15,7 ‰-es mutatója fele az utolsó helyen álló Elek 30,1 ‰-es értékének. Ez kétségtelenül a község javuló közegészségügyi viszonyainak fontos mutatója volt. A fertőző megbetegedések aránya (0,5 ‰) közepesnek mondható, ugyanakkor a rákos megbetegedések esetében és a szervi szívbajban történt halálesetek tekintetében kifejezetten rosszul állt a község. Az előbbinél a 0,95 ‰-es arány az utolsó előtti, míg az utóbbinál a 3,68 ‰-es arány az utolsó helyre volt elegendő. Itt 36-szoros a különbség a listavezetőhöz képest, tehát a szervi szívbaj különösen gyakori volt a kiszomboriak haláloka között. Magas volt az agyvérzésben elhunytak száma is, a 0,91 ‰-es aránnyal a község a vármegyei statisztika vége kö-

[179] MVL V. 261-5. 63/1926.
[180] Uo. 140/1927.
[181] MVL V. 261-6. 104/1928. és 163/1928., CSATV KB 1928. Makó, 1929. 114., CSATV KB 1929. Makó, 1930. 117.
[182] CSATV KB 1928. Makó, 1929. 114., CSATV KB 1929. Makó, 1930. 117-118.

zelében helyezkedett el. Csekély vigasz, hogy a tüdő-megbetegedések kevésbé voltak jellemző haláloknak, a tüdőlob 0,82 ‰-es aránya vármegyei kitekintésben a 13., míg az egy éven aluli korban bekövetkező tuberkulózis (6,89 ‰) aránya a 4. helyet adta Kiszombornak. Mai szemmel persze igen magas ez a szám, de pl. az utolsó helyen álló medgyesbodzásinak csupán harmada volt.[183]

A fertőző betegségek közül főként a vérbaj, és különösen a tüdővész volt gyakori. *„Szomorú jelenség* – írta dr. Kászonyi Richárd főszolgabíró 1928-ban –, *hogy a tüdővész a nép között nagyon el van terjedve. A halálozások legnagyobb részének tüdővész az oka. Különösen az alsóbb osztályoknál uralkodó rossz lakásviszonyok, a hygiene teljes hiánya, a rossz táplálkozás, a szeszesitalok mérhetetlen élvezete, az utcákon állandóan uralkodó por ezen bajnak terjedését rohamosan elősegítik. Hogy a tüdővész még mindig nagyobb számban szedi áldozatait, még annak is tulajdonítható, hogy ezen fertőző betegek még mindig nem különíthetők el kellő számmal a közkórházakban és egyéb intézetekben (a csekély férőhely miatt), hanem házi kezelésben maradnak, és így fertőzik meg a család többi tagjait. Egy másik oka a tüdővész terjedésének az, hogy a földrendező bíróság által kiosztott házhelyeken épült házak 50 %-a nedves, dohos, s a lakók nem a szobában tartózkodnak, hanem a folyosóból épült kis konyhában, amelynek légűrtartalma egy egyén részére is kevés, s ez a helyzet meg nem változik, míg gazdasági helyzetünkkel a kereseti viszonyok meg nem javulnak. Ezen a bajon csak propaganda előadásokkal, a népnek orvosi felvilágosítással, a nép életviszonyainak javításával és a lakásoknak kötelező orvos-rendőri ellenőrzésével lehetne segíteni.*"[184] A községben élő orvosok, de pl. a Vörös Kereszt Egylet aktivistái is számos alkalommal tartottak ismeretterjesztő előadásokat, többek között a tüdőbaj és a nemi betegségek elleni védekezésről. A fölvilágosító munkának, de a rendszeresebbé váló ellenőrzéseknek is köszönhetően a következő években valamelyest csökkent e megbetegedések száma.[185]

Lakásépítő akciók a két világháború között

Az 1921 őszén a Nagyatádi-féle földreform keretében megindult első házhelyek kiosztása után, 1925 nyarán – még mindig égető lakáshiány miatt – újabb házhelyek kiosztását határozta el a község. Az 1921-ben főleg a megszállt, majd elcsatolt területekről átmenekülteknek kiosztott házhelyek – Sándormajor, újtelep – igen messze voltak a központtól, nem volt útjuk, vagy ha volt, el lehetett süllyedni a sárban. Az új részeken csak lassan épültek ki a járdák, s hosszú évekbe telt, míg új ártézi kutakat is fúrtak.

Az új terv az volt, hogy a Régi Makói út melletti ún. haleszi földeket szerzi meg a község telekosztás céljára. E földek különböző tulajdonosok – közöttük kiskorú Rónay Aladár és Rónay Mária – kezében voltak. A terület forgalmas utak mellett feküdt és közel volt a község központjához, az iskolához, a templomhoz és a községházához.[186] A megindított eljárás alapján 1926 júniusában az Országos Földrendező Bizottság (OFB) megváltott 27 hold területet Haleszban, és azt 400 négyszögöles portákban kiosztották házépítés céljaira. 1 kh földnek (1600 □öl) 1280 pengő volt az ára (1 porta 320 P), a mélyebben fekvő területek holdját csak 1120 P-ért számolták (1 porta 280 P). A vételárat 6 %-os

[183] JOÓ 1931. 92-99.
[184] CSATV KB 1927. Makó, 1928. 146.
[185] Uo. 1928. Makó, 1929. 114.
[186] MVL V. 261-5. 63/1925.

kamat terhelte és 10 év alatt évente 4 alkalommal (januárban, áprilisban, júliusban és októberben) kellett törleszteni. Ha valaki nem tudta fizetni a részletet, a község visszavette a telket és másnak adta, a hátralékos pedig elvesztette az addig befizetett törlesztését. Az első részletek 1927. jan. 1-jével váltak esedékessé. A nagy gazdasági világválság hatására a romló gazdasági helyzetben jelentősen csökkentek a földárak, ezért 1935-ben az addig kiosztott házhelyek megváltási árát csökkentették 850 pengőre holdanként (212,5 P portánként). Ezt a kedvezményt azonban csak 2 portáig lehetett igénybe venni. (Ez az intézkedés azt mutatja, hogy voltak, akik több telket is igényeltek korábban.)[187]

Utcakép a húszas évek elejéről

A haleszi rész kiépülése ekkor kezdődött, és a képviselő-testület határozatában megállapította, hogy *„úgy a községnek, mint az államnak kötelessége előmozdítani, hogy az emberi élethez feltétlenül szükséges lakással minden polgára bírjon, hogy munka után nyugodtan hajtsa fejét nyugovóra”.*[188]A kialakuló új részen lévő utcák elnevezéséről 1927 nyarán döntöttek. A Régi Makói út a zombori Rónay Móricz (és nem Móricz Zsigmond!), a vasút melletti a Kölcsey, a Régi Makói úttal párhuzamos utcák az Arany János, Nagyatádi Szabó István, Apponyi Albert (ma Jókai Mór), Ferenc József (ma Tiborc) és IV. Károly nevet kapta. A keresztutcákat Bethlen Istvánról (ma Táncsics Mihály), Andrássy Gyuláról (ma Szántó Kovács János), gróf Tisza Istvánról (ma Tisza), Széchenyiről és Zrínyiről nevezték el.[189] 1931-ből fennmaradt egy irat, melyben a község dűlő útjait sorolták föl. Érdemes felidézni e neveket is: dávidmajori dűlő, Bene-féle dűlő, Csipkés dűlő, Pálinkaházi kiosztási dűlő, Gacsibai dűlő, Csereföldek dűlő, Nagyhalom dűlő, Porgány, Hosszúhát dűlő, sándormajori dűlő, Prücskös dűlő.[190]

[187] Uo. 71/1935.
[188] Uo. 64/1926.
[189] Uo. 58/1927.
[190] MVL V. 261-7. 67/1935.

Az igénylőknek végül a földreform keretében 670 házhelyet osztottak ki Kiszomboron, erre mindösszesen 178 kat. holdnyi területet használtak föl, s akiknek földjét e célra igénybe vették, azok a ladányi dűlőben kaptak csereföldet 3 kislánc ráadással.[191] A házhelyekért □ölenként 1 Pengő megváltást kellett fizetni. 1928-ig 180, 1928 és 1940 között pedig további mintegy 110 kis egyszobás, vert falú kis ablakos, döngölt padlós ház épült így fel, főleg a község nyugati szélén, az ún. Újtelepen. Az itt lévő utcák e kiosztásra emlékeztetnek (Mérnök u., Munkás u.), de utcanévadással őrizték meg a földosztást intéző főtisztviselők emlékét is (Pollner Kálmán u., Börcsök Andor u.), és az időszak nemzetgyűlés képviselőjének, a házhelyek kiosztásáért sokat fáradozó Kiss Menyhértnek is utca őrzi nevét.[192] A földosztás elindítójának, Nagyatádi Szabó Istvánnak az emlékét a falu északkeleti új részében őrzi utcanév.

A főtér a templommal és a kastéllyal a húszas évek végén

A lakásállomány meglehetősen korszerűtlen volt ebben az időszakban. Az 1930-as népszámlálás adatai szerint a községben 1307 lakóházat tartottak nyilván, ebből 583 db (44,6 %) alap nélküli vályogház, és 616 db (47,13 %) téglaalappal ellátott vályogház volt. 12 olyan házat vettek számba (0,92 %), amely fából vagy más anyagból készült, ezek minden bizonnyal putrik lehettek, és csupán 96 ház volt (7,35 %), amelyet megfelelő

[191] *Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben*. I. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint. Bp. 1936. KSH. 161., KISS 1940. 119.

[192] BARNA 1929. 326., KISS 1940. 13., Kleitsch Mátyás plébános a Historia Domusban megörökítette az utcanévadást, és ebben nem túl hízelgő képet adott a képviselő tevékenységéről. Így írt: *„Egyik új utca a Kiss Menyhért nevet kapta, ami azért nevezetes, mert Kiss Menyhért – jó nevű költő és fajvédő – egy időben országgyűlési képviselője volt Kiszombornak, és szélsőséges agitációjával sokat kellemetlenkedett a hatóságoknak. A házhelyek kiosztásában nagy szerepet vitt, nem nagy előnyére a községnek, mert az 1930. évi népszámlálás kimutatása szerint 1920-tól 1930-ig 517 egyén vándorolt be és telepedett meg Kiszomboron. Nagy részük csak a munkanélküliek számát szaporítja, más részük meg református – az utóbbiak főleg a volt Nákó-féle Sándormajorban vásároltak földet."* Hist. Dom. 41.

alapokon álló téglaépületként tarthatták nyilván.[193] A házak túlnyomó részét, 95,7 %-át cserép vagy pala fedte, de volt 22 ház, amelyet zsindely vagy deszka takart, és 34 ház akadt, amelyet nád- vagy zsúptetős volt.[194] 1941-re a község lakásállománya 1371-re növekedett. E 10 év alatt némileg csökkent az alapozás nélküli vályogházak száma (583-ról 475-re), ugyanakkor az építőanyagban változás nem állt be, csupán biztosabb alapozású házakat építettek, de nem a korszerűbb téglából, hanem továbbra is vályogból, amelyhez az építőanyag a vályogosból korlátlanul rendelkezésre állt. 1930 és 1941 között 176-tal nőtt (616-ról 792-re) az alapozással ellátott vályogházak száma. A növekmény egyrészt az alapozatlan vályogházak csökkenéséből, tehát a meglévő ház-állomány korszerűsítésből, másrészt a 10 év alatt fölépített új házakból adódott, azaz ez idő alatt szinte kizárólag alappal ellátott vályogházak épültek Zomboron. Mindössze néggyel gyarapodott ugyanakkor a téglaházak száma, 1941-ben 100 ilyen korszerűnek mondható épület állt a faluban, arányaiban kevesebb (7,29 %), mint 1930-ban. Ez a község anyagi erejének hiányosságaira utaló jel: továbbra is hiányzott az a jövedelem, amely lehetővé tette volna a vályogház és a téglaépület közötti minőségi váltást. Az viszont előrelépés, hogy a putrik szinte teljesen eltűntek, az összeírás során mindössze 1 ilyen épületet találtak. A házak többségét ekkor már cseréptető fedte, mindössze 21 ház akadt a faluban, amelyet zsindely, nád vagy zsúpszalma borított.[195]

A Nagyszentmiklósi utca a harmincas évek végén

A házak húszas-harmincas évekbeli fölszereltségéről nincsenek adataink, de bizonyos, hogy – a helyi elithez tartozó úri, értelmiségi, vagy módos családok lakásaitól eltekintve – szinte kivétel nélkül döngölt agyagpadlós, többnyire egyszoba-konyhás, víz és villany nélküli épületek lehettek. A villanyvilágítás és a vezetékes vízellátás egyébként is

[193] *Az 1930. évi népszámlálás*. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakóhelyek szerint. Bp. 1932. KSH. 157.
[194] Uo.
[195] *Az 1941. évi népszámlálás* 5. Lakóház és lakásadatok községek szerint. Bp. 1982. KSH. 42-43.

újdonságnak számított a községben, a középületeknél és a jobb módú családoknál is csak a húszas évek végétől kezdődött meg e hálózatok kiépítése. Kleitsch Mátyás plébános pl. 1927-ben vitette be az áramot, 1934-ben pedig a Szent János kúttól az iskola felé vezető csőből leágazva vizet vezettetett be a plébániára, ekkor alakíttatta ki a fürdőszobát, és építtetett egy vízöblítéses wc-t, valamint emésztőt. A beruházás, amely az elsők közé tartozhatott a faluban, 1200 pengőbe került.[196]

A község fontosabb látnivalói egy negyvenes évekből származó képeslapon

1941-ben még nem létezett a településen vezetékes vízellátás. Az a megoldás, amelyet Kleitsch plébános választott a fürdőszoba kialakításához, még egyedinek és a többség számára elérhetetlennek számított, és alig néhány kúriában alkalmazták. Összesen 9 ilyen egyedi vízbekötéssel rendelkező épületet tartottak számon a faluban. Jelentős előrelépés volt viszont a villanyvilágítás kiépülése: ekkor már 351 olyan házat regisztráltak, amely villannyal rendelkezett. Ez a lakásállomány 25,6 %-át tette ki.[197]

A negyvenes évek elején 1371 épületben összesen 1511 lakást tartottak nyilván, azaz 140 olyan lakás volt a faluban, amely nem önálló lakóépületben került kialakításra. Nyilván ezek közé tartoztak azok az uradalmi épületek, amelyekben nem is egy-két, hanem több tucat család lakott. Ezek számáról pontos adattal nem rendelkezünk. A lakások döntő többsége, 71,2 %-a szoba-konyhás volt (1076 db), de még szép számmal voltak olyan lakások is, amely konyhával sem rendelkezett, tehát csupán egyetlen helyiségből álltak. A fölmérés során 71 ilyen lakást találtak (4,7 %). 293 kétszobás (ebből 3 konyha nélküli), 41 háromszobás, 13 négyszobás és 13 öt, vagy a fölötti szobaszámmal rendelkező lakás volt a faluban, ez utóbbiak nyilvánvalóan mind önálló épületben. A nagyobb szobaszámú épületeket természetesen a Rónay család kúriái, illetve a volt vármegyei

[196] Hist. Dom. 35. és 46.
[197] *Az 1941. évi népszámlálás* 5. Lakóház és lakásadatok községek szerint. Bp. 1982. KSH. 43. és 188.

adminisztráció lakásai jelentették, de megjelentek már olyan módosabb zombori gazdák is, akik képesek voltak magasabb szobaszámú házakat fönntartani. Az 1511 lakás összesen 2002 szobájának 64,8 %-a vert földes volt (1297 db), 689 fával (hajópadlóval, esetleg parkettával) burkolt és 16 kő vagy téglaborítással rendelkezett. 1107 olyan lakás volt, a lakásállomány több mint fele, amely csak vertföldes szobákkal rendelkezett. Ugyanakkor a lakásméretek növekedésére utal, hogy 1471 lakás konyhával, 1029 éléskamrával, 98 előszobával, 37 már önálló fürdőszobával, 16 pedig belső árnyékszékkel rendelkezett. Az összeírók még a rádiókészülékekre is rákérdeztek, innen tudjuk, hogy ekkor 189 készülék volt a faluban.[198]

A Makói utca a negyvenes évek elején

1941-ben – már a háború alatt – kezdődött a korszak utolsó, ekkor már állami lakásépítési akciója. Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA) kezdeményezte Kiszomboron 6 sokgyermekes szegény család lakóházhoz juttatását. A község által biztosított telkeket a vármegye Közjóléti Szövetkezete 3744 pengőért megvásárolta, az állam pedig felépítette az ún. ONCSA házakat.[199] A következő évben még egy akció volt, amikor 20 ház épült. Az 500 □öles telkeket szintén a község biztosította, a vármegye Közjóléti Szövetkezete vette meg 31250 pengőért az állami költségvetés terhére, és a házakat ismét az állam építtette föl.[200] Kleitsch Mátyás plébános, aki pedig a szegényügy elkötelezett híve volt, meglehetős kritikával illette az ONCSA-építkezéseket. A Historia Domusba a következőket jegyezte föl: *„Sokgyermekes családok részére 600 □öles telekkel kedvezményes fizetési föltételekkel 25 házat építettek a Régi Makói úton. Hasonlóan az OFB házhelyekhez, a legrosszabb elhelyezéssel: messze a falutól, járda, köves út, ártézi víz stb. nélkül. Kiszomboron nem találtatott 25 sokgyermekes szegény család, hoztak*

[198] Uo. 188-189.
[199] MVL V. 261-9. 90/1941.
[200] Uo. 38/1942.

idegenből. A község amúgy is vegyes összetételű népe ezzel is hátrányára szaporodott. A házak építése körül is lehettek visszaélések, máris panaszkodnak, hogy itt-ott beszakadt a padlás vagy egyéb. Kár volt egy helyre szorítani a sok szegény embert: elosztva a községben üresen álló házhelyekre célszerűbb lett volna."[201]

Birtokmegoszlás és mezőgazdaság

A trianoni határ kijelölése után a Rónay család birtokai és a szegedi székhelyű Mezőgazdasági és Kenderipari Rt területe voltak a legnagyobb birtoktestek a zombori határban. A Rónayak 5000 hold feletti földterülettel, a földek közel felével rendelkeztek, de mintegy 2000 holddal (Porgányi puszta) bírt a szegedi székhelyű agrárvállalat is, melynek területe a trianoni békeszerződést követő határkiigazításnak köszönhetően került Kiszombor közigazgatási fennhatósága alá. A húszas évek, a Nagyatádi-féle földosztás éppúgy, mint a nemzetgazdaság Trianon utáni talpra állításának terhei, majd az évtized végétől bekövetkező világgazdasági válság hatása erőteljesen átrendezte a község birtokstruktúráját, és ezzel együtt gazdaságát és társadalmát is.

A Nagyatádi-féle földosztásra Kiszomboron 1924 és 1927 között került sor. A képviselő-testület 1924-ben jegyzőkönyvben rögzítette, hogy *„Kiszombor lakosságának legnagyobb része vagyontalan, a község és környéke határában való munkája utáni keresményéből – a munkaalkalmak s csekély napszámbérre való tekintettel – önmagát családjával együtt megfelelően eltartani nem képes"*, ezért *„feltétlenül szükséges, hogy az arra érdemes polgárok házhelyhez és földhöz jussanak."* A képviselő-testület ezért indítványozta, hogy a porgányi határrészben lévő és a Mezőgazdasági Kenderipari Rt. tulajdonában álló 1832 holdat az állam váltsa meg a tulajdonostól és a birtokreform keretébe bevonva ossza szét a rászorulók között.[202] Ugyanekkor Gerliczy Félix deszki nagybirtokos földjéből a zomboriak számára kijelölt vizenyős földet a község nem fogadta el, és kicserélését indítványozta.[203] A magántulajdonosoktól állami megváltás után a földosztásba bevont birtokokat a rászoruló igényjogosultak között osztotta szét az Országos Földbirtokrendező Bizottság (OFB). Akiknek egyáltalán nem volt földjük, azok 1 holdat kaptak, akiknek volt valami kis birtokuk, azt kiegészítették 3 vagy 6 holdra. A kapott föld árát (1 kat. hold = 800 pengő) hosszú évek alatt kellett részletekben törleszteni.

1925-ben az OFB a szegedi országút mellett, a községtől 6 km-re nyugatra fekvő, a zomboriak tulajdonában álló (Katona Ferenc és társai) 24 kat. hold területet házhelyek céljára megváltotta és a ferencszállási igénylőknek kiosztotta. A terület szomszéd községhez történő csatolását előbb megfellebbezte Kiszombor,[204] majd ennek eredménytelenségét látva egy év múlva elfogadta a belügyminisztérium átcsatoló határozatát.[205]

A trianoni határok pontos kitűzése hosszantartó, bonyolult, nemzetközi bizottságok által ellenőrzött diplomáciai, közigazgatási, mérnöki munka volt. Ennek során azon ritka eset történt meg Kiszombor határában, hogy Magyarország visszakapott Romániától 1991 hold és 82 □öl területet. E földek nagyobb része, 1869 hold 132 □öl korábban Porgány községhez, kisebb része, 121 hold 1550 □öl Nagycsanádhoz tartozott. Kiszombor

[201] Hist. Dom. 76.
[202] MVL V. 261-5. 92/1924.
[203] Uo.
[204] MVL V. 261-6. 119/1928.
[205] Uo. 38/1929.

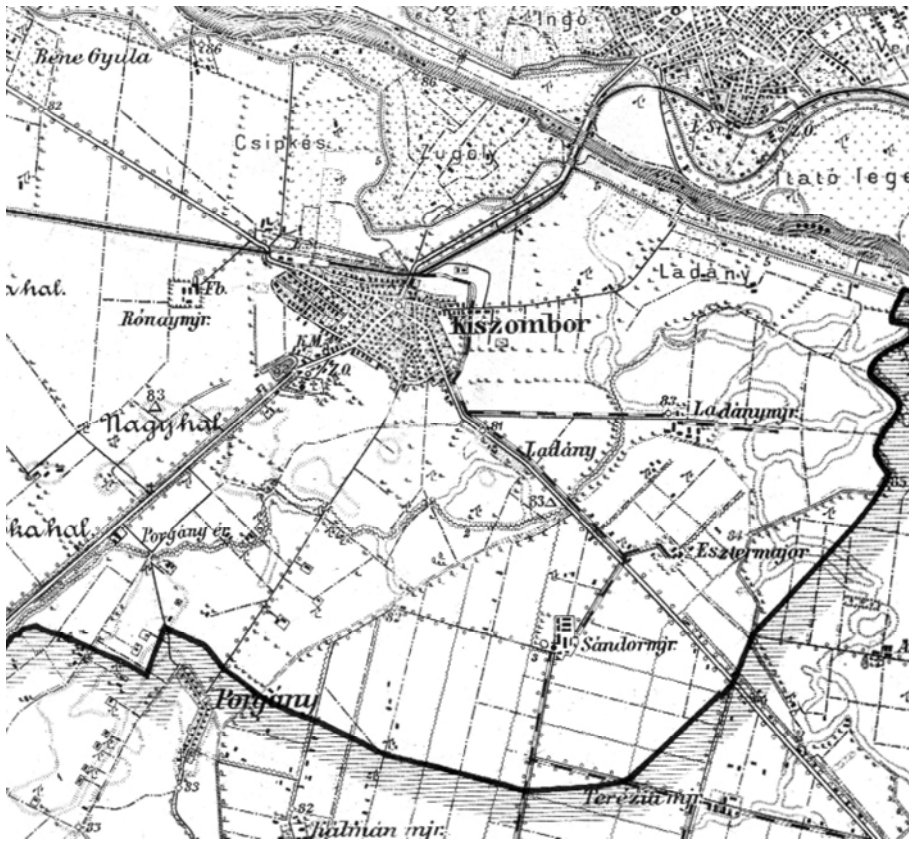

A község környéke a trianoni határ föltüntetésével

azt kérte, hogy ezen földek – mivel más magyar közigazgatási egységhez nem lehet értelmesen és gazdaságosan csatolni – kerüljenek őhozzá. Mivel a község a határrendezés folytán korábbi területéből 423 hold 160 □öl területet elveszített, az újramérés következtében mégis gyarapítani tudta területét. A nyereség 1567 hold és 1522 □öl volt, ezzel a község teljes határa 1927-ben 11895 hold 334 □ölt tett ki.[206] A porgányi határban lévő – a valamikori Nákó Kálmán-féle 5500 holdas uradalomhoz tartozó – földek a szegedi Mezőgazdasági Kenderipari Rt., a csanádi földek San Marco hercegnő tulajdonában voltak.[207] Az 1925 végén a magyar államnak visszaadott területet a 100 hold alatti birtokkal rendelkezők között osztották szét, 25 holdat pedig (a csanádi földből) házhelyek céljára tartottak fenn.[208]

[206] CSATV KB 1927. Makó, 1928. 151. A község földállománya 1928-ban valamelyest gyarapodott, 11906 hold 647 □ölt tett ki. (CSATV KB 1928. Makó, 1929. 114.) E földterületből 385 holdat később bizonyára elcsatolhattak, mert 1935-ben Kiszombor földterülete már csak 11521 hold volt! Lásd: *Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben*. I. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint. Bp. 1936. KSH. 158-159.
[207] MVL V. 261-5. 23/1926.
[208] Uo. 56/1926. és 57/1926.

A földreform végül is az uradalmak földbirtokainak mintegy 38 %-át érintette. Rónay Imre, Gyula és Magda birtokából 471 holdat, Katona Ferenc és társai tulajdonából 215 hold és 295 □ölt, a Mezőgazdasági Kenderipari Rt-től 969 holdat, Kiszombor községtől 28 hold 246 □ölt és a kiskorú Rónay Aladártól és Máriától 79 hold 1354 □ölt vettek igénybe,[209] de ebből nemcsak a kiszombori, hanem a ferencszállási földigényt is kielégítették. Kiszomboron a fönti 1763 hold 295 □öl területből kiosztottak 1371 kat. holdat, továbbá 178 kat. holdat házhelyként, összesen tehát 1549 hold földet vettek igénybe a földreform végrehajtása kapcsán. 670-en jutottak átlagosan 0,26 holdas házhelyhez, és 962-en kaptak átlagosan 1,42 holdas földbirtokot.[210] Mivel tudjuk, hogy voltak, akik nagyobb területet kaptak (vitézi birtokok, nagycsaládosok), biztosra vehetjük, hogy a többség inkább 1 hold közeli földjuttatást kapott, ez pedig nem volt elégséges sem a megélhetéshez, sem a megkapaszkodáshoz. Az új birtokosok többsége nem volt képes sem megművelni, sem megtartani juttatását. A Nagyatádi-féle földosztás után csupán 120-130-an kapaszkodtak meg a kis földeken, s szorgalmas munkával, sok-sok akarással törpebirtokosokká váltak. Mások nem tudták megragadni a lehetőséget, eladósodtak, majd potom pénzért túladtak a juttatott földön. Ekkor került a kiosztott földekből több száz holdnyi terület makói kisgazdák kezébe, akik – tulajdonuk mellé további haszonbérletet váltva – intenzív hagymatermelést folytattak a zombori határban. A híres makói hagyma éves termésmennyiségének 25 %-át az itteni földeken állították elő. A makói kisgazdákhoz csatlakoztak a vállalkozó szellemű helybeliek is, akik szintén hagymát, korai burgonyát, gyökeret és más zöldségféléket termeltek.[211] Kiszombor határának birtokmegoszlását a *31. táblázat* mutatja [212]

Birtokméret (kat. hold)	Családfő	Terület (kat. hold)
0-1	622	226
1-5	715	1695
5-50	349	3826
50-100	14	1083
100-500	9	1675
500-1000	3	1970
1000-3000	1	1046
Összesen	**1713**	**11521**

31. táblázat **Kiszombor birtokmegoszlása a Nagyatádi-féle földreform után (1935)**

A földreform – a jogalkotók szándéka ellenére – számos problémát fölvetett, és valódi megoldást a vidéki agrártársadalom földhöz juttatásában nem hozott. Érdemes hosszabban idézni dr. Kászonyi Richárd Torontáli járási főszolgabíró egyik jelentéséből, mert igen pontos és kritikus képet ad a kiszombori földosztás tapasztalatairól. *„Meg lehet állapítani* – írta 1928-ban –, *hogy a földnélküliek életviszonyai a földosztás által nemhogy*

[209] CSATV KB 1927. Makó, 1928. 151.
[210] *Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben*. I. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint. Bp. 1936. KSH. 161. Dr. Kászonyi Richárd főszolgabíró jelentése szerint 991 zombori kapott birtokot, és 675 házhelyet mértek ki. Lásd: CSATV KB 1927. Makó, 1928. 151.
[211] BARNA 1929. 325. és 328.
[212] *Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben*. I. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint. Bp. 1936. KSH. 158-159.

javultak, de rosszabbodtak. A földnélküliek, akik eddig a nagyobb birtoktesteken az év legnagyobb részén át állandó keresethez jutottak, ott aratási és cséplési munkát kaptak, részes művelésű kukoricaföldjük volt, jó napszám mellett dolgozhattak, jelenleg legnagyobb részük mindentől elesett. A megcsonkított nagybirtokok távolról sem tudnak annyi munkást foglalkoztatni, mint azelőtt. Rengetek az elbocsátott gazdasági alkalmazott és cselédek száma. Igaz, hogy ezzel szemben némelyek 1-2 hold földhöz jutottak, de tekintettel arra, hogy tőkéjük nem volt, amelynek segítségével igavonó állatokat és gazdasági eszközöket beszerezhettek volna, ezen földeket rendesen megművelni nem tudják, és ott, ahol a régi tulajdonosnál, aki gőzekével szántott és műtrágyát használt, 10-12 q búza termett, ott jelenleg 4-5 q terem. Az összehasonlítás az igényelt földek és a régi tulajdonosok földjei között szomorú képet tár elénk. A földigénylő tehát elvesztette rendre keresetét, és a részére biztosított földből megélni nem tud.

De a földreform a sociális békét sem tudta megteremteni. Az OFB eljárás kezdetétől fogva az igénylők azt hitték, hogy a kiosztott földek ingyen mennek a tulajdonukba. Innen magyarázható, hogy hihetetlenül sokan jelentkeztek földigényükkel. Lelkiismeretlen agitátorok a népet ezen föltevésében még inkább megerősítették. Ennek következtében szinte általános felháborodást keltett, midőn a kiosztás után körülbelül 2 évvel az OFB az elvett földek után haszonbért állapított meg az igénylők terhére addig, míg a földnek vételára meg nem állapíttatik. Az igénylők a megállapított haszonbéreket túl magasnak találták, amihez hozzájárult az a körülmény, hogy egyszerre 2 év hátralékot kellett kifizetni. Ugyanez ismétlődött meg, midőn végre a kiosztott földek örökára állapíttatott meg. Az igénylők, akik azt hitték, hogy ingyen kapják a földet, az ár megállapításában velök szemben elkövetett jogsérelmet látnak, és mindezekért a régi földtulajdonosokat okolják. Se vége, se hossza így az OFB-hez intézett fellebbezéseknek, a régi és új tulajdonosok közötti huzavonának. […]

Nem éretett el a tervezett többtermelés sem. A nagyobb földbirtokoknak gyakran 50 %-ig való megcsonkítása folytán eddig virágzó, jól működő hatalmas gazdasági egységek bontattak fel és zavartattak meg. Oly nagyobb gazdaságok, melyek az intenzív művelésre voltak berendezkedve, területük arányában megfelelő költséges berendezésekkel, gőzekékkel, gépjavító műhelyekkel, nagy értéket képviselő sok gazdasági épülettel felszerelt nagy majorokkal voltak ellátva, a földreform eljárás folytán megcsonkítva, még távolról sem tudják jelenleg a gazdasági termelésnek azon fokát produkálni, mint azelőtt, miután a nagy és most használhatatlan felszerelésekben levő, és most már holt tőkék, rájuk nézve óriási terhet jelentenek. Hozzájárul ehhez, hogy a nagybirtokok megcsonkításánál nem voltak arra tekintettel, hogy a megmaradt rész lehetőleg egységes összefüggő területet képezzen, és hogy a majorok melletti részek lehetőleg a régi tulajdonosoknak meghagyassanak, hanem az elvett részeket szinte ötletszerűen hol itt, hol ott hasították le az illető birtoktestből."[213]

A Kiszomboron élő járási főszolgabíró diagnózisa pontosan adta vissza a földreform anomáliáit. Kétségtelen, hogy ez jelentős mértékben rontotta a településen élő agrárnépesség túlnyomó részének helyzetét. Az újonnan földhöz jutottak többsége sem a gazdálkodás terheit, de még kevésbé a föld vételárát nem volt képes előteremteni. Jobb helyzetben voltak a dávid- és a sándormajori földekhez jutók, mert a Kenderipari Rt földjeinek megváltási ára holdanként 840 pengő volt, és a Békéscsabai Takarékpénztár által nyújtott

[213] CSATV KB 1927. Makó, 1928. 147-148.

kölcsönből képesek voltak törleszteni a részleteket, de a Rónay családtól megváltott földek tulajdonosai még akkor is képtelenek voltak a holdanként 1235 pengős vételárat 5 év alatt letörleszteni, ha a föld teljes termését – lemondva megélhetésükről – a törlesztésre fordították volna. Emiatt mind többen kényszerültek arra, hogy a földreform kapcsán megszerzett törpebirtokaikat eladják.[214] A megroppant nagybirtokok viszont képtelenek voltak fölszívni a földuzzadó munkaerőt. A helyzetet még inkább rontották a húszas évek végén a rossz időjárási és értékesítési viszonyok, amelyek visszavetették a termelést. 1928-ban pl. olyan száraz időjárás volt, hogy a búza kivételével *„sem szemes, sem kapásnövény, sem takarmányféle nem adott még gyengének nevezhető termést sem. Hozzájárul mindehhez a búzának hihetetlenül alacsony ára, az állatszaporulatnak rossz értékesítési lehetősége, úgy hogy mindezek folytán a lakosságnak általános leszegényedése következett be. Ezzel együtt járt természetszerűleg a gazdaközönség teljes eladósodása."*[215]

Bolgárkertészet a Kör utcán 1936 körül

1935-ben a község 11521 kat. holdnyi területének 86,7 %-a, 9992 hold szántó volt, 265 hold kert, 31 hold rét, 134 hold szőlő, 349 hold legelő, 59 hold erdő, 7 hold nádas és 684 hold egyéb. A földbirtokok tiszta jövedelme ekkor 181286 aranykoronát tett ki.[216] A község földjei 3357 birtoktagból álltak, ebből csupán 809 birtok volt (3908 hold terület), amely 1 tagból állt, a földbirtokosok többsége tehát két vagy több tagból álló területet művelt. Ez az elaprózottság nem kedvezett az intenzív, gépesített művelésnek, erre nem is igazán volt példa még a harmincas években sem. Az összes földbirtok közül 173-at adtak részben vagy egészben haszonbérbe. Darabszám tekintetében általában az 1-5, illetve az 5-50 holdas birtokok haszonbérbe adása volt a jellemző, de a nagybirtokok egy

[214] Uo. 1928. Makó, 1929. 115.
[215] Uo. 111.
[216] *Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben*. I. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint. Bp. 1936. KSH. 159.

részét is haszonbérbeadással műveltették. A haszonbérletbe adott területek nagysága tekintetében viszont egyértelműen a 100 hold feletti birtokok vezettek. 1935-ben összesen 1341 haszonbérleti szerződést tartottak számon. E szerződések 2621 kat. hold bérletét rögzítették.[217]

Az Ocskó család tanyája a harmincas években

Az 1 holdnál kisebb területű birtokokból 23 holdat (10,2 %) adtak haszonbérbe, ami azt mutatja, hogy az e birtokmérettel rendelkező kisgazdák vagy már korábban eladták földjeiket, vagy maguk művelték. Az 1-5 holdas birtokoknak is csupán 8,7 %-át adták bérbe, ami megint csak arra utalt, hogy e birtokméret tulajdonosai saját maguk képesek voltak megművelni területüket, és erre szükség is volt az önellátásuk érdekében. Az 5-50 holdas birtokállomány esetében már 13,1 % (502 hold) volt a haszonbérbe adott terület, az 50 és 100 holdas birtokoknál 15,9 % (172 hold), a 100 és 500 hold közötti uradalmaknál 40 ,1 % (672 hold), az 500-1000 holdas gazdaságoknál 27,8 % (547 hold), míg az 1000 hold feletti Rónay uradalomnál 53,2 % (557 hold).[218] A számok és arányok egyértelműen azt mutatják, hogy a növekvő birtokméret (néhány 500-1000 hold közötti Rónay uradalmat leszámítva), mind nagyobb arányú haszonbérleteztetést indukált. A birtokosok ugyanis, kellő eszközállomány hiányában nem tudtak olyan intenzív gazdálkodást folytatni, ami biztosította volna a területek rentábilis művelését. Ezért egyszerűbb és célszerűbb volt a haszonbérbeadás, amely többnyire biztos, és a legkevésbé sem eszközigényes bevételt jelentett. Kivételt ez alól a Rónay uradalmak jelentettek, melyek – mint később látni fogjuk – többnyire intenzív és sokoldalú árutermelést folytattak. Akik ezt nem tették, vagy nem akarták tenni, előbb-utóbb el-eladogatták birtokaikat.

Mivel voltak, akik több haszonbérleti szerződést kötöttek, a birtokosok saját maguk által művelt földjeit és a haszonbérletben megmunkált területeket összeadva 2287 gazda-

[217] Uo.
[218] Uo. 158-161.

ság működött a községben 1935-ben. E szám tehát nem a tulajdoni viszonyokat, hanem a tényleges művelés üzemét rögzítette. E gazdasági állomány fele, 50,07 %-a (1145 gazdaság) egy holdnál kisebb területet művelt. 729 volt az 1-5 (31,87 %), 205 az 5-10 (8,96 %), 135 a 10-20 (5,9 %), 44 a 20-50 (1,92 %), 18 az 50-100 (0,79 %), 6 a 100-200 (0,26 %), 2 a 200-500 (0,09 %) és 3 az 500 és 1000 (0,13 %) hold közötti gazdaság. Ez azt mutatja, hogy a zombori gazdaságok több mint 80 %-a 5 hold alatti törpebirtokként működött, a termelést a legkevésbé sem gépesítve, csupán élőmunkát alkalmazva. E törpegazdaságok ugyanakkor a földterületnek csupán 18,3 %-át, 2100 holdat (ebből 1679 hold területet az 1-5 holdas gazdaságok, míg 421 holdat az 1 holdnál kisebb gazdaságok) művelték. Az 1136 egy holdnál kisebb gazdaság átlagos birtokmérete 0,37 hold volt, az 1-5 holdas törpebirtokosok pedig átlagosan 2,3 holdat műveltek. Az átlagos birtokméret a következő kategóriáknál is a 200-500 holdas uradalmak kivételével inkább az alsóbb traktusba esett. Az 5-10 holdasok átlagos birtoka 7,1 hold, a 10-20 holdasoké 13,7 hold, a 20-50 holdasoké 26,6 hold, az 50-100 holdasoké 70,3 hold, a 100-200 holdasoké 119,5 hold, a 200-500 holdasoké 458,5 hold, míg az 500 és 1000 holdas uradalmak átlagos birtokmérete 656,7 hold volt.[219]

Szántás az egyik Rónay-birtokon a harmincas években

A haszonbérletezés, azaz a birtok növelése bérelt területekkel általában a kis- és középbirtokok esetében volt jellemző. A haszonbérlet útján fölhasznált 2621 holdnyi területből csupán 176 holdat használtak az 1 hold alatti birtokosok (6,7 %), 336 holdat az 1-5 holdas birtokok (12,8 %), 323 holdat az 5-10 holdas birtokok (12,3 %), 427 holdat a 10-20 holdas birtokok (16,3 %) és 329 holdat a 20-50 holdas gazdaságok (12,5 %). Az 50-100 holdas birtokok 281 holdat (10,7 %), a 100-200 holdas gazdaságok pedig 202 holdat béreltek (7,7 %). A 200-500 holdas uradalmak nem béreltek földeket, az 500 holdon

[219] *Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben.* Bp. 1938. KSH. 314-315.

felüliek közül pedig csupán egyetlen birtok volt, amelyet bérbe adtak, a Földhitelintézet 547 kat. holdnyi birtokát, melyet Lippay Imre bérgazdasága hasznosított.[220]

A magánbirtokok haszonbérletéről nem állnak rendelkezésre adataink. Azt viszont tudjuk, hogy a község a saját földjeit milyen áron adta haszonbérbe. 1924-ben a képviselő-testület 167 hold gózsemi földet két holdas parcellákban, 6 évi időtartamra parcellánként 1 q búza kikiáltási áron adott haszonbérbe.[221] A haszonbér ára 1928-ban már 3 q, 1929-ben 3,5 q búza volt holdanként. A község ekkor fél, illetve 2 holdas parcellákban adta ki a földeket. Voltak jobb földek, melyekért pénzt kértek, erre azonban csak az új, értékálló fizetőeszköz, a pengő bevezetését követően került sor. 1928-ban pl. a bakonyi földekből 47 holdat a község 125 pengős holdankénti haszonbérért adta ki, 1929-ben 318 holdat 74 és 125 pengőért adtak bérbe.[222] Valószínűleg a magánföldek haszonbére is a fönti értékek körül alakult a húszas évek második felében.

A földhasználat kapcsán érdemes egy kicsit elidőzni a nagybirtokok tulajdonviszonyainak változásainál, amely a húszas-harmincas években meglehetősen radikális változásokat mutatott. Míg 1911-ben három olyan birtok volt a községben, melynek mérete meghaladta az 1000 holdat (Rónay Jenő 1767 hold, Rónay Ernő 1762 hold és a község 1003 hold), addig az 1920-as évek közepére már csak két ilyen birtok maradt, a Rónay Jenő gyermekei, Gyula, Imre és Magda által tulajdonolt, de Rónay Imre által kezelt 1901 holdas uradalom, valamint a község tulajdonában lévő terület, mely 1911-hez képest még 13 holddal növekedett is. ***(32. táblázat)*** A Rónay-birtokok viszont látványosan csökkentek. 1925-ben Rónay Aladár és Mária 822 hold, Rónay Tibor 516 hold, míg Rónay Endre 405 hold fölött rendelkezett.[223] Összességében 1760 holddal volt kevesebb föld a család kezében, mint 1911-ben. Ezzel együtt – a község önkormányzatán kívül – továbbra is a Rónay család maradt Kiszombor legnagyobb birtokosa, a határ mintegy 32 %-a az ő kezükben volt. Igaz, ez már jóval kisebb részesedés volt, mint 14 évvel korábban, akkor a zombori földek közel fele volt a tulajdonukban. A Rónayak mellett megnőtt a 100 hold körüli középbirtokok száma, köztük olyan birtokosok is megjelentek, akik nem is éltek a faluban, számukra a földvásárlás csupán befektetés volt, a gazdálkodást addig végezték, amíg azt rentábilisan lehetett folytatni. Amikor már nem volt nyereséges, a birtokot értékesítették, esetleg a veszteségek kiegyenlítésére a hitelezők kezére adták.

A Rónay család és a község birtokán túl a legnagyobb földtulajdonnal a szegedi székhelyű Mezőgazdasági Kenderipari Rt rendelkezett, mely a Szegedi Kenderfonógyár Rt. egyik *„testvérvállalataként”* a gyár alapanyag-termelését biztosította.[224] Az Rt-t 3 millió K alaptőkével 1916-ban alapították. Fő profilja a kenderáztatás és -kikészítés volt, ehhez pedig igen nagy területen folytattak kendertermelést. A cég alapítása mögött a Szegedi Kenderfonógyár állt, az igazgatóságban ekkor Strasser Alfréd, Vészi József, Wimmer Fülöp, Faragó Lajos és Weil Zsigmond foglalt helyet.[225] A cég alaptőkéje 1920-ban már 12 millió K-ra emelkedett, s ezzel együtt vagyona és jövedelmezősége is növekedett. 1922-ben a vagyonmérleg 29 millió K-t mutatott, az üzemi jövedelem 19,6 K, a kisbérletek összege 117 ezer K, míg a tiszta nyereség 631 ezer K volt. Ekkorra részben az

[220] Uo. lásd még: OMC 1937. 245.
[221] MVL V. 261-5. 86/1924.
[222] CSATV KB 1928. Makó, 1929. 115. CSATV KB 1929. Makó, 1930. 119.
[223] *Magyarország földbirtokosai és földbérlői.* (Gazdacímtár). A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1925. év eleji adatai alapján. Bp. 1925. KSH. 85.
[224] SZEGED 1927. 211.
[225] *Nagy Magyar Compass* 1916-1917. II. Bp. 1917. 858.

igazgatóság összetétele is megváltozott, Wimmer Fülöp, Weil Zsigmond és Faragó Lajos neve mellett dr. br. Kohner Adolf (Bp.), Horváth Zsigmond (Bp.) és dr. Szász József nevét találhatjuk. Az Rt ebben az időben már kendergyárral rendelkezett Komádiban, és önálló gazdasága volt Kiskirályság és Iszappuszta mellett Kiszomboron is, az övék volt a néhány évvel korábban még Nákó Kálmán kezében lévő Porgányi birtok, legalábbis az a része, amely a Trianoni békeszerződést követően magyar területre esett, és a kiszombori határhoz tartozott.[226]

A földbirtokos, *a földbérlő*		A földbirtok, *a földbérlet*								
			területének megoszlása művelési ágak szerint							
Neve	lakóhelye	területe	szántó	kert	szőlő	rét	legelő	erdő	nádas	földadó alá nem eső
		katasztrális hold								
özv. Husztik Györgyné	Kiszombor	109	106	1						2
Husztik Lajos és neje	Makó	101	100							1
Katona Ferencné és Tóth Ferencné	Szeged	280	267			7				6
Kiszombor község	Kiszombor	1019	682	1	57		140			139
Kisbérlet		*634*	*577*		*57*					
Kovács János	Kiszombor	101	98							3
Mezőgazdasági Kenderipari Rt.	Szeged	1869	1782	1						86
Nagy J. István	Makó	101	100	1						
kk. Rónay Aladár és Rónay Mária	Kiszombor	822	678	5	112		17			10
Rónay Endre	Kiszombor	405	392	1			3			9
Kisbérlet		*303*	*303*							
Rónay Gyula, Rónay Imre és br. Urbán Ivánné Rónay Magda	Kiszombor	1901	1572	17	186		65	17		44
Kisbérlet		*153*			*153*					
Rónay Tibor	Kiszombor	516	259		255					2
Szemerédy István	*Szeged*	*198*	*197*							*1*
Kisbérlet	*Kiszombor*	*201*	*1*		*200*					
San Marco hercegnő	Nagykomlós	130	128							2
Kisbérlet		*130*	*128*							*2*

32. táblázat **Kiszombor 100 holdnál nagyobb földbirtokosai 1925-ben**

A vállalat itteni gazdálkodásáról nem rendelkezünk adatokkal, de azt tudjuk, hogy Zomboron nevével ellentétben nem csupán a kendertermelés volt a fő profilja, hanem a búzatermelés is. 1918-ban pl. búzatermésének egy részét biztosan a Selmeczy-féle malom raktáraiban tárolta,[227] s valószínűsíthető, hogy ezt tette a következő években is. A vállalat természetesen kendertermeléssel is foglalkozott a zombori határban. A növény termesztése ekkortájt honosodott meg ismét a községben. Néhány gazda kipróbálta, és miután jó eredményeket értek el, már a községtől kérték, hogy építsen kenderáztatót.[228] Erre nem került sor, valószínűleg azért, mert az Rt átvette tőlük a nyersterméket. A porgányi területen folyó kendertermelés nagyságrendjéről és módjáról nem rendelkezünk adatokkal. Noha a cég maga eltűnt a húszas évek második felében (1927. jún. 26-án beolvadt a Szegedi Kenderfonógyárba[229]), a kendertermelés továbbra is folyt a község területén. Rónay Magda uradalma 1937-ben azon magyarországi birtokok közé tartozott, ahol *„a művelésük alatt álló területükhöz viszonyítva a kendert számottevő területen termelik.”*[230]

[226] Uo. 1918/19-1919/20. II. 1920. 869., *Magyar Pénzügyi Compass* 1921-1922. Bp. 1922. 1062.
[227] MVL V 261-4. 33/1918.
[228] Uo. 23/1918.
[229] *Magyar Pénzügyi Compass* 1927-1929. II. Bp. 1928. 558.
[230] OMC 1937. 379.

Az 1935-ben végrehajtott mezőgazdasági összeíráshoz kapcsolódóan 1925 után ismét számba vették a 100 kat. holdnál nagyobb birtokokat és birtokosaikat.[231] *(33. táblázat)* A 10 évvel korábbi állapothoz képest a birtokstruktúra tovább differenciálódott. E rövid idő alatt a Rónay család tulajdonából újabb 1300 holdnyi földbirtok került ki, döntőrészt szántó, de tizedére csökkent a család szőlőállománya is, melyet 1911 és 1925 között telepítettek. Ugyanakkor valamelyest nőtt a család legelőállománya, ami arra utal, hogy az állattenyésztést (szarvasmarha, ló) ismét előtérbe helyezték a gazdálkodás során.

A földbirtokos, ***a földbérlő***		**A földbirtok,** ***a földbérlet***									**A földbirtok kat. tiszta jövedelme arany-koronában**
			területének megoszlása művelési ágak szerint								
Neve	**lakóhelye**	**Területe**	**szántó**	**kert**	**szőlő**	**rét**	**legelő**	**erdő**	**nádas**	**földadó alá nem eső**	
		kataszrális hold									
Baross Sándor *Husztik Lajos*	Budapest *Makó*	102 *102*	98 *98*	2 *2*						2 *2*	2025
Blaskovich Péterné Rónay Magda	Királyhegyes	478	459	1			4	1		13	6657
Felsőtorontáli Árvízvédelmi Társ.	Szeged	183	1	1		15		6		160	180
Husztik Dezső és társa *Kisbérlet*	Kiszombor	107 *37*	103	1			1			2	1960
Issekutz István *Kisbérlet*	Arad	153 *153*	152							1	2156
Kiszombor község *Kisbérlet*	Kiszombor	1060 *562*	648	5	10	11	203	4	2	77	13247
Kovács János	Kiszombor	101	94	1			3			3	1436
Ocskó Károly	Kiskundorozsma	36	36								654
Országos Földhitelintézet *Lippay Imre*	Budapest *Kiszombor*	547 *547*	510 *510*				2 *2*	17 *17*	1 *1*	17 *17*	9098
kk. Rónay Aladár és Rónay Mária	Budapest	790	734	1	14		9	4		28	14712
Rónay Gyula *Kisbérlet*	Kiszombor	168 *150*	141		9		9	1		8	3391
Rónay Imre	Kiszombor	633	474	9	14		95	16		25	8734
Rónay Tibor *Kisbérlet*	Kiszombor	282 *229*	263		8		3			8	5429
Szeged-Csongrádi Takarékpénztár Rt.	Szeged	100	96				3			1	1243
Szirbik Sándor	Makó	94	92							2	1233
Tőzsér Lajos	Makó	100	99							1	1465

33. táblázat **Kiszombor 100 holdnál nagyobb földbirtokosai 1935-ben**

A Rónay-birtokok csökkenését egyrészt a földreform kapcsán igénybe vett földek magyarázzák, hiszen a családtól összesen 550 hold 1354 □öl területet vettek át földosztás céljából, másrészt az is hozzájárult, hogy a mind inkább eladósodó családtagok a húszas-harmincas években el-eladogattak kisebb-nagyobb területeket birtokaikból. 1926-ban a község az ekkor már Aradon élő Rónay Endrétől vett meg 50 holdat a közlegelő bővítésére. A növekvő állatállomány miatt kellett az addigi 130 holdas legelőt megnövelni. Mivel ez a terület a régi legelő végében terült el, valamint akác- és kőrisfákkal körül volt véve, e célra pont alkalmas volt. A vételárat 10 ezer dolláros hosszú lejáratú kölcsönből fedezte a képviselő-testület.[232] 1931-ben Rónay Magda adott el 153 hold 662 □öl földet 810 P/kh árért. A vevő az aradi Issekutz István volt, aki ezzel megjelent a község nagybirtokosai

[231] *Magyarország földbirtokosai és földbérlői.* (Gazdacímtár). A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1935. évi adatok alapján. Bp. 1937. KSH 82-83.
[232] MVL V. 261-5. 35/1926. és 71/1926., Hist. Dom. 41.

között.[233] 1934-ben az eladósodott Rónay Gyula a ladányi majorban fekvő 560 kat. holdnyi szántóját holdanként 550 pengőért adta el az Országos Földhitelintézetnek, miután a község az először neki fölajánlott területet nem tudta megvásárolni.[234] A banktól a birtokot Lippay Imre kiszombori gazdálkodó vette haszonbérbe. 1935-36-ban Rónay Imre 93 kh földet 700 P/kh árért, 50 kh területet pedig 800 P/kh árért adott el.[235]

Gazdasági épületek Rónay Imre ladányi majorjában

Új fejlemény, hogy a harmincas években már pénzintézetek is megjelentek a kiszombori földbirtokosok között. Az Országos Földhitelintézet mellett a Szeged-Csongrádi Takarékpénztárnak is volt egy 100 holdat meghaladó birtokteste a községben. 1935-ben már e két pénzintézet rendelkezett a szántók 6 %-ával. A bankok tulajdonszerzése mellett, ha nem is látványosan, de szaporodtak, és szinte teljesen kicserélődtek a 100 hold körüli középbirtokosok, akiknek többsége továbbra sem lakott a községben, csupán befektetésnek tekintette az itteni földeket, ezért nem is gazdálkodott, a művelést kishaszonbérlet útján végeztette. Mivel az érdeklődés mindig igen nagy volt a zombori haszonbérletek iránt, ez a befektetés a gazdasági válság lezárultával többnyire igen jónak bizonyult.

A község vezetése saját eszközeivel is próbálta enyhíteni a földéhséget. A vasútállomás közelében lévő 5 hold községi földet 100 négyszögöles parcellákban, árverés nélkül a földnélküli, községi és vasúti alkalmazottaknak adta kedvezményes haszonbérbe.[236] Mivel 1936-ra a község tartozása a különböző bankoknak 204554 pengőre emelkedett, a képviselők elhatározták, hogy 227 hold községi földet eladnak, és a kapott vételárból rendezik tartozásukat. Az ún. gózseni földek egy részét szánták erre a célra, és eldöntötték, hogy 1000 P/hold árnál kevesebbért nem adják el. A vásárlók között előnyt élveztek a helybéliek.[237] A földek hamar elkeltek, a szerződéseket októberben írták alá.[238] A község anyagi helyzete a tranzakció révén stabilizálódott. Az 1939. évi községi zárszámadásban ezek után még mindig 1000 kh saját földterület szerepelt.[239]

[233] MVL VII.6.b. 1202. sz.
[234] MVL V. 261-7. 21/1934.
[235] Hist. Dom. 46.
[236] MVL V. 261-5. 14/1925.
[237] MVL V. 261-7. 31/1936.
[238] Uo. 72/1936.
[239] MVL V. 261-8. 43/1939.

1937-re tovább osztódtak az addig nagyobb tagban lévő Rónay birtokok. Az ekkori mezőgazdasági fölmérés 4 olyan Rónay-uradalmat vett száma, amelynek birtokmérete meghaladta a 100 holdat, de ezek között már egyik sem volt, amely elérte volna az 1000 holdat.[240]

Blaskovich Péterné (Rónay Magda) 478 kat. holdas gazdaságának központja a Dénesmajor volt. A birtok 97 %-a (464 hold) szántóföld volt, emellett 1 hold kert, 5 hold rét, 1 hold erdő, 3 hold legelő és 4 hold egyéb terület tartozott hozzá. A birtok gazdálkodását Husztik János okleveles gazda és Naszradi József segédtiszt irányította. Az uradalomban intenzív növénytermesztés folyt. Nemesített búzából, kukoricából, cukor- és takarmányrépából jelentős mennyiséget termeltek, de foglalkoztak még bükkönymag-, kender-, lucernamag- és fokhagymatermeléssel is, melyekből szintén jutott értékesítésre. Az erdőt fakitermeléssel hasznosították. Az uradalom jelentősnek tekinthető szimentáli szarvasmarha-állománnyal és Nóniusz-lóállománnyal rendelkezett. A legelőn és a réten számottevő őz- és nyúlállomány élt, ezt vadászat útján hasznosították.[241]

Betakarítás Rónay Aladár gyümölcsösében a harmincas években

Rónay Aladár és Mária gazdaságához 838 kat. hold földbirtok tartozott, ebből 695 hold (89,3 %) volt szántó, 4 hold szőlő, 33 hold kaszáló és 106 hold egyéb.[242] Az uradalmat, melynek központja az Aladármajor volt, Schiffer Imre számtartó irányította, és – noha erről a gazdaságról részletesebb adataink nincsenek – biztosra vehető, hogy itt is búza, kukorica és cukorrépa-termeléssel foglalkoztak. Jelentős lehetett a szőlőtermelés, és számottevő, több ezer fás gyümölcsössel is rendelkezett az uradalom Prücskösben. Jobb évben itt 15 vagonnyi szilva termett. A gyümölcstermelés prosperálásának az 1940-es árvíz vetett véget, az ültevényen ekkor több mint ezer gyümölcsfa pusztult ki.[243]

[240] OMC 1937. 241-246.
[241] Uo. 1937. 241., 345., 360., 374., 378., 384., 393-394., 406., 427., 431., 438., 464.
[242] Uo. 245.
[243] Hist. Dom. 71. és 85.

Rónay Imre uradalma 572 kat. holdra terjedt ki, ebből 467 hold (81,6 %) volt a szántó. Ide tartozott még 16 hold kert, 22 hold rét, 6 hold szőlő, 14 hold legelő, 12 hold erdő, 6 hold nádas és 29 hold egyéb terület. A gazdaságot maga a birtokos, Rónay Imre okleveles gazda irányította, segítsége Szekeres István segédtiszt volt. A birtokon intenzív mezőgazdálkodás folyt. Jelentős árutöbbletet állítottak elő búzából (Bánkúti 1201-es búzát termeltek), őszi árpából, zabból, kukoricából és cukorrépából, de termeltek itt mákot, cirkot és lucernamagot is. Minden bizonnyal jelentős lehetett a szőlőtermesztés, még ha nem is érte el a kereskedelmi mennyiséget, és a szilvatermesztés, amelyből viszont komoly forgalmat értek el. A szarvasmarha-tenyésztés nem volt jelentős a birtokon, viszont a sertéstenyésztés nagyüzemi méretekben folyt. A sertésen kívül nagyobb mennyiségben tartottak bivalyt és lovat. A 22 holdas rét bővelkedett nyúl- és fogoly-állományban, itt számos alkalommal vadászatokat is tartottak.[244]

A lóré és a gazdasági épületek Rónay Imre ladányi majorjában

A Rónay család idősebb ágához tartozó Rónay Tibor uradalma 1937-ben mindössze 129 kat. holdat tett ki, irányítását Jancsik Pál végezte. A birtok 92 %-a szántó volt, ehhez 2 hold kert és 8 hold szőlő tartozott. A csekély birtokméret ellenére intenzív gazdálkodás folyt itt, és számos termék esetében jelentős árutermelést végeztek. A hagyományos mezőgazdasági palettából (búza, kukorica, árpa, zab, cukorrépa) itt csak a cukorrépatermelés volt számottevő, emellett olyan haszonnövények termesztése folyt, melyek kisebb tételben előállítva is jövedelmezőnek bizonyultak. Jelentős mennyiséget termeltek bükkönymagból, lucernamagból, mákból, ricinusmagból, salátamagból és tökmagból. A fokhagymatermelés mellett Rónay Aladár mellett a legjelentősebb gyümölcsössel rendelkezett ez az uradalom, a szilva mellett az alma- és a kajszibarack-termelése is figyelemre méltó volt. A gyümölcsfák nevelését saját faiskolában végezték. A 8 hold szőlőn jövedelmező gazdálkodás folyt, oly annyira, hogy a gazdaság csemegeszőlő-, illetve bor- és pálinkatermelését (seprő) is számon tartották. A gazdasághoz említésre méltó állatállo-

[244] OMC 245., 345., 354-355., 358., 360., 377., 389., 393-394., 415., 435., 438., 440., 464.

mány nem tartozott, de az 1937-es mezőgazdasági címtár megemlítette, hogy a birtokon hajtóvadászatokat tartottak.[245]

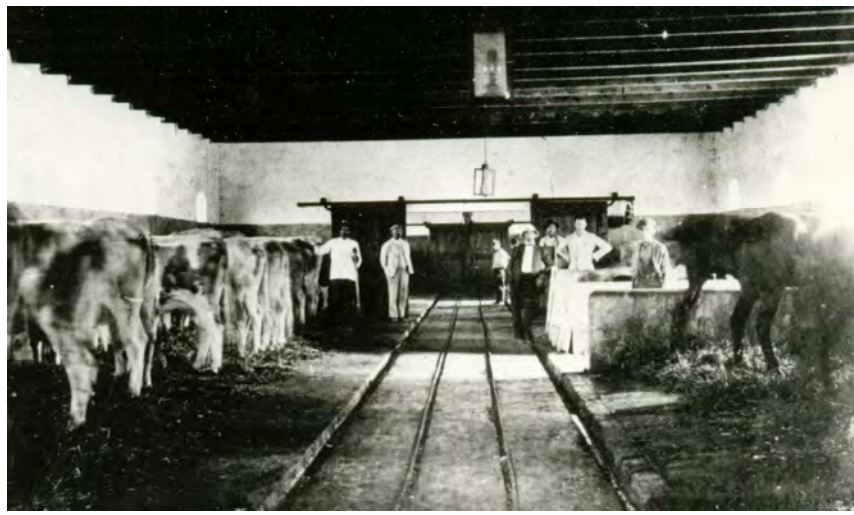

Tehénistálló Rónay Imre ladányi gazdaságában

A Rónay család birtokain kívül még nyolc 100 hold fölötti gazdaságot regisztrált az 1937-es mezőgazdasági fölmérés. Ebből a legintenzívebb gazdálkodást Husztik Lajos bérgazdasága folytatta. Husztik a Baross Sándor tulajdonában lévő Goszpodi birtokot bérelte. A birtok, amely korábban Rónay Emilné örökségéhez tartozott, 1925-ben még Husztik Lajosé volt, s valószínűleg a gazdasági válság következtében kényszerült arra, hogy azt eladja. Az új budapesti birtokos nyilván megelégedett a haszonbérrel, így a művelés – immáron bérlőként – az egykori tulajdonosnál maradt. A 102 kat. holdas birtokhoz 84 hold szántó (82,3 %), 1 hold kert, 1 hold rét, 15 hold legelő és 1 hold egyéb terület tartozott. A szántóföldön jelentősnek tekinthető búza, tavaszi árpa és kukoricatermelés folyt, de eladásra termeltek még borsót, cirkot, lucernamagot, répát, tökmagot és fokhagymát is.[246]

A Husztik-féle bérgazdaság mellett meghaladta a 100 holdat Görbe Imre (102 kat. hold, ebből 97 hold szántó, 1 hold kert, 3 hold legelő és 1 hold egyéb), Kovács János (100 kat. hold, ebből 95 hold szántó és 5 hold legelő), Rieger Lajosné (100 kat. hold, ebből 92 hold szántó és 8 hold egyéb), valamint Tarnay Mihály gazdasága (125 kat. hold, ebből 120 hold szántó és 5 hold legelő).[247] A Görbe-, a Riegerné- és a Tarnay-féle gazdaság 1935-ben még nem volt a 100 hold fölötti birtokok között, ugyanakkor ekkorra eltűnt ebből a kategóriából a kiszombori Husztik Dezső és társa, valamint a makói Tőzsér Lajos 1926. szept. 16-án vásárolt birtoka,[248] utóbbi nyilván a Tőzsér Károly vezérigazgató által a Kiszombori Takarékpénztár Rt rovására 1925 és 1929 között elkövetett csalás leleple-

[245] Uo. 245-246., 374., 384., 389., 393-394., 400., 401., 406., 407., 411., 415., 416., 418., 419., 422., 465.
[246] Uo. 245., 345., 354-355., 360., 377., 384., 395., 401, 406.
[247] Uo. 241-246.
[248] MVL VII.6.b. 2849. sz.

ződését és elítélését követő végrehajtás következtében. Görbe Imre, Rieger Lajosné és Tarnay Mihály gazdasága sem sokáig volt a zombori középbirtokok között, mert az 1945 utáni földosztás kapcsán igénybe vett 100 hold fölötti birtokosok között adataik már nem találhatók.[249]

Érdekes, hogy a Rónay Magdától 1931-ben földet vásárló aradi Issekutz István 153 holdas zombori birtoka nem szerepelt az 1937-ben kiadott Országos Mezőgazdasági Címtár 100 holdon felüli birtokokat összegyűjtő kimutatásban, holott tudjuk, hogy a birtok egyben maradt, s csak 1946-ban, a földreform kapcsán került megváltásra, ill. szétosztásra. Ugyancsak hiányzott az összefoglalóból Szirbik Sándor makói ref. lelkész zombori birtoka is, amely ugyan 1935-ben sem érte el a 100 holdat, hiszen csak 94 holdat tett ki, ennek ellenére az 1935-ös gazdaösszeírásban szerepeltették adatait, az 1937-es kimutatásban viszont már nem, noha a birtok változatlan méretben megmaradt 1946-ig, ekkor a földosztáskor felét megváltás útján igénybe vették.[250]

A szérűskert Rónay Imre ladányi majorjában

A föntebb említetteken túl még három 100 hold fölötti zombori földbirtok volt 1937-ben. A Földhitelintézet továbbra is 550 kat. holdnyi területtel rendelkezett a község határában. Ebből 500 hold volt a szántó, 1 hold kert, 5 hold rét, 10 hold legelő, 15 hold erdő és 19 hold egyéb. A birtokot a néhány évvel korábbi állapothoz hasonlóan Lippay Imre bérgazdasága hasznosította, a bérlet 1942-ben járt le. Az irányítást Weidenfeld Gyula intéző végezte, a terület egy részét nagy valószínűséggel kishaszonbérlet formájában műveltették. Megmaradt a Szeged-Csongrádi Takarékpénztár 100 kat. holdas zombori birtoka is. Ennek túlnyomó része (96 hold) szántó volt, 3 hold legelő és 1 hold egyéb. Ez a birtok is kishaszonbérletként került művelésre.[251]

A zombori földek legnagyobb tulajdonosa ekkor már maga a község volt, 1937-ben 995 kat. hold birtok tartozott ide: 640 hold szántó, 5 hold kert, 11 hold rét, 10 hold szőlő,

[249] CSML XVII. 517. 514. sz.
[250] Uo.
[251] OMC. 241-246.

192 hold legelő, 15 hold erdő, 2 hold nádas, 9 hold halastó és 120 hold egyéb.[252] A község a művelhető területeket kishaszonbérletbe adta, emellett biztosította a közlegelőket, és kezelte az árvízi védekezés céljaira megtartott területeket is. A műveletlen földeket is fölhasználták (rét, erdő, egyéb), ezeken pl. bérvadászatokat tartottak,[253] s az ebből befolyó jövedelmekkel is a községi bevételeket gyarapították.

Kiszombor szinte észrevétlenül lett ilyen „nagybirtokos". 1911-ben 1003 holdnyi birtokkal rendelkezett, ennek túlnyomó része szántó (62 %) és legelő (16,5 %) volt.[254] Földjeinek nagy részét a képviselő-testület még a világháború előtt vásárolta részletre, amit végül inflációs koronában fizetett ki hosszú évek alatt. 1927-ben már tehermentes volt ez a birtok. Az 50 holdas legelőbővítés már nem volt ilyen sikeres. A hosszúlejáratú kölcsönt nehezen tudta törleszteni Zombor, mert bevételei elapadtak. Ez akadályozta meg a község azon törekvését is, hogy a deszki uradalomtól további 250 hold földet vásároljon, hogy a haszonbérletek növelésével gyarapíthassa a bevételeket. A pénz nagysága mellett közrejátszott az is, hogy a fölkínált földek Ferencszállás felé igen messze estek a falutól, de még inkább az, hogy a fölajánlott birtoktest erdős és marosi ártér-területeket is tartalmazott, ami miatt még így is sok lett volna az egyébként 1500-1800 pengő/hold árról lealkudott 1000 pengős vételár.[255]

A községi földek bérlői hol pénzben, hol búzában akarták a haszonbért fizetni, sokszor azonban se a pénz, se a búza nem folyt be a pénztárba. *„Soha nem volt annyi dolga a végrehajtónak, mint ebben az időben"* – jegyezte meg Kleitsch Mátyás plébános.[256] A haszonbérek is nagyon változtak. 1927-ben 1 hold föld bére fölment 120 pengőre, majd 1933-ban a gazdasági válság hatására leesett 30 pengőre. 1936-ra a haszonbér hátralék megemelkedett 40 ezer pengőre. Ezek nagy részét, mint behajthatatlan követelést, le kellett írni. 1928-ban a képviselő-testület arra kényszerült, hogy 12 %-os pótadót vessen ki a szanálás következtében áthárított állami kiadások miatt megnövekedett közterhek finanszírozására.[257] Végül is nem ez, hanem a gózseni föld eladásából befolyt összeg billentette helyre a község gazdasági egyensúlyát.[258]

A Rónay család tagjai mellett a harmincas évek közepén mindössze alig több mint húsz olyan birtokos akadt, akiknek tulajdona meghaladta az 50 holdat, közülük – a bankokat leszámítva – csupán 5 volt 100 hold fölötti birtoktulajdonos, de ezek egy része nem is kiszombori lakosként birtokolta az itteni földet. A faluban élő családok 36 %-a gyakorlatilag nincstelen volt, 42 % pedig csupán törpebirtokkal rendelkezett. A biztonságosabb, tartalékok fölhalmozását is lehetővé tevő kis- és középbirtokkal (5-50 hold) a zombori családok 20 %-a rendelkezett.[259]

A kis- és középbirtokok a nagyüzemekhez hasonló gazdálkodást folytattak. Zombor a 100 hold alatti birtokok tekintetében is árufölösleggel rendelkezett búzából, árpából, kukoricából és lucernamagból, de emellett megjelentek olyan termékek is, melyek nagyüzemi keretek között nem voltak az árutermelés szempontjából rentábilisak, ezért az uradalmak e termékeket csak saját szükségletre termelték. A kisebb birtokokon azonban

[252] Uo.
[253] Uo. 465.
[254] RUBINEK 1911. 771
[255] MVL V 261-6. 128/1927., 30/1928., 37/1928., 47/1928. BARNA 1929. 329.
[256] Hist. Dom. 41.
[257] BARNA 1929. 329.
[258] Hist. Dom. 56.
[259] *Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben*. Bp. 1938. KSH. 314-315.

megérte burgonyával, zöldségfélékkel, zöldpaprikával, görög- és sárgadinnyével, piros-paprikával is foglalkozni, ezekből jelentős mennyiséget piacra termeltek. Természetesen a kisgazdaságok és haszonbérletek jellegzetes terméke volt a hagyma, mind a vörös, mind a fokhagyma nagy mennyiségben került értékesítésre. Míg a nagyüzemi gyümölcstermelés elsősorban a szilvát és a kajszibarackot preferálta, a kisgazdaságok értékesítésében ezek mellett a cseresznye, a meggy, a téli alma és a téli körte is nagy szerepet játszott, továbbá diót és mandulát is termesztettek, és vittek piacra. Az állatállományt tekintve a hazai pirostarka szarvasmarhát és a zsírsertést helyezték előtérbe, de a környező településekhez képest jelentősebb bivaly és melegvérű lóállománnyal (nóniusz) is rendelkeztek a kisgazdaságok. Az aprójószág tekintetében a tyúk, lúd, kacsa, pulyka és galamb volt a legkedveltebb. A község juhállományának nagy része a kisgazdaságok kezén volt, ezeket elsősorban a gyapjúért tartották. [260]

Sertéstartás Rónay Imre ladányi majorjában

A kiszombori birtokok gazdálkodásának fontos jellemzője, és ez éppúgy igaz volt a kisgazdaságokra, mint az uradalmak gazdálkodására, hogy ha jelentős árutermelést folytattak is, az intenzív termeléshez szükséges beruházások elmaradtak. 1935-ben mindössze 10 kat. hold terület volt a faluban, amelyen öntöztek, ezen intenzív bolgárkertészkedést végeztek. Az öntözés meghonosítására, és ezzel a termelés hatékonyabbá, belterjesebbé tételére már a századelőn történtek kísérletek. 1910-ben a Felső-torontáli Árvízmentesítő Társulat tett ajánlatot a község számára az öntözőrendszer kiépítésére, és ezzel zöldségfélék, vagy akár a rizs termelésének meghonosítására,[261] ám a világháború megakadályozta az elképzelés végrehajtását. Az 1935-ben rögzített 10 holdas öntözött terület a község művelt földterületének mindössze 0,8 ezrelékét tette ki, ami elenyészően kevésnek bizonyult, még akkor is, ha a község termelési potenciálját az öntözéses művelést nem igénylő gabonatermesztés adta. Hasonlóan alacsony volt a trágyázott területek nagysága is. A gazdaságok által megművelt 11460 holdnyi területből csupán 14,8 %-ot, 1697 holdat

[260] OMC 1937. 192-224.
[261] MVL V 261-3. 85/1910.

trágyáztak, 1687 holdat istállótrágyával, 10 holdat pedig műtrágyával. A trágyázott terület túlnyomó része szántó volt (1661 hold), s csupán 21 hold kert, 1 hold rét és 14 hold szőlő került még trágyázásra.[262]

Cséplés az egyik Rónay-birtokon a negyvenes évek elején

A kis- és középbirtokok, de még a nagyobb uradalmak eszközellátottsága is meglehetősen alacsony színvonalú volt, alig néhány használt a termelést és betakarítást segítő, motoros erővel hajtott gépeket. 1937-ben motoros cséplőgéppel összesen nyolc birtokos rendelkezett a községben, igaz, volt, aki többel is (Blaskovich Péterné Rónay Magda, Rónay Imre, Búza Károlyné, Rónay Béla örökösei, özv. Gulácsi Istvánné, Trausch Miklós és társa, Dienes Mária és Tarnay Mihály, rajtuk kívül még a Gazdasági Egyesület kebelén belül működő, s többek között mezőgazdasági fölszerelések bérbeadásával foglalkozó Kiszombori Bérgazdaság birtokolt ilyen eszközt. A gőzeke még ritkábbnak bizonyult, Rónay Imre mellett csupán a Kiszombori Bérgazdaság tulajdonában volt ilyet. Traktor mindössze a Blaskovich uradalomban volt. Motoros erővel hajtott vetőmagtisztító géppel (szelektorral) vagy teherautóval ekkor senki sem rendelkezett, személyautó is csak két gazdaságnál volt: Blaskovich Péterné egy Lanciát, míg Rónay Imre egy Alfa Romeót tulajdonolt.[263]

Az 1935-ös mezőgazdasági összeírásból képet nyerhetünk a község mezőgazdasági eszközállományáról, annak összetételéről. Motoros erőgépből 30 volt Zomboron, ebből 12 kerekes traktor, mind a Blaskovich uradalomban. Lánctalpas traktor nem volt, viszont motoros járgányból 4-et találtak. Motorekével szintén egyetlen gazdaság sem rendelkezett, motoros erővel hajtott traktor- és billenőekéből 14-et, cséplőgépből 20-at (a 8 cséplőgép-tulajdonos tehát összesen 20 gépet birtokolt), egyéb motoros gépből pedig 28 dara-

[262] *Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben*. Bp. 1938. KSH. 317. és 320.
[263] OMC 1937. 471-473., 482-484., 488.

bot írtak össze.[264] A motorral hajtott mezőgazdasági gépek kivétel nélkül a nagyobb birtokokon fordultak elő, csupán a Kiszombori Bérgazdaság birtokában lévő gépeket lehetett a gazdasági egyesület tagjainak kedvező díj mellett bérbe venni. Arról, hogy a magántulajdonosok végeztek-e bérmunkát, nincs adatunk, de bizonyos, hogy ezek használatára a 10-20 hold alatti birtokokon nem került sor, mivel az ottani hasznosítása veszteséggel járt volna. E birtokoknál – miként a munkák nagy többsége esetében a nagyobb birtokoknál is – maradt az emberi vagy állati erővel működtetett mezőgazdasági eszközök alkalmazása.

A leggyakoribb mezőgazdasági munkaeszköz az eke, a borona, a kapálógép és a takarmány-előkészítő gép (szecskavágó) volt. Ekéből 681 darabot, boronából 755-öt, kapálógépből 348-at és a szecskavágóból 320-at írtak össze. A fönti adatok arra utalnak, hogy ekével és boronával a 2287 zombori gazdaság mintegy harmada, kapálógéppel és szecskavágóval mintegy hatoda rendelkezett. Sokkal kevesebb volt a nagyobb beruházást igénylő, állati vagy emberi erővel működő gépek száma. Trágyázó gépből 9, vető- és ültetőgépből 70, arató- és terménybetakarító gépből 33, cséplő-, tisztító- és osztályozógépből 25 üzemelt a faluban. Nyilván ez utóbbiak zömmel a közép- és nagygazdaságok fölszereléséhez tartoztak. A mezőgazdasági feldolgozás eszközállománya is meglehetősen csekély volt. 118 borgazdasági és 11 gyümölcsföldolgozási eszközt írtak össze, ami arra utal, hogy a szőlőskertek és gyümölcsösök terményeit nagyobbrészt helyben dolgozták föl (borkészítés, pálinkafőzés). A szarvasmarha-állomány visszaesésével, s ezzel együtt a tejtermelés csökkenésével magyarázható, hogy csupán 8 tejgazdasági gépet vehettek száma, emellett működött még egy keltetőgép is.[265]

A faluban található mezőgazdasági eszközállomány mennyisége és összetétele arra utal, hogy még az árutermelő birtokok sem a korszerű technikára, hanem a magas élőmunkára építettek. Tették ezt minden bizonnyal azért, mert az olcsó munkaerő korlátlanul állt rendelkezésre, emiatt nem volt szükség a nagy forrásigényű eszközberuházásokra.

A Nagyatádi-féle földreform, illetve a nagyobb uradalmak érzékelhető aprózódása a falu korábban jelentős állattenyésztését is érzékenyen érintette. Míg 1911-ben a község állatállománya 1590 szarvasmarhából, 895 lóból, 2948 sertésből (1895-ben 3742 volt a számuk!) és 158 juhból állt (1895-ben még 1813 juh volt Zomboron!), addig 1928-ban már csak 918 szarvasmarhát és 2824 sertést tartottak a községben. Némileg nőtt a lóállomány, 1928-ban 1077 lovat regisztráltak, és 440-re emelkedett a juhok száma is.[266] A lovak számának szaporodása mögött nyilvánvalóan a földreform nyomán birtokhoz jutottak megkapaszkodási szándéka, az új földek megműveléséhez szükséges igaerő biztosítása állt. A juhállomány növekedése elsősorban a gyapjútermelés újbóli föllendülésével volt összefüggésben. A szarvasmarha fogyása, és sertésállomány stagnálása viszont szinte bizonyosan a nagybirtokok kapacitáscsökkentésével, elsősorban a tejtermelés visszaesésével, valamint a megélhetés megnehezülésével függött össze, de bizonyosan közrejátszott ebben az is, hogy a szerb megszállás idején nem csupán lovakat és teheneket, de a tenyészállatokat is elrekvirálták.[267] Nem véletlen, hogy a község a húszas években pótolni

[264] *Magyarország állatállománya, gazdasági gépfölszerelése és gyümölcsfa állománya az 1935. évben.* Törvényhatóságok és községek (városok) szerint. Bp. 1937. KSH. 240.
[265] Uo.
[266] *A magyar szent korona országainak állatlétszáma az 1911-ik évi február hó 28-iki állapot szerint.* Bp. 1913. KSH. 762. BARNA 1929. 330.
[267] Hist. Dom. 31.

igyekezett a tenyészállatokat: mezőhegyesi tájfajta nóniusz lovakat, szimentáli bikákat és mangalica sertéseket szereztek be a helyi állomány fölfrissítésére és bővítésére, az állattartás föllendítésére.[268] A sertésállományt mindennek ellenére tovább gyérítette az 1930-32 között dühöngő sertésvész (száj- és körömfájás), melyet csak 1933-ra sikerült megfékezni.[269]

Díjnyertes nóniusz az egyik Rónay-uradalomból

1935-ben 948 szarvasmarhát, 1066 lovat, 1353 sertést, 314 juhot, ezeken kívül 59 kecskét, 1 szamarat, 1 öszvért és 30 házinyulat írtak össze. Míg a szarvasmarha és lóállomány érdemben nem változott a húszas évek végi adatokhoz képest, a sertésállomány közel 48 %-os visszaesése jól mutatja, a harmincas évek elejének sertésvészét a község még nem volt képes kiheverni. A több mint 25 ezres baromfiállomány 80 %-a tyúk volt, kisebb számban tartottak pulykát, ludat, kacsát és galambot. Figyelemre méltó a méhészet jelentősége a faluban, a 420 méhcsalád tekintélyes állománynak számított.[270]

Az agrártársadalom

Az 1930-as népszámlálás rögzítette a lakosság foglalkozási adatait is. Az 5008 fős népességből 3523-an (70,3 %) éltek mezőgazdaságból. E népességből családfőként mindössze 4 olyan akadt, aki 100 kat. hold fölötti, és csupán 8, aki 50 és 100 hold közötti birtokon önállóan gazdálkodott. A 10 és 50 hold közötti birtokon önállóan gazdálkodók száma 82, az 1-10 hold közöttieké 473, az 1 hold alatti földeken önállóan gazdálkodóké 103 fő volt. Mellettük 14 részes földművest és 28 kertészt írtak össze, akik szintén önállóan gazdál-

[268] BARNA 1929. 330.
[269] Hist. Dom. 49.
[270] *Magyarország állatállománya, gazdasági gépfölszerelése és gyümölcsfa állománya az 1935. évben.* Törvényhatóságok és községek (városok) szerint. Bp. 1937. KSH. 240.

kodtak.[271] Ez – segítő családtagokkal és eltartottakkal együtt – a teljes népesség 41,7, a mezőgazdaságból élő népesség 57,3 %-át tette ki. Ez azt jelentette, hogy a földből élő zombori keresőknek alig több mint fele volt önálló gazdálkodó, több mint 40 %-uk mezőgazdasági munkásként vagy gazdasági cselédként dolgozott.

Acatolók az egyik Rónay-birtokon a harmincas években

Eltartottakkal együtt összesen 947 mezőgazdasági munkást írtak össze, ez 449 keresőt, illetve a hozzátartozóikat jelentette. E családfők közül 117-en voltak, akik 1 hold alatti földbirtokkal rendelkeztek, de mivel megélhetésüket e jelentéktelen földterület nem biztosította, idénymunkát vállaltak. 332 zombori mezőgazdasági munkás viszont egyáltalán nem rendelkezett földtulajdonnal. Még döbbenetesebb adat, hogy a 449 mezőgazdasági munkásból csupán 168 rendelkezett saját házzal vagy házrésszel,[272] ami azt jelzi, hogy ennél a társadalmi rétegnél – a szegénység miatt – általános volt, hogy több generáció, illetve több család élt egy háztartásban. *„A gazdasági munkások helyzete igen szomorú* – írta dr. Kászonyi Richárd főszolgabíró helyzetükre utalva –, *mert az aratás és csépléstől eltekintve munkaalkalom nincsen, és múlt évi 3-4 pengős napszámbér mellett megfelelően keresni annyit, hogy abból önmagukat és családjukat tisztességesen eltarthassák, nem tudnak, nagyobb birtokosok nem foglalkoztatnak napszámosokat, csak a legszükségesebb esetben, azért, mert a termények alacsony ára miatt belterjes gazdálkodást nem folytathatnak, és minden kiadástól tartózkodnak.”*[273]

Igen jelentős, családtagokkal együtt 472 fő volt a gazdasági cselédek száma, ez a teljes népesség mintegy tizedét, a mezőgazdaságból élő népességnek pedig 13,4 %-át tette

[271] *Az 1930. évi népszámlálás.* II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakóhelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Bp. 1934. KSH. 168-169.
[272] Uo.
[273] CSATV KB 1929. Makó, 1930. 119.

ki.[274] Ezek semmilyen birtokkal vagy eszközzel nem rendelkeztek, megélhetésük kizárólag csak az uradalmaktól függött, éppen ezért a falu népének legkiszolgáltatottabb részét az uradalmi cselédség alkotta. Ők a majorokban (ladányi-, Eszter-, Sándor-, Dénes- vagy Pálinkaház-, Aladár-, Kismajor) az uradalom cselédházaiban laktak, és a gazdatiszt vagy a majorgazda irányítása alatt végezték a különböző munkákat. A Rónay uradalomtól kapott kommenció, a természetbeni ellátások alapszinten biztosították a megélhetésüket. A Rónay uradalom majorjait (Dénesmajor vagy Pálinkaház) lóré kötötte össze az Arad-Csanádi vasút (ACSEV) vonalával a nagyállomáson. Ez a „kisvonat" hozta be a majori gyerekeket az iskolába, és vitte őket haza a tanítás után.[275]A vasúttársaságot a trianoni döntés két részre szakította, s a Magyarországnak maradt rész (135 km) 1927-től Szeged-Csanádi Vasút (SZECSEV) néven folytatta működését az államosításig.

Cselédlakások Rónay Imre ladányi majorjában

Nákó Sándor Nagyszentmiklós és Kiszombor között elterülő Porgány-pusztai birtokán a háború előtt hat majorban folyt a mintaszerű gazdálkodás (Malvin-, Nagyberta-, Sándor-, Teréz-, Eszter-, és Kálmánmajor). Ezek a gazdasági központok mind össze voltak kötve lóvontatású kisvasúttal (lóré). A vasúti pálya bevezetett Kiszomborra, s annak északkeleti részét megkerülve érte el a mai kisállomásnál az Arad-Csanádi vasutat. A trianoni határ csak a Sándor-, és az Esztermajort hagyta meg Magyarországnak. A Sándormajorban modern vajgyár (tejfeldolgozó üzem) és jéggyár is működött. A majorban lakó gyerekeknek iskola épült, és egy kis kápolna is szolgálta az ott lakó híveket.[276] A háború utáni földreform céljára igénybe vették a majorok földterületének felét, s ezután a megmaradt földeken már nem lehetett rentábilis gazdálkodást folytatni, ezért e területe-

[274] *Az 1930. évi népszámlálás.* II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakóhelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Bp. 1934. KSH. 168-169.
[275] ZUBÁN 1911.
[276] BADICSNÉ 2004a. 9-11.

ket is felparcellázták és eladták a nagybirtokosok. A Sándormajorban földet vevők nagy része makói kisgazda volt.[277]

A munka nélkül maradt uradalmi cselédség a kapott 1-2 hold földön próbált megkapaszkodni. Ez csak keveseknek sikerült. A többség elszegődött napszámosnak, s vagy az uradalomban, vagy az ún. „*jó*" gazdáknál igyekezett kenyérkeresethez jutni. E rétegnek volt a legnehezebb a helyzete. Kilátásaikat rontotta, hogy a határon túlról érkező menekült társaik csak növelték a zombori munka-, föld- és lakásnélküliek számát. Ezt a folyamatot erősítette a szerencsétlenül végrehajtott földreform is, mivel *„a nagyobb birtokok megcsonkítása folytán a részes munkálási és napszámkereseti viszonyok nagyon meggyengültek."*[278]

Részes aratók az egyik zombori Rónay-birtokon

A zsellérek idénymunkásként vagy az uradalomban, vagy az ún. „jó" gazdáknál dolgoztak. A nagybirtokon 4-5 hónapon át kaptak munkát: részes aratást, répaegyelést és -szedést végeztek, de ott dolgoztak a hordásnál, a rakodásoknál és szállításoknál is. Akik gazdákhoz szerződtek, volt, hogy hónaposnak is, de leginkább csak 2-3 napos napszámba jártak a krumplivetésnél és -szedésnél, aratáskor, répa- és kukorica-betakarításkor. Ezekkel a munkákkal évi 150-160 napot tudtak dolgozni. Céljuk egy-két hold föld megszerzése volt, s ezen már meg tudtak termelni családjuknak kis krumplit, zöldséget, babot, kevéske kukoricát, s azon már meghízott egy malac is. A bátrabbak béreltek még egy-két hold földet, s azon hagymát, gyökeret termeltek. Ha bejött, egy jó évben a hagyma árából 2-3 hold földet is vehettek, ha nem volt jó a piac, a gödörbe hordták ki a termést.[279]

Tartalékok híján helyzetük, életkilátásaik mindenkor az időjárási viszonyok alakulásától függött. Ha jó év volt, és bejött a termés, átvészelték a következő betakarításig, ha

[277] BARNA 1929. 325.
[278] CSATV KB 1928. Makó, 1929. 111.
[279] MÁRKUS 1948. 187.

nem, akkor veszélybe került megélhetésük. Ilyen volt az 1936-os esztendő, amikor a gyönge búzatermés miatt nagyon kevés volt az arató- és cséplőrész, burgonya nem termett, ezért az ára a búza árával volt egyenértékű (15 pengő), és megfizethetetlen volt a kukorica is. *„Más években éppen az olcsó burgonya, káposzta, bab, kukorica szolgálta a szegény néposztály téli élelmezését, most ezek hiányoznak, és ezért sok házban valósággal éheznek. Az iskolás gyermekeken keresztül győződtünk meg erről, de már sűrűn kopogtatnak segítségért nem csak keresetképtelen, hanem munkabíró fiatal családapák is”* – jegyezte föl a Historia Domusba Kleitsch Mátyás plébános. Napirenden voltak a kéregetések és a tolvajlások is. A kilátástalan élethelyzetek kezelésére az egyházközség 3 %-os ínségadó bevezetéséről döntött, és utcai megbízottak révén szegénykatasztert készítettek, hogy a segélyeket a legrászorultabban számára tudják rendelkezésre bocsátani. A helyzetet jól mutatja, hogy a kivetett egyházközségi ínségadónak csupán fele érkezett be, de ez is hozzájárult a nyomor enyhítéséhez.[280]

Ladányi cselédlakások

A 4-5 holdas törpebirtokosok más földjére dolgozni már csak nagyon ritkán mentek. Saját földjükön hagymát, gyökeret, dinnyét, korai krumplit termeltek, amit jól eladni Szegedre vagy Makóra vittek szekéren, ritkábban Budapestre vasúton. A középparasztok egy része még a hagyományos külterjes gazdálkodást folytatta a 20-as, 30-as években (búza-, kukorica-, takarmány-termesztés), de sokan kezdtek áttérni a belterjes gazdálkodásra. A falu határa is átalakult, a nagybirtok földjeit lassan mindenfelől a kisbirtokosok szépen művelt parcellái vették körül.[281]

A kisbirtokosok felszínen maradása, mivel ők sem rendelkeztek számottevő tartalékkal, nagyban függött a terméseredményektől és az értékesítéstől. A húszas évek vége nem kedvezett a termelőknek. Az aszályos időjárás miatt csupán búzából volt valame-

[280] Hist. Dom. 52.
[281] MÁRKUS 1948. 187-190.

lyest elfogadható termés, a többi növényféléből messze átlag alatt maradt az eredmény. 1928-ban búzából 10, árpából 9, zabból 9, répából 120, burgonyából 8, kukoricából 2 q volt a holdankénti átlagtermés a községben.[282] *„A lakosság az 1927. év óta tartó szárazság folytán folyton szegényedik, nemcsak azért, mert egyes terményekben nincs megfelelő termés, hanem azért főként, mert az általa beszerzendő ruházati, gazdasági stb. dolgok a búza alacsony árával szemben annyi jövedelmet sem biztosítanak részére, hogy szerényen megéljen és gazdaságát vezesse, kénytelen kölcsönt felvenni, amit visszafizetni nem tud, mert a kamatok túl magasak, s ha a terményárak nem emelkednek, s a kamatlábak nem csökkennek, teljesen eladósodik és tönkremegy."* – írta dr. Kászonyi Richárd főszolgabíró a Torontáli járás 1928. évi helyzetéről számot adó beszámolójában.[283]

A pálinkaházi víztározó, mint a *„munkások strand-fürdője"*

A gazdák hiteligényét a két ekkor helyben működő hitelintézet, a Kiszombori Takarékpénztár Rt és a Kiszombori Hitelszövetkezet nem tudta kielégíteni, mert az előbbi 12-13,5 %-os, az utóbbi 12,5 %-os kamatra nyújtott hitelt, amelyet a gazdák képtelenek voltak igénybe venni. Érdemes ismét Kászonyit idézni: *„A lakosság hiteligényét a két pénzintézet nem képes kielégíteni, mivel takarékbetétei számba nem vehetők, és visszaszámításra sem szerezhető pénz. A nagyobb pénzintézetek a hitelt közvetlenül elégítik ki, s addig, míg a földmíves lakosság gazdasági helyzete nem javul, betétre és olcsóbb hitelre kilátás nincsen, mert a termények ára az iparcikkel szemben alacsony, ennélfogva a gazdáknak jövedelemfeleslege nincsen, sőt, hitelre szorul."*[284]

A helyzet a következő években sem javult, sőt, azzal, hogy a helyi takarékpénztárak és malmok összeomlottak, a zombori kistermelők helyzete tovább romlott. *„A lakosság a múlt évben igen rossz anyagi viszonyok között élt, mert a gazdasági terményeknek a meg-*

[282] CSATV KB 1928. Makó, 1929. 114.
[283] Uo.
[284] Uo. 113-114.

művelés költségeivel arányban nem álló ára van, amelyből a gazda legszükségesebb kiadásait alig tudja fedezni, miért is életszínvonalát köteles leszállítani, családjától a szükséges dolgokat megvonni, de még így sem tud boldogulni és folyton csak az adósságot veszi fel." – állapította meg Kászonyi főszolgabíró 1929-es jelentésében, majd így folytatta: „*Legsúlyosabban érinti a birtokosság egy részét a hagymának a potom ára, minek folytán a hagymatermelők legalább 100 vagon hagymát véve alapul, 70-80000 pengő bevételtől estek el, de súlyosan érinti a községi lakosságot a Kiszombori Takarékpénztár és a Kiszombori Gazdák Malma Rt kényszerfelszámolása is. Előbbinél a lakosság anyagi vesztesége részvényekben, pénz- és búzabetétekben 100000, utóbbinál pedig részvényekben és búzabetétekben 1400000 pengőre tehető. A Kiszombori Takarékpénztárnál a lakosság egy részét súlyosan érintette az inkasszó és duplán futott váltó. Mindezek folytán a községi lakosság a múlt évben az említett összegekkel lett szegényebb."*[285] A kilátástalan helyzeten keveset enyhített az 1929-es jobb terméseredmény (burgonyából az 1927-es 8 q-val szemben 30, kukoricából a 2 q-val szemben 8 q termett holdanként), mivel az árak továbbra is alacsonyak maradtak. A búza átlagos ára a községben 19, az árpa és zab 14, a répa 1-2, a burgonya 10, míg a kukorica 12 pengő volt.[286]

Malacok egy zombori kisgazdaság udvarán a harmincas években

Az 1941-es népszámlálás rögzítette a zombori mezőgazdasági táradalomban végbement változásokat. Az adatok alapján megállapítható, hogy nagy átrendeződés nem történt, de néhány érdekes fejleményre érdemes fölfigyelni. Az első, hogy 1930-hoz képest a népesség növekedésénél nagyobb ütemben növekedett a mezőgazdaságból élők száma. Míg 1930-ban a kiszombori össznépesség 70,3 % (3523 fő), addig 1941-ben 74,2 % (3843 fő) megélhetését biztosította a föld,[287] ami nem csak arra utal, hogy nem igazán volt más munkaalkalom a községben, hanem arra is, hogy az ipar, a közlekedés és a gaz-

[285] CSATV KB 1929. Makó, 1930. 118.
[286] Uo.
[287] *Az 1941. évi népszámlálás*. 1. Foglalkozási adatok községek szerint. Bp. 1975. 74.

daság más ágazatai nem voltak olyan vonzóak a faluban élők előtt, hogy vállalták volna a távolabbi munkahelyekre ingázást. A szakképzetlen munkaerő iránt nem is igazán volt kereslet, így lehetőség sem nagyon adódott a zomboriak előtt, mint a földön való megkapaszkodás. Voltak, akiknek ez sikerült is, igaz, ezek nem voltak sokan, de teljesítményük mégis csak figyelemre méltó. A birtokméreteknél ugyanis, ha a törpebirtokok tekintetében nem is, de a 10 és 50 holdas kis- és középbirtokoknál növekedést rögzített az összeírás. 1930-ban még csak 82 gazdálkodó érte el ezt az üzemméretet, tíz évre rá már 136. Ez a 65 %-os növekedés a teljes népességhez képest még családtagokkal együtt is elenyésző, de mégis jelzésértékű: azt mutatja, hogy a zombori agrártársadalomban nem csak lesüllyedni, de megfelelő gazdálkodással, hozzáértéssel, különösen a harmincas évek második felének élénkülő keresletét kihasználva, emelkedni is lehetett. Volt ezzel szemben egy másik tendencia, amely koránt sem volt ilyen látványos, de mégis szükséges rögzítenünk: az 50 hold fölötti birtokkal rendelkező önálló keresők száma 1930-hoz képest 12-ről 11-re csökkent, az 1-10 hold közöttiek száma 473-ról 467-re változott, míg a 0 és 1 hold közötti földbirtokkal rendelkező önálló birtokosok száma 103-ról 126-ra nőtt. Valamelyest emelkedett tehát a legkisebb földdel rendelkezők száma, de ezek megélhetését, még ha meg is művelték területüket, ez a birtokméret nem biztosította.[288]

A zombori agrártársadalomnak továbbra is nagyobb szeletét tették ki az önállóan gazdálkodók és családtagjaik, bár arányuk valamelyest csökkent 1930-hoz képest. Akkor arányuk a mezőgazdaságból élőkön belül 57,3 % volt, 1941-ben ez az arány 54,6 %-ra (2100 fő) csökkent. A kettő közötti különbözet a mezőgazdasági idénymunkások számát gyarapította. Míg 1930-ban családtagokkal együtt 947 ember (a mezőgazdasági népesség 26,9 %-a, a teljes népesség 18,9 %-a) volt idénymunkás, addig 1941-ben számuk 1302-re emelkedett (33,9, illetve 25,1 %). A szám növekedése arra utal, hogy míg néhány kisbirtokos család képes volt megkapaszkodni a középbirtok alsó fertályán, a többség, a teljes zombori népesség egynegyede képtelen volt saját földbirtokából megélni, ezért idénymunkát vállalt, vagy nem is volt földbirtoka, tehát teljes megélhetését az uradalmakból szerzett részesedése biztosította. A mezőgazdasági munkások számának gyarapodását nem csupán a korábban önállóan dolgozó birtokosok lesüllyedése okozta, hanem az uradalmi cselédek számának csökkenése is. 1930-ban 472 cselédet írtak össze, 1941-ben számuk némileg, 428-ra csökkent.[289] A mezőgazdasági népességen belüli arányuk így is 11,4, míg a teljes társadalmon belüli arányuk 8,2 %-ot tett ki, érdemben tehát nem volt releváns fogyásuk, annak ellenére, hogy a Rónay birtokok nagysága erősen megfogyatkozott. Úgy tűnik, a cselédek helyzetét a birtokok tulajdonváltozása alig érintette.

A II. világháború első évei a mezőgazdasági termelés tekintetében érdemi változást nem hoztak, ugyanakkor kétségtelen, hogy a növekvő kereslet a termelés és az értékesítés növelésére ösztönzött. A behívások miatt viszont csökkent a munkaerő, amely mind az árak, mind pedig a munkabérek tekintetében is emelkedést generált. Kleitsch Mátyás plébános följegyzéséből tudjuk pl., hogy szalmahordáskor vagy kukoricatöréskor a férfinapszám közel a másfélszeresére, 4 pengőre rúgott.[290]

1943-ban az állami érdekeltségű Mezőgazdasági Termelők Szövetkezete (METESZ) 280 hold földet vett bérbe a község tulajdonában maradó kiváló gózseni földekből. A bérlet nyilvánvalóan a hadsereg ellátását célzó nagyüzemi mezőgazdasági termelést biz-

[288] Uo.
[289] Uo. 230-231.
[290] Hist. Dom. 72.

tosította. Ez meglátszott a községnek fizetett bérleti díjon is: a szokványos holdankénti 4-500 kg búza haszonbérrel szemben 950 kg-ot fizettek. A szövetkezet – mint Kleitsch Mátyás följegyzéséből tudjuk – *„Kertgazdaságot létesített, a Marosból öntözőművel szerelte föl, óriási építkezésekbe kezdett. Naponként 400-800 munkást foglalkoztatnak. Külön vasútjáratok szállították a napszámosokat Apátfalváról a saját megállóig. A második évben* [1944-ben] *Heves megyéből 200 sommást szerződtettek.*"[291] A gazdaságot a hamarosan a falu határához érkező háború sodorta el.

Pénzintézetek, iparvállalatok, háziipar és kereskedelem

A húszas évek elején több pénzintézet is működött Kiszomboron. Ezek sorsa, csődbe jutása jól mutatja a község két világháború közötti gazdasági erejét, pozícióját is.

Az 1909-ben alapított *Kiszombori Takarékpénztár Rt* mérleg-főösszege az 1922. dec. 31. záráskor elérte a 3,5 millió koronát, ez egy évvel korábban még 1,97 millió korona volt.[292] A vagyonnövekedés nyilvánvalóan összefüggésben volt a mind drasztikusabb pénzromlással, ugyanakkor a nyereség megháromszorozódott (18,5 ezer K-ról 52 ezer K-ra emelkedett), ami arra utalt, hogy a takarékpénztár jövedelmezősége ebben az időben sem romlott. A pénzintézet 1922-ben tartott XIII. üzletévi rendes közgyűlésen jelen voltak: zombori Rónay Imre elnök, Katkits József, Selmeczy József, Imri Imre, Cseh János, Búza Károly malomigazgató, Bálint György, Bittó József, Tőzsér Károly, Csepregi István, Siha Miklós, Varga István, Ambrus András, Balla János, Éberhardt József hentes, Daróczi Ferenc földbirtokos, Kohajda Mihály, Ambrus József, Détr Péter, Hódi István, Csejtei Károly, Csonka József és Gábor Miklós részvényesek. Összesen 23 részvényes jelent meg, akik 650 db részvényt tettek le 32500 K névértékben, tehát a 120 ezer K részvénytőkének 27,08 %-át képviselték. Rónay Imre nagybirtokos 150, Selmeczy József malomtulajdonos 110, Kohajda Mihály nagygazda 100 db részvénnyel rendelkezett, míg a többiek átlagosan tízzel. A falu legnagyobb „urai", a nagybirtokos földesúr, a 100 holdas gazda és a malomipari vállalkozó döntő beleszólással bírtak a bank ügyeibe.[293] 1923-ban indították a XIV. üzletévet. A bank vezérigazgatója ekkor már Rónay Endre, az igazgatóság elnöke Balla János, jogtanácsosa dr. Strubert Jakab, pénztárosa Gábor Miklós volt.[294] A társaság jogot nyert fiókokat nyitni, képviseletet állítani az ország bármely helységében az igazgatóság elhatározásából. Ezzel a lehetőséggel azonban sohasem éltek. Tevékenységi köre idővel tovább szélesedett: mint pénzintézet, továbbra is bankműveleteket végzett elsősorban, de 1923-ban bekapcsolódott a fakereskedésbe és 1929-től a terménykereskedelembe. A takarékpénztár élére, Rónay Endre helyére, aki az 1923 nyarán alakult új zombori pénzintézet, a Kiszombori Kereskedelmi és Iparbank Rt igazgatósági elnöke lett, Tőzsér Károly került.[295]

A pénzintézet alaptőkéjét – követve az inflációt – folyamatosan emelték. 1917-ben még az alapításkori 60 ezer K-t emelték duplájára, 1923-ban ezt 600 ezer K-ra, 1924-ben 10 millió K-ra, majd 1925. jún. 29-án 100 millió K-ra. Ezzel együtt a vagyon is emelke-

[291] Hist. Dom. 76.
[292] *Nagy Magyar Compass* 1922-1924. Bp. 1925. I. rész. 465.
[293] CSML Cg. 391/1914
[294] *Nagy Magyar Compass* 1922-1924. Bp. 1925. I. rész. 465.
[295] *Magyar Pénzügyi Compass* 1923-1924. Bp. 1924. II. rész. 316.

dett, 1923 végén 28,5 millió K-ra rúgott, a nyereség pedig meghaladta a 61 ezer K-t.[296] 1925 végén a bank alaptőkéje már 125 millió K-t tett ki, amely az ország pénzügyi konszolidációját jelképező új pénznemben 10 ezer pengőt tett ki. Az aktíva-oldalon megnövekedett a készpénzállomány, és 1925-ben ugrásszerűen megemelkedett, 50 millió K-ról 1,38 milliárd (inflációs) K-ra nőtt a váltóállomány. Megduplázódott a takarékpénztár kölcsönállománya (41 millió K-ról 99 millió K-ra), ugyanakkor a passzíva oldalán megötszöröződött a hitelezői állomány (38 millió 216 millió K-ra). A mérleg ennek ellenére egyensúlyban volt tartható, szolid, 33 millió K-s nyereség is képződött. A pénzintézet vagyona 1913-ban 43,4 ezer aranykoronát, míg 1925-ben 271,9 millió papírkoronát tett ki.[297] Mivel 1 aranykorona értékét 1924-ben, a Magyar Nemzeti Bank fölállítását követően 17 ezer papírkoronában állapították meg,[298] visszaosztva az 1925 végi vagyonértéket, az 15,99 ezer aranykoronának felelt meg. Ez azt jelentette, hogy a vagyonérték alig harmadát tette ki az 1913-as értéknek, azaz jól láthatóan a gazdasági környezet változása nem múlt el nyomtalanul a pénzintézet fölött sem. Ugyanígy visszaosztva, a takarékpénztár 100 millió koronás alaptőkéje aranykoronában csupán 5882-t tett ki, tizedét sem érte, mint az alapításkori tőkeállomány volt.

A papírkoronához képest stabil pengőben számolva a pénzintézet vagyonmérlegfőösszege 1925 végén 169,5 ezer pengő volt, ehhez képest 1926 végére ez az összeg 219,3 ezer pengőre rúgott. A növekedés közel 30 %-os, ugyanakkor a nyereség nem hogy nőtt volna, hanem egyenesen felére, 2679 pengőről 1329 pengőre csökkent. 1927 végére még ez a nyereség is lecsökkent, ekkor már csak 977 pengőt tett ki. Ugyanakkor jelentős összeget emésztettek föl a kifizetések: a kamatokon és adókon kívül 5950 pengős fizetési és 3682 pengős költségösszeg terhelte a takarékpénztár kiadási oldalát.[299] Mint utóbb kiderült, nem csak a kiadási oldal okozta a pénzintézet gyönge teljesítményét. Tőzsér Károly vezérigazgató ugyanis 1925-től folytatólagosan csalásokat követett el. *„Megállapítást nyert* – olvasható Kleitsch Mátyás följegyzése a Historia Domusban –, *hogy már 1925 óta hamisan vezették a könyveket, a raktárra elfogadott gabonával részben spekuláltak, részben Tőzsér Károly saját céljaira fordította, váltókkal megcsalta a legszegényebb embereket.”*[300] Ennek következtében a takarékpénztár 1929 októberére 140 ezer pengő passzívát halmozott föl, és fizetésképtelenné vált. Emiatt a Szegedi Kir. Törvényszék elrendelte felszámolását.[301] Mivel igen sok kisbetétes károsodott, a *„főtárgyalást itt a Kaszinó nagytermében tartotta a Szegedi Törvényszék öt napon keresztül – a sikkasztó Tőzsér Károlyt elítélték 2 év és 8 hónap börtönre. Az igazgatóság tagjait: Molnár András községi bírót, Daróczi Ferenc törvénybírót, Balla Jánost, Éberhardt József mészárost és Búza Károly géplakatost fölmentették a bűnrészesség vádja alól, azonban vagyonukra a bankok rátették a kezüket, és sorban árvereztetik őket.”*[302]

Noha Tőzsért elítélték, az igazgatósági tagok pedig vagyonukkal feleltek az elkövetett bűncselekményekért, rajtuk kívül még számosan mentek tönkre a faluban a takarék-

[296] Uo.
[297] *Nagy Magyar Compass* 1925-1926. Bp. 1926. I. rész. 448., *Magyar Pénzügyi Compass* 1926-1927. Bp. 1926. 310.
[298] HONVÁRI 1997. 349.
[299] *Nagy Magyar Compass* 1927. Bp. 1927. I. 439-440., 1928-1929. Bp. 1928. I. rész. 394-395., *Magyar Pénzügyi Compass* 1927-1929. Bp. 1928. II. rész. 313-314.
[300] Hist. Dom. 27.
[301] *Nagy Magyar Compass* 1930-1934. Bp. 1930. 390. , MVL V 261-7. 31/1932.
[302] Hist. Dom. 27.

pénztárban elhelyezett betéteik elvesztése miatt. Többek között a Gazdák Szövetkezeti Malmának bukását, és a Selmeczy-féle gőzmalom tönkremenetelét is ez okozta.[303] A takarékpénztár bukása a község háztartását is súlyosan érintette. Mivel a gyámpénztár ennél az intézetnél volt elhelyezve, 4778 P tőke és annak 1929. júl. 1-jétől járó 952 P kamata, összesen 5731 P veszett el. A képviselő-testület belátva, hogy ennek, vagy egy részének megtérítésére nincs remény, úgy döntött, hogy 6 év alatt egyenlő részletekben a községi költségvetésből pótolja ezt az összeget.[304]

1923. aug. 11-én 10 millió koronás alaptőkével alakult a *Kiszombori Kereskedelmi és Iparbank Rt* Rónay Endre elnökletével.[305] Alapszabályában rögzített célja *„pénzbeli előlegzések"* és egyéb üzletek által a kereskedelmet, földművelést és ipart előmozdítani. Tehát a banki és áruüzlet minden ágát űzte. Sőt 1923-ban – megőrizve elsődleges pénzintézeti jellegét – beszállt a mezőgazdasági terménykereskedelembe is. Az 1924-ben zárult I. üzletév végén megtartott közgyűlésen részt vett a teljes igazgatóság. Tagjai: Deutsch Andor takaréktári igazgató, livnói vitéz Hadffy Imre nyugalmazott gyalogsági tábornok, takaréktári aligazgató, Jaczkó Artúr, Jaczkó Emil malomigazgató, Csányi István, Elek Gyula, Lieszkovszky Vladimir, Rónay Endre, Katkits József, mindannyian makói lakosok. Ez összesen 8 részvényes, akik 850 db részvényt tettek le, ezzel az alaptőkének 85%-át képviselték.[306] Az igazgatósági tagok makói illetőssége összefüggött azzal, hogy a kiszombori bank érdekközösségben állt a makói Kereskedelmi és Iparbankkal. Utóbbi 1923-ban fölvételét kérte a Pénzintézeti Központ tagjai közé, amit csak stabil hátterű pénzintézetek kezdeményezhettek.

1925-ben a bank igazgatósági elnöke már Hadffy Imre, alelnöke Rónay Endre, ügyvezető igazgatója Katkits József, jogtanácsosa dr. Galambos Emil, pénztárnoka Gazda József volt. Változások voltak az igazgatóság összetételében is, melyben helyet kapott Körmendi Elemér Futura-igazgató (Makó) is. A pénzintézet a gazdasági nehézségek ellenére is egyenletesen növekedett, egy év alatt duplájára növelte nyereségét, így osztalékot is fizethettek, vagyona pedig megháromszorozódott.[307] Ennek ellenére ez a pénzintézet sem sokáig működött. 1926-ban csődöt jelentett és fölszámolták. Az Iparbank bukásáról Kleitsch Mátyás plébános a Historia Domusban is megemlékezett. Innen tudjuk, hogy *„Sok részvényes és még több betétes elvesztette a pénzét. Árpás plébánosnak 40 q búzája, a templomnak 17 q búzája odaveszett. 3 évig folyt a bűnügyi eljárás. Rónay Endre vagyonát 1930-ban föloldották a bűnügyi zárlat alól, Katkits József könyvelő időközben búcsúzás nélkül átköltözött jugoszláv megszállt területre Törökkanizsára."*[308] Mivel a bank csődjével kapcsolatban nyomozás folyt, vélelmezhetjük, hogy a fölszámolás mögött e pénzintézetnél is valamiféle vagyon ellenes bűncselekmény, vagy ennek kísérlete állhatott. Az ügy kulcsfigurája Katkits József könyvelő lehetett, *„búcsúzás nélküli"* távozása legalábbis ezt a föltételezést alapozza meg.

1926-tól az *Országos Központi Hitelszövetkezet*nek (OKH) is működött fiókja a községben, ennek célja a szegényebb népréteg olcsó hitellel való ellátása volt.[309] A megalakí-

[303] Uo. 27-28.
[304] MVL V. 261-7. 31/1932.
[305] *Magyar Pénzügyi Compass* 1923-1924. Bp. 1924. II. rész. 315-316.
[306] CSML Cg. 99/1923
[307] *Nagy Magyar Compass* 1925-1926. Bp. 1926. I. rész. 869., *Magyar Pénzügyi Compass* 1926-1927. Bp. 1926. II. 310.
[308] Hist. Dom. 27.
[309] BARNA 1929. 328.

tásában, illetve a községben való megtelepítésében dr. Lakatos Gyula országgyűlési képviselő, Mészáros Pál főjegyző, Pomsahár Ferenc tb. szolgabíró és Tillschneider Vilmos földbirtokos működött közre. A pénzintézet vezetői között itt is a helyi társadalom fontos szereplőit találhatjuk meg: Mészáros Pál ügyvezető alelnök volt, Molnár András községi bíró és Selmeczy József malomtulajdonos, az Ipartestület elnöke az igazgatóságban kapott helyet.[310] A bankfiók tevékenységéről, működéséről nem rendelkezünk részletesebb adatokkal.

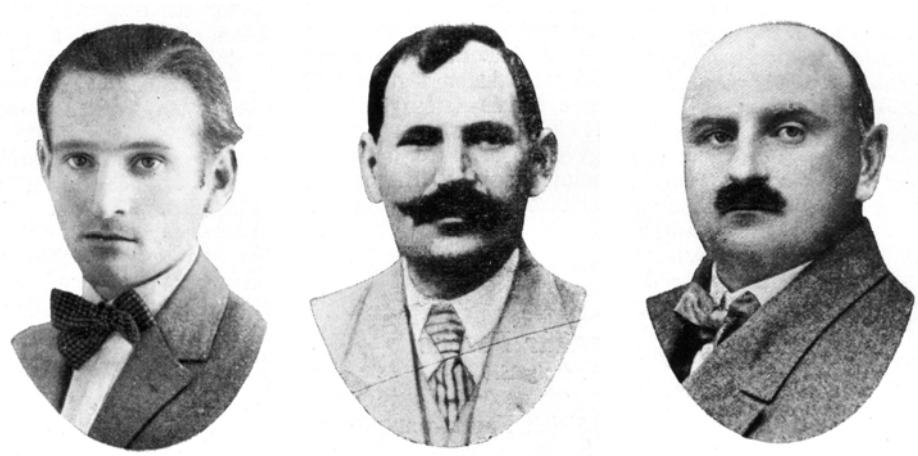

Pomsahár Ferenc tb. szolgabíró, Selmeczy József malomtulajdonos és Tillschneider Vilmos földbirtokos 1929-ben

A két világháború között évek gazdasági életének legsúlyosabb válsága a zombori bejegyzésű pénzintézetek csődje mellett a két malom felszámolása volt. A Selmeczy Antal helyi molnár által 1898-ban alapított céget, az ún. *Selmeczy-féle malmot* 1921-ben újjászervezték, ekkor vette át apjától a vezetést Selmeczy József.[311] A Szegedi Királyi Törvényszék kereskedelmi és társas cégek jegyzékének III. kötetében található az 1922. júl. 20-án keltezett cégbejegyzés. Neve: Selmeczy Antal és Fiai közkereseti társaság, mely 1921. dec.18-án alakult. Tagjai Selmeczy Lajos molnár makói, Selmeczy János molnár oroszlámosi, Selmeczy Ferenc cipész makói, Selmeczy József molnár kiszombori, Selmeczy Ambrus molnár kiszombori, Selmeczy Mariska, Juhász István molnár neje ószentiváni, Selmeczy Vilma Ambrus József gazdálkodó neje kiszombori, Selmeczy Mihály molnár kiszombori, Kanász Mátyás molnár szegvári és Kanász Franciska hajadon kiszombori lakosok. Ezt a cégbeli fölállást tükrözte az 1921-ben kiadott iparigazolvány.

Érdekes, hogy a családi vállalkozás tagjai csak részben voltak zomboriak, holott a főtelep ott működött, a többiek a környéken laktak. Közkereseti társasággá tömörülésüknek nem voltak földrajzi-lakóhelyi megkötései, ellenben szinte mindannyian a molnár szakmához tartoztak, vagy gazdálkodtak, még a családba beházasodott sógorok is. Vállalkozásuk fő profilja a malomipar, de sok egyébbel is foglalkoztak. A hatósági igazol-

[310] VERMES 1929. 476-480.
[311] Uo. 478.

ványt *„gőzmalom, fürdőház, épület és tűzifa-vágás, tűzifa-raktár, kő- és kovácsszén, mész, cement, kátrány és kátránypapír, épület, ajtó és ablaktető vasalás, valamint drótszeg-raktár ipar”* űzésére adták ki.[312] Az 1922-i cégbejegyzés *„gőzcséplő, gőzmalom és fürdőház tulajdonosoknak”* és *„kiszombori lakosoknak”* nevezte a cég tagjait, akik a föntebb fölsorolt iparokat gyakorolták, kiegészülve a gőzcséplési iparral. Az eredeti üzletág, a malmosság tehát jócskán kiegészült egyéb iparokkal, melyekhez nem kellett mestervizsgát tenni, vagy valamilyen képesítést szerezni. Elegendő volt az engedélyezésük, mert saját kockázatra vitték. Ehhez viszont lakhelyet kellett változtatni, ezért került Zomborra az eredetileg szegvári Kanász család, vagy az Oroszlámosra származott Selmeczy János. Utóbbi miatt a céget 1920 után nem tudták bejegyezni, *„mert szerb területen”* lakott. Ezért a szegedi Királyi Törvényszék az újbóli cégbejegyzésért folyamodókat arra utasította, hogy családi értesítővel, vagy más módon igazolják, hogy a társaság valamenynyi tagja Selmeczy Antalnak fia, vagy pedig a cégvalódiság elvének megfelelő más cégszöveget jelöljenek meg. Selmeczy János az alapító cégtulajdonos, Selmeczy Antal egyik fia volt, de az alapításkor még magyar Oroszlámos a háború után szerb megszállás alá került, s onnan *„ez idő szerint ismételt kísérlet dacára sem sikerül távozási engedélyt kapnia”*, s a folyamodványt nem tudta aláírni. Ezért a családi cég Zomboron élő tagjai haladékot kértek az aláírás megszerzéséhez, amit meg is kaptak.

A gőzmalom bukása még 1918-ra vezethető vissza, amikor a nemzeti és katonai tanács 25 vagonnyi búzát osztott szét a malom raktárkészletéből a nincstelenek között. Selmeczy 1922-ben kérte a búza ellenértékének (124753 korona és 63 fillér) megtérítését, ettől azonban a képviselő-testület elzárkózott, mondván, nem vállal visszamenőleges felelősséget a nemzeti tanács akkori – utóbb illegitimnek tekintett – intézkedései miatt. Ebből a hosszasan elhúzódó vitából 1929-ben per lett, melyet Selmeczyék elveszítettek.[313] Gyakorlatilag ez tetézte be a cég ellehetetlenülését, mely nem csupán a veszteség fölhalmozódásából és görgetéséből, és nem csak a gazdasági helyzet nehézségeiből adódott, és nem csak abból a kárból, amely a malom 1925-ös leégéséből keletkezett, hanem a Kiszombori Takarékpénztár Rt. csődjéből is, mivel Selmeczy amellett, hogy részvényese volt a banknak, még üzleti kapcsolatban is állt vele: azt a búzát, amellyel a bank vezérigazgatója, Tőzsér Károly spekulált, részben ebben a malomban raktározták, és a teljes készletet az ügy kipattanását követően lefoglalták. Noha a vizsgálatok a malomnál nem állapítottak meg hűtlen kezelést, ez a veszteség, továbbá a korábbi veszteségek és a községgel szembeni elveszített per már nem volt kezelhető a cég számára.[314] Selmeczyék oly annyira tönkrementek, hogy a perköltséget (2260 pengőt) sem voltak képesek kifizetni, ezért egy csökkentett költséget, 991 pengőt a község fizetett ki helyettük azzal, hogy ha Selmeczyéken behajtható lesz valamikor, akkor azt érvényesíteni fogják velük szemben.[315]

A *„Kiszombor és Vidéke Keresztény Kisgazdák Malom Részvénytársaság”*-ot 5 millió koronás alaptőkével 1923. júl. 29-én a Tausch-féle vendéglőben alapították. Céljuk a malomipar űzése, mindenféle gabonanemű őrlése, saját számlára vagy megbízásból díja-

[312] CSML Cg. 1316/1922
[313] MVL V 261-4. 33/1918., 2/1922., 66/1922. A képviselő-testület peren kívüli egyezséget ajánlott Selmeczyéknek, s noha továbbra is úgy ítélte meg, hogy a községnek nem indokolt jótállnia az 1918-as döntésért, mivel az akkori határozat formailag nem volt megfelelő, és a törvényhatósági jóváhagyás is hiányzott, mégis 4000 pengőt kínált kártalanításként. MVL V 261-4. 2/1922., 66/1922., V. 261-6. 101/1928., 16/1929., 30/1929.
[314] Hist. Dom. 27-28., MVL V 261-5. 103/1926.
[315] MVL V. 261-6. 17/1932.

zás ellenében, az őrlemények eladása, esetleg gabonaneműek és őrlemények vétele eladása. Általában a malomipar körébe tartozó kereskedelmi ügyletekkel foglalkoztak. Az alapításkor az igazgatóság tagja lett Búza Károly, Siha Miklós, Szűcs Illés, Gera Lajos, Jaksó György, Baranyi György, Rácz János, Tari János, Gábor Miklós, Hódi József és Bódi Mihály.[316] Az alaptőkét, a rohamos infláció miatt, folyamatosan emelni kellett. 1924. nov. 2-án az egy évvel korábbinak százszorosára, 500 millió koronára emelték. Ezt 1926. febr. 6-én 100 ezer pengőre értékelték, okt. 10-én pedig 2000 darab új részvényt kibocsátva 120 ezer pengőre növelték.[317]

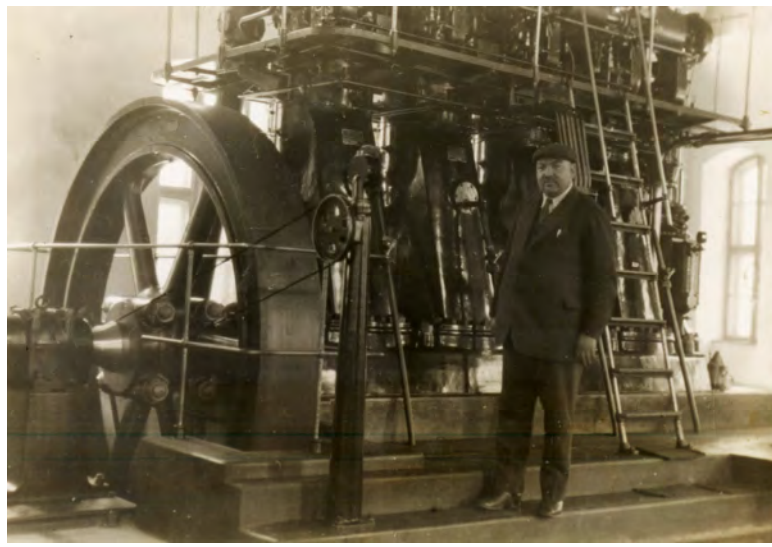

A Kéry-malom motortere

Időközben a malom nevet váltott: 1926. febr. 7-én fölvette a *Kiszombori Gazdák Malma Rt.* elnevezést, és ezzel együtt az igazgatóság is átalakult. Az alapítók közül már csak Búza Károly gépész, Siha Miklós, Gera Lajos, Jaksó György és Baranyi György maradt tag, mellettük újak kerültek be, nyilván az új, nagyobb részvényesek közül: Nagy Péter, dr. Kiss Károly, Kohajda Pál, Nagy Mihály, Frausch Miklós, Nagy József kereskedő (Makó), Hunyár József és Imri György. A felügyelő bizottság tagjává Katkits Józsefet, az Iparbank ügyvezető igazgatóját, Szalóky Sándor kereskedőt (Makó), Molnár Andrást, Opris Andrást és Pápai Istvánt választották. Az üzem vezetője Búza Károly, főkönyvelője Arlett János volt.[318] A malom vagyonmérlege 143,6 ezer pengőt mutatott. 1926-ban a cégnek épületben és berendezésben 131,6 pengő, áruban 11,8 ezer pengő, míg készpénzben 132 vagyona volt. A terhek oldalán a 100 ezer pengős részvénytőke és 11,3 ezer pengős tőketartozás mellett 15, 9 ezer pengős hitelállomány is szerepelt. Ennek ellenére a vállalkozás nyeresége ekkor meghaladta a 2 ezer pengőt (2149 P).[319] A következő évi

[316] Nagy Magyar Compass 1922-1924. Bp. 1924. II. rész. 937.
[317] Uo. 1927-1928. Bp. 1927. II. rész. 550.
[318] Uo., Magyar Pénzügyi Compass 1927-1929. Bp. 1928. II. rész. 314.
[319] Nagy Magyar Compass 1922-1924. Bp. 1924. II. rész. 550.

beszámolóból kiderül, hogy a hitelezői állomány alig csökkent (15 ezer P), a nyereség viszont jóval kisebb lett, mindössze 182 pengőt rögzítettek. Az aktívák oldalán megemelkedett az épület és berendezési érték (150 ezer pengő), ami arra utal, hogy valamiféle fejlesztést, korszerűsítést hajthattak végre az üzemben, nyilván emiatt volt olyan alacsony a nyereség is. A malom árukészlete ekkor 9,4 ezer pengőre rúgott, és mindezzel együtt a cég vagyonmérleg-főösszege 160,7 ezer pengőre növekedett.[320]

A vállalkozás 1929-ig működött, ekkor a Kiszombori Takarékpénztár Rt csődje következtében megbukott. A bukás itt is ugyanazért következett be, mint a Selmeczy-féle malom esetében: a Tőzsér-féle spekulációs búzakészlet raktározásában ez a cég is érdekelt volt, így a spekulációban érintett búza elkobzása, a banki háttér összeomlásán túl, ami nyilván a vállalkozás hitelállományát is érintette, már elviselhetetlen terhet rótt volna a tulajdonosokra, ezért a részvénytársaság fölszámolása, ill. a malom eladása mellett döntöttek. A tönkrement céget messze a valós érték alatt, 27 ezer pengőért Kéry Béla szegedi vállalkozó vásárolta meg, aki folytatta a malomipari tevékenységet.[321] 1931-ben már új tulajdonos, Csicsova Ferenc orosházi vállalkozó birtokolta a céget.[322]

Az ipart Kiszomboron a malmok mellett még a *Joó-féle téglagyár* képviselte. A temető melletti telephelyen a közeli Vályogosból kitermelt agyagból égették a téglát. A gyárról Kászonyi Richárd főszolgabíró 1929-ben még azt írta, hogy *„elég jól prosperál, mivel a kiosztott házhelyeken az építés évről évre szaporodik”*, ám egy évre rá, 1930-ban már lanyha üzemvitelről számolt be, mert az építkezési hullámnak vége szakadt.[323] Az üzem az 1950-es években még működött, kemencéit a 70-es években, kéményét a 80-as években bontották le.

A *Rónay Imre-féle mezőgazdasági szeszgyár*, valamint a *községi szeszfőzde*, melynek létesítéséről a község 1923-ban határozott és 1924. jan. 8-án vett használatba,[324] a szőregi pénzügyőr szakasz szigorú ellenőrzése alá tartozott. 1927-ben a képviselő-testület kérte, hogy inkább a makói pénzügyőrség alá tartozzanak, hiszen az sokkal közelebb van hozzájuk.[325] A Rónay Ernő által az 1890-es években alapított dénesmajori szeszgyár a húszas-harmincas években még számottevő forgalmat bonyolított, évente 1000-1600 hektoliter szeszt állított elő, amelyet az ipari vasúton szállítottak a vasútállomásra, és onnan tovább a fölhasználókhoz.[326] Jelentős üzemnek ennek ellenére messze nem volt mondható, 1929-ben mindössze 6 munkást foglalkoztatott.[327]

A községben a húszas években két *tejbegyűjtő telep* is működött. Innen 1928-ban naponta 7-800 liter, 1929-ben pedig már csak 5-600 liter tejet szállítottak Szegedre. A csökkenés oka egyértelműen a tej igen alacsony átvételi ára volt (1929-ben 18 fillér literenként), ami az állattartás költségeihez képest elenyészőnek bizonyult.[328] Mivel a tejtermelés nem bizonyult rentábilisnak, sokan fölhagytak vele, ez a tehénállomány folyamatos csökkenésében is tetten érhető volt.

[320] Magyar Pénzügyi Compass 1927-1929. Bp. 1928. II. rész. 314.
[321] Hist. Dom. 27-28..
[322] MVL V 261-6. 104/1931.
[323] CSATV KB 1928. Makó, 1929. 114-115., CSATV KB 1929. Makó, 1930. 118.
[324] MVL V. 261-4. 105/1923. és 7/1924.
[325] MVL V. 261-5. 151/1927.
[326] BARNA 1929. 328.
[327] CSATV KB 1929. Makó, 1930. 118.
[328] CSATV KB 1928. Makó, 1929. 115., CSATV KB 1929. Makó, 1930. 118.

A húszas években tovább működött az 1907-ben alapított *Szeged-kiszombori Kosárfonó Rt,* amely 1908-ban kezdte meg tevékenységét a községben. Az akkori képviselő-testület ingyenesen biztosított helyiséget a cég számára, hogy kosárfonó iskolát, műhelyet és raktárt működtessen.[329] A gyár zombori telephelye az első világháborúig biztosan üzemelt,[330] későbbi jelenlétéről azonban nincs adatunk. A cég kosáráruinak nagy részét a községbeli kosárfonók készítették. Az Rt 60 ezer K-s alaptőkéjét előbb 150 ezerre, majd 1923. márc. 24-én 500 ezer K-ra emelték. 1926. ápr. 30-án – már az új pénznemben – az alaptőke 50 ezer pengő lett: Valószínűleg ekkor választott az Rt új igazgatóságot, 1924-ben még bizonyosan a régiek vezették a céget. Az új összetételű igazgatásában tag lett Feinl Lajos kereskedő, Feinl László ügyvezető igazgató és Csiszár Ignác, míg a felügyelő bizottságban Nagy Pál, Széll József és Pásztor Béla kapott helyet.[331] Az 1927-ben *„mindennemű kosáráruk, kerti bútorok"* előállításával foglalkozó vállalkozás 160 munkást, továbbá 45 külsőst foglalkoztatott.[332] Minden bizonnyal e külsősök között lehettek a zomboriak is, tehát a cégnek önálló telephelye a községben valószínűleg nem volt, hanem – mai szóhasználattal élve – bedolgozókat foglalkoztathatott. Erre utalhat az 1930-as népszámláláskor összeírt 10, házi iparral foglalkozó ember.[333]

A kiváló kiszombori alapanyag iránt mások is érdeklődtek. 1923-ban az Iparosok Országos Központi Szövetkezete azzal a kéréssel fordult a képviselő-testülethez, hogy a benekarikási füzest 10 évre szeretné bérbe venni. A haszonbér összege 1 q 51 kg búza volt. A község hozzájárult a bérlethez, azzal, hogy *„a termelt fűzvessző Kiszomborban, s itteni munkásokkal dolgoztatandó fel, s a bérleményen csak nemes fűzvessző termelhető."*[334]

1929 nyarán érdekes ajánlat érkezett Kiszomborra. Schiffer Miksa vállalkozó cellulózgyárat akart építeni a községben. Az elképzelés szerint 200-400 embernek adott volna munkát az ipartelep. A képviselő-testület támogatta az elképzelést, és a gyár helyéül az ún. kishaleszi földet jelölte ki. A mintegy 50 kh terület a töltés alatt közel volt a nagyon szükséges vízhez, jó a közlekedése (út és vasút mellett van, így könnyű az iparvágányt odavezetni). A képviselők várták a további konkrét ajánlatot. Többet azonban e kérdés nem merült föl a közgyűléseken.[335] Valószínűleg a gazdasági világválság hiúsította meg a község szempontjából ígéretesnek tűnő terv megvalósítását.

A gyárak és komolyabb üzemek hiányában a község ipara igazából a települési szükségleteket kielégítő helyi ipar volt. A húszas években száznál több iparűző működött a községben, ezek szinte kivétel nélkül a helyi piaci keresletre termeltek, döntően szolgáltatási célú kínálatot biztosítva. Az iparűzők az 1925-ben alapított ipartestületbe tömörültek, mely érdekvédelmi és önképző funkciókat egyaránt ellátott.[336] Mindössze két olyan háziipari ágazat volt, ahol a község külső piacot megcélzó árutermelést folytatott, az egyik a kosárfonás, míg a másik a kertibútor-készítés volt. Az 1930-as népszámlálás

[329] MVL V 261-2. 41/1908., 151/1908., 36/1909,.
[330] MVL V 261-3. 26/1912
[331] Magyar Pénzügyi Compass 1927-1919. II. Bp. 1928. 559.
[332] SZEGED 1927. 205.
[333] *Az 1930. évi népszámlálás.* II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakóhelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Bp. 1934. 169.
[334] MVL V 261-4. 12/1923.
[335] MVL V. 261-6. 78/1929.
[336] BARNA 1929. 328.

szerint 10 olyan iparos volt, aki ilyen termékek előállításával foglalkozott.[337] Mindemellett – a pénzintézeteken és malmokon kívül – csupán egyetlen olyan zombori céget ismerünk, mely szerepelt a *„magyarországi összes törvényszékileg bejegyzett cégek adatait”* közreadó Magyar Pénzügyi Compassban: Spitzer Lajos fakereskedését.[338]

Cipészek a harmincas években

Az 1930-as népszámlálás adatai szerint mindösszesen 319 kereső, családtagjaikkal együtt 710 fő, a teljes népesség 14,2 %-a élt az iparból. Önálló iparosként 118 főt vettek számba, akik mellett 136 főnyi segédszemélyzet, vagy segítő családtag és 40 tanonc dolgozott. Számba vették még az imént már megemlített 10 házi iparral foglalkozót, valamint 7 tisztviselőt és 8 sofőrt és szolgát is. A statisztika 1930-ban 139 zombori vállalkozást rögzített, ebből 90 (64,7 %) segéd nélkül dolgozott, s csupán 49 volt (35,3 %), amely segédszemélyzetet is alkalmazott. 1-2 fővel dolgozott 37 (26,6 %), 3-5 fővel működött 8 vállalkozás (5,8 %), és mindössze 4 olyan vállalkozás volt (az összes zombori vállalkozás 2,9 %-a), amely 6-10 főt foglalkoztatott. 10 főnél nagyobb üzem nem működött a községben.[339] Az összeírás szerint 48 kereső űzött Kiszomboron kereskedelmi tevékenységet, ami azt jelentette, hogy családtagjaikkal együtt 97 fő, a teljes népesség 1,9 %-a élt ebből a foglalkozásból.[340]

A Horthy-korszak utolsó, 1941-es népszámlálása 2359 zombori keresőt írt össze, ebből 199-en (8,4 %) éltek az iparból és az építőiparból. Közülük csupán alig fele, 101 fő

[337] OMC 1927. 225., *Az 1930. évi népszámlálás.* II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakóhelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Bp. 1934. 169. Lásd még: CSATV KB 1927. Makó, 1928. 145.
[338] *Magyar Pénzügyi Compass* 1927-1929. Bp. 1928. III. 67., Uo. 1930. Bp. 1930. III. 67., Uo. 1931-1932. Bp. 1931. III. 67.
[339] *Az 1930. évi népszámlálás.* II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakóhelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Bp. 1934. 169.
[340] Uo. 45.

volt, aki önállóan dolgozott, míg az összeírtak másik fele fizikai munkásként dolgozott.[341] A község népességének – családtagokkal együtt – 10,6 %-a kapcsolódott az iparhoz, ez 3,6 %-os csökkenést jelentett, mint 10 évvel korábban.[342] A különbözet a mezőgazdaságból élők többleténél jelent meg. Az iparból a mezőgazdaságba való visszavándorlás egyértelmű bizonyítéka annak, hogy a község ipara nem volt verseny- és piacképes, a gyáripari tömegtermékek kereskedelme visszaszorította a korábbi helyi kisipari gyártást, míg a szolgáltatási szektor nem tartott el annyi családot, mint a korábbi évtizedek belterjes világában. Az iparból élők csökkenése egyértelműen mutatta a község mezőgazdasági jellegének dominanciáját. Ugyanakkor Makó (és a közlekedési feltételek javulása révén relatíve Szeged) közelsége is akadályt jelentett a helybeli ipar megerősödése előtt. A helyi fogyasztás nem biztosította a rentabilitást, ugyanakkor a nagyobb mennyiségű és versenyképesen értékesíthető áru előállításához nem képződött meg a tőke, hiányzott a szakismeret és a megfelelő piaci kapcsolatrendszer is. A belterjes ipar ezért fejlődésképtelennek bizonyult, melyet az elkövetkező évtizedek is megörököltek.

1941-ben összesen 177 keresőt írtak össze, akik a közlekedésben, a kereskedelemben és a szolgáltatásai szektorban tevékenykedtek. Közülük 51-en voltak azok, akik önállóan tevékenykedtek.[343] Vélhetőleg ezek többsége kereskedő volt. Ez nagyjából megfelelt a tíz évvel korábbi szintnek, hiszen akkor 48 kereskedelemmel foglalkozót rögzítettek. Az adat arra utal, hogy a kereskedelmi szolgáltatások nem szűkültek, tehát nem csökkentek, de nem is koncentrálódtak a faluban. A lakosság kereskedelmi ellátását továbbra is a kis szatócsboltok végezték, amelyek többnyire követték, és kevéssé alakították a helyi fogyasztási szokásokat. Kínálatuk elsősorban a háztartásokban önállóan nem előállítható termékekből: élelmiszerekből, fogyasztási cikkekből, ruhaneműkből és háztartási vagy a gazdaságok működéséhez szükséges kisebb értékű eszközökből állt.

Piacok, vásárok

Kiszomboron a heti piac mindig csütörtökön volt. A régen kialakult rend – a Kereskedelmi Minisztérium 1870. jún. 9-én engedélyezte a piacot – igazodott a szomszédos Makó piaci rendtartásához, hiszen ott szerdán, pénteken és vasárnap volt a heti piac. Zomboron is kialakult a vasárnapi piac, mert az uradalom szombatonként fizetett, s ezért mindenkinek jó volt, hogy ekkor is lett – szokásjog alapján – piac.[344]

A község országos vásárokat is tartott. Évente három nagy kirakodó- és állatvásár volt, az első Virágvasárnapon (húsvét előtt), a második az aug. 15-i Nagyboldogasszony napját megelőző szombaton-vasárnapon (ha Makón is ekkor tartották, akkor az aug. 15-ét megelőző második szombaton és vasárnap), a harmadik pedig október második hetének végén. Az állatvásárok szombaton, a kirakodóvásárok vasárnap voltak. Ekkor értek rá ugyanis a napszámosok és szombat délutántól az uradalmi cselédség is. A község még egy országos vásárt szeretett volna tartani, a jún. 15-ét megelőző hétvégén. Erre azért lett volna szükség, hogy a gazdák az aratás előtt felesleges állataikat eladhassák, vagy vehessenek, és a szükséges iparcikkeket is beszerezhessék.[345] Hiába tárgyalta és kérelmezte

[341] *Az 1941-es népszámlálás*. 1. Foglalkozási adatok községek szerint. Bp. 1975. 386-387.
[342] Uo. 544.
[343] Uo. 386-387.
[344] MVL V. 261-8. 51/1941.
[345] MVL V. 261-5. 62/1926.

többször a község, több éves huzavona után végül is a Kereskedelmi Minisztérium nem engedélyezte a negyedik országos vásárt.[346]

Fogyasztási szokások

A község fogyasztási szokásairól, életmódjáról, mindennapjairól alig rendelkezünk adatokkal. A családok döntőrészt önellátásra rendezkedtek be, amit pedig nem tudtak megtermelni a ház körül, azt a piacokon, vagy a községben működő Hangya szövetkezeti boltokból, vagy a szatócsboltokból szerezték be (az egyik legkedveltebb bolt a Matuszka üzletház volt a Szegedi utcán). A húst – főként baromfit és sertést – otthoni vágásokkal állították elő. Tehenet elsősorban a tejéért tartottak, amelyből túrót, sajtot és vajat is készítettek, és ha az állatot le kellett vágni, azt a községi hentesekkel és mészárosokkal végeztették el. A gyapjúért és sajtért tartott juhot és bárányt otthon vágtak, de a hentesek is vállaltak földolgozást.

Kleitsch Mátyás plébános a Historia Domusban följegyezte a községi fogyasztásai adókönyv alapján a vágási adatokat, ennek nyomán képet alkothatunk a húsfogyasztási szokásokról, illetve annak változásairól. A *34. táblázat*ban csak a hentesek által kimért húsmennyiség adatait láthatjuk, tehát nem tartalmazza a nyilván lényegesen nagyobb számú házi vágásokat, mégis, jól mutatja, hogy a gazdasági válság miatti elszegényedés erőteljesen befolyásolta a forgalmat, és ezzel nyilván az elfogyasztott hústermékek mennyiségét is. Ehhez még hozzájárult az 1930, 1931 és 1932-es sertésvész is, amely megkurtította az állományt, ezért nem csak a mészárszékekben, hanem *„házilag is nagyon kevés sertés került levágásra."*[347] A húsfogyasztás a 30-as évek közepétől növekedett újból erőteljesebben, ebben közrejátszott a gazdasági válság megszűnése éppúgy, mint a sertésvész elhárítása is. Mindemellett az emelkedő munkabérek és a javuló életszínvonal további fogyasztásra ösztönzött. A húsáruk tekintetében ezt továbbra is döntően helyi termékekből fedezték. A harmincas évek végére ezért ismét megnövekedett a helyben előállított hús mennyisége, és erőteljesen csökkent a falun kívülről (Makóról) beszerzett hús mennyisége.

	1927	**1930**	**1932**	**1933**	**1934**	**1937**	**1938**	**1939**
szarvasmarha (db)	70	19	29	58	36	25	19	45
borjú (db)	99	48	49	53	33	45	101	114
juh (db)	140	34	42	43	60	84	91	133
sertés (db)	218	128	57	102	112	242	262	280
bárány (db)	13	10	4	6	2	9	12	18
hús Makóról (kg)	1210	1536	1530	1495	3245	1075	1061	350

34. táblázat **A községben kimért hús mennyisége 1927 és 1939 között**

A húszas években meglehetősen általánossá vált az alkoholfogyasztás. Dr. Kászonyi Richárd főszolgabíró 1927-es jelentésében a Kiszombort is magába foglaló Torontáli járás helyzetét elemezve a következőket írta: *„Szomorú jelenség* […], *hogy a nép túlsá-*

[346] MVL V. 261-6. 11/1930.
[347] Hist. Dom. 49.

gosan odaadja magát az alkohol élvezetének. […] *Tapasztalható, hogy a legszegényebb ember is, aki rongyokban jár, családjának még elégséges kenyeret sem tud adni, keresetének tekintélyes részét szeszes italokra költi. Az általános nagy szegénység mellett is a korcsmák állandóan látogatva vannak. És ez ellen nem használ sem a lelkészek, sem a tanítók szava. Főleg veszedelmes azon körülmény, hogy az iszákosság már a fiatalkorúak között is el van már terjedve. A szülők e tekintetben nagyobbrészt csak rossz példát nyújtanak gyermekeiknek.*"[348]

Kleitsch plébános adatai nyomán képet alkothatunk a község alkoholfogyasztási szokásairól.[349] (*35. táblázat*) A legkedveltebb ital a bor volt, a sörfogyasztás ehhez képest elenyészőnek bizonyult. Az 1930. évi népszámlálás adatsora nyomán a község 5008 fős népességéből 3351 fő volt 20 éven felüli. E számmal visszaosztva az összes borfogyasztást, megállapítható, hogy az 1920-as évek stagnálását, 18 liter/fő körüli fogyasztását a harmincas évek közepétől erőteljes növekedés követte, és a harmincas évek végére jóval duplájára emelkedett. Ezzel szemben a sörfogyasztás stagnált, a gazdasági válság éveiben erőteljesen csökkent, majd a harmincas évek jobb éveiben sem nőtt a korábbi 2,5 liter/fő éves fogyasztás fölé. A borfogyasztás ellenben folyamatosan emelkedett, még a válság éveinek általános elszegényedése közepette sem csökkent, szemben pl. a húsfogyasztás (és nyilván a tartós fogyasztási cikkek) visszaesésével.

A plébános szerint a borfogyasztás folyamatos növekedése nem a gazdasági helyzet javulásával függött össze, hanem azzal, hogy „*a borárak is áldozatul estek a gazdasági romlásnak: 1927-ben, amikor a búza ára még 30 pengő körül mozgott, a bor nagybani ára is 1 pengő volt, és azon fölül 1932-ben a búza ára lement 15 pengőn alul, s a bort is 20 filléres áron adták nagyban. Itt helyben az uradalmak kicsinyben kimérve (utcán át) 60, 50 és 40 filléres árban adják a bor literjét, úgyhogy az 1927-ben elfogyasztott 60000 liter bor ára ugyanannyi pengőnek felel meg, míg az 1934-ben kimért 92 ezer liter ára nem éri el a 60 ezer pengőt.*"[350]

		1927	1930	1932	1933	1934	1937	1938	1939
bor	összesen (liter)	61773	60643	87228	84446	92540	159049	174623	136004
	liter/fő	18,43	18,09	26,03	25,2	27,61	47,46	52,11	40,58
sör	összesen (liter)		8438	3340	2440	3136	4697	5567	8080
	liter/fő		2,52	0,99	0,73	0,93	1,4	1,66	2,41
pálinka	összesen (liter)	12185	5570	3252	2499	2907	4130	5135	9224
	liter/fő	3,63	1,66	0,97	0,74	0,87	1,23	1,53	2,75

35. táblázat **A községben elfogyasztott alkohol mennyisége 1927 és 1939 között**

A gazdasági válság, ha a borfogyasztásban a föntiek miatt nem is, a bornál jóval drágább pálinkafogyasztásban visszaesést okozott. Az 1927-ben elfogyasztott pálinkamennyiség 1933-ra kevesebb, mint egynegyedére esett vissza. Az évtized közepétől emelkedő bérek következtében e téren is növekedés figyelhető meg, a pálinkafogyasztás néhány év alatt, 1939-re megháromszorozódott. Igaz, mint Kleitsch plébános erre fölhívta a figyelmet, 1939-ben olyan óriási gyümölcstermés volt, hogy az értékesítési nehézségek

[348] CSATV KB 1927. Makó, 1928. 144.
[349] Hist. Dom. 49.
[350] Uo.

miatt nagyobb részét kifőzték pálinkának, tehát az árak is csökkentek.[351] Kétségtelen ennek ellenére, hogy a lakossági kereslet a szeszesitalok iránt a harmincas évek közepétől ismét megemelkedett, s ez a fölfokozott fogyasztás az 1939-ben kitört új világháború ellenére is tovább tartott. Ez pedig a vendéglátó- és szórakozóhelyek forgalmának megugrását eredményezte.

Sörözők a Zubán-kocsmában a harmincas évek végén

Noha a községben nagyobb bűntények nemigen fordultak elő, *„az alföldi nép közt szokásos véres verekedések itt úgyszólván ismeretlenek”*, s a *„Legények közt ún. bicskázás egyszer sem fordult elő”*, mégis, az alkoholnak köszönhető az a harmincas évek közepi súlyos bűncselekmény, melyet a plébános a Historia Domusban is megörökített. *„Egy sajnálatos esetben László Dezső és Horváth György, mindkettő családos ember, életükkel fizettek az izgágaság miatt. Éppen mindenszentek délutánján a kocsmában ittas állapotban inzultálták ezek ketten Wilhelm György nevű borbélyt, aki emiatt haza is ment, ők azonban utána menve betörtek az udvarára életveszélyes fenyegetésekkel, mire Wilhelm lekapta a falról a vadászpuskáját, és mindkettőt lelőtte. A törvényszék jogos önvédelem címén fölmentette.”*[352]

Vasútközlekedés

1882-ben, amikor épült az Arad-Csanádi Egyesült Vasút (ACSEV), a kiszombori állomást a község északnyugati szélén alakították ki. Az eltelt több mint negyven év megmutatta, hogy nagy szükség volt még egy megállóra, mégpedig a község szívében lévő 29/A őrháznál. Az első, ennek megépítését célzó kérvény 1914 nyarán született meg. A község kérését a vasúttársaság a *„pálya lejtviszonyai miatt”* nem látta teljesíthetőnek, ezért eluta-

[351] Uo.
[352] Uo. 47.

sította.[353] A háború után a képviselő-testület 1926 nyarán kezdte meg ismét kérvényeivel bombázni a vasútigazgatóságot és a Közlekedési Minisztériumot. Beadványaikban részletesen leírták, hogy a község nagy részének lakóitól milyen messze van az állomás. Különösen azok, akik Makóra akarnak menni iskolába, vagy hivatalos ügyeket intézni, sokszor inkább begyalogolnak a városba, mintsem az ellenkező irányba induljanak a vonathoz. Ugyanígy, aki Kiszomborra jön, ha az őrháznál leszállhatna, rövid úton elérhetné a községházát, a templomot, a főszolgabíróságot, a postát és az iskolát.[354] *„A személyi forgalom egy részének az őrháznál való lebonyolítása technikai akadályba nem ütközik, s csekély költséggel megvalósítható”* lenne, zárták kérelmüket a zomboriak.[355]

A fahíd bontása és az 1925-ben átadott új vasúti híd (1926)

A vasúttársaságot nem sikerült meggyőzni. 1927 tavaszán újabb kérelem és újabb elutasítás született.[356] A képviselő-testület ekkor a Kereskedelmi Minisztériumhoz fordult.[357] Közben felajánlották a vasútnak: ha meglesz a megálló, és a vasúti őr kunyhója helyett várótermet épít a társaság, akkor a község a sínek melletti mély árkot betemeti.[358] A zomboriak ügye akkor kapott újabb lökést, amikor dr. Lakatos Gyula országgyűlési képviselő latba vetette befolyását.[359] Kérte is a község, hogy a makói út és a vasút kereszteződésében, a 29/A őrháznál létesített megállót a képviselőről nevezzék el: *„Kiszombor Lakatos megálló”*-nak[360] A „kisállomás” építése azonban nagyon lassan haladt. 1933 tavaszán hiába volt már a nagy gödör is feltöltve, a fedett megálló még mindig nem épült

[353] MVL V. 261-3. 73/1914.
[354] MVL V. 261-5. 54/1926.
[355] Uo. 76/1926.
[356] Uo. 24/1927.
[357] Uo. 62/1927.
[358] MVL V. 261-6. 131/1928. és 168/1928.
[359] KISS 1940. 119.
[360] MVL V. 261-6. 80/1929.

meg.[361] Egy év múlva ugyanez volt a helyzet.[362] A megálló csak 1934 végére készült el. A Historia Domus bejegyzése szerint *„Lakatos Gyula dr. országgyűlési képviselő közbenjárására a Szeged-Csanádi Egyesült Vasút (SZCSEV) teljesítette a község kérését, a motoros vonatok megállnak, sőt, várótermet is épített a vasút.”*[363]

Szerelvény a vasútállomáson a harmincas években

A vasút egyébként nem csupán a személyforgalom miatt volt fontos a községnek, hiszen igen jelentős áruforgalmat bonyolított ezekben az években is. Noha nem állnak rendelkezésünkre forgalmi adatok, tudjuk, hogy a makói hagyma szállítása jórészt ezen a vonalon bonyolódott. Kiszombor is bekapcsolódott ebbe az áruforgalomba, hiszen a makói hagymatermelés 25 %-a a kiszombori határból (az itt haszonbérelt kis parcellákról) származott. A község mintegy 900 holdnyi földtulajdonát 1-2 holdas parcellák haszonbérleteként hasznosította, de jelentős volt a makói hagymatermelő kisgazdák által birtokolt földterület is. A Nagyatádi-féle földreform keretében a korábbi uradalmi földek 38 %-a került kiosztásra, ebből több száz hold került makói gazdák kezébe.[364] Az e földeken megtermelt áru, zömmel hagyma, korai burgonya, gyökér és más zöldségfélék tekintélyes része a zombori vasútállomáson került föladásra.

Igen jelentős volument jelentett a Rónay uradalmak áruforgalma is. A dénesmajori szeszgyár éves termelése 1000-1600 hektoliter körül mozgott, de nagy tételben állítottak elő cukorrépát is, melynek célállomása továbbra is a mezőhegyesi cukorgyár volt. A föladott répamennyiség 1400-1500 vagont tett ki.[365] A hagyományos termékek mellett jelentőssé vált a harmincas években a gyümölcstermelés is. A község azzal kívánta a

[361] MVL V. 261-7. 41/1933.
[362] Uo. 69/1934.
[363] Hist. Dom. 42.
[364] BARNA 1929. 325.
[365] Uo. 328.

termelést serkenteni, hogy évente 1000-2000 db gyümölcs- és más haszonfát osztott ki 20-30 filléres kedvezményes áron a gazdáknak.[366] A gyümölcstermelésben főként Rónay Aladár gazdasága járt élen, akinek prücskösi ültetvényén több ezer gyümölcsfa volt. Ez a gyümölcsös jobb évben 15 vagon szilvát is termett,[367] melynek egy részét szintén vasúton értékesítették. Jelentős állománnyal rendelkezett Rónay Tibor gazdasága is.

Utak, járdák

A Szegedről Makón át Aradra vezető főút Kiszomboron áthaladó szakaszának burkolata a húszas évek közepére nagyon megromlott. Az út burkolatának megjavítása tetemes költséget jelentett a községnek. A képviselő-testület ezért kérvényezte a kereskedelmi minisztertől, hogy az ország 1927-28. év költségvetési beruházásaiban az út új kőburkolattal való ellátása szerepeljen. *„Ezen az úton autóversenyek is történnek”* és olyan nagy a *„személy és teherautómobil”*-forgalom a kocsi-forgalom mellett, hogy ez feltétlenül szükséges, állapították meg a kiszombori képviselők.[368] A miniszter elfogadta a kérelmet, és az út kikövezése bekerült az országos költségvetésbe. Mikor 1928-ban az útépítés elkezdődött, az állomástól a követ a munkák helyszínére a község szállíttatta, mégpedig úgy, hogy mindenki az adója mértékében teljesített fuvart.[369] A községen átvezető főút 3 km-es szakaszának szurokba ágyazott kis bazalt kockakővel való kikövezése, az ún. „makadám” út elkészítése kilométerenként 100 ezer pengőbe került. A község 18 ezer pengővel és a fuvarok biztosításával járult hozzá a költségekhez.[370] A munkák befejeződése után a kimaradt 7 m^3 bazaltkövet a község 28 P/m^3 áron megvásárolt, és az ártézi kutak környékének kikövezésére használta fel.[371] Az utak karbantartásáról 1943. jan. 1-jétől községi útkaparó gondoskodott.[372]

Régi kérése volt a zomboriaknak, hogy a Maros hídon ne kelljen hídvámot fizetniük. Nagyon sokan – például a napszámosok is – naponta jártak át a makói oldalra. Többször kérték a kishagymások is a kerékpárok utáni hídvám eltörlését, a község pedig hivatalos ügyekben eljáró emberei (jegyzők, esküdtek stb.) után kérte a vám elengedését. A kérést Makó városa elutasította. Ebbe azonban Kiszombor nem nyugodott bele. A kereskedelmi miniszterhez fordult a Tisza és a Maros hidakon való vámok eltörlése ügyében. Kérelmében hivatkozott a torontáli háromszög trianoni határ általi bezártságára is. A képviselő-testület kérte, kérelmét támogassa az országgyűlési képviselő, a főispán és a járási főszolgabíró.[373]

Az útépítés után merült fel annak a gondolata, hogy a szegedi városi autóbusz vállalat által fenntartott járatokba Kiszombort is kapcsolják be. A község kérvényezte ezt Szegedtől és a Kereskedelmi Minisztériumtól.[374] Az elutasító válasz után tovább próbálkozott a község, és 1929 év végén megnyugvással vette tudomásul, hogy a vármegye alispánja a buszjárat ügyében tárgyalásokat folytat a MAVART nevű közlekedési válla-

[366] Uo. 325-326.
[367] Hist. Dom. 85.
[368] MVL V. 261-5. 22/1927.
[369] MVL V. 261-6. 8/1928.
[370] Uo. 58/1928., Hist. Dom. 42.
[371] MVL V. 261-6. 115/1929.
[372] MVL V. 261-9. 75/1942.
[373] MVL V. 261-7. 91/1934., 73/1936. és 13/1937.
[374] MVL V. 261-6. 91/1929.

lattal.[375] Az ügyről több feljegyzés nem található, ami azt jelzi, hogy a falura nézve ekkor még kedvező megoldás az ügyben nem született.

A húszas évek végén indult meg az újtelepen a téglajárdák építése. A költségeket a község és a lakosság közösen viselték. 50 cm (másfél tégla) széles járdát építettek ekkor a Délvidéki, Árpád és Horthy Miklós (ma Dózsa György) utcán.[376] A különböző községi munkákat – így a járdaépítést is – a képviselő-testület úgy szervezte meg, hogy olyan rászoruló zomboriakat foglalkoztattak, akiknek ez az ún. „ínségmunka" biztosított egy minimális kereseti lehetőséget. A Nagyszentmiklósi út vízelvezető árkának kialakításakor a kitermelt földet a Zöldfa és a Rákóczi utca, valamint az új vasúti megállónál lévő gödör feltöltésére használták fel.[377] Az ínségmunkák keretében történt a dűlőutak karbantartása is. 1933-ban az ellátatlanok segítésére, a munkabérek fedezésére ún. „ínségadót", 2 %-os pótadót vetett ki a község.[378] 1939-ben került sor a Móricz utca kikövezésére.[379] 1940 nyarán sem a mezőgazdaságban, sem a járdaépítésben nem tudtak napszámosokat foglalkoztatni, mert „fegyvergyakorlatra" minden katonaköteles férfit behívtak. (Az erdélyi kérdés miatt ugyanis a hadsereget mozgósították, és a keleti határra felvonultatták.)[380]

A község útjairól, járdáiról, dűlőiről szóló részt fejezzük be egy mára már teljesen elfeledett, de hajdanán nagyon fontos útról szóló híradással. A Maros partján a hídtól lefele 6300 méter, fölfele pedig 3850 méter hosszan tartozott Kiszomborhoz a *„ficsorjárás"*, a 6 méter széles hajóvontató út. Ezt az évszázadok óta fennálló és használt utat mindig tisztán kellett tartani, hogy a hajóvontatást végző lovak akadálytalanul használhassák. 1940-ben úgy döntött a testület, hogy az utat (ekkor már alig használták) a község dűlőútjai közé sorolja, és az út fűtermését kaszálásért az útra kifutó földek tulajdonosainak adja.[381]

Ártézi kutak, vízvezetékek kiépülése

A község első ártézi kútját 1889-ben fúrták.[382] A Szent János kút a központban, a templom előtt, a Nepomuki Szent János szobor kis épülete mellett volt. A község fejlődése és az állattenyésztés érdekei újabb kutakat igényeltek, ezért további ártézi kutak létesültek a Szegedi utcán, majd a közlegelőn. A Régi Makói út és a Tisza utca találkozásánál fúratták a következő ártézi kutat. A munkát a hódmezővásárhelyi Prónay Sándor kútfúró és vízvezeték-szerelő mester nyerte el 1929 nyarán.[383] Időközben a jelentősen kiépült újtelepen – a 678 kiosztott porta felén már álltak a házak – nagy szükség lett az egészséges ivóvízre. A község a Kiss Menyhért és Börcsök Andor utca kereszteződésében fúrandó kútra a Népjóléti Minisztériumtól kért 10000 P államsegélyt.[384] A falu délkeleti részén, a Kör és a Ladányi utcák kereszteződésében is terveztek egy ártézi kutat.[385]

---

[375] Uo. 167/1929.
[376] Uo. 28/1929. és MVL V. 261-7. 119/1933.
[377] MVL V. 261-6. 27/1931.
[378] MVL V. 261-7. 1/1933.
[379] MVL V. 261-8. 39/1939.
[380] Uo. 20/1941.
[381] Uo. 65/1940.
[382] TÓTH 2000. 159., és KISS 1940. 116.
[383] MVL V. 261-6. 81/1929.
[384] Uo. 103/1928.
[385] Uo. 136/1929.

A község nagyon megszenvedte az 1929-1933-as gazdasági válságot. Nemcsak a bank bukása, a gőzmalmok összeomlása sújtotta Kiszombort, de a hagyma árának esése is több mint 300 ezer P anyagi kárt jelentett. A kutakra így nem jutott pénz, ezért a vármegyéhez fordultak 2000 P segélyért.[386] 1935-ben a Nagyszentmiklósi úton lévő kútra kértek 8000 P államsegélyt, 1940-ben pedig a sándormajori régi, 280 méter mély, elhomokosodott kút helyett akartak újat fúratni az ott élő 50 család számára.[387] A major vízellátását végül nem új kúttal, hanem Temesvári Vilmos közeli tanyájában lévő kút vizének hasznosításával oldották meg.[388]

A vízvezetékrendszer kiépüléséről 1925-ből vannak az első adatok. Ekkor hosszabbították meg az óvodai vízvezetéket Rónay Imre tornyos kastélyáig, természetesen a tulajdonos költségére.[389] Tíz év múlva, a plébánia épületének modernizálásakor, Kleitsch Mátyás plébános oda is bevezettette a vizet. A kialakított fürdőszobát villanymotor szolgálta ki, és a vizet a Szent János kút és az iskola közötti vezetékből kapták.[390]

A II. világháború előtt tehát kialakult a község ártézi kútjainak területi eloszlása és a legfontosabb középületek vezetékes vízellátása. A legrégebbi Szent János kút után – melynek nagy, kerek vízmedencéjére még emlékeznek a legidősebb zomboriak[391] – a Szegedi utcai, a Régi Makói úti, a Nagyszentmiklósi úti, a Kör utcai és az Újtelepi ártézi kút látta el a község lakóit egészséges ivóvízzel. A külterületeken a közlegelőn lévő és a sándormajori kútról szólnak a források. Biztos azonban, hogy volt még ártézi kút a többi majorban is, hiszen pl. a szeszgyár nem működhetett víz nélkül.

A villamos hálózat kiépülése

1923-ban egy vállalkozó mozit akart létesíteni Kiszomboron, de mivel ekkor még nem volt villany, ez a kísérlet meghiúsult.[392] Három évvel később már igen komolyan felvetődött, hogy Kiszombor kapcsolódjon be az elektromos hálózatba. A Felsődunántúli Villamossági Rt adott ajánlatot a községnek, hogy az üzemeltetési koncesszió 30 évre történő elnyerése fejében bevezeti a villanyt Zomborra. A közvilágítást 100 db utcai lámpával tervezték megoldani, melyből 75 db 30 wattos lámpa csak fél éjszaka, 25 lámpa azonban egész éjszaka világítana. A képviselő-testület ekkor még az ajánlatról nem döntött, hanem fölhívta a helyi Selmeczy Antal és fiai céget (a gőzmalom tulajdonosát), hogy ők is nyújtsák be ajánlatukat. Mivel a helyi cég végül nem pályázott, 1926 szeptemberében a budapesti cég ajánlatát fogadta el a képviselő-testület, azzal a módosítással, hogy a 40 wattos égők fele, azaz 50 db egész éjjel, másik fele pedig csak fél éjszaka üzemeljen. A 100 lámpa helyét egy 3 képviselőből álló bizottság jelölte ki.[393] Az ügy tárgyalása során a képviselő-testület kijelentette, hogy önálló villanytelep létesítésére nem lát elég indokot, a községben az ipari, kereskedelmi cégek forgalma kicsi, a lakosság nagyobb része szegény napszámos és 1-2 holdas kisbirtokos. Villanyvilágítás azonban kell, mert ez a fejlő-

[386] Uo. 45/1930.
[387] MVL V. 261-7. 28/1935. és MVL V. 261-8. 25/1940.
[388] MVL V. 261-8. 31/1940.
[389] MVL V. 261-5. 115/1925.
[390] Hist. Dom. 46.
[391] ZUBÁN 1911.
[392] MVL V. 261-4. 119/1923.
[393] MVL V. 261-5. 96/1926.

dés útja, és az addigi 50 db utcai petróleumlámpa nem volt megfelelő, többek között közbiztonsági szempontból sem.[394]

1927 tavaszán megkezdődtek a munkálatok. A villanyt bevezették a községházára, a jegyzői, adóügyi jegyzői szolgálati lakásokba, a postahivatal és a postamesternő szolgálati lakásába, az iskolába és az igazgatói lakásba, az újtelepi iskolába és tanítói lakásba, a plébániára és a kántorházba. A templom villamosítását a kegyuraság, a Rónay család finanszírozta (2000 P), a község egy csillár vásárlásával (600 P) segítette az egyházat. A villamosítással egy időben megjavították a toronyórát, új harangokat és ütőszerkezetet is beszereztek. A templomban két padot az elöljáróság tagjai részére tartottak fenn.[395] A község szívében, a Templom téren egy 300 wattos lámpát állítottak föl.[396] A következő évben a hálózat elért a Nagyszentmiklósi út végéig, a Régi Makói úton az iparvágány kereszteződéséig, a Rozmaring és Kör utcán addig, amíg épületek voltak.

Jó tíz év múlva ismét módosították a villanyszolgáltatási szerződést. A Templom téren lévő 300 wattos, de csak este 11 óráig égő izzó helyett 1 db 40 wattos egész éjjel világító izzót helyeztek el, továbbá a 125 db egész éjjel világító 40 wattos lámpák számát összesen 100 db-ra csökkentették. Ugyanekkor áttértek az átalánydíjas fizetésre, mégpedig az alábbi számítás szerint: 1 db 40 W egész éjjel világító lámpa évi 70 P, tehát évi 7000 P a községi közvilágítás díja. Ha a helységben a magánháztartások fogyasztása elérte az évi 20000 KW órát, a községi átalány 1000, ha a 30000 KW órát 1500, ha a 40000 KW órát, akkor 2000 pengővel csökkent.[397]

Községháza

A Templom teret északról, nyugatról és délről kastély, kúriák és egyéb uradalmi épületek fogták közre. A tér keleti részén, a sarkon állt a régi községháza (Nagyszentmiklósi u. 2.). A sokablakos L alakú épület egyik szárnya a térre, másik a főutcára nézett. Az épület egy része bérbe volt adva, másik részében voltak a hivatali helyiségek és a községi szolgálati lakások. A Templom térre néző szárnyban volt a posta és mellette a postamester lakása. A sarokban volt a községi főjegyző lakása, melynek bejárata az udvar felöl, a hivatali helyiségek előtt húzódó széles folyosóról nyílt. A községházában működött még egy borbélyüzlet, egy hentesüzlet, egy dohányáruda és a Hangya Szövetkezet boltja. Az udvaron 1935-ben a korábbi pénztárhelyiség átalakításával községi magtárt építettek.[398] A nagykaputól jobbra volt a tűzoltók szertára, szintén a község tulajdonában álló épületben.

A községháza épülete a II. világháború idejére már nagyon megérett a felújításra. 1943 őszén úgy döntött a képviselő-testület, hogy nem javítgatja tovább, hanem újat építtet. A tervezési munkákra 15 ezer pengőt irányoztak elő.[399] Az első tervek szerint az elbontott épület helyén az új községháza és a jegyzői lakás 350 ezer pengőbe került volna. A két segédjegyzőnek az Óbébai út 2. sz. alatt tervezték felépíteni a szolgálati lakásokat, 90 ezer pengőért.[400] A községházában lévő bérlőknek 1944 januárjában 1945. jan. 1-jei határidővel mondtak fel. Az építkezésre az Országos Társadalombiztosítási Intézettől

[394] Uo.
[395] Uo. 93/1927.
[396] Uo. 56/1927.
[397] MVL V. 261-9. 54/1941.
[398] MVL V. 261-7. 86/1935.
[399] MVL V. 261-10. 62/1943.
[400] Uo. 71/1943.

kívántak 450 ezer pengő kölcsönt, 25 évre 7,4 %-os kamatra felvenni.[401] Ebből az elképzelésből a háború miatt már semmi nem lett. A háború után a községháza átköltözött a Nagyszentmiklósi utca másik oldalára, a volt főszolgabírói hivatalba. Ezt az épületet 1925-ben építették a Torontáli járás községeinek összefogásával. Minden település állami adója arányában járult hozzá a járási székház fölépítéséhez.[402]

A templom és a községháza a harmincas években

Csendőrség

A kiszombori csendőrőrs elhelyezése hosszú éveken át elhúzódó gondot jelentett a községnek. 1923-ban saját laktanyát kívántak építeni számukra, ezért a főhatóság nevében eljáró államkincstár telket, illetve fuvart és az építkezés egyes költségeinek átvállalását kérte a falutól. A képviselő-testület felajánlott egy 600 □öles telket a régi szőlőtelepen, ám nem ingyen, hanem 1200 aranykorona vételárért.[403] Az ügylet, így az önálló laktanya megépítése emiatt meghiúsult. A csendőrök elhelyezésének ügye 1927-ben vetődött föl ismét. A község ekkor azt az ajánlatot tette, hogy a Móricz utcában megvásárol egy házat, és azt a csendőrségnek laktanya céljára bérbe adja.[404] Mivel az államnak is ez volt a legolcsóbb megoldás, így megkezdhette működését az őrs. A gazdasági válság éveiben a csendőrség kérte az évi 1300 P bérleti díj 1120 pengőre csökkentését.[405] A négy csendőrnek szolgálati és pihenőhelyet biztosító „laktanyát” végül 1936-ban vette bérbe 10 évre a csendőrség.[406]

[401] Uo. 7/1944., 19/1944.
[402] MVL V. 261-5. 44/1925.
[403] MVL V. 261-4. 116/1923.
[404] MVL V. 261-5. 120/1927.
[405] MVL V. 261-6. 37/1930. és 139/1930.
[406] MVL V. 261-7. 43/1934. és 86/1936.

Szabó Pál csendőr és Száz Margit esküvői menete 1936-ban

Temető

A temető első rendezését Balla János bíró a század elején végezte el. Ekkor alakították ki a két főutat. A két háború között az egyház drótkerítéssel körülvette a temetőt és a kerítés mellé belülről élő sövényt ültettek. A temető közepén lévő két hatalmas gödröt, mintegy 2000 kocsi föld behordásával megszüntették. Legtöbbet Blaskovich Péterné Rónay Magda gazdasága áldozott e munkákra: 8 napon át 3 kocsija reggeltől estig hordta a földet.[407] 1928-ban új ravatalozó épült a temetőben, s ezzel egy időben a temetőőri lakással egy épületben lévő régi hullakamrát tovább nem használták.[408]

1928-ban határozták el, hogy a temetői út két oldalán annyi platánfát, tölgyfát, vagy más hosszú életű fát ültetnek el, ahány elhalt hőse van a községnek. A fákat egyenként emléktáblával is megjelölik.[409] Négy év múlva – mivel az elültetett fák nem gyökeresedtek meg – 200 db akác csemetét ingyenesen a temetőgondnokságnak adott a képviselő-testület.[410]

Fásítás

A kormány az 1923. évi XIX. tc. elfogadtatásával indított átfogó programot az Alföld fásítására. A programhoz Kiszombor is csatlakozott, 1928-ban hozzájárult a benekarikai füzesnek és a bakonyi akácos területnek állami tulajdonba adásához.[411] A község utcáira gömbakácok ültetését tervezték, mely fák szépek, de a villanyvezetéket nem érik el.[412] A képviselő-testület 1929. nov. 21-én, a Nemzeti Hadsereg Budapestre történő bevonulásá-

[407] Hist. Dom. 43.
[408] MVL V. 261-6. 89/1928.
[409] Uo. 144/1928. és 149/1928.
[410] MVL V. 261-7. 94/1932.
[411] MVL V. 261-6. 169/1928.
[412] Uo. 95/1929.

nak 10. évfordulóján elhatározta, hogy 10 db tölgyfát ültet el a vásártéren, a járványkórház előtt.[413]

A községi 2 holdas faiskolából évente 1000-2000 darab gyümölcs- és haszonfa csemetét adtak ki a lakosságnak 20-30 fillér/db jutányos áron. A község célja mindezzel a falu gyümölcstermesztésének elősegítése volt. Sokat segített az 1927-ben megalakult helyi Gyümölcsészeti Egyesület.[414] A Gazdasági Olvasókör és a Faluszövetség különböző gazdasági gépeket is (permetezők, szelektor) kölcsönzött a zomboriaknak, szintén igen méltányos árért. A mezőgazdaság fejlesztését téli szakelőadásokkal is segítették, továbbá műtrágyát hozattak és jó vetőmaggal látták el a gazdákat. Ekkor már 10 traktor dolgozott a községben.[415]

1935-ben elhatározták, hogy a telepi iskola melletti üres telken is gyümölcsfákat telepítenek. A kertet a diákok a gazdasági ismétlőiskola tanítóinak vezetésével gondoznák (gyakorlókert!) és így lesz a községnek gyümölcsfa iskolája.[416]

Az alföldi fásítási akció keretében a jogszabály előírta, hogy az 50 kh fölötti birtokokat fasorral kell szegélyezni. A községházán kiszámították, hogy Kiszomboron 14 ezer méter fasort kellene ültetni. Ez 10 kh erdőnek felel meg, s ezért a kosjárási legelő silány földjén 10 kh erdőt ültetve tesznek eleget a törvénynek.[417]

Árvizek, belvizek

Évszázados tapasztalat, hogy általában 30 évenként követik egymást a nagy árvizeket, magas belvizeket hozó ún. „vizes" esztendők. (1940-41, 1970-74, 2001-2006). Az utóbbi 30 évben az is megfigyelhető, hogy az árvizek mind magasabbak, a belvizek mind kiterjedtebbek. A két világháború között 1926-ban kezdődtek a vízkárok Kiszomboron. Ekkor a kis- és nagyhaleszi, a kútalji és goszpodi földek nagy része került víz alá (belvíz, fakadó víz, régiesen: *a föld árja*). A község vezetése ekkor 15 %-al csökkentette a károsodott földek haszonbérét.[418]

A minden józan ésszel felfogható indok nélkül kijelölt trianoni határ képtelensége 1932-ben mutatkozott meg igazán. A korábbi vízrendezés Észak-Torontálban az Aranka természetes vízfolyására támaszkodott. Minden csatorna, áteresz, árok úgy volt kialakítva, hogy a vizeket déli irányba, az Arankába vigye. Ezt a rendszert vágta szét az új határ. A helyzetet súlyosbította, hogy a románok az Óbébai határban engedély nélkül egy töltést is emeltek. A község azonnal kérte, hogy a Földművelési Minisztérium vegye fel a kapcsolatot a szomszédos országgal, és érje el, hogy a töltést a románok elbontsák.[419] A súlyos vízkárokat tovább tetézte, hogy néhány év múlva a román oldalon az Arankát is elzárták.[420] A helyzet megoldását jelenthette, hogy a felgyűlt vizeket nem délre, hanem északra, a Maros irányába kellett fordítani és a töltésen keresztül szivattyúkkal a folyóba emelni.[421]

---

[413] Uo. 147/1929.
[414] BARNA 1929. 326. és 328.
[415] Uo. 1929. 326.
[416] MVL V. 261-7. 132/1935.
[417] MVL V. 261-9. 32/1939.
[418] MVL V. 261-5. 92/1926.
[419] MVL V. 261-7. 72/1932.
[420] MVL V. 261-8. 76/1940.
[421] Uo.

A Petőfi utca sarkán álló, a belvíztől leomló ház 1940 tavaszán
Az utcáról Balla János bíró szemléli a károkat

Belvíz a Petőfi utcában 1940 tavaszán

1940 tavaszán a belvíz a zombori határ jó részét elborította. Közel kétszáz ház dőlt ekkor össze, vagy rongálódott meg a faluban. A Petőfi és a Hunyadi utca szinte vízben állt. A sarki ház fele leomlott.[422] A Felsőtorontáli Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat ekkor kezdte meg a vízrendszer megfordítását.[423] Az országos szervek is megmozdultak. Májusban a községbe látogatott dr. Széchenyi István, az árvízvédelem miniszteri biztosa.[424] Segítségéért köszönetet mondott a képviselő-testület. Bonczos Miklós belügyi

[422] Hist. Dom. 71-72.
[423] MVL V. 261-8. 19/1940.
[424] Uo. 33/1940.

államtitkár 19 házat építtetett újjá, 157 házat pedig renováltatott.[425] Az árvizes házak felépítéséhez a vármegye szociális alapja 1550 pengőt utalt ki, az építkezésekhez szükséges téglák égetésére.[426] Az árvízkárosultak földhaszonbérét ismét csökkentették.[427]

A községben és környékén összegyűlt vizet – az Aranka lezárása miatt – a makószegedi országúttól a töltésig terjedő területre vezették és onnan emelték át a Marosba.[428] A következő év tavaszán a románok a porgányi csatornát is elzárták.[429] 1941 őszén a képviselő-testület elengedte a községi földek haszonbérét, így próbálva segíteni a súlyos helyzetbe jutott lakosságon.[430] A legnagyobb veszély elmúltával az elöljáróság elhatározta, hogy vízelvezetési tervet készíttet. Ennek megvalósulását már elsodorták a II. világháború eseményei.[431]

KISZOMBOR ÉS A II. VILÁGHÁBORÚ

A háború első jelei

A második világháború kitörésének jeleit a falubeliek az 1940 kora tavaszától sorozatossá váló katonai behívásokból tapasztalhatták meg, mégsem okozott riadalmat, hiszen ezt már a korábbi hónapokban – főként a Felvidék visszacsatolása kapcsán – megszokhatták. A győzedelmes bevonulások nagy lelkesedést váltottak ki az emberekben, mégis márciusban az egyik éjjel nagy pánik tört ki. A katonai parancsnokság éjfél után riadót rendelt el, félreverték a harangokat is, és mintegy 70 embert azonnali katonai szolgálatra rendeltek be. Hamar elterjedt a rémhír, hogy a románok betörtek a község határába, ezért történt a riasztás, de hamarosan kiderült, hogy csupán egy gyakorlatról volt szó.[432] Mindenesetre ezt követően már kevésbé volt olyan lelkesült a hangulat a faluban, mint korábban.

1940 nyarán, az aratás kezdetén a Románia elleni mozgósítás *„elvitte a férfiak zömét, továbbá kb. 300 lovat és sok kocsit. Keservesen ment az aratás és a cséplés. Kukoricatöréskor is még sok férfi odavolt, kevesen szereltek le."* – olvasható a Historia Domusban.[433] A bajt csak tetézte, hogy egy a lovak között föllépő járványos megbetegedés következtében két hónap alatt a község lóállományának jó része elhullott. A téli takarmányhiány miatt az árak megemelkedtek. A kukorica mázsája áprilisban már elérte a 30 pengőt, és az új termésig ez nem is csökkent. Ősszel az új csöves kukorica ára 12 pengő körül rögzült. A búza ára 21,50 (1936-ban 15 pengő volt[434]), míg a korpa 25 pengő volt. Az ellátást némileg enyhítette, hogy szeptemberben a Futura[435] 19 pengős korpát dobott a piacra. A kukoricaszár kévéje 20 fillérbe, a réti széna 10, míg a hereszéna 12 pengőbe

[425] Uo. 71/1940.
[426] Uo. 24/1941.
[427] Uo. 61/1940.
[428] Uo. 76/1940.
[429] Uo. 28/1941.
[430] MVL V. 261-9. 67/1941.
[431] MVL V. 261-10. 6/1944.
[432] Hist. Dom. 64.
[433] Uo. 71.
[434] Uo. 52.
[435] Az 1919-ben létrehozott Futura a Magyar Szövetkezeti Központ Áruforgalmi Rt., a Hangya és az Országos Központi Hitelszövetkezet (OKH) leányvállalata volt. Elsősorban gabonakereskedelemmel foglalkozott, a harmincas évek második felétől a magyarországi gabonakivitel fő lebonyolítója volt.

került.[436] A takarmányhiány miatt csökkent a tej- és zsírtermelés, ennek ellenére az ellátásban ekkor még nem adódtak problémák, mert a sok eső kedvezett a veteményeknek, csupán gyümölcsből mutatkozott hiány. A tavaszi ár- és belvíz miatt a gyümölcsfák jó része kipusztult, a Rónay Aladár-féle prücskösi gyümölcsösben pl. több mint ezer barackfa pusztult ki.[437]

Zsidó munkásszázad a községben 1941-ben

A trianoni határ szélén fekvő nagyközségben a háború első kézzel fogható jelét a német csapatok 1941-es átvonulása jelentette. A Jugoszlávia megtámadásakor Nagyszentmiklós irányába itt áthaladó német egység rövid pihenőt tartott Kiszomboron. A magasan motorizált idegen hadsereg legkülönfélébb járműveit, harceszközeit csodálattal szemlélte a lakosság. A csapatszállító teherautókban például minden katonának külön rekesze volt a személyes tárgyainak (tisztálkodó szerek, váltás ruha, tartós élelmiszer stb.) elhelyezésére.[438]

1941 nyarán az ár- és belvizek okozta károk helyreállításának segítésére és a község vízelvezető csatornáinak kiépítésére és tisztítására Kiszomborra vezényelték a 252/2

[436] Hist. Dom. 71.
[437] Uo.
[438] ZUBÁN 1911.

tábori zsidó munkásszázadot. A század körletét a Selmeczy-féle gőzmalomban alakították ki. Innen vonultak ki munkára a község utcáiba az árkokat kitisztítani. Szombaton ugyanolyan katonás rendben, mint hétköznap – csak a vállra vett lapátok nélkül – vonult ki a század és ment a makói zsinagógába istentiszteletre. A század tisztikarát tartalékos katonai szolgálatra behívott tanítókból, hivatalnokokból alakították ki. Zsilkó József tartalékos főhadnagy (makói tanító) volt a századparancsnok, dr. Balassa Jenő, Hesser Tibor, Havas Árpád, Richter (?) hadnagyok, dr. Györgyei Béla és Neuwirth Ferenc zászlósok, Holló István szolgálatvezető, Gábor István, Gubics (?) őrmesterek, valamint Bodó és Dombi szakaszvezetők alkották a tiszti és altiszti kart. A zsidó század tagjai között neves – főleg szegedi – közéleti szereplők, orvosok, ügyvédek, újságírók, művészek, pénzemberek, fényképészek voltak, mint pl. Adler Jenő, Liebmann Béla, Kardos Ernő, Vér György, Polgár Jenő, a Hääz testvérek, dr. Weinmann, dr. Duschák, Pártos Ernő, dr. Gerő Tibor, Bleyer Pál és Pető György. Pető György a táborba magával vitte filmfelvevőjét, így mozgófilm maradt fenn a század zombori napjairól.[439] A film tanúsága szerint a legénység és a tisztikar egymással kimondottan barátságos viszonyban volt. A század tagjai jó hangulatban végezték a sokuk számára ugyan szokatlan, de egyáltalán nem megerőltető munkát. A szolgálatvezető őrmester által vételezett nyersanyagot saját tábori konyhájukon készítették el a század konyhásai. A legénység „fürdője" a malom előtti ártézi kút volt. A munkásszázadot az elvégzett munka után a nyári hónapok végén leszerelték. A következő nyáron a királyhegyesi Blaskovich birtokon dolgoztak néhány hétig a betakarításban az ismét behívott zsidó munkaszolgálatosok.

Tisztálkodóhely és konyha a Zomboron elhelyezett zsidó munkásszázadnál

A háborús viszonyok átalakították a község addigi életét. A háború első néhány éve még a viszonylagos bőséget jelentette. A katonai behívások miatt nem csupán az árak emelkedtek, de a munkabérek is magasra szöktek. Szalmahordáskor, kukoricatöréskor pl. a férfinapszám 4 pengőre rúgott. A megnövekedő árak és bérek minden addiginál nagyobb helyi fogyasztást generáltak. Érdemes itt kicsit hosszasabban idézni a szemtanút, Kleitsch Mátyás plébánost, aki 1941 őszén a Historia Domusba a következőket írta: *„A magas munkabér és a hadbavonultak utáni segély sok pénzt hoz a nép közé: meg is látszik*

[439] ÖRVÉNY 2006.

a moziban, mészárszékekben és a kocsmákban. A moziban most már heti 4 napon forog a film: szerda, csütörtök, szombat és vasárnap, ha magyar film van, mindig telt ház mellett, vasárnap 3 előadás is zsúfolt. Soha annyi húst nem mértek ki, mint most, bár ebből a katonaság (50-70 főnyi határőrség és a zsidó munkásszázad) is kiveszi a részét. A bor ára nagyban 1 pengőn fölül literenként, utcán át kimérve P 1,50 (szeptemberben), vendéglőben 2 deci fröccs 40-50 fillér, mégis fogy. Kezdenek megint rátérni a pálinkára, mert kevesebb pénzzel hamarább lehet célhoz érni."[440] A háború első éveinek viszonylagos jólétét azonban hamarosan áruhiány és pénztelenség váltotta fel, bevezették a jegyrendszert és a beszolgáltatást, majd nemsokára a hadi események nem csupán a távoli messzeségben lezajlódó hírként jutottak a faluba, hanem hamarosan elérték a település közigazgatási határát is. Annak a viszonylagos nyugalomnak, anyagi jólétnek és békés fejlődésnek, amely a gazdasági válság utáni éveket jellemezte Kiszomboron, egyszer és mindenkorra vége szakadt.

3 órakor körmenet

Termésbetakarítási hálaadó ünnepség

Kiszomboron, a Gazdasági Egyesület nagytermében 1941. évi

október 26-án d. u. 4 órakor

MŰSOR:

1. Beethoven: Isten dicsősége. Énekli az iskolai ifjúság.
2. Mentes Mihály verse „A búza". Szavalja: Kovács Lajos IV. o. t.
3. Ünnepi beszéd. Tartja: Dr. Halász Pál szeged-belvárosi esperes-plébános.
4. Szőlő. Mentes Mihály verse. Szavalja: Csanádi Erzsébet polg. isk. tan.
5. 111., 112. és 116. zsoltár. Énekli az iskola ifjúsága.
6. Pakots Károly: A búza himnusza. Szavalja: Marinki András ezüstkalászos gazda.
7. Móra Ferenc: Kenyéréért való imádság. Szavalja: Csanádi Teréz leányegyleti tag.
8. Móra Ferenc: Legenda a búzáról. Felolvassa: Kollár Lajos ezüstkalászos gazda.
9. Szegény ember aranyai. Mesejátók, előadják:
   Gazdag ember . . . Csanádi József ezüstkalászos gazda.
   Szegény ember . . . Kohajda Endre legényegyleti tag.
   Katona . . . . . Bakaity István ezüstkalászos gazda.
   Bíró . . . . . Bottyán János ezüstkalászos gazda.
   Szolga legény . . . Tóth Mihály ezüstkalászos gazda.
   Szegény ember felesége Matuszka Mária leányegyleti tag.
   Mari szolgáló . . . Mihalicska Mária leányegyleti tag.
10. Záróbeszéd. Mondja: Czeglédi József ezüstkalászos gazda.
11. Minden földek Istent dicsérjétek. Énekli a tanuló ifjúság.

Műsor megváltása kötelező: 50, 30 és 20 fillér.

Este 8–12-ig kaláka,

zenedíj 50 fillér.

Termésbetakarítási ünnepség programja 1941-ből

1942-ben már megszaporodtak az átszökések a határon túlról. Elsősorban a Romániához került szomszédos magyar településekről, Porgányból, Pusztakeresztúrról, Óbébáról jöttek át előbb a férfiak, majd követték őket családjaik is. Mivel a rajtuk lévő ruhákon, és a kezükben hozható poggyászukon kívül semmilyük sem volt, jószívű zomboriak fogadták be őket, nehezítve ezzel saját megélhetésüket éppúgy, mint a község terheit.[441]

Intő jele lehetett a helyzet radikalizálódásának a zsidótörvények végrehajtása, melynek során a községből 1944 nyarán három köztiszteletben álló zsidó családot deportáltak: Spitzer Lajos fakereskedő, dr. Bruck Dezső orvos és Schiffer Imre uradalmi intéző csa-

[440] Hist. Dom. 72.
[441] Uo. 74.

ládját. A 20 év óta katolikus Erdős István községi állatorvost – állítólag följelentésre – a németek hurcolták el.[442] A háború közeledésére utaltak azok a röplapok is, melyeket a plébánia kertjében találtak 1944 húsvétján. A repülőgépről szórt fülhívások a jugoszláv partizán hadsereg magyarokból álló Petőfi Sándor „regimentjébe" való belépésre buzdították a helybelieket. Nyárra már rendszeressé váltak a légi riadók, ezért a plébános a vasárnapi nagymisét délelőttről áttette este 6 órára, amikor nyugodtabb volt a helyzet. Ennek ellenére a nyugtalanság tovább nőt, amit a rémhírek tovább gerjesztettek. Akik tehették, megkezdték értékeik összecsomagolását, és Budapestre, illetve a Dunántúlra menekítését.[443]

Leventék fegyveres kiképzése

A Szovjetunió megtámadása után egyre több kiszombori férfi kapta meg behívóját és került ki a frontra. 1944 őszén pedig a front érte el az ország határát. A szovjet hadsereg 1944. aug. 20-án indította meg Iasi-Kisinyov térségében nagy offenzíváját. A kierőszakolt áttöréssel a szovjet csapatok előtt megnyílt az út Bukarest felé. A román király új kormányt nevezett ki, megszakította kapcsolatait a Német Birodalommal, és nyílt fegyverszüneti tárgyalásokat kezdett a szövetségesekkel. Románia kiválása a hadviselő felek közül gyökeresen új katonapolitikai, hadászati föltételeket teremtett Délkelet-Európában.[444]

A magyar kormány aug. 24-én elrendelte a határok lezárását és intézkedett a fokozott határvédelemre.[445] A kiszombori határszakasz az V. (szegedi) hadtest parancsnoksága alá tartozott. Parancsnoka 1944. jún. 22-től Kálmán Imre vezérőrnagy volt. A Titeltől Csanádpalotáig terjedő határszakaszt az e hadtest alá tartozó 55. honvéd határvadász portyázó osztály őrizte. Parancsnoksága Zentán volt, parancsnoka Kun Tibor őrnagy. A katonatiszt felesége a kiszombori malmot megvásároló Kéry Béla leánya volt. Kun Tibor ismerős volt Kiszomboron, hiszen sokat tartózkodott apósa Szegedi utcai házában. Az 55.

[442] Uo. 76.
[443] Uo.
[444] LIPTAI 1985. 386.
[445] ROZSNYAI 1962. 5.

határvadász portyázó osztálynak csak határszolgálati egységei voltak. Az 1. századnak Titeltől Péterrévéig 6 őrse, a 2. századnak Adától Kiszombor Aladármajorig 7 őrse, a 3. századnak pedig 5 őrse volt: Kiszomboron, Makón, Magyarcsanádon, Nagylakon és Csanádpalotán. A kiszombori határvadász őrs körlete a Vermes-féle házban, a Nagyszentmiklósi utca és az Ökrös József utca sarkán volt. A nagy udvarban voltak az istállók, a főutcára néző szobákban a tisztek és a legénység szállása. Az őrjáratra induló határvadászok a száraz nagykapun keresztül fordultak ki a főutcára sűrű patkócsattogások közepette.

A határzár elrendelésekor az 55. határvadászok parancsnoka Zentáról áttelepült Makóra, s a város elvesztéséig innen irányította egységeit. A tiszai határszakasz ebben az időben nyugodtnak látszott, a bánsági oldalon ugyanis német egységek állomásoztak (az 1941 áprilisában magyar fennhatóság alá visszakerült Bácska és a német katonai igazgatás alatt álló Bánság között a Tisza vonala volt a határ). A kiszombori határvadász őrs állományát tartalékosok bevonásával feltöltötték, és a határ fokozott ellenőrzésére, teljes lezárására utasították. A magyar–román határon eközben mindinkább súlyosbodott a helyzet. A vezérkari főnök 1944. aug. 28-i jelentéséből tudjuk, hogy Mezőhegyes és Makó között a román erők három helyen is – szakasznyi katonával – előretörést kíséreltek meg, de a magyar határvédelem visszaverte őket. Aug. 30-i följegyzések szerint pedig a nagylaki határvadász őrsöt vették a másik oldalról géppuskatűz alá.[446]

Az Arad-Temesvár elleni szeptemberi magyar támadás

A német vezérkar a román kiugrás után, újabb védővonalát a Déli-Kárpátok bércei között kívánta kialakítani. Ezért indítványozta, hogy a magyar hadsereg támadja meg Dél-Erdélyt, és vegye birtokba a Déli-Kárpátok szorosait. A hadműveletet a 2. magyar (erdélyi) hadsereg kezdte meg szept. 5-én Kolozsvár–Marosvásárhely térségéből Torda és Marosludas felé előre törve. A gyors kezdeti sikerek után – arra a hírre, hogy a szovjet csapatok már átkeltek a Vöröstoronyi-szoroson – a Kis-Küküllőig előrejutott magyar csapatokat megállították, majd az egységeket szeptember 10-én, a Maros és Aranyos vonalára, Torda körzetébe rendelték vissza védelembe.[447] A hír igaz volt. A román kormány kérésére ugyanis a szovjet főhadiszállás szept. 5-én utasította a román alföldön gyorsan előre haladó csapatait, hogy forduljanak északra, keljenek át a Déli-Kárpátokon és nyújtsanak segítséget az erdélyi medencében a magyarok ellen védekező román hadseregnek.

A román alföldről északnyugati irányba fordított és a Hátszegi-medencén át Erdélybe érkező 53. hadseregnek és a 18. harckocsi hadtestnek a Brád-Lugos vonal szept. 19-i elérését határozták meg. E terepszakaszról a fokozatosan szélesedő folyóvölgyekben már közvetlenül a magyar Alföldre vezetnek az utak, ezért a Fekete- és a Fehér-Körös, a Maros, a Bega és a Temes völgyeinek elfoglalása és lezárása döntő fontosságúvá vált az Alföld megvédése érdekében. Az újabb magyar támadás tehát e folyóvölgyek irányába indult meg. Az előretörés szept. 13-án hajnalban kezdődött a Makó, Békéscsaba, Nagyvárad körzetében álló magyar csapatokkal. A főerők Kevermes-Dombegyház területéről – a IV. (pécsi) hadtest (parancsnoka Heszlényi József altábornagy) 6. tábori pót-hadosztálya (parancsnoka Vukováry György vezérőrnagy) – Arad irányába indultak meg. A támadás Nagyvarjas után lelassult az 1. román lovashadosztály ellenállásán. Ekkor avatkozott a

[446] HL Tájékoztató 1944. aug. 30.
[447] RAVASZ 2002. 111-117.

harcokba az Elek-Lőkösháza körzetében összevont 1. magyar páncélos hadosztály (parancsnoka Koszorús Ferenc vezérkari ezredes). Lendületes támadása szétszórta a védekező román erőket, és a magyar harckocsik este 7 órára bevonultak Aradra.[448]

Az 1. tábori pót-huszárezred (parancsnoka Auerhammer József ezredes) Battonyáról Pécska irányába támadott. Kora délutánra megtörték a román ellenállást és elfoglalták Pécskát. Az egység egyik része az ellenséget üldözve átkelt a Maroson és a folyótól délre végzett felderítést, az Arad-Temesvár közötti főút irányába. Az ezred másik része Pécskáról a Maros északi partján Aradra vezető főúton, a Turai kettős csárdánál a következő nap délelőtt vívott heves harcok után dél körül ért be Aradra.[449]

Makótól délre a 8. tábori póthadosztály (parancsnoka dr. Temesy Béla vezérőrnagy) – szeptember elején a torontáli háromszögbe érkezett – egységei támadtak. A hadosztály 12. (nyíregyházi) gyalogezredének (ezredparancsnok v. Nyári Rezső ezredes) egyik zászlóalja szept. 7-én érkezett meg Deszkre. A zászlóalj törzse (parancsnok v. Fonyó Jenő őrnagy) és két százada a nagyközségben és annak keleti szélén szállásolt be, a harmadik század, melynek parancsnoka Bondor Vilmos főhadnagy volt, a községtől délre, közvetlenül a trianoni határ mentén húzódó tanyákban helyezkedett el. A század a támadás megindulásáig hátralévő napokban alapos helyismeretet szerzett. Kipuhatolták, és pontosan felmérték a szembenálló román határvédelem elhelyezkedését és erejét. A honvédek és tisztjeik megismerték a román őrjáratok útvonalát, időbeosztását, az őrházban tartózkodók erejét és hátsóbb összeköttetéseit. Mindebben sokat segítettek a határ mindkét oldalán lévő tanyák lakói.[450] A 8. tábori póthadosztály 21. és 24. gyalogezrede a Marostól északra Nagylak-Pécska irányába, a 12. gyalogezrede a folyótól délre, Deszk-Kiszombor körzetéből Nagyszentmiklós-Temesvár irányába tört előre.[451]

A Deszk alatt álló Bondor Vilmos főhadnagy vezette század katonái szept. 13-án még a virradat előtt, a sötétség leple alatt átcsúsztak a határon, és lefegyverezték a román őrszemeket. Ezután a trianoni határt Kiszombor-Kübekháza körzetében átlépő 12. gyalogezred zászlóaljai, a román granicsár erők nagyon gyér helyi ellenállását legyűrve ütemesen haladtak előre. A román határvédelem egy zászlóalja Nagyszentmiklós körül rendezkedett be védelemre. Végül is nem várták be a magyar csapatok zömét, hadianyagukat és főbb tűzfegyvereiket hátrahagyva szept. 13-án délután kiürítették a várost. Két nappal később ugyanez játszódott le Lovrinnál és Billédnél is. A magyar egységek mintegy 15–20 km-re megközelítették Temesvárt. A nagyvárost már jelentős román erők védték és területére pár napon belül fokozatosan beérkeztek az első szovjet egységek is. A magyar csapatok megálltak Temesvár előtt és vonalukat a Nagyszentmiklós-Temesvár főúttól északra húzódó községekben alakították ki. A 12. gyalogezred parancsnoksága Vingára települt.[452]

A Temes és a Bega kijáratának lezárására német egységeket is bevetettek. A Belgrádtól északkeletre gyülekező 4. „*Polizei*” SS-páncélgránátos hadosztályt szept. 13-án arra utasították, hogy a IV. magyar hadtest támadásához csatlakozva foglalja el Temesvárt, majd Karánsebesnél és Dévánál zárja le a Temes és a Maros völgyét. A lassan beérkező német egységek csak napok múlva tudták megkezdeni támadásukat. Temesvárt

[448] SZÁMVÉBER 2002. 33–34.
[449] VERESS D. 2002. 81.
[450] BONDOR 1994. 168.
[451] Uo. 166–172. és Hist. Dom. 80.
[452] BONDOR 1994. 169–172., SZÁMVÉBER 2002. 36., 39.

ekkor már nemcsak a román, de a szept. 16-ától ütemesen beérkező szovjet egységek is védték. A 17-i német támadás így nem járt sikerrel, s az SS-egységek Temesvártól délnyugatra és nyugatra védelembe mentek át. A védővonal legészakibb részén álló Behrends SS-harccsoporttal vette fel az összeköttetést a Temesvár északnyugati körzetébe jutott 12. gyalogezred, vitéz Fonyó Jenő vezette zászlóalja.[453] A támadó magyar honvédcsapatok mellett, a Makó és Kiszombor körüli határvadász erők is benyomultak Romániába. Alig ütköztek ellenállásba, hiszen a román hadsereg visszavonulásával a határ menti granicsár- és csendőrőrsök is hátrahúzódtak.

Határvadászok a községben

A Marostól északra, a battonyai-csanádpalotai határszakaszon összevont egységek Nagylak és Pécska elfoglalásával támogatták az Aradra bevonuló hadtest jobbszárnyát. A Marostól délre előrenyomuló határvadászok Perjámosig jutottak el, s így ismét magyar fönnhatóság alá került Őscsanád, Óbéb, Porgány, Nagyszentmiklós s még jó néhány kisebb torontáli település.[454] A határ menti magyar községekben a határvadászokat mindenütt kitörő lelkesedéssel fogadták. Nagyon sok katonának – mivel mind erre a vidékre, Makó és környékére való volt – rokona, ismerőse élt az elszakított falvakban. A néhány nap alatt, míg ott voltak a lakosság katonáink ellátásában is segítséget nyújtott.[455] Érdekes epizódja e mozgalmas, s az országhatárt rövid időre ismét megszüntető szeptemberi napoknak a következő esemény: megszokott volt, hogy Makóról, Apátfalváról a fiatal feleségek vasárnaponként fölkerekedtek, és gyalog vagy kerékpáron a közeli őrsökre behívott férjükhöz indultak látogatóba. Mikor a szept. 17-i vasárnapon nem találták őket, pl. a nagylaki határvadászőrsön, mert már átvonultak Romániába, utánuk mentek, és Perjámoson találkoztak is velük![456]

[453] SZÁMVÉBER 2002. 37–39., BONDOR 1994. 168.
[454] KELEMEN 1970. 6. szám. MUCSI A 1161. 85.
[455] MÁRTON A 1259. 86.
[456] BERNÁT A 1268. 86.

A Pécskára bevonuló határvadász szakasz a falu addigi – román adminisztrációt képviselő – bíráját leváltotta, és helyébe magyar bírót választatott.[457] Kleitsch Mátyás kiszombori plébánost ugyanekkor a porgányi hívek keresték föl, hogy ismét vegye át lelki gondozásukat, mert Trianonig hozzá tartoztak. A határ menti községek megtisztításában a zombori határvadász őrs katonái, kiegészülve a község leventéivel és a tartalékos katonai szolgálatát teljesítő Rónay Gyulával együtt vettek részt.[458]

Az Arad és Temesvár elleni magyar támadás eredményeképpen szept. 18-ára a honvéd és határvadász egységek a Fekete-Körös völgyében Kisszedresnél, a Fehér-Körös völgyében Borossebes előtt, a Maros völgyében Ópálosnál, a Marostól délre pedig a Billéd, Hidasliget, Temesfüves vonalon álltak. A Maros-völgyében és a Temesvár körzetébe érkezett szovjet erők szept. 18-19-én lendültek támadásba. A Maros völgy kijáratáért Ópálosnál vívott harcok hevességét érzékelteti, hogy csak elesettekben 1000 főt veszített a magyar hadsereg.[459] A magyar vonalak áttörése után a szovjet erők szept. 20-a délutánra megközelítették az Arad–nagyváradi főutat, s ezzel Aradtól északra szétszakították a magyar arcvonalat.[460]

Szept. 18-án éjjel a Temesvár és Arad között álló 12. gyalogezred megkezdte visszavonulását Arad felé. Utóvédje 20-án éjfélig tartotta Vingát, majd 21-e délelőtt bevonult Újaradra, Arad Marostól délre lévő külvárosába. A dél-délkeletről támadó orosz-román csapatok 21-én délután érték el Újaradot, s megkezdődött a harc a fontos iparvárosért és közlekedési csomópontért.[461] Ezzel Aradtól délre is hatalmas rés tátongott a Temesvártól északnyugatra álló német és az Aradot védő magyar erők között.[462] Arad sorsa akkor pecsételődött meg, mikor a szovjet egységek Németszentpéternél megkezdték az átkelést a Maroson. Velük szemben Pécskánál csak egy utász pótszázad, néhány huszár, határvadász és csendőr egység állt. Ezért történhetett meg viszonylag gyorsan az erőszakos partváltás.[463] A Pécskát védő határvadász szakasz 26 katonájából, a szept. 21-től 25-ig tartó harcszerű visszavonulás után tizenketten értek be Makóra, a többiek vagy elestek, vagy fogságba kerültek.[464]

A magyar egységek által Arad körül védett terület mindinkább zsugorodott. Aradról egy irányban volt még szabad kijárat, északnyugatra, Dombegyház-Battonya felé. Szept. 22-e hajnalban ezen az úton vonultak ki az utolsó magyar egységek a városból. Az őket üldöző szovjet csapatok 22-én délelőtt foglalták el teljesen Aradot, majd felderítőik még ezen az éjszakán elérték Tornya és Battonya között a trianoni határt.

front közeledésének jelei Kiszomboron

A front közeledésének jelei 1944 őszén egyre érzékelhetőbbé váltak a községben. A mind feszültebbé váló belpolitikai helyzet megmutatkozott abban, hogy Ferenczy Béla alispán egymás után adta ki a különböző röpiratok, sajtótermékek, röpcédulák lefoglalá-

[457] MÁRTON A 1259. 86.
[458] Hist. Dom. 79-80.
[459] ZIELBAUER 1969. 9.
[460] HL Filmtár, 1258., 6594. sz. irat.
[461] BONDOR 1994. 174–181.
[462] HL Filmtár, 1258., 6593. és 6594. sz. irat
[463] HL Filmtár, 1258., 6608. sz. irat és SZÁMVÉBER 2002. 45.
[464] MÁRTON A 1259. 86.

sára és elkobzására vonatkozó rendeleteit. Az államigazgatás nem tett különbséget a jobb- vagy a baloldali eszméáramlatok között, minden illegális sajtóterméket betiltott.[465]

Szept. 20-án a Felsődunántúli Villamossági RT értesítette a községet, hogy a közlekedési nehézségek miatt a villamos áram előállításához szükséges szénszállítmányok mind gyakrabban kimaradnak. Ezért elrendelték a nappali áramszolgáltatás szüneteltetését, az esti és éjjeli órákban pedig csak a legszükségesebb célra lehetett áramot venni. Az ipari áram felhasználását teljesen megtiltották. Az elöljáróság a fentieket dobolással tette közhírré.[466] A kormány aug. 31-én utazási korlátozást vezetett be az erdélyi megyék mellett, Békés és Csanád-Arad-Torontál közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék területére.[467] Csak külön igazolvánnyal lehetett ide utazni.

Következő lépésként szept. 8-án kinevezték a déli vármegyék hadműveleti területi kormánybiztosát, Csitáry Emil ny. főispánt. Tilger Ferenc vezérőrnagy volt a Csanád vármegyei katonai közigazgatási csoport vezetője, és Dávid József ezredes, a Makói Honvéd Állomásparancsnokság parancsnoka. Szept. második hetétől meggyorsultak az események. 8-án érkezett meg a kiürítésről szóló első rendelkezés, 12-én pedig a kormány az egész Tiszántúlt hadműveleti területté nyilvánította. Szept. 15-én jelent meg a honvédelmi miniszter rendelete, hogy a következő nap reggel 8 órakor jelentkezni kötelesek mindazok az 1905-től 1908-ig, és 1915-től 1918-ig született férfiak, akik segédszolgálatra, fegyver nélküli szolgálatra, nehéz vagy könnyű munkaszolgálatra alkalmasak, sőt azok is, akik mindennemű szolgálatra alkalmatlanok, és eddig katonai munkaszolgálatra vagy közérdekű munkaszolgálatra nem lettek igénybe véve.[468]

Szept. 20-án kapta az alispáni hivatal az első jelentéseket a vármegye határát elérő szovjet csapatokról. Szilágyi-Stand Pál battonyai járási főszolgabíró jelentette, hogy az ellenség közvetlenül a községet fenyegeti. Ugyanekkor Hervay Kálmán torontáli járási főszolgabíró jelentette, hogy Nagyszentmiklós felé fölvonult egy zászlóalj román katonaság. Az egymással sokszor szöges ellentétben álló hírek és álhírek özönében mind nagyobbá vált az idegesség és a kapkodás a Tisza mentén. Szegeden szept. 22-én már azt beszélték, hogy „*az oroszok Nagyszentmiklósnál, 40 km innen vannak*".[469] A szovjet csapatok, ha Nagyszentmiklóst nem is, de Németszentpétert ekkor már valóban elérték, és megkezdték átkelésüket a Maros északi partjára. A hír érkezhetett Nagyszentmiklósról, mely ekkor még a kiszombori magyar határvadászok birtokában volt. Ekkor vonult át Kiszomboron a csanádi svábok hosszú szekérsora. A két évszázada idetelepült népcsoport menekült az orosz hadsereg elöl.[470] Szept. elején-közepén még csak szórványosan indultak el Zomborról is a menekülők, de szept. 24-én általános lett a menekülés. Az összes aktív tisztviselő családjával, a Rónay család tagjai, a kereskedők és a tanítók legtöbbje elhagyta a falut.[471]

---

[465] MVL V. 261. b. 4182/1944. és 4268/1944t.
[466] Uo. 4332/1944.
[467] MU. 1944. aug. 31.
[468] Uo. 1944. szept. 15.
[469] SHVOY 1983. 289.
[470] Hist. Dom. 77.
[471] Uo. 79. Érdemes szó szerint is idézni Kleitsch plébános bejegyzését a Historia Domusból: „*Szept. 23-án Hervay Kálmán főszolgabíró közli velem a középtiszai hadsereg kiürítési rendeletét, s fölteszi a kérdést, hogy akarok-e menekülni. Magamban régen elhatároztam, hogy itt maradok, s ezt most hivatalos formában kijelentettem. Egyesek már elindultak, 24-én vasárnap megindult a nagy népvándorlás. Az összes aktív tisztviselők elmenekültek. Én a templomban nyugalomra intettem a híveket, és kijelentettem, hogy itt maradok.* […] *Kereskedők közül elmenekült* [olvashatatlan] *Hangya boltkezelő és özv. Cseh Jánosné családjával. Rónay Imre, Rónay*

Arad feladásával nyilvánvalóvá vált, hogy nagyon rövid időn belül a szovjet csapatok több helyen elérik, és ha nem történik hathatós intézkedés, át is lépik a trianoni határt. A magyar hadvezetés ezért szeptember végén meggyorsította a csapatok fölvonulását a veszélyeztetett délkeleti területekre. A 23. tartalékhadosztály szept. 21-én kapta a parancsot, hogy Nyugat-Dunántúlról induljon Szegedre. Az eredeti tervek szerint az egységnek Szegedről a Bánság területére kellett volna tovább mennie, de a Maros északi partján erősödő szovjet előretörés miatt a zászlóaljat Szegedről már nem délre, hanem Hódmezővásárhely–Makó területére irányították.[472] A hadosztály szept. 23-án elsőként beérkező 51. gyalogezredének századai a Makó-újvárosi állomáson történt kivagonírozás után azonnal a nagylaki határhoz vonultak. A másnap, szept. 24-én kirakodó társaik már Makó védelmét szervezték meg. A Maros bánsági oldalán az 5. tábori póthadosztály 7. gyalogezrede mellé, a 8. tábori póthadosztály újabb egységei, közöttük a 24. felderítő pótosztály néhány könnyű harckocsival futottak be.[473] A Légrády Elek alezredes vezette egység Ferencszálláson szállásolt be.

Az Arad elfoglalása után, a trianoni határt Tornyánál elérő szovjet erők szept. 23-a délelőtt indítottak harckocsi-támadást Battonya bevételére. A nagyközséget védő magyar tüzérek több harckocsi kilövésével a támadást megállították. A szovjetek érzékelve a szilárd védelmet, nem erőltették itt tovább a súlyos veszteségeket eredményező előretörést. Felderítve, hogy Csanádpalota előtt nincs számottevő védelem, másnap, szept. 24-én ott indultak meg. Számításuk bevált. A községben lévő határvadászőrs legénysége és a légvédelmi figyelőőrs néhány tagja nem fejtett ki érdemleges ellenállást. Az orosz páncélosok a déli harangszóra a templom elé értek. Az orosz előretörés Csanádpalotáról, a régi Rác-úton nyílegyenesen haladt tovább, Rákoson és Földeákon át végcélja, Hódmezővásárhely felé. Délután 3-kor értek Királyhegyesre és este 6 órakor Földeákra is bevonultak az első szovjet harckocsik. Míg a Vásárhely irányába támadó szovjet ezred ellenállás nélkül haladt előre, a nagylaki határállomás irányába megindult szovjet ezred az ország határán kemény ellenállásba ütközött. A hajnalban kezdődött támadás, csak délután 4 órakor fejeződött be, ekkor foglalták el az oroszok Nagylakot. A visszahúzódó magyar katonák éjfélkor ürítették ki Magyarcsanádot és Apátfalvát, majd szept. 25-e hajnalban a Makót védő társaikhoz csatlakoztak.

A Marostól délre szept. 24-én, vasárnap Nagyszentmiklós előtt húzódott a front.[474] A makói-kiszombori határvadászokat itt is csak egy-két honvédzászlóaljjal és egyetlen tüzérüteggel tudták megerősíteni. Ellenük szept. 24-én, vasárnap délelőtt 10 órakor indult meg a 375. szovjet hadosztály egyik ezredének támadása aknavetőkkel, sorozatvetőkkel, harckocsikkal. *„Csanád és Nagyszentmiklós felé a trianoni határon, szintúgy Porgány és Óbéba felé heves csatározás zaja hallatszott. Kiszomborról a tüzérség is beleszólt.* […] *Semmi kétség, itt az ellenség."* – jegyezte fel a plébános.[475] A nagy erejű támadás elől a csak kézi fegyverekkel (puskák, néhány golyószóró) fölszerelt honvédek és határvadászok gyorsan húzódtak vissza az országhatár, Kiszombor felé.[476] A községben a helyzet kritikussá vált, s délután 1 órakor Dávid József ezredes makói állomásparancsnok már a

---

Tibor és családja, Blaskovich Péterné [Rónay Magda] *is elmentek. Rónay Gyula katonai szolgálatra lett behívva szept. elején, Rónay Aladár úgyis Pesten lakott állandóan."*

[472] KANYÓ 1984. 44.

[473] BÁN A 1162. 85., KANYÓ 1984. 43., SZÁMVÉBER 2002. 50., BONDOR 1994. 168.

[474] TISZAFÖLDVÁR 1944., és MUCSI A 1161. 85.

[475] Hist. Dom. 80.

[476] MUCSI A 1161. 85.

község feladását fontolgatta. A kiszombori csendőrök is ekkor vágtattak el lovaskocsikon a községből Szeged felé.[477]

Hervay Kálmán torontáli főszolgabíró Kiszomborról délután háromnegyed 4-kor azt jelentette telefonon Makóra, hogy a község helyzete válságosra fordult, a katonák elhagyják a frontot. A mellette álló katonatiszt megállapítását is közölte: ha nem érkezik erősítés, Kiszombor megtartása lehetetlen.[478] Ezután nem sokkal a katonai és polgári közigazgatás utolsó képviselői is elhagyták a községet. Kiszomboron maradt Kleitsch Mátyás plébános, dr. Gerenday Antal orvos, Hoffbauer Andor gyógyszerész, Schwarcz Rezső ny. iskolaigazgató, özv. Mészáros Pálné óvónő, Temesvári Vilmos földbirtokos, Szabó Zsigmond ny. jegyző.[479] Késő délutánra értek be a faluba a trianoni határt legutolsóként védő határvadászok. A templom körül még megpihentek – a plébános egy garaboly almát adott a fáradt katonáknak – majd az estére megeredő esőben „*ázottan, éhesen*" kivonultak a faluból.[480]

A község még ezen az éjszakán elesett, hisz másnap – szept. 25-én – hajnalban arra ébredtek a zomboriak, hogy az utcákon szovjet katonai járművek állnak. A Vörös Hadsereg reggel néhány kisebb ágyút állított föl a főtéren, a katonák többsége pedig elvegyült az érdeklődő falusiak között. „*Olyan képe volt a főutcának, mintha vasárnapi korzó volna*". Bandúr Mihály vasutas, aki jól tudott oroszul, délután bemutatta a kiszombori plébánost az orosz tiszteknek. A megszállók közölték, hogy nyugodtan misézhet és harangoztathat, ők nem avatkoznak be az itteni életbe. Így délután 5 órakor a könyörgő novénán tömve volt a templom. „*Mindenki föllélegzett és nyugodtan ment aludni."* – jegyezte föl a Historia Domusban Kleitsch Mátyás plébános.[481] A szovjet előretörés megállt Kiszombornál, a katonák nem támadtak tovább a községből.

Harcok Kiszomborért és Makóért

Szept. 24-én kora délután Dávid ezredes makói állomásparancsnok és a Ferencszálláson álló földerítő egység parancsnoka, Légrády Elek alezredes már fölismerte, hogy a csanádpalotai szovjet előretörés célja Földeák, majd Hódmezővásárhely elérése. Kézzelfoghatóvá vált a veszély, hogy Kiszombor és Földeák elfoglalásával a szovjet csapatok jóformán bekerítik Makót. Az utolsó pillanatban a magyar hadvezetés kapkodva próbálta a védővonalon Makó körül tátongó rést valahogyan betömni. Ezen a napon délután 2 órakor érkezett meg az újvárosi állomásra az 51. gyalogezred III. zászlóaljának második része Bán Ödön százados, zászlóaljparancsnok vezetésével. A kirakodás alatt már odahallatszott a nagylaki határon folyó harci zaj.

A Makón kirakodó honvédek megkezdték a város védelmének kialakítását. Bán százados embereit a város keleti szegélyén, mintegy „fél"-körvédelemben helyezte el. Katonái a városból kivezető utakat, a város szélének jobban védhető, jelentősebb pontjait szállták meg szakasz, félszakasz, gyakrabban raj-, félraj erővel. A Kiszombort 24-én késő éjjel, 25-én hajnalban elfoglaló szovjet csapatok még nem veszélyeztették a marosi hidakat, mert akkor már ezen a napon fölrobbantották volna őket. A községből visszahúzódó

[477] Hist. Dom. 80.
[478] TISZAFÖLDVÁR 1944.
[479] Hist. Dom. 79.
[480] Uo. 80.
[481] Uo.

magyar katonák a szomszédos Ferencszállásig, s a hidak előteréig hátráltak. A faluba benyomuló szovjet egység sem érezhette igazán biztonságban magát, hiszen akár a hidakat védő honvédek vagy Ferencszállás felől a földerítők, könnyű harckocsijaikkal támadva, akár a Lovrinnál álló németek észak felé törve könnyen bekeríthették, s elvághatták volna őket a főerőktől. A Kiszomborra benyomuló, jócskán előreszaladt szovjet egység helyzetét veszélyessé tette még az is, hogy a folyó északi partján ekkor jó 20 km-rel keletebbre, Nagylak-Magyarcsanád között húzódott a frontvonal.

Míg délkelet felől 24-én éjjel, 25-én hajnalban szovjet egységek eljutottak Kiszomborig, a Maros és a hidak felé hátráló katonák megkapaszkodhattak az országhatártól a hidakig húzódó Maros-töltésen. A folyó másik oldalán Makó még biztosan magyar kézben volt, így a hidakon, vagy akár a Maroson át bármikor visszavonulhattak. A szovjet csapatok pedig, bár elérték Kiszombort, nem támadtak tovább sem északra a hidak irányába, sem pedig nyugatra, Szeged felé.

A szovjet hadsereg gyűrűje szept. 25-én mind szorosabbá vált Makó körül. A szept. 24-én este Földeákot elfoglaló 799. ezred katonái már Óföldeákért harcoltak, s ezzel észak felől is be akarták keríteni a várost. Makótól délre szept. 25-én a magyar katonák a hidak közvetlen előterét tartották kézben, és Ferencszálláson keresztül megvolt az összeköttetésük Szeged felé is. A Bánságban harcoló német hadosztály el akarta vágni a Kiszomborig előretört szovjet csapatokat a főerőktől, ezért észak-északkeleti irányba indított támadást. Az előretörés kezdetben sikeres volt, és 25-én a németek elérték, és el is foglalták Pészakot. Ennek tulajdonítható, hogy a Kiszomborra bevonult szovjet egység szept. 26-án reggelre visszahúzódott a községből. „*Reggel mise után szétnézek, mindenki csodálkozva jár az utcán, az éj folyamán csendben, észrevétlenül visszavonultak az oroszok Nagyszentmiklós felé. Senki földje volt Kiszombor.*” – jegyezte fel Kleitsch plébános.[482]

A szomszédos Makó ellen szept. 26-án hajnalban indította meg támadását a szovjet hadsereg. Míg a város keleti szegélyét védő honvédeket szemből támadták, egy bekerítő egység észak felől hatolt be a településre. A Makón harcoló utolsó magyar egység akkor kezdte meg a végül meneküléssé gyorsuló visszavonulást, amikor délelőtt 9 óra fele az északról jövő szovjet katonák elérték fedezetlen balszárnyukat. Egyetlen útvonal volt még szabad számukra, a hidakhoz vezető Szegedi utca. A kölcsönös lövöldözésnek még itt is voltak áldozatai. Az utca végén, a töltés alá kiérve látták meg a honvédek, hogy a hidakat védő csendőröket már legyőzték, a hidakat pedig a robbantó különítmény a kora reggel megkapott külön hadseregparancsra fölrobbantotta.[483]

A robbantásban résztvevő határvadász és az akkor már tűz alatt álló területet védő társai visszaemlékezése szerint szept. 26-án kora reggel kapták meg a parancsot a hidak robbantásra. A már jóval korábban aláaknázott hidak kétszeri próbálkozás ellenére sem robbantak fel, így sietve ekrazittal kellett az átkelőket használhatatlanná tenni. A zombori oldalról végrehajtott robbantás után a vasúti híd középen, a közúti híd a zombori oldal és az első pillér között zuhant a vízbe.[484] A hidaknál és a zombori Karika erdő környékén álló határvadászok a szugolyi szőlőkben húzódtak vissza Ferencszállás vonaláig. A makói oldalon pedig a csipkési szőlőkön át a Maros töltésén és az Ószegedi úton értek el a tápéi komphoz a Makót védő zászlóalj megmaradt katonái.[485]

[482] Uo. 81.
[483] HALMÁGYI 1989. 45-51.
[484] HALMÁGYI 1991.
[485] HALMÁGYI 1989. 49.

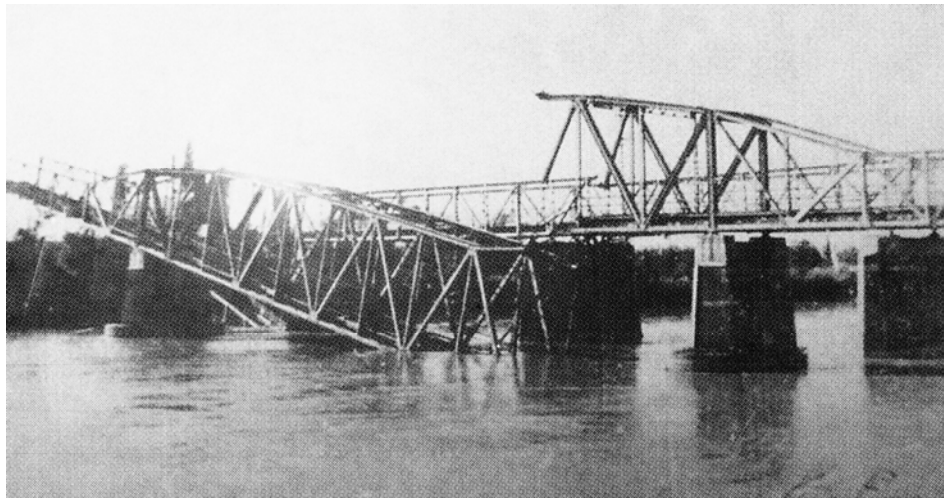

Az 1944. szept. 26-án fölrobbantott Maros-hidak

A Marostól délre a 4. „*Polizei*” SS-páncélgránátos hadosztály ugyanezen a napon nagy erőkkel tovább folytatta észak-északkeleti irányú előrenyomulását, és délután elfoglalta Perjámost.[486] A hadosztály déli szárnyát – Temesvár körül – viszont a szovjet csapatok szorították hátrább. A hadosztály birtokolta terület, így mindinkább északra, a Maros irányába tolódott el.

Magyar ellentámadások Makó és Kiszombor környékének visszavételéért

Makó szovjet kézre kerülésével közel sem lett vége a város és a környék megpróbáltatásainak. A szovjet haderő előretörő és a várost elfoglaló ékét ugyanis a német-magyar hadvezetés mindenáron vissza akarta szorítani. A Szeged-Hódmezővásárhely térségébe fokozatosan beérkező magyar erők feladatául tehát azt tűzte ki, hogy mindenekelőtt Makót foglalják vissza. Erre némi reményt nyújtott, hogy míg a várost korábban csak egy zászlóaljnyi honvéd, néhány határvadász és csendőr védte, most egymás után futottak be Szegedre és Hódmezővásárhelyre a katonai szerelvények. Szept. 28-án a magyar előrenyomulás a Maros déli partján elérte Kiszombort, és a községet ismét birtokba vette. „*27-én óvatos őrjáratok jelentek meg, 28-án, csütörtökön pedig ismét felvonult a magyar honvédség, majd 30-án komoly tüzérség kezdte innen Kis-zomborról Makó ostromát.* […] *A gyalogság* […] *a Maroson átúszva, majd csónakon, benyomult egészen a makói vasúti állomás környékéig.*” – írta a kiszombori Historia Domus.[487]

A szept. 24-i harcokban elesett 5 határvadászt szept. 27-én temették el a kiszombori temetőben. Szept. 29-én már polgári áldozata is lett a Makó visszafoglalásáért meginduló küzdelemnek. Dudás István szugolyi lakost, aki a Maros partján kalauzolta a magyar katonákat, a túlsó oldalról az oroszok meglőtték. Mire behozták a faluba Gerenday dok-

[486] HL Filmtár, 1251., 1944. szept. 26.
[487] Hist. Dom. 81.

torhoz, már nem élt. Az elkövetkező napok harcaiban elesett katonákat általában a helyszínen, a Maros partján temették el társaik. A súlyos sebesülteket Szegedre szállították. A kiszombori segélyhelyet a Szegedi utcán rendezték be. Négy hősi halottat Kiszomboron a temetőben hantoltak el. A harcoknak még hat zombori civil áldozata volt. Simon Józsefet, aki mint fuvaros, kocsijával földerítő útra vitte a honvédeket Csanád felé, a bakról lőtték le. Faragó Mihályt és fiát, Györgyöt, valamint Varga Istvánt, Igaz Imrét és Ambrus Sándort az oroszok lőtték le, mert azzal vádolták őket, hogy rálőttek a bevonuló Vörös Hadseregre.[488]

A Bánságban álló német hadosztály északra támadva Nagyszentmiklós és Nagyszentpéter között akarta áttörni a szovjet vonalat. Ezzel helyreállíthatta volna az összeköttetést a Kiszomborig előrenyomult magyar csapatokkal, s egyben Nagylakkal szemben elérve a Marost, segíteni akarta az északi parton harcoló magyar egységeket.[489] Ekkor érkezett döntő szakaszába a Makóért vívott küzdelem. A Kiszomborig előretört magyar egységek délről több helyen is átkeltek a Maroson. A szegedi Matolcsy csoport előretolt részeinek a fölrobbantott hidaknál sikerült egy szűk hídfőt létesíteni az északi parton. Innen támadtak tovább a városra.[490]

A kiszombori harcokkal egy időben a Marostól északra támadó egységek is elérték Makó széleit. A Maroslele felöl előretörő csapatok a város nyugati előteréig jutottak. Az előző este a város alól észak felé visszahúzódó támadó csoport is megújította támadását és délutánra ismét 3 km-re állt Makótól. Parancsnokaik remélték, hogy erőfeszítéseik célt érnek.

Szept. 30-án a 20. gyalogezred III. zászlóalja a makói stranddal szemben csónakon kelt át a folyón, majd az ártéren keresztülvágva a verebesi följárónál elérte a vasútvonalat. A sínek mellett haladva jutottak el a téglagyár–vásártér területére. Feladatuk az apátfalvi–csanádpalotai út városi bejáratának lezárása volt. A magyar egységek ezen a napon több oldalról is támadták a várost, ezért a vezetés erősen bízott a Makóra bezárt szovjet erők legyőzésében és a város visszafoglalásában.[491] A helyzet azonban hamarosan megváltozott. A szinte teljesen körülzárt védőknek megérkezett a segítség. A vásártérre eljutott magyar egységet a palotai úton közeledő két szovjet harckocsi támadta meg. A vásártéri barakkból tüzelő honvédek feje fölül az egyik tank szétlőtte az épületet. A menekülőket a harckocsik bekerítették, és fogságba ejtették. Akik tüzeltek rájuk, azokat megsemmisítették.[492]

A hidaknál az északi partra átjutott magyar csapatok a villanytelep és Szegedi utca környékén hatoltak be a városba. Támadásuk szept. 30-án este ½ 11-kor még tartott.[493] Néhány katona a Lesi szőlőkön keresztül a nagyállomásig, mások a Szegedi utca, Gőzmalom utca kereszteződésének környékéig is eljutottak.[494] A felerősödő a szovjet ellenállás azonban lassan kiszorította a benyomuló honvédeket a városból. A kiszombori Historia Domus írja: *„ember és hadianyag hiányában véres fejjel kellett visszavonul-*

[488] Uo.
[489] HL Filmtár, 1258., 6743., 6744. sz. irat.
[490] HL Filmtár, 1251., 1944. szept. 30. és HL Filmtár, 1258., 6745. sz. irat.
[491] Magyar ellentámadások voltak a lelei úton, a Dorka-dűlőn; Hódmezővásárhely felől, Rákos felől, Kákáson; a nagyállomás, villanytelep, Gőzmalom utca, Szegedi utca környékén. A támadások főleg éjjel történtek., GYŐRI TD 75. 176. 1., SZÉLL A 178/53., KOVÁCS A 178/20., KOVÁCS A 178/4., BOJTOS A 178/40.
[492] GYŐRI TD 75. 176. 1.
[493] HL Filmtár, 1258., 6745. sz. irat.
[494] KOVÁCS A 178/4., MAROSI A 178/36.

ni".[495] A szept. 26-a éjjeltől szept. 30-a éjszakáig az erőltetett magyar – többek között Kiszomborról is indított – ellentámadások Makó visszavételére nem vezettek sikerre. „*A szept. 28-tól okt. 7-ig tartó meddő ostrom idején Kiszombor község harctér volt ugyan, a község azonban kevés kárt szenvedett. Makó felől néhány lövést adtak le. Három lövedék a templom közelébe esett, egy a templom és az ártézi kút közé, itt robbant és a repeszdarabok néhány ablakot törtek be a templom homlokzatán és a postaépületen, a másik a kocsiút közepén robbant közel a nep*[omuki] *szent János kápolnához és az éppen ott menő Vízhányó István, 43 éves fejő gulyást a Jenőmajorból megölte."*[496]

Október első napjai Makó környékén egy nagyobb támadásra történő felkészüléssel teltek el. Ez az akció beleillett a tervezett *Cigánybáró* fedőnevű német-magyar hadműveletbe is. A város körüli harcok azonban ebben a 3-4 napban sem szűntek meg teljesen, a kisebb egységek továbbra is próbálkoztak a városba való bejutással, egyben a tervezett nagy támadáshoz való kedvezőbb terepszakasz elérésével. Okt. 1-jén a Marostól délre álló német hadosztály elfoglalta Nagyszentpétert és Egrest, itt el is érte a folyót, a Kiszombornál álló magyar erőkkel azonban az érintkezést még mindig nem tudta fölvenni.[497] A két egység között Sárafalva-Nagyszentmiklós-Őscsanád körzetében védekeztek a szovjet csapatok.

A kiszombori magyar erők ezen a napon ismét Makó déli szegélyén próbálkoztak támadással – a Maroson keresztül, és az északi parton kialakított szűk hídfőből –, de eredményt most sem értek el. A Maros partján álló magyar egység parancsnoksága Szugolyban, a Török-villában volt. A tüzérség a zombori oldalról lőtte a várost, s különösen a déli és nyugati részeken okoztak károkat.[498]

Okt. 2-án délelőtt 10 órára a német hadosztály áttörte a Sárafalva előtti erős szovjet védelmet, és a községet elfoglalva közelebb jutott Nagyszentmiklóshoz.[499] Arról nincs adat a német iratokban, hogy a Magyarcsanád-Apátfalva körzetében tervezett átkelést a folyón hogyan szándékoztak megvalósítani. A térképeken szereplő vasúti és közúti hidak ugyanis már nem voltak meg. (A vasútit még a 20-as években szüntették meg, a közútit 1940 őszén az Észak-Erdélyi bevonuláskor robbantották föl a románok.) Egyelőre azonban az átkelőhelyhez vezető utat még mindig a szovjet erők tartották kézben.

A Makó körülzárására, majd visszafoglalására összegyűjtött csapatok okt. 4-én reggel 6 órakor indították meg nagy támadásukat. Az előretörés főirányában, Királyhegyesről Apátfalvára támadó gyalogság a magyar rohamlövegek támogatásával rövid harc után áttörte a szovjet védelmet, és délután 6 órára elérte és szilárdan megszállta a makócsanádpalotai utat, a csatornától a Langó-kápolna környékéig. A Királyhegyesről megindult magyar zászlóaljak tovább támadtak Apátfalva felé, s estére elérték a község északi szélét. Az itt védekező szovjet egységet fokozatosan a község déli részébe a Maroshoz és Magyarcsanád nyugati széléig szorították vissza, s éjjel 11 órára nagyrészt elfoglalták Apátfalvát. Az apátfalvi Historia Domus szerint: „*Október 5-én, csütörtökön Apátfalva határában tüzérségi harc fejlődött ki, melynek eredménye lett, hogy az oroszok kivonultak a községből Magyarcsanádra, a mieink pedig megszállták a falut*".[500] Legnagyobb jelen-

[495] Hist. Dom. 81.
[496] Uo. 82.
[497] HL Filmtár, 1251., 1944. okt. 1.
[498] IGAZ A 1131. 85., BANDUR A 178/22.,TÖRÖK A 1255. 86., DM 1944. nov. 19. I. évf. 1. sz.
[499] HL Filmtár, 1251., 1944. okt. 2.
[500] HALMÁGYI 1989. 64.

tősége a község északi részén végighúzódó Aradi út elfoglalásának volt, mert ezzel a magyar csapatok átvágták a Makót védő szovjet erők utánpótlási vonalát. A támadók Magyar-csanádnál éjfélre 400 méterre közelítették meg a szovjet hadosztály törzsét.[501] A Csanád-palotától északra, a pitvaros-csanádalberti térségéből indított támadás nem volt ilyen eredményes. Bár a szovjetek arcvonalát 2 km-rel itt is hátrább szorították, Csanád-palotára nem tudtak betörni a honvédcsapatok.[502]

A Marostól délre a Bánságban harcoló német hadosztály egységei Őscsanád előtt kijutottak a folyó déli partjára és elkeseredett küzdelmet kezdtek a tervezett átkelés kierőszakolására. A mintegy fél napig tartó harcok alatt, egy 7-8 fős német egységnek sikerült is átjutnia az északi partra, de nagyobb erők már nem tudták követni őket. Az északi partra átjutott német előőrs pedig az egyenlőtlen küzdelemben rövid idő alatt fölmorzsolódott.

Okt. 6-án Makó környékén tovább folyt a küzdelem. Mialatt a bánsági német erők északon hevesen harcoltak Őscsanád megszerzéséért, déli szárnyukat Nagykikinda és a Tisza között támadták meg a szovjet és román egységek. A Makót támadó magyar zászlóaljak a Rákosi úti téglagyárig jutottak be, Kiszombor felől pedig hevesen lőtte a várost a magyar tüzérség. A m. kir. adóhivatal helyiségeiben okt. 6-án fölvett jegyzőkönyv szavai szerint: *„A Bizottság megállapítja, hogy a Maros túlsó oldalán, Kiszombor határában beásott német–magyar és az orosz tüzérség párbaja az elviselhetetlenségig fokozódott.”*[503]

Az okt. 6-i szovjet offenzíva megindulása és a harcok eltávolodása Makó és Kiszombor környékéről

1944. okt. 6-án hajnalban a szovjet erők Békéscsaba környékén áttörték a frontot, és megindították nagy offenzívájukat a Tiszántúl teljes birtokbavételére.[504] Az Alföld délkeleti szegélyén harcoló 53. és 46. szovjet hadseregek az alábbi támadási parancsot kapták: A Marostól északra az 53. hadsereg főcsapásának iránya: Szarvas-Törökszentmiklós; feladata: okt. 12-re érje el a Tiszát, és Szolnok, Csongrád, Mindszent térségében foglaljon hídfőállást a nyugati partján. A Marostól délre a 46. hadsereg feladata: Temesvár körzetéből támadjon nyugatra, érje el a Tiszát, és a Szegedtől délre létesített hídfőkből kiindulva okt. 10-re foglalja el Szegedet.

A Marostól délre harcoló legjelentősebb erő, a 4. „*Polizei*” SS-páncélgránátos hadosztály ellen a szovjet támadás olyan folyamatos volt, hogy erőszakolt volna csak okt. 6-hoz kötni. Szept. 16-tól, a Vörös Hadsereg temesvári megjelenésétől, majd a harcokba való bekapcsolódásától kezdve szorították mind hátrább és hátrább a németeket úgy, hogy okt. 5-re a szovjet csapatok, elérve Nagybecskereket, megszakították az összeköttetést a Jugoszláviában és a Magyarországon védekező német erők között. A bánsági német hadosztályt délkeleti-keleti irányból támadva, okt. 6-án arra kényszerítették, hogy állásait vegye vissza a Magyarpádé-Nagykikinda-Pészak vonalra. A németek északi szárnyát közvetlenül a Marostól délre is támadták a szovjetek, végleg meghiúsítva ezzel a folyótól északra álló magyar erőkkel való érintkezés fölvételét. Az okt. 6-a eseményeit összefog-

[501] VESZELIK 1987. 61.
[502] HL Filmtár, 1258., 6818. sz. irat., BONDOR 1994. 191.
[503] MVL XXII. 17. 1944.
[504] HL Filmtár, 1258., 6817. sz. irat.

laló német jelentés a jelentős bánsági területek föladását tényként fogalmazta meg: *„A 4. „Polizei" SS-páncélgránátos hadosztály Kikinda-Gottlób-Pesac vonalon elszakadt (!) az ellenségtől. Kikindára* [a hadosztály korábbi központjába] *az ellenség páncélosokkal benyomult."*[505]

A német hadosztály a Csóka-Valkány vonalon sem sokáig tartózkodott, hanem minél inkább kímélve erejét okt. 7-én este visszavonult a Törökkanizsa-Óbéba vonalra. Innen még gyorsabban mentek tovább, 8-án kora hajnalban a Dél hadseregcsoport azt jelentette a főparancsnokságnak, hogy a hadosztály már erről a vonalról is visszavonult,[506] és reggelre Újszegedtől 15 km-re, Gyálán volt. A német katonák délelőtt megkezdték az átvonulást a szegedi hídon, s ezzel elhagyták a bánsági, torontáli területeket. A német páncélos hadosztály zavartalan távozását a Nagyszentmiklós-Kiszombor között harcoló honvédeknek kellett biztosítaniuk. Az okt. 7-i német hadinapló szerint az ellenség itt heves támadásokat vezetett, de azokat visszaverték. Nagyszentmiklós és Kiszombor között azért jutott nehezen előre a szovjet hadosztály, mert a két községet összekötő egyetlen kövesút hídjait, átereszeit a védők fölrobbantották, és a mély, vizenyős talajon a harcjárművek nem nagyon tudtak haladni. Okt. 7-én a magyar egységek föladták Kiszombort, s visszahúzódtak Szőregig. *„Este elvonult a magyar tüzérség Szeged felé, miután a gyalogság a nap folyamán feladta a harcot, s elhagyta Kiszombort. Okt. 8-a, vasárnap izgalmas várakozás napja. Okt. 9-én hajnalban harc nélkül bevonult az orosz hadsereg.*[507] *„1944. október 9-én, hajnalban 2 órakor jöttek be Őscsanád felől nagy erővel másodszor az oroszok Kiszomborra."*[508]

„Az első csoport csak néhány óráig tartózkodott itt; benyomultak a házakba, ettekittak, vagy pihentek, reggel felé elindultak Szeged irányában. Reggel 8 óra felé újabb csapatok érkeztek."[509] A szovjet csapatok most már gyorsabban jutottak előre. Miután okt. 9-én kora hajnalban bevonultak Kiszomborra, azt követően gyorsan elérték Ferencszállást, Klárafalvát és Deszket. A szőregi magyar védővonal előtt ismét heves harc bontakozott ki. A visszavonuló magyar csapatok az esti órákig itt fedezték Újszeged kiürítését. Este – fölrobbantva az átszállítani már nem tudott hadfelszerelésüket – az utolsó magyar katona is elhagyta a Marostól délre eső torontáli területet.[510] *„Ettől kezdve két hónapon keresztül tartott a hadsereg átvonulása Temesvár-Szeged és Arad-Makó-Szeged irányába Kiszomboron keresztül. Helyi parancsnokság alakult és a Vermes-féle házban* [a határvadász őrs Nagyszentmiklósi utcán lévő laktanyája] *telepedett le. A lakosság sokat szenvedett az átmeneti beszállásolástól, mikor 20-30 katona nyomult be egy-egy házba. Éjjel-nappal sütni-főzni kellett, alvóhelyet készíteni nekik. Erőszakoskodtak a nőkkel, ruhát, fehérneműt raboltak, lovakat, vágómarhákat rekviráltak. Alig maradt ló a faluban. Legkeresettebb cikkük a kerékpár és a zsebóra volt."* – jegyezte föl a Historia Domusban Kleitsch Mátyás plébános.[511]

A Makón lévő szovjet egységek okt. 7-én indítottak támadást. Feladatuk: a városból nyugatra támadva, a Maros-torkolat fölött elérni a Tiszát, ott hídfőt létesíteni, s így – az északi bekerítéssel veszélyeztetve – segíteni a Szegedet délről támadó 46. hadsereg har-

[505] HL Filmtár, 1251., 1944. okt. 6.
[506] HL Filmtár, 1258., 6846. sz. irat., HL Filmtár, 1251., 1944. okt. 8.
[507] Hist. Dom. 82.
[508] BANDUR A 178/22., TÖRÖK A 1255. 86.
[509] Hist. Dom. 82.
[510] KANYÓ 1984. 47.
[511] Hist. Dom. 82.

cát. Jermolajev őrnagy vezetésével a 767. ezred a töltésen és az Ószegedi úton előrehaladva délután elérte Maroslelét. *„Délután a szovjet katonák bevonultak a községünkbe.* […] *Reverendában kimentem hozzájuk a templom elé. Beszélgettünk.*" – írta a maroslelei plébános.[512] Másnap a Dezsőmajorból is visszahúzódó magyar csapatok átkeléséhez előkészített csónakok, uszályok megszerzéséért a nagyfai holtág alatt a honvédekkel szinte egy időben a folyópartra érő szovjet katonák kézitusát vívtak, s néhány átkelő eszközt meg is szereztek. A magyar tüzérség nem tudta megakadályozni a szovjet egységek átkelését a Tiszán, s így sikerült még ezen a napon, okt. 8-án a szegedi északi hídfőt kialakítaniuk. Néhány kilométerrel északabbra ugyanilyen harcok árán tudott a 795. ezred két zászlóalja egy nappal később az algyői hídon átkelni. A 23. tartalékhadosztály Tiszántúlon lévő utolsó egységeivel folytatott tűzharcban a szovjet katonák még a híd felrobbantása előtt a magyarokkal együtt átrohantak a túlsó partra. Bár a hidat felrobbantották mögöttük, szűk hídfőjüket meg tudták tartani.[513]

Okt. 8-án Hódmezővásárhely, és 9-én Újszeged elfoglalásával a harcok Makótól északra és délre elérték a Tisza vonalát. A város és környéke így kikerült a közvetlen arcvonalból, s lakói egyre távolabbról hallották az ágyúk dörgését. Az élet azonban csak lassan normalizálódott. *„Elmaradt az őszi szántás, kint maradt a kukorica nagy része, pedig jó termés volt.* […] *A hízó sertést mindenki sietett levágni, de vágták a baromfit is. Húst hússal ettünk akkor. A plébánián 2 hadnagy szállásolta be magát, akik az országúti forgalomnál teljesítettek szolgálatot okt. 15-től dec. 10-ig. Igen rendes emberek voltak és jól bántak velem. Gospodin bátyuskának szólítottak."* – jegyezte föl a Historia Domusban Kleitsch plébános, majd így folytatta: *„Igen megnehezítette az életet a villany kikapcsolása egész télen át. Petróleumra már nem igen voltunk berendezkedve, de nem is igen lehetett kapni. A nagy átvonulások idején német repülők jelentek meg a láthatáron. Egy este 10-15 bombát dobtak le a Makói utcán, a tornyos kastély körül és a Móricz utcán. Áldozatul esett 1 orosz katona és Békési J. nyug. vasutas felesége. Az épületekben kisebb károkat okoztak."*[514]

Az áldozatok

A Makó körüli harcokban elesett honvédekről az 1948-ban elkészült megyei alispáni összesítőből értékes adatokat tudhatunk meg.[515] A város környéki községekben elesett honvédek száma pontosan megmutatja, hol voltak a súlyos harcok Makó visszaszerzéséért; hol voltak az okt. 4-én kezdődő magyar ellentámadás, majd az okt. 6-i szovjet áttörés küzdelmei. A város környéki községekben összesen 151 magyar katonát temettek el: Apátfalván 35, Királyhegyesen 34, Földeákon 26, Csanádpalotán 16, Maroslelén 13, Kiszomboron 10, Magyarcsanádon 9, Ambrózfalván 3, Pitvaroson 2, Nagylakon, Csanádalbertin, Nagyéren 1–1 elesett nyugszik. A várostól keletre vívott harcokban Királyhegyes-Apátfalva-Magyarcsanád-Csanádpalota községeknél esett el a legtöbb honvéd (94 fő), emellett a Földeákról, Maroslelérről és Kiszomborról indított ellentámadásoknak voltak jelentősebb áldozatai (49 fő).

[512] HALMÁGYI 1989. 70.
[513] KANYÓ 1984. 49.
[514] Hist. Dom. 82.
[515] HALMÁGYI 1989. 71-101.

A II. világháborús hősi emlékmű a főtéren és a temetői emlékhelye

A kiszombori temetőben nyugvó hősi halottak:

1. Vígh Ferenc	honvéd	55. határvadász zlj.	Újkécske
2. Basis-Palkovics Kálmán	honvéd	20. honv. gy. e. III. zlj	1924 Szabadka
3. Jámbor Dezső	honvéd	20. honv. gy. e. III. zjl.	1916 Kecskemét
4. Ilytyü Mihály	karp. szakvz.	20. honv. gy. e. III. zjl.	1921. okt. 7. Drágabártfalva
5. Pásztor János	honvéd	5. tüzér o. II. üteg	1920. ápr. 24. Óbecse
6. Vincze Ferenc			

7-10. Négy magyar honvéd. Adataik ismeretlenek.

A Makóért és szűkebb környékéért vívott harcoknak 1944 őszén 369 magyar honvéd és határvadász esett áldozatául. A Marostól délre húzódó bánsági részeken elesett magyar és német, továbbá a magyar határ előtt, Pécska, Szemlak, Sajtény és romániai Nagylak körzetében elesett magyar katonákról azonban nincsenek pontos adataink. Makó e tágabb körzetében csak jelzésszerűen tudunk a veszteségekre utalni. Pl. a Pécskánál álló határvadász szakasz legénységének több mint fele elesett, eltűnt vagy fogságba került, és a Magyarcsanádnál, a Maros északi partjára átjutott német előőrs teljes egészében fölmorzsolódott.

A II. VILÁGHÁBORÚ VÉGÉTŐL A KÁDÁR-RENDSZER MEGSZILÁRDULÁSÁIG

HÁBORÚS VESZTESÉGEK ÉS AZ ÉLET ÚJRAINDÍTÁSA

A front 1944 őszén gyorsan átvonult a falun. Az anyagi károk nem voltak jelentősek, viszont – döntőrészt a frontokon – nagyon sok kiszombori vesztette életét a II. világháború alatt. Név szerint 131 áldozatot ismerünk.[1] Igen sokan kerültek hadifogságba is. Kleitsch Mátyás plébános hozzávetőleg 300 zomboriról tudott, akik fogságba kerültek, így hát alig volt olyan család, *„melynek ne lett volna valakije távol."*[2]

A szovjet hadsereg bevonulását követően vezetés és ellenőrzés nélkül maradt a község. A régi közigazgatás megszűnt, a korábbi rendfenntartó szervek emberei elmenekültek. Sorozatossá váltak a fosztogatások. Mint Kleitsch plébános a Historia Domusban meg is jegyezte: *„Az orosz hadsereg bevonulásakor gazdátlan volt a község és szabadjára ment az elhagyott üzletek és lakások fosztogatása. Eleinte csak a cigányok hurcolkodtak, majd kedvet kaptak a magyarok is."*[3] A közrend helyreállítása érdekében a község vezetését ebben az exlex helyzetben Balla János bíró és Szabó Zsigmond nyugalmazott adóügyi jegyző vette kezébe. Ténykedésük az 1944 novemberében megalakult új Nemzeti Bizottság létrejöttéig tartott. A főszolgabíróságot Bandúr Mihályra bízta az orosz parancsnok, majd az oroszul jól beszélő Szeles Antal volt főszolgabírói irodatisztet bízta meg ezzel Pál Endre alispán. A közbiztonságra először Barna Mihály nyugdíjas honvéd őrmester vigyázott, nem sokkal később pedig létrejött egy önkéntesekből álló rendőrség, melynek tagjait a helyiek *policárok*nak nevezték. Barna Mihály félreállítása után Mágori Sándor sándormajori kisgazda lett az első rendőrkapitány, aki jól tudott oroszul, mert feleségét ottani hadifogságából hozta.[4] Róla Kleitsch plébános megjegyezte, hogy *„Nem volt tisztakezű ember"*. Mágori mellett ebben az időszakban jelentős szerepet játszott a policárok között Jáksó Ferenc szobafestő és Juhász Mihály, *„a zenész fia"*.[5]

Ezekben a napokban, 1944. nov. 14-én alakította meg egy *„politikailag tájékozott, forradalmi parasztcsoport"* Juhos Miklós földműves, egykori vöröskatona vezetésével a Kommunista Párt (MKP) helyi szervezetét. A vezetőség tagja lett még Vörös Ferenc, Losonczi Mátyás földműves, Papp Antal gátőr és Száz Ferenc kőműves. Programjuk középpontjában a földreform mielőbbi radikális végrehajtása állt. Az első időben a taglétszámot erősen korlátozták, majd csak az 1945-ös választás után tárták szélesre a belépés lehetőségét. A párt bázisát a község legszegényebbjei, egykori zsellérek, summások, szegényparasztok alkották.[6] *„Rendkívül udvarias formában engem is kértek, hogy lépjek be, de épp oly udvariasan kitértem."* – olvasható Kleitsch plébános bejegyzése a Historia Do-

[1] Lásd a II. világháborús emlékművet a község főterén
[2] Hist. Dom. 87.
[3] Uo. 82.
[4] Uo.
[5] Uo. 83. Juhász Mihály ismert helyi muzsikus fiáról van szó.
[6] MÁRKUS 1948. 193., MAROSVÁRI 1969. 14.

musban.[7] A párt a Rónay Aladár-féle kúriát foglalta el, és a szervezet titkári tisztségét Vörös Ferenc töltötte be, miután Juhos községi bíró lett.

A kommunisták szerveződését hamarosan követte a többi párt megalakulása is. 1945 tavaszára Kiszomboron minden komoly politikai erőnek létrejött a helyi szervezete. A Hinkó Vilmos által vezetett Független Kisgazdapárt (FKGP) székhelye a kaszinóban (a későbbi kultúrházban) volt, a Dóczi Ferenc elnök által irányított Szociáldemokrata Párt (SZDP) központját a Balla Illés-féle vendéglőben alakította ki, az Urbán József nevével fémjelzett Nemzeti Parasztpárt (NPP) a Hangya vendéglőben gyűlésezett, míg a Polgári Demokrata Párt (PDP) székhelye a Zubán-féle vendéglőben volt, a szervezetet Joó Sándor téglagyáros képviselte.[8] 1945 nyarán megalakult a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség, a MADISZ helyi szervezete is. A mintegy 200-250 tagot számláló szervezet a helyi ifjúságot kívánta megnyerni az MKP által hirdetett eszményeknek.[9]

Kiszombor tényleges irányítását a pártok 2-2 tagját összefogó Nemzeti Bizottság végezte, noha 1945 tavaszán újjáalakult a képviselő-testület is. Ettől kezdve a Nemzeti Bizottság és a képviselő-testület párhuzamosan működött. Az előbbi a politikai jellegű kérdésekkel, így pl. az igazolási ügyekkel, vagy a közellátás megszervezésével foglalkozott, míg az utóbbi a község üzemelésével kapcsolatos irányítást végezte, de mindig alárendeltebb szerepben, mint a nemzeti bizottság, amely a községet érintő személyi kérdésekben is döntési jogköröket gyakorolt. Az 1945. jan. 29-i ülésén pl. a Nemzeti Bizottság választotta meg a település vezetőit: elnök-bíró a kommunista párti Juhos Miklós, törvénybíró a kisgazda Horváth József, pusztabíró az ugyancsak kisgazda Csepregi József lett. Pénztárnoknak Szemrédi András, közgyámnak Faragó Istvánt, mindketten kisgazdák, míg esküdtnek Molnár Mihályt, a kommunista Tóth Jenőt, a kisgazda Papp Józsefet és a Földműves szövetkezet által delegált Matuszka András választották meg.[10] A képviselő-testület összetételéről ugyancsak a Magyar Függetlenségi Front Kiszombori Nemzeti Bizottsága döntött. Eszerint a Független Kisgazdapárt, a Magyar Kommunista Párt, a Nemzeti Parasztpárt, a Szociáldemokrata Párt és a Polgári Demokrata Párt egyaránt 6-6 taggal, a Földmunkás Szakszervezet 4, az Iparos Szakszervezet 2, valamint a Köz- és Magánalkalmazottak Szakszervezete 1 taggal volt jelen a képviselő-testületben.[11] Tehát 37 tagú lett az új önkormányzat. A munka hatékonyabbá tételére bizottságokat hoztak létre, így mezőgazdasági, építési, tűzrendészeti, egészségügyi és közellátási bizottságot alakítottak.

A képviselő-testület és a Nemzeti Bizottság viszonyát jól mutatja az az 1945. júl. 27-én keltezett irat, amelyben a képviselők azzal a kéréssel fordultak a Nemzeti Bizottsághoz, hogy járjon el a makói orosz katonai parancsnokságnál annak érdekében, hogy a Merényi-féle magtárban (Nagyszentmiklósi u. 2.) lévő 18-20 vagon búzát a lakosság számára kioszthassák vetőmagnak, mivel az akkori rossz búzatermés nem fogja biztosítani a következő évi vetőmagszükségletet.[12]

A Nemzeti Bizottságot 1946. márc. 10-én újjászervezték. Ekkori összetételéről pontos adatokkal rendelkezünk. A kommunista pártot Balázs János és Sebők Mihály, a szoci-

[7] Hist. Dom. 82.
[8] MAROSVÁRI 1969. 17.
[9] Uo. 19.
[10] CSML XVII. 14. 1945. jan. 29-i jkv.
[11] MVL V. 261-10. 1/1945.
[12] CSML XVII. 14. 1945. júl. 27.

áldemokratákat Dóczi Ferenc és Putyora Imre, a parasztpártot Sándor Mihály és ifj. Urbán József, a Polgári Demokrata Pártot Joó Sándor és Pósa János, a kisgazdákat Németh Sándor és Faragó Mihály, míg a Földmunkás Szakszervezetet Marjai József és Simon Mihály képviselte. Elnökké titkos szavazással Joó Sándort, alelnökké Sándor Mihályt, jegyzővé Németh Sándort választották.[13]

A bizottság összetétele jól mutatja, hogy a kommunistáknak ekkor még nem volt meghatározó szerepük a község irányításában, s annak ellenére, hogy a többi párt képviselője is megfelelni igyekezett a kor elvárásainak, visszaélésekre, durva jogsértésekre a bizottság működésének ideje alatt – legalábbis a megmaradt jegyzőkönyvek ismeretében – nem került sor. A kommunisták figyelme ekkor főként a földosztás kedvezményezettjeire irányult, hiszen jól tudták, hogy a községben potenciális bázisukat ez az egyébként nem csekély létszámú és befolyású réteg jelenthette.

A község közigazgatását vezető jegyzőként a volt segédjegyző, az 1944. szeptemberében a kiürítési rendelet végrehajtásakor a községből elmenekülő, majd utóbb ide mégis visszatérő Szathmáry Lajos irányította.[14] A Nemzeti Bizottság napi szinten kívánta kontrollálni az apparátus működését, ezt Pikó György személyében politikai biztost küldött ki, akinek feladata a községházán folyó munka ellenőrzése és az esetleges panaszok összegyűjtése volt. E munkájáért 1945. jún. 1-jétől havi 600 pengős fizetést kapott. A községi bíró fizetése ekkor 450 pengő volt, igaz, jún. 1-jétől azt is duplájára, 1200 pengőre emelték.[15] Megerősítették a rendőrséget is, 1945. márc. 1-jétől a parancsnok és a parancsnok-helyettes mellett 16 főből állt az állomány.[16]

Az új idők új szelei hamarosan érzékelhetők lettek a községben is. 1945. januárjában 9 német nevű kiszomborit deportáltak a Szovjetunióba kényszermunkára. Ezek között volt Ruck György MÁV-műhelymunkás; Schmidt István (Mikli Pista) és 17 éves lánya; Schimpl Éva, a *„nagy szerb”* felesége; Fortner Péter gépész; Holz Imre pék és Mitnacht István. Az elhurcoltak többsége aztán a hadifoglyokkal együtt 1947-1948-ban tért haza, de volt közöttük, akik jóval később jutottak vissza Magyarországra. Holz Imre pl. még 1949-ben sem volt otthon, de tudták, hogy életben van, mert rendszeresen küldött levelet családjának.[17]

Kényszermunkát nem csupán az elhurcoltaknak kellett végezniük, hanem a helyben maradóknak is. A szó szoros értelmében robotmunkáról volt szó. Juracsek Ferenc képviselő-testületi tag szóvá is tette, hogy a munkavégzés nem az egyenlő elbírálás alapján történt. Javaslatot tett ezért arra, hogy a követhetőség és ellenőrizhetőség miatt névjegyzékben rögzítsék, ki milyen munkát végzett.[18] Juracsek fölszólalása bizonyára süket fülekre talált, mivel a Nemzeti Parasztpárt helyi szervezetének elnöke, Száz György 1946. márc. 27-én hasonló tartalmú beadványt küldött a Nemzeti Bizottsághoz. Ebben többek között az szerepelt, hogy *„A kiszombori Nemzeti Parasztpárt folyó hó 24-én egyhangúan kimondta, hogy a szokásos robotmunka helytelenül és igazságtalanul van beosztva. Követeli a parasztpárt, hogy a Nemzeti Bizottság utasítsa azt a személyt, aki felelős a munkabeosztásért, hogy a legnagyobb gondossággal és lelkiismeretességgel igazságosan ossza*

[13] CSML XVII. 14. 1946. márc. 10.
[14] Hist. Dom. 83.
[15] MVL V. 261-10. 30/1945., 41/1945.
[16] CSML XVII. 14. 1945. márc. 6-i irat
[17] Hist. Dom. 83.
[18] MVL V. 261-10. 109/1945.

be a munkát, és ne forduljon elő az, hogy egyik ember minden héten vegye ki a részét [sic!], *a másik meg egész hónapon keresztül nem megy robotba."*[19] A kötelező munkavégzés mellett a lakosságot sújtotta a megszálló szovjet katonaság élelmezésének biztosítása, továbbá állat-beszolgáltatási kötelezettséget is előírtak számukra, melyet szintén a szovjet hadsereg szükségleteinek kielégítésére kellett teljesíteni.[20]

A szovjet csapatok ellátása meglehetősen nagy terheket rótt a lakosságra. Az utánpótlás biztosítása érdekében lefoglaltak minden fölöslegesnek tartott élelmiszert. Mint Gábor Péter Pál főmolnár egy 1945. márc. 8-i keltezésű vallomásából (amelyet Kéry Béla malomtulajdonos ügyében tett) kiderült, 1944. szeptember végén Szűcs János törvénybíró több szovjet tiszt társaságában fölnyittatta vele a malmot, és az ott talált készletet ellenszolgáltatás nélkül elszállították. Elvittek 238,5 q nullás lisztet, 87 q kenyérlisztet, 48 q korpát, 187 métermázsa búzát, 570 kg gépolajat, 750 métermázsa tűzifát, valamint gépalkatrészeket és egyéb kellékeket is. Ezt követően két héten keresztül csak a szovjet csapatoknak őrölt a malom, részben ebből a készletből, részben hozott búzából is, szintén ellenszolgáltatás nélkül.[21] Gyakori volt a beszállásolás is, ilyenkor a szállásadók kötelezettsége volt a katonák ellátásának biztosítása. Blaskovich Péterné Rónay Magda egy leveléből tudjuk, hogy pl. az ő dénesmajori birtokát is többször igénybe vették a szovjetek, alkalmanként 60-70 lovat is el kellett látniuk, nem csupán neki, hanem a majorságban élőknek is, akiknek készleteit szintén elrekvirálták. 1945. dec. 6-án a községi elöljáróság 4 szovjet kocsit küldött ide szénáért, *„de a 4 kocsi helyett 25 kocsi jött ki, és felpakolt széna hiányában már mindent, amit talált."*[22]

1945 őszétől megkezdték az emberek átvilágítását. Állást betölteni csakis a Nemzeti Bizottság által kiadott írásos dokumentum birtokában lehetett, amely rögzítette a kérelmezők „előéletét", megbízhatóságát, a formálódó új rendszerhez fűződő viszonyát. Akik aktív szerepet vállaltak a Horthy-rendszerben, tagjai voltak a nyilaskeresztes pártnak, vagy „népellenes" cselekedeteket követtek el, nem számíthattak támogató igazolásra. A helyi igazoló bizottság tagjait a Nemzeti Bizottság pártközi egyezség alapján 1945. szept. 3-án választotta meg. Az új szerv tagja lett a Nemzeti Parasztpárt részéről Száz András, a Polgári Demokrata Párt részéről Joó Sándor, a kisgazdákat Faragó János képviselte, a Szociáldemokrata Pártot Dóczi Ferenc, a Magyar Kommunista Pártot Sajtos György, a Földmunkás Szakszervezetet Marjai József, míg az Iparos Szakszervezetet Varga Zoltán.[23] Az igazoló bizottság még 1946-ban is működött, a hadifogságból, vagy az 1944 szeptemberi kiürítési rendelet végrehajtása után ekkor visszatérők „káderezését" ez a szerv végezte. Nem egy esetben főhatóságok kértek véleményt egykor a községben élt tisztviselőkről, a bizottság hatásköre tehát nem csupán az akkori községlakókra, hanem az onnan időközben eltávozókra is kiterjedt.

Az 1945-1946-ban végrehajtott földreform átrendezte az agrártársadalom tulajdoni viszonyait. A földbirtokok mellett a községben működő üzemek egy része is közösségi tulajdonba került. A Szegedi utcai malom, amely a világháború éveiben a Hengermalom Rt tulajdonában volt, 1945. máj. 19-én a község vette át, *„mert azt a tulajdonosai magára*

[19] CSML XVII. 14. 16/1946.
[20] MVL V. 261-10. 85/1945, 22/1946.
[21] CSML XVII. 14. 1945. márc. 8.
[22] Uo. 1945. dec. 7.
[23] Uo. 1586/1945.

hagyták."[24] A cég ügyvezető igazgatója és felelős vezetője Kéry Béla volt, aki a kiürítési rendeletnek eleget téve hagyta el a községet, és csak 1945 tavaszán tért vissza. Ekkor visszakérte a céget, és kárai (elrekvirált árukészlete) megtérítését is kezdeményezte. Ez utóbbit nem túl sok sikerrel, de a malom, igaz, nem túl hosszú időre, visszakerült kezelésébe.[25] A Joó-féle téglagyár tulajdonában ugyan ekkor még nem történt változás, de az üzem még 1946-ban sem üzemelt, mivel Joó Sándor képtelen volt üzemanyagot szerezni. Az 1944 végén gyártott félkész termékei azóta is ott álltak a gyár területén.[26] A dénesmajori szeszgyárat viszont *„a közösség érdekében"* a Kiszombori Általános Munkásszövetkezet vette birtokba.

A Kiszombori Általános Munkásszövetkezet – az országban az elsők között – 1945. jún. 3-án alakult meg. 1945. okt. 20-tól – miniszteri rendeletre – Kiszombori Földműves Szövetkezet (FMSZ) néven működött tovább.[27] Az alapítók 100-100 pengőt fizettek be részjegy-alapra. 1945. dec. 31-ig 267-en váltottak részjegyet, s lettek tagjai a szövetkezetnek.[28] Az első elnök Vörös Ferenc lett, munkáját egy nyolctagú igazgatóság segítette. A szövetkezet elődje még 1943 májusában megalakult, s akkor elsődleges feladata az árubeszerzés volt. Az újjáéledő szövetkezet előbb a közszükségleti cikkek beszerzésével kezdte működését, majd a falu mezőgazdasági munkáit koordinálta, megszervezte a szántást, a vetést, az aratást, a cséplést és a felvásárlást. A földosztás nyomán birtokhoz jutó újgazdák számára szántási hitelt nyújtott, ezzel is nagyban elősegítve a termelés zavartalanságát. Kereskedelmi tevékenységet is folytatott, több vegyesbolt és italmérés tartozott hozzá.[29]

A szövetkezet már megalakulását követően több ingatlanra igényt jelentett be. A már jelzett szeszgyár mellett a Kéry-féle Szegedi utcai malmot és a Nagyszentmiklósi u. 2. szám alatti magtárat is át kívánták venni, továbbá a Hangya Szövetkezet 2 ingatlanára és 4 üzlethelyiségére is szemet vetettek.[30] Ez utóbbiból aztán bonyodalom is származott, mert a Nemzeti Bizottság előbb kiutalta nekik ezeket az ingatlanokat, de aztán 1945. aug. 14-én a Hangya Szövetkezet vezetői tiltakoztak emiatt, ezért a bizottságnak módosítania kellett korábbi döntését.[31] Az idő azonban a munkásszövetkezetnek dolgozott, az 1947. dec. 31-i vagyonleltár szerint a kezelésükbe 1 magtár, 1 beindítandó szeszgyár, 2 cséplőgarnitúra, 2 vegyeskereskedés és 1 vendéglő tartozott.[32] A szeszgyár mellett a szövetkezet 1948. szept. 18-án megkapta a Blaskovich Péterné, Rónay Imre és az Országos Földhitelintézet volt birtokaihoz tartozó 7,5 km hosszú kisvasutat is.[33]

A szövetkezet támogatottságát jól mutatja, hogy 507 zombori jegyzett 537 utóbb 10 Ft-ra átértékelt részvényt. A pénzügyi válság azonban e szervezetet is megroppantotta. *„Az infláció halálos csapást mért a fejlődő szövetkezetre.* – írta Márkus Rezső a *Puszták Népe* c. folyóiratban megjelent településszociográfiájában. – *A stabilizáció után pislákolt*

[24] CSML XVII. 517. 492. sz.
[25] CSML XVII. 14. sz. n.
[26] Uo. 1/7/1946.
[27] MVL XXX. 16. Szövetkezettörténeti kigyűjtött anyagok. Kiszombor. Alakulási dokumentumok 1945. jún. 3. Sz. n.
[28] MAROSVÁRI 1969. 26.
[29] MVL XXX. 16. Szövetkezettörténeti kigyűjtött anyagok. Kiszombor. Alakulási dokumentumok 1945. jún. 3. Sz. n., MÁRKUS 1948. 192.
[30] CSML XVII. 517. 21. sz.
[31] CSML XVII. 14. 1945. jún. 9., aug. 14.
[32] MÁRKUS 1948. 192.
[33] CSML XXIV. 201. b. 42896/1949.

benne újra az élet."[34] Ebből a helyzetből a szövetkezet már nem is tudott kikeveredni, annak ellenére sem, hogy 1948. dec. 19-én a Hangya Szövetkezetet beolvasztották a Kiszombori Földműves Szövetkezetbe. A propaganda szerint: *„Az egyesülési gyűlés a népi erők egységét bizonyította."*[35] 1949. ápr. 29-án pl. lemondott a dénesmajori szeszgyárról és az ott lévő épületekről. Az ingatlant a budapesti székhelyű Magyar Állami Gépüzem kapta meg, amely traktorállomást kívánt fölállítani ott.[36]

Mivel kevés kár érte a községet, gyorsan megtörtént az újjáépítés, rendbe hozták a templomot, az iskolát, az óvodát és a kultúrházat is. Az élet normalizálódását jelezte, hogy megalakult az állandó tűzoltóság és Rónay Imre elnökségével 1946. jan. 27-én újjászerveződött a Kiszombori Atlétikai Club (KAC).[37] Mint az egész országban, így Kiszomboron is a labdarúgás volt a legnépszerűbb sportág. Patócs Illés vezetésével újjáalakult a helyi fúvószenekar, mely nyilvános fellépéseivel emelte az ünnepségek fényét.[38]

A világháború után az egész országban, így a faluban is áruhiány alakult ki. Az ellátás megszervezése érdekében 1945. aug. 17-én közellátási bizottságot szerveztek, mely korlátlanul rendelkezett arról, ki milyen juttatásban részesül. Ez a bizottság döntötte el, kik jogosultak kenyérjegyre. Az igénylők kötelesek voltak igazolni, miért nem kerestek búzát, mivel foglalkoztak aratáskor és a cséplési idő alatt. Akik nem tudták igazolni jelenlétüket és munkájukat, nem kapták meg az élelmiszerjegyet. Az ellátás biztosítása érdekében lefoglalták a malom által őrölt liszt vámkeresetét is közcélokra. A közellátási bizottság első ülésén Juhos Miklós bíró, Balla András a kisgazdapárt, Sebők Mihály a kommunista párt és Hubai Rezső a parasztpárt képviselője volt jelen.[39] A bizottság működését utóbb sok kritika érte. Többek között ezzel is magyarázható, hogy a Nemzeti bizottság dec. 7-i ülésén újjászervezték és kibővítették. Az új közellátási koordinációs szerv tagja lett Husztik István (MKP), Dóczi Ferenc (SZDP), Farkas Miklós (NPP), Botytyán András (FKGP), Pósa János (PDP) és Simon Mihály, a Földmunkás Szakszervezet képviselője.[40]

Az újjáépítést és a háború utáni konszolidációt nehezítette és lassította, hogy soha nem látott mérvű gazdasági válság keletkezett, az emberek mind kevesebbet kaptak a pénzükért. 1946-ra hiperinfláció alakult ki, a pengő napról-napra elveszítette értékét.[41] Nem volt ritka látvány, hogy a bankjegyeket söpörték az utcán. Az értéktelenné váló pénz helyett teret nyert a cserekereskedelem. A községben a tojás és a só, nagyobb vásárlás esetén a búza volt a fizetőeszköz. 4 q búzáért 1 süldőt lehetett kapni, 1 q búzáért egy rokkát; 1 kg só 1 kg zsírt vagy egy csirkét ért.[42] Amikor helyben elfogyott az áru, az utakat ellepték a batyusok, akik távolabbi helyekről igyekeztek az alapvető létfönntartási cikkeket beszerezni.

Érdemes e helyzetet a szemtanútól vett idézettel is szemléltetni. Kleitsch Mátyás plébános az alábbiakat jegyezte föl a Historia Domusban: *„Mind jobban érezhető a gaz-*

[34] MÁRKUS 1948. 192.
[35] MVL XXX. 16. Szövetkezettörténeti kigyűjtött anyagok. Kiszombor. Alakulási dokumentumok 1948. dec. 19. Sz. n.
[36] CSML XXVIII. 11. 8. sz.
[37] MVL V. 261-10. 1946. júl. 3., CSML XVII. 14. 1946. jan. 19-i meghívó
[38] MVL V. 261-10. 1946. ápr. 9.
[39] CSML XVII. 14. 1947. aug. 17.
[40] Uo. 1945. dec. 7.
[41] MVL V. 261-10. 1946-os kgy. jkv-k.
[42] MAROSVÁRI 1969. 24.

dasági válság, és vele a pénz romlása. Bár sokan átéltük az első világháború utáni devalvációt, mégsem tudtunk ellene védekezni, sőt, az ún. adópengő akciónak is beugrottunk, raktuk a milliárdokat postatakarékba, és kaptunk érte nagy semmit. Ez a gazdasági helyzet kitermelte a feketézést. Eleinte tulajdonképpen nem volt ez egyéb, mint kereskedés. Miután a legális kereskedelmi élet megakadt (sem pénz, sem szállítóeszköz), élelmes emberek batyuval a hátukon vitték az élelmet a városokba, és hozták onnan az itt nem kapható árut: sót, petróleumot, gyufát, ruhafélét. Nagy esemény volt, amikor megindult az első vonat Újszegedig."[43] A feketézés mellett az életben maradás más stratégiái is megjelentek. *„A cukorhiányon részben úgy segítettünk, hogy cukorrépából házilag főztünk szirupot, egy barnaszínű sűrű folyadékot, amit melasznak neveztek. A cukorrépa egyébként nagy szerephez jutott. Óriási táblákban a földekben maradt az uradalmi cukorrépa: szedhette boldog-boldogtalan. És megindult a pálinkafőzés répából; mindenfelé rotyogtak a kisüstök. Persze, gabonapálinkára is rákaptak, főleg kukoricából, mert volt bőven. Üzletet is csináltak vele sokan. Persze, ennek a kisüstösnek is végét vetette a helyreállított közrend."*[44]

A válság megoldására a kormány 1946. aug. 1-jével bevezette a forintot. A pénzreform némileg enyhített a mindennapok bizonytalanságán, ám a lakosság továbbra is nélkülözött, sokan teljes nyomorban éltek. A legkiszolgáltatottabb helyzetben az egyedülálló özvegyek, hadirokkantak, nyugdíjasok és a kisgyermekes anyák voltak. Rendkívül súlyos terhet jelentett a megszálló szovjet csapatok ellátása is. A kötelező beszolgáltatások alkalmával gyakran a családok összes élelemtartalékát elvitték.[45] Az élelmiszer- és tüzelőhiány megnövelte a vagyon elleni bűncselekményeket, gyakoriak voltak a lopások, és még mindig tapasztalni lehetett fosztogatásokat is. A Nemzeti Bizottság pl. 1945. nov. 2-án fölhívta a községi elöljáróságot, hogy tartson szemlét a Rónay kastély kertjében, *„és minden eszköz felhasználásával a pusztítást akadályozza meg."*[46] Ezek a figyelemfölhívások, intézkedéskérések aligha gátolták meg azokat, akik akár az életben maradás ösztönétől hajtva, akár – mert ilyenek is szép számmal voltak – az anyagi haszonszerzés reményében vették el a gazdátlanul maradt uradalmi javakat. A Rónay kúriák és a tornyos kastély berendezése, és az ősfákkal és dísznövényekkel teli parkok ekkor váltak a barbár pusztítás áldozatává.

Kiszombor bevételei is szerények voltak, hiszen a földosztás során a községi tulajdonú földek nagy részét a parasztoknak adták. Elkerülhetetlenné vált ezért az adóemelés, sőt új adókat is bevezettek. Ilyen volt például a vigalmi adó, mely a vendéglátóhelyek, a mozik és a sportrendezvények látogatóit terhelte.[47] Mindez tovább növelte az emberek terheit, melyet csak csekély mértékben ellensúlyozott az a mind többször elhangzó jelszó, hogy *„Tiéd az ország, magadnak építed!"*

[43] Hist. Dom. 83.
[44] Uo.
[45] MVL V. 261-10. 1946. febr.25.
[46] CSML XVII. 14. 1945. nov. 2.
[47] MVL V. 261-10. 1947. febr. 28.

A FÖLDREFORM

A háború után – minden megtapasztalt szenvedés ellenére – az újrakezdés optimizmusa töltötte el a lakosságot. Ezt erősítette a földosztás, melynek során sok nincstelen paraszt jutott saját birtokhoz. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány által 1945. márc. 17-én elfogadott *A nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földmíves nép földhöz juttatásáról* szóló 600/1945. ME rendelet (melyet az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1945. szept. 5-13. közötti ülésszakán emelt törvényerőre, ez lett az 1945. évi VI. tv.) alapján új szerzeményként 15 kat. holdnál nagyobb birtokot senki nem kaphatott, de a kiosztott birtoknagyságok meg sem közelítették a törvényi maximumot, az országos átlag 5 hold lett.[48] A földművelésügyi miniszter Nagy Imre volt, aki a földreformban játszott pozitív szerepével már ekkor nagy népszerűséget szerzett magának.

A községben 1945 januárjában alakult meg a 30 tagú Földigénylő Bizottság, melynek elnöke Marjai József lett, az operatív ügyintézésért felelős ún. ötös bizottság tagjai közül Marjain kívül Kovács (Monyóczki) Mátyás, id Csóti Pál és Szűcs István nevét ismerjük, de a nagybizottságnak tagja volt még Csepregi Miklós, ifj. Faragó János, Csertus Ferenc, ifj. Csertus Ferenc, Szemrédi Antal, Gulácsi Ferenc, Sándor Antal, Kovács Márton, Szűcs József, Horváth József, Prónai Pál, Jani Péter, Száz György, Horváth Sándor, Kókai János, Nádasdi Ferenc, Kohajda József, Simon János, Márkus István, Szűcs Ferenc, Miskolczi István, Urbán József, Molnár Ferenc és Forgó Pál.[49] E bizottság feladata volt a szétosztandó földekkel kapcsolatos döntések előkészítése, és a végrehajtás lebonyolítása. A község 11458 kat. holdas földterületéből összesen 2849 hold és 1286 □öl földterület került a földreform hatálya alá. 2719 hold és 838 □öl földet megváltás útján, míg 130 hold és 448 □öl területet, mint elkobzott ingatlant vettek igénybe és osztottak szét az igényjogosultak között. [50]

A megváltással igénybe vett földterületből a legnagyobb részt a Rónay család birtokai tették ki. Összesen 1630 kat. hold és 835 □ölnyi birtokállományt használták föl erre a célra. A család kezében a törvényi maximum figyelembe vételével 401 hold földbirtok maradt. Eredetileg Rónay Aladár és Mária birtokában kétszer 100 holdat kívántak meghagyni, de időközben megjelent az 1946. évi IX. tc., melynek 22. §-a, és a törvény végrehajtására kiadott 185000/1946 FM sz. rendelet, melynek 41-45. § egyértelműen szabályozta a közös gazdálkodás alatt álló ingatlanok helyzetét. Ennek értelmében, mivel a birtok 1944. jan. 1-jén osztatlan közös tulajdonban volt, emiatt nekik nem járt alanyi jogon a 100-100 kat. holdnyi mentesített terület. A helyi földigénylő bizottság ezért fölülbírálta korábbi, a két tulajdonosra nézve kedvezőbb döntését, és csak 100 hold mentesítéséről döntött. Ezt a döntést az illetékes megyei tanács is jóváhagyta.[51] Rónay Aladár és Mária hiába föllebbeztek az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz (OFT), jobb pozíciót nem tudtak kicsikarni maguknak. A család a kezelésében maradó birtokokat sem sokáig tarthatta meg. 1949 augusztus elején a Magyarországon tartózkodó családtagok (Rónay Aladár ekkorra már elhagyta az országot), így Blaskovich Péterné Rónay Magda, Coreth Károlyné Rónay Mária, Rónay Imre és Rónay Tiborné szinte szó szerint azonos

[48] HORVÁTH, 1993a. 28., HONVÁRI 1997. 439-447.
[49] CSML XVII. 517. 2/1945., 464/1946., 469/1946., 481/1946.
[50] CSML XVII. 517. 514/1946.
[51] Uo., lásd még: 207/1946.

tartalmú levelet küldtek a községi Népi Bizottsághoz, a Nemzeti Bizottság akkori utódszervéhez: *„Értesítem a Népi Bizottságot, hogy kiszombori földemnek azon részét, amelylyel eddig magam gazdálkodtam, felajánlottam az állam részére haszonbérlet céljára."*[52] A földről való lemondás nyomása elől ekkor már nem lehetett kitérniük.

Báró Urbán Péter (Rónay Magda első, báró Urbán Ivánnal kötött házasságából született fia) zombori birtokát azért vették el teljes egészében, mert számára Kunágotán biztosították a 100 hold mentesített területet. Az időközben elhunyt, egykor albertirsai illetékességű Baross Sándor 100 holdas megmaradó ingatlanával kapcsolatban a községi földigénylő bizottság az alaptörvény 12 §-ra tekintettel föllebbezést nyújtott be az OFT-hoz, ezt az igényt a kimutatás keletkezése időpontjában, 1946. okt. 28-án még nem bírálták el, de gyaníthatóan a föllebbezést elfogadva az e listában még megmaradó földterületet a földosztásra igénybe vehető birtokok sorába tették át, ezzel megnövelve a helyi földigénylő bizottság kompetenciájába tartozó terület nagyságát. Szirbik Sándor makói református lelkésznek, mivel nem csak Zomboron, hanem Csanádpalotán és Makón is voltak földbirtokai, a mentesített 100 holdat megosztva adták ki. A zombori határban csupán 47 holdat mentesítettek számára, a maradék 53 holdat Csanádpalotán kapta meg. Dr. Dobsa Lajos és dr. Tóth Aladár 1939. szept. 1-je után vásároltak Zomboron földterületet. Dobsa ezért 5 holdat tarthatott meg, míg dr. Tóth Aladár pedig, akinek Makón is volt még 1 hold 800 □öl földbirtoka, Zomboron 4 hold birtokosa maradhatott.[53]

Érdekesen alakult a község tulajdonában lévő terület sorsa. A 831 kat. hold és 1559 □öl területből az alaptörvény értelmében a 100 hold fölötti területet itt is meg kellett volna váltani, de mivel ebből 207 hold és 579 □öl legelő, 15 hold 758 □öl erdő és 117 hold 299 □öl földadó alá nem tartozó terület volt, ezek a területek továbbra is községi közös tulajdonban maradtak. Ezen túl a községi ingatlanokból a földigénylő bizottságok megállapodása alapján az itteni mintegy 550 makói kisbirtokos által haszonbérelt földek ellentételezésére 230 kat. holdat Makó kapott meg. Az átengedett terület 40 %-a gyümölcsös volt. Ezen túl a zombori földekből 250 kat. holdat Ferencszállás község arra hivatkozással kapott meg, hogy nem rendelkezett akkora területtel, amelyből a helyi földigénylőket ki tudta volna elégíteni. Ezek egy része szintén a község tulajdonában lévő földekből biztosították, emiatt végső soron a községi földekből csupán 127 holdat használhattak föl a földosztás céljára.[54] *(36. táblázat)*

Utóbb, a Ferencszállásnak átadott földekből, vita támadt. A község elöljárósága, de a *„demokratikus pártok kiküldöttei"* is megkifogásolták az átadott földterület nagyságát, arra hivatkozva, hogy *„Ferencszállás községben olyan egyének is kaptak juttatást, akik a fennálló törvényes rendelkezések szerint saját ingatlanukat is tekintve nem lehetnek földigénylők"*, továbbá hogy a *„részükre juttatott terület öntözéses gazdálkodásra van berendezve, melyet a ferencszállásiak a berendezés megrongálásával elhanyagolnak."* Utóbb sikerült is némi eredményt elérni, arra hivatkozással, hogy *„az öntözéses gazdálkodásra beállított területnél a juttatási kulcs vagy mérték a szükségeshez képest alacsonyabban is megállapítható."*[55]

[52] CSML XXVIII. 11. 9., 10., 11., 12.
[53] CSML XVII. 517. 514. sz.
[54] CSML XVII. 517. 514. sz.
[55] Uo.

Tulajdonos	Ingatlan nagysága eredetileg		Megváltott ingatlan		Magántulajdonban megmaradó ingatlan	
	K. hold	□öl	K. hold	□öl	K. hold	□öl
Rónay Aladár és Mária	789	1260	689	1260	100	
Országos Földhitelintézet	547	323	547	323		
Rónay Imre	556	1189	456	1189	100	
Blaskovich Péterné Rónay Magda	477	1032	377	1032	100	
Rónay Tibor	301	884	201	163	100	
Br. Urbán Péter	164	120	164	120		
Dr. Issekutz István	153	662	53	662	100	
Baross Sándor	102	329	2	329	100	
Szirbik Sándor	94	1158	47	579	47	579
Arad-Csanádi Takarékpénztár Rt.	23	985	23	985		
Dr. Dobsa Lajos	16	812	11	812	5	
Dr. Tóth Aladár	13	980	9	323	4	
Kiszombor község	831	1559	127		454	1559
Rónay Imre, Gyula, Magda és Tibor	7	391	6	391	1	
Zeitler Gusztáv	32	0	2	670	29	930
Összesen	**4112**	**484**	**2719**	**838**	**1140**	**1468**

36. táblázat **Az 1945-ös földreform céljára a községben megváltott ingatlanok összetétele**

A megváltott földek mellett elkobzott ingatlanokat is fölhasználtak a földbirtokrendezés kapcsán. 130 kat. hold és 448 □ölnyi területtel növekedett ezáltal a szétoszthatható földek nagysága. 4 ingatlan került elkobzásra. Lengl Jakabné birtoka azért, mert a 3820/1945 ME. rendelet hatálya alá esett, azaz valamely családtagja (férje) hitlerista (volksbundista, fasiszta vagy nyilas) szervezetben vezető szerepet töltött be. Éder Győző hivatásos katona volt, aki *„a hadiesemények folytán elmenekült, és csak a közelmúltban tért vissza”*, és nyilván szintén háborús bűnök elkövetésével vádolták. Borotvás Boldizsár okleveles gazdát és Fodor Józsefet a népbíróság ítélte több éves börtönbüntetésre, emiatt került földjük elkobzásra. *(37. táblázat)*

Tulajdonos	Az ingatlan nagysága eredetileg		Elkobzott ingatlan	
	K. hold	□öl	K. hold	□öl
Lengl Jakabné	29	1315	29	1315
Éder Győző	19	793	19	793
Borotvás Boldizsár	70	1540	70	1540
Fodor József	10		10	
Összesen	**130**	**448**	**130**	**448**

37. táblázat **A földreform során elkobzott ingatlanok összetétele**

A megváltással és elkobzással rendelkezésre álló földterület mindösszesen 2849 kat. holdat és 1286 □ölt tett ki. Ebből mintegy 2280 hold szántó, 223 hold szőlő és gyümölcsös, valamint 340 hold legelő, erdő és földadó alá nem tartozó terület volt. A Ferencszállásnak és Makónak átadott összesen 480 hold földterületet leszámítva 2369 kat. hold és 1286 □öl nagyságú ingatlan állt a földosztók rendelkezésére. 1946. okt. végéig e terü-

letből mintegy 2260 holdat osztottak szét, ebből 80 hold gyümölcsös volt. A szántók átlagos jövedelme 16, míg a gyümölcsösöké 26 aranykorona volt. A juttatásért 650 család jelentkezett, ebből 350 fő teljesen nincstelen volt. A juttatásra jelentkezettek közül 569 család kapott földet, a juttatásban nem részesülők száma az újabb jelentkezőkkel együtt 1946 őszén 120 családra rúgott. Ők a tartalékban hagyott területből részesülhettek, ide tartozott a Rónay Aladár és Mária tulajdonát képező, ekkor még jogerősen nem elvett 100 holdon kívül mintegy 110 hold, tehát összesen 210 hold volt, de még számíthatott a község a Ferencszállásnak átadott területekből is visszaszálló földre, így az igénylőket szinte teljes egészében ki tudták elégíteni.[56] A juttatási alap 4 kat. hold volt, melyhez gyermekenként további 1 holdat adtak. Az átlagos birtoknagyság az 1946. okt. 28-áig kiosztott földek tekintetében 4 kat. hold 264 □öl volt.[57] A törvényi maximumot, 15 holdat tehát csupán a 8-10 gyermekes családapák kapták meg, de akadtak olyanok is, akik a juttatási alapként megjelölt földterületet sem vehették birtokba.[58] A kiméréseket, illetve a földosztás tényleges lebonyolítását Kiss János földhivatali mérnök végezte.[59]

A földbirtokjuttatás mellett ki kellett elégíteni a házhelyigénylők kérelmeit is. Összesen kb. 300 család igényelt házhelyet, melyre a földigénylő bizottság 400 □öl területet szánt, és ennek földfedezetére egyrészt a földrendezés során kiosztott, de be nem épített beltelkeket, valamint azoknak a kisgazdáknak az ingatlanait kívánták igénybe venni, akiknek a rendelkezésre álló 69 kat. hold gyümölcsösből szántak kárpótlást.[60] Mivel a községben kb. 400 olyan telek volt, amely még nem volt beépítve, ezeket vették igénybe házhelyek kiosztása céljából.[61] 1947. januárjában még mindig volt 250 olyan házhely, amely nem került kisosztásra,[62] így valamennyi jogosult igényét ki tudták elégíteni.

A törvény alapján a földnélküliek kielégítését követte volna a régi gazdák 8-10-15 holdig való kiegészítési igénye, de ők – a helyi földrendező bizottság radikális tagjainak elhatárolódása miatt – semmiféle birtokot nem kaptak. Elutasították pl. Kleitsch Mátyás plébános igényét is, aki a kegyúri javadalmai megszűnte miatt szerette volna némileg gyarapítani javadalmi földbirtokát, ami ekkor 29 holdat tett ki. A jogszabály 50 §-a ugyanis lehetővé tette, hogy az egyház földigénylés útján szerezzen magának kárpótlást a kieső kegyúri javadalmak ellentételezésére. *„A tárgyaláson* – írta Kleitsch a Historia Domusban – *az ügyész ismertette az ügyet, előadta, hogy mennyi a javadalmi föld (29 hold), föltette a kérdést a földigénylő bizottságnak, hogy akar-e juttatni földet, az egyik tag azt mondta: „nem, van neki ölég." És ezzel az egy mondattal el volt intézve."*[63]

Az emberek eleinte idegenkedtek a földosztástól. Többségük emlékezett még a Nagyatádi-féle földosztás végrehajtására, féltek a törlesztéstől, és eszközük sem igen volt a műveléshez. A földek kimérése, és a földosztás körüli kampány aztán meghozta a kedvet, s ha a végrehajtás során történtek is visszaélések, végül is minden igénylő földhöz jutott. Különösen azok jártak jól, akik az uradalmi gyümölcsösökből részesültek, hiszen nem csak szántókat, hanem egyéb birtoktesteket is kiosztottak, így pl. Rónay Aladár és Rónay Tibor szilváskertjeit is kimérték, ahonnét nem egyszer 15 vagon szilvát is betaka-

[56] Uo.
[57] Uo. A kimutatás nyomán saját számítás
[58] MÁRKUS 1948. 192.
[59] MAROSVÁRI 1969. 16. és 38.
[60] CSML XVII. 517. 514. sz.
[61] Uo. 473. sz.
[62] Uo. 467. sz.
[63] Hist. Dom. 85.

rítottak.[64] Mindez óhatatlanul visszaélésekhez, politikai megfontolások nyomán végrehajtott döntéshozatalhoz vezetett. Kleitsch Mátyás följegyezte, hogy *„sok volt az elégedetlenség és vádaskodás. Egyszer valami bizottság napokig fölülvizsgálta a földosztást, és akkor nagyon csúnya dolgokat vagdostak a földosztók fejéhez nyilvánosság előtt, mire a kommunista párt kizárta Marjait a pártból, de egy idő múlva csak visszafogadták."*[65]

Valóban, nagyon sok volt a föllebbezés a földigénylő bizottság ténykedésével kapcsolatban, és az egyedi ügyek sokasága mellett, melyek rendre megoldatlanok maradtak, ill. elutasításra kerültek, megjelentek a politikai színezetű konfliktusok is. 1946. okt. 6-án a Kisgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt helyi szervezete (melyek 1946. ápr. 15-én megalakították közös szervezetüket, a Magyar Parasztszövetséget, mint *„a parasztság érdekképviseleti szervezetét pártra való tekintet nélkül"*[66]) együttes ülést tartott, ahol megállapították, hogy a földosztással kapcsolatban *„igen sok visszaéléseket és szabálytalanságokat követett el a bizottság." S*ok olyan állampolgárnak adtak földet, vetették föl, akik nem magyar állampolgárok, ezzel szemben akkor még 158 olyan zombori volt, aki nem kapta meg új birtokát, ezen túl a gazdasági iskola sem kapta meg azt az 50 holdat, amely tangazdaság céljából járt volna neki. E visszaélések miatt a két párt úgy döntött, hogy visszahívja delegáltjait a földigénylő bizottságból, és javasolták Marjai József fölfüggesztését is.[67] A politikai konfliktust aztán politikai eszközökkel oldották meg. Miként Kleitsch plébános följegyzése is utalt erre, Marjait egy vizsgálatot követően megerősítették státuszában, hiszen a földreform körüli bizonytalanság keltése, és ugyanígy a kommunisták fontos bázisát képező újbirtokosok elbizonytalanítása már nem volt érdeke az új hatalomnak.

Nem csupán a kiegészítő birtokjuttatások elmaradása növelte a feszültséget a régi és új gazdák között, és nem csupán a kiosztott földek odaítélésénél egyértelműen tetten érhető politikai szelekció, hanem az is, hogy az új birtokosoknak gondoskodniuk kellett földjük megműveléséről, ehhez viszont nem álltak rendelkezésükre megfelelő eszközök. Községi szinten az ún. termelési bizottság feladata volt az igaerő biztosítása. Ezt csakis a kocsival és lóval rendelkező gazdák rovására lehetett végrehajtani. A termelési bizottság igénybe vette a régi gazdák igaerejét, azzal, hogy minden hold szántása 4-5 napi gyalog napszámmal volt egyenértékű, azaz az új birtokosnak holdanként 4-5 napi napszámmal kellett volna a szántás költségeit kiegyenlíteni.[68] 1945. okt. 26-án a Nemzeti Bizottság termékben is meghatározta a mezőgazdasági munkák ellenértékét. 1 hold szántás díja traktor igénybe vétele esetén 150 kg csöves kukorica, 60 kg búza vagy 70 kg burgonya, míg lovas fogat esetén 130 kg morzsolt vagy 200 kg csöves kukorica, 60 kg búza vagy 70 kg burgonya volt.[69] A mezőgazdasági munkák végrehajtásához gépi erő meglehetősen kis számban állt rendelkezésre. Egy 1946. nov. 26-i fölmérés szerint üzemképes traktorral csupán Urbán Jánosné, Bagyin Károly, Joó Sándor, Páll Miklós, Halász György, Görbe Imre és Rónay Aladár rendelkezett, míg Szabó István és Zombori Péter gépe javításra szorult.[70] A mezőgazdasági munkák többségét ezért döntőrészt állati erővel végezték el. A helyzet csak 1949 tavaszán változott meg, ekkor a Rónay-földekből létrehozott, s

[64] Uo.
[65] Uo. Lásd még: MÁRKUS 1948. 191-192.
[66] CSML XVII. 14. 23/1946.
[67] CSML XVII. 517. 481. sz.
[68] MÁRKUS 1948. 191.
[69] CSML XVII. 14. 1945. okt. 26.
[70] Uo. 1946. nov. 26.

dénesmajori központtal működő állami gazdaság területén egy gépállomást alakítottak ki. A gazdaság 1949. novemberében már 14 traktorral rendelkezett.[71] Nem sokkal volt jobb a helyzet a cséplőgépek tekintetében sem. 1949-ben összesen 14 gép vett részt a cséplésben, 1-1 a földeáki, ill. a deszki gépállomásé, 3 a földműves szövetkezeté, további 1-1 pedig Bagyin Károly, Szabó István, Tézsla György, Faragó Mihály, özv. Halász Györgyné, Urbán Jánosné, Halász Béla, Páll Miklós és Zombori Péter tulajdonában volt.[72]

A művelés utáni járandóságok megfizetésére azonban az új birtokosok – az új rendszer bázisa – alig mutatott hajlandóságot. A mögöttük álló kommunisták agitációjának középpontjába ugyanis éppen a régi birtokosok (a majdani kulákok) kerültek, mint az előző rendszer haszonélvezői, és az ő ellehetetlenítésüknek kiváló eszköze volt a szántás ellentételezésének elmaradása. Mivel a megállapodások végrehajtását – a kárvallott, és egyre inkább közellenségnek tekintett módosabb gazdákon kívül – senki nem szorgalmazta, az új birtokosoknak eszük ágában sem volt azt teljesíteni. Számukra védelmet a kommunisták biztosítottak, majd az 1946 őszén megalakított új érdekvédelmi szervezetük, az Újonnan Földhözjutottak Országos Szövetsége (UFOSZ) helyi szervezete,[73] mely a Rónay-kastély egy részét vette birtokba. A szervezet vezetői a helyi kommunista pártszervezet aktivistáiból kerültek ki (Balázs János, Varga Sándor, Kovács Mihály), így a frissen földhöz jutottak körében továbbra is biztosítani tudták az MKP ideológiai befolyását a régi birtokosokat maga mögött tudó Kisgazdapárttal szemben.[74]

A TÖBBPÁRTRENDSZER ÚJRAÉLEDÉSE, MAJD A DEMOKRATIKUS INTÉZMÉNYEK SZÉTVERÉSE

Magyarországot a háború után a szovjet hadsereg szállta meg. A magyar kormány a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak volt alárendelve. Ez a politikai helyzet alapvetően meghatározta hazánk sorsát a következő években. 1945 novemberében nemzetgyűlési választásokat tartottak. Ezt a Független Kisgazdapárt fölényesen megnyerte, 57 %-os abszolút többséget szerezve a parlamentben. Ennek ellenére nem alakíthattak önállóan kormányt, hanem szovjet nyomásra négypárti koalíció jött létre. A kormányban a Kisgazdapárt mellett helyet kapott a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt és a Nemzeti Parasztpárt is. Az első miniszterelnök a kisgazda Tildy Zoltán lett.[75]

Kiszombor eredményei is hasonlóak voltak az országoshoz. Magas részvétel mellett a választások végeredménye a következő lett a községben: a Független Kisgazdapárt 1796 (57,5%), a Magyar Kommunista Párt 689 (22%), a Szociáldemokrata Párt 406 (13%), a Nemzeti Parasztpárt 126 (4%), míg a Polgári Demokrata Párt 107 szavazatot (3,5%) kapott.[76] Ezek az eredmények jól mutatják, hogy a háború után a Független Kisgazdapárt képviselte a magyar társadalom döntő többségét.

---

[71] CSML XXVIII. 11. 23. sz.
[72] Uo. A cséplési bizottság 1949. jún. 27. jkv.
[73] Az UFOSZ – a politikai változásokkal összhangban – 1947-ben átalakult Földmunkások és Kisbirtokosok Országos Szövetségévé (FÉKOSZ), majd 1948-ban Dolgozó Parasztok és Földhözjutottak Országos Szövetségévé (DÉFOSZ), melyeknek szintén létrejött a helyi szervezetük.
[74] MAROSVÁRI 1969. 19. és 39.
[75] ROMSICS 1999. 283-285., IZSÁK 1998. 49-60.
[76] SZH. 1945. nov. 5. rendkívüli kiadás. Lásd még: HUBAI 2001. 279. Itt az FKGP-re leadott szavazatok száma 1816 (56,79 %), míg az SZDP-é 460 (14,38 %). A többi párt szavazata megegyezik!

A korabeli sajtó részletesen beszámolt a választásokról. Érdemes tehát felidézni, mit írt a Délmagyarország (az MKP szegedi napilapja) a választásokat követő napokban. Szegedről a következőket olvashatjuk: *„a horogkereszt városában ismét összegyülekeztek az ellenforradalom erői: a megkótyagosodott, zöldfülű kölykök, félrevezetett jámbor aggszüzek, vak nyárspolgárok”*[77], a lap szerint tudniillik ők segítették győzelemre a Kisgazdapártot a szavazataikkal. Ezeket a megállapításokat akár Kiszomborról is írhatta volna az újság, hiszen Zomboron éppúgy fölényes sikert aratott a Kisgazdapárt, mint Szegeden. A gyűlölködő hangnem és a csúsztatások sorozata a következő lapszámokban is folytatódik. A Délmagyarország nov. 8-i számában az alábbi megállapításokat tette: *„A választások végleges eredményeit nem ismerjük még. De már az eddig közölt számok is a Magyar Kommunista Párt győzelmét hirdetik.”*[78]- írta saját magáról az országosan 16,95%-ot elérő párt![79] Az meg egyenesen ijesztő, ahogy a demokrácia alapvető játékszabályait is semmibe vette a lap, miszerint: *„nem értékelhető egyenrangúnak más pártok százalékaival”* az MKP eredménye,[80] azaz különbséget tett az újság szavazat és szavazat között. Tehát a Délmagyarország értékelése alapján a Kommunista Párt 16,95%-os teljesítménye tulajdonképpen választási győzelem volt.

Más hangnemet használt a Szegedi Hírlap (a Kisgazdapárt hetilapja), amikor vitába szállt a hamis állításokkal. *„Demokrata lap-e a Délmagyarország?”* címmel olvashatunk elemzést a Szegedi Hírlap nov. 11-i számában. A lap a Délmagyarország egyik írására reagált, melyben a következő állítás jelent meg: Szeged *„az ország legelmaradottabb városa”*, *„ahol a katolikus egyház hitéleti funkcionáriusai, nők és férfiak ellepték az utcákat és körzeteket, szállították a Kisgazdapártnak szavazóikat.”* A Szegedi Hírlap cikkírója szerint, *„aki az ország egyéb helyein is járt, annak ugyan nehezen lehet az a véleménye, hogy éppen Szeged lenne a legelmaradottabb város. Aki a választás vasárnapján itt volt, az ugyan nem sok papot és apácát* […] *látott, kik az utcákat ellepve szállították volna a kisgazdapárti szavazókat, ellenben valóban látott MKP-zászlókkal díszített, egész nap szaladgáló* […] *bérkocsikat, de hát ugye egy kis aláfestésért és rágalomért nem megyünk a szomszédba?* […] *Talán mégiscsak közelebb áll a „fair play”-hez és az európai tónushoz a másik munkáspárt hangja, mikor a Szegedi Népszava október 31-i számában nem kisebb szocialista, mint Kéthly Anna vezércikkében a következőket írja: „Az a párt, amely egy demokratikus szavazás eredményét nem ismeri el, magát a demokráciát nem ismeri el, nem volna tehát helye a demokratikus pártok sorában”! Most már kezdünk aggódni* […] *Kéthly Anna miatt is!”*[81]

Amikor 1946. febr. 1-jén Magyarországon a királyságot felváltotta a köztársaság, a nemzetgyűlés Tildy Zoltánt választotta meg köztársasági elnöknek. Utóda a miniszterelnöki székben a szintén a Kisgazdapártot képviselő Nagy Ferenc lett. Ezekben a hónapokban kezdődött el a demokratikus pártok és az MKP között az a politikai küzdelem, mely végül a fiatal magyar demokrácia teljes szétveréséhez vezetett. Rákosi Mátyás *„szalámitaktikának”* nevezte a kommunisták azon törekvését, mely a demokratikus pártok, elsősorban a Kisgazdapárt felbomlasztására irányult. A szalámitaktika legfontosabb eszközei pedig a koholt vádak alapján kirobbantott koncepciós perek voltak. Fontos megemlíteni,

[77] DM. 1945. nov. 6.
[78] Uo. 1945. nov. 8.
[79] HORVÁTH 1993a. 31.
[80] DM 1945. nov. 8.
[81] SZH 1945. nov. 11.

hogy az erőszakszervezeteket és a bíróságokat – szovjet nyomásra – mindvégig a kommunisták irányították.[82]

A koncepciós perekben a vád általában hazaárulás és a demokratikus rend megdöntésére irányuló szervezkedés volt. Paradox módon az MKP a demokrácia védelmének jelszavával verte szét – rendőri eszközökkel – a demokratikus rendet. A legismertebb és a legnagyobb koncepciós per a Magyar Testvéri Közösség-ügy volt. Ez a szervezet tulajdonképpen egy asztaltársaságként működött, mely még a világháború előtt és a háború alatt békés eszközökkel a német befolyás ellen küzdött. 1945 után is folytatták a tevékenységüket a nemzeti függetlenségért, de már természetesen azzal a céllal, hogy a szovjet megszállás mihamarabb véget érjen. Ezt az asztaltársaságot „leplezte le" a rendőrség Államvédelmi Osztálya (ÁVO), és vizsgálatot kezdett ellenük. Kikényszerített és hamis tanúvallomások alapján hamarosan eljutott a rendőrség a Kisgazdapárt legfelső vezetéséig, melynek tagjai még csak nem is tudtak a közösség létezéséről. 1947. febr. 25-én szovjet katonák törvénytelenül letartóztatták és elhurcolták Kovács Bélát, a Kisgazdapárt főtitkárát. (Azért nem a rendőrség hajtotta végre a letartóztatást, mert Kovács Bélának parlamenti képviselőként mentelmi joga volt.) Néhány hónappal később az üldöztetések hatására Nagy Ferenc miniszterelnök is emigrációba kényszerült.[83]

Ilyen előzmények után került sor az 1947-es választásokra. Ezen a Független Kisgazdapárt már nem egységesen indult, hanem több részre szakadva. Ennek ellenére a választások során a kommunisták súlyos visszaéléseket követtek el. A csalás egyik formája a „kékcédulás" választás volt, melynek eredményeképpen az MKP tagjai és aktivistái több szavazókörben is leadták a szavazatukat! (Szervezett módon, teherautókon szállították az embereiket a kommunisták, és minden útjukba eső településen szavaztak.) Ezzel együtt is az MKP csupán 22 %-ot ért el, amiből 4 % körüli lehetett az összecsalt szavazatok száma. A kisgazda utódpártok viszont összességében megtartották két évvel korábbi támogatottságukat, azaz együttesen abszolút többséggel rendelkeztek a parlamentben.[84]

Kiszombor eredményei, csakúgy, mint 1945-ben, jól tükrözték az országos erőviszonyokat. A választáson a községben 3496-an vettek részt, ebből 3462-en szavaztak érvényesen. A legtöbb szavazatot, összesen 1511-et Pfeiffer Zoltán pártja, a Magyar Függetlenségi Párt (MFP) kapta, ezzel 43,65%-os eredményt ért el. A Magyar Kommunista Párt (MKP) 825 szavazatot (23,83%), a Nemzeti Parasztpárt 290-et (8,38%), a Független Kisgazdapárt (FKGP) 267-et (7,71%), a Szociáldemokrata Párt (MSZDP) 203-at (5,86%), a Magyar Radikális Párt (MRP) 175-öt (5,05%), a Barankovics-féle Demokrata Néppárt (DNP) 114-et (3,29%), a Polgári Demokrata Párt (PDP) 59-et (1,7%), míg a Független Magyar Demokrata Párt (FMDP) 18 szavazatot (0,52%) kapott.[85]

Ezek a számok is azt mutatják, hogy a kisgazda utódpártok rendkívül jól szerepeltek a választásokon, együttes eredményük jóval meghaladta az 50%-ot. A demokratikus játékszabályoknak megfelelően tehát nekik kellett volna kormányt alakítaniuk. De nem

[82] ROMSICS 1999. 285-288., IZSÁK 1998. 61-65.
[83] HORVÁTH 1993a. 45-46., IZSÁK 1998. 79-83.
[84] IZSÁK 1998. 85-92., ROMSICS 1999. 290-291.
[85] HUBAI 2001. 279. Az 1947-es választások végeredménye a Torontáli járásban a következő volt (a közigazgatási beosztás változásai miatt Kiszombor szavazatai már ebbe tartoztak bele): Magyar Kommunista Párt 2501 szavazat (21 %), Magyar Függetlenségi Párt 5222 szavazat (44,5 %), Független Kisgazdapárt 783 szavazat (6,5 %), Demokrata Néppárt 899 szavazat (7,5 %), Magyar Radikális Párt 427 szavazat (3,5 %), Polgári Demokrata Párt 165 szavazat (2 %), Független Magyar Demokrata Párt 61 szavazat (0,5 %), Szociáldemokrata Párt 962 szavazat (8 %), Nemzeti Parasztpárt 796 szavazat (6,5%). Lásd: SZH 1947. szept. 2.

így történt. 1947. szept. 11-én a Kisgazdapárt nagyválasztmányi ülésén a kisgazda utódpártok tettek egy határozott kísérletet, és a Kommunista Párttal való teljes szakításról döntöttek. Ez azonban meghiúsult a rendőrség törvénytelen és brutális fellépése nyomán.[86] A választások után, minden mértékadó párt és politikus határozottan követelte a csalások kivizsgálását. A demokratikus nyugati sajtó is bírálta a magyar választásokat. Azonban a Választási Bíróság, melyben a kommunisták többségben voltak, minden követelést lesöpört az asztalról. 1947-48 folyamán koncepciós perek és politikai üldöztetés áldozatai lettek az 1947-es választásokon eredményesen szereplő pártok vezetői, többek között Sulyok Dezső, Barankovics István, Pfeiffer Zoltán, Varga Béla és Kéthly Anna is. Ezek a politikusok a következő hónapokban többségükben az ország elhagyására kényszerültek.[87]

A Kommunista Párt a háború utáni magyar demokráciát a törvényesség álcája mögé bújva, ám mégis törvénytelen eszközökkel verte szét. Ezzel elhárította az utat a teljes hatalomátvétel elől. Az 1947-ben megalakuló új kormányban az MKP már vezető szerepet játszott, a négypárti koalíció fenntartása pedig már csak formaság volt, a demokratikus pártok bomlasztása ugyanis tovább folytatódott. Utoljára még – sikertelenül – a Szociáldemokrata Párt próbált fellépni a demokrácia védelmében, ám a párton belül mind erőteljesebbé váló, s a kommunistákat mindenben kiszolgáló erők 1948 nyarán az SZDP-t beolvasztották a Kommunista Pártba, és megalakult a Magyar Dolgozók Pártja (MDP). Ezzel Magyarországon gyakorlatilag létrejött az egypárti kommunista diktatúra.[88] Az új párt helyi szervezete szintén a két párt alapszervezeteinek egyesítéséből jött létre. A Vörös Ferenc szegényparaszt által vezetett párt ekkor költözött be új székházába, a Rónay család egykori tulajdonában álló ún. Leányvárba.[89]

Az egyházak elleni támadás jegyében 1949 februárjában életfogytiglani fegyházra ítélték Mindszenty József esztergomi érseket, a magyar katolikus egyház vezetőjét, ezzel fölgyorsulhatott az új hatalom legfőbb ideológiai „ellenfelének" fölszámolása. Aug. 20-án pedig elfogadták a Magyar Népköztársaság új, szovjet típusú alkotmányát, mely a kommunista állam jogi kereteit volt hivatva legitimálni.[90]

A politikai változások nem kímélték a közalkalmazottakat sem, hiszen sokakat elbocsátottak állásukból, mert az új, kommunista hatalom szemében nem voltak eléggé megbízhatóak, illetve akik a „régi rendszerben" is közigazgatási feladatokat láttak el. Kiszomboron a B-listázás áldozata lett Szilvásy Ferenc vezetőjegyző, Erdős István állatorvos, Lajkó József és Marosvári József irodatisztek, valamint Manhalter Jánosné született Wambach Mária községi kisegítő.[91] A politika új szeleit mutatta, hogy 1947-ben új utcanevekről döntött a képviselő-testület. A Horthy Miklós utcából Dózsa György utca, az Apponyi utcából Jókai Mór utca, az Emília utcából József Attila utca, a Rónay Móricról elnevezett Móricz utcából Móricz Zsigmond utca, a Vitéz körútból Áchim András körút, az Ernő utcából Ady Endre utca, az Andrássy utcából Tildy Zoltán utca, a Bethlen utcából Táncsics Mihály utca és a Ferenc József utcából Sztálin utca lett.[92]

[86] HORVÁTH 1993a. 48.
[87] IZSÁK 1998. 96-100.
[88] ROMSICS 1999. 293-294.
[89] MAROSVÁRI 1969. 20.
[90] HORVÁTH 1993a. 45-56., ROMSICS 1999. 294.
[91] MVL V 261-10. 1946. aug. 19.
[92] MVL V 261-11. 1947. dec. 5.

1947. febr. 10-én Magyarországgal aláíratták a párizsi békét.[93] Hazánk másodszorra veszítette el jelentős területeit a Felvidéken, Kárpátalján, Erdélyben és a Délvidéken azzal, hogy ránk kényszerítették a trianoni határokat. Az etnikai összetételt a nagyhatalmak most sem vették figyelembe sehol, az új határok tehát továbbra is igazságtalanok maradtak. Ez Kiszombor helyzetét továbbra is nehézzé tette, sőt, újból ellehetetlenítette, hiszen fönntartotta a trianoni békeszerződésben rögzített országhatárt, mely a községet a korábbi széles kapcsolatrendszerének szétzúzásával a határ minden negatív hatását fölerősítve periférikus helyzetbe sodorta. A békeszerződés aláírását követően Magyarországot ismét elárasztották a magyar menekültek, akiket a szülőföldjükről üldöztek el a szomszéd országok hatóságai. Kiszomborra is sokan érkeztek, főleg Erdélyből és a Délvidékről.[94]

A mezőgazdasági technikum (ma általános iskola) 1949-ben átadott új szárnya

1948-ban már gyakorlatilag kialakult Magyarországon is a szovjet típusú egypárti kommunista diktatúra. Ez mindenképp beárnyékolta az 1848-as forradalom és szabadságharc centenáriumát. Kiszombor képviselő-testülete elhatározta, hogy ünnepi közgyűlésen emlékezik meg a forradalomról, és egy emlékművet is felállít Kossuth Lajos és Petőfi Sándor mellszobrával.[95] Az ünneplés, persze, nem tudta feledtetni a nyomort és a nélkülözést. Gyakori volt az éhezés is a szegényebb családoknál. A szükség sokakat rákényszerített arra, hogy megdézsmálják mások termését, búzáját. Ezért döntés született arról, hogy a tolvajok elrettentése céljából a falu mezőőreit sörétes fegyverrel látják el.[96]

1949 folyamán a kommunista hatalom nyomására teljesen átalakult a kiszombori képviselő-testület is. A tényleges hatalmat ekkor már a Függetlenségi Népfront helyi bizottsága gyakorolta, amelynek vezető erejévé mind inkább a Gyöngyösi Mihály párttit-

[93] ROMSICS 1999. 295-303., IZSÁK 1998. 68-79.
[94] MVL V 261-10. 1947. máj. 23.
[95] MVL V 261-11. 1948. febr. 17.
[96] Uo. 1948. máj. 17.

kár által vezetett Magyar Dolgozók Pártja községi szervezete lett, és amely minden szinten végrehajtotta azokat a személycseréket, melyek az új rendszer iránt feltétlen és kizárólagos hűséggel tartozó kommunisták helyzetbe hozását eredményezte. Ennek estek áldozatul a képviselő-testület „koalíciós" tagjai is.

A Függetlenségi Népfront 1949 elején formálisan még a koalíciós együttműködés szerve volt, tagjai között az MDP mellett jelen voltak az FKGP és az NPP képviselői is, ám számos kommunista befolyás alatt álló szatelit-szervezet (DÉFOSZ, Magyar Nők Demokratikus Szervezete stb.) biztosította a szükséges többséget. De ekkorra már a koalíciós pártok helyi emberei is kicserélődtek, és besimultak a formálódó új hatalom elvárás-rendszerébe. Az új hatalmi szerv elnöke 1949 júniusáig a kommunista Sajtos György, ezt követően az ugyancsak kommunista Gyöngyösi Mihály volt.[97] A népfront ún. Népi Bizottságot hozott létre, mely – mint korábban a Nemzeti Bizottság – a község tényleges vezetését végezte, ez a szerv, és nem a képviselő-testület rendelkezett az érdemi döntési kompetenciákkal. 1949. jún. 23-án még egy operatív bizottságot is létrehoztak, amely egyfajta heti rendszerességgel ülésező állandó hatalmi szervként, a későbbi tanácsi végrehajtó bizottság előzményeként funkcionált. Tagjait ugyan még koalíciós szellemben választották meg, de a pártok képviselői valójában ekkor már semmiben sem különböztek az állampárttá formálódó MDP embereitől. Az operatív bizottság elnöke Gyöngyösi Mihály, a Népfront Népi Bizottsága elnöke, tagjai Halász Miklós (MDP), Juhász Ferenc (FKGP), Siha Mihály (NPP), Tóth János (DÉFOSZ), Bartók Istvánné (MNDSZ), Pogyina Tamás (Földműves Szövetkezet) voltak.[98] A Függetlenségi Népfront tagjai közül a fentieken túl név szerint ismerjük Horváth Istvánt, Kurunczi Mihályt, Matuszka Istvánt, Mágori Józsefet, Miskolczi Istvánt, Juhász Ferencet, Engler Jánost, Fodor Györgynét, Gulyás Mátyásnét, Sebők Mihályt, Nagy Józsefet, Herczeg Józsefet, Horváth Istvánnét és B Nagy Zsigmondnét, Pásztor Balázst, Vörös Györgyöt, Horváth Andrást és Hegedűs Györgyöt.[99]

Az intenzív személycserékre 1949 nyarától került sor. A Függetlenségi Népfront 1949. aug. 22-én tartott ülésén visszahívták Bandúr Mihály törvénybírót, majd 1949. aug. 23-án levélben tájékoztatták a község elöljáróságát, hogy a képviselő-testület tagjai közül Balogh Józsefet, Balogh Márkot, Burunkai Károlyt, Csepregi Miklóst, Faragó Jánost, Hegedűs Istvánt, Herczeg Ferencet, Száz Mihályt, Páll Miklóst, Imri Imrét, Juhász Ferencet, Kollár Andrást, Nógrádi Lászlót, ifj. Simon Emilt, Szűcs Andrást, Szűcs Gergelyt és Tápai Gézát visszahívta, és helyükre Réti Jánost, Zöld Jánost, Kovács Jánost, Pogyina Tamást, Tóth Pált, Tóth Józsefet, Nyirfalusi Imrét, Gulyás Mátyásnét, Farkas Józsefnét, Faragó Györgynét, Losonczi Mátyást, Matuszka Istvánt, Halász Miklóst, Jantos Lajost, Matuszka Mártont, Czirok Árpádot, Széll Istvánt és Putyora Imrét állította. A megüresedett új törvénybírói állásra Prónai Györgynét és Száz Ferencet, az ugyancsak megüresedett esküdti állásokra Herczeg József (gazdasági esküdt), Balogh József és Pásztor Balázs „elvtársakat" delegálták.[100] Demokratikus választásnak ekkor már híre-hamva sem volt. Juhos Miklós lemondott, az új községi bíró Horváth István, vezető jegyző pedig Kurunczi Mihály lett.[101]

[97] CSML XXVIII. 11. 1949. máj. 4-i és jún. 20-i jkv.
[98] Uo. 1949. jún. 23. jkv.
[99] CSML XXVIII. 11. 1949. aug. 22. jkv.
[100] Uo 14. sz.
[101] MVL V 261-11. 1949. febr. 28.

A RÁKOSI-DIKTATÚRA ÉVEI

A Mindszenty József hercegprímás elleni koncepciós per lezárulta után, 1949-ben kezdetét vette a magyar történelem egyik legsötétebb fejezete, a Rákosi-diktatúra. A politikai életet meghatározta a Magyar Dolgozók Pártjának mindenhatósága. Mivel az összes többi pártot már – rendőri eszközökkel és a megszálló szovjet csapatok aktív támogatásával – szétverték, egypárti diktatúra alakult ki Magyarországon. A kommunisták azonban itt nem álltak meg, hanem erőszakos úton maguk alá gyűrték az egész társadalmat, közéletet és államapparátust, és minden hatalmat egy kézben összpontosítottak. A Párt bekebelezte az Országgyűlést, a kormányt, az igazságszolgáltatást, a szakszervezeteket, a gazdasági élet minden szereplőjét, az oktatást, a kultúrát és a médiabefolyást is teljes egészében, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy az állam egypárti felügyelet és irányítás alatt állt, tehát de facto pártállamként funkcionált.[102] Ez a totális rendszer ráadásul, cinikus módon, azt hirdette magáról, hogy *„minden hatalom a dolgozó népé”*. Természetesen a pártállam kiépítése is a szovjet modell szolgai másolásával történt meg. Ne felejtsük el, hogy a pártvezetés, élén Rákosi Mátyás főtitkárral, a háború után Moszkvából tért haza Magyarországra.

A diktatórikus rendszer egyik alapvető sajátossága az osztályharc fokozódása volt.[103] „Sztálin elvtárs” tanítása szerint az ellenség a nép között volt, és aki nem találta meg az ellenséget, az maga is ellenség! Ez az ördögi logika vezetett az újabb és újabb törvénytelenségekhez, és a terror elszabadulásához. A Párt „ökle” az ÁVO átalakításával és hatáskörei kibővítésével létrehozott új szervezet, az Államvédelmi Hatóság, az ÁVH volt. Központjában[104] és helyi „kirendeltségein” nem volt ritka az ártatlan áldozatok kínzása vagy agyonverése sem. A hatalom nem válogatott az eszközökben, hogy terhelő vallomást kényszerítsen ki. Az osztályharc élesedése – a polgári pártok politikusai után – elérte a volt szociáldemokratákat, sőt a kommunistákat is. Rákosiék szemében gyanúsak voltak még a hazai, a háború végéig illegalitásban működő elvtársaik is.

A legjelentősebb koncepciós eljárás ebben az időben a Rajk László volt belügyminiszter elleni per volt. Rajkot és társait 1949-ben tartóztatták le. A vád ellenük háborús bűntettek, hűtlenség, az államrend megdöntésének kísérlete és fasiszta-imperialista kémkedés volt! A képtelen vádakat – veréssel és a családtagokkal való zsarolás útján kicsikart vallomásokkal – igyekeztek alátámasztani. Olyan is előfordult, hogy valaki már a börtönben meghalt az embertelen körülmények miatt. Végül Rajkot és több társát ártatlanul kivégezték.[105] A Rajk-per után a terror szinte hisztérikussá fokozódott Magyarországon. Perek sorozatát robbantották ki a klerikális reakció, a kulákok, a Tito-bérencek vagy az imperialista ügynökök ellen. Az ötvenes évek elején több tízezer politikai elítéltet börtönöztek be hazánkban.[106]

A diktatúra másik eszköze a deportálás volt. Kényszermunkatáborok működtek a Hortobágyon, Recsken vagy Kistarcsán. Ezekbe a lágerekbe „osztályellenségeket”, kulákokat, volt kizsákmányolókat és politikai elítélteket hurcoltak. Volt olyan deportált, aki néhány évvel korábban Auschwitzot is megjárta… 1953 tavaszáig 650 ezer ember ellen

[102] ROMSICS 1999. 335-344.
[103] HORVÁTH 1993a. 50., IZSÁK 1998. 110-111.
[104] Az épület Budapesten, az Andrássy út 60-ban található. Jelenleg a Terror Háza Múzeum működik benne.
[105] HORVÁTH 1993a. 64., IZSÁK 1998. 110.
[106] ROMSICS 1999. 342-343.

folytattak rendőrségi vagy bírósági eljárást.[107] Magyarországon az elnyomás és a félelem telepedett rá a hétköznapokra. A rendszer még azt is megkövetelte a néptől, hogy „szeresse" elnyomóit. Sokakat megtévesztett a propaganda, és a háborút követő bizonyos gazdasági sikerek. Ilyen volt például a földosztás, a munkanélküliség megszűnése vagy a jegyrendszer eltörlése. Ezeket az eredményeket a hatalom teljesen kisajátította, és a Párt kizárólagos érdemének tüntette föl. A személyi kultusz csúcspontját 1952. márc. 9-én, Rákosi Mátyás hatvanadik születésnapján érte el. A pártvezető istenítése ekkor a tetőfokára hágott, ajándékok és felajánlások ezrei érkeztek a *„szeretett vezérnek"*. Kiszombor is tett felajánlást a születésnapra, kimaradni nem lehetett. Az éves begyűjtési terv 40 %-át vállalta a község márc. 9-ig teljesíteni![108] Az eltúlzott célszámot, természetesen, nem sikerült elérni.[109]

A Rákosi-diktatúra a gazdaságot is teljesen a szovjet minta szerint alakította át. Elkezdődtek az államosítások. Először csak a gyárakat és a nagybankokat kobozták el, aztán sorra kerültek a középüzemek. Végül „kizsákmányolónak" bélyegezték a kisiparosokat, kiskereskedőket is, pedig legtöbbjük egyedül, csak saját maga dolgozott. Mégis elvették tőlük a boltjukat, műhelyüket. Az ötvenes évekre a magántulajdont tehát teljesen felszámolták, minden állami tulajdonba került. A gazdaságban prioritást élvezett a nehézipar. Erőltetett ütemben fejlesztették a bányászatot, a vaskohászatot, a gépipart és a fegyvergyártást. A hivatalos propaganda azt hirdette, hogy Magyarország a *„vas és acél országa"* lesz.[110] Ezekben az években épültek föl a szocialista városok, például Sztálinváros (a mai Dunaújváros), Kazincbarcika, Ózd, Salgótarján vagy Tatabánya. A többi iparág, valamint a mezőgazdaság és a szolgáltatások háttérbe szorultak. A nehézipar fejlesztése, természetesen, szintén szovjet mintára történt, és összefüggött a háborús készülődéssel. Ennek az a magyarázata, hogy bár a Szovjetunió és szövetségesei folyton a békéről beszéltek, eközben Sztálin a III. világháború kirobbantásán munkálkodott![111] Ennek a nagy, mindent eldöntő háborúnak az lett volna a célja, hogy a szocializmust az egész világon megteremtse, más szóval Sztálin – Hitlerhez hasonlóan – világuralomra tört. A fegyverkezési verseny ára volt, hogy a háború utáni évekhez képest az ötvenes években rohamosan csökkent az életszínvonal.[112]

A mezőgazdaságban elkezdődött a kollektivizálás. Ez némi magyarázatra szorul, hiszen még csak néhány év telt el a földosztás óta, amikor is a Kommunista Párt volt a leghangosabb támogatója a földreformnak. Az MKP részéről azonban a földosztás csak taktika volt, Rákosiék ugyanis már 1945 tavaszán tudták, hogy a kiosztott földeket vissza fogják venni, hiszen az MKP programjában mindig is a szovjet típusú, nagyüzemi mezőgazdaság megteremtése szerepelt. A kolhozosítás, érthető módon, nagy ellenállásba ütközött a parasztok között, hiszen a földosztással a parasztság évszázados álma teljesült. A téeszesítés beindult, és ha kellett, akkor erőszakkal bepofozták a parasztokat a termelőszövetkezetbe. A magántulajdon megszűnésével az érdekeltséget is kiölték a mezőgazdaságban. Ez nagyon komoly visszaesést jelentett a termelésben, mind erőteljesebb élelmiszerhiány alakult ki.[113]

---

[107] Uo. 343.
[108] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1952. márc. 6.
[109] Uo. 1952. ápr. 6.
[110] ROMSICS 1999. 344-357., HONVÁRI 1997.459-486., KAPOSI 2002. 347-368.
[111] HORVÁTH 1993a. 71.
[112] HONVÁRI 1997. 487-495., VALUCH 2002. 284-287.
[113] ROMSICS 1999. 348-356., HONVÁRI 1997. 496-546.

1953. márc. 5-én meghalt Sztálin. Ez hatással volt a magyar belpolitikára is. A Párton belül ugyanis megerősödött a mérsékelt irányzat, és Nagy Imre lett a miniszterelnök. 1953 és 1955 között fellélegzett az ország. Visszafogták az erőltetett iparosítást és fegyverkezést, közkegyelmet hirdettek, feloszlatták az internálótáborokat, csökkentették az adókat és a beszolgáltatást, valamint növelték a béreket.[114] Az intézkedéseknek köszönhetően érezhetően nőtt az életszínvonal, és csökkent a félelem. Nagy Imre a legnépszerűbb politikus lett az országban.

Cséplés az ötvenes évek elején

1950. okt. 27-én a község addigi döntéshozó szervét, a képviselő-testületet fölváltva megalakult Kiszombor Község Tanácsa.[115] A szovjet mintára létrehozott tanácsrendszer a korábbi önkormányzatok helyébe lépett, ám a verbálisan széles jogosítványokkal rendelkező, de valójában rendkívül korlátozott hatáskörű tanácsok szerepe kimerült a központi párthatározatok végrehajtásában, így egyfajta transzmissziós funkciót töltöttek be. Létrejött az operatív irányításért felelős szerv, a Végrehajtó Bizottság is, első elnöke Ledniczky Ilona budapesti üzemi munkás lett, elnökhelyettesnek Varga Sándor kiszombori földművest, míg VB-titkárnak Kurunczi Mihály csanádpalotai földművest választották meg.[116] Hogy a munka hatékonyabb legyen, hamarosan állandó bizottságok kezdték el működésüket. Feladatuk a rendszeres kapcsolattartás volt a „dolgozó néppel". Ekkor jött létre a pénzügyi és gazdasági bizottság (elnök: Török Lajos, helyettese: Herczeg József), a mezőgazdasági, kereskedelmi és közellátási bizottság (elnök: Hódi István, helyettese: Juhos Miklós), a közegészségügyi és népjóléti bizottság (elnök: Gulyás Mátyásné, helyettese: id. Szűcs János) és az oktatási és népművelési bizottság (elnök: Horváth István, helyettese: Konti Imre).[117]

[114] ROMSICS 1999. 374-378., HONVÁRI 1997. 547-560.
[115] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1950. okt. 27. A Népfront mellett 3475 érvényes szavazatot adtak le, ellene 13-at.
[116] MAROSVÁRI 1969. 13.
[117] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1950. dec. 29.

A megalakulást követő hónapokban sok témában hozott döntést a községi tanács. Felállították az állami gépállomást, a falu innen kapott traktorokat, gépeket. A régi községházát átadták az általános iskolának, így már kulturált körülmények között tanulhattak a kiszombori diákok. 1950-ben épült föl a mezőgazdasági technikum is. Az egészségházat a volt csendőrségi laktanyába vitték át, ami jobban kielégítette az igényeket. Az egészségház mellett, egy új népfürdő építését határozta el a falu. Két női zuhanyzó és egy kád, illetve két férfi zuhanyzó és egy kád szolgálta a tisztálkodást. A háború utáni optimista hangulat és lelkesedés, az ország újjáépítése komoly fejlődést eredményezett. Elkészült az új községháza, új vásártér létesült, és ekkor kapott járdát és villamosítást Kiszombor haleszi része is.[118]

A földműves szövetkezet boltja 1950-ben

A földosztás után megindult a munka a határban. Az új földtulajdonosok most már a sajátjukat művelték. A háború alatt elpusztult állatállomány pótlása, a megfelelő igaerő biztosítása fontos feladat volt. Ezt a célt szolgálta az állattenyésztés és a takarmánytermelés tudatos fejlesztése is. Ennek keretében új fedező méneket kapott Kiszombor.[119] Az 1949 végén fegyelmivel elbocsátott dr. Erdős István helyére új állatorvos érkezett a faluba.[120] A helyiek évszázados tapasztalatait semmibe vevő állami gazdaságpolitika deformálódását mutatta azonban, hogy az ötvenes évek elejétől a szántóföldeken a búza és a kukorica mellett megjelent a gyapot és a rizs! A szovjet minta szolgai átvételekor nem voltak tekintettel az eltérő éghajlati viszonyokra sem. Párthatározattal döntöttek a hazai mezőgazdaságtól teljesen idegen növények termesztéséről. A várt terméseredmények, persze, elmaradtak…

[118] Uo.
[119] Uo.
[120] Uo.

Cséplés az ötvenes évek elején

Az ötvenes években a magyar falu hétköznapjait alapvetően befolyásolta a begyűjtés. Ez azt jelentette, hogy a parasztok kötelesek voltak az előírt termésmennyiséget nagyon nyomott áron beszolgáltatni az államnak. Kiszomboron is létrejött a begyűjtési bizottság, mint a községi tanács új állandó bizottsága, elnöke Juhos Miklós, elnökhelyettese Hajtman Ferencné lett.[121] A párthatározatok egyáltalán nem vették figyelembe a valós viszonyokat és a helyi sajátosságokat, és teljesíthetetlenül magas normákat írtak elő. A hatalmat az sem érdekelte, ha a parasztoknak a beszolgáltatás után semmijük nem maradt, még vetőmagjuk és annyi élelmük sem, hogy a családjukat eltartsák.[122] Sőt, a normát állandóan emelték, 1949-53 között a beszolgáltatási kötelezettség a háromszorosára nőtt! A legrosszabb év 1952 volt, mindennapossá váltak a „padláslesöprések". Az életszínvonal meredeken zuhant, miközben a politikai nyilatkozatok és az újságok a magyar mezőgazdaság sikereivel voltak tele, aközben emberek milliói nyomorogtak és éheztek Magyarországon.[123] 1951-ben már erőteljes gondok voltak az ellátásban. A nyári cséplésnél már nem tudták biztosítani a gépeknél dolgozó emberek számára az élelmiszert. Matuszka Lajos tanácstag szerint *„mi nem tudunk adni, mert nincs kenyér és nincs hús."* Báló József is ráerősített erre: *„24 embert nem lehet etetni, mert nincs hús, nincs szalonna és kapni sem lehet."*[124] Nem javult a helyzet 1953 tavaszára sem. *„A 25 deka kenyér annyira kevés a dolgozó embereknek, hogy nem tudunk dolgozni. De még ezt a 25 deka kenyeret sem kapjuk meg, ha este a munkából jövünk haza, mert akkorára már elhordják."* – jegyezte meg a tanács márc. 19-i ülésén Juhos Lajosné.[125]

Ha egyáltalán volt élelmiszer, akkor azt a magas ár miatt sokan nem tudták megvásárolni. *„Vannak sokan olyan szegények* – mondta Faragó Györgyné egy tanácsülésen –,

[121] Uo. 1951. márc. 9.
[122] Uo. 1951. máj. 8. Farkas Mihály hozzászólása.
[123] HORVÁTH 1993a. 77.
[124] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1951. júl. 8.
[125] Uo. 1953. márc. 19.

akik nem tudják a 3 Ft-os tejet megfizetni, mert nincs, aki kenyeret keressen. Az egyik asszony mondta el, hogy cukros kenyéren kénytelen tartani a gyermekét, mert nem tudja megfizetni a 3 Ft-os tejet."[126] A tejhiányt csak növelte, hogy a szarvasmarha-állomány jelentős részét be kellett szolgáltatni. A községnek csak 1952. első félévében 72 db szarvasmarhát kellett leadnia. Farkas Mihály tanácstag meg is jegyezte: *„Nagyon lecsökken így az állatlétszám, és nagyon hamar a végére járunk az állatállománynak, ha ilyen sokat elvisznek egyszerre."*[127] Az általános elszegényedés egyik konkrét példája Bakaity Istvánné, aki a tanács 1952. nov. 11-i ülésén elmondta: *„1 db 149 kg-os sertést leadtam. Súlyos anyagi nehézségeim voltak. 2 temetést bonyolítottam le 2 hét alatt. 6 tagú családom részére nem tudom levágni 1 db megmaradt sertésemet. Ruhát, cipőt nem tudok nekik venni, nem tudom iskolába járatni* [őket]."[128] Hasonló képet festett anyagi helyzetéről Baranyi Imréné tanácstag is: *„120 kg-os volt a sertésem, sertést nem vágtam, nem volt eleségem, most pedig át kellene adnom a sertést, erre azonban képtelen vagyok. A férjem keresete, amit a Serneváltól kap, az nem elég a családom fenntartására."*[129]

Nemcsak az élelmiszerellátásban mutatkozott hiány, hanem a ruházati és iparcikk-ellátásban is. Herczeg Ferenc tanácstag 1951. nov. 18-án arról beszélt, hogy *„Hiba van a ruházattal az Oncsa-telepen. Az iskolába járó gyermekek egy része már nem tud menni iskolába, mivel nincsen cipője, ruhája. A szüleik nem tudtak hozzájutni sem C jegy után, sem más módon textilvásárlási utalványhoz, így nem tudták részükre a szükséges ruházati cikkeket beszerezni."*[130] Állandó hiány mutatkozott tüzelőből *(„a földművesszövetkezetnél ritka esetben lehet valami tűzrevalóhoz jutni."*[131]), ebben a városok és az ipar igényei miatt érdemi javulás ezekben az években nem is következett be.

A beszolgáltatási kötelezettség teljesíthetetlen követelményeket állított az emberek elé, még akkor is, ha a rendszer iránti elkötelezettségüktől vagy félelmüktől vezérelve igyekeztek azt teljesíteni. Jellemző epizód, hogy amikor a községi tanács 1951. máj. 8-i ülésén ismertették az 1951/52-re vonatkozó begyűjtési rendeletet, mely a művelt terület arányában és a kataszteri tiszta jövedelem figyelembe vételével írta elő a beszolgáltatandó termék mennyiségét (1-3 holdig 6 búzakilogramm, 8-10 holdig már 20 búzakilogramm, 20-25 hold között pedig 37 búzakilogramm volt a beadandó termék), s ennek összetételét is megszabták (a beadandó termék 33 %-a kenyérgabona, 15 %-a takarmány, 40 %-a állat és zsír, 12 %-a burgonya), akkor az egyik tanácstag, Farkas Mihály a következőképpen fakadt ki: *„A begyűjtési rendeletet és mindent megértettem, de ha ezt mind beadjuk, nem marad semmink, csak az, ami rajtunk van."*[132]

A beszolgáltatási kötelezettség kérlelhetetlen végrehajtása ellehetetlenítette az embereket. Amikor már nem volt saját, amit beadhattak volna, akkor vásárolni próbáltak, hogy elkerüljék a retorziókat. A tanács 1951. júl. 8-i ülésén, ha félve is, de többen előhozakodtak a problémával. Fölvetődött ugyanis, hogy *„A tojásbegyűjtés nagyon sok hiányosságot mutat. Kiszombor község szégyenteljesen lemaradt a tojásbegyűjtésben. A község június 30-ig a kötelező tojásbeadási tervét csak 54 %-ra teljesítette."* Balázs János tanácstag erre reagálva kifejtette: *„A tojásbeadási kötelezettségnek nem hanyagságból nem adtuk*

[126] Uo. 1951. dec. 1.
[127] Uo. 1952. febr. 6.
[128] Uo. 1952. nov. 11.
[129] Uo. 1953. ápr. 12.
[130] Uo. 1951. nov. 18.
[131] Uo. 1954. febr. 7.
[132] Uo. 1951. máj. 8.

be [sic!], *mert van nagyon sok olyan dolgozó paraszt, aki hiába állítja be baromfi állományát, a róka mind elviszi. Szégyellem magam, de ha tudtam volna, én is beadtam volna az előírt tojásmennyiséget, de a róka mind lefojtja a baromfit. Mindig eleget teszek kötelezettségemnek, de most nem tudtam, mert nincs baromfim, és pénzem sincs, hogy megvásároljam a szükséges tojást."* Szűcs János hozzátette: *„A tojásbeadásnak sokan azért nem tudnak eleget tenni, mert nincs kukorica, nem tudnak mit enni adni a tyúkoknak, a legelőn a füvet lekaszálták, és a teheneket ugyanúgy etetni kell, mintha nem járnának ki, a gazdák azt mondják, nincs mit enni adni a jószágnak, ás aki kaparékot vitt haza, azt felírták."* Hódi István szerint *„A tojásbeadást azért nem tudják teljesíteni, mert 1.70 Ft-ért nem bírják megvenni darabját."*[133] Ugyanez volt a helyzet más termékek vonatkozásában is. *„Az 1951. évben nem hallottunk arról sohasem, hogy szarvasmarha-beadás van.* – fejtegette indulatosan Siket István a tanács 1952. febr. 8-i ülésén. – *A kukoricát is beadtuk, utána még jöttek, hogy újra adjunk be. Így nem tudunk eleget tenni sohasem, ha a teljesítés után még mindig kell beadni. Ezt a szarvasmarha-beadást úgy tudjuk a legjobban teljesíteni, ha felvásároljuk akár a vásárban is az állatokat. A beadott termények árát nem emelték fel, viszont a beadást felemelték."*[134] *„A burgonyatermés olyan gyenge, hogy nem tudjuk teljesíteni a beadást belőle, mert nagy részét át sem veszik* – panaszolta Lajtár András –. *Megvásárolni pedig nem vagyunk képesek. Bevittem beadásra a baromfit is, hiányzott a súlyából néhány deka, és nem vették át. Azóta a baromfiállományom elpusztult, most már nem tudom teljesíteni."*[135] Kókai János ehhez még hozzátette: *„Minden terményemet beadtam, a szabadpiacra már nem jut semmi. Amit a munkámmal kerestem, azt is be kellett, hogy adjam. Elterjedt az a hír, hogy aki a beadásnak nem tesz eleget, nem vághat sertést. Ha ez így igaz, akkor nem bírunk nehezebb munkát végezni."*[136] Nem csupán az egyéni, de a kollektív egzisztenciavesztés és ellehetetlenülés kétségbeesése adta Csepregi Mátyás szájába az alábbi szavakat: *„A községnek kétharmad része vetőmag nélkül van. Pénz nincs megvásárolni. Gondoskodjanak arról, hogy esetleg kölcsön adjanak, mert ha nem vetünk, jövőre nem lesz kenyér. Az állatok takarmányhiány miatt elhullanak, már nagyon sok olyan anyakoca van, aminek meg lehet az oldalbordáját számolni."*[137] *„Hogyan tudjon a dolgozó paraszt 300 Ft-ot adni egy mázsa búzáért, amikor mi 60 Ft-ot kaptunk érte? Miből fizetünk, miből élünk?"* – kérdezte inkább önmaga kételyeit megosztva, mint érdemi választ várva Gábor Pál a tanács 1952. okt. 7-i ülésén, miután meghallgatta Varga Sándor VB-elnök beszámolóját a nemzetközi helyzet kedvező alakulásáról, és a szocializmus építésének dicső eredményeiről.[138]

A természetes életösztön parancsára, hogy el tudja tartani a családját, sok paraszt elrejtette a termését vagy az állatait az adószedők elől. Ezt a kommunista hatalom drákói szigorral büntette, a feketézőkre börtön vagy internálás várt.[139] A terményrejtegetés mellett megszaporodtak a lopások is az ötvenes évek elején. Pásztor Gergely tanácstag ennek hangot is adott a tanács 1953. szept. 13-i ülésén: *„Községünk területén igen elhatalmasodott a mezei lopás. Letörik a kukoricát, elviszik a herét, a tököt, a burgonyát, mindent. Így a dolgozók gyakran csak az üres földet találják. Szükségesnek tartom, hogy mivel*

[133] Uo. 1951. júl. 8.
[134] Uo. 1952. febr. 8.
[135] Uo. 1952. aug. 10.
[136] Uo.
[137] Uo. 1952. szept. 14.
[138] Uo. 1952. okt. 7.
[139] HORVÁTH 1993a. 76.

községünk területén csak 4 mezőőr van, hogy a rendőrség és a határőrség is segítséget nyújtana ebben a kérdésben, és szigorúan megbüntetnék azokat, akik nem a munkából, hanem a lopásból élnek."[140] Minden igyekezet ellenére a lopásokat nem sikerült érdemben csökkenteni.

A terményrejtegetők és feketézők mellett a rendszer ellenségének számítottak a kulákok is, akik a hivatalos frazeológia szerint rendre azonosak voltak az előbbi kategóriába soroltakkal. Kulákoknak azokat a módosabb parasztokat nevezték, akik rendszerint generációk szorgalmas munkájának eredményeként emelkedtek ki a többiek közül. A hivatalos meghatározás úgy szólt: kulák az, akinek legalább 25 hold földje van. Ennek ellenére felkerültek a kuláklistára szegényparasztok is, ha nem tetszettek a hatalomnak. Tehát a „kulák" egyre inkább politikai kategória lett.[141] Világosan kiderült ez Kiszomboron is akkor, amikor 1956 júniusában az MDP Központi Vezetőség utasítására felülvizsgálták a kulákok listáját (43 név szerepelt rajta!), és *„a párt javaslatára 17 becsületes dolgozó parasztot"* mentesítettek a kulák megbélyegzés alól. *„Ezek jórészt személyi bosszúból, vagy helytelen elbírálásból kerültek kuláklistára. Helytelenül lettek ezek a dolgozó parasztok kitéve sok zaklatásnak, elhurcolásnak stb. A rehabilitálás óta ezekre a dolgozó parasztokra másképp tekintünk, mint eddig."* – fejtegette a tanácstagok előtt a fordulat okait Hajdú Jánosné VB-elnök.[142] Ám mire erre a „rehabilitációra" sor került, addig éveken át a *„falu kizsákmányolóinak"* nevezték, és fokozott beszolgáltatási kötelezettséggel ellehetetleníteni igyekeztek őket.[143] Míg 1950-ben a birtok nagyságától függően állapítot-

[140] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1953. szept. 13.
[141] IZSÁK 1998. 118-119., VALUCH 2002. 192-193., HONVÁRI 1997. 536-541.
[142] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1956. aug. 23. lásd még: MVL XXIII 722. VB jkv. 1956. jún. 9.
[143] Mivel pontos listánk van a kulákoknak tekintett zomboriakról, talán nem érdektelen ezt a névsort közzétennünk. A kuláklista 1956. júniusi fölülvizsgálatakor törlésre került arról Sipos Gyula, Ocskó Antal, Hinkó József, Ruttai Gergelyné, Kocsis Mihály, Husztik György, Balla János, özv. Csejtei Józsefné, Gera Lajos, Kovács István, Prónai Menyhért, Balla Illésné, Balla Ferenc, özv. Szűcs Gergelyné, Bóka István és özv. Husztik Jánosné. Továbbra is kuláklistán tartották a községben maradtak közül Husztik Dezsőnét, Hrusztek Etelkát, Grancz Lukácsot, Török Irént és Naszradi Józsefet, a községből időközben eltávozottak közül özv. Nacsa Andrásnét, dr. Hódi Istvánt, Szirbik Sándort, Tarnai Mihályt, Blaskovich Péternét (Rónay Magdát), Rónay Imrét, Temesvári Vilmost, Rónay Tibornét, Coreth Károlynét (Rónay Máriát), Kéry Bélát, Borotvás Boldizsárt, Csorba Józsefet, Görbe Imrét, Juhász Kálmánt, Balla Tibort, Kőszegi Arthurt, Kovács Kálmánnét, Apjok Sándort, Hinkó Vilmost, Naszradi Józsefet és Ferencfalvi Hugót. Míg az előbbieket ezt követően is a községi kuláklistán tartották, az utóbbiakat, akik elköltöztek, ismeretlen helyen vagy külföldön tartózkodtak, szintén törölték a helyi listáról, azzal, hogy az ő adataikat továbbították az esetlegesen ismert új lakóhelyükre, hogy ott az ottani listára biztosan fölkerüljenek. A beterjesztett javaslathoz képest egyetlen változás történt a tanácsi döntés során. Eredetileg az eddig még nem említett Zombori Jánost is a kuláklistán tartandók közé sorolták, de voltak ezzel ellentétes véleményeik is az – egyébként meglehetősen színtelen – vita során. Erdélyi Péter tanácstag után Kása György úgy érvelt: *„Zombori Jánosnak sohasem volt cselédje. Mindég ő vezette és dolgozott családjával a gazdaságában. Kiszombor neki köszönheti, hogy ily módon dicsekedhet a burgonyatermelési lehetőségeivel, mert Zomboriék voltak azok, akik meghonosították a községben a korai burgonyát."* De volt ezzel szemben más vélemény is. Horváth István VB-elnökhelyettes azt mondta: *„Zombori János is mindég hátralékban állt az államunkkal. Én magam láttam, hogy kukacos szalonnát adott a munkásságnak. Az ilyen ember nem érdemel mást. Én a párt határozataival teljesen egyetértek, és javaslom határozatilag való elfogadását."* Zomborival kapcsolatban végül is az a döntés született, hogy ügyét visszaküldték *„a Párt végrehajtóbizottság"* elé, hogy hozzák meg ott a döntést. Zombori ügyén kívül még két név kapcsán merült föl a kuláklistáról való törlés javaslata, özv. Husztik Dezsőné és Balla Tibor esetében, de ott Ézsiás Mihály is és Horváth István is ez ellen opponált, ezért maradtak a listán. Ézsiás pl. Ballával kapcsolatban azt mondta: *„Balla Tibor világéletében kihasználta a népet. Ott zsákmányolta ki őket, ahol csak bírta. Én magam is egyszer a rádiómat elvittem hozzá csináltatni, és mondtam, hogy bár nincs pénzem, azt mondta, nem baj, bátyám, majd megfizeti, de akkor nem 3, hanem 5 pengő lesz a munkadíj. Mozija is volt, mellyel kizsákmányolta a népet."* Horváth pedig így érvelt: *„Balla Tibor is kizsákmányoló volt. A jugoszláviai bevonulás után autógumit csempészett, és azt drágán eladta*

ták meg terménybeadási kötelezettségüket, addig 1951-től egységesítették a beszolgáltatásukat, és minden aranykorona után 48 búzakilogramm beadást írtak elő számukra. Ezen túl sertés és bor-beszolgáltatási kötelezettséggel tartoztak.[144] A községben a rendelet ismertetésekor rögtön hozzátették: *„A rendelet végrehajtása fokozódó, élesedő osztályharc közepette történik, s erre minden tanácstagnak jól fel kell készülni. A kulákok igyekeznek a begyűjtési rendeletet elferdíteni. Szabotálják a saját beadási kötelezettségüket, és igyekeznek a dolgozó parasztságot lebeszélni a beadási kötelezettség teljesítéséről."*[145] Nem csak a teljesíthetetlenül magas terhektől, de az állandó zaklatástól is szenvedniük kellett. Jellemző, ahogyan Árva József VB-tag 1953. jún. 19-én a begyűjtés okán velük kapcsolatosan megjegyzést tett: *„A kulákság, az osztályellenség felé nem udvarolunk, hanem szigorú határidőket szabunk ki, és ha nem teljesíti erre az időre, a feljelentést ellene meg kell tenni. A kulákoknak minden 5 napban jelentést kell tenni az elvégzett munkáról, azonban ennek nem tesznek eleget. Itt is a törvény értelmében kell eljárni."*[146]

A beszolgáltatások mellett adókkal sújtották az embereket, különösen azokat, akik nem csatlakoztak a tsz-ekhez, hanem megmaradtak egyéni gazdálkodóknak. A terhek elviselhetetlenek voltak, s a végrehajtó bizottság „erélyes intézkedései" ellenére rengetegen kerültek az adóhátralékosok közé. Közülük – természetesen – a nagyobb gazdasággal rendelkező kulákokat állították piedesztálra, míg a kisebbeket népnevelők útján folyamatosan meggyőzni igyekeztek, és a párt és állam iránti hűség kritériumává tették a kötelezettségek teljesítésének kérdését. A kulákok esetében viszont egyértelmű volt az ideológiai aknamunka bélyege: *„Tudni kell* – olvasható még 1955. júniusában is egy beszámolóban –, *hogy az osztályellenség iparkodik az állam elől terményeit, jószágait eldugdosni, hogy nála ne találjanak semmit. Éppen ezért éber szemmel kell a tanácstagoknak járni, és le kell leplezni mindenféle ellenséges megnyilvánulást. A végrehajtó bizottság hasson oda, hogy megfelelő kényszerintézkedésekkel számolja föl a hátralékosokat."*[147] A tömegek jobb belátásra bírását szolgálták a teljesíthetetlen terhek miatt eladósodó kulákokkal (pl. Ocskó Antallal, aki 28 ezer, Grancz Lukáccsal, aki 29 ezer és Husztik Dezsővel, aki 80 ezer forintos adóhátralékot halmozott föl) szembeni eljárások, így többek között az ingatlanárverezések is.[148] A retorziók ellenére a megnyomorított lakosság adófizetési elmaradása nem csökkent, noha a tanács ülésein rendre téma volt a hátralékok behajtásának ügye. 1953. márc. 19-én Miskolczi István végül hangot adott ellenérzéseinek: *„Adót nem azért nem fizetünk, mert nem akarunk, hanem azért, mert arra képtelenek vagyunk. A munkásnépnek most a legkevesebb a pénze, mert kenyérre és takarmányra kell fordítani. Új termésig legyenek erre figyelemmel."*[149]

Az ipar mintájára, a mezőgazdaságban is bevezették a munkaversenyt.[150] A sztahanovista mozgalom, mint oly sok más, a Szovjetunióból érkezett hozzánk. Versenyre hívták ki egymást az öntudatosabb gazdák vagy települések, ki tudja hamarabb teljesíteni a tervet. Nem volt ritka a 150-200 %-os eredmény sem, bár a minőséggel olykor akadtak

---

itthon. Saját gépkocsija volt, tehát nem munkásérzelmű volt velünk szemben." MVL XXIII. 722. VB jkv. 1956. jún. 9.

[144] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1951. máj. 8.

[145] Uo.

[146] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1953. jún. 19.

[147] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1955. jún. 26.

[148] Uo., lásd még: Uo. júl. 24.

[149] Uo. 1953. márc. 19.

[150] HORVÁTH 1993a. 70.

gondok. Sokat elárul az, hogy többen javasolták a kiszombori gazdák közül a cséplés munkaversenyen kívüli elvégzését, hogy ne legyen olyan nagy a szemveszteség…[151] A Rákosi-diktatúra másik túlkapása a gazdaságban is érvényesülő centralizáció volt, azaz mindent a pártközpontban döntöttek el. A kiszomboriak életét megkeserítette a túlzott bürokrácia és a rossz munkaszervezés. Sok panasz érkezett a községi tanácshoz például a vetőmag-ellátás vagy a felvásárlás nehézkessége miatt is.[152]

Munka a közösben

A község lakosságának nagy része a mezőgazdaságból élt. A földosztásnak köszönhetően kisbirtokosok lettek a korábbi földnélküli zsellérek is. Mindenki nagy örömmel látott hozzá a mezőgazdasági munkáknak, hiszen a saját földjén dolgozhatott. Sőt, önkéntes alapon már 1945 tavaszán létrejött Kiszomboron az első szövetkezet. (Később a termelőszövetkezetek már nem önkéntes alapon, hanem a hatalom nyomására jöttek létre.) Ezt az első mezőgazdasági szövetkezetet a Rónay Aladár-féle birtokon hozta létre tizenöt volt urasági cseléd, a termelőszövetkezet vezetői Sákovits József, Takács György és Goldis Péter lettek. A szövetkezet 200 hold földön gazdálkodott, a Prücskös területén és a Holt-Maros baloldalán. A tagok minden munkát közösen végeztek el, és a termést szintén közösen osztották szét egymás között. Komoly nehézséget jelentett azonban a szövetkezet számára a tapasztalatok és a külső segítség hiánya, valamint a rossz felszereltség is. Ez volt az oka annak, hogy a termelőszövetkezet, féléves működést követően, már 1945 őszén feloszlott.[153]

Kiszombor második termelőszövetkezete, a Petőfi tsz 1948 októberében alakult meg. A termelőszövetkezetnek az induláskor huszonhárom család volt a tagja, a tsz-elnök Sebők Mihály lett. A szövetkezet 250 hold földterületen kezdte meg a működését, ebbe a

[151] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1951. ápr. 6. Juhász Ferenc, Hódi István és Harkai Balázs hozzászólása.
[152] Uo. 1951. dec. 5.
[153] MAROSVÁRI, 1968. 40.

Tőzsér-féle telephely is beletartozott. A tsz csak a talajmunkákat és az értékesítést végezte közösen, a növényápolási és a betakarítási munkáknál mindenki önállóan dolgozott. A fizetség általában természetben történt. 1949-ben a szövetkezet vagyona a Gárgyán-birtokkal gyarapodott, ez 80-100 hold földterületet, jelentős állatállományt és mezőgazdasági gépeket, felszereléseket jelentett.[154] 1950-ben a közös gazdaság területe duplájára nőtt (698 hold), a tagok száma pedig 248-ra emelkedett. Az elnök ekkor már Juhos Miklós volt. Mind kiterjedésre, mind taglétszámra ekkor érte el a Petőfi tsz a csúcspontját, ezt követően a gazdaság hanyatlásnak indult. Míg 1951-ben 105 család és 226 tag dolgozott a közösben, 1952-ben már csak 75 család és 99 tag. Ezzel együtt a közösen művelt terület nagysága is visszaesett, az 1953 eleji 647 hold helyett a következő évben már csak 430 hold maradt a közösben. Ez természetesen összefüggésben volt a Nagy Imre miniszterelnök által meghirdetett új szakasz politikájával, amely enyhített a parasztság helyzetén. Mivel sokan kiváltak a szövetkezetből, földjeikkel együtt állataikat is magukkal vitték, ezért hasonló arányban esett vissza az állatállomány is: 1953-ban még 134 szarvasmarhát tartottak, egy évre rá már csak 68-at. Ugyanakkor megemelkedett a juh- és baromfiállomány, ami arra utalt, hogy az intenzív állattartással szemben a kevésbé költséges állatok tartását helyezték előtérbe.[155] (*38. táblázat*)

	1950	**1951**	**1952**	**1953**	**1954**	**1955**	**1956**	**1957**
Családok száma	180	105	75	69		58	48	32
Tagok száma	248	226	99	83	74	66	67	38
Közösen művelt terület (k. hold)	698	622	637	647	430	425	403	371
Ebből								
Szántó			556	600	407	402	330	
Legelő			27	1			50	
Gyümölcsös			8	17	23	23	23	
Erdő				1				
Nádas				1				
Művelés alá nem eső			46	27				
Háztáji (k. hold)			50	38	60	45	40	
Szarvasmarha (db)	62	109	77	134	68	68	50	13
Ló (db)	22	27	27	40	30	30	26	12
Sertés (db)	164	152	147	247	236	199	255	43
Juh (db)	44	68	60	90	260	212	230	
Baromfi (db)			49	196	421	1538	158	

38. táblázat **A Petőfi tsz fontosabb adatai 1950 és 1957 között**

A kiszombori termelőszövetkezetek sorában már a harmadik volt az 1954-ben megalakult Alkotmány tsz. Negyvenöt család 56 hold saját földdel és 200 hold állami tartalékfölddel rendelkezett. Ezek a területek a szegedi útfélen helyezkedtek el, melyek Kiszombor legjobb földjei voltak. Az Alkotmány tsz elnöke Takács György, párttitkára Balogh József lett. A termelőszövetkezetben minden munkát közösen végeztek a tagok.

[154] Uo. 41-42.
[155] MVL XXIII. 206. 113. doboz. A Petőfi tsz 1951-1954. Az éves termelési tervekből gyűjtött adatok, MVL XXIII. 206. Mezőgazdasági osztály iratai. Jelentések 1957. VIII. 25-től. Termelőszövetkezetek főbb adatai 1950. évtől 1956. december hó 31-ig.

1955-ben 26 család, 30 tag már csak 182 holdon gazdálkodott. Ebből 176 hold volt szántó, 6 hold pedig legelő. A háztájiban maradt föld nagysága 23 hold volt. A közös állattartás nem volt jellemző, 8 szarvasmarhát, 3 lovat és 10 sertést mondhatott magáénak a szövetkezet. 1956-ra tovább csökkent a létszám (24 család és 28 tag), akik kiváltak, magukkal vitték földjeiket is, így az év elején a közösben már csak 153,5 hold föld maradt.[156] Az Alkotmány tsz tagjai komolyan vették a szövetkezeti önállóságot, így egyre inkább függetlenítették magukat a központi bürokráciától. Ezt a folyamatot erősítette az 1956-os forradalom is. 1956. dec. 31-én a tsz tagjainak száma ugyan érdemben nem változott: 27 fő 154 holdat művelt,[157] a bomlás azonban elkerülhetetlen volt. A tagok még az 1957-es évet együtt dolgozták le, majd az év végén úgy döntöttek, hogy átmenetileg önállóan folytatják tovább a gazdálkodást. Rövid szünet után, 1958 augusztusától a többség az akkor megalakult Előre tsz-hez csatlakozott.

Működött a községben egy termelőszövetkezeti csoport (tszcs) is, az 1952. szept. 15-én Matuszka Jenő elnökségével megalakult Május 1. szövetkezet. 1954-ben 38 család és 38 tag dolgozott együtt, összesen 249 kat. hold földet műveltek, főként búza, árpa és kukoricatermesztéssel foglalkoztak. A létszám 1956-ig folyamatosan csökkent. 1955-ben még 32 tag 196 hold, 1956-ban 15 tag már csak 64,5 hold földön gazdálkodott. Noha csökkent a tszcs mérete és az együtt dolgozók száma is, az egyetlen szövetkezet volt Zomboron, amely túlélte az 1956-os forradalmat. Ha tovább csökkenő létszámmal is, de folyamatosan működött 1962-ig, amikor összeolvadt a makói Lenin tsz-szel, és annak zombori részlegét alkotta. A szövetkezetnek akkor már 209 fős tagsága és 1225 hold földje volt a közösben.[158]

A termelőszövetkezetek az ötvenes években nem váltak a község mezőgazdaságának meghatározó egységeivé. 1956 tavaszán a község 6274 kat hold szántóterületéből alig 600 (kevesebb mint 10 %) volt közös művelésű. Ez azt jelenti, hogy a község földjeinek túlnyomó részét továbbra is az egyéni tulajdonban lévő kisgazdaságok művelték meg. Ugyanez volt igaz az állatállományra is, 1957. márc. 1-jén (igaz, a forradalom miatt fölbomló szövetkezetekről van itt szó) mindössze 12 szarvasmarha, 41 sertés és 16 ló volt a mezőgazdasági termelőszövetkezetek kezelésében, ugyanakkor 435 szarvasmarhát, 2629 sertést, 742 lovat és 353 juhot egyéni gazdaságokban tartottak.[159] Ha a pontos számok nem is ezek voltak a forradalom előtti tsz-eknél, a nagyságrendek mégsem nagyon tértek el az 1957 tavaszi statisztikától.

A község határában az ötvenes években is a hagyományos terméssszerkezetet szerint művelték a földeket. A szántóterület egyharmadán kenyérgabonát termeltek (2071 hold), de jelentős volt a kukorica (1443 hold), a takarmánygabona (451 hold) és a szálastakarmányok (464 hold) termesztése is. A termésátlagok nem voltak kiemelkedően magasak, sőt, némileg alatta maradtak a Makói járás átlagértékeinek. 1956-ban, 1 kat. holdról 5,6 q őszi búzát, 8,7 q őszi árpát, 4,4 q tavaszi árpát és 6,5 q zabot takarítottak be.[160]

---

[156] MVL XXIII. 206. 113. doboz. Az Alkotmány tsz 1955-1957. Az éves termelési tervekből gyűjtött adatok, MVL XXIII. 206. Mezőgazdasági osztály iratai. Jelentések 1957. VIII. 25-től. Termelőszövetkezetek főbb adatai 1950. évtől 1956. december hó 31-ig.

[157] MVL XXIII. 206. Mezőgazdasági osztály iratai. Jelentések 1957. VIII. 25-től. Termelőszövetkezetek főbb adatai 1950. évtől 1956. december hó 31-ig.

[158] MVL XXIII. 206. 114. doboz. A Május 1. tszcs 1954-1961. Az éves termelési tervekből gyűjtött adatok

[159] Csongrád megye legfontosabb statisztikai adatai 1956. Hódmezővásárhely, 1957. 110.

[160] Uo. 87. és 95.

Nők a betakarításban

Kiszombor gazdaságában, a termelőszövetkezeteken kívül, fontos szerepet játszott még az 1949-ben alapított állami gazdaság, amely *„fejlődésének különböző szakaszában”* hol tangazdasági szerepet töltött be, hol a Sertéstenyésztő és Hizlaló Vállalat (Sernevál) gazdaságaként sertéstenyésztési és hizlalási profilt kapott, hol a Kertimag- és Gyógynövénytermelő Vállalat telepeként működött. Ezt a profilt 1962-ig tartotta meg, ekkor a Szőregi Állami Gazdaságot is magába olvasztva egyesült a Délalföldi Mezőgazdasági Kísérleti Intézet szegedi gazdaságával.[161] Ezeken kívül működött a községben téglagyár, és 1951-ben megalakult a Kisipari Termelőszövetkezet. A kiszombori ktsz-nek 34 tagja volt, és számos foglalkozást képviselt (pl. asztalos, cipész, bognár, kőműves, ács, festő, fodrász, szabó, kovács, hentes, pék).[162] A szövetkezet létszámában lassan gyarapodott, 1954-ben 52-en, 1956-ban 41-en dolgoztak itt, de a termelés volumene erőteljesen növekedett, az 1954-es 667 ezer forintos termelési értékhez képest 1956-ban már 904 ezer Ft-ot teljesítettek.[163]

1951-ben több utcát is átkereszteltek, a politikai változásoknak megfelelően. A Tildy Zoltán utca helyett Szántó Kovács János utca, a Makói utca helyett Lenin út, az Ökrös József utca helyett Ifjú Gárda utca, a Börcsök Andor utca helyett Vorosilov utca, a Kisteleki tér helyett Marx tér, az Új utca helyett Vak Bottyán utca lett az új név.[164]

A község kulturális életének egyik központja az Ady Endre Művelődési Ház volt. Az ötvenes években is sokszínű tevékenység zajlott a falai között, működött benne mozi, könyvtár, táncház és színjátszó kör is. A kultúrház adott otthont a Szabad Föld-estéknek, melyek elsődleges célja a falusi lakosság ideológiai átnevelése volt. A kiszomboriak józanságára jellemző, hogy nem mentek el ezekre az előadásokra, így azok gyakran a

[161] SZ. LUKÁCS 1972. 275.
[162] MAROSVÁRI, 1968. 33.
[163] Csongrád megye legfontosabb statisztikai adatai 1956. Hódmezővásárhely, 1956. 60.
[164] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1951. márc. 9.

teljes érdektelenségbe fulladtak.[165] Az ötvenes évek VB és tanácsi jegyzőkönyvei sorra örökítették meg, hogy a „kultúrmunka” a községben nem megfelelő, és hiába váltogatták gyakran a művelődési ház vezetőit, javulást ezen a téren nem tudtak elérni.

Az első taxis a faluban: Balázs Mihály és családja

A település irányítását 1950-től az 52 tagú helyi tanács, valamint a tanács által megválasztott 7 fős Végrehajtó Bizottság (VB) végezte. Míg a VB operatív döntéshozó testület volt, mely a falu életének mindennapos szervezéséért felelt, addig a tanács a népképviselet fóruma volt, mindenféle érdemi döntési kompetencia nélkül, hiszen szerepe inkább formális, mint valóságos volt. A tanács éppúgy, mint a VB, a felettes szervektől, a járási és megyei szint döntéshozóitól függött, a lényegi döntések azokon a szinteken születtek meg, így ott dőlt el a településnek adott költségvetés összege, de ott dőltek el a nagyobb beruházások is. A tanács szerepe ily módon egyfajta közvetítő (transzmissziós) funkcióra kárhoztatódott, valamiféle szelepet tölthetett be a lakossági érdekek és panaszok artikulálása terén anélkül, hogy azok megoldására az esetek nagy többségében sor került volna.

Az ötvenes évek tanácsa tehát az egymásmellett-elbeszélés fóruma volt, miközben a mindenkori VB-elnökök emelkedett hangvételű hadijelentéseket fogalmaztak a „dicső Szovjetunió” által vezetett nemzetközi béketábor jelentős sikereiről, és a „szocializmus frontján” elért eredményekről, addig a tanácstagok által fölvetett, legtöbbször személyes sorsukból fakadó problémák úgy maradtak a levegőben, hogy azokra egyetlenegy érdemi válasz nem született. Mindössze két olyan érintkezési terület volt, ahol a tanácsi vezetők és a tanácstagok kapcsolódtak egymáshoz, ezek a mezőgazdaság helyzetét és a beszolgáltatások állapotjelentéseit ecsetelő napirendek voltak, melyek kivétel nélkül minden soros

[165] Uo. 1951. dec. 5.

ülésen terítékre kerültek. Ám ezek a napirendek sem párbeszédet, sokkal inkább a községi vezetők részéről feladat-meghatározó és elvárást-megfogalmazó egyoldalú kinyilatkozások voltak, melyekkel kapcsolatos hozzászólások érdemben sohasem befolyásoltak az eleve elrendelt feladatokat és megállapításokat.

Tanácstagnak lenni természetesen megtiszteltetés volt, különösen, mert ellenjelölés nélkül, mint a Magyar Függetlenségi Front, majd Hazafias Népfront jelöltjeként lehetett mandátumot szerezni, így nyilván eleve olyanok kerültek a tanácsba, akik a pártállam ideológiai mércéjének megfeleltek, még akkor is, ha valamennyire igyekeztek leképezni a helyi társadalom összetételét. S ha már valakit kiemeltek, részese lett annak a transzmissziós mechanizmusnak, melyben a feladat nem az alulról jövő problémák fölfele közvetítése, hanem éppen fordítva, a pártállam döntéseinek társadalmi elfogadtatása, pontosabban az emberekkel való lenyeletése volt. Az állandóan visszatérő kulcsszó ebben az időben a személyes példamutatás volt, melynek nem volt egyszerű feladat megfelelni, hiszen a tanácstagok a saját bőrükön érezték az elvárások ellentmondásosságát, végrehajthatatlanságát, a megfogalmazott követelmények tarthatatlanságát. Ebből aztán bizonyosan számos konfliktus-helyzet adódott, melyek föloldását sokak a mandátumokról való lemondás útján keresték, bár sohasem, illetve a legritkább esetben (áthelyezés, elköltözés) jelent meg a jegyzőkönyvekben, hogy ki miért döntött a lemondás mellett.

A községi tanács épülete az ötvenes évek végén

1953 után, az új szakasz kezdetén némi módosulás lett érzékelhető a tanács munkájában. Noha a tervgazdaság előírásaival, a beszolgáltatás követelményeivel kapcsolatos napirendek alig változnak, mégis kitapintható a változás. Egyrészt kevesebb lett a beszolgáltatási és termelési követelmények teljesíthetetlenségre vonatkozó panasz, mint a megvalósítás mikéntjével kapcsolatos kérdés, amely egyértelműen a Nagy Imre kormány beszolgáltatást enyhítő intézkedéseivel függött össze, másrészt megszaporodtak a helyi ügyek megoldására irányuló javaslatok, azaz a Rákosi-rendszer diktatúrájának átmeneti enyhülése nagyobb teret engedett a helyi demokrácia relatív gyakorlására, amely a köz-

szereplők lokális problémafölvetéseiben (utak, járdák állapota, közkifolyók ügye stb.) is tetten érhetővé vált.

Fölvonulás 1952. május 1-jén

A községi tanács élén 1950-től 1952-ig Ledniczky Ilona budapesti szövőnő állt, őt 1952-1953 között Varga Sándor földműves váltotta. 1954-1955-ben Árva József volt tanácselnök, majd 1955-1956-ban Leczky István munkás. 1956-ban Hajdú Jánosné mezőgazdasági munkás lett a tanács elnöke, őt 1957-ben váltották le, helyére Vass Mihály munkás került, aki 1959-ig maradt hivatalában. Helyére Hegedűs Péter nyomdász került. Az első VB-titkár Kurunczi Mihály csanádpalotai földműves lett, őt 1953-ban Nacsa István munkás váltotta. Egy éves megbízatását követően Matuszka István tisztviselő töltötte be ezt a szerepet, 1958-ban azonban leváltották, helyére Nagy Jánost ültették.[166]

Az ötvenes évek minden szenvedése ellenére ez az időszak a falu relatív modernizációjával is együtt járt, hiszen számos közintézmény korszerűsítése, a közszolgáltatások fejlesztése erre az időre esett, és olyan fejlesztéseket hajtottak végre, melyek korszerűbbé tették a települést. 1950 és 1954 között mintegy 10 millió forintos beruházást hajtottak végre Kiszomboron, amely a korabeli árak ismeretében nem tűnik kevésnek. E forrás egynegyedét az Óbébai (akkor Sztálin) utcai iskola mezőgazdasági technikummá, majd általános iskolává alakítása tette ki. 1,3 millió forintot ruháztak be a dénesmajori Sernevál telep korszerűsítésébe és gépvásárlásba, de 900 ezer Ft-ot fordítottak a Sernevál I. telepének korszerűsítésére is. A tsz-ek mellett éppen ez a vállalat volt a település legnagyobb munkáltatója, így a község szempontjából ennek kiemelt jelentősége volt. Javult a falu infrastrukturális ellátottsága is. Haleszban járdát építettek, megoldották az ottani vízellátást, bővítették a villanyvilágítást, rendbe hozták a közkutakat, bővítették a téglagyárat, korszerűsítették a két vasútállomást, valamint új helyre költöztették a postát, javították az

[166] MAROSVÁRI 1969. 13.

óvoda elhelyezési körülményeit a volt szolgabírói lakás átépítésével, de átadták az új mozit is, amely hamar nagyon népszerűvé vált.[167]

Fölvonulás 1953. május 1-jén

Az időszak fontos fejleménye, hogy 1953. máj. 12-én a községi tanács üzemeltetésében megnyílt az idénybölcsőde. Az intézmény iránti igényt jól mutatja, hogy a 20 férőhelyen már az első évben 27 apróságot helyeztek el. A reggel 6-tól este 6-ig nyitva tartó bölcsődében 2 gondozónő foglalkozott a gyerekekkel, ellátásukról egy szakácsnő és egy takarítónő gondoskodott. A szülők napi 1 Ft-os térítési díjat fizettek az itt elhelyezett gyermekeik után, amiért négyszeri étkezést kaptak. Minden igyekezet ellenére az első időben az intézmény föltételei nem voltak adottak a feladathoz. A legnagyobb hiányosságot a vezetékes víz hiánya okozta. *„Kezdettől fogva a bölcsőde vízellátása körülményes, előfordult, hogy hetenként egyszer, vagy egyszer sem kaptunk vizet”* – fejtegette a problémát a VB 1953. júl. 6-i ülésén Nagy Erzsébet bölcsőde-vezető, majd így folytatta: *„Ez a bölcsőde személyzetének munkáját eléggé megnehezítette a vízhordással, mert a víz hiánya miatt a gyermekek naponta történő lemosását, a bölcsőde helyeinek tisztántartását nem tudtuk volna biztosítani. Még ma is edényhiánnyal küzdünk. Ivóvíz tárolására nincs megfelelő edényünk. Vízhordás idején a vizes edényt úgy kérjük kölcsön.”* Hiányzott az átadóhelyiség is, így *„a ruhák egymás mellett vannak, és ezáltal könnyen megfertőződhetnek.”*[168] A folyamatos orvosi ellenőrzés ellenére a járványos megbetegedésnek ilyen körülmények között nem lehetett elejét venni. 1953 júniusában pl. a gyerekek 40 %-a hiányzott kanyaró, ill. influenza-járvány miatt. A szülők, talán nem is ok nélkül, a bölcsődét okolták a megbetegedés miatt. [169] Noha az alapvető higiénés szükségleteket rövid

[167] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1954. okt. 3.
[168] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1953. júl. 6.
[169] Uo.

időn belül biztosították, az elhelyezés körülményeiben alapvető javulás, így a vezetékes víz bevezetése még éveket kellett várni.

A községi közszolgáltatások javulása ellenére a lakosság fogyasztása visszaesett, életszínvonala csökkent. Az életminőség megállapításának kevés rendelkezésre álló helyi adata közül a lakásváltozások összehasonlító vizsgálata sok mindent elárul a község helyzetéről. 1949-ben 1391 lakóházat számoltak össze Zomboron, ez az 1941-es népszámláláskor rögzített 1371 lakóépülethez képest csupán 1,4 %-kal, hússzal nőt. Ez akkor lesz feltűnő, ha tudjuk, hogy a népességszám az 1941-es 5177-ről 5490-re emelkedett, a növekedés itt 313 fő (6,04 %). Nem mutat más képet a lakásszám sem. 1941-ben 1511 lakást regisztráltak, 1949-ben 1550-et.[170] Az 1941 óta eltelt 8 év alatt tehát a lakásállomány 2,58 %-os növekedést mutatott. A népességszám jól láthatóan nagyobb mértékben növekedett, mint a lakásállomány, ami óhatatlanul azzal járt együtt, hogy az egy lakásban élők száma magasabb volt, mint 1941-ben. Akkor egy lakásra átlagosan 3,42 lakos jutott, 1949-ben már 3,56. Az a növekedés, amely 1941 és 1949 között bekövetkezett, kétségtelenül a lakosság elszegényedésének, életkörülményei romlásának eklatáns jele.

A házak, lakások állapotáról az ötvenes évekből nem rendelkezünk adatokkal. Csupán annyit tudunk, hogy 1949 és 1956 között összesen 70 db új lakás épült a községben, ennek többsége, 50 db 1949 és 1953 között.[171] Ez az 1949-es lakásállományhoz képest csupán 4,5 %-os, az 1941-es állományhoz képest pedig 4,63 %-os növekményt jelentett, ami azt jelentette, hogy a lakóházak állagában, építőanyagában és méretében 1941-hez képest érdemi változások nem következtek be, azaz a házállománynak több mint 90 %-a továbbra is az 1941-es népszámláláskor rögzített alapozott, vagy alap nélküli, zömmel szoba-konyhás vályogépület volt! Változást mindössze annyi jelentett, és ezt azért nem szabad lebecsülni, hogy megduplázódott a vezetékes villannyal ellátott lakások száma. Míg 1941-ben 351 olyan lakás volt, amely villanyvilágítással rendelkezett (a lakásállomány 25,6 %-a), addig 1949-ben már 663 lakás rendelkezett villannyal, ez a lakásállomány 42,8 %-át jelentette.[172] A javulás ellenére is szembeötlő, hogy minden második zombori lakásban továbbra sem volt villany. Vezetékes vízzel az 1949-es összeírás szerint egyetlenegy lakóház sem rendelkezett, a vízellátást az ötvenes években továbbra is ártézi kutak és közkifolyók biztosították. 1941-hez képest javulás ezek darabszámában volt: 1956-ban 9 ártézi kút 15 közkifolyóval szolgálta a lakosságot. Egy közkifolyó átlagosan 357 lakos vízellátását biztosította.[173]

Mivel Kiszombor közel feküdt a szerb határhoz, a falu életét erőteljesen meghatározta a magyar-jugoszláv viszony alakulása. Jugoszláviát nem a szovjetek, hanem Tito partizánjai szabadították föl, ez alapvető különbség volt a többi szocialista országhoz képest. A Jugoszláv Kommunista Párt vezetésének ugyanis emiatt volt önálló mozgástere. Tito tervei között szerepelt egy balkáni államszövetség létrehozása: Jugoszlávia, Al-

[170] *Az 1941. évi népszámlálás* 5. Lakóház és lakásadatok községek szerint. Bp. 1982. KSH. 43. és 188., *1949. évi népszámlálás* 5. Részletes épület- és lakásstatisztikai eredmények. Bp. 1950. 356.
[171] *Csongrád megye legfontosabb statisztikai adatai 1961*. Szeged, 1962. 233. Az 1956-os megyei statisztikai évkönyv csupán 6 db 1953 és 1956 között épült lakásról beszél, az 1960-as népszámlálás adatai alapján készült, s általunk is idézett 1961-es kötet 20 ebben az időszakban épült új lakásról szól. Nyilván ez utóbbi szám lehet a valós, hiszen az 1957-ben kiadott statisztika nem reprezentatív összeíráson nyugodott. Lásd: *Csongrád megye legfontosabb statisztikai adatai 1956.* Hódmezővásárhely, 1957. 176.
[172] *Az 1941. évi népszámlálás* 5. Lakóház és lakásadatok községek szerint. Bp. 1982. KSH. 43. és 188., *1949. évi népszámlálás* 5. Részletes épület- és lakásstatisztikai eredmények. Bp. 1950. 356.
[173] MAROSVÁRI 1969. 144.

bánia, Románia, Bulgária és Görögország bevonásával. Más szóval Tito hasonlóan terjeszkedő politikát folytatott kicsiben, mint a Szovjetunió nagyban. Ezt a jugoszláv expanziót Sztálin nem nézte jó szemmel, ezért 1948-ban Jugoszláviát kiközösítették a szocialista táborból.[174] Titót fasisztának és az *„imperialisták láncos kutyájának”* bélyegezték.[175] Ez a politikai fordulat egyik napról a másikra megváltoztatta a magyar-jugoszláv viszonyt is. Végig a határ mentén katonai betonbunkerek épültek, egy esetleges fegyveres összecsapás előkészületeként. Kiszombor életére is rányomta bélyegét az ellenséges határ közelsége, az állandó „éberség”. A község a határsávba került, az ide helyezett határőr laktanya katonáinak feladata volt, hogy megakadályozzák az idegenek belépését. Még a községben élők is rendszeresen megújított igazolvány fölmutatásával közelíthették meg a határban lévő földjeiket.[176] Hajas határőrparancsnok pl. a tanács 1954. márc. 14-i ülésén többek között kifejtette: *„Az 500 méteren belül határőrizetben való tartózkodásra jogosító igazolványok kiváltásánál sok hanyagságot követnek el a dolgozók. Nem viszik magukkal az igazolványokat, és az igazoltatások során emiatt a katonák visszaküldik. Ez akadályozza a dolgozókat a munkában. A tanács hirdesse ki azt, hogy minden vasárnap a benti őrsön kiállítjuk a dolgozók részére a határmegközelítési igazolványokat, valamint azt, hogy amikor mennek kint dolgozni, ugyancsak jelentsék be a dolgozók, hogy melyik részen és hány személlyel dolgoznak.* […] *Nem megengedhető az, amit Mari Mihály és Antal István kiszombori dolgozó parasztok tettek, hogy idegen személyeket hoztak be a határövezetbe. Az ilyenektől tartózkodjon mindenki, mert súlyos következményei lesznek.”*

Jól láthatóan mindenki gyanús volt, nemcsak az idegenek, de a helyben lakók is. Ráadásul a jugoszláv ügynek fontos szerepe volt a koncepciós perekben is. Rajk László ellen például az egyik vádpont a jugoszlávok számára végzett kémkedés volt.[177] Az ellenséges viszony Sztálin halála után szűnt meg, Jugoszláviát 1955-ben fogadták vissza a szocialista tábor országai. Ez egyben azt is jelentette, hogy rehabilitálni kell a Rajk-per áldozatait. Rajk László és társai újratemetésére 1956 októberében került sor.[178]

AZ 1956-OS FORRADALOM

1956. október 23-án a budapesti Bem-szobornál hatalmas szimpátiatüntetés vette kezdetét a lengyel munkásság támogatására. A tüntető egyetemisták megfogalmazták követeléseiket, melyek közül a legfontosabbak a szovjet csapatok kivonulása, és a többpárti parlamenti demokrácia voltak. Az egyetemistákhoz csatlakozott a főváros munkássága is. Ezzel kezdetét vette történelmünk egyik legnagyszerűbb fejezete, az 1956-os forradalom. A százezres tömeg 23-án este változást követelve a Parlament épületéhez vonult. A következő órákban a tüntetők ledöntötték a Sztálin-szobrot, a diktatúra gyűlölt jelképét. A föllelkesült tömeg ezután a Magyar Rádió székházához ment, ahol követelései beolvasását akarta elérni. A hatalom azonban ellenállt, sőt a pártvezetés csőcseléknek nevezte a tüntetőket, tovább fokozva ezzel a népharagot. A Rádiót az ÁVH védte a tüntetőkkel szemben. Ekkor dördültek el az első lövések, az ÁVH a fegyvertelen tömegbe lőtt! Halot-

[174] HORVÁTH 1993a. 51.
[175] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1951. jan. 30.
[176] Uo. 1954. márc. 14.
[177] HORVÁTH 1993a. 64.
[178] Uo. 97.

tak és sebesültek maradtak az utca kövén. A békés tüntetésből ezekben a percekben lett forradalom, majd a szovjet csapatok beavatkozását követően, valódi szabadságharc.[179]

Okt. 24-én kora hajnaltól végeláthatatlan sorokban özönlöttek szovjet harcjárművek Románia felől Szeged irányába a mai Nagyszentmiklósi utcán keresztül, a község lakossága ekkor szembesült azzal, mekkora jelentősége és tétje volt az előző nap Budapesten kitört forradalomnak. A Temesváron állomásozó 33. sz. gépesített gárdahadosztály részére okt. 23-án 22 óra 35 perckor rendelték el a fokozott harckészültséget, és a Budapesttől délre 15 km-re kijelölt gyülekezési körzet elfoglalását jelölték ki számukra feladatul.[180]

Természetesen a forradalom kitörését megelőző események híre Zomborra is eljutott, az iskola pedagógusai pl. az Irodalmi Újság cikkeiből, de a Petőfi kör vitáiból is tudták, változások lesznek.[181] Ennek ellenére a szovjet invázió váratlanul érte a lakosságot, az átvonuló csapatok láttán többen hangot adtak nemtetszésüknek is. E napon nem volt tanítás az iskolában, leállt a munka a téglagyárban, a tsz-ekben, és az ekkorra tervezett tanácsülés is elmaradt.[182]

A község vezetése, hogy elejét vegye az atrocitásoknak, szesztilalmat vezetett be. A Budapestről és Szegedről érkező hírek áramlását azonban nem tudták megakadályozni. Okt. 26-án délelőtt itt is megmozdulásokra került sor. Szűcs István, Dóczi József, Bartók András és Kordé József irányításával egy zömmel fiatalokból álló, mintegy 60-70 fős csoport lerombolta a tanácsháza előtt álló szovjet hősi emlékművet, majd a közintézményeken lévő vörös csillagokat is eltávolították, és helyükre nemzeti lobogókat tűztek.[183] A zászlókkal demonstráló tömeg az utolsó tanítási óra után behatolt a Sztálin (Ma Óbébai) utcai iskolaépületbe, és követelték az igazgatóságtól a Rákosi-címer eltávolítását, a kötelező vallásoktatás bevezetését, valamint az orosz nyelv oktatásának eltörlését.[184] A felső tagozatos diákok az iskolából kijövet az orosz szótáraikat és könyveiket eldobálva csatlakoztak a mind nagyobbra növő, a kommunizmust és a népi demokratikus rendszert ócsároló, és a szovjet csapatok kivonulását követelő tömeghez.[185]

Kora délután Lehoczki Marcell[186] vezetésével egy nagyobb csoport vonult a tanácsháza elé, és Horváth István VB-elnökhelyettes, *„régi kommunista kiadását”* követelték.[187] Lehoczki itt egy – későbbi vallomása szerint Kordé József villanyszerelő kisipa-

[179] GOSZTONYI 1989. 73-87.
[180] MVL XXIII. 201. 2/1957. Kiszombor. 1., Horváth Miklós hadtörténész szerint a szovjet csapatok csak 24-én délelőtt 11 és 12 óra között lépték át a magyar országhatárt. (HORVÁTH 2003. 102.) Ezzel szemben Hajdú Jánosné VB-elnök 1957. márc. 6-i beszámolója egyértelműen azt rögzíti, hogy a csapatmozgások Kiszomboron már a hajnali órákban kezdetüket vették. Minden bizonnyal a két időpont-meghatározás közötti eltérés abból fakadt, hogy a Temesvárról kiinduló szovjet alakulatok két irányból közelítették meg Magyarországot. A Nagyszentmiklós felől érkező harcjárművek – már csak a kisebb távolság miatt is – bizonyosan gyorsabban a határra értek, mint az aradi úton Nagylak felől érkezők, ahová valóban csak délelőtt 11 óra körüli időpontra értek. Ezt megerősíti a nagylaki VB-elnök 1957. márciusi beszámolója is. Lásd: MVL XXIII. 201. 2/1957. Nagylak. 1.
[181] MVL XXIII. 201. 2/1957. Kiszombor. 1.
[182] Uo.
[183] CSML SZMB B. I. 1201/1957. Szűcs István izgatási pere, ÁSZTL V-146294. 8.
[184] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1957. márc. 8. Jelentés az iskola 1956/57. tanév első félévi munkájáról
[185] MVL XXIII. 201. 2/1957. Kiszombor. 2.
[186] Az 1956-ban 28 éves Lehoczki középiskolát végzett, majd a Petőfi Akadémián tanult tovább, de innen magánéleti okok miatt kizárták. Ezt követően többfele dolgozott, volt bányász, újságelőfizetés-gyűjtő, bérelszámoló, segédmunkás. 1953-ban került a Szegedi Konzervgyárba, 1957. márc. 1-jei közbiztonsági őrizetéig villanyszerelőként itt dolgozott. ÁSZTL V-141625-5. 5. és 8-9.
[187] Uo. Az 1956-ban 57 éves Horváth 6 elemit végzett, eredeti foglalkozását tekintve földműves volt. 1949-1950-ben községi bíró Kiszomboron, majd két évig raktárkezelőként dolgozott. 1952. máj 1. és 1960. dec. 29.

rostól átvett – 6 pontból álló követeléslistát ismertetett, melyben a beszolgáltatás eltörlése, szabad vallásgyakorlat, az iskolai tantermekben a keresztek újbóli elhelyezése és a *„dicsértessék”* köszöntés visszaállítása, az adók mérséklése és a kisiparosok támogatása szerepelt.[188] Délután 3 órakor egy háromfős, Nagy-György János, Konti Imre és Sándor János alkotta küldöttség jelent meg a tanácsházán, és azt tanácsolták a települési vezetőknek, hogy állítsanak össze egy programot, amely *„a község dolgozóinak követeléseit”* rögzíti.[189] A küldöttség tagjai azt is javasolták a VB ott lévő tagjainak, hogy *„a tüntetés, illetve felvonulás levezetésére a pedagógusokat kell megbízni.”*[190] A VB-tagok, megrettenve a tömegtől, elfogadták a javaslatot, és telefonon azonnal hívatták a tanárokat. A telefonhívásra rövidesen megjelent a tanácsházán Rácz István Pál iskolaigazgató, Barna Gyula igazgatóhelyettes, községi DISZ-titkár és Marosvári Mihály tanár, akik hozzáláttak, hogy megfogalmazzák a követeléseket. Az elkészült 15 pontból álló kiáltványt[191] a községi tanács sokszorosító gépén több száz példányban kinyomtatták, majd szétosztották a tüntetők között.

A követelések két csoportot alkottak, 8 pontban gazdasági vonatkozásúakat, míg 7 pontban az általános politikai szabadságjogokkal kapcsolatos célkitűzéseket gyűjtöttek össze. A gazdasági követelések között a veszteséges tsz-ek és állami gazdaságok fölöszlatása, a beadás és a kettős árrendszer megszüntetése, az egyéni és szövetkezeti parasztság egyenlő elbírálása, a nép érdekeinek megfelelő beruházások, így többek között kislakás-építési program elindítása, a kisiparosság hitelhez és anyaghoz juttatása, igazságosabb adórendszer bevezetése és az adóbúza eltörlése, míg a politikai szabadságjogokkal kapcsolatos követelések között a szabad és független Magyarország, a nép bizalmát élvező vezetők kinevezése, a szovjet csapatok kivonulása, a felkelőknek adott teljes körű amnesztia, valamint az emberi szabadságjogok (gyülekezés-, sajtó-, vallásszabadság, a munkához való jog és megfelelő munkabér) megadása szerepelt.[192] Utóbb a kiáltványt eljuttatták Budapestre is, ahol egy delegáció átadta azt a Nagy Imre-kormány képviselőjének.

Még ezen az estén a templom előtti téren újabb demonstrációra került sor, ahol egyes adatok szerint mintegy 5-600 fős, más adatok szerint közel 2000 fős tömeg gyűlt össze.[193] Itt többen is elszavalták a Nemzeti dalt, majd 6 óra tájban az egybegyűltek átvonultak az ún. Szabadság-szoborhoz (Petőfi és Kossuth szobra), ahol megkoszorúzták az emlékművet, szavalatok hangzottak el, majd a tömeg mind hangosabban fogalmazta meg követeléseit. Ekkor még nem volt kész a tanácsházán írott 15 pont, így döntően spontán követeléseket lehetett hallani. Harmatos József, a későbbi nemzetőr-parancsnok pl. három

---

között töltötte be a VB-elnökhelyettesi beosztást, *„reszortja a mezőgazdaság szocialista átszervezésének a megoldása”* volt. Lásd: MVL XXIII. 201. 23/1958., *Csongrád megye tanácsainak szervezeti változásai és tisztségviselői.* Kézirat. sz. n.

[188] ÁSZTL V-141625/5. 10.

[189] MVL XXIII. 201. 2/1957. Kiszombor. 2.

[190] Uo.

[191] Több adat is arra utal, miszerint okt. 26-án egy 22 pontból álló fölhívást fogadtak el. Lásd: MVL XXIII. 201. 2/1957. Kiszombor. 2., CSML SZMB B. I. 1196/1957. Mélykúti László és társa elleni izgatási per jkv. 1957. dec. 13. 4. Tekintettel arra, hogy megmaradt az eredeti stencilezett verzió, és ez egyértelműen 15 pontot tartalmaz, így nem kérdés, hogy mi az igazság. Ugyanakkor elképzelhető, hogy a 26-i fölhívás utóbb további pontokkal bővült, ezért maradhatott meg többek emlékezetében a 22 pontból álló követelés.

[192] MVL XXIII. 205. 1-35/1956.

[193] CSML SZMB B. I. 1196/1957. Mélykúti László és társa elleni izgatási per. Harmatos József kihallgatási jkv. 1957. okt. 12., CSMH II. évf. 46. sz. 1957. febr. 24. 5.

követelést hangoztatott: a szovjet hadsereg azonnali kivonulását, a hagyományos egyenruha visszaállítását és az iskolai tantermek falára a kereszt visszahelyezését.[194] A spontán bekiabálások során főként Horváth István VB-elnökhelyettest, és Matuszka Mártont, a község volt párttitkárát szidalmaztak.[195]

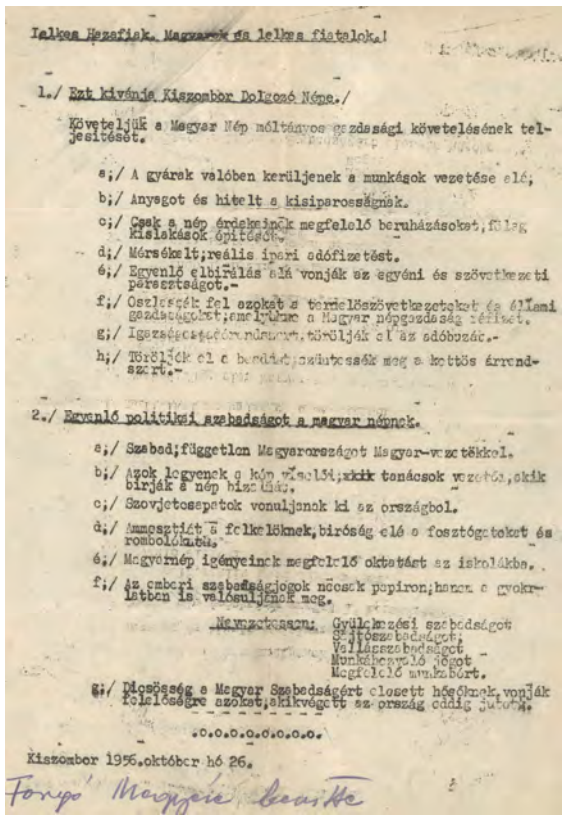

Lelkes Hazafiak, Magyarok és lelkes fiatalok!

1./ Ezt kivánja Kiszombor Dolgozó Népe./

Követeljük a Magyar Nép méltányos gazdasági követelésének teljesitését.

a;/ A gyárak valóben kerüljenek a munkások vezetése alá;

b;/ Anyagot és hitelt a kisiparosságnak.

c;/ Csak a nép érdekeinek megfelelő beruházásokat, főleg kislakások épitését.

d;/ Mérsékelt;reális ipari adófizetést.

é;/ Egyenlő elbirálás alá vonják az egyéni és szövetkezeti parasztságot.-

f;/ Oszlassák fel azokat a termelőszövetkezeteket és állami gazdaságokat;amelyükre a Magyar népgazdaság réfizet.

g;/ Igazságos árrendszert, töröljék el az adóbuzát.-

h;/ Töröljék el a bendist;szüntessék meg a kettös árrendszert.-

2./ Egyenlő politikai szabadságot a magyar népnek.

a;/ Szabad;független Magyarországot Magyar-vezetőkkel.

b;/ Azok legyenek a kép viselői;~~akik~~ tanácsok vezetői,akik birják a nép bizalmát.

c;/ Szovjetcsapatok vonuljanak ki az országból.

d;/ Ammesztiát a felkelőknek,biróság elé a fosztógatokat és rombolókat.

é;/ Magyarnép igényeinek megfelelő oktatást az iskolákba.

f;/ Az emberi szabadságjogok nécsak papiron;hanem a gyokrlatban is valósuljanak meg.

Nevezetessen: Gyülekezési szabadságot
Sajtószabadságot;
Vallásszabadságot
Munkáhozvaló jogot
Megfelelő munkabért.

g;/ Diosösség a Magyar Szabadságért elesett hősöknek,vonják felelősségre azokat,akikvégett az ország eddig jutott.

.o.o.o.o.o.o.o.o.

Kiszombor 1956.október hó 26.

Forgó Magyarok benitte

A zombori forradalmárok 15 pontja

A később kiosztott kiáltvány, úgy tűnik, megnyugtatta a kedélyeket, mivel a tüntetés békésen föloszlott, s további, a 26-aihoz hasonló demonstrációra már nem került sor, bár 27-én este még volt fölvonulás a faluban, melynek során a randalírozó fiatalok *„kisebb károkat okoztak a helyi szövetkezet központi raktárában.”*[196] Ugyanakkor jól látható módon okt. 26-tól kezdve megkezdődtek a községi tanáccsal, illetve a VB-vel szemben formálódó új hatalmi centrum, azaz a forradalmi hatalmi szerv létrehozásának előkészületei. Ennek bázisa, „főhadiszállása” a ktsz irodája volt, ahol a szervezőmunka irányítását Mélykúti László[197] bérelszámoló, volt kübekházi jegyző koordinálta.[198]

---

[194] CSML SZMB B. I. 1196/1957. Mélykúti László és társa elleni izgatási per. Harmatos József kihallgatási jkv. 1957. okt. 12.

[195] CSMH II. évf. 46. sz. 1957. febr. 24. 5.

[196] V. XII. évf. 255. sz. 1956. okt. 29. 1.

[197] Az 1956-ban 45 éves Mélykúti kereskedelmi érettségivel rendelkezett. Előbb Gyálaréten jegyzőgyakornok, Szőregen adóügyi jegyző, majd 1944-től Kübekházán jegyző. 1946-ban B-listázták, ekkor került Kiszomborra.

Az új hatalmi centrum szervezése azt is jelentette, hogy néhány napra „kettős hatalom" alakult ki a községben, jogilag még a helyén volt, de gyakorlatilag már nem funkcionált a régi vezetés, és gyakorlatilag működött, de jogilag még nem létezett az új településirányítás. A hatalomátvétel két periódusban zajlott le. Az első periódus okt. 26-29-re esett, ez a nemzeti bizottság létrehozásának időszaka, a második periódust pedig okt. 31. jelentette, amikor ténylegesen is megtörtént a régi vezetés leváltása, és az új hatalomra lépése.

Még okt. 26-án Juracsek Ferenc kezdeményezésére mintegy 40-50 fő gyűlt össze az iskolában, hogy az új néphatalmi szerv fölállítását előkészítsék. Ekkor született döntés arról, hogy egy 100 főből álló nemzeti bizottságot hoznak létre, melynek 60 %-át földművesekből, míg a maradék 40 %-át értelmiségiekből és a községben élő munkásokból delegálják.[199] Okt. 27-én este került sor a kultúrotthonban, a volt kaszinóban mintegy 800 fő részvételével arra a nagygyűlésre, melynek feladata az előterjesztett névsor jóváhagyása volt. Az ülést, mivel Juracsek Ferenc nem volt jelen, Dóczi Ferenc nyitotta meg, és Mélykúti László vezette le. Ezen Lehoczki Marcell és mások a 15 pontban összegyűjtött követelések mellett szorgalmazták az államigazgatási szervek vezetőinek lemondását. Ekkor erre még nem került sor, de a hozzászólások jelezték, a váltás küszöbön áll. Az előterjesztett névsorból mintegy 15 személyt a tömeg nem fogadott el, köztük Juracsek Ferencet sem, akit *„kétkulacsosnak"* tartottak, helyettük újabb neveket javasoltak, ekkor kerültek föl egyetemisták is a listára (a 22 éves Sándor János és a 20 éves Csipei Vilmos[200]), akik a korábbi javaslatban nem is szerepeltek.[201] Mivel az okt. 27-i választás nem volt sikeres, másnap, 28-a estére ismét összehívták a népgyűlést, ahol jóváhagyták a *„100 tagú munkástanács"* névsorát.[202] Itt és ekkor döntöttek arról is, hogy az 1945 előtt törzsőrmesterként szolgáló Harmatos József[203] parancsnoksága alatt fölállítják a nemzetőrséget.[204]

A nagygyűlésen elhangzottak ismeretében – mivel Kukucska Andrásné függetlenített községi MDP alapszervezeti titkárral együtt jelen volt azon – nem érhette váratlanul Hajdú Jánosné VB-elnököt[205], amikor okt. 31-én reggel egy hatfős bizottság jelent meg a

---

1951-től az Ásotthalmi Állami Gazdaságban pénztáros, majd 1954-től a kiszombori vegyesipari szövetkezetnél (ktsz) bérelszámoló. Lásd: CSML SZMB B. I. 1196/1957. Mélykúti László és társa elleni izgatási per. Gyanúsított kihallhatási jkv.

[198] MVL XXIII. 201. 2/1957. Kiszombor. 2., BÁLINT 1996. 120-121. Engler György, az 1956. novemberében megszerveződő MSZMP helyi elnöke a községi VB 1957. febr. 22-i ülésén többek között meg is jegyezte: *„Úgy tudjuk, hogy az ellenforradalmisták* [sic!] *többsége a ktsz-ből kerültek ki, azaz az irányítást onnan kapták Mélykútiéktól."* MVL XXIII. 722. VB jkv. 1957. febr. 22.

[199] CSML SZMB B. I. 1196/1957. Mélykúti László és társa elleni izgatási per jkv. 1957. dec. 13. 2-3.

[200] Az 1956-ban 20 éves Csipei 1955-ben a makói gimnáziumban érettségizett, majd az őrkényi mezőgazdasági szakiskolában 1956 októberében mezőgazdasági gépszerelő végzettséget szerzett. 1956 nyarától a deszki gépállomáson dolgozott, innen javasolták egyetemi fölvételét. A Szegedi Tudományegyetem jogi karára került, ahol a forradalom napjaiban első éves hallgató volt. ÁSZTL V-142414. 14.

[201] CSML SZMB B. I. 1196/1957. Mélykúti László és társa elleni izgatási per jkv. 1957. dec. 13. 3.

[202] ÁSZTL V-141625/5. 10.

[203] Az 1956-ban 51 éves Harmatos 6 elemit végzett. Volt hivatásos tiszthelyettes, majd 1945 után földműveléssel foglalkozott. 1956 májusától fodrászként dolgozott. Lásd: CSML SZMB B. I. 1196/1957. Mélykúti László és társa elleni izgatási per. Harmatos gyanúsítotti kihallhatási jkv.

[204] Uo.

[205] Az 1956-ban 45 éves Hajdúné 8 általánost és egy 5 hónapos pártiskolát végzett, eredeti foglalkozása hagymakertész volt. 1951 és 1954 között a Makói járási tanács mezőgazdasági osztályvezetője, 1954. máj. 19-től lett Kiszombor VB-elnöke, e tisztségét 1957. máj. 31-i lemondásáig töltötte be. Lásd: *Csongrád megye tanácsainak szervezeti változásai és tisztségviselői*. Kézirat. sz. n.

tanácsházán, ahol Harmatos József bejelentette, hogy a nép leváltotta őt és helyettesét, Horváth Istvánt, és közölte, hogy a község irányítását a nemzeti bizottság, és annak elnöke, Mélykúti László veszi át.[206] A váltás csak a vezetés politikai szintjét érintette, az apparátus Matuszka István VB-titkárral[207] az élen (bár az ő távozását is többen követelték, de Mélykúti kiállt mellette) a helyén maradt.[208]

Noha a hatalom tényleges átvételére csak okt. 31-én reggel került sor, az ehhez szükséges döntések már okt. 28-án este a kultúrházi nagygyűlésen megszülettek, még ha másnap finomodott is az új hatalmi struktúra. 28-én ugyanis a jelenlévők arról döntöttek, hogy létrehoznak egy 100 fős *„forradalmi munkástanácsot”*, mely a község új irányító testülete lesz. E nagy létszámú grémium azonban, már méreténél fogva is, kezelhetetlennek bizonyult. Ez másnap be is bizonyosodott, mivel a megválasztott tagok nem kapcsolódtak be a munkába, így az működésképtelenné vált.[209] Ezért Mélykútiék javaslatára okt. 30-án egy operatívabbnak és kezelhetőbbnek tűnő 15 fős, ám a valóságban ennél nagyobb létszámmal működő nemzeti bizottságot hoztak létre. A bizottság elnökévé Mélykúti Lászlót, tagjává – többek között – Dóczi Ferencet, Hőgyes Mihályt, Juracsek Ferenc, Lehoczki Marcellt, Marosvári Mihályt, Száz Györgyöt, Tézsla Györgyöt, Csipei Vilmost és Sándor Jánost választották.[210]

Az új hatalmi szerv azonnal szembesült az emberek bajaival. Mélykútit rendszeresen keresték gazdálkodók, akik földjeiket szerették volna visszakapni, de ebben keveset tehettek. Mint Matuszka István Mélykúti 1957-es bírósági perében állította: *„Mélykúti László működése alatt inkább csak tárgyalt, és fogadta a küldöttségeket, mint intézkedett.”*[211] Ennek okára Hajdú Jánosné VB-elnök világított rá, aki 1957. márc. 12-én, a községi tanács forradalom utáni első ülésén ezt mondta: *„az ellenforradalmi megmozdulások során október 31-én pár napra megszüntették a végrehajtó bizottságot, és a vezetést Mélykúti László vette át, aki azonban ilyen téren egyedül maradt, mert senki sem sietett segíteni munkálkodásában.”*[212] A nemzeti tanács tényleges intézkedéseiről valóban kevés

---

[206] MVL XXIII. 201. 2/1957. Kiszombor. 2. Matuszka István VB-titkár tanúvallomása szerint *„Október 31-én a 29-i gyűlésen megválasztott „Nemzeti bizottsággal”* [Mélykúti] *megjelent a tanácsházán, és odahívatta a VB elnökét, elnökhelyettesét, valamint engem. A jelenlevőknek kijelentette, hogy a nemzeti bizottság őtet* [sic!] *bízta meg a község ügyeinek a további intézésével, mint a „nemzeti bizottság elnökét”, kéri, hogy jegyzőkönyvileg adják át a hivatalt, és utána a helyiséget azonnal hagyják el.”* CSML SZMB B. I. 1196/1957. Mélykúti László és társa elleni izgatási per. Matuszka István tanúkihallgatási jkv. 1957. okt. 1. Matuszka szerint nem hatan, hanem egy 15 tagú küldöttség jelent meg a tanácsházán. Tőle tudjuk, hogy a VB-elnök leváltásakor *„sírva hagyta el a tanácsházát.”* Lásd: CSML SZMB B. I. 1196/1957. Mélykúti László és társa elleni izgatási per jkv. 1957. dec. 13. 13. Hajdúné vallomásában a következőket mondta: *„Harmatos József felszólított, hogy adjam át a helyemet és távozzak el. Én szó nélkül átadtam, majd megköszönték a működésemet, és kijelentették, hogy ne féljek, nem lesz semmi bajom, továbbra is emelt fejjel járhatok az utcán. Ezután én elmentem haza.”* Lásd: CSML SZMB B. I. 1196/1957. Mélykúti László és társa elleni izgatási per jkv. 1958. jan. 8. 2.

[207] Az 1956-ban 30 éves Matuszka 6 elemit végzett, eredeti foglalkozása kereskedő volt. 1954-ben 5 hónapos államigazgatási iskolát végzett. 1953. okt. 12-től dolgozott a közigazgatásban, 1958. dec. 5-ig volt kiszombori VB-titkár. Lásd: MVL XXIII. 201. 23/1958., *Csongrád megye tanácsainak szervezeti változásai és tisztségviselői.* Kézirat. sz. n.

[208] CSML SZMB B. I. 1196/1957. Mélykúti László és társa elleni izgatási per jkv. 1957. dec. 13. 5.

[209] MVL XXIII. 201. 2/1957. Kiszombor. 5.

[210] BÁLINT 1999. 25., 29., 47., 49., 65., 69., 70., 89., 98. és 104.

[211] CSML SZMB B. I. 1196/1957. Mélykúti László és társa elleni izgatási per jkv. 1957. dec. 13. 13. Ugyanezt vallotta Mélykúti is: *„Tanácselnökségem alatt* [sic!] *a nemzeti bizottság 20, sokszor 30 tagja is ott tartózkodott mellettem, azonban én jóformán nem intézkedtem semmit, lényeges dolgokhoz nem is nyúltam hozzá. Én inkább tárgyaltam a küldöttségekkel.”* Lásd: Uo. 4.

[212] MVL XXIII. 722. Tü. jkv. 1956. márc. 12.

adatunk van, ezek egyike, hogy döntött a darálók visszaadásáról, Borbola János pl. ismét megkaphatta egykori tulajdonát.[213]

Az okt. 29-én este Harmatos József parancsnokságával megalakított 12 fős nemzetőrség tagjai között (Andó Mihály, Csipei Vilmos, Harmatos Dezső, Tenczel Árpád, ifj. Méreg János, Bartók András, Kőszegi Károly, Szabó Béla, Kerekes István, Kordé József, Horváth József, Horváth János) zömmel fiatalok voltak, a legidősebb nemzetőr 31, míg a legfiatalabb 15 éves volt.[214] Az új szervezet létrejöttét megelőzően a rend fenntartásában a rendőrök mellett a községben lévő laktanyában állomásozó határőrök is részt vettek. A nemzetőrség létrejöttét követően a határőrök, némi hezitálást követően, a forradalom mellé álltak, s ettől kezdve a nemzetőrség tagjaival együtt vettek részt járőrszolgálatban.[215] Más falvak nemzetőrségével szemben a kiszombori nemzetőrség fegyveres szolgálatot látott el, Harmatos ugyanis előbb Makóról, a rendőrkapitányságról hozott 4 db kispuskát 10-10 db lőszerrel, de mivel ezek alkalmatlanok voltak a használatra, a Szegeden tanuló Csipei Vilmos közvetítésével a szegedi nemzetőrségtől szerzett 6 db gépkarabélyt (Csipei 1957. jún. 24-i vallomása alapján *„6 darab szuronnyal ellátott hadipuskát”*)[216], hozzá való lőszert és kézigránátokat (több mint 30 darabot).[217]

A nemzetőrök a rend fönntartásán túl néhány operatív „bevetésen” is részt vettek. Nov. 2-án Kiss Ernő, a Magyar Szabadságharcos Szövetség (MSZHSZ) helyi parancsnoka lakásán fegyverek után kutatva házkutatást tartottak. Ugyanezen a napon Engler Györgytől, a földműves szövetkezet akkori párttitkárától is megkísérelték begyűjteni a fegyverét, de ő ezt megtagadta.[218] Nov. 4-én Mélykúti László utasításba adta Matuszka István VB-titkárnak: Gyémánt József hivatalsegéddel doboltassa ki a községben, hogy *„akinél lőszer vagy bármiféle robbanóanyag van, valamint fegyver, azt szolgáltassa be.”*[219] Amikor Matuszka bojkottálta az utasítást, Harmatos elrendelte a VB-titkár őrizetbe vételét. Matuszka István és Gyémánt József reggel fél 8-tól fél 10-ig volt fegyveres őrizet alatt, ezt követően Mélykúti utasítására elengedték őket.[220] Noha fegyverhasználatra egyik esetben sem került sor, Harmatost többek között a fenti eset, azaz *„2 rendbeli személyes szabadság megsértésének bűntette”* miatt a megtorlás során közbiztonsági őrizetbe vették és első fokon 2 év, másodfokon 1 év három hónap börtönre ítélték.[221]

Okt. 29-ét követően az üzemekben (téglagyár, ktsz, Sertésnevelő Vállalat, azaz a Sernevál, Kertimag-gazdaság, gépállomás) megalakultak, illetve törvényesen megválasztásra kerültek a munkástanácsok, azonban a vezetőket egyik helyen sem távolították el.

[213] CSML SZMB B. I. 1196/1957. 5.
[214] ÁSZTL V-150367. Kimutatás a nemzetőrség tagjairól. 86-87., MVL XXIII. 201. 2/1957. Kiszombor. 4.
[215] MVL XXIII. 201. 2/1957. Kiszombor. 3., CSML SZMB B. I. 1196/1957. Mélykúti László és társa elleni izgatási per jkv. 1957. dec. 13. 6., 1958. jan. 8. 2.
[216] ÁSZTL V-142414. 16.
[217] CSML SZMB B. I. 1196/1957. Mélykúti László és társa elleni izgatási per jkv. 1957. dec. 13. 6., BÁLINT 1996. 121., MVL XXIII. 201. 2/1957. Kiszombor. 6., ÁSZTL V-142414. 16. Más adat szerint Szegedről 4 db gépkarabélyt, 70 db lőszert és 30 kézigránátot hoztak. ÁSZTL V-150367. Kimutatás a nemzetőrség tagjairól. 86.
[218] CSML SZMB B. I. 1196/1957. Mélykúti László és társa elleni izgatási per jkv. 1957. dec. 13. 6. és 17-18.
[219] Uo. 20. Matuszka vallomásában a fölhívást úgy adta vissza, hogy *„a kommunisták a fegyvereket szolgáltassák be”*. Lásd: Uo. 14.
[220] Uo. 14. és 19-20., ÁSZTL V-141625. 19.
[221] CSML SZMB B. I. 1196/1957. Mélykúti László és társa elleni izgatási per. Ítéletek., BÁLINT 1999. 43.

Noha a termelés csökkent, a munka a ktsz kivételével, amely több napra leállt, mindenütt folyt a forradalom napjaiban, sztrájkokra sem került sor.[222]

Az intézmények közül viszont az iskola működése gyakorlatilag megbénult. Noha a tüntetők okt. 26-i behatolását követően az iskola területén más demonstrációra nem került sor, mint az intézmény 1957. márciusi beszámolójában olvasható, *„október 27. után már zavart volt a tanítás."*[223] A tanárok egy része (Rácz István Pál, Barna Gyula, Marosvári Mihály) kisebb-nagyobb mértékben aktívan bekapcsolódott a forradalom helyi eseményeibe, a diákok közül pedig számosan megsemmisítették orosz fölszereléseiket, sőt, szórványosan tankönyvégetésre is sor került. Felsőbb rendelkezésre még október végén meg is szüntették az orosz nyelv tanítását, helyette számtan és magyar gyakorló órákat állítottak be.[224] Nagyobb gondot okozott, hogy a szülők jó része nem engedte iskolába gyermekét, ezért voltak napok, amikor osztályonként csupán 10-12 gyerek jelent meg. A tanítás azonban csak a járási tanács által elrendelt kötelező szünet idejére függesztődött föl, ám az újraindítást nov. 19-ig nem sikerült megoldani, noha a pedagógusok háromszor is kísérletet tettek erre. A kényszerűen meghosszabbodott szünet 11 tanítási nap kiesést eredményezetett. Az első félév dec. 22-ig ezt követően rendben folyt le, majd a megint csak hosszúra nyúlt téli szünetet követően febr. 11-én kezdődött el a második félév, de a szénhiány miatt a korábban funkcionáló 18 tanterem helyett csak 5 tanteremben, mert ennyit tudtak fűteni. Ekkor a felső tagozaton ismét megkezdődött, igaz, ekkor még fakultatív módon, Nagy József tanár jóvoltából az orosz nyelv oktatása, és a korábbi csapatvezető, Marosvári Mihály irányításával megkezdték az úttörőmozgalom újjászervezését is.[225]

Az okt. 29-én nagygyűlés egyik központi témája a szövetkezeti földek sorsa, illetve az elvett ingatlanok kérdése volt. Nem véletlen, hogy az akkor megalakult forradalmi munkástanács egy tsz-leltározó bizottságot hozott létre, melynek feladata a szövetkezetek kezén lévő vagyon nyilvántartásba vétele volt. Úgy tűnik, e bizottság működésére nem került sor, valószínűleg azért, mert fölerősödtek a tsz-ek föloszlatását szorgalmazó hangok.[226] Nem tudjuk, milyen erőviszonyok voltak a tsz-ek megtartása mellett kiállók és a föloszlatást támogatók között, de tény, hogy a község termelőszövetkezetei (Május 1., Alkotmány, Petőfi) közül kettő is megszűnt, illetve a forradalom következtében átalakult, mivel új néven igen gyorsan újjászervezték őket.

A Petőfi tsz már a forradalom napjaiban a fölbomlás küszöbére jutott. Gyakorlatilag csak okt. 27-ig működött, de végül is sikerült egyben tartani, és – habár sokan elhagyták a szövetkezetet – nov. 4-én, *„amikor a szovjet csapatok segítségével megkezdődött a budapesti ellenforradalmi bandák szétverése és eljutott a híre Kiszombor községbe is, hogy megalakult a forradalmi munkás-paraszt kormány"*, a régi tagság egy részével és Varga Sándor elnöksége mellett 1957. jan. 24-én Új Élet tsz néven újjáalakítani.[227] Az új tsz taglétszáma felére, 67 főről 37-re csökkent a forradalom hatására, s a közösben művelt

[222] MVL XXIII. 201. 2/1957. Kiszombor. 2., 3. és 5.
[223] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1957. márc. 8. Jelentés az iskola 1956/57. tanév első félévi munkájáról
[224] Uo.
[225] Uo.
[226] MVL XXIII. 201. 2/1957. Kiszombor. 2. és 3.
[227] CSMH. II. évf. 277. sz. 1957. nov. 26. 3., Lásd még: MVL XXIII. 216. Járási tanács VB jkv. 1957. jan. 31. Jelentés a mezőgazdasági munkák és a tsz-ek helyzetéről., lásd még Mélykúti László vallomását. CSML SZMB B. I. 1196/1957. Mélykúti László és társa elleni izgatási per jkv. 1957. dec. 13. 4., MVL XXIII. 206. 113. doboz. Az Új Élet tsz 1956-1957.

terület nagysága csupán 234 hold maradt.[228] A kilépők nem egykori földterületeiket kapták vissza, mivel a megmaradó tsz földjeit egy tagban akarták tartani, ezért az FM 65/1956-os utasítását tartották irányadónak, és a be nem tagosított, szétszórt ingatlanokat ajánlották föl csereingatlanként. Tekintettel arra, hogy ilyen ingatlanok Kiszomboron nem voltak, a táblák széléből mérték ki a területeket.[229]

Az Új Élet tsz nem igazán lett életképes. 1957 augusztusában 27 taggal (24 család) gazdálkodott, kezelésükben ekkor 252 hold, ebből 201 hold szántó volt. A tsz-ben 73 holdon búzát, 46 holdon árpát, 35 holdon kukoricát termeltek, s a tsz-hez tartozott 17 szarvasmarha, 12 ló és 55 sertés is.[230] A szövetkezet 1958. jan. 24-én még működött, márc. 1-jén viszont már nem,[231] ez azonban nem jelenti, hogy megszűnt volna. A tagság beolvadt a makói Felszabadulás tszcs egy részéből 1955. okt. 14-én kivált (25 család, 34 tag és 100 kat. hold földterület) ugyancsak makói Haladás tsz-be, melynek földterülete ezzel jelentősen megemelkedett, különösen, hogy a fölbomló zombori Petőfi tsz tagjainak egy része is ehhez a szövetkezethez csatlakozott.[232]

Nem a forradalom napjaiban, de nyilvánvalóan annak késleltetett hatásaként bomlott föl 1957 végén az Alkotmány tsz. Ennek pontos időpontját nem ismerjük. Egy 1957. aug. 31-én készített kimutatás szerint 27 taggal (24 család) még működött. Ekkor 150 kat. holdon gazdálkodtak, ebből 32 holdon búzát, 33 holdon árpát, 5 holdon hagymát, 12 holdon kukoricát, 6 holdon pedig lucernát termeltek. A Makói járás területén ebben az időben egyetlen szövetkezetként műtrágyáztak, 33 kat. hold területet javítottak ily módon. Az állatállomány viszont igencsak szegényes volt, mindössze 4 lóval rendelkeztek.[233] 1958. jan. 24-én készült egy átfogó fölmérés a Makói járás termelőszövetkezeteiről. Ebben az Alkotmány már nem szerepel. A fölbomlás tehát valamikor 1957. aug. 31. és 1958. jan. 24. között következhetett be.[234] Helyén azonban – mintegy jogutódként – már 1958 augusztusában megalakult az Előre termelőszövetkezet.[235]

Egyedül a Május 1. tszcs volt, amely fölbomlás nélkül átvészelte a forradalmat. Igaz, taglétszáma az év végére 12 főre esett vissza, a közösen művelt terület azonban még mindig 69 hold volt, ez az egy évivel korábbi 64,5 holdhoz képest még némi emelkedést is mutatott.[236] A Matuszka Jenő elnök által irányított csoport tagjai bizonyára jól megértették egymást, és mivel az üzemméret sem volt igazán nagy, nem volt érdekük az önállósodás.

Noha két tsz is bomlásnak indult a forradalom idején, erőszakos és jogtalan földfoglalásra mégsem került sor a községben.[237] A tsz-ek körüli vita ellenére az őszi mezőgazdasági munkák is folyamatosak voltak, munkabeszüntetésre a parasztság körében nem

[228] CSMH. II. évf. 6. sz. 1957. jan. 9. 3.
[229] MVL XXIII. 216. Járási tanács VB jkv. 1957. jan. 31. Jelentés a mezőgazdasági munkák és a tsz-ek helyzetéről
[230] MVL XXIII. 206. Jelentések 1957. VIII. 25-től c. dosszié. Termelőszövetkezetek főbb adatai 1957. aug. 31.
[231] Vö.: MVL XXIII. 206. Jelentések 1957. VIII. 25-től c. dosszié. Termelőszövetkezetek főbb adatai az 1957-58-as gazdasági évről készült termelési terv alapján. 1958. jan. 24., Termelőszövetkezetek főbb adatai az 1957-58-as gazdasági évről készült termelési terv és a 3004. számú rendelet alapján. 1958. márc. 1.
[232] HALÁSZ 1981. 388.
[233] MVL XXIII. 206. Jelentések 1957. VIII. 25-től c. dosszié. Termelőszövetkezetek főbb adatai 1957. aug. 31.
[234] MVL XXIII. 206. Jelentések 1957. VIII. 25-től c. dosszié. Termelőszövetkezetek főbb adatai az 1957-58-as gazdasági évről készült termelési terv alapján 1958. jan. 24.
[235] MAROSVÁRI 1969. 42.
[236] MVL XXIII. 206. 114. doboz. A Május 1. tszcs 1954-1961. Az éves termelési tervekből gyűjtött adatok
[237] MVL XXIII. 201. 2/1957. Kiszombor. 3.

került sor, viszont a gépállomás traktorai leálltak, de ennek oka nem a sztrájk, hanem az üzemanyag-hiány volt. A dolgozók ezért lófogattal végezték el a hátralévő vetési munkákat.[238]

A forradalom hatására nemcsak a tsz-ből kiválók, de mások is követelték egykori betagosított, vagy más módon elvett ingatlanaik kárpótlását. A Kádár-kormány 1957. évi 10. sz. tvr. alapján febr. 28-ig 117 kérelem érkezett be, ebből csupán 5-öt ítélt a VB jogtalannak. A kérelmezők összesen 493 kat. hold szántóra és egyéb ingatlanra tartottak igényt, míg a község területén 448 kat. hold szántó és egyéb állami tartalékföld állt rendelkezésre, így az igények nagyobb részét ki tudták elégíteni.[239]

A kiszombori forradalom jelképes eseménye volt, amikor nov. 1-jén Lesi Horváth István és Kovács Lajos, a királyhegyesi gépállomás agronómusa vezetésével egy delegáció ment Budapestre, ahol – a királyhegyesi gépállomás munkásbizottságának képviselőivel együtt – találkoztak a Nagy Imre-kormány képviselőjével, s akinek átadták a Forradalmi Bizottság követeléseit.[240] Az eseményről a Magyar Rádió is tudósított. A rádió a tárgyalásokról többek között ezt jelentette: *„Követeléseik egy része már megvalósult. Más pontok, mint pl. bérezési, családi pótlék stb. kérdések, mint ebben a tárgyalók megegyeztek, csak a rend helyreállítása után oldhatók meg. Legfontosabb követeléseik azonban, a szovjet csapatok azonnali kivonulása az ország területéről, független és semleges Magyarország megteremtése.* […] *A küldöttek, akik egyúttal élelmiszert is hoztak a főváros népének, arra kérik Kiszombor lakosságát, hogy készüljenek a vasárnapi élelembegyűjtésre, hogy hétfőn ismét feljöhessenek Pestre, újabb élelmiszerrel. Egyben közölték, mindent elkövetnek, hogy a jövő évi kenyér biztosítva legyen, de ehhez kérik az illetékeseket, elsősorban az olajbányászokat, gondoskodjanak üzemanyagról.”*[241]

A küldöttség, mely Budapesten a kormánynál jár, mint a tudósításból is kiderül, élelmiszersegélyt vitt a fővárosba. A gyűjtést okt. 31-én a helyi vöröskereszt bevonásával kezdték meg, s a szállítmányt az MTH gépkocsijával nov. 1-jén vitték Pestre. Ott az adományt *„a Budapesti MTH iskola igazgatója vette át.”* E szállítmányt követően még többször megfordultak a kiszombori segélyt szállító gépjárművek a község és a főváros között, összesen 8 tehergépkocsira való adomány gyűlt össze. 90 q burgonyát, 5 q almát, 10 q zöldséget, 15 kg lekvárt és 5 q hagymát gyűjtöttek össze és juttattak el Budapest megsegítésére a zomboriak.[242] Nov. 1. és 4. között a gyűjtést a forradalmi bizottság koordinálta, de folyt segélyakció nov. 10-ét követően is, ezt már az újjászerveződő VB felügyelte.[243] November végéig hetente két alkalommal egy-egy teherautóra való rakományt indítottak útba a községből a főváros ellátási gondjainak enyhítésére.[244]

Az ellátás a forradalom napjaiban meglehetősen bizonytalan volt, különösen, mert mindenféle rémhírek hatására (a forint leértékelődik, a csillagos 100 forintosokat kivonják a forgalomból) felvásárlási láz vette kezdetét, a boltokban egy hét alatt egy negyed-

[238] Uo. 5.
[239] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1957. márc. 12. A tavaszi mezőgazdasági munkák értékelése c. beszámoló
[240] CSMH. II. évf. 46. sz. 1957. febr. 24. 5.
[241] FORRADALOM… 345-346., lásd még: SZV. I. évf. 2. sz. 1956. nov. 2. 2.
[242] MVL XXIII. 201. 2/1957. Kiszombor. 5.
[243] Uo.
[244] CSMH. I. évf. 4. sz. 1956. nov. 23. 1.

éves forgalmat bonyolítottak le.[245] A fölvásárlást azzal próbálták féken tartani, hogy nyitva tartási korlátozásokat vezettek be az üzletekben.[246] Az emberek eleinte sót, cukrot, lisztet és gyufát vásároltak, majd minden mást, ami kapható volt. Egy későbbi összefoglaló szerint: *„A vásárlási láz olyan méretű volt, hogy pl. a Központi Vegyesboltban, mely Baranyi Mihályné vezetésével a mostani Méteráru bolt helyén volt, húszas turnusonként kellet beereszteni a vásárlókat.”*[247] Érdemes folytatni a beszámolót, hiszen sok mindent elárulnak a helyzetről a további megállapítások, még akkor is, ha a leírtak egy része már a forradalom leverését követő időszakra vonatkozott: *„Az áruutánpótlásra az akkori vezetők igazán mindent megtettek. Cseh Tibor* [osztályvezető], *Kohajda Endre* [SZB-elnök] *és Engler György* [felvásárlási osztályvezető és párttitkár] *a helyzet normalizálódása után a gyárakat járták. Az áruért sót, lisztet, cukrot stb.-t adtak. Vásároltak minden szükségest, amit kaptak. Többek között annyi lószerszámot, hogy az utolját 1966-ban egyik makói vásáron sikerült csak értékesíteni. Vettek sok olyan sálat és egyéb textíliát, mit csak leértékelten lehetett jóval később eladni. Érintkezésbe léptek a románokkal is, kiktől rádiókért, zománcos tűzhelyekért és más iparcikkekért sót, borsot és traktor-olajat kaptak. A csereárukat a határig a román és a magyar határőrök hordták. Onnét szállította be az Fmsz* [földműves szövetkezet]. *”*[248]

Az árubeszerzésen túl a szövetkezet vezetői politikai missziót is teljesítettek, nagyban elősegítve ezzel a forradalom leverését követő restauráció sikerét. Miként a fönti beszámoló elégedetten rögzítette: *„Dicséret illeti a kiszombori Fmsz dolgozókat, hogy minden nap a Temesvárott nyomtatott „Magyar Szó” c. ellenforradalom ellenes lapot 8000 példányban vették át a határon, és azokat részint rögtön a Makói Pártbizottságra vitték, részint Kiszomboron és Szegeden, valamint a közbeeső községekben szórták szét. Ezzel is tetemesen hozzájárultak a helyes világnézet és normális helyzet kialakításához.”*[249]

A többpártrendszer engedélyezését követően Kiszomboron is előkészületek történtek a pártok újjászervezésére. Azt FKGP szervezését Gulácsi Dénes, Kása György, Rácz István Pál és Juracsek Ferenc, az NPP-ét Urbán József és Száz György, míg az SZDP újjáalakítását Dóczi Ferenc irányította.[250] Az idő rövidségére tekintettel e pártok megszervezésére nem került sor, érdemi tevékenységet sem fejtettek ki. Az állampárt, az MDP tagjai itt is visszavonultak. *„Többen párttagsági könyvüket elégették, többen pedig visszaadták a párttitkárnak. Így tettek az összes pedagógusok is* [sic!]. *Kijelentették, elég volt belőle. Ezzel átálltak az ellenforradalmiak mellé, vagy egy új párt létrehozásán dolgoztak* [Rácz István Pál igazgató – FKGP]. *A megmaradt kis létszámú párttagság azonban újból szervezkedett.”*[251] Úgy tűnik, a kiszombori pedagógusok párttagkönyv-égetése nagy vihart kavart, oly annyira, hogy Forgó István járási VB-elnök összefoglalójában külön is kitért erre. Forgónál ez olvasható: *„A kommunisták túlnyomó többsége azonban ennek* [ti. a tagkönyvégetésnek] *nem tett eleget. Voltak azonban egyes kommunisták, mint*

[245] A Kiszombor és Vidéke Földműves Szövetkezet kezelésében 8 vegyesbolt, 1 kisáruház, 1 vasbolt, 2 hentesüzlet, 1 tüzelőtelep, továbbá 1 kisvendéglő, 5 italbolt és 1 cukrászda üzemelt. Lásd: MVL XXIII. 216. Járási tanács VB jkv. 1957. aug. 1. Jelentés 4 megvizsgált földműves szövetkezet munkájáról
[246] MVL XXIII. 201. 2/1957. Kiszombor. 4.
[247] MVL XXX. 16. Szövetkezettörténeti kigyűjtött anyagok. Kiszombor. Szám nélkül
[248] Uo. Lásd még: MVL XXIII. 722. VB jkv. 1957. jan. 25. Beszámoló a földműves szövetkezet munkájáról
[249] MVL XXX. 16. Szövetkezettörténeti kigyűjtött anyagok. Kiszombor. Szám nélkül
[250] MVL XXIII. 201. 2/1957. Kiszombor. 4., ÁSZTL V-141625. 9.
[251] MVL XXIII. 201. 2/1957. Kiszombor. 4.

pl. Rácz István Kiszombor, Barna Gyula Kiszombor, akik örömmel tettek eleget a felhívásnak, és kijelentették, hogy ők sem voltak szívesen tagjai a Pártnak, mert annakidején csak bekényszerítették őket a Pártba."[252] Tettük, a kommunista párt cserbenhagyása és a tagkönyv megsemmisítése, sokáig megbocsáthatatlan bűnnek számított, őket utóbb beosztásukból való fölmentéssel büntették. A közbiztonsági őrizetbe vett Rácz István Pált leváltották iskolaigazgatói posztjáról, majd 1957. ápr. 8-án áthelyezték a ferencszállási iskolához.[253] Leváltották Barna Gyula igazgatóhelyettest is, akit egy időre szintén közbiztonsági őrizet alá vettek.[254]

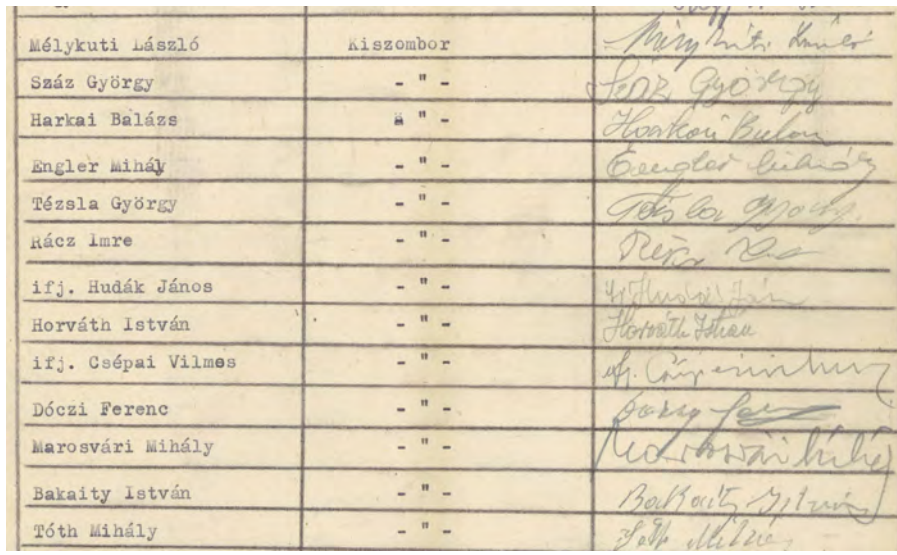

Mélykuti László	Kiszombor	
Száz György	- " -	
Harkai Balázs	- " -	
Engler Mihály	- " -	
Tézsla György	- " -	
Rácz Imre	- " -	
ifj. Hudák János	- " -	
Horváth István	- " -	
ifj. Csépai Vilmos	- " -	
Dóczi Ferenc	- " -	
Marosvári Mihály	- " -	
Bakaity István	- " -	
Tóth Mihály	- " -	

A Makói Járás Nemzeti Bizottsága nov. 3-i alakuló ülésén részt vevő zombori küldöttek

A kiszombori párttagság megmaradt részének *„szervezkedése"* kevéssé tűnt sikeresnek, hiszen az utódpárt, az MSZMP ideiglenes bizottságának megalakítására csak nov. 8-án került sor a községben. Az alakuló ülésen 15-en vettek részt, a következő összejövetelen már 25 főt vehettek számba, és új belépőknek is örülhettek. A párt elfogadottságát jelzi, hogy a szervezet 1957. januári pártnapján, melyet a tanácsházán tartottak, több mint ötvenen voltak jelen.[255] A taglétszám ezzel együtt 1957. márciusára mintegy 40 főre emelkedett, és a Kertimag-gazdaságban, valamint az Új Élet tsz-ben önálló pártalapszer-

[252] MVL XXIII. 201. 6/1957. Jelentés. 1957. márc. 9. 5. A két tanár tette igencsak nagy visszhangot váltott ki, oly annyira, hogy a megyei napilap, amely elrettentésül cikket közölt a kiszombori eseményekről, szintén kitért rájuk, megbocsáthatatlan cselekedetüket olyképpen fölnagyítva, ami már a valósággal köszönőviszonyban sem állt. A lap így írt: *„Elöljáróban el kell mondani, hogy a tömeg szervezése az iskolából indult ki, ugyanis Rácz István igazgató és helyettese, Barna Gyula volt DISZ-titkár adta a „tippeket" a munkástanács megválasztására, vagy a Kisgazda és a Szociáldemokrata Párt megszervezésére. Ugyancsak ők voltak azok, akik október 26-án – talán elsőként Kiszomboron – visszaadták Kukucska Andrásnénak párttagsági könyvüket, s felszólították, kövesse ő is példájukat."* CSMH. II. évf. 46. sz. 1957. febr. 24. 5.
[253] MVL XXIII. 715. Tü. 1957. ápr. 18. Az oktatás helyzete c. előterjesztés
[254] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1957. márc. 8.
[255] CSMH. II. évf. 20. sz. 1957. jan. 25. 3.

vezet jött létre. *„A párt felé újból bizalommal tekintenek, úgy a volt MDP-tagok, mint egyes kívülállók."* – írta beszámolójában 1957 tavaszán Hajdú Jánosné VB-elnök.[256]

A Kádár-kormány nov. 4-i megalakulását követően aránylag gyorsan konszolidálódott a helyzet Kiszomboron. A nemzetőrség tagjai, Márkus István, Luczai János és társaik arra készültek ugyan, hogy a falu határában beássák magukat, és kézigránátokkal megtámadják a szovjet harckocsikat, de mivel ezek nem jöttek, tervüket föladták.[257] A forradalmi bizottság tagjai a kormány fölhívását követően lemondtak funkciójukról, ezzel annak működése de facto megszűnt, *„az elküldött elvtársak elfoglalták újra a helyüket, és megkezdték munkájukat, az irányítást a végrehajtó bizottság vette kezébe."*[258] A politikai restauráció mégis csak nov. 8-án következett be, ekkor aktivizálódtak a helyi kommunisták, akik nemcsak szervezetüket alapították meg, de döntést hoztak a karhatalom megalakításáról, és a nemzetőrség lefegyverzéséről is. Erre este 6 órakor sor is került, a munkásőrség mögött a két helyi rendőrségi megbízott állt. A nemzetőrség tagjai nem akartak konfrontációt, ezért fegyvereiket és kézigránátjaikat leadták a karhatalom tagjainak.[259] A fegyvereket Harmatos József nemzetőr-parancsnok Engler Györgynek, a földműves szövetkezet párttitkárának, a karhatalom „erős emberének" adta át.[260] A nemzetőrök ennek ellenére jó ideig még a hatalom figyelmének középpontjában voltak. *„A kiszombori „nemzetőrség" volt tagjai körében foglalkoztatni tudjuk „Kovács Bertalan" fn.* [fedőnevű] *ügynökünket, aki maga is nemzetőr volt, így figyelemmel tudjuk kísérni a volt „nemzetőrök" jelenlegi tevékenységét."* – olvasható egy 1959-ből származó állambiztonsági anyagban.[261]

A forradalmi bizottság tevékenységének megszűnését követően az ellenállás szervei a munkástanácsok voltak, a forradalmi bizottság vezetői ezek koordinálásával kívánták lassítani, illetve gátolni a visszarendeződést. Tevékenységük eredményének is betudható, hogy az üzemekben és közintézményekben, ha nem is állt le, de jó ideig kétségtelenül lelassult a munka.[262] A csendes ellenállás jól mutatta a község dolgozóinak érzelmeit az új hatalommal szemben. A hangulatot rombolta az ellátás hiányossága, nemcsak a tartós fogyasztási cikkek hiánya, de a kenyérellátás zavara is. Pedig az ellátás gondjait az új hatalom nemcsak belső forrásokból, de külső segítséggel is megpróbálta orvosolni. Nov. 9-én, pénteken pl. Engler György vezetésével egy MSZMP küldöttség járt a romániai Óbében, hogy a község vezetésétől segítséget kérjenek, főként sóhoz, élesztőhöz és petróleumhoz kívántak ily módon hozzájutni. Az óbébai vezetés ígéretet is tett arra, hogy 1 q élesztőt, továbbá jelentős mennyiségű sót és fűtőanyagot is szállít a község számára.[263] A nagyszentmiklósi szövetkezettel szintén kapcsolatot alakítottak ki, akiken keresztül további petróleum és só-szállítmányok érkeztek a községbe.[264]

---

[256] MVL XXIII. 201. 2/1957. Kiszombor. 7.
[257] Uo. 6. Luczai *„november 4-én a határőrség épülete előtt megjelent, és a határőrségtől követelte, hogy adjanak ki fegyvert, és hogy majd ők meg fogják védeni Zombort, és Zomboron egy szovjet tank sem megy át."* Lásd: ÁSZTL V-141625. 67.
[258] MVL XXIII. 201. 2/1957. Kiszombor. 6.
[259] Uo. 7., BÁLINT 1996. 122.
[260] CSML SZMB B. I. 1196/1957. Mélykúti László és társa elleni izgatási per jkv. 1957. dec. 13. 18.
[261] ÁSZTL V-150367. Kimutatás a nemzetőrség tagjairól. 87.
[262] MVL XXIII. 201. 2/1957. Kiszombor. 7.
[263] SZV. I. évf. 8. sz. 1956. nov. 13. 4.
[264] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1957. jan. 25. Beszámoló a földműves szövetkezet munkájáról

A Kádár-kormánynak a közigazgatási tisztviselők nov. 8-i munkába állását utasításba adó fölhívása nyomán tértek vissza munkahelyükre a község leváltott vezetői, Hajdú Jánosné VB-elnök és Horváth István VB-elnökhelyettes is, ekkor – mint Hajdúné a VB-tagjaival közölte – *„Mélykúti László kinevezett VB-elnök is visszament a ktsz-hez dolgozni.”*[265] A VB első ülését nov. 12-én tartotta meg, a községből távozó Kukucska Andrásné párttitkár kivételével minden tag jelen volt. A testület egyrészt az előző napi események értékelésével, másrészt az ellátást biztosító operatív intézkedések foganatosításával foglalkozott. A VB tagjai hitet tettek a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány mellett, ugyanakkor leszögezték: *„A végrehajtó bizottság megállapítja, hogy az októberi események következtében a községben felforgató tevékenység nem volt, azonban minden területen a termelő munka alábbhagyott, amelyet a rend teljes helyreállításával kell biztosítani.”*[266] A VB az ellátás biztonsága érdekében elsősorban a szükséges lisztmennyiség előteremtését tartotta legsürgetőbb feladatának, de döntöttek arról is, hogy a Magyar Vöröskereszt helyi szervezetének bevonásával folytatják a budapesti segélyakciót is. Ugyanekkor hoztak döntést a bölcsőde bezárásáról, tekintettel arra, hogy a kis gyermeklétszám miatt nem volt indokolt az élelmiszerellátási és fűtési nehézségek ellenére továbbra is fönntartani azt.[267] Az intézmény újraindítására csak 1957. ápr. 15-én került sor.[268]

Az ismét funkcióba került régi hatalom az ellátás nyakukba szakadó gondjainak megoldása mellett hamarosan megkezdte a forradalom utóvéd-bázisainak fölszámolását is. A munkástanácsokat azzal lehetetlenítették el, hogy a megbízható intézmény- és üzemi vezetőkkel karöltve új munkástanács-választásokat kezdeményeztek, arra való hivatkozással, hogy *„egy jól megválasztott munkástanács mindenkor szervezettebb munkát, jobb termelést eredményez.”*[269] Emellett megkezdték a forradalomban aktív szerepet vállalók állásukból való eltávolítását. Noha az államigazgatási szerveknél erre nem volt szükség, de más helyeken, pl. a Serneválnál vagy a Kertimag-termelő vállalatnál *„mindenhol eltávolították állásukból a volt ellenforradalmárokat.”*[270]

Nem kímélték a VB és a tanács azon tagjait sem, akiről bebizonyosodott, hogy *„az ellenforradalom idején pártok szervezésében* [vettek részt], *vagy pártellenes kijelentéseket tettek.”* Erre való hivatkozással távolították el a VB két korábbi tagját, Kása Györgyöt és Ézsiás Mihályt,[271] de a tanács 52 tagja közül is 16 főt visszahívtak, közülük 6 főt, Ézsiás Mihályt, Kása Györgyöt, Rácz István Pált, Juracsek Ferencet, Tóth Mihályt és Bárdos Istvánt azért, mert *„a forradalmi időszak alatt* [sic!] *a Párt és a tanács ellen fordultak.”* Helyükre *„megfelelő dolgozókat”* állítottak be, akik készségesen asszisztáltak a régi-új hatalom berendezkedéséhez.[272] Utóbb ezt a VB-elnök úgy kommentálta, hogy *„Voltak, akik az ellenforradalmi időszak alatt meginogtak, és rágalmakat szórtak a munkáshatalom vezetőire. Az ilyeneket a végrehajtó bizottság felülvizsgálta, és tanácstagi funkcióból a tanácsülés visszahívta.”*[273] Nem politikai motívumokra alapozva, hanem

[265] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1956. nov. 12.
[266] Uo. 157/1956.
[267] Uo. 158/1956.
[268] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1957. ápr. 17.
[269] MVL XXIII. 201. 2/1957. Kiszombor. 8.
[270] Uo.
[271] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1957. márc. 29.
[272] MVL XXIII. 722. Tü. jkv. 1957. márc. 12. 3/1957., MVL XXIII. 201. 6/1957. Kiszombor. Más jelentés szerint 21 tanácstagot hívtak vissza! Lásd: MVL XXIII. 722. VB jkv. 1957. márc. 29.
[273] MVL XXIII. 722. Tü. jkv. 1957. ápr. 17. Előterjesztés a 2. napirendi ponthoz

egészségi állapotának romlása miatt 1957. ápr. 26-án megvált VB-elnöki tisztségétől Hajdú Jánosné is, helyére a VB *„a helyi MSZMP vezetőségének egyező véleményével”* máj. 24-én Vass Mihályt javasolta megválasztani, aki a járási tanács végrehajtó bizottságának jóváhagyását követően foglalta el hivatalát.[274] Az új VB-elnököt a községi tanács máj. 29-i ülésén választotta meg formálisan a tanács és a VB tagjai közé.[275]

A megtorlás során Harmatos József mellett Mélykúti Lászlót 1957. márc. 4-én közbiztonsági őrizetbe vették, majd (Harmatossal közös perben) 1958. jan. 11-én egy évre ítélték,[276] Szűcs István, aki részt vett az okt. 26-i tüntetésen, továbbá aktívan közreműködött a vörös csillagok eltávolításában és a szovjet emlékmű ledöntésében, 10 hónapot kapott.[277] Lehoczki Marcellt 1957. márc. 1. és 1957. ápr. 29. között közbiztonsági őrizetben tartották, Csipei Vilmost pedig 1957. jún. 21-én előzetes letartóztatásba helyezték, és 1957. szept. 9-én 1 év 6 hónap börtönbüntetésre ítélték, mely ítélet alól – föllebbezésére – a legfelsőbb bíróság 1958. máj. 12-án fölmentette.[278] Az iskola tanárai közül 1957. márc. 4-én letartóztatták Rácz István Pált és Barna Gyulát, s mindkettőjüket szept. elejéig internálták.[279] Azokkal, akik részt vettek a szovjet emlékmű okt. 26. délelőtti lerombolásában, demonstratív módon, és természetesen a saját költségükre 1957. márc. 1-jei határidővel újjáépíttették a szobrot. A résztvevőknek azt ígérték, hogy ez esetben büntetlenséget kapnak.[280] Ennek ellenére Szűcs Istvánt mégis elítélték.

A rendteremtésben nemcsak az erre szakosodott nyomozók, de a munkásőrség tagjai mellett Széll Ambrus körzeti megbízott is tevékenyen részt vett. 1957. ápr. 12-én a község közbiztonságáról szóló beszámolójában többek között ezt jelentette a VB tagjainak: *„A községben igyekeztünk az ellenforradalom utáni helyzetet megszilárdítani. Többen közbiztonsági őrizetbe vannak véve. Intézkedtünk arról is, hogy a levert vörös csillagokat nyolc napon belül felrakják. Ennek megtörténtét ellenőrizni fogjuk.”*[281] A fizikai terror mellett a lelki terrort a Csongrád Megyei Hírlap szolgáltatta, mely febr. 24-i számában *„A „haleszi rém”, meg a volt nyilasvezető pünkösdi királysága”* c. cikkben[282] próbálta meggyőzni a község lakosait arról, hogy aminek részesei voltak, az nem úgy történt, mint ahogyan az 1956. október végi napokban átélték.

---

[274] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1957. ápr. 26. 57/1957., máj. 24. 71/1957. Az 1957-ben 30 éves Vass 6 elemit végzett. 1952-1953-ban a Makói Gépgyárban lakatosként dolgozott, majd 1953 és 2956 között a Kalocsai járási tanács VB-elnökhelyettese volt. A kiszombori VB-elnöki tisztet 1959. okt. 1-jéig töltötte be. Lásd: *Csongrád megye tanácsainak szervezeti változásai és tisztségviselői*. Kézirat. sz. n.

[275] MVL XXIII. 722. Tü. jkv. 1957. máj. 29. 12/1957. és 13/1957.

[276] CSML SZMB B. I. 1196/1957. Mélykúti László és társa elleni izgatási per. Ítélet., lásd még: ÁSZTL V-141625/2. 179.

[277] CSML SZMB B. I. 1201/1957. Szűcs István izgatás pere

[278] CSML SZMB B. I. 1196/1957. Mélykúti László és társa elleni izgatási per. Ítélet., ÁSZTL V-141625/5. 7., V-142414. 7., 49-50. és 51-52.

[279] Rácz István Pál *„az események értelmi irányítója volt”*. *„Részt vett az iskolában elhelyezett csillagok és címerek eltávolításában, az ellenforradalmi követelési pontok összeállításában és annak stencilezésében”*. ÁSZTL V-141625/2. 210. Rácz István Pál ellen fölhozták azt is, hogy nov. 2-án nagygyűlést szervezett az iskolában, ahol ő tartott beszédet. Többek között a *„12 év szörnyűségeiről”* beszélt, és fölszólította a lakosságot, hogy fogjanak fegyvert a szovjet csapatok ellen. Lásd: ÁSZTL V-141625. 47. A nov. 2-i nagygyűlés tényét egyéb forrásunk nem erősítette meg. Barna Gyula *„a budapesti ifjúság ellenforradalmi tevékenységét a kiszombori általános iskolában a tanulók előtt ismertette, és példaképül állította elébük azok cselekményét”*. Lásd: ÁSZTL V-141625. 49.

[280] CSMH. II. évf. 21. sz. 1957. jan. 26. 3.

[281] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1957. ápr. 12.

[282] CSMH. II. évf. 46. sz. 1957. febr. 24. 5.

A KÁDÁR-RENDSZER ELSŐ ÉVEI: MEGTORLÁS ÉS KONSZOLIDÁCIÓ

Az 1956-os forradalom leverése után Magyarországon egy hosszú történelmi periódus kezdődött el, a Kádár-rendszer, mely az 1989-90-es rendszerváltásig tartott. A korszak erősen kétarcú, hiszen a forradalom után egy kíméletlen megtorlás számolt le '56 szereplőivel, majd a hatvanas évektől kezdve a „gulyáskommunizmus" biztosított viszonylagos jólétet a szocialista tábor többi országához képest.

Kiszomboron is, mint láttuk, a megtorlás többeket elért: Harmatos József, Mélykúti László és Szűcs István kerültek börtönbe, többeket internáltak. Az egész országot a félelem csöndje uralta, az újra hatalomra kerülő kommunista terrorgépezet embertelenül szedte áldozatait. Kádár János 1956 és 1961 között több mint 450 embert végeztetett ki![283] (Csak összehasonlításul: 1848-49 után a császáriak bosszújának körülbelül 150 hazafi esett áldozatul.) Nagy Imre miniszterelnököt 1958. jún. 16-án akasztották föl. A legfiatalabb kivégzett, a forradalom idején még csak 15 éves, Mansfeld Péter volt.[284] Emberek tízezreit várta a börtön vagy a meghurcoltatás. A forradalom leverése után helyre állt a „rend", a terror és a diktatúra rendje.

A Kádár-rendszer politikai értelemben éppúgy egypárti diktatúra volt, mint a Rákosi-korszak, csak annak egy mérsékeltebb változatát jelentette. Ezért találó a rendszer jellemzésére a *„puha diktatúra"* kifejezés.[285] Ez azt jelenti, hogy a párt – most már a Magyar Szocialista Munkáspárt – vezető szerepe változatlan maradt, viszont a hatalom tett bizonyos engedményeket. Ilyen volt például, hogy enyhült a terror (az ÁVH-t nem állították vissza), javult az életszínvonal és az ellátás, megszűnt a beszolgáltatás a mezőgazdaságban, és a téeszesítést a meggyőzés eszközével folytatták. A hatvanas években a háztáji gazdaságok szervezése újabb lehetőséget jelentett a vidék számára.[286]

A forradalom leverését követően Kiszomboron is megtörtént a visszarendeződés. Hajdú Jánosné foglalta el ismét a Végrehajtó Bizottság elnöki székét,[287] és a tanácstagok felét is *„megbízható elvtársakra"* cserélték. A Párt feltétlen engedelmességet követelt.

A faluban a konszolidáció jegyében megkezdődött a tsz-ek újjászervezése. Az 1957-ben megszűnt Alkotmány termelőszövetkezet helyén egy évvel később, 1958. szept. 1-jén megalakult az Előre Tsz. A taglétszám ekkor még csak 22 fő volt, a művelt terület 187 holdra rúgott, ebből 180 holdat szántóként használtak, 35 hold pedig rét volt. A következő évben – a tsz-ek melletti mind erőteljesebb agitáció hatására – a létszám, és ezzel a bevitt földterület is megemelkedett. Ekkor már 281 család, összesen 290 tag csatlakozott a Balla Vendel által irányított szövetkezethez, a földterület pedig megtízszereződött, 1721 holdra nőtt. 1650 hold szántó mellett 10 hold gyümölcsös, 50 hold rét és 11 hold nádas is a tsz-hez tartozott, emellett 212 holdat háztájiként használtak. Megnövekedett az állatállomány is. Míg 1958-ban egyetlen ló árválkodott szövetkezeti vagyonként, 1959-ben már 39 szarvasmarha, 19 ló, 57 sertés és 723 baromfi volt a közösben. 1960-ban két saját traktor is növelte a közös munka hatékonyságát. A szövetkezetet ekkor már Erdélyi Fe-

[283] GOSZTONYI 1989. 206.
[284] Uo. 230. és 232.
[285] HORVÁTH 1993a. 116.
[286] ROMSICS 1999. 423-428., VALUCH 2002.195-207. és 287-294.
[287] MAROSVÁRI 1969. 13. VB-elnök 1958-tól Vass Mihály, 1959-től pedig Hegedűs Péter lett.

renc elnök irányította. A taglétszám 342 főre emelkedett, ugyanakkor a közösen művelt terület nagysága némileg, 1721-ről 1686 holdra csökkent. Ennek éppen a taglétszám növekedése volt az oka. Mivel zömmel föld nélküliek csatlakoztak ekkor a tsz-hez, a közös rovására növelni kellett a háztáji mennyiségét. Annak nagysága 1960-ban elérte a 250 holdat. A szántóállomány nem csökkent, maradt 1650 hold, ezt úgy érték el, hogy a korábbi 50 holdas rétterületet beművelték. Az intenzív állattenyésztést mutatta, hogy az állomány nagysága számottevően megemelkedett, 1960-ban 112 szarvasmarha, 61 ló, 293 sertés és 2157 baromfi alkotta a közös állományt.[288] A községben az Előre tsz honosította meg a nagyüzemi baromfitenyésztést, vízi szárnyasokat neveltek. A korszerű baromfitelep a falu határában fekvő Vályogos-tónál volt.[289]

Traktor és vetőgép az egyik új tsz-ből

1960-ban újabb termelőszövetkezet jött létre Zomboron, az Engler Mihály elnök és Dani János agronómus irányításával megalakult Dózsa tsz. Már az induló létszám is jelentős volt, 352 család, 438 tag 1942 holdas közös területen kezdett gazdálkodni. A terület nagyrészt szántó volt, 1926 hold, de 16 hold gyümölcsös és 16 hold művelésből kivont terület is a szövetkezethez tartozott. A tagok a közösen művelt területen túl 370 hold háztáji is gazdálkodtak. Az állatállományt 121 szarvasmarha, 135 ló, 320 sertés és 1900 baromfi alkotta.[290] A Dózsa termelőszövetkezetbe számos középparaszt is belépett, az ilyen családok aránya a tsz egészéhez képest 34,6 % volt.[291] Noha a tsz-hez csatlakozó családok száma az előző évihez képest 390-re növekedett, a tagok száma 1961-ben 35 fővel csökkent, ekkor 403 főt regisztráltak. A közösen művelt földterület mintegy 100 holddal növekedett, nagysága 1961 elején 2037 hold, ebből 1984 szántó, 20 hold gyümölcsös, 1 hold szőlő, 25 hold legelő, 2 hold erdő és 5 hold művelésből kivett terület

[288] MVL XXIII. 206. 115. doboz. Az Előre tsz 1958-1961. Az éves termelési tervekből gyűjtött adatok
[289] MAROSVÁRI 1969. 43, *Csongrád megye fontosabb statisztikai adatai 1959*. Szeged, 1960. 224.
[290] MVL XXIII. 206. 114. doboz. A Dózsa tsz 1960-1961. Az éves termelési tervekből gyűjtött adatok
[291] *Csongrád megye fontosabb statisztikai adatai 1959*. Szeged, 1960. 224., MAROSVÁRI 1969. 43.

volt. Ekkor már 441 hold állt háztáji termelésre a tagok rendelkezésére, a mezőgazdasági munkákat pedig 3 traktor és 2 tehergépkocsi segítette. A tsz állatállománya 1960-ban 121 szarvasmarhából, 135 lóból, 320 sertésből és 1900 baromfiból állt. A következő évben minden állatfajtából visszaesett az állomány, a baromfitenyésztés meg is szűnt, ennek ellenére az állattenyésztés a szövetkezet fontos tevékenységi formája maradt.[292]

Az Előre és a Dózsa tsz mellett tovább működött a már 1952. szept. 15-én tszcs-ként megalakult Május 1. termelőszövetkezet is, melynek elnöke továbbra is Matuszka Jenő maradt. A három szövetkezet közül ez volt a legkisebb. 1958-ban 29 tagot tömörített, akik csupán 48 holdon gazdálkodtak. 1960-ban már – a nagy tsz-szervezési hullám hatására területe és taglétszáma megugrott. Ekkor 207 tag 808 holdat művelt, túlnyomórészt szántóföldi gazdálkodást végeztek, de volt 14 hold gyümölcsösük és 22 hold legelőjük is. Háztájiként 180 hold földet használtak. A növekedés ettől kezdve lelassult ugyan, de nem állt le. 1962-ben 209 taggal működött a tsz, földterülete 1225 holdra duzzadt, ez szinte teljes egészében szántót jelentett. Bővült a háztáji föld nagysága is, ekkor már 234 holdat tett ki. 1960-tól indult meg a tsz-ben az intenzívebb állattartás is. 1960 és 1962 között másfélszeresére nőtt a szarvasmarha- és háromszorosára a sertésállomány, ugyanakkor csökkent a ló- és a baromfi törzsállomány is. Utóbbi tenyésztése a háztáji gazdaságok irányába tolódott, a lóállomány csökkenése pedig a gépesítés növekedésével függött össze. A hatvanas évek elején már 4 traktort tudtak a földek művelésénél igénybe venni.[293] (*39. táblázat*)

	1954	**1955**	**1956**	**1957**	**1958**	**1960**	**1961**	**1962**
Családok száma	38	30	15	12	14	198	185	197
Tagok száma	38	32	15	12	29	207	197	209
Közösen művelt terület (k. hold)	249	196	64,5	69	48	808	939	1225
Ebből								
Szántó	249	191	64,5	69	46	762	896	939
Legelő						22	22	31
Gyümölcsös					1	14	12	12
Szőlő					1		2	2
Művelés alá nem eső		5				10	7	7
Háztáji (k. hold)	8					180	234	234
Szarvasmarha (db)						65	52	101
Ló (db)						60	52	43
Sertés (db)						125	512	394
Baromfi (db)						750	500	110

39. táblázat **A Május 1. tsz (tszcs) főbb adatai 1954 és 1962 között**

A község negyedik termelőszövetkezete a makói Haladás volt, amely 1958 elején, egyesülve az Új Élet tsz-szel, és a Petőfi tsz megmaradó szövetkezeti tagjaival, zomboron is területeket szerzett. 1959 februárjában a Haladás tsz 381, júliusában már 557 holdat művelt Kiszomboron, ebből 542 hold szántó volt.[294] 1959. decemberében a tsz egyesült az ugyancsak makói Köztársaság tsz-szel, amely még 1958-ban magába olvasztotta a fe-

[292] MVL XXIII. 206. 114. doboz. A Dózsa tsz 1960-1961. Az éves termelési tervekből gyűjtött adatok
[293] MVL XXIII. 206. 114. doboz. A Május 1 tszcs 1954-1961. Az éves termelési tervekből gyűjtött adatok
[294] MVL XXIII. 206. Jelentések 1957. VIII. 25-től c. dosszié. A tsz-ek fejlesztésével kapcsolatban felmerülő számszaki adatokról jelentés 1959. febr. 3. valamint Uo. szám nélkül

rencszállási Úttörő tsz-t is. Az egyesült termelőszövetkezet 1960. jan. 1-jén fölvette Lenin nevét, így az új tsz a község egyik nagy gazdasága lett, azt követően még inkább, hogy 1962-ben a Május 1. tsz közgyűlése is úgy döntött, hogy ehhez a tsz-hez csatlakozik. A makói székhelyű termelőszövetkezet a hatvanas évek végére már több mint 2600 kat. hold földterületet művelt a község határából.[295]

Halvány adatunk van még egy termelőszövetkezeti kezdeményezésről. 1958-ban alakult egy Rákóczi nevű tszcs Zomboron. 1959. áprilisában a szövetkezetnek 154 tagja volt, összesen 934 holdat műveltek, ez kizárólag szántóból állt.[296] Ez a kezdeményezés azonban nem tudott megerősödni, ezért hamarosan elhalt.

Mivel a hivatalos propaganda szerint az ötvenes-hatvanas évek fordulóján összességében e tsz-ek, és a község területén működő három állami gazdaság (Kertimaggazdaság, Sernevál és az Erdőgazdaság) birtokolta a földeknek már több mint 80 %-át, ezért Kiszombort 1960. jan. 4-én ünnepi ülés keretében a tanács termelőszövetkezeti községgé nyilvánította.[297] A cím elnyerésének két markáns föltétele volt, egyrészt a szövetkezeti tagok száma, másrészt a szövetkezeti tulajdonban lévő földek aránya, amely gyakorlatilag a tagosítás következetes végrehajtását jelentette.

Egy 1959. febr. 3-i járási tanácsi kimutatás szerint, amely a tsz-ek fejlesztésével kapcsolatos adatgyűjtést tartalmazott, a község szántóterülete (tehát nem teljes földterülete!) a statisztikai összeírások szerint 6650 holdat, a községben adózók szántóterületét nézve 8038, míg a község *„politikai határának szántóterülete”* 8318 kat. holdat tett ki. Ez utóbbi méretet alapul véve 1959. február elején a „szocialista szektor” kezelésében lévő szántóterület 2405 holdat, míg a kisüzemek földbirtoka 5913 holdat tett ki. Ez azt jelentette, hogy a község szántóterületének közel 71 %-a magánbirtokosok kezében volt. Az Előre tsz 538, a Május 1. tszcs 68 hold szántóval rendelkezett. Ezen túl 220 holdat műveltek társulási formában, 1539 hold tartozott az állami gazdasághoz, míg 40 hold szántót egyéb formában műveltek (legeltetési bizottság).[298] Mindezek együtt alkották a szocialista szektor szántóállományát 1959. elején. Ez az arány a község teljes szántóterületének csupán 28,9 %-át érte el, ezért a hatalom legfőbb célkitűzése a „szocialista szektor” döntő részesedésének mielőbbi elérése volt.

Mivel az új tanácsi vezetés hatékonyságának elsődleges fokmérője a tsz-esítésben végzett tevékenysége volt, a mezőgazdaság szocialista átszervezését célul tűző helyi vezetés vasakarattal vitte végig az átalakítást. *„A községi pártszervezet, a tanács végrehajtó bizottsága és a tsz fejlesztési bizottság* […] *arra az álláspontra helyezkedett, hogy a helyi aktívák nagyobb arányú és szervezettebb mozgatásával, kívülálló erők felhasználásával befejezi a község átszervezését, és kéri a földrendezést.”*- összegezte a lépés motívumait az ünnepi ülésen elmondott beszámolójában Hegedűs Péter VB-elnök.[299] Az agitáció soha nem látott méretű volt. Szikora Károly plébános a következőket jegyezte be a Historia Domusba: *„November végétől kezdve heteken keresztül járták az agitálók a falut, és próbálták meggyőzni a lakosságot a nagyüzemi gazdálkodás előnyéről. Végre karácsony előtt megtört a jég, mert a vezető gazdák közül többen beléptek a csoportba.*

[295] HALÁSZ 1981. 143. és 388-389., MAROSVÁRI 1969. 43., MVL XXIII. 722. VB jkv. 2/1974. jan. 22.
[296] MVL XXIII. 206. Jelentések 1957. VIII. 25-től c. dosszié. Jelentés a tsz-ek megerősítése, a tsz-mozgalom fejlesztése terén elért eredmények és a további feladatok meghatározásáról. 1959. ápr. 2.
[297] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1960. jan. 4.
[298] MVL XXIII. 206. Jelentések 1957. VIII. 25-től c. dosszié. A tsz-ek fejlesztésével kapcsolatban felmerülő számszaki adatokról jelentés. 1959. febr. 3.
[299] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1960. jan. 4..

Példájukat követte a legtöbb ember. A hírek szerint mindössze 12 család folytat továbbra is egyéni gazdálkodást. Természetesen ez a nagy változás óriási lelki megrázkódtatással járt. Sokan elkeseredtek, belebetegedtek abba a gondolatba, hogy földjüktől megváljanak, amit vagy örököltek, vagy pedig szorgalmas munkájukkal szereztek."[300] 1959 végére közel 1000 tsz-tagot verbuváltak, és a nyár folyamán mintegy 600 kat. holdat tagosítottak *„önkéntes földcsere"* alapján. Mindez azt jelentette, hogy a község 11423 kat. hold területéből a megengedett levonásokat figyelembe vétele mellett 8127 kat. hold (71,1 %) már nagyüzemi gazdaságok részévé vált![301] Alig egy év alatt (zömmel az év végi agitáció hatására) a túlnyomórészt kisüzemi gazdaságokban dolgozó zomboriakat belekényszerítették a szövetkezetekbe.

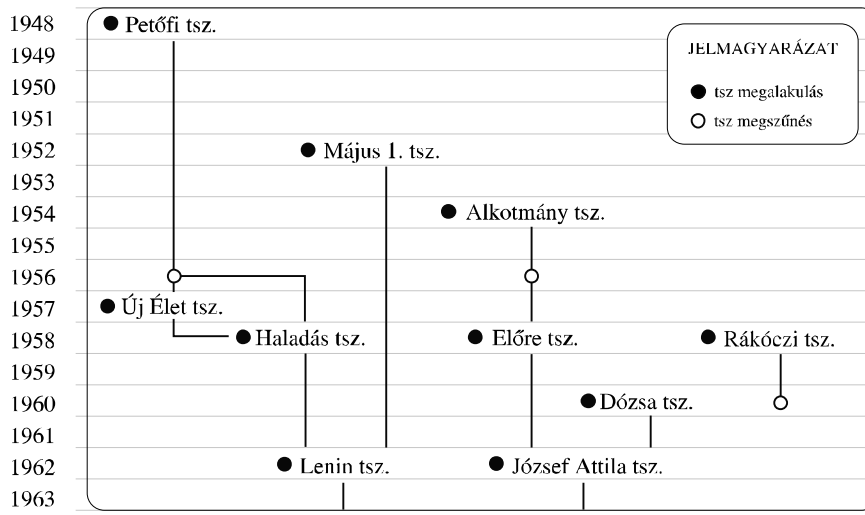

A kiszombori termelőszövetkezetek fejlődése 1948 és 1963 között

1962. jan. 1-jén egybeolvadt az Előre és a Dózsa termelőszövetkezet, így megalakult a kiszombori József Attila tsz. Az egyesülés legfőbb mozgatórugója az volt, hogy az újonnan alakult szövetkezet már jóval nagyobb erőforrásokkal rendelkezett, tehát módjában állt gépesíteni és fejleszteni. Eredetileg arról volt szó, hogy a két erős (Előre és Dózsa), valamint a gyengébb (Május 1.) zombori tsz-t egyesítik egy korszerű nagyüzemmé, de aztán a Május 1. tsz vezetői, Matuszka Jenő, Czeglédi József és Igaz Mihály a gazdasági erőviszonyokat latolgatva úgy döntöttek, hogy inkább a makói Lenin tsz-szel fuzionálnak úgy, hogy annak kiszombori üzemegységeként tevékenykednek tovább.[302] Ennek ellenére a József Attila tsz így is Csongrád megye egyik meghatározó termelőszövetkezetévé vált. A szövetkezet vezetősége a következő tagokból állt: Engler Mihály elnök, Szűcs Imre főkönyvelő, Kohajda Sándor párttitkár, Szekeres István, majd Pavluska Péter főagronómus.[303]

[300] Hist. Dom. 115.
[301] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1960. jan. 4.
[302] MAROSVÁRI 1969. 42-43.
[303] Uo. 44.

Mivel a József Attila tsz a község legnagyobb munkaadója volt a hatvanas években, érdemes számba venni, hogy milyen kondíciókkal rendelkezett. Megalakulásakor a szövetkezet 485 tagot számlált, ők 2041 hold földterületen gazdálkodtak. Számos ingatlan tartozott a szövetkezet vagyonába: volt lóistálló és szarvasmarhatelep, sertésólak, magtárépületek, darálók, gépműhelyek, sőt a téglagyár is a tsz-é lett. A vezető ágazat a növénytermesztés volt: búza, árpa, kukorica, takarmánynövények, cukorrépa, vöröshagyma és fokhagyma termett a Zombor környéki szántókon. Ami az állattenyésztést illeti, a tsz megalakulásakor már 93 lova, 98 szarvasmarhája és 254 sertése volt a tsz-nek.[304] A hatvanas évek folyamán a gazdaság sokat fejlődött, és pótolta a hiányosságait is, ami főként a gépesítés és a talajerő-utánpótlás területén jelentkezett. 1962-ben a tsz 3740 kat. hold földterületet művelt, ebből szántó 3568 hold, szőlő 2 hold, gyümölcsös 40 hold és legelő 70 hold volt. A földterületből 23 kat. holdnyi területet tudtak öntözni, és volt 673 m^2-nyi üvegháza is a gazdaságnak. Ekkor már 709 tag (702 család) alkotta a szövetkezetet, így egy-egy tagra 5,2 holdnyi földterület, ezen belül 5 hold szántó jutott. A tsz ebben az évben 10 traktorral és 1 tehergépkocsival, a következő évben már 19 traktorral és 3 tehergépkocsival rendelkezett. 1966-ra ez a szám 27 traktorra és 4 tehergépkocsira emelkedett. Gyarapodott a tsz állatállománya is, 1962-ben 329 szarvasmarha, 1254 sertés és 109 ló tartozott a közös vagyonhoz.[305] A hatvanas évek közepén 12,5 millió Ft-os beruházással 600 férőhelyes szarvasmarha-istállót építettek a volt Fortner-tanya helyén, de jelentős sertésállománnyal is rendelkeztek, továbbá a magtárkapacitást az induláskori 16 vagonnal szemben 115 vagonra bővítették. Az állatállomány 1966-ban 423 szarvasmarhára emelkedett, ugyanakkor a ló és sertésállomány megközelítőleg változatlan maradt. A szövetkezet a hatvanas évek közepére korszerű nagyüzemmé vált, és tisztes megélhetést biztosított tagjai számára.[306] (*40. táblázat*)

1962 elején mintegy 127 kat. hold kísérleti területtel, és az egyik volt Rónay-kúria, az ún. Ella-ház e célra való átalakításával alapították meg a Kiszombori Növénynemesítő Telepet, mégpedig úgy, hogy egy minisztertanácsi rendelet értelmében Kompoltról ide telepítették az Északkelet-magyarországi Mezőgazdasági Kutató Intézet kukoricanemesítési, majd nem sokra rá az őszi búza tenyészanyagát is. A racionalizálás részeként 1962 őszén a Délalföldi Mezőgazdasági Kísérleti Intézet Bánkúti Növénynemesítő Telepének őszi búza, őszi árpa, tavaszi árpa, seprűcirok, mohar, napraforgó és ricinus kísérleti anyaga is Kiszomborra került. Az alapításakor 40-50 főt foglalkoztató kutatóintézet a hatvanas évek végére már több mint 600 kat. holdon végzett kísérleteket, illetve vetőmagszaporítást, ezzel együtt a foglalkoztatott létszám 150-160 főre emelkedett, közöttük 5 kutató és 6 kutatási asszisztens folytatott növénynemesítési vizsgálatokat, különösen az őszi búza, az őszi árpa, a seprűcirok, a kukorica, valamint a napraforgó fajtakísérletei terén. A búzanemesítést dr. Lelley János irányította Zomboron, aki Kompoltról került a községbe, a napraforgó nemesítéséért Miseta Vendel felelt, míg a seprűcirok nemesítését dr. Bacsa Pál vezette. A hatvanas években az ország 98 %-án a Kiszomboron előállított „Szegedi törpe" nevű cirkot termesztették. [307]

[304] Uo. 44-50. táblázatok.
[305] MVL XXIII. 206. 116. doboz. A József Attila tsz 1962-1966. Az éves termelési tervekből gyűjtött adatok *Csongrád megye fontosabb statisztikai adatai 1962*. Szeged, 1962. 168-169., *Csongrád megye fontosabb statisztikai adatai 1963*. Szeged, 1964. 164. és 179.
[306] MAROSVÁRI 1969. 50-51., XXIII. 206. 116. doboz. A József Attila tsz 1962-1966. Az éves termelési tervekből gyűjtött adatok
[307] MAROSVÁRI 1969. 52-54.

	1962	1963	1964	1965	1966
Családok száma	702	728	728	657	687
Tagok száma	709	745	731	685	705
Közösen művelt terület (k. hold)	3740	3689	3732	3854	3765
Ebből					
Szántó	3568	3535	3576	3686	3613
Legelő	70	49	49	55	71
Szőlő	2	2	2	2	1
Gyümölcsös	40	20	22	39	14
Rét		1	1	25	1
Erdő	3	2	2	5	6
Nádas	3	14	14	3	
Művelés alá nem eső	52	66	66	39	57
Háztáji (k. hold)	886	991	922	757	726
Szarvasmarha (db)	329	387	137	336	423
Ló (db)	109	104	101	134	103
Sertés (db)	1252	1307	1420	1319	1227
Baromfi (db)	1102	606	9000	1112	

40. táblázat **A József Attila tsz főbb adatai 1962 és 1966 között**

A kiszombori telepet a Délalföldi Mezőgazdasági Kísérleti Intézet szegedi gazdaságának részeként, a községben lévő állami gazdasági földek (Kertimag gazdaság) egy részének átcsoportosításával hozták létre. Az alapításkor 73 ha (126,8 kat. hold) szántó került a kísérleti intézethez, s az Ella-házban lévő központ mellett a kisállomással szemben lévő területen egy üvegházakkal ellátott nemesítő telepet létesítettek, ahol az áttelepített bánkúti kutatói részleg búzanemesítési munkálatait végezték.[308] Újabb átszervezéseket követően 1968-ban különválasztották a kísérleti és elitvetőmag-termesztési profilt a hagyományos gazdálkodástól, így azok az állami kezelésben lévő területek, melyek nem tartoztak a kísérleti intézethez (Kertimag gazdaság, Sernevál), az ekkor létrehozott Szegedi Állami Gazdasághoz kerültek. 1969. jan. 1-jétől – újabb bővítés eredményeként – már 349 ha (606 kat. hold), 1972-től 478 ha (830 kat. hold) zombori terület tartozott a Délalföldi Mezőgazdasági Kísérleti Intézethez, illetve 1970-től jogutódjához, a Gabonatermesztési Kutató Intézethez (GKI), míg a Szegedi Állami Gazdaság kezelésében a hatvanas évek végén 829 kat. hold szántó, 4 hold legelő, 6 hold erdő, 1 hold nádas és 37 hold egyéb területe, összesen tehát 877 kat. hold maradt.[309]

A Szegedi Állami Gazdaságon belül a zombori terület profilja – a volt Kertimag gazdaság és Sernevál vállalat hagyományait követve – a sertéstenyésztés és a szemesabrak-termelés volt. A sertésállományt a községben két telepen helyezték el, melyek közül az egyik egy 350 kocaférőhelyes tenyésztelep volt. Noha az épületek korszerűtlenek voltak, mégis jó eredményeket értek el. Míg 1962-ben 1 kg sertés előállításához 5,15 kg abrakot használtak, 1968-ban már csak 4,3 kg-ot. Az itteni sertésállomány a nagyüzemi húsfeldolgozás során hasznosult, főként dobozos sonkát állítottak elő a vágósorba jutott állatokból. A sertéstenyésztés mellett jelentős szarvasmarha-állománnyal is rendelkezett a gazdaság kiszombori részlege.[310] A Szegedi Állami Gazdaság 1975 jan. 1-jéig volt jelen a

[308] SOMORJAI-MAGASSY 1974. 227-228.
[309] Uo. 228-229., SZ. LUKÁCS 1972. 277.
[310] SZ. LUKÁCS 1972. 277-281.

községben, ekkor a 477 ha-nyi (829 kat. hold) földterületét és 70 dolgozóját a GKI kísérleti telepe vette át.[311]

Kiszombor gazdaságára továbbra is a mezőgazdaság túlsúlya nyomta rá a bélyegét. 1959-ben csupán 8 ipari telephely volt a községben, ezek együttesen 90 munkást foglalkoztattak. A legnagyobb üzem a vegyesipari szövetkezet volt, amely 54 termelőt és 11 alkalmazottat fogott össze. Az átlagos havi kereset itt 1208 Ft volt, a vállalat 2,6 millió forintos forgalmat produkált.[312] 1961-ben a ktsz már 75 főt (55 munkást és 20 alkalmazottat) foglalkoztatott. Úgy tűnik, ez a létszámbővülés nem tett jót a szövetkezetnek, mert a termelési értéke 2,4 millió Ft-ra csökkent, s az 1114 Ft-os átlagkereset is alacsonyabb lett, mint a két évvel korábbi.[313] Az ipari szférát képviselték a magánkisiparosok is, számuk 1959-ben 43 fő volt, ez alig fele, mint 1941-ben. A következő években még tovább csökkent az iparban és a magánkisiparban foglalkoztatottak száma a községben. 1963-ban már csak 68 munkavállalót alkalmazott valamilyen ipari telephely, ebből 61 volt a szövetkezeti alkalmazottak száma, 6 főt pedig a tanácsi ellátó szolgálat foglalkoztatott. A magánkisiparosok száma négy év alatt a felére csökkent, az 1959-ben regisztrált 43 fővel szemben ekkor már csak 21 kisiparost tartottak számon Zomboron.[314]

A női munka továbbra is fontos maradt

A lakosság ellátását a hatvanas években is a Kiszombor és Vidéke Földműves Szövetkezet fönntartásában működő 15 bolt biztosította. E boltok 1958-ban 26 alkalmazottal 12,9 millió Ft-os forgalmat bonyolítottak. 1961-ben a boltok élelmiszerből 10,5, ruházatból 4,5, vegyesiparcikkből 6,6, összesen 21,6 millió forintos forgalmat bonyolítottak, ez lakosonként 4220 Ft-os éves eladást jelentett, amely megyei összevetésben is jó értéket

[311] MVL XXIII. 722. VB. Jkv. 1982. jan. 12.
[312] *Csongrád megye fontosabb statisztikai adatai 1959*. Szeged, 1960. 60. és 101.
[313] *Csongrád megye fontosabb statisztikai adatai 1961*. Szeged, 1962. 84.
[314] *Csongrád megye fontosabb statisztikai adatai 1963*. Szeged, 1964. 288-289.

mutatott.[315] 1963-ra a boltok száma 18-ra emelkedett, emellett 7 vendéglátóhely is a zomboriak rendelkezésére állt.[316]

A Makói és a régi Nagyszentmiklósi utca 1958-ban

A főtér 1958-ban

[315] *Csongrád megye fontosabb statisztikai adatai 1961*. Szeged, 1962. 220.
[316] Uo. 266., *Csongrád megye fontosabb statisztikai adatai 1963*. Szeged, 1964. 292.

A község gyarapodását jelezte, hogy 1958. dec. 23-án 59 alapító tag jelenlétében létrejött a Kiszombori Takarékszövetkezet, amely az 1920-as évek óta az első helyi pénzintézet volt. A Mészáros István ügyvezető igazgató által vezetett takarékszövetkezet tényleges tevékenységét 1959. ápr. 1-jével kezdte meg, s egy év alatt a betétforgalma meghaladta az 1 millió forintot, amely jelentős gyarapodásnak számított. A pénzintézetnek indulásakor 112 tagja volt (85 kiszombori, 13 ferencszállási és 14 klárafalvi), tíz évre rá, 1968-ban már 1759 (1468 kiszombori, 167 ferencszállási és 124 klárafalvi), s ez idő alatt éves átlagban 15-16 milliós forgalmat bonyolított le. Az ügyfélforgalom növekedésével párhuzamosan a tevékenységi kör is bővült, a kezdeti egyszerű betétgyűjtéssel és kölcsönfolyósítással szemben a hatvanas évek végére már széles pénzintézeti palettával állt a tagok rendelkezésére.[317]

Szórakozás a községben: a mozi épülete

Az ötvenes évek végétől a település lakásállományában alapvető változás nem következett be, noha néhány pozitív fejleményt rögzítenünk kell. Az 1949-es összeíráshoz képest 56-tal több lakást számoltak össze, ez 3,6 %-os növekedést jelentett. 1949 és 1960 között összesen 86 új lakás épült, ezek nagyobb részét azonban még az évtized elején húzták föl, tehát a lakásépítés dinamikája az ötvenes évek közepére lelassult. 1956 és 1960 között mindössze 16 új lakást építettek. Egy lakásegységre az 1949-es 3,56 fővel szemben 1960-ban már csak 3,18 lakos jutott, ami érzékelhető csökkenést jelentett. E mögött azonban mégsem a lakásszám növekedése, amely ennél jóval kisebb mérvű volt, sokkal inkább a lakosságszám csökkenése állt, hiszen az 1949-ben regisztrált 5490 fős állandó népességgel szemben 1960-ban már csak 5117 lakost írtak össze. Ez tehát azt jelentette, hogy kevesebb lakos osztozott a meglévő, és csak igen lassan bővülő lakásállományon, mint 1949-ben, vagy akár 1941-ben.

A lakások döntő többsége, az 1606-ból 1514 (94,3 %) 1948 előtt épült (többségük még 1940 előtt), ami jól mutatja a község lakóépületeinek korszerűtlenségét. Háromne-

[317] MAROSVÁRI 1969. 28-32.

gyed részük még mindig szoba-konyhás volt (1205 db), csupán 372 (23 %) akadt, amely két, és 27 lakás (1,68 %), amely 3 vagy több szobával rendelkezett.[318] A villanyvilágítással ellátott lakások száma viszont tovább növekedett. 1961 végén az 1606 lakásból 1225-ben volt áram, azaz 10 év alatt feléről háromnegyedre nőtt a villanyvilágítással rendelkező lakásállomány.[319] A vezetékes víz azonban még mindig hiányzott a községből.

Szórakozás a községben: Juhász Mihály és zenekara játszik

1960-ban új korszak kezdődött Zomboron az első televízió-készülék megjelenésével. A modern idők átalakították a község életét is.[320] A készülékek száma gyorsan gyarapodott, míg 1961-ben 29 televíziót tartottak nyilván, 1969 tavaszán már 691 darabot. 1951 és 1969 közötti két évtizedben közel ötszörösére nőtt a rádióelőfizetők száma is. 1951-ben 275 előfizetőt tartottak nyilván, 1956-ban 601-et, 1969-ben pedig már 1275 főt, ami azt jelzi, hogy ekkorra majd minden család rendelkezett rádió-, és minden második-harmadik család televízió-előfizetéssel.[321] A Kádár-rendszer konszolidálódását jelzi az ellátás javulása is. Új élelmiszerüzlet, húsbolt és egy tejtermékeket kínáló üzlet nyílt a faluban.[322] Az életszínvonal is lassan, de érzékelhető ütemben emelkedett.

A község infrastruktúrája évről-évre bővült ezekben az években. 1958 és 1960 között befejezték a község villamosítását, mintegy 8800 folyóméter új hálózatot építettek ki, és 216 lámpával bővítették a közvilágítást. 1964-re így már 316 közvilágítási lámpatest üzemelt, 10 neon, 53 higanygőz és 253 hagyományos. 1968-ig a meglévő hagyományos lámpák cseréjét hajtották végre, akkorra 130-ra sikerült csökkenteni a hagyományost, és

[318] *Csongrád megye fontosabb statisztikai adatai 1961*. Szeged, 1962. 232-233.
[319] Uo. 243.
[320] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1960. szept. 8. Kiszombor korábban 10 ezer forinttal támogatta a szentesi TV-torony építését. Lásd: Uo. 1958. dec. 5.
[321] MAROSVÁRI 1969. 120.
[322] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1958. júl. 25.

246-ra növelni a higanygőz lámpák számát.[323] A közvilágítással párhuzamosan gyakorlatilag megoldódott az egyéni fogyasztók áramellátása is: 1968-ra már 1416 házba vezették be a villanyt, s így csupán 39 olyan ház volt a községben, ahol nem volt áram.[324]

Szórakozás a községben: a labdarúgás

Ugyanerre az időszakra esett a vezetékes vízellátás kiépítésének megkezdése is. 1956-ig a vizet – mint korábban már utaltunk rá – 9 ártézi kút biztosította a községben, melyekhez 15 közkifolyó csatlakozott. Ez azt jelentette, hogy 357 lakosra jutott egy kifolyó. Mivel még ez is meglehetősen magas szám volt, a megoldást előbb abban látták, hogy gyarapítani kell a közkifolyók számát (1960-ban 25, 1963-ban pedig már 44 közkifolyó volt a községben, azaz 116 lakosra jutott egy), majd 1963 elején létrehoztak egy törpevízmű-társulatot, mely – legyőzve a gáncsoskodókat – a hálózatos vízellátás fejlesztését célozta meg. A társulatot 718 taggal alapították meg, és 1963-ban 329 ezer Ft-os beruházással sor is került egy új kút fúrására. 1964. szept. 12-án állították föl a község első, 100 m^3-es hidroglóbuszát, és még ebben az évben 14 ezer folyóméternyi vízvezetéket építettek, ezzel 212 ház bekötését oldották meg. A hálózatbővítéssel 1968-ra 45 ezer folyóméterre növekedett az ivóvízhálózat, és 1288 ház vált részesévé a vezetékes vízellátásnak.[325] A közművesítés előtt csupán 10 lakásban volt fürdőszoba, 1964-re ezek száma 35-re nőtt, 1968-ban viszont már 135 fürdőszobás lakást tarthattak számon.[326]

A negyvenes évek végére nagyjából kiépült a község csapadékvíz-elvezető csatornarendszere, ennek karbantartására és felújítására folyamatosan forrásokat különítettek el. 1958-ban a legnagyobb munka éppen a még hiányzó belvízcsatornák megépítése volt,

[323] MAROSVÁRI 1969. 141. Vö. még: MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1958. dec. 5.
[324] MAROSVÁRI 1969. 141.
[325] Uo. 144-145.
[326] Uo. 145.

hiszen a lefolyástalan területeken korábban az állandó belvíz miatt minden növény tönkrement.[327] 1957-től kapcsolódott be a község a propán-bután palackosgáz-szolgáltatásba, addig ilyen Zomboron nem volt. Az első időben Makóra kellett bejárni, ha valaki cserélni akart, a hatvanas évek elejétől megoldották, hogy a községben is lehessen palackot váltani. Ennek hatására a hatvanas évek második felére már 650 olyan lakás volt, ahol palackos gáz biztosította a főzés lehetőségét.[328]

A község első hidroglóbuszának helyreemelése 1964. szept. 12-én

Bővült ebben az időben a község burkolt járda-állománya is. Az 52 utcából 1945 előtt csupán 28 utca volt burkolt, de ezek is kizárólag téglajárdák voltak. Az ötvenes években nőtt ugyan a burkolt járdák aránya, amely inkább csak mennyiségileg jelentettek gyarapodást, mivel a minőségük nem volt megfelelő. 1958-tól intenzív járdaépítési kampány indult a faluban, 1963-ig 18 utcában összesen 13 km-nyi járdát építettek, majd 1963-tól újabb 15 utca kapott járdát. Ezzel 1968-ra 38,5 km-nyi bitumenes, és 6 km-nyi betonjárda készült el, zömmel társadalmi munkában, hiszen ezzel csökkenteni lehetett a kivitelezési költségeket. A hatvanas évek végén azonban még mindig 16 km-nyi utcarész volt, ahol nem, vagy csak az egyik oldalon volt kész a járda.[329] Ehhez képest jóval roszszabb arányt mutatott a burkolt utak mennyisége, hiszen a község belterületén lévő 29 km-nyi útból a hatvanas évek végéig csupán 3,66 km volt kőburkolatú (ez az 1929-30-ban épült makó-szegedi országút), és 1,65 km volt portalanított út (ezt 1963-ban építették), a többi, tehát 23,69 km, továbbra is földút volt.[330]

Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján, mint láttuk, folyamatos volt a járdaépítés és az útburkolás, és évről évre bővült a falu vízvezeték-hálózata.[331] A munkálatoknál ott szorgoskodott Kiszombor apraja-nagyja, hiszen a legtöbb beruházás társadalmi munkában

[327] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1958. júl. 25.
[328] *Csongrád megye fontosabb statisztikai adatai 1959*. Szeged, 1960. 370., MAROSVÁRI 1969. 147.
[329] MAROSVÁRI 1969. 142-143.
[330] Uo. 144.
[331] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1960. aug. 19.

készült el.[332] A község lakói bekerítették és felújították a focipályát, valamint új játszótér is épült a gyerekek legnagyobb örömére.[333] A Maros partján nyaranta strand is működött, 1967-ben állandó úszómestert neveztek ki, és egy ladikot is vásároltak a mentési feladatok ellátására.[334]

Az egészségügyi ellátás terén is érzékelhető változásokat hozott a kora-kádári időszak. 1951-ben, az egészségügy államosításával párhuzamosan végrehajtották a körzetesítést is, ami azt jelentette, hogy Ferencszállás és Klárafalva ellátását is Kiszomborról szervezték. A falut ekkor két körzetre osztották, és az ellátást két orvos, továbbá az asszisztencia biztosította. 1956-ban korszerű orvosi rendelőt építettek, ahol két rendelőt és egy szolgálati lakást alakítottak ki. Dr. Majoros Ferenc 1941-től évtizedeken át volt a község kedvelt orvosa, a másik körzetet ebben az időben dr. Szigeti János látta el.

Bölcsődések és gondozóik a hatvanas évek elején

A higiénés viszonyok javulásával és az ellátás bővülésével fokozatosan, de érzékelhetően csökkent a csecsemőhalálozás, és csökkent a járványos betegségek (TBC, tífusz) száma is.[335] Ebben szerepet játszott az egészségház is, mely 1951-ben kapott a Móricz utcán új helyet. Míg 1952-ig egy, ezt követően már két védőnő teljesített szolgálatot a községben. 1880-tól működött a községben gyógyszertár. Először az Emília (József Attila) utcában üzemelt, majd a Szegedi u. 11. sz. alá költözött. 1935-ben az első tulajdonostól, Hegedűs János gyógyszerésztől Hoffbauer Andor vásárolta meg, ezt követően feleségével (dr. Háznagy Andrásné) működtette. 1950-ben államosították a gyógyszertárat is, de ez érdemi változást nem jelentett, hiszen a korábbi gyógyszerész, dr. Háznagy And-

[332] Uo. 1960. márc. 17.
[333] Uo. 1960. okt. 20. és 1962. aug. 16.
[334] MVL XXIII. 722. VB jkv. 15/1965. aug. 1.
[335] MAROSVÁRI 1969. 122-123.

rásné vezette tovább, egészen 1957-ig, nyugdíjba vonulásáig.[336] Az 1953. máj. 12-én megnyitott idény-bölcsődét 1956-tól 20 férőhellyel állandósították, telephelyévé mai épületét, a Móricz és a Kossuth utca sarkán lévő lakóházat jelölték ki. 1961-ben átalakították és bővítették az épületet, s ennek részeként 15 újabb férőhelyet, továbbá megfelelő kiszolgáló helyiségeket alakítottak ki. A gyerekek ellátását reggel fél 7-től este fél 5-ig biztosította az intézmény.[337]

A települési infrastruktúra kiépülése és a települési közszolgáltatások javulása ellenére a hatvanas évek elejére mind aggasztóbbá vált a fiatalok elvándorlása. Akik szakmát akartak tanulni, és abban elhelyezkedni, helyi munkalehetőségek hiányában többen döntöttek úgy, hogy elhagyják a települést. A helyben maradó fiatalok többsége számára pedig jövőjük megtervezésekor két lehetőség adódott, vagy maradtak a faluban, és ebben az esetben szinte kizárólag a termelőszövetkezetekben kaphattak állást, esetleg az állami gazdaság telepén, a vízügyi igazgatóságnál és az erdőgazdaságnál, vagy eljártak dolgozni, ez esetben a mindennapos ingázás terheit vállalták magukra, még akkor is, ha csak a szomszédos Makó ipari üzemeiben vállaltak munkát.

A község tanácsa 1960. szept. 8-án foglalkozott először önálló előterjesztésben a fiatalok helyzetével. Úgy vélték, neveléssel, a KISZ-szervezet erősítésével és a helyi kulturális kínálat bővítésével elejét tudják venni a település jövőjét nagyban befolyásoló migrációs folyamatnak, illetve az ingázás miatti problémáknak.[338] Noha az előterjesztésből nem derült ki, az igazi megoldás a helyben maradás ösztönzésére a helyi munkahelyek bővítése, a tsz-ek által nyújtott kínálat mellett más ágazatok erősítése lehetett. Kiszombor azonban – indirekt módon még mindig – határmentisége okán nem tartozott a kiemelten fejlesztendő települések közé, miként a térségi vonzásközpontja, Makó sem, ezért a mezőgazdaságon kívüli beruházásokra a településnek már ekkor sem volt reménye.

[336] Uo. 131-132.
[337] MVL XXIII. 722. VB. jkv. 1953. júl. 6., MAROSVÁRI 1969. 127-128.
[338] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1960. szept. 8.

A KÖZSÉG A KÁDÁR-RENDSZER FÉNYKORÁBAN ÉS HANYATLÁSA IDEJÉN

A NÉPESSÉG

Demográfiai mutatók

A község 1949-ben érte el története legmagasabb lélekszámát, ekkor 5534 lakost regisztráltak. A Rákosi-rendszer erőszakos tészesítése, az önálló parasztgazdaságok felszámolása azonban megindította a földjétől megfosztott parasztság elvándorlását az ipari centrumok felé. Az államhatalom így teremtett munkáskezeket a túlzott nehézipari fejlesztések idején épülő új kohókban, gyárakban és bányákban. Az ötvenes években bekövetkező fogyásnak elsősorban ez az elvándorlási folyamat volt a döntő oka. Az 1960-as népszámlálás adatai szerint 7,5 %-kal kevesebben, 5119-en éltek a faluban, 1970-ben pedig már csak 4791-en, ami 1949-hez képest 13,4 %-os népességcsökkenést jelentett. Ez a fogyási tendencia lényegében a mai napig tart, hiszen 1980-ban 4577 fő, 1990-ben 4310 fő, a 2001-ben megtartott népszámlálási adatok szerint pedig 4172 fő a lakosság száma.[1] A csökkenés az 1949-es legmagasabb lélekszámhoz képest immáron 1362 fő, 24,6 % volt, ami azt jelenti, hogy a község fél évszázad alatt elveszítette népessége egynegyedét.

Év	Természetes szaporodás	Vándorlási különbözet	Tényleges szaporodás
1960-1969	-34	-456	-490
1970-1979	-54	-131	-185
1980-1989	-273	7	-265
1990-2000	-259	135	-124

41. táblázat **Tényleges szaporodás Kiszomboron 1960 és 2000 között**

Ez az 1949 után meginduló trend tehát folyamatos volt, bár az ötvenes-hatvanas évekhez képest lelassuló elvándorlás mellett inkább már a születések számának 1970-től tapasztalható csökkenésével, valamint a halálozások számának növekedésével függött össze. *(41. táblázat)* A természetes szaporodás mind drasztikusabb romlása mögött persze többnyire szintén az elvándorlás állt, hiszen éppen a szülőképes fiatalok távozása volt a jellemző a jobb megélhetést biztosító munkahelyek felé, így főként a középkorú, és idősebb népesség maradt helyben, akik elöregedésével a települési korstruktúra adatai tovább romlottak. A maradó, a korábbinál kisebb létszámú fiatal szülőnek pedig nyilvánvalóan kevesebb gyermeke született, különösen, hogy a szülési kedv az állami támogatások növekedésére ellenére is lelassult.

[1] NÉPSZ 1960. 62., NÉPSZ 1970. 388-389., NÉPSZ 1980. 512-513., NÉPSZ 1990. 290-291., NÉPSZ 2001. 122-123.

A település korstruktúrájának 50 éves metszete jól mutatja a település elöregedését. Míg 1960-ban a falu lakóinak közel 30 %-át a 20 évnél fiatalabbak tették ki, 2000-re ez az arány már alig érte el a 23 %-ot. Az 1960-as évek nagy elvándorlási hullámának köszönhetően (egy évtized alatt 456-an költöztek el Zomborról, döntőrészt az aktív korosztály tagjai) megugrott, 20 % fölé emelkedett a 60 év fölöttiek aránya, és ez arány azóta sem változott. Ugyanakkor, míg az idősek száma 1960 és 2000 között – némi belső ingadozással – alig változott, 850-950 fő körül stagnált, addig a 20 év alatti lélekszám az eltelt 50 év alatt több mint 500 fővel csökkent. Mintegy 150 fővel csökkent a 20-40 év közöttiek, és mintegy 200 fővel a 40-60 év közöttiek száma is, de az általános fogyás üteméhez képest aránytalanul magas a 20 év alatti népesség csökkenése, amiből arra lehet következtetni, hogy – ha csak a pozitív belső vándorlás nem erősödik föl, és nem ellensúlyozza a természetes szaporodás negatív trendjét –, a község népessége a 2000 utáni években drasztikusan csökkenni fog. Az 1980-as években mérséklődő elvándorlás ugyanis a 90-es években már 135 fős vándorlási pozitívumot mutat, azaz ebben az időszakban már többen telepedtek be Zomborra, mint ahányan elvándoroltak innen. A népességcsökkenés folyamata tehát az ötvenes-hatvanas évekhez képest megváltozott. Míg akkor a fogyás döntő oka az elvándorlás volt, a hetvenes évektől ez a folyamat megállt, ugyanakkor mind drasztikusabb hiány mutatkozott a természetes szaporodás egyenlegében. Ennek romlását a 80-as évektől pozitívvá váló belső vándorlás nem tudta fékezni, ezért a tényleges szaporodás romlási rátája a pozitív belső vándorlási egyenleg miatt lelassult ugyan a 90-es években, de a negatív trend megállítására nem volt képes.[2] *(42. táblázat)*

Év	Összes népesség	0-20 éves		20-40 éves		40-60 éves		60 év fölötti	
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1960	5119	1516	29,62	1334	26,06	1383	27,02	886	17,31
1970	4791	1323	27,61	1206	25,17	1230	25,67	1032	21,54
1980	4577	1181	25,80	1242	27,14	1173	25,65	981	21,43
1990	4310	1158	26,87	1211	28,10	1053	24,43	888	20,60
2000	4172	963	23,08	1180	28,28	1189	28,50	840	20,13

42. táblázat **A népesség korösszetétele 1960 és 2000 között**

Foglalkozási szerkezet

A népesség csökkenése, illetve a község elöregedése átrendezte a település foglalkozási szerkezetét is. Míg 1970-ben a teljes népesség csaknem fele, 48,76 %-a aktív kereső volt, addig az inaktív keresők (nyugdíjasok, járadékosok, háztartásbeliek) aránya csupán 13,34 %-ot tett ki. Az ekkor még aránylag magas gyermeklétszám miatt a népesség 37,9 %-át az eltartottak (gyermekek, munkaképtelenek) tették ki. 1980-ra ez az arányrendszer kezdett átalakulni. A népességnek már csak 46,2 %-a volt aktív kereső, az inaktív keresők száma 22,1 %-ra emelkedett, és csökkent az eltartottak aránya is, 31,7 %-ra. A folyamat azonban nem állt meg. Az 1990-es népszámlálás adatai szerint az aktív keresők aránya már csak 43,2 %-ot tett ki, 29,2 %-ra csökkent az eltartottak számaránya is, miközben az inaktív népesség aránya 27,1 %-ra növekedett. Az adatsor a 2001-es népszámlálásig

[2] NÉPSZ 1960. 67., NÉPSZ 1970. 392-393., NÉPSZ 1980. 524-525., NÉPSZ 1990. 296-297., NÉPSZ 2001. 134-135.

végigvezetve, ekkor az aktív népesség aránya a zombori társadalmon belül, némi emelkedést mutatva, 31,2 %-ot tett ki. A nyereség nem az inaktívak rovására következett be, hiszen ennek a rétegnek az aránya, úgy tűnik, megállíthatatlanul növekedett. 2000-ben a számuk már két és félszer akkora volt, mint 1970-ben, a népességen belüli arányuk pedig 36,2 %-ra emelkedett. A legdrasztikusabb veszteséget a település népességének utánpótlása, az eltartotti réteg szenvedte el, 2000-ben az arányuk 26 %-ra csökkent. Az 1970-es 1816 eltartottal szemben 2000-ben már csak 1090 élt a faluban, a veszteség 40 %-os! Ez akkor is nagy veszteség, ha tudjuk, hogy az eltartottak között nem csak a fiatalokat, hanem keresetképtelen felnőtteket is számon tartottak (1990-ben az eltartott népesség 23 %-a ilyen 14 év fölötti személy volt). Mégis: 1970-ben még a településnek mintegy harmadát az eltartottak között számon tartott fiatalok alkották, 30 évvel később ez az arány 25 % alá esett vissza.[3] *(43. táblázat)*

Fő

Év	Összes népesség	Aktív kereső	Munka-nélküli	inaktív kereső	Eltartott
1970	4791	2336		639	1816
1980	4577	2115		1012	1450
1990	4310	1863	24	1166	1257
2000	4172	1301	269	1512	1090

43. táblázat **A népesség foglalkozási aktivitása 1970 és 2000 között**

Az aktív keresők száma és aránya annak ellenére csökkent ezekben az évtizedekben, hogy éppen ez az időszak a nők gazdasági szerepvállalásának korszaka. A hagyományos női szerepekkel szemben a szocialista ideológia elvárta, sőt, megkövetelte, hogy a nők is munkába álljanak, és részt vegyenek a rendszer építésében. A nők munkába állásának első nagy korszaka az ötvenes évek első felére tehető, majd a Kádár-rendszer megszilárdulását követően a hatvanas évek jelentett igazi áttörést. Míg Zomboron az 1960-as népszámlálás az aktív keresők között csupán 29,24 % nőt regisztrált, 10 évvel később már arányuk megközelítette a 40 %-ot, és ez az arány maradt meg az elkövetkező időszakban is.[4] *(44. táblázat)*

Fő

Év	Nő	Férfi	Összesen
1960	742	1795	2537
1970	907	1429	2336
1980	846	1269	2115
1990	746	1117	1863
2000	548	753	1301

44. táblázat **A keresők nemek szerinti megoszlása 1960 és 2000 között**

A hatvanas évektől jelentős átrendeződés következett be a településen élő aktív keresők foglalkoztatási szerkezetében is. A községre jellemző agrárgazdálkodás a téeszesí-

[3] NÉPSZ 1970. 406., NÉPSZ 1980. 556., NÉPSZ 1990. 314., NÉPSZ 2001. 182.
[4] NÉPSZ 1960. 104., NÉPSZ 1970. 412-413., NÉPSZ 1980. 564-565., NÉPSZ 1990. 320-321., NÉPSZ 2001. 174-175.

tés, illetve a gépesítés kapcsán mind inkább veszített jelentőségéből, és a hatvanas évek közepétől megnövekedett az iparban foglalkoztatottak aránya, majd a hetvenes évektől a szolgáltatási szektorban foglalkoztatottak aránya is megemelkedett.

A főtér a hatvanas évek közepén

1960-ban a zombori aktív keresők 57,1 %-a a mezőgazdaságban, elsősorban az ekkor megerősödő termelőszövetkezetekben, és a Kertimag-gazdaságban dolgozott. Az ipar a lakosság 11,86 %-nak biztosított megélhetést, a nagy beruházásokon folyó építőmunka pedig 167 keresőnek (6,58 %) nyújtott biztos jövedelmet. A kereskedelem a község keresőinek mintegy 6 %-át tartotta el, és nem érte el a 15 %-ot az egyéb (oktatás, egészségügy, pénzügy, közigazgatás stb.) foglalkoztatottak aránya. A hatvanas évektől meginduló átrendeződés ezeket az arányokat megváltoztatta. A szövetkezeti gépesítés csökkentette az élőmunka-igényt, a közeli Makó ipari üzemei vonzóbb perspektívát nyújtottak, ezért az addig mezőgazdaságban foglalkoztatottak egy része megkezdte az elvándorlást az ipari foglalkoztatók felé. Az 1970-es népszámláláskor már csak 45,4 % volt a mezőgazdasági keresők aránya, míg az iparban foglalkoztatottak száma, és ezzel aránya csaknem duplájára nőtt (21,38 %).[5]

A folyamat a hetvenes években gyorsult föl igazán, a húsz évvel korábban regisztrált 1448 mezőgazdasági keresővel szemben 1980-ban már csak 526 főt vehettek számba. Igaz, ennyi idő alatt az aktív keresők (a települést eltartó réteg) száma is több mint 400-zal csökkent.[6] A fogyás tehát ekkor már nem abból fakadt, hogy átvándoroltak a mezőgazdasági keresők az ipar irányába, hanem abból, hogy ez a népesség vagy inaktívvá vált, vagy elhagyta a falut. Helyben alig lévén az iparhoz köthető munkalehetőség, a munkásság zöme bejárásra, ingázásra kényszerült, viszont a környező városok (Makó, Szeged) ipari munkahelyeinek fölvevő kapacitása véges volt, ezért a hetvenes években a mezőgazdasági fölösleget a környék ipara már nem tudta fölszívni.

[5] NÉPSZ 1960. 105., NÉPSZ 1970. 410.
[6] NÉPSZ 1980. 561.

Miközben a mezőgazdasági népesség az 1970-es 1351 főről tíz év alatt kevesebb mint felére, 526 főre esett vissza, addig az ipari munkavállalók száma is csökkent, 636 főről 579 főre esett.[7] Némileg nőtt a tercier szektor fölvevő képessége, tehát 1980-ra a mezőgazdaságból és iparból kikerülők egy része bizonyosan a kereskedelemben, a közlekedésnél, a vízügynél, vagy a szolgáltatás különböző ágazataiban helyezkedhetett el, de a gyarapodás nem akkora azokon a területeken, hogy az egyenleg meglehetne. Az inaktívvá válás mellett tehát a különbözet bizonyosan a település elhagyásával keresett magának megélhetést.

A helyi tanács vezetői is látták a helyzetet, de az országos tendenciákat – a vidék lakosságmegtartó erejének csökkenését – itt sem sikerült megállítani. Erre irányuló erőfeszítések pedig voltak, erre példa az ifjúságról szóló 1971. évi IV. törvény. A községi tanács 1978. dec. 20-i ülésén tárgyalta a törvény helyi megvalósításának tapasztalatait. Az előterjesztés megállapította, hogy a falu népességének 42,3 %-a, 2531 fő 30 év alatti fiatal. A KISZ tagok száma 348 fő, a „szervezettség" 26 %-os volt. Az egyetemen, főiskolán, közép- és szakiskolákban tanuló fiatalok száma 216 fő. A dolgozó fiatalok nagyobb része, 756 fő eljáró, csak 327-en találtak munkahelyet maguknak Kiszomboron.[8]

1990-re az aktív foglalkoztatottak száma mintegy 700 fővel volt kisebb, mint 1960-ban. Pontosan 1000 emberrel dolgozott kevesebb ekkor a mezőgazdasági szférában, és közel fele annyian az iparban, mint az 1970-es adatfölvételkor mért csúcsponton. Ugyanakkor, ha lassan is, de folyamatos nőtt a közlekedésben és hírközlésben, valamint a tercier szektorban foglalkoztatottak száma. Ez utóbbi területen közel 50 %-kal többen dolgoztak, mint 1960-ban. 1990-ben már ez az ágazat volt a legnagyobb zombori foglalkoztató, az aktív keresők közel 29 %-a e területen dolgozott, míg a mezőgazdaságból alig 24 %, az iparból pedig csak 21 % élt. Az építőiparból élők száma lassan fogyott ugyan, de a foglalkoztatotti struktúrán belüli 5-6 %-os aránya nem változott. A hetvenes-nyolcvanas évek számszerű növekedéséhez képest 1990-re csökkenni kezdett a kereskedelemből élők száma, arányuk az aktív keresőkön belül 10 % alá esett.[9]

Az 1990-es rendszerváltást követő évtized még drasztikusabb átrendeződést okozott a foglalkozási szerkezetben. Az aktív keresők száma a 10 évvel korábbinál 562 fővel lett kevesebb, a veszteség több mint 30 %-os volt. 1960-hoz képest a foglalkozási jogviszonyban állók vesztesége 1235 fő, azaz negyven év alatt az aktív foglalkoztatottak közel fele eltűnt. Noha a csökkenés az eltelt évtizedek alatt folyamatos volt, a rendszerváltást megelőző 30 év alatt kevesebb veszteség volt, mint a rendszerváltás óta eltelt 10 évben. A szocialista mezőgazdaság megszűnése, a földek privatizálása hatására összeomlottak a szövetkezetek, az egykori legnagyobb agárfoglalkoztatók. Az aktív keresőknek ekkor már nem érte el 10 %-át a mezőgazdaságból élők száma. Az 1960-as mezőgazdasági kereső népesség (1448 fő) kevesebb mint egytizede, 123 fő élt mezőgazdaságból. Az ipari foglalkoztatottak száma 1990-hez képest nagyjából stagnált, 380-390 fő körül stabilizálódott, a lakosságon belüli arányuk viszont, éppen a mezőgazdaság drasztikus összeomlása miatt, megnövekedett, és nagyjából elérte a 30 %-ot. A legnagyobb foglalkoztató, mint már 1990-ben is, a szolgáltatási szektor volt, a zombori keresők több mint 60 %-a ebben az ágazatban talált magának megélhetést.[10] *(45. táblázat)*

[7] NÉPSZ 1970. 410., NÉPSZ 1980. 561.
[8] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1978. dec. 20.
[9] NÉPSZ 1960. 105., NÉPSZ 1990. 320-321.
[10] NÉPSZ 1990. 320-321., NÉPSZ 2001. 187.

Az aktív munkavállalók többsége, lévén mezőgazdasági foglalkoztatott, a hatvanas években helyben dolgozott. Az iparban foglalkoztatottak egy része azonban, jelentősebb munkahelyet biztosító helyi üzemek hiányában, már ekkor is az ingázást választotta. 1960-ban még csak 144-en kényszerültek arra, hogy Zomboron kívül vállaljanak munkát (ekkor 7 olyan munkavállaló volt, aki viszont a községbe járt dolgozni), 1968-ban az 1831 helyben foglalkoztatott mellett már 706 főnek volt külső munkahelye.[11]

Fő

Év	Keresők száma	Mező-gazdaság	Ipar	Építő-ipar	Közlekedés, hírközlés	Kereske-delem	Vízgaz-dálkodás	Egyéb
1960	2537	1448	301	167	114	148		361
1970	2975	1351	636	128	137	210		513
1980	2115	526	579	143	163	247	48	409
1990	1863	448	393	99	180	180	27	536
2000	1301	123	385		793			

45. táblázat **Az aktív keresők száma nemzetgazdasági ágak szerint 1960 és 2000 között**

A község legnagyobb gazdasági egysége a hetvenes években az Új Élet Mgtsz volt. 685-en tartoztak a közös gazdasághoz: 250 dolgozó tag, 335 nyugdíjas tag és 100 alkalmazott.[12] Továbbra is nagy foglalkoztatónak számított a Gabonatermesztési Kutatóintézet, melynek egyik telephelye Kiszomboron működött. Itt 129-en dolgoztak, 118-an fizikai munkát végeztek, 11-en az irányításban és az adminisztrációban vettek részt.[13] A makói székhelyű Lenin tsz kiszombori kerületében, melyhez zombori és klárafalvi földterületek tartoztak, 1978-ban 191 (102 dolgozó és 89 nyugdíjas) zombori és klárafalvi illetékességű tag dolgozott.[14] E nagyobb munkáltatókon kívül néhány egyéb, zömmel nem helyi székhelyű szövetkezet mintegy 200 munkavállalót foglalkoztatott Zomboron. A legnagyobb munkáltatók közé tartozott a községi tanács is, intézményeiben (iskola, óvoda, bölcsőde, tanácsi hivatal, művelődési ház, könyvtár, egészségügyi ellátás) 1970-ben 147-en, 1981-ben összesen 170-en dolgoztak.[15] (*46. táblázat*)

A mezőgazdasági munkahelyek szűkülése a hetvenes évektől magával vonta az ingázásra kényszerülők számának növekedését is, hiszen a helyi munkaerőpiac a kieső aktív munkavállalókat nem tudta fölszívni. Mind az iparban, mind a tercier szektorban foglalkoztatottak zöme bejáró munkavállaló lett. Számarányuk az 1980-as évekre elérte a 47 %-ot,[16] azaz majdnem minden második zombori aktív foglalkoztatott csak lakóhelyén kívül, főként Makón és Szegeden talált munkahelyet magának. Az elvándorlásnak mindemellett anyagi okai is voltak, a helyi jövedelmek mindig alatta maradtak a városi üzemekben megszerezhetőnek, és az anyagi juttatások mellett többnyire a munkakörülmények is jobbak voltak, tehát sokaknak, akik esetleg helyben is találtak volna munkát, megérte vállalni az utazással járó kényelmetlenséget. Az autóbuszjáratok gyakoribbá

[11] *Csongrád megye fontosabb statisztikai adatai 1961*. Szeged, 1962. 27., MVL XXIII. 722. VB jkv. 13/1968. júl. 2.
[12] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1978. szept. 13. és 1982. szept. 15.
[13] Uo. 1981. jún. 17., 1984. jún. 13.
[14] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1978. máj. 24.
[15] Uo. 1978. szept. 27., 1982. jan. 12.
[16] Uo. 1982. jan. 12.

válása sokat enyhített a bejárás terhein, hiszen a menetrendet úgy igyekeztek kialakítani, hogy az a munkába járást éppúgy kiszolgálja, mint az iskolába járó diákok igényeit.

Fő

Munkáltató	1970	1975	1978
Vegyesipari ktsz	38	54	38
Új Élet tsz	460	359	323
GKI	202	282	290
Takarékszövetkezet	6	6	6
Postahivatal	11	12	11
Szegedi Konzervgyár	71	58	58
ÁFÉSZ	126	179	120
ZÖLDÉRT	72	49	38
Tanács és intézményei	147	150	158
Kisiparosok	47	65	68

46. táblázat **A községben foglalkoztatott munkavállalók száma 1970 és 1978 között**

Az 1990-es népszámlálás adott először részletes információkat az eljáró aktív keresők összetételéről. Az ekkor nyilvántartott 1857 aktív munkavállalóból 979-en (52,7 %) dolgoztak helyben, 878-an (47,3 %) pedig Zomboron kívül kaptak munkát, 1 fő kivételével mind Csongrád megyében, zömmel Makón és Szegeden. Az eljárók kétharmada férfi, egyharmada nő volt. Életkoruk szerint többségük a harmincas-negyvenes korosztályhoz tartozott (461 fő), mintegy 300-an harminc éven aluliak (292 fő), az ötvenen felüliek pedig 125-en voltak. 711 fő fizikai, míg 167 fő szellemi foglalkozású volt, 499-en legalább középfokú végzettséggel rendelkeztek, 379-en voltak olyanok, akiknek nem volt érettségijük.[17] Míg a helyben foglalkoztatottak és az eljárók aránya az 1990-es népszámlálás szerint, ha csekély mértékben is, de a helyi munkavállalók javára billent, a 2001-es összeírás szerint már egyértelműen túlsúlyban voltak az eljárók. A helyi munkahelyek megszűnése miatt az 1301 aktív foglalkoztatottból már csak 578 ember (44,4 %) dolgozott helyi munkahelyeken, míg 723-an (55,6 %) kényszerültek arra, hogy más településen vállaljanak munkát.[18]

Részletesebb adatokkal rendelkezünk a Makóra bejáró munkavállalók összetételéről. 1990-ben összesen 429-en jártak be minden nap a szomszédos városba dolgozni, ez az aktív munkavállalók 23 %-át tette ki. Közülük 343-an fizikai, 86-an szellemi foglalkozású álláshelyet töltöttek be. A fizikai munkát vállalók közül 144-en voltak ipari és 36-an építőipari munkások, de sokan dolgoztak mezőgazdasági, közlekedési, kereskedelmi, vízgazdálkodási és egyéb munkahelyeken is. A szellemi munkát végzők közül a legtöbben számviteli, pénzintézeti, pénzügyi állásban voltak (28 fő), 17-en műszaki munkakört töltöttek be, a többiek egészségügyi, kulturális és igazgatási munkahelyeken dolgoztak.[19] A Makóra járó munkavállalók mellett, a fönnmaradó 449 ingázóból szinte biztosra vehető, hogy hasonló nagyságrendben dolgoztak zomboriak a nyolcvanas években Szegeden is, bár ezzel kapcsolatos pontosabb adat nem áll rendelkezésünkre.

[17] NÉPSZ 1990. 324-325.
[18] NÉPSZ 2001. 130-131.
[19] NÉPSZ 1990. 274-275.

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Zomborról nem csupán eljártak, de oda érkeztek is naponta ingázó munkavállalók. Ezek száma sem volt kevés, 1990-ben 238-an voltak.[20] Részletesebb adatokkal velük kapcsolatban nem rendelkezünk, de tudjuk, hogy az iskolában, a Gabonatermesztési Kutatóintézet telepén, a kereskedelemben, de más munkahelyeken is sok munkavállaló kapott munkát, részben a szomszédos kisebb településekről, Ferencszállásról és Klárafalváról, de Makóról és Szegedről is jártak ki dolgozni a községbe. A 2001-es összeírás szerint a községbe ingázók száma 125 fő volt, mintegy fele, mint 1990-ben.[21] A helyben foglalkoztatottakon belüli arányuk 17,8 %-ot tett ki, ami – a Zomborról eljárók száma ismeretében – igen magasnak tűnik.

A hetvenes évek elején átadott buszváró a templom előtt

A szocializmus időszaka – legalábbis papíron – a teljes foglalkoztatást biztosította. A munkakerülés bűncselekménynek számított, a munkanélküliség az akkori szóhasználatban nem létezett, nem is tartották nyilván. Persze, tudható volt, hogy a gazdaság nem képes fölszívni annyi embert, mint ahány aktív kereső volt, így ha nem is a hivatalos szóhasználatban, de a rendszerrel szemben publikáló közgazdászok elemzéseiben megszületett a vatta-emberek fogalma. Ez alatt azokat a munkavállalókat értették, akik érdemi, produktív munkát nem végeztek, de állásban voltak. Ezek számáról, mint ahogyan a rendszeren belüli tényleges munkanélküliségről sincsenek adatok, így Zombor esetében sem tudható, hányan voltak ilyen helyzetben. Az első erre irányuló adatfölmérés a rendszerváltás idejére eső 1990-es népszámláláskor volt, ekkor 24-en mondták magukról, hogy nincs állásuk.[22]

A kilencvenes évek, a rendszerváltást követő évtized átalakulása fölszámolta a szocialista gazdaság minden elemét, Zomboron is számosan, akik korábban biztos munkahellyel rendelkeztek, egyik napról a másikra a munkanélküliek sorában találták magukat.

[20] NÉPSZ. 1990. 324.
[21] NÉPSZ 2001. 131.
[22] NÉPSZ 1990. 314.

A gazdasági rendszerváltás átalakította mind a mezőgazdaság, mind az ipar működését, így a munkavállalóknak új stratégiákat kellett találniuk a munkahelykeresésben. Az évtized végére, komoly belső hullámzást követően, 269 zomborit regisztráltak munkanélküliként a népszámlálók. Arányuk a teljes népességhez képest 6,45 % volt, de ez az arány nyilvánvalóan torz, hiszen a velük élő családtagok miatt a helyi társadalom nagyobb szeletét érintette az állástalanság. Mindenesetre az 1990-ben rögzített 1863 állásban lévő aktív kereső 14,4 %-a volt munkanélküli 2000-ben. E szám sem pontos, hiszen 1990-hez képest több száz új munkavállaló került ki, és kerülhetett be az aktív keresők közé, tehát a 2000-ben nyilván tartott munkanélküliek között sokan lehettek pályakezdő fiatalok is, akiknek sok esetben esélyük sem volt arra, hogy munkát kapjanak. Ugyanígy nehéz helyzetben voltak a 45-50 év fölötti, állás nélkül maradó munkavállalók is, akiket az új munkahelyek a sok kötöttség és a relatíve magasabb bérek miatt nem szívesen alkalmaztak.

A foglalkozási szerkezet átalakulása mellett az iskolai végzettség tekintetében is markáns változásokat hozott az 1960 utáni négy évtized. Az idősebb, iskolába járó népesség elhunytával gyakorlatilag megszűnt az analfabétizmus. Az általános iskolai oktatás kiterjesztésével és az iskolába járás markáns megkövetelésével az 1960 után felnövő generációkból szinte mindenki elvégezte a 8. általánost. Az általános iskolát végzettek száma 1960-hoz képest megkétszereződött, miközben az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők száma – az idősebb népesség elhalálozásával – harmadára csökkent. A legutóbbi népszámláláskor rögzített alacsonyabb osztályt végzett népesség döntő többsége az idősebb korosztályhoz tartozott. A kádári oktatáspolitika másik legfontosabb eredménye a középiskolai képzés intézményrendszerének kiépítése, és az abban résztvevők számának jelentős megemelése volt. 1960 és 1980 között meghétszereződött a középiskolát végzettek, és megháromszorozódott az érettségizettek száma, így a helyi társadalmon belül a 7 éven fölülieknek már 14 %-a rendelkezett középiskolai végzettséggel és 7,3 % érettségivel, szemben a húsz évvel korábbi 1,9, illetve 2,3 %-os aránnyal. A szakmunkásképzésben, illetve az érettségit adó szakközépiskolai és gimnáziumi képzésben részt vevők aránya a következő évtizedekben is nőt. 2000-ben a zombori lakosság egynegyede szakmunkásvégzettséggel, 17,3 % pedig érettségivel rendelkezett. 1960-hoz képest az ezredfordulóra megötszöröződött a felsőoktatási végzettséggel, főiskolai vagy egyetemi diplomával rendelkezők száma. Arányuk a 7 évesnél idősebb helyi társadalmon belül 1960-ban 0,8 %, 2000-ben már 4,3 % volt.[23] *(47. táblázat)*

Év	7 évnél idősebb népesség	nem végzett	általános iskola			középiskola	érettségi	felsőokt.
			1-5. oszt.	6-7. oszt.	8. oszt.			
1960	4542	205	1890	1644	580	85	103	35
1970	4398	124	1395	1365	1148	126	179	61
1980	4099	54	1002	997	1071	587	298	90
1990	3956	71	699	740	1301	606	433	106
2000	3877	67	805		1214	956	670	165

47. táblázat **A 7 éven felüli népesség iskolai végzettsége 1960 és 2000 között**

[23] NÉPSZ 1960. 72-73., NÉPSZ 1970. 401., NÉPSZ 1980. 545., NÉPSZ 1990. 308., NÉPSZ 2001. 158.

Etnikai és vallási viszonyok

A község etnikai összetételében az 1941-es népszámláláshoz képest nem következett be változás. A magyarság dominanciája a községben, mint korábban is, az 1945 utáni időszakban is meghatározó volt, 1990-ig 99 % fölötti arányt mutatott, sőt, néhány tizedes emelkedés is történt, 1980-ban érte el a legmagasabb értéket: 99,9 %-ot. Az összeírások a magyarok mellett csupán néhány más etnikumú lakost írtak össze, többnyire németeket, románokat, szerbeket, cigányokat, és egyéb nemzetiségű itt élőt is. Enyhe változást a rendszerváltás hozott, a demokratikusabb migrációs politika és a nyitottabb határok miatt 1990-től pár román nemzetiségű család telepedett le a faluban, és többen vallották magukat cigánynak, mint a korábbi népszámlálás során.[24] *(48. táblázat)*

Fő

Év	Népesség	Magyar	Német	Szlovák	Román	Ruszin (ukrán)	Szerb	Cigány	Egyéb
1941	5177	5139	13	7	6	2	2		8
1949	5534	5511			5		2	8	8
1960	5119	5106	1	1	2		1	2	6
1980	4577	4574	2						1
1990	4310	4288	7		12			1	2
2000	4172	4069	9	1	20	1		16	

48. táblázat **A község etnikai megoszlása 1941 és 2000 között**

Éppen a cigány etnikumú népesség száma mutat rá arra, hogy a népszámlálások, melyek önbevalláson alapulnak, nem minden esetben nyújtottak valós képet a társadalom etnikai állapotáról. A Kádár-rendszer valójában nem létezőnek tekintette a nemzetiségi kérdést, ezért pl. a cigányok, akikből tudván tudhatóan többen voltak a faluban, mint ahányat a népszámlálások rögzítettek, egyértelműen magyar nemzetiségűnek nevezték meg magukat, függetlenül attól, hogy származásuk, hagyományaik, életmódjuk egy részük asszimilációs készsége ellenére is eltért a magyarokétól. A község vezetése is érzékelte ezt a problémát, és 1981-ben önálló előterjesztésben foglalkozott a községben (illetve a társközségekben, Ferencszálláson és Klárafalván) élő cigányság társadalmi helyzetével. Az előterjesztés nyomán valósabb képet alkothatunk Zombor legnagyobb etnikai kisebbségéről.

A jelentés szemléletesen és adatokkal alátámasztva mutatta be a település életében mind nagyobb hányadot kitevő etnikum életkörülményeit. Megállapította, hogy a vizsgált időszakban (1975-1981) között e kisebbség – akkor még nem használták ezt a kifejezést – létszáma, ha lassan is, de folyamatosan nőtt. Még 1975-ben 148 főt regisztráltak (ez az összlakosság 2,4 %-át jelentette), 1977-ben 156 főt írtak össze (2,6 %), 1981-ben pedig már 196 főt (91 férfi és 105 nő)számolhattak ide, ez az állandó népesség 3,3 %-át tette ki. A cigányok között ekkor 12 magyar férfi és 8 magyar nő élt. E népesség főleg a falu északkeleti ún. haleszi részében lakott. A cigányok 58 családot alkottak. Az átlagos családnagyság 3,8 fő volt. Ennél az adatnál sokkal árnyaltabb képet ad, ha megvizsgáltjuk a tényleges család-létszámokat, (*49. táblázat*) valamint a három községben élő cigányság korcsoportok közötti megoszlását. *(50. táblázat)*

[24] BLAZOVICH 1995. 67., NÉPSZ 2001. 170-171.

Családméret	szám	fő
1 fős	2	2
2 fős	8	16
3 fős	17	51
4 fős	13	52
5 fős	4	20
6 fős	4	24
7 fős	3	21
10 fős	1	10
Összesen	**58**	**196**

49. táblázat **A cigányság családmérete 1981-ben**

A munkaképes korúak közül 88-an, 87,5 % állandó munkahelyen dolgoztak. A dolgozók 60%-a vidéken, 40 %-a Kiszomboron talált magának megélhetést. Az 58 cigány családból őshonos volt 48 család (84 %), 10-20 éve költözött be 2, 5-10 éve 5, és 1-5 éve 3 család, ami ugyan nem utal nagy migrációra, ám mégis érzékelhető volt bizonyos érdeklődés a község iránt, amely főleg a nyolcvanas években jelentett némileg emelkedő vándorlási egyenleget.

Életkor	Fő	%	Megjegyzés
3 év alatti	21	10,72	43 %-uk bölcsődébe jár
3-6 éves	14	7,14	Mindegyik óvodába jár
6-14 éves	35	17,86	Mindegyik iskolába jár
14-55/60 éves	112	57,14	Munkaképes korú nők, ill. férfiak
55/60 év fölötti	14	7,14	nyugdíjasok
Összesen	**196**	**100**	

50. táblázat **A cigányság életkor szerinti összetétele 1981-ben**

A cigány népesség nagyobb része a hetvenes évek belvizes kölcsöneiből épített házakban lakott. 33 ilyen ház épült 1981-ig. 3 család felújított házban, 12-en régi épületben laktak. A házak közül 34 komfortos, 14 félkomfortos volt. A Kiszomboron élő cigányok elenyésző része, 6 fő (3 %) – csak a legidősebbek – beszélték tisztán a cigány nyelvet.[25]

A cigányság száma a nyolcvanas évek második felétől sem csökkent, sőt, az 1990 után megnövekedő belső vándorlás hatására még növekedett is. Noha a 2001-es népszámlálás szerint a községben élők közül csupán 16-an vallották magukat cigány etnikumúnak, számuk ennél bizonyosan jóval magasabb, és az ezredfordulóra elérhette a 250 főt, azaz a község népességének 6 %-át már ez a nemzetiség tehette ki.

A település vallási megoszlása a nemzetiségi összetétel módosulásához képest jóval markánsabban változott. Ez nem a vallásváltásokból következett, hanem a vallástalanok (ateisták) számának és arányának megnövekedéséből. A szocializmus éveiben a népességösszeírás során nem kérdeztek rá a vallási adatokra, így az utolsó autentikus adatsorral 1949-ből rendelkezünk. Ezt követően csak a 2001-es összeírás során tett nyilatkozatok adnak támpontot a vallásosság mértékére és összetételére. Az adatok egybevetéséből kiderül, hogy a vallásos népesség felekezetek közötti megoszlása érdemben nem

[25] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1981. szept. 16.

változott meg. A legnagyobb vallási közösség továbbra is a római katolikusoké maradt, 1949-ben a település lakóinak 87,9 % e felekezethez tartozott, 2000-ben arányuk a teljes helyi társadalmon belül 61,4 %-ot tett ki. A második legnépesebb felekezet a reformátusoké, arányuk 1949-ben 9 %, 2000-ben 9,7 % volt. A többi vallási közösség híveinek száma és aránya messze alatta marad e két nagy felekezet adatainak.[26]

Az adatsorok összevetéséből jól látható, hogy az 1949-es összeíráshoz képest a római katolikusok és a kisebb felekezetek híveiknek mintegy felét veszítették el, a legkisebb vérveszteséget a református közösség szenvedte el, itt a csökkenés csupán 20 % körüli volt. A magukat valamely vallási közösséghez tartozónak megnevezők esetében azonban a vallási hovatartozásra adott válasz nem föltétlenül jelentett gyakorló vallásosságot is, mivel a felekezethez tartozás kinyilvánítása önmagában nem biztos, hogy az egyház által megkívánt aktivitással is párosult. A kapcsolat ugyanis sokaknál inkább már csak eszmei volt, legföljebb a nagy egyházi ünnepeken való megjelenésre korlátozódott, ám a vallásosság maga már nem föltétlenül volt része a mindennapos életvitelüknek.

A vallásos népesség vesztesége a felekezeten kívülieket, illetve a kérdés megválaszolását elutasítókat gyarapította, akik vélhetően szintén vallástalanok voltak. Ezek száma az 1949-es népszámlálás szerint csupán 4 fő volt (ez azért is érdekes, mert a drasztikusan vallásellenes kommunista párt helyi csoportjában ennél jóval többen voltak, tehát azok, akik pl. 1948-ban az iskolai hitoktatás ellen szerveztek számos akciót, maguk is valamely felekezethez tartozónak vallották magukat!), 2000-ben már 850-en, a lakosság több mint 20 %-a egyértelműen vallástalannak nevezte magát, és további 5 % volt, aki a kérdés megválaszolását elutasította. Ez azt jelentette, hogy az ezredfordulón a zombori népesség mintegy negyede már szakított a vallásossággal, nem tartozott vallási közösséghez, és még formálisan sem kötődött a hithez. *(51. táblázat)*

Fő

Év	Népesség	Római katolikus	Görög-katolikus	Református	Evangélikus	Görög-keleti	Unitárius	Izraelita	Baptista	Egyéb	Felekezeten kívüli	Nem kíván válaszolni	Ismeretlen, nem válaszol
1941	5177	4526	62	471	54	32	1	11	8	12			
1949	5534	4867	48	500	74	22	2		7	10	4		
2000	4172	2563	36	405	27	11			4	62	850	200	14

51. táblázat **A község felekezeti viszonyai 1941 és 2000 között**

A Kádár-korszak településpolitikája – elsősorban a nagyüzemi mezőgazdaság tagosítási igényeinek kielégítése miatt – a külterületi lakosság fölszámolását is fölgyorsította. 1960-ban még a zombori népesség 8,9 %-a külterületen lakott, ez azt jelentette, hogy 4661-en a faluban, míg 458-an tanyákon, tanyaközpontokban éltek. Az akkori népességösszeírás pontosan rögzítette e külterületi lakosság megoszlását. 83-an laktak Csipkésben, 82-en Dénesmajorban, a Kertimag gazdaság akkori központjában, 43-an az Óbébai tanyákon, 17-en a METESZ Gózsem tanyán, 19-en a pincedombi tanyákon, 14-en a porgányi úti tanyákon, 15-en Prücskösben, 86-an a Sándormajorban, 78-an Újladányban és Óladányban, 21-en pedig Zugolyban.[27] 1970-ben a község lakóinak 4,6 %-a, 222 ember élt a tanyákon és az egykori majorokban, 1980-ban már csak 1,9 %, 87 fő, 1990-ben pedig

[26] *Magyarország településeinek vallási adatai (1880-1949)*. Bp. 1997. I. 318-319., NÉPSZ 2001. 166-167.
[27] NÉPSZ 1960 208.

0,8 %, 36 lakos, akik összesen 7 lakott helyen (tanyán) éltek.[28] Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a szocialista időszak végére eltűnt Kiszombor lakott külterülete, a tanyák, majorok túlnyomórészt elnéptelenedtek, a lakosság 99 %-a ekkor már a község belterületén élt.

LAKÁSHELYZET, INFRASTRUKTÚRA, TELEPÜLÉSI KÖZSZOLGÁLTATÁSOK

Egy település fejlettségét mindenkor meghatározzák azok az adatok, melyek a lakókörnyezet állapotára, komfortosságára, a szolgáltatások minőségére utalnak. A hatvanas évek közepétől kétségtelenül jelentősen fejlődött a falu, mert a lakások számának növekedése mellett elkészültek azok a létesítmények is, melyek modernebb életteret biztosítottak a község lakóinak.

A települési infrastruktúra kiépítése a hatvanas évek közepétől kapott új lendületet. Az állami támogatások lehetővé tették, hogy olyan településrészeket is ellássanak közművekkel, melyek eddig kiestek a fejlesztésekből. 1965-től folyamatosan haladt a járdaépítés a faluban, 1968-ra valamennyi utca egyik oldalán megépült az új aszfaltjárda.[29] 1968-ban 170 db közvilágítási lámpát állított föl a község területén a Délalföldi Áramszolgáltató Vállalat, ezzel is bővítve a közvilágítást. Ezzel párhuzamosan a villanyhálózat teljes kiépítése is befejeződött.[30] 1963. febr. 28-án alakult meg a Törpe-vízmű Társulat 719 taggal.[31] 1964. szept. 12-én átadták a 100 m^3-es új hidroglóbuszt, mely 1965. dec. 29-től működött teljes kapacitással. 1970-ig megépítettek 24 db közkifolyót és 60 db tűzcsapot is. A lakossági igények kielégítésére 1968-ban 3 gázcsere-telepet alakítottak ki. A közlekedési feltételek javulását jelzi, hogy 1972-ben új autóbusz-váró létesült a központban.[32] 1967-től fásítási programot indítottak. Ennek keretében a közterületre nemes nyárfák kerültek.[33] A fásítás mellett a község zöldterületeire is fokozottabb figyelmet fordítottak. A nyolcvanas évek elején 102 ezer m^2-nyi belterületi zöldterület tartozott a község kezelésébe, ennek több mint negyedét, 27,5 ezer m^2-t belterjesen gondozták, azaz parkosították. Igaz, a többi terület kevésbé volt ekkor még ápolt, 61,3 ezer m^2-t tett ki a külterjes, tehát csak ritkán gondozott zöldfelület, és 13,3 ezer m^2-et a parlagon maradt terület nagysága.[34] E területek természetesen a község külső övezeteihez tartoztak.

Lakásviszonyok

A község lakásállománya a kádári szocializmus évtizedei alatt nagyon sokat változott, s gyakorlatilag teljesen kicserélődött. Soha olyan volumenű fejlődés nem következett be ezen a területen, mint ami ebben az időszakban megtörtént. A hetvenes évek időszaka a

[28] NÉPSZ 1970 390., NÉPSZ 1980 517., NÉPSZ 1990 295.
[29] MVL XXIII. 722. VB jkv. 18/1968. szept. 21.
[30] Uo. 1/1968. jan. 16.
[31] Uo. 16/1968. aug. 28.
[32] Uo. 3/1972. febr. 8.
[33] Uo. 8/1966. ápr. 26.
[34] Uo. 1981. júl. 29.

lakossági fogyasztással, és ezzel párhuzamosan az életkörülmények addig soha nem látott ütemű emelkedésével járt együtt. Ennek egyik legpregnánsabb jele a lakásállomány komfortosodása és bővülése volt. Mindemellett szembetűnően csökkent a község külterületein élők száma: a települési szolgáltatások bővülése vonzotta az egykori tanyabokrok lakóinak betelepülését, 1980-ban már csak 47 olyan kiszombori lakást tartottak számon, amely külterületen volt.[35]

Egy az 1977-es belvízkor összedőlt vályogház

Az új lakások száma elsősorban az 1970-es évek első harmadától nőtt meg. Ez az 1970-es marosi árvíz okozta károk elhárításával függött össze, hiszen az alacsonyabban fekvő területeken lévő régi építésű házak többsége megrongálódott a magas talajvíz következtében. Az állam jelentős, mintegy 2,8 millió forintos újjáépítési támogatást nyújtott a károsultaknak, akik emellett kedvezményes kölcsönt is igénybe vehettek az építkezéshez. A község arculatának változását nagyban befolyásolták az akkori típustervek alapján megépített két-háromszobás, fürdőszobával fölszerelt lakóépületek. E házak a korábbiakhoz képest lényegesen magasabb komfortfokozatot nyújtottak. Mindemellett a házépítések számának alakulását a jövedelmi viszonyokon túl az alapanyagok időszakos hiánya éppúgy befolyásolta, mint a szakemberhiány.

A község lakásállománya 1949-ben 1550 db-ból állt. Ehhez képest 1970-re ez a szám csupán 43-mal volt több, mindössze 1593-ra növekedett. A lakásállomány bővülése a következő évtizedekben is minimális volt, 1970 és 2000 között a bővülés csupán 29 db. A növekedés lassulása nyilvánvalóan a népesség fogyásával függött össze, a mind inkább csökkenő népességszám kevesebb lakást igényelt. A bővülés egyrészt az új betelepülők építkezéseivel, másrészt a korábban jellemző több generációs együttélés megszűntével, azaz a családok szétköltözésével függött össze. A lakásállomány érdemi megváltozása, mint jelezzük, az 1970-es évekre tehető. Ez tehát alapvetően nem mennyiségi, hanem

[35] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1980. márc. 12.

minőségi változást jelentett. A hetvenes évek elejét megelőzően a lakások nagyobb része a második világháború előtti évtizedekben felhúzott, zömmel szoba-konyhás épületekből állt. Még az 1960-as években is sok volt azonban az 1920 előtt épült lakás, 1970-ben összesen 774 ilyen lakást regisztráltak, ez a teljes lakásállomány közel felét tette ki.[36]

Mivel a népszámláláskor fölvett adatok egyéni bevalláson alapultak, az adatsorok nem minden esetben fedték egymást, azaz eltéréseket mutattak a lakások építési idejét illetően, mégis, a *52. táblázat* jól mutatja, hogy a zombori lakásépítésnek két nagy korszaka volt, egyrészt a két világháború közötti évtizedek, másrészt az 1970-es árvíz utáni újjáépítés és lakásmodernizáció időszaka. A lakásállomány méretéhez képest elenyésző a hatvanas évek bővülése, és jól láthatóan lelassult a lakásépítési kedv az 1990 utáni évtizedben is. Mivel az új lakásépítés egyben korszerűsítést, modernizálást is jelent, mindkét mélypont a lakosság elszegényedésével, az építkezéshez szükséges források hiányával függött össze. A hatvanas évek csökkenése a családok ötvenes éveket követő igen nehéz talpra állásával volt magyarázható. A relatív fölhalmozás szintje, azaz a lakásmodernizációhoz szükséges források megképződése egybeesett az 1970-es árvíz következményeinek fölszámolásával is, amely további kedvezményekkel segítette a helyreállítást, illetve az új építkezéseket. Ennek természetesen föltétele volt az állami támogatások hozzáférhetővé tétele, a hosszú távú, alacsony kamatozású lakásépítési támogatások megjelenése.

Év	Összes lakás	1899 előtt	1900-1919	1920-1944	1945-1959	1960-1969	1970-1979	1980-1989	1990-2000
1970	1593	472	302	537	169	113			
1980	1600	243	170	372	77	89	649		
1990	1610	158	154	342	97	71	668	120	
2000	1622		289	300	115	85	661	122	50

52. táblázat **A lakások építési ideje 1970 és 2000 között**

Az 1970-es árvizet követően még kedvezményesebb, ún. árvizes kölcsönnel segítették az újjáépítést, ennek ellenére, mint egy 1976-ban a községi VB elé kerülő, Zombor lakásállománya alakulását számba vevő előterjesztésből kiderül, sokan nem voltak képesek azt igénybe venni, mivel a károsodott házak tulajdonosai között sok volt a nyugdíjas és járadékos, akik nem tudtak kezest állítani. Ezek a lakások aztán tovább romlottak, mivel a belvíz visszavonulását követően még évekig vizesedtek és repedtek a falak. Gyakran a nagy szerkezeti hibák évekkel később jelentkeztek, akkor, amikor az árvizes kölcsönt már nem lehetett fölhasználni. Ennek ellenére a lakásépítés a hetvenes évek első felében ugrott meg igazán, tehát a sérült lakások jó részét ekkor újjáépítették. 1970 és 1975 között 383 lakást vettek használatba (csak 1975-ben 93-at), és 152 lakás építéséhez kezdtek hozzá ezekben az években. Az építkezéseket viszont lassította és nehezítette az időszakos építőanyag-hiány, amely *„nem beszerzési, hanem gyártási zavarokra vezethető vissza."* Az építkezéseket zömmel helybeli kőműves kisiparosok végezték, 1975-ben 13 iparjogosítvánnyal rendelkező kőműves dolgozott a faluban.[37]

[36] NÉPSZ 1970. 433., NÉPSZ 1980. 613., NÉPSZ 1990. 336., NÉPSZ 2001. 225.
[37] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1976. jan. 28.

Tanácsi bérlakások a nyolcvanas évek közepén

Az árvizes építkezések nyomán – mivel a régi építésű, vályog falazatú épületek szenvedték a legnagyobb károkat – lassan-lassan eltűntek a vályogházak a községből. 1941-ben összesen 100 téglaépület, valamint 792 alappal ellátott és 475 alapozás nélküli vályogépület volt a faluban, az 1970-es összeíráskor 183 tégla, beton vagy panel falazatú épületet számláltak össze, az alapozott vályogépület száma 1101-re nőt, míg az alap nélküli épületek száma 173-ra csökkent.[38] Az 1941 után eltelt három évtizedben tehát alig nőtt a téglaépületek száma, a minőségi változást az épületek állagában csupán az jelentette, hogy harmadára csökkent az alaptalan vályogházak száma. Az alárakott, szigetelt épületek ugyan ellenállóbbak voltak, de az 1970-es évek sorozatos belvizeit már nem viselték el. Az ekkor megrongálódott házak helyén már nem vályog, hanem nagyobb alapterületű, magasabb belvilágú, többnyire fürdőszobás épületeket emeltek. Az új épületek döntően továbbra is földszintesek voltak, 1990-ben csupán 6 emeletes épület állt a faluban. Jelentősen csökkent viszont a házak zsúfoltsága, amely természetesen összefüggésben volt az elvándorlással, illetve a természetes szaporodás lelassulásával is. Míg 1970-ben 100 lakóépületre 321 lakó jutott, 1980-ban 293, 1990-ben már csak 274.[39] Nem változott viszont érdemben a lakóépületeken belüli lakások aránya. Míg 1970-ben az 1457 lakóépületből 1374 (94,3 %) egylakásos magánház volt, 1990-ben az 1575 épületből 1555 (98,7 %) volt egylakásos ingatlan. A kényszeregyüttélések tehát 1990-re gyakorlatilag megszűntek a községben, ugyanakkor megjelentek az első valódi társasházak is. 4-10 lakásos társasházat az 1990-es népszámláláskor 5-öt számolhattak össze.[40]

Többlakásos társasházak az 1970-es évek második felétől épültek Zomboron. Az első, állami célcsoportos beruházásban felépült 4 lakásos társasház kulcsátadására 1976. febr. 16-án került sor. A lakásokból egy pedagógus és egy BM szolgálati lakás, valamint két községi szolgálati lakás lett. Az ún. olajosházakat a Kübekháza és Kiszombor között

[38] *1941. évi népszámlálás 5. Lakóház és lakásadatok községek szerint.* Bp. 1982. 42-43. NÉPSZ 1970. 436-437.
[39] NÉPSZ 1970. 436-437., NÉPSZ 1980. 621., NÉPSZ 1990. 339.
[40] Uo.

feltárt gázmező kitermelését végző Nagyalföldi Kőolaj- és Gázkitermelő Vállalat építette szolgálati lakásként. A 2 db négylakásos ház tervei 1977 végére készültek el, az építkezés 1979-ben kezdődött és az átadásra 1 év múlva, 1980-ban került sor.[41]

Az 1980-ban átadott ún. olajosház

A korszerűbb lakóépület-struktúra átalakította a község lakásállományát is. Elsősorban az addig jellemző szoba-konyhás lakások számolódtak föl, helyükre főleg kétszobás, de mind nagyobb számban 3 vagy több szobás lakások épültek, melyek már fürdőszobával is rendelkeztek. 1960-ban a lakásállomány 75,3 %-a szoba-konyhás volt, 1970-ben 55,7 %-a, 1980-ban már csak egynegyede, 1990-re pedig már csak 14,3 %. Ugyanakkor a kétszobás lakások mennyisége 1970 és 1990 között 38,4 %-ról 53,5 %-ra nőtt. Még látványosabb a növekedés a 3 vagy több szobás lakások esetében. Míg ezek aránya a lakásállományon belül 1970-ben csupán 6%-ot tett ki, 1980-ban 18 %-ot, 1990-ben pedig már 32 %-ot. Az adatok változása azt mutatja, hogy a hetvenes évek lakásépítésére a két és háromszobás lakásépítés egyforma arányban volt jellemző, addig a nyolcvanas évek építkezéseit már egyértelműen a 3 vagy több szobás lakásépítés uralta. 1980 és 1990 között 76 %-kal nőtt a nagyobb alapterületű lakások száma, míg a kisebbeké csökkent.

Ezzel együtt a szobaszám ez idő alatt 2387-ról 3436-ra, azaz 44 %-kal nőtt. Látványosan nőtt a fürdőszobás lakások száma is. 1970-ben csupán a lakások 14 %-a volt fürdőszobás, 1990-ben már közel háromnegyede. Miközben a szobaszám ez idő alatt több mint másfélszeresére nőtt, az egy szobára jutó lakosok száma közel felére csökkent, azaz a lakások kényelme, az általuk nyújtott élettér jelentősen megnövekedett.[42] *(53. táblázat)*

A lakásállomány bővülése és korszerűsödése természetesen a lakások fölszereltségének modernizálásban is megnyilvánult. A villanyvilágítás általánossá válása a negyvenes-ötvenes években megtörtént, 1970-ben a lakásoknak csupán 6 %-a nem rendelkezett

[41] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1979. dec. 22.
[42] NÉPSZ 1970. 430-431., NÉPSZ 1980. 608-609., NÉPSZ 1990. 332-333. NÉPSZ 2000. 218-223.

villanyvilágítással, zömében ezek sem a belterületen lévő ingatlanok voltak. A külterületi népesség elköltözésével, illetve a hálózat bővítésével ez a probléma 1990-re gyakorlatilag teljesen megoldódott, a használatban lévő lakások mindegyike rendelkezett világítással.

Év	Lakás összesen	100 lakásra jutó lakó	Lakások szoba szerint			szobák száma	fürdő-szobák	100		
			1 szobás	2 szobás	3 vagy több szobás			lakásra jutó szoba	szobára jutó lakó	lakás közül fürdő-szobás
1970	1593	306	887	611	95	2387	216	150	199	14
1980	1600	297	391	916	293	2039	901	197	151	58
1990	1610	281	231	862	517	3436	1161	224	125	75
2000	1622	278	141	808	673	3967	1439	245	104	87

53. táblázat **A lakásállomány főbb adatai 1970 és 2000 között**

A hatvanas években megkezdett hálózatos vízszolgáltatási rendszer kiépítése a hetvenes években kapott nagyobb lendületet. Az 1970-es népszámlálás szerint a lakások csupán 12,4 %-a rendelkezett vezetékes vízzel, a többség (73,4 %) ugyanakkor már a telkén belül lévő, a vezetékes hálózatba bekapcsolt kútról juthatott ivóvízhez. Rajtuk kívül még sokan voltak, akik a telken lévő kútból (75 lakás), közkifolyóból (100 lakás), fúrt ártézi kútból (119 lakás) vagy egyéb helyről (16 lakás) jutott vízhez. A vezetékes víz nélküli lakások közül 121 volt, melynek lakói arra kényszerültek, hogy több mint 100 méterről hordják a vizet, mert a hozzájuk legközelebb eső kút vagy közkifolyó ott volt található.[43]

Ártézivizes közkifolyó a hatvanas években

[43] NÉPSZ 1970. 434-435.

1980-ra, tehát az árvíz utáni korszerűbb technológiát és modernebb fölszerelést alkalmazó építkezési hullám hatására megötszöröződött, 186-ról 935-re növekedett a vezetékes vízzel ellátott lakások száma, ami azt jelentette, hogy a lakásállomány közel 60 %-a már vízzel ellátottá vált. 1990-re harmadára csökkent azon lakások száma, ahol még hiányzott a lakáson belüli vezetékes víz, ám ez még mindig jelentős szám volt. A többség, a lakások 74,5 %-a már belső vízvételi lehetőséggel rendelkezett. 2000-re valamelyest javult a helyzet, a belső vízellátás nélküli lakásszám 12,8 %-ra csökkent. Ez azonban ekkor már nem a szolgáltatás kiépítetlenségéből adódott, hiszen jó ideje minden belterületen élő zombori számára hozzáférhető volt az utcákban meglévő gerincvezetékeken keresztül a vezetékes víz, hanem a lakástulajdonosok ebbéli igényének hiányából fakadt.

A palackos gáz bevezetése elsősorban a főzés kényelmét biztosította a hatvanas években. 1970-ben már minden második lakásban palackos gázzal főztek. A gáz fűtésre történő fölhasználásának a vezetékes gázszolgáltatás helyi hálózatának kiépítése volt a föltétele. Ez a nyolcvanas években történt meg. 1990-ben a lakások kétharmada már rendelkezett bekötött vezetékes gázzal, ám még ekkor is volt 161 olyan lakás, ahol nem hogy vezetékes gázt, még palackos gázt sem használtak, tehát a fűtést és a főzést is fa- vagy széntüzelésű kályhával és tűzhellyel oldották meg.

A vízöblítéses WC-k száma 1970-hez képest 1990-re megtízszereződött, és közel hasonló arányban növekedett a telken belüli szennyvízhálózattal (szikkasztó) rendelkező lakások száma. Mivel a szennyvízcsatorna-hálózat kiépítése csak 2009-2010-re várható a községben, ez a megoldás a jelenleg elérhető legkorszerűbb technológiát jelenti a szennyvízkezelésben. Mindezen túl még mindig van közel 200 olyan lakás a településen, ahol ez a rendszer sem működik, ezekben ma is udvari árnyékszékek találhatók. A nyolcvanas évek korszerű technológiája az egyedi fűtési rendszerek átalakítása központi fűtéssé. 1990-ben a lakásállomány egyharmada már ezzel a technológiával oldotta meg a fűtést, többnyire gázkazánnal, de szép számmal akadtak vegyes tüzelésű kazánok is.[44] *(54. táblázat*)

Év	Lakások összesen	villany	gáz		Víz		Vízöblítéses WC	Házi szennyvíz	Központi fűtés
			hálózati	palackos	hálózati	egyéb			
1970	1593	1495		924	186	1407	86	178	
1980	1600	1561		1330	935	665	552	958	
1990	1610	1610	1059	390	1200	410	849	1224	537
2000	1622	1610	1304	237	1414	208	1140	1416	661

54. táblázat **A lakások fölszereltségének alakulása 1970 és 2000 között**

A lakóépületek bővülésének, valamint a szobák és egyéb helyiségek számának növekedésével nagyobbak lettek a lakások is. Míg 1980-ban az egy lakásra jutó átlagméret 68-70 m^2 körül volt, 2000-ben ez az arány 87 m^2-re emelkedett. 1980-ban a leggyakoribb lakásméretet a 60-79 m^2 közé eső lakások adták, ebből 628-at számoltak össze, ami a teljes állomány 41 %-át tette ki, addig 2000-ben a 80 m^2 fölötti lakások voltak már túlsúlyban. Ekkor 80 és 99 m^2 közé esett 589 lakás (36,3 %), 100 m^2 fölé pedig 556 lakás

[44] NÉPSZ 1980. 616-617., NÉPSZ 1990. 337., NÉPSZ 2001. 229. p.

(34,3 %).[45] A lakásméret növekedésével, és a fölszereltség korszerűsödésével párhuzamosan a lakások komfortossága is növekedett. 1975-höz képest 1990-re nyolcszorosára nőtt az összkomfortos lakások száma. 1975-ben még a lakások közel háromnegyede komfort nélküli volt, 1990-ben ez az arány már csak 26,5 %, és ez a 2000-ig eltelt tíz évben még tovább javult. Mivel 1975-ben még nem rögzítették a szükséglakásokat, nem tudjuk, a komfort nélküliek közül hány tartozhatott ide, de biztosra vehető, hogy az akkor lakások többsége nem haladta meg a mai szükséglakásnak nevezett színvonalat. Ezek aránya ma a teljes lakásállományhoz képest jelentősen visszaesett.[46] (*55. táblázat*)

Év	Összes lakás	Összkomfortos	Komfortos	Félkomfortos	Komfort nélküli	Szükséglakás és egyéb
1975	1558	55	251	129	1123	
1990	1610	436	349	327	427	71
2000	1622	563	516	257	230	56

55. táblázat **A lakások komfortossága 1975 és 2000 között**

A lakásállomány bővülésével a családok életformája is átalakult, és a háztartások fölszereltsége is megváltozott. Egy 1978-as adat szerint a családok mintegy 10 %-a személygépkocsival, 24 %-a motorkerékpárral, 82 %-a televízióval, 99 %-a porszívóval, 81 %-a mosógéppel, 57 %-a gáztűzhellyel, 63 %-a olajkályhával, 19 %-a magnetofonnal és 18 %-a lemezjátszóval is rendelkezett.[47]

A község lakásállományának túlnyomó része magántulajdonban volt. 1975-ben a községi tanács 19 szolgálati lakással rendelkezett, ezekben orvosok, pedagógusok, óvónők és a védőnő, továbbá a körzeti megbízott lakott. Volt három munkaköri szolgálati lakás is, melyben gondnok, hivatalsegéd élt. A tanács ezeken túl 15 bérlakást is fönntartott, ezek azonban többségükben nem feleletek meg a követelményeknek. A hetvenes évek közepétől ezért megkezdték fölszámolásukat. Az akkori Felszabadulás u. (ma Nagyszentmiklósi u.) 3. sz. alatt pl. 9 komfort nélküli, vagy félkomfortos bérlakás volt, melyek fölszámolására a hetvenes évek második felében került sor. Az ott lakók többsége maga oldotta meg lakásproblémáját. A községi lakásállomány részét alkotta még a tanácsi lakásokon túl a vállalatok, szövetkezetek és egyéb szervek rendelkezésére álló lakások is, ezek száma 1975-ben 36 db volt. Összesen tehát 73 olyan lakás volt Kiszomboron a hetvenes évek közepén, melyek nem magántulajdonban voltak, ez az össz-lakásállomány 4,5 %-át tette ki.[48]

Településfejlesztés

A lakóépületek korszerűsödésével párhuzamosan bővültek és modernizálódtak a közintézmények is. A XIX. sz. végén felépült kisdedóvó hangulatos épülete az 1970-es évekre már korszerűtlenné vált. Az új és sokkal több gyermeket befogadó óvodát a szomszédos

[45] NÉPSZ 1980. 619., NÉPSZ 2001. 227.
[46] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1976. jan. 28., NÉPSZ 1990. 338., NÉPSZ 2001. 231.
[47] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1978. szept. 27.
[48] Uo. 1976. jan. 28.

telken álló, korábbi községi szolgálati lakásból alakították ki. A hetvenes évek végén ezt az épületet felújították és korszerűsítették. 1977 áprilisában avatták fel a 100 fős új óvodai pavilont, és ősszel már fogadta a kicsiket az intézmény.[49] Ez azt jelentette, hogy ettől kezdve egyetlen gyermeket sem kellett elutasítani férőhelyhiány miatt. Az óvoda mellé új konyhát építettek, ezzel az étkeztetés korábbi gondjai is megoldást nyertek. Ugyanakkor a pavilon megépítése miatt az óvoda telke rendkívül összeszűkült, nem volt elegendő szabadtéri játéktér a gyerekek számára. Ezen úgy segítettek, hogy a régi óvoda épületét, amelyet az új épület átadását követően kiürítettek, 1990-ben, még az őszi önkormányzati választást megelőzően elbontották, és a helyén parkot és játszóteret alakítottak ki.

A főtér a hatvanas évek végén

Az általános iskola Lenin (ma Óbébai) utcai épületénél 1976-ban készült el az új sportpálya, és ekkor kapott aszfaltburkolatot az udvar.[50] Az iskola vezetésében ez év őszétől Marosvári Mihályt Papós András váltotta fel, aki 2001-ig vezette az intézményt.[51] 1980-ban lett az iskola igazgatóhelyettese Nagy Tibor, aki a rendszerváltás után korai haláláig polgármesterként állt a község élén.[52] Az iskola udvarán épült fel a községi sportcsarnok, melynek átadására 1988 decemberében került sor.[53] A közművelődés intézményeinek fejlesztése terén azonban kevés eredmény született ebben az időszakban. A művelődési ház állandó felvizesedését és beázását nem sikerült megoldani, a javítások és karbantartások sohasem voltak átfogóak, csak a közvetlen kárelhárítást biztosították. 1982-1983-ban ugyan végrehajtottak itt egy 1,7 millió Ft értékű beruházást (az oldalszárnyban kialakítottak ez 80 m^2-es klubtermet, belső WC-ket építettek, megszűntetve az

[49] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1977. dec. 21.
[50] MVL XXIII. 722. VB jkv.1976. dec. 8.
[51] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1976. jún. 17.
[52] Uo. 1980. szept. 17.
[53] Uo. 1988. dec. 14.

udvari illemhelyet), ám ez nem járt együtt teljes rekonstrukcióval.[54] A közfeladat megnyugtató megoldására csak a kilencvenes évek közepén került sor, amikor az intézményt áttelepítették a mozi épületébe. A nyolcvanas évek elejére viszont a könyvtár helyzete egy átfogó fölújítás következtében sokat javult, az 1981. novemberi átadást követően alapterülete megduplázódott, 200 m^2-re növekedett.[55]

A főtér átépítése 1976-ban, az új üzletház építésekor

A hetvenes években még további látványos eredményei voltak az általános fejlődésnek. 1977. aug. 20-án avatták fel a több osztállyal (ruházat, élelmiszer, presszó, valamint cukrászüzem) rendelkező új üzletházat a főtéren.[56] Az avatáson 1000-1500-an vettek részt. (Az épület helyén korábban a Rónay Tibor féle kúria téglafallal körülvett kertje volt). Az üzletház felépülésével kezdődött a község főterének átalakítása. A Nagyszentmiklósi utca elején elbontották a régi községházát (melyben ekkor már egy élelmiszerbolt és cukrászda működött), s helyén sokáig üres tér maradt. Ekkor épült a templom mögötti egyemeletes, 8 lakásos házsor második üteme, az új gyógyszertár, a fogorvosi rendelő és a kenyérbolt.[57] Felújították a község közvilágítási hálózatát, a könyvtárat, a kultúrházat, a mozit, a hatósági húsboltot és a tűzoltószertárt. Megkezdődött a műemlék magtárak felújítása, és 1980 nyarán újból megnyílt a Gólyafészek vendéglő.[58] Haleszban bolt és büfé nyílt, és 1982 őszén átadták a mini gázcsere-telepet, 90 palackos kapacitással.[59] A vezetékes vízrendszer teljes kiépítése további tartalék kút fúrását igényelte.[60] A tervezés 1978-ban kezdődött, majd megépült az új hidroglóbusz. Korszerűsítették a tanácsházát és fel-

[54] Uo. 1983. dec. 21.
[55] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1982. jan. 12.
[56] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1977. szept. 21.
[57] Uo. 1978. szept. 13., 1979. dec. 22.
[58] Uo. 1980. szept. 17.
[59] Uo. 1982. szept. 15.
[60] Uo. 1982. dec. 22.

újították az orvosi rendelőt. Elkészült a községi vágóhíd, és rendbe hozták a szeszfőzdét.[61] Zöldséges bolt és „GELKA" szerviz nyílt, és az ún. mozgó patyolat szolgáltatásba is bekapcsolódott a község.[62] Bővítették és korszerűsítették a posta telefonközpontját, és ezzel 1985-ben 100 fölé emelkedett Kiszomboron a telefon-előfizetők száma.[63]

A vezetékes gázhálózat-fejlesztés első ütemének átadása 1985-ben

1983-ban kezdődött a vezetékes gázellátás bevezetésének előkészítése. A község a Dénesmajorban működő Gabonamag vetőmagüzem jogi képviseletét ellátó Nádudvari Vörös Csillag tsz-szel (mint gesztorral) és az Új Élet tsz-szel fogott össze annak érdekében, hogy a község határáig kiépítsék a gerincvezetéket. A települési költségvetésből 800 ezer forinttal támogatták az átadó állomás megépítését. A tervek elkészülte után, 1985 tavaszán, megindult a beruházás, és októberben a község központjában fellobban a konvektorokban a vezetékes gáz.[64] A Felszabadulás utca után a Kör, a Deák Ferenc, a Zöldfa, a Szegedi, a Szőlő, a Lenin, a József Attila, a Kossuth, az Ökrös József utcák és a Szabadság tér felé halad tovább a hálózat bővítése.[65] 1985 és 1988 között több mint 17 ezer folyóméter hosszúságú vezeték épült meg a faluban 927 bekötéssel, ennek révén 820 lakás fűtése valósult meg. 1988-ban még további 9100 folyóméter gerincvezeték megépítésére került sor, amely további 288 bekötést tett lehetővé. Ezek az utcák már a község külső peremén helyezkedtek el. A költségeket részben települési forrásokból, részben az ún. energiaracionalizációs alapból, részben a nagyfogyasztók (Gabonamag, GKI, tsz-ek) befizetéseiből, részben pedig lakossági önerőből biztosították. Ennek összege 1988-ban

[61] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1982. jan. 30.
[62] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1983. jún. 15.
[63] Uo. 1985. dec. 18.
[64] Uo. 1987. dec. 9., 1988. dec. 7.
[65] Uo. 1985. dec. 18.

már a 25 %-os ÁFA-befizetési kötelezettség miatt 14 ezer Ft volt lakóingatlanonként.[66] A lakossági munkák koordinálására még 1986-ban létrehoztak egy évente a fejlesztés előtt álló utcák képviselőiből újjászervezett „gáztársulatot", amely 1989. ápr. 20-án ülésezett utoljára, mivel a sikeres beruházás után feloszlott.[67]

Járdaépítés a könyvtár és idősek otthona előtt a nyolcvanas évek elején

A hetvenes évek végére gyakorlatilag befejeződött a község utcáinak járdával való ellátása, ekkorra már csak a peremrészek beépítetlen telkei elől hiányzott a burkolt gyalogút. Folyamatos volt a régi járdák cseréje, korszerűsítése is. 1981 nyarára 32823 m^2-nyi járdaállománnyal rendelkezett a község, ebből 14107 m^2 aszfalt, 15999 m^2 beton és 3117 m^2 járdalap volt. Téglajárdát ekkor már nem használtak, de 2617 m^2 járda fölújításra szorult, ennek nagyobb része aszfalt- és betonjárda volt.[68] Megkezdődött az utak szilárd burkolattal történő ellátása is. Az állami kezelésben (KPM) lévő térségi jelentőségű burkolt utak mellett a tanács a hetvenes évek végétől hozzákezdett a helyi jelentőségű burkolt utak megépítéséhez. 1981 nyaráig nagy anyagi ráfordítással megépült a Rákóczi (1972) és a József Attila utcai aszfaltburkolat (1975). Ekkor a KPM kezelésében 22,7 ezer m^2-nyi aszfalt és 2,2 ezer m^2-nyi kiskockakő burkolattal ellátott műút volt, míg a település fönntartásába 3,9 ezer m^2 aszfalt és 12,7 ezer m^2 kiskockakő burkolatú út tartozott. A község útjainak nagy része azonban ekkor még burkolatlan volt (86,4 ezer m^2).[69] Ez a teljes községi útállomány 67,5 %-át tette ki, ezért az elkövetkező évek egyik legfontosabb feladata a szilárd burkolatú utak megépítése volt. A rendszerváltásig elkészült a Móricz Zsigmond, a Régi Makói, a Szántó Kovács, a Károlyi, a Táncsics, az Ökrös József, a Kossuth, a Rozmaring, a Kör, a Zöldfa, a Lenin, és a Deák Ferenc utca burkolata is. 1986 végére készült el a Makó és Kiszombor közötti kerékpárút.[70]

[66] Uo. 1988. szept. 14.
[67] Uo. 1989. máj. 17.
[68] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1981. júl. 29.
[69] Uo.
[70] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1986. dec. 10.

A településen végrehajtott fejlesztések jó részét a tanács a költségvetésében megképzett fejlesztési alapjából finanszírozta. 1974 és 1981 között összesen 13,8 millió Ft értékű fejlesztés valósult meg ennek az alapnak a terhére a községben. A legnagyobb volumenű fejlesztés az óvoda építése volt, ez a beruházás mintegy 6,5 millió Ft-ba került. A célcsoportos lakásépítés végszámlája 3,8 millió Ft-ra rúgott, az új kutak fúrására 1 millió Ft- ot költöttek. Számos kisebb beruházás is megvalósult a fejlesztési alapból ebben az időszakban. A fogorvosi rendelő építése 388 e Ft-ba, a gyógyszertár építésének támogatása 500 e Ft-ba, a sportpálya felújítása 497 e Ft-ba, a vágóhíd felújítása 300 e Ft-ba, a hatósági húsbolt és daráló kialakítása 150 e Ft-ba, az új ravatalozó 283 e Ft-ba, a fodrászüzlet átalakítása 100 e Ft-ba, míg az új buszvárók megépítése 150 e Ft-ba került. E beruházások ellenértékének nagyobb részét a helyi bevételekből, zömmel a lakosság községfejlesztési hozzájárulásából, kisebb részét külső (állami, megyei) céltámogatásokból finanszírozták. Ebben az időszakban a község több mint 9 millió forintot fordított a fejlesztési alapból beruházásra, ehhez valamivel több mint 5 millió Ft-os állami és megyei céltámogatás, ill. egyéb külső támogatás érkezett. (*56. táblázat*)

ezer Ft

Bevétel jogcíme	Terv	Tény	%
1973. évi pénzmaradvány	3727	3727	100,00
Lakossági községfejlesztési hozzájárulás	4940	4895	99,08
Telekadó	155	329	212,26
Út- és közműfejlesztési hozzájárulás	159	97	61,00
Lakás-használatbavételi díj	130	117	90,00
Házhely- és házingatlan eladás	576	60	10,36
Egyéb bevétel	629	13	2,07
Saját bevétel összesen	**10316**	**9238**	**89,55**
Állami hozzájárulás a célcsoportos lakásépítéshez	4592	3050	66,42
Gazdálkodó szervek és a lakosság hozzájárulása az óvoda építéséhez	0	758	758,00
Átvett pénzeszköz	0	127	127,00
Felsőbb tanácsi hozzájárulás	0	1300	1300,00
Bevételek összesen	**14908**	**14473**	**97,08**

56. táblázat **Kiszombor fejlesztési alapjának összesített bevételei 1974 és 1980 között**

A fejlesztési alap bevételei az 1970-es évek második felében meglehetős ingadozást mutattak. Az állandóságot a lakossági településfejlesztési hozzájárulások beszedése jelentette, az ingadozást inkább a külső céltámogatások feladathoz kötődő átvétele okozta. A fejlesztési bevételek ezért éves szinten 2,5 és 6,3 millió Ft között szóródtak, a 8 éves átlag 3,9 millió Ft volt. E pénzből természetesen nem csupán épület-beruházásokat, hanem eszközbeszerzéseket, felújításokat és egyéb feladatokat is finanszíroztak. Feltűnő viszont, különösen a nyolcvanas évek eleji számoknál, hogy a tényleges bevételek rendre, s gyakran nem is kis különbséggel elmaradtak a tervezettől. A kiadási oldalon viszont igen takarékosan bántak a forrásokkal. A 3,9 millió Ft-os éves fejlesztési bevétellel szemben a kiadási oldal éves átlaga 1,7 millió Ft volt. A két érték közötti különbség az igen magas társadalmimunka-aktivitásból fakadt. A 8 évben összesen 40,3 millió Ft értékű társadalmi munkát végeztek a zomboriak, éves átlagban ez meghaladta az 5 millió Ft-ot. A beruházások tekintélyes részénél, pl. a járdaépítésnél, a csapadékvíz-elvezető árkok megépítésénél ennek a kötelező élőmunkának meghatározó szerepe volt. E beruházásoknál sok eset-

ben költségként csupán az anyagár jelent meg, a kivitelezés költségeit a társadalmi munkaórák jelentették. Volt olyan év, amikor minden egyes lakosra 1100-1200 Ft értékű társadalmi munkaóra jutott, a 8 éves átlagban – Klárafalvával és Ferencszállással együtt – ez az érték 854 Ft/fő volt. (*57. táblázat*)

ezer Ft

Év	Bevétel			Kiadás			Társadalmi munka	
	Terv	Tény	%	Terv	Tény	%	Össz-érték	1 főre jutó
1974	4664	5565	119	4664	800	17	1277	0,216
1975	6609	6329	96	6609	2671	40	3915	0,675
1976	5043	5168	102	5043	3158	63	6701	1,144
1977	2910	3305	114	2910	1840	63	4122	0,701
1978	2365	2184	92	2365	1042	44	4781	0,801
1979	3330	2976	89	3330	2298	69	7524	1,261
1980	4316	2419	56	4316	63	1,5	5477	0,930
1981	5931	3780	64	5931	1672	28	6518	1,106
Összesen	35168	31726		35168	13544		40315	6,834
Éves átlag	4396	3966	90	4396	1693	38,5	5039	0,854

57. ábra **A fejlesztési alap bevételei és kiadásai 1974 és 1981 között**

A felújított Rónay-magtár (helytörténeti gyűjtemény) és a mozi a nyolcvanas évek elején

Kiszombor igazi műemlékfalu. Elsősorban az Árpád-kori körtemplom (rotunda) teszi azzá, de ezen az európai hírű műemléken kívül még 1 kastély, 5 kúria, 3 raktár, 1 Nepomuki Szent János szobor és 1 úri temetkezőhely is van a községben. A rotunda helyreállítása az Országos Műemléki Felügyelőség munkatársainak 1978-as nyári látogatásával – előzetes felmérésével – kezdődött. A szakemberek ekkor a munkák elkezdését az év végére ígérték.[71] Végül is a műemléki helyreállítás 1980 végén kezdődött meg a rotunda templomról történő leválasztásával.[72] Az építészeti munkák, majd a freskók res-

[71] Uo. 1978. júl. 5.
[72] Uo. 1980. dec. 17.

taurálása a 80-as évek közepéig tartott.[73] A mai helytörténeti gyűjteménynek helyet adó raktár tetőzetének javítása szintén 1980-ban kezdődött meg.[74]

Települési humánszolgáltatások

A település intézményeinek fenntartásáról a községi tanács gondoskodott. A két legnagyobb intézménnyel, az iskolával és az óvodával külön fejezetben foglalkozunk. Ugyancsak önálló részben mutatjuk be a közművelődési intézmény tevékenységét. Az intézmények a hetvenes évekre jelentősen modernizálódtak, fölszerelésük korszerűsödött, funkcióik kiteljesedtek. A lakosság alapellátását ekkor már helyben is biztosítani lehetett. (*58. táblázat*)

Megnevezés	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981
Iskolai tanulók száma (fő)	560	563	562	561	572	569	592	603
Ebből az alsó tagozatosok száma (fő)	301	298	292	305	305	283	313	316
Ebből Ferencszálláson (fő)	27	29	27	23	29	33	32	28
Klárafalván (fő)	29	30	30	33	32	25	28	28
Napközis tanulók száma (fő)	242	247	248	315	372	287	324	353
Napközis ellátás aránya (%)	43,0	43,8	44,0	56,0	65,0	50,4	54,0	58,0
Szakos nevelői ellátottság (%)	70,5	72,5	72,3	79,6	82,9	76,9	83,1	84,6
Bukott tanulók száma (fő)	6	8	4	14	7	7	6	7
Iskolai könyvtár könyvállománya (db)	3942	3967	3999	4388	4426	4493	4649	4694
Óvodai beíratottak (fő)	171	175	176	223	228	255	252	253
Az óvodai férőhely-kihasználtság (%)	99,0	102,0	102,0	130,0	133,0	128,0	126,0	127,0
Óvodai csoportok száma	8	8	8	10	10	11	10	10
Bölcsődei férőhely kihasználtsága (%)	82,0	81,0	81,0	86,0	85,0	91,0	88,0	81,0
Férőhely-kihasználtság szabad szombatok nélkül (%)	98	103	107	105	102	102	100	86
Az öregek napközi otthonába (ÖNO) járók száma (fő)	17	28	21	21	19	21	27	23
Férőhely-kihasználtság az ÖNO-ban (%)	43,0	70,0	53,0	53,0	48,0	53,0	68,0	58,0
Házi szociális gondozásban részesülők száma (fő)	9	11	10	13	13	18	25	28
A körzeti orvosi rendelők betegforgalma (fő)	44150	44690	43887	36100	34290	35289	38867	38817
A táppénzes személyek száma (fő)	4896	5128	4337	3178	4326	4275	4566	4350
A fogászati szakrendelő betegforgalma (fő)		5244	5428	4727	5672	5654	5119	4958
Terhes-megjelenések száma (fő)	826	679	783	796	910	578	884	323
Védőnői látogatások száma (eset)	2616	2342	3414	3242	3361	3355	3091	1698
A műv. házban megtartott rendezvények száma (db)		82	93	71	100	106	152	171
A rendezvények résztvevőinek száma (fő)		5834	8290	9239	11127	11452	12305	15616
A községi könyvtár köteteinek száma (db)	17347	18741	19866	21948	21770	21947	23576	25248
A kölcsönzött kötetek száma (db)	25977	36345	31491	38265	41091	42070	45143	30677
Beiratkozott olvasók száma (fő)	1204	1213	1218	1330	1278	1237	1146	1143
Látogatók száma (fő)	8491	8340	10055	13691	13258	12630	13372	10412

58. táblázat **A községi tanács által fönntartott intézmények főbb mutatói (1974-1981)**

A faluban ezekben az években 2 háziorvosi körzet működött 2 körzeti orvossal (dr. Majoros Ferenc 1941-től, dr. Kabók Teréz 1972-től), 2 védőnővel (Petreczky Erzsébet és Rieger Éva), 3 ápolónővel, 2 írnokkal és 1 kisegítővel. Az évenként megtartott beszámolók alkalmával ismertették a község egészségügyi helyzetét. E beszámolókból tudjuk, hogy komolyabb járványos megbetegedések nem alakultak ki. Az egészségügy színvonalát jelentősen emelte, hogy a már 1972-ben életveszélyesnek minősített régi helyett 1978-

[73] MAROSVÁRI 2000., TÓTH 2000. 159-168.
[74] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1980. dec. 17.

ban új gyógyszertár és gyógyszerész szolgálati lakás épült a községben (1979 januárjában kezdte meg működését),[75] 1974. júl. 14-én pedig átadták a fogorvosi rendelőt, melynek eredményeként, ill. dr. Szőnyi Magdolna munkába állása révén folyamatos lett a fogorvosi ellátás a faluban. A hetvenes évek végétől rendszeressé vált a községben a szülésznőgyógyászati és a gyermek-szakorvosi rendelés is, az ellátást Makóról kijáró orvosok végezték. A Móricz utcai egészségház a védőnők bázisa volt, az épület rossz állaga miatt viszont teljes felújítása a nyolcvanas évek elejére elengedhetetlenné vált. A községi Vöröskereszt 170 taggal működött, és szerepe elsősorban a higiénés fölvilágosításban, és a véradások szervezésében volt.[76]

A fogorvosi rendelő és a bölcsőde 1975-ben

1965. máj. 21-én nyílt meg a Nagy-György Jánosné által vezetett Öregek Napközi Otthona, amelyben általában 35-40 fő ellátásáról gondoskodtak. Az étkezést az óvoda konyhája biztosította, tv, rádió, társasjátékok szolgálták az idősek időtöltését. A kapacitások kihasználtsága ugyan nem volt teljes, de nagy népszerűségnek örvendett a házi szociális gondozás, melynek hálózata a 1976. őszén két gondozó munkába állításával szerveződött meg a községben.[77] 1979. nov. 5-ig a könyvtárral egy épületben működött az otthon, ekkor adták át a Lenin (ma Óbébai) utcai új gondozóházat.[78]

Az Egyesített Szociális Intézményt (ESZI) 1980. jan. 1-jétől szervezték meg Zomboron. Vezetője Molnár Istvánné lett. Az intézmény bázisa a korábbi öregek napközi otthona volt, amely hétköznaponként 8 és 16 óra között várta az idős embereket. Itt programokat szerveztek számukra, orvosi felügyeletet nyújtottak és gondoskodtak a napi

[75] Uo. 1972. dec. 15., 1979. dec. 22.
[76] MVL XXIII. 722. VB jkv. 10/1967. máj. 23.
[77] Uo. 1982. jan. 12., 1986. jan. 15.
[78] Uo. 1983. nov. 30.

háromszori étkeztetésükről is, amelyet az óvodai konyháról oldottak meg. Az itt kialakított fürdőt hetente használhatták, és a rászorulók számára automata mosógép is rendelkezésre állt. Az induló évben 27 gondozottat láttak itt el, ez 70 %-os kihasználtságot jelentett, de mindenképpen javulást mutatott az egy évvel korábbi 19 főhöz képest. 1982-ben már 32-33 idős ember vette igénybe az ESZI szolgáltatásait. A nappali gondoskodás mellett 1979-től házi gondozást is végzett az intézmény. Egy főfoglalkozású és egy tiszteletdíjas házi szociális gondozó látta el a rászorulókat, ebédet vittek nekik, elvégezték a takarítást és a bevásárlást. 1980-ban 10, 1983-ban 11 házi gondozott idős ember volt a faluban.[79]

Dr. Majoros Ferenc nyugdíjazása 1978-ban

1984. jan. 1-jétől ún. hetes napközit szerveztek, ami azt jelentette, hogy az idős emberek hétfőn reggel fél 8-tól szombat délután fél 4-ig az intézményben lehettek. Ezzel egyfajta részleges bentlakásos otthont alakítottak ki az ESZI-n belül, amely napi ötszöri étkezést, tisztálkodási lehetőséget és bennalvást biztosított a rászorultaknak. A hely szűkössége miatt mindössze 10 fő számára tudták ezt a lehetőséget megadni. Az ellátásukról az intézményvezetőn kívül egy gondozó, egy főfoglalkozású és egy félműszakos kisegítő, valamint egy takarító gondoskodott. A nappali ellátás mellett ebben az időben már három főfoglalkozású és egy tiszteletdíjas gondozónő látta el a 12 házi gondozásba vett idős embert, illetve azokat, akik a napközi ellátásban részesültek ugyan, de betegségük miatt nem tudtak bejárni az otthonba.[80]

1987. febr. 1-jétől a szociális ellátórendszert a községben a Területi Gondozási Központ működtette. Ide tartozott a 40 férőhelyes idősek klubja, a 10 férőhelyes szállást biztosító idősek klubja, a szociális étkeztetés és a házi gondozás. 1989-ben a szociális étkeztetést 40-45 fő, míg a házi gondozást 20-23 fő vette igénybe. Ez utóbbi létszámba

[79] Uo. 1980. aug. 27., 1983. nov. 30.
[80] Uo. 1986. jan. 15.

beletartozott a két társközség, Ferencszállás és Klárafalva rászorulói is (10 gondozott és 8 szociális étkező), mivel a Területi Gondozási Központ 1990. végéig e két község számára is biztosította a szociális ellátást.[81]

Ajándékosztás az idősek otthonában 1975-ben

A nők általános munkába állása miatt még inkább szükség volt a bölcsőde fenntartására. A 40 férőhelyen időről időre 45 kisgyereket is gondoztak. 1966-ban az udvarra féltetőt készítettek, hogy megoldják a levegőztetést, 1967-ben pedig bevezették a vizet.[82] A gyerekek ellátásáról 14 fő gondoskodott. A föltételek azonban nem voltak optimálisak, mihamarabb gondoskodni kellett a közegészségügyi előírások maradéktalan betartását biztosító épület kialakításáról, s legfőképpen a hiányzó szociális helyiségek megépítéséről. A beruházást a községi tanács végezte, 1972. máj. 1-jén adták át a felújított épületet.[83]

A településen 1956-tól dr. Márfai Ferenc látta el az állatorvosi teendőket. A legsúlyosabb visszatérő problémát az évente jelentkező száj- és körömfájás járvány jelentette, de a zárlatok, a legeltetési tilalom elrendelése a nagyobb méretű állomány-pusztulást megakadályozta. 1969-ben elkészült az új dögtér, amelynek funkciója szintén a fertőzésveszély elhárítása volt.[84] 1975-ben kijelölték az új szemétlerakó-helyet is.[85]

Széll Ambrus körzeti megbízott irányítása mellett 1965-ben a községben 18 önkéntes rendőr teljesített szolgálatot.[86] Feladataik közé tartozott a közbiztonság, a vagyonvédelem, a közlekedésbiztonság felügyelete. Hetente 4, havonta 16 óra szolgálatot teljesítet-

[81] KKÖ irattára Képv. jkv. 1992. febr. 22.
[82] MVL XXIII. 722. VB jkv. 18/1968. szept. 21.
[83] Uo. 10/1972. máj. 31.
[84] Uo. 14/1969. júl. 30.
[85] Uo. 22/1975. 11. 26.
[86] Uo. 4/1965. febr. 16.

tek. A faluban csak kisebb értékű kerékpár- és terménylopások fordultak elő.[87] A 43-as főközlekedési úton évente 5-10 balesetet regisztráltak. 1973. márc. 1-jétől már két körzeti megbízott felügyelt a község rendjére.[88] Ekkor készült el az új megbízotti iroda is, melyet a takarékszövetkezet volt irodahelyiségében alakítottak ki a Felszabadulás (ma Nagyszentmiklósi) u. 3. alatt. A Községi Önkéntes Tűzoltótestület a makói városi tűzoltóság irányítása alatt működött. A parancsnok 1965-től Pásztor István volt. A tagság (20-30 fő) feladatai között szerepelt az aratási ügyelet tartása. Évente átlagosan 1-2 kisebb tűzeset fordult elő.[89]

A település továbbra is sajátos helyzetben volt határközelisége okán. Az ötvenes évek zárt világával szemben, amikor még maga a község is engedéllyel volt megközelíthető, lényegesen szabadabb légkör alakult ki a hatvanas évekre, de a határ továbbra sem volt átjárható, s noha műszaki zárat nem építettek ki, az őrizet szigorú volt. A község területén két határőr laktanya működött, a Nacsa-tanyai és az aladármajori őrs, melyek tisztjei és sorállománya igyekezett integrálódni a község életébe, bekapcsolódtak a társadalmi munkákba, a kulturális csoportok munkájába. A község feladata volt gondoskodni a határsáv tisztántartásáról, és a községben élők közül sokan önkéntes segítőként működtek közre a határsértők leleplezésében azzal, hogy jelezték az idegenek fölbukkanását. 1971-ben Kiszombor a határőrizeti munkában való eredményes közreműködéséért az országgyűléstől *„Határőr község”* címet kapott,[90] majd 1980. nov. 7-én nagy ünnepség keretében, magas rangú állami és pártvezetők jelenlétében adták át a *„Kiváló határőr község”* kitüntető címet.[91] A kiszombori határőrök elhelyezése a két külterületi laktanyában meglehetősen mostoha volt. Ebben már csak a Kádár-rendszer végén történt változás. 1989. aug. 16-án Székely János vezérőrnagy, a BM Határőrség országos parancsnoka adta át a Régi Makói utca végén fölépített új határőr laktanyát, amely már a működés korszerű föltételeit biztosította az állomány számára.[92]

KÖZLEKEDÉS

Kiszombor földrajzi elhelyezkedése közlekedési szempontból igen kedvező volt. Áthaladt rajta a Szegedről Aradra vezető nemzetközi főútvonal, két megállója volt a községben az Újszeged-Mezőhegyes vasútvonalnak. Amennyi áldást hozott a községnek ez a jó forgalmi helyzet, legalább annyi nehézséget is okozott. A településen átvezető 43. sz. főúton a forgalom az új Maros-híd 1974-es megépülésétől kezdődően nőtt meg jelentősen. 1976-ban a nagylaki határátkelőhely megnyitása a nemzetközi teherforgalom előtt többszörösére növelte a falun áthaladó nehézgépjárművek számát.[93]

A korábbi évtizedekben a tradicionális közlekedési módnak, a vasútnak meghatározó szerepe volt a község életében. Még a 70-es években is zsúfoltak voltak a reggeli és délutáni diákvonatok. A híres, Makóról 6:55-kor induló tanulójárat Kiszombor után már

[87] Uo. 8/1965. ápr. 13.
[88] Uo. 3/1973. febr. 5.
[89] Uo. 3/1973. febr. 5.
[90] Uo. 22/1971. nov. 23.
[91] MVL XXIII. Tü. jkv. 1980. dec. 17.
[92] Uo. 1989. szept. 27.
[93] Uo. 1976. szept. 16.

csak Újszegeden állt meg. A diákok százai villamossal jutottak el a belvárosi középiskolákba, egyetemekre. Tanítás után Újszegedről a 2:55-össel indultak haza a felszabadult diákok. A kora reggeli munkásvonat Mezőhegyesről indulva hozta be Szegedre a Kendergyár, a Kábelművek, a Textilkombinát és a Szalámigyár dolgozóit.

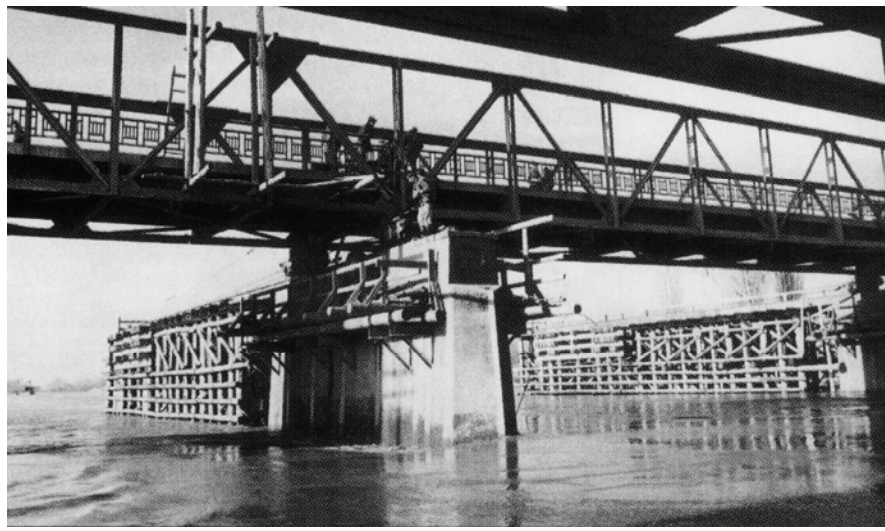

Az új közúti Maros-híd építése és a még működő régi híd 1973-ban

A 70-es évek végétől változtak meg lassan az utazási szokások. Fokozatosan mind nagyobb szerepe lett az autóbuszoknak. Az Újszeged-Makó-Mezőhegyes MÁV vonal kihasználtsága a 80-as évek közepétől jelentősen csökkent és a 90-es években a VOLÁN járatai szinte egyeduralkodóvá váltak a térségben. A buszok jóval sűrűbben jártak, mint a vonatok, a falvak közepén álltak meg, és Szegeden is bementek a belvárosba. A szegedmakói busz sokáig a régi hídon járt, és a múzeum mellett lehetett róla leszállni, és szemben, a Vízügyi Igazgatóságnál felszállni rá.

A községen átvezető megnövekedett közúti forgalmat átmenetileg a régi óvoda és a tornyos kastély közötti József Attila utcába terelték, mely 1975-ben kapott szilárd burkolatot. Ezzel mentesítették a Templom téri nagy kereszteződést. Mindenki tudta azonban, hogy ez még nem a végleges megoldás. A 43-as út korszerűsítése fokozatosan érte el Kiszombort. Előbb a hírhedt deszki S-kanyart szüntették meg az új nyomvonallal, majd jó pár év múlva, 1976-ban Zombort északról elkerülve kivitték az átkelési szakaszt a községből. A fejlődés újabb kérdéseket is fölvetett. A 80-as évek elején már látható volt, hogy előbb-utóbb megnyílik a kiszombori határátkelő. Az általános rendezési terv 1983-as vitáján a zomboriak azt kérték, hogy ne jöjjön be a nemzetközi út a faluba.[94] Ez a kérdés a 90-es években vált igazán aktuálissá, amikor Nagy Tibor polgármester erőfeszítéseinek sikereként valóban látható közelségbe került a határátkelőhely megnyitása.

A mind forgalmasabbá váló 43. sz. főúton való kerékpáros közlekedés állandó gondot okozott a zomboriak számára. Régi terv valósult meg tehát, amikor 1983. okt. 13-án

[94] Uo. 1983. jún. 15.

megkezdték a települést Makóval összekötő kerékpárút építését. Az átadásra, illetve a kerékpárút használatba vételére azonban csak 1986 végén került sor.[95]

Az 1974 végén átadott új közúti Maros-híd

MEZŐGAZDASÁG

A hatvanas években a mezőgazdasági termelés már döntően nagyüzemi keretek között folyt, de jelen volt a háztáji gazdaság és néhány egyéni gazdálkodó is, akik mindösszesen 968 kat. holdat műveltek.[96] A jellemző ágazat a gabonatermesztés: búza, kukorica, árpa, lucerna és kisebb területen zab, meghatározó jellegű volt ugyanakkor a zöldségtermelés is, különösen a vöröshagyma, a fokhagyma, és a paprika termesztése. Az állattenyésztésben a szarvasmarha, sertés-, ló- és baromfi-tenyésztés volt a jellemző. 1965-73 között évente jelentkezett a faluban száj- és körömfájás járvány, de ezt a falu állatorvosa a megfelelő intézkedések elrendelésével kezelni tudta. 1969-ig működött a legeltetési bizottság, mely a község legelőterületeit tartotta fenn 120 kat. holdon, ill. az egyéni gazdálkodók esetében a tenyészállatok tartásával bekapcsolódott az állatállomány alakításába is. 1970-től a falu határában 5 mezőőr teljesített szolgálatot.[97]

A keresőképes lakosság jelentős része, mintegy 40 %-a a hetvenes-nyolcvanas években is a mezőgazdaságban dolgozott, és a háztáji gazdaságokon keresztül a falu mezőgazdasági jellegű településnek tekinthető. A községben 3 mezőgazdasági nagyüzem működött. A kiszombori székhelyű József Attila tsz 1968-ban 2681 kat. hold földterületen 516 fővel gazdálkodott,[98] a gépesítés aránya 80%-os volt, és elsősorban gabona-, fok-

[95] Uo. 1983. dec. 21., 1986. dec. 10.
[96] MVL XXIII. 722. VB jkv. 10/1965. máj. 25.
[97] Uo. 2/1970. jan. 27.
[98] Uo. 4/1965. febr. 16.

hagyma-, vöröshagyma-termeléssel, valamint szarvasmarha és sertéstartással foglalkoztak. A makói Lenin tsz területe a községben 2644 kat. holdat tett ki, és 280 kiszomborinak adott munkát, míg a Gabonatermesztési Kutató Intézet Kísérleti Gazdasága, mely 1973-ban 825 kat. holdon gazdálkodott, mintegy 200 alkalmazottat foglalkoztatott. 1974-ben a Szegedi Állami Gazdaság 477 hektárt művelt 70 alkalmazottal.[99]

József Attila Mgtsz

1975. jan. 1-jével a József Attila Tsz egyesült a ferencszállási Új Élet tsz-szel. A Gabnai Antal elnökségével létrejött Új Élet Mgtsz megnövekedett területe (3363 ha) és eszközállománya hatékonyabb és eredményesebb gazdálkodást tett lehetővé, mégis az egyesülés utáni első két év veszteségesnek bizonyult az új szövetkezet számára. Ennek oka a növénytermesztés és az állattenyésztés belső aránytalanságaiból fakadt, melyet egy veszteségrendezési eljárás keretében kellett orvosolni. A szövetkezet helyzetét tovább nehezítette a belvizes időszak. 1975 és 1978 között 240-480 ha között ingadozott a belvíz miatt bevetetlen terület nagysága.[100] 1977-ben született döntés a belvízrendezésről, és a melioráció 1978-ban indult meg, ez szintén fennakadásokat okozott a gazdálkodásban, hiszen a rendezés alá vett területeket termelésre időszakosan nem tudták megfelelően hasznosítani, illetve nehézkes volt egy időben termelni és a vízrendezést is végrehajtani. Megpróbálkoztak ebben az időszakban új növényi kultúrák meghonosításával is, ekkor került előtérbe a szövetkezet gazdálkodásában a zöldségtermesztés, melynek korábbi hagyománya nem volt a térségben. A megújulást segítették az állami támogatások és a belső döntések is. 1980-1982 között a kormány átmenetileg támogatott szövetkezetté nyilvánította a gazdaságot, amely bizonyos állami támogatások igénybe vételét tette lehetővé. A belvízrendezés költségeit is 80 %-ban, tehát nagyobbrészt a kormányzat biztosította. A melioráció teljes bekerülése elérte a 76 millió Ft-ot. Az 1980-1984 között meghozott belső döntések közül ki kell emelnünk a tehenészeti telep 20 milliós rekonstrukcióját és a 2 ezer tonnás gabonatároló megépítését, amely 2,5 millió forintba került. A gépberuházás ebben az időszakban alacsonyabb volumenű volt, ugyanakkor a piaci viszonyokhoz alkalmazkodva a nyolcvanas évek elejétől a tsz ipari tevékenység folytatásába kezdett.[101] Erről később bővebben is szót fogunk ejteni.

A tsz a nyolcvanas évek elején 3330 ha földön gazdálkodott. Ennek 80 %-a szántó, és 10 %-a legelő, a többi egyéb (kert, rét, erdő, nádas és művelés alól kivont terület) volt. A földek átlagos aranykorona értéke 27,73 AK-t tett ki. A közösben 250 tag és 100 alkalmazott dolgozott, a nyugdíjas tagok száma 340 fő volt, akik közül még sokan részt vállaltak a szövetkezeti munkákból, de legtöbbjük a háztáji gazdaságokban tevékenykedett. A szövetkezet földjeinek túlnyomó részén kalászos növényeket termesztettek. 1982-ben az összesen 2574 ha vetésterület 39 %-án búzát, 15 %-án őszi árpát, 10-10 %-án napraforgót és lucernát termeltek, de jelentős területen foglalkoztak kukorica, silókukorica, tovább magról vetett, illetve palántázott paprikatermesztéssel is. Az 1980-as években az őszi kalászosok termésátlaga 42 q/ha, a kukorica 55-60 q/ha termésátlag körül alakult.[102]

[99] Uo. 2/1974. jan. 22., 1973. okt. 30.
[100] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1978. szept. 13.
[101] MVL XXIII. 722. VB. jkv. 1985. febr. 20.
[102] Uo. 1982. aug. 25.

A hagyományos növényi kultúrák mellett számottevő volt a szövetkezet állattenyésztése is. A 700 férőhelyes tehenészetben 1 tehén évi 4400 liter tejet adott. A szarvasmarhák mellett volt még juhászat és sertéstartás is. A disznóhízlalást főleg a háztáji gazdaságokban végezték a tagok. 1982-ben 20 millió forint értékű sertést adtak le az Állatforgalmi Vállalatnak. Az állatok nagy része a Szegedi Szalámigyárba került, a világhírű Pick szalámi alapanyagának. Szintén a háztáji területeken termelték a különböző zöldségféléket, a nyolcvanas években különösen a paprikát. Mintegy 10 millió forint jövedelme volt ebből a tagoknak.[103] A meliorációt követően a tsz termésszerkezetének átalakítására is sor került. Az árutermelést a nyolcvanas évek elejétől a lehető legnagyobb területen végezték (őszi búza, őszi árpa, kukorica, napraforgó, silókukorica stb.), és növelték a lucerna termőterületét is. Ugyanakkor megszüntették a repcetermelést, és a gazdaságtalanná váló paprikatermesztést is. A föl nem szabadítható legelőterületen intenzív szarvasmarha- és juhtenyésztésbe fogtak. Ez azt jelentette, hogy megszüntették a nagyüzemi sertéstenyésztést, és 360-ról 700 darabosra fejlesztették a tehénállományt.[104]

A nyolcvanas évek közepén a szövetkezet taglétszáma 611 fő volt, ebből aktív tagként (tehát nem nyugdíj mellett) 301 fő dolgozott. Rajtuk kívül 35 állandó és 63 időszaki alkalmazott is segítette a termelést. A 364 fős állandó állományból 281 fő volt a fizikai munkás, közülük 102-en rendelkeztek szakmunkás-bizonyítvánnyal, míg 151-en betanított munkásként, 28-an segédmunkásként dolgoztak. A nem fizikai állományból 17 vezető és 16 termelésirányító mellett 31-en látták el az ügyviteli feladatokat. A gépállomány 29 traktorból (ebből 6 nagy erőgép volt), 9 tehergépkocsiból, 2 rakodógépből és 7 kombájnból állt. 1985-ben a termőterület nagy részén továbbra is kalászost termeltek (959 ha-n őszi búzát és 311 ha-n őszi árpát), de megnőtt a napraforgó (350 ha), a kukorica (278 ha) és a silókukorica (270 ha) termőterülete is. 312 ha-n lucernát, 291 ha gyepen pedig szénát termesztettek, s volt még csekély paprikatermő terület is (30 ha). Az állatállomány 1277 szarvasmarhából (ebből 509 tehén) és 1038 juhból (ebből 667 anyaállat) állt.[105]

Gabonatermesztési Kutató Intézet kiszombori telepe

A másik helyi nagyüzemben, a Gabonatermesztési Kutató Intézet helyi telepén az 1970-es évek elejétől már nem tájjellegű kutatásokat folytattak (pl. a hagymával kapcsolatban), hanem az egész ország mezőgazdaságára kiterjedő vizsgálatokat végeztek. A *„tudománypolitikai irányelveknek”* megfelelően a búza, az őszi árpa és a kukoricatermesztés lehetőségeit, új módszereit kutatták, így a nemesítésen túl fajtafenntartási, agrotechnikai, gépesítési és ökonómiai vizsgálatokkal is foglalkoztak. A kormányszintű program mellett az intézmény vezette a szemescirok nemesítésével kapcsolatos országos kutatást, ezen kívül foglalkoztak zab, seprőcirok, köles és tavaszi árpa nemesítéssel és fajtafenntartással. Részt vettek ezeken kívül az olajtartalmú növények (napraforgó, káposztarepce, olajlen) nemesítésében is. Az ezekkel kapcsolatos kutatások egy részét a szegedi központ szakmai irányításával Kiszomboron folytatták.[106]

A zombori üzemben az őszi búza, az olajnövények és a seprűcirok nemesítését és fajtafenntartási vizsgálatait végezték. Az őszi búza esetében az elvárás egy 8-10 t/ha

[103] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1982. szept. 15.
[104] *Kiszombor nagyközség összevont rendezési tervének programjavaslata* [1983]. Kézirat. 5.
[105] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1985. febr. 20.
[106] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1984. jún. 13.

termőképességű kenyérbúza, és 9-11 t/ha termőképességű takarmánybúza előállítása volt, amely jó télállósággal, szalmaszilárdsággal és megfelelő rezisztenciával rendelkezett. A kísérlet során 10 fajta gabonafélével dolgoztak. Az olajnövények esetében korai tenyészidejű, nagy olajtartalmú hibridfajták nemesítésével foglalkoztak. A napraforgónál a nyolcvanas évek elejéig 1 fajtát és 11 hibridet nemesítettek, és 2 külföldi hibridet honosítottak. Az olajlennél három fajtát vezettek be a köztermesztésbe. A seprűcirok-nemesítést egyedül csak a zombori telepen folytattak Magyarországon. A kísérleti részleg mellett üzemi és a hetvenes évek közepétől vetőmag osztályt is működtettek, ez utóbbi mind jelentősebb részesedést szerzett a vetőmag-kikészítésben.[107]

Szaporítóanyag vetése a GKI kiszombori telepén a hetvenes években

A kiszombori telep, mely 1973-ban még 825 kat. hold (475 ha) területet művelt, 1975-ben átvette a Szegedi Állami Gazdaság itteni területeit és dolgozóit.[108] Ezt követően már 951 ha (1652 kat. hold) szántóterületen gazdálkodott, de idetartozott még a makói 111 ha terület is, ahol a hagymakutatások folytak. Így a teljes üzemméret 1062 ha-t tett ki. A kísérleti részleg mellett az üzemi rész feladata volt a megfelelő engedéllyel rendelkező fajták elit szaporítása. A kukorica és napraforgó vetőmagot teljes egészében szerződéses úton más gazdaságokban állították elő, míg a kisebb izolációt igénylő növények magjait állították elő saját területükön. A gazdálkodásnál – lévén kísérleti gazdaság – nem a terméseredmények és nem is a jövedelmezőség volt a meghatározó, hanem az előállított termék minősége. Nyilván a vetőmagüzem teljesítménye ennek függvényében alakult. A kutatási programba 116 ha területet vontak be, ebből 33 ha-n őszibúza, 46 ha-n olajnövény, 4 ha-n seprőcirok, 27 ha-n hagyma, 4 ha-n kukorica, míg 2 ha-n ősziárpa nemesítési kutatásokat végeztek. 946 ha-n folytattak üzemi termelést, itt őszi búza (330 ha), őszi árpa (22 ha), zab (20 ha), vöröshere (33 ha), olajlen (10 ha), kukorica (61 ha),

[107] Uo. 1981. jún. 17.
[108] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1982. jan. 12.

lóbab (100 ha), borsó (243 ha), póréhagyma (19 ha), saláta (2 ha) és káposztarepce (37 ha) szaporítását végezték, emellett 69 ha illetményföldet is kiosztottak. Az üzem 129 főt foglalkoztatott, ebből 11-en kapcsolódtak a kutatáshoz és az irányításhoz, a többiek fizikai munkát végeztek. Az élőmunkaerőt magas színvonalú géppark egészítette ki.[109]

A Gabonatermesztési Kutató Intézet kiszombori telepe a nyolcvanas években is megtartotta korábbi funkcióit. 1988-ban az intézet szántóterületének 72,2 %-a, 1047 ha tartozott Kiszomborhoz, és a teljes létszám 38 %-a, 236 fő dolgozott az itteni munkahelyeken. Az elit kalászos termelés 85 %-a erre a telepre koncentrálódott, az olajnövények főosztályának gyakorlati tevékenysége pedig teljes egészében itt folyt.

Kísérleti üvegházak a GKI kiszombori telepén

A GKI zombori kutatási bázisa 3 telephelyet foglalt magában. Az olajnövényekkel kapcsolatos kutatásokat a község központjában lévő kúriában, a volt Ella-házban folytatták. Az épületet többszöri átépítéssel, felújítással tették alkalmassá a kutatási célokra. A nyolcvanas évek végén pl. több mint 20 millió Ft-os ráfordítással modernizálták a régi házat, illetve a hozzá tartozó, szintén műemlék-jellegű magtárat. A búzanemesítést a kisállomással szemben 1963-ban fölépített kutatóbázison végezték. Itt a nyolcvanas évek második felének legnagyobb beruházása a kísérleti üvegházak felújítása és korszerűsítése volt. A harmadik telephely a Dénesmajorban volt, itt 1975 után építették ki az intézet ekkor létrehozott termelési osztályának infrastruktúráját, valamint a javító-karbantartó részleg bázisát.[110]

Az olajnövények – elsősorban a napraforgó – nemesítéséhez szükséges személyi és tárgyi föltételek a hetvenes évek közepétől folyamatosan épültek ki a zombori telepen. Míg 1974-ben 1 kutató, 2 technikus és 12 fizikai dolgozó, 1983-ban 6 kutató, 3 technikus és 26 fizikai, 1988-ban pedig már 8 diplomás és 9 technikus dolgozott ezen a területen,

[109] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1981. jún. 17.
[110] SELLEY 1996. 179.

továbbá 30 fizikai dolgozó vett részt a szántóföldi munkákban. Az osztály napraforgó-, olajlen-, földimogyoró-, ricinus-, kajánbab-, szójabab- és sütőtök-nemesítési kutatásokat végzett. Tevékenységük eredményeként 15 hibridet ismertek el, melyből 5 nemzetközileg is jegyzett fajta volt. A nemesítést 35 ha-n végezték, ebből 20 ha-n teljesítménykísérletet folytattak, 10 ha-n nemesítői kertet, míg 4-6 ha-n növénykórtani kertet alakítottak ki.[111] A napraforgó nemesítését 1962-ben Miseta Vendel kezdte meg a zombori telepen, ő a hetvenes évek végéig vezette az osztályt, helyét az intézet fiatal kutatója és későbbi főigazgatója, dr. Frank József vette át, aki 1975-ben került Kiszomborra. Az olajlen-nemesítést 1980-tól 2001-ig dr. Hollósi Szilárd vezette, őt 2001-ben Medovarszky Zoltán váltotta.

A búzanemesítési osztályon 23 fizikai dolgozó mellett 5 diplomás és 3 technikus dolgozott. Fő feladatuk továbbra is a búzanemesítés és fajtafönntartás volt, ezen túl a szuperelit szaporulati fokozatú vetőmag előállítása is tevékenységi körük részét alkotta. E munkát 50 ha területen végezték, ebből 25-30 ha volt a szaporítási, míg 20-25 ha a kutatói terület. Az itteni osztály eredményességét mutatta, hogy az intézet 12 elismert fajtájából 6-ot a zombori telepen állítottak elő, és az itteni alapanyagból az 1980-as évek végén már az ország búzaterületének 60 %-át látták el.[112] Az osztályt 1962 és 1972 között dr. Lelley János irányította, majd nyugdíjba vonulását követően dr. Parádi László vette át a helyét. 1984-ben dr. Bóna Lajos került a kiszombori osztály élére, és egészen 1996-ig végezte itt a nemesítési feladatokat. Ekkor a búzanemesítést megszüntették a telepen, a feladat Szegedre került, a 43. sz. főút melletti üvegházat pedig, amely az osztály addigi bázisa volt, értékesítették.[113]

A cirokcsoport 8 fős kollektívája a seprűcirok nemesítésével és fajtafönntartásával foglalkozott. A telep egyik legeredményesebb kísérleti bázisát 1962 és 1985 között dr. Bacsa Pál irányította, nyugdíjba vonulását követően pedig leánya, Barnáné Bacsa Magdolna folytatta a ciroknemesítést.[114] A kutatási terület jelentőségét az adta, hogy a magyarországi fajta- és vetőmagszükségletet teljes egészében a telep biztosította. A kilencvenes években 2 új seprűcirok fajta (szegedi szlovák, szegedi 1023) kapott állami elismerést. A kutatás célja finomszakállú, korai, könnyen vágható fajták előállítása, illetve a mind inkább növekvő papíripari igények kielégítése volt.[115]

Az egyéb növények közül nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján még csekély kapacitással földimogyoró-, ricinus- és sütőtök-nemesítés is folyt a zombori telepen. A kiszombori sütőtök 1987, a kiszombori simatokú ricinus 1991, míg a kiszombori földimogyoró 1986 óta volt államilag elismert fajta.[116]

A kutatási osztályok mellett 4 diplomás, 8 középfokú végzettségű szakember és 135 fizikai dolgozó a hetvenes évek közepén Fogarasi Lajos vezetésével létrehozott termelési osztályhoz tartozott, melynek feladata az öntermékenyülő növények elit vetőmagjának előállítása, a kutatói területek előkészítése, a tápanyag-gazdálkodás és növényvédelem, valamint az intézeti géppark üzemeltetése volt. Az új osztályt 1975-ben a Szegedi Állami

[111] MAGASSY 1984. 183-188., 190-194. MVL XXIII. 722. VB jkv. 1988. dec. 7., SELLEY 1996. 135-151., 158-162., 169.
[112] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1988. dec. 7.
[113] Barnáné Bacsa Magdolna közlése
[114] Lásd még: MAGASSY 1984. 200-203., SELLEY 1996. 130-134.
[115] SELLEY 1996. 2., 133.
[116] Uo. 3. és 169.

Gazdaságtól átvett *„sáros és romos Dénesmajor”* fölújításával hozták létre.[117] A Dénesmajorban nemcsak a termelés központját, hanem a karbantartó-javító bázisát is kiépítették. A nyolcvanas évek elején 36 főt foglalkoztatott az üzem, 1 asztalost, 2 kovácsot, 2 villanyszerelőt, 1 gépjármű-villamossági szerelőt és 30 mezőgazdasági gépszerelőt, akik a karbantartás és javítás mellett, betakarítási időben, a szállítási munkákba is bekapcsolódtak.[118] A termelés minőségét és eredményességét nagyban segítette az 1981 és 1983 között 21 millió Ft-os költséggel, jórészt a termelési osztály közreműködésével végrehajtott vízrendezés és melioráció, amely lehetővé tette a gazdaság területén a komplex vízgazdálkodást. Ennek eredményeként *„javultak a kutatás szántóföldi feltételei, nőtt a kísérletezés megbízhatósága.”*[119] A dénesmajori telephely fejlesztése a nyolcvanas évek folyamát rendre napirenden volt. 1985-1986-ban korszerű növényvédőszer- és méregraktárt építettek, 1987-1989 között egy magtár épült, 1989-1990-ben pedig modern gépműhelyet adtak át, és befejezték a major közművesítését is, de korszerűsítették a gépszíneket, a szociális épületeket, a lóistállót, az utakat és 1989-1994 között az üzemi konyha is teljes felújításra került.[120]

A termelő osztály szorosan együttműködött a Gabonamag vetőmagüzemmel, amely az itt előállított vetőmag földolgozását végezte.[121] A termelést 1987-ig irányította Fogarasi Lajos, őt ekkor dr. Szeredi András váltotta, aki öt évig irányította ezt a területet. 1992-ben utóda Kiss Ernő lett, aki 2002-ben adta át feladatait Kótai Csabának.[122]

A GKI vetőmagüzem fejlesztése a hetvenes évek első felében kezdődött meg. 1972 őszén kezdte meg üzemelését egy korszerű technikai fölszereléssel ellátott kukoricaszárító és vetőmagtisztító üzem,[123] melyet az elkövetkező években tovább bővítettek. 1980-ban 1873 tonna kalászos nyerstermékből 1567 tonna fémzárolt vetőmagot állítottak elő, 825 tonna kukoricából 747 tonnát, míg 25 tonna napraforgóból 15 tonnát. A Gabonamag társaság beruházásaként azonban 1980-tól folyamatosan bővült az üzem, és ezzel a kapacitás is. Elsősorban a kukorica- és a napraforgó-vetőmag előállítását tervezték bővíteni.[124]

---

[117] A termelési osztály indulásának körülményeiről érdemes kicsit részletesebben is szólni, hiszen jól mutatja, milyen állapotokat örökölt a Szegedi Állami Gazdaságtól átvett területen a GKI. Az intézet 1984-ben kiadott jubileumi kiadványában az alábbiak olvashatók: *„Amikor már végleg nem lehetett kibújni bizonyos terület átadása elől, akkor is a rossz, kutatásra, vetőmag biztonságos előállítására kevéssé alkalmas földeket adták át. Így 1975-ben 5 millió Ft épület beruházási alap átadása ellenében a kiszombori gazdaság teljes területe birtokunkba került. Ezáltal a makóival együtt 1,14 ha* [nyilván elírás: helyesen 1,14 ezer ha] *lett a kiszombori telep területe. A földekkel együtt Kiszombor Dénes-majort is átvettük a Szegedi Állami Gazdaságtól. A birtokunkba került épületek 100 évnél alig fiatalabbak, elhanyagolt állapotban voltak. A major szilárd burkolatú bekötőút nélkül, a szántóterület agyongázolt, rosszul művelt, trágyázatlan volt. Ilyen előzmények után 1690 ha lett a Termelési Osztály kezelésében nyolc helyen, Makótól Szombathelyig. A Szegedi Állami Gazdaságtól Kiszomboron átvett heterogén terület kutatásra alkalmatlan volt, melyet még az is súlyosbított, hogy éveken keresztül, különösen 1970-1975-ig, komoly vízkár jelentkezett. Csak a kártérítés 18-20 millió Ft-ot tett ki. A károk csökkentése érdekében elvégeztettük a belvízrendezést, saját fejlesztési alap felhasználásával. Eredménye a két évig tartó munka befejezésével már éreztette komoly kárcsökkentő hatását. Csatornázás előtt volt olyan esztendő, hogy a búza elit vetőmag egy részét lánctalpas rizskombájnokkal tudtuk csak learatni. A lóbab vetőmag is így került betakarításra. Ilyen nehéz feltételek ellenére is az elit vetőmag feladatokat minden évben teljesítettük.”* MAGASSY 1984. 221.

[118] Uo. 223.

[119] Uo. 208. és 218.

[120] SELLEY 1996. 179-180.

[121] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1988. dec. 7.

[122] Barnáné Bacsa Magdolna közlése

[123] SOMORJAI-MAGASSY 1974. 230.

[124] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1981. jún. 17.

A Gabonamag kiszombori üzeme

A Mátrai Pál által vezetett Gabonamag Alapanyag-szaporító Gazdasági Társaságot 1978. júl. 14-én hat szervezet, a Békéscsaba és Környéke Agráripari Egyesülés (BAGE), a Gabonatermesztési Kutató Intézet (GKI), a Hajdúsági Agráripari Egyesülés (HAGE), a Nádudvari Vörös Csillag Mgtsz Kukorica és Iparnövény Termelési Együttműködés, a Növényolajipari és Mosószergyártó Vállalat (NÖMOV), valamint a Rákóczifalvi Rákóczi Mgtsz Gabona és Iparnövények Termelési Rendszere hozta létre. Ehhez a kooperációhoz 1980. szept. 15-én 3 újabb partner, a Kisalföldi Búzatermesztési Rendszer (KBR), az Állami Gazdaságok Kereskedelmi Kft (ÁGKER), és a Vetőmag-termeltető és Értékesítő Vállalat, majd 1982-ben még egy szervezet, a Szekszárdi Állami Gazdaság Növénytermelési Rendszere társult, ezzel az alapítói kör 10 tagra bővült.[125]

A Gabonamag gazdasági társaság célja a GKI által fönntartott, illetve nemesített növények, elsősorban a búza-, a kukorica- és a napraforgó-vetőmag alapanyagának jó minőségben történő termeltetésére, földolgozására, az előállított és földolgozott alapmagkészletekkel való gazdálkodásra, vetőmag-előállítási technológiák kidolgozására, továbbá a hibridüzemi és egyéb termeltetési szaktanácsadása volt. A tagok – különböző arányban – összesen 112 millió Ft vagyoni betéttel járultak hozzá a gazdasági társaság megalapításához.[126] A kutatóintézet nem pénzzel, hanem a 25,8 millió Ft nettó értéket képviselő kiszombori vetőmagüzem apportálásával járult hozzá a közös költségekhez.[127]

A GKI szegedi székházában helyet kapó társaság jogi személyiséggel nem rendelkezett, közös képviseletét a Nádudvari Vörös Csillag Mgtsz látta el. A feladatok megvalósításának feltétele egy korszerű alapanyag-feldolgozó üzem megvalósítása volt. Ez az üzem került Kiszomborra. A beruházás kivitelezését 1981 tavaszán kezdték meg, és 1982. szept. 30-án került sor az átadásra. Ezzel párhuzamosan – a korábbi megállapodásnak megfelelően – a GKI 1982. jan. 1-jével a társaság használatába adta kiszombori vetőmag-feldolgozó üzemét, tehát a Gabonamag a régi és az új üzem összevonásával hozta létre telephelyét. A társaság teljes létszáma 98 fő volt, ebből 77-en dolgoztak Zomboron, közülük 71-en itteni lakosok is voltak. Mivel a Gabonamag önálló jogi személyiséggel nem rendelkezett, a munkavállalók mindegyike a Nádudvari Vörös Csillag Mgtsz állományába tartozott.[128]

A Gabonamag alaptevékenysége, mint jeleztük, kalászos, kukorica és olajos növények vetőmag-előállítására terjedt ki. Mivel az új üzem belépésével jelentősen megnőtt a kapacitás, és a rendszerbe állított gépsor minőségi fémzárolt vetőmag piacra juttatását tette lehetővé, kibővült a termőterület, amely így messze túlnyúlt a zombori határon, és Csongrád, valamint Békés megye szinte egész területét lefedte. Az üzem szabad kapacitását döntően a kukorica F 1 vetőmag feldolgozásával kötötték le. 1982-ben 25 ezer ha területen termeltek szegedi hibridkukoricát, mely az ország belföldi vetőmagszükségletének 80 %-át, a szocialista export 50 %-át adta. E területre való szülői vetőmagot Kiszomboron állították elő, miként az ország kalászos elit vetőmag-szükségletének 30 %-át is a zombori üzem biztosította. Ebben az évben 117 tonna fémzárolt ősziárpa- és 1204 tonna fémzárolt őszibúza-vetőmagot állítottak elő itt, ezen túl átvettek 712 tonna morzsolt ku-

[125] MAGASSY 1984. 219., MVL XXIII. 722. VB jkv. 1987. ápr. 29.
[126] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1987. ápr. 29.
[127] MAGASSY 1984. 214.
[128] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1983. febr. 23., MAGASSY 1984. 219-220.

koricát, melyből dec. 31-ig 162 tonna vetőmagot, emellett 3636 tonna kísérleti hibridkukoricából 1351 tonna fémzárolt szaporítóanyagot állítottak elő, de fémzároltak még 23 tonna napraforgó, 122 tonna lóbab és 11 tonna olajlen vetőmagot is. 1983-ban a legnagyobb fejlesztésük egy 2000 m^2 alapterületű raktár megépítése volt.[129]

A nyolcvanas évek közepére jelentősen megnövekedett a szegedi nemesítésű fajták vetőterülete, ennek következtében évente 80-100 tonnával emelkedett a szuperelit és elit vetőmag földolgozása is. Ekkor főként a GK Öthalom és a GK Kincső fajták vetőmagja iránt nőtt meg a kereslet. 1984-ben e fajtákból mintegy 2000 tonna vetőmagot állítottak elő, de bővült a kukorica (718 tonna) és az F-1 hibridkukorica (2574 tonna) előállítása is. A vetőmagüzem eredményességét és az itt előállított minőségi vetőmag eladhatóságát jól mutatja, hogy 1986-ban a tervezett 165 milliós árbevétellel szemben 249 millió forint realizálódott. A vetőmag-előállítás mellett szaktanácsadással (pl. a Pioneer cég részére végzett céltermelések szaktanácsadása, vagy a vetőmag-előállítások szülői komponenseinek tájkörzet szerinti tesztelése) is foglalkozó vállalat 93 munkatársából 54 volt kiszombori, ők kivétel nélkül a helyi földolgozó üzem alkalmazásában álltak.[130]

A GKI vetőmagüzeme a kilencvenes évek végén

A rendszerváltást követően, 1990. máj. 1-jén, a működést már az új föltételekhez adaptálva, a Gabonamag gazdasági társaság korlátolt felelősségű társasággá, Kft-vé alakult át. Az átalakulásra úgy került sor, hogy a Nádudvari Vörös Csillag Mgtsz irányításával működő, önálló jogi személyiséggel nem rendelkező gazdasági társaság 1989. dec. 31-én végelszámolással, jogutód nélkül megszűnt. Erre az időpontra a nádudvari tsz és a GKI kivásárolta a másik nyolc tag vagyoni betétjét, így 1990. máj. 1-jén már csak ez a két tulajdonos, 50-50 %-os tulajdoni hányaddal hozta létre a Gabonamag Vetőmag-

[129] Uo.
[130] Uo. 1987. ápr. 29.

előállító Kft-t. Az új cég bejegyzését követő évben, 1992-ben a GKI a nádudvari szövetkezet törzstőkéjét is kivásárolta, így gyakorlatilag a GKI 100 %-os tulajdonosa lett a vállalkozásnak.[131]

Az átalakulás, és a tulajdonosváltás koncentráltabbá tette a termelést, noha az üzem alapfeladatai nem változtak. A Kft teljes vertikumban végezte a GKI hibridjeinek vetőmagtermelését, a termelés szaktanácsadását, a megtermelt vetőmag fölvásárlását, földolgozását, fémzároltatását és értékesítését, de fontos feladatnak tartották az új hibridek piaci bevezetését és köztermesztésben való elterjesztését, valamint a különböző világcégek (Pioneer, CIBA, Van der Have) hibridjeinek termeltetését, feldolgozását, értékesítését is. A szabad kapacitások erejéig bérfeldolgozási munkákat is vállaltak. Az üzemi termelés legnagyobb vertikumát a kukoricavetőmag-előállítás tette ki. A nyolcvanas évek közepétől, tízéves átlagban évente 1500-1800 ha területen végeztettek termelést. A Kiszomboron előállított fémzárolt vetőmag mennyisége évente 1800-2500 tonnát tett ki, ennek bruttó értéke 160-200 millió Ft volt. A napraforgók közül kizárólag a GKI saját hibridjeit állították elő. A kilencvenes évek közepére megháromszorozták a tíz évvel korábbi mennyiséget, több mint 500 ha-on folytattak termeltetést, és évente 2-300 tonna vetőmagot forgalmaztak. A kalászos gabonák közül 95 %-ban a GKI fajtáinak előállítását végezték, évente 2500-3000 tonna vetőmagot értékesítettek. Az egyéb növények közül olajretek, facélia, borsó és mustár vetőmagot állítottak elő, a termelést 5-600 ha területen végeztették, ebből 6-700 tonna vetőmagot nyertek és fémzároltak.[132]

A termelés szervezéséért, a négy területnek (kukorica, napraforgó, kalászos és egyéb) megfelelő ágazati igazgató felelt, akik együttesen mintegy 100-110 mezőgazdasági üzemmel álltak kapcsolatban. Ezek között a kilencvenes évek közepére mind több lett a 20-30 ha-n gazdálkodó farmergazdaság. Az ágazati igazgatók Faragó László ügyvezetővel közösen irányították a Kft két hibridüzemét, hiszen a zombori üzem mellett ekkor már ide tartozott a makói termelőüzem is. A kilencvenes évek közepén a cég 80 főt foglalkoztatott, ebből 20 fő volt diplomás, a többiek fizikai állományúak voltak. Az állandó létszám mellett, csúcsmunkák idején 20-25 időszaki dolgozót is alkalmaztak.[133]

A Lenin Mgtsz kiszombori kerülete

A makói Lenin tsz a hetvenes-nyolcvanas években is meghatározó szerepet játszott a falu mezőgazdaságában. 1977-ben a község határából 1565 ha tartozott a tsz-hez, emellett Klárafalva területén is műveltek 554 ha-t, tehát összesen – a makói központon kívül 2119 ha területen gazdálkodtak. A teljes területből 625 ha-n őszi búzát, 200 ha-n őszi árpát, 390 ha-n kukoricát, 172 ha-n lucernát, 428 ha-n herefüvet, 65 ha-n őszi takarmányt termeltek, ezen túl 75 ha háztájit mértek ki, és 174 ha erdő is tartozott a tsz kezelésébe. Összesen 191 helybeli tagja volt a szövetkezetnek, ebből 102 dolgozó és 89 nyugdíjas. A gazdálkodási adatokból jól látszik, hogy a zombori területen elsősorban nem szemtermelés, hanem takarmánytermelés folyt, melyet döntően a ladányi tehenészet ellátására fordítottak. 1976-ban 524, 1977-ben már 601 tehénből álló állományt tartottak, de jelentős volt az itt folyó borjú- és tenyészüsző-nevelés is. Az elhelyezés korszerűsítését szolgálta az 1978 végére elkészülő 60 férőhelyes ellető istálló és a 160 férőhelyes borjúnevelde. A

[131] SELLEY 1996. 187.
[132] Uo. 187-188.
[133] Uo. 188-189.

szövetkezet földterületének 3,5 %-át hasznosították háztáji termelésre. A 3-6 ezer m^2-es háztáji földeken főként leszerződött vöröshagymát, petrezselymet, mákot, fokhagymát és hibridkukoricát termeltek, melyeknél a tsz nemcsak a földet, hanem a vetőmagot, a vetést, a növényvédelmet és a betakarítást is biztosította.[134]

A gazdálkodásban itt is legnagyobb gondot a belvizes elöntés jelentette. Ez nemcsak a tavaszi munkákat késleltette, de jelentős területeket megművelhetetlenné is tett. 1977-ben pl. 69 ha terület maradt bevetetlen. A szövetkezet kezelésében lévő földekből mintegy 200 ha ártérben helyezkedett el, itt a hetvenes évek állandóan magas ár- és belvízvízszintje miatt szinte lehetetlen volt a termelés. Mivel a szántóföldi gazdálkodás ellehetetlenült, 1977-ben 14 ha-t, 1978-ban pedig 160 ha-t erdősítettek, ugyanakkor – itt is állami támogatásból – hozzákezdtek a nem ártéri területek belvízrendezéséhez és meliorációjához.[135]

A meliorációt két ütemben hajtották végre. 1981-82-ben az első ütem 1309 ha-t érintett, melyből 886 ha-t dréneztek is. A dréncsöveket egymástól 20 méteres távolságra helyezték el, az árokszűrést mészkővel oldották meg, és a csurgalékvíz elvezetésére 32 km-nyi üzemi csatornát építettek. A második ütem munkálatait 1983-84-ben végezték el, ez 283 ha-t érintett, ehhez 6,2 km belvízelvezető csatornát és 4,8 km üzemi utat építettek. A melioráció mellett párhuzamosan megoldották a terület táblásítását. 50-100 ha-s szabályos alakú táblákat hoztak létre, melyek optimálissá tették a gépek kihasználtságát. Ezt szolgálta az összesen 15,3 km-es üzemi út is, amely szintén energiaköltség-megtakarítással járt együtt. A vízrendezés hatékonyságát jól mutatták a terméseredmények. Míg a melioráció előtti 7 évben őszi búzából 2,85, kukoricából 4,8 és silókukoricából 2,23 tonna/ha-s átlagtermést tudtak elérni, a meliorációt követő 3 évben az aszályok ellenére is 4,7; 6,3 és 3,22 tonna/ha-s átlagtermést produkáltak.[136]

A hatékonyabb gazdálkodást szolgálta az öntözés kiterjesztése is. 1983-ban a tsz az Új Élet tsz-szel összefogva egy Öntözésfejlesztési Gazdasági Társulást hozott létre, melynek célja az öntözött földterületek növelése, és a gazdaságos öntözés megteremtése volt. A 6 elektromos, vezérlővel ellátott búvárszivattyúból álló, összesen 1000 l/sec teljesítményű közös vízkiemelőt 1984-85-ben építették meg, és megkezdték a belvízelvezető csatornahálózat korszerűsítését is, hogy az öntözővíz szállítását és adagolását biztosítani tudják. A tsz a meliorációra 46, az öntözőfejlesztésre 17, míg az öntözőberendezések beszerzésére 15 millió Ft-ot fordított a nyolcvanas évek első felében.[137]

A korszerűsítés, és főként az öntözés kiterjesztése intenzívebb gazdálkodást tett lehetővé. Főleg – a megnövekedett állatállomány kiszolgálása érdekében – a takarmánytermelést kellett bővíteni, ennek útja a másodvetés biztosítása volt. 1985-86-ban mintegy 200 ha területen döntően silókukorica, kisebb területen szudánifű másodvetést alkalmaztak. A termelés intenzívebbé válása ugyanakkor jóval kisebb foglalkoztatotti állományt igényelt. 1985-ben már csak 38-an dolgoztak a szövetkezet növénytermesztési főágazatához tartozó kiszombori önelszámoló egységnél. 2 függetlenített vezető irányítása mellett 14 traktoros, 10 műhelydolgozó, 4 rakodó és 8 egyéb feladatokat ellátó (portás, éjjeliőr, takarító, mázsás) dolgozott itt.[138]

[134] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1978. máj. 24.
[135] Uo.
[136] Uo. 1985. júl. 3.
[137] Uo.
[138] Uo.

Továbbra is a tsz zombori érdekeltségébe tartozott a ladányi tejtermelő tehenészet, amely a nyolcvanas években az állattenyésztési főágazaton belüli önelszámoló egységként működött. 1985-ben itt 740 fejőstehén, 300 növendékmarha és 260 borjú ellátásról gondoskodtak. 1984-ben fejezték be a telep 45 millió forintos bekerülésű teljes rekonstrukcióját, amely nemcsak az istállók, hanem a kiegészítő és szociális létesítmények megújítását is magával hozta. A telep korszerűsítésével párhuzamosan mintegy 3,6 millió Ft-ot fordítottak állományfejlesztésre. Ez a tejtermelés eredményességében is megmutatkozott. Míg 1977-ben 2508 l volt az 1 tehénre jutó tejtermelés, 1984-ben ez a mennyiség már 4460, 1985-ben 5049 literre emelkedett. A javuló eredményeknek a korszerűbb telephelyi környezet megteremtésén túl a technológiafejlesztésnek és a folyamatos takarmány-utánpótlásnak is meghatározó szerepe volt. Ezt a növénytermesztési önelszámoló egység biztosította. Az új termelési technológia részeként a tejelő állományt 6 csoportra osztották, és a takarmányozásukat a tejtermeléstől függően biztosították. Az ellátást teljes egészében gépesítették, míg korábban 9 fő dolgozott ezen a területen, az újítást követően két 3 fős brigád végezte ezt a feladatot. A fejés korszerű fejőházakban történt, a korábbi 16 fővel szemben 4 fő két műszakban biztosította a folyamatos felügyeletet. A saját állományon túl 1985-ben további 160 vemhes üszőt vásároltak a szegvári Puskin tsz-től, ezek ellátása is a telepen történt. Ezzel az állománnyal együtt 1986-ban már 1400 felnőtt marhát, döntően Holstein fríz teheneket tartottak a telepen.[139]

Kisgazdaságok

Az 1972-es általános mezőgazdasági összeírás nyomán pontos képet alkothatunk a község kisüzemi mezőgazdaságáról. Ekkor összesen 1424 kisgazdaságot számoltak össze a kérdezőbiztosok. Ebből 658 olyan gazdaság volt, amelynél valamelyik mezőgazdasági szövetkezet keretében folyt a gazdálkodás. 138 olyan gazdaság volt, ahol 0,5 hektárnál kisebb, és 520 gazdaság, ahol 0,5 hektárnál nagyobb területen folyt termelés. E szférában összesen 1770 termelő dolgozott, 323-an 0,5 hektár alatti területtel, 1447-en 0,5 hektár fölötti területtel vettek részt a gazdálkodásban. A szövetkezeti gazdálkodás mellett 766 *„lakossági kisegítő gazdaság”*, közkeletű néven háztáji is volt. Ezek nagyobb része, 582 fél hektár alatti területen, 181 fél és 3 hektár közötti területen és 3 gazdaság 3 hektárnál nagyobb területen folytatott gazdálkodást. A háztáji gazdálkodás 2267 embert érintett. 1704-en 0,5 hektár alatti, 557-en 0,5 és 3 hektár közötti és 6-an 3 hektár fölötti területen gazdálkodtak.[140] Mivel 1970-ben 1457 lakóépület volt, ez azt jelentette, hogy az ingatlanok közel 98 %-ához kötődően folyt valamilyen üzemszerű mezőgazdasági termelés, s a község 4791 lakójából 4037 részt vett ebben, tehát a lakosság 84 %-a, ha nem is hivatásszerűen, de kapcsolódott a mezőgazdasághoz, önellátásra vagy értékesítésre mezőgazdasági termékeket állított elő.

E 4037 emberből 414-en fizikai munkásként és 28-an szellemi beosztásban mezőgazdasági termelőszövetkezetekben dolgoztak, 266-an pedig állami mezőgazdasági vállalatoknál (ilyen volt a gabonakutató Zomboron) voltak állásban. 94 önálló mezőgazdasági termelő volt, ők tehát „maszekok” voltak, 41-en pedig időszaki alkalmi munkát végeztek, tehát napszámból tartották el magukat. A legnagyobb számban azok voltak, akik főállásuk mellett a mezőgazdaságot „másodállásban” végezték. 722 fizikai munkás, 200 szel-

[139] Uo., 1987. jan. 21.
[140] ÁMÖ 1972. 1. *A kisüzemi gazdaságok száma és a gazdaságokhoz tartozó személyek*. Bp. 1972. 64-65.

lemi foglalkoztatott és 39 önálló kisiparos vagy kiskereskedő foglalkozott gazdálkodással, összesen 961 olyan zombori volt, aki a háztájit nem közvetlen megélhetésére művelte.[141] Segítő családtagokkal együtt a helyi társadalom legnagyobb szeletét az ilyen kistermelők tették ki, akik saját szükségleteik kielégítésére, vagy kiegészítő jövedelemszerzésre hasznosították kiskertjeiket, vagy a háztájiba kapott földeket.

Az 1424 számba vett kisgazdaság 732 hektárt művelt, ennek 78 %-a, 574 hektár szántó volt. A kert 136, a gyümölcsös 12, a szőlő 8, a rét és a legelő 1-1 hektárt tett ki. Ezen túl még 67 hektár nem művelhető terület is a kisgazdaságokhoz tartozott, így az összes terület, mely a kisüzemek kezelésébe tartozott, 799 hektárt tett ki. Ennek mintegy 45 %-a (356 hektár) háztáji terület, 11,5 %-a (93 hektár) illetményföld és 42,5 % (340 hektár) személyi tulajdonú földterület volt, és ehhez még csekély 8 hektárnyi bérelt terület párosult.[142] A gazdaságok nagyobb része, 1241 rendelkezett sertésóllal, ezek átlagos mérete 8 m^2 volt, 814 átlag 13,9 m^2 alapterületű kukoricagórét birtokoltak, és akadt 148 olyan kisgazdaság is, ahol szarvasmarha-, illetve lóistálló is fellelhető volt, ezek átlagos alapterülete 18 m^2-re rúgott.[143]

A zombori kisgazdaságok közül az 1972-es mezőgazdasági összeírás adatai szerint 56 gazdaságban tartottak szarvasmarhát, összesen 123 db-ot, ami átlagosan 2,2 állatot jelentett; 721 gazdaságban tartottak összesen 3687 db sertést, átlagosan gazdaságonként 5,1 db-ot; 33 gazdaságban tartottak lovat, összesen 50 db-ot, átlagosan 1,5 db-ot; 1158 gazdaságban tartottak átlagosan 28,8 baromfit (tyúkféléket, gyöngyöst, libát, kacsát, pulykát), összesen 33390 db-ot; 3 gazdaságban juhot, összesen 5 db-ot; továbbá 7 kecskét, 6 szamarat, 524 házinyulat és 230 méhcsaládot is számba vettek.[144]

Az állatállomány az 1960-as adatokhoz képest jelentős visszaesést mutatott. Főként a szarvasmarha- és lóállomány visszaesése feltűnő. Mindkettő csökkenése a nagyüzemi gazdálkodás túlsúlyossá válásával függött össze. A háztáji tejtermelés nagyban visszaesett, ez magyarázta, hogy az 1960-ban összeírt 522 szarvasmarhával szemben ekkor már csak 123-at rögzítettek. A csökkenés 76 %-os volt. Még nagyobb veszteség érte a község lóállományát. 1960-ban még 539 lovat tartottak Zomboron, 1972-ben már csak alig egytizedét, 50 db-ot.[145] Itt a csökkenés oka a mezőgazdaság gépesítésével függött össze, a háztáji gazdaságok nagy földmunkáit (szántás) ekkor már mind inkább traktorokkal, bérmunkában végeztették, ezért lovakra már csak a fuvarozáshoz volt szükség. Lovat többnyire csak azok tartottak, akik bérfuvarozást vállaltak, magánhasználatra a lótartás ekkor már nem volt gazdaságos. Egyedül a sertésállomány nagyságrendje nem változott, az 1960-ban számba vett 3711 sertéssel szemben szinte számra megegyezőt, 3687-et számoltak össze. Ez azt mutatta, hogy a háztáji sertéstartásnak a családok húsellátásában még ekkor is meghatározó szerepe volt, különösen, hogy a hús- és hentesáru-ellátás folyamatossága az üzletekben még a hetvenes években sem volt biztosított.

Ugyanakkor a mezőgazdasági összeírás során számba vett ólak és istállók számából jól látható, hogy az állattartás a csökkenés mellett mind inkább koncentrálódott. Mint láthattuk a korábbi adatokból, az 1241 sertésóllal rendelkező gazdaságból csak 721-ben,

---

[141] ÁMÖ 1972. 2. *A kisüzemi gazdaságokhoz tartozó személyek száma foglalkozás szerint*. Bp. 1972. 244-245.
[142] ÁMÖ 1972. 3. *A kisüzemi gazdaságok földterülete, gazdasági épület- és gépállománya*. Bp. 1972. 238-239.
[143] Uo. 530.
[144] ÁMÖ 1972. 4. *Szarvasmarha-állomány*. Bp. 1972. 232., 5. *Sertés- és lóállomány*. Bp. 1972. 120. és 286; 7. *Baromfiállomány*. Bp. 1972. 234-235.; 6. *Juh- kecske-, bivaly-, szamár-, öszvér-, házinyúllállomány, méhcsaládok száma*. Bp. 1972. 120. és 287.
[145] *Csongrád megye statisztikai évkönyve 1959*. Szeged, 1960. 158.

míg a 148 szarvasmarha- és lóistállóval szemben csupán 56 gazdaságban tartottak szarvasmarhát és/vagy 33 kisüzemben lovat. 1972-ben tehát 520 sertésól és legalább 59 istálló üresen állt, azaz a számba vett gazdaságok 41 %-ában, ahol korábban volt állattartás, már a szárnyasokon kívül nem neveltek haszonállatokat.

Az állatlétszám a hetvenes évek eleji állapothoz képest a nyolcvanas években sem nagyon változott. A termelőszövetkezetek beruházásai miatt jelentősen megemelkedett a szarvasmarha-, valamint a kisgazdaságok aktivitása miatt a juh-állomány, ugyanakkor látványosan csökkent a sertéstartási kedv, az állomány negyedével volt kisebb, mint 10 évvel korábban. 1987-ben az Új Élet tsz 1450 körüli (ebből 540 tehén), valamint a Lenin tsz 1577 darabos (ebből 788 terhén) szarvasmarha-állományán kívül a kisgazdaságok 140 szarvasmarhát tartottak, ebből 41 volt a tehén. A tendencia azt mutatta, hogy a tehénállomány jobban csökkent, mivel inkább a bérhízlalásra volt igény. Sertést már csak a kisgazdaságok tartottak, az összesen 2600 körüli szám folyamatos csökkenést mutatott. Az Új Élet tsz 1985-ben fölszámolta juhászatát, a kisgazdaságokban viszont emelkedett a számuk, mintegy 300 körüli állományt regisztráltak. A lóállomány mérsékelten növekedett, 1987-ben az Új Élet tsz-ben 26, a GKI-nél 14, a kisgazdaságokban 43 lovat tartottak. Baromfit csak kisgazdaságokban tenyésztettek, mintegy 30 ezer db-ot, ebből 1100 tartozott a törzsállományhoz. Korábban volt törzsállománya az ÁFÉSZ-nak is, de ezt időközben fölszámolták. Mintegy 220 házinyulat tartottak még a faluban, és az 1972-es állománynak éppen dupláját, 460 méhcsaládot regisztrálhattak még a kistermelőknél.[146]

Az 1970-es évektől a háztáji gazdálkodás bővítése és erősítése politikai kérdéssé vált. Az önellátáson túl az állam ösztönözni kívánta az otthoni termékek piacra jutását, részben azért, mert a mind inkább akadozó ellátást ezáltal frissíteni lehetett, de azért is, mert az ebből befolyó többletjövedelmeknek a vidéki lakosság körében fontos hangulatjavító szerep volt. A község vezető testülete 1976 nyarán tekintette át a húsprogram végrehajtásának teendőit és tapasztalatait, 1977 nyarán a *„a zöldség, gyümölcstermesztés helyzetének alakulását”* tűzte napirendre, majd az akkor kezdeményezett intézkedések végrehajtását ellenőrizendő egy év múlva, 1978 augusztusában ismét megtárgyalta a kérdést.[147]

Az 1970-es években a házi kisgazdaságokban előállított többletterméket a konzervgyár, a MÉK-telep, a Zöldért és az ÁFÉSZ vásárolta föl a községben. A termeltetés egyrészt az Új Élet tsz által kötött szerződéseken keresztül, másrészt közvetlenül egyéni szerződések révén bonyolódott. A konzervgyár pl. az Új Élet tsz-en keresztül 1976-ban 27 ha területen termelt 540 tonna cecei paprikára, és 41 ha-nyi területen 600 tonna pritaminpaprikára szerződött. 1977-ben ez a mennyiség cecei paprikából 35 ha és 503 tonna, pritaminpaprikából 50 ha és 800 tonna volt. Ezeknél a szerződéseknél a tsz kötelezettséget vállalt a teljesítésre, tehát érdekeltté tette tagjait, hogy a háztáji földeken hatékony gazdálkodással valóban meg is termeljék a leszerződött mennyiséget. A konzervgyár külön is kötött szerződéseket. 1976-ban pl. 9 ha területen termesztett 121 tonna uborkát vásárolt föl, 1977-ben már csak 7 ha-n termeltetett 100 tonnát.

A másik nagy felvásárló, a Zöldért 1976-ban az Új Élet tsz-en keresztül 100 vagon őszi burgonyára és 20 q cecei paprikára szerződött, míg egyéni szerződések formájában 384 újburgonyát, 696 q fokhagymát és 34,8 ezer fej salátát vásárolt föl a zombori kistermelőktől. 1977-ben az Új Élet 28 vagon újburgonyára, 12 vagon nyári burgonyára, 190

[146] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1987. szept. 16.
[147] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1976. jún. 30., 1977. jún. 29. és 1978. aug. 30.

vagon őszi burgonyára, 10 vagon cecei paprikára, 20 vagon pritaminpaprikára, 5 vagon zöldpaprikára szerződött, míg közvetlenül a termelőkkel 492 q újburgonyára, 467 q fokhagymára, 25 vagon vöröshagymára, 43 vagon gyökérre, 100 vagon sárgarépára és 48 ezer fej salátára kötött termelési megállapodást.

A Maros-menti ÁFÉSZ, mint harmadik nagy fölvásárló 1977-re közvetlenül a termelőkkel 119 q uborkára, 1663 q újburgonyára, 347 q fokhagymára, 20 q vöröshagymára, 65,5 ezer csomó főzőhagymára, 40 q fejes káposztára, 12 q mákra, 5 ezer db karalábéra, 10 ezer csomó petrezselyemgyökérre, 15 ezer csomó sárgarépára, 30 q paradicsomra és 50 q őszi karfiolra kötött szerződést.[148]

A szerződések tartalmából jól látszik, hogy a tsz kizárólag olyan termékekre vállalt szerződést, melyet nagyüzemi körülmények között is elő lehetett állítani. A termékszerkezetébe nem illeszkedő mezőgazdasági termékekre, melyek termelésére nem tudott garanciát vállalni, nem kötött megállapodást, ezeket a termelők kizárólag saját szerződéseken keresztül értékesítették.

Az ÁFÉSZ helyi boltjain keresztül biztosította a szükséges vetőmagot, és az ő feladata volt, hogy gondoskodjon a termeléshez szükséges eszközökről, növényvédő anyagokról is. Ez azonban a hetvenes évek közepén egyáltalán nem volt zavartalan. A szállítás több eszközből és alapanyagból is akadozott, 1977-ben pl. rotációs kapából mindössze 1 darabot sikerült Kiszomboron eladásra fölkínálni. A kisgéphiányt azzal próbálták ellensúlyozni, hogy az ÁFÉSZ a Makón működő géphasznosítási szakcsoportjának eszközeivel vállalta föl a kiskertek szántását. Természetesen ez nem lehetett teljes körű megoldás, és nem is kompenzálta teljesen a hiányzó eszközöket.[149]

Az Új Élet tsz is megpróbált a kisgazdaságok számára segítséget nyújtani, háztáji agronómust foglalkoztatott, gépeket adott kölcsön, műtrágyát és növényvédőszert forgalmazott. A Gabonatermesztési Kutató Intézet 1976-ban mintegy 9, 1977-ben már 21 ha területet biztosított dolgozóinak háztájiként, és megoldotta a talajelőkészítést, a növényvédelmet és a szállítást is. Az intézet dolgozói ezeken a földeken saját használatra burgonyát termeltek, de fokhagymát a MÉK-nek, paprikát a Szegedi Paprikafeldolgozó Vállalatnak, míg dughagymát szabadpiaci értékesítésre is előállítottak. A makói Lenin tsz zombori háztáji földjein a Zöldérttel kötött szerződés értelmében fokhagymát, paszternákot és burgonyát termesztettek.[150]

Termék	1976	1978	1979	1980
Mezőgazdasági iparcikk (millió Ft)	344	559	774	889
Növényvédőszer (millió Ft)	86	165	275	256
Műtrágya (q)	275	296	303	362
Fólia (m^2)	6140	na.	na.	15675
Permetező (db)	56	116	56	95

59. táblázat M**ezőgazdasági célú áruforgalom Kiszomboron 1976 és 1980 között**

1978-ra – talán a községi VB erélyes föllépésének hatására is – javult a község ellátása. A VB aug. 30-i ülésére beterjesztett jelentésében többek között az olvasható, hogy

[148] Uo. 1977. jún. 29
[149] Uo.
[150] Uo., MAGASSY 1984. 228.

„A beszámoló összeállításának időpontjában a helyi vasboltban is kapható motoros rotátor, permetezővel, pótkocsival, különböző háti permetezők, mezőgazdasági szerszámok (ásó, kapa, gereblye stb.). Némi zökkenő a szerszámnyelek biztosításában mutatkozik."[151] Talán komikusnak hat az olvasóban a szerszámnyelek hiánya, de maga a hiánygazdálkodás, amely a kádári rendszer sajátja volt, különösen az 1973-as olajválság utáni gazdasági egyensúlyvesztés időszakában oly mértékig meghatározta az emberek mindennapjait, hogy a legalapvetőbb szükségletek, fogyasztási cikkek beszerzése is rendre komoly utánjárást, és sokszor nem kis szerencsét vagy protekciót igényelt. Ha kapanyélből még mindig hiány mutatkozott is a vasboltban, szaporítóanyagból és növényvédő szerekből az ellátás sokat javult. A háztáji termelés hetvenes évek második felétől érzékelhető fölfutásával párhuzamosan jelentősen megemelkedett a Marosmenti ÁFÉSZ helyi üzleteinek mezőgazdasági célú iparcikk-forgalma is. (*59. táblázat*)

Áruféleség	1976	1977	1978	1979	1980	1981
Szabadföldi saláta (fej)						
Szerződött	46000	33000	35000	27000	32000	20000
Szabad	5000		2000			
Zöldhagyma (csomó)						
Szerződött	2800	264000		15000	100000	40000
Szabad		6100	24000	5000	5000	
Vöröshagyma (q)						
Szerződött	200	100	120	100	150	20
Szabad		50	30		50	
Fokhagyma (q)						
Szerződött	1000	1600	1150	1600	1000	800
Szabad		150	150	300	130	300
Gyümölcs (q)						
Szerződött	50	50	54	100	150	22
Szabad		110				
Paprika (q)						
Szabad	150					
Gyökér és sárgarépa (q)						
Szerződött		200	110	100	150	
Szabad	150	200		70	150	
Újburgonya (q)						
Szerződött	1450	2250	2420	2200	3100	2200
Szabad	50		80		400	

60. táblázat **A Zöldért-telepen fölvásárolt zöldség- és gyümölcsáru mennyisége (1976-1981)**

Az ellátás kiegyensúlyozottabbá válásának, és a helyi tanács által – természetesen kormányzati ösztönzésre – végrehajtott kampánynak látható eredménye, hogy 1978-ra jelentősen megnövekedett a leszerződött termésmennyiség. Az ÁFÉSZ pl. 1769 q újburgonyára, 681 q fokhagymára, 343 q vöröshagymára, 15 ezer csomó főzővöröshagymára, 30 q dughagymára, 165 q cecei paprikára, 40 q sárgadinnyére, 100 q görögdinnyére, 50 q petrezselyemgyökérre, 100 q nyári burgonyára, 120 q fűszerpaprikára, 25 q pritaminpaprikára, 3 q sárgarépára, 51,4 q mákra, 1,5 q babra, 12 ezer db salátára, 22 ezer db karalábéra és 60 q paradicsomra, valamint 20-21 ha akkor még nem meghatározott mennyiségű

[151] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1978. aug. 30.

uborkára kötött szerződést. Növelte leszerződött termékmennyiségét a Zöldért is, itt a fölvásárolt áruban megjelent a szőlő (24 q) és a földieper (32 q) is. Továbbra is nagy fölvásárlónak bizonyult a konzervgyár, mely 350 tonna uborka és 600 tonna pritaminpaprika beszállítására kötött szerződést. A Zöldért kiszombori telephelye szintén folyamatos keresletet biztosított a helyi termelők árufölöslegének értékesítéséhez, bár jól láthatóan a fölvásárlás az egyes évek között jelentős ingadozást mutatott, tehát a termelők nem minden esetben tudtak hosszabb távra előre tervezni, beruházni a meglehetősen hektikus értékesítési rendszer miatt. (*60. táblázat*) [152]

A termésmennyiséggel párhuzamosan természetesen megnőtt a háztáji gazdálkodásba bevont terület nagysága is. 1981-ben a község 366 ha 1449 m^2-es belterületéből 213 ha 3360 m^2 volt művelt terület, a zártkerti területként rendelkezésre álló 336 ha 6393 m^2 területből pedig 319 ha 626 m^2-en folytattak gazdálkodást. Ehhez társult még a tsz-ek és a GKI által tagjainak, ill. dolgozóinak kiadott háztáji és illetményföld, amely a község művelhető földterületének (6016 ha 8910 m^2) 5-9 %-át tette ki.[153] (*61. táblázat*)

Gazdálkodó egység megnevezése	Háztáji és illetményföld (ha)					
	1976	**1977**	**1978**	**1979**	**1980**	**1981**
Új Élet Mgtsz	207	247	420	272	431	430
Lenin Mgtsz	40-60	40-60	40-60	40-60	40-60	40-60
GKI	53	54	55	57,2	59,5	62,5

61. táblázat **A háztáji és illetményföld nagysága 1976 és 1981 között**

Érdekes, hogy a községi nyilvántartással szemben az állami statisztika más adatokat mutatott a magángazdaságok által használt földek nagyságát illetően. Egy 1980-as összeírás szerint a községben 1244 kisgazdaság működött (1972-ben még 1424 volt!), amely összesen 674 ha területen gazdálkodott (1972-ben még 799 ha-t!). Ebből a ténylegesen használt földterület csupán 498 ha volt, 176 ha-t ugyanis megváltott háztájiként, illetve illetményföldként tartottak számon, azaz e területet a jog szerinti használói már nem vették igénybe művelésre, hanem a háztájit, ill. illetményföldet kimérő tulajdonosoknak (téeszek, GKI) megváltás ellenében visszaadták. Valójában tehát 1980-ban már összesen csupán 498 ha területet használtak a kisgazdaságok (317 ha szántó, 101 ha kert és gyümölcsös, 6 ha szőlő, 1 ha rét és legelő, 73 ha nem művelt), ebből 275 ha terület volt magántulajdonban, 135 ha volt a közös gazdaságoktól kapott háztáji és 60 ha az illetményföld. 2 ha-t *„egyéb mezőgazdasági tag egyénileg művelt”*, míg 26 ha volt a bérlet, vagy egyéb jogcímen használt terület.[154] 1980-ra tehát nem csupán a magángazdaságok által használt terület nagysága csökkent, de már jóval kevesebben foglalkoztak fő- vagy „másodállásban” földműveléssel. Erre utal a megváltott háztáji és illetményföldek aránya, hiszen a magángazdaságok földjeinek egynegyede (26,1 %) már ebbe a kategóriába tartozott. Akik viszont megmaradtak a háztáji művelés mellett, gyaníthatóan nem hivatalos bérlet, hanem megegyezés, a használók közötti háttérmegállapodás révén növelték területeiket.

[152] Uo.
[153] Uo. 1981. szept. 30.
[154] *Magyarország földterülete 1980. május 31.* Bp. 1982. KSH. 128-129.

A háztáji és illetményföldeken túl a tsz-ek éppúgy, mint a GKI is igyekezett minden segítséget megadni dolgozóiknak a termelés és értékesítés biztonsága érdekében. Az Új Élet tsz pl. egyre nagyobb arányban vállalt szerepet a gazdálkodás megszervezésében, a szükséges eszközök és anyagok beszerzésében, az értékesítés megoldásában (*62. táblázat*), de hasonlóan tett a Lenin tsz és a GKI is. Az utóbbi pl. az illetményföld juttatáson kívül 5 q takarmánybúzát és kukoricát, 4-5 q ocsút és 5-10 q alomszénát adott dolgozóinak kedvezményes áron, ezen túl önköltségen biztosították a szántást, vetést és a talajművelést, valamint a fuvart is.[155]

Intézkedések	1976	1977	1978	1979	1980	1981
Háztáji agronómus (fő)	1	1	1	2	2	2
Függetlenített felvásárló (fő)			1	1	1	1
Szemestermény-értékesítés (tonna)	382	461	452	468	686	320
Tápértékesítés (tonna)	102	144	152	163	181	190
Műtrágya-értékesítés (tonna)	22	56	18	37	212	250
Szolgáltatások értéke (ezer Ft)	1640	2607	3656	2567	2775	2500
ebből a szállítás értéke (ezer Ft)	375	407	306	280	481	520
Gyepterület-használat (ha)	18	16	11	13	15	15
Sertésfelvásárlás (db)	747	2850	3813	5083	6000	6000
Sertésfelvásárlás értéke (ezer Ft)	2305	9523	13467	18180	20307	20500
Paprikafelvásárlás (ezer Ft)		533	4238	5228	5812	6500
Burgonyafelvásárlás (ezer Ft)			958		1895	2500
Fokhagyma-felvásárlás (ezer Ft)		1318	4996		2826	2800
Kocakihelyezés (db)			130	152	170	220
Alomszalma-eladás (tonna)	45	43	99	89	97	110

62. táblázat **Az Új Élet Mgtsz háztáji gazdálkodást támogató intézkedései 1976 és 1981 között**

A mezőgazdasági termékek előállítása mellett a háztáji gazdaságok jelentős mennyiségű állatállományt is tartottak. A baromfit elsősorban házi fogyasztásra, illetve tojástermelésre használták. 1976-ban a Zöldért vállalat, valamint a Maros-menti ÁFÉSZ által üzemeltetett baromfikeltető állomások több mint 240 ezer napos-baromfit értékesítettek a községben. A következő években ez a mennyiség csökkent ugyan, a szám 1981-re 135 ezerre apadt, a tojástermelés ugyanakkor, ha mutatott is éves ingadozást, számottevően nem változott. 1976-ban 425,5 ezer db tenyésztojást vásároltak föl a zombori háztáji gazdálkodóktól, 1980-ban 428 ezret, 1981-ben 374 ezer darabot.[156] A baromfin kívül a sertéstartás volt még meghatározó a községben. Évente 1200-1400 db sertést vágtak le, ezek tehát az önellátásra szolgáló állatok voltak, de ezen túl számottevő mennyiséget értékesítettek a Csongrád Megyei Állatforgalmi és Húsipari Vállalat átvevőhelyén. 1976-ban 1124, 1977-ben 2693, 1978-ban 3755, 1979-ben 5047, 1980-ban pedig már 5149 sertés leadására kötöttek szerződést, ami azt jelenti, hogy ekkor már a saját szükségletre szánt állatállomány négyszeresét tartották értékesítési célból. Ezen túl 20-50 közötti szabad sertésleadás is történt, amely tehát olyan többlet volt, amely nem megkötött szerződések teljesítését szolgálta. Míg 1976-ban még csak 1386 q élősúlyú sertést adtak le, 1980-ban már 6666 q-t.[157] A háztáji sertéstartás egyenes arányban növekedett a nagy-

[155] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1981. szept. 30.
[156] Uo.
[157] Uo.

üzemi (termelőszövetkezeti) tartás csökkenésével, azaz a község sertéstartása összességében nem növekedett, csupán átrendeződött, az állatállomány zöme a szövetkezeti tartásból a magánszektor felé tolódott el. A kisüzemi szarvasmarha-tartás viszont nem vált számottevővé, sőt, mint láttuk az 1972-es mezőgazdasági összeírás adataiból, jelentősen visszaesett. Itt viszont fordított folyamat figyelhető meg: a tejtermelő nagyüzemi gazdaságok hatékonyabb és biztonságosabb tartási körülményeket teremtettek, ezért a háztáji gazdaságok tartása a hatvanas évektől folyamatosan csökkent. 1976 és 1981 között évente 70-100 olyan szarvasmarha leadására került sor, melyek a háztáji és kisegítő gazdaságokban nevelődtek.[158]

IPAR, KERESKEDELEM, KÖZELLÁTÁS

A községben nem működött gyáripar, csupán néhány kisebb szövetkezet, valamint szegedi székhelyű üzem teremtett itt munkahelyet. E vállalatok egy része a nyolcvanas évekre mind inkább ellehetetlenült, s ez természetesen a kiszombori munkahelyek leépítésével is együtt járt.

Kiszombori Vegyesipari Szövetkezet

A hatvanas években a község legnagyobb ipari munkáltatója az Osziczki István által vezetett Vegyesipari Szövetkezet volt, amely 1972-ben 49 főt foglalkoztatott. Tevékenysége ebben az időben két területre, a lakossági szolgáltatásokra és az árutermelésre terjedt ki. A cipészrészlegben átlagosan 2 fő dolgozott. Tevékenységük a hatvanas évekhez képest fokozatosan visszaesett, a részleg árbevétele 1971-ben 77,4 ezer Ft volt, 1972-re már csak 62 ezer Ft-ot terveztek. A visszaesés oka, mint egy 1971-es tanácsi jelentésből kiderült, hogy *„nincs elég javítani való cipő."*[159] A korábban szintén jelentős szerepet játszó bognárrészlegben már csak 1 nyugdíjas dolgozott, főként bérfűrészelést, szerszámnyél-készítést és kisebb javítási munkákat végzett, igen csekély eredményességgel, hiszen az árbevétel mindössze 7300 Ft volt. A háztartási gépjavító részleg, melyet 1971. dec. 13-val indítottak el, már a korszerűsödő háztartások új igényeinek kielégítését szolgálta. Egy technikust alkalmaztak ekkor, de még jól érzékelhető volt az indulás nehézsége, az alkatrészellátás és az anyagbeszerzés problémája. A férfifodrászatban 1971 második felében 3 egész műszakos, 1 nyugdíjas és 2 tanuló, míg a nőifodrász-részlegben 4 főállású és 3 tanuló dolgozott. Ez utóbbi részleg ebben az időben Ferencszálláson egy fiókrészleget is működtetett, az ottani szolgáltatást szombaton és vasárnap délelőtt lehetett igénybe venni. Lakossági szolgáltatásokat végzett még a kőműves részleg, ahol csupán 1 szakmunkás és 1 segédmunkás dolgozott, és főként a szövetkezet épületeinek karbantartását végezték, de pl. egyéb községi munkákba is bekapcsolódtak, így a GKI kísérleti telepének szennyvíztisztítójának építésébe, vagy a községi autóbuszváró alapozásába. A szövetkezet bővíteni szerette volna ezt a részleget, de a szakmunkáshiány miatt erre nem kerülhetett sor.[160]

[158] Uo.
[159] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1971. dec. 14.
[160] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1972. márc. 8.

A szövetkezet termelő üzemegységeit a bádogos részleg és az asztalos részleg jelentette. A bádogosok munkájának zömét a hatvanas években még az edényjavítás tette ki, míg tevékenységük a hetvenes évek elejétől mind inkább a lakásépítéssel kapcsolatos feladatok irányába tolódott el. A bádogos részlegben 1971-ben 3 szakmunkást foglalkoztattak, és bádogos-, vízvezeték-szerelői, valamint egyéb lakatosipari munkákat végeztek, igaz, meglehetősen csekély hatékonysággal, mivel nagyobb eszközberuházásokra, gépfejlesztésekre, melyek szükségesek lettek volna a termelés fölfuttatásához, nem tudtak forrásokat rendelkezésre bocsátani, a szövetkezet jövedelmezősége ilyen volumenű fejlesztést nem tett lehetővé. Ennek ellenére folyamatosan el voltak látva munkával, pl. 1970-ben a GKI helyi telephelye számára 680 ezer Ft értékben készítettek izolátorokat. A legnagyobb részleg az asztalosipari volt, ez produkálta a szövetkezet árbevételének felét, 1971-ben másfél millió Ft-os forgalmat bonyolítottak. Nem csak helyi megrendeléseket elégítettek ki (pl. ők készítették a helyi iskola napközi otthonának bútorait), de még 200 km-rel távolabbról is érkeztek fölkérések, ezen túl a lakosság számára javítási, szerelési és üvegezési szolgáltatásokat is elláttak.[161]

A hetvenes évek közepére a szövetkezet gazdálkodása megrendült. Ebben a kedvezőtlen gazdasági környezeten túl egy 1975-ben leleplezett, de hatását több évre visszamenően érvényesítő sikkasztási ügy játszott jelentős szerepet. 1971 és 1973 között az árbevétel – legalábbis papíron – folyamatosan csökkent (3 millió Ft-ról 2,49 millió Ft-ra), és csak 1974-ben mutatott némi emelkedést (3,17 millió Ft). Ehhez képest a 6,3 milliós 1975-ös forgalom jól mutatja, hogy a korábban lekönyvelt árbevétel nem felelt meg a valóságnak, még akkor sem, ha 1975-től új tevékenységek jelentek meg a szövetkezet életében. Ilyen volt a varró-részleg, amelynek dolgozói egyenes darabbérért budapesti vállalatoknak gyártottak főleg ágyneműgarnitúrákat. Megjelent egy fagolyó-gyártó részleg is, és a lakossági igények kielégítését szolgálta a festő, valamint a villanyszerelő tevékenység elindítása is. Ugyanakkor a kőművesipari tevékenységet megszüntették, mivel nem volt gazdaságos. Más szolgáltatásokat, így a cipész vagy a bognáripari tevékenységet továbbra is végezniük kellett, még ha nem is igazán voltak nyereségesek, mivel a lakosság ellátása érdekében ezek közérdeknek minősültek. Az addig is veszteségesen működő bognáripari tevékenységet csak 1977-ben tudták megszüntetni, mivel *„ezen szakmában megrendelést a lakosság nem eszközölt.”*[162] A bádogos részleg kifejezetten lakossági szolgáltatásokat látott el, s természetszerűleg a férfi és női fodrászat is, míg az asztalos részleg főleg nyílászárókat gyártott, emellett a fővárosi Labor Műszeripari Művek megrendelésére különböző műszeres dobozokat állítottak elő, ezek – természetesen műszerekkel történő fölszerelésüket követően – exportra kerültek.[163]

A szövetkezetet a tevékenységváltások és a sűrű vezetőcserék ellenére nem sikerült teljes egészében talpra állítani. Mivel önmagában nem volt életképes, a megoldást egy makói központú vállalattal, a Béke Vegyesipari Szövetkezettel való összeolvadás jelentette. Ennek az lett az eredménye, hogy a költségek valamelyest megoszlottak, hatékonyabb lett az anyagbeszerzés és az értékesítés. A döntés mögött ennek ellenére nem gazdasági, hanem politikai megfontolások álltak. Molnár Mihályné szövetkezeti vezető egy 1979. jún. 14-én kelt beszámolójában egyértelművé is tette: *„Szolgáltatási tevékenységünket alapjában véve politikai feladatnak kell tekintenünk. Tesszük ezt annak ellenére,*

[161] Uo.
[162] Uo. 1977. szept. 28.
[163] Uo. 1976. febr. 26.

hogy szolgáltatási tevékenységünk 1978-ban, de a megelőző években is ráfizetéses volt.”[164] A ráfizetést csak növelte, hogy a szolgáltatási részlegek fölszereltsége, eszközellátottsága és munkafeltételei is távol álltak az optimálistól, sőt, a fodrászrészleg csak a KÖJÁL által előírt higiéniai előírások teljesülése esetén vált működőképessé, melynek költségeit az új tulajdonosnak kellett finanszíroznia.[165] A fölújítást követően a női fodrászat mellett kozmetika is működött, ugyanakkor a férfifodrászat működőképességét csak úgy tudták biztosítani az állandósuló munkaerő-hiány miatt, hogy az egyik női fodrászt irányították át erre a területre. Ez ugyan megoldotta a nem egyszer több hetes zárva tartás gondjait, de a folyamatos működés helyett csak napi 8 órás üzemelést tett lehetővé. A cipész részleg viszont már csak vegetált. Két nyugdíjas dolgozott még itt, utánpótlás viszont már egyáltalán nem állt rendelkezésre ezen a területen, és mivel a képzés is átállt a nagyüzemi termelésre, nem is akadt olyan munkaerő, aki a javításhoz szükséges teljes munkafolyamatot ismerte volna.[166]

A hetvenes-nyolcvanas évek fordulójának nemzetgazdasági zavarai a szövetkezet működésére is hatással voltak. Jószerivel az egyetlen veszteség nélkül működő ágazat a textilrészleg volt, amely egy a Szegedi Ruházati Szövetkezettel megkötött, 1985-ig érvényes szerződés alapján farmernadrágokat és egyéb felsőruházati termékeket gyártott. 1980-ban pl. 26743 db farmert és 3101 velúr fiú nadrágot gyártott a zombori üzem. 1984-ben összesen 24700 nadrágot állítottak elő, ez a szövetkezet textilkonfekció-gyártásának 40 %-át tette ki. A termelés fölfutásában nagy szerepe volt, hogy a makói központ új, korszerű gépállománnyal (Textima varrógépek) váltotta föl az elavult gépparkot. A nyolcvanas évek közepén azonban már itt is eredménycsökkenés mutatkozott. Noha a részleg továbbra is nyereségesnek bizonyult, az eredmény növelése – főként az időközben végrehajtott béremeléseknek köszönhetően – csökkent, ugyanakkor a piaci viszonyok változása már előrevetített egyéb értékesítési gondokat is.[167]

Az asztalos-részleg viszont már a nyolcvanas évek elejére válságba jutott. Ennek egyrészt az alapanyagárak drasztikus megemelkedése, másrészt a megrendelések akadozása volt az oka. A Labor Műszeripari Művek, amely a részleg mindeddig legnagyobb megrendelője volt, az értékesítési nehézségei miatt már 1980-ban csökkentette igényeit, 1981-ben pedig már egyáltalán nem adott rendelést. A munkások kieső kapacitásait úgy oldották meg, hogy a Makói Redőnygyárnak vállaltak bedolgozói munkát, de ez csak átmeneti megoldást jelenthetett. 1981-ben a részlegnek 12 ezer óra lekötetlen kapacitása volt, ami arra kényszerítette Csala Sándor szövetkezeti elnököt, hogy más típusú tevékenységet ajánljon föl az itteni szakembereknek. Ez az akkor még jól értékesíthető, és a szövetkezet alaptevékenységét képező fémtömegcikk-gyártás volt. A kényszerű átállás és a foglalkoztatási bizonytalanság természetesen azzal járt együtt, hogy a részleg jól képzett szakembergárdája mind inkább szétszéledt, és az asztalosipari tevékenység hamarosan meg is szűnt.

Az egykor szélesebb körű szolgáltatási tevékenységből a nyolcvanas évtized első éveire már csak a cipészműhely, a női-férfi fodrászat és a kozmetika maradt meg. A cipészipari tevékenységet egy nyugdíj előtt álló foglalkoztatott űzte. A szövetkezet azon profilja, amely az ötvenes-hatvanas évek fordulóján még kereskedelmi értékesítésre gyár-

[164] Uo. 1979. jún. 27.
[165] Uo.
[166] Uo.
[167] Uo. 1981. márc. 25., 1985. ápr. 24.

tott jelentős mennyiségű lábbelit, a megszűnés előtt állt. A fodrászatok veszteségességét is csupán az enyhítette, hogy a kormány 1980-ban 10 %-os árkiegészítést nyújtott a szolgáltatói szféra résztvevőinek. Mivel 1981-ben ez a támogatás megszűnt, nem csak a férfi, amely régóta az volt, de már a női fodrászat is veszteségessé vált. Egyedül a 1 főt foglalkoztató kozmetika tudott némi többletbevételt produkálni, de mivel az itt dolgozó munkatárs gyeden volt, 1981-ben ez az üzlet nem is működött.[168]

A nyolcvanas évek közepére már a kozmetika is veszteségessé vált. 1984-ben a cipőjavítás, a két fodrászat és a kozmetika, továbbá a ferencszállási női fodrászat, amely még ide tartozott, 113 ezer Ft-os, összesen 16,7 %-os veszteséget halmozott föl. Mivel az anyaszövetkezet időközben fölszámolta minden makói szolgáltató funkcióját (utoljára a női és férfi szabóságot), a szolgáltatási veszteséget kizárólag a zombori tevékenység okozta. Az ellátás hiánya miatt azonban e tevékenységeket ekkor még nem lehetett megszüntetni, ezért a növekvő elvonások (az 1985-ben bevezetett új jövedelemszabályozó rendszer) miatt még nagyobb veszteségre számíthatott a szövetkezet. A szövetkezet vezetői a kiutat abban látták, hogy fölajánlották a dolgozók részére a szerződéses üzemeltetést, de ettől a zomboriak elzárkóztak, így a tevékenységet, illetve az ebből származó veszteséget az anyaszövetkezetnek még egy ideig maga előtt kellett görgetnie.[169]

1987. jan. 1-jével a Béke Vegyesipari Szövetkezet beolvadt a Makói Építőipari Szövetkezetbe. Az átalakulás a kiszombori tevékenységi körök átalakulásával is együtt járt. Legfőképpen azzal, hogy megszűnt a varroda, az új fönntartó ilyen tevékenységet már nem vállalt föl. De megszűntek a szolgáltatási tevékenységek is, legalábbis úgy, hogy nem a korábbi módon folytak. A szövetkezet bérleti jogviszony keretében működtette a telephelyet, melynek földszintjét a cipésznek és a fodrászoknak, továbbá egy fényképésznek és a háztartásigép-javítással foglalkozó Gelka átvevőhelyének adta ki. Az épület tágas udvarán ún. építők boltját működtettek. A szövetkezet a község területén több nagyobb beruházás kivitelezését is bonyolította (ők építették az 1988. szept. 30-án átadott sportcsarnokot, vagy a GKI Felszabadulás, ma Nagyszentmiklósi utcai raktárának tetőszerkezet-felújítását),[170] így – legalábbis a rendszerváltásig – fontos szerepet játszott a község életében.

A Szegedi Konzervgyár kiszombori telepe

A Szegedi Konzervgyár 1967-ben jelent meg feldolgozó-kapacitásával a községben. Előbb ideiglenesen bérelt helyiségekben idényjellegű kampánymunkákat végeztettek, mivel a szezonális nyersanyag előkészítését az üzem szegedi központi gyártelepén nem tudták megoldani. 1970. szept. 30-án vásárolták meg a nagyállomás melletti malom épületét és telkét, és azt földolgozó teleppé fejlesztették. Igazából folyamatos munkavégzésre ettől kezdve került sor Kiszomboron. 1974 júliusáig időszakos munkavállalókkal, majd ettől kezdve állományba vett dolgozókkal végeztek főként csomagolási munkákat. A folyamatos termelést egy automata címkéző gép és csomagoló gépsor beállítása biztosította, amely kétműszakos termelésben folyamatos munkát tett lehetővé. A közeli vasútállomás a vagonrakodási feladatokat is megkönnyítette, 1976-ban megépítettek egy burkolt utat a rakodáshoz, tehát a zombori telephely ideális megoldást jelentett a konzervgyár

[168] Uo. 1981. márc. 25.
[169] Uo. 1985. ápr. 24.
[170] Uo. 1988. okt. 26.

számára. 1976-ban 50 fős létszámmal dolgozott a telep. Ebben az évben 865 vagon készárú csomagolását végezték el és 20,4 vagon nyersanyag előkészítését oldották meg. A következő évben már az első háromnegyed évben 677,7 vagon készáru került ki a telepről és több mint 25 vagon nyersanyagot készítettek elő földolgozásra.[171]

A hetvenes évek közepi elképzelések szerint a termelést és ezzel a foglalkoztatott létszámot is duplájára kívánták emelni. Ebből aztán nem lett semmi. Közel egy évtizeddel később, 1984 elején csupán 35 fős átlaglétszám dolgozott a telepen, mellette néhány nyugdíjast is alkalmaztak még. A fő tevékenység ekkor is a csomagolás volt. 1983-ban összesen 2163 tonna árut, jórészt a munkaigényes 1/10-es, 1/5-ös és ½-es kiszerelésű sertésmájkrémet, vagdalthúst és löncshúst csomagoltak, ezen túl 108 tonna nyersanyag előkészítését, főként pritaminpaprika negyedelését és csíkozást végezték el a zombori asszonyok. A konzervgyár belföldi árualapjának 20 %-át itt csomagolták be és készítették elő értékesítésre. Voltak időszakok, így az augusztusi és szeptemberi dömping, amikor az egész telep munkatársi gárdája a szegedi anyavállalatnál dolgozott. 1983-ban pl. 6 hétig állt a zombori telep, mivel a munkatársak – külön premizálva – a szegedi nyersanyag-előkészítésben vettek részt.[172]

1987-ban, noha a termelés enyhén növekedett, a létszám tovább csökkent. Ekkor már csak 28 fő dolgozott itt, túlnyomó többségében segédmunkások. A tevékenység nem is igényelt kvalifikált munkaerőt, nyilván ezért érte meg a konzervgyárnak a telep működését még ezekben az években is fönntartani. 1986-ban 2416 tonna készáru csomagolását végezte el az üzem, ez a teljes gyári értékesített árukészletnek már csak 5,2 %-át tette ki. A csomagolás 60 %-ban gépi technológiával történt az itt letelepített üvegcímkéző-csomagoló vonalon, de még mindig volt termékféleség, melynek csomagolását kézi munkával oldották meg. Hasonlóan kézi munkát igényelt a nyersanyag-előkészítés, amely ebben az időben – természetesen szezonális időszakban – 100 tonna körül alakult.[173]

A Makói Bőripari Szövetkezet kiszombori telephelye

A Makói Bőripari Szövetkezet 1977-ben hozta létre kiszombori telephelyét. Ez a telep kifejezetten az egyébként Makóra bejárni kénytelen dolgozóinak kívánt helyi munkahelyet teremteni. A szövetkezet alaptevékenységébe sportlabdák és munkavédelmi cikkek gyártása, valamint a lovassport részére hámok készítése volt, de lakossági javítási szolgáltatásokat is elláttak. Az alaptevékenység zöme a telephely létrehozását követően is Makón maradt, Kiszomboron főként a szakképzettséget nem igénylő szeletelést, illetve a szakképzettséget, vagy 4-5 éves szeletelési gyakorlatot igénylő állítást végezték. A nyolcvanas évek elején a zombori telep 15-20 főt foglalkoztatott, részben a bérelt telephelyen, részben pedig bedolgozóként. Éves szinten – végtermékre fölszorozva – mintegy 4800-5000 futball-labda készült itt, amely 2,5 millió forintos árbevételt eredményezett. A folyamatos termelést az időszakos mezőgazdasági munkák akadályozták, azaz a bedolgozó munkavállalók, amikor azt a háztáji gazdálkodás megkövetelte, nem a szövetkezeti kötelezettségeiknek tettek eleget, hanem saját földjeiket művelték. A szövetkezet ezért a

[171] Uo. 1977. okt. 26.
[172] Uo. 1984. jan. 25.
[173] Uo. 1987. ápr. 29.

termelést úgy igyekezett szabályozni, hogy tekintettel legyen munkavállalói ilyen kötelezettségeire is.[174]

A József Attila Mgtsz melléküzemága

A helyi ipari üzemi palettát a nyolcvanas évek elejétől a termelőszövetkezetek melléküzemágai színesítették. Az Új Élet Mgtsz 1981 tavaszán döntött arról, hogy – a több lábon állás érdekében, kihasználva a központi szabályozók nyújtotta lehetőséget – ipari tevékenység ellátásával próbálja a vizes esztendők kieső jövedelmeit, és a vízrendezés magas költségeit pótolni, illetve megteremteni. Határozott elképzelés ekkor még nem volt a tevékenységi kört illetően, ezért egyrészt azt vizsgálták, milyen szakmákhoz kötődnek a községből ingázók (főként a fiatal asszonyok), másrészt a környező ipari üzemeket keresték meg, hogy volna-e lehetőség bérmunkát végezni számukra. Két vállalat, a makói Medicor és az ugyancsak makói gumigyár mutatott fogadókészséget az ajánlatra. Már 1981 augusztusában a megkötött megállapodás nyomán 8 zombori kezdte betanulni a Medicornál a sebészeti tűgyártást, szeptembertől pedig ugyancsak 8 fő a gumigyárban sajátította el a különböző gumitermékek sorjázásának munkafogásait. A termeléshez szükséges üzemi területet a Csongrád Megyei Zöldért Vállalat tulajdonában lévő Rónay kastély egy részének bérbe vétele útján biztosították, a földszinten egy 130, míg az emeleten egy 117 m^2-es helyiséget rendeztek be gyártási célra. A tűgyártást és a gumisorjázást a földszinten tervezték beindítani, míg az emeleten, harmadik ipari tevékenységként, 9 fővel raschelzsák-varró, illetve javító üzemet hoztak létre.[175]

A kastély mint ipari telephely a nyolcvanas évek elején

[174] Uo. 1984. nov. 28.
[175] Uo. 1984. júl. 25.

1981-ben a három tevékenységi körben összesen 25 dolgozó kezdte meg a termelést. A tűgyártó üzem, újabb munkavállalókat foglalkoztatva, 1982 nyarától átállt a kétműszakos termelésre. Változás történt a gumigyártás területén is. Mivel a gyár átállt a hidraulikatömlő-előállításra, a sorjázás fölöslegessé vált, ezért a zombori munkatársakat új munkafolyamatokra képezték át, így itt tömlőszerelést folytattak a későbbiekben. 1982 végétől 5 férfi dolgozót vettek föl, ők 4. tevékenységi körként a Délmagyarországi MÉH vállalat telepein fémválogatást és különböző kábelek bontását és darabolását végezték. Létrehoztak egy varrodai részleget is, újabb 6 főt foglalkoztatva a szegedi Kenderfonó és Szövőipari Vállalat (KSZV) részére szovjet exportra takaróponyva varrást végeztek. Ugyancsak a KSZV konfekciógyára megbízásából különböző méretű kontínereket, cukoripari szűrőket és más műszaki konfekcionálást végeztek. A négy ipari tevékenység 1982-ben 45, 1983-ban már 51 zombori munkavállaló foglalkoztatását tette lehetővé. Az árbevétel elérte a 7,5, a nyereség pedig megközelítette a 2,4 millió Ft-ot.[176]

1988-ban a Sarnyai József ágazatvezető által irányított 6 ipari termelő egység már 78 főt foglalkoztatott, többségében nőt (50 fő). A raschel-zsák termelőüzemben 21-en dolgoztak, kizárólag nyugati piacra termeltek, belföldön csak a hibás termékeket értékesítették. Az egység már az első háromnegyed évben 6,3 milliós árbevételt ért el, ezzel az ágazat legeredményesebb termelőüzeme volt. A tömlőgyártás során méretre vágást, hántolást és szerelési munkákat végeztek, ezt is kizárólag exportra, bár nem csak nyugatra, hanem a szocialista országokba is szállítottak termékeket. E területen 13-an dolgoztak. Az év során már zavarok támadtak a tömlőgyártásban, mivel a szovjet piacon lényegesen visszaesett az értékesítés. Új területként működött a divatáru-varroda, amely 1985. márc. 11-e óta a Tótkomlósi Vegyesipari Szövetkezettel kooperálva dolgozott. A 17 munkatárs szabott anyagból dolgozott, a szabványt és a bérmunkát a partnervállalat szállította. A kádári rendszer végnapjait jól jelzi, hogy 1988 januárjától júl. 20-ig a tótkomlósi szövetkezet semmiféle megrendelést nem adott. Munkát csak úgy tudtak biztosítani a dolgozóknak, hogy a Mindszenti Vegyesipari Szövetkezet 4000 db NDK-piacra szánt leánykaszoknya-gyártással, majd a Szegedi Háziipari Szövetkezet fiúnadrág- és férfiköntösvarrással bízta meg az üzemet. Ezzel ki tudták húzni az első háromnegyed évet, mire a januárra ígért szovjet alapanyagot októberre leszállították. A MÉH vállalattal együttműködve 8-15 fő végzett különböző méretű és anyagú tömbök darabolását, válogatását, őrlését. Szintén új részleg volt a papírdobozgyártás, mellyel mindössze öten foglalkoztak. A munkatársakat rugalmasan foglalkoztatták, ha nem volt elegendő doboz, akkor a raschelzsák-gyártásban, vagy a dréncsőfilter-varrásban használták őket. 1988 júliusában indították el 8 fővel a Földgép vállalattal együttműködő új csoportot, amely Szeged és környékén, majd Budapesten is végzett földmunkákat.[177]

Az ÁFÉSZ melléküzemága

Az ÁFÉSZ 1980-tól szervezte meg saját melléküzemági tevékenységét. Ekkor 3 db félautomata fröccsöntő gépet vásároltak, és 6 fővel mintegy 60-70 féle alkatrész előállításába fogtak. A kis üzem, mely a Szegedi Kendergyárnak, a hódmezővásárhelyi Metripondnak és a Hódgép Makói Gyárának dolgozott, sőt Nyíregyházára és Szentendrére is szállított árut, már az első évtől nyereségesen termelt, és mintegy másfél millió Ft-os forgalmat

[176] Uo.
[177] Uo. 1988. nov. 9.

bonyolított. A fröccsöntés mellett 1980-ban egy tartósító üzemet is indítottak a községben, amely 1984-ben 9 fővel működött, és 2 millió Ft-os éves forgalmat bonyolított. Főként hidegtartósítással foglalkoztak, sósvizes uborkát, ecetes dinnyét, paprikát és vegyes vágott savanyúságot állítottak elő, télen hordós káposztát savanyítottak, és a készterméket részben saját kereskedelmi hálózatukon, részben a Szegedi Füszért Vállalaton keresztül értékesítettek. A savanyítás, mivel döntően szezonális munka volt, nem biztosított rentábilis termelést, ezért igyekeztek az itt dolgozóknak más feladatokat is adni, pl. a Szegedi Ecsetgyárral kooperáltak bedolgozói munkára.[178]

Az ÁFÉSZ 1983. jún. 24-én 5 tehergépkocsival indította el a község területén Szállítási szakcsoportját. A tagok személyes közreműködésével és vagyoni hozzájárulásával jött létre ez az önelszámoló szervezet, amely az ÁFÉSZ keretén belül önkormányzattal és gazdasági önállósággal rendelkezett. Feladata a szövetkezet, valamint a tagság részére, de külső megrendelők számára is fuvarozási megbízások ellátása volt. A szakcsoport nyereségesen működött, az 1984-es 3 milliós forgalmi tervet 600 ezer Ft-tal haladták meg. A 153 ezer Ft-os nyereséget a tehergépkocsi-állomány bővítésére és javítására fordították. 1985-ben már 16 db 5 tonnás és 1 db 0,9 tonnás teherautóból állt a flotta, a taglétszám pedig 11 főre emelkedett. A munkaszervezést két függetlenített irányító, egy elnök és egy adminisztrátor végezte. Erre az évre 7 milliós forgalmat és 300 ezer Ft-os nyereséget irányoztak elő. A szövetkezet Méhész szakcsoportjának nem volt önálló telepe a községben, a 9 helyi termelő a makói központhoz tartozott. A Tojástermelő és Baromfihizlaló szakcsoport 30 fővel dolgozott, ebből 5 fő kiszombori termelő volt, akik mintegy 300 ezer tojást előállítva a keltető üzemet látták el tenyésztojással.[179]

Egyéb ipari üzemek

Folytatott ipari tevékenységet a Lenin Mgtsz is Kiszomboron, bár jóval kisebb volumenben, mint az Új Élet. 1983-ban a tsz irodaházában hoztak létre egy koszorúüzemet. A 10 női munkavállalót foglalkoztató üzem szalma-alapot és mohakoszorúkat gyártott. Az induló év után stabil vevőköre lett az ágazatnak, 1984-ben már közel másfél milliós árbevételt értek el.[180] A hetvenes évek végén a Tápéi Háziipari Szövetkezet mintegy 50-60 főt foglalkoztatott zombori kihelyezett részlegében,[181] de az itteni tevékenység bizonyosan nem lehetett sikeres, mivel további adatunk a részleg működésével kapcsolatosan nem maradt meg. Az egykor szebb napokat megélt Zöldért-telepen, mely a Rónay-kastélyban működött, a nyolcvanas években már csak 18-an dolgoztak, közülük 16-an a keltető üzemben.[182] Működtetett egy keltetőt az ÁFÉSZ is, amely emellett fönntartott egy cukrászüzemet is.[183] Ha nem is üzemi méretekben, de jelentős forgalmat bonyolított a község kezelésében működő szeszfőzde is. 1979 és 1982 között összesen 4163 q gyümölcsöt főztek itt ki, ennek több mint fele szilva, egynegyede törköly, a többi körte és alma volt.[184]

[178] Uo. 1984. szept. 26.
[179] Uo. 1985. márc. 13.
[180] Uo. 1985. júl. 3.
[181] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1971. febr. 24.
[182] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1982. jan. 12.
[183] Uo. 1982. okt. 27.
[184] Uo. 1983. nov. 30.

Kisiparosok

Az ipari üzemek mellett ipari tevékenységet folytattak a községben kisiparosok is, de ők kivétel nélkül a lakosság számára nyújtottak szolgáltatásokat. Számuk rendkívül hektikusan változott ezekben az években. 1967-ben 16 kisiparos dolgozott a községben, míg 1970-ben 47, 1971-ben 51.[185] A közigazgatás 1971-es átszervezését követően, melyben közigazgatásilag Kiszomborhoz csatolták Ferencszállást és Klárafalvát, már csak együttes adatokkal rendelkezünk. 1972-ben 81, 1974-ben 70 kisiparos tevékenykedett Zomboron és a két társközségben. A 70 kisiparosból 51 volt önálló, 6-an már nyugdíjasok voltak, míg 13-an munkaviszony mellett tevékenykedtek.[186] 1977-re tovább csökkent a magánkisiparosok száma. A társközségekkel együtt már csak 60 kisiparos volt, közülük 37-en főállásban, 9-en nyugdíj mellett, 14-en pedig munka mellett gyakorolták iparukat.[187] 1974-hez képest a legnagyobb csökkenést az önálló iparűzők esetében tapasztalhatjuk, az akkori 51-gyel szemben közel 30 %-os volt a veszteség. Öt évvel később 57 kisiparos tevékenykedett a három községben, s nagyjából a főfoglalkozásban iparűzéssel foglalkozók száma is stabilizálódott, 38 fő volt, rajtuk kívül 10-en másodállásban, míg 9 nyugdíjasként vállaltak lakossági szolgáltatásokat. Az ekkor összeírt 57 kisiparosból 38 volt kiszombori, 14 ferencszállási és 5 klárafalvai.[188]

A kisiparosok szakma szerinti összetételének változása a lakosság igénymódosulásával függött össze. Azon területeken, melyeket az állami vagy szövetkezeti szféra nem tudott kielégíteni, megjelentek a kisiparosok. Női fodrász kisiparos pl. 1982-ig nem dolgozott a három községben, mivel a ktsz-en belül működő, ferencszállási telephellyel is rendelkező fodrász-részleg ki tudta elégíteni az igényeket. A zavarokkal küzdő férfi fodrászat helyén viszont megjelentek az önálló ipart űző szakemberek. A hagyományos helyiipari szakmák vagy eltűntek (cipész, kovács), vagy átalakultak és funkciót váltottak (asztalos, lakatos). A korszerűbb életviszonyok új szakmák művelőit késztették vállalkozásra (autószerelő, fényező, rádióműszerész), ugyanakkor a teljes vállalkozási szabadság és a piaci viszonyok hiánya következtében sokak, még ha igény lett is volna tevékenységükre, nem vállalták a kisiparosi lét sokszor megbélyegző minősítését. A hetvenes évek végén jelentősen visszaesett a kőművesek és ácsok száma, amely jól mutatja, hogy az árvíz utáni nagy építkezési és felújítási hullámnak vége szakadt, és a mérsékelt kereslet nem biztosított stabil megélhetést, ezért sokan visszaadták az iparengedélyüket. Ugyanakkor számos szakma volt, amelyekből nem állt rendelkezésre megfelelő szakember, pedig lett volna kereslet munkájuk iránt. Az igények folyamatos kielégítését gátolta a többször előforduló alapanyaghiány, és az, hogy kevesen jelentkeztek a községből ipari tanulónak, így az új iparosok kinevelése állandó feladatot jelentett.

Az éves beszámolók szerint a szolgáltatási igények átlagosan 50 %-át tudták kielégíteni. Ekkor már megjelentek a hiányszakmák is. Kiszomboron az 1980-as évek elején hiány volt férfiszabóból, autószerelőből, villamossági műszerészből, háztartási gépszerelőből, mezőgazdasági gépszerelőből, gázvezeték- és készülékszerelőből, központifűtésszerelőből, vízvezeték-szerelőből és ácsból. A hiányszakmák köre a nyolcvanas évek végére sem szűkült. Számottevő emelkedés csupán a női fodrászok (mivel a Béke Ve-

[185] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1971. febr. 24., 1971. dec. 14., MVL XXIII. 722. VB jkv. 1974. ápr. 30.
[186] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1974. ápr. 30., 1978. szept. 27.
[187] Uo. 1977. szept. 28.
[188] Uo. 1982. okt. 27.

gyesipari Szövetkezet jogutódja, a Makói Építőipari Szövetkezet 1988-ban fölszámolta, illetve bérleti jogviszony keretében működtette a fodrászatot), továbbá a teherfuvarozók számában következett be. Utóbbiak az ÁFÉSZ keretében működő szállítási szakcsoport tagjai voltak.[189] (*63. táblázat*)

Szakma	1971	1974	1977	1982	1988
asztalos	1	2	4	3	5
autóápoló				1	2
autófényező- és mázoló			1	1	1
autószerelő		1			
ács	4	5	2	1	2
bádogos	2	1	1	1	
bognár	1	1	1		
bútorasztalos				1	
cipész	7	4		1	1
cserépkályhás	1	1			
darálós		3	3	2	1
drótozó-foltozó		1			
fényképész	1	1	1	1	1
férfifodrász	3	3	3	2	1
férfiszabó	2	2	2		
fogtechnikus	1	1			
gombkötő (gombbehúzó)		1	1	1	
kosárfonó				2	2
kovács	1				
kőfaragó				1	2
kőműves	21	14	12	7	6
kútásó	1		1		
lakatos (géplakatos)	6	5	3	3	3
lófogatú szekérfuvarozó	7	8	3	3	1
női fodrász				1	5
női szabó	8	6	8	11	3
rádió- és tv-műszerész			1	1	2
rágcsálóirtó	1	1	1		
seprűkötő	1				
szobafestő és mázoló	6	3	4	4	3
kötő- és horgolótű-készítő	1	1	1	1	
teherfuvarozó					10
tűzifa-fűrészelő		1	2	4	
villanyszerelő	5	3	5	4	3
vízvezeték-szerelő		1			
egyéb iparok					9
Összesen	**81**	**70**	**60**	**57**	**63**

63. táblázat **A kisiparosok számának alakulása Kiszomboron és a két társközségben 1971 és 1988 között**

A hetvenes években a kisiparosok és a vegyesipari szövetkezet mellett mások is végeztek lakossági szolgáltatásokat. A Volán 10. sz. vállalat a személyszállítás mellett (1972-ben 34, 1977-ben napi 41 autóbusz-járatpár érintette a községet) ellátta a háztartási PB gázpalackok kiszállítását a cseretelepekre, darabárus menetrendszerinti járatokkal kielégítette a boltok és más megrendelők áruszállítási igényeit, a TÜZÉP-pel szerződve billenős gépkocsin házhoz szállították a homokot, ellátta a sör szállítását és terítését. A

[189] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1971. dec. 14., 1989. szept. 27., *Csongrád megye statisztikai évkönyve 1976*. Szeged, 1977. 341., MVL XXIII. 722. VB jkv. 1982. jan. 12.,

községben ebben az időben 1 db 2,5 tonnás GAZ 51 típusú tehergépkocsi volt, üzemeltetője, Gábor József a Volán megbízásából vállalt helyi fuvarokat. Fuvarozást a tsz-ek is vállaltak, a Lenin tsz pl. lovas- és traktorfuvarozást és néhány mezőgazdasági szolgáltatást (kertszántás, gyökérhúzás, fűvágás) vállalt lakossági megrendelésre.

Az ÁFÉSZ ruházati boltjában működött a szegedi Patyolat Vállalat gyűjtőhelye, amely vegytisztítást, festést és mosást vállalt. A zomboriak e kínálatból a mosást nem, csupán a vegytisztítást, és néhányan a festést vették igénybe. A Makói Vas- és Fémipari Szövetkezet heti egy alkalommal rádió, tv és egyéb híradástechnikai készülékek, valamint hűtőgép és egyéb háztartási gépek javítását biztosította az ÁFÉSZ vas-műszaki boltján keresztül. A kerékpárok garanciális javítását a Szegedi Gépjárműipari Szövetkezet végezte a községben.[190]

A nyolcvanas évek végétől rendszeressé váltak Zomboron a bálásruha-vásárok, melyeket először 1988-ban a Békés megyei Patyolat Vállalat kezdett szervezni a művelődési házban. Az importból származó tisztított használtruha iránt igen nagy volt az érdeklődés a faluban, hiszen olcsóbb is volt, mint az üzletekben kapható, másrészt sok esetben használtságuk ellenére minőségük is jobb volt.[191]

Kiszombor és Vidéke Takarékszövetkezet

A Kiszombor és Vidéke Takarékszövetkezet a község egyetlen önálló pénzintézete volt. A hatvanas években kialakult profilja nem változott, betétgyűjtéssel és lakossági hitelezéssel foglalkoztak. 1973 végén 1860, 1976-ban pedig már 1985 tagja volt a szövetkezetnek. Egy 1972-ben földerített sikkasztás, amelyet a volt elnök, Mészáros István követett el, némileg megrendítette a pénzintézet stabilitását, emiatt veszteséget volt kénytelen elszenvedni (még 1976-ban is volt egy 100 ezer Ft értékű kétes adósság, amely a szövetkezetet terhelte!) de a hetvenes évek közepétől megnövekedő hitelezés segített a stabilizációban. A szövetkezet csak a tagjai részére folyósított hitelt. Tag az lehetett, aki legalább 100 Ft névértékű részjegyet vásárolt, mely után – a nyereség arányában – a szövetkezet részesedést fizetett.[192]

1970 és 1975 között a pénzintézet betétállománya közel kétszeresére, 9,8 millió Ft-ról 17 millió Ft-ra nőtt. A betéteseknek elszámolt kamat 2,7 millió Ft-ra rúgott, és még arra is képződött forrás, hogy 1 millió Ft értékben fölépítsék a szövetkezet korszerű irodaházát. A költségeket a tagság ajánlotta föl a részjegy utáni részesedés összegének öt éven át történő átadásával. A hetvenes évek közepén a betételhelyezés intenzitása némi csökkenést mutatott. 1974-ben 1,8, míg 1975-ben 1,6 millió Ft-tal emelkedett a betétállomány. Ennek oka részben a lakossági jövedelmek csökkenése volt, amely az ár- és belvíz miatti bevételkiesésekből fakadt, de sokan használták föl megtakarításaikat a saját erős építkezésekhez. A szövetkezet éppen ezért kis összegű betétek elhelyezését is vállalta. A kamatozó betéteken túl gépkocsinyeremény-betétkönyveket és nyereménybetéteket is forgalmazott. A hitelezés viszont tovább emelkedett. 1974-ben 751 fő részére 3,4, 1975-ben 782 tag részére 3,76 millió Ft hitelt folyósítottak. Az építési kölcsön folyósítása nem volt jelentős, mivel az OTP nagyobb összegű és kedvezőbb föltételekkel fölvehető építési hitelt nyújthatott, viszont a termelési kölcsön folyamatosan emelkedett, bár teljes

[190] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1972. dec. 15., MVL XXIII. 722. VB jkv. 1977. szept. 28., 1979. jún. 27.
[191] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1988. dec. 14.
[192] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1974. márc. 12., 1976. ápr. 28.

összege még így sem volt számottevő a hitelállományon belül (1974-ben 164 ezer Ft, 1975-ben 240 ezer Ft). E hiteleket főként a háztáji termelés és az állattenyésztés bővítésére, mezőgazdasági épületek és felszerelések vásárlására vették igénybe. A hitelek legnagyobb részét a kedvezményesen megvásárolható tartós fogyasztási cikkek beszerzésére igénybe vehető áruvásárlási kölcsön tette ki (1975-ben 1,26 millió Ft), de még magasabb volt a személyi kölcsönök összege, ez 1975-ben meghaladta a 2 millió Ft-ot.[193]

A betétgyűjtésen és a hitelezésen kívül a Csáki Árpádné igazgatósági elnök által vezetett takarékszövetkezet egyéb pénzintézeti tevékenységeket is végzett. Évente 50-60 ezer Ft értékben forgalmaztak lottó- és totó-szelvényeket, a kisebb összegű nyereményeket is itt fizették ki, az Állatforgalmi Vállalat megbízásából pedig itt számolták el a háztáji gazdaságokból fölvásárolt állatok ellenértékét. Az Állami Biztosító megbízásából biztosítási tevékenységet végeztek, és a hetvenes évek közepén új szolgáltatásként valutabeváltást is lehetővé tettek, külföldi fizetőeszközöket és utazási csekkeket is beváltottak.[194]

1980-ban a Kiszombor és Vidéke Takarékszövetkezet – neve megtartása mellett – egyesült a földeáki és a maroslelei takarékszövetkezettel. Ezzel a pénzintézetnek nem csupán anyagi ereje, de létszáma is nőtt: 1983-ban elérte a 4800 főt, ami azt jelentette, hogy a lakosság 38 %-a takarékszövetkezeti tag volt. A kiszombori taglétszám ekkor 2300 főre emelkedett. A bővüléssel, és az időközben átalakuló pénzpiaci feltételrendszer közepette változtak és bővültek a feladatok. A hagyományos betételhelyezési formák mellett újak jelentek meg, így az ifjúsági betét és a lakástakarékossági betét, amelyek egyfajta előtakarékossági konstrukciók voltak, vagy az átutalási betét, amely a közüzemi díjak és egyéb fizetési kötelezettségek kiegyenlítését tette lehetővé a takarékszövetkezetben vezetett számláról. 1983-ban vezették be a takarékcsekket, amely a készpénzkímélő vásárlás irányába tett lépés volt, és fontos lépés volt a zombori intézmény életében, hogy a lakossági megtakarítások kezelése mellett a bankszámlavezetésre kötelezett szervezetek (gazdasági munkaközösségek, társulások stb.) szabad pénzeszközeit is kezelhette, illetve számláikat vezethette. 1983-ban összesen 1850 betétkönyvet kezelt a szövetkezet, a betétek és kivétek forgalma elérte a 30 millió Ft-ot.[195]

A nyolcvanas évek elején évente mintegy 11 milliós kölcsönforgalmat bonyolított a pénzintézet, ennek mintegy felét kiszombori ügyfelek vették igénybe. A hitelek egyharmada ekkor már mezőgazdasági hitelből állt, főként sertéshízlalásra, zöldségtermelésre, ólak és istállók építésére vették igénybe. Az építési hitelezésben csak rövid lejáratú hitelek folyósítására volt lehetőségük, ezért zömmel lakásfelújításra, központi fűtés kiépítésére vagy toldaléképítésre lehetett fölhasználni. A tartós fogyasztási cikkek vásárlására 30-40 %-os saját rész befizetése mellett volt lehetőség, amelyet hitellevél formájában finanszírozott a szövetkezet. A fiatalok kedvezményes áruvásárlási kölcsöne, melyet korábban csak az OTP adhatott, szintén a kínálat részét képezte. A legnépszerűbb hitelforma a kevésbé kötött felhasználású személyi kölcsön volt, amelynek felső határa 10, lakásvásárlásra 15 ezer Ft volt. A folyósítások 50%-át ilyen hitelek tették ki.[196]

A szövetkezet egyéb pénzintézeti tevékenysége tovább bővült. A lottóárusítás, a valutaváltás és az Állami Biztosító makói fiókja megbízásából végzett kölcsönfedezeti biztosítás mellett bővült a sertés-, szarvasmarha-, tej- és zöldségfölvásárlás után megbízá-

[193] Uo. 1976. ápr. 28.
[194] Uo.
[195] Uo. 1983. jún. 29.
[196] Uo.

sos kifizetések köre, de ekkor már foglalkoztak ajándékutalvány-árusítással, autóbuszbérlet-értékesítéssel, áramdíjbeszedéssel, gépkocsi előjegyzéssel, lakossági hirdetések fölvételével, sőt, az IBUSZ-szal kötött megállapodás nyomán társasutazás-szervezéssel is. E funkciók is azt a célt szolgálták, amelyet a szövetkezet maga elé tűzött, miszerint minél rövidebb idő alatt a *„falu bankjává”* váljon.[197]

A nyolcvanas évek közepén, köszönhetően a változó szabályozórendszernek és az átalakításra kerülő pénzintézeti rendszernek, a szövetkezet működési területe kibővült, és a szomszédos városra, Makóra is kiterjedt. Ezzel a taglétszám ismét megugrott, 1986 elejére elérte a 6300 főt, ebből 2330 tag volt zombori. A betétállomány 1980 és 1985 között 42 millió Ft-tal emelkedve másfélszeresére nőtt, ebből a kiszombori egység növekedése 16 millió Ft-ot tett ki. A hitelezésben továbbra is a mezőgazdasági hitel volt a meghatározó, Kiszomboron 1980 és 1985 között 36 millió Ft-ot vettek föl ilyen célra, de sikeres volt a felújítási, korszerűsítési hitel is. A zomboriak főként a gázbevezetés kapcsán keletkezett költségeik egy részét finanszírozták ilyen hitellel (4 millió Ft), illetve lakóingatlan-vásárláshoz vettek föl kölcsönt (3 millió Ft). A szövetkezet, élve a változások kínálta lehetőségekkel, mind inkább a banki funkciók erősítését tűzte ki célul maga elé, így kötvény-, értékpapír- és váltóforgalmazással, lakáscserék pénzügyi lebonyolításával, gépek, berendezések lízingkonstrukcióinak finanszírozásával erősítette pozícióit a mind erősebb versenyt fölmutató pénzügyi piacon.[198]

1988 végére a takarékszövetkezet taglétszáma 7610 főre emelkedet, ebből 2628 volt a zombori. 1986 és 1988 között 10 millió Ft-tal nőtt a részjegy-állomány. Mivel 1988 elejétől a részjegyek után 20 %-os személyi jövedelemadót kellett fizetni, a küldöttgyűlés úgy döntött, hogy a szövetkezet ezt a költséget átvállalja a tagok helyett, és befizeti a költségvetésbe. Ugyanakkor 1987-ben megtört a folyamatos növekedés lendülete. Míg 1986-ban a betétnövekedés 5,6 millió Ft volt, 1987-ben 1,5 millió Ft-os csökkenéssel zárták az évet. Ennek az volt a magyarázata, hogy az ekkor meghirdetett áremelés és a személyi jövedelemadó bevezetésének hírére 1987 második felében fölvásárlási láz tört ki, aki tehette, fölszabadította korábbi megtakarításait, és igyekezett értékőrző fogyasztási cikkekbe, építőanyagba átmenteni, vagy a betétek helyett a reálérték megőrzését jobban biztosító részvényekbe, kötvényekbe helyezni pénzét. 1988-ban, az új intézkedések némi megnyugvást hoztak a takarékszövetkezet életében, összesen 20 millió Ft-os betétnövekedést értek el, ennek egynegyedét, 5 millió Ft-ot Kiszomboron. Az egy lakosra elhelyezett betétállomány ekkor 8530 Ft-ot tett ki a községben. A pénzintézet rendszeres ajándéksorsolással ösztönözte a tagokat megtakarításaik elhelyezésére, és új konstrukciókkal, pl. az otthonteremtő betéttel igyekeztek vonzóvá tenni kínálatukat. Növekedett a kölcsönállomány is, annak ellenére, hogy 1986 és 1988 között a betétkamatokkal párhuzamosan négyszer emelkedett a kamat.[199]

A takarékszövetkezet gazdálkodását ezen túl más, tőlük független körülmények is befolyásolták. Míg korábban nyereségük után 40 %-os adót kellett befizetniük a költségvetésbe, 1999-ben már 70 %-ot. Jelentősen leszűkítették a nyereség tagsági célokra visszafordítható összegét is. A korábbi 15 %-kal szemben tagonként 100 forintot lehetett így fölhasználni. Megjelentek olyan bankok és befektetési lehetőségek is (pl. letéti jegyek),

[197] Uo.
[198] Uo. 1986. febr. 26.
[199] Uo. 1988. nov. 9.

melyek kondícióival a szövetkezet a jogszabályi korlátok miatt nem tudott versenyezni.[200] Az 1988-ben harminc éves szövetkezetnek ezért mind inkább új kihívásokkal kellett szembenéznie a rendszerváltás éveiben, hogy a piaci viszonyok létrejötte közepette is meg tudja őrizni a Zomboriak körében korábban kivívott pénzügyi pozícióit.

Posta

Speciális közszolgáltatást végzett a községben a postahivatal, hiszen a hagyományos postaszolgálaton és hírlapkézbesítésen túl bizonyos banki és pénzintézeti funkciókat is ellátott. A hivatal állományába 12 fő tartozott, közülük 7 fő tiszti, 5 fő kézbesítői feladatokat látott el. A nyolcvanas évek elején havonta mintegy 8-8500 közönséges és könyvelt küldeményt továbbítottak, továbbá 12-13 ezer közönséges, könyvelt és tértivevényes levelet kézbesítettek. A havi átlagos levélforgalom tehát meghaladta a 20 ezer darabot. A hírlapszolgáltatás 42-43 ezer újság kézbesítését biztosította, ebből 39-40 ezer példány előfizetőkhöz érkezett, 2,5-3 ezer példány pedig árusításban kelt el. Összesen 1208 napilap-előfizetés volt a községben, a legtöbben, 901-en a megyei lapot, a Csongrád Megyei Hírlapot, míg 213-an a Népszabadságot járatták. A bankszolgáltatásból az átutalási, valamint a csekkbefizetések lebonyolítására volt lehetőség a postahivatalban. Átlagosan havi 2700-2800 csekk föladására került sor, ez 13-14 millió Ft-os forgalomnak felet meg. A posta ezen túl betételhelyezéssel is foglalkozott, mintegy 600 nyeremény-, kamatozó és gépkocsinyeremény-betétkönyvet kezeltek, a betétállomány összege 1982-ben 22 millió Ft volt. A postai szolgáltatások fontos része volt a távközlés, amely ebben az időben még döntően a posta épületéből bonyolódott, hiszen itt volt egyedül nyilvános állomás. A községben összesen 63 bekapcsolt távbeszélő állomást tartottak nyilván, ezek túlnyomó többsége közintézményekben vagy üzemekben volt. A magánelőfizetők száma elenyésző volt. A posta manuális központja napi 240-270 helyi és 210-220 távolsági induló, érkező és átmenő beszélgetést bonyolított. A növekvő forgalmi igényeket a kis kapacitású központ egyre kevésbé bírta. A posta vezetője, Szabó Sándor egy 1982-es beszámolójában a következőképpen mutatta be a helyzetet: *„A forgalmas napi időben percenként egy kapcsolás esik, az előfizetők türelmetlenek, mindenki azt hiszi, csak ő telefonál, a központ nem jelentkezik, pedig ha csak egy példával megvilágítom, ez a tény könnyen elképzelhető. Ha egy kiszombori előfizető csak mondjuk a 100 km-re eső Békéscsabára akar telefonálni, két központ, Makó-Tótkomlós központok útján tud. A kezelőnek ezek kapcsolására figyelnie kell, ezért következésképpen egy másik csöngetés hátrányt szenved.”*[201] A helyzet javulására kilátás sem volt ezekben az években. A Szegeden ekkortájt megépített új főközpont kiszombori előfizetőket nem tudott fogadni, az 1982-ben Makón üzembe helyezett 2000 vonalas konténerközpont sem kapcsolta be a községet, ezért a telefonhiányt csak a rendszerváltás után átadott új, crossbar-rendszerű automata központ oldotta meg.

Közellátás

A község ellátásáról a Kiszombor és Vidéke ÁFÉSZ gondoskodott, amely 1976-ra 16 boltot (1387 m^2 alapterülettel) és 8 vendéglátó-helyet (1218 m^2 alapterülettel) üzemelte-

[200] Uo.
[201] Uo. 1982. jún. 30.

tett a községben,[202] köztük a volt Rónay Aladár-kúriában kialakított Gólyafészek éttermet és az egykori községháza épületében elhelyezett cukrászdát, ezen túl a szövetkezet működtette a gázcsere-telepeket is. 1970-től a közegészségügyi előírásoknak is megfelelő vágóhíd üzemelt a faluban,[203] egyenletesebbé téve ezzel a falu húsellátását. A kenyeret a helyi pékség biztosította, de szállítottak pékárut a makói kenyérgyárból is. A Sütőipari Vállalat saját kenyérüzletet működtetett.[204] Mivel a helyi sütőüzemet 1977-ben megszűntették, a kenyérellátást teljes egészében Makóról biztosították. A lakossági szolgáltatásokba bekapcsolódott a József Attila tsz is, amely 1971. okt. 20-án nyitotta meg székháza egy részében (a volt Rónay Tibor-féle kúria) bisztróját, emellett üzemeltetett egy zöldség-gyümölcs elárusító helyet is.[205]

A Gólyafészek étterem, a volt Rónay Aladár-kúria a hatvanas évek végén

1977. jan. 1-jétől a község kereskedelmi szolgáltatásait már a Marosmenti ÁFÉSZ biztosította. A makói székhelyű szövetkezet 1 üzletházat (a 14,5 millió Ft-os beruházással épült üzletházat, amely ABC-áruházat, ruházati üzletet, cukrászműhelyt és eszpresszót foglalt magába, 1977. aug. 20-án adták át[206]), 3 kisebb élelmiszerboltot, 1 háztartási boltot, 1 vas-edény-, 1 járműszaküzletet, 1 TÜZÉP telepet, 3 tápboltot, és 2 vegyes boltot üzemeltetett Kiszomboron és a társközségekben.[207] Öt év múlva a felsorolt 14 kereskedelmi egységen kívül még 10 vendéglátóhelyet (italboltot, büfét, éttermet) tartott fenn a Marosmenti ÁFÉSZ. 1981-ben a szövetkezet 72 dolgozója 83 millió forint kereskedelmi forgalmat ért el. A hetvenes évek végén javultak az ellátási föltételek is. 1979-ben össze-

[202] *Csongrád megye statisztikai évkönyve 1976*. Szeged, 1977. 344-345.
[203] MVL XXIII. 722. VB jkv. 4/1970. febr. 25., 1982. jan. 12.
[204] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1973. aug. 30.
[205] Uo. 1971. dec. 14., 1973. aug. 30.
[206] Uo. 1978. márc. 15.
[207] Uo. 1978. márc. 15. Az ÁFÉSZ beszámolója

vonták a háztartási és vas-műszaki üzletet, és a község központjába, a régi ruhásbolt helyére költöztették. A községi tanács támogatásával megépítették az új hatósági húsboltot. Felújították a „Gólyafészek" vendéglőt, így 1980. jún. 3-án újból megnyitotta a község legnagyobb vendéglátóhelyét.[208] A későbbi években a diszkójáról elhíresült étterem sok vendéget vonzott a környékről, főleg hétvégéken.

Az 1977-ben átadott új üzletközpont

A lakosság ellátása, a bővülő és korszerűsödő üzletek megfelelő száma ellenére nem volt megfelelő. A tanács végrehajtó bizottsága, de maga a községi tanács is rendszeresen napirendre tűzte az ÁFÉSZ beszámolóját, és rendre határozatban szögezte le a feladatot: az ellátás színvonalát, a kínálatot és az árukészlet folyamatos utánpótlását biztosítani kell. Noha az ÁFÉSZ jelentése mindig javuló állapotokról tudósított, egyetlen beszámoló sem akadt a hetvenes-nyolcvanas években, amely ne jelezte volna bizonyos árucsoportok hiányát. Az építőanyagok éppúgy, mint az élelmiszerek, a ruházati termékek vagy a tartós fogyasztási cikkek folyamatos ellátása akadozott, a kínált készlet szegényes volt. A hiány nem az értékesítő szövetkezet munkaszervezéséből, hanem a gazdaság teljesítőképességének szűkösségéből, a kádári korszak hiánygazdaságából fakadt. Csak ízelítőül néhány sor Kardos Mihály elnök 1974-es VB előtti beszámolójából: *„Nem javult az árukínálat színvonala az élelmiszerek kiszerelésében és csomagolásában a tej és tejtermék kivételével. Nem elegendő a kiszerelt élelmiszerek mennyisége, a csomagolás gyenge minőségű.* [...] *Nem folyamatos a citrom és kizárólagos idényjellegű a narancs, a banán vidéki ellátása. Megnövekedett az igény az étolaj iránt, ugyanakkor rendszertelen az ellátás a napraforgó étolajból.* […] *A cipőválaszték hiányos volt, és még mindig jelentős a minőségi reklamáció.* […] *Nem volt a kereslet maradéktalanul kielégítve a gyermekruházati cikkből, az olcsóbb konfekcióárukból, a munka- és iskolaköpenyből.* […] *A belföldön gyártott*

[208] Uo. 1980. szept. 17., MVL XXIII. 722. VB jkv. 1980. máj. 28.

építőanyagok beszerzése nem folyamatos, választéka hiányos. Az import beszerzésből eredő anyagok szállítása késedelmes, teljesen bizonytalan. […] *Igen sok, főleg a faáruknál, valamint a vasbeton elemeknél a méret és minőségi hiba.* […] *A tartós fogyasztási cikkek forgalma 9,2 %-kal alacsonyabb volt, mint tavaly. Ez elsősorban a termelésből eredő rossz áruellátással van összefüggésben. Nem folyamatos az ellátás a televízió, rádió, kerékpárok és gyakran a hűtőszekrények tekintetében sem. Egész évben csak részben sikerült a keresletet kielégíteni fürdőszoba-berendezésekből és vízvezeték-szerelési anyagokból. Ismert, hogy ezek a cikkek országosan is hiánycikkek.* […] *Annak ellenére, hogy közel 20 %-kal növekedett a tüzéptelepi forgalom, nem volt folyamatos a tüzelőanyag-ellátás. A különböző fajtájú szenek leszállítása késedelmesen, és gyakran nem a megrendelt mennyiségben történt."*[209]

Hasonló tartalmú beszámolókból még hosszasan idézhetnénk. Legföljebb bizonyos árucsoportok vagy áruféleségek cserélődtek, de maga a hiány állandó maradt. A nyolcvanas évekre az élelmiszerellátás mutatott számottevő, a lakosság számára is érzékelhető javulást, alapélelmiszerekből a kínálat választéka szélesedett és a folyamatos utánpótlás is biztosítottá vált, a tartós fogyasztási cikkek, az építő- és tüzelőanyagok és a vasműszaki áruk hiánya azonban még akkor sem enyhült, sőt, bizonyos áruk esetében még romlott is az ellátás. A helyzetet jól mutatja a Vass Bálint területi ügyvezető 1985. júliusi beszámolójából vett idézet: *„Összegezve a vegyesiparcikk ellátási helyzetet, elmondható, hogy a hazai ipar nem kielégítő teljesítőképessége, elsősorban a vegyesiparcikk szakmában okozott ellátási zavarokat. Több termékcsoportban romlott a kínálat, ami kedvezőtlenül hatott a vásárlók közérzetére is. Az áruhiányokon kívül fékezőleg hatott a forgalomra, illetve a lakosság fogyasztására a tervezettnél nagyobb árszínvonal-emelkedés, a pénzbevételek országos átlagnál mérsékeltebb növekedése is a térségben."*[210] A helyzet a rendszerváltás előtti években már nem is változott érdemben. Még 1989 májusában is állandó volt az áruellátási zavar. Főleg vas-műszaki árukból volt hiány, a legtöbb gond a szerelvényáruknál, a kismotor-alkatrészeknél és a mélyhűtők beszerzésénél volt, de hiányoztak az olcsóbb konfekciótermékek, vagy a fenyő-fűrészáruk is.[211]

A hiány csökkentéséhez a helyi kiskereskedők csak csekély mértékben járultak hozzá, számuk ugyanis a szükségletekhez képest alacsony volt, és tevékenységi körük sem fedte le az igényeket. Míg 1987-ben még csak 3 magánkereskedő működött a községben, az oldódó légkört kihasználva, 1988-ban már 7-en váltották ki a tevékenység űzéséhez szükséges igazolást. Ekkor 1 zöldség és gyümölcs-kereskedő, 2 virágkereskedő, 1 divatáru-kereskedő, 1 bazár és rövidáru-kereskedő, 1 illatszer- és ajándéktárgy-kereskedő, valamint 1 lángos- és palacsintasütő működött a község területén.[212]

A SZÉNHIDROGÉNKINCS KITERMELÉSE KISZOMBORON

Kiszombor környékének geofizikai előkutatása a XX. sz. elején kezdődött. A szeizmikus méréseket követően 1941-ben fúrták az első kutat a község közelében. A további kutatásokat és mélyfúrásokat a II. világháború megakasztotta. 1958-ban ismét megkezdődtek a

[209] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1974. okt. 29.
[210] Uo. 1985. aug. 7.
[211] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1989. máj. 17.
[212] Uo. 1989. szept. 27.

munkák és a biztató kutatási eredmények után 1966-ban a mélyfúrások is megindultak. A kutatások alapján megállapították, hogy Kiszombor környékén két szénhidrogéneket (olajat és földgázt) tartalmazó mező húzódik. Az egyik Ferencszállás, Kiszombor, a romániai Keresztúr, Kübekháza és Klárafalva által határolt területen (Ferencszállási mező), a másik Ferencszállás keleti részén, Kiszombor és a romániai Porgány községek területén (Kiszombori mező).

A ferencszállási mező

A lelőhely területe 10-12 km^2, melynek 80 %-a magyar területre esett. A korábbi kutatások alapján 1969-ben fúrt F-3 jelű kút már jó eredményt produkált. A magyar területen folyó munkálatokat látva 1973-ban a román oldalon is megkezdődtek a kutatások. A szomszédok azonban sokkal gyorsabban haladtak és 1975 szeptemberében már a próbatermelést is beindították.

A két ország között csak ez után, 1976 decemberében jött létre a megállapodás a közös érdekeltségű szénhidrogén mező kiaknázásáról. A magyar oldalon 1977 áprilisában indult meg a próbatermelés. 1978-ig a magyar oldalon 41, a román oldalon 16 kutat mélyítettek le. A szénhidrogén kincs itt 1700-2360 méter tengerszint alatti mélységben található.

A kiszombori mező

A lelőhely kiterjedése 9 km^2. A község területén 1966-ban végezték el a szeizmikus méréseket. 1972-ben már részletesen feltérképezték a föld mélyét, és 1973-ban megfúrták az első kutakat. Az Fk-1 és Zo-1 jelű kutak 2300 méter mélységben érték el a kőolajat. Zomborral átellenben, a román területen 1974-ben kezdődtek a feltárások. Itt is gyorsabbak voltak a szomszédok. Náluk a próbatermelés már 1975-ben megindult. A magyar részen ez csak egy évvel később kezdődött meg. Az 1976-os megállapodás alapján a készletek megosztása a két ország között a következő volt: kőolaj 25 % magyar, 75 % román, földgáz 35 % magyar, 65 % román. 1977-ben 22 db kutat fúrtak a kiszombori mezőn az olajmunkások, melyek közül 8-at állítottak termelésbe.

A kiszombori és ferencszállási szénhidrogénmezők termelését (az olajat és földgázt) az 1977-ben átadott ferencszállási központi gyűjtőállomásról csővezetéken az algyői főgyűjtőbe vezették. A kutakat összekötő vezetékrendszer 1982-re épült ki teljesen. 1978-ban egy gázelőkészítő egység készült, melynek kapacitása 67 ezer km^3 óránként. 1981-ben hűtő és nyomásfokozó berendezéseket állítottak üzembe. A beruházást 1982. dec. 31-én fejezték be. E nagy jelentőségű ipari létesítmény összköltsége a kutak fúrása nélkül 777,6 millió forint volt.

Az akkori elképzelések szerint a kitermelést az 1980-as évek közepéig, az 1990-es évek elejéig tervezték. A ferencszállási gyűjtőállomáshoz 3 km hosszú szilárd út épült, melyet újabb 1 km-es úttal összekötöttek az aladármajori határőrssel, s így Kiszomborral is. A Nagyalföldi Kőolaj és Földgázkitermelő Vállalat telepén 30 kiszombori-ferencszállási lakos dolgozott. Munkásainak a vállalat szolgálati lakásokat is épített Kiszomboron.[213]

[213] Uo. 1981. szept. 16. A NKFV 1981. júl. 27-i beszámolója

ÁRVÍZEK, BELVÍZEK, VÍZRENDEZÉS

1965-75 között valamennyi évben tavasszal belvízvédelmi készültséget kellett elrendelni. A Maros áradása miatt különböző mértékű ingatlankárok keletkeztek, ezért 1966-tól elkezdték a belvízvédelmi csatorna-hálózat kiépítését, melyet a Szegedi Vízgazdálkodási Társulás irányított.[214] 1967-ben 3000 m csatornahálózat épült.[215]

A legnagyobb károkat az 1970-es árvíz okozta. Már márciusban elrendelték a III. fokú belvízvédelmi készültséget. Ekkor 13 családot ki kellett lakoltatni az elázott falak miatt, 177 ház rongálódott meg, melyekből 74-et újjá kellett építeni. Máj. 16-án este 6-kor rendelték el a III. fokú árvízvédelmi készültséget a folyó áradása miatt, majd ezután a 16-60 év közötti férfiak kötelesek voltak részt venni a védekezésben. Máj. 20-án 22 órakor tetőzött a Maros 624 cm-rel. Máj. 23-án 17 órakor gátcsuszamlás volt Ferencszállásnál, ezért kiürítési parancs érkezett Kiszomborra, Ferencszállásra, Klárafalvára vonatkozóan, de végül is a zomboriaknak nem kellett elhagyniuk otthonaikat. Az árvíz miatt 213 lakóház rongálódott meg, 165-öt kellett újjáépíteni, 108-at helyreállítani. Az anyagi kár a községben 350 ezer Ft volt, az árvízi költségek 507624 Ft-ot tettek ki. A lakóépületek újjáépítése 1972-ig húzódott.

Az 1970-es árvíz a Maroson

Az 1970-es nagyárvizet néhány centiméterrel magasabb árvizek követték 1974 és 1975-ben. Az áradások azonban hamarabb levonultak, így nem okoztak olyan katasztrófahelyzetet, mint néhány évvel korábban. A belvizek azonban tartósan megnehezítették a községek életét és a mezőgazdasági munkákat. Kiszombor közigazgatási területén 1969 és 1978 között folyamatosan, a belterületen pedig 1974-ben, 1975-ben, 1977-ben és különösen 1979-ben voltak jelentős belvízkárok.[216]

A község külterületét 3 főcsatorna szelte át: a Ferencszállási, a Csipkési és a Porgányi. Mindhárom csatorna az ATIVIZIG kezelésébe tartozott. Legelhanyagoltabb 1977-ben a Csipkési csatorna volt, melynek felújítását 1979-ig tervezték megvalósítani a víz-

[214] MVL XXIII. 722. VB jkv. 5/1966. márc. 15.
[215] Uo. 7/1967. ápr. 11.
[216] Uo. 1983. márc. 30.

ügyiek. A munkák elvégzése után nyolcszorosára nőt volna a csatorna vízszállító képessége.[217] A többi külterületi csatorna a Szeged és Környéke Vízgazdálkodási Társulat kezelésébe tartozott. Új beruházás volt akkor az ún. Csorbalaposi-csatorna.[218]

A Kiszombor területén mezőgazdasági művelést folytató nagyüzemek eltérő helyzetben voltak a belvizek tekintetében. A Gabonatermesztési Kutató Intézet itteni bázisát, bár részben már korábban rendezte területét, 1974 és 1982 között 14,2 millió Ft-os belvízkár érte. A legnagyobb károkat a 3300 ha-n gazdálkodó Új Élet Mgtsz szenvedte el. Területének jó részét többször is elöntötte a belvíz, így 9 év alatt teljes területének majdnem duplájára, 6215 ha-ra rúgott a belvíz miatt hasznosíthatatlan termőterület nagysága. A szövetkezetnek ebből 78,8 millió Ft-os vesztesége keletkezett. A Lenin tsz-nek is voltak kárai a zombori területein. 2119 ha-os itteni területének ötszörösét, mintegy 11 ezer ha-t érte belvízelöntés. Anyagi kára mégis kisebb volt, mint az Új Életé, mert földjeinek tekintélyes része az ártérben volt, tehát ott növénytermelés nemigen folyt. A veszteség így 35,3 millió Ft-ot tett ki 1974 és 1982 között.[219] (*64. táblázat*)

Megnevezés	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	Összesen
Új Élet tsz										
Teljes terület (ha)	3330	3330	3330	3330	3330	3330	3330	3330	3330	
Kárt szenvedett terület (ha)	1200	1500	800	778	779	371	285	292	210	6215
Kár értéke (millió Ft)	10761	20482	16389	7451	8352	4512	2966	2791	5103	78807
Vízrendezett terület 1982-ben (ha)										1649
Ráfordított érték (millió Ft)				1604	10456	11823	7498	14402	9413	55196
Alagcsövezett terület (ha)										602
Mélylazított terület (ha)										661
Kémiai talajjavítás (ha)										262
Elvégzendő belvízrendezés (ha)										1220
Lenin tsz										
Teljes terület (ha)	2119	2119	2119	2119	2119	2119	2119	2119	2119	
Kárt szenvedett terület (ha)	1521	1789	1470	2111	1158	1111	750	810	275	10995
Kár értéke (millió Ft)	2200	2100	5900	6700	5800	4900	3100	2850	1800	35350
Vízrendezett terület 1982-ben (ha)										1362
Ráfordított érték (millió Ft)					435	3332	11644	16000		28411
Alagcsövezett terület (ha)										877
GKI										
Teljes terület (ha)	1062	1062	1062	1062	1062	1062	1062	1062	1062	
Kárt szenvedett terület (ha)		522	90	114	58	20	37			841
Kár értéke (millió Ft)		11626	392	872	737	206	350			14183
Vízrendezett terület 1982-ben (ha)										770
Ráfordított érték (millió Ft)		1000			1000		1000	1000	20000	24000
Alagcsövezett terület (ha)										770
Elvégzendő belvízrendezés (ha)										12

64. táblázat **A mezőgazdasági üzemek belvízkárai és belvízrendezése 1974 és 1982 között**

A belterületi csatornák a községi tanács kezelésében voltak. Az 52 utcából 26 utcában semmilyen vízelvezető csatorna nem volt, az utcák másik felében bár voltak, de korszerűtlennek bizonyultak a csapadékvíz elvezető árkok. A 70-es évek csapadékviszonyai sürgős intézkedéseket követeltek. Az átlagos évi csapadékmennyiség Makó környékén

[217] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1977. máj. 30. A VB tájékoztatója a belvíz okozta károkról és a helyreállításról
[218] Uo. 1979. jún. 13.
[219] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1983. márc. 30.

580 mm volt.[220] Ezzel szemben 1974 első felében 61 nap alatt 680 mm, 1975-ben ugyanennyi idő alatt 600 mm, 1976-ban 45 nap alatt 520 mm, 1977-ben máj. 30-ig pedig 270 mm eső esett. 1975-1977-ben mintegy 1000 régebbi építésű házban okozott károkat a belvíz. A falu utcái nagyrészt járhatatlanná váltak. 1975-ben kezdődtek meg a belterület mentesítési munkái. A tanács 1975-ben és 1976-ban hozzávetőlegesen 1-1 millió forintot fordított a helyreállításra, 1977-ben pedig már 2,3 millió forintnál tartottak május végén.[221] A lakosság 481 ház újjáépítésére és 116 ház helyreállítására összesen 35 millió forintot költött, és a község lakóinak OTP-től felvett belvizes kölcsöneinek összege 123 millió forintra rúgott. A lakosság 210 ha belterületi földjén 20 millió forintnyi belvízkár keletkezett.[222]

Az 1977-es belvíz a községben

Két év múlva, 1979 szeptemberében foglalkozott ismét a községi tanács a belvízi helyzettel. 1977 és 1979 között 23 utcában 19036 fm csapadékvíz elvezető árkot ástak. 12926 métert a lakosság, 6110 métert egy vállalat készített el. A vízügy 1979 szeptemberéig megerősíttette a Maros töltést a Csipkési szivattyútól a hídig. Az év végéig tervezték a hídtól az államhatárig húzódó rész munkáinak elvégzését. 1980. végéig kívánták befejezni a Csipkési szivattyútól a ferencszállási közigazgatási határig hátralévő kiszombori töltésszakasz megerősítését. A beszámolási időszak kezdetén 103 teljesen újjáépítendő belvizes ház volt Kiszomboron. 1979 őszére 3 kivételével mind elkészült. A 32 db helyreállítandó ház mindegyikénél szintén hiánytalanul elvégezték a munkát. A községi tanács 1974 és 1979 között mintegy 4,3 millió Ft-ot költött belvízelvezetésre (ennek egy részét a megyei tanács finanszírozta), és több mint 5 millió Ft-ot a megsérült középületek helyreállítására. Igen jelentős volt a társadalmi munka értéke, amelyet a lakosság teljesített az eltelt 5 év alatt. A teljes érték 4,7 millió Ft-ot tett ki, ebből közel 3 millió Ft volt az

[220] KRAJKÓ 1983. 45.
[221] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1977. jún. 8.
[222] Uo. 1977. máj. 30. A VB tájékoztatója a belvíz okozta károkról és a helyreállításról

új belvízelvezető árkok kiásása, 836 ezer Ft a meglévő csatornák bővítése és karbantartása, és 868 ezer Ft a belvízi veszélyhelyzet elhárítása kapcsán végzett munka.[223]

1981 tavaszán a márciusi és májusi árhullám átmosta a frissen elkészült gátat a Csipkési szivattyúnál. A vízügy azonnal megígérte a helyreállítást.[224] Ugyanerre az időre a kiszombori határban befejeződtek az egy évtizede megkezdett belvíz-mentesítési munkálatok. 1976-ban a GKI ideiglenesen rendezte földterületeit, majd 1978-tól megkezdték a komplett meliorációt, melyet 1983-ra fejeztek be.[225] Szintén ebben az évben indította be az Új Élet tsz ezeket a munkákat. A következő évben, 1979-ben a makói Lenin tsz kiszombori területén is megindult a belvízrendezés. Az ATIVIZIG 1978-ban a fő fogadócsatornák kiépítését kezdte meg. 1981 végéig a községben 46 utcában valósult meg a nyíltszelvényű belvízelvezető rendszer, melynek eredményeként a nyolcvanas évek elejére, 1980-81-re Kiszombor belterületének belvízmentesítése teljessé vált, 1984-re pedig befejeződött a mezőgazdasági üzemek vízrendezése is.[226]

VÁLASZTÁSOK, KÖZTESTÜLETEK, KÖZSÉGIRÁNYÍTÁS

1967-ig a Végrehajtó Bizottság 9 fővel működött. Elnöke Hegedűs Péter, elnökhelyettese Sajtos Ferenc, titkára Nagy János, tagjai Bandúr Mihály, Berényi Ferenc, Engler Mihály, Láng Róbert, Nagy Tibor, Tóth Mihályné voltak. Az 1967. márc. 19-én megtartott választásokon 50 választókörzetet jelöltek ki.[227] A VB elnöke továbbra is Hegedűs Péter, az elnökhelyettes Sajtos Ferenc, a titkár Nagy János maradt. A tagok közé kerültek: Dani János, Marosvári Mihály, Mészáros István és Nagy Tibor.[228]

Hegedűs Péter tanácselnök

[223] Uo. 1979. szept. 12.
[224] Uo. 1981. jún. 17.
[225] MAGASSY 1984. 208.
[226] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1984. jún. 13.
[227] MVL XXIII. 722. VB jkv. 22/1965. nov. 8.
[228] Uo. 6/1967. márc. 23.

A VB mellett három állandó bizottság működött 1968-tól: a pénzügyi, az egészségügyi és szociális, valamint az oktatási és kulturális, ill. 1967-ben már megalakult az ifjúságvédelmi albizottság is.[229] A VB kéthetente, a tanács havonta, a bizottságok negyedévente üléseztek. 1968. júl. 1-jével új szakigazgatási szerv alakult, melynek vezetője Nagy János VB titkár lett. Ezen belül pénzügyi és gazdálkodási csoport kezdte meg működését.[230] 1969. júniusától Sajtos Ferenc kivált a testületből, mert pártmegbízatást kapott, a helyét Moldován Mihályné vette át.

Kiszombor 1971-ig önálló tanácsú község volt. Ekkor a két szomszédos kis községben, Ferencszálláson és Klárafalván megszüntették az önálló tanácsot, és Kiszombor székhellyel létrehozták a nagyközségi közös tanácsot. A kisközségekben csak tanácsi kirendeltség maradt, meghatározott időben tartott fogadóórákkal. Ez az átszervezés még a Makói járás keretein belül valósult meg, de már érezni lehetett, hogy a járási tanácsok – később járási hivatalok – napjai is meg vannak számlálva.

A járási tanácsok egyrészt az államhatalom szervei voltak; a községekben választott járási tanácstagokból alakultak, és ők választották meg saját elnöküket és az adminisztratív irányító apparátust, a járási végrehajtó bizottságot. A járási VB-nek, mint szakigazgatási szervnek, feladata volt ellátni a szakirányú államigazgatási feladatokat. Ennek különböző osztályain keresztül tett eleget, például a mezőgazdasági osztály irányította és felügyelte a járás termelőszövetkezeteinek gazdálkodását, az építési osztály engedélyezte az építkezéseket és így tovább. A háromszintű államigazgatást (község, járás, megye) a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 22/1978. számú határozata szüntette meg 1978. dec. 31-vel. Kiszombor ekkor a közeli Makó városkörnyéki községe lett, megtartva székhelyközségi rangját és nagyközségi közös tanácsi apparátusát. A változásról dr. Perjési László, a Csongrád Megyei Tanács elnöke adott tájékoztatást a tanács 1978. dec. 20-i ülésén. Többek között ezt mondta: *„Minden marad a régi, csak a felügyeleti szerv a városi tanács lesz. Korszerűbb államigazgatás lesz bevezetve. Azért kerül erre itt sor először, mivel a feltételek a Makói járásban a legkedvezőbbek. A későbbi időpontban a többi járásra is sor fog kerülni. Makón vannak nagyobb üzemek, kórház, piac, több szaküzlet, ahová többen már nemcsak vásárolni, hanem dolgozni eljárnak a községekből. A gyerekek nagyobb része Makón jár középiskolába. Ez nem máról holnapra alakult ki, hanem egy hosszabb folyamat eredménye. Közben kialakultak a szocialista gazdaságok, koncentráció alakult ki a kereskedelemben. Az államigazgatásnak is koncentrálódni kell. A járási hivatalt jónak kell értékelni, jól oldotta meg feladatát. Elmarasztalására nem tudok mondani semmit, de a közbeiktatásra nincs szükség. Az első fokot a község, míg a másodfokot a város el tudja látni.”*[231]

1985-ben némileg enyhítettek a községi közös tanácsi szorításon azzal, hogy lehetővé tették a társközségek számára az 5 fős elöljáróságok megválasztását. Ez viszonylagos autonómiát biztosított Ferencszállás és Klárafalva számára ügyei intézésében, bár az elöljárói szerep inkább protokolláris, mint valós volt, hiszen a függő helyzet nem szűnt meg, a költségvetés elfogadását és a döntéshozatalt továbbra is a községi közös tanács végezte. Az elöljáróságoknak szerepe ezért inkább a helyi igények és vélemények markánsabb megjelenítésében volt.[232] A közigazgatási rendszerben az utolsó átalakításra a

[229] Uo. 1/1968. jan. 16.
[230] Uo. 12/1968. jún. 29.
[231] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1978. dec. 20.
[232] Uo. 1986. máj. 14.

rendszerváltást megelőzően, 1988. ápr. 1-jével került sor, ekkor a község városkörnyéki státusza megszűnt, és közvetlenül megyei irányítás alá került. Az átalakítás érdemben a település működését nem befolyásolta, sem kompetencia, sem pedig forrásbővüléssel nem járt együtt, csupán az ellenőrzési és felügyeleti irányításban hozott változást.[233]

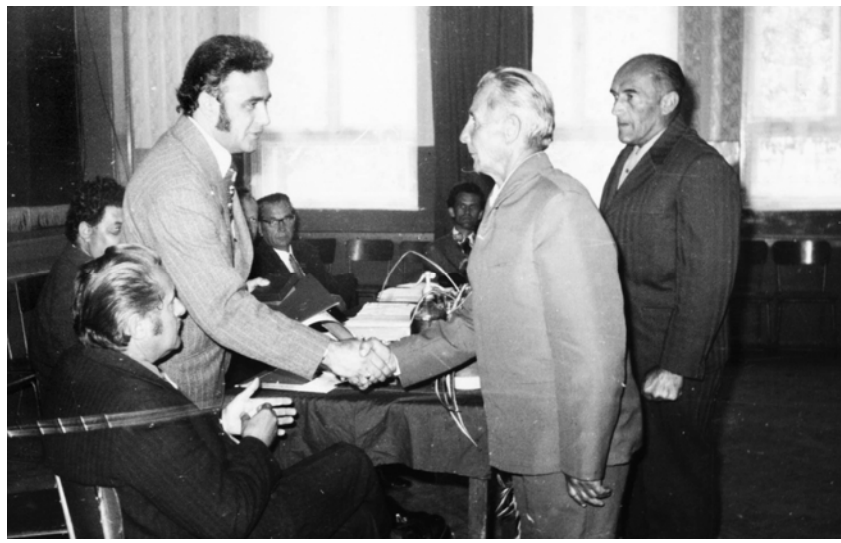

Sarró Ferenc, a járási pártbizottság munkatársa köszönti 25 éves tanácstagságuk alkalmából Jani István vasutast és Dani János agronómust (1975)

Az 1971. máj. 5-én Kiszombor, Ferencszállás, Klárafalva közigazgatási területén illetékes nagyközségi közös tanácsnak 43 tagja lett, ebből Ferencszállás és Klárafalva 5-5 főt delegált a közös testületbe. Az elnök Hegedűs Péter, a titkár dr. Borbás Etelka, a VB tagjai: Balogh György, Bedő Ferencné, Fodor Zoltán, Gabnai Antal, Marosvári Mihály, Németh Jánosné és Sévity Vilmos volt.[234] 1973-ban 9 fős VB kezdte meg működését. Elnöke Hegedűs Péter, titkára dr. Borbás Etelka, tagjai Balogh György, Bedő Ferencné, Fodor Zoltán, Gabnai Antal, Marosvári Mihály, Németh Jánosné és Sévity Vilmos lettek. Az 1975-ös választás után 11 fős végrehajtó bizottság alakult. Elnökévé a nyugdíjba vonuló Hegedűs Péter helyett Mitykó Sándort, titkárává dr. Borbás Etelkát, tagjává Balogh Györgyöt, Bedő Ferencnét, Fodor Zoltánt, Gabnai Antalt, Hegedűs Pétert, Marosvári Mihályt, Nacsa Istvánnét, Németh Jánosnét és Sévity Vilmost választották. Az 1980. évi tanácstagi választáskor a törvényi előírásoknak megfelelően a korábbi 11 fős nagyközségi végrehajtó bizottságot 9 főre csökkentették.[235]

A hetvenes évek közepén a községi tanácsnál 17-en dolgoztak. A tanácselnök és a VB titkár mellett 2 csoportvezető, 11 ügyintéző, 1 ügyviteli ellátó és 1 kisegítő alkotta a hivatal apparátusát. Hegedűs Péter tanácselnök 1 éves tanácsakadémiát, míg dr. Borbás Etelka VB-titkár jogtudományi egyetemet végzett. A beosztott munkatársak 60 % közép-

[233] Uo. 1988. ápr. 27.
[234] MVL XXIII. 722. VB jkv. 3/1972. febr. 8.
[235] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1981. dec. 29.

iskolai, míg 40 %-uk csak általános iskolai végzettséggel rendelkezett. A 11 ügyintéző közül tízen szereztek általános államigazgatási szakmai képesítést, emellett öten középfokú pénzügyi, hárman anyakönyvi képesítéssel is bírtak. Egyetlen köztisztviselő volt, akinek nem volt államigazgatási képzettsége, ő csak anyakönyvi vizsgával rendelkezett.[236] A tanácsi apparátus létszáma a nyolcvanas évek elején sem növekedett, sőt, 1979. jan. 1-jével egy fővel csökkent, mivel egy ügyintézői státuszt elvontak.[237]

Mitykó Sándor tanácselnök átveszi az 1975. évi megyei településfejlesztési verseny II. helyezéséért járó oklevelet

A hetvenes évtized még a mozdulatlan szocialista berendezkedés időszaka volt. Jól mutatja ezt az 1977 tavaszán tartott időközi tanácstagválasztás is. Öt körzetben kellett ekkor Kiszomboron új tanácstagokat választani. Minden jelölt a Hazafias Népfront (HNF) támogatását élvezte, kettős jelölés nem volt. A választók névjegyzékében 610 választó szerepelt. A választás napján reggel 6 órától déli 12 óráig mindenki le is szavazott! 609 érvényes és 1 érvénytelen szavazat volt. Az érvényes szavazatokból 608-an a Hazafias Népfront jelöltjét támogatták. Az 1 szavazatot kapott jelölt nevét nem említette meg a választási bizottság elnökének jelentése.[238] A tanácstagok 4 bizottságban dolgoztak (egészségügyi és művelődési, számvizsgáló, ügyrendi, valamint szabálysértési), emellett két albizottság (gyermek- és ifjúságvédelmi, valamint társadalmi ünnepeket szervező) működött.[239]

1980. jún. 8-án országgyűlési választásokat tartottak. A községből 4358 fő került fel a választói névjegyzékbe, és mind a 4358-an le is adták a szavazatukat! A szavazatok közül 45 volt érvénytelen. A 4313 érvényes szavazatból 4279-et kapott Ferenczi József, a

[236] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1974. jún. 11.
[237] Uo. 1980. nov. 26.
[238] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1977. márc. 15. A választási bizottság elnökének jelentése
[239] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1982. jan. 12.

HNF jelöltje, míg 34-en ellene szavaztak. Ugyanekkor voltak a helyi tanácsi választások is. Az újonnan alakult községi VB 9 tagjából ekkor 5-en párttagok, és 4-en párton kívüliek voltak. A tanácselnök ismét Mitykó Sándor lett.[240] A választást követően a tanácstagokból ismét 4 bizottság alakult (ügyrendi, számviteli, szabálysértési és egészségügyi-szociális), valamint még egy gyermek- és ifjúságvédelmi bizottság is segítette a szakigazgatási szerv munkáját. A társközségekben emellett 5-5 fős tanácstagi csoport dolgozott, és a tanács koordinálta a községi közművelődési és tömegsport szervezési bizottságok tevékenységét is. A tanácsi vezetők szándéka ellenére állandó gondot okozott, hogy ezek a bizottságok nem igazán jól funkcionáltak, javaslattételi aktivitásuk meglehetősen csekély volt. A 9 fős VB viszont mind összetételét, mind pedig aktivitását tekintve jól szolgálta a vezetés elképzeléseit.[241]

A községi tanácsok kevés önállósággal rendelkeztek. A fölöttes szervek, így a járási, majd a megyei tanács jóváhagyása kellett minden fontosabb ügyben. Az ellenőrzés szoros és rendszeres volt, az alulról építkezés helyett a centrális döntéshozatali rendszer érvényesült. A tanácsi fölöttes szervek mellett állandó kontrollt jelentett a helyi és járási pártbizottság is, amely sajátos szerepében érvényesítette is a pártállami rendszer által számára biztosított lehetőségeket. Mivel a helyi pártbizottság vezetői tagjai voltak a település formális irányító szerveinek (tanács, VB), illetve mivel a tanács vezetői tagjai voltak a helyi pártszervezet irányító testületének, így a hatalom koncentrációja teljes volt, az iránymutatások, melyeket az országos, megyei, járási és helyi pártbizottságok meghatároztak a tanács számára, maradéktalanul és közvetlen úton érvényesült. Ez azért volt lényeges, mert a pártirányítás nem közvetlenül, hanem a végrehajtó szervek döntési folyamatai nyomán valósult meg.

A kontroll egyik fontos formája a település káderhelyzetének kétévenkénti áttekintése, a kádertovábbképzés és utánpótlás tervezése volt, amelyet a tanácsnak kellett elvégeznie saját apparátusán és intézményein keresztül. 1980-ban a tanács 16 fős apparátusából 6-an voltak párttagok, sőt, mindannyian fontos pártmegbízatásokat láttak el. 1 fő a Makó Városi Párbizottságnak, valamint az MSZMP Kiszombor Nagyközségi Végrehajtó Bizottságának is tagja volt, 1 fő a községi pártbizottság tagja, 1 fő alapszervezeti titkárt, 2 fő alapszervezeti vezetőségi tag, 1 fő pedig pártcsoportvezetői tisztséget töltött be. Elvárás volt az intézményvezetőkkel szemben is a párttagság, különösen azoknál, akik önálló személyzeti munkát végeztek, azaz ún. káderdossziékat vezettek. Ilyen státuszban az iskolaigazgató és az óvodavezető volt a községi intézmények közül.[242] Ugyancsak elvárás volt a rendszeres ideológiai képzésben való részvétel. Intézményvezetőnél legalább középfokú politikai képzettség kellett (2 éves marxista esti középiskola), de előnyt jelentett, sőt, egy idő után kifejezetten megkövetelték a felsőfokú pártiskolai végzettség megszerzését, azaz a marxista-leninista esti egyetem elvégzését.

A hetvenes évek végétől – az akadozó nemzetgazdaság gyönge termelékenységi mutatóinak válaszreakciójaként – a közigazgatás kulcsszava a racionalizáció lett. A kádári hatalom mindent elkövetett annak érdekében, hogy a pártállami struktúra érintetlenül hagyása mellett a közkiadásokat úgy csökkentse, hogy mindez az életszínvonal esésével ne járjon együtt, hiszen ez kétségbe vonta volna a szocialista rendszer nap mint nap hir-

[240] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1980. jún. 18.
[241] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1982. jan. 12.
[242] Uo. 1980. nov.26.

detett felsőbbrendűségét. Apró beavatkozások, korrigációk történtek ugyan, de átfogó reformokra, a rendszer ésszerű átalakítására nem került sor.

A racionalizációra a települések is rákényszerültek azzal, hogy csökkenő bevételeik ellentételezésére szűkíteni kellett kiadásaikat. Ennek egyik eszköze az 1983. márc. 16-án Kopasz István irányításával létrehozott *„Kiszombor Nagyközség Közös Tanács VB Gazdasági-Műszaki Ellátó és Szolgáltató Szervezet”*, azaz közkeletű néven a GAMESZ volt. A szervezet feladata az addig önállóan gazdálkodó intézmények gazdálkodási és karbantartási tevékenységének kiváltása volt. Az alapító okirat szerint a GAMESZ *„végzi a gondnoki, pénzügyi, gazdasági és számviteli feladatokat; a költségvetés tervezési munkáihoz az igényeket, szükségleteket felméri, a megalapozott információkat összegyűjti; az intézmények karbantartási, felújítási munkálataihoz kapacitást biztosít, irányítási és ellenőrzési kötelezettséget lát el; az intézményeknél tervezett társadalmi munkát segíti és méri.”*[243] Az intézményekkel összefüggő feladatok mellett ennek a szervezetnek kellett ellátnia a település kommunális feladatainak egy részét is, így a parkgondozást, a közterületek (parkok, játszóterek, buszvárók, temető, piactér) tisztántartását, az átereszek és belvízelvezető árkok rendezését, a járdák és utak hótakarítását, de ide tartozott a községi szeszfőzde működtetése is.[244]

Társadalmi munka 1977-ben

A Művelődési ház oldalszárnyában elhelyezett GAMESZ működése a várakozások ellenére nem volt zökkenőmentes. A VB-ülések rendszeres témája volt, hogy a szervezet a vállalt határidőket nem tudta tartani, és állandóak voltak a minőségi kifogások is. A hatékonyságot azzal próbálták növelni, hogy 1986 decemberében átszervezték az addigi karbantartó és köztisztasági részleget, azaz a legproblémásabb területeket. Ekkor létre-

[243] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1983. márc. 16.
[244] Uo.

hoztak egy 5 fős építőrészleget, egy 5 fős karbantartórészleget, és egy 5 fős köztisztasági részleget. Ez utóbbi csak formálisan tartozott ettől kezdve a GAMESZ-hez, mert a közvetlen irányítást a tanács látta el. Létrehoztak továbbá a műszaki vezető alatt egy 3 fős irányítói csoportot is.[245] Az átszervezés a hatékonyabb, átláthatóbb és ellenőrizhetőbb munkaszervezést célozta, s ha javított is a működésen, alapvetően fölszámolni a korábbtól kifogásolt hiányosságokat nem tudta.

Mivel az építő részleg nem volt rentábilis, hamarosan megszüntették. Ugyancsak elvonták a köztisztasági feladatokat. 1987-ben kezdték meg a volt egészségház átalakításával a szervezet telephelyének kialakítását, a munka azonban a pénzhiány miatt csak vontatottan haladt. 1989-ben a szervezethez egy 12 fős karbantartó műhely (ebből csak 8 státusz volt betöltve, 4 helyre nem találtak megfelelő szakembert), egy 2 fős gépjárműüzem, egy 21 fős konyha és 7,5 státusszal a „központi irányítás" tartozott, utóbbiak az intézményi pénzügyi feladatokat látták el. Noha minden álláshely be volt töltve, a konyha is állandó létszámhiánnyal küzdött az igen magas táppénzes napok miatt (1989-ben 1 főre 30,4 táppénzes nap jutott!). A legproblémásabb terület mégis a karbantartó részleg volt, melynél, nem lévén saját műhelye, a megbízott vezető, Hegedűs Mihályné által is elismerten sok volt az „üresjárat".[246] Az intézmények és a GAMESZ közötti konfliktusok éppen ezért rendszeresen napirenden voltak. A gondok részben munkaszervezési problémákra voltak visszavezethetők, de nem kis részben a nagy fluktuációval is összefüggésben álltak. 1983 és 1989 között három vezető és öt műszaki vezető váltotta egymást, és az irodai és karbantartói állomány is gyakran cserélődött. A GAMESZ tevékenysége, teljesítménye éppen ezért a tanács egyik utolsó, 1990. ápr. 25-i ülésén is szóba került, és fölvetődött megszűntetésének szükségessége is. Végül erre nem került sor, a tanács tagjai elfogadták Kardos Sándor tanácselnök és mások érvelését, miszerint *„a GAMESZ létéről mi már ne döntsünk."*[247]

A racionalizációval függött össze az 1985. aug. 7-én létrehozott Egyesített Közművelődési Intézmény megalakítása is. Ez azt jelentette, hogy 1985. szept. 1-jei hatállyal összevonták az Ady Endre Művelődési Házat és a községi könyvtárat. Az új szervezet irányítója Puszta János makói népművelő lett. Az intézményhez a kiszombori művelődési ház (egy 400 férőhelyes nagyterem, egy 60 fős előadóterem, egy 40 fős kisterem, 3 szakköri helyiség, két iroda és a színpad), a klárafalvi művelődési otthon (egy 150 fős nagyterem, színpad), a ferencszállási művelődési otthon (egy 200 férőhelyes nagyterem, egy 40 fős klubterem és a színpad), a kiszombori központi könyvtár (három kölcsönző-terem és egy raktár), a ferencszállási letéti könyvtár (egy kölcsönző-terem), a klárafalvi letéti könyvtár (egy kölcsönző helyiség), valamint a kiszombori honismereti gyűjtemény (egy kiállítási helyiség és a padlás mint raktár) tartozott. A honismereti gyűjtemény speciális helyzetben volt, mivel ez a községi tanács, az általános iskola és a közművelődési intézmény közös fönntartásában működött, az állagmegóvásról a tanács, a tartalmi munkáról szakkörként az általános iskola gondoskodott. Az összevonás pénzügyi megtakarítással nem járt ugyan, de a cél nem is ez, hanem a kihasználtság növelése és a rendezvények koordinálása, ezzel a közművelődési feladatok hatékonyabb ellátásának biztosítása volt.[248]

[245] Uo. 1987. jan. 28.
[246] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1990. jan. 31.
[247] MVL XXIII 715. Tü. jkv. 1990. ápr. 25.
[248] Uo. 1986. szept. 17.

A település bevételeinek zömét az állami támogatások mellett a helyi adók alkották. A nyolcvanas években már meglehetősen sokféle adóteher sújtotta a helyieket, bár igen nagy volt a szóródás, és sok volt a mentesség. Az 1970-es és 80-as évek fordulóján együttesen kezelt adókat, így házadót, háztáji és kisegítő gazdaságok jövedelemadóját (ezen belül lóadót, traktor utáni adót), az átlagosnál nagyobb jövedelmet elért árbevétel utáni adót, borforgalmi-adót, mezőőri járulékot, általános jövedelemadót, önálló szellemi tevékenység jövedelemadóját, út- és közműfejlesztési hozzájárulást és honvédelmi hozzájárulást, továbbá külön kezelt adókat, így telekadót, gépjárműadót és kötelező betegségi biztosítási járulékot kellett fizetniük a lakóknak. Az adókat a közterhekben való meghatározott mértékű hozzájárulás, illetve a jövedelemszabályozás érdekében az adózók teherbíró képessége arányában vetették ki. Ennek meghatározásában – a jogszabályok előírásain túl – a helyi szakigazgatási szerv adócsoportjának (1982-ben 3,5, 1988-ban 4 státusz) volt kulcsszerep, melynek emberei személyes adatgyűjtés során állapították meg a kivetés tárgyát és mértékét.[249] A jogszabályi kedvezmények mellett a helyi tanács is nyújtott kedvezményeket az adózók számára. Mentesítették pl. a házadó alól azokat a 70 év felülieket, akiknek a havi nyugdíja nem haladta meg a 2500 Ft-ot, továbbá 30 %-os kedvezményt adtak a 70 évet betöltötteknek, illetve az alacsony jövedelmű, vagy több gyermeket eltartó családokat a településfejlesztési hozzájárulás megfizetése alól.[250]

Adónem	1979		1982		1985		1986		1987		1988	
	Tétel	Ft	Tétel	Ft	Tétel	Ft	Tétel	Ft	Tétel	Ft	Tétel	Ft
Házadó	1175	114246	1100	117516	1992	120952	1994	122336	23	14072	25	15152
Ebadó	1090	65400	1062	65520	1376	79680	1251	86580	1273	92400		
Általános jövedelemadó	80	317669	69	276865	79	495099	90	1268704	98	949130		
Alkalmazotti adó					5	-2920	4	3979	4	-8104	6	7080
Borforgalmi adó	112	44734	121	33049	130	40900	129	42771	127	34655	101	26107
Háztáji adó (földadó)	2459	960279	2459	947624	2491	955272	2476	969560	2738	1019890	2654	1068348
Mezőőri járulék	1058	50684	1000	47187	954	45754	993	47818	1026	49439		
honvédelmi hozzájár.	1	2860	1	1800								
Árbevétel utáni adó					4	39162	3	40748	4	59318	3	51672
Építményadó							21	11800	26	20100	51	30260
gépjárműadó		480131	11	20040	41	132816	51	199848	51	219960	83	340920
Telekadó		47398		34267	31	56958	29	52554	23	41622	22	39733
Köt. betegségi bizt.		30720		17280								
Községfejl. hozzájár.	2673	632516	2560	609516	2486	655020						
Településfejl. hozzájár.		0		0		0	1205	1221590	1115	1121490	1209	1220600
Összesen		**2746637**		**2170664**		**2618693**		**4068288**		**3613972**		**2799872**

65. táblázat **A községben beszedett adók 1979 és 1988 között**

Az adózás szabályai szinte évről-évre változtak, módosultak. E módosításokat részben az életszerűségre törekvés jellemezte (pl. az ebadó megszűntetése), majd egyre inkább a központi költségvetés hiánya határozta meg (a magasabb jövedelmek progresszívan emelkedő adóztatása). A legnagyobb változást az 1986. jan. 1-jével a községfejlesztési hozzájárulást fölváltó településfejlesztési hozzájárulás, majd az 1988. jan. 1-jével hatályba lépett összevont személyi jövedelemadó bevezetése (melynek kapcsán 1987. dec. 31-ével megszűnt az általános jövedelemadó, az alkalmazotti adó és a honvédelmi hozzájárulás) jelentette. 1981. jan. 1-jétől megszűnt a gépjárműadó, illetve lényegesen kevesebb gépjármű után kellett adót fizetni. 1987. jan. 1-jével módosult a házadókivetés

[249] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1982. okt. 27.
[250] Uo. 1988. szept. 28.

szabálya is. Ettől kezdve az adó hatálya alá csakis a lakások tartoztak, a garázsok átkerültek az 1986-tól bevezetett nem lakás céljára szolgáló helyiségek adójához (építményadó). Míg korábban a házadó összege a szobák számától függött, az új rendelkezés nyomán a lakások alapterülete volt a mértékadó. A fölmérések nyomán ekkor 1996 lakást vettek számba, ebből 1917 db 100 m^2 alatti lakás volt, melyek mentesültek az adófizetés alól. A maradék 79 nagyobb lakásból viszont 56 olyan kedvezményes hitelből épült lakás volt, amelyet akkor 20 évre mentesítettek az adófizetés alól. Így 1987-ben csak a maradék 23 lakást adóztathatták.[251] (*65. táblázat*)

A SZOCIALIZMUS UTOLSÓ ÉVEI ÉS A RENDSZERVÁLTÁS

1985-ben a három község területe 8074 hektárra terjedt ki. Kiszombor határához 6584 ha, Klárafalvához 910 ha és Ferencszálláshoz 580 ha tartozott. A lakosság száma ekkor összesen 5638 főt tett ki. Kiszomboron 4396-an, Ferencszálláson 686-an, Klárafalván 556-an éltek.[252]

Az ez év tavaszán megtartott országgyűlési választás jelképesnek is tekinthető, hiszen ez volt a szocializmus utolsó választása. Az összeomlás felé araszoló kádári rendszer enyhülő szorításában már sok olyan kérdés is szóba kerülhetett, melyeket néhány évvel korábban még elképzelhetetlen lett volna fölvetni. A politikai rendszer agóniájának jele, hogy ekkor már lehetett kettős jelölés is, sőt, a HNF jelöltjei mellett néhány független jelölt is feltűnt. Még nem Kiszomboron vagy Makón, de a közeli Szegeden, az 5. sz. választókerületben egy a tévéből ismert népszerű riporter, Király Zoltán, mint független jelölt legyőzte a korábbi nagyhatalmú megyei párttitkárt, Komócsin Mihályt. Király Zoltán sikere, és különösen az országgyűlési szerepvállalása jól mutatta: a rendszerváltáshoz vezető politikai erjedés mind megállíthatatlanabbá vált. A községben azonban ezt ekkor még alig lehetett érzékelni. Az 1985-ben megválasztott országgyűlési képviselő, Vári Miklós, az apátfalvi Aranykalász tsz szárítóüzemének vezetője, még a pártállam jelöltje volt.

A szokásoknak megfelelően e választáshoz kötődően is a kultúrházban tartották a jelölőgyűlést. Az esemény jó alkalmat adott a település vezetőinek, hogy értékeljék az elmúlt éveket, és meghatározzák a következő ciklus terveit, helyi programját is. Az elkövetkezendő évekről, a VII. ötéves terv időszakáról (1986-1990) kiadott tájékoztató anyaghoz Mitykó Sándor, a falut egy évtizede vezető tanácselnök fűzött szóbeli kiegészítést. Beszédét az elért eredmények felsorolásával kezdte. Csokorba kötötte a V. és VI. ötéves terv idején megvalósult beruházásokat, fejlesztéseket. Az 1976-80 közötti időszakról elmondta, hogy megkezdődött a belvízrendszer kiépítése, megvalósult az óvoda fejlesztése, a közvilágítás korszerűsítése, fejlődött az ivóvízhálózat, bővült a helyi kereskedelmi ellátás, négy új lakás és új gyógyszertár épült. 1981-85-ben befejeződött a kül- és belterületen a belvízmentesítés, tovább folytatódott az óvoda bővítése és modernizálása, elkészült a könyvtár és a kultúrház helyreállítása, megkezdődött az iskolahálózat fejlesztése, új ravatalozót adtak át, 3 km szilárd burkolatú út, 6 buszváró és 14 lakás épült, jelentősen bővült a kereskedelmi ellátás, a műemlék rotunda helyreállításával megújult a

[251] Uo. 1982. okt. 27., 1988. szept. 28.
[252] BLAZOVICH 1995. 140.

templom előtti tér is, a vezetékes gázszolgáltatás alapján pedig a község valamennyi intézményének fűtéskorszerűsítése megtörtént.

Milyen célok, feladatok, elképzelések vannak a VII. tervidőszakra, tette fel a kérdést a tanácselnök. Az iskolának megfelelő tornaterem kell, amely egyben a község sportcsarnok iránti igényét is kielégíti. A napközis diákoknak új étkezőt kell kialakítani. Folytatni kell a gázprogramot, és korszerűsíteni kell a község egészségügyi intézményeit. Tovább kell folytatni az útkorszerűsítéseket, fejleszteni szükséges az ivóvízrendszert, és el kell kezdeni a szennyvízgondok megoldását, sorolta fel a terveket a tanácselnök.

De lesz-e erre elegendő központi költségvetési támogatás, helyi erő és akarat? A megoldást egy új adónem bevezetésében látták az ország vezetői. Az új településfejlesztési hozzájárulás (TEHO) mértékét 300-2000 Ft között a települések önállóan határozhatták meg. Kiszomboron úgy döntöttek, 1000 Ft lesz ez a helyi fejlesztési adó. Ez a döntési lehetőség már a helyi tanácsok önállóságának növekedését mutatta. Nemcsak az ország akkori vezetői, de a tanácsok helyi emberei is látták már a növekvő feszültségeket, a megoldásra váró súlyos – évtizedekig elhallgatott – gondokat.

A településfejlesztési hozzájárulással (TEHO) kapcsolatos helyi rendeletet 1985. dec. 18-án alkotta meg a községi tanács. A fő cél az volt a kivetéssel, hogy a község nagy beruházásaihoz, így a tornacsarnok építéséhez, vagy az óvodai konyha rekonstrukciójához szükséges forrásokat, tekintettel a tanács forrásainak hiányára, lakossági áldozatvállalással kiegészítsék. A két nagyberuházás átadását követően a lakosság körében sokan indulatosan követelték a TEHO megszüntetését, mondván, indokolatlanul nagy terhet ró rájuk. A rendszerváltás időszakának demokratizálódó közéletében a tanács tagjai közül is többen vitatták ennek az adónemnek a jogosságát. Az 1989. márc. 1-jei tanácsülésen komoly vita alakult ki a Kardos Sándor tanácselnök által beterjesztett javaslat körül, amely a TEHO megtartását célozta volna. Egyedül Nagy Tibor tanácstag, a rendszerváltás utáni első polgármester volt az, aki a hozzájárulás megőrzése mellett érvelt, mondván, a település fejlesztése érdekében erre a forrásra szükség volt, és szükség lesz a továbbiakban is. A többség a lakossági akaratot képviselve az adónem megszűntetését szorgalmazta. A szavazás során 29 igen, 1 nem és 2 tartózkodás mellett a TEHO eltörlése mellett foglaltak állást a tanácstagok.[253]

Az 1980-as évek közepétől mind erőteljesebben érvényesülő központi elvonások nehéz helyzet elé állították a tanácsokat, így a kiszomborit is, amely hosszú évek óta készült arra, hogy nagyberuházását, az iskolai tornatermet megépítse. 1987 szeptemberében a már 1987. máj. 5-én megkezdett beruházás költségeiből 3-4 millió Ft hiányzott. A tervezett költségvetés 8 millió Ft volt, ezzel szemben a kivitelezés évében a teljes bekerülés már meghaladta a 16 millió Ft-ot. Az előrejelzések 1988-ra még nagyobb hiányt prognosztizáltak, ezért annak érdekében, hogy a megkezdett beruházást folytatni lehessen, drasztikus lépéseket kellett tenni. Mivel további megtakarítási lehetőségek már nem látszódtak, a község vezetése azzal próbálta meg a hiányzó, és más forrásból előteremteni reménytelennek tűnő összeget biztosítani, hogy ún. kommunális kötvény kibocsátásáról döntött. Úgy tervezték, hogy az 5 éves lejáratú, 1000, 5000 és 10000 Ft-os névértékű, 11 %-os kamatozású kötvényt bocsátanak ki a Kiszombor és Vidéke Takarékszövetkezeten keresztül. A kötvényt 1987. nov. 1. és dec. 31. között lehetett jegyezni, és a visszafizetési határidőt 1993. febr. 1-jében állapították meg. Mivel a kötvénykibocsátás csak részleges

[253] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1989. márc. 1.

megoldást adott, illetve az egyéb fejlesztésekre nem jutott volna forrás, ezért arról is határozatot hoztak, hogy 10 éves lejáratú, 11 %-os kamatozású hitelt is fölvesznek. A kötvény tehát az eredeti elképzelés szerint a sportcsarnok megépítésének befejezését, míg a hitel az egyéb fejlesztések finanszírozását biztosította volna.[254]

Kardos Sándor tanácselnök, valamint Dénes András, Balogh János és Nagy Tibor tanácstagok 1989-ben

A tényleges hitelfölvételről a tanács 1987. dec. 9-i ülésén döntött. Ekkor arra az álláspontra jutottak, hogy a kötvénykibocsátás nem lesz reális megoldás. Mitykó Sándor tanácselnök kifejtette: *„Tekintettel az utóbbi időben elszaporodó kötvényekre, a lakosságot érintő áremelkedésekre, nem látszik valószínűnek, hogy a lakosság által jegyzett kommunális kötvény összege fedezni tudja a megvalósítandó cél kivitelezését, a tornaterem megépítését. Előzetes becsléseink alapján a hitel felvétele az a mód, amivel be tudjuk fejezni a megkezdett tornaterem építését."* A tanács egyhangú döntésével ezért elvetették a kötvénykibocsátást, és egy tízéves futamidejű, 7 millió Ft-os hitel fölvétele mellett döntöttek. A hitelhez a község 9,2 millió Ft saját erőt kívánt biztosítani, ezzel együtt tudták volna kiegyenlíteni a sportcsarnok 16,2 millió Ft-os végszámláját. A tervekkel szemben azonban sem a bekerülési költség, sem a hitel nem egyezett az eredetileg elképzelttel. A sportcsarnok költsége 19,3 millió Ft, a község hitele 5 éves visszafizetési határidővel 3 millió Ft volt, mivel Zombor sem a kért összeget, sem a kívánt futamidőt nem kapta meg.[255] A hitelt az OTP, a különbözetet a település és a megyei tanács biztosította. Utóbbi azzal, hogy a községnek ítélte a megyei településfejlesztési verseny nagyközségi kategóriájában az I. helyezést, és a település az ezzel járó 1 millió Ft-ot a beruházásra fordíthatta. A települési önerő hiányát pedig, mint Mitykó tanácselnök arról a tanács

[254] Uo. 1987. szept. 16.
[255] Uo. 1987. dec. 9., 1988. ápr. 27., 1988. dec. 7.

tagjait tájékoztatta, *„a koordinációs megbeszélésen résztvevő vállalatok által tett kölcsönfelajánlásokból kívánjuk átmenetileg biztosítani."*[256] A beruházási hitel csökkentett összege, mely csupán a sportcsarnok költségeinek egy részét fedezte, azt is jelentette, hogy a községnek forráshiány miatt egyéb fejlesztési elképzeléseiről le kellett mondania.[257]

A települések népességmegtartó szerepének erősítése nemcsak a központi szociálpolitikai intézkedéseken, de a helyi kereseti lehetőségeken is múlt. E célok érdekében emelni kellett a helyi szociális-, egészségügyi- és kulturális ellátások színvonalát, növelni kellett a közműellátottságot, építési telkek biztosításával és a pénzügyi feltételek javításával (hitelek, támogatás stb.) segíteni kellett a fiatalok letelepedését, helyben maradását. A demográfiai helyzet romlását elemezve az 1985 októberi tanácsülésen már felmerült a kérdés: mennyi lesz Kiszombor lakossága 2000-ben?[258] Ma már tudjuk, a lakosságcsökkenés nem állt meg, s az előbb felsorolt kérdések az 1989-90-es fordulat után még élesebben vetődtek föl.

Az 1980-as évek vége már egy összeomló rendszer agóniáját mutatta. A társadalmi mozgalmak megerősödése és mind inkább politikai irányú szerepvállalása, a nyilvánosság fórumainak szélesedése egyfajta feszült várakozási állapotot váltott ki az országból. A politikai krízis kevéssé érintette a községet, de a Mitykó Sándor tanácselnök 1988. okt. 7-i elhunyta után megválasztott új tanácselnök jelölése és megválasztása finoman jelezte az ittenieknek is, hogy a hatalom már koránt sem olyan monolit, mint akár néhány évvel korábban volt. A jelölést a hagyományos rendnek megfelelően a Hazafias Népfront bonyolította. Amire addig azonban példa nem volt, két jelöltet is ajánlottak a tanácselnöki tisztségre: Kardos Sándort, a községi pártszervezet tikárát, VB tagot, valamint Nagy Tibor iskolaigazgató-helyettest, ugyancsak a községi VB-tagját. Noha a választási konfliktust el tudták kerülni azzal, hogy Nagy Tibor a VB dec. 7-i ülésén – nyilván háttérnyomásra – visszalépett a jelöltségtől, ezért a tanácsülés elé már csak Kardos Sándor neve került, megválasztása mégsem volt olyan problémamentes, mint elődei esetében volt. Most ugyanis a jelölt kellemetlen kérdéseket, megjegyzéseket is kapott. Igaz József tanácstag arról beszélt, hogy *„ahol nincs helyi vezető, nem lehet demokratikus döntés."* Kérte a népfront vezetőit, jelöljenek másik – helyi – aspiránst is. Juhász Kálmán területi KISZ-bizottsági titkár ehhez csatlakozva azt mondta, hogy *„a lakosság is azt akarja, hogy helyi lakos legyen a tanácselnök."* Igaz, ő megengedőbb volt, mint Igaz József, mert hozzátette: *„Kardos elvtárs költözzön ki Zomborra, vegyen neki a tanács szolgálati lakást."* A hozzászólások jól mutatták, már a tanácstagok sem igazán kívánták a kívülről fejükre ültetett helyi vezetőket. Noha Mitykó Sándor sem zombori volt, az ő megválasztásakor ezek a szempontok még nem vetődtek, nem vetődhettek föl, így megválasztása egyhangú volt. Kardos Sándor esetében nemcsak a kényelmetlen kérdések és hozzászólások lehettek zavaróak, hanem a végszavazás kimenetele is, hiszen – hosszas érvelést és győzködést követően – a 27 támogató szavazattal szemben 3 tartózkodás és 1 ellenszavazat is akadt.[259] Soha addig személyi kérdésben nem volt még ellentmondás a tanács mű-

[256] Uo. 1988. ápr. 27.
[257] Uo. 1987. dec. 9.
[258] Uo. 1985. okt. 16.
[259] Érdekes ellenmondás a tanácsülés jegyzőkönyvében, hogy amikor Láng Róbert, az ügyrendi bizottság elnöke ismertette a szavazás eredményét, még 26 támogató és 5 ellenszavazatról beszélt. Ezzel szemben könyvelték le a 27 igen, 3 tartózkodó és 1 ellenszavazatot. Hogy ki és mikor tévedett, ma már nehezen rekonstruálható, a lényeget sem érint, de az epizód mégis sokat elárul az akkori rendszer működéséről. Lásd: MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1988. dec. 14.

ködése során, legyen az megyei képviselő, VB-tag vagy tanácselnök, most először azonban megmutatkozott, hogy a helyi véleménynyilvánítás szabadságának már az ideológiai tekintetben legmegbízhatóbb káderek, helyi döntéshozók körében sem lehet gátat vetni, és a rendszer bázisa sem olyan stabil, mint azt gondolni merték volna.

A rendszerváltás folyamata békés körülmények között ment végbe a faluban. A demokratizálódás jele – az eltérő vélemények markánsabb megjelenítésén túl – a pártok megjelenésében öltött testet. A Független Kisgazdapárt (FKGP) 1989. szept. 16-án alakult újjá a községben, majd hamarosan követte a Szabad Demokraták Szövetségének (SZDSZ) és a Magyar Demokrata Fórumnak (MDF) is egy helyi szervezete. A pártok első komoly megmérettetését az 1989 végi romániai forradalom jelentette, hiszen a segélyszállítmányok szervezésében, irányításában fontos szerepet játszottak az itteniek. Kiszomboron is folyt gyűjtés, a lakosok élelmiszert és ruhaneműket adtak össze, ezt egy IFA teherautóval vitték át a határon Temesvárra.[260]

Az első demokratikus országgyűlési választás nagyjából az országos erőviszonyokat tükrözte a községben, bár az Agrárszövetség jó szereplése azt mutatta, hogy a termelőszövetkezetek szerepe és befolyása ekkor még erős volt, különösen azért, mert az egyik Kiszomboron is érdekelt szövetkezet, a Lenin tsz elnöke volt a párt jelöltje, a Nemzeti Kisgazda és Polgári Párt (NKGP) pedig sikeres helyi kampányának köszönhetően a kisgazda érzelmű szavazókat vette el az országosan sokkal jobb eredményt elérő Független Kisgazda és Polgári Párt (FKGP) elől. Az első fordulóban a 3268 választójogosultból 1840 fő vett részt (56,3 %). A pártlistákra leadott szavazatok tekintetében az MDF 32,76 %-ot (575 szavazat), az NKGP 17,38 %-ot (305 szavazat), a Fiatal Demokraták Szövetsége (FIDESZ) 9,52 %-ot (167 szavazat), az Agrárszövetség 9,29 %-ot (163 szavazat), az SZDSZ 7,86 %-ot (138 szavazat), az FKGP 7,41 %-ot (130 szavazat) szerzett. 5,98 %-ot (105 szavazat) kapott a Magyar Szocialista Párt (MSZP), 4,1 %-ot (72 szavazat) a Kereszténydemokrata Néppárt (KDNP), 3,13 %-ot (55 szavazat) a Munkáspárt, 1,71 % (30 szavazat) a Magyar Szociáldemokrata Párt (MSZDP), 0,46 %-ot (8 szavazat) a Nemzeti Parasztpárt (NPP), és 0,4 %-ot (7 szavazat) a Hazafias Választási Koalíció, a Hazafias Népfront utódszervezete.[261]

Az első fordulóban egyéni képviselőjelöltekre leadott szavazatok közel harmadát az MDF jelöltje, dr. Mihály Zoltán makói agrármérnök, főiskolai oktató szerezte meg (496 szavazat, 27,98 %), de jól szerepelt az NKGP jelöltje, dr. Boros Imre budapesti jogtanácsos is, aki 361 szavazatot és ezzel 20,36 %-ot szerzett. Vízi István, a makói Lenin tsz elnöke 236 szavazathoz jutott (13,31 %), míg dr. Kertész Dezső földeáki orvos, az SZDSZ jelöltje 181 zombori szavazó támogatását kapta meg, így a leadott szavazatok 10,21%-át szerezte meg. A többi párt jelöltje a községben nem érte el a 10 %-ot. Az egyéni választás második fordulójába a három legtöbb szavazatot szerzett jelölt juthatott. Mivel a Csongrád megyei 7. sz. egyéni választókerületben, ahová Kiszombor is tartozott, dr. Mihály Zoltán, dr. Kertész Dezső és dr. Sánta Sándor makói orvos, a város 1990-1994 közötti polgármestere, az FKGP jelöltje kapta a legnagyobb támogatást, ők szerezték meg a jogot arra, hogy az ápr. 8-án megtartott második fordulóban megmérettessék magukat. A választást a szavazatok 41,54 %-ával dr Mihály Zoltán nyerte meg, őt dr. Kertész Dezső követte 31,19 %-kal, majd a harmadik dr. Sánta Sándor lett 27,27 %-kal. Kiszomboron a végső sorrend megint csak eltért a választókerületétől, melynek arányait döntően

[260] Uo. 1989. aug. 16. és 1990. febr. 14.
[261] HUBAI 2001. 279., MAROSVÁRI 1990. 6.

a makói eredmények alakították. A községben 34,69 %-os részvételi arány mellett (1132 szavazópolgár) dr. Mihály Zoltán 629 voksot gyűjtött, ezzel megszerezte a szavazatok 56,67%-át, dr. Sántha Sándor 251 szavazatot kapott, így 22,61 %-ot ért el, míg dr. Kertész Dezső 230 szavazattal 20,72 %-hoz jutott.[262]

A helyhatósági választás visszafogottabb körülmények között zajlódott le 1990. szept. 30-án. A 3251 választójogosultból 1342 (41,3 %) fő adta le voksát a polgármesterjelöltekre és a települési képviselőkre. Polgármesternek négyen jelöltették magukat, Haklik János tanár, Kardos Sándor, a választással leköszönő volt tanácselnök és Nagy Tibor iskolaigazgató-helyettes függetlenként, míg Daróczi Lajos, a Makói Városi Tanács műszaki ügyintézője az SZDSZ-Fidesz színeiben indult el a megmérettetésen. Az 1316 érvényes szavazatból Nagy Tibor 588-at (44,68 %), Daróczi Lajos 474-et (36,01 %), Kardos Sándor 132-t (10,03 %), míg Haklik János 122-t (9,27 %) kapott, így a polgármesteri címet Nagy Tibor nyerte el.[263]

A 11 települési képviselői helyre pontosan háromszor annyian, 33-an pályáztak. A választás ún. kislistás módszer szerint zajlott, ami azt jelentette, hogy valamennyi jelölt neve rajta szerepelt a szavazólapon, és azok szereztek mandátumot, akik a legtöbb szavazatot kapták. A választók a képviselői helyek számának megfelelően 11 személyre adhatták le voksaikat. Amely szavazólapon ennél több szerepelt, érvénytelennek minősült. A képviselőjelöltekre összesen 1336-an szavaztak, érvénytelennek 30 szavazólap minősült, így 1296-an (a választásra jogosultak 39,86 %-a) döntöttek arról, kik képviseljék az új önkormányzatban a lakosság és a település érdekeit.

A 33 képviselőjelölt többsége, 21 fő függetlenként indult (Bacsa György, Bedő Tiborné, Czirbus László, Csehné Szűcs Erzsébet, Erdélyi Ferenc, Farkas László, Gazsi Gábor, Haklik János, Hegedűs Mihályné, dr. Hegyes Ferenc, Igazné Prónai Borbála, Juhász Kálmán, Kovács Zoltán, Martonosi Imre, Nagy Tibor, Sarnyai József, Sárközi István, Szabó Ignác, Szegvári Ernőné, dr. Szilágyi Dezső és Urbán József), de a helyben működő pártok is állítottak jelölteket. Az FKGP színeiben heten (Horváth Istvánné, Karácsonyi István, Kovács Mihály, Kókai Mihály, Sirokmán Sándor, Szűcs Imre és Varga Istvánné), az SZDSZ-Fidesz koalíció képviseletében hárman (Gábor Vilmosné, Kovács Sándor és Zubán Zoltán) indultak, míg az MDF-et és az Agrárszövetséget egy-egy jelölt (Harmatos Attila, ill. Márton Miklós) képviselte.

A választás eredményeként a legtöbb szavazatot a következő jelöltek kapták: Gazsi Gábor (693), dr. Hegyes Ferenc (663), dr. Szilágyi Dezső (662), Nagy Tibor (588), Bacsa György (534), Martonosi Imre (515), Sárközi István (511), Márton Miklós (503), Haklik János (480), Zubán Zoltán (428) és Urbán József (421), ők alkották tehát az új képviselő-testületet. Tekintettel arra, hogy Nagy Tibort a választás során polgármesterré választották, az ő képviselői helyére a sorban következő jelölt, Kovács Zoltán (373) lépett, így ő nyert mandátumot. A megválasztott képviselők túlnyomó többsége függetlenként kapott megbízást, a pártok közül csupán az Agrárszövetség (Márton Miklós) és az SZDSZ-Fidesz koalíció (Zubán Zoltán) szerzett jelöltje révén képviselői helyett az új önkormányzatban.[264]

A választás jól mutatta, hogy a helyi pártszervezetek nem voltak erősek, jelöltjeik révén nem képeztek akkora súlyt, amely a helyi közügyek irányításában olyan markáns

[262] Uo.
[263] Az 1990. szept. 30-i polgármester-választás jkv.
[264] Az 1990. szept. 30-i településiképviselő-választás jkv.

szerepet biztosított volna számukra, mint amilyet a pártok az országos politikában játszottak. Az országgyűlési választással szemben, ahol meghatározó volt a jelöltek párthovatartozása, helyben, ahol szinte mindenki ismert mindenkit, fontosabbnak bizonyult ennél az alkalmasság, a népszerűség, az ismertség. A helyi közügyek szervezése szempontjából pedig éppen ez adta meg a legitimációt a képviselő-testületnek, melynek az addigi tanácsi működéshez képest teljesen más feltételrendszer közepette kellett megszerveznie munkáját, és biztosítania a község számára a helyi rendszerváltást úgy, hogy az a lehető legkisebb törést vagy konfliktushelyzetet eredményezze, és semmiképpen se okozzon működési zavart az intézmények működésében, vagy a közszolgáltatások ellátásában. Mindezt olyan átmeneti körülmények között kellett végrehajtani, amikor az önkormányzatok működését szabályozó rész-jogszabályok még teljes körűen nem is készültek el. Mindemellett el kellett sajátítani a demokratikus irányítási és döntési stratégiákat és technikákat is, hiszen erre fölkészülni korábban nem igazán volt lehetőség. A képviselő-testületre éppen ezért igen komoly nyomás és felelősség hárult: megfelelni az új kihívásnak, nem csekély erőpróbát jelentett mindazoknak, akik részt vállaltak a község rendszerváltó irányító testületében.

A RENDSZERVÁLTÁSTÓL NAPJAINKIG

AZ ELSŐ SZABADON VÁLASZTOTT ÖNKORMÁNYZAT (1990-1994)

A rendszerváltást követő első szabad helyhatósági választáson, 1990. szept. 30-án mandátumot nyert önkormányzat alakuló ülését 1990. okt. 9-én tartotta meg. A Nagy Tibor polgármester által vezetett képviselő-testület ezen az ülésen dr. Hegyes Ferenc orvost választotta alpolgármesterré. Még ezen a napon sor került a Csongrád Megyei Közgyűlés tagjainak jelölésére is. A képviselő-testület Bacsa György, dr. Hegyes Ferenc és dr. Szilágyi Dezső települési képviselőket küldötteknek választotta, dr. Hegyes Ferencet egyben a megyei közgyűlés tagjának jelölte.[1]

A hazánk politikatörténetének 1990-es, demokratikus fordulata számos szükségszerű intézményi változást hozott a község számára, ezek között az egyik legégetőbb a jegyzői hivatal betöltése volt, amire még az alakuló ülésen pályázatot írtak ki, a jelentkezések határidejének okt. 15-ét szabták meg. Addig is, dr. Borbás Etelka VB-titkár betegsége miatt, ideiglenesen Baranyi Jánosnét, az adócsoport vezetőjét bízták meg a jegyzői feladatok ellátásával.[2] A kiírásra három pályázat érkezett, a testület nov. 22-én fogadta el négy tartózkodás mellett Gulácsiné Somogyi Ilona jelentkezését.[3] Az önállósulás folyamatát jelezte, hogy a testület deklarálta: a korábbi közigazgatási egységet revideálva nem kívánnak közös önkormányzatot létrehozni a területileg közel eső Ferencszállással és Klárafalvával.[4] Ám a testület okt. 30-án kénytelen volt beleegyezni, hogy az esztendő végéig közös költségvetésben maradjanak a két településsel.[5]

Természetszerűen az első teendők között az új önkormányzatnak számba kellett vennie a település vagyoni helyzetét, köztük a különösen nagy értékű ingatlanok jogi pozícióját – ennek kapcsán az első hetekben felmerült a Rónay-kastély tulajdonviszonyának rendezése. A hányatott sorsú, egyébként kivételes építészeti értéket képviselő ingatlan a pártállam évtizedeiben mezőgazdasági feldolgozóként és raktárként működött. Ennek megfelelően alakult tulajdoni viszonyrendszere is, hiszen a ZÖLDÉRT hivatalosan is rendelkezhetett felette – a gazdasági helyzetében sok más agrár-kereskedelemmel foglalkozó állami vállalathoz hasonlóan már ekkor megingó cég ugyanis megvásárlásra ajánlotta a kastély egy részét. A testület döntése alapján, megvárva az ingatlanvagyonok rendezését szabályzó jogszabályt, nem csatlakoztak a kezdeményezéshez.

A hónap végén megalakult a képviselő-testület gazdasági és pénzügyi tanácsadó testülete, és a legsürgetőbb problémák közé azonnal be is emelték a szilárd burkolattal még nem rendelkező utak aszfaltozását. Ennek költsége egyébként lakótelkenként 8600 forintot tett ki.[6] Még dec. 4-én felszámolták a már a rendszerváltást megelőzően is sokak által

[1] KKÖ irattára Képv. jkv. 1990. okt. 9. 1.
[2] Uo.
[3] Uo. 1990. nov. 22.
[4] Uo. 1990. okt. 16.
[5] Uo. 1990. okt. 30.
[6] Uo.

bírált GAMESZ-t, feladatát a közgazdasági csoport vette át.[7] Felmerült az egyre romló közbiztonsági helyzet megoldásának kérdése is, hiszen jó ideje nem volt állandó körzeti megbízott a községben, így a település közös igénnyel lépett fel egy hatósági személy kihelyezéséért.[8]

Nagy Tibor polgármester

Az új településvezetés első teljes esztendejének másik legsürgetőbb kérdése a közintézmények és hivatalok informatikai fejlesztésének megkezdése volt, amivel még januárban a SZIRT Kft-t bízták meg. Ezekben a hónapokban alakult ki a képviselő-testület működési struktúrája is. A testület a helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. tv. 22. § 6/1/ bekezdése alapján 1991. januárjában és februárjában választotta meg az ügyrendi, a pénzügyi ellenőrző, valamint a szociálpolitikai bizottságot.[9]

A rendszerváltozás utáni első években két jelentős problémakörrel is szembe kellett néznie Kiszombornak: az egyik a politikai változásokkal gyakorlatilag együtt jelentkező, romló közbiztonsági helyzet, míg a másik a község életét közvetlenül befolyásoló romániai határátkelő kérdése. Az évről-évre megismétlődő rendőrségi beszámolók alapján gyakorlatilag az évtized második feléig folyamatosan nőtt a település területén elkövetett bűncselekmények, lopások, rablások, garázdálkodások, rongálások száma. Ennek első jeleire máris reagált a község társadalma: lakossági kezdeményezésre és az önkormányzat jóváhagyásával még 1991 januárjában megalakult Kiszombor önvédelmi csoportja[10], amely márciusban a Kiszombori Önszerveződő Őrzési és Biztonsági Csoport néven kezdte meg munkáját.[11] A rendőrség szeptember elsejétől egy körzeti megbízott fenntartását finanszírozta. A hatóság egy állandó rendőrőrs megvalósítását is vállalta, ennek működé-

[7] Uo. 1990. dec. 4. 2.
[8] Uo.
[9] Uo. 1991. jan. 24. 1-8., febr. 19. 9.
[10] Uo. 2.
[11] Uo. 1991. márc. 26. 5.

sét 1992 szeptemberétől tervezték megkezdeni.[12] A határőrség ezzel párhuzamosan bejelentette: a település mellett gyűjtőtábort hoznak létre az elfogott személyek további fogva tartására, azonban az önkormányzat tiltakozását fejezte ki ezzel kapcsolatban. A testület mindemellett hozzájárult a határátkelő ideiglenes megnyitásához.[13]

A közbiztonsági helyzetet jellemzi, hogy 1992. ápr. 28-án betörtek a polgármesteri hivatal irodáiba, az elkövetők mintegy 30 ezer forintos kárt okoztak. A betörés célja nem pénzszerzés volt, hiszen a hivatalban (széfben) tartott 800 ezer forintot nem is próbálták megszerezni, a károkozással azonban jelentős problémát okoztak. A rendőrségi vizsgálat során a nyomozókutya egy magánlakáshoz vezette a vizsgálat résztvevőit, ám előállítani senkit sem sikerült. Éppen ezért a testület határozott róla: kiemelten támogatják egy állandó körzeti megbízott Kiszomborra telepítését. Ennek érdekében a képviselők úgy döntöttek, hogy megvásárolják az AGRO-MAROS Mgtsz (a volt Lenin Mgtsz) kiszombori székházát, és ennek átadásával támogatnák a hatóság kitelepülését.[14] A kezdeményezéshez később egyébként Ferencszállás és Klárafalva is csatlakozott, akik közös pályázatot nyújtottak be címzett támogatásért, hogy megvalósíthassák a tervezett térségi rendőrállomást.[15] A települési összefogás azonban ekkor még eredménytelennek bizonyult: 1993. október végén érkezett az információ, hogy a pályázati döntéshozók elutasították a Klárafalvával és Ferencszállással közösen létrehozandó kiszombori rendőrőrs támogatását.[16] A közbiztonság ügye ezért a településen még jó ideig központi kérdés maradt. Ezzel függött össze, hogy 1993. dec. 31-vel megszüntették az 1991-ben létrehozott Önszerveződő Őrzési és Biztonsági Csoportot, tekintettel arra, hogy a szervezet tevékenysége nem tudta elérni az induláskor kitűzött célokat.[17] Az igazi megoldást csakis az önálló helyi rendőrőrs megvalósítása jelenthette volna, erre azonban még éveket kellett várnia a zomboriaknak. Ennek ellenére az önkormányzat 1995-ben 2,6 millió forintért mégis csak megvásárolta a polgármesteri hivatal szomszédságában lévő AGRO-MAROS székházat. Mivel a rendőrőrs fölállítására tett települési gesztust a tárca még 1993-ban elutasította, a képviselők fő célja a vásárlással az volt, hogy az önkormányzat biztosítsa és ellenőrizze a község központjában lévő ingatlanok célszerű hasznosítását. Az ingatlanszerzésre árverés keretében került sor, hasznosítására a testület pályázatot írt ki.[18]

A határátkelő témája 1991-ben került ismét terítékre. A ’80-as évek végétől ugyanis nem titkolt magyar külpolitikai szándék volt egy állandó határátkelőhely megnyitása, amely azonban kínosan érintette Kiszombort: a tervek szerint ugyanis a 43-as főútról lehajtva a településen keresztül – annak belső útrendszerét használva – lehetett volna megközelíteni az átkelőt, amely csak a nagylaki forgalmat ismerve, akár a faluig nyúló kocsi- és kamionsorokat, illetve az ezzel együtt járó bűzt, szeméthalmokat jelentette volna. Éppen ezért az önkormányzat egybehangzóan és következetesen elutasította ezt a próbálkozást.[19] Ettől függetlenül a testület engedélyezte a határ ideiglenes megnyitását szept. 23. és 25. között.[20]

[12] Uo. 1991. szept. 12. 3., 1992. ápr. 7. 2.
[13] 1992. ápr. 7. 4.
[14] Uo. 1992. máj. 12. 2., 1992. jún. 23. 1.
[15] Uo. 1992. szept. 22. 3.
[16] Uo. 1993. okt. 26. 3-7.
[17] Uo. 1993. nov. 30. 6.
[18] Uo. 1995. febr. 28. 2.
[19] Uo. 1991. jún. 17. 7.
[20] Uo. 1991. szept.12. 8.

1993. jan. 29-én vált nyilvánossá a román kormány igénye: nyissanak végre állandó átkelőt Zombor határában. Ezzel ugyanis új utat tárhatnának fel Temesvár irányába.[21] A kezdeményezéshez a nyár folyamán nyilvánosan csatlakozott a határőrség és a Vám- és Pénzügyőrség Országos Parancsnoksága is. Jún. 16-án az átkelő azonnali megnyitásáról döntöttek, ám ennek kivitelezéséhez szükség lett volna a község vezetőségének hozzájárulására is. A rendkívüli falugyűlés határozatában fölfüggesztette a forgalom áteresztését egészen az elkerülő út megvalósításáig.[22]

A templom és a rotunda

1994 egyik legelső döntése: Kiszombor képviselői – az ismert föltételek mellett, azaz az elkerülő út hiányában – továbbra sem támogatták a magyar-román határátkelőhely megnyitását.[23] Az 1994-es országgyűlési választást megelőzően egyébiránt a határátkelő ügye a nagypolitika érdeklődését is fölkeltette. Májusban dr. Jeszenszky Géza külügyminiszter kereste föl a községet. Látogatásának fő programja a határátkelő megtekintése volt, ezt követően választási nagygyűlést tartott a sportpályán. Ezen a gyűlésen a község lakói nyomatékosan kifejezték szándékukat a megnyitás elutasításával kapcsolatban.[24] Nem sokkal később a községbe látogatott Charles H. Thomas, az Amerikai Egyesült Államok magyarországi nagykövete és kísérete. Nagy Tibor polgármester előttük is megerősítette a zomboriak akaratát: nem kívánnak hozzájárulni ahhoz, hogy a romániai forgalom a határátkelő megnyitását követően a településen haladjon keresztül.[25]

1994. szept. 20-án telefax érkezett Makó polgármesteri hivatalához, amelynek címzettje Kiszombor önkormányzata, feladója pedig a Magyar Köztársaság Külügyminisztériuma volt. A főhatóság ez úton kérte a község vezetőit, vizsgálják felül a határátkelő-

[21] Uo. 1993. jan. 29. 2.
[22] Uo. 1993. jún. 17. 4.
[23] Uo. 1994. jan. 20. 2-10.
[24] Uo. 1994. máj. 19. 2.
[25] Szegvári Ernőné közlése

nyitással kapcsolatban meghozott korábbi döntésüket. A tárca kedvező döntés esetén vállalta volna az átkelő megnyitásának költségeit is. A község vezetése azonban hajthatatlan maradt, a következő napon deklarálták: fenntartják korábbi döntésüket. Emellett a képviselők formai hiányosságokra, furcsaságokra is felhívták egymás figyelmét, így a miniszteri aláírás hiányára, és a makói önkormányzat közbeiktatására, bár, mint kiderült, ez utóbbira azért volt szükség, mert a településen akkor telefax-készülék nem működött.[26] November végére újabb kísérletet tett a végrehajtó hatalmi ág: államtitkári találkozó megszervezését jelentették be az átkelő ügyével kapcsolatban.[27] Ezzel együtt is a határátkelő ügye megfeneklett, s a következő néhány évben olyan érdemi fordulat, amely előbbre lendítette volna az ügyet, nem következett be.

Még szintén az új önkormányzat első tennivalói között szerepelt a község központjában lévő korábbi TÜZÉP-telep rendezése, itt talajcsere vált szükségessé, amelynek a költségeit az önkormányzatnak kellett fedeznie.[28] A rendezés befejezésére egyébként jún. 17-én került sor. Csakúgy a településrendezés feladatköréhez sorolták a temető rekonstrukcióját, a parkgondozást vállalkozóra bízta a község.[29] A temető gondozását és fenntartását emellett június elsejétől Kovács Sándor zombori vállalkozó látta el. A falukép fejlesztésének koncepciójához szorosan hozzátartozott a rotunda helyreállítása is, amelyhez pályázati segítséget kért a település, a történelmi emlék idegenforgalmi jelentőségének emeléséhez idegen nyelvű kiadvány és tábla elhelyezésére nyújtottak be pályázatot.[30] A képviselőknek a Zombor határában lévő olajkitermelő munkák hatásaival is foglalkozniuk kellett. 1992-ben ugyanis környezetvédelmi aggályok merültek fel egy, a község közigazgatási határán belül lévő, évek óta használaton kívüli, úgynevezett olajiszaptemetővel kapcsolatban, amely szilárd technológiával készült, zárt létesítmény volt. A testület döntése értelmében a tárolót termőfölddel bevonták és 2010-ig döntöttek fennmaradásáról – a megsemmisítés ugyanis jelentős anyagi terhet rótt volna a forráshiánnyal küzdő település számára.[31]

A demokratikusan megválasztott önkormányzat működésének egyik komoly támasza kelt életre a Kiszomborért Alapítvány létrehozásával, amelyre 1991. áprilisában tettek javaslatot a település vezetői. A település szobor-emlékeinek gondozását-létesítését, egy játszótér létrehozását és általánosságban Kiszombor fejlesztését célzó szervezetet 300 ezer forinttal alapította meg az önkormányzat.[32]

A rendszerváltás hónapjaiban útnak indult, tájékoztató jellegű önkormányzati időszaki lap, a *Hírözön* 1992 februárjában nevet változtatott, ettől kezdve a *Kiszombori Híradó* adott havi rendszerességgel tájékoztatást a települést érintő ügyekről.[33] 1991 novemberében rendelet született a díszpolgári cím odaítéléséről, ennek, miként a helyi újságnak, a lokálpatriotizmus erősítése szempontjából különös jelentősége volt. A település demokratikus önkormányzatának történetében dr. Majoros Ferenc orvos és Rácz István Pál pedagógus személyében először 1992-ben választottak díszpolgárokat.[34]

[26] KKÖ irattára Képv. jkv. 1994. szept. 21. 1-8.
[27] Uo. 1994. nov. 29. 2.
[28] Uo. 1990. okt. 30. 3., 1991. márc. 26. 2.
[29] Uo. 1991. márc. 26. 3.
[30] Uo. 1991. ápr. 16. 2., 1991. ápr. 30. 5.
[31] Uo. 1992. máj. 12. 7-8.
[32] Uo. 1991. ápr. 16. 11.
[33] KH 1992:1. A lapot a polgármesteri hivatal adta ki, felelős szerkesztője Nagy Tibor polgármester volt
[34] Uo. 5.

A rendszerváltás sajátos elvárásának eleget téve még 1991 őszén megváltoztatták Kiszombor indokoltnak ítélt utcanév-tábláit, ennek megfelelően a Szabadság tér Szent István térre, a Felszabadulás utca Nagyszentmiklósi utcára, míg a Lenin utca Óbébai utcára változott a településtörténeti utca- és térneveknek megfelelően.[35] Októberben jutott az önkormányzat tulajdonába az úgynevezett Boján-hagyaték, amely egy 1259 négyzetméteres építési telken álló lakóházat jelentett a Pollner Kálmán utca 80. szám alatt.[36]

A helyi demokrácia felszínre hozta a belső vitákat is. 1992 elején sajátos jogi huzavona kezdődött a művelődési ház vezetője és a polgármester között. Nagy nyilvánosságot kapott az a per, amelyet Puszta János a Közművelődési Dolgozók Szakszervezetének titkáraként kezdeményezett Nagy Tiborral szemben szakszervezeti jogok megsértése miatt. Hamar kiderült azonban, a sérelmezett vétójogot az Alkotmánybíróság megvonta a szakszervezettől.[37] Az ügy következtében Puszta távozott népművelői funkciójából, utóda a képviselő-testület döntése nyomán Haklik János tanár, települési képviselő lett.

Amikor a képviselő-testület 1991 végén számba vette a község közüzemi vagyonának helyzetét, kiderült, hogy több olyan vagyontárgy volt, melynek sorsa rendezetlen. A döntés nyomán Kiszombor igényt tartott a vízmű ingatlanvagyonára amellett, hogy lemondott a működtető vagyonrészéről. Ugyancsak tulajdonba kérték a mozi épületét, valamint igényét fejezte ki a testület az egykori MSZMP-pártház (a Leányvár) irodahelyiségeinek hasznosítására.[38] Az esztendő egyik utolsó döntéseként sor került a Ferencszálláshoz közel eső tanyáknál a közigazgatási határ kiigazítására is.[39] Némi elmozdulást hozott a rendszerváltást követően állás nélkül maradók számára a Déltex bejelentése 1992. januárjában: az egykori KTSZ épületében varrodát nyitott, ahol tizenöt szakember részére kínáltak munkalehetőséget.[40]

1992 első hónapjaiban tovább folytatódott a község ingatlanvagyoni helyzetének rendezése. Az önkormányzat tulajdonszerzési szándékának adott hangot a Gólyafészek étterem, a Nagyszentmiklósi utcai zöldség- és gyümölcsboltnak helyet adó ingatlan, a hatósági húsbolt, a Libanyak-kocsma, valamint a Dühöngő és a hozzá tartozó bolt épületével kapcsolatban. Emellett igényt jelentettek be az illetékes hatósághoz a TÜZÉP betonáru-telepére, a gépjavító műhelyre, a volt tsz-istállóra és további huszonöt hektárnyi termőföld-területre. Keresetet nyújtott be a község vezetése a kastély tulajdonának megszerzésével kapcsolatban is, hiszen komoly jogvita merült fel a korábbi tulajdonossal, a Zöldérttel, illetve a jogutódjaként létrehozott Agóra Rt-vel szemben. Kiszombor érve a tárgyaláson: az új részvénytársaságba – a települési önkormányzat tulajdonhányadának kihagyásával – szabálytalanul apportálták a tetemes vagyont érő kastélyépületet.[41]

1992. júniusában felröppent a hír: a Rónay-kastélyt egy német alapítvány megvásárolná, hogy abban egy német-magyar-angol nyelvű magániskolát létesítsen. Az ezzel kapcsolatos tárgyalások azonban hamarosan megszakadtak.[42] 1993 végére kiderült: egyelőre nem került pont a Rónay-kastély ügyének végére: a megyei bíróság ugyan elismerte az ingatlan apportjának jogtalanságát, de az épület tulajdonosaként a magyar államot

[35] KKÖ irattára Képv. jkv. 1991. okt. 21. 5.
[36] Uo. 6.
[37] Uo. 1992. ápr. 07. 2.
[38] Uo.19 91. nov. 26. 7-17.
[39] Uo. 1991. dec. 17. 17.
[40] Uo. 1992. jan. 21. 2.
[41] Uo. 1992. febr. 18. 9.
[42] Uo. 1992. jún. 23. 2.

jelölte meg. Az ítéletben kikötötték: a kastély értékesítése esetén a privatizációs bevétel 40-50 százaléka a községet illeti meg.[43] Októberben a Duna Liga Elnökségének kíséretében újabb külföldi, ezúttal osztrák vállalkozó érdeklődött a kastély esetleges bérbevételének lehetőségeiről – üzlet azonban ebből sem kerekedett. A Rónay-kastély tulajdonjogának ügyében kezdeményezett önkormányzati per végül is 1995-ben dőlt el a község javára. A földhivatal 1995. okt. 24-én bejegyezte az ingatlanra az önkormányzat tulajdonjogát. A műemléki státusza miatt két feltétellel kapta meg Kiszombor az ingatlant: egy esztendőn belül el kell készíttetniük a kastélyépület felújítási tervét, valamint 2000-ig le kell bontatniuk a műemléki környezetbe nem illő udvari színeket.[44]

A Rónay-kastély

Nem csupán település-, de területfejlesztési hatással bírt az a döntés, mellyel a község támogatásáról biztosította a Szegedtől Nagylakig húzódó kerékpárút megépítését.[45] 1992 végén megkezdődött a volt könyvtárépület átalakítása, amelyben üzlethelyiségek kialakítását tervezték, a bérleti díjakból állandó bevételre számít a település.[46] Az év végére kiderült: nagy lakossági igény merült fel a katolikus templom orgonájának felújítására. A javítás költsége 257 ezer Ft volt, melynek harmadát az önkormányzat fizette.[47]

1993-ban a falu pályázatot nyújtott be egy II. világháborús emlékmű felállítására.[48] A cél megvalósításához mintegy 120 ezer forintot kértek a község fejlesztését célzó alapítványtól. Májusban pedig végleges döntés született az emlékmű formájáról és elhelyezésének pontos helyéről. Az emlék avatására ünnepélyes keretek között 1993. okt. 31-én

[43] Uo. 1993. dec. 28. 2.
[44] KH 1995:10. 4.
[45] KKÖ irattára Képv. jkv. 1992. okt. 22. 2.
[46] Uo. 1992. nov. 24. 2.
[47] Uo. 1992. dec. 23. 2.
[48] Uo. 1993. jan. 29. 3.

került sor.[49] Számos megyei település mellett Kiszombor önkormányzata is felvállalta a történelmi egyházak támogatását, az eredeti javaslat szerint szerény összegekkel, 20 ezer forinttal segítették volna a református egyházat, míg a katolikus közösségnek 37 ezer forintot juttattak volna, ám végül 15 ezret kaptak a reformátusok és 35 ezret pedig a katolikusok.[50]

A kilencvenes évek elején a település előtt számos, a közszolgáltatások hiányosságai miatt keletkező probléma megoldása tornyosult. A község kiegyensúlyozott ivóvízellátásának biztosításához 1991-ben újabb kút fúrása vált szükségessé, az önkormányzat által kiírt pályázaton az Aquadrill Kft. nyert.[51] 1992 januárjában döntés született a település új, ivóvíz tárolására alkalmas glóbuszának telepítéséről, és pontosan meghatározták a felállítás helyét.[52] A tároló tervei áprilisra készültek el, ennek megfelelően mintegy 5,5 millió forintba került a kivitelezés.[53] A glóbusz – egyébként igen látványos – felállítására 1992. jún. 30-án került sor nagy nyilvánosság mellett.[54] Szintén a közszolgáltatási feladatok javítását szolgálta, hogy Zombor 1993 februárjában Klárafalvával, Ferencszállással, Kübekházával, Újszentiránnal és Deszkkel társulatot hozott létre egy egységes szemétszállítási rendszer működtetésére. A célra Kiszombor másfél millió forintot tudott elkülöníteni.[55] Évek óta nagy problémát jelentett a község telefonhálózatának működtetése is, hiszen a telefonközpont-fejlesztés útjában komoly anyagi akadályok álltak. Az önkormányzat testülete azonban 1993. febr. 23-án döntést hozott arról, hogy az egykori tűzoltószertár garázsát ajánlják fel a technikai célra. A kézi vezérlésű központ egyben Ferencszállás, Klárafalva és Maroslele telefonvonalait is kiszolgálta.[56]

Országos jelenség, ám Kiszombor számára 1993 derekára realizálódott, milyen jelentős társadalmi terhet jelent az egyre fokozódó munkanélküliség. A környező városok, Makó és Szeged sokakat foglalkoztató munkahelyei rendre megszűntek, az ipari termelés a ’90-es évek közepére töredéke lett a pártállami éra utolsó esztendeiben tapasztaltaknak. A számos szociális intézkedést magával vonó jelenség a községben 1993. júniusában közel 400 főt érintett.[57] A helyzet feszültségét enyhítette, hogy októberben negyven főt közmunkásként foglalkoztathatott az önkormányzat köztisztasági feladatokra és belvízmentesítésre.[58]

1993 januárjában megalakult Kiszombor első gazdaköre, vezetőjének Kovács Gábort választották meg.[59] A gazdakör elsősorban azokat a termelőket fogta össze, és szervezte képzésüket, kezelte problémáikat, akik a privatizáció nyomán kapták vissza egykori földjeiket, vagy béreltek újabb területeket, és jövőjüket, megélhetésüket a mezőgazdaságból kívánták biztosítani. Újabb álláslehetőségekkel kecsegtetett egy üzleti tárgyalás a polgármester és egy kanadai vállalkozói csoport között, akik egy autószalon és szervizállomás kiépítését tervezték a községben – ám a tervek megvalósításából nem lett semmi.[60]

[49] Uo. 1993. febr. 23. 6., ápr. 27. 20. és szept. 21. 8.
[50] Uo. 1993. nov. 30. 3.
[51] Uo. 1991. szept. 12. 7.
[52] Uo. 1992. jan. 21. 3.
[53] Uo. 1992. ápr. 7. 2.
[54] Uo. 1992. jún. 23. 2.
[55] Uo. 1993. febr. 23. 6
[56] Uo. 1993. febr. 23. 12.
[57] Uo. 1993. jún. 1. 2.
[58] Uo. 1993. okt. 8. 5.
[59] Uo. 1993. jan. 29. 1-2.
[60] Uo. 1993. okt. 26. 3.

1994-ben újabb komoly feladatot jelentett a község háziorvosi praxisának privatizációja. A pályázati felhívásra érkezett jelentkezők feletti szavazáson szavazategyenlőség alakult ki. Végül márc. 25-én hosszas vizsgálatot követően a MEDIKÁCIÓ Bt-vel szemben csekély többséggel dr. Kiss Katalint hirdették ki a tender nyertesének.[61] A községben emellett jelentős felújítási munkálatok is folytak. Június végére elkészült a sportcsarnok fűtés-korszerűsítése, ami kétmilliós beruházást jelentett. Ezzel kapcsolatban útrekonstrukcióra is sor került, összesen 9 és félmillió Ft értékben új aszfaltréteget kaptak az elhasználódott belterületi utak, amely hét utcát érintett.[62] Megkezdődött a közvilágítás teljes racionalizációja is, ez 312 ezer forintot tett ki.[63]

A turizmus fellendítése érdekében is lépéseket tett a község: a katolikus templomot és a Rotundát ábrázoló rézkarccal, illetve egy ezt bemutató kiadvánnyal népszerűsítették Kiszombor turisztikai értékeit.[64] Még az ősszel megkezdődött a zeneoktatás a településen: a Makói Magán Zeneiskola kihelyezett tagozatára írathatták gyermekeiket a zomboriak.[65]

A MÁSODIK CIKLUS (1994-1998)

A demokratikus önkormányzati éra második helyhatósági választásának időpontja 1994. dec. 11. volt. Csendes kampányt követően 39 százalékos részvétel mellett a község lakói megerősítették polgármesteri székében Nagy Tibort. Az új testület tagsága részben változást mutatott a korábbihoz képest: Bacsa György, Börcsökné Balázs Márta, Gazsi Gábor, Haklik János, dr. Hegyes Ferenc, Igaz József, Kovács Zoltán, Márton Miklós, Szabóné Vígh Erzsébet, Urbán József és Zubán Zoltán lett települési képviselő.[66]

A ciklus legfontosabb eredménye, hogy az évtized közepére javult a község közbiztonsági helyzete. Dr. Nagy Mihály makói rendőrkapitány 1995. februári beszámolójában eredményesnek nevezte a Kiszombor területén elkövetett bűnesetek felderítését, hiszen ez a hányad 1994-re 62 százalékosnak bizonyult. A falu közbiztonsági problémái közül a leggyakoribbnak a vagyon elleni bűncselekményeket nevezte, mint a besurranásos lopások, amihez sokszor a tulajdonosok hanyagsága is hozzájárult – a három falura egyébként összesen két rendőr jutott.[67]

Továbbra is gondot okozott viszont, hogy folyamatosan nőtt a munkanélküliek száma. 1995. márciusára 233 regisztrált állástalant tartottak nyilván, míg 1994 hasonló időszakában ez a szám alig haladta meg a 163-at. A 233-as adat természetesen csak iránymutató, hiszen sokan voltak, akik csak fekete- vagy alkalmi munkákból éltek, de nem regisztrált munkanélküliek voltak.[68] A helybeliek megélhetését segítette az 1995 július elsejétől életre keltett gazdajegyzői hálózat, melyet a termelők érdekeinek hatékonyabb összefogására szerveztek. Emellett mezőgazdasági bizottságok kinevezésére is sor került a nyári hónapokban.[69] A gazdajegyzői posztra Nagy Csabát, az önkormányzat köztisztvi-

[61] Uo. 1994. márc. 22. 28.
[62] Uo. 1993. jún. 23. 4.
[63] Uo. 1993. jún. 26. 3.
[64] Uo. 1993. jún. 23. 5.
[65] KH 1997:1. 4.
[66] KKÖ irattára Képv. jkv. 1994. dec. 20. 2.
[67] KH 1995:2. 2.
[68] Uo.1995:3.1-2.
[69] Uo. 1995:6. 5.

selőjét javasolták a község képviselői.[70] A foglalkoztatás fontos eszköze volt a közmunka. Ennek eredményessége azonban nagyban függött azoktól a feltételektől, melyek mentén a község állami támogatásért pályázhatott a státuszok finanszírozására. Ennek következtében hol több, hol kevesebb közmunkás foglalkoztatására nyílt lehetőség. 1994. dec. 31-vel pl. 40 közmunkás egy éves szerződése járt le,[71] s az önkormányzat az 1995-ös első pályázaton csupán tíz álláshelyet igényelhetett a Munkaügyi Központtól.

A község első okleveles említésének 750. évfordulójára veretett plakett (Borsi Sándor alkotása)

Noha az elvándorlás nem volt jelentős a községből, az önkormányzat a helyben maradás föltételein is javítani kívánt. A testület 1995. márciusi ülésén módosította az első lakáshoz jutás feltételeit, ezzel is ösztönözve a fiatalokat az építésre-vásárlásra. Április elsejétől azok az állandó kiszombori lakosok is a legfeljebb 150 ezer forintos támogatáshoz juthattak, akik öröklés címén hozzájutottak egy 25 százaléknál nem nagyobb értékű tulajdoni hányadhoz.[72]

A megélhetés megnehezülése az önkormányzati költségvetés szerkezetében is jelentős változásokat hozott. Az 1990 óta eltelt öt esztendő alatt két és félszeresére nőtt a község szociálpolitikai kiadási előirányzata, ez 1994-ben 4,9 millió forintot tett ki – állapította meg a testület jegyzőkönyve. Csak 1996. januárjában huszonhat család részesült szociális segélyben.[73] A legrászorultabbakat támogatta az önkormányzat azzal az 1,2 millió forinttal, mellyel a tüzelőolaj beszerzésének költségemelkedését kívánta a kormányzat enyhíteni. Mindemellett a képviselő-testület még az 1996 elején kisebb összegű támogatásokat tudott elkülöníteni a szennyvíztisztító telep és a szeméttelep rekultivációjának

[70] KKÖ irattára Képv. jkv. 1995. jún. 6. 2.
[71] Uo. 1994. dec. 20. 2.
[72] Uo. 1995. márc. 28. 2.
[73] Uo. 1996. jan. 31. 31-25.

támogatására, illetve a makói kórház fejlesztésére.[74] Kiszombor csatlakozási szándékát fejezi ki a Makó Térség Területfejlesztési Társuláshoz, melyet 1996 tavaszán hoztak létre a térségi területfejlesztési együttműködés erősítése érdekében.[75]

A község új címere, és a település zászlajának fölvonása 1997-ben, az első falunapon

A Kiszomborért Alapítvány még 1996. januárjában bejelentette: szeretné helyreállítani a község hírneves, egykor a templom előtt állt kútját. A kuratórium szerint ez egyszerre szimbolizálja a település múltjának fontosságát és az életet, hiszen a kút környéke egyben a társadalmi élet színtere is volt. Ehhez kapcsolódva a rendelkezésükre álló pénzösszeg felhasználásával vállalták: feltérképeznék a Kiszomborhoz tartozó összes kutat.[76] Az alapítvány akciója sikeresnek bizonyult. 1997. máj. 18-án ünnepélyes keretek között avatták fel a település új központját jelző emlékhelyet a Szent István téren: a Szent János kutat. Ezzel párhuzamosan nyilvánosan is meghirdették a település jubileumi évét, hiszen ebben az esztendőben első okleveles említésének 750. esztendejét ünnepelte a község. Ennek megfelelően szept. 19. és 21. között nagyszabású ünnepségsorozat megtartásáról határozott Zombor vezetése. Az ünnep idejére a község ideiglenes határátkelő nyitását biztosította.[77]

A jubileumi ünnepségek számos érdeklődőt, környékbeli településeken élőt és Kiszomborról elszármazottat vonzottak. Az első, 1997. szept. 19-i napon tudományos ülést szerveztek a település múltjával, jelenével kapcsolatban, 20-án sor került az új település-

[74] KH 1995:10. 2. és KKÖ irattára Képv. jkv. 1996. febr. 27. 62.
[75] Uo. 1996. máj. 28. 21.
[76] KH 1996:1. 5.
[77] KH 1997:7. 1-2. és 1997:9. 7.

zászló és a címer avatására is, valamint kiosztották a díszpolgári címeket. Az új művelődési házat a kiszombori gyökerekkel bíró Lajtár József, a belügyi tárca helyettes államtitkára avatta fel. A településről elszármazottakat 21-én fogadta a Kiszomborért Alapítvány kuratóriuma. Az ünnepségsorozat első napjához kötődik a fölújított Helytörténeti Gyűjtemény megnyitása is.[78] A község jubileumának ünneplését a szegedi Telin televízió is rögzítette, 1998 elején ennek felhasználásával filmet készített – és vetített – Kiszomborról. Ezt videokazettán is terjesztették.[79]

Az első falunap megnyitása 1997-ben

1996 augusztusában fénysorompót kapott a községhez tartozó kisállomáshoz vezető útszakasz, ezzel is növekedett a település közlekedésbiztonsága.[80] Az év folyamán több, kisebb fejlesztésen is átesett a község: a sportcsarnok tetőszerkezetének felújítása, kijavítása 370 ezer forintos költséget jelentett. A testület döntésének értelmében fejleszteni kellett az önkormányzati tulajdonban álló szeszfőzdét is, hiszen veszteséget nem termelhetett.[81] A telefonfejlesztés következő lépcsőjeként megkezdték a crossbar-rendszer kiépítését a községben, és a szolgáltató bejelentette: további, legkevesebb öt nyilvános telefonállomás létesítését tervezi.[82]

A távközlési hálózat fejlődésével kapcsolatban a képviselőtestület 1997. jún. 18-i ülésére meghívták dr. Lednitzky Pétert, a Déltáv Rt. akkori marketingigazgatóját, aki beszámolt a fejlesztési lehetőségekről és az addig végrehajtott bővítésekről. Egészen az 1990-es évek közepéig jellemzően problémát jelentett a telefonellátottság hiánya, ennek megszüntetése 1997-re szinte teljesen megoldódott.[83] Emellett az intézmények és a hiva-

[78] KH 1997:10. 2.
[79] KH 1998:4. 1-2.
[80] KKÖ irattára Képv. jkv. 1996. aug. 2. 3.
[81] Uo. 1996. nov. 27. 4-27.
[82] KH 1996:4. 2.
[83] Uo. 1997. jún. 18. 2.

tal számítógép-korszerűsítését is vállalta a község, erre decemberben százezer forintot különítettek el, ehhez kapcsolódva egy térségi innovációs centrum kialakítása is lehetővé vált.[84] A telefonhálózat bővítésével párhuzamosan szándék merült fel a lakosság köreiben a kábeltelevízió-fejlesztés megkezdésére: a nyár folyamán a polgármesteri hivatal előcsarnokában papírurnát helyeztek el, amelybe az igényeket lehetett beledobni.[85] A fejlesztés ennek ellenére csak később, 2000 után valósult meg.

Barna Gyula nyugalmazott pedagógus átveszi a díszpolgári címet (1997)

Az útépítési program keretében 1996-tól további utcák aszfaltburkolását vállalta az önkormányzat, ám ehhez lakossági önerő befizetését kérték: a szilárd burkolattal nem rendelkező utcákban élők telkenként 27 ezer forint befizetésével járultak hozzá a költségekhez. Az év folyamán újabb civil szervezettel bővült a település: harmincezer forintos alappal létrejött a Kiszombori Diákokért Alapítvány, amelynek a célja a település tehetséges tanulóinak támogatása – egészen az egyetemig.[86]

Ezekben az években – a kölcsönös érdekfölismerés nyomán – újra szorosabbra fonódott az önkormányzati kapcsolat Kiszombor és Ferencszállás között. A két település vezetői együttes testületi ülést tartottak 1997. áprilisában. Ekkor elsőként megvitatták egymás költségvetési terheit, illetve a könnyebb együttmunkálkodás reményében intézményfenntartó társulást hoztak létre, amely többlet-normatívát, azaz magasabb állami támogatást biztosított a zombori általános iskola számára az oda járó ferencszállási felső tagozatos tanulók után.[87]

Az 1997-es esztendőben határozott úgy a település vezetése, hogy a település tanulói diákpolgármestert választhatnak maguk közül, hiszen a számítások alapján 867 szavazati

[84] KKÖ irattára Képv. jkv. 1996. dec. 17. 50.
[85] KH 1997:9. 7.
[86] KH 1996:4. 3.
[87] KH 1997:5. 1.

joggal rendelkező általános- és középiskolás élt Kiszomboron. Ennek megfelelően egy tizenegy tagú diák-képviselő-testületet is választhattak maguknak a fiatalok. A szavazásra 1997. aug. 30-án került sor, Kiszombor történetének első diákpolgármestere Rubinfalvi Eszter lett. A diákönkormányzat első ülését 1997. szept. 14-én tartotta.[88]

A mozi átalakításával létrehozott új művelődési ház átadása 1997-ben
Balról dr. Frank József, a Gabonatermesztési Kutatóintézet főigazgatója, Lajtár József, a Belügyminisztérium h. államtitkára, Nagy Tibor polgármester és Gazdag János, Makó és Térsége országgyűlési képviselője

Az elmúlt időszak összefoglalásával kezdte az 1998. esztendőt Nagy Tibor polgármester, aki a sikeres fejlesztések – a főtér-rendezés, virágosítás és iskolabusz-beszerzés – mellett a helyi újság hasábjain kiemelte: tovább nőtt a községben a munkanélküliség, egyre nehezebb a rossz anyagi körülmények között élők sorsa, sokan nem tudják befizetni a közüzemi tartozásaikat, ám érdekes jelenség, hogy számos jobb módú polgár sem egyenlíti ki a számlákat. A még mindig nem kielégítő közbiztonsági helyzet megoldására újra tervbe vették egy Ferencszállással és Klárafalvával közösen fönntartott rendőrőrs megvalósítását, hiszen 1998 elején a három településre összesen még mindig 2 járőr jutott.[89] A rendőrök hiánya augusztusban ismét bebizonyosodott, ugyanis több újabb súlyos rongálás történt a faluban. Ismeretlen elkövetők kitördelték és összecserélgették a főtér közlekedési tábláit, aminek következtében súlyos közlekedési baleset következett be. A rongálás és néhány tábla ellopásának ügyében feljelentést tett az önkormányzat. A garázdálkodások sora azonban nem szakadt meg: kitörték a katolikus templom előtt álló egyházi hirdetőt, és egy padot is elloptak. Emellett kiborogatták a főtér virágládáit, majd festékkel beszennyezték a nemrég átadott II. világháborús emlékművet és kitörték a Szent János díszkút szobrát is. A nyomravezetőnek 10 ezer forintos jutalmat ajánlott fel a rendőrség, a vizsgálat azonban ennek ellenére eredménytelenül zárult.[90]

[88] KH 1997:12. 2.
[89] KH 1998:1. 1.
[90] KH 1998:10. 1.

Nagy Tibor polgármester, Gulácsiné Somogyi Ilona jegyző (balról) és a képviselő-testület tagjai 1997-ben egy az iskola udvarán megtartott rendezvényen

A nehézségek mellett, melyek megoldásához a település elégtelen volt (közbiztonság, határátkelő), mégis az eredmények voltak többségben. Ezt méltányolta a Csongrád Megye Önkormányzataiért Alapítvány is, amely 1998. febr. 17-én Nagy Tibor polgármester munkáját „területfejlesztésért" díjjal ismerte el.[91] Az önkormányzat fölterjesztése alapján 1998-ban Papós Andrásnak, az általános iskola igazgatójának Arany Katedra-díjat, Molnár Istvánné óvodavezetőnek, pedig a Pedagógus Szolgálatért érdemrendet ítélték oda, az elismeréseket egyébként pedagógusnapon adták át a díjazottaknak.[92] Ezt követően Molnár Istvánné nyugdíjba vonult, így az önkormányzat jún. 16-án Börcsökné Balázs Márta óvónőt választotta az intézmény új vezetőjének.[93]

A település vezetése a tavasz folyamán pályázatot írt ki az önkormányzati konyha működtetésére, hiszen ez a feladat évente közel 20 millió forintjába került Kiszombornak. A tender elbírálásának eredményeképp Sarkadi Ernőné, a ferencszállási Julianus vendéglő vezetője nyerte el az üzemeltetés jogát, amely május elsejétől lépett életbe.[94]

A község kulturális életének egyik fontos állomása volt az Esőnap Álomszínház létrejötte. A helyi társulat első bemutatkozására márc. 20-án került sor – Fazekas Mihály *Lúdas Matyi* című játékát mutatták be nagy sikerrel. A település múltjának megbecsülését mutatta, hogy az önkormányzat kiadta Kiss Mária Hortensia *Kiszombor története* című kötetét, valamint a József Attila kiszombori verseit tartalmazó, a makói múzeumban lévő füzet fakszimiléjét.[95]

[91] KH 1998:3. 2.
[92] KH 1998:8. 3.
[93] KH 1998:9. 1.
[94] KH 1998:4. 1-2.
[95] Uo. 6.

Partnerség a határátkelő megnyitásáért: Viorel Matei csanádi és Nagy Tibor kiszombori polgármester az 1997-es határnyitáson

1998 végére több kiszombori beruházás is befejeződött: felújították a bölcsőde épületét, az öregek napközi otthonának rekonstrukciós terve is elkészült. Végleg befejeződött a művelődési ház 7 és fél millió forintból kivitelezett felújítása, és a sportcsarnokra is közel 7,2 millió forintot költöttek. Központi forrásból ötmillió forintos eszközbeszerzésre nyílt lehetősége az iskolának.[96]

A MILLENNIUM JEGYÉBEN (1998-2002)

A demokratikus fordulatot követő harmadik helyhatósági választásra 1998. okt. 18-án került sor, ahol jelentős többséggel újra Nagy Tibort választották meg a polgármesteri tisztre. A testület a következő személyekből állt össze: Bacsa György, Börcsökné Balázs Márta, Gazsi Gábor, Haklik János, dr. Hegyes Ferenc, Husztik István, Igaz József, Márton Miklós, Szabóné Vígh Erzsébet, dr. Szilágyi Dezső, és Zubán Zoltán.[97] Az esztendő egyik utolsó eseményeként a jegyzői szék megüresedése miatt pályázatot írtak ki annak betöltésére.[98] A pályázatok elbírálásának eredményeképp az 1999. márc. 12-i ülésen dr. Morvai Márta jogászt választották meg a község jegyzőjének, kinevezésére márc. 16-án került sor.[99]

Az 1999-es év első hónapjaiban komoly gondot okozott a kora tavaszi belvíz, egy lakóépület: a Petőfi utca 9. szám alatti ház súlyosan megrongálódott, életveszélyessé vált. A benne lakó család kiköltöztetéséről a település gondoskodott, az önkormányzat ugyanis vásárolt egy lakóházat, amelyet a bajba jutottaknak kedvezményes bérleti díjért cserébe

[96] KH 1998:12. 1.
[97] KH 1998:11.1.
[98] KH 1998:12. 1.
[99] KH 1999:2. 1.

kiutalt.[100] A belvízhelyzet fokozatos romlása miatt az önkormányzat felhívta a lakók figyelmét az elvezető árkok kitisztítására. Ugyanis sokhelyütt azért alakult ki súlyos probléma, mert a belvíz a lakosok hanyagsága miatt nem tudott elfolyni.[101] A belvíz a következő évben is gondokat okozott, ezért a polgármester 2000. februárjában falugyűlésen foglalta össze az árkok tisztántartása mellett felsorakoztatható érveket. További kár esett egy lakóépületben: a Móricz utca egyik lakásának fala kidőléssel fenyegetett, erre is felhívták a lakók figyelmét.[102]

Nagy Tibor polgármester Ópusztaszeren átveszi Nemeskürty István kormánybiztostól a millenniumi országzászlót (2000)

Az évenként szokásos rendőrkapitányi tájékoztató keretében kiderült: lassan, de tovább romlott a község bűnügyi statisztikája, amihez nagyban hozzájárult a 43-as főút közelsége. Az előző évben tapasztalt rongálás eredményének helyrehozataláról döntött a Kiszomborért Alapítvány, valamint nyilvánosságra hozták: az I. világháborús emlékmű helyreállítását tervezik, melynek a költsége 410 ezer forint. Erre a célra 1999. március végéig egyébként 180 ezer forint folyt be a szervezet számlájára.[103]

Az 1999-es falunapi ünnepségek során Aranydiplomát kapott Oláh Veronika nyugdíjas pedagógus, valamint kitüntették a községben élő Bíró Sámuelt és fiát, ifj. Bíró Sámuelt, akik a nyár folyamán életük kockáztatásával három gyermeket mentettek ki a Marosból.[104] Még ebben az évben betlehemes kompozíciót tervezett a katolikus templomba Endrész Erzsébet, az általános iskola történelemtanára. Az embernagyságú faszobrok kifaragását Pálosi Mihály mélykúti szobrászművész vállalta. A lakossági adományból megvalósuló alkotás nagy tetszésnek örvendett.[105]

[100] KH 1999:5. 2.
[101] KH 1999:6. 7.
[102] KH 2000:2. 1.
[103] KH 1999:5. 3.
[104] KH 1999:6. 1.
[105] Uo. 4.

A 2000., millenniumi évre nyilvános ünnepséggel készült a község: 1999. dec. 31-én a falu apraja-nagyja együtt várta az új évezred beköszöntét a község főterén.[106] Az év utolsó napján kisorsoltak egy fiatal jegyespárt, akinek a község felajánlotta: kétszázezer forinttal segítik házasságkötésüket.[107] Szintén az ünnephez kötődött, hogy máj. 18. és 20. között elsőként tavaszi zenei napokat szerveztek, a polgármester pedig jún. 24-én, az Ópusztaszeri Nemzeti Emlékparkban megtartott megyei ünnepségen átvette a községnek szánt millenniumi országzászlót Nemeskürty Istvántól, a Magyar Köztársaság millenniumi kormánybiztosától.[108] A jubileumi év fényét emelte, hogy a településvezetés megkezdte a főtér képének nagyszabású átalakítását, a község jelentős értéket képviselő klasszicista műemlékekkel övezett központjának rehabilitációját. Ehhez kapcsolódva – első lépésként – a Rónay-kastély tetőszerkezetének teljes felújítására nyert Kiszombor forrást pályázati úton: a munkálatok 18 millió forintot tettek ki. A főtéren két új buszmegálló kialakítását is vállalták.[109]

Orbán Viktor miniszterelnök a kiszombori határátkelő átadásán (2000)

A 2000. év hozta meg – évtizedes vajúdást, rengeteg vitát és egyeztetést követően – a határátkelő ügyének megoldását. Mivel az akkori kormányzat is saját ügyének érezte a romániai Csanád (Čenad) felé megnyitandó határátkelő ügyét, dűlőre vitte a dolgot, és szemben a korábbi kormányok sikertelen egyeztetési erőfeszítéseivel, 2000. okt. 20-án Kiszombor vezetőinek véleményét ki nem kérve megnyitották az átkelőt úgy, hogy az elkerülő út átadására akkor még nem került sor. A település önkormányzata szigorú feltételeket szabott a településen keresztül áramló forgalom korlátozására egészen az esztendő

[106] KH 1999:8. 1.
[107] Uo.
[108] KH 2000:3.1.
[109] KH 2000:2. 4.

végéig. Ekkor ugyanis a településvezetés kijelentette: amíg végleg el nem készül a Kiszombort elkerülő út, nem engedik át a határhoz vezető forgalmat a lakott területen.[110]

Az esztendő derekán megindultak a szennyvízelvezető csatornarendszer kiépítésének előkészületei. A tervezés és a bekötés teljes összege a tervek szerint a 900 millió forintot is meghaladta, amihez jelentős ISPA-forrásokat is kilátásba helyezett az Európai Unió kohéziós alapja. A csatornabekötésekhez természetesen lakossági önerő megfizetésére is szükség volt: ez telkenként 120 ezer forintos hozzájárulást jelentett, amit az elképzelések szerint lakossági előtakarékosság formájában fizethettek a zomboriak.[111] A beruházás azonban ekkor még csak a tervezésig jutott, a kivitelezésre –Makó gesztorságával és Földeák, Maroslele, Apátfalva, Magyarcsanád, valamint Kiszombor részvételével létrejött konzorcium részeként – egy 17,5 milliárd forintos teljes bekerülésű projekt keretében 2008-2010 között kerülhet sor.

A 2000. okt. 20-án átadott ideiglenes határátkelő Kiszombornál

Mivel az ISPA-program részeként a beruházás nem indulhatott el, az előkészületek némileg lelassultak, s csak 2005-2006-ban gyorsultak föl ismét, amikor láthatóvá vált, hogy a fejlesztés forrása a 2007-2013-as uniós támogatás lesz. A községben ekkor indult meg ismét a lakosság rászervezése a szennyvízbekötésekre. A szervezőmunka sikeresnek bizonyult, hiszen 2006 szeptemberéig a zomboriak 87,3 %-a csatlakozott a programhoz, és vállalta az előtakarékoskodást. A község önkormányzatának a tervek szerint 37,8 millió Ft-tal kell támogatnia a beruházást.[112]

E nagy fejlesztési program aprónak tűnő, de mégis igen fontos első eleme volt a Kiszombort Makóval összekötő szennyvízcsatorna-gerincvezeték megépítése 2001-ben, amely a község majdani csatornázott szennyvízét a Maros medrét is metszve a Makón megépített korszerű biológiai szennyvíztisztítóhoz juttatja. Az akkor 54,5 millió Ft-os

[110] KH 2000:4. 4.
[111] Uo.
[112] KKÖ irattára Képv. jkv. 2006. szept. 12.

beruházás[113] nagy könnyebbséget jelent a településnek, hiszen a rácsatlakozási lehetőség adottá vált, a feladat ettől kezdve már csak a lakossági és közületi ingatlanok bekötése lesz.

Az új rendőrségi épület

A ciklus során számos más fejlesztés is megvalósult. Évtizedes gondot oldott meg a község kitartó lobbi-munkája révén azzal, hogy – nyilván a határátkelő megnyitása miatt is – 2001 tavaszán az Ökrös József utcában megnyílt a község új rendőrőrse. A belügyminisztériumi beruházásban megvalósuló építkezéshez a település 384 ezer Ft-tal, míg a működés megindításának költségeihez 985 ezer Ft-tal járult hozzá.[114] A 9 fős rendőrőrs belépése érezhető javulást eredményezett Kiszombor addig rendre a képviselők által is kifogásolt közbiztonsági helyzetében, a bűncselekmények száma jelentős mértékben visszaesett. Ettől kezdve a község egy nyugodt, kiegyensúlyozott, derűs település benyomását kelti ott élőben és oda látogatóban egyaránt, még akkor is, ha az évtized közepére az őrs betöltött rendőri állománya részben finanszírozási okokból, részben a pálya vonzerejének hiánya miatt 6 főben állandósult. Hogy a község menyire fontosnak tartotta a rendőrőrs létét és a közbiztonság helyzetét, jól mutatja, hogy a képviselő-testület a 2002-2006-os választási ciklusban a helyi költségvetésből kicsivel több, mint 5 millió Ft-tal támogatta az őrs működését, a szakmai feltételek folyamatos biztosítását.[115]

A ciklus kisebb nyertes pályázatai révén főként az intézmények rekonstrukciójára, korszerűsítésére került sor. Mind az Óbébai, mind a Móricz utcai épületben megvalósult a rossz állagú tetőszerkezetek fölújítása, a világítótestek cseréje, emellett a felső tagozatosoknál az emeleti ablakok kicserélésére is mód nyílt. Kisebb beruházás, nyílászáró-csere szolgálta az óvoda komfortosabbá tételét is. Mindezek mellett a Nagyszentmiklósi u. 10.

[113] Uo. 2002. szept. 28.
[114] Uo.
[115] Uo. 2006. szept. 12.

szám alatti önkormányzati épület felújítása, a fogorvosi rendelő fogászati kezelőegységének cseréje, a Nagyszentmiklósi utcai csapadékvíz-elvezető rendszer korszerűsítése, a temetőben megépített urnafal, a Szőlő és József Attila utca burkolatfölújítása jelezte, a község jól élt a pályázati lehetőségekkel, hiszen e munkákat, melyek támogatási része meghaladta a 65 millió Ft-ot, jórészt a Csongrád Megyei Területfejlesztési Tanács pályázatain elnyert forrásból finanszírozták.[116] Az idősek otthona számára megvásárolt ingatlan (a Rákóczi utcai volt iskolaépület), vagy az állami támogatásból elindított szelektív hulladékgyűjtés is azt a célt szolgálta, hogy a település komfortosabb életkörülményeket biztosítson lakói számára. A Vályogos sorsa is ebben a ciklusban rendeződött azzal, hogy a község mintegy 4,5 millió Ft-ért megvásárolta azt, ideális körülményeket teremtve azzal a helyi horgászok számára.[117]

A fejlesztések révén Zombor vagyona számottevően gyarapodott. Az ingatlanállomány értéknövekedése mellett a község értékpapír-állománya is ugrásszerűen megnőtt. Míg 1998 végén ennek összege 32 millió Ft-ot, 2002. aug. 31-én 166,7 millió Ft-ot tett ki. Az értékpapír-állomány növekedése mögött települést megillető privatizációs bevételek konvertálása állt, mivel a képviselő-testület úgy döntött, e forrást nem éli föl a község működésre, hanem azt kizárólag fejlesztésre használják föl. A vagyonnövekményből 32,1 millió Ft-ot a Démász-, Heliomed- és Pick-részvények értékesítése, 60,9 millió Ft-ot a Démász-vagyon rendezése, további 40,3 millió Ft-ot az államkötvényekben folyósított vagyonátadás jelentett, emellett mintegy 33,3 millió Ft-hoz jutott a község azzal, hogy a szabad pénzeszközeit, valamint a kincstárjegyek kamatait folyamatosan lekötötték. A település tudatos pénzgazdálkodása azt a célt szolgálta, hogy a várható legnagyobb beruházást, a szennyvízhálózat kiépítéséhez szükséges önerőt biztosíthassák.[118]

A ciklus – minden sikere és eredménye ellenére – komoly veszteséggel is járt. 2001 dec. 28-án súlyos betegség következtében meghalt Nagy Tibor polgármester, aki a rendszerváltástól vezette megyeszerte elismert hozzáértéssel és nagy ambícióval a települést. Elhunytát követően időközi polgármester-választást a soros választás közelesége miatt már nem írtak ki, a községet dr. Hegyes Ferenc alpolgármester irányította, aki viszont a következő ciklusban volt kénytelen megválni képviselői mandátumától, mivel egy jogszabályváltozás miatt, mint háziorvos, nem indulhatott a választáson.

AZ ÚJ ÉVEZRED ELSŐ CIKLUSA (2002-2006)

A sikeres ciklus után a képviselő-testület tagjainak zöme, Bacsa György, Börcsökné Balázs Márta, Gazsi Gábor, Haklik János, Igaz József, Márton Miklós, Szabóné Vígh Erzsébet és Zubán Zoltán megőrizte képviselői mandátumát. Mellettük három új képviselő, Nagy-György Attila, Rónainé Török Csilla és Szirbik Imre kapott bizalmat a választóktól, és vett részt ettől kezdve a település irányításában. A polgármester-választáson három jelölt indult: Szabóné Vígh Erzsébet pedagógus, Szegvári Ernőné, a polgármesteri hivatal pénzügyi vezetője, valamint dr. Szilágyi Dezső jogász, közülük meggyőző, 62,63 %-os eredménnyel Szegvári Ernőné nyerte el a polgármesteri tisztséget.[119]

[116] Uo. 2002. szept. 28.
[117] Uo.
[118] Uo.
[119] Uo. Alakuló ülés jkv. 2002. nov. 4.

A ciklus Magyarország Európai Uniós csatlakozási fölkészülése, és a 2004. jan. 1-jén bekövetkező csatlakozást követően az uniós tagsággal összefüggő új normarendszer megismerésének jegyében telt el. Az önkormányzat számára – a mindennapos működés stabil és zökkenőmentes biztosításán túl – a legfontosabb feladat ebben az időszakban is a fejlesztési források megszerzése volt. A ciklus legnagyobb beruházása mégsem a település lebonyolításában hajtódott végre: a 2000-ben megnyílt, csupán személyforgalom átkelését, s azt is csak korlátozott nyitva tartási időben (reggel 8-től este 6-ig) biztosító határátkelő helyett 2003-ra épült meg a korszerű, az uniós követelményeknek is eleget tevő, 24 órás, tehát folyamatos átkelést biztosító határátkelő, melyet kormányzati forrásból finanszíroztak. Ezzel párhuzamosan, PHARE CBC támogatással már 2002-ben megépült a települést elkerülő út is, amely a 43. sz. főút és a határátkelő között biztosította a zavartalan forgalmat. A település ezzel mentesült a határátkelő okozta környezeti és zajártalmaktól, s az átadás óta folyamatosan bővülő forgalom ellenére (míg 2001-ben még csupán 208 ezer személy és 91 ezer gépjármű, 2006-ban már 1,17 millió személy és 453 ezer gépjármű haladt át az átkelőn[120]) a község mindennapjaiban nem okozott fennakadást a határátkelő működése.

Az épülő új határátkelő

A község mindemellett gyorsan fölismerte, hogy a határ közelsége a település javára fordítható. Tovább erősödtek a határ túloldalán lévő településsel, a romániai Csanáddal (Čenad) évek óta meglévő együttműködések, rendszeressé váltak a szomszédolások, közös rendezvények fémjelezték, hogy a térséget sokáig elszakító határ mind inkább semlegesítődik. Az együttműködés legmarkánsabb eredménye a határátkelőig vezető kerékpárút megépítése volt, melyet a település önereje (3,3 millió Ft) és a Belügyminisz-

[120] *Tájékoztató a határőrizet helyzetéről és a határforgalom alakulásáról.* A Kiskunhalasi és az Orosházi Határőr Igazgatóság beszámolója a Csongrád Megyei Közgyűlés 2002. ápr. 25.-i, ill. 2007. febr. 15.-i ülésén. Az előterjesztéseket lásd: http://www.csongrad-megye.hu/index.php?currentNumber=4.12&currentIsExpanded=1

térium önerő-alapja (4,7 millió Ft) mellett döntőrészt (162,8 millió Ft) az Európai Unió határ menti együttműködéseket támogató alapjából, a magyar-román Interreg IIIA programból nyert meg a község. A kerékpárút része az európai kerékpáros turisztikai rendszernek, az ún. Euro Velo hálózatnak, amely két nyomvonalon érinti Magyarországot, ebből a kiszombori határátkelő a Tisza mellett észak-déli irányban haladó vonal magyarországi végpontját jelenti. A határátkelőhöz való eljutás, illetve a kerékpárút nemzetközi turisztikai jelentősége mellett a község számára azért is fontos volt ez a beruházás, mert a Régi Makói és a Nagyszentmiklósi utcáról közvetlen összeköttetést teremtett a makói kerékpárút felé. Az új kerékpárút megépítésére 2005-2006-ban, átadására 2006 októberében került sor.[121]

A 2003-ban átadott kiszombori határátkelő

A korábbi időszakoknál – azok eredményessége ellenére – nagyobb volumenű településfejlesztési programok végrehajtására is mód nyílt ebben a ciklusban. 20 nyertes pályázaton összesen 410 millió Ft támogatáshoz jutott a község. Az átlagosan 20 %-os önrészt igénylő beruházásokkal folytatódott az előző ciklusban megkezdett intézményfelújítási program, így a bölcsőde (tetőfelújítás), az óvoda (tetőjavítás, elektromos hálózat felújítása, fűtéskorszerűsítés) és az Óbébai utcai iskolaépület (fűtéskorszerűsítés, szigetelés) rekonstrukciója. Az intézmények a rekonstrukciós beruházásokon túl számottevő összegű eszközfejlesztésben is részesültek. A község jelentős összeget áldozott a ravatalozó bővítésére, a temető új kerítésének megépítésére, a korszerű követelményeknek is megfelelő játszótér kialakítására, melyet a régi óvoda helyén létrehozott parkban helyeztek el, valamint az utak és járdák fölújítására, melyre mintegy 40 millió Ft-ot tudtak szánni a ciklus négy éve alatt.[122]

[121] KKÖ irattára Képv. jkv. 2006. szept. 12., Délvilág, 2006. okt. 18.
[122] Uo. 2006. szept. 12.

A 2005-ben átadott szociális bérlakások

A 2002-2006-os időszak két kiemelkedő települési nagyberuházása – a határátkelőhelyhez vezető kerékpárút mellett – a Nagyszentmiklósi utca elején állami támogatással és települési önerővel összesen 82 millió Ft-os költséggel megépített, nyolc szociális bérlakásnak helyet adó lakóház (2005), valamint az egykori Rónay Aladár-féle kúria, azaz a régóta lepusztult állapotban lévő Gólyafészek étterem felújítása és színvonalas vendéglátóhelyé történő átalakítása volt. Ez utóbbit mintegy 29,5 millió Ft-os települési önerő és 114,5 millió Ft-os regionális tanácsi támogatás (a Dél-Alföldi Regionális Fejlesztési Tanács Terület- és Régiófejlesztési Célelőirányzatából elnyert összeg) fölhasználásával valósították meg.[123] A beruházás nemcsak azért kiemelkedő jelentőségű a település életében, mert a régóta vágyott célt, egy nívós étterem működésének föltételeit teremtette meg, hanem azért is, mert a Rónay család jelentős értéket képviselő, többségében műemlék vagy műemlék-jellegű épületeinek sorában az első átfogó és új, méltó funkciót nyújtó fölújítást jelentette. A rekonstrukciós terveket a szegedi Tér és Forma kft. munkatársai, Sipos György építész és Vesmás Péter belsőépítész készítették, a kivitelezést a szintén szegedi Cseh és Társa Építőipari Kft. végezte. A munkálatok 2005-ben indultak, s az átadásra 2006. júliusában került sor. A működés garanciáját jelentette, hogy az új vendéglátóhely üzemeltetését a Fehértói Halászcsárda vezetője, az elismert gasztronómiai szakember, Frank Sándor mesterszakács vállalta magára.[124]

Az intézményfejlesztések és beruházások mellett a település vezetése minden lehetőségeket is megragadott, hogy segítse a zomboriak álláshelyeinek bővítését. Ennek egyik legfontosabb állomása a ciklusban a makói Búza utcai egykori iskolaépületben a Szegedi Fonalfeldolgozó Rt-vel közösen létrehozott szociális foglalkoztató volt, ahol 125 csökkent munkaképességű dolgozó kaphatott munkát. Mivel a 2005. dec. 15-én átadott létesítmény megvalósításához a kiszombori önkormányzat is partnerként csatlakozott, jogot

[123] Uo.
[124] Délvilág, 2006. júl. 8.

szerzett arra, hogy 25 zombori munkavállaló foglalkoztatását megoldhassa. A telephely eredményesen működött, így lehetővé vált, hogy 2006 áprilisában további 30 csökkent munkaképességű dolgozót vegyenek föl, közülük 5 álláshely betöltésére a községnek volt módja, ezzel a zombori illetékességű foglalkoztatottak száma 30 főre növekedett,[125] azaz az önkormányzat eredményes együttműködése a szomszédos Makóval közvetlenül is hozzájárult 30 kiszombori család megélhetésének tartós biztosításához.

A Rónay-kúria átadási ünnepsége 2006. júl. 7-én
A kép jobb oldalán Cseh László kivitelező, Frank Sándor üzemeltető, Szegvári Ernőné polgármester és Marosvári Attila, a Csongrád Megyei Közgyűlés alelnöke

A Makóval való együttműködés, illetve a községnek a Makói Kistérségben vállalt szerepe egyébként is fölértékelődött ebben az időszakban. A térségi szinten koordinált pályázatok ugyanis a község számára is előnyökkel jártak. A 2005-ben elnyert *A Makói Kistérség Bűnmegelőzési Koncepciója* című pályázat révén valósulhatott meg pl. a helyi fiatalok drog- és alkoholmentes időtöltését biztosító Bázis nevű szórakozóhely, amelyet 2005. augusztus végén nyitottak meg a régi művelődési házban, s amely azóta is kedvelt célpontja a zombori fiataloknak.[126] A pályázat emellett 2 robogó beszerzését is lehetővé tette, amelyet az önkormányzat a rendőrőrs feltételeinek javítására szánt. A szociális ellátórendszer bővítését szolgálta az a térségi együttműködés, melynek keretében 2006 elejétől Kiszombor, Ferencszállás, Klárafalva és Királyhegyes csatlakozott a makói Egyesített Népjóléti Intézmény (ENI) házi jelzőrendszeréhez. Ez azt jelentette, hogy olyan idős embereknél, akik magukat még otthonukban el tudták látni, de bármikor orvosi ellátásra vagy segítségre szorulhattak, elhelyeztek egy-egy jelzőkészüléket, amely szükség esetén az ENI-ben kialakított, 24 órás szolgálattal működő központjában jelzett. A jelzőrendszer az azonnali segítségnyújtás lehetőségét biztosította.[127]

[125] Uo. 2005. dec. 16. és 2006. ápr. 4.
[126] KKÖ irattára Képv. jkv. 2006. szept. 12., Délvilág, 2005. szept. 6., 2006. aug. 23.
[127] Délvilág, 2006. febr. 17.

Új típusú kapcsolatépítés föltételét teremtette meg az Európai Unió 2004-2006-os Agrár- és Vidékfejlesztési Programja keretében a vidéki népesség helyben tartását és életkörülményei javítását szolgáló ún. LEADER program, melynek révén – többek között Kiszombor önkormányzatának, mint vezetőszervezetnek közreműködésével is – a Makói kistérség 7 településéből álló, valamint Deszk és Kübekháza részvételével létrejött akciócsoport 100 millió Ft-os támogatást nyert, amelyet a program célkitűzéseivel összhangban álló belső pályázati rendszer keretében használhattak föl.[128]

Házigazdák és vendégek a 2006-os falunapon
Elöl Bacsa György alpolgármester, dr. Dubeczné dr. Károlyi Éva, a Csongrád Megyei Közigazgatási Hivatal vezetője és Szegvári Ernőné polgármester, mögöttük Marosvári Attila, a Csongrád Megyei Közgyűlés alelnöke és dr. Buzás Péter, Makó polgármestere, Makó és Térsége országgyűlési képviselője

Az igen intenzív pályázati tevékenység és az átgondolt gazdálkodás révén – a nagyberuházások finanszírozásával együtt is – a község pénzügyi helyzete az elmúlt ciklusokhoz hasonlóan továbbra is stabil és kiegyensúlyozott maradt, hitelfölvételre ebben az időszakban sem került sor, a település bevételei és megtakarításai fedezték a kiadásokat és a pályázatokhoz szükséges önerőt. A ciklus során fél milliárd Ft-ot meghaladó fejlesztést hajtottak végre, ennek mintegy 20 %-át kellett a településnek önerőből biztosítani. E jelentős fejlesztést úgy valósították meg, hogy a község vagyontartalékát képező értékpapír-állomány nagysága alig csökkent (168 millió Ft-ról 150 millió Ft-ra).[129]

Ez a felelősségteljes gazdálkodás jó kiindulópontot ad a község számára a jövőt illetően, hiszen Magyarország uniós csatlakozását követően az első teljes programozási ciklus a 2007-2013 közötti, amely több mint 8 ezer milliárd Ft-ot biztosít az ország fölzárkóztatására, versenyképességének javítására. Az új pályázati rendszer Kiszombor számára is lehetőségeket teremt ahhoz, hogy tovább korszerűsítse a települési szolgáltatá-

[128] KKÖ irattára Képv. jkv. 2006. szept. 12.
[129] Uo.

sok színvonalát, erősítse térségi kapcsolatrendszerét, javítsa intézményei működési föltételeit. Az önkormányzat sikere a lakosságé is, s ha az együttműködés eredményes és tartós, szinte biztosra vehető, hogy a település fejlődése az elkövetkező években-évtizedekben is zökkenőmentes és sikeres lesz.

A KÖZSÉG AZ EZREDFORDULÓN

A 6581 ha területre kiterjedő Kiszomboron a 2001-es népszámlálás adatai szerint 4193 lakos élt, a népsűrűség 63,7 fő/km^2 volt. A lakosságszám az 1949-es csúcsértékhez képest, amikor 5534-en éltek a községben, 1341 fős, 24,2 %-os veszteséget mutatott, és nagyjából az 1910-es népességszámnak felelt meg.[130] A csökkenés üteme főként az ötvenes-hatvanas években volt a legnagyobb, utána lelassult ugyan, de az 1970-es évektől tízévente mintegy 200 fővel csökkent a lakosság száma, annak ellenére, hogy a település ezekben az években már pozitív vándorlási különbözetet mutatott, azaz többen jöttek a településre lakni, mint ahányan elvándoroltak innen. Míg 1970 és 1979 között -131 volt a vándorlási különbözet, 1980 és 1989 között már +7, 1990 és 2000 között már +135, azaz 135-tel többen költöztek a faluba, mint ahányan távoztak. Ugyanakkor a természetes szaporodás rátája a nyolcvanas évekhez képest számottevően nem javult, akkor -272 volt, a kilencvenes években pedig -259. Ez azt jelentette, hogy 1990 és 2000 között 487 születés és 746 haláleset történt a faluban.[131]

A Szent István tér a II. világháborús emlékművel

[130] NÉPSZ. 2001. 122-123.
[131] Uo. 126-127.

A természetes szaporodási ráta stagnálása a szülőképes korosztály csökkenésével, azaz a település elöregedésével függött össze. Általános jelenség volt ez, nemcsak zombori, ám mégis, jól mutatta, hogy a pozitív vándorlás, amely a település vonzerejének biztos jele volt, itt sem tudta kompenzálni a népességvesztést. Míg 1960-ban a lakosság 29,6 %-a tartozott a 0-20 év, 26,1 %-a a 20-40 év, 27 %-a a 40-60 év, és 17,3 % a 60 év feletti korosztályhoz, 2001-ben már csak 23 % sorolódott a 0-20 év, 28,3 % a 20-40 év, 28,5 % a 40-60 év és 20,1 % a 60 év feletti korosztályhoz.[132] A 2001-es adatfölvétel szerint 100 felnőttre 27 18 év alatti gyermek és 32 60 év fölötti idős ember jutott. Még jobban mutatta a korstruktúra eltolódását az az adat, mely szerint minden 100 gyermekkel szemben közel 20 %-kal több, 119 idős volt a faluban. A korfa eltolódása az idősebb generációk irányába, és különösen a legfiatalabb korosztályhoz tartozó népesség erőteljes csökkenése arra utal, hogy a következő években – amennyiben a településre költözők, különösen a szülőképes fiatalok száma nem fog növekedni – még drasztikusabb népességcsökkenéssel kell számolni.

A Szent János-kút és a betlehemi jászól

A lakónépesség 23,4 % (978 fő) helyben tanult és dolgozott, majdnem ugyanennyien, 23,5 %-nyian (982 fő) más településen dolgoztak és tanultak, míg a népesség több mint fele, 53 %-a (2212 fő) nem tanult és nem is dolgozott.[133] Ha ebből a számból levonjuk a 7 év alatti gyerekek (295 fő) és a 60 év felettiek számát (840 fő), akkor kiderül, hogy a millennium évében 1077 fő volt a községben, aki se nem dolgozott, se nem tanult. Mivel a tankötelezettség miatt alig néhányan lehettek a 18 év alattiak közül, akik nem tanultak, ez a népesség szinte kizárólag 18 és 60 év közöttiekből tevődött össze. Szám-

[132] NÉPSZ 1960. 67. és NÉPSZ 2001. 134-135
[133] NÉPSZ 2001. 130.

arányuk a teljes népességhez képest 25,8 %-ot tett ki, azaz a község lakóinak több mint egynegyede 18 és 60 év közötti háztartásbeli, alkalmi munkavállaló, magángazdálkodó vagy munkanélküli volt, de legalábbis állandó munkahellyel nem rendelkezett.

A község népességéből 2469 fő tartozott a 18 és 60 év közötti korosztályhoz. Közülük 1301 fő (52,7 %) volt a foglalkoztatott, és 269 fő (10,9 %) vallotta magát munkanélkülinek. A többi felnőtt, 899 fő (36,4 %) olyan inaktív kereső volt, aki nem tartozott a nyugdíjasok közé, tehát munkát vállalhatott volna. A munkanélküliek és inaktív keresők csaknem ugyanannyian voltak, mint az aktív foglalkoztatottak. A nemek szerinti megoszlás azt mutatta, hogy a férfiak körében magasabb volt a foglalkoztatotti arány (2066 férfiból 753, azaz 36,45 % volt foglalkoztatott), mint a nőknél (2106-ból 548, azaz 26 %), ugyanakkor az inaktív keresők száma a nőknél volt magasabb (nő 887 fő, 42,1 %, férfi 625 fő, 30,3 %).[134]

Parkrészlet a helyreállított Rónay-kúriával

A községben élő foglalkoztatott népességnek (1301 fő) kevesebb mint fele, 44,4 %-a (578 fő) talált magának helyben munkahelyet. Döntő részük a szolgáltatási szektorban dolgozott (423 fő, 73,2 %), csupán 98 főt (16,9 %) tett ki a mezőgazdasági, és 57 főt (9,86 %) az ipari, építőipari foglalkoztatottak száma. A helyben foglalkoztatottak zöme a 30-50 év közötti korosztályból került ki (58,1 %), 23,2 %-uk ennél fiatalabb, 18,7 %-uk ennél idősebb volt. A helyben munkát találók zöme, 64 %-a nem rendelkezett érettségivel. A településen kívül munkát találók száma 723 fő (55,6 %) volt, köztük arányaiban jóval magasabb volt a 30 év alatti (35,7 %) munkavállalók száma, mint a helyben foglalkoztatottaké, és jóval alacsonyabb az 51 év felettieké (10,4 %), mint az otthon maradóké.[135] Az adat jól mutatja, hogy a helyi munkahelyek zömmel a középkorosztályok fog-

[134] Uo. 182-183.
[135] Uo. 190-191.

lalkoztatását biztosították, kevés pályakezdőt vettek föl, nem volt nagy fluktuáció a munkahelyeken. A fiatal munkavállalók mind nagyobb hányada arra kényszerült, hogy lakóhelyén kívül találjon állást magának, s közülük nyilván egyre többen lettek, akik nem vállalták az ingázást, hanem el is költöztek a településről.

A templom esti kivilágítása

A település legnagyobb munkáltatója maga az önkormányzat volt, amely intézményein keresztül mintegy 120-130 embert foglalkoztatott. A többi helyben munkát vállaló döntően valamilyen helyi vagy a községben is jelen lévő, de nem itteni székhelyű vállalkozáshoz kötődődött. A községben 1996-ban 158 működő vállalkozást regisztráltak, ebből 5 korlátolt felelősségű társaság (kft), 2 szövetkezet és 17 betéti társaság (bt) volt. A 24 társas vállalkozás mellett 133 egyéni vállalkozás is működött, ezek túlsúlya szintén a község vállalkozói aktivitásának fejletlenségére utal. Míg Csongrád megye falvaiban a működő vállalkozások esetében a kft-k települési átlaga 6,8 % volt, addig Zomboron ez alig felét, 3,2 %-ot tette ki. Alatta maradt a bt-k aránya is a megyei átlagnak, míg a községi átlag 12,2 % volt, addig Kiszomboron 10,8 %. Csupán a szövetkezetek aránya volt szinkronban a megyei mutatóval. Ugyanakkor az egyéni vállalkozások száma mintegy 6 %-kal meghaladta a megyei átlagot, ott 78,7 %-a volt a működő vállalkozásoknak egyéni, míg a községben 84,2 %-át tette ki ezek száma.[136]

Az ezredfordulóra valamelyest erősödött a vállalkozói aktivitás, és ennek belső összetétele is javulást mutatott a társas vállalkozások tekintetében. 1996-hoz képest 25-tel több, 183 működő vállalkozást regisztráltak, a kft-k száma 5-ről 12-re, a szövetkezetek

[136] *Csongrád megye statisztikai évkönyve 1997*. Szeged, 1998. 290-291.

száma 2-ről 4-re, a bt-k száma 17-ről 24-re növekedett, míg az egyéni vállalkozások száma az 1996-ban rögzített 133-mal szemben 7-tel lett több, így 140-re nőtt.[137] A kilencvenes évek közepéhez képest láthatóan erősebbek lettek a helyi vállalkozások, javult a foglalkoztatási készségük is, bár áttörést, és ezzel komoly gazdasági potenciált nem értek el, s nem befolyásolták a község versenyképességét. A kft-k és bt-k száma, ha meg is közelítette a megyei falvak átlagát, még mindig alatta maradt annak, azaz Csongrád megye falvaiban még mindig több társas vállalkozás működött, mint Zomboron, és valamelyest még mindig magasabb volt az egyéni vállalkozások száma a megyei átlagnál. Ezek az egyéni vállalkozások foglalkoztatási szempontból elenyésző módon befolyásolták a település életét, működésük gyakorlatilag csupán a tulajdonosok családjainak megélhetését biztosították, növekedni, bővülni, társas vállalkozássá fejlődni alig voltak képesek. E vállalkozások zöme a mezőgazdasághoz kötődött.

A helyreállított Rónay-kúria

A községből eljáró dolgozók többsége a szolgáltatási szektorban (370 fő, 51,2%), és az iparban (328 fő, 45,4%) talált megélhetést, csupán 25-en voltak (3,4 %), akik a mezőgazdaságban tevékenykedtek. Az eljárók 38 %-a (276 fő) legalább érettségivel rendelkezett, 62 %-uk viszont ennél alacsonyabb iskolai végzettséggel bírtak.[138] Ez utóbbi adat szignifikánsan nem mutat különbséget a helyi foglalkoztatottak végzettségi mutatójától, belső arányaiban viszont aránylag magas volt az ingázó diplomások száma, 45 %-uk (74 fő) kényszerült arra, hogy más településen vállaljon munkát. Nagyobb eltérést mutatott viszont a foglalkoztatási szerkezet. Egyértelműen a helyi ipar fejletlenségének jele, hogy a helyben ipari, építőipari tevékenységet folytató 57 fővel szemben 328-an, tehát mintegy

[137] *Csongrád megye statisztikai évkönyve 2000*. Szeged, 2001. 324-325.
[138] NÉPSZ 2001. 190-191.

hatszor annyian kényszerültek arra, hogy máshol vállaljanak munkát. 2001-ben már 100 fő alatt maradt a helyi mezőgazdasági foglalkoztatottak száma, amely a szektor átalakulásának, a község hagyományos megélhetési profilja drasztikus megváltozásának egyértelmű tünete volt. A foglalkoztatási adatok jól mutatják, hogy a helyi erőforrások csekély volta miatt a község versenyképessége, térségi pozíciói romlottak, mind inkább fölerősödtek az egyfajta alvótelepülési státusz jellegzetességei. E pozíció önmagában nem szükségszerűen járt együtt visszaeséssel, hiszen a települési közszolgáltatások színvonala, illetve a község kiváló megközelíthetősége és a Makó és Szeged közötti helyzete még hosszú távon biztosította a fejlődés munícióit. A változás igazából abban állt, hogy míg a korábbi időben a helyi termelés, főként a mezőgazdasági termelés teremtette meg a fejlődés belső erőforrásait, addig a XX. sz. végétől a település már egyértelműen függő helyzetbe került (nem pusztán a szolgáltatások tekintélyes része, de a foglalkoztatás tekintetében is) a környező városoktól.

Múlt és jövő

A község számára ugyanakkor lehetőségként jelent meg a 2000-ben átadott határátkelő, amely formálisan megnyitotta a trianoni békeszerződés nyomán elcsatolt, valamikor a településsel szoros szimbiózisban álló térségek felé a kapcsolatot. A föntiek alapján azonban be kell látni, ez a lehetőség az ezredforduló utáni években már csak virtuálisan állt fönn, hiszen Zombor a megelőző évtizedek alatt éppen azokat a helyi kapacitásokat veszítette el, melyek révén ezek a határátkelő révén részlegesen helyreállított kapcsolatok – legalábbis a gazdasági-termelési-értékesítési láncolat keretében – aktiválhatók lettek volna. A község ugyanis nem rendelkezett olyan tartalékokkal, erőforrásokkal, melyek ebbe az irányba érdemi kitörési lehetőségeket nyújtottak volna számára.

A helyi erőforrások elsősorban a település, mint lakókörnyezet komfortosabbá tételére fordítódtak. Az ezredfordulóra a községben gyakorlatilag minden út és járda szilárd burkolatot kapott, a lakossági igények kielégítéséhez szükséges intézményi kapacitások

(bölcsőde, óvoda, általános iskola, könyvtár, művelődési-közösségi tér, egészségügyi és szociális ellátórendszer, takarékszövetkezet, posta) teljes egészében helyben rendelkezésre álltak, a közszolgáltatások (ivóvíz, áram, gáz, telefon) pedig kínálati piaci alapon mindenki számára hozzáférhetők lettek. A közszolgáltatások közül egyedül a szennyvízelvezető rendszer hiányzott, ennek tervei is elkészültek, finanszírozása Európai Uniós támogatás keretében fog megtörténni, megvalósítása 2010 körülre várható.

Nyüzsgés a Szent István téren a 2003-as falunapon

Kiszombor természetesen az ezredfordulón is ezer szállal kötődött környezetéhez. Egyrészt szolgáltatásokat nyújtott két közeli kisebb településnek, Ferencszállásnak és Klárafalvának, amelyek hagyományosan kapcsolódtak a településhez. A legfontosabb szál az az oktatási intézményfönntartó társulás volt, amely megteremtette a jogi hátterét ahhoz, hogy az ottani felső tagozatos tanulókat kedvezőbb körülmények között a zombori iskola lássa el. Ugyanakkor a község része volt a Makó-környéki települések hálózatának is, amelyet az 1996-ban elfogadott területfejlesztési törvény óta Makói kistérségnek neveztek. A kistérség településeit is számos formális és informális kapcsolat kötötte össze. A legfontosabb kapocs, amely az ezredfordulón működött, egyrészt a középiskolai intézményfönntartó társulás, amely a város és a városkörnyék oktatási kooperációjának alapmegállapodása volt, másrészt a területfejlesztési önkormányzati társulás, amely pedig a térség- és településfejlesztéshez kapcsolódó együttműködések háttérszervezeteként működött. Ezek az együttműködési formák alapozták meg a 2004-ben létrehozott Makó és Térsége Többcélú Kistérségi Társulást, amely minden olyan területen, így a közigazgatás, az egészségügy, a közoktatás és területfejlesztés területén koordinálta a térségi kapcsolatokat, melyeknél az önkormányzatok kompetenciával bírtak.[139] A társulás működésében Kiszombor fontos feladatot látott el, nemcsak amiatt, mert a 17 településből álló

[139] MAROSVÁRI 2005. 24.

kistérségnek Makó után a második legnagyobb települése volt, de azért is, mert a község polgármestere egyben a társulás alelnökeként tevékenykedett. Az együttműködés olyan lehetőségeket teremtett (pl. a kistérségi integrált hulladékgazdálkodási rendszer, a belső ellenőrzési hálózat kiépítése, a térségi úszásoktatás vagy a hétvégi orvosi ügyelet biztosítása), melyeket a települések – köztük Zombor – rentábilisan nem tudtak volna megoldani, ugyanakkor ezek számottevően bővítették a települési szolgáltatások körét és javították azok színvonalát.

A 43. sz. főút, a határátkelőhöz vezető 431. sz. másodrendű főút, a 2006-ban átadott kerékpárút, valamint a Szeged-Mezőhegyes közötti vasút csomópontja

A község jövőbeli szerepét, fejlődési kilátásait egyértelműen a szűkebb és tágabb környezetének változásai fogják meghatározni. A Makóhoz, mint a kistérség központjához kötődő szálak éppúgy, mint Szeged és a Dél-Alföldi Régió szerepvállalása a kibővülő új európai integrációban hatással lesz Kiszombor életére is. Hogy az új térben hogyan él majd a község vezetése adottságaival, elsősorban a megnyíló határ adta lehetőségekkel, az a jövő nagy kihívása lesz. A térségi integráció elsősorban a község turisztikai attrakcióinak szerepét erősítheti fel. A páratlan klasszicista műemlékek által formált településközpont éppúgy, mint az európai jelentőségű hatkaréjos rotunda olyan adottság, amely tágabb környezetében is egyedivé teszi a községet. A műemléképületek felújítására és újrahasznosítására tett erőfeszítések azonban csak lassan hozzák meg a gyümölcsüket. Az első látványos eredmény, a rotunda nyolcvanas évek közepi felújítását követően, 2006-ban megszületett: a Rónay Aladár-féle kúria impozáns épülete ma nívós étteremként funkcionál, pótolva azt a hiányt, amelyet igényes vendéglátóhely vonatkozásában a község azt megelőzően hosszú éveken át elszenvedett. Kész elképzelések vannak a tornyos kastély hasznosítására is, ennek megvalósítása, mint annyi más intézmény-felújítási és fejlesztési feladatnak, ma már csak a pályázati források hozzáférhetősége szab határt. A turisztikai adottságok között fontos szerepet játszik a környék hagyományosan gazdag

állat- és növényvilága, a Maros part, a vadászati és horgászati lehetőségek széles tárháza. A kerékpáros turizmust a 2006-ban átadott új kerékpárút is segítheti, amely a 43. sz. főút és a határátkelő között nyitott új kapcsolatot.

Lobogók a 2006-os falunapon

Kiszombor térségi kapcsolatrendszere mindig is a jó közlekedési adottságainak függvénye volt. Ma Temesvár és Szeged között a legközvetlenebb kapcsolatfölvétel a község közigazgatási területén lévő határátkelőn keresztül létesíthető. Ez az adottság, főként egyes logisztikai területeken, előnyösen hathat a településre, még akkor is, ha a határ az elkövetkező években – a schengeni előírások romániai teljesülése esetén – föl fog számolódni. A nagyobb térség, a Duna-Körös-Maros-Tisza Regionális Együttműködés, azaz a DKMT eurorégió centrumában elfoglalt helyzete azonban a későbbiekben is biztosítja Kiszombornak azt a közvetítői szerepet, amely az államhatárok melletti státuszából, a Románia és Szerbia felé való nyitottságából rá hárulhat. Erre utalnak azok az egyre élénkebb kapcsolatok is, melyek a települést a határ túlsó oldalán lévő Csanádhoz fűzik. Közös pályázatokkal, az Európai Unió strukturális alapjából elkülönített határ menti szomszédsági program forrásaiból még támogatás is nyerhető a közösen végrehajtott fejlesztésekhez.